

EPISCOPUS, ARCHIABBAS BENEDICTINUS,
HISTORICUS ECCLESIAE
Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára

+ Vátszeqi Autóiq

EPISCOPUS, ARCHIABBAS BENEDICTINUS, HISTORICUS ECCLESIAE

Tanulmányok
Várszegi Asztrik 70. születésnapjára

Szerkesztette:
SOMORJAI ÁDÁM OSB
ZOMBORI ISTVÁN

BUDAPEST, 2016

METEM Könyvek 85.

Kiadja:

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség
(METEM) Budapest
Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány
www.heh.hu

Felelős kiadó:

Várszegi Asztrik

Sorozatszerkesztők:

Várszegi Asztrik – Zombori István

A kötet megjelenését támogatta

Emberi Erőforrások Minisztériuma
Állambiztonság Szolgálatok Történeti Levéltára
Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
Ferences Rendtartomány
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar
Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola
Gál Ferenc Főiskola
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
Szeged-Csanádi Egyházmegye
Székesfehérvári Egyházmegye
Váci Egyházmegye
Varga Lajos püspök

ISBN 978-963-9662-91-9

ISSN 1217-2669

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt., Szeged
Nyomdai munkák:
EFO nyomda

TARTALOM

<i>Somorjai Ádám OSB – Zombori István</i>	
Előszó	9

BENEDICTINA

<i>Solymosi László</i>	
Szent István és a pannonhalmi apátság somogyi tizedjoga	11

<i>Vajda Tamás</i>	
Korai bencés apátságaink vízimalmjai: a szerzetesek szerepe a technikai fejlődésben	25

<i>Török József</i>	
Pannonhalma és a patrisztikus irodalom	47

<i>Fazekas István</i>	
Magyar hivatalnoki karrier a 16. században: Himelreich Tiburtius pályája	55

<i>Johan Ickx</i>	
A Pannonhalmi Szent Márton Apátság Főapátjának privilégiumai. Vatikáni levéltári iratok az 1802. évi visszaállításhoz	63

<i>Barna Gábor</i>	
A Legszentebb Szív Asszonyának Imaegylete. Adatok egy bencés vezetésű imatársulatról	83

<i>Adriányi Gábor</i>	
Jeles magyar bencés egyháztörténészek a 19. században	105

<i>Somorjai Ádám OSB</i>	
A bencés birtokok nemzetközi jogi helyzete a Dunától északra fekvő területeken 1919–1939	109

<i>Janzsó Károly</i>	
Egy bencés egyetemi tanár a pannonhalmi rendházon kívül. A bencés hétköznapi lét Pannonhalmától Zalaapátiig	125

Bandi István:

„A remény árnyékában”. Adalékok a budapesti bencés iskolák történetéhez
az újraindulástól az államosításig 141

Szabó Csaba

„Megfigyelték és figyeltettek, beszerveztek...”. A bencés rend ügynökei 153

Cúthné Gyóni Eszter

Endrédy Vendel zirci apát pannonhalmi éve és az apátutódlás kérdése –
ahogy ma láthatjuk 163

SAECULI XV–XVI

Szovák Kornél:

Diversa mundi climata perlustrare: magyarok a középkori nagyvilágban 183

Érszegi Géza

Bakócz Tamás pápai követi megbízatása 193

Molnár Antal

Magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek a 16. század elejéről 203

Horváth Gábor

Remete Szent Pál budaszentlőrinci szentélye és szarkofágja 213

Őze Sándor

Bujdosó Királyok. Dániel könyvének birodalmi a 16. századi európai
államelméletben 225

Monok István

Hasonlóságok és eltérések a Köztes-Európa kora újkori könyvtörténetében
Szempontok és példák 233

SAECULI XVIII–XIX

Horváth István

Térképeszet a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmában a 18–19. században 247

Fejérdy András

„Qui et ipse pars actorum fuit” Fabius Nachrichten und Betrachtungen...
című, 1822-es pozsonyi nemzeti zsinatról szóló művének forrásairól 261

Fazekas Csaba

Lonovics József 1849. évi naplójegyzetei 269

<i>Klestenitz Tibor</i>	
A katolikus nagygyűlések előzményei Magyarországon	281
<i>Zakar Péter</i>	
Hunyor Mihály homonnai plébános harca a pálinkaivás ellen	293
<i>Lakatos Andor</i>	
Féltetett akták Kalocsa bíboros érseke, Haynald Lajos (1816–1891) fiókjából . . .	307
<i>Véghseő Tamás</i>	
Kísérlet egy magyar görögkatolikus püspökség felállítására 1881-ben	315
<i>Janka György</i>	
„Kiválóan képzett hittudor, ortodox katolikus, becsületes lelkiületű hazafi . . . pédás pap” .Vályi János eperjesi püspök (1882–1911)	327
<i>Koltai András</i>	
Ortvay Tivadar, az egyháztörténész	335
SAECULUM XX ANTE 1945	
<i>Rétfalvi Balázs</i>	
Gemma sacerdotum.Pehm József Szent Mártonról szóló pályamunkája	345
<i>Érszegi Márk Aurél</i>	
Magyarország helyzete 1918 őszén a pápai nuncius szerint	353
<i>Beke Margit</i>	
Az Americana Nagyrendjének története	373
<i>Mózessy Gergely</i>	
„Állítólag Prohászka egyszer...”	381
<i>Grósz András</i>	
Pásztor és nyája. Adalékok Fetser Antal győri püspök és a magyarországi németség kapcsolatához (1919–1933)	393
<i>Tengely Adrienn</i>	
Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinati statútumok	401
<i>Csíky Balázs</i>	
„A magyar nemzeti szociálizmust lelkiismeretem szerint nem érzem incompatibilisnek pápai kamarási mivoltommal.”. Pálffy Fidél ügye	423

Tóth Tamás
A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben 439

Bánkuti Gábor
A frontátvonulás, és ami utána következett. A mindennapok egyházi recepciója. . 455

POST 1945

Zombori István
Küzdelem a kommunista rendszer ellen: Mária-napok Szegeden
1948. augusztus 1–5. 461

Balogh Margit
„Nem meggyőződésből, hanem kénytelenségből...” Vázlat a katolikus egyház
és az állam 1950. évi megállapodásának értelmezéséhez 485

Soós Viktor Attila
Az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak felülvizsgálata 1958-ban . 511

Nagy Mihály Zoltán
Kényszerpálya vagy megfelelési kényszer? Márton Áron válasza az állami
egyházpolitika kihívásaira az ötvenes évek második felében 531

Vörös Géza
A vallásszabadság gyakorlásának lehetősége Magyarországon a 20. században . . 547

Rosdy Pál
A II. vatikáni zsinat krónikása: Mario von Galli. 563

Molnár Imre
Jerzy Popiełuszko mártírhalálának kezelése a lengyel rendszerváltás előtti
és utáni időszakban 567

Illés Pál Attila
Világnézeti kérdések a rendszerváltozást követő Lengyelországban 587

Gyarmati György
Kamalduli üdvözet. ViA 70 597

APPENDIX

Dr. Várszegi Imre Asztrik OSB főapát. Curriculum vitae 601

Dr. Várszegi Imre Asztrik OSB főapát publikációs tevékenysége.
Válogatott bibliográfia 603

A kötet szerzői. 614

ELŐSZÓ

EPISCOPUS, ARCHIABBAS BENEDICTINUS,
HISTORICUS ECCLESIAE

Várszegi Asztrik c. culusi püspök, pannonhalmi főapát 25 esztendeje kezdte meg pannonhalmi főapáti szolgálatát és **ugyanannyi** ideje áll a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) és a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok szerkesztőségének élén. Hosszú ideig vezette a Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottságát, amely **nemrég megváltoztatta a nevét**, s az új püspökkari bizottságnak szintén tagja. Nevéhez fűződik a **Lénárd Ödön** Közhasznú Alapítvány megindítása és a pártállami félmúlt egyházi vonatkozásaival foglalkozó konferenciák és publikációk sora. Szolgálati idejére esik a Pannonhalmi Millennium méltó megünneplése, s egy háromkötetes ünnepi emlékkötet, a **Mons Sacer** kiadása, ugyanúgy számos más értékes publikáció, pl. a **Paradisum plantavit**, közöttük sorozatok is, amelyek a magyarországi bencés múltat igyekeznek pontosabban feltárni.

De az értékes bencés művek mellett olyan „saját” sorozatok is nevéhez fűződnek, mint a METEM-könyvek, az Egyéb kiadványok, a Hasonmás kiadványok, az Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek, az Ecclesia Sancta, az Egyetemes Egyház, a Pannonhalmi apátok és főapátok és a Jeles bencés tanáraink. Ha ehhez hozzávesszük a **Magyar Egyháztörténeti Vázlatok** 1989–2015 közötti évfolyamait is, akkor több mint 240 kötet jelent meg a Főapát irányítása alatt. Mindez magyarul, de emellett német, angol, francia, olasz, lengyel, szlovák és horvát nyelven is, mert a kutatás és kiadás az egész Kárpát-medencét, sőt ezen túl Európát is magába foglalja. Ez egyúttal jelzi, hogy az Ünnepelet személye olyan biztos támasz, akihez őszinte bizalommal fordulhat öreg és fiatal, világi és egyházi, de még más felekezeti szakember is.

Amikor Asztrik püspök főapát úr életének eme jeles állomásán körülnéz, azt hisszük, e kötet szerzőivel együtt elmondhatná, ha szerénysége nem tiltaná, hogy „ez jó mulatság, férfi munka volt”. Rögtön hozzá kell azonban fűznünk, hogy ez a munka alighanem csak ígéretes kezdet, hiszen a magyar egyháztörténeti kutatás akkor fog majd igazán érvényesülni, ha a magyarországi tudományosság is gyakrabban idézi és a magyaron kívül világnyelve(ke)n is olvashatóak lesznek eredményei. Hiszen az Egyház, nevezetesen a Római Katolikus Egyház, amelynek főpásztora, egyetemes, és a Katolikus Egyház Magyarországon ennek csak kis része. Az egyháztörténet művelése, elmondható, egyfajta nemzetpropaganda is lehet.

A szerkesztők nagy tisztelettel és szeretettel fejezik ki köszönetüket az Ünnepelet felé azért, hogy az elmúlt negyedszázad folyamán, számos egyéb teendő mellett, mindig ta-

lált időt az egyház- és jelesül a bencés rendtörténet művelésére és menedzselésére. Köszönetet mondanak továbbá e kötet avatott szerzőinek – akik rövid határidő alatt ilyen szép számban – tudományos közléseikben tanúskodnak arról, hogy ők is nagyra becsülik az Ünnepektől emberi és szakmai tevékenységét. Egyben kifejezik azt a kívánságukat, hogy ez a munka méltó folytatásra találjon.

Ad multos Annos!

Kelet Rómában és Szegeden,
az Úr 2016. esztendejében, január hó 26. napján

*Somorjai Ádám OSB
Zombori István*

SOLYMOSI LÁSZLÓ

SZENT ISTVÁN ÉS A PANNONHALMI APÁTSÁG SOMOGYI
TIZEDJOGA

Amikor az első ezredfordulón a keresztény királyság a Kárpát-medencében létrejött, a kereszténység mögött közel ezer esztendő múlt állt. Ez alatt a hosszú idő alatt külső és belső küzdelmek közepette kialakult és széleskörűen elterjedt az egyház intézményrendszere, eszmevilága, jogrendszere és liturgikus gyakorlata. A Kárpát-medencébe késve, de jókor érkező magyarok mindezt készen kapták, sőt a kereszténység nyugati és keleti ága közti választás lehetősége is előttük állt. A megkésetttség előnnyel járt: nem kellett a formálódás keserveit átélni. A befogadás, az adaptáció gyötrelmeit azonban el kellett viselni.

Az ezredfordulón az egyház működését, az intézmények fenntartását, az egyházi személyek megélhetését, az utánpótlás biztosítását és a karitatív célok megvalósítását immár századok óta az egyházi vagyon: a földbirtok és a rajta élő népesség, valamint a hívek által a föld terméséből és az állatszaporulatból fizetett tized biztosította. Mindkét jogintézményt a latin egyház gyakorlatából a Szent István-kori egyházszervezés honosította meg Magyarországon. Az egyházalapítást birtokadományhoz kötő kánonjogi előírásnak megfelelően Szent István király (1000–1038) tekintélyes birtokokat adományozott az általa alapított tíz püspökségnek, a pannonhalmi és a többi monostornak, valamint a székesfehérvári prépostságnak.¹ Ugyanakkor a társadalom széles rétegeit is bevonta az egyházi birtok kialakításába. Törvénnyel biztosította, hogy magánszemélyek az egyházra hagyassák birtokaikat.² Előírta, hogy minden tíz falu megfelelő törzsvagyonnal létesítsen templomot.³ Ugyancsak törvénnyel intézkedett a tizedfizetésről.⁴

Ebbe a háttérbe illeszkedik a somogyi tizedek kérdése, amely szorosan összefügg Koppány somogyi lázadóinak a bűnhődésével, a pannonhalmi Szent Márton apátság alapításával és a veszprémi püspökség korai történetével. A téma viszonylag gazdag forrásanyaggal rendelkezik: oklevél, legenda és krónika is szól róla. Vegyük sorra őket!

1 A Szent István alapította tíz egyházmegye, vagyis tíz püspökség számát illetően a *Legenda maior* tudósítása a mérvadó. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. Utánnomás Szovák Kornél és Veszprémy László kiegészítéseivel: Budapest, 1999. (= SRH) II. 383.*

2 *Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Budapest, 1904. 144 (6. cikkely).*

3 *Závodszy L.: Törvények i. m. 153 (1. cikkely).*

4 *Si cui deus decem dederit in anno, decimam deo det; et si quis decimam suam abscondit, novem solvat. Et si quis decimacionem episcopo separatam furatus fuerit, diiudicetur ut fur ac huiusmodi compositio tota pertineat ad episcopum. Závodszy L.: Törvények i. m. 156 (18. cikkely).* A cikkely nincs meg a törvények legrégebbi kéziratában, a 12. századi Admonti-kódexben. A kurzivált rész, amely hiányzik a 15. századi Thuróczy-kódexből, a 16. századi Ilosvay-kódexben olvasható.

A keltezése szerint 1001-ben készült, de valójában jóval később szerkesztett (interpolált) pannonthalmi alapítólevél⁵ elbeszélése szerint a somogyi lázadás leverése után a győztes uralkodó a bencés apátságnak adta Somogy megye tizedszedési jogát (*decimationem*).⁶ Ugyanakkor a területileg illetékes megyéspüspököknek, pontosabban a (veszprémi) Szent Mihály székesegyháznak adományozta kárpótlásként a Kortó nevű udvarházat a hozzá tartozó népességgel együtt: *ne adhuc aecclesia Sancti Michahelis vacua esse videretur, vel episcopus parrochianus iniurias querimoniasve in collectione decimationis pateretur, ei curtem, que vocatur Cortou cum hominibus eidem pertinentibus tradidi.*⁷ A Somogyvár közelében fekvő Kortó birtok ugyan nem szerepel a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevelében⁸, de a kevés forrásanyag ellenére egyértelmű, hogy valamikor a veszprémi püspökség tulajdonába került. A kárpótlás azonban nem volt teljes körű, a püspökségnek ezáltal nem lett kortói uradalma.⁹ Mellesleg egy uradalom jövedelmei nem érthettek fel a Somogy megye területéről beszedett tizedekkel.

A pannonthalmi alapítólevél viszonylag részletesen meghatározta, miből kell tizedet fizetni: *decimationem de omnibus negociis, prediis, terris, vineis, segetibus, vectigalibus, vinumque hospitum, quod in prediis eorum excresceret.* A felsorolás eredetiségét már Pauler Gyula (1841–1903) kétségbe vonta a benne szereplő egyetlen társadalmi réteg, a vendégek bora (*vinumque hospitum*) tizedköteles voltának hangsúlyozása miatt.¹⁰ Anakronizmus az első ezredfordulón a szőlő- és bortermelő vendégek léte.¹¹ A trónörökös Imre herceg számára készített *Intelmek* sokat idézett passzusának vendégeiről egyér-

5 *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia.* I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györfly. Aduverunt Johannes Bapt. Borsá, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (= DHA I.) 15–41., *Érszegi Géza*: Szent István pannonthalmi oklevele. (Oklevéltani-filológiai kommentár.) In: Mons Sacer. 996–1996. Pannonthalma ezer éve. I. Szerk. Takács Imre. Társszerk. Szovák Kornél, Monostori Martina. Pannonthalma, 1996. (= Mons Sacer I.) 47–89., *Thoroczkay Gábor*: Szent István pannonthalmi oklevelének historiográfiája. In: Mons Sacer I. 90–109.

6 DHA I. 39–40.

7 DHA I. 40. Kérdéses, hogy a veszprémi székesegyháznak adott Cortou nevű udvarház és az alapítólevél végén (uo. 41) a monostor birtokai között felsorolt Curtov falu azonosítható-e egymással (uo. 482).

8 DHA I. 49–53., Veszprém Város Okmánytára. Pótkötet (1000–1526). Supplementum ad Monumenta civitatis Vesprimiensis. Összeállította Érszegi Géza és Solymosi László. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 20) Veszprém, 2010. 29–35.

9 *Kredics László–Solymosi László*: A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma. *Urbarium episcopatus Vesprimiensis anno MDXXIV.* (Új Történelmi Tár, Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes 4) Budapest, 1993. 66. Templomának jövedelméről János veszprémi püspök 1180 táján a veszprémi káptalan javára rendelkezett. *Gutheil Jenő*: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). Kiadásra előkészítette Kredics László. A kézirat kiadásának előkészítésében közreműködött Érszegi Géza és Solymosi László. Szerk. Hermann István. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 18) Veszprém, 2007. 31.

10 *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest, 2¹⁸⁹⁹. (Utánnyomás: Szeged, 1984.) II. 590. Erdélyi László érvei nem cáfolják meg Pauler megállapítását. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. I–XII/B. Budapest, 1902–1916. (= PRT) I. 60–62. Vö. *Györfly György*: Koppány lázadása. Somogy Megye Múltjából 1 (1970) 10. = *Uő*: Der Aufstand von Koppány. In: *Studia Turcica*. Hg. L. Ligeti. Budapest, 1971. 185. (A továbbiakban csak a magyar változatot idézem.)

11 *Solymosi László*: A szőlő utáni adózás első korszaka. *Agrártörténeti Szemle* 32 (1990) 22–50., *Uő*: A szőlő utáni adózás új rendszere a 13–14. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 1–12. Vö. *Györfly Gy.*: i. m. 10, 25 (33. jegyzet).

telmüen megállapítható, hogy külföldről érkezett papok vagy lovagok, nem pedig föld- vagy szőlőművelők voltak.¹²

II. Paszkál pápa Péter pannonhalmi apát kérésére 1102. évi bullájában a Római Egyház oltalmába fogadta a pannonhalmi monostort, megerősítette jogait, Szent István adományait, köztük a tizedet. De csak általánosságban szólt róla. Nem részletezte, mi után kell tizedet fizetni, nem említette, hogy Somogy megye területének tizedeiről van szó. Hallgatott a veszprémi székesegyháznak kárpótlásként adott Kortó birtokról. Ellenben úgy tudta, hogy Szent Mártonnak, a monostor védőszentjének adott tizedet a király a (veszprémi) Szent Mihály székesegyházról vásárolta: *Decimę vero, quas pię recodationis Stefanus rex ab ecclesia Sancti Michahelis emit, et alię concessiones, quas pro tuitione patrię, pro statu regni, pro augmento fidei Beato Martino concessit, firmę et illibate permaneat.*¹³ Ettől függetlenül ez a pápai bulla a legkorábbi hiteles oklevél a pannonhalmi apátság tizedjövédelméről.

A vonatkozó elbeszélő források¹⁴ közül első helyen a legendákat tárgyaljuk. Szent István mindhárom legendája foglalkozott a somogyi tizedekkel. Az 1083-ban történt szentté avatás előtt összeállított nagyobbik legenda a pannonhalmi monostor alapítás-történetét a pogány nép (*plebs gentilis*) lázadásának és leverésének, a térítésnek és az egyházszervezésnek tömör leírása után¹⁵ a következőképpen¹⁶ foglalta össze: *Es mert Pannónia dicsőségére ott született boldog Márton főpap, s az ő érdemeinek oltalmában aratott győzelmet ellenségein a Krisztushoz hű király – mint már mondtunk –, azért a király tanácsot tartván Isten kedveljeivel, a Szent-hegynek mondott helyen, a szent püspök telke mellett, az ő nevére monostort épített, birtokkal, javadalokkal és minden szükséges egyből gazdagította, s a közbenjárásával legyőzötteken tizedet véve a püspökségekhez hasonlatossá tette.*¹⁷ A *Legenda maior* megfogalmazásában a pannonhalmi monostort a király a tizedszedés tekintetében hasonlóvá tette a püspökségekhez (*decimationibus simile fecit episcopatus*), vagyis a monostornak ugyanúgy tizedelési joga volt, mint a püspököknek.¹⁸

A nem sokkal a szentté avatás után keletkezett kisebbik legenda úgy tudta, hogy a Veszprém városát (*urbem*) ostromló lázadók legyőzése után a király bölcsen rendelke-

12 SRH II. 624–625.

13 DHA I. 333–334.

14 Áttekintésüket és kritikus vizsgálatukat lásd *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezés-rendjének problémái. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, Új sorozat 22.) Budapest, 1961. 7–19, 81 (177. jegyzet); *Uő*: A Tatóny nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. Történelmi Szemle 9 (1966) 20–22 (121. jegyzet); *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20) Budapest, 1967. 640–646.; *Győrffy Gy.*: i. m. 6–10.; *Gerics József–Ladányi Erzsébet*: A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről. Magyar Könyvszemle 120 (2004) 321–322.

15 SRH II. 381–382 (6–7. fejezet).

16 Et quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis rex Christo fidelis, ut iam dictum est, de hostibus victoriam reportaverat, inito cum theophilis consilio, iuxta fundum sancti presulis in loco, qui Sacer Mons dicitur, sub titulo ipsius monasterium construens, possessionibus et redditibus cunctisque sufficientiis ditavit et suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopatus. SRH II. 383–384 (8. fejezet).

17 Kurcz Ágnes fordítása. In: Árpád-kori Intelmek és legendák. A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás Érszegi Géza munkája. Budapest, 1983. 27.

18 *Vö. Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. Turul 72 (1999) 100–107., *Kristó Gyula*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73 (2000) 1–5., *Solymosi László*: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74 (2001) 38–43.

zett¹⁹ birtokaikról: *Mert mindenből semmit sem tartott meg a maga szükségére, hanem elmenvén, Szent Mártonnak szentelte, akinek tiszteletére bazilikát is épített. Őket pedig és utódaikat mind a mai napig az egyház szolgálivá tette. Később főembereinek közbenjárására elhatározta, hogy csak tizedet adjanak abból, amijük van, nehogy szorongattatásukban szétszóródjanak a földről.*²⁰

Hartvik püspök Könyves Kálmán király (1095–1116) megbízásából valamikor a 12. század elején készítette el Szent István harmadik életrajzát.²¹ Összeszerkesztette a két korábbi legenda szövegét és helyenként kiegészítette azt. Ezt tette akkor is, amikor a pannonhalmi monostor alapítását írta le. Szövegszerűen hasznosította mindkét legendát, de új elemmel bővítette azok információit. Elbeszélése szerint a Veszprém városát (*urbem*) ostromló lázadók legyőzése után a király bölcsen rendelkezett²² birtokaikról: *De mert Pannónia dicsőségére ott született boldog Márton főpap, s az ő érdemeinek oltalmában aratott győzelmet ellenségein a Krisztushoz hű férfiú – mint már mondtunk –, dolgaikból semmit sem tartván meg a maga szükségére, tanácsot tartott Isten kedveltjeivel, s a Szent-hegynek mondott helyen, a szent püspök telke mellett, ahol Szent Márton, amikor még Pannóniában élt, ájtatosságra helyet jelölt ki magának; az ő nevére monostort épített, birtokokkal, javadalmakkal és minden szükséges egyébbel gazdagította, s a közbenjárásával legyőzötteken tizedet véve a püspökségekhez hasonlatossá tette, megszabva, hogy minden javaikból oly szigorúan hajtsák be a tizedet, hogy akinek netán tíz gyermek jutott, a tizedik sarjat Szent Márton kolostorának adja.*²³

Hartvik püspök a pannonhalmi tizedeket illetően a két korábbi Szent István életrajzhoz, az alapítólevélhez és a pápai bullához képest merőben új állítást fogalmazott meg legendájában. Szerinte Szent István rendelkezése értelmében a tizedfizetők kötelesek voltak gyermekeikből is tizedet adni. A gyermektized azonban másutt is előfordul.

A korai Magyar Történet elbeszélését fenntartó 14. századi krónikaszerkesztmény két fejezetben is foglalja Koppány lázadásával és következményeivel. Az egyikben szüksézáruán annyit jegyzett fel: *sok magyar nemes taszítottak csúf szolgálásra, akik Koppány herceghez csatlakozva elutasították a keresztséget és a hitet.*²⁴ A másik fejezet

19 Ex omnibus enim nichil ad opus sui reservavit, sed abiens, Sancto Martino consecravit, in cuius honore etiam basilicam construxit. Illos autem et posteros eorum usque in presentem diem servos ecclesie instituit. Postea impetratione suorum optimatum consilium cepit, ut tantum decimas ex his, que possidebant darent, ne afflictis disperderentur e terra. SRH II. 395 (3. fejezet).

20 Kurcz Ágnes fordítása. In: Árpád-kori Intelmek és legendák i. m. 18.

21 Részletes historiográfiai tanulmány készült róla. *Thoroczkay Gábor: A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban.* In: *Uő: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok.* Budapest, 2009. 171–214.

22 Sed quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis vir Christo fidelis, ut iam dictum est, de hostibus victoriam reportaverat, nichil ex rebus eorum ad opus sui reservans, inito cum theophilis consilio, iuxta fundum sancti presulis in loco, qui Sacer Mons dicitur, ubi sanctus Martinus, dum adhuc in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat, sub titulo ipsius monasterium construere cepit, possessionibus et redditibus, cunctisque sufficientiis ditavit et ipsius suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopiis, constituens ex omnibus eorum facultatibus tam stricte decimas dari, ut si cui decem liberos habere contingeret, decimam prolem Sancti Martini cenobio daret. SRH II. 409–410 (6. fejezet).

23 Kurcz Ágnes fordítása. In: Árpád-kori Intelmek és legendák i. m. 37–38.

24 ... pluresque nobiles Hungari duci Cupan adherentes, baptismum fideque respuentes ad turpia servitia sunt detrusi. SRH I. 297 (41. fejezet). Vö. Képes Krónika. Fordította Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák Kornél, Veszprémi László. Az utószót írta, a függelékét és az irodalomjegyzékét összeállította Szovák Kornél. Budapest, 2004. (= Képes Krónika) 33.

beszámol Koppány somogyi vezér lázadásáról és büntetéséről, valamint híveinek tizedfizetéséről.²⁵ Az elbeszélés latinul így zárul: *Beatus enim Stephanus dux votum, quod tunc voverat, Deo fideliter reddidit, nam univsum populum in provincia Cupan ducis degentem, decimas liberorum, frugum ac pecorum suorum cenobio Sancti Martini dare perpetuo iure decrevit.*²⁶

A mondatban előforduló *decimas liberorum* kifejezést – lévén a *liber* szó homonímia – kétféleképpen lehet értelmezni: *gyermektizedet* vagy a szolgákkal (*servus*) ellentétes jogállású társadalmi réteg, a *szabadok tizedét* is jelentheti. A szabadok tizedének létét már az 1092. évi Szabolcsi Zsinat határozatai igazolják.²⁷ Ezen a zsinaton foglalkoztak először viszonylag részletesen a tizedfizetéssel, de gyermektizedről nem tettek említést.²⁸ A két értelmezési lehetőséget elég egy-egy fordítással érzékeltetni. Erdélyi László (1868–1947) a következőképpen adta vissza az idézett mondatot: *Boldog István herceg a fogadalmát, amelyet akkor fogadott, Istennek híven teljesítette, mert a Koppány [!] herceg tartományában élő egész népet, a szabadok, gabonáik és marháik tizedeit Szent Márton monostorának adta örök jogú határozattal.*²⁹ Ezzel szemben Bollók János (1944–2001) fordítása a következő: *Boldog István híven teljesítette Istennek azt a fogadalmát, melyet akkor fogadott, mert örök érvénnyel elrendelte, hogy a Koppány vezér tartományában élő összes nép tizedet adjon gyermekeiből, terményeiből és állataiból Szent Márton monostorának.*³⁰

A kérdés eldöntéséhez idézzük fel Gerics József (1931–2007) jó fél évszázada megjelent intelmeit, amit az említett szövegrészhez (*nam univsum populum ...*) fűzött: „Csak is gyerek és nem a szabadok tizedéről lehet szó. Ez világos egyrészt a sorrendből: termésük és állataik tizede mellett e felsorolásban a szabadok tizedének értelme nincs, de a gyerektizednek van, mert ez, úgy látszik, éppen olyan vagyontárgynak minősült, mint a »fruges« vagy a »pecora«. A »liberi« itt éppen olyan adóalap, mint a »pecora« vagy a »fruges« és nem adófizető. A felsorolás ugyanis azt szabja meg: mi után kell tizedet adni. Másrészt az adózásra köteles embereket szabatosan megnevezi: »univsum populus«, ebbe az ott élő szabadok is beletartoznak, és szükségtelen lenne újbóli megnevezésük.”³¹ Ezt az érvelést aligha lehet megcáfolni.³²

25 SRH I. 313–314 (64. fejezet).

26 SRH I. 314 (64. fejezet).

27 Závodszy L.: Törvények i. m. 162 (27. és 30. cikkely).

28 Závodszy L.: Törvények i. m. 164–165 (40. cikkely).

29 Erdélyi László: Krónikáink magyarul. Szeged, 1943. 145.

30 Képes Krónika 41. Bollók János húsz évvel korábban is ugyanígy fordította a 64. fejezetet. A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek V. Kovács Sándor munkája. Budapest, 1984. (Magyar remekírók) 205–206. Első fordítója, Szabó Károly is így értelmezi ezt a passzust. Marci Chronica de gentis Hungarorum ab origine gentis ad annum M. CCC. XXX. producta. Recensuit, varias lectiones annotavit, praefectus est Franciscus Toldy, versionem Hungaricam adiecit Carolus Szabó. Pesthini 1867. 32. De Geréb László, Bellus Ibolya, Bak János a Képes Krónika, Horváth János a Budai Krónika és Thuróczy alkotása (*A magyarok krónikája*), Kulcsár Péter pedig Antonio Bonfini műve (*A magyar történelem tizedei*) fordításában ugyanígy adták vissza ezt a szövegrészt.

31 Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 81 (177. jegyzet).

32 Mályusz Elemér és Kristó Gyula közös munkája kísérelt meg fogást találni Gerics József gondolatmenetén. Latin nyelvű kommentárjukban szerepeltették a *decima prolium* kifejezést, amely ebben a formában középkori forrásból nem ismeretes. Majd ehhez fűzték a következőket: *Grammaticae tamen minus probatur: decima frumentum et pecorum a pueris data cogitari non potest. Textus recte intelligitur vocabulum „liber” pro adiectivo „liber = non servus”, non autem pro substantivo „liber = proles” interpretando. Ita decima hominum liberorum, decima messis eorum et decima pecorum a rege*

Tartalmilag, logikailag és tegyük hozzá, nyelvtanilag³³ a gyermektized fordítás a helyes. Függetlenül attól, miként ítéljük meg a Magyar Történet és Hartvik-legenda viszonyát, a mindkettőben más-más módon említett gyermektized összecseng egymással.³⁴ Aligha volt véletlen, hogy Erdélyi László értelmezése alig talált követőre. Egyedül Kristó Gyula (1939–2004) fordította hasonlóképpen a krónikarészletet.³⁵ Két 1100 körül keletkezett elbeszélő forrás arról tanúskodik, hogy a filológia szintjén létezett a gyermektized. A kérdés az, hogy a mindennapi életben, vagyis valóságosan is létezett-e.

A „filológiai” gyermektizedről sokan tudtak, olvastak, hiszen mindkét elbeszélő forrás széleskörűen ismertté vált. A Hartvik püspök által írt legendát III. Ince pápa a 13. század elején lényeges módosítással, a Szent István számára „mindkét jogon” (*utroque iure*) adott, állítólagos pápai egyházszerkezési felhatalmazás kiiktatásával hagyta jóvá, és így hivatalos olvasmánnyá, a liturgiában felhasználhatóvá válhatott.³⁶ A 14. századi krónikaszerkesztményt pedig a későbbi történeti munkák forrásként hasznosították. Élen járt ebben a Budai Krónika³⁷ és Thuróczy János alkotása.³⁸ Az előbbi 1473-ban, míg az utóbbi 1488-ban kétszer is megjelent nyomtatásban, ami nagyobb elterjedtséget biztosított számukra. A belőlük származó ismeretanyag visszahatott a pannonthalmi alapítólevél értelmezésére is, sőt népetimológiai magyarázatot táplált. Ezért írhatta 1874-ben Vaszary Kolos (1832–1915) bencés történész, a későbbi főapát, majd bíboros esztergomi érsek: „A diplomában előforduló »decimatiot« sokan ma is úgy értelmezik, hogy Somogy megye lakosai a tizedik gyermeket is tized fejében a pannonthalmi apátságának tartoztak adni. Innét a hagyomány, hogy a pannonthalmi monostor a somogyi gyermek-

monasterio data est. Mindezt Erdélyi László idézett fordításával (Krónikáink i. m. 145) vélték bizonyítottnak. Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii. I. Ab initiis usque ad annum 1301.* Composuit Elemér Mályusz, adiuvante Julio Kristó. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 8) Budapest, 1988. 248. Kristó Gyula kitarított eme felfogás mellett, sőt különösebb érvelés nélkül kiterjesztette a Hartvik-féle legendára is. Azzal ugyanis nem negligálható Hartvik egyértelmű tudósítása a gyermektizedről, ha a krónikában szereplő *decimas liberorum* fordulatot Györfly György (és sokak) véleményével szemben gyermektized helyett szabadok tizedének értelmezzük. Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerk. Kristó Gyula. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 15) Szeged, 1999. (= ÁKÍR) 371, 321 (1119. jegyzet).

- 33 A *decerno* (*decrevit*) ige mellett másutt is használtak *accusativus cum infinito* szerkezetet. A magyarországi középkori latinság szótára. *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae.* I–V. Kiadásra előkészítette Boronkay Iván, Bellus Ibolya, Szovák Kornél. Budapest, 1987–1999. III. 20.
- 34 *Gerics J.:* Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 80–81.
- 35 Kristó Gyula fordítása szerint „Szent István herceg Istennek tett fogadalmát híven teljesítette, ugyanis a Koppány herceg tartományában levő összes népet, a szabadok, a gabonafélék és a nyájak tizedeit örök joggal Szent Márton monostorának rendelte adni.” ÁKÍR 371, 321 (1119. jegyzet). Vö. *Kristó Gy.:* Joghatóság Somogy felett i. m. 4.
- 36 *Gerics József:* A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. *Magyar Könyvszemle* 97 (1981) 183, 188. Vö. *Gerics J.–Ladányi E.:* A Hartvik legenda i. m. 320. A pápai megerősítésről a kalocsai egyháztartományak szülő bejegyzés szövege: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia maxime partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I. Romae 1863. 57 (77. tétel).* A megerősítés III. Ince pápasága negyedik évében (1201/1202) történt. A pápai megerősítés kapcsán adódik a kérdés, miért nem húzták ki a legendából a gyermektizedre vonatkozó részt. Minden bizonnyal azért nem, mert a pápai hatalmat nem érintette ez a passzus.
- 37 *Chronica Hungarorum. Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII in vigilia penthecostes per Andream Hess.* Hasonmás kiadásban újra kiadta a Magyar Helikon Horváth János fordításában, Soltész Zoltánné tanulmányával. Budapest, 1973. 33.
- 38 *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. I. Textus. Eddiderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó.* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 7) Budapest, 1985. 74.

tizedből három falut telepítvényesített: Nyalkát, hová a nyalka legények –, Ravazdot, hová a ravasz egyének –, Vénéket, hová a vén emberek telepítették.”³⁹ Ezzel párhuzamosan eltérő vélemény is élt. Hegedüs József ügyvéd két évtizeddel korábban másként fogalmazott: „Vétetett e valósággal gyermektized, megmutatva nincs; de a hagyomány úgy tartja, hogy: igen; azonban csak oly szerencse esetében, ha valahol kitünő ész jelölte a gyermeket, ki aztán a szerzet számára neveltetett fel szerzetes tagul.”⁴⁰

A kételkedés a gyermektizedet illetően ennél jóval korábban merült fel. Timon Sámuel (1675–1736) történeti kronológiájában 1714-ben még azt írta, hogy Szent István a pannonthalmi monostornak gyermektizedet (*decimas puerorum*) adományozott.⁴¹ Munkájának bővített és javított változata 1736-ban már tagadta ezt a felfogást. Változatlanul elismerte, hogy az apátság bőséges tizedadományban részesült, de a Szabolcsi Zsinat rendelkezésére (*abbates de liberis suis dent decimationem episcopis*) hivatkozva immár tagadta, hogy az magában foglalta volna a gyermektizedet (*decimas liberorum, id est puerorum*).⁴²

Stilting János (1703–1762) észrevette, hogy Hartvik püspök és a krónika leírása a tizedfizetéséről (*nam universum populum ...*) összefügg egymással. Az alapítólevél hallgatását minderről azzal magyarázta, hogy a gyermektizedre csak egyszer került sor, éspedig a lázadás leverésekor, amikor is az, akinek tíz gyermeke volt, a tizediket a monostornak adta.⁴³ Katona István (1732–1811) Stilting nézetét támogatva úgy gondolta, hogy Hartvik elbeszélése nyomán a *decimas liberorum* gyermektizedet jelent.⁴⁴ Vaszary Kolos mindezek ismeretében Timon véleményéhez csatlakozott. A szabad (*liber*) társadalmi réteg létére hozott néhány adatot annak bizonyítására, hogy a *decimas liberorum* nem jelent gyermektizedet (*decimas prolium*).⁴⁵

Karácsonyi János (1858–1929) tévedésnek tekintette a nem magyar származású és ezért a hazai viszonyokban tájékozatlan Hartvik megfogalmazását, mert oklevelek és törvények sora bizonyítja, hogy szabadok tizede létezett, míg gyermektizedről nincsen okleveles adat. A pannonthalmi alapítólevélben „sincs szó a tizedik gyermekről, pedig ezt meg kellett volna nevezni, mert az az egyház általános szokásával ellenkezik és magától érthető dolognak nem vehető”.⁴⁶ Pauler Gyula egyetértett Karácsonyival abban, hogy a pannonthalmi apátság birtokállományának 1238 táján készült Albeus-féle összeírása⁴⁷ semmit sem tartalmaz a sajátos tizedről. Ritka jelenségnek tartotta, és ezzel magyarázta

39 Vaszary Kolos: Pannonthalma helytörténete. In: Győr megye és város egyetemes leírása. Szerk. Fehér Ipoly. Budapest, 1874. 584.

40 Hegedüs József: A pannonhegyi papi tized Somogyban. Történeti, jogi és peres szempontból nézve 1854-ben. Nagy Kanizsán, 1854. 15.

41 Synopsis novae chronologicae regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. Pars I. et II. a nativitate divi Stephani primi regis Hungarorum inchoata per reverendum patrem Samuelem Timon. Tyrnaviae 1714. 3.

42 Epitome chronologica rerum Hungaricarum a nativitate divi Stephani primi regis apostolici, jam prius usque ad annum MDLXXVI. typis edita, nunc denuo accurante revisa, in multis correcta, aucta, et usque ad annum MDCCXXXVI. producta per reverendum patrem Samuelem Timon. Cassoviae 1736. 1–2.

43 Stilting, Joannes: Vita sancti Stephani regis Hungariae ex Latinis et Graecis aliarumque gentium monumentis collecta, digesta, commentariis et observationibus illustrata. Jaurini 1747. XIV. §, 148. sz., p. 62. (A krónikában szereplő részletet Thuróczy munkájából idézte.)

44 Katona István: Historia critica primorum Hungariae ducum. Pestini 1778. 720–722.

45 Vaszary K.: Pannonthalma i. m. 584–585.

46 Karácsonyi János: Kik voltak az első érsekek? Századok 26 (1892) 32–34. Az idézet az utóbbi oldalon olvasható.

47 Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonthalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer I. 514–526.

az okleveles említések hiányát. Ámbár nem tartotta lehetetlennek, hogy ilyenek előke-
rüljenek. Felidézte, hogy Sztachovics Remig (1812–1884) pannonhalmi levéltárnok egy-
kor beszélt neki arról, hogy ismer olyan okleveleket, amelyek „ily dézsmás gyermekről”
szólnak.⁴⁸ Karácsonyival szemben Pauler a monográfiájában sem tagadta a gyermektiz-
zedet létét, amit „újabb időben annyira kétségbe vonnak”. Ezzel a megjegyzéssel Kará-
csenyi nézetére utalva úgy fogalmazott, hogy a gyermektized, „amely – természeténél
fogva is – csak a legritkább esetekben fordult volna elő, úgy látszik, hamar kiment a
divatból”. Ezért nem szerepel az alapítólevélben. Az apátság azonban nem mondott le
erről a jogáról, hiszen 1350-ben átírta a Hartvik-féle legenda vonatkozó részletét.⁴⁹

Itt tartott a régóta folyó vita, amikor Erdélyi László társaival együtt 1902-ben meg-
kezdte a Bencés Rendtörténet és forrásai közzétételét. Az alapítólevél hitelességéről és a
somogyi tizedekről külön fejezetet írt.⁵⁰ Karácsonyi és Pauler állításával szemben rámu-
tatott arra, hogy az Albeus-féle összeírás olyan személyről tett említést a somogyi Cso-
pak faluban, a monostor részbirtokán, akit tizedbe adtak az apátságnak: *In villa Copoc
sunt filii nepotis Nicolai, qui datus fuit in decimam*. Mivel az említett Miklós unokájának
fiait írták össze, kikövetkeztetette, hogy a nevezetes esemény négy emberöltővel koráb-
ban, 1120 táján történt.⁵¹ Ezenfelül talált még egy idevonható okleveles adatot a gazdag
peres anyagban. A monostor 1234-ben átírt kérvényében a somogyi tizedfizetés megta-
gadása kapcsán a Hartvik legendával összhangban szerepel a *proles* (gyermek) szó.⁵²

Erdélyi László a két okleveles adat felmutatásával új lehetőséget teremtett a kér-
dés kutatásában.⁵³ Állást kellett foglalni a két adat bizonyító erejéről. Érdekes módon
konkrétan csak az Albeus mester összeírásában szereplő részletet hasznosították, míg
a másik adat feledésbe merült. Varjú Elemér (1873–1944) érezhetően Karácsonyinak a
gyermektizedet tévedésnek tartó nézetével ért egyet, de idézi a tizedbe adott emberről
szóló mondatot, amely „ezt a csodabogarat igazolni *látszik*”. Már ezzel a felvezetéssel is
kétséget táplált, hogy itt gyermektizedről lenne szó, majd megfogalmazta kifogásait vele
szemben és az összeírással kapcsolatban.⁵⁴ Guoth Kálmán (1912–1949) nem osztotta
Varjú nézetét. Ő is idézte a pannonhalmi összeírás adatát, amely szerinte a gyermektized
„okleveles nyoma”. De nem állt meg itt. Úgy vélte, hogy a forrásban említett „Miklóst
körülbelül éppen Hartvik idején adhatták tizedgyerekként az egyháznak, s talán éppen ez
a nem mindennapi eset indította Hartvikot arra, hogy részletesebben megemlékezzék er-
ről a sajátos tizedről”. A Pauler által említett 14. század közepi adatok felbukkanását az
európai pestisjárvány nyomán az apátság ekkortájt jelentkező munkaerőigényével hozta
összefüggésbe.⁵⁵

48 *Pauler Gyula*: A Hartvik legendáról. Századok 26 (1892) 287–288, 290.

49 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. I. 28, 389–390 (53. jegyzet).

50 PRT I. 56–111, 144–190.

51 PRT I. 57 (2. jegyzet), 148, 315, 785.

52 PRT I. 148, 170, 731. Az utóbbi helyen a kérvény teljes szövege, az ítéletlevél egészének kiadása PRT I. 730–733.

53 Erdélyi László maga sem volt teljesen biztos abban, hogy ez a két adat gyermektizedre vonatkozik. Amikor számba vette, miből fizettek tizedet, a felsorolást a két okleveles adatra hivatkozva azzal zárta, hogy „esetleg a gyermekekből”. PRT I. 177. Érdekes módon Karácsonyi János a Rendtörténet első két kötetéről írt recenziójában nem tért ki a gyermektized kérdésére. Századok 37 (1903) 928–939.

54 *Legendae sancti regis Stephani*. Szent István király legendái. A legrégebb kézirat alapján az Ernst-Kodex hasonmásával közrebozsajtotta, fordította és magyarázta Varjú Elemér. Budapest, 1928. 98–99.

55 *Guoth Kálmán*: Esemény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. Erdélyi Múzeum 49 (1944) 325–326 (60. jegyzet).

Csóka J. Lajos (1904–1980) számára is az összeírás *datus fuit in decimam* adata volt a gyermektized gyakorlatának bizonyítéka.⁵⁶ Ugyancsak erre a forráshelyre hivatkozott Györffy György (1917–2000), amikor úgy fogalmazott, hogy „a gyermektized XII. század eleji meglétéről egy pannonthalmi oklevél is tanúskodik”.⁵⁷ Nem sokkal később Szent Istvánról írt monográfiájában külföldi párhuzamokkal egészítette ki ezt az egyetlen okleveles adatot.⁵⁸ A gyermektized gyakorlatát elismerő felfogás hamarosan egyes krónikafordítások magyarázó jegyzeteiben is helyet kapott.⁵⁹ A nagy összefoglaló munkák pedig már régtől fogva minden kritika nélkül szóltak a gyermektized létezéséről.⁶⁰ Hóman Bálint (1885–1951) népszerű összefoglalásában egyenesen azt írta: „divatban volt a falvak népének minden tizedik gyermekét is egyházi szolgálatra felajánlani.”⁶¹ De természetesen az is előfordult, hogy a tized kapcsán nem szóltak róla.⁶²

A gyermektized megítélésében kulcsfontosságúvá lett Albeus mester összeírásának egyetlen mondata a tizedbe adott személyről. Ezt a részletet azonban közelebbről nem vizsgálták meg. Eleve úgy gondolták, hogy gyermektizedről van benne szó. Egyedül Varjú Elemér fogalmazta meg és tette egyúttal félre feltevését, hogy itt olyan emberről lehet szó, akit „valami elmaradt nagyobb tizedtartozás fejében adtak szolgálként az apátságoknak”.⁶³ A felvetés teljesen jogos, mivel az összeírásból nem derül ki, hogy az illető valóban gyermekként adták-e tizedbe. Akik így értelmezték ezt a mondatot, azok eleve feltételezték, hogy az a gyermektizedről tájékoztat, és úgy vélték, megtalálták, amit kerestek, a sajátos tizedforma bizonyítékát. Van azonban kortárs forrás, amely éppen megcáfolja ezt.

Az 1092. évi Szabolcsi Zsinat határozatainak 40. cikkelye részletesen szabályozta a tizedszedés módját.⁶⁴ A tizedelés a tizedfizető bevallása alapján történt: megmondta,

56 Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása i. m. 645. *Uő*: A pannonthalmi alapítólevél interpolálása. *Levélártai Közlemények* 32 (1961) 90–91.

57 Györffy Gy.: Koppány lázadása i. m. 8, 25 (22. jegyzet).

58 Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. 181, 555. Vö. *ÁKÍR* 371, 321 (1119. jegyzet).

59 Györffy György munkájára hivatkozva (*Der Aufstand von Koppány* i. m. 183 s. kk.) Bak János a következő megjegyzést fűzte a *Képes Krónika* 64. fejezetének fordításához: „Der »Kinderzehent« als Quelle für Dienstleute der Abtei ist ebenfalls urkundlich belegt”. *Die heiligen Könige*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Thomas von Bogyay, János Bak, Gabriel Silagi. Graz–Wien–Köln, 1976. (Ungarns Geschichtsschreiber 1) 129, 183 (7. jegyzet). Minden hivatkozás nélkül hasonlóképpen járt el Horváth János is *Thuróczy* munkájának fordításakor: „Okleveles adatok szólnak arról is, hogy a monostor a gyermektized szedésének a jogával is élt ezen a területen, ami annyit jelent, hogy minden család tizedik gyermeke a monostor szolgálatába állt.” *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. Ford. Horváth János. Budapest, 21980. 96, 474 (201. jegyzet).

60 *Erdélyi László*: A pannonthalmi főapátság. In: Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, [1908.] 223., *Reiszig Ede*: Somogy vármegye története. In: Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Csánki Dezső. Budapest, [1914.] 363. *Reiszig Paulerre* hivatkozott.

61 *Hóman Bálint–Szekfü Gyula*: Magyar történet. I. Budapest, 21935. 202.

62 *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Magyarország a királyság megalapítása. Szerk. Szilágyi Sándor. (A magyar nemzet története 1) Budapest, 1895. 236. A középkori tizedet átfogóan tárgyaló munka sem írt róla. *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 355–404. Vö. *Csizmadia, Andor*: Die rechtliche Entwicklung des Zehnten (Decima) in Ungarn. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 61 (1975) 233.; *Solymosi László*: Tized. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter. XII. Budapest, 2011. 65–67.

63 *Varjú E.*: *Legendae sancti regis Stephani* i. m. 98–99.

64 *Závodszy L.*: *Törvények* i. m. 164–165 (40. cikkely).

mennyi volt a termés és az állatszaporulat. Amennyiben kételkedtek szavainak igazában, esküt kellett tennie állítása igazolására. Ha az eskü után valaki idegen (*alienus*) megvádolta, hogy hamisan esküdött, és a vád igaznak bizonyult, a bűnös termésének csak egytizedét tarthatta meg, és a többit a püspöknek kellett adnia. Ha viszont a vád hamisnak bizonyult, a vádlót ugyanez a büntetés sújtotta. Ezzel nyilván azt akarták elérni, hogy csak nagyon indokolt esetben vonják kétségbe az eskü hitelességét. Mivel előfordulhatott, hogy az igaztalan vádló nem tudott fizetni, nem tudta termése kilenctized részét a püspöknek adni, előrelátóan erre az esetre is gondoltak. Úgy határoztak, amennyiben a hazug vádlónak nincsen semmije, hogy magát megváltsa, gyermekeit kivéve (*exceptis liberis*) egyedül őt adják el.⁶⁵ Hasonló esetet a 13. század elejéről is ismerünk. Egy személy 1213-ban lopással vádolta ellenfelét, de pervesztes lett. Mivel nem tudta megfizetni a hat márká bírságot, ezért őt magát, feleségét és egyetlen fiát zálogba adták. A család csak 22 év múlva, 1235-ben nyerte vissza szabadságát, miután a hat márká megfizetésével megváltotta magát.⁶⁶

A zsinati határozat szerint a tizedfizetés kapcsán előfordult, hogy valakit eladtak, azaz szolgálai állapotba került, de gyermekeit ettől megóvták. A gyermektized léte idegen ettől a szemlélettől. Az azonban elképzelhető, hogy rossz termés miatt vagy más okból tized helyett, mintegy annak megváltásaként, a tizedfizető rabszolgát adott az arra igényt tartó tizedbirtokosnak. A pannonhalmi apátság csopaki részbirtokán élő Miklós így lett a monostor tizedbe adatott (*datus fuit in decimam*) szolgálja. Valószínű, hogy Csopak falu lakói váltották meg egykor ily módon éves tizedüket vagy annak egy részét. Bizonyára még földhasználatot is adtak a szolgálával, ami által az apátság részbirtokos lett a településen. Nem tudjuk pontosan, hogy ez mikor következett be. A monostor Szent László-kori vagy onleltárában még nem említették a falut, először az Albeus-féle összeírásban szerepel az apátság birtokai között. Minden jel szerint Miklós tizedbe adásával a 12. század elején lett itt részbirtokos a monostor.⁶⁷ Maga a jelenség igen ritkán fordult elő. Csopakon kívül az apátság egyetlen somogyi birtokán sem jegyezték fel hasonlót. Ugyanez elmondható a többi somogyi településről is. Ezek ugyan nem képezték az apátság tulajdonát, de többségük tizedet fizetett a monostornak. A csopaki eset különlegessége biztosította azt, hogy emlékezte jó száz éven át fennmaradjon, és Albeus mester megörökítse összeírásában.

Az Erdélyi László által említett másik okleveles adat a somogyi tizedpercek terméke. A 13. század első évtizedeiben az apátság a Somogy megyében birtokos egyházi intézmények csaknem mindegyikével pereskedett.⁶⁸ A fehérvári egyházi intézményekkel, elsősorban a társaskáptalannal három évtizeden át folyt a per. Ennek egyik közbülső állomásaként Jakab prenestei püspök, pápai legátus és bírótársai: Enoch domonkos szerzetes és Saul nyitrai főesperes tárgyalta az ügyet. A per folyamán a bíróság elé terjesztették az Uros apát és a konvent nevében megfogalmazott kérvényt. Ebben a társaskáptalan

65 Si non habuerit, unde se redimat, solus vendatur exceptis liberis. Uo. 165.

66 Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. Curis et laboribus Joannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky. Budapest, 1903. 18. és 388. sz. Idézi Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica 1 (1957) 99–100. Vö. Erdélyi Oklevéltár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. (1023–1300.) Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997. 49. és 182. sz.

67 PRT I. 569, 591–592, 785.

68 Erdélyi László részletesen tárgyalta ezeket a pereket. PRT I. 150–175.

ellenében kettős panaszt adtak elő. A kanonokok egyfelől megtagadták birtokaik és népeik után (*de omnibus agris, vineis, prediis et villis, mansis ac curtibus et possessionibus et populis*) a tizedfizetést, másfelől somogyi birtokaikon lakó népeiknek sem engedték meg, hogy tizedet adjanak. Ez utóbbi esetben is viszonylag részletes felsorolást adtak, hogy miből kellett volna tizedet adni: *de possessionibus, prediis, negotiationibus, vineis, segetibus, vectigalibus ad ipsos populos pertinentibus et prole* [!] *eorundem ac ceteris rebus, que decimari debentur*.⁶⁹ Ennek a listának a forrása nagyobb részt a pannonthalmi alapítólevéllel vonatkozó részlete (*decimationem de omnibus negociis, prediis, terris, vineis, segetibus, vectigalibus*)⁷⁰ volt, a *proles* (gyermek) szót illetően pedig a Hartvik legenda 6. fejezete. Ezekre a felsorolásokra sem a fehérváriak betérjesztett kérvénye, sem a pápai legátus és bírótársai 1234-ben kiadott, a pert átmenetileg lezáró ítéletlevele nem tért ki. A későbbi tizedperekben sincs nyoma ennek a különös formának, sőt a források az ország szokásának megfelelő somogyi tizedfizetésről tanúskodnak.⁷¹

Mint láttuk, Pauler Gyula elsőként vonta be a kérdéskör vizsgálatába különösebb elemzés nélkül azt az öt oklevélből álló forrás csoportot, amely a 14. század közepén keletkezett.⁷² Sztachovics Remig jól emlékezett, hiszen az öt oklevélből négy mind a mai napig a pannonthalmi levéltár birtokában van.⁷³ Ekkor öt egyházi testület: a fehérvári, győri, esztergomi, váci és a nyitrai káptalan átírta Szent István Hartvik-féle legendájának egy részletét.⁷⁴ Vilmos pannonthalmi apát és a konvent azzal a kéressel fordult a fehérvári társaskáptalanhoz, hogy az apátság védelmére írja át a levéltárában őrzött forrásokból, nevezetesen Szent István dekrétumából, legendájából és a káptalani jegyzőkönyvekből a monostor szabadságára (*ad libertatem monasterii*) vonatkozó részeket. A káptalan vonakodott eleget tenni a kérésnek. Arra hivatkozott, hogy régi szokása szerint egyszerű kérésre az átírást nem köteles kiadni, ahhoz urainak: a királynak, a királynénak vagy feljebbvalóknak a parancsa szükséges. Végül Guidó bíboros pápai legátus parancslevelére azzal teljesítette a kérést, hogy 1349 nyarán függőpecsétes oklevélbe foglalta a Hartvik-féle legendából a Szent István trónra lépését tárgyaló 5. és a somogyi lázadókra, bűnhődésükre és a tizedadományra vonatkozó 6. fejezetet.⁷⁵ A pannonthalmi bencések mintha rácsodálkoztak volna, hogy a legendában ilyen szöveg olvasható. Az esztergomi rítust követő pannonthalmi breviárium ugyan kivonatossan a Hartvik-legendát tartalmazta, de a tizedeket illető rész – számos zsolozsmáskönyvhöz hasonlóan – nem szerepelt benne.⁷⁶

69 PRT I. 730–733. Az idézetek a 731. lapon olvasható pannonthalmi kérvényből valók.

70 DHA I. 39.

71 PRT II. 293, 347–348, 401–402. Az utóbbi oklevélben a tizedköteles javak felsorolása az alapítólevél listájához hasonló.

72 Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. XI. Budapest, 1873. 3–8.; Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. (= Fejér: CD) IX/1. 787–791.

73 PRT II. 95.

74 *Solymosi László: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok.* Budapest, 2006. 42, 114, 117. Hasonló eset előfordul 1349 őszén, amikor a király a fehérvári káptalantól azt kérte, hogy a karakói nemes várjobbágyok és népek lakóhelyét írja ki Szent István legendájából. Itt a legendának természetesen egészen más értelme van. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 4886. Kiadása: Fejér: CD VII/1. 108–109. Vö. *Györffy Gy.: István király i. m.* 268.

75 PRT II. 402–403.

76 *J. Fodor Adrienne: Szent István legendák a középkori magyarországi breviáriumban.* In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. Szerk. Török József. (Studia Theologica Budapestinensia 10) Budapest, 1994. 142, 145, 147–162.

Noha kérésében a konvent nem jelölte meg, hogy pontosan mire van szüksége, a káptalan választása telitalálat volt. A háttérben ugyanis a somogyiak tizedmegtagadása állt. Már vagy két éve nem fizettek az apátságnak. Ezért Guidó bíboros pápai legátus az apát kérésére jó másfél hónappal ezelőtt, hogy a fehérvári káptalan 1349-ben a legendarészletet átírta volna, meghagyta a somogyvári apátnak és a győri prépostnak, hogy kiközösítéssel kényszerítsék őket a fizetésre, a pereskedni szándékozókát pedig idézzék elébe.⁷⁷ Az ügy folytatását nem ismerjük. Az azonban tény, hogy 1350 márciusában alig két hét leforgása alatt az apátság a győri, esztergomi, váci és a nyitrai káptalantól megszerezte ugyanezen részlet átírását a Hartvik-féle legendából. Miért éppen ettől a négy székesegyházi intézménytől? Feltehetően azért, mert egyiknek sem volt Somogy megyében birtoka.⁷⁸ Így tizedügyben az apátságnak nem volt, nem lehetett velük konfliktusa. A kérés indoklása, függetlenül attól, hogy Győrben János pannonhalmi perjel, Esztergomban, Vácott és Nyitrán pedig István konventi jegyző terjesztette elő, mindegyikben azonos volt. A somogyi nemesek és nemtelenek (*nobiles et ignobiles*) vonakodtak a Szent István adományából a monostornak járó tizedet megfizetni, az apátság meg akarta védeni jogait. Mivel úgy ítélték meg, hogy ehhez a hiteles és a pápák⁷⁹ által megerősített, vagyis a Hartvik-féle Szent István legenda felettébb szükséges, átírták belőle azt a részt, amely a monostor tizedeiről szóló rendelkezés (*constitutio et ordinatio de decimis monasterii*) szövegét tartalmazta.⁸⁰ A apátság számára jogbiztosító eszköz lett a legendarészlet, de nem önmagában, hanem hiteles oklevélbe foglalva. Arra gondolhattak, hogy szükség esetén így perben is fél lehet használni. Ennek ellenére nem ismerünk egyetlen esetet sem, amikor a Hartvik-féle legendarészletet tartalmazó valamelyik oklevelet bíróság előtt bemutatták volna. A Somogy megyei nemesség és az apátság csaknem két évtizedig tartó és 1726-ban megegyezéssel lezárult tizedperében sem esett szó a gyermektizedről.⁸¹

Ha létezett volna gyermektized, akkor nehéz elképzelni, hogy a pannonhalmi alapítólevél interpolálásakor a hospesek bortizedének mintájára ne írták volna bele ezt a jövedelemfajta is. Ugyancsak ellene szól, hogy szerfelett bonyolult, sőt megvalósíthatatlan lett volna a tizedelés. Nyilván kellett volna tartani, melyik családban született meg a tizedik gyermek, és valamiképpen számolni kellett volna a gyermekhalandósággal is.

A végére maradtak az analógiák, az európai párhuzamok.⁸² Ilyenek azonban lényegében nincsenek. A hasonlóság annyi, hogy a számba vett források tizedfizetésről

77 PRT II. 401–402. Vö. *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerk. Balogh Elemér. Budapest, 1997. (Jogtörténeti Tár I/1) 1095. sz.

78 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest, 1894. 658–706. passim.

79 Egyértelműen pápákról van szó az oklevelekben, de nem tudjuk, hogy III. Ince pápán kívül ki erősítette meg a Hartvik-féle legendát. Könnyen lehetséges, hogy volt ilyen, hiszen ami ismert, az a kalocsai érseki tartomány számára készült.

80 Anjou-kori oklevéltár. 1301–1387. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXXIV. (1350). Szerk. Teiszler Éva. Budapest–Szeged, 2013. 196., 214., 217., 233. sz. Az öt átírásból ismert legendarészlet és a kritikai kiadás összevetését elvégezte Teiszler Éva: A Hartvik-legenda XIV. századi oklevelekben fennmaradt változatai. In: Műhelyszemináriumi dolgozatok I. Szerk. Kovács Szilvia, Révész Éva. Szeged, 2013. 131–144.

81 PRT V. 184–211. (Németh Ambrus feldolgozása.) Vö. *Somogyi Judit*: Adatok Somogy megye egyházi és vallás életének alakulásához a török utáni évtizedekben. Somogy Megye Múltjából 30 (1999) 132.

82 *Győrffy Gy.*: István király i. m. 181, 555. Ugyan többes számot írt, de csak a 971. évi adatot és az azt idéző irodalmat említette.

szólnak. De gyermektizedről nem tudnak. XII. János pápa 962-ben, nem sokkal a császárkoronázás után megalapította a magdeburgi érsekséget és a merseburgi püspökséget. Együttal felhatalmazta I. Ottó császárt és utódait, hogy a kereszténnyé tett népek tizedét (*decimationem omnium gentium*) a két egyházi intézménynek adományozzák.⁸³ A meiseni püspök 971-ben I. Ottó császártól tizedet kapott az uralkodói jövedelmekből, köztük ruhákból, gabonából, rabszolgákból (*in mancipiis*).⁸⁴ II. Boleszláv cseh fejedelem 993-ban minden tizedik foglyot (*decimum hominem captivum*) a Prága közelében fekvő břevnovi monostornak juttatott.⁸⁵ De nemcsak a külföldi források nem tudnak a gyermektizedről, az egyházjog sem ismeri. Szent István kortársa, Burchard wormsi püspök (+1025) kánonjogi gyűjteménye,⁸⁶ valamint a korábbi és a későbbi egyházjog⁸⁷ nem foglalkozik ezzel a különleges tizeddel.

Végeredményben a gyermektized létét a hazai és a külföldi forrásanyag, az egyházjog nem igazolja. Mindössze a Hartvik-legenda és a Magyar Történet tartalmazza ezt a tizedfajtát. A püspök és a krónikáíró nyilván nem egymástól függetlenül bővítette a *Legenda maior* és a *Legenda minor* mondanivalóját Szent István jó száz évvel korábbi tizedadományáról. Talán az uralkodó szigorúságát, a somogyi lázadókkal szembeni kemény fellépését kívánták hangsúlyozni vele. Szent István király Szent Márton monostorának adományozta Somogy megye tizedét, de ez nem foglalta, nem foglalhatta magában a Hartvik püspök vagy az ismeretlen krónikáíró által kitalált gyermektizedet.

83 Papsturkunden. 896–1046. Bearbeitet v. Harald Zimmermann. I–II. Wien, 1984–1985. I. 283. A oklevelet más kiadásból idézi *Gerics J.: A Hartvik-legenda mintáiról* i. m. 181–182.

84 *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*. I. Edidit Carolus Maleczyński. Wrocław 1956. 2. Idézi Oskar Kossmann: *Polen im Mittelalter. Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte*. Marburg/Lahn 1971. 8.

85 *Oskar Kossmann: Polen im Mittelalter* i. m. 7. A alapítólevél hamis.

86 *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Ed. Jacques-Paul Migne. I–CCXXI. Parisiis 1844–1865. CXL. 698–700, 701, 702. hasáb. (Liber III. caput 130–136, 138, 146.)

87 *Paul Viard: Histoire de la dîme ecclésiastique. Principalement en France jusqu'au décret de Gratien*. Dijon, 1909. 101–117, 149–171, 251–155. Vö. *G. Lepointe: Dîme*. In: *Dictionnaire de droit canonique*. Publié sous la direction de R. Naz. IV. Paris, 1949. 1231–1244. hasáb; *Richard Puza–Thomas Riis: Zehnt*. In: *Lexikon des Mittelalters*. IX. München 1998. 499–502. hasáb.

VAJDA TAMÁS

KORAI BENCÉS APÁTSÁGAINK VÍZIMALMAI: A SZERZETESEK SZEREPE A TECHNIKAI FEJLŐDÉSSEN

Dolgozatom célja, hogy 11–12. századi oklevelek alapján mutassa be a magyarországi bencés apátságok vízimalmait, őrlési szokásait és a korabeli magyar társadalomra gyakorolt technikai fejlesztő hatásukat.

ALAPÍTÓ ÉS KORAI ADOMÁNYLEVELEK ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI

Az egyes monostorok helykiválasztásának vizsgálata mellett a gazdasági és technikai szemlélet, a tájsemlélet, tájhasznosítás¹ szempontjából főként az alapító oklevelek nyújthatnak kiinduló pontot az esetleges rendi törekvések meghatározásához. Ezeket a forrásokat fel lehet úgy is fogni, mint egy, tárgyalások során kialakított kompromisszum végső megfogalmazásának dokumentumai, amelyek egyszerre tükrözik az alapító szándékait és a szerzetes közösség törekvéseit is. Ez a megállapodás minden bizonnyal egy hosszú, alternatív megoldásokat is felvonultató tárgyalássorozat eredménye lehetett, de arról a folyamatról a dokumentumok nem tájékoztatnak bennünket.²

Monostoralapításkor a szerzetesek beleegyezését kikérték, és éltek tanácsukkal, ahogy azt Pannonhalma oklevele is bizonyítja: az apátság kiváltságolására „Szent Márton monostorának apátja, Anasztáz közbenjárására, tanácsára és beleegyezésével” („*nos interventu, consilio et consensu domni Anastasii abbatis <de> monasterio Sancti Martini*”)³ került sor.⁴ E példa is mutatja, hogy a szerzeteseknek konkrét elvárásaik voltak az apátság létrehozásával és gazdasági fenntartásával kapcsolatban. Mivel „az alapítás

1 A történelmi korok gazdasági tevékenységei által okozott tudatos emberi környezet-átalakító tevékenység régészeti módszerekkel történő felkutatására és rekonstruálására törekszik a tájrégészet tudománya. *Laszlovszky József*: Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest, 2004. 338.

2 *Laszlovszky J.*: i. m. 339.

3 *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* Ed.: *Györffy, Georgius* (etc.) Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapestini, 1992. 39.; magyarul: Árpád-kori oklevelek (1001–1196). *Chartae antiquissimae Hungariae*. Szerk. *Györffy György*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 103.; Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Szerk. *Blazovich László–Érszegi Géza–Turbuly Éva*. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest – Szeged, 1998. 18.; Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 38–39.

4 *Szovák Kornél*: Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma 2001. 44.

gyakran időben elhúzódó folyamat volt, mely akár évtizedeket is igénybe vehetett”⁵, az alapítólevelek által említett időpontokra (pl. 1002, 1015, 1055, 1061, 1067, 1121 stb.) gyakran már komoly infrastruktúra épült ki az apátságokban az alapító által átengedett területen a szerzetesek irányításával, az ő igényeikhez és elvárásaihoz alkalmazkodva s az ő aktív közreműködésükkel. Azt azonban nem tudjuk, hogy a kolostort létrehozó közösségnek vagy szerzetesrendnek volt-e választási lehetősége a helykiválasztás vagy a birtokrendszer vonatkozásában, vagy esetleg előzetesen megfogalmazott-e elveket, amelyek teljesítése esetén vállalták csak a kolostor létrehozását és betelepítését. Ennek az összetett folyamatnak csak a végeredménye ismerhető meg az alapítólevelekben.⁶

HAMIS VAGY INTERPOLÁLT OKLEVELEK ÉRTELMEZÉSE

A bencés szerzetesség magyarországi virágkora a 11–12. század első fele lehetett, de ebből az időből meglehetősen kevés írásos forrás maradt fenn hiteles és eredeti formában.⁷ Számos diploma csak későbbi, olykor interpolált vagy hamisított átiratban maradt fenn, a korszak vízimalmainak vizsgálatát pedig nagyban meghatározza a forráskritikai megközelítés. Erdélyi László 1906-ban ismerte fel, hogy „a hamis okleveleket ridegen elvetni nagy hiba volna, mert sok becses földrajzi, birtoktörténeti adatot, s a kor felfogására, törekvésére jellemző vonást őriznek meg ... Az ily oklevelek úgy tekinthetők, mint keltezetlen emlékiratok, amelyek – bár megtévesztő formában – mégis értékesekké válnak, ha sikerül igazi keletkezésök idejét, körülményeit, s irányzatosságuk okait megállapítani”.⁸ Holub József 1963-ban a Zala megyei malmok kapcsán mondta ki azt az alapelvet, hogy: „A hamis oklevelek adatai is figyelembe vehetők, mert a készítésük idejére szolgáltatnak adatokat”⁹. Ezzel az addig tekintetbe nem vett hamis vagy interpolált oklevelek (1015-ös pécsváradi, 1061/1422-es zselicszentjakabi, 1067/1267-es százdi, 1086-os bakonybéli) is bevonhatók lettek a vizsgálatba. 2000-ben Kristó Gyula tett újabb megfontolást az 1015-ös pécsváradi oklevél kapcsán az interpolált oklevelek felhasználhatóságáról: „Bizonyára a 41 faluból, a nagyszámú szolgálónépból, a gazdag egyházi felszerelésből, sok állatból számosat a Szt. István kori oklevél is magában foglalhatott ... mindezekből nagyjából olyan mennyiség szerepelhetett az eredeti diplomában, mint a 11. század első öt-hat évtizede okleveleiben található.”¹⁰ Ezeknek az alapelveknek a 11. századi oklevelekre történő alkalmazásával a korábban csak érintőlegesen felhasznált diplomák (pécsváradi, zselicszentjakabi, százdi, almádi és dömösi alapítólevél) adatai, a kétségtelenül eredeti és hiteles oklevelek (veszprémi püspökség 1009-es adománylevele, tihanyi apátság alapítólevele, Pannonhalma Szent László-kori birtokösszeírása) segítségével általánosítható mintákká váltak. Felhasználásukkal a

5 *Szovák K.*: i. m. 42.

6 *Laszlovszky J.*: i. m. (1. j.) 339.

7 Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor. Főszerk. *Köszeghy Péter*. Budapest, 2003–2014. I. 2003. 338.

8 *Erdélyi László*: A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Akadémiai Értesítő XVII. (1906) 607.; *Erdélyi László*: Anonymus korának társadalmi viszonyai. Történeti Szemle III. (1914) 191.

9 *Holub József*: Zala megye középkori vízrajza. (Göcsejei Múzeum Közleményei 23.) Zalaegerszeg, 1963. 44. (6. jegyzet)

10 *Kristó Gyula*: István pécsváradi oklevélről. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a 60 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000. 317.

korábbinál árnyaltabb és adatgazdagabb kép nyerhető korai egyházi tulajdonú nagybirtokainkról, a gazdaságok felszereléséről, így malmainkról is, s megválaszolható a kérdés, hogy jelen ismereteink szerint mely malomemléítés tekinthető a legkorábbi hiteles adatnak a Kárpát-medencében. Egyúttal felülvizsgálhatók azok a kételkedő kijelentések, melyek csak a 11. század közepén, végén vagy a 12. század közepén számolnak az első hazai vízimalmokkal.

KORAI BENCÉS MALMOK OKLEVELES EMLÍTÉSEI

A Szent István által 1015-ben alapított pécsváradi apátság¹¹ alapítólevele írásba foglalásának időpontja vitatott, feltehetően a 11. század utolsó negyedének viszonyait tükrözi,¹² ennek ellenére Györffy György szerint „a szolgálónépek aránya az alapításkori viszonyoknak felelhet meg, sőt ismerve a középkori népszaporodás évi 3 %-os ütemét, a számbeli eltolódás nem lehet jelentős, legfeljebb 25 százalékos gyarapodással számolhatunk”¹³. Az alapítólevélben foglalt javak ilyen lineáris gyarapodástól feltehetően eltérő módon, több utólagos adomány révén halmozódtak fel, s érték el a 11. század végére a felsorolásban szereplő mennyiséget. Hiszen ma már ismert, hogy 1057-ben Radó nádor, majd Domoszló herceg és Szent László király, később pedig II. Béla király tett újabb adományokat az apátság javára. Az alapítólevél az apátság szolgálónépei között 3 molnárt (*molendinarius*) sorol fel.¹⁴ Azt egyelőre nem állapítható meg, hogy ebből az ér-

11 Az apátságról: *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre. Eggenberger, Pest, 1870–1876. I. 403.; *Gerecze Péter*: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. (Magyarország műemlékei II.) Budapest, 1906. 142.; *Sörös Pongrác*: A pécsváradi bencés apátság. Katholikus Szemle XIX. (1905) 862–871.; *Ferenczy Károly*: A pécsváradi vár helyreállítása. Műemlékvédelem V. (1961) 136–148.; *Bándi Gábor–Kiss Attila*: A pécsváradi apátság ásatása. Műemlékvédelem X. (1966) 70–72.; *Gállos Ferenc–Gállos Orsolya*: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. (Dunántúli dolgozatok 8.) Pécs, 1975. 6–9.; 20–26.; *Kosztai László*: Pécsvárad. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula*. Budapest, 1994. 539.; *Hervay F. Levente OCist.*: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma 2001. 506–508.; *Kiss Gergely*: Abbatia regalia – hierarchia ecclesiastica. A királyi alapítású bencés apátságok egyházi jogi helyzete a 11–13. században. (METEM Könyvek 51.) Budapest, 2006. 55–57.; *Csóka Gáspár*: A bencés élet kezdetei Magyarországon Szent István korában. In: Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére. Szerk. Érszegi Géza. Tihanyi Bencés Apátság, Tihany, 2007. 40.; *Takács Imre*: Pannonhalmi bencés monostor. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor I–XIV. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2003–2014. IX. 33–34.

12 Az alapítólevélről: *Karácsonyi János*: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Magyar MTA, Budapest, 1891. 76–100.; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádok alatt. Athenaeum, Budapest, 1899. 49. és 400.; A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/b. Szerk. *Erdélyi László–Sörös Pongrác*. Budapest, 1902–1916. I. 79. és 103.; *Szentpétery Imre*: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Függelék: a veszprémi alapítólevél 1257-iki átírata. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/10.) MTA, Budapest, 1918. 11.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk.: *Szentpétery Imre*, MTA, Budapest, 1923–1943, II/2–4. Szerk.: *Szentpétery Imre–Borsa Iván*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1987. 6. sz.; *Püspöki Nagy Péter*: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. (Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I.) Madách, Bratislava, 1989. 38–53.; *Érszegi Géza*: A pécsváradi monostor alapítólevele. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor I–XIV. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2003–2014. IX. 107.

13 *Györffy György*: István király és műve. Gondolat, Budapest, 1977. (Balassi, 2000.³ 2013.⁴) 237.

14 *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 73.

tékből szerepelt-e és mennyi az ezredforduló körüli alapítás idejében, a 11–12. század fordulóján azonban már realitás lehetett a diplomában szereplő 3 molnár, s a hozzájuk tartozó 3 malom.

Az I. András király által 1055-ben Tihanyban alapított bencés apátság¹⁵ alapítólevele az ingóságok és a különféle munkaszolgáltatásra kötelezett alattvalók felsorolása között említ két molnárt malmokkal (*molendinarii cum molendinis II*).¹⁶

Az első név szerint ismert somogyi ispán, Otho (Ottó) 1061-ban alapított Szent Jakab apostol tiszteletére bencés monostort Zselicszentjakabon¹⁷ (ma: Kaposvár része). Az apátság alapítólevele – igaz későbbi átiratban, de – fennmaradt, s belőle az alapítás

- 15 *Rupp J.*: i. m. (11. j.) I. 333.; *Gerecze P.*: i. m. (11. j.) 1042.; *Erdélyi László*: A tihanyi apátság kritikus oklevelei. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXI.) Budapest, 1906. 58.; *Békefi Remig*: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei 3.) Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 1907. (2009.²) 215.; *Püspöki Nagy P.*: i. m. (12. j.) 60–63.; *Csóka Gáspár–Kosztai László*: Tihany. In: *Kristó Gy.*: i. m. (11. j.) 675.; *Hervay F. L.*: i. m. (11. j.) 520–521.; *Marosi Ernő*: A tihanyi bencés apátság a 11. század építészetiében. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. Érszegi Géza. Tihanyi Bencés Apátság, Tihany, 2007. 77–90.
- 16 *Erdélyi L.–Sörös P.*: i. m. (12. j.) X. 487–495.; *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 151.; *Chartae Antiquissimae Hungariae*. Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Szerk. *Györffy György*. Balassi, Budapest, 1997. 21–24.; *Érszegi Géza*: A Tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. Érszegi Géza. Tihanyi Bencés Apátság, Tihany, 2007. 55.; magyarul: *Érszegi Géza–Holub József*: A tihanyi alapítólevél. Szelényi Ház, Veszprém, 1993.; Árpád-kori oklevelek (1001–1196). *Chartae antiquissimae Hungariae*. Szerk. *Györffy György*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 109.; *Blazovich–Érszegi–Turbuly* i. m. (3. j.) 27.; *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. *Takács Imre*. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma 2001. 550–552.; *Szentgyörgyi Rudolf*: A tihanyi apátság alapítólevele (magyar fordítás). In: *A Tihanyi Alapítólevél*. Szerk. Zellinger Erzsébet. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005. 59–65.; *Piti Ferenc*: A tihanyi monostor alapítólevele. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. *Makk Ferenc–Thoroczky Gábor*. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szegei Középkorász Műhely, Budapest, 2006. 16–25.; *Hoffmann István*: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 16.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010. 33–38. Az alapítólevél kései, 15. századi hamisítványa szerint az apátság 1055-ben Örményesen is kapott birtokot öt malommal. DHA 154. Ez utóbbi adatot vette át – tévesen – Csorba Csaba: „Az 1055. évi alapítólevél Örményesen 5 malmot említ”. *Csorba Csaba*: Élelmészeti ipar. In: *Pannon enciklopédia*. Magyar ipar- és technikatörténet. Főszerk. Fehér Katalin. Urbis Könyvkiadó, Budapest, 1999. 98.
- 17 Az apátságról: *Gerecze P.*: i. m. (11. j.) 730.; *Csóka J. Lajos OSB*: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. Ecclesia, Budapest, 1970. 310.; *Nagy Emese*: Előzetes jelentés a kaposzentjakabi apátság feltárásáról. Somogyi Múzeumok Közleményei I. (1973) 333–339.; *L. Szabó Tünde*: A kaposzentjakabi bencés apátság helyreállítása. Műemlékvédelem XX. (1976) 165–167.; *Magyar Kálmán*: Kaposzentjakab. Bencés apátság romjai. Budapest, 1981. 1–16.; *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Magvető, Budapest, 1986. 57.; *Püspöki N. P.*: i. m. (12. j.) 64–71.; *Nagy Emese*: Zselicszentjakab. In: Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia*. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. MNG, Budapest, 1994. 71–72.; *Csóka Gáspár*: Zselicszentjakab. In: *Kristó Gy.*: i. m. (11. j.) 749.; *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Pytheas, Budapest, 2000. 75.; *Hervay F. L.*: i. m. (11. j.) 527.; *Török József*: A tizenegyedik század magyar története. (Keresztény századok.) Mikes, Budapest, 2002. 123.; *Kakucs Lajos*: Szent Jakab emlékek a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok XV. (2003) 3–4:188–190.; *Válter Ilona*: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. (METEM Könyvek 43.) METEM, Budapest, 2004. 56–57.; *Román András*: Mi áll ott a szirttetőn? A kaposzentjakabi bencés romok újbóli helyreállítása. Műemlékvédelem XLVII. (2004) 447–448.; *Kakucs Lajos*: Santiago de Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon. (METEM Könyvek 52.) METEM, Budapest, 2006. 292.; *Hervay Ferenc*: Szentjakab. In: Magyar katolikus lexikon I–XVI. Szerk. Viczián János. SZIT, Budapest, 1993–2013. XII. 1002.

menete és az átengedett birtokok, szolgák mennyisége pontosan ismerhetők.¹⁸ Az oklevél minimum 8 malmot¹⁹ említi, amelyekből hetet kapott meg alapításkor a monostor, de az oklevél értelmében Ottó ispán feleségének halála után a fennmaradó malmot is megkapták a szerzetesek.²⁰

Az 1067-ben Aba nembéli Péter borsodi ispán által alapított százdi²¹ bencés monostort tekintélyes birtokokkal látta el Borsod, Szabolcs, Zemplén, Zaránd és Pest vármegegyékben alapítója.²² A birtokok felsorolása a Borsod megyei Szihalom²³ birtok határának leírásakor említi: „*ad molendinum Geru*” (‘Geru malomhoz’), sőt a birtok kapcsán még egy malomról esik szó: „ugyanitt malmot adott molnárral” (*ibidem molendinum cum molendinario*).²⁴

1093–1095 között I. Szent László király összeíratta a pannonhalmi apátság²⁵ birtokait, szolgálait és ingóságait.²⁶ Az összesítés szerint „e helynek hét malma van” (*„Molendina ipsius loci sunt VII”*)²⁷.

1117-ben Atyusz nembéli Bánd és testvére, Miska Szűz Mária és Mindenszentek tiszteletére bencés apátságot alapított Almádon (ma: Monostorapáti),²⁸ amelyet 1121-ben szenteltek fel, s akkor a felszentelést végző Nána veszprémi püspökkel összeírták

18 Az alapítólevél szövegét rekonstruált szövege: *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése). In: *Tanulmányok Budapest múltjából* (A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve) XVI. (1964) 42–82. Magyar fordítása: Harminc nemzedék vallomása Somogyról: történelmi olvasókönyv. Szerk. *Kanyar József*. Somogy Megyei Tanács VB, Kaposvár, 1989.² 32–35.; *Takács I.*: i. m. (16. j.) 552–554; *Piti Ferenc*: A zselicszentjakabi monostor alapítólevele. In: *Makk F. – Thoroczkay G.*: i. m. (16. j.) 29–34.

19 Makkai László csak 6 malmot számít az apátság birtokában. *Makkai, László*: Östliches Erbe und Westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). *Agrártörténeti Szemle* (Supplementum) 1974. 44–45.

20 A malmok számára vonatkozó bizonytalanság onnan ered, hogy a 8. malom kapcsán az oklevél szövege pontos szám megjelölése nélkül csak többes számot alkalmaz: „*cum aliquantis molis*” (‘néhány malommal’). *Kumorovitz L. B.*: i. m. (18. j.) 54., *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 173.; magyarul: *Takács I.*: i. m. (16. j.) 553.; *Piti F.*: i. m. (18. j.) 30–32.

21 *Draskóczy István*: Százd. In: *Kristó Gy.*: i. m. (11. j.) 620.

22 *Erdélyi L. – Sörös P.*: i. m. (12. j.) XII/b. 1912. 364–365. Györffy György 1963-ban megjelent munkájában a Mezőcsáttól kelet-délkeletre fekvő Százd pusztával azonosította a monostor helyét. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Akadémiai, Budapest, 1963–1998. I. 805.; *Fügedi E.*: i. m. (17. j.) 56–57. K. Végh Katalin 1965. évi ásatása azonban Tiszakeszi határában rögzítette az apátság helyét. *VÉGH 1965. 81.*; *DRASKÓCZY 1994. 620.*; *F. Romhányi B.*: i. m. (17. j.) 60; *Pusztai Tamás*: Tiszakeszi, Százd-sziget. Régészeti Kutatások Magyarországon 2007. Szerk. Kisfaludi Júlia. KÖH-MNM, Budapest, 2008. 293.

23 Györffy Gy.: i. m. (22. j.) I. 807.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. MTA, Budapest, 1890–1913. (1985.²) I. 179.; *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Akadémiai, Budapest, 1997. II. 577.; *Lelkes György*: Magyar helyiségnév-azonosító szótár. Argumentum – KSH Könyvtár, Budapest, 2011. 644.

24 *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 183–184. Magyar fordítása: *Csorba Csaba – Tóth Péter*: A százdi alapítólevél (1067). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és Tiszakeszi Általános Iskolája: Miskolc – Tiszakeszi, 1986. 5–8.; *Piti Ferenc*: A százdi monostor alapítólevele. In: *Makk F. – Thoroczkay G.*: i. m. (18. j.) 35–41.

25 *Csóka J. L.*: i. m. (17. j.) 269.; *Csóka Gáspár – Marosi Ernő*: Pannonhalma. In: *Kristó Gy.*: i. m. (11. j.) 525–526.; *Csóka G.*: i. m. (11. j.) 39.

26 Az oklevélről: *Fejérpataky László*: A királyi kancellária az Árpádok korában. MTA, Budapest, 1885. (Históriaantik, 2010²) 13.; *Fejérpataky László*: Kálmán király oklevelei. MTA, Budapest, 1892. 4.; *Melich János*: A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. Magyar Könyvszemle XXIX. (1904) 110–111.

27 *Erdélyi L. – Sörös P.*: i. m. (16. j.) I. 590–592.; *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 301.; *Györffy Gy.*: i. m. (16. j.) 32–34. Magyar fordításban: *Györffy Gy.*: i. m. (16. j.) 122.; *Takács I.*: i. m. (16. j.) 557–558.

28 *Csánki D.*: i. m. (23. j.) III. 18., 28.; *Kiss L.*: i. m. (23. j.) II. 156.; *Lelkes Gy.*: i. m. (23. j.) 463.

mindazon javakat, amelyeket az újonnan létrehozott egyház törzsvagyonának szántak.²⁹ Az alapítólevél minimum hét malmot sorol fel az apátság birtokában.³⁰

Gutkeled nembéli Márton comes 1141/1146 táján alapította feleségével, Magdolnával együtt a Szent Péter apostol tiszteletére emelt csatári apátságot.³¹ Az alapítók minden ingó és ingatlan vagyonukat a monostornak adták. A birtokok felsorolásában Csatáron³² kettő, Hany faluban egy malom is szerepelt.³³

1145-ös keltezésű a 12. századi alapítású madocsai bencés apátság³⁴ hamis alapítólevele, amely szerint Bikács nembéli Bikács kamarás a monostort több Duna-menti birtokkal, köztük a Tolna megyei Körtvélyen malmok vámjával is megadómozta.³⁵

1158-ban Adorján fia István végrendeletében két Bars megyei falut, Barátkát³⁶ és Szántót nagyszámú (72 *mansio*) hospes-szel és az általuk megművelt földdel, valamint a Kompa patakon lévő malomhellyel együtt a garamszentbenedeki apátságnak³⁷ adományozta.³⁸ 1165

- 29 *Rupp J.*: i. m. I. 269.; *Gerecze P.*: i. m. (11. j.) 1034.; *Békefi R.*: i. m. (15. j.) 209–211.; *Erdélyi L.–Sörös P.*: i. m. (16. j.) XII/b. 1912. 314–317.; *Zsiray Lajos*: Az almádi bencés apátság. Műemlékvédelem VII. (1963) 75–77.; *Hervay Ferenc*: Almád. In: Viczián J.: i. m. (17. j.) I. 179.; *Csóka Gáspár*: Almád. In: Kristó Gy.: i. m. (11. j.) 39.; *Szovák Kornél*: Bárderdő. Megjegyzések a középkori erdőhasználat történetéhez. In: Szavak-nevek-szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. Kiss Gábor – Zaic Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1997. 407–408.; *F. Romhányi B.*: i. m. (17. j.) 8.; *HERVAY* 2001. 477.; *Nemes Gábor*: Az Atyusz nemzetség. In: Tanulmányok évszázadok történelméből. (Pázmány Történelmi Műhely 2.) Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. PPKE BTK Történelemtudományi Intézet, Piliscsaba, 2006. 17–18.
- 30 A malmok számának pontos meghatározását nehezíti, hogy az oklevél szövege az utolsó malom kapcsán csak „*et molendina*” (‘meg malmokat’) kifejezést, tehát a mennyiség konkrét megjelölése nélküli többes számot alkalmaz. *Szentpétery Imre*: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv XXIII. (1927) 360–370.; *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 412.; magyarul: *Blazovich–Érszegi–Turbuly* i. m. (3. j.) 46.; *Hervay F. L.*: i. m. (11. j.) 2001. 560.
- 31 *Rupp J.*: i. m. (11. j.) I. 80.; *Erdélyi L.–Sörös P.*: i. m. (12. j.) XII/b. 1912. 256–259.; *Dávid Katalin*: A hahóti és csatári bencés apátságok alapításáról. Vigilia XLIII. (1978) 291–296.; *Püspöki N. P.*: i. m. (12. j.) 98–100.; *Hervay Ferenc–Barna Gábor*: Csatár. In: Viczián J.: i. m. (17. j.) II. 384–386.; *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Nap, Budapest, 1995.² 472.; *F. Romhányi B.*: i. m. (17. j.) 18–19.; *Hervay F. L.*: i. m. (11. j.) 486.; *Valter L.*: i. m. (17. j.) 57.;
- 32 *Csánki D.*: i. m. (23. j.) III. 41.; *Kiss L.*: i. m. (23. j.) I. 310.; *Herényi István*: Helytörténeti lexikon 800–1400. Nyugat-Magyarország az Árpádok és Anjouk korában. Szerzői, Velem, 2000. 154.; *Lelkes Gy.*: i. m. (23. j.) 174.
- 33 *Fejér, Georgius*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844. II. 88.; *Fejérpataky László*: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle I. (1892) 5–22.
- 34 *Rupp J.*: i. m. (11. j.) I. 398.; *Gerecze P.*: i. m. (11. j.) 1906. 895.; *Csóka J. L.* (17. j.) 311.; *Hervay F. L.*: i. m. (11. j.) 501.; *Hervay Ferenc*: Madocsai Szent Miklós apátság. In: Viczián J.: i. m. (17. j.) VIII. 230.
- 35 *Karácsonyi J.*: i. m. (29. j.) 266.; *Erdélyi L.–Sörös P.*: i. m. (16. j.) XII/b. 1912. 331–335.; *F. Romhányi B.*: i. m. (17. j.) 42.
- 36 Léva (ma: Levice, SK) DDNy-i határában feküdt, emlékét a Barátka-domb neve őrzi. *Keglevich Kristóf*: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban: 1075–1403. Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet, 2012. 178–179.
- 37 Az apátság történetéről: *Rupp J.*: i. m. (11. j.) I. 146.; *Knauz Nándor*: A Garam melletti Szent-Benedeki apátság története. I. 1890. 140., 199.; *Gerecze P.*: i. m. (11. j.) 150–151.; *Haiczl Kálmán*: A garamszentbenedeki apátság története. Élet, Budapest, 1913. 7–17.; *Lederer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Akadémiai, Budapest, 1959. 82.; *Györffy Gy.*: i. m. (22. j.) I. 474.; *Marosi Ernő–Sümegi József*: Garamszentbenedek. In: Kristó Gy.: i. m. (11. j.) 230.; *Hervay Ferenc–Barna Gábor*: Garamszentbenedek. In: Viczián J.: i. m. (17. j.) III. 917–925.; Takács Imre: Garamszentbenedeki bencés apátság. In: Kőszeghy P.: i. m. (7. j.) III. 246–247.; *Kakucs L.*: i. m. (17. j.) 264.; *Kiss G.*: i. m. (11. j.) 59.; *Keglevich K.*: i. m. (36. j.) 31–32.
- 38 *Knauz, Ferdinándus–Dedek, Ludovicus Crescens–Dreska, Gabriel* (ed.): Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV. Strigonii, 1874–1999. I. 116.; *Györffy Gy.*: i. m. (16. j.) 68.

körül foglalta írásba III. István király (1161–1172) György barsi ispán kérésére Forcosnak, Poznan fiának a garamszentbenedeki monostor javára tett adományát, mely a Zsitva mellett két Szelepcsén (ma: Slepčany, SK)³⁹ nevű s egy *Edeci* nevű birtokból, valamint az ezekhez tartozó szabados- és szolgamansiókból és egyéb tartozékokból áll.⁴⁰

III. István király 1169 körül helyreállította az 1083-ban alapított Szentjobb (ma: Sániob, R)⁴¹ apátságot, királyi és érseki joghatóság alá helyezte, és összeíratta birtokait, amelyek Szolnok, Bihar, Szabolcs, Zaránd és Fehér megyékben feküdtek. Ebben az inventáriumban 4 malomról és 2 molnárról is említést tesznek (*quatuor molendinorum et duos molendinarios*).⁴²

1171. évi keltezésű a Szent István korában alapított bakonybéli apátság⁴³ később írt feljegyzése, amely szerint a Győr megyei Szűz falubeliek követeltek egy földrészt az addig általuk bérelt Kajárból (ma: Kajárpéc).⁴⁴ A birtokért megindított perben a király a bakonybéli monostor javára ítelt, s parancsára Gil fehérvári kanonok mint poroszló az 1086. évi oklevél alapján megjárta Kajár a határait, Márton malmát felégette (*molendinum Martini combussit*), Péter házának kapuját bárdal betörte, és a szüzieket kiűzte a kajári földekről.⁴⁵

1181-ben Farkas nádor ítélete alapján Posa pristaldus visszaadatta a korábban a Szamos jobb partja közelében fekvő Cégénymonostornak⁴⁶ (Szatmár megye, ma: Cégénydányád része)⁴⁷ Tatárhoz és Maradék fia, Pálhoz szökött jobbágyait; egyszerűsmind felsorolta az apátság birtokait a határokkal és szolgáló népekkel együtt. A felsorolás szerint Túr birtokon (ma: Túrístvándi része)⁴⁸ egy malmot Ellös (*Eleus*) nevű molnárral együtt birtokol az apátság (*unum molendinum cum molendinario nomine Eleus*)⁴⁹

39 Györffy Gy.: i. m. (22. j.) I. 475.; Kiss L.: i. m. (23. j.) II. 548.; Lelkes Gy.: i. m. (23. j.) 628.; Keglevich K.: i. m. (36. j.) 194.

40 Knauz N.: i. m. (36. j.) 203–205.; Szentpétery I.–Borsa I.: i. m. (12. j.) 110. sz.

41 Csánki D.: i. m. (23. j.) I. 423.; Györffy Gy.: i. m. (22. j.) I. 668.; Kiss L.: i. m. (23. j.) II. 560.; Lelkes Gy.: i. m. (23. j.) 635.

42 Rupp J.: i. m. (11. j.) III. 167–171.; Bunyitay Vince: A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad, 1883–1884. (1999–2000.²) II. 326.; Szentpétery I.–Borsa I.: i. m. (12. j.) 124. sz.; Gerece P.: i. m. (11. j.) 1906. 234.; Erdélyi L.–Sörös P.: i. m. (16. j.) XII/b. 141–149.; Documente privind istoria României. Comit de red. Ion Ionașcu. București, 1951–1955. I. 357. (10. sz.); Benkő Elek: Szentjobb. In: Kristó Gy.: i. m. (11. j.) 632.; Hervay F. L.: i. m. (11. j.) 515.; Hervay Ferenc: Szentjobb. In: Viczián J.: i. m. (17. j.) XII. 1004–1005.

43 Sörös Pongrácz: „Nullius” terület volt-e a bakonybéli apátság? Magyar Sion XXXVIII. (1900) 81–85.; Gerece P.: i. m. (11. j.) 1000.; Hervay Ferenc – Barna Gábor: Bakonybél. In: Magyar katolikus lexikon. Szerk. Viczián J.: i. m. (17. j.) I. 534.; Kiss G.: i. m. (11. j.) 57–58.; Csóka i. m. (11. j.) 40.

44 Csánki D.: i. m. (23. j.) III. 550.; Györffy Gy.: i. m. (22. j.) II. 603.; Kiss L.: i. m. (23. j.) I. 668.; Herényi I.: i. m. (32. j.) 278.

45 Erdélyi L.–Sörös P.: i. m. (16. j.) VIII. 276. Értelmezéséhez és az adatok megítéléséhez: Erdélyi L.–Sörös P.: i. m. (16. j.) VIII. 38.

46 Szirmai Antal: Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete I-II. Buda, 1810. II. 224.; Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Stephaneum Ny., Budapest, 1940. 120.; Németh Péter: Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárai és monostorai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve II. (1966–67) 129.; F. Romhányi B.: i. m. (17. j.) 17.; Hervay F. L.: i. m. (11. j.) 540–541.; Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Jósza András Múzeum, Nyíregyháza, 2008. 38.

47 Németh P.: i. m. (46. j.) 38.; Lelkes Gy.: i. m. (23. j.) 166.

48 Csánki D.: i. m. (23. j.) I. 481.; Németh P.: i. m. (46. j.) 317.; Lelkes Gy.: i. m. (23. j.) 688.

49 DL 64073; Szentpétery I.–Borsa I.: i. m. (12. j.) 133. sz.; Ionașcu, I.: i. m. (42. j.) I. 359. (13. sz.); Németh P.: i. m. (46. j.) 317.

VÍZIMALMOK VOLTAK-E A 11. SZÁZADI MALMOK?

A vízimalmok középkori történetének első európai szintézisét készítő Marc Bloch megfigyelte, hogy a feudális Európa periférikus területein a vízimalom később jelent meg, mint a centrumban. Európának az egykori Római Birodalom területén megalakult államaiban már a 9–10. században általánossá vált a vízi energia felhasználása. Az egyházi birtokösszeíró oklevelek tanúsága szerint gyakorlatilag nem volt jelentősebb apátság, amely ne rendelkezett volna saját malommal.⁵⁰ Ehhez a technikai civilizációhoz és gazdaságszervezési rendszerhez Európának az ezredfordulón megszervezett államai csak három-négy évszázados késéssel csatlakoztak.

Marc Bloch szerint Csehországban és Dániában,⁵¹ sőt Makkai László szerint Lengyelországban⁵² és orosz földön⁵³ is csak a 12–13. században terjedt el a vízi energia felhasználása. Marc Bloch nyomdokain haladva 1958-ban Váczy Péter úgy vélte, hogy „a magyar okleveles adatok a vízimalmok első jelentkezését a 12. század közepére teszik”⁵⁴. Indoklása szerint „nem vehető tekintetbe az 1015. évi pécsváradi alapítólevél adata, mert interpolált, valamint a hamis 1093. évi tihanyi oklevél. Más oklevelek malmaidról nem lehet megállapítani, hogy milyen erővel működtek”⁵⁵.

Váczy véleményét – apróbb módosításokkal – átvette a magyarországi szakirodalom, s a fenti tétel évtizedekig meghatározta középkori gazdaságtörténet-írásunkat.⁵⁶ Az utóbbi három évtizedben azonban újabb és újabb időpontok láttak napvilágot, s a kutatók általában egyre korábbi időpontra tették a vízimalmok első hazai okleveles említésének dátumát. Makkai László 1974-ben 1061-re,⁵⁷ Moór Elemér, Maróti Egon és Kristó Gyula 1970-es években született írásai a 11. század végére⁵⁸ tették a vízimalmok első Kár-

50 850 körül már olyan gyakori volt a vízimalom a Karoling birodalomban, hogy a királyi birtokadományozó oklevelekben a tartozékok között sztereotíp formulaként szerepel. *Makkai László: Az európai feudalizmus energiagazdálkodásának mérlege. Történelmi Szemle XXVII. (1984) 38. Jól példázják Nyugat-Európa jelentős bencés apátságainak 9–10. században kiépített örlési kapacitását a Párizs melletti Saint-Germain-des-Prés és a katalóniai Cugat apátságának írott emlékei. Előbbi esetben a 9. század eleji Irminon apát által készített birtokleltár 59 malmot említ, utóbbi helyen pedig a 904 és 988 közötti időből 30 malomadomány maradt fenn (egyes helységeken 2 vagy 3 malom is adományozásra került). Makkai László: A malom mint a középkori Európa erő- és munkagépe. In: Műszaki innovációk sorosa Magyarországon. Malomipar – vaskohászat – textilipar. Szerk. Endrei Walter. Akadémiai, Budapest, 1995. 33.*

51 *Marc Bloch: Avenement et conquêtes du moulin à eau. Annales d'histoire économique et sociale VII. (1935) 538.*

52 *Makkai L.: i. m. (50. j.) 33.*

53 *Makkai L.: i. m. (50. j.) 39.*

54 *Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok XCII. (1958) 278.*

55 *Váczy P.: i. m. (54. j.) 278.*

56 Az 1960-as években széles körben és változtatás nélkül elterjedt Váczy elmélete. Például *Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiaja és gazdasági fejlődése. In: Tanulmányok Budapest múltjából (A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve) XVI. (1964) 129. (újraközlése: Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009. 153.)*

57 *Makkai L.: i. m. (19. j.) 46.*

58 *Moór Elemér: A szöveggyűtesek és csoportos szóhiányok: művelődéstörténeti tények. Magyar Nyelv LXX. (1974) 179.; Maróti Egon: A vízimalom európai elterjedésének történetéhez. A magyar őstörténet és az antik gazdaságtörténet kapcsolatához. Antik Tanulmányok XXII. (1975) 74. Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). (továbbiakban: Kristó 1984) In: Magyarország története I. (Előzmények és magyar történet 1242-ig). Főszerk. Székely György. Akadémiai, Budapest, 1984. 1025.*

pát-medencei említését. Mindkét vélemény elterjedt az elmúlt évtized irodalmában.⁵⁹ Nem úgy Györffy György 1977-es megjegyzése: „vízimalom használatát bizonyítja a veszprémi püspökség 1009. évi oklevelének tartozékfelsorolása, ahol vizek és vízlevezetők, malmok sorrendben említik a *molendinumot*”⁶⁰. A kérdés válaszául kapott négy eltérő eredményt érthetővé teszi, hogy a kutatóknak különösen forrásszegény időszak gazdaságát kellett rekonstruálniuk, s az utóbbi évtizedekben több 11. századra datált oklevél forrásértékének megítélése sokat változott. Számos 11. századi eseményről tudósító, de csak 13–14. századi – vagy még későbbi – átiratokból ismertté vált diplomáról bizonyosodott be, hogy az egykori átiró híven, betűről-betűre másolta le az előtte fekvő eredetit.⁶¹

A 11. századi oklevelekben szereplő malmokkal kapcsolatban öt momentum szól a vízi energia felhasználása mellett. Elsőnek említhető az 1061-es zselicszentjakabi alapítólevélben olvasható „*molam in Papa*”⁶² és az 1067-es százdi diplomában a Borsod megyei Szihalom falu határjárásának „*ad molendinum Geru*”⁶³ terminusa. Ezek mindenképpen stabil, állandóan helyben maradó és névvel ellátott malmokat jelölnek, amelyek a birtokhatár betöltésére, lokalizálásra is alkalmas tereppontok voltak.

Második megfontolandó momentum az 1061-es zselicszentjakabi oklevél *Kesis* falubeli malma, melyről az olvasható, hogy az apátság „*et terram ad eandem molam pertinentem*”⁶⁴ kapta meg: azaz azt a földet is vele adták, amely ugyanazon malomhoz tartozott. Az oklevél szóhasználata korai és kezdetleges kifejezése a 12. század középső harmadától elterjedő *locus molendini*, azaz malomhely terminusnak.⁶⁵ Szemlélteti a folya-

59 Makkai László véleményét követte 1994-ben Endrei Walter és 1997-ben Csiffáry Gergely, Kristó Gyuláét pedig Rosta István 1995-ben. *Endrei Walter*: Malom. In: *Kristó Gy.*: i. m. (11. j.) 441.; *Csiffáry Gergely*: A solymosi malomkő. In: Mátrai tanulmányok. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1997. 77.; *Rosta István*: Fejezetek Magyarország technikatörténetéből. Szent Istvántól a XX. századig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 37.

60 *Györffy Gy.*: i. m. (13. j.) 419. Vajkai Zsófia sajátos, „köztes” megoldást közölt 1995. Egyrészt – Kristó Gyuláét követve – megállapította, hogy „vízimalmot legkorábban Győr vármegyében találunk, ez közismert adat: 1090 körül Szent László király összeíratta a pannonhalmi apátság birtokait, köztük 7 malmot”, másrészt néhány oldallal később – Györffy Györgyöt követve – kijelenti, hogy „a vízimalmok a 11. század legelején már ismertek voltak Magyarország területén”. *Vajkai Zsófia*: Középkori malmaink. In: Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar – vaskohászat – textilipar. Szerk. Endrei Walter. Budapest, 1995. 36. és 43.

61 A csatári apátság alapítólevelének az Admonti Bibliában található átiratának 12. századi eredetiségét, illetve közel egykorúságát Fejérpataky László, a dömösi prépostság 1138-as adománylevelének 1329-es átiratának pontosságát Szabó Dénes és az 1061-es zselicszentjakabi alapítólevél 15. századi átiratának hitelességét és szóhasználatának a korabeli nyugati oklevelés gyakorlattal való megegyezését Kumorovitz L. Bernát bizonyította be. *Fejérpataky L.*: i. m. (30. j.) 13.; *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *Magyar Nyelv XXXIII.* (1937) 109.; *Kumorovitz L. B.*: i. m. (18. j.) 80.

62 *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 173.

63 *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 183.

64 *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 173.

65 1135-ből a bozói (Bzovík, SK) bencés apátság újkorban átirát alapítólevele (*Fejér, G.*: i. m. (33. j.) VII/5. 103.; (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ed. *Marsina, Richard*. Bratislavae, 1971. I. 70–72.), 1138-ból a dömösi prépostság adománylevele (*Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). *Magyar Nyelv XXXII.* (1936) 205.), 1158-ból pedig a garamszentbenedeki (Hronský Beňadik, SLO) apátság adománylevele (Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens – Dreska, Gabriel (ed.): *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I-IV*. Strigonii, 1874–1999. I. 116.; *R. Marsina, R.*: i. m. (65. j.) I. 82.) említi a *locus molendini* kifejezést. A malomhely fogalomra Kőfalvi Tamás: Malmok és malomhelyek a pécsváradai konvent hiteleshelyi gyakorlatában (1254–1526). In: *Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. MOL, Budapest,

matot, amelynek végeredményeként a 13. századra a természeti adottságok folytán vízimalmok építésére különösen alkalmas területek jogilag is körvonalazott, önálló fogalom-má váltak, s egy-egy birtok értékének pontos megállapításához ezeket is számbavették. A *Kesis* faluban említett malom – a vízimalmokhoz hasonlóan – tehát már 1061-ben is rendelkezett földdel, amelyen a malom működéséhez szükséges infrastruktúra (a malom háza, a forgalmas malomút, a ki- és berakodáshoz szükséges terület) helyezkedett el.

Harmadik érv a szövegekörnyezet jelentősége. A veszprémi püspökség 1009. évi és a freisingi püspökség 1074. évi mosoni adománylevele egyaránt vízfolyásokkal kapcsolatos tartozékok és haszonvételi lehetőségek között szerepelteti a malmokat.⁶⁶ Ez hasonló kontextus ahhoz, ami a 10–11. századi nyugat-európai és 13–14. századi magyarországi oklevelekben megfigyelhető. Ha a késő Árpád-kori diplomák malmi esetében elfogadjuk a vízi meghajtást, akkor a 11. századiak esetében sem tehetünk másként.

Negyedik momentum a 11. századi oklevelek molnárokra alkalmazott terminusa. A *molendinarius*, *-a*, *-um* 'malomhoz tartozó' melléknév hímnemű alakjából képzett *molendinarius* 'molnár' kifejezés⁶⁷ egyértelműen férfi szolgákra vonatkozik. Ezt megerősíti az 1138-as dömösi adománylevélben megőrzött 6 molnár neve (*Mihály*, *Fonsol*, *Sata*, *Sothmar*, *Hadadi*, *Sanka*) is.⁶⁸ Hiszen közülük négy előfordul más Árpád-kori forrásban is, s minden esetben férfiakat jelölnek.⁶⁹ Márpedig a középkori és újkori képi ábrázolások, valamint a nemzetközi néprajzi analógiák szerint a kézi malmokon való őrlés az asszonyok tipikus házkörűli munkái közé számított.⁷⁰ Vagyis a 9. század végi magyar honfoglalók és a 11. századi prédiumpok őrlési gyakorlata között valami lényeges különbség húzódott, olyan, ami indokoltta tette az őrlő tevékenységet végző személyek nemének megváltoztatását. A 11. századi oklevelekben szereplő molnárok nem kézimalmokkal, hanem valami más, rendszeres gyakorlati tapasztalatot és komolyabb technikai ismereteket megkövetelő, nagy kapacitású őrlőeszközökkel, vagyis vízimalmokkal végezték munkájukat.

Ötödik észrevétel a Szent Gellért nagyobbik legendájának 12. fejezetében olvasható, a magyarok szimfóniájáról és a kézimalmot hajtó éneklő szolgáltóról beszámoló elbeszél-

2005. 155–164.; *Vajda Tamás*: Újabb adatok Árpád-kori vízimalmokról. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk. Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged, 2007. 215–216.

66 1009-ben és 1074-ben egyaránt: „*aquis aquarumque decursibus, molis, molendinis*” *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 52. és 197.

67 Az 1015-ös pécsváradi, az 1055-ös tihanyi, az 1067-es szárdi és az 1138-as dömösi diploma egyaránt a hímnemű alakot használja. *Györffy G.*: i. m. (3. j.) 73.; 151.; 184. és *Szabó D.*: i. m. (65. j.) 204.

68 *Szabó D.*: i. m. (65. j.) 204.

69 Mihály már az 1067-es szárdi alapítólevélben is előfordul. *Györffy G.*: i. m. (3. j.) 185. 1131-ben Fonsol nevű nádorról olvashatunk. *Jakubovich Emil–Pais Dezső*: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. (1995.²) 27. Sata az 1238 körül készített Albeus-összeírásban (*Solymosi László*: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. Bencés Kiadó, Pannonhalma 1996. I. 522.) a pannonhalmi apátság favágói között fordul elő. (*Erdélyi L.–Sörös P.*: i. m. (16. j.) I. 780.) Sothmar pedig egy 1228-as felsorolásban szerepel a férfi szolgák között. (*Marsina, R.*: i. m. [65. j.] I. 224.) A nevek előfordulásairól bővebben: *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai, Budapest, 2004. 2004. 538–540., 298., 693., 726., 365. és 692.

70 *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Magyar Élet, Kolozsvár, 1944. 294–295.; *László Gyula*: A magyar nők élete a honfoglalás korában. In: László Gyula: Régészeti tanulmányok. Magvető, Budapest, 1977. 326.; *Méri István*: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. (Régészeti Füzetek II/12.) MNM, Budapest, 1964. 41.

lés megjegyzése: „urának örli éppen most gabonáját, mert ilyenkorajt ezen a vidéken egyáltalán nem lehet más malmokat találni” (*molit triticum domini sui, tempore quo alia molendina in regione ista reperiri omnino non possunt*).⁷¹ A középkori Kárpát-medencében számításba vehető malomtípusok, a kézi-, száraz- és vízimalom közül csak az utóbbi működését szabta meg a Walter mester által említett évszakos ritmus, a folyók megfelelő vízállása. A fenti öt momentum világosan bizonyítja, hogy a 11. századi oklevelekben említett malmok mindazokkal a tulajdonságokkal rendelkeztek, amelyek a vízimalmokat jellemzik.

Emellett megemlíthető még egy közvetett észrevétel is a 11. századi malmokkal kapcsolatban. Nyugat-Európában a 8–9. században terjednek el a gabonaőrlo vízimalmok. Majd egy megközelítőleg két évszázados időszak után, az ezredfordulótól a 13. század első harmadáig terjedő bő két évszázad alatt a vízi energia hasznosításának egyre újabb és újabb formái jelentek meg. A fűrész-, posztó- és érczúzó kalapácsokat, fűjtatót, különböző törő és sajtoló berendezéseket meghajtó vízikerekek mind-mind specializált, hatékony géptípust kívántak meg.⁷² Magyarországon okleveles adatok alapján 1206 és 1218 közé datálható az első kallómalom megjelenése.⁷³ Amennyiben Magyarország esetében a nyugat-európai fejlődési modell néhány évszázados késéssel történő követését feltételezzük – amit a források indokolttá tesznek –, akkor kronológiai megfontolásból is valószínűsíthető, hogy a vízikerekek 13. századi univerzális felhasználását mintegy két évszázaddal előzhette meg az első vízimalmok megjelenése. Így közvetett módon, az általános fejlődési ütem figyelembevételével is igazolható a vízimalmok 11. századi Kárpát-medencei jelenléte.

A fenti megfontolások alapján kijelenthető, hogy a Kárpát-medencében – Európa periférikus területei közül elsőként – a 11. században (1009-től kimutathatóan) már működtek vízimalmok, s a korai oklevelekben előforduló *mola* és *molendinum* kifejezések vízimalomnak fordítandók.⁷⁴ Vagyis Szent István állam- és egyházszervezése olyan sikeresen alkalmazta a keresztény Nyugat-Európa feudális gazdaságszervezési modelljét, hogy a többi periférikus területhez képest mintegy másfél évszázados előnyre tett szert.

71 *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. *Szentpétery, Emericus*. MTA, Budapest, 1938. (1999.²) II. 498.

72 *Endrei Walter*: A középkor technikai forradalma. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. 29–30.; *Endrei Walter*: A középkor technikája. In: *Endrei Walter – Makkai László – Nagy Dénes – Szűcs Ervin*: Ember és technika I. Technikatörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 185.

73 Iván lovag végrendelete a Locsmánd melletti malomról megjegyzi: „*Preterea duo molendina, in uno molendino quator rote, quarum una rota criseum pannum pilat, in altero due rote et due, que criseum pannum pilant*” azaz „Azonkívül két malmot, egy malomban négy kerék van, azok közül egy a durva posztót törli, a másik malomban kettő-kettő kerék van, amelyek szintén a durva posztót törlik”. *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII*. Pest, Budapest, 1860–1874. I. 126. Pongrácz Pál szerint: „A hazai posztóiparban a XII. század közepén alkalmaztak kallómalomokat. 1157 körül több kalló dolgozik a pilisi apátság birtokán”. *Pongrácz Pál*: Régi malomépítészet. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1967. 121. 1206 előtt azonban egyetlen oklevélben sem szerepel kallómalom, a pilisi ciszterci apátságot pedig csak 1184-ben alapították.

74 *Vajda Tamás*: Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmokról. In: *Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2005. június 9 – 10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs – Teiszler Éva. Szeged, 2005. 197.

AZ APÁTSÁGOK NÉPEINEK ÉS INFRASTRUKTÚRÁJÁNAK ARÁNYA

A 11–12. századi monostori gazdálkodás szinte kizárólag terménygazdálkodás volt, melynek célját a szerzetesi közösség és az apátság földesúri hatalma alá tartozó szolgálónépek anyagi szükségleteinek kielégítése alkotta.⁷⁵ A tulajdonos fő birtokszervezési és gazdaságirányítási törekvése az volt, hogy egységes rendszerben oldja meg szinte minden termék előállítását a birtokhálózaton belül.⁷⁶ Így a korai egyházi nagybirtokok – csakúgy, mint a királyi vagy világi földesúri uradalmak – egymástól sokszor távol eső szervezeti egységei mindenféle termék előállítására specializálódott szolgáltató népcsoportokat magukban foglaltak. A különböző igényeket kielégítő termékek előállítása csak összehangolt munkával, az alárendelt népek településekhez vagy lazább települési csoportokhoz kötésével és a különféle szolgáltatások ellátásának megfelelő csoportosításban volt lehetséges.⁷⁷ Mindez a korai monostorok vízimalmok esetében azt jelenti, hogy feltételezhetően azoknak is arányban kellett állniuk az apátságok szolgálónépeinek lélekszámával.

Magyarországon az első ilyen irányú számításokat Makkai László végezte 1974-ben, s arra a következtetésre jutott, hogy a fejlettebb dunántúli egyházi birtokok 11–12. századi malomadatai már párhuzamba állíthatók a *Domesday Book*ból kiolvasható korabeli angliai átlaggal. Anglia 11. század végi 9250 földesúri uradalmának több mint harmadában (37,4%), 3463-ban volt egy vagy több vízimalom,⁷⁸ s egy-egy masina átlagosan 40 háztartás (250 paraszti lakos)⁷⁹ szükségleteit látta el. A fejlett dunántúli uradalmak 11–12. századi oklevelekből Makkai által nyert adatok alapján Magyarországon 33–40 háztartásra esett egy- egy vízimalom, vagyis a magyarországi és angliai megoszlás közel állt egymáshoz.⁸⁰ Makkai ehhez az eredményhez az 1061-es szelicszentjakabi, az 1121-es almádi és az 1141-es csatári oklevelek összeírásában szereplő számok felhasználásával jutott el. Ezek esetében lehetett a vízimalmok mennyiségéhez viszonyítani a prédiomok élő népesség lélekszámát (Makkai számítása szerint 1061-ben 320 szolgálcsaládra 6, 1121-ben 230 szolgálcsaládra 7, 1141-ben 120 szolgálcsaládra 3 malom esett). Makkainak a kedvező dunántúli malomátlagokkal kapcsolatos eredménye elterjedt a magyarországi szakirodalomban,⁸¹ és alapjává vált újabb, a gazdaság szervezésre és a 12–13. századi malomtechnikára vonatkozó megállapításnak.

A korábbi vizsgálatból kihagyott, de az elmúlt évtizedek diplomatikai kutatásai által hitelesnek tartott oklevelek segítségével újraszámolhatók a korai egyházi uradalmak malomadatai, további részletekkel gazdagítható vízimalmaink története. Makkai elméletével kapcsolatban öt fontos megfigyelés tehető.

Az első észrevétel az, hogy – Makkai fenti módszerét követve – korai prédiomainknak csak töredékén mutatható ki a fejlett angliai átlagot elérő malomátlag. A szerzetesi nagybirtokok többségében a vízimalom-kapacitás a szerzetesek és vendégek mellett az

75 Csóka J. L.: i. m. (17. j.) 425.

76 Laszlovszky J.: i. m. (1. j.) 340.

77 Bolla Ilona: A királyi és egyházi birtok népei a korai feudalizmus idején. In: Csizmadia Andor (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok IV. KJK, Budapest, 1980. 21.; Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyaságról Magyarországon. Nap, Budapest, 1998. 147.

78 Gimpe, Jean: The Medieval Machine. The Industrial Revolution of the Middle Ages. Penguin Books, New York, 1977. 12.

79 Hodgen, Margaret. T.: Domesday Water Mills. Antiquity XIII. (1939) 261–267.

80 Makkai L.: i. m. (19. j.) 45.; illetve Makkai L.: i. m. (41. j.) 39.

81 Például Rosta I.: i. m. (59. j.) 1995. 38–39.; Vajkai Zs.: i. m. (60. j.) 37.

apátság alá tartozó szolgálónépeknek csak töredékét tudta ellátni. A 11–13. századból fennmaradt alapító és birtokösszeíró oklevelekből sorra szerezhetők adatok a malmok és szolgák arányára vonatkozóan. A Pécsvárad apátság 1015-ös alapítólevelében 1107 szolgálcsaládra 3, Tihany 1055-ös diplomájában 150 szolgálcsaládra 2, a százdi apátság 1067-es alapítólevelében 140-nél több⁸² szolgálcsaládra 2, Pannonhalma Szent László korabeli inventáriumában 557 szolgálcsaládra 7, Dömös 1138-as adománylevele esetében 1343 szolgálcsaládra 8, a csatári apátság valójában 108–170 közöttire tehető⁸³ szolgálcsaládjára pedig 3 malom esett.⁸⁴ Ezek olyan kedvezőtlen arányról tanúskodnak, amely megkérdőjelezi a fenti módszer bizonyítóerejét. A 11–12. századi földesúri uradalom, legyen az egyházi, királyi vagy világi tulajdonú a vízimalmok korabeli oklevelekben megőrzött száma alapján nem tudta ellátni minden szolgáját örleménnyel.

birtokos	időpont	malmok/molnárok száma	szolgálcsaládok száma	család/malom arány
Pécsvárad	1015/1070	3	1107/1116	369
Tihany	1055	2	150	75
Zselicszentjakab	1061	>8	320	<40
Százd	1067	2	176	88
Pannonhalma	1093 k.	7	527	75
Almád	1121	>7	203	<29
Dömös*	1107	8		
	1138	>8	1343	168
Csatár	1141	3	120	40

*A dömösi társaskáptalan adatai csak tájékoztatóképpen

Korai egyházi birtokaink malomellátottsága

A második megfontolás az, hogy a 11–12. századi földesúri vízimalmok esetében nem is volt szükség minden szolgálatra rendelt réteg ellátására. A jogilag egységes jobbagyság létrejötte előtti egyházi birtokok szolgatársadalmát ugyanis nem szabad egységes, homogén tömbnek tekinteni! A szolgálat-szolgáltatás szerinti beosztás a népek egész hierarchiáját teremtette meg, s az *aratortól* a *jobagioig* minden csoportnak megvolt a sajátos jogi helyzete és – specializált külön teendőinek köszönhetően – gazdasági szerepe.⁸⁵ A földesúri gazdaság szolgálatára kötelezettek között a fő választóvonalat a

82 A százdi apátság népeinek száma könnyen lehet, hogy többszörösen is meghaladta a 140 családost, mert az adományul kapott 16 település közül négy esetében közöl adatot a felajánlott családok számáról.

83 Az oklevél szövegében az apátság 11 faluja közül csak hét esetében található a szolgák háztartásainak száma. Így az 108 háztartásnál mindenképpen többre, a falu esetében megismert arányt (15,4 *mansio*/falú) alkalmazva 108 és 170 közé tehető a teljes szolgálállomány háztartásainak száma.

84 Györffy, G.: i. m. (3. j.) 72–80., 149–152., 183–185., 299–301.; Szabó D.: i. m. (65. j.) 56–57., 130–135., 203–206.; Fejérváry L.: i. m. (30. j.) 14–18.

85 Bolla I.: i. m. (77. j.) 27. és Bolla I.: i. m. (77. j.) 155. A Szent István által alapított veszprémi apácmonostor a királytól többféle szolgálónépet kapott, melyeknek mintegy felét feladatuk alapján nevezte meg az 1018 táján készült alapítólevelével. (Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Akadémiai, Budapest, 1984. 80.; Györffy, G.: i. m. (3. j.) 81–85.) Eszerint az ezredfordulón nyolc különböző szerepkört láttak el a szolgák. A Szent István király által eladományozott, és 1070–1080 körül összeírt pécsvárad uradalom 41 faluból állt, s az ezekben lakó 1107 szolgálcsalád nem kevesebb, mint 26

munkaeszköz (igaerő, eke stb.) birtoklása vagy hiánya jelentette.⁸⁶ Az egyházi földbirtokos a világi birtokosnál hamarabb követelte meg alávetett népeitől az önálló termelőtevékenységet. A fokozatos önállósulás előzetes feltételei már a 11–12. századi egyházi birtokokon megérlelődtek: a megművelt földterületet kiterjesztették, jobb munkaeszközöket vezettek be, használhatóbb igavonókat és előnyösebb művelési rendszereket terjesztettek el, fejlesztették a cserekapcsolatokat és a megnövelték a pénzforgalom jelentőségét.⁸⁷ Így a szolgáknak nemcsak magukat és családjukat kellett ellátniuk, hanem azt a szervezetet is, amelyhez tartoztak.⁸⁸ 11–12. századi törvények és birtokösszeírások tanúskodnak arról, hogy az egyházi prédiuumokon élő szolgák egy jelentős része valóban rendelkezett saját gazdasággal,⁸⁹ a szoros függésen belül és annak ellenére maguk is propriusok tulajdonosai voltak. Önálló termelés folytatására leginkább a *minister*, *liber*, *equites*, *milites*, *proceres*, *jobagio*, *emissarius* névvel ellátott rétegek tagjai lehettek képesek. Az 1138-as dömösi oklevélben számbavett szolgák kapcsán tucatnál is többször említik meg, hogy a szolgák földjükkel, erdejükkel, szőlőikkel és szekereikkel együtt adattak a prépostságnak.⁹⁰ Közülük néhányan valószínűleg megkíséreltek függetlenné válni a földesúri uradalom vízimalmától, s önállóan gondoskodni családjuk lisztszükségletéről.

A harmadik megfontolás az első csanádi püspök, Szent Gellért egyetlen fennmaradt teológiai munkájának, a Dániel próféta könyvében szereplő három fiú himnuszáról írt biblia-kommentárnak (*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*) egyik kijelentésén és az archeobotanikai kutatások eredményein nyugszik. A csanádi főpap által használt gazdag természeti és mezőgazdasági képek, hasonlatok között szereplő megállapítás szerint az árpa szolgák és igás állatok eledele („*Ordeum seruire et iumentorum cibarium*”)⁹¹. Az újabb archeobotanikai kutatások pedig megerősítik, hogy a megszilárduló feudális állami és egyházi központok birtokain a nyugat-európai országok korabeli leleteivel faji össze-

féle speciális szolgálatra volt beosztva. Ezek az adatok azt tükrözik, hogy a szolgák kötelezettség szerinti csoportosítása a 11–12. század folyamán tovább differenciálódott. *Solymosi László*: Társadalom Szent István korában. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.). Budapest, 2001. 60.

86 Nem véletlen, hogy a 11–12 századi oklevelek a két fő réteget legvilágosabban a szántóvetők és szőlőművesek soraiban különböztették meg. Amikor a birtokokhoz tartozó népeket munkaeszköz nélkül adják, akkor önálló gazdálkodást folytató, szerszámokkal, igaerővel és – sok esetben saját birtokú földdel – rendelkező, bizonyos jogi szabadsággal rendelkező rétegről, amikor pedig az adományozott szolgákkal ökröket és ekéket is adnak, akkor rab cselédekről van szó. *Györffy Gy.*: i. m. (13. j.) 487.

87 *Maksay Ferenc*: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúrávaltozás idején. *Somogy Megye Múltjából* III. (1972) 8.

88 *Bolla I.*: i. m. (77. j.) 21. és *Bolla I.*: i. m. (77. j.) 146.

89 A Kálmán-kori I. Esztergomi Zsinat LXVII. cikkelye kimondta, ha az egyházak szolgálói saját ökreikkel szántanak, a termésből felerészt, ha pedig az egyház (azaz földesuruk) ökreivel szántják fel földjeiket, akkor kétharmad részt tartoznak a földesúrnak adni. („*Servi ecclesiarum si boves proprios habuerint, magistris sui dimidiam partem de his, que araverint, sin autem cum bubus magistrorum suorum araverint, duas partes inde magistris ecclesiarum habeant.*”) Ugyanez a kettéválasztás volt az alapja a tizedfizetés módját szabályozó Kálmán kori törvénykiegészítésnek, amely a köznéptől mindenből tizedet követelt, míg a rab cselédektől csak 3 dénárt. („*populus sancte ecclesie decimas omnium, que possident, servi vero ecclesie parochiano presbitero tres denarios impendant*”) *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövegei). Budapest, 1904. (2002²) 205. és 209.

90 *Szabó D.*: i. m. (66. j.) 54.

91 *Deliberatio VII. 120²22–23. Deliberatio Gerardi Moresanae Aecclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Puerorum*. Ed. *Karácsonyi, Béla–Szegefi, László*. Scriptum, Szeged, 1999. 478.

tételben és méretben megegyező búzaszemek mellett jelentős árpatermelés is folyt.⁹² Az árpa pedig a többi, nem maghártyás terményhez (rozs, alakor, zab, borsó, bab) hasonlóan feldolgozható volt a legegyszerűbb őrlőeszközökkel is. Ennek fényében azokban az esetekben, amikor szolgák árpasör kötelezettségét említik az oklevelek, önálló gazdálkodást folytató és saját őrlőeszkővel rendelkező szolgákat kell feltételeznünk.⁹³ Ezek a szolgák – amennyiben volt rá lehetőségük – őrlőeszközeiken a saját élelmezésükhöz szükséges gabonát is megőrölték. Lényeges technológiai változást, a liszt készítésének általánossá válását csak a közönséges búza és a kenyér fogyasztására épülő táplálkozási kultúra szolgák közötti térhódítása tett lehetővé.⁹⁴ Nyugat-Európában és Itáliában a 11–13. század között jelentősen megemelkedett a búzatermesztés aránya a gyengébb minőségű gabonafélék rovására. Ennek következtében elsőként az előkelők és városiak között, majd – korlátozott mértékben – az alacsonyabb rétegek körében is megnőtt a (fehér) kenyér fogyasztása.⁹⁵ Márpedig a kelesztett (fehér) kenyeret vízimalomban őrlt lisztből sütötték.⁹⁶ Bár a parasztek többnyire beérték a saját földjük terményeivel, illetve a saját gazdaságuk által feldolgozható élelmiszerekkel – azzal, ami a földesúrnak járó rész kifizetése után megmaradt. Étrendjük ezért továbbra is javarészt a rosszabb minőségű gabonaféléken és a hüvelyeseken alapult, vagyis fekete kenyérből, kásából, leve-sekből állt. Európának csak azon a területein került be a 13. századtól kezdve a búza és a fehér kenyér a paraszti étrendbe is, ahol a városok befolyása következtében a paraszti rétegek is átvették a városi fogyasztói szokásokat.⁹⁷ A Kárpát-medencében erre a búza árszínvonalának emelkedése és az 1288-as esztergomi vámtarifá⁹⁸ alapján a 13. század

92 *Gyulai Ferenc: A Kárpát-medence haszonnövényei a 9–10. században.* In: Honfoglalás és régészet. (Honfoglalásról sok szemmel 1.). Szerk. Kovács László. Balassi, Budapest, 1994. 255.; *Torma Andrea: Archeobotanikai maradványok a középkorból. Adalékok a hazai táplálkozástudományhoz. Agrártörténeti Szemle XXXVIII. (1996) 325–326.*; *Gyulai Ferenc: Honfoglalás és Árpád-kori növénytermesztés az archeobotanika szemszögéből.* In: A középkori magyar agrárium. Szerk. Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Nemzeti Történelmi Emlékpark, Ópusztaszer, 2000. 55.; *Gyulai Ferenc: Archeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növényzeti vizsgálatok alapján.* Jászóveg, Budapest, 2001. 171–172.

93 1061-ben a zselicszentjakabi oklevél szerint a szolgáltatásköteles szolgarendűek (*tribuarii ministri*) minden évben szolgáltatnak – egyebek mellett – 10 mérő árpasört (*brasium*). *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 172. 1067-ben a százdi apátság trolóinak egy része kettő, más része évente négy köből sört (*cervisie*), 1138-ban a dömösi oklevél szerint a Maros vidéki birtokok szolgái a tizeden felül háztartásonként két köből jó sört (*Cirusie bone*) is kötelesek szolgáltatni. *Szabó D.*: i. m. (66. j.) 133. 1226-ban Miklós nádornak a pannonhalmi apátság és udvarnokai perében az utóbbiak kötelezettségei között említi, hogy Szent Márton ünnepe körül egy vödör árpasört (*brasium*) adjon. *Erdélyi L. – Sörös P.*: i. m. (16. j.) 1902. I. 679.

94 *Selmezi Kovács Attila: A nyersanyag és az eszközhasználat kapcsolata a kézimalmoknál.* In: Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére. Szerk. Bárkányi Ildikó – Fodor Ferenc. MFM, Szeged, 2005. 334.

95 *Montanari, Massimo: Campagne medievale. Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari.* Torino, 1984. 163.

96 *Hoffmann Tamás: Európai parasztek. Életmódjuk története II. Az étel és az ital.* Osiris, Budapest, 2001. 170.

97 *Montanari, Massimo: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete.* Atlantisz Kiadó, Budapest, 1996. 64. Svájcban például a gabonatermesztés feltételei és a kenyérfogyasztás terén támasztott követelmények sokféle változatot példáltak (a hegyi tanyáktól a gazdag városokig), a középkor végére sokféle kenyérkultúra alakult ki. Genf lakói a 16. században három különböző kenyér között válogathattak. Egy Bázelnban fennmaradt irat tanúsága szerint 1438-ban a gazdagok fehér búzakenyeret ettek, a köznépek barna kenyér jutott, a szegényebbeknek pedig meg kellett elégednie a szürke és ragacsos bodaggal. *Hoffmann T.*: i. m. (87. j.) 169.

98 A IV. László király által 1288-ban az esztergomi káptalan javára fizetendő vám tételeinek felsorolása közben az oklevél a gabonáról megjegyzi, hogy naponta szokták a vásárra hozni (*qui cottidie deferri*

második felében került sor.⁹⁹ A 13. század vége előtt tehát feltételezhetjük, hogy a szolgák, különösen is azok alsó, rab állapotú tagjai nem kenyert, hanem csak durva őrlésű árpa, rozs vagy kölesdarából készített lepényt, illetve kását fogyasztottak, azaz ők nem számíthatók bele a földesúri vízimalmok ellátási körébe.

Negyedik, megfontolásra érdemes momentum, hogy a jobbágyoktól megkövetelt adó és ajándékok között a vízimalommal jól ellátott Nyugat-Európában is előfordult a kenyér (*panis, torta*). A középkorban Nyugat- és Közép-Európa jó részén, sőt néhol még később is, az asszonyaik által sütött cipókat, zsemlyéket, vekniket, meg pereceket nem a parasztok ették meg, a kelt tésztákat ugyanis várakban, városokban, majorbéli udvarházakban értékesítették. A paraszt ünnepi asztalán látott finomság az urak és polgárok számára hétköznapi tény lett.¹⁰⁰ A paraszti adókból és ajándékadási kötelezettségekben szereplő kenyér tehát Nyugat-Európában sem jelentette azt, hogy a régió nem rendelkezik elegendő malomkapacitással. Ilyen módon a Kárpát-medencei malomellátottságra vonatkozóan sem hordoz információt a 11–13. századi szolgák kenyéradási kötelezettsége.

Ötödik észrevétel a korai egyházi birtokok földrajzilag szórt jellege. A 11–12. században ugyanis egy-egy prépostság és apátság ingatlanvagyonát földrajzilag szétszórt birtokok együttese képezte. Az egyes birtoktestekkel az érintkezés fenntartása, természetbeni járadékuk begyűjtése sok fáradsággal és munkaráfordítással járt.¹⁰¹ Nagy távolságról ezért a földesúr számára a természetbeni járadékok helyett ésszerűbb volt pénzt követelni, s minél távolabb volt egy birtok a tulajdonos központjától, az ott élők annál nagyobb szabadságot élveztek, s annál hamarabb tértek át a pénzszolgáltatásra. Pannonhalma esetében az 1238 körüli Albeus-összeírás 91 (vagy külön számítva 99) kisebb-nagyobb birtokának bő negyede (26,4 %) a monostort övező 25 km sugarú körben helyezkedett el, s ezeken a területeken élt a szolgáltatásra kötelezettek közel fele (46,3 %).¹⁰² A pénzjáradék kapcsán említett 8 falu közül pedig kettő az apátság legtávolabbi falva volt.¹⁰³ A szolgák pénzben történő adóztatásának azonban elengedhetetlen feltétele volt, hogy a fizetésre kötelezettek saját árutermelést folytassanak, s a piacokon termékeik ellenében hozzájuthassanak a szükséges pénzhez. A távoli birtokok önálló termelést végző, gyakran pénzjáradékra kötelezett szolganépsége – kihasználva a nagy távolság miatt kötetlenebb földesúri függést – nemcsak a földesúr közvetlen ellenőrzésétől, a prédiumon végzett kollektív munka kötelezettségétől, hanem az uradalmi vízimalmokban történő őrlés kényszerétől is függetlenedtek. Nem véletlen, hogy 1238-ban a pannonhalmi apátság Somogy megyében élő 495 szolgacsaládjára mindössze két vízimalom jutott.¹⁰⁴

A fenti öt megfontolás a földesúri vízimalmok esetében azt jelentette, hogy az egyes egyházi központok őrlési kapacitásuk kiépítésekor elsősorban saját tagjaik, az időszakonként előforduló előkelőbb vendégeik és a közelebbi birtokokon élő szolgák ellátására törekedtek, s a távolabb élők relatíve nagyobb szabadsággal rendelkeztek. Az egyházi

consueverunt ad forum). Knauz F.–Dedek C. L.–Dreska G.: i. m. (56. j.) II. 238.; Monumenta diplomata civitatis Budapest. Budapest történetének okleveles emlékei I-III/1–2. Ed. Gárdonyi Albert–Csánky Dezső–Kumorovitz L. Bernát. Székesfőváros, BTM, Budapest, 1936–1988. I. 236.

99 Szűcs Jenő: A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle XXVII. (1984) 30. és 32.

100 Hoffmann T.: i. m. (96. j.) 168–169.

101 Fügedi E.: i. m. (17. j.) 58.

102 Solymosi L.: i. m. (69. j.) 523.

103 Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Argumentum, Budapest, 1998. 30–31.

104 Erdélyi L.–Sörös P.: i. m. (16. j.) I. 574–575.

birtokok infrastrukturális ellátottságának vizsgálatakor tehát a szolgák felső rétegét alkotó, *propriusszal* bíró rétegek (*liber, libertinus, milites, proceres, jobagio, emissarius, ministres, equites*), valamint a központoktól általában távolabb élő és önálló termelést végző szolgák (*servus*), halászok (*pisces*), szőlőművesek (*vinitores*) gyakran tudtak függetlenedni a földesúri vízimalom őrlési kötelezettsége alól. A szolgák legalsó rétegét alkotó, rab állapotú cselédek pedig feltehetően nem jutottak vízimalomban végzett őrlést igénylő táplálékhoz. A szolgatársadalom e rétegeiben tehát feltételezhetjük az egyszerűbb kézimalmokon történő őrlést, s csak a fenti kategóriákból kimaradó alávett népek száma állítandó arányba a földesúri malmokkal.

Pannonhalma esetében a Szent László-kori inventárium és Albeus mester 1238-as összeírása jól tükrözi, hogy az apátság nemcsak a földterület és szolgálománya növelésére, a szolgák saját termelést folytató gazdaságainak kialakítására törekedett, de a vízimalmok számát is intenzíven gyarapította. Így a pannonhalmi apátság nemcsak az Árpád-kori Magyarország leghatalmasabb egyházi nagybirtokának volt tulajdonosa,¹⁰⁵ de egyúttal a legmodernebbnek is. Míg 1090 körül csak 7, 1238-ban már huszonhat malmal, valamint hat faluban malomhelyekkel rendelkezett az apátság.¹⁰⁶ Ez másfél évszázad alatt 271%-os növekedést jelent. Vagyis az apátság a vízimalmok őrlési kapacitásának növelésével igyekezett lépést tartani a szolgák létszámának 303 %-os gyarapodásával.¹⁰⁷ Az almádi bencés apátság 1121-es alapításakor írásba foglalt minimum hét malom mellé 1164-ben újabb két malmot kapott.¹⁰⁸ Ezzel akkora őrlési kapacitással rendelkezett, amely meghaladta az apátság összes szolgálainak igényét, és bőségesen ellátta a forgalmas Fehérvár – Zágráb – Adriai-tenger közötti útvonal mellett¹⁰⁹ fekvő monostorba időnként elszállásolt vendégeket is.

Figyelemre méltó elhelyezkedést mutat a pannonhalmi apátság liszt- és kenyéradásra kötelezett udvarnokainak és vízimalmainak Albeus mester összeírásából megállapítható földrajzi megoszlása is. A 87 udvarnok családnak otthont adó Komárom megyei Jenő, Tömörd, Billeg és Füzítő falvaktól legfeljebb 15 km-re működött Füzítő 4, Tata 4 és Béla 1 apátsági vízimalma. A Somogy megyei Tepejen élő 9 udvarnokcsalád szintén mindössze 15 km-re élt a Kapos menti Zarány közelében épült apátsági malomtól. A 207 udvarnokcsalád által lakott Győr (Nyalka, Ujlak, Tarján, Ravazd, Hecse, Zászló) és

105 *Solymosi L.*: i. m. (69. j.) 524.

106 *Erdélyi L. – Sörös P.*: i. m. (16. j.) I. 576.

107 A Szent László-kori inventáriumban szereplő 557 szolgálcsalád 1238-ra 2243-nál többre növekedett. A háznépek számának összegzésére már számos kísérlet történt. Erdélyi László mintegy 2700, illetve 2315 háznépben határozta meg a birtokállomány családjainak számát. Tagányi Károly szerint az összes *mansiok* legvalószínűbb száma 2217 volt. Szűcs Jenő pedig 2248 szolgálcsaládot számolt. Újabban Solymosi László minimum 2243 családban jelölte meg a birtokkomplexum 1238. évi össznépességét. A kisebb eltérés abból adódik, hogy Albeus olykor nem a *mansiok* számát közölte, hanem személyeket nevezett meg, s azokat nem egységesen számították át *mansiokra*. A nagyobb eltérés Salaföld hiányzó háznépeinek a megbecsüléséből származik. *Erdélyi László OSB: Egyházi földesúr és szolgálai a középkorban*. Szent István Társulat, Budapest 1907. 15., 17.; *Erdélyi László OSB: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon*. Apostol Nyomda, Budapest, 1913. 42.; Erdélyi László: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései I-VI. Történeti Szemle III-IV. (1914–1915) 71.; *Tagányi Károly: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpád-kori Társadalomtörténetünk Legkritikusabb Kérdései”-re*. Történeti Szemle V. (1916) 563.; *Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyosság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században*. Századok CXV. (1981) 56., 65.; *Solymosi L.*: i. m. (68. j.) 524

108 *Jakubovich Emil: Miske ispán fia István végrendelete 1164-ből*. Levéltári Közlemények II. (1924) 156.; *Györffy Gy.*: i. m. (16. j.) 76–77.

109 *Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata*. Századok LXIII. (1929) 144.

Veszprém (Varsány, Lázi, Karalka) megyei falvakból az Északi-Bakonyból lefutó patakokon és a Marcal folyón szállíthatták le őrlésre szánt gabonájukat az apátság Ásványtón kiépített őt malmába.¹¹⁰ Az apátság intenzíven fejlődő gazdálkodását, valamint az udvarnokok által termesztett egyre több gabona feldolgozását azonban tartósan ez a komplexum sem győzte. Ezért a 1230-as évek végén a Győr megyei udvarnokokhoz közelebb, Alsókon, Ravazdon, Écsen és Sebesen kezdett az apátság malomépítésbe. A Páznán fia, Farkas által 1165-ben a garamszentbenedeki apátságnak adományozott Kisszelepcsény birtokon élő 7 lovas szolgál család évente *mansionként* 20 dénárt volt köteles fizetni, fogadniuk kellett az apátot, s ilyen alkalmakkor ellátására egy hároméves ártányt, kenyeret, sört és abrakot kellett adniuk tisztesség szerint.¹¹¹ Ugyanez az oklevél éppen ezen a birtokon említi apátsági vízimalmot. Hasonlóan az apátság vízimalma körül helyezkedtek el Cégény monostorának gabonát és kenyeret adó szolgálai. Az 1181-es oklevél szerint a Túr faluban említett vízimalomtól mintegy 18 km-re eső Cégény „falú évenként köteles adni az egyháznak 1 hároméves ökröt, 1 egyéves disznót, 1 köből mézet, házanként 20 dénárt, 1 veder sört, 1 köből gabonát, 1 tyúkot, 2 kenyeret” (*villa singulis annis debet ecclesie bovem triennem, porcum unius anni, cubulum mellis, quelibet domus XX denarios, idriam cerevisie, cubulum annone, gallinam, duos panes*).¹¹²

A földrajzi megoszlás ilyen egyezése esetén feltételezhető, hogy a kenyér-, illetve lisztadásra kötelezett szolgál feladatainak az egyházi uradalom vízimalmainak használatával tettek eleget.¹¹³ Nem lehet ugyanis véletlen a pannonthalmi apátság és udvarnokainak perében született 1226. évi nádori ítéletlevélnek¹¹⁴ a malmokat említő 11. pontjának megszüvegezése. Az udvarnokok több éven át tartó és egészen a királyi udvarig eljutó elégedetlenségét lezáró, méltányos engedményeket¹¹⁵ felmutató oklevél az apátság birtokain élő alárendelt népek feladatait összefoglaló húsz pontja közül ez az egyetlen, amely tulajdonképpen nem az udvarnokokra, hanem az apátságra ró kötelezettséget. A fogalmazó megtörte a többi pont elején olvasható *item, preterea, similiter* szavak sorozatát, és a *vero* szó alkalmazásával jelzi: a pontban foglaltak teljesítése nem csupán az udvarnokok, hanem az apátság számára is kötelezettséget jelent. A 11. pont szerint ugyanis „Az egyház pedig minden liszt készítéséhez köteles az udvarnokok rendelkezésére bocsátani a malmokat” (*Ad omnem vero farinam faciendam ecclesia tenetur dare udwonicis molendina*).¹¹⁶ E mondat szerint tehát az udvarnokok liszt-és kenyéradási kötelezettségüknek nem saját kézimalmait használva, hanem az egyházi földesúr vízimalmai segítségével tettek eleget.

110 A pannonthalmi apátság udvarnokai által lakott települések és a vízimalmok lokalizálása: *Győrffy Gy.*: i. m. (22. j.) III. 403.; 460–461.; 408; 416–418; 458–459.; 407. és II. 611–612.; 602.; 636–638.; 621.; 601.; 641. *Csánki D.*: i. m. (23. j.) III. 259. Ásványtót az ott található egy vízimalommal 1216-ban, csere útján szerezte meg az apátság. *Marsina, R.*: i. m. (65. j.) I. 165–166. 1226-ban már 3 malom, 1238-ban pedig 5 malom működött a Millér-patak partján. Az apátság tehát két évtized alatt egész kis energetikai központot épített ki Győr és Veszprém megyei gabonájának őrlésére.

111 *Knauz N.*: i. m. (33. j.) 203.

112 *Szentpétery I. – Borsá I.*: i. m. (12. j.) 133. sz.; Németh P.: i. m. (46. j.) 38.

113 *Vajda, Tamás*: Včasně církevné vodné mlyny v Karpatskej kotline. *Studia Archaeologica Slovaca mediaevalia VI.* (2007) 202–203.

114 DF 206886.; *Wenzel G.*: i. m. (73. j.) VI. 437.; *Erdélyi L. – Sörös P.*: i. m. (16. j.) I. 678–679.; magyar fordítása: Magyar történeti szövegyűjtemény 1000–1526. Szerk. *Bertényi Iván*. Osiris, Budapest, 2000. 397–399.

115 *Hegedűs Éva*: Uros pannonthalmi apát jogbiztosító és birtokszerző tevékenysége (1207–1242). (Pannonthalmi apátok és főapátok 2.) METEM, Budapest, 2014. 73.

116 *Erdélyi L. – Sörös P.*: i. m. (16. j.) I. 679.

A monasztikus szerzetesrendek (pl. bencések, ciszterciek) monostorai mellett tehát rendszerint álltak vízimalmok, ezek nemegyszer speciális, ipari funkciót láttak el. A birtokaikon található malmok száma azonban apátságoként is igen eltérő volt: a bencés monostorok között Pannonhalma mintegy 20–30 malma egyedülállóan bizonyult, ahogy a premontrei prépostságok közül hasonlóan kiemelkedő jelentőségű csornai konventnek is ugyancsak szokatlanul sok (15–17) malma volt, amit magyarázhat, hogy hajón szállítottak gabonát Bécsbe.¹¹⁷ Az apátságok oklevelekben kimutatható vízimalmok jól illeszkednek a kézműipar terén tapasztalható szintén aktív szerephez.¹¹⁸ A 11. századra rekonstruálható korai bencés könyvtárak könyvállománya pedig magyarázatul szolgálhat arra, hogy milyen gazdaságirányítási, technikai szakmunkák felhasználásával történt a hazai bencés monostorok gazdasági rendszerének kiépítése.¹¹⁹

KORAI SZERZETESEINK GAZDASÁGI FEJLESZTŐ HATÁSA

Erdélyi László 1938-ban megfogalmazta azt az összefüggést, hogy „Ott, ahol kevés volt a klastrom földje és kevés a külső szolgája, ott a szerzetesek kénytelenek Regulájuk szerint megtenni minden tapasztalatgyűjtést, tanulást, tanulmányt, kísérletezést és kézi munkát, hogy a kevés földet mennél jobban kihasználják és termékenyvé tegyék, ami a szegény monostorok sokkal nagyobb gazdasági kultúrájára és népi hatására vezet”¹²⁰. Mivel korai monostoraink – még a királyi alapításúak is – „szerény méreteikkel messze elmaradtak a hatalmas nyugati alapítások mögött”¹²¹, kisebb birtokállománnyal és még kevesebb szolganépességgel rendelkeztek, ezért a szerzetesek személyesen is bekapcsolódtak a termelésbe. Ez nagyban fokozta az apátságok mintagazdaságainak technikai fejlesztő hatását. A saját kezelésű uradalmakon a dolgozó szerzetesek között végzett munkaszolgáltatás révén a szolgák tömege tanulta el a fejlett technikákat és technológiákat. Így az egyházi, különösen is a szerzetesi nagybirtok „a magyar birtokfejlődés korai szakaszában kétségtelenül húzóerőt jelentett a többi birtok számára: minden új technikai-technológiai újítás itt jelentkezett a legkorábban”¹²². A szerzetesek és a nép szoros kapcsolatát bizonyítja, hogy a középkorban legkevesebb 21 település vette fel és viselte

117 *Ferenczi László: Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon.* In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon.* Szerk. Kubinyi András – Laszkovszky József – Szabó Péter. Martin Opitz, Budapest, 2009. 355.

118 *Szende László: Bencés kolostorok kézművessége az Árpád-kori Magyarországon.* In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére.* Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest – Debrecen, 2014. 898.; *Szende László: Kolostori kézművesség az Árpád-kori Magyarországon.* In: *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai.* Szerk.: Tóber Márta – Maléth Ágnes. Szegedi Középkorász műhely, Szeged, 2015. 333–341.

119 *Nemerikényi, Előd: Latin Classic sin Medieval Hungary Eleventh Century.* University of Debrecen – Central European University, Debrecen–Budapest, 2004. 157–176.; *Vajda Tamás: Művelődés- és gazdaságtörténeti adatok Szent Gellért Deliberatioja kapcsán.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok XIX. (2007) 1–2: 12–20, 29–34.

120 *Erdélyi László OSB: A Szent István-kori bencések hatása a föld- és kertmívelésre meg az iparra.* In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján.* Szerk. Serédi Jusztinián. MTA, Budapest, 1938. 1938. 490.

121 *Hervay F. Levente–Legeza László–Szacsavay Péter: Ciszterciek.* Mikes, Budapest, 1997. 16.

122 *Fülöp Éva: Az egyházi birtok Magyarországon a hűbéri korszakban.* In: *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.* Szerk. Orosz István–Für Lajos–Romány Pál. Budapest, 1996. 26.

Szent Benedek nevét, ezen felül mintegy 16 egyház tisztelte védőszentjeként.¹²³ Ezért – Hervay Ferenc megfogalmazása szerint – „kétségtelen, hogy a 11. század és a 12. század első fele a magyarországi bencések virágkora volt. Munkájuk vallási és kulturális téren döntő változást hozott a magyarság életébe.”¹²⁴

Acsády Ignác megfogalmazásában: „Virágzásnak indult az egyházi birtok nagyobb része, mert az egyház kimagasló tekintélye, külföldi összeköttetései, a gazdálkodás terén szerzett sokoldalú tapasztalatai s a kész szervezet, melylyel a bencések rendjében rendelkezett, megkönnyítette jószágai benépesítését s különösen azok belterjesebb gazdasági kiaknázását, egyrészt a célszerűbb kezelés, másrészt az üzemjavítás, erdőirtás, vízbályozás, mocsarak kiszárítása, gazdasági épületek és utak építése által”¹²⁵. Vagyis „a nyugati technika meghonosítása kezdetben a szerzetesrendek által történt, később kapcsolódtak be e folyamatba a nyugati eredetű hospesek”¹²⁶.

A bencés szerzetesség gazdaságfejlesztő hatását meghatározta elterjedtsége is. Sajnos nincsenek pontos adataink az Árpád-kori Magyarországon alapított bencés monostorokról, még a valaha működött monostorok számáról is erősen megoszlanak a vélemények¹²⁷, de azt biztosra vehetjük, hogy a bencések rendelkeztek a legtöbb apátsággal, s gazdasági és kulturális súlyuk kihatott az ország fejlődésére. A közvetlen fejlesztőhatás mellett számolhatunk a technikai és gazdaságszervezői ismeretek közvetett kisugárzásával is, ugyanis a keresztény papság Magyarországon tevékenykedő, külföldi eredetű első csoportjai nemcsak az egyházi, hanem a királyi birtokok szervezeti kereteinek a kiépítésénél is közreműködtek.¹²⁸

123 *Mező András*: A templomcím a magyar helységnevekben. (METEM-könyvek 15.) METEM, Budapest 1996. 61–64.

124 *Hervay F. L.*: i. m. (11. j.) 2001. 465.

125 *Acsády Ignác*: A magyar jobbágság története. Grill, Budapest, 1908. 60.

126 *Takács Miklós*: Kézművészet. In: Magyar Kódex I. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől 1301-ig. Főszerk. Szentpéteri József. Kossuth, Budapest, 1999. 342.

127 A 20. század első évtizedében összeállított bencés rendtörténet írásakor Sörös Pongrácz csak a minden kétséget kizáróan bencés közösségeket vették számba, és mintegy 80 monostort említettek. *Erdélyi L. – Sörös P.*: i. m. (16. j.) XII/b. 1912. 1969-ben Csóka Lajos már 100 fölött említette számukat. *Csóka J. L.*: i. m. (17. j.) 312. Ezzel szinte egyidejűleg, 1972-ben jelent meg Fügedi Erik statisztikája, aki 68, biztosan bencés apátságot és 50–60 ismeretlen eredetű rendházat feltételez, utóbbiak nagy részét pedig bencésnek tartotta. *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés. In: Fügedi Erik: Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 61–62. Szintén Fügedi Erik egy 1991-es tanulmányában megismételte korábbi számításait, s az ismeretlen rendi hovatartozású monostorokról megjegyezte: „nagy a valószínűsége, hogy ezek is bencés monostorok voltak, néha apátjukat is említik, és mert a ciszter házak a rendi nagykáptalanok feljegyzéseiből ellenőrizhetők, szinte csak bencések lehettek”. 1991. 38–39. Török József 1996-ban 71-re tette a hazai, igazolhatóan bencés monostorok számát. *Török József – Legeza László – Szacsay Péter*: Bencések. Mikes, Budapest, 1996. 26. Koszta László 2000-ben 160–180-ra becsülte az Árpád-kori Magyarország bencés monostorainak számát. *Koszta László*: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. (Dél-Alföldi Évszázadok 13.) Szerk. Kollár Tibor. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000. 52. Hervay Ferenc azonban 2001-ben azt vetette fel, hogy a 60 biztosan bencés, a 30 apátos, de rendi hovatartozás nélkül említett és az 50 csupán csak monostornak nevezett hely közül az utóbbiak nem voltak valódi monostorok. „Biztosnak kell vennünk, hogy Magyarországon gyakran monostornak nevezték a jelentősebb, köből, téglából épült, háromhajós és többnyire toronypáros templomokat is.” *Hervay F. L.*: i. m. (11. j.) 2001. 466. Ezt figyelembe véve Hervay tulajdonképpen 90 körül becsüli a bencés apátságok számát. Legutóbb Kristó Gyula vette számba a Kárpát-medence Árpád-kori bencés apátságait. Összegzőként megállapította, hogy a kései vagy ismeretlen időben alapított, valamint más rendektől (például baziliták vagy ciszterciek) átvett monostorokkal együtt a valaha bencések kezén volt apátságok száma mintegy 140 lehetett. *Kristó Gyula*: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról. Századok CXXXVIII. (2004) 407.

128 *Bolla I.*: i. m. (77. j.) 145.

A 13. század közepe Magyarországon a monasztikus rendek középkori virágkorának végét jelentette. Az új társadalmi, gazdasági, és a belőlük következő vallási kihívásokra a monasztikus szerzetesség nem tudott megfelelő válaszokat adni. A régi rendeket felváltották az új társadalmi és gazdasági helyzetből kinőtt, azok problémáit jobban megértő és kezelni tudó szerzetesrendek, a koldulórendek. A kisebb monostorok végleg megszűntek, a nagyobbak jelentőségüket veszítették.

A korai magyarországi oklevelek malmokra utaló adatainak elemzése, valamint az elmúlt évtizedek archeobotanikai, régészeti, nyelvészeti és történeti kutatásainak eredményei meggyőzően bizonyítják, hogy a monasztikus szerzetesrendek hazánkban is döntő szerepet tölthettek be az antik mezőgazdasági és kézműipari ismeretek és a középkori technikai újítások elterjesztésében. A magyar államalapítással egyidejűleg érkeztek az első, bajor-német származású szerzetesek a Kárpát-medencébe, akik rendelkeztek a szükséges érdeklődéssel, tudással és – Szent Istvánnak köszönhetően – lehetőséggel is ahhoz, hogy a kor színvonalán álló, fejlett apátsági nagybirtokokon a legmodernebb technikákat alkalmazzák. Az egyházi, de különösen is a szerzetesi nagybirtok tehát a XI–13. század között fejtette ki élénk gazdaságfejlesztő szerepét Magyarországon.

Az egyházi birtokokon folytatott fejlett gazdálkodás közvetlen kisugárzása mellett feltételezhető egy közvetett fejlesztő hatás is. A 11. században Kárpát-medencébe érkező klerikusok és szerzetesek ugyanis nemcsak az egyházi prédiúmok, de a királyi uradalmak, udvarházak és várispánsági birtokok kiépítésénél, gazdasági rendszerének megszervezésénél is közreműködtek.¹²⁹ Munkájuknak köszönhetően nemcsak a nagyszámú bencés monostor és több tucat káptalan birtokán, de legkésőbb a 12. század elejétől a királyi és világi földesúri birtokokon is elterjedt a vízimalom használata. Majd a XII–13. század belpolitikai viharaiiban megkezdődött a királyi birtokszervezet világi földesurak kezére jutása, s egyre több várjobbágy (*iobagio castri*),¹³⁰ várnép (*civilis, civis, castrensis*),¹³¹ hospes¹³² és világi előkelő (*magnates, proceres, barones*) kapott politikai hűsége jutalmául olyan királyi földbirtokot, amelyen vízimalom is állt. E folyamatnak is köszönhetően a 13. századra a Kárpát-medence minden területén általánosan elterjedt a vízimalmok használata.

129 *Bolla I.*: i. m. (77. j.) 20.; *Bolla I.*: i. m. (77. j.) 145.

130 Első ismert példája Acha veszprémi várjobbágy, aki 1124–1131 között végrendelkezett – feltehetően a veszprémi várszervezetből kapott – birtoka felől. *Györffy, G.*: i. m. (3. j.) 423.

131 1162-ben III. István király Farkas soproni várszolgát felszabadította a várnépi kötelék alól (*hominem in Supruniensis Castris manentem, nomine Forcos, a civili iugo subtraxi, tantaque dote libertatis sublimali*), s a korábban Kapuvárhoz tartozó Kecöl és Vica falvakban egy-egy malmot és rétet, Welen faluban pedig egy rétet és két malmot adományozott. Sopron vármegye története I. (1156–1411). Szerk. *Nagy Imre*. Sopron, 1889. 2–3.; *Györffy Gy.*: i. m. (16. j.) 69.

132 1271-ben V. István király a győri vár birtokai közül eladományozta a Malomsok falut a győri hospeseknek. *Fejér, G.*: i. m. (33. j.) V/I. 148.; *Györffy Gy.*: i. m. (22. j.) II. 607. A település nevének jelentése ('olyan falu, amelynek malma van') szerint a Kis-Duna északi partján vízimalom működött, amikor a falut megkapták a győri hospesek. *Bényei Ágnes – Pethő Gergely*: *Az Árpád-kori Győr vármegye településeinek nyelvészeti elemzése*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1998. 35. 1275-ben a fejedelmi (királyi) szolgálóiról Molnári nevet nyert Vas megyei faluban a királyi szolgálók közül korábban nemesített Molnár nemzetség (*de genere Molnar*) Urus nevű tagját meggyilkolták. *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. Ed. *Lindeck-Pozza, Irmtraut – Reiter, Erich – Wagner, Hans*. Graz–Köln, 1955–1985. II. 86.; *Karácsonyi J.*: i. m. (29. j.) 833. A Vasvár közelében fekvő falu nevét a Rábán lévő malomról és az abban dolgozó molnárokról kapta. *Herényi I.*: i. m. (32. j.) 304.; *Csánki D.*: i. m. (23. j.) II. 777. *Kiss L.*: i. m. (23. j.) II. 386.

TÖRÖK JÓZSEF

PANNONHALMA ÉS A PATRISZTIKUS IRODALOM

Az 1077 körül írt Nagy Legenda szerint Szent István a magyar nép keresztény hitre térítésének munkájához külhonból, Nyugatról kért és kapott segítséget. „Apátok és szerzetesek semmi tulajdont nem kívánva csupán arra vágytak, hogy ilyen mélyen valóságos fejedelem oltalmában szabályaik szerint éljenek. ... Mindenfelé megvetik a szent egyházak alapjait, emelik a kanonokok klastromait, virágzásnak indulnak a szerzetesi regulában élő közösségek.”¹ A Szent Márton-monostor alapítása már előzőleg megtörtént, Géza idejében, föltehetően 996-ban.² A szerzetesi közösség élete föltételezte azt a folyamatos intellektuális tevékenységet, ami a kolostori iskolában kezdődött és a *laus perennis*, másként a *divinum officium* végzésekor jutott el csúcspontjára. A zsolozsma *matutinum* órájának sajátosságát a többihez képest a hosszabb szentírási olvasmányok mellett az egyházatyák írásaiból vett terjedelmes szakaszok adták. Ily módon a patrisztikus szövegek a kezdetektől jelen voltak Pannonhalmán, de minden más szerzetesi közösségben is, ahol Szent Benedek Reguláját követték.³

A magyar egyház születésének idején a pápaság már maga mögött tudta a „vaskorszakot”, az évszázadnyi mély válságát, ám ennek áráként el kellett fogadni a német-római császár gyámkodását. A koronaküldő pápa, II. Szilveszter (999–1003) esetében ennek inkább pozitív, mint negatív hozadéka volt⁴ és a következő évtizedek alatt sem befolyásolta káros módon az önállónak megszervezett fiatal, magyar egyház életét. A 11. század első felében a szerzetesi élet megújulása csak a Clunyből vezérelt közösségekben volt érzékelhető, a teológia művelése másutt a hűséges tradíció-recepció szintjén maradt. Ebbe a szellemi környezetbe illeszkedik a velencei születésű Gellért munkássága, amelynek patrisztikus jellege tagadhatatlan. Igaz, a királyi udvar után Bakonybélben, majd Marosvárott működött, de teljes joggal lehet fölfedezni nála a Szent Márton-apátság szellemi kisugárzását. Gellért még Itáliában, talán Bolognában⁵ komoly intellek-

1 SRH II. 382–383.

2 KMTL 525–526.

3 „Szent Benedek Regulája”, in *Szennay A.: Népek nagy nevelője...* (Bevezetést írta, szöveget gondozta, fordította Söveges D.) Budapest, 1981, 31–213. Az olvasás történhet a *divinum officium* alatt (9,5,8;11, passim; 42,3; 47,3), az étkezés alatt (38) és magányosan (48), főként nagybőjtben (49,4).

4 Gerberto-scienza, storia e mito. Atti del Gerberti Symposium (Bobbio 25–27 luglio 1983) Bobbio 1985.; Gerberto d’Aurillac da Abate di Bobbio a Papa dell’Anno 1000. Atti del congresso internazionale 2000. Ed. Flavio G. Nuvolone 2001.; Gerbert. Moine, Évêque et Pape. Actes des journées d’Aurillac. Aurillac 2000.; Gerbert l’Européen-Actes du colloque d’Aurillac 1996. Ed. Nicole Charbonnel et Jean-Eric Jung 1997.

5 Gellért Nagy Legendája említi Bologna városát (SRH II. 476..). Van olyan vélemény, hogy Burgundia torzulását őrizte meg a forrás. SZEGFŰ L.: „Szent Gellért”, in Korai magyar történeti lexikon. Budapest, 1994, 231.

tuális képzésben részesült, s az sem lehetetlen, hogy Rossano szerzetesi közösségében görögül tanult, és már meglévő műveltségét ezzel tökéletesítette a görög, következőképpen patrisztikus kultúra itáliai központjában.⁶ Élete második felében több teológiai értekezést írt, melyek témáit egyetlen, máig fennmaradt alkotásából ismeri az utókor.⁷ A *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* címet viselő és teljes terjedelmében megőrzött művének⁸ szövege híven tükrözi patrisztikus kultúrájának kiterjedt voltát és az ő gondolatvilágának eredetiségét, egyedi vonásait. Gellért a Dániel próféta könyvében található, a zsolozsma vasárnapi laudesében állandóan szereplő kanticum néhány verséhez (3,57–65) fűzött hosszadalmas magyarázatot hasonlatsorozatok sokaságát hívva segítségül, ami a kortárs olvasókat is komoly értelmezési nehézségek sokaságával szembeállította. Az eredeti szöveg készültének technikai problémái tovább nehezítik a szerző gondolatmenetének pontos követését, azonban az eddigi kutatás már elégséges a szerzetes-remete Gellért, végezetül vértanú-püspök olvasmányainak megismeréséhez, következőképpen patrisztikus forrásainak föltárásához. Gellértnél közvetlen vagy közvetett idézet formájában a következő egyházatyákkal illetve egyházi szerzőkkel lehet találkozni: Ambrus, Ágoston, Jeromos, Pszeudo-Jeromos, Pszeudo-Dionüsziosz, Izidor, Hitvalló Maximosz, Beda Venerabilis, Johannes Scottus, Hrabanus Maurus. Közülük Izidor és Pszeudo-Dionüsziosz a legjelentősebbek, leginkább ők ketten ütik rá bélyegüket Gellért eszmeiségére. A bakonybéli remete, akinek tintatartóját a hozzá menekülő szarvasborjú dönti fel, híven követte Sevilla szülöttének gondolatait, azokat helyenként rövidebb, vagy egyszerűbb kifejezésekkel adta vissza. A bibliai nevek magyarázatainál szinte kizárólagosan Izidor *Etymologiae* című művére támaszkodott.⁹

Sevillai Szent Izidor mellett Pszeudo-Dionüsziosz gyakorolt döntő hatást Gellért gondolatvilágára, eszmeiségére, a híres *Hierarchia coelestis* eredeti görög szövegével, vagy annak eddigre már legalább két latin nyelvű fordítása segítségével. Néhány, bár nehezen föltárható jel arra utal, hogy a *Deliberatio* szerzője bírta a görög nyelvet, ami mellett egyszerre érvel szülőhelye, Kelet kikötője, Velence és tanulmányainak színhelye, a görög szerzetesi központ, Rossano. A Marosvárhoz közeli Oroszlámos keleti szerzetesei, mint közvetítők, szintén számításba vehetők.

Sevillai Szent Izidor műveit a 11. századi Magyar Királyságban Gellérten túlmenően mások is olvasták. Az első középkori könyvtárjegyzék, ami Pannonhalmán 1085–1093 között íródott,¹⁰ tartalmazza Izidor nevét ugyan, de az ott őrzött értekezései címével adós marad. Az *Etymologiae* egy kódextörredéke, amelynek középkori hazai megléte biztosra vehető, napjainkig fennmaradt.

Izidortól ismeretes még egy másik mű is, bencés környezetből. A Halotti Beszédet tartalmazó Pray-kódex *Sacramentarium*ában található a *Synonimorum* egy részlete, liturgikus imádsággá tömörítve. Az apológia-imádságok között maradt fenn.¹¹ Magát a

6 Vö. Mezey L.: „Gellért-problémák”, in *Vigilia* (1980), 590–599.

7 Vö. Mezey L.: „A teológia (patrisztika) és a skolasztika jelentkezése az Árpád-kori Magyarországon”, in *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Budapest, 1984, 213–225.

8 *Bathyan, Ignatius De: Sancti Gerardi episcopi scripta et acta*. Albo-Carolanae 1790. GERARDI MORESANEA SEU CSANADIENSIS EPISCOPI *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Ed. G. Silagi. (Corpus Christianorum, Continuatio Medievalis, XLIX.) Turnholtii, 1978.

9 *Bodor A.*: „Szent Gellért *Deliberatio*-jának fő forrása”, in *Századok*. 1943, 211–222.

10 Vö. *Csapodi Cs.*: „A legrégebb magyarországi könyvtár rendje”, in *Magyar Könyvszemle* 1957, 14–23.

11 Vö. *Török J.*: *Les origines de la liturgie en Hongrie et le MS Budapest, B.N.Hung. Quart.* 387. Paris, 1980. L-LIV.

kódexet 1192–1195 között másolták valamely észak-magyarországi bencés monostorban, talán Boldván.¹²

Hitvalló Maximosz görög egyházatyá ugyancsak a Gellért által idézett szerzők közé tartozik. Műveinek hazai, elsősorban bencés környezetben való jelenléte bizonyítottnak vehető, mert a 12. század első felében a pásztói monostorban élő, Cerbanus névre hallgató, valószínűleg a benedeki szabályzatot követő szerzetes a *Szeretetről* című írását lefordította latinra *De caritate* címen, és Dávid szentmártoni apátnak ajánlotta.¹³ A másik, Cerbanus által szintén görögből latinra áttett teológiai értekezés szerzője Damaszkuszi Szent János. *Az igaz hitről* szóló mű (*De orthodoxa fide*) Pásztón készült fordítása eljutott a párizsi egyetem ősenek számító Notre-Dame székesegyházi iskolába és Petrus Lombardus fölhasználta annak szövegét.¹⁴ Joggal lehet föltelezni, hogy ha ily messze eljutott a latin fordítás, akkor az e távolsági viszonyok közepette közelinek mondható Pannonhalmán is ismerték.

A fent idézett példák elégségesen bizonyítják a pannonhalmi, illetve bencés szerzetesek élénk érdeklődését a patrisztikus irodalom iránt, és ez folytatódott a következő századokban. Sajnos, a szolozsmát szolgáló kéziratok könyveik közül egyetlen sem maradt fenn, hogy az utókor összevethetné az esztergomi rítussal, megállapítandó, melyik szentel nagyobb teret az egyházatyáknak a matutinumban?¹⁵ Az első nyomtatott breviárium pedig Melk szokásrendjét követi,¹⁶ s ebből nem lehet az előző időszakra vonatkozóan messzemenő következtetéseket levonni.

A barokk kori megújulás e téren kapcsolatban áll a francia maurinus kongregáció kiemelkedő, párját ritkító szellemi tevékenységével, ami az egyházatyák, elsőnek Szent Ágoston műveinek általuk készített kritikai kiadását illeti.¹⁷ Föltehetően ez irányította a magyar bencések figyelmét a 19. században az ő breviáriumukra, s bár a francia forradalom vihara magát a kongregációt szétszórta és megsemmisítette, a szolozsmájuk tovább élt Pannonhalmán és a többi magyar bencés rendházban.¹⁸ A négy kötetet Bécsben, a mechitaristák nyomdájában készítették 1842-ben. A maurinusok az általuk létrehozott kritikai szövegkiadásokból bőségesen merítettek és jelentősen eltértek a korabeli római és monasztikus breviáriumtól az olvasandó szövegek kiválasztását és azok terjedelmét illetően. Elegendő advent első vasárnapjának a matutinumát a három breviáriumban összevetni, a maurinusok eredetisége azonnal szembetűnik. Náluk az olvasmányok lényegesen hosszabbak és az egyházatyák írásainak kiválasztásában is önállóak, nem követik e téren sem a hagyományt. Ezért lehet azt állítani, hogy az ő szolozsmájuk biblikusabb és patrisztikusabb volt más szokásrendekhez képest, és a magyar bencés kongregáció ezt elfogadván olyan törekvéseket mondhatott magáénak, amelyek csak a 20. század folyamán nyernek polgárjogot a liturgikus reformok terén. Az viszont kétséges, hogy a

12 Mezey L.: A Pray-kódex MKSz. 1971. 109–123.

13 Vö. Terebessy, A.: *Translatio latina sancti Maximi confessoris saeculo XII in Hungaria confecta*. Budapest, 1944., Vö. Szigeti R.: *Translatio latina loannis Damasceni saeculo XII in Hungaria confecta*. Budapest, 1940.

14 Vö. Ghellinck, J. De: *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle* 2.ed. Paris 1955, 70–76.; *Kapitánffy I.*: „Cerbanus és Maximus-fordítása”, in *Mons Sacer* 996–1996. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 1996, I, 357–368.

15 Dobszay L.: *Az esztergomi rítus*. Bp. 2004.

16 Kelemen Á.: *A Benedictína bulla és Tolnai Máté*. Jn: *Magyar Egyházzene* XIII. 2005/2006. 4.403–428.

17 Cousin, P.: *Précis d'histoire monastique*. Paris 1956. 426–432. 450–452.

18 *Breviarium Congregationis Sancti Mauri Ordinis Sancti Benedicti ad usum Archi-Coenobii Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae, eiusdem ordinis editum*. Vindobonae, MDCCCXLII.

maurinusok által preferált, 17. századi neolatin költő, Jean-Baptiste de Santeul költeményei az ókeresztény és középkori himnuszokat felülmúlták volna.¹⁹

A patrisztikus irodalom erős jelenlétének tulajdonítható, hogy a 20. században több bencés szerzetes választott doktori értekezése tárgyául patrisztikus témát. Rados Tamás Ausonius költészetében Horatius befolyását kutatta és fedezte föl a klasszika-filológia eszközeivel.²⁰ Nemes Vazul pedig Tertullianus görög műveltségét vizsgálta a rendelkezésre álló legjobb szövegkiadások segítségével.²¹ Elmélyült kutatásai után joggal állapíthatta meg összegzőként: „Tertullianusnak elévülhetetlen érdeme marad, hogy korának szellemi igényeihez és apologetikus törekvéseihez alkalmazkodva igyekezett összegyűjteni és műveiben értékesíteni mindazt, amit a pogány rómaiak előtt tekintélynek örvendő görög írók műveiben, vagy azok kivonataiban talált. Kétségtelen, hogy sok „közhely” jellegű adatot használ: ez azt mutatja, hogy felhasználta a különböző gyűjteményes munkákat. Viszont éppen a filozófusokra való hivatkozásaiban csillan elő néhol az ő eredetisége.”²²

Legutóbb Somorjai Ádám a Makariosz-Szimeoni iratokat vizsgálta licencia értekezés formájában.²³ A módszerében és a szakirodalom fölhasználásában doktori disszertációnak is beillő írás rendkívül szikár megfogalmazású: „Makariosz-Szimeon... olyan szerzetes, akinek az élete a közösségben folyik, és akinek vallásosságát a Biblia dominálja.”²⁴

A 19. században a nyomtatás technikai fejlődése lehetővé tette a könyvek nagy példányszámú előállítását és olcsóbbá válását, ami a patrisztikus irodalom hozzáférhetőségét segítette. Pannonhalmára is eljutottak azok a sokkötetes sorozatok, amelyek megjelenésüket a hatalmas tervek kiötlő, s azokat részben meg is valósító Jacques-Paul Migne abbénak köszönhetik. Kiadványait mindenütt forgatták, életét és vállalkozásainak teljes terjedelmét kevesen ismerték, ismerik.²⁵ Bár számos kiadványát azóta kiszorították a modern kritikai kiadások, mégsem haszontalan vele is megismerkedni, annál inkább, mert patrisztikus sorozatainak kiadása mögött a tudós francia szerzetes, a maurinusok késői utóda, Jean-Baptiste Pitra áll, következőképpen a PL-t és a PG-t bencés vállalkozásnak lehet tartani.

A 19. századot a történészek joggal nevezik a sajtó századának legalább két okból. Az egyik a nyomdaipar fejlődése, amely lehetővé tette a könyvek, újságok gyors és nagy példányszámú előállítását; a másik pedig az újságok elterjedése volt, amely megteremtette a közvélekedést. A katolikus egyház túlélte a francia forradalmat, a napóleoni diktatúrát, ám újabb eszmeáramlatokkal szembesült, meg kellett keresnie azokat az eszközöket, amelyek segítségével a közömbös társadalmi közegben hitelesen tudta képviselni a majd két évezred óta folyamatos tanítását a hit és az erkölcs terén. Ez az egyházi tudományok megújítását jelentette, közöttük pedig annak a szellemi örökségnek a hozzáférhetővé tételét, amit a keleti és nyugati egyházatyák tanítása képviselt.

19 *Boulinguier, P.*: Une curieuse figure de poète néo-latin au XVIIe siècle: Jean-Baptiste de Santeul (1630–1697). In: *Mélanges de science religieuse*, XXIIIe année – 1966. 173–180. Facultés Catholiques, Lille.

20 *Rados T.*: Horatiusi nyomok Ausonius költészetében. Pannonhalma, 1928.

21 *Nemes V.*: Tertullianus görög műveltsége. Pannonhalma, 1935.

22 I. m. 111.

23 *Somorjai Á.*: A Makariosz / Szimeoni iratok. Pannonhalma, 1995.

24 I. m. 44.

25 *Hamman, A. G.*: Jacques-Paul Migne. Le retour aux pères de l'Église. Paris, 1975.

A nyomdatechnika adta lehetőségeket teljes mértékben kiaknázta az a francia pap, Jacques-Paul Migne (1800–1875), aki 1833-ban az orleans-i püspök elbocsájtó levelével fölszerelve Párizsba érkezett, hogy szerencsét próbáljon. Próbálkozásai az újságírás és a könyvkiadás terén kevés sikerrel kecsegtettek, ám elszántsága, üzleti szelleme, zseniális szervezőképessége százada kiemelkedő könyvkiadójává tette, amelyre pedig őt sem átlagos, tehát közepszerű egyházi műveltsége, sem a nem ritkán ellenséges közeg, amelyben mozgott, egyáltalán nem predestinálták. Több mint ezer köteten szerepel kiadóként, noha iskolás korában inkább az iskolakerülés volt rá jellemző, és nem a szorgalmas tanulás. Jó felfogóképességgel rendelkezett és időnként az iskolában is dicséretet érdemelt. Egyik tanára tanácsára 1817-ben jelentkezett az orleans-i papnevelő intézetbe, ahol a rendszertelen tanulmányából fakadó hiányosságait, főként a francia és a latin nyelv területén néhány hónap alatt felszámolta. Szentelése előtt, fél éven át napi 10–12 óra alatt átismételte teológiai tanulmányait. 1824-ben lett pap, s rögtön három falu plébánosa. A mocsaras vidék mikroklimája megbetegítette, ezért nagyobb helyre kerülhetett, járási székhelyre. 1831-ben vitába keveredett a hatóságokkal, s a maga és társai védelmére könyvet írt a papok szabadságáról. Püspöke megtiltotta ennek kinyomtatását. Migne abbé engedelmeskedett előljárójának, de egyre többet gondolt a modern sajtó nyújtotta, szinte belátáhatatlan lehetőségekre, amelyeket a katolikus tanítás szolgálatába szeretett volna állítani. 1833-ban két barátja társaságában Párizsba utazott, hogy szerencsét próbáljanak a katolikus sajtó terén. Négy újságot indított, mindbe belebukott, az ötödik: *Univers religieux* sikeresebb lett, mert a kiváló munkatársak között ott volt Frédéric Ozanam (1813–1853), a Sorbonne egyetem tanára. 1836-ban felhagyott az újságszerkesztéssel és légvárakkal vetélkedő terveket szőtt a katolikus könyvkiadásról, barátai elképedve hallgatták.

Migne abbé saját teológiai műveltségének hiányosságaiból indult ki, melyeket minden igyekezete ellenére sem tudott önerőből pótolni. Szemináriumi tanárai sem rendelkeztek nagyobb tudással a francia forradalom, a napóleoni diktatúra által alapjaiban megrendített és teljesen újrászervezett egyházi intézményekben, közöttük a szemináriumokban uralkodó intellektuális ínség következtében. S amint a „régiszer” egyházi intézményei többnyire megsemmisültek, úgy tűnt el gondosan őrzött könyvállományuk. Az előző századok teológiai értekezései, s méginkább az egyházi szónokok művei ritkasággá váltak, s mint ilyenek, drágává. A papság pedig szegény volt, állami bére csak a megélhetési költségeket fedezte. A klérus önképzése megfelelő könyvek hiányában kivitelezhetetlennek tűnt. Ezen akart segíteni Migne abbé egy olyan típus- vagy szabvány-könyvtár létrehozásával, amely a teljesség igényével a hit minden tudományát tartalmazza viszonylag kisméretű, negyedréf ív nagyságú, olcsó könyvek formájában. Ez a gondolata, gyakorlatban megvalósítva, hamarosan fölkelte a párizsi nyomdatulajdonosok, s méginkább a könyvkereskedők ellenségességét. Ugyanis Migne abbé maga akarta értékesíteni az általa nyomtatott, kiadott könyveket. Már az eddigiek is forradalmian új gondolatok voltak. Ám amikor kiderült, hogy ő a kiadandó kötetek számát 2000-re tervezi, közvetlen barátai is lehetetlennek tartották megalomán vállalkozását. Még hatalmas pénzek befektetésével is bizonytalan sikerű vállalkozásnak látszott a grandiózus terv, hát még a rendelkezésére álló csekély tőke esetében. Ő azonban olyan meggyőző erővel rendelkezett, hogy egyháziak, világiak szerény, de tehetős csoportját a tervezett, egyetemes papi könyvtár terve mellé tudta állítani. Ezek biztosították számára az induláshoz szükséges tőkét. A többi pótolta az értékesítés terén valóra váltott számos ötletével. A kétezer kötet ára 10.000 frank, s ha a megrendelő az egyes sorozatok első köteteinek átvételekor fizetett, mindössze 7.600 frankért lehetett „boldog tulajdonosa” a

„hit és erkölcs örök kincseit rejtő tárháznak”. A hangzatos szövegeket maga fogalmazta a felsőfokok gyakori igénybevételével és amikor a szórólapokon beígérték a kötetekben megvalósultak, egyre többen vásárolták az általa kiadott könyveket. Eleinte Párizsban, a Sorbonne-téren álló, M. Bailly-féle nyomdával dolgoztatott, mert a nyomtatás engedélyhez volt kötve. Hamarosan önállósult és a Párizs melletti Petit-Montrouge helységben felépítette a Katolikus Műhelynek nevezett nyomdai, kereskedelmi komplexumot. Eleinte az őt segítő egyik párizsi nyomdász engedélyével és neve alatt működött, majd 1845-ben fivére, Victor-Étienne nevére kiváltotta a nyomdász-engedélyt, végül 1849-ben a magáéra is kiállította. A Katolikus Műhely hamarosan 300 nyomdászt foglalkoztató nagyüzemmé lett. A nyomda, kötészet, kereskedés mind együtt volt. A nyomdászok, szerdők és más szakmunkások mellett sokan a szedésre kerülő szövegeket készítették elő, illetve javították a szedés hibáit, korrektorként. Migne abbé számos szegény, öreg papnak adott munkát, s használta fel latin, görög nyelvi ismereteiket, hogy az általa kiadott művek minél kevesebb hibát tartalmazzanak. A nyomdászok száma 1854-ben már 596, és a külsőként alkalmazottak ugyanannyian voltak, tehát 1200-an szolgálták munkájukkal a keresztény tanítást. Hetente egy új kötet hagyta el a nyomdát. Negyedrért ív nagyságú, oldalanként két oszlopban a sorok, viszonylag kis karakterű betűkből szedve, 700–800 oldal terjedelemben. Melyek voltak e gigantikus vállalkozás főbb sorozatai?

1838–1840 között a Szentírással kapcsolatos, azt magyarázó műveket gyűjtötte egybe és adta ki 25 kötet terjedelemben, 3 pótkötettel. Ezzel párhuzamosan látott napvilágot a teljes teológiai kurzus, szintén 25 kötetben, a két sorozat együttesen 238 szerző művét tartalmazta. Ezt követte a 20 kötetet számláló hitvédelmi sorozat, 117 teológus írásaival. Ezek után Migne elérkezett a francia egyházi szónokok beszédeinek újbóli közzétételéhez, 1844–1859 között 66 kötetben, három évszázadra visszamenőleg, ám ezt még be sem fejezve, 1856-tól újabb sorozatot indított a közelmúlt, kortárs szónokok beszédeivel, 1866-ban a 33. kötet hagyta el a nyomdát. Nem feledkezett el az egyháztörténelemről sem, 1849-től 27 kötet jelent meg, két szerző tollából. A 13 kötetet számláló sorozat 1866–1868 között a mariológiai értekezéseket tette hozzáférhetővé.

A hatalmas könyvtermés közvetlenül, olcsón jutott el az olvasókhoz, akiket Migne abbé szórólapokkal ostromolt. Mindez a vallási témájú könyvkiadás és piac átrendeződésével járt, az eddigi pozícióikat féltékenyen őrző nyomdák és könyvkereskedések kárára, a Katolikus Műhely javára. Vetélytársainak sikerült elérni a párizsi érsekségen, hogy a főpásztor kereskedelmi tevékenysége miatt felfüggeszse és megtiltsa neki a papi tevékenységet. Ez őt nem rendítette meg sem hitében, sem munkásságában. Az egyházi hatóság néhány éven belül rájött tévedésére és a továbbiakban ezt a fantasztának tűnő, zseniális papot támogatta.

A kor tudományosményét az előző században létrehozott enciklopédia formailag is meghatározta. Ezért a vállalkozó szellemű pap a teológia tudománya mellett számos más területről is egybegyűjtötte az enciklopédikus jellegű, vagy ilyen formába átrendezett műveket, és így három sorozat született meg, összesen 171 kötettel. Néhány kötete a legrangosabb könyvtárak olvasótermeinek szabad polcain ma is ott van, mert tartalma pótolhatatlan. Mindez csak előkészületnek számított Migne abbé legmaradandóbb vállalkozásához, ami a latin és görög nyelvű egyházatyák összes műveinek közrebocsátása a szükséges bevezetések, magyarázatok, jegyzetek, életrajzok kíséretében. Az előző századokban már kinyomtatott művek sokaságának egybegyűjtéséhez, értékeléséhez, a legjobb szövegek és kísérő tanulmányok kiválasztásához a hatalmas munkabírású abbénak munkatársakra volt szüksége, már csak azért is, mert tisztában volt saját képességei ha-

táiraival. Az előző századokban az egyházatyák műveinek kiadása terén a francia bencés, maurinus kongregáció tagjai szorgoskodtak legtöbbit. Migne az ő utódaikhoz, Solesme szerzeteseihez fordult, és Dom Prosper Guéranger apát (1805–1875) Jean-Baptiste Pitra (1812–1889), Saint-Germain-des-Prés új apátját (később bíboros) nevezte meg, aki a grandiózus terv további alakításában, megvalósításában vállalta a munka oroszlánrészét. Az előző századok nagy patrisztikus sorozatai (például *Maxima bibliotheca veterum Patrum*, 27 kötet, Lyon, 1677) szolgáltatották a szöveget. Dom Pitra jól látta a filológiai munka szükségességét, ám Migne-hez hasonlóan a teljesség és a gyors megjelenés számára is fontos volt. A *Patrologia latina* 218 kötete a kezdetektől III. Ince pápáig (1198–1216) a teljesség igényével 2614 egyházi író művét tartalmazta. Pitra mellett a latint kiválóan ismerő papok sokasága dolgozott 1844–1855 között e monumentális szövegkiadáson. A kisedett szöveget ötször korrektúrázták és Migne pénzjutalmat tűzött ki a végleges szövegben sajtóhibát találóknak. A 4 kötet index 1862–1865 között készült el és jelent meg.

A *Patrologia graeca* szövegkiadásait már nehezebb volt egybegyűjteni, a ritka kötetek ára sokszor gondot okozott a pénzügyekben jártas kiadó számára. A görög szöveg oszlopa mellé került a másik oszlopba annak latin fordítása. Művész-tipográfus két görög betűsört tervezett, hogy bizonyos szavak, idézetek jól elkülönüljenek az alapszöveg betű-típusától. Migne nyolc országból csábította Párizsba a görögül értő szedőket, akik munkáját három görög származású korrektor (Sypsomo, Pantazides, Dobriades) ellenőrizte, javította.

A két sorozat későbbi bírálóinak fogalmuk sincs arról a minőségi szellemi munkáról, amit Migne abbé és Dom Pitra irányított. Külön figyelemre méltó Órigenész biblikus műve, a *Hexapla*, amely a héber szöveggel párhuzamosan megadta annak görög nyelvű, különböző fordításait összehasonlítás végett. A római Hitterjesztési Kongregáció könyvtárosa ekkor Paul Drach, a katolikus hitre áttért egykori rabbi volt, aki Migne kérésére Párizsba költözött és irányította a *Hexapla*, valamint a Genesiusztól származó *Lexicon hebraicum* és számos más mű kiadását. A sorozat 161 kötete 1857–1866 között jelent meg és a kezdetektől a firenzei zsinatig (1439) kb. 800 (néha névtelen) szerző munkáját tette hozzáférhetővé. A hozzá tartozó mutatók kötetei később jelentek meg.

A Katolikus Műhely egyik látogatóját így irányították el a könyvhegyek között: „a Biblia utcáján menjen, majd balra Bossuet utcáján és az egyházatyák terén találja meg az abbét”.

A kiadott könyvek példányszáma 1000 és 10 000 között változott, ha szükséges volt, utánnomásról gondoskodtak. Az árak alacsony volt másokéhoz képest, a francia és/vagy latin szövegű kötetek 5 frankba, a görög szövegűek 8 frankba kerültek. A hatalmas bevégzett munka némi sikert is hozott, mert 1862-ben Dupin képviselő a szenátusban méltatta a kiadó életművét.

Migne abbé két újabb sorozatot tervezett, mindkettő 80 kötet. Az egyik, az *Orbis christianus* a világegyház valamennyi intézményét, a teljes hierarchiát tartalmazta volna, a másik az egyetemes és helyi zsinatok teljes szöveg-együttesét. Ez a terv nem valósulhatott meg az 1868. február 12-ről 13-ára virradó éjjel katasztrófája miatt, amikor tűzvész pusztította el a műhelyeket, raktárakat, szinte teljesen. Több mint 600 ezer kliből, majdnem 600 ezer kiló ólombetű olvadt meg, a tűz martalékvá lett gépekről, könyvek halmairól nem is szólva. Nem lehetetlen, hogy gyújtogatás történt. A tűzvészben megsemmisült a kiadó iratanyaga, hatalmas levelezése, ezért nem tudni pontosan, hogy valójában hány kötet és milyen példányszámban jelent meg. Migne hiába biztosította a

műhelyt és fizette a magas összegeket, a húsz biztosító összefogott és hosszú pereskedés után a tényleges kárnak csak felét volt hajlandó megtéríteni.

Migne 2000 kötetre tervezte az általa elképzelt átlagos plébániai, papi könyvtárat. Ebből kb. 1100 kötet látott napvilágot harminc év (1838–1868) során. A tűzvész után folytatni akarta a nagy művet, sok eredeti ötlettel az értékesítést fellendítendő, ami az érsekség haragját zúdította rá. Félig vakon halt meg 1875. október 24-én Párizsban. Az utókor a „könyv emberei” között a legrendhagyóbbként tartja számon.

Pannonhalma szerzetesei minden bizonnyal a továbbiakban is művelik a patrisztika tudományát.

FAZEKAS ISTVÁN

MAGYAR HIVATALNOKI KARRIER A 16. SZÁZADBAN:
HIMELREICH TIBURTIUS PÁLYÁJA

Himmelreich György (1583–1637) volt az utolsó a pannonhalmi komendátorapátok sorában, akinek öröksége, nem utolsósorban könyvtára, a bencés rend magyarországi újrarendüléséhez komoly háttérrel biztosított, és megőrzött kötetei mind a mai napig a közönség kulturális örökségének fontos részét képezik.¹ A könyvtár közelebbi vizsgálata során azonban kiderült, hogy a könyvek jelentős része nem az apát saját gyűjtése, hanem édesapja, Himelreich (Himmelreich) Tiburtius (†1610) kancelláriai titkár öröksége, aki a hírhedt, Bocskai-féle szabadságharc kirobbanásához vezető 1604. évi XXII. törvénycikk megalkotójaként vonult be a magyar történetírásba.² Személye azonban nem csak ezért érdemel figyelmet: Himelreich hosszú hivatali pályát futott be, amelyet érdemes közelebről is szemügyre venni, mert a 16. századi magyar hivatalnokság megismeréséhez közelebb vihet.

A Magyar Kancellária hivatalnokai a középkor folyamán és a 16. század első felében még nem csekély részben klerikusokból kerültek ki, a magasabb tisztviselők, a titkárok esetében ez egészen az 1560-as évekig így maradt. A meginduló változásokban szerepet játszott a reformáció egyre erősödő hatása, aminek következtében mind kevesebb ifjú fordult az egyházi pálya felé, illetve ekkoriban a hivatalnoki karrier egyre inkább nyitva állt a világiak számára is. I. Ferdinánd az 1540-es években kezdett hozzá magyarországi kormányzata újjászervezéséhez, amelyben a magyarországi válsághelyzetet átérző magyar és osztrák rendek is támogatták. A reformintézkedések közé tartozott a két király korában erősen szétzilálódott Magyar Kancellária újjászervezése, amelyet Oláh Miklós (1493–1568) hajtott végre, aki huszonöt évre ott is maradt az intézmény élén (1543–1568), annak irányítását esztergomi érsekként és főkancellárként sem volt hajlandó a kezéből kiadni. Az újjászervezett és súlyában megerősített intézmény az érdemi munkát végző alkancellárok és titkárok mellett számos írnot is igényelt, akik azonban a Jagelló-kori rendszer továbbörökítésével nem élveztek állami fizetést, hanem a magasabb tisztviselők magánalkalmazottai voltak. Jövedelmüket főnökük szabta meg, általában a végzett munka után darabbérben részesültek. Bizonytalan helyzetük miatt az írnotok között meglehetősen nagy volt a fluktuáció, aki tehette, biztosabb jövedelmet biztosító munkát keresett

1 Működéséről: A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. Szerk. *Erdélyi László*. IV. A pannonhalmi főapátság története. Negyedik korszak. Nagy háborúk kora. A magyar Szent-Benedek-rend föloszlatása és föléledése 1535–1708. Nagy részét írta Molnár Szulpicz. Bp. 1906, 75–85.; A könyvtár jegyzék közlése és feldolgozása: *Sólymos László Szilveszter*: Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát (1607–1637) könyvtárkatalógusának feldolgozása. Adalékok a Szent Benedek-rend pannonhalmi könyvtárának történetéhez. Pannonhalma 1998 (Pannonhalmi Füzetek 44).

2 *Károlyi Árpád*: A huszonkettedik artikulus (az 1604. XXII. t. -c.). In: *Uő.*: Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930, 154–226.

magának, hisz előjárója halálával sok esetben alkalmazása is megszűnt. Az ország egyik vezető politikusának számító Oláh környezetéhez való közvetett tartozás ennek ellenére szemlátomást vonzóerővel bírt. Ez a magyarázat talán arra, hogy a körmöcbányai polgárcsaládból származó Himelreich Tiburtius miért is lépett a Magyar Kancellária alkalmazottai közé. A polgári származás nem meglepő ezekben az évtizedekben, hiszen több hozzá hasonló származású hivatalnok is működött ekkor a kancellárián, elég legyen itt a nagyszombati Liszthy (Listius) Jánosra, a kolozsvári Bornemissza Jánosra, vagy a szintén nagyszombati Huet Albertre utalni. A végeredményben polgári származású Oláh úgy tűnik, szívesen vett maga mellé hasonló társadalmi háttérű fiatalokat.

Himelreich tanulmányairól és pályakezdéséről egyelőre nem áll rendelkezésre pontos információ. Legtöbb a neki és családjának adott nemesség-megerősítő és címerjavító okleveleiből szűrhető ki (1576, 1580, 1588).³ Az ott közölt adatok szerint tudása alapját még Magyarországon, talán szülővárosa városi iskolájában szerezte meg, majd annak gyarapítása végett Bécsbe ment, ahol a jezsuita gimnázium növendékeként folytatott tanulmányokat. A nyelvtanulás és világlátás vágya végül külföldre vezette, ahonnan visszatérve lépett a Magyar Kancellária szolgálatába, ahol már I. Ferdinánd alatt (1526–1564) is szolgált. A címereslevélben található, nyilván maga által szolgáltatott információkat egyetlen levéltári forrással lehet kiegészíteni. 1557 őszén beiratkozott a bécsi egyetemre, ahol a matrikulába mint körmöcbányait (*Chremniciensis*) vezették be.⁴ Érdekes, hogy vele együtt egy másik kancelláriai alkalmazott is immatrikulált, a már emlegetett Albert Huet.⁵ Források hiányában egyelőre tisztázatlan, hogy mennyire jutott egyetemi tanulmányaiban és pontosan mikor kezdődött kancelláriai szolgálata. Az első biztos adat ebben a tekintetben 1569 májusából származik, amikor is Bocskay György, a neves kalligráfus, kancelláriai titkár mint íródeákját említi őt egy Batthyány Boldizsárhoz intézett levelében.⁶

Az 1570-es évekből már lényegesen több adat áll róla rendelkezésre. 1574-ben két másik személy társaságában adományt kapott Székely alias Kövér István birtokaira, amely ügylet a későbbiekben még említésre kerül.⁷ 1575-ből négy, Hugo Blotiushoz intézett levele is fennmaradt a bécsi Nationalbibliothek kéziratgyűjteményében.⁸ A császári könyvtár későbbi őrre ekkoriban még a Liszthy-gyermekek nevelőjeként éppen azon fáradozott, hogy megszerezze az üresedésben lévő könyvtárosi posztot. Céljai elérése érdekében igénybe vette az uralkodó környezetében Prágában tartózkodó Magyar Kancelláriai írnok segítségét is. Himelreich az ügyben Johann Bp. Webernek, a Birodalmi Kancellária alkancellárjának a támogatását próbálta megszerezni annak fia segítségével. Egyik feladata a Blotius által erre a célra szánt pénzüsszeg átadása volt. Az akció végül nem vezetett a kívánt eredményre, a késői olvasó számára viszont hasznos adalékként szolgál, mert jól mutatja, hogy erre az időre a körmöcbányai származású írnok már elég mélyen beágya-

3 *Sörös Pongrácz*: A Himelreich és ezzel rokon családok címeres levele. Turul 26 (1926) 180–184.

4 *Kissné Bognár Krisztina*: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789. Bp. 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 13) 65. (Nr. 335.)

5 Uo. 65. (Nr. 336.)

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; =MNL OL) P 1314 Batthyány család levéltára, Missiles Nr. 6861. Bocskay György levele Batthyány Boldizsárhoz 1569. május 20. Körmend.

7 MNL OL A 57 Kancelláriai Levéltár, Libri regii vol. 3. pag. 1094.

8 A levelek közlése: *Brigitte Mersich–Max Krauss–Christian Gastgeber*: Hugo Blotius und seine Auslandskontakte in den Osten. Der Briefwechsel mit dem Notar des ungarischen Kanzlers, Tiburtius Himelreich. Biblos 43. (2004) 123–136, 126–130.

zódott az udvari társadalomba, és egy olyan bonyolult vállalkozás véghezvitelére is alkalmasnak ítéltetett, mint egy ajándékozással/megvesztegetéssel egybekötött álláskijáras. Ez az ügy azt is jelzi, hogy Himelreich tagja lett annak a közép-európai humanista körnek, amely a bécsi, prágai, pozsonyi hivatalnokokat és értelmiségieket összefogta.

A negyedik levél 1577. július 30-án Kassáról kelt, ahol ebben az időben a felső-magyarországi főkapitány latin titkáráként szolgált, ugyanis Himelreich néhány évre elhagyta a Magyar Kancelláriát.⁹ Lépése tulajdonképpen nem volt meglepő, mivel – mint az már említésre került – egészen a hivatal 1690. évi átszervezéséig a jegyzők kenyere eléggé bizonytalan volt, és főnökük halála után gyakran állásukat veszítették, legalábbis komolyan fennállt a veszély, hogy a hivatali utód nem alkalmazza őket. Ezek a körülmények ösztönözték őket arra, hogy megpróbáljanak olyan álláshoz jutni, amely biztos megélhetést kínált. Nem kevesen közülük ezért a Magyar Kamaránál, vagy annak valamely alárendelt szervénél keresték boldogulásukat, mások a központi kormányzervek felé tájékozódtak.¹⁰ Himelreich is ilyen megoldást választott: 1576. november 1-i hatállyal Zaszkovszky János utóadaként a felső-magyarországi főkapitány latin titkárává nevezték ki havi 40 forint fizetésért. Döntése azt is jelentette, hogy megpróbált a magyarországi hivatalszervezetbe valamilyen módon betagozódni.¹¹ Kassai működéséről nem sokat tudunk, minden jel azonban arra mutat, hogy Hans Ruber főkapitány (működik 1569–1584) oldalán nem találta meg számításait. 1578 novemberében már volt hadititkárként folyamodott elmaradt zsoldja után.¹² Úgy tűnik, hogy a frissen kinevezett kancellár Draskovich György hivatalba lépése adta a lehetőséget a kancelláriai visszatérésre. Draskovichot még az Oláh-féle időkből ismerhette, hisz az pályája elején az 1550-es években mint királyi titkár (1553-tól) és egy rövid ideig mint alkancellár (1556–1559) működött a nagy érsek mellett.¹³ Ezúttal azonban már nem a bizonytalan jegyzői kenyér várt rá, hanem egy fokkal feljebb lépett, Draskovich György titkára lett, és egyúttal ellátta a *conservator* azaz a pecsétőr, levéltárőr és regisztrátor egyesített szerepkörét is.¹⁴ A püspökkancellár szemlátomást meg volt elégedve beosztottja munkájával, maga a titkár azonban ennél többre vágyott. Erre utal legalábbis, hogy 1585 nyaráról az egyik Rudolf császár által Ernő főher-

9 Uo. 110–111.

10 Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a 16–18. században a kora újkori Magyarországon. In: Századok 148 (2014) 1131–1153, különösen 1139–1141.

11 Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv Hofffinanz Ungarn (Bécs; = ÖStA AVA FHKA HKA HFU) r. Nr. 33. Konv. 1576. október fol. 316–317. Ernő főherceg leiratának másolata a felső-magyarországi mustramesterhez és fizetómesterhez 1576 október 24.; Uo. Ungarische Gedenkbücher Bd. 400. fol. 92v–93r. Udvari Kamara leirata Szepesi Kamarához 1576. december 13. Bécs.

12 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 38. Konv. 1578. december fol. 344–345. Himmelreich folyamodvány az uralkodóhoz, az irat dorsóján a Magyar Tanács ajánlásával 1578. november 17-ről.

13 Fazekas István: Vita a pozsonyi préposti méltóság betöltéséről 1555-ben. Adalék Draskovich György pályakezdéséhez. In: Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára. Szerk. Füzes Ádám és Legeza László. Budapest 2006, 115–124.

14 A forrásokban általában „*conservator et secretarius*” megjelölés alatt szerepel (vö. 1580-as nemeslevél megerősítést, MNL OL A 57 vol. 4. pag. 68.). Draskovich egyik levele azonban, amelyben a propalatinussá kinevezett Istvánffy Miklós utódlására tett ajánlatot, a három jelölt között felsorolja Himmelreichet („*secretarius meus et Cancellariae Hungaricae conservator*”), akit azonban nem tud nélkülözni, és ezzel világosan megadja Himelreich tulajdonképpeni beosztását. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA) Ungarische Akten (=UA) Comitalia Fasc. 385. Konv. B. fol. 12–13. Draskovich György levele Ernő főherceghez 1581. június 16. Szombathely.

ceghez intézett levélben szó esik Himelreich által beadott kérelemről, amelyben magyar kamarai vagy szepesi kamarai tanácsosság után folyamodott.¹⁵

Himelreich előléptetésének kérdése azután nem sokkal később, 1585-ben nyarán megoldódott. Az uralkodói udvar végleges áttelepülése Prágába (1583), egy osztrák hercegségekre és Magyarországra joghatósággal bíró helytartó kinevezése (Ernö főherceg) Bécsben maga után vont a központi kormányzervek megoszlását, azaz inentől kezdve egészen Rudolf lemondásáig (1608) a Haditanács és az Udvari Kamara egyik osztálya Bécsben, a másik Prágában működött. Ez érvényes volt a Magyar Kancelláriára is, amelynek személyzetében a prágai lakás nem váltott ki túl nagy lelkesedést. Az idős kancellár, Draskovich György kalocsai érsek és győri püspök prágai áttelepülése nem került szóba, a két hivatalban lévő titkár közül Verancsics Faustus éppen betegeskedett, Joó János személyéhez pedig a levélíró Ernő főherceg ragaszkodott, ezért tette azt a javaslatot, hogy az uralkodó nevezze ki Himelreicht magyar titkárrá, aki az elmúlt időben helyettesített már mellette.¹⁶ A főherceg javaslata az uralkodói testvérnél gyorsan meghallgatásra talált, és Himelreich 1585. szeptember 23-án Bécsben már le is tette a titkári esküt, október 12-én pedig már Prágában jelentkezett szolgálatra.¹⁷ Ezzel megkezdődött Himelreich titkári szolgálata, amely egészen haláláig, 1610. szeptember 4-ig tartott, az idő nagyobb részét (1609-ig bezárólag) Prágában töltve.¹⁸ Ebben a huszonöt évben hat kancellár alatt szolgált (Draskovich György, Heresinczy Péter, Kutassy János, Pethe Márton, Forgách Ferenc, Lépes Bálint), személye testesítette meg az állandóságot, amely ráadásul még szakértelemmel is párosult. Szerepe messze meghaladta az egyszerű titkárnak a szerepét, ezt elősegítette az is, hogy csak nagyon kevés magyar követte Prágába az uralkodói udvartartást. Míg Bécs elérhető távolságban feküdt a magyar országhatártól, Csehország fővárosával más volt a helyzet. Ráadásul nem csupán a magyarok maradtak el, hanem azok az alsó-ausztriai és bécsi származású hivatalnokok is csekélyebb számban voltak jelen, akik kiismerték magukat magyar ügyekben. Ez a helyzet viszont felértékelte azokat a magyarokat, akik Prágában jelen voltak, köztük mindenekelőtt a Magyar Kancellária titkárát, aki a kancellár távolléte idején, a hivatalt vezette. Himelreichnek többször kellett olyan ügyekben is véleményt nyilvánítani, amelyek eltértek elődei és utódai által intézett ügyektől. Az Udvari Kamara is többször fordult hozzá közvetlenül, ahelyett, hogy a Magyar Kamarától vagy a Szepesi Kamarától kért volna hosszadalmas úton információt. Így pl. 1600-ban a váradi püspökséghez tartozó belényesi uradalomról, 1601-ben szepességi konfiskációk kapcsán, 1601-ben a munkácsi vár és uradalom ügyében tájékoztatott.¹⁹ 1605-ben pedig

15 ÖStA AVA FHKA HKA Ungarische Gedenkbücher Bd. 403. fol. 109v–110v. Rudolf császár levele Ernő főherceghez. 1585. augusztus 5. Prága.

16 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 116. Konv. A. fol. 134–135. Ernő főherceg levele Rudolf császárhoz. 1585. augusztus 16. Bécs.

17 MNL OL A 57 Kancelláriai Levéltár, Libri regii vol. 4. pag. 434. Himelreich esküszövege, amelyben Szűz Mária és a szentekre fogad hűséget az uralkodónak; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 116. Konv. A. fol. 159–160. Himelreich levele Rudolf császárhoz 1585. október 12. Prága.

18 Halálának dátumát Fallenbüchl 1610. szeptember 4-ben jelöli meg. *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002, 129.; Prágából való visszatelepülését Lépes Bálint nyitrai püspök, kancellár egyik leveléből lehet tudni: „Tiburcius uram meg iott Pragabol, ez utan Bechben leszen lakasa” Lépes Bálint levele Thurzó Györgyhez, 1609. június 7. Bécs. *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*. Sajtó alá rendezte *Jankovics József*. Bp.–Szeged 1981 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 5.), 180.

19 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 68. Konv. 1600. Julii fol. 12–27; ÖStA HHStA UA Miscellanea Fasc. 419. Sine dato fol. 84.

abban a kérdésben kérte ki a véleményét az Udvari Kamara, hogy mi a különbség a *comes comitatus* és a *comes perpetuus comitatus* között.²⁰

Hivatalát huszonöt éven keresztül töltötte be, nála hosszabb időt csupán közvetlen utóda, Ferencffy Lőrinc (1610–1640) töltött a poszton. Sajátos együtttest alkotnak így ők ketten, mert az 1550–1690 között működő tizenhárom nem egyházi titkár közül a két, hivatalban elhalálozott titkáron, Bocskay Györgyön és Ruttkay Andrásón kívül csupán ők ketten voltak, akik nem léptek tovább más tisztségre. Ferenczffy esetében excentrikus személyisége magyarázatul szolgálhat, nehezebb okot találni Himelreich esetében. 1603-ban Joó János utódeként felmerült a neve ugyan a személynöki polcra jelöltek között, de végül is fiatalabb titkártársával, Lippay Jánossal szemben vesztett.²¹ Egyelőre csak találgatni lehet, hogy mi tartotta őt a titkári poszton. A polgári felmenők erre csak részleges magyarázatot adhatnak, hiszen Lippay János is hasonló környezetből érkezett, bár valószínű – ma divatos szóval élve – kellő kapcsolati háló nélkül sokkal nehezebb volt sikereket elérni, és ezen a téren Himelreichre a háló megteremtésének feladata hárult, amelynek ő minden erővel igyekezett is eleget tenni.

E téren tett erőfeszítései közül első jelentős eredménye az 1573-ban a szakolcai tűzvérszben elpusztult, atyja által szerzett családi címereslevél címerjobbítással egybekötött megújítása volt 1576-ben, még mielőtt a kancelláriát elhagyta volna.²² A címerbe rokonai közül név szerint említésre került Baksay Mózes és András, ill. Janchyk János. Négy évvel később, 1580-ban a kancelláriába való visszatérése után nem sokkal, újabb nemesiség megerősítést harcolt ki, amelybe már leendő feleségét, Anna Pachmairt, Christoph Pachmair bécsi polgár lányát is belefoglaltatta. Számos rokona is szerepel a felsoroltak között: név szerint említésre kerültek a Baksay-rokonságból Noé, Ábrahám és ifjabb Mózes, ill. két lány, Anna és Mária, az anyai Tonheuser rokonság közül András, Anna és Margit, továbbá Staub Lukács, végül Lenkh Mihály, Károly és János.²³ 1588-ban egy újabb címerjobbításra nyert oklevelet, amelybe ezúttal már saját gyermekeit, Györgyöt, Mártont és Annát, továbbá sógorát Wolfgang Pachmairt foglaltatta bele.²⁴ 1595. február 20-án cseh inkolátust szerzett.²⁵ Ismételt erőfeszítései arra mutatnak, hogy a rendi társadalmon belül elfoglalt helyét bizonytalannak érezte, és mindent megtett annak érdekében, hogy azt megerősítse. Erre mutatnak egyébként később tárgyalandó vagyonszerzései is.

Himelreich nem csupán a rangemeléseknél figyelt oda rokonságára, hanem későbbiekben is igyekezett pályájukat egyengetni. Úgy tűnik, hogy a Baksay-testvérek közül ketőnek, Ábrahámnak és Istvánnak a nevelése rá hárult. 1587-ben a húszéves Ábrahám és a tizenöt éves István érdekében folyamodványt nyújtott be az uralkodóhoz és saját érdemei-

20 ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 89. Konv. 1605. Dez. fol. 221–224.

21 ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 81. Konv. 1603. Dez. fol. 479–485. Mátyás főherceg levele Rudolf császárhoz, 1603. december 27. Bécs. A két magyar titkár mellett még szóba került Somogyi István jogügyigazgató, Megyery Pál ítélmester és Loránth Ferenc, a Magyar Kamara titkára, utóbbi szintén volt kancelláriai alkalmazott.

22 A Pannonhalmán őrzött Himelreich címeresleveleket Sörös Pongrácz dolgozta fel már idézett tanulmányában: *Sörös P.: A Himelreich és ezzel rokon családok címéres levele. A címereslevelek azon kevés e korbéli darabok közé tartoznak, amelyek a királyi könyvekbe bemásolva is ránk maradtak.* MNL OL A 57 Kancelláriai Levéltár, Libri regii vol 4. pag. 68–71.

23 Másolata: MNL OL A 57 Kancelláriai Levéltár, Libri regii vol. 4. pag. 68–73.

24 Uo. vol. 5. pag. 74–77.

25 *Anton Schimer: Der Adel von Böhmen, Mähren und Schlesien. Ein alphabetisch geordnetes Verzeichnis.* Böhm. Leipa 1859, 58.

re való hivatkozással a lébényi apátságot kérte, amelyre István végül adományt is nyert.²⁶ Himelreich érte el Fejérvölgy István nyitrai és Kutassy János győri püspök támogatásával, hogy az ifjú apát felvételt nyerjen a római Collegium Germanicum et Hungaricumba 1595-ben.²⁷ Az intézet anyakönyvéből tudható, hogy az ifjú korábban a prágai jezsuitáknál tanult. Rómából visszatérve 1597-ben a megüresedett szentmártoni apátságot vagy a fehérvári prépostságot próbálta számára megszerezni a befolyásos nagybácsi, de ezúttal kudarcot vallott, csupán a győri káptalanban tudta stallumhoz juttatni unokaöccsét.²⁸ Az egyházi hierarchiában további előrehaladást már csak egyetlen egyet tett Baksay István, 1611-ben bakonybéli apátságot nyerte el, 1630 körül halálozhatott el.²⁹

Nem csupán unokaöccse számára látta úgy, hogy az egyházi pálya megfelelő távlatokat biztosít, saját elsőszülött fiát is ezen a pályán indította el. Első lépésként tanulmányai fedezésére a pozsonyi Szt. László érseki kápolna javadalmát szerezte meg számára 1591-ben.³⁰ Himmelreich György középiskolai tanulmányait valószínűleg Prágában végezte, ahogy a filozófiai kurzust is. Közben apja zágrábi kanonokságot és pápóczi prépostságot szerzett neki, majd a Kutassy János esztergomi érsek halálával megürült szentmártoni apátságot járta ki neki, amelyre az uralkodó 1602. szeptember 22-én állította ki az adománylevelet.³¹ Az apátság igazgatását a tanulmányok idejére Szuhay István egri püspök kapta meg.³² Nem feladata a tanulmánynak, hogy végigkövesse a kormányzóapát pályáját, választott téma szempontjából csupán egyetlen aspektus lehet érdekes: Tiburtius fia római tanulmányai érdekében Acquaviva generálisnál többen is közbenjártak, így Alphonso Carillo osztrák tartományfőnök, Forgách Ferenc nyitrai püspök, kancellár, Tiburtius tulajdonképpeni hivatali előljárója, ill. Szuhay István egri püspök (1605).³³

Ahogy az fentebb jelzésre került, társadalmi és anyagi helyzetét kisebb-nagyobb birtokadományokkal igyekezett megerősíteni. A kor kancelláriai alkalmazottai gyakran kértek fel kisebb-nagyobb kincstárra háramlott birtoktesteket, nem egyszer külső személyek társaságában tették. Ilyen esetekben szinte biztos, hogy a kezdeményező fél a külső személy volt, aki a siker érdekében „összeállt” a kancelláriai alkalmazottal. Ilyen típusú adomány volt Himelreich első szerzeménye. 1574. augusztus 31-én az uralkodó Derssy Gáspár és Sopronczay Márk társaságában adott adományt magszakadt Székely alias Kővér István alattyáni (Heves megye) és jánoshidai birtokrészeire (Pest megye).³⁴ Az adományokat nem mindig sikerült azután birtokba venni, más esetekben pedig túladott rajta előbb-utóbb az adományozott, mint ebben az esetben is nyolc évvel később,

26 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 52. Konv. 1587. aug. fol. 239. Rudolf adománylevele az apátságról Baksay Istvánnak, 1587. szeptember 30.

27 Veress Endre: A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1917, 7–8.

28 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 130. Konv. F. fol. 26–27. Himelreich folyamodványa az uralkodóhoz, s. d.

29 Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr 1938. (Győregyházmege múltjából 6.), 395–396.

30 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 58. Konv. 1591. Juni fol. 365–368. Himelreich beadványában a kápolna jövedelmeit mintegy 100 Ft-ra becsülte. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 123. Konv. B. fol. 81, 84.

31 A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története IV. 749–750.

32 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 74. Konv. 1602. Nov. fol. 276–279. Mátyás főherceg leirata az Udvari Kamarához.

33 Jezsuita Okmánytár I/1–2. Erdélyt és Magyarországot illető iratok 1602–1606. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár Dávid, Lukács László. A bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály. Szeged 1995 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34), 440, 445447.

34 MNL OL Kancelláriai Levéltár, A 57 Libri regii vol. 3. pag. 1094. (1574. aug. 31.)

1582-ben.³⁵ 1585. április 10-én egy szakolcai kőházra és tartozékaira szerzett adományt még mint *conservator*.³⁶ Nagyobb volumenű adománynak tűnik Boda István Zemplén megyei birtokainak megszerzése kancelláriai kollégája Joó János társaságában, amely Kistárkány, Őrös Maráza, Nagyrozvágy, Gerepse falvakat és Bodoló prédiomot foglalta magába.³⁷ A birtokadomány további sorsára egyelőre nem találtam adatot. Valószínűleg voltak olyan kérelmek, amelyek eredménytelenül zárultak, mint Mylius Jeromos társaságában Lehotka pusztá és egy nagyszombati vízimalom után beadott folyamodvány (1578).³⁸ Legjelentősebb szerzeménye a Moson megyei Oroszvár mezőváros elnyerése volt, amely sávolyi Józsa Benedek magszakadásával került vissza az uralkodóhoz és amelyre a királyi titkár 1599. szeptember 1-jén nyert adományt.³⁹

Himelreich tehát komoly lépéseket tett azon közeg megteremtése érdekében, amely számára és családjá számára a sikeres pályát biztosíthatta. Ahhoz, hogy a 16. század derekán valaki boldoguljon a hivatali létben, elengedhetetlen volt a humanista műveltség, amelyet Tiburtius bécsi gimnáziumi és egyetemi tanulmányai, ill. közelebről nem ismert peregrinációja során megszerzett. Himmelreich György főpát egykor több száz kötetes könyvtárából ma 51 kötet található a pannonhalmi könyvtárból, amelyből 23 kötet apja bejegyzését vagy supralibrisét tartalmazza. Ez mindenképpen arra utal, hogy Tiburtius szerette a könyveket, és komoly könyvgyűjteménnyel rendelkezett. A megmaradt kötetek alapján nemcsak klasszikusokat szerzett be, hanem történeti, teológiai könyveket is szívesen forgatott.⁴⁰ Az 1658-as pannonhalmi könyvkatalógusban említés történt két jogi vonatkozású kéziratáról (*Commentaria in 3 titulum lib. 1. Decretalium; Libri 3 Decretalium de iure patronatus*), amely nem csak jogi érdeklődést sejtet, hanem talán jogi képzettségről is tanúskodik.⁴¹

Himelreich Tiburtius pályája jól jelzi, hogy a 16. századi világi értelmiségi sikeres karrierje előtt milyen akadályok állhatnak. A sikeres pályához képzettség, családi és baráti kapcsolatok szükségesek, és nem árt, ha a rendi társadalom kiváltságosai közé is sikerült belépni. A Magyar Kancellária esetén speciális helyzet állt fent azzal, hogy a hivatalvezetői poszt, különböző okokból, egyházi személy számára volt fenntartva egészen a 18. század első harmadáig. Az ott működő világiaknak, ha karrierre vágytak, el kellett hagyniuk a hivatalt. Himelreich magas iskolai végzettséggel rendelkezett, képzettsége bekapcsolta őt Közép-Európa humanista világába, a baráti és kliensi kapcsolatok azonban nem voltak elégségesek az igazán nagy karrier befutásához, de az is lehet, hogy az egyéni ambíció hiányzott már egy idő után. Mindent elkövetett azonban, hogy tehetségesnek ítélt rokonait és saját fiát támogassa. Talán nem véletlen, hogy őket egyházi pályára szánta, így kívánta megkönnyíteni karrierjüket, azonban sem Baksay István, sem Himelreich György nem futott be nagyobb karriert. Hogy miért nem, annak okait egyelőre csak találgatni lehet, de az utolsó kormányzó-apátot a bencés közösség érdekében tett erőfeszítései, komoly könyvtára így is fontos történeti személyiséggé emelték.

35 Uo. vol. 4. pag. 335–336. (1582. június 2.)

36 Uo. vol. 4. pag. 425–426.

37 Uo. vol. 4. pag. 425–428. (1585. május 5.)

38 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 38. Konv. 1578. október fol. 295–300.

39 Az adományozás lefolyására: Uo. r. Nr. 66. Konv. 1599. fol. 617–636.; Az adománylevél: MNL OL Kancelláriai Levéltár A 57 Libri regii vol. 5. pag. 382–384.

40 *Sólmos L. Sz.*: Himmelreich György könyvtárkatalógusa 24–50.

41 Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rendezte Zvara Edina. Szeged 2001 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1) 289.

JOHAN ICKX¹

A PANNONHALMI SZENT MÁRTON APÁTSÁG FŐAPÁTJÁNAK PRIVILÉGIUMAI

Vatikáni levéltári iratok az 1802. évi visszaállításhoz

*Primo Archiabbati Ordinario
Abbatiae Sancti Martini in Monte sacro Pannoniae
Episcopo consecrato, Anno Iubilaei sacri Patroni*

Egy vaskos, báránybőrből készített kötet borítójának gerincén a következő fekete tollal írt felirat olvasható: „CAPRANO – A – P I”, itt található a Pannonhalmi Szent Márton Apátság 1802. évi visszaállításával kapcsolatos dokumentumok. Ez az „A – P I” kötet – az A kötet első része (P – pars, olaszul: parte) – a Pietro Caprano² bíboros fondjának tíz kötetében összegyűjtött dokumentumokból az első. Ezekben az értékes vaskos kötetekben őrizi a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciójának Történelmi Levéltára a 18. század végi, 19. század eleji egyházpolitika (beneficiumok, konkordátumokat előkészítő tárgyalások, rendeletek, felmentések, fakultások és instrukciók kimutatásai) dokumentumait, amelyek tárgyalásra kerültek a később Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja néven ismert dikasztérium titkári hivatalában.³

1 A bevezető részeket fordította, a magyar szakirodalmi utalásokat gondozta: Somorjai Ádám OSB.

2 Pietro Caprano (1759–1834), Rómában született, 1782. február 23-án szentelték pappá. 1786-ban liturgia, 1789-ban az erkölcteológia, majd 1794-ben az egyháztörténet tanára lett a Római Kollégiumban (1809-ig). 1798–1799-ben felfüggesztették a tanítástól, mert nem tett hűségsküt VI. Pál pápa elűzése és a Római Köztársaság kikiáltása után. Michele Di Pietro bíboros személyi teológusa lett, ily módon bekerült a pápai kúriába és részt vett kényes egyházi ügyek megoldásában. A napóleoni korszak forradalmi eseményeinek következtében 1809-ben és 1814-ben több gyanús egyházi személyiséggel együtt Észak-Itáliába deportálták. A restaurációt követően újra megkapta az egyháztörténeti katedrát és elnyerte Özszepte titkos kamarása címet. Több római dikasztérium munkájában vett részt, így a keleti egyház könyveinek javításában. Konzultorként is működött a következő dikasztériumokban: Szent Apostoli Penitenciária, a Szent Inkvizíció-, az Index- és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja. 1816. március 8-én c. ikóniumi érsek lett, Di Pietro szentelte püspökké ugyanazon év március 17-én. 1822. november 9-től 1823. március 10-ig a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára, Ercole Consalvi utódjaként, folytatva annak örökét. II. Leó pápa 1828. december 15-én tartott konzisztóriumon krealta bíborossá. 1834. február 24-én halt meg, 75 éves korában. Irodalom: *Raco, Francesco*: Caprano, Pietro, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 19. kötet, Róma 1976. 163–165.

3 A levéltár e korszakának leírására lásd: *Pásztor Lajos*: La congregazione degli affari ecclesiastici straordinari tra il 1814 e il 1850, in *Archivum Historiae Pontificiae* 6 (1968) 191–318. A magyar vonatkozásokra lásd *Eördög István*: A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja Levéltárának (Vatikánváros) a magyarországi egyházakra vonatkozó forrásai 1803–1903. Szeged 1992. Különösen a 19. lapot. Lásd még *Johan Ickx*: A Szenszék Külügyi Történeti Levéltára különös tekintettel Magyarországra, in *Levéltári Szemle* 65 (2015) 2. sz. 5–25. Lásd különösen a 12–14. lapokat. – A Caprano-fond inventáriuma

Tárgyalt, sorrendben tehát első kötetünkben a következő iratok foglalkoznak az apátság visszaállításával:

- ff. 222r–305r:⁴ Novák Krizosztom könyve: *Vindiciae Diplomaticae Stephanei*, Budae 1780.⁵
- ff. 330r–333r: Észrevételek a Pannóniai Szent Márton-hegy főapátjának kérésével kapcsolatban.
- ff. 334r–336v: 1803. szeptember 17-én kelt vélemény kérés Michele di Pietro bíborostól a bécsi nunciushoz adandó bíboros államtitkári válasz szövegezésével kapcsolatban.
- ff. 342r–345v: Az 1803. május 6-i Bécsből érkezett távirati fölterjesztés Szent Márton monostorának ügyével kapcsolatban, sifírozott.
- ff. 357r–357v: Severoli bécsi nunciushoz 1803. június 11. dátummal küldött utasítás hivatali példánya.
- ff. 359r–362v: Consalvi bíboros államtitkár 1803. március 18-án kelt válasza a főapát levelére, hivatali példány.
- ff. 363r–366v: A Pannóniai Szent Márton-hegy főapátja levelének összefoglalása.
- ff. 367r–370r: Michele di Pietro bíboros 1803. március 12-én kelt észrevételei a bécsi nunciushoz adandó bíboros államtitkári válasz szövegezésével kapcsolatban.
- ff. 373r–377v: Severoli bécsi nunciushoz 1803. március 12-i dátummal készült utasítás fogalmazványa.
- ff. 378r–380v: Severoli bécsi nuncius 1802. augusztus 9-én kelt távirati fölterjesztése, sifírozott.
- ff. 381r–382v: Információ kérés az Apostoli Datariától, 1801. augusztus 31.
- ff. 386r–389r: Severoli bécsi nuncius 1802. július 24-én kelt távirati fölterjesztése, sifírozott, másodpéldány.
- ff. 390r–391v: Severoli bécsi nuncius 1802. július 28-án kelt távirati fölterjesztése, sifírozott, másodpéldány.
- ff. 402r–405r: Novák Krizosztom 1802. augusztus 4-én küldött levele a Szentatyának, eredeti.

A Vatikáni Titkos Levéltárban, a Bécsi Nunciatura fondjában is találunk vonatkozó iratokat, melyekre utalást tesz annak nyomtatásban közzétett inventárium.⁶ A 211. sz. dobozban őrzött vonatkozó iratok tételei:

kézírtas, megtekinthető a levéltár olvasótermében. Eredetét tekintve hagyatéknak tekintendő, lásd említését in Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia, szerk. *Pásztor Lajos*, Vatikánváros, Archivio Vaticano 1970. 315.

4 Jelzet idézésének módja: Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Fondo Caprano, 1802, Vol. A, P. I, Fasc. 13, ff. 222r–305r. Magyarul: Államtitkárság, Államközi Kapcsolatok Szekciója, Történelmi Levéltár, Caprano-fond, kötet, fasciculus, fólió oldalak.

5 A teljes címléírás: *Vindiciae diplomaticae, quo Sanctus Stephanus primus Hungariae Rex Monasterium S. Martini de Sacro Monte Pannoniae Ordinis S. Benedicti anno MI. fundaverat.*

6 *Mrkonjic, Tomislav*: Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna, I, „Cancellaria e Segreteria”, nn. 1–904 – aa. 1607–1939 (1940), Inventario (Collectanea Archivi Vaticani 64), Vatikánváros 2008. 183.

- ff. 160^r–163^r: Császári-királyi dekrétum a Szent Márton Apátság újjáalapításáról (másolat).
- ff. 164^r–166^r: Az 1802. március 8-án kelt királyi határozat másolata a Magyar Kancelláriának küldött példány.
- ff. 168^r–170^r: Császári-királyi dekrétum a Szent Márton Apátság újjáalapításáról (másolat).
- ff. 172^r–173^v: Consalvi bíboros államtitkár 1803. március 18-án kelt válasza a főapát levelére, hivatali példány, első rész. Ide bekötve:
- ff. 174^r–177^r: A Pannóniai Szent Márton-hegy főapátja 1802. augusztus 4-én kelt levelének összefoglalása. Folytatódik:
- ff. 178^r–179^v: Consalvi bíboros államtitkár 1803. március 18-án kelt válasza a főapát levelére, hivatali példány, második rész.
- ff. 180^r–182^v: Novák Krizosztom 1802. augusztus 4-én küldött levele a Szentatyának.
- ff. 183^r–184^v: Leoardo Antonelli bíboros 1803. január 26-án kelt beszámolója a Szent Márton apátság teológiai tanulmányi rendjéről.
- ff. 184^{r/v}: Somogyi Dániel főapát 1800. augusztus 9-én kelt levele a nunciushoz.

A következőkben szeretnénk felhívni a figyelmet ezeknek az iratoknak a jelentőségére. Két iratot választunk ki, előbb röviden leírjuk és ismertetjük tartalmát, majd átirásunkban közöljük eredeti szövegüket latin ill. olasz nyelven.

1. Novák Krizosztom pannonhalmi főapát 1802. augusztus 4-én Bécsben kelt latin nyelvű levele VII. Piusz pápához

Jelzete: Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Fondo Caprano, 1802, Vol. A, P. I, Fasc. 13, fóll. 402^r–405^r.

A 402.-től a 405. fölióig, hét 39×25,5 cm méretű papírfölión, a 17. századi írásmóddal, fekete tollal készült Novák Krizosztom⁷ 1802. augusztus 4-én Bécsben kelt levele, amelyben VII. Piusz pápához⁸ fordult, pápai megerősítést kérve a királyi újjáalapításhoz. Ebben leírja a Szent Márton Apátság 1786. évi felosztatását, amelyet a következő esztendőben a többi három apátság, valamint Modor és Komárom házainak felosztatása

7 Novák Krizosztom bakonybéli apát volt, a felosztatás után eltelt esztendők folyamán az utolsó életben maradt magyarországi bencés apát, így ő volt a rangidős a visszaállításakor élő mintegy 40 bencés között. 1780-ban már közzétett egy művet a szent-istváni pannonhalmi alapítólevél védelmében, lásd fentebb. Működésére lásd pld. *Söveges Dávid*: Isten útja a bencéseken át. Kis bencés rendtörténet (Rendtörténeti füzetek 1.), Pannonhalma 1996. 120. 123sk., továbbá: *Csóka J. Lajos*: Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn (Studia Hungarica 11 – Ergänzungsband 24 der „Studien und Mitteilungen des Benediktinerordens“), München 1980. 339. 342–345, 362, 363–365, 367, 373, 375, 379–380, 487. 411. lapokon. *Uő*: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra, (Budapest 1969.) 789–920.

8 Barnaba Chiaramonti (Cesena 1742–Róma 1823), 1956-tól Gregorio néven bencés a cesenai apátságban. Padovában és Rómában, a Szent Anzelm Bencés főiskolán tanult, 1766–1775 között a pármai bencés apátságban, ezt követően a római Szent Anzelm Főiskolán tanított, egyben a Szent Pál apátság perjele. VI. Piusz a cesenai apátság c. apátjává, majd 1782-ben Tivoli püspökévé nevezte ki, 1785-től imolai püspök, bíboros. 1800-ban választották meg a Velencében tartott konklávnén. Értékelésére lásd: *Mondin, Battista*: Pápák enciklopédiája, Budapest 2001. 570–579. (Irodalom). *Török József*: Pius, VII. in Magyar Katolikus Lexikon X. 2005. 988–990.

követte,⁹ majd rátér a magyarországi bencés rend újjáalapítására. Császári- királyi¹⁰ rendelet nevezte ki főapáttá és ruházta fel Kollonits László kalocsai érseket királyi biztosi címmel, hogy érvényt szerezzen a rendeletnek, amely meg is történt, amint írja, hivatalába 1802. április 26-án iktatta be.¹¹

Novák főapát kérés a teljes püspöki jurisdikció megerősítése. Mint érvel, nem kér új dolgot, mert az a pannonhalmi apátot kezdettől fogva megillette. Történeti kitekintésében utal arra, hogy Szent István király elsőnek, a környező egyházmegyék előtt alapította Szent Márton monostorát. A főapát megválasztásának-kinevezésének módja az, ami miatt Novák a pápai megerősítéshez folyamodik. Miután Novák hosszan leírja az apátválasztás múltbéli módozatait, azt írja, hogy a visszaállítás körül annyi érdemet szerző elődje, Somogyi Dániel főapát 1801. október 20-án bekövetkezett halálát követően ő királyi kinevezésben részesült és egy kétszáz éves szokásra hivatkozva úgy vélte, hogy elfogadhatja az apátság kormányzását. A frissen kinevezett apáti címmel megkapta az anyagi javak igazgatásának jogkörét, ehhez járul lelki joghatósága, apáti méltóságából kifolyóan. Novák továbbá úgy érvel, hogy jogutódlása legitim, bár a X. Leó-bulla¹² által előírt konventuális választás elmaradt, de a királyi kinevezés pótolja azt.¹³ Levelének végén, megismételve kérését, apostoli áldást kér.

A levél szövege átirásunkban:

[fol. 402^r]

H:

Beatissime Pater

Domine Domine Clementissime!

Ferente ita humanarum rerum vicissitudine, factum est, ut Anno 1786. / 4^a Xbris Archi Abbatia S. Martini de Sacro Monte Pannoniae, Ord[inis] / S. Benedicti; tum Filiales ad eam pertinentes Abbatiae tres, utpote S. / Mauriti de Bakony Béél. S. Aniani Episcopi de Tihony, et B.V. Ma= / riae de Dömölk, diebus 9.ii.25. januarii insequente anno 1787 fue= / rint abolitae unà cum duabus Residentiis Modrensi, & Comaromiensi. / Decimoquinto desolationis anno pene terminato respexit Misericors / Dominus Suis e domibus emotum S. Benedicti Ordinem; & Augu= / sti Imperatoris, & Apostolici Hungariae Regis Francisci

9 Pannonhalmát II. József császár oszlatta fel 1786-ban, a hozzá tartozó apátságokat 1787-ben. Vö. *Csóka J. Lajos*: Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn, i. m. 348–352. *Uő*: Szent Benedek fainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra, i. m. 807–808.

10 Iratainkban a S. M. I. – Sua Maestà Imperiale (olasz) – rövidítés is azt jelzi, hogy a pápai udvarban az uralkodó császári címét tartották első helyen.

11 Ez elírás a forrásban, a helyes dátum 1802. április 25.

12 X. Leó pápa „Regimini universalis ecclesiae, meritis licet imparibus” bullájának kelte: 1514. június 1. (nem azonos az 1515. május 4-én kiadott „Regimini universalis ecclesiae” bullával). Az eredetit a Pannonhalmi Főapátság Levéltára őrzi, jelzete: Capsa 34 Z. Újjonnan két alkalommal hitelesítették a bécsi nunciaturán, így 1767. november 8-án és 1835. február 21-én. Kiadásai: *Theiner, Augustinus*: Vetera monumenta historica Hungaricam sacram illustrantia, II. Roma 1860. 612. (1514. 1. Iunii – Privilegia et statuta monasterii S. Martini de sacro monte Pannoniae Iauriensis dioecesis confirmantur. Nr. 811, 615. *Fuxhoffer Damian – Czinár Maurus*: Monasterologiae Regni Hungariae libri duo, Pest 1858, Vol. I., 45–52. Második kiadása: 1869, vol I., 45–52. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, III. kötet: Az uralkodók reformáló törekvései. A pannonhalmi apátságnak főapátsággá való szervezése, 1405–1535. Szerk. Sörös Pongrác és Rezner Tibold, Budapest 1905. Appendix: Oklevéltár, 190. sz. 649–656.

13 Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Fondo Caprano, 1802, Vol. A, P. I, Fasc. 13, f. 365v.

cor eò per= / movit, ut suam de restituendis, atque in omnia præhabita seca ju= / ra reponendis Benedictinis benignam Resolutionem publicari cura= / verit Die 20. 9bris i80i. Super hac Restitutione Regium Suum / sub pendente Sigillo Diploma edidit Die 9ª Martii 1802, Atque / de eodem Dato Collationales quoque Super Archi Abbatia, me in / Archi-Abbatem clementer denominato. Utrumque ut in effectum iret, / pro Commissario Suo Regio denominavit Comitem Ladislaum a / Kollonits, Archi Episcopum Colocensem: et, ut tam Ordinis introdu= / ctionem, quam Archi Abbatis installationem perageret, diem 26 [sic!] / Aprilis prefixit. Qua etiam die tam Ordinis Benedictini in [a...] / Archi - et-Abbatias introductio, quam neodenominati Archi-Abb[at]is / installatio per prædictum Archi Ep[iscop]um Colocensem peracta es[t] / quoad introductionem tantum generatim in Capite Ordinis, et ip[s]o / Monte Pannoniæ: Specifica vero Bonorum, & fundi instructi r[e] / signatio paucis ad hinc diebus consummata, Acta denique Resi= / gnationis Die 20. Julii per antelatum A-Ep[iscop]um Colocensem s[u]b= / scripta sunt, restante adhuc Capitalium, ablatorum pretiosorum, / Bibliothecæ, & Archivi restitutione. De quatuor residuis hi[s] / objectis ulterior, quæ reliqua est, Restitutio tum per se, tum e ra- / tione Dicasterialis Manipulationis, quæ recentius erratis urgentiss[i] / mis negotiis actu jam occupatur, suapte ita morosa est, ut, qu[an]do

[fol. 402^v]

H:

do non modo terminanda, sed, quando vel inchoanda sit, difficile sit pro= / videre. Quamvis itaque exactam super toto nostro, tam e præsentem / mutatione resulante, quam præcedentibus temporibus obtinente sta= / tu Relationem Cupivissem Sanctitatis Vestræ pedibus humillime / de genu substernere: postquam tamen nec Archivum ad manus est, / nec ipsum Restitutionis negotium adhuc perfectum, cogit ipse rerum / situs, humillimam hujusmodi Relationem in eventum præmissis in / articulis subsecuturæ vestitionis relegare. Peculiare, quod nunc / Summo Sanctitatis Vestræ Apostolatui humillime sisto, subsi= / stit in sequentibus.

I. Abbas S. Martini de Sacro Monte Pannoniæ, tum subseque / Archi Abbas, inde ab origine suæ foundationis jurisdictionem habuit / Episcopalem, eamque plenissimam. Præterea tum ex Ordinis Sui Regu= / la, tum e fundatoris sui S. Stephani Regis privilegio, insecutisque / pluribus Pontificiis, et Regiis Confirmationibus, habuerunt ipse Mo= / nachii Pannonienses jus Abbatem Suum eligendi. In Ep[iscop]o p[ro]p[ri]etate ju= / risdictionis usu permansit Mons Pannoniæ invariate: electio, per / erratas, obtinentesque suo tempore Reservationes, suos subinde pas= / sa est vicissitudines, variis, diversisque ordinis Viris jam Abbatum, / jam Gubernatorum & nomine eidem præfectis. Vicissitudines hæ / fere usque exitum Sæculi XV^{ti} perdurarunt, imo in ipsum etiam / Annum 1500um aliqua in parte excurrerunt. Qua ad hoc usque / tempus pertinent, plura in Archivo vidi Apostolicarum Bullarum / exempla, e quibus liquidum est, electos novos Montis Pannoniæ / Abbates ad Apostolica Sede fuisse speciatim, more in similibus con= / sueto, confirmatos, velut nullo medio Eidem Sanctæ Sedi immedia= / te subjectos. Atque Status hic quo specifica, et in Singulo occur= / rente casu singillativa confirmationes neo electorum Abbatum / in usu erant, efficit Montis Pannoniæ periodum primum. / II Excipit hanc altera. Nam per præmissas variorum eidem præ- / fectorum capitum vicissitudines, cæteramque temporum conditionem, eò / desolationis Ordo S. Benedicti devenit, ut a certo, proximoque totalis / interitus periculo haud distaret. Anno isque i500 ad instantiam / Regnicolarum

[fol. 403^r]

H.

Regnicolarum, latis jam antea de eo legibus, ne Abbatias Regulares / alii præter Regulares vel obtinere, vel retinere possint, confirmata / sunt omnia præhabita jura, et privilegia Benedictinorum. Signan= / ter autem ita volente, petenteque etiam ejus temporis Rege Ula= / dislao, edita est Anno i5i4 Bulla Leonis X. quam inter Acta / Archivi in origine existisse, reflexe scio. Inter plura ibidem se= / viatim constituta peculiariter ordinatum est, illud, ut intra decem ab / Archi Abbatis obitu, vel accepta obitus notitia, dies Archi Abba= / tem eligant Monachi Pannonienses, &, qui præscripto ibidem mo= / do electus fuerit, ipso facto ab Apostolica Sede confirmatus / existat.

Quanto tempore regulatus per præmissam Bullam Leo= / ninam Pannoniensis Monasterii Status perseveraverit, Actis / ad manus non existentibus, memoria etiam haud quaquam opitu[=] / lante, non est, quod determinate in præsentiarum asseri queat. [Ver] / rum interim est, fatali Aⁱ 1526 Mohátsiensi clade, per qu[am] / majoris et Cleri, et Nobilitatis pars potior periit; tum ins[tante] / te Turcica devastatione, ipsis de Regni corona ad proelia [in] / gressis, et perdurantibus internis dissidiis, eo Ordinem Bene= / dictinorum devenisse, ut penitus omnino hocce sæculo inseriret, / Archi-Abbatibus tamen per ipsum Regem constanter denomi= / natis, jurisdictionem que Ep[isco]p[a]lem exercentibus usque annum 1637, / quo ultimus e sæculari Clero denominatus ArchiAbbas mor= / tuus est.

Iam ad A^o i5i4 usque annum 1637 nullas unquam / Archi-Abbatum Confirmatorias vidi: Electiones etiam, juxta / Leoninam Bullam requisita circa Sexagesimum ejusdem Sæcu= / li decimi Sesti armatu, ipso circa hoc tempus deficiente Ordine, / suapte cessarunt. Quod tamen circa specificam Ap[osto]licam Confirma= / tionem, & Conventualem etiam Electionem, successive sibi succeden= / tes denominati e sæculari quoque Clero Archi Abbates Epi= / scopalem jurisdictionem exercuerint, inde evenisse, vix dubitari / potest, quod successores demortuorum A[rchi] Abbatum usum hujus= / modi

[fol. 403^v]

H.

modi exerciti juris in prædecessore videntes de præscripto ad / in habendum, exercendumque conventualis electionis modo ni[hi]l sci= / verint, sed scive vix potuerint etiam. Nam inclinante Sæculo de= / cimo sexto, quascumq[ue] tandem ob causas, Archivum S. Martini / abbatum, & in Austriam delatum est, ita, ut usque ultimum e / sæculari Clero A[rchi]Abbatem Georgium Himmelreich plures, se suc= / cessive excipientes A[rchi]Abbates ne id quidem sciverint, an ullum / usquam e toto Pannoniensi Archivo supersit documentum. Ulti= / mo huic, postquam absolutis Romae altioribus studiis ad Mon= / tem Pannoniæ rediisset, Pater, aut Frater /: nam originalibus / literis uter subscriptus fuerit, non memini /: significavit, tres / in Cæ[sare]o-Regio Palatio Viennensi haberi cistas cum Inscri= / ptione: Clenodia s. Martini de S. Monte Pannoniæ. Factis / subinde oportunis passibus iste tandem Archivum recuperavit.

Periodus porro hæc secunda, inde ab A^o i5i4 ducta, / et A^o i637 terminata, est Monti Pannoniæ mixta, quia in / hac priores Archi Abbates erant Regulares, conventualiter e- / lecti, cæteri e saeculari Clero, et sine conventus electione, præ= / cise per Regiam nominationem creati.

III Anno 1637, quo Georgium Himmelreich, ultimum / e sæculari Clero Archi
Abbatem, obiisse memini, nova Mon= / ti Pannoniæ epocha, novaque periodus errata
est ideo, quod ab / hoc A^o, usque abolitu[m] anno partim 1786, partim 1787 Or= / dinem
Benedictinum omnes constanter Archi Abbates fuerint / ex eodem Ordine S. Benedicti.
Nam illico post decessum prædict[i] / A[rchi]Abbatis Georgii Himmelreich, agentibus
nonnullis Ep[isco]pis Hun[=] / gariæ, sed potissimum Viennensi Ep[isco]po Antonio
efficacem ma= / gis operam impendente, resuscitatus est in Monte Pannoniæ / Ordo S.
Benedicti, 50 circiter ab hinc annis antea totaliter / extinctus. Quia vero per Regni Le-
gem Majora Beneficia / obtinere non poterat, nisi Hungarus Gente, Benedictinus vero /
hujus Gentis nullus Supererat, factum est, ut Matthias Pálfi, / natione

[fol. 404^r]

H.

natione Hungarus, Cirsterciensium ad S. Crucem in Austria Prior / per dispensationem
Pontificiam transferretur ad Ordinem S. Be= / nedicti. Hunc Rex denominavit A[archi]
Abbatem eodem, quantum memi= / nisse per tempus possum, anno 1637.

Jam ab hoc i637 anno usque [annum] 1786 consequetur / Sibi succedentium
Benedictinorum Archi-Abbatum Collationales [Re] / gias vidi, et legi: specificas, et
periodo prima usitatas Confirm[a] / torias Sedis Apostolicæ nullas; sed nec ullum factæ
Electio[nis] / per Bullam Leoninam præscriptæ, vestigiū[m] unquam deprehendi. / Unum,
quod hoc in merito compertum habeo, illud est: A^o 1788 / post 45 annorum Regimen
mortuus est 15^a Januarii Bene= / dictus Archi Abbas. Bulla eoru[m] Leonina, quia
desumpta e= / jus exempla passim apud fratres habebantur, non erat con= / ventui ignota
penes eam tamen mussatum est, Conventum eli= / gendi Archi Abbatis facultate esse
destitutum. Quibus [nam] / in terminis hoc in puncto essemus, nemo omnium nostrum
no= / vit. Ne proprio facto jura, Pontificiis literis aperte content[æ] / perimeremus,
voluimus effective, tenore Leoninæ Bullæ [devotis] ad e[lec=] / tionem procedere, & fine
hoc absentes e monasterio dissitis / etiam e partibus convocavimus. Suggestente interim
e Convoca= / tis uno id, quod Electio his temporibus intenta modalitate / succedere
nequeat; sed prævie mortem defuncti Archi Abbatis / suæ Majestati significandam, &
una insinuandum esse, con[=] / ventum ad electionem novi Archi Abbatis procedere
velle. [Mis] / si sunt Viennam duo, id ipsum apud Augustam Aulam pr[æfectu] / ri. Sed
repositum est, conventui electionem non competere Ar- / chi Abbatis denominationem
Regiæ Majestati, A^o 1637. [dum] / Ordo restitutus est, esse reservatam: ipsum recenter
demortu- / um Archi Abbatem comparuisse quidem cum titulo Electionis, [olvashatat-
lan¹⁴] / eidem renunciare debuisse, atque, eô factô, Collationales R[e-] / gias accepisse:
Venturum proxime ad Montem Pannoniæ / Commissarium

[fol. 404^v]

H.

Commissarium Regium, et cum ulteriorem Suæ Majestatis dispo= / sitionem allatarum.
Hic paucos post dies comparuit, et in Capitu= / lo Nomine Regis declaravit, Reginam
a denominandi jure ne= / quaquam recedere; admittere tamen, ut unus, duo, vel tres
per con= / ventum præponentur e quibus pro Regio Suo jure eum, qui / [vide]bitur,
denominatum est. Conventus proposuit unum, nempe / Priorem suum Danielem Somo-

14 Az íráshordozó itt elenyészett.

gyi, cui cum Cancellaria quo= / que Regia, velut sibi in persona noto, suffragata fuisset, de= / nominatus est.

Hi omnes inde ab A^o 1637 usque 1786 in aperto E= / piscopalis jurisdictionis exercitio p[ræ]stiterunt sine ulla spe= / cifica Sedis Ap[osto]lica confirmatione; sine ulla: ut Acta Can= / cellariae Regiæ testari dicuntur; nostra vero nil habent:/ ele= / ctione, ad tenores Bullæ Leoninæ facta. / Nunc ego post præmissam verum seriem, demortuo Die / 20. 8bris i80i ultimo Montis Pannoniæ Archi-Abbate Da= / niele Somogyi, factaque post ejus obitum Ordinis per Pie= / tissimum Apostolicum Regem restitutione, sine ulla conventus / electione denominatus Archi Abbas nil me, vel juri, vel / Ordini Ecclesiastico adversum, acturum existimavi, si, ducen= / torum prope annorum constanti usui inhærendo, collatæ p[er] / Cæ[sar]e Regiam Majestatem Archi-Abbatiae administrationem / in Spiritualibus æque, ac temporalibus susciperem, suscepta[m] / que administrarem effective, nihil dubitans, e duobus in / Ecclesia Dei Cæsaro quin receptis, & usitatis electionis, ac / denominationis modis, per communia Ecclesiastici juris / principia, in Conventualis Electionis, per Leoninam Bullam / præscripta, vicem tanti temporis constante usu, & consuetudine le= / gitime succedere potuisse Regiam sine Conventus electione Deno= / minationem, ad effectum Pontificiæ Confirmationis, in eadem / Leonis X Bulla perpetuis pro temporibus præstitutæ / Atque

[fol. 405^r]

H.

Atque hoc particulare illud est, quod a corpore adæquatæ Rela- / tionis, Sancitati Vestrae, ut primum res, adjunctaque nostra / admiserint, humillime præstanda, recisum Alto Ejusdem ju= / dicio, et Apostolicæ Providentiæ Benignitati demisse subster= / no, Unà de genu humillime supplicans, quatenus recenter nu[nc] / restitutum, & Augusti Principis Ordinatione ad procuran[=] / dam Juventatis Scholasticæ educationem destinatum in / Hungariæ Regno S. Benedicti Ordinem Paterna Clementia / complecti, Apostolicam renascenti huic plantationi Bene= / dictionem impertiri, et ea successive, qua Alto Augusta / destinationis, sed hac præsertim Abate sicut necessario, / ita gravissimis difficultatibus obnoxio, scopo, efficacius / assequendo, oportuna futura sunt, Paterne elargiri, Be- / nignissime dignetur. Pro quibus dum emississimas / preces in sinum Apostolicæ pietatis ea, quam sublima- / ta Sanctitatis V[est]ræ Bonitas, & urgens adjunctorum / omnium necessitas provocant, & excitant, fiducia effund[ant] / profundissima, & filiali cum reverentia inter devotis= / sima pedum oscula persevero Sanctitatis Vestrae

Viennæ Austriæ
Die 4 Aug. 1802.

Humillimus, et devotissimus
Servus et filius Chrysostomus
Novák, Ord. S. Benedicti, S. Martini
de S. Monte Pannoniæ ArchiAbbas

2. Ercole Consalvi bíboros államtitkár 1803. március 15-én kelt olasz nyelvű levele Antonio Gabriele Severoli bécsi nunciushoz

Jelzetek: Archivio Segreto Vaticano, Fondo Nunziatura Apostolica a Vienna, busta 211, foll. 172r–173v [eredeti]. – Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Fondo Caprano, 1802, Vol. A, P. I, Fasc. 13, foll. 359r–362r [hivatali fogalmazvány].

Novák levelét Ercole Consalvi¹⁵ bíboros államtitkár hivatala vizsgálta meg, aki előbb az Apostoli Datarián kereste azt,¹⁶ majd miután kiderült, hogy a nullius apátságok sorában nem található a nevezett apátság, arra a következtetésre jutott, hogy az sem alapítható meg, mely egyházmegye határai között fekszik, amely informálhatna az apáti jurisdikción kiterjedéséről.¹⁷

Consalvi értelmezésében Novák az apátválasztás történetét azért ismerteti, mert az feltétele a megválasztott apát által teendő intézkedések érvényességének.¹⁸ Elégtelennek tartja a császári kinevezést a lelki joghatóság biztosítására.¹⁹ Novák azt állítja, hogy püspöki joghatósága teljes, de azt nem az illetékes hivataltól, tehát az Apostoli Szentszéktől származtatja, még ha ősi jogszokásból is vezeti le. Ezért Consalvinak az az álláspontja, hogy a X. Leó-féle bulla által megállapított feltétel a szerzetesek által való kánoni megválasztás, más szavakkal: X. Leó pápa meghatározta a választókat és a választás formáját, s csak ezt követi az Apostoli Szentszék által való *ipso facto* elismerés. Miután sem az egyik, sem a másik feltétel nem érvényesült, nem lehet folyamodni a pápai hivatalhoz a megerősítés céljából,²⁰ és hangsúlyozza, hogy az egész egyháztörténet folyamán nem volt arra példa, hogy a pápai hivatal hasonló esetben fölmentést adjon.²¹

Ezért Consalvinak az az álláspontja, hogy a pápa²² nem adhat közvetlen választ egy *breve* formájában az apátnak,²³ de felhatalmazhatja arra, hogy a jelenleg szükséges dön-

15 Ercole Consalvi (Róma, 1757–1824), VII. Piusz pápa bíboros államtitkára volt 1800–1806 és 1814–1823 között. A Katolikus Egyház egyik legjelentősebb politikusa. Irodalom: *Schneider, Burkhard*: Ercole Kardinal Consalvi, Staatssekretär Pius VII. 1899–1823, in: *Sandfuchs, Wilhelm*: Die Aussenminister der Päpste, München – Wien 1962. 26–42; *Roveri, Alessandro*: Ercole Consalvi, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 28. kötet, Róma 1983. 33–43; *Regoli, Roberto*: Ercole Consalvi. Le scelse per la Chiesa (Miscellanea Historiae Pontificiae), Pontificia Università Gregoriana, Roma 2006; Lásd még *De Volde, Jan*: Secrétairerie d’Etat et secrétaires d’Etat (1814–1978). Acquis historiographiques sur l’institution et les hommes, in *Mélanges de l’Ecole Française de Rome, Italie et Méditerranée* 110 (1998) 3. sz. 445–459.

16 I. h., ff. 381r–382v.

17 „Qui nemmeno / si è potuto rinvenire entro i limiti di qual Diocesi esista / quell’Abbadia, il che può pur giovare a conoscerne e la qualità e la Giurisdizione.” I. h., f. 172r.

18 Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Fondo Caprano, 1802, Vol. A, P. I, Fasc. 13, f. 172v.

19 „Prescindendo dalla competenza del diritto di Nomina di che non si vuol, far questione, è certo che la sola Nomina specialmente quando procede da Potestà Secolare, non conferisce la Giurisdizione spirituale.” I. h. f. 173r.

20 „La Bolla Leonina concesse, inerendo acciò, che afferma l’Abbate stesso, la Conferma Apostolica dell’elezione *eo ipso*, che l’Abbate fosse stato canonicamente eletto *dai Monaci*, onde determinò in individuo quel Pontefice gli Elettori, e la forma di eleggere, perché s’intendessero confermati *ipso facto* dalla Santa Sede l’elezione, e l’eletto; il qual modo non osservato rapporto tanto alle Persone eligenti, che alla forma dell’Atto non s’intendeva concorrere la Pontificia autorità per la Conferma.” I. h. ff. 173r–173v.

21 „Non si troverà in tutta la Storia Ecclesiastica esempio d’Indulto consimile concesso da alcun Romano Pontefice.” I. h. f. 178r.

22 Amint a forrásokban ismételt előfordul: „La Santità del Nostro Signore”: „A mi Urunk szentsége” a pápa egyik körülírása a korabeli kurális nyelven.

23 I. h. ff. 178r–178v.

téseket meghozhassa a monostor és a hívek kormányzása során, egyben szanalja mindazokat a döntéseket, amelyeket kinevezését követően hozott, melyek jurisdikció híján jogilag érvénytelenek lennének, és arra utasítja a bécsi nunciust, hogy minderről értesítse a kérelmezőt. Végezetül arra tesz javaslatot, hogy a jövőben ne férhessen kétség a megválasztás kánoni érvényessége kérdésében.²⁴

A levél szövege átírásunkban (mindkét példány szövegének figyelembevételével, de a bécsi nunciatura eredeti példánya föliószámozásával):

[fol. 172r]

Illmo, e Rmo Sig.re

Alla lettera, che il Pre. Abb. di S. Martino in Mon- / te Pannoniae scrisse a Nro Signore in data dei 4 del decorso / Agosto, si credeva, che il Santo Padre avrebbe potuto dare una / risposta diretta con un Suo Breve, quando si fossero rinvenuti gli / schiarimenti, che per la qualità delle cose nella medesima espote / si rendono assolutamente necessarj. Ma dopo le più accurate / ricerche, che in questo lasso di tempo sono state fatte, non è / riuscito di trovar nulla, che possa servir di base per un Breve / di Sua Santità.

Ella osserverà dal compendio, che le compiego di essa Lettera, / che l'Abbate di S. Martino asserisce, che quel Monastero fin / dalla Sua Fondazione ha goduto di una Giurisdizione Episcopale / pienissima; e poco dopo asserisce similmente, che gli Abbati / pro tempore fino all'anno 1814. hanno sempre avuta dalla San- / ta Sede la conferma della loro elezione, come Abbati immediamen / te soggetti alla Santa Sede, che è quanto dire, che quell'Abbadia / in origine era Nullius. Non essendosi qui trovata menzione / alcuna di tal Monastero fra le Abbazie Nullius, si rende ne - / cessario, che Sua Santità venga informata a quale delle tre

Mgr. Arciv.º Severoli Nunzio
in Vienna / fogli/
./.

[fol. 172v]

specie di Prelati inferiori, noverate da Benedetto XIV. De / Synodo Diocesana Lib II. Cap. II. N° II.III.IV. appartenga l' / Abbate di S. Martino in Monte Pannoniae. Qui nemmeno / si è potuto rinvenire entro i limiti di qual Diocesi esista / quell'Abbadia, il che può pur giovare a conoscerne e la qua- / lità e la Giurisdizione.

Il rimanente della Lettera versa, com'Ella vedrà, circa il mo / do dell'elezione dell'Abbate. Questo pure è un punto interes- / sante, perché dalla legittimità dell'elezione, quando si [è] / confermata dalla Sede Apostolica, e quando la stessa Sede / Apostolica abbia dichiarato, che l'elezione fatta nella forma / stabilita s'intende eo ipso confermata, dipende la validità / di tutti gli Atti che l'Abbate esercita. Si cita una Bolla / che forse è un Breve di Leone X., il quale, si dice, che pre- / scrisse la forma da osservarsi nell'elezione, osservata la / quale s'intendesse, che l'Abbate ipso facto fosse confermato / dalla Santa Sede. L'odierno Abbate riconosce di essere sta- / to nominato da S. M. Imperiale senza alcuna previa / elezione de' Monaci; e fondandosi sopra una consuetudine / ch'Egli asserisce di 200: Anni di non osservanza della Costi /

tuzione

²⁴ I. h. 179r-179v.

./.

[fol. 173r]

tuzione di Leone X.; si persuade che la nomina di S. M. Imperiale faccia le veci dell'elezione Conventuale prescritta da / quel Pontefice, e che in conseguenza, posta tal Nomina, si / debba intendere, ch'Egli abbia ipso facto conseguita la Pontificia conferma prescritta da Leone X.: e con questo discorso / so l'Abbate si è creduto autorizzato ad accettare si nello Spirituale, che nel temporale l'Amministrazione dell'Abbadia conferitagli da S. M. Imperiale. Questo discorso però è / affatto insussistente. Prescindendo dalla competenza del / diritto di Nomina di che non si vuol far questione, è certo, / che la sola Nomina, specialmente quando procede da Pontefice Secolare, non conferisce la Giurisdizione Spirituale. Ecco / dunque l'Abbate in situazione, in cui esercitare una / Giurisdizione, ch'Egli asserisce Episcopale, e plenissima, e che / Egli però non ha in verun modo, non avendola conseguita dalla / Potestà competente, ch'è l'unica, che poteva conferirgliela. / Ne potrebbe suffragare all'Abbate, quando anche ne adducesse / se prove concludenti, l'asserita osservanza, ch'Ei dice di due / cento Anni. Imperciocchè la Bolla Leonina concesse, in / rendo acciò, che afferma l'Abbate stesso, la Conferma Apo-

./.

[fol. 173v]

stolica dell'elezione eo ipso, che l'Abbate fosse stato canonica- / mente eletto dai Monaci, onde determinò in individuo quel / Pontefice gli Elettori, e la forma di eleggere, perchè s'intendes- / sero confermati ipso facto dalla Santa Sede l'elezione, e l'el- / etto; il qual modo non osservato rapporto tanto alle Perso- / ne eligenti, che alla forma dell'Atto, non s'intendeva concor- / rere la Pontificia Autorità per la Conferma. Né la lunga / asserita osservanza di nominare l'Abbate può autorizza- / re il Sovrano al subingresso alla Conventuale elezione, on- / de detta Nomina faccia le veci di questa elezione, giacché / è certo presso tutti i Dottori Teologi, e Canonisti, che l'osser- / vanza non costituisce un gius, né somministri presunzione / di ogni miglior titolo, qualora sia contraria alle Leggi Divi- / ne, ed allo Stato, o forma di Regime stabilito da Gesù Cristo / nella Chiesa, onde seco porti un' intrinseco ed essenziale di- / sordine. Ora tale sarebbe l'osservanza, che si adduce, men- / tre opererebbe, che s'intendesse confermato un Superiore Ec- / clesiastico cum jurisdictione spirituali in foro interno et / esterno, e sopra i Monaci, e sul Clero, e Popolo [inserito: *e per la sola Nomina*] di un Sovrano / Laico, che potrebbe, anche inscientemente, scegliere uno /

scan

./.

[fol. 178r]

scandaloso, un'ignorante, un discolo, un' Eretico, o infetto di / massime contrarie alla Sana Dottrina, senza che al Romano / Pontefice si lasciasse neppure la cognizione della / qualità del Nominato, e la libertà di rigettarlo in caso in / cui lo riconoscesse indegno. Di fatti non si troverà in / tutta la Storia Ecclesiastica esempio d'Indulto consimi- / le concesso da alcun Romano Pontefice. /

Trovandosi le cose in questo Stato, V. S. Illma vede, che No- / stro Signore non può dar nessuna risposta direttamente / per Breve all'Abbate, il quale sembra bensì, che colla

/ sua Lettera altro non faccia, che implorare la protezione / di Sua Santità sopra l'Ordine, ond'anche Essa concorra nel- / le pie e benefiche intenzioni di S.M. Imperiale sù di che / non v'ha difficoltà, ed anzi Nostro Signore lo farà sempre / col maggior piacere, e con tutte le sue forze, e insieme colla / maggior riconoscenza all'Imperial Corte pel ristabilimen- / to da Essa fatto dell'Ordine ma in sostanza l'intenzione / dell'Abbate è, che Nostro Signore col rispondere venga e a / riconoscere l'asserita Giurisdizione Episcopale pienissima, e a confermar l'elezione dell'Abbate seguita nel modo surri- /
./.

[fol. 178v]

ferito, e a concedere, che la Nomina Imperiale faccia le / veci dell'elezione Conventuale, ed a stabilire, che fatta / tal Nomina, l'elezione dell'Abbate si debba intendere / ipso facto confermata dalla Santa Sede. Una risposta / qualunque, anche di Cerimonia, che Nostro Signore / dasse all'Abbate per Breve, basterebbe a persuaderlo, che / Sua Santità ha accordato, e acconsentito a tutto il su- / detto. Mentre avendo Egli esposto diffusamente lo Stato at- / tuale della cosa, ancorché nel Breve non se ne parlasse / affatto, e non contenesse, che un complimento, lo stesso Sil- / enzio però potrebbe interpretarsi, non senza ogni ra- / gione, per una tacita approvazione di tutto ciò, che l'Ab- / bate ha esposto, e per una concessione di ciò, a cui si scor- / ge essere diretta l'intenzion Sua. /

Non si vuol'affacciare alcun diritto della S. Sede sù / tale Abbazia, in caso che tal diritto vi fosse, il che non è / noto, nè tampoco si vuol'affacciare la pretensione, che l' / Abbazia sia Nullius; sia Essa realmente tale o nol sia, / il chè, come'si è detto, qui non ci costa. Ma quello, che è di / assoluta necessità è il liquidare la Collazione della Giu- /
risdizione

./.

[fol. 179r]

risdizione Spirituale, e il fissarne i limiti, onde evitare / la nullità degli Atti, che per mancanza di Giurisdizione / nell'Abbate, dev'essere intervenuta. /

A quest'effetto Sua Santità mi ha ordinato di commet- / tere a V.S. Ill'ma di significare in Suo nome al *Pre Ab- / bate* di S. Martino, che ha ricevuta la di Lui Lettera, e / si è rallegrato moltissimo del ripristinamento di quel Mo- / nastero. Che avendo però osservate molte cose nella medesi- / ma, le quali hanno bisogno di molti schiarimenti rap- / porto all'esercizio legittimo della Spiritual Giurisdizione, / Sua Santità lo autorizza interinamente ad esercitarla / per quei soli Atti, che sono attualmente necessari al Regi- / me del Monastero, e dei Fedeli, che appartengono all'Ab- / bazia di S. Martino in Monte Pannoniae, qualora, / come sembra, in realtà ve ne siano, e sana tuti quelli, / che può aver' esercitati dal momento della Sua elezione, / e che sono nulli per mancanza di Giurisdizione, e final- / mente, che Sua Santità ingiunge al *Pre' Abbate* / d'intendersela con V.S. Ill.ma per mettere in chiaro / tutto quest'affare, e poi proporlo alla Santità Sua, onde /
./.

[fol. 179v]

prendersi da Essa i necessari provvedimenti, affinché / non possa nascere per l'avvenire alcun dubbio della ca- / nonicità delle elezioni, della conferma delle medesima e / per conseguenza della validità degli Atti, che si eserci- / teranno dagli Abbati. /

Tanto le debbo sù quest'oggetto, e con distinta stima le baccio di vero Cuore le mani. /
Di VS. Illma, e Rma /

Roma 15. Marzo 1803

Servitore
C. Card. Consalvi

ÖSSZEZÉS

Írásunkban két vatikáni levéltárban őrzött, a Pannonhalmi Főapátság 1802. évi visszaállítását tárgyaló iratcsomó létezésére óhajtottuk felhívni a figyelmet. Kiválasztottuk kettőt, amelyeket a legfontosabbnak véltünk. Ezek átírása közben arra figyeltünk fel, hogy Ercole Consalvi bíboros államtitkár és hivatala²⁵ óvatosan kezelte Novák főapát kérelmét, el akarta kerülni egyoldalú értelmezés és félreértés lehetőségét. Nem is az apátnak, hanem a nunciussnak válaszolt, felkérve őt, hogy közölje az apáttal: az eddigi hagyományok értelmében folytatható az apáti szolgálat, de pápai *breve*, aláírás nélkül. Előző közlésünkben ezt „pápai jóváhagyásnak” neveztük.²⁶ Ezen tehát nem kifejezett, VI. Piusz pápa által aláírt választ kell érteni, hanem a pápa nevében, a hivatali apparátus választát, amely azonban kimondottan nem zárta ki a kérdés jövőbeni újratárgyalását. Végeredményben a kérelmező Novák Krizosztom az Apostoli Szentszék részéről elnyerte az óhajtott megerősítést, így a támogatást is a jozefinizmussal való küzdelmében.

Consalvi és hivatala határozottan védelmezte az apátválasztás – későbbi kifejezéssel – „demokratikus” elvét, amelyet a fogadalmas szerzetesek a századok során megőriztek. Számára elképzelhetetlen, hogy egy – az adott esetben éppen bencés – pápa fölmentést adjon ezen feltétel alól. Érvelésében ugyanarra a pápai bullára támaszkodott, amelyet a kérelmező Novák apát is felhozott. Elmondhatjuk, hogy a hierarchikus egyház mind 1514-ben, mind 1803-ban megvédte a „demokratikus” alapelvet. S ez beleillett VII. Piusz pápa lelkipásztori programjába.²⁷

De lehet, hogy túlságosan előresiettünk következtetéseinkben. A kérdés átfogó elemzéséhez szükség lesz a kánonjogászok szakértelmére is. Az itt jelzett teljes vatikáni anyag rendszeres feldolgozásához szükséges lesz más levéltárakban őrzött dokumentumok vizsgálata is, így eminensen a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban, de gondolni kell más bécsi és budapesti levéltárakra is.

Ad futuram rei memoriam.

25 Ekkor még létezett az Egyházi Állam. Szerepet játszhattak politikai szempontok is, így a napóleoni háborúk erőviszonyainak alakulása, a katolikus Német-Római Császárság („Ausztria”) támogatása is.

26 *Johan Ickx*: A Szentszék Külügyi Történelmi Levéltára különös tekintettel Magyarországra, i. m. 13. lap.

27 „1797. karácsony napján, a francia megszállás másnapján nagy feltűnést keltő szentbeszédet mondott, melyben kimondta, hogy a demokratikus kormányzási forma nincs ellentétben az Evangéliummal, azonkívül azt is hozzáfűzte, hogy a vallás ilyen esetben még inkább szükséges, mint bármilyen más rendszer-nél.” *Mondin, Battista*: A pápák enciklopédiája, i. m. 572.

 Beatissime Pater
 Domine Domine Clementissime!

Ferente ita humanarum rerum instabilitate, factum est, ut Anno 1780
 a Xbris Archi-Abbatia S. Martini de Sauro Monte Pannonia, & S.
 S. Benedicti, tum filiales ad eam pertinentes Abbatis tres, videlicet
 Mauriti de Bakony Beil, S. Aniani Episcopi de Tschony, et D. V. Illu-
 ria de Dömölk, diebus 9. 11. 25. Januarii insequente Anno 1787 fac-
 rint abolita una cum duobus Residentibus Modrensibus, & Comacensis.
 Decimoquingentesimo desolationis Anno pene terminato reserpsit Illustri-
 Dominus Jurs e donibus erutum S. Benedicti Ordinem, & Augu-
 sti Imperatoris, & Apostolici Hungariae Regis Francisci Cos eo pro-
 movit, ut suam de restituendis, atque in omnia probabilita sua pro-
 ra reponendis Benedictinis benignam Resolutionem publicae lera-
 verit die 20. Aprilis 1801. Supra hac Restitutione Regium suam
 sub pendente Sigillo Diploma edidit die 9^a Martii 1802, atque
 de eodem dato Collationatos quoque Super Archi-Abbatia, meo
 Archi-Abbatem Clementer denominato. Utrumque ut in effectum
 pro Commissario suo Regio denominavit Comitem Ladislaum
 Kollonts, Archi-Episcopum Colocensem: et, ut tam Ordinis res-
 titutionem, quam Archi-Abbatia installationem peragere, diem 10.
 Aprilis proficit. Qua etiam die tam Ordinis Benedictini in
 Archi, et Abbatis introductio, quam neodenominati Archi-
 installatio per praedictum Archi-Episcopum Colocensem peracta
 quoad introductionem tantum generationem in Capite Ordinis, et
 Monte Pannonia. Specifica vero Bonorum, & fundi instituti
 signatis paucis ab hinc diebus consummata. Acta demum Res-
 titutionis die 20. Julii per auctoritatem Illijam Colocensem
 scripta sunt, versante adhuc Capitalium, ablatum praeterea
 Bibliotheca, & Archivi restitutione. De quorundam residuis
 Objectis ulterius, quae reliqua est, Restitutio tam per se, tum et
 siere Diastocialis Manipulationis, quae recentius ematis usque
 mis negotis actu jam occupatur, suapte ita morosa est, ut
 do

Novák Krizosztom pannonhalmi főapát 1802. augusztus 4-én Bécsben kelt latin nyelvű levele VII. Piusz pápához, faksimile

do non modo terminanda, sed, quando vel inchoanda sit, difficile sit pro,
videre. Quamvis itaque exactam Super toto nostro, tam e presente
mutatione resultante, quam precedentibus temporibus obtinere Sta-
tu Relationem Cupivissim. Sanctitatis Vestrae pedibus humillime
de genu subternoxe: postquam tamen nec Archiepiscopus ad manus est,
nec ipsum Reformationis negotium adhuc perfectum, cogit ipse recu-
sitas, humillimam huiusmodi Relationem in eventum praemissis in
articulis subsecutura Reformationis relegare. Peculiaris, quod tunc
Summo Sanctitatis Vestrae Apostolatus humillime Sisto, Subs-
tit in sequentibus.

I. Abbas S. Martini de Sacro Monte Lammonia, tum Subseque
Archid. Abbas, inde ab origine suae fundationis jurisdictionem habuit
Episcopalem, eamque plenissimam. Praetera tum ex Ordinis sui Regu-
la, tum e fundatoris sui S. Stephani Regis privilegio, inscutis que
pluribus Pontificis, et Regis Confirmationibus, habuimus ipse Mo-
nasteri Lammonienses ius Abbatem suum eligendi. In Epistolis plu-
ris jurisdictionis Usu permansit Mons Lammonia invariata: Electio, per-
petua, obtinens que suo tempore Reservationes, suas subinde pas-
sa est vicissitudines, variis, diversisque Ordinibus Viris jam Abbatum,
jam Gubernatorum se praeferre eidem potestatis. Vicissitudines ha-
ec sepe usque ad hunc Saeculi XV^{ti} perduraverunt, imo in ipsum etiam
Anno 1500° aliqua in parte exaraverunt. Quae ad hoc usque
tempus pertinent, plura in Archivo vidi Apostolicarum Bullarum
exempla, e quibus liquida est, electos novos Montis Lammonia
Abbatem ab Apostolica Sede fuisse speciatim, more in similibus con-
suetis, confirmatos, velut nullo modo eidem Sanctae Sedi immedia-
te subiectos. Atque Status hic, quo specifica, et in Singulis occasi-
onte Casu singillatim Confirmationes, nec electorum Abbatum
in usu erant, efficit Montis Lammonia periodum primam.

II. Excepit hanc altera. Nam per praemissas vicissitudines eidem pro-
fectorum Caput vicissitudines, Ceteraque temporum Conditionem, eo
desolationis Ordo S. Benedicti devicit, ut a Certo, proximo que totalis
inveniens periculo haud distaret. Anno itaque 1500 ad instantiam

Regnicularum

H.

403

Regnicularum, tatis jam antea de eo legibus, re Abbatibus Regularibus
 alii praefer Regulares vel obtinere, vel retinere possunt, Confirmata
 sunt omnia praehabita jura, et privilegia Benedictinorum. Signan-
 ter autem ita Volens, presentique etiam eius temporis Rege Illa,
 distas, edita est Anno 1514. Bulla Leonis X. quam inter Acta
 Archiepiscopi in Originis constituta, regere Suis. Inter plura ibidem se-
 viatim constituta peculiariter Ordinatum est, illud, ut intra decem ab
 Archiepiscopi obitu, vel accepta obitu notitia, dies Archiepiscopi
 tem eligant Monach. Pannonienses, et, qui praescripto ibidem mo-
 do electus fuerit, ipso facto ab Apostolica Sede confirmatus
 existat.

Quinto tempore regulatus per praedictam Bullam Leo-
 ninam Pannoniensis Monasterii Status perleveraverit, Actis
 ad manus non existentibus, Memoria etiam haud propterea opor-
 tuit, non est, quod determinare in praesentiarum asserti queat.
 Cum interim est, fatali Anno 1526 Mahassensi Clade, per quae
 Majoris et Cleri, et Nobilitatis pars potius perit, tum mo-
 te Turcica devastatione, ipsis de Regni Corona ad prolia
 gressis, et perdurantibus interims distidiis, eo Ordinem Ben-
 dictinum decessisse, ut penitus omnino hoc seculo interiret,
 Archiepiscopi tamen per ipsius Regem constantiter denomi-
 natis, jurisdictionem quae Episcopum exercentibus usque Anno 1657,
 quo ultimus e Saeculari Clero denominatus Archiepiscopus mor-
 tuus est.

Itaque ab Anno 1514 usque Anno 1657 nullas unquam
 Archiepiscopi Confirmatorias Vidi: Electionis etiam, iuxta
 Leoninam Bullam requisita circa sesagesimum ejusdem Saeculi
 si decem sexti Annam, ipso circa hoc tempore deficiente Ordine,
 suae cessaverunt. Quod tamen ultra specificam Episcopalem Confirma-
 tionem, et Conventualem etiam Electionem, Successive Lib. Succeden-
 tes denominati e Saeculari quoque Clero Archiepiscopi Episcopalem
 jurisdictionem exeruerunt, inde evenisse, vix dubitari
 potest, quod Successores demeritorum Abbatum Num hujus,
 modi

modi exerciti juris in praedecessore videntes de praescripto ad
 id habendum, exercendumque Conventualis Electionis modo nil sci-
 verint, Sed Sicut nos potuerint etiam. Nam inclinante Saeculo de-
 cimo sexto, quasdam tandem ob causas, Archivum S. Martini
 ablatum, et in Austriam delatum est, ita, ut usque ultimum e-
 Saculari Clero ~~et~~ ^{per} Georgium Himmelreich priores, se sub-
 cessive exipientes Abbates na id quidem sciverint, an ullam
 usquam e toto Pannoniensi Archivio supposit documentum. Ulti-
 mo huic, postquam absolutis Romae altioribus Studiis ad Mon-
 tem Pannoniam redisset, Latex, aut Frax /: nam Originalibus
 literis Uter subscriptus fuerit, non memini: / significavit, tres
 in Caeo-Regio Palatii Viennensi haberi Cistas cum Inscri-
 ptione: Cistodia S. Martini de S. Monte Pannoniae. Factis
 Subinde oportunitis partibus iste tandem Archivum recuperavit.

Periodus porro haec secunda, inde ab A° 1511 ducta,
 et A° 1637 terminata, est Mont. Pannoniae Mixta, quia in
 hac priores Archi. Abbates orani Regulares, conventualiter e-
 lecti, Clero a Saculari Clero, et sine Conventus electione, pra-
 cise per Regiam Nominationem Creantur.

III Anno 1637, quo Georgius Himmelreich, ultimum
 e Saculari Clero Archi. Abbatem, obititla Meritor, nova Mon-
 te Pannoniae epocha, novaque periodus orata est idcirco, quod ab
 hoc A°. usque abolitum Anno partim 1786 partim 1787 Or-
 dinem Benedictinum omnes constantiter Archi. Abbates fuerint
 ex eodem Ordine S. Benedicti. Nam illic post decessum praedicti
 Abbatis Georgii Himmelreich, agentibus nonnullis Eppis Hun-
 gariae, Sed potissimum Viennensi Eppo Antonio efficacem ma-
 gis operam impendente, resuscitatus est in Monte Pannoniae
 Ordo S. Benedicti, 50 civitate ab hinc Annis antea totaliter
 extinctus. Quia vero per Regni Legem Majora Beneficia
 obtinere non poterat, nisi Hungarus Gentis, Benedictinus ver-
 hujus Gentis nullus Supererat, factum est, ut Matthias Palfy,

natione

H.

404

natione Hungarum, Asturicensium ad S. Crucem in Austria Prior
 per dispensationem Pontificiam transferretur ad Ordinem S. Be-
 nedicti: Hunc Rex denominavit Abbatem eodem, quantum Mem-
 orato per tempus possim, Anno 1037.

Jam ab hoc 1037 et usque Anno 1700
 S. Benedictinum Benedictinum Arch. Abbatem
 gias vidi et legi: Specificas, et periodo prima Usitatas Confirma-
 torias Sedis Apostolica nullas; Sed nec ullam facta Electione
 per Dallon Leonnam prescripta, Vestigia Ungam deprehendi.
 Unum, quod hoc in Merito Comptam habes, illud est: N. 1100
 post 45 Annorum Regimen mortuus est 19to Januarii Bene-
 dictus Arch. Abbas. Bulla eorund Leonnam, quia desumpta e-
 jus exempla passim apud Fratres habebantur, non erat Com-
 ventui ignota: per eam tamen Modestum est, Conventum ele-
 gendi Arch. Abbatis facultate esse destitutum. Quibus
 in testimoniis hoc in puncto etiam nemo omnium Notum.
 N. Ne propria facta jura, Pontificis hinc aperte Contum-
 perentiam, Voluimus effective, tenore Leonnae Bullae, ad-
 electionem procurare, et sine hoc absentes e Monasterio dissi-
 diam e partibus convocari. Suggestio intus e Conventu
 tis uno id, quod Electio hinc tempestas intus Modalitate
 Succedere nequeat; Sed praevia mortem defuncti Arch. Abbatis
 Sua Majestati significandum, et una insinandum esse, Con-
 ventum ad electionem Novi Arch. Abbatis procedere velle.
 Si tunc Verum dico, id ipsum apud Augustam Aulam pro-
 vi. Sed repositum est, Conventui Electionem non Competere
 Ch. Abbatis denominationem Regia Majestati, N. 1037. de-
 Ordo constitutus est, esse reservatum: ipsum recentia demo-
 num Arch. Abbatem Comparuisse quidem cum titulo Electionis, in
 eodem renunciare debuisse, atque, eo facto, Collationales In-
 gias accepisse: Venturum proxima ad Montem Lannonia
 I. Commissarius

Commissarium Regium, et cum ultoriorum sua Majestatis dispositio-
 tionem allatae. Hic paucos post dies comparuit, et in Capitu-
 lo Nomine Regis declaravit, Regiam a determinandi jure re-
 quagum velidone; admittere tamen, ut unus, duo, vel tres per
 quagum pro Regis suo jure cum, qu-
 Priorem suum Danielum Somogyi, cui cum Cancellaria quo-
 que Regia, velut Scti in persona noto, suffragata fuisset, de-
 nominatus est.

Hi omnes inde ab A^o 1637 usque 1786 in apato e-
 piscopalis jurisdictionis exercitio persistuerunt sine ulla spe-
 cifica Sedis Aplice confirmatione; sine ulla sive Acta Can-
 cellaria Regis testari dicuntur, nequa res nil habent; ele-
 ctione, ad tenenda Bulla Leonina facta.

Nunc ego post praemissam vorum serie, demostro de
 A^o 1801 ultimo Montis Camonia Archi. Abbate Do-
 nio Somogye, facta post eius obitum Ordinis per Lin-
 tistimum Apostolicum Regem Constitutione, sine ulla Conventus
 electione denominatus Archi. Abbas nil me, vel juri, vel
 Ordini Ecclesiastico adversum, acturum existimari, si, ducon-
 torum prope annorum Constanti Woi inhaerendo, collato
 Cao Regiam Majestatem Archi. Abbacia administrationem
 in spiritualibus, ac temporalibus susceperim, suscipia
 que administrarem effective, nihil dubitans, et duobus in
 Ecclesia Dⁿⁱ Casrayin receptis, et Usitatis Electionis, ac
 Denominationis modis, per Communia Ecclesiastici juris
 principia, in Conventualis Electionis, per Leoninam Bullam
 praescripta, vicem tanti temporis Constante Woi. In consuetudine le-
 gitime suadere potuisse Regiam sine Conventus electione Deno-
 minationem, ad effectum Scti sine Confirmationis, in eadem
 Leonis X Bulla perpetuis pro temporibus praestituta.

Styve

Atque hoc particulare illud est, quod a Corpore Adequato Re-
 lationis, Sanctitati Vestrae, usque primis res, adjunctaque nostrae
 admiserint, humillime prestandae, recidum Alto Eiusdem Jhu-
 dianis, et Apostolica Providentia Benignitati demitte subtra-
 no, Vita de genu humillimè supplicans, quatenus Reverentia
 vestitutum, et Illiusmodi Beneficis Ordinatione ad pro-
 dam Juventutis Scholastica Educationem destinatum in
 Hungaria Regno S. Benedicti Ordinem Paterna Clementia
 Complecti, Apostolicam Veniant hinc plantationi Bene-
 dictionem impertrici, et ea succursive, quae Alto Augustae
 destinationis, Sed hae praesertim Olate sicut necessarias,
 ita gravissimis difficultatibus obnoxio, Sopro, efficacius
 assequendo, oportuna futura sunt, Paterna largiri, Be-
 nignissime dignetur. Pro quibus dum omniatissimas
 preces in Simun. Apostolica Pietatis ea, quam Sublima
 ta Sanctitatis V^{re} Dominas, et Urgens Adjunctosum
 omnium necessitas provocant, et excitant, fiduciam offensus
 profundissima, et filiali cum Reverentia inter devotiss-
 sima pedum oscula persevero

Sanctitatis Vestrae

Vienna Austria
 Die 4. Aug. 1802.

Humillimus, et devotissimus
 Servus et filius Chryostomus
 Novak, Ord. S. Benedicti, S. Mariani
 de S. Monacho Sarmoniae Archidiaconi

BARNA GÁBOR

A LEGSZENTEBB SZÍV ASSZONYÁNAK IMAEGYLETE

Adatok egy bencés vezetésű imatársulatról

Családom gyöngyösi ágának (Ivanits) hagyatékából egy kisméretű, eléggé megviselt állapotú másdáságos könyvet őrzök: *Társulati imák a LSzA [Legszentebb Szív Asszonyának] tiszteletére. 7-ik kiadás. A római főigazgató és a pannonhalmi egyházhatóság engedelmével Kuncze Leo sz[ent]. Ben[enedek]. r[endi]. áld[ozár]., a társulat magyarhoni igazgatója (Győr-Szent-Mártonban). Győr, 1883. Nyom. özv. Sauerwein Gézánénál.* A könyv két részből áll: első részben az egylet legfontosabb imái, délutáni ájtatossága, heti ájtatossága, szent kilencede, valamint vegyes imák találhatók, a második rész pedig a társulati énekkönyv. (1. kép) Ez a könyv keltette föl érdeklődésemet a Mária- és a Jézus Szíve-tisztelet e sajátos formája iránt, amelynek említésével a hazai lelkiségtörténeti irodalomban nem lehet találkozni.

A LEGSZENTEBB SZÍV ASSZONYÁNAK IMAEGYLETE, MEGALAKULÁS

A fenti imakönyvben azt olvashatjuk (magyar kiejtés szerint írva), hogy a *Legszentebb Szív Asszonyának imaegyletét* más néven *iszodóni imaegyletnek* hívják. *Iszodón*, francia helyesírás szerint Issoudun, egy napjainkban tizenkétezres közép-franciaországi városka a Théols folyó partján, a Bourges-i Érsekségben.

Ide került plébánosnak Jules Chevalier (1824-1907), akinek az volt az álma, hogy egy új világban Isten szeretetének üzenete visszhangra talál minden férfi és nő szívében. Ez a vágya Jézus mondásán alapult: „Új parancsot adok nektek: Szeressétek egymást! Amint én szerettelek benneteket, úgy szeressétek ti is egymást. Arról tudják majd meg rólatok, hogy a tanítványaim vagytok, hogy szeretettel vagytok egymást iránt.” (Ján 13,34-35] Káplántársra, Emil Maugenest osztozott Chevalier álmaiban. 1854. december 8-a előtt, amikor a pápa kihirdette a Szeplőtelen Fogantatás dogmáját, Chevalier és Maugenest kilencedet tartottak, hogy az Úr adjon nekik jelet missziós munkájuk elkezdéséhez. (Ez a kilenced a társulat életében később is fontos imaalkalomként megmaradt.) Kilencedük megkezdése előtt megígérte a Szűzanyának, hogy különleges módon tisztelné őt, ha megsegíti. S csakhamar megkezdte Mária tiszteletét „Jézus legszentebb Szívének Asszonya” címmel. Az egyesület megalakítása tehát szorosan összefüggött a Szeplőtelen Fogantatás dogmájának kihirdetésével. Konkrét céljuk egy kápolna, s abban egy Mária-oltár emelése volt. Ez a tervük 1857-ben megvalósult.¹

¹ A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. A szentmártoni egyházhatóság jóváhagyásával P. Chevalier J. francia és P. Perziger M. német ismertetéseik nyomán közli *Kuncze Leo*, pannonhegyi áldozár. 1873. Nyomatott Sauerwein Gézánál Győrött. Az ima-egylet innsbrucki könyvnyomdájának költségén. 13.

Jules Chevalier a Jézus Szíve tiszteletét papok és apácák körében kezdte meg, létrehozva a Jézus Szíve misszionáriusainak körét, amelynek a fentebb említett kilenced miatt december 8. a születésnapja. Céljuk a papi szolgálatban Jézus szíve és Szűz Mária tiszteletének terjesztése missziók, lelki gyakorlatok és iskolai oktatás által. Pápai jóváhagyást 1869-ben nyertek. 1998-ban a világ számos országában, 300 házban 2308 tag, közöttük 1576 pap élt.² Chevalier a papok és szerzetesek mellett jelentős számú laikust is be tudott vonni mozgalmába. A jelen tanulmány e laikus egyesület magyarországi történetét mutatja be az egyesület nyomtatott szabálykönyve, folyóiratai és Kuncze Leó feljegyzései alapján³ a korabeli Magyarország területén.

A papság és a laikusok körében elindított mozgalom hamar népszerű lett. Pár év alatt hatvan francia püspök és érsek jóváhagyásához húsz olasz, angol, spanyol, belga, svájci, ír püspök csatlakozott.⁴ A mozgalom rövid történetét ismertette az egyesület szabálykönyvében a bencés Kuncze Leó, aki az imaegylet magyarországi meghonosítója, népszerűsítője és első igazgatója lett.⁵ Az imaegylet mozgalmához Magyarországról először a pannonhalmi főapát, 1872. október 1-én, majd a győri püspök, 1872. október 22-én csatlakozott.⁶ Az Issoudunben alapított egyesületet IX. Pius pápa brevéjében megerősítette és felruházta búcsúkiváltságokkal is.⁷

Az imaegylet megalakulásának többszörös célja volt:

1. Megmutatni Istent hálaérzettel, ki Máriát választotta fia anyjának,
2. Tisztelni Jézus fiúi szeretetét, engedelmességét és fiúi hódolatát, mellyel a legszentebb Szív Anyja iránt viseltetett,
3. Elismerni Mária befolyását, melyet „isteni fiának Szívére” gyakorol.
4. Esedezni a Szent Szűznél, hogy vezessen bennünket Jézus szent szívéhez.⁸

A társulati tagság kevés formálisan előírt követelménnyel járt. Az egyik az volt, hogy az új tagnak be kellett magát jelentenie az issouduni szuperior atyánál, vagy pedig az innsbrucki alközpontban, a szervita atyáknál, illetőleg később a társulat magyar igazgatójánál, valamint végezni az egyszerű napi röpmákat, fohászokat. Az innsbruckiak a Magyar Királyság magyar és nem-magyar nemzetiségeire is gondoltak: német, magyar és szlovák nyelvű nyomtatványok is kaphatók voltak náluk.⁹

A megalakulás időszerejét pedig az jelezte Kuncze Leó és a kortársak számára, hogy „Oly általános (!) mint jelenleg talán még sohasem bántatott meg Krisztus, az ő egyháza, a vallás, az erkölcs, a jog.”¹⁰ A magyar társulat szervezése 1872-ben indult el Kuncze Leó vezetésével, aki hivatalos igazgatói felhatalmazást azonban csak 1876. március 12-én kapott.

2 *Magyar Katolikus Lexikon V.* Budapest, 2000. 813.

3 A nyomtatott könyv- és sajtóanyagot részben a Széchenyi Könyvtár, részben a Bencés Rend Pannonhalmi Könyvtára alapján elemeztem. Kuncze Leó személyi anyagából pedig az imaegyletre vonatkozó adatokat Pannonhalmáról kaptam meg. Ezúton köszönöm Ásványi Ilona könyvtáros és munkatársai szíves segítségét.

4 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 14.

5 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873.

6 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 14.

7 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 15.

8 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 26.

9 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 28.

10 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 21.

A TÁRSULAT KUTATÁSTÖRTÉNETE

Amikor megpróbáltam utána nézni a magyar nyelvű szakirodalomban, semmit sem találtam erről a laikus imaegyesületről. A *Magyar Katolikus Lexikon* csupán Kuncze Leónál jegyzi meg, hogy az imaegyletnek több imádságos könyvet állított össze, ám magáról az imaegyletről semmit sem közöl.¹¹ Pedig Kuncze Leó szerint a *Társulati imák* című imakönyvben leírt adatok alapján az egyletnek 1876-ban már 78 ezer magyar tagja volt, azaz jelentékeny és az akkori országterület egészét átfogó tagsága.¹² Ennek ellenére a társulat ismeretlen a kort vizsgáló szakkutatás előtt. Nem tárták még fel hazai megalakulásának, működésének, megszűnésének körülményeit, nem foglalkoztak sajtójával, az egyesület által kiadott imakönyvekkel, a társulat nemzetközi és hazai társadalmi beágyazottságával.

A 19. századi szerzők közül csupán Balogh Ágost Flórián tett említést *A legszentebb szív Asszonyának Imaegyletéről*, latinul *Sodalitas Dominae Sanctissimi Cordis* néven nevezve, s hivatkozott Szalka János győri püspök társulatot elismerő levelére.¹³ Az imaegyletet a Mária társulatok között, a Mária-tisztelet keretében említette.

A Jézus Szíve tisztelet történetét Magyarországon többen is megírták. Az első összefoglalók Tóth Mike S.J. nevéhez kötődnek, aki 1898-ban kifejezetten a hazai Jézus Szíve-tisztelet emlékeit és képi ábrázolásait gyűjtötte kötetbe. A „régibb emlékek” fejezetben szerepel Tihany, amelynek 18. századi Jézus Szíve oltára a tisztelet egyik legkorábbi emléke Magyarországon, s amelyhez egy társulat is tartozott. Tóth Mike szerint a tihanyi bencés rendház könyvtárában megvan e társulat törzskönyve, amely „néhány száz társulati tagnak nevét tartalmazza”.¹⁴ Könyvében azután sorra vette Jézus Szíve magyarországi templomait, kápolnáit, képeit és szobraikat. A VI. fejezetében pedig listába szedte a 19. század végén Jézus Szent Szívének társulatait történelmi hazánk egész területéről. Négyszázhatvan társulatról volt tudomása, „de bizonyos, hogy sokkal több van” – írta. A felsorolásból azonban nem világlik ki, hogy milyen típusú társulati formák éltek és élnek a megjelölt településeken.¹⁵ Másik könyvében Tóth Mike S.J. pedig a Jézus Szíve tiszteletre alakult egyleteket és ájtatosságokat ismertette. Ám ebben sem szerepel a Legszentebb Szív Asszonyának imaegylete.¹⁶ 1943-ban Müller Lajos S.J. írta meg a Jézus Szíves tisztelet legátfogóbb magyar nyelvű történetét. Ebben a Jézus Szíve tisztelet számos társulati formáját is ismertette, de még utalásképp sem szólt a Legszentebb Szív Asszonyának imaegyletéről, jóllehet egy helyütt, de más összefüggésben utalt P. Julian Chevalier-re, ennek megalakítójára.¹⁷ Sem Tóth Mike, sem Müller Lajos nem említette könyve szakirodalmában Kuncze Leó OSB nevét és egyik művét sem. Ennek okát ma már nem tudjuk megfejteni. A rendek közti vetélkedésre, amely egy sikeres társulatszervezés következtében a Jézus Szíve tiszteletét hangsúlyosan képviselő jezsuiták és a bencések között kialakult, nem gondolunk, mert – később látjuk – a Legszentebb Szív Asszonya imaegyletének megalakításában szorosan együttműködtek.

11 *Magyar Katolikus Lexikon* VII. 542.

12 *Társulati imák a L.Sz.A. tiszteletére. 7-ik kiadás. A római főigazgató és a pannonhalmi egyházhatalóság engedelmével Kuncze Leo sz. Ben. r. áld., a társulat magyarhoni igazgatója (Győr-Szent-Mártonban)*. Győr, 1883. Nyom. özv. Sauervein Gézájánál. II. rész. 3. Ez később kétszeresére növekedett.

13 *Balogh, Augustinus Florianus: Beatissima Virgo, Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum ... Agriae*, 1872. 770.

14 *Tóth Mike: Hajdan és most Jézus Szent Szívének tisztelete Magyarországon*. Budapest. 1898. 59.

15 *Tóth M.*: i. m. 1898.

16 *Tóth Mike: A szeretet lángjai. Vagyis: egyletek, és ájtatosságok Jézus szents. Szíve tiszteletére*. Kalocsa. 1901.

17 *Müller Lajos S.J. Jézus Szíve tisztelet története*. Korda R.T. kiadása, Budapest. 1943. 355.

Hallgat a bencés társulatról Petruch Antal S. J. is, aki a P. Biró Ferencről, a „Jézus Szíve apostoláról” és emlékezetéről írt több kiadást is megért kötetet.¹⁸ S ami még meglepőbb, hallgatnak az 1880-as és későbbi évek jezsuita kiadású folyóiratai is.¹⁹ Csupán Bartha István mutatott be egy hasonló egyesületet a *Legszentebb Szív Asszonya Társulata* néven *Az Oltári Szentség, Mária társulat és minden ájtatos társaságok imádságos könyvében*, 1897-ben.²⁰ Lehetséges azonban az, hogy csupán egy hasonló nevű társulatról van szó, hiszen azt írta, hogy „E társulat főleg gyenge gyermekek egyesülete, a melynek célja már zsenge korban a Szűz anyának ajánlani az ártatlanokat.” A Kuncze Leó által vezetett imaegylet azonban nemcsak gyermekek egyesülete volt. Más vonatkozásban azonban – pl. éremviselés, könyörgések, társulati olvasó – a társulat leírása megegyezik a Legszentebb Szív Asszonya Imagyületének tevékenységével.²¹ A társulat nevét *Kis-Olvasó* vagy *Mária-gyermekek társulata* néven is említette.²² Ezen a néven sem ismeri azonban az imaegyletet más korabeli forrás.²³

KUNCZE LEÓ ÉS A MAGYAR TÁRSULAT MEGALAKULÁSA

A magyarországi egyesület megalakulásáról maga az imaegylet hazai alapítója, Kuncze Leó számolt be több ízben és helyen. A társulat tíz éves évfordulójára írt visszaemlékezése szerint 1872. július 17-én Innsbruckból Münchenbe utazott vonattal. Útközben egy tiroli útítársa elbeszéléséből ismerte meg az imaegyletet. Levelet váltott az innsbrucki egylet igazgatójával, aki örült a magyar szerzetes jelentkezésének, mert sokan jelentkeztek már Magyarországról is a tagok közé. A innsbrucki kapcsolatfelvétel során derült ki Kuncze Leó számára, hogy „Magyar hazánk német ajku lakosai talán 10,000-en be voltak már írva ugyan, de a magyar ajkúaknak csak akkor jutott e társulat tudomására, miután vagy tíz helységben ünnepélyes sz. mise áldozat alkalmával egyszersmind szónokoltunk is az egyletéről. Így történt, hogy Kajár, Varsány, Tárkány, Bársonyos, Csanak, Ravazd, Nyalka, Lázi, Péterd, Tényő és Győr-Szentmárton helységek²⁴ lakosainak nagy részét (összesen 7863 tagot) az egyletbe felvettünk; egyéb gyűjtés és

18 Petruch Antal S.J. Jézus Szíve apostola. P. Biró Ferenc S.J. emlékezete. Jézus Szíve Népleányai Társasága. Budapest. 1939.

19 Én magam átnéztem a *Jézus Szentséges Szívének Hirnöke* és a *Mária-kert* című folyóiratok 1880–1890-es évekbeli számait. Mindkettőt a jezsuita Tóth Mike szerkesztette. Egyikben sincs semmi utalás a Kuncze Leó-féle imaegylet létezésére. Valószínű, hogy az imaegylet addigra már elenyészett.

20 Bartha István: *Az Oltári Szentség, Mária Társulat és minden ájtatos társaságok imádságos könyve*. Jámbor keresztények használatára. Szerkesztette ~ róm. kath. lelkész. Gyoma. 1897. 387–394.

21 Bartha I.: i. m. 1897. 387.

22 Bartha I.: i. m. 1897. 397. A Mária Gyermekek Társulata néven Gyöngyösről van adatunk, miszerint a társulat „hangulatos klubdelután keretében nyújtott kellemes szórakozást a társulat barátainak. Az előadásra került komoly és tréfás számok a hallgatóság tetszését mindenben megnyerték [...] A tiszta bevétel a ferences templom belső festésére fordítják.” *Gyöngyösi Katolikus Tudóstó VIII. évf. 1936. március, 3. szám* 10. A két társulat közti azonosság, hasonlóság vagy különbség vizsgálata későbbi feladat. A Mária Gyermekek Társulatának önállóságára utalhat, hogy ismerjük saját imakönyvét az 1930-as évekből: *Mária gyermeke – A szeplőtelen Szűz Mária gyermekei Társulatának kézikönyve*. Budapest, 1937.

23 Arra gondolhatunk inkább, hogy a Legszentebb Szív Asszonya imaegylettől megihletve hasonló célú társulatokat alapítottak mások (lelkészek, laikusok), amelyekkel az imaegylet magyarországi igazgatója, Kuncze Leó sokat és hiába küzdött.

24 Ezek közül a Pannonhalmi Területi Apátságához tartozik: Veszprémvarsány, Bakonypéterd, Ménfőcsanak, Lázi, Nyalka, Ravazd.

levelezés útján 6183, s zelátori diplomám vétele után még 7305 s így 1876-iki március 12-éig, tehát rövid négy év mulva 30.000 tagot számlált már. Ez időben Győr-megyében főt. Hahnekamp György lelkész úr is 20 ezer tagot gyűjtött.” A megalakuláshoz nagymértékben közrejátszott az a körülmény is, hogy az innsbrucki igazgató már nem bírta „a magyar óhajait teljesíteni”. Az egyesület külön magyar igazgatóra szorult, mert az már 1876 végével 60.000 ezer tagot számlált.²⁵

„[...] nemsokára magyar nyelven is terjeszthettük az egyesület rövid történetét, mire 1872-ki október 17-én a pannonhalmi főapát urtól egyházi engedélyt is nyertünk.”²⁶

Ki volt Kuncze Leó,²⁷ az imaegylet hazai meghonosítója? A kutatók közül legtöbben talán könyvtárosi tevékenységét és a kegyérmekek rendszerezése terén végzett úttörő és alapvető munkáját ismerik.²⁸ Tanár, könyvtárosi és kutatói munkálkodása mellett azonban rövid élete során gyakorlati lelkipásztori tevékenysége is jelentős. Ő honosította meg tehát *A legszentebb Szív Asszonyáról nevezett imaegyletet*, amelynek 1876-1884 között hazai igazgatója volt.²⁹ Az egyesület népszerűsítésére és terjesztésére kiterjedt sajtóapostoli tevékenységet fejtett ki különböző katolikus folyóiratokban (*Religio, Társulati Értesítő* – Kalocsa, *Magyar Állam, Magyar Korona, Irodalmi Szemle* – Eger újságok és folyóiratok).³⁰ A sikeres terjedés fontos előfeltétele volt, hogy a magyar főpapok közül többen támogatták és működését területükön jóváhagyták: a pannonhalmi főapát (1872), a győri püspök (1872), a kalocsai érsek (1877), a veszprémi püspöki helynök (1877), az esztergomi érsek (1878),³¹ a székesfehérvári püspök (1880), a szepeshelyi (1880) és a roznányói püspök (1880).³²

A Franciaországból elindult imaegylet népszerűsítését az 1870-es évek elején Kuncze Leó már meglévő sajtóorgánumokhoz kezdte. Erre legtöbb adatot a Kalocsán megjelenő *Társulati Értesítő* mint *Jézus Szent Szívének Hírnöke* című folyóiratban találtam.³³ Az első írások a folyóirat 1873 májusi és augusztusi számában név nélkül jelentek meg ugyan, de megalapozottan feltételezhetjük Kuncze Leó szerzőségét. A májusi közlemény *A legszentebb szív asszonyáról nevezett Ima-egylet fiókegylete* címmel röviden bemutatta az egyesü-

25 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám* (1883) szept.–okt. 98.

26 *Mária Ország a i. m. III. évf. 9–10. szám* (1883) szept.–okt. 97–98.

27 Kuncze Leó Nándor 1840. május 15-én született Pozsonyban. 1858. szeptember 8-án lépett be a bencés rendbe. 1865. augusztus 2-án pappá szentelték. Tanárként, könyvtárosként dolgozott Pápán, Komáromban, Pannonhalmán, Tihanyban, majd ismét Pannonhalmán. Elhunyt 1886. január 24-én. *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára: 1802–1986* / [összáll. Berkó Pál, Legányi Norbert]. –[Pannonhalm] : [s.n.], [1987]. 97.

28 *Sörös Pongrácz* (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* : VI. B Budapest: Stephaneum Nyomda R. T., 1916. 666–672. Kuncze munkásságának legjobb méltatását az a Solymos Szilveszter írta meg, aki folytatta Kuncze Leó egyik kedves kutatási területével, a kegyérmekekkel való foglalkozást. Lásd: *Solymos Szilveszter*: *Ezer év száz bencése*. Pannonhalmi: [s.n.], 1997. 226–229.

29 „Több tucat vallási egyesület tagja volt, amelyekről megvan a tagsági igazolványa, felvételi lapja.” *Solymos Sz. : i. m.* [s.n.], 1997. 228.

30 *Sörös P.* (szerk.): i. m. 1916. 669–672. Az említett folyóiratok mindegyikét nem tudtam alaposan átnézni, csupán a *Társulati Értesítő*t (kalocsa) és az *Irodalmi Szemlét* (Eger).

31 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása... I. évf. 17–20. szám 67.*

32 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása... I. évf. 21–22. szám 82.*

33 A folyóiratról szóló adatokat Takács Emma és Viczián János foglalta össze a Magyar Katolikus Lexikonban: „Társulati Értesítő, *Pest, 1867. júl. 1.–1869. dec. 15.*: katolikus vallásos folyóirat. – Megj. havonta 1-jén és 15-én. Szerk. 1869. X. 1: *Cselka Nándor*, 1870. I: *Kubinszky Mihály*. Ny: *Kocsi Sándor*, *Pest*. – Utóbb: *Társulati Értes. mint Jézus Szt Szívének Hírnöke* (1870–81), *Jézus Szt Szívének Hírnöke* (1881–1936), *Jézus Szívének Hírnöke* (1937–44).” *Magyar Katolikus Lexikon XIII.* 2008. 691–692.

let célját, a tagság előnyeit, a felvétel körülményeit, a tagok kötelességeit és az imaélethez kötődő búcsú kiváltságokat.³⁴ Az augusztusi cikk a *Könyvismertetések* rovatban olvasható, amit a tanulmányunk elején említett imakönyv³⁵ beküldése kapcsán jelentettek meg. Ebből – szintén név nélkül – részletesen megismerjük a társulat történetét.³⁶ 1876-ban Kuncze Leó „a társulat magyarhoni igazgatójaként” részletesen leírta az egyesület májusi áhítatait, amik a pannonhalmi templom Boldogasszony kápolnájában voltak, a május 31-i fő ünnepén tartott „öregmisét”, a ravazdi hívek hálaadó zarándoklatát az országos fagytól való megmenekülésükért.³⁷ Egyúttal megemlíti, hogy Pesten a ferencrendieknél, Vácott pedig a kegyesrendieknél tartottak hasonló ünnepi áhítatokat a Legszentebb Szív Asszonyának tiszteletére.³⁸ A folyóirat hátsó borítóján pedig közölte az egylet magyarhoni igazgatóságánál kapható kegytárgyak (nyomatványok, felvételi lapok, érmek) jegyzékét. Ez vált azután gyakorlattá: a *Társulati Értesítő* belső borítói és hátsó borítója (B1-B3-B4) hozta 1877 májusától egészen 1880 februárjáig a Legszentebb Szív Asszonyának imaegyletéről szóló híreket. 1877-ben például országos pénzgyűjtést rendeztek IX. Pius pápa püspökké szentelésének 50. évfordulójára, amelynek eredményét Rómába küldték el. Ugyancsak az 1877. augusztusi számban jelent meg Kuncze Leó cikke a zugkiadványok, azaz az engedélye nélkül kiadott társulatinak nevezett kiadványok ellen.³⁹

Ezek a zugkiadványok sok gondot okoztak Kuncze Leónak. Több fórumon megjelenített írásában (*Irodalmi Szemle* – Eger, *Társulati Értesítő* – Kalocsa) felszólalt azokkal szemben, nem tekintette azokat a társulat hivatalos kiadványainak.⁴⁰ Nemcsak az üzletmenetét rontották a magyarhoni központnak, hanem esetenként eltértek az imaegylet jóváhagyott és hivatalosan megerősített, búcsúkkal ellátott imádságaitól. Más oldalról azonban azt is látnunk kell, e zugkiadványok azt jelzik, hogy az imatársulat termékeny talajra talált és továbbgondolásra ösztönzött több búcsúvezetőt, énekes embert, azaz bekerült a népi vallásosság integráló folyamába. E vallásosság pedig nem ismerte még akkor sem a szerzői, sem a kiadói jogokat, ezért nyugodt szívvel alakított, változtatott, s a helyi körülményekre, lehetőségekre formált át meglévő áhítatokat. Három ilyen kiadvány ellen szólalt fel:

1. *Útmutatás a legszentebb Szív Asszonyának egylete és olvasójához és dicsőült szent Anna asszonyához. A kedves tagtársak szíves kérésére szerkeszté és kiadja K.A. Egerben. Budapest, 1877. Nyomatott Bartalits Imrénél.*⁴¹
2. Kétoldalas imalap. Egyik oldalán: *Reggeli fohász. Az egész kis olvasó elmondása.* A másik oldalon *Hathatós imádság, melynek ájtatos elmondása a tagoknak ajánltatik. N.P. 1876.* Ehhez azt fűzte hozzá Kuncze, hogy „Telve van a helyben nem hagyott fohászokkal.”
3. A harmadik nyomatvány szerzője pedig a jászladányi Orosz István volt, akinek szervezői tevékenységéről másutt elismerő szavakkal emlékezett meg: *Legszebb új ének. Kiadta Orosz István Jászladányban.*⁴²

34 *Társulati Értesítő mint Jézus Szent Szive Hirnöke, 1873. május-hó 77–78.*

35 Kuncze L.: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873.

36 *Társulati Értesítő mint Jézus Szent Szive Hirnöke, 1873. Augustus-hó 121–125.*

37 *Öreg a kor nyelvében a nagynak felelt meg. Öregmise=nagymise, Öregmáriacell=Nagymáriacell, stb.*

38 *Társulati Értesítő mint Jézus Szent Szive Hirnöke, 1876. Julius-hó 109–112.*

39 Ugyanezt az írást közzétette az Egerben megjelenő *Irodalmi Szemlében* is. *Irodalmi Szemle II. évf. 1877. december 1-én 98–99.* E zugkiadványokra más összefüggésben még visszatérek.

40 *Irodalmi Szemle II. évf. 1877. december 1-én 98–99.*

41 A K.A. monogramot még Kuncze Leo megfejtette egri levelezés útján: Kovátsek Antal.

42 *Irodalmi Szemle II. évf. december 1-én. 98–99.*

Kuncze Leó azt kéri lelkésztársaitól és a hívektől, hogy e nyomtatványok példányait semmisítsék meg. Csakis a győrszentmártoni imaegylet és az ő igazgató engedélyével megjelent kiadványok tekinthetők hivatalosnak.⁴³

A *Társulati Értesítő*ben megjelentett hírekben a tagság létszámának folyamatos növekedéséről, imaszándékokról, imameghallgatásokról olvashatunk még. Úgy tűnik, Kuncze Leó jórészt itt alakította ki az 1880-tól elindított saját imaegyleti folyóirata tartalmi szerkezetét.

AZ IMAEGYLET FOLYÓIRATA

Kuncze Leó 1880-1881-ben, tihanyi működése idején indította el folyóiratát a tihanyi bencés kolostorban az általa igazgatott társulat részére *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk Imatársulat havi tudósításai* címmel.⁴⁴ A kiadáshoz a pannonhalmi főapát engedélyt adott, s az egyházmegyén keresztül finanszírozta. Az első évfolyam számai azt tanúsítják, hogy Kuncze itt tanulta a folyóirat-szerkesztést. A terjedelem évről-évre egyre nőtt. Az első-harmadik szám még csak négy, a hét-tizedik szám már nyolc oldal terjedelemben, a 11. számtól pedig 16 oldal terjedelemben jelent meg. *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása mint első évkönyve 1880. Szerkeszti: Kuncze Leó, sz. ben. r. áldozár, az imaegylet magyarhoni igazgatója Tihanyban (u.p. Balatonfüred). Sz. benedek tizennégy százados jubileumának emlékére. A pannonhalmi főapát helybenhagyásával. Veszprém, 1880. Nyomatott Krausz Armin nyomdájában.* A havi „tudósítás” vagy „évkönyv” a következő rovatokat tartalmazta: *Tájékoztató, Tárgyalások, Lelki olvasmányok, Havi tudósítások.*

Az újságindítást Kuncze a következőképp indokolta: a „magyar igazgatósággal bővült ima-egylet szervezete magával hozza, hogy a tagtársak, kiknek száma korunkban a 100.000 is eléri már, időről-időre tudósítást nyerjenek az egylet fő és részletes ima-szándékairól.” „Eddig ezen egyleti főczéljaink elérését a Kalocsán megjelenő havi értesítő útján eszközözlhetjük, a miért is a nevezett lap méltóságos szerkesztőjének e helyen is legalázatosabb hálaikat fejezzük ki.”⁴⁵ Az ekkor már ötödik éve működő magyarhoni társulat tagsága megközelítette a százazretet. A lap minden számában hoz egy rövid hírt „magyarhoni új tagok” címmel.

Az egyesületi folyóirat 1882-ben, azaz megjelenésének harmadik évfolyamában felvette a *Mária Országá* címet.⁴⁶ A névváltoztatást „Szűz Mária Országá és érdekei” című vezércikkében indokolta meg a szerkesztő Kuncze. Nagy Szűz „Mária hatásköre”: „az ő országa [értsd: hatásköre, BG] mindenekelőtt Jézus Szive”, „második országa [...] saját erényözöne, erényköre”, „ő az angyalok királynéja”, Mária „minden szentek királynéja”, anyai hatalmát leginkább a purgatóriumban szenvedő lelkek közbenjárásánál mutatja meg, Mária országa a „földi lét minden bajaival és örömeivel”, ezért legyen „a

43 Irodalmi Szemle II. évf. december 1-én. 99.

44 Szerk. és kiadó: Kuncze F. Leó OSB. Ny: Krausz Ármin, Veszprém. Rovatai: *Szentbeszédok, Imaszándékok, Hálanyilatkozatok.* -- Utóbb: *Imaegyleti Évkönyvek* (1881). [*Veszprém m. sajtóbibliogr.* 1957:43. (105.) -- *Zala m. sajtóbibliogr.* 1978:46.]

45 Lásd a 33. jegyzetet!

46 A folyóirat minden megjelent példánya megvan a Pannonhalmi Apátság könyvtárában, hiányosan pedig az OSZK-ban. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény. Kuncze Leo BK 337 VII.

mi szívünk is az ő országainak egyik neme”, s végül „Mária országa végre a magyarok országa is.” Így akart az egyleti lap „átalános Mária-lap” lenni.⁴⁷

Az egyleti újság ettől kezdve tartalmasabb lett. Amíg korábbi számaiban inkább az egyleti élet szabályairól, változásairól tudósított, a harmadik évfolyamtól több lelkeségi írást, verset, egylettörténeti áttekintést közölt. Fontos helyet kaptak benne az imaszándékok, amiket bárki beküldhetett és kérhette szándékára társai imádságát. Mária tisztelétét pedig az imameghallgatásokról szóló tudósítások, a *Hálanyilatkozatok* mélyítették el. A Mária Országa című havilaphoz 1884-ben mellékletet is kiadott *Szent Hangok*. „Mária Országa” *Mellék-lapja* címmel. A kisméretű, nyolc oldalas füzet tizenkét számában (tizenhatot tervezett) káromkodás elleni imádságokat, kilencedet, a Legszentebb Szív Asszonyához társulati énekeket és imádságokat, heti ájtatosságokat, szentolvasót és litániát, imaegyleti ismertetést, keresztúti ájtatosságot és keresztény életszabályokat publikált.

A Kuncze Leó-féle laikus imatársulat a német nyelvterületért felelős innsbrucki központhoz kötődött.⁴⁸

A lap hasábjain rendszeresen megjelentek hírek a társulat nemzetközi helyzetéről, főleg a francia körülményekről, valamint a római új központról, a római főtemplom építéséről. Az 1881. februári 2. szám gyászkeretben jelentette, hogy az issouduni atyákat kiűzték Franciaországból. Egy részük Rómába, más részük Spanyolországba, Hollandiába ment. „Templomuk zár alá vétetett.”⁴⁹

A folyóirat első egy-két évfolyamát valószínűleg Kuncze Leó szinte maga írta, szerkesztette. A harmadik évfolyamtól kapott jó külső munkatársakat, akiket azonban nem sikerült azonosítani, vagy alig sikerült adatokat találni életükről. Csaknem minden verset Zalányi Ida írt. Felbukkan még Ócsay Gy[örgy?], Balleágh K[?], Rajkai Cz[?], Guba Pál, Bóta Ernő, Szűcs E[?], Papp M[?], Kómesz J[ózsef]⁵⁰ a szerzők között.

Kuncze Leó ima- és énekeskönyvet is kiadott a társulati tagok számára.⁵¹

A TÁRSULAT VÉDASSZONYA

Társulati könyvében Kuncze Leó értelmezi Máriát mint a Legszentebb Szív Asszonyát. Olyan szentírási eseményekre hivatkozik, amikor Jézus meghallgatja anyja kérését: a 12 éves Jézus engedelmes hazatérésére a templomból, s a kánai menyegző borcsodájára.⁵² Ebben látja indoklását annak, hogy Márián keresztül juthatunk el Jézus szívéhez (per Mariam, cum Maria et in Marie).⁵³

47 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* III. évf. (1882) 1. szám 1–8.

48 Az innsbrucki központ megalapításáról 1871. december 22-én írt alá felhatalmazást Julian Chevalier. Ezt 1872. január 6-án hagyta jóvá Brixen érseke.

49 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* II. évf. (1881) 2. szám 17.

50 Kómesz József ácsi plébános volt a 19. század utolsó harmadában. Plébániáján nagyon népszerű volt a L. Sz. A-nak tisztelete.

51 Irodalmi munkásságáról részletesen tájékoztat Sörös Pongrácz. Lásd: *Sörös Pongrácz* (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* : VI. B Budapest: Stephaneum Nyomda R. T., 1916. 669–672.

52 *Kuncze L.*: *A legszentebb Szív Anyjáról* címzett ima-egylet. i. m. 1873. 17.

53 *Kuncze L.*: *A legszentebb Szív Anyjáról* címzett ima-egylet. i. m. 1873. 19.

A társulat kegyképévé az issouduni kép vált. Ez Máriát anyaként ábrázolja a gyermek Jézussal. A kis Jézust bal karján tartó Mária jobb kezében tartja a kis Jézus tövissel koszorúzott, kereszttel és lángokkal ékesített szívét Fiának, miközben ő jobb kezét áldásra emeli. Ez a kép több változatban elterjedt a világon mint a Legszentebb Szív Anyjának kegyképe. (2. kép) 1869-ben IX. Pius pápa tisztelete jeléül engedélyezte a kegykép megkoronázását.⁵⁴ Majd hamarosan maga is beiratkozott az imaegyletbe.

A Legszentebb Szív Asszonyának van egy szobor-ábrázolása is Issoudunban. Ennél a Gyermek Jézus Anyja előtt áll, bal kezével a tövissel koszorúzott szívére, jobb kezével pedig Anyjára mutat. Az ábrázolás jól kifejezi a Márián át Jézushoz gondolatot.⁵⁵ (3. kép) Ezt a szobrot 1869. szeptember 18-án pápai engedéllyel megkoronázták.⁵⁶

Az imaegylet megalapítása után Issoudun búcsújáró helyévé vált.⁵⁷ Ezt a folyamatot nagymértékben megzavarta, hogy 1881-ben az issouduni templomból és rendházból kiűzték a missziós atyákat.

A társulatnak volt külön jelvénye is, amelynek középpontjában Jézus Legszentebb Szívének ábrázolása állt abban a formában, ahogyan Alacoque Szent Margit látomásaiban szerepelt: emberi szív tövissel koszorúval, tetején kitörő lángocskákkal és a szent kereszttel, sebhellyel. A töviskorona bűneinket jelenti; a fény és a tüzlángok Jézus szívének tüzeit és fényét mutatják, hogy melege kifogyhatatlan.⁵⁸ A kereszt Jézusnak szeretetből vállalt szenvedését jelzi.⁵⁹ A szíven lévő mély szent seb az emberek vétkeinek súlyát mutatja.⁶⁰ A Szent Szívhez legközelebb álló Máriát a L.Sz.A. rövidítés jelzi.⁶¹ (4. kép) A társulatnak van egy nyakban, ruha alatt hordható jelvénye is. (5a-b. kép)

Kuncze Leó hagyatékában megőrződött az a levelezés,⁶² amelyet a társulat kegyérmekkel és kiadványokkal történő ellátásának érdekében folytatott. Ebből tudjuk, hogy több osztrák, svájci és cseh céggel is kapcsolatba lépett. 1875-1876-ban a bécsi Franz Brückner cégével levelezett kegyérmek, nyomtatványok megjelentetése érdekében. A levelezésben a Legszentebb Szív Asszonyának imatársulata fejlődés lelépáért használt.⁶³ Kegyérmeket rendelt 1877-ben Anton Beer bécsi vállalkozásánál.⁶⁴ A svájci Einsiedelnben működő Benzinger fivérek könyv-, művészeti és kegytárgykereskedésé-

54 Kuncze L.: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 15.; *A Jézus Legszentebb Szívének közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. (1880) 17–20. szám 70.

55 Kuncze L.: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 24. *A Jézus Legszentebb Szívének közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. (1880) 17–20. szám 70.

56 *A Jézus Legszentebb Szívének közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* II. évf. (1881) 5. szám 52–56.

57 Kuncze L.: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 51–53.

58 Ezeket Kuncze Leó a havi tudósító hasábjain meg is magyarázta. Lásd: *A Jézus Legszentebb Szívének közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. 11–14. szám 41–42.; *A Jézus Legszentebb Szívének közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. 15–16. szám

59 *A Jézus Legszentebb Szívének közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. (1880) 17–20. szám 65.

60 *A Jézus Legszentebb Szívének közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. (1880) 21.–22. szám 82.

61 *A Jézus Legszentebb Szívének közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* II. évf. (1881) 2. szám 19.

62 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény. A hatalmas, csaknem kizárólag német nyelvű levelezésanyag feldolgozás a jövő feladata.

63 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény, BK 337. VII. 4. Kuncze Leó, Franz Brückner

64 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény, BK 337. VII. 4. Kuncze Leó, éremveretés

vel 1877–1879 között lépett kapcsolatba, akiknél az érmek mellett társulati képet is nyomtatott 10.000 példányban.⁶⁵

A TÁRSULAT KIVÁLTSÁGAI

Egy társulat jellegét, jelentőségét és vonzerejét nagymértékben befolyásolják a tagsághoz, a társulati áhítatformákhoz kötődő búcsú kiváltságok. IX. Pius 1867. június 26-án 100 napi búcsút engedélyezett az egylet fohászának elmondásához: „Óh legszentebb Szív Asszonya Mária, könyörögj érettünk.”⁶⁶ Valamint 100 napi búcsút kötött az *Emlékezzél* kezdetű társulati imádság elmondásához is.⁶⁷ Az imaegylet tagjai számára a pápa teljes búcsút engedélyezett minden év május 31-re, ami a Legszentebb Szív Asszonyának főünnepé. Ezt a napot tudatosan választották ki, mert előkészítője a Jézus legszentebb Szívének szentelt június hónapnak!⁶⁸ Teljes búcsú volt nyerhető még a Szeplőtelen Fogantatás, Mária születése (szeptember 8.) és Mária „mennybemenetelének” ünnepén. Nem teljes, azaz hét évi és 7 negyvenedi (negyven napi) búcsút engedélyezett Mária bemutatása, Mária látogatása, János apostol és Szalézi Szent Ferenc napjára. Hét évi búcsú járt a társulati tagot temetőbe kikísérőknek, a nyilvános vagy magánáhitaton résztvevőknek, az esti lelkiismeretvizsgálatot elvégzőknek, s mindazoknak, akik szegényeket, beteget és foglyot látogatnak. Minden más jócselekedethez pedig 60 napi búcsút kötött.

A TÁRSULAT MŰKÖDÉSE ÉS TAGSÁGA

Legszentebb Szív Asszonyának imatársulat célja, hogy „a legszentebb Szív Asszonyának leghatalmasabb közbenjárása által a legbonyolódottabb és legkétségbeesettebb testi s lelki ügyekben” segítséget nyerni. A társulati tagság feltétele csupán a névvel való jelentkezés volt a társulat igazgatójánál, Magyarországon Kuncze Leónál, s naponta reggel és este elmondani a következő fohászt: „A legszentebb Szívénél közbenjáró Asszonyunk, könyörögj értünk!” Az imaéletről, a társulati tagság bővüléséről, a nemzetközi társulati élet fontosabb eseményéről rendre az új havi tudósító tájékoztatta az előfizetőket, az imaegylet tagságát.

A Legszentebb Szív Asszonyának évkönyve 1866. január 1-én indult el Issoudunban. Az *Annales* című, 12-ed alakú, 24 lapos havi füzetben jelent meg. Ezt kezdetben németre és holland nyelvre fordították le, de néhány év múlva már angol, olasz, portugál, spanyol, arab és malgacki nyelvű fordítása is napvilágot látott.⁶⁹ Az Innsbruckban megjelent változat címe *Monat-Rosen zu Ehren der unbefleckten Gottes-Mutter Maria*.

65 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény, Kuncze Leo BK 337 VII. 4. Benzinger

66 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 15.

67 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 15. Ugyanezt az imát lásd Kuncze Leo: Társulati imák a L.Sz.A. tiszteletére. 7-ik kiadás. A római főigazgató és a pannonhalmi egyházhatóság engedelmével Kuncze Leo sz. Ben. r. áld., a társulat magyarhoni igazgatója (Győr-Szent-Mártonban). Győr, 1883. 3–4, 30.

68 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 29.

69 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 40.

*Gedenkblatt des Papst-Jubiläum mit den Gnadenblütchen des Gebets-Vereins unter dem Titel U[nsere] L[iebe] Frau vom heiligsten Herzen...*⁷⁰

A francia *Annales* újság rovataiban – a missziós tevékenységnek megfelelően – átfogja az egész világot. Tudósít imameghallgatásokról, a Legszentebb Szív Asszonyának szentélyeiről, ábrázolásairól, ünnepekről és ünnepi szónoklatokról. Külön rovatban mutatja be a Legszentebb Szív Asszonyának közbejárására született csodákat, s tájékoztatást nyújt a társulat életével kapcsolatos ügyekben.⁷¹

Az imameghallgatások között Kuncze Leó közölt magyarországi eseteket is, jórészt Nyugat-Magyarországról. Egy soproni munkanélküli pl. Mária közbenjárására munkához jutott, egy győrszentmártoni (pannonhalmi) ember bűneitől megszabadulva belépett az egyletbe, vagy egy másik, egy mesterlegény szintén tag lett, s minden vasár- és ünnepnap jár templomba.⁷² Ezek az imameghallgatások voltak a tisztelet legfontosabb propagálói. A későbbi évfolyamokban Nyugat-Magyarország mellett más országrészek (pl. Erdély, Felvidék) települései is megjelentek.

Az ima- és jámbor gyakorlatok köréből írásaiban Kuncze Leó elsősorban a magán- és önkéntes áhitatformákra helyezett súlyt. Különböző kilencedek végzésére (9 napi ima, 9 mise, 9 vasárnapi áldozás, 9-szer a Legszentebb Szív Anyjának rózsafüzére), a Legszentebb Szív Asszonya érméjének és mellfüggőjének viselésére, adományok gyűjtésére, külön is a szegény gyermekek nevelésének támogatására, a társulat pártfogására.⁷³ Az issouduni központ francia nyelvű tájékoztatókat is megjelentetett *Le Zélatrice de Notre-Dame du Sacré-Coeur. Issoudun (Indre)* címmel.⁷⁴

Társulati nyomtatványokat, kegytárgyakat Magyarországról kezdetben közvetlenül Issoudunból, de méginkább Innsbruckból lehetett beszerezni. Felvételi lap kapható volt francia, német, „magyar és tót nyelven” – írta Kuncze. A Széchényi Könyvtár aprónyomtatványainak gyűjteményében megmaradt az imaegylet felvételi lapja. (6. kép) Ezen a példányon az egyleti beiratkozás dátuma szerepel (1883. jan. 23. Sz. Mária eljegyzése napja), s nem a beiratkozott személy neve. A felvételi lap első oldalán az issouduni kegyzobor fényképét látjuk. Az imalap közli az imaegylet rövid alapszabályát.⁷⁵

Az imák és ájtatosságok szövegei azonban csak németül és franciául voltak olvashatók, ezért volt szükség Kuncze Leó magyarító törekvéseire. Imaegyleti érmet, a 33 szemes rózsafüzért, a Legszentebb Szív Asszonyának kisebb-nagyobb méretű szobrát szintén Innsbruckból, vagy közvetlenül Issoudunból lehetett megrendelni.⁷⁶

70 Nem volt módom ezt az újságot forgatni. BG

71 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 39.

72 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 41–48.

73 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 49–51

74 *Kuncze L.*: A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 51.

75 OSZK Kny. B 2740

76 *Kuncze L.* A legszentebb Szív Anyjáról címzett ima-egylet. i. m. 1873. 54–55.

ZELÁTOROK (ELŐMOZDÍTÓK, BUZGÓLKODÓK, TERJESZTŐK)

Az imaegylet magyarországi igazgatójává 1876. március 12-én nevezte ki Kuncze Leót P. Chevalier főigazgató, a társulat akkori főszékhelyéről, Issoudunból.⁷⁷ Kuncze Leó 1884-ig viselte a magyarországi társulati igazgatóságot. Az imaegyleti folyóirat V. évf. 2. számában (1884) a pannonthalmi főapát döntésére és egészségi állapotára hivatkozva lemondott az igazgatói szerepről. Helyét ismét az innsbrucki igazgató vette át, akinek a magyarországi hívek csak németül írhattak.⁷⁸

A második évfolyam (1881.) 6. számában a szerkesztő áttekintette az imaegylet elterjedtségét az egész világban. Erre az időre már lényegében minden kontinensen meggyökeresedett a misszionáriusok révén az áhítatforma és a társulat.⁷⁹ Terjesztésén az imatársulat pap tagjai mellett laikus terjesztők, ún. *buzgólkodók* (*zelátorok*, *terjesztők*) működtek közre. 1881-ben már húsz *buzgólkodót* írtak össze az ország megyéiben: „okmányos zelátor korunkban 20 van és pedig [...] Győr (2), Pestkiskun (3), Jászkun-Szolnok (2), Békés, Zala, Heves (2), Veszprém, Nógrád, Fejér (2), Baranya, Kolozs, Szabolcs (2), Zemplén vm.”⁸⁰ Kuncze 1882-es beszámolója 54 vármegye területén már „néhány száz terjesztőt” említ, „kik közül 30-an külön okmányt is érdemeltek ki buzgóságukért, az egyletet annyira megkedveltették a szűz Máriát tisztelő s annak segítségét esdő hívekkel, hogy ezideig vagy 500 helyeségből összesen 130.000 magyar tag van beírva”.⁸¹ A harminc „okmányos terjesztő” között lelkészek, szerzetes papok és laikus hívek, férfiak és – kisebb számban – nők egyaránt vannak.⁸² A terjesztők létszáma azonban 1882-ig elérte a 309-et.⁸³ A társulat életének első hat évében számos vármegyében és 500 településen jött létre az imaegylet. A néhány fős települési tagságtól a kétezren felüli tagságig nagyon létes a lista. Nagyjából 35-40 azon települések száma, ahonnan ötszáznál többen iratkoztak be a testületbe. Közöttük ott találjuk a pannonthalmi egyházmegye településeit, néhány egyházi székhelyet.⁸⁴

A hazai rózsafüzér társulatok szervezése Franciaországból származó elvek alapján szintén zelátorok, előmozdítók segítségével folyt.⁸⁵

77 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám*, 1883. szept.–okt. 98.

78 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével V. évf. 2. szám*, 1884. január, 17.

79 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása... II. évf. 6. szám* 65–66.

80 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása... I. évf. 17–20. szám* 68.

81 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám*, 1883. szept.–okt. 98.

82 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám*, 1883. szept.–okt. 104–105.

83 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám*, 1883. szept.–okt. 105–107.

84 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám*, 1883. szept.–okt. 107–111. Az 500 fölötti tagsággal rendelkező települések: Bársonyos, Bakonybél, Bátka és Tényő, Gyula, Budapest, Dunaszerdahely, Eger, Komló, Esztergom, Felsőgagy, Győr, Pozsony, Györszentmárton, Lázi, Tényő, Vének, Kiscell, Kecskemét, Kazár, Kunszentmárton, Lázi, Nagybocskó, Nagykanizsa, Nagyszombat, Nyalka, Pozsony, Ravazd, Szabadka, Szatmár, Szentes, Tapolca, Tárkány, Tiszanána, Törökszentmiklós, Újkígyós és Varsány.

85 *Barna Gábor: Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társalata/The Living Rosary Confraternity in Kunszentmárton. Devotio Hungarorum 5. Szeged, 1998.*

A folyóirat első füzeté legnagyobb létszámú társulati belépőt Jászladányból említi 253 fővel és beszervezőjüket Orosz J. névvel. Ez minden bizonnyal Orosz Istvánt takarja, aki életrajzában meg is emlékezik társulati tevékenységéről: „Szintén az 1872-ik évben a Jézus Szent Szíve társulatának előljáró, pénztáros és jegyzőjének megválasztottak. Ennek ugyan kevés tagja van, csak 300, azaz háromszáz tagja. [...] Már ebből is sokat áldoztam, Jézus Szent Szíve oltárt készítettünk, lobogót, keresztet, szent misékre és több szent célokra. Ez is virágzik, két-háromszáz forintja mégis van a kasszájában. [...] a jézuvita [jezsuita] szent atyák [...] felhatalmaztak, hogy nemcsak jászladányi híveket írhatok be a Jézus Szent Szíve Társulatába, hanem vidékieket is. Én attól kezdve nagy szent helyeken búcsú alkalmával sokezer tagot írtamba a Jézus Szent Szíve Társulatába.”⁸⁶ Ezt alátámasztja a havi tudósító 15-16. összevont száma is, amelyben azt olvassuk, hogy Jászladányban Orosz I. (most már helyesen István) 145 tagot írt be a társulatba. Orosz István egyike volt annak a hat zelátornak, aki 1876-ban elsők között kapta meg megbízatását az imaegylet szervezésére Kuncze Leó közvetítésével a római központból.⁸⁷ Az egyszerű származású zelátorok között találjuk Orosz István mellett a 19. század második felében országos ismertségű Giczgy György somogyi énekszerzőt és kiadót is. A zelátorok azonban inkább a Mária- és a Jézus Szíve-tiszteletben előljáró papok voltak, mint Jáky Ferenc osli plébános, aki a rózsafüzérek könyvét állította össze, s adta ki több kiadásban, s aki az örökös rózsafüzéért népszerűsítette a lap hasábjain, vagy Stéger István cibakházi plébános.⁸⁸ Számos egyházmegyés és szerzetes pap, kispap, apáca⁸⁹ vett részt lelkesen a társulat terjesztésében, közöttük Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapát is.⁹⁰

A folyóirat negyedik évfolyamában a társulati tagság kimutatása kapcsán azt papok olvashatjuk: „Egyik okm[ányos]. terjesztőnk, Orosz István jászladányi lakos eddig 140 helységben gyűjtött Mária tisztelőket, kiknek helylajstromával multkori összeállításunkat bővítjük és kiegészítjük.”⁹¹ Ez a nagy szám még Orosz István életrajzában sem szerepel. Ám könnyen elképzelhető, ha gyakori, évenként többszöri zarándokútjaira gondolunk, melyek során sok-sok települést meglátogatott, a kegyhelyeken pedig még több településről származó emberrel találkozott.

A havi tudósítónak ez a rovata hónapról hónapra jól jelzi a társulat magyarországi terjedését. Gyakori a néhány tízes létszámnövekedés, de vannak kiugróan magas létszámadatok is. Mögöttük egy-egy aktív helyi szervezőre, a bencések közvetlen hatására gondolhatunk. Az I. évf. 5. száma például Győrből 693 fős csatlakozást, Nyitráról 122 fős tagbelépést jelez. Az I. évf. 9-10. (összevont) száma Szentestől 176, Dunaszerdahelyről

86 *Bálint Sándor*: Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Budapest, 1942. 71–72. Bálint Sándor ehhez a részhez a 12. jegyzetben a következőket fűzte: *A Legszentebb Szív Asszonyának tisztelete* 1864. Franciaországból indult ki. A Jézus Legszentebb Szívéről elnevezett missziós papi kongregáció alapította. Az anyatársulat székhelye Róma, a Legszentebb Szív Asszonyának temploma. Főcélja: Szűz Mária tisztelete és segítségül hívása az Egyház nagy küzdelmeiben és megpróbáltatásaiban. Gazdag búcsúi vannak. Vö. *Schütz, Jacob Hubert*: Summa Mariana. IV. Paderborn, 1921. 320. *Bálint Sándor*: Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Budapest, 1942. 202. A főszöveg és jegyzet társulati említése jelzi, hogy már a kortársak is keverhették a Jézus Szíve társulatot és a Legszentebb Szív Asszonyának társulatát.

87 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám* (1883) szept.–okt. 104.

88 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével 3. évf. 7–8. szám* (1882) 67.

89 Angolkisasszonyok, ferencesek, kapucinusok,

90 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével 3. évf. 7–8. szám* (1882) 107–111.

91 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével 4. évf. 1. szám*, 1883. január, 6–8.

328 új tagot írt, a 15-16. összevont szám 94 pozsonyi, 104 zalaegerszegi, 350 nagyszombati, 250 tokaji új tagot említ.⁹²

Pontos tagösszeírások hiányában csak az egyleti lap levelezési rovatai, az *Imaszándékok* és a *Hálanyilatkozatok* alapján tudunk következtetni a társulati tagság összetételére, jóllehet e rovat nem szerepel minden egyes lapszámban. Az imaszándékok alapján ugyan erősen korlátozott mértékben, mert azok név nélküliek, még a lakóhelyre utalás is hiányzik minden esetben. Ám ha valaki a „vizsga sikeréért” vagy „deákok ügyéért” kér imádságot, akkor joggal gondolhatunk érettségizőre. Vagy a szerzetesi élet nehézségeiben kér imádságot, akkor szerzetesre. A „jótékony grófnőért” esetében is tudjuk, kiért kellett imádkozni. A legtöbb esetben azonban csak azt olvashatjuk, hogy a „család ügye”, „iszákos ember”, „egy család baja”, „leendő anya”, stb. ami azt jelzi, hogy egy család gondjaiban kér imádságot az egylet tagjaitól. Sokan betegségben fordulnak társaik imáiért: „betegségben”, „beteg papért”, „több beteg” és hasonló bejegyzések egyértelműen ezt jelzik. Talán városi munkások, polgárok kérhetnek imát olyan imaszándékok mögött, mint „állás elnyeréséért”, „munkát kereső lány”, „állásért”.

Kicsit pontosabban meg lehet határozni a hálanyilatkozatok íróit, elsősorban lakhely szerint, mert minden nyilatkozat ennek feltüntetésével kezdődik. A legtöbb köszönet itt is betegségekből való felgyógyulásért, valamint megjavult házaseletért, helyreállt családi békéért mond köszönetet. Meglepően sok a vizsgák sikeres letételéért, valamint a növendékpapok megsegítéséért mondott hála. A települések sora pedig azt jelzi, hogy az imaegylet lapját az egész országban olvasták: a Dunántúlon éppúgy (Győr, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Esztergom, Balatonkeresztúr, stb.), a Felvidéken (Dunaszerdahely, Nagyszombat, Nyitra, Gyöngyös, Eger, Tokaj, Erdőhorváti, stb.) az Alföldön (Jászberény, Kecskemét, Törtel, Jászládány, Törökszentmiklós, stb.), Erdélyben és a Partiumban (Nagyvárad, Tövis, Gyulafehérvár, Nagyszében, stb.) és a mai Kárpátalján (Munkács pl.).

A fenti felsorolás azt jelezheti, hogy a folyóiratnak elsősorban városokban volt olvasó tábora, az imaegyletnek pedig innen kerültek ki főleg a tagjai. Vagy pedig arra utal, hogy elsősorban a városban lakók vették a fáradságot, hogy megírják a lapnak köszönetüket. Az írással kevésbé élő vidékiek kisebb létszámban vannak ezért jelen.

A Kuncze-hagyatékban megmaradt folyóirati előfizetői lista is segíthet a tagság társadalmi összetételének feltérképezésében. Az előfizetők száma nyilván korlátozottabb, mint a tagságé. Vannak települések, ahonnan ötszázon felüli tagságot jelez a folyóirat nyilvántartása, ám egyetlen előfizetője sincs a lapnak. Ilyen saját pátriám, a nagykun-sági Kunszentmárton is a maga 650 fős tagságával, de a városból a lapnak nincs előfizetője. Az intézményi előfizetők között püspöki hivatalokat (Győr, Veszprém, Székesfehérvár, Esztergom, Rozsnyó, Szepeshely), rendházakat, egyházi/rendi iskolákat, az egyéni előfizetők között pedig lelkészeket, szerzeteseket, apácákat, egyházmegyés papokat, kispapokat, arisztokrata család tagjait, földbirtokosokat, uradalmi tisztviselőket, tanítókat, orvosokat találunk az ország minden részéről, Nyugat-Dunántúltól kezdve egészen a Székelyföldre.⁹³ Köteles példányt kapott P. Julien Chevalier társulati főigazgató (Issoudun, Franciaország), P. Victor Jouet, a missziós atyák generálisa, P. Johann Gottlieb Ilge M.S.C., aki a folyóirat „borítékrajzát” készítette. A püspöki aulákba, Issoudunbe, Innsbruckba, a Jézus Szíve missziós atyák római központjába tisztelet-

92 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. 5. szám (1880) 19.

93 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény. BK 337. VII. 4. Kuncze Leo

példányként és előfizetesként is eljutott a folyóirat. Tiszteletpéldányt kapott Kopeczky Victor tihanyi bencés szerzetes, a folyóirat korrektora. A beküldött írásokat, könyveket papok, szerzetesek számára szintén tiszteletpéldánnyal honorálta.⁹⁴

EGYLETI MISÉK

Az imaegylet fő ünnepe májusa 31., mert „előkészítője a Jézus legszentebb Szívének szentelt júniusnak”.⁹⁵ Már a havi tudósító első évfolyamából megtudjuk, hogy „egyleti misék Tihanyban mindig a legszentebb szív oltáránál vannak”.⁹⁶ A folyóiratszámok viszonylagos rendszerességgel és következetességgel adtak számot az egyesületi szentmisék megjelenéséről és terjedéséről. 1881 februári tudósítás szerint egyleti misék tíz helyen vannak: Tihany, Kassa, Pozsony, Szabadka, Veszprém, Verestoron, Csákvár, Andocs, Jászjánoshida, Zilah.⁹⁷

A jászladányi Orosz István tollából részletesen ismerjük az egyleti ünnep és mise lefolyását: a reggel 7 órai misére hívja a híveket a harangszó. A Legszentebb Szív Oltárát virágokkal díszítették, a templomot kivilágították. Az énekszolgálatot „Én, Orosz István és Csomák Gábor ékeshangú kántorunkkal énekeltük orgona mellett a L.Sz.A. gyönyörűbb énekeit. Délután 2 óraker szintén megszólalt tornyunk szép harangja, összehívta a L.Sz.A. hú tisztelőit. Valamennyi imai, énekei, olvasója lévén a egyletnek, mind elvégeztük.”⁹⁸ Jászladányban az egyleti misék mellett minden újhald vasárnapján nagy buzgósággal elvégezték a társulati tagok a „rendes vecsernye előtt a L.Sz.A. olvasóját”.⁹⁹

A Mária Országá majd’ mindegyik számában jelentek meg versek, énekszövegek. A versek írója névvel vagy monogrammal jelölve mindig Zalányi Ida.¹⁰⁰

Az egylet ajándékoságai más kiadók aprónyomatványain keresztül is terjedhettek. Egy 1889-ben bekötöttet imafüzet-gyűjteményben (kolligátum), amely a kunszentmártoni Tigyi Magdolnáé, Radics Antalné volt, szerepel Szuhaneck József: *Hat új szent ének a Legszentebb Szív Anya Máriához*. (Szentesen, 1877. Nyomatott Cherrier Jánosnál). Láttuk korábban, hogy Szentesről sokan beiratkoztak az imatársulatba. A füzet elsősorban Mária-énekeket tartalmaz, csak szövegeket dallamutalással. Közli a társulati kis olvasót is.¹⁰¹

94 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény. BK 337. VII. 4. Kuncze Leo

95 *A legszentebb Szív Asszonyáról címzett ima-egylet. A szentmártoni egyházközség jóváhagyásával P. Chevalier francia és P. Perziger M. német ismertetései nyomán közli Kuncze Leó pannonegyi áldozás.* Győrött, 1873. 29.

96 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása... I. évf.* (1880) 3. szám 9.

97 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása... II. évf.* (1881) 2. szám 21.

98 *Mária Országá a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével 3. évf. 7–8. szám* (1882) 84–85.

99 *Mária Országá a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével IV. évf. 5. szám*, 1883. 45.

100 Zalányi Idáról semmilyen életrajzi adatot nem találtam. Az OSZK Kisnyomatvány Gyűjteményében van egy kolozsvári meghívó 1902-ből a szegény gyerekek karácsonyi megsegélyezésére rendezett ünnepekre. Ennek szervezője Zalányi Ida volt. Kny. C 11.153

101 *A Jézus szent szívéhez. Dallam: Asszonyunk szűz Anyánk; legszentebb szív asszonyához. Dallam: Asszonyunk szűz Anyánk; A legszentebb szív asszonyához. Egyházi ének tulajdona, vagy „Ide Ádám maradéki”; Jézus szentséges Szíve tiszteletére fohász; Ének Jézus szent Szívének tisztelete előtt; Ének Jézus szent Szívének tisztelete után és Urfölmutatás előtt Urnap után való második vasárnapon; Ének Urfölmutatás után*

A Mária-hónapjaként ismert május utolsó napja volt az egylet ünnepe. Előtte kilenced tartását ajánlotta Kuncze Leó. A csütörtöki napot pedig különösképp a Legszentebb Szív Asszonyának van szentelték.¹⁰²

ADOMÁNYGYŰJTÉS

A működés anyagi alapját a bencés rend támogatása mellett az imaegyleti tagok felajánlásai biztosították. A befizetések az ún. *Mária Cassá*ba érkeztek. Kuncze Leó csak pontos feladóval és a befizetési cél megjelölésével ellátott küldeményeket fogadott. Valószínűleg a kunszentmárton F. I. is egy ilyen adományt juttatott el a társulat részére, amit a 7-8. számban Kuncze Leó köszönettel nyugtázott.¹⁰³ A befizetések közlésére a havi tudósítóban külön rovat állt rendelkezésre *Nyugtató* vagy *Mária-cassa hírei* címen. Ebben külön nyugtázták a befizetéseket, s külön pontosan jelezték a kiadásokat.

A későbbiekben a Mária Cassa befizetései révén a Rómában építendő társulati főtemplomra is sokan adakoztak. Az első ezzel kapcsolatos felhívást P. Johannes M. Ilge egyleti főigazgató küldte Kuncze Leónak, hogy csatlakozzanak a német-osztrák kápolna építőihez.¹⁰⁴ Erről levelezett Victor Jouet-vel is.¹⁰⁵ Később inkább egy önálló magyar kápolna építésének gondolata fogalmazódott meg a lap hasábjain. Az 1883-1884-es (utolsó) évfolyam számaiban ez hangsúlyos téma. Majd a folyóirat megszűnése után nincs adatunk a gyűjtés vagy az építkezés folytatására vonatkozóan.

EGYLETI OLTÁROK, SZOBROK, KÉPEK

Az egyleti élet meglétének nyilvános tanúi az egyleti oltárok, képek és szobrok. 1881-ben két helyen egyleti oltárt, öt helyen szobrot, ismét öt helyen pedig egyleti képet említenek.¹⁰⁶ Így kapunk hírt arról, hogy Osztópánban (Somogy m.) a „L.Sz.A. képe díszes oltárra tétetett” – ez a harmadik egyleti oltár hazánkban, tájékoztatta olvasóit Kuncze Leó.¹⁰⁷

1882-ben, az imaegylet fennállásának tizedik évében már öt egyleti oltár volt az országban (Nagyszombat, Osztópán, Pozsony kapucinus templom, Székesfehérvár, Tihany

Hathatós imádság, melynek ájtatos elmondása a tagoknak ajánltatik; Reggeli fohász; Az egész kis Olvasó elmondása

102 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. (1880) 3. szám 9.

103 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* I. évf. (1880) 7–8. szám 32.

104 *Mária Ország a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével 3. évf. 7–8. szám* (1882) 25–30. Ilge, Kuncze Leó iratai, Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, BK 337. VII. 4. – Fennmaradt P. Johannes Maria Ilge hosszú levele Kuncze Leóhoz, amiben ezt az ügyet ismertette. S megküldte franciául és németül is a felhívást és a gyűjtőívet, s a célra adakozóknak osztott pápai áldást. Ez utóbbi rövid szövegét a német nyelvű adománygyűjtő ív magyarul is tartalmazza.

105 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény, BK 337. VII. 4. Kuncze Leó iratai

106 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* II. évf. (1881) 2. szám 21.

107 *A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása...* II. évf. (1881) 1. szám 9.

– a régi Jézus Szíve oltárt az egylet is magáénak vallja).¹⁰⁸ Szobrot tizenkét helyről (Ács, Budapest – belvárosi plébániatemplom, Budapest ferencesek, Fülek, Györszentmárton, Ipolynyék, Kapuvár, Malacka, Miáva, Pannonhalma, Tapolca, Veszprém), festményt pedig tizenegy templomból említettek (Csákvár, Dorozsma, Felsősegesd, Győr, Kolozsvár, Kömlő, Pátka, Szeged, Székelyudvarhely, Vác, Verőce).¹⁰⁹

ÖSSZEGEZÉS, TANULSÁGOK

Az, hogy a Legszentebb Szív Asszonyának társulata ismeretlen a magyarországi szakkutatás előtt részben talán azzal is magyarázható, hogy nem könnyű eligazodni a szerteágazó, egymással is bizonyos kapcsolatokat ápoló, fenntartó Jézus Szíve kultuszok és mozgalmak között.¹¹⁰

Jézus Szíve modern kori tisztelete és annak társulati formája a 17. századra megy vissza. A kiinduló alap Alacoque Szent Margit látomása és annak nemzetközi, egyházon belüli visszhangja. Kiindulópontja pedig Franciaország. Amíg a Jézus Szíve-tisztelet középkori formáit a szenvedés (Jézus lándzsával átdöfött szíve) és a szeretet (kereszthalálával Jézus megváltott bennünket) témái uralták, addig a 17. század végétől formálódó kultuszformák a szeretet, az engesztelés és az Oltáriszentség fogalmai köré csoportosultak. Szemben a középkori magánáhitati formákkal, az újabb kori Jézus Szíve-tisztelet megjelent a hivatalos liturgiában is (társulat, skapuláré, litánia, búcsúkváltságok), ami széles elfogadottságot eredményezett.¹¹¹ A 17. századtól egyre több társulat alakult, amelyeknek létrejöttét főleg a jezsuiták és a ferencesek szorgalmazták.¹¹² Mellettük azonban – ahogy láttuk is – más szerzetesrendek is felbukkantak: bencések, szaléziánusok, orsolyiták, ferencesek, piaristák (kegyesrendeiek).

Az első társulat is Franciaországban alakult 1690-ben *Jézus Legszentebb Szívének Társulata* néven. Ennek római szervezete 1729-ben jött létre a S. Teodoro templomban. Ezt XII. Kelemen pápa anyatársulati rangra emelte. A szintén római S. Maria della Pace templom társulata 1803-ban ugyancsak anyatársulata lett, ennek filiációi meghaladták

108 *Mária Országa a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám*, 1883. szept.–okt. 103–104.

109 *Mária Országa a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével III. évf. 9–10. szám*, 1883. szept.–okt. 103–104.

110 *A Lexikon für Theologie und Kirche* alapos címszava (Freiburg, 1960. V. 198–199.) legrégebb Jézus Szíve Társulatként *Jézus Legszentebb Szívének Társulatát* említi, amit Franciaországban alapítottak 1690-ben. Ugyancsak Franciaországban alakult meg 1863-ban *Jézus Legszentebb Szívének Őrzőegylete* a szaléziánusok gondozásában. 1903-ban jött létre Rómában XIII. Leo brevéjével Jézus Eucharisztikus Szívének anyatársulata. Ennek van papi társulati formája is. 1864-től jegyzik a tanulmányunk tárgyát képező, a Legszentebb Szív Asszonya Társulatát. Van a *Halálfélelemben lévők Jézus Szíve anyatársulata*. XIII. Leó pápa alapította meg 1902-ben, X. Pius pedig megerősítette 1908-ban a Legszentebb Jézus Szíve tiszteletére szervezett *Vezeklőegyesületet*. *Lexikon für Theologie und Kirche V.* Freiburg, 298–299.

111 *Busch, Norbert*: Katholische Frömmigkeit und Moderne. Die Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Herz-Jesu-Kultes in Deutschland zwischen Kulturkampf und Erstem Weltkrieg. Religiöse Kulturen der Moderne. Gütersloh. 1997. 47–49.

112 *Szelestei Nagy László*: A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről. In: Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István (szerk.) *Historicus Societatis Jesu. Szilas László emlékkönyv. METEM Könyvek* 62. Budapest, 2007. 246.

akkor a tízezret.¹¹³ Ennek legrégebb magyarországi társulatát Pozsonyból, az orsolyiták templomából ismerjük, ahonnan fennmaradt egy felvételi cédula 1712-ből.¹¹⁴

1863-ban a szaléziánusok alapították meg Bourg-ban, Franciaországban *Jézus Legszenőbb Szívének Tiszteletőrségét* vagy rövidebben *Jézus Szívének tiszteletőrségét*. Ez 1864-től anyatársulat Franciaország és Belgium területére. Az egyesületnek több pápa is tagja lett (IX. Pius, XIII. Leo). A római anyatársulat 1879-ben alakult meg a SS. Vincenzo ed Anastasio templomban Itália területére. Később sorra alakultak anyatársulatai Hollandia, Anglia, Spanyolország, Kanada, Peru, az USA és Svájc illetékességi területtel. Németországban előbb Metz (1894), később pedig Moselweiß (bei Koblenz) szaléziánus nővérkolostora lett az anyatársulat székhelye. Bécsben pedig 1896-tól a Jézus Szíve-templom a társulat székhelye.¹¹⁵ E társulatot a 19. századi magyar nyelvű forrásokban *Az isteni Szív tiszteletőrsége* néven is említették. Az egyesület célja, hogy csoportos „imádásukkal némi elégtételt nyujtsanak azon keserű fájdalomért, melyet neki [Jézusnak] gyakran azoknak megfélemezése és hálátlansága okoz, kikért annyit szenvedett, kiket jótéteményeivel elhalmozott”.¹¹⁶ *Az Eucharisztikus Jézus Szívének Társulatát* XIII. Leó pápa alapította meg Rómában 1903-ban a S. Giacchino templomban. Ennek papokat tömörítő formája pedig a római S. Alfonzo templomban van. *Az Imapostolság*¹¹⁷ és a *Szentóra* egyesülete a Jézus Legszenőbb Szívének társulata keretében jött létre.¹¹⁸ Az Imaapostolság célja „Isten dicsőségének terjedéséért, a bűnösök megtéréséért, az igazak Isten előtti kedvességben gyarapodásáért, s az egyháznak diadalért” imádkozni. Háromféle ájtatosságot, s ezáltal háromféle csoportot foglal magába. XIII. Leo pápa 1896. július 11-i brevéje szerint vezetője mindig a Jézus Társaság generálisa.¹¹⁹ A *Szentóra* gyökere Alacoque Szent Margit korára megy vissza. Lényege, hogy társulati tagja hetenként csütörtökről péntekre virradó éjszaka „egy órát elmélkedő vagy szóbeli imádságban tölt el” Jézus haláltusája emlékére.¹²⁰ *Jézus Szent Szíve örökös imádságának egyesületének* gyökere is visszanyúlik a hagyomány szerint Alacoque Szent Margit korára. Célja, hogy tagjai az év minden napján minden órájában külön ájtatosságot végezzenek.¹²¹ A jezsuita P. Lyonard János alapította az *Agonizáló Jézus Szívének és a Fájdalmas Anyának Társulatát* a haldoklók megsegítésére. Kevésbé ismert a *Jézus Legszenőbb Szívének Vezeklő Egyesülete* és a *Papok Vezeklő Egyesülete*. Ez utóbbit Cambrai-ban alapította XIII. Leo 1902-ben, X. Pius pápa pedig 1908-ban támogatta.¹²²

113 *Lexikon für Theologie und Kirche V.* 298.

114 *Tóth Mike*: A szeretet lángjai. Vagyis: egyletek, és ájtatosságok Jézus szents. Szíve tiszteletére. Kalocsa. 1902. 70–71. Lásd még *Szelestei Nagy László*: A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről. i. m. 2007.

115 *Lexikon für Theologie und Kirche V.* 298.

116 *Tóth M.*: A szeretet lángjai. i. m. 1902. 94, ill. 94–101.

117 *Lexikon für Theologie und Kirche V.* 298.

118 *Lexikon für Theologie und Kirche V.* 298.

119 *Tóth M.*: A szeretet lángjai. i. m. 1902. 106, ill. 102–115.

120 *Tóth M.*: A szeretet lángjai. i. m. 1902. 122–125.

121 *Tóth M.*: A szeretet lángjai. i. m. 1902. 90–93.

122 *Lexikon für Theologie und Kirche V.* 298. A lexikon adatait részben kiegészítettem Müller Lajos könyvének adataival. Vö.: *Müller Lajos*: Jézus Szíve tisztelet története. i. m. 1944. 359–361.

Magyarország és Közép-Európa térségéből több könyvet is ismerünk, amelyek feldolgozták a Jézus Szíve tisztelet területileg megfelelő formáit.¹²³ Mindezekből kiviláglik, hogy Jézus Szívének tisztelete a Jézus Társaságban jelent meg hangsúlyosan. A jezsuiták különösen 1814-es újraindulások óta ápolták előszeretettel a Szent Szív kultuszát. Azt lehet mondani, hogy alig van talán olyan templom, amelyben ne látnánk Jézus Szíve ábrázolását kép vagy még inkább szobor formájában.¹²⁴ S ez nemcsak a jezsuiták tevékenységének köszönhető. A Legszentebb Szív Asszonyának Imaegylete, megismert imakönyve és sajtója mögött egy bencés szerzetes, Kuncze Leó állt.

Nem ez az első társulati forma, amely a bencések közreműködésével vált ismertté hazánkban, s terjedt el. Az 1826-ban a franciaországi Lyonban megalakult Élő Rózsafüzér Egyesület hazai megjelenésénél is bencés szerzetesek működtek közre, jóllehet a köztudatban a szentolvasót vagy rózsafüzért elsősorban Szent Domonkos Rendjével kapcsoljuk össze. Az Élő Rózsafüzér Egyesületét s vele összekapcsoltan a Boldogságos Szűz Mária Szeplőtelen Szívének társulatát 1843-ban alapították Győr városában¹²⁵ bencés szerzetesi közreműködéssel és Sztankovics János megyés püspök engedélyével. A társulatot Vinterl Antal és Intai Vazul bencés gimnáziumi tanárok alapították, a pápai engedélyeket pedig Tartsay Ferenc, Maár Bonifác és Véber Dénes pannonthalmi tanárok szerezték meg 1844-ben Rómában.¹²⁶ Ezt XVI. Gergely pápa 1844. augusztus 13-án anyatársulati rangra emelte, s felruházta mindazokkal a kiváltságokkal és kegyelmekkel, amelyeket a hasonló francia társulatokban egy évtizeddel korábban engedélyezett. A győri anyatársulat további működéséről csak közvetett formában értesülünk.¹²⁷ Nem említik a múlt századi győri kánoni látogatások, s a rózsafüzér társulatokat nem tartották számon Győrben a vallásos jellegű egyesületek, testvérületek között sem.¹²⁸ Több részletet megismerünk az 1900-ban megjelent *Rózsafüzér Album*ból.

A L.Sz.A. Mária Országá című folyóirata társulati folyóiratként 1884 szeptember-októberében beszüntette tevékenységét.¹²⁹ Kuncze Leó elbúcsúzó írásában még azt helyezte kilátásba, hogy a „lap ezentúl nem mint társulati közlöny, hanem mint általános vallásos lap” jelenik meg. Ennek azonban nincs semmi jele. A lap hasábjain Kuncze több alkalommal tiltakozik egy bizonyos Szüts Emil ellen, aki „tulbuzgóságában” helytelen

123 *Busch, Norbert*: Katholische Frömmigkeit und Moderne. i. m. 1997.; *Müller L.*: Jézus Szíve tisztelet története. i. m. 1944.

124 *Tóth M.*: A szeretet lángjai. i. m. 1902.

125 Az alapításra az első utalást a társulat által kiadott magyar nyelvű imakönyv jelenti. *Az élő lelki rózsafüzér; és a 'Boldogságos Szűz Mária' szeplőtelen sz. szívének tisztelete*. Győrött, 1844.

126 *Rózsafüzér Album* 1900. 261–263.

127 A győri püspöki levéltár kutatása nehézkes, olykor lehetetlen volt az 1990-es években az anyag rendezetlensége miatt. A levéltár jelenleg már jól kutatható, de csak rövid időre volt módunk benne dolgozni. Az Élő Rózsafüzér győri anyatársulatának iratanyaga, amely az elmúlt százötven évben keletkezhetett, nincs az egyházmegyei levéltárban, valahol lappang – esetleg egy társulati előjáró leszármazottainál, vagy megsemmisült idők folyamán. Valamiféle társulati irattár ugyanakkor szükségképpen létrejött, hiszen az alapszabály szerint a különböző helyeken megalakult rózsafüzér társulatok kötelezően, s a gyakorlatban is biztosan több-kevesebb rendszerességgel elküldték tagnyilvántartásukat a győri anyatársulatnak. V.ö.: *Barna G.*: Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata. i. m. 1998. 290–291.

128 *P. Marton Bernát*: Az Élő Rózsafüzér alapszabályai. Elmélkedések a rózsafüzér titkairól. Különbféle imák a Rózsafüzér Királynéjához. Énekek a Rózsafüzér Királynéjához. h. és é.n. Alátámasztják korábbi megállapításainkat Horváth József újabb kutatásai. Horváth ugyan megtalálta a fentebb említett imakönyv német nyelvű változatát, de más forrásokra ő sem bukkant. *Horváth József*: Győri kongregációk a XVIII. század közepén. 2000. 95.

129 *Mária Országá a L.Sz.A. című imatársulat negyedik évkönyvével V. évf. 9–10. szám*, (1884) 100.

híreket közölt az *Összetartás* című lapjában.¹³⁰ Szűts Emil könyvkereskedő volt abban az időben Budapesten, valamint az *Összetartás* című lap kiadója.¹³¹

A *Mária Ország*a megszűnése után ez a lap lett a Legszentebb Szív Asszonya Imaegylet lapja. A lap azonban nem volt hosszú életű: 1882-1889 között jelent meg. Részletes elemzése, a Legszentebb Szív Asszonya Imaegylettel való kapcsolata későbbi kutatások tárgya lehet. Kuncze Leó kiválásával, egy központi akarat és havilap megszűntével az imaegylet tevékenysége fokozatosan visszaesett, s lassan maga az imaegylet is megszűnt. Talán ezért nem ismerik a 20. század első felében megjelent, s a Jézus Szíve tisztelet történetét feldolgozó összefoglalások. Egyik tanulság azonban az, hogy a Jézus Szíve- és a Mária-tisztelet sokkal színesebb volt annál a 19. század második felében, s a századfordulón, mint amit a közvélekedés vagy akár az egyháztörténeti, vallási néprajzi kutatás erről tart. Jelzi, hogy van még feltárni ezen a téren is.

FORRÁSOK

A Jézus Legszentebb Szívénél közbenjáró Miasszonyunk című imatársulat havi tudósítása mint első évkönyve 1880-1884 (Szent Hangok 1-12. „Mária Ország” mellék-lapja. „Mária országa” előfizetőinek ingy. Győr, 1884.
Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Benedictina Gyűjtemény, BK 337. VII. 4.

130 „Összetartás, Bp., 1882. aug. 1.–1889. dec. 15.: ismeretterjesztő, szépirodalmi és mulattató katolikus közlöny. – Megj. havonta 1-jén és 15-én, össz. 178 sz. Szerk. és kiadó: Szűts Emil. Társszerk. 1886: Hajóssy György. Főmunk. Kador Sándor. Kiad. tul. Szűts és Tsa. Ny: Buschmann Ferenc. – Egyesült a Magyar Szemlével.” – írta Takács Emma a lapról. *Magyar Katolikus Lexikon X.* 2005. 382.

131 Életrajzáról nem sikerült egyelőre többet megtudnom.

1. kép: A Legszentebb Szív Asszonya imaegylet imakönyve, 1883

2.kép: Az új issouduni kegykép

3. kép: Az első issouduni kegykép

4. kép: A Legszentebb Szív Asszonya Imaegylet jelvénye

5. a–b. kép: Az imaegylet nyakban hordható érmecskéje

6. kép: Imaegyleti felvételi lap

ADRIÁNYI GÁBOR

JELES MAGYAR BENCÉS EGYHÁZTÖRTÉNÉSZEK
A 19. SZÁZADBAN

A magyarországi bencés rend visszaállítása és tanító renddé alakulása (1802) után¹ csakhamar jelentős történelmi tanulmányokkal léptek elő rendtagok; elsősorban a rend történetével kapcsolatban, de figyelmük kiterjedt a nemzeti, az egyetemes történetre, az egyháztörténetre, valamint azok segédtudományaira, módszertanára és társadalmi vonatkozására is.² A „Rendtörténet”³ ötödik kötetének tizedik fejezete a magyarországi bencés irodalmat a 19. század első felében 204 oldalon sorolja föl (394–598). Ebből az un. „világi irodalom” 71 oldalt (495–566) tesz ki.⁴ A „Rendtörténet” következő hatodik kötetének negyedik fejezete a magyarországi bencés irodalmat a 19. század második felében már 746 oldalon (134–880) jegyzi. Ebből egyedül a történeti irodalom 168 oldal (617–785).⁵ Itt a szerző 65 elhunyt történészeiről és 21 még élő történetíróról emlékezik meg.⁶

A 19. századi történészeinek sorát *Fuxhoffer Demjén János* (1744–1814) nyitja meg, aki 1758-ban lépett be a rendbe, tette le 1759-ben fogadalmát és volt 1784-től haláláig szófői plébános. Itt kezdett történeti műveket írni, pl. Werbőczyről és itt írta meg élete főművét a „*Monasterologiae Regni Hungariae*”-t, vagyis az összes hazai férfi és női szerzetesházak történetét. Ebből két kötet jelent meg,⁷ három kéziratban maradt.⁸ A szakirodalom a műt hiányok és hibák ellenére értékes forrásanyagnak tartja.⁹ Életművét hosszan méltatja Sörös Pongrác,¹⁰ ami annál is fontosabb, mert Schermann Egyed munkája a Rend tagjairól¹¹ csupán csak nevét, születési és halálozási dátumát közli.¹²

Maár Bonifác János (1788–1855) 1804-ben lépett be a rendbe és tett 1809-ben fogadalmat. Tanár volt Nagyszombaton, Pannonhalmán és 1820-tól 1850-ig Győrött.¹³ Itt

1 *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig /Dissertationes Hungaricae ex historia Exlesiae, I./ Aurora. München, 1973. 381–382.

2 Sörös Pongrác in. Erdélyi László (szerkesztő) *A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története* (továbbiakban *Történet*) VI. kötet, szerkesztette, részben írta Sörös Pongrác. Stephaneum. Budapest, 1916. 618.

3 Uo. V. kötet: *A Pannonhalmi Főapátság története*. Stephaneum. Budapest, 1907.

4 Uo.

5 Uo. VI.

6 Uo. VI. 617–785.

7 Győr 1803.

8 Sörös Pongrác in. *Történet* V. 506–528.

9 Sörös Uo. 521.

10 Uo. 506–528.

11 *Schermann Egyed*: *A Pannonhalmi Szent Benedek Rend tagjai 1802–1918*. Második javított, bővített kiadás. Pannonhalma, 1940.

12 *Schermann E.*: i. m. 7. Vizsont közli *Szinnyei József*: *Magyar írók élete és munkái*. 3. (1894) 861–862. és *Gulyás Pál*: *Magyar írók élete és munkái*. Új Sorozat. 9. (1992), 850.

13 *Schermann E.*: i. m. 18. Új Magyar Életrajzi Lexikon (továbbiakban UMÉL), 4 (2002) 363. *Szinnyei J.*: i. m. 8. (1902) 167–169. *Gulyás P.*: i. m. 18. (1999) 245.

egyetemes és magyar történelmet tanított. Főműve az „Egyetemes Történelem” lett két kötetben (Győr 1853, 1854), amelyről tanítványa és rendtársa Takács Gedeon elismerően, de kritikusan is vélekedett.¹⁴

Maár kortársa volt *Czinár Mór Pál* (1787–1875),¹⁵ aki több helyen is tevékenykedett, mint tanár, míg végül Pannonhalmán 1842-től 1870-ig könyvtáros és levéltáros volt. 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta. Nagy érdemei voltak, hogy Fuxhoffer „Monasteriologiáját” átdolgozta, javította. Mint könyvtárigazgató elkészítette a könyvtár 75 ezer kötetének jegyzékét és repertóriumát. Érdemeit méltatja Sörös Pongrác a „Történet” hatodik kötetében 639–648 oldalakon. Emlébeszédét fölötte az Akadémián Ipolyi Arnold tartott 1877. február 26.-án.

Idősebb rendtárs volt *Sztachovics Remig Alajos* (1812–1834),¹⁶ 1834-től rendtag, Győrtől tanár, majd levéltáros Pannonhalmán. Egyik főműve „Győr vármegye és város leírása” (Győr 1874). Ebben közli Győr megye árpádkori térképét, régészeti lelőhelyeit is. Másik főműve a pannonthalmi apátság híres 1322-es regisztruma (Győr 1876), amelyet mind Fraknoi Vilmos (Pesti Napló 1876. 190 szám), mind Károlyi Árpád (Századok, 1876. 740–742.) is méltatott.

Ugyancsak az idősebb generációhoz tartozott *Modrovics Gergely István* (1813–1884),¹⁷ aki alapos levéltári, könyvtári kutatás alapján készítette el kéziratát a „Zalavári apátság történeti vázlatára” címen. Benne különösen kidolgozta az apátság viszonyát a göttweigi apátsághoz, ami a későbbi zalavári függetlenség elnyerésénél fontos szerepet játszott.

Rómer Flóris (Flórián) Ferenc (1815–1889)¹⁸ tulajdonképpen a „magyar régészet atyja”, de számos tanulmánya kifejezetten egyháztörténelmi mű,¹⁹ a történelmet pedig szinte valamennyi munkája érinti. 1830-ban lett bencés szerzetes, fogadalmát 1836-ban tette le. 1867-től 1874-ig Budapesten egyetemi tanár, majd 1874-ben pápai felmentéssel besztercebányai egyházmegyes pap, 1877-ben nagyváradi kanonok lett. Maár tanítványaként fordult a történelem és a régészet felé, életművét, irodalmi működését Börzsönyi Arnold ismertette a „Történet” hatodik kötetének 689–709 oldalain.

Villányi Szaniszló Béla (1868-ig Vanicsek, 1847–1898) 1863-ban lépett be a rendbe és 1869-ben tett ünnepélyes fogadalmat. 1870–1882 között tanár volt Győrben, 1882-től gimnáziumi igazgató és házfőnök Esztergomban, 1894-től apát Bakonybélben.²⁰ Nem sok, de jelentős történeti műveit alapos kutatás és biztos ismeret alapján írta, így jellemzi

14 *Történet* VI. 623–632. Takács itt közli korábbi tanulmányát, amelyet a Pannonthalmi Szent Benedek Rend pápai katolikus gimnáziumának értesítőjében az 1907–1908-as iskolai évről Sándi Bernardin igazgató kiadásában. Pápa, 1908. 7–25 oldalakon már publikált.

15 *Schermann E.*: i. m. 11; *Szinnyei J.*: i. m. 2. (1898) 321–322; *Gulyás P.*: i. m. 5 (1943) 68. és Magyar Katolikus Lexikon (továbbiakban MKL) Szabó Flóris szócikke 2 (1993) 315–316.

16 *Schermann E.*: i. m. 43; *UMÉL* 6 (2007) 522; *Szinnyei J.*: i. m. 13 (1909) 1114–1115; MKL 12 (2008) 485. Viczián János szócikke.

17 Neve és adatai hiányoznak Schermannál, az idézett lexikonok sem hozzák, de ismerteti életét, munkáit Erdélyi László a *Történet* VII. kötetében 344–348 oldalakon, valamint az V. kötetben 662–668 lapokon.

18 *Schermann E.*: i. m. 44; *UMÉL* 5 (2004) 793–794; *Szinnyei J.*: i. m. 11 (1906) 1112–1131; MKL 5 (2004) Viczián János szócikke.

19 Ilyen pl. Adatok Hunyadi és Capistran 1456-ik évi táborozásához” (1865) vagy „Egy középkori kolostoriskola felszerelése” (1866).

20 *Schermann E.*: i. m. 64; *UMÉL* 6 (2007) 1142; *Szinnyei J.*: i. m., 14 (1914) 1122–1123; MKL 15 (2010) 216–217 Mészáros István szócikke.

öt Sörös Pongrác.²¹ Fő munkája Esztergomról szól: „Néhány lap Esztergom város és megye múltjából” (Esztergom 1891) és „Három évtized – 1684–1714 – Esztergom megye és város múltjából” (Esztergom 1892). Jelentős helyrajzi adatok alapján „Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelek és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században” (Győr 1889) című munkája is.

Füssy Tamás Alajos (1886-ig Fuchs, 1825–1903)²² 1841-ben lépett be a rendbe, 1849-ben tette le fogadalmát. 1848–1864 között Pápán, mint tanár és igazgató működött. 1864 és 1889 között Budapesten a Szent István Társulat igazgatója volt. Ezután perjel volt Zalaapátiban. Irodalmi munkássága rendkívül sokoldalú és szerteágazó volt, sokat fordított német és francia nyelvből is. Történelmi, iskolai tankönyveket éppúgy publikált, mint szórakoztató, ismeretterjesztő műveket a szélesebb olvasóközönség számára.²³ Jelentős volt publikációja VII: Pius pápáról („VII. Pius pápasága” 1876), IX: Pius pápáról („IX. Pius pápasága” 3 kötet. Budapest, 1878–1880.) és XIII. Leó pápáról („XIII. Leó pápa élete”. Budapest, 1887.)

Gyulai Rudolf (Rezső) Gyula (1848–1906, 1968-ig Prohászka)²⁴ német apától és francia anyától született. Ezért anyanyelvi szinten bírta a német és a francia nyelvet is, ami tudományos munkájában nagy szerepet játszott. 1864-ben lépett be a rendbe és 1870-ben tette le fogadalmát. Több helyen volt tanár. 1877 és 1897 között Komáromban volt tanár és könyvtáros, itt fejtette ki kulturszervezői és történelmi tevékenységét Komárom megyével kapcsolatban.²⁵ Fő műve: „Törökvilág Komárom megyében” (Komárom 1894), de számos tanulmányt írt a „Történet” I.–II.–VI.–VII. kötetében is.

Récsey Viktor Alfonz (1884-ig Ritschl, 1858–1908)²⁶ német anyanyelvű volt, 1874-ben lépett be a rendbe, 1879-ben tette le ünnepélyes fogadalmát. 1881-től Lichtenstein Alajos herceg fiainak nevelője volt, a nyári hónapokat a családnál Stájerországban töltötte. 1887-ben a pesti egyetemen tanári vizsgát tett, ott 1894-ben régészetből, oklevéltanból doktorált. Tanított Sopronban és Esztergomban, 1894-től a pannonhalmi könyvtár és levéltár igazgatója volt 1905-ig. Közreadta a pannonhalmi könyvtár ősnymtatványait és régi magyar könyveit. Rendkívül termékeny író volt, írásainak száma több százat tesz ki.²⁷

Szentimrei Márton Károly (1868-ig Stier, 1843–1909)²⁸ 1861-ben lépett be a rendbe és 1868-ban tette le fogadalmát. Tanár volt Sopronban, Komáromban, Pannónhalmán és itt 1893-tól 1901-ig főpáti irodaigazgató. Ezután nyugállományban Celldömölkön élt. Fő műve volt Szent Benedek életrajza („Szent Benedek élete és hatása. A szerzetesi intézmény története és társadalmi jelentősége”. Komárom 1880, 500 oldal) és monográfiája Krisztina svéd királynőről („Svédországi Krisztina élete és korrajza”. Szent István

21 in. *Történet* VI. 710–716.

22 *Schermann E.*: i. m. 51; *UMÉL* 2 (2001) 843–844; *Szinnyei J.*: i. m. 3 (1894) 880–884; *Gulyás P.*: i. m. 9 (1992) 924–925; *MKL*, 3 (1997) 863–864 Mészáros István szócikke.

23 Méltatása Tamás Vazultól *Történet* VI. 716–738; itt iskolai könyveinek jegyzéke 732–733, egyéb műveinek jegyzéke 733.

24 *Schermann E.*: i. m. 65; *Szinnyei J.*: i. m. 4 (1896) 160–162; *Gulyás P.*: i. m. 11 (1992) 638–640; *MKL* 4 (1998) 427–428 Viczián János szócikke.

25 Jellemzése Mihályi Ernőtől in: „Történet” VI. 738–743, itt műveinek felsorolása 741–743.

26 *Schermann E.*: i. m. 76; *UMÉL* 5 (2004) 650–651; *Szinnyei J.*: i. m. 11 (1906) 638–640; *MKL* 11 (2006) 502 Takács Emma szócikke.

27 Vö. Erdélyi László írását róla *Történet* VI: 743–752 itt irodalmi működése 745–752; önálló művei 745–747; értékezései 747–749, szócikkei 749–752

28 *Schermann E.*: i. m. 61; *Szinnyei J.*: i. m. 13 (1909) 734; *MKL* 13 (2008) 485 Viczián János szócikke.

Társulat. Budapest, 1882.) Történelmi tárgyú dolgozatai mellett számos szociológiai, társadalmi cikket is írt.²⁹

Vaszary Kolos Ferenc (1832–1915)³⁰ általában, mint bíboros hercegprímás ismert, kevésbé már mint pannonhalmi főapát, és még kevésbé mint történelemtanár és történész. 1847-ben lépett be a rendbe, 1854-ben tette le fogadalmát. Tanított Komáromban, Pápán, Esztergomban. 1885-ben lett főapát, 1891-ben esztergomi érsek, 1893-ban bíboros. Egészségi okokból 1912-ben lemondott és a rend balatonfüredi nyaralójába vonult vissza. Történeti tankönyveket, történeti életrajzokat írt,³¹ a Magyar Tudományos Akadémia igazgatói tanácsának tagja volt.

Mint fent már szó volt, a „Történet” hatodik kötetének negyedik fejezete közli a magyar bencés irodalmat (134–880). Ez 22 már elhalálozott, illetve négy a rendből kilépett szerzetes történetét (766–772) és tíz még élő történetet sorol fel (772–785). Az utóbbiak közül kiemelkedik kettő: Erdélyi László és Sörös Pongrác.

Erdélyi László Gyula (1868–1947)³² 1884-ben belépve a rendbe és 1890-ben letéve ünnepélyes fogadalmát 1892-től főiskolai tanár volt Pannonhalmán, majd ugyanott levéltáros, könyvtáros. 1911-ben egyetemi tanár lett Kolozsvárott művelődéstörténeti tanszéken, majd miután Kolozsvár Romániához került, a Szegedi Egyetemen kapott 1921-ben ugyanolyan tanszéket. 1936–1937-ben az egyetem rektora volt. 1938-ban nyugdíjba került, haláláig, mint perjel Zalaapátiban élt. Még Pannonhalmán kezdte meg Sörös Pongráccal együtt a 12 kötetes „A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend Története” (Stephaneum. Budapest, 1902–1916) kiadását. Már 1906-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett.³³ Az 1938-ig megjelent műveinek a jegyzéke négy nyomtatott oldalt tesz ki.³⁴

Sörös Pongrác Pál (1873–1919) Erdélyi László mellett kora legkiemelkedőbb bencés egyháztörténészé volt rövid élete ellenére.³⁵ 1890-ben lépett be a rendbe, 1895-ben tett ünnepélyes fogadalmat. Tanári oklevelet szerzett, tanárként is működött, de mint levéltáros inkább történeti kutatásokat folytatott 1898-tól Budapesten, Rómában, Ausztriában és Németországban. Szerkesztője, illetve szerzője volt a „Történet” II; III; IV; VI. kötetének. De munkatársa volt „A Pallas Nagy Lexikona” kötetének is. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett 1909-ben. Számos történeti tanulmányt és jelentős történelmi életrajzokat is írt, pl. Brodarics Istvánról (1907), Forgách Ferencről (1896), Forgách Simonról (1899) és Verancsics Antalról (1898).³⁶

29 Vö. Lovas Elemér írását róla *Történet* VI. 752–757 oldalain, itt munkáink jegyzéke 755–757.

30 *Schermann E.*: i. m. 53; *UMÉL* 6 (2007) 1143–1144; *Szinnyei J.*: i. m. 14 (1914) 994–996; *MKL* 14 (2009) 867–868 Viczián János szócikke; Fülöp Éva in: Beke Margit (kiadó), *Esztergomi érsek 1001–2003*. Szent István Társulat. Budapest, 2003. 379–385. Lásd még *Csikó Balázs*: Vaszary Kolos, a történelemtanár. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 25. (2013) 3–4. sz. 9–29.

31 Szerkesztette Füssy Tamással és Méry Etellel az „Ifjúsági Plutarchot”; ebben közölte életrajzait Hunyadi Jánosról, Fejér Györgyről, Festetics Györgyről, Nagy Alfrédéről, Szilágyi Erzsébetről. Vö. Kelemen Krizosztom írását róla, *Történet* VI. 760–766, itt történeti művei 761–762, tankönyvei 765.

32 *Schermann E.*: i. m. 84–85; *UMÉL* 2 (2001) 393; *MKL* 3 (1997) 171–172 Takács Emma szócikke.

33 Rendes tagsága elmaradt, valószínűleg Tagányi Károly pesti levéltárossal folytatott vitája miatt, mivel a pesti tanárok Tagányi mellé álltak, vö. *Kristó Gyula*: Történelem. In: Mészáros Rezső (szerkesztő), *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998*. Szeged, 1999. 250.

34 *Történet* VI. 774–778. Itt önálló művei 774–776, értekezései 776, tanulmányok, bírálatok 776–777, közlemények 777, szerkesztés 777, egyéb 777–778.

35 *Schermann E.*: i. m. 93; *UMÉL* 5 (2004) 1251; *Szinnyei J.*: i. m. 12 (1908) 1321–1324; *MKL* 12 (2008) 485. Viczián János szócikke.

36 Írásainak jegyzéke „Történet” VI. 778–783. Önálló művei 778–779, értekezései 779–782, ismertetései, bírálati 782–783, közleményei 783, szerkesztése 783.

SOMORJAI ÁDÁM OSB

A BENCÉS BIRTOKOK NEMZETKÖZI JOGI HELYZETE A DUNÁTÓL ÉSZAKRA FEKVŐ TERÜLETEKEN 1919–1939

1919. augusztus 11-én a szlovák teljhatalmú miniszter rendeleti úton zárlat, azaz állami kényszerkezelés alá vette a Magyarországon székelő katolikus egyházi személyeknek és intézményeknek Szlovákia területén lévő birtokait. A magyarországi főpásztorok – így a pannonhalmi főapát is – a Hágai Vegyes Döntőbíróság elé vitték az ügyet, és nyeresre is álltak, de ekkor a csehszlovák kormányzat megsarolta a Vatikánt, hogy vonják vissza keresetüket, ellenkező esetben államosítják az egész birtokvagyonot. Ugyanakkor kilátásba helyezték, hogy amennyiben az Apostoli Szentszék az egyházmegyehatárokat a létező államhatárokhoz igazítja, akkor visszaadják az egyháznak a zár alá vett birtokokat. A magyarországi főpásztorok felfüggesztették¹ a hágai pert, cserébe a csehszlovák kormányzat feloldotta a zárlat, és Pavol Jantausch c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzó (1922–1947, püspök 1925-től) bízta meg a teljes birtoktömeg kezelésével. A tulajdonjogi kérdés tisztázása nem történt meg, az egyház, tehát a trnavai apostoli kormányzó az Apostoli Szentszék részéről vagyonkezelői beosztást kapott, így a kataszteri nyilvántartásokban továbbra is az eredeti tulajdonosok szerepeltek – egészen 1993-ig. A Szlovák Köztársaság, fennállása első esztendejének vége felé, tehát 1993 októberében a 282/1993 sz. törvénnyel szabályozta az egyházi javak restitúcióját. 2008-ig a trnavai ordinariátus volt a legfontosabb, ha nem az egyetlen olyan egyházkormányzati egység, amelyet az új Szlovák Köztársaság elismert, s amely polgárjogi szempontból jogalanyi státusnak örvendett. Kérdés, hogyan működött ez a gyakorlatban. Nem véletlen, hogy az Apostoli Szentszék nyilatkozatára volt szükség: 2008 óta mind a három érsekség és öt püspökség rendelkezik jogi személyi státussal.

Írásunkban a kérdés nemzetközi vonatására figyelünk, így elsősorban a csehszlovák kormány, az Apostoli Szentszék (1929. február 11-től a Vatikán Városállam) kapcsolattartására, továbbá válogatunk Pavol Jantausch c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzó,² Kelemen Krizosztom pannonhalmi prézes apát,³ s ha indokolt, Serédi

1 Mivel elterjedt a szakirodalomban a téves megállapítás, szükséges megjegyeznünk, hogy – a csehszlovák és a vatikáni kívánalommal ellentétben – nem visszavonták, hanem felfüggesztették.

2 Pavol Jantausch (1870–1947), 1893-tól r. k. pap, 1922. május 29-étől Trnava apostoli kormányzója, 1925. március 30-ától prienei c. püspök, fölszentelve 1925. június 14-én.

3 Kelemen Krizosztom (1884–1950, koadjutor apát 1929-től, főapát 1933-tól). Lásd: *Várszegi Imre Asztrik*: Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát (1929–1950). (Pannonhalmi Főapátok 1), Budapest 1990. Ki-nevezéseire: *Somorjai Ádám*: *Visitatio apostolica Institutorum Vitae consecratae in Hungaria, 1927–1935*. A magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációja (Rendtörténeti Füzetek 13), Pannonhalma 2008. Lemondásaira és emigrációjára újabban *úő.*: Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát emigrációs éve (1947–1950). Különös tekintettel a Magyar Bencés Kongregáció jogfejlődésére. (Pannonhalmi apátok és főapátok 1), METEM, Budapest 2014.

Jusztinián OSB esztergomi érsek⁴ vonatkozó hivatali levelezéséből. Címadásunknak megfelelően arra törekszünk, hogy a csehszlovákiai (szlovákiai) bencés birtokok jogállását vizsgáljuk; itt nem térünk ki a komárnói (rév-komáromi, [észak-]komáromi) bencés rendház, más néven a Komárnói Szent Benedek-rend belső életére.

I. Vatikáni–Csehszlovák TÁRGYALÁSOK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR BENCÉS KONGREGÁCIÓ (PANNONHALMI SZENT BENEDEK-REND) SZLOVÁKIAI BIRTOKAIRA

Az Apostoli Szentszék és a Csehszlovák Köztársaság által kötött modus vivendi szövegének elemzése szerzetesjogi szempontból és a Magyar Bencés Kongregáció jogállása

Az Apostoli Szentszék és a Csehszlovák Köztársaság 1928. február 2-án⁵ kötött *modus vivendit*.⁶

A nyomtatott teljes szövegben az *első cikkely* folytatása a zár alá vett egyházi javak új elosztásával foglalkozó állami és egyházi bizottság felállítását hozza, a *második cikkely* a javak igazgatásával kialakult helyzet ideiglenességére mutat rá: amíg a megegyezést meg nem köti a két, fentebb említett tárgyaló bizottság. A *harmadik cikkelyben* kifejtésre kerül a felek konszenzusa azzal kapcsolatban, hogy a Csehszlovák Köztársaság területén ne legyen joghatósága más állam területén élő (prelátusnak). Azok a szerzetesi közösségek, amelyek Csehszlovákiában élnek, nem függenek külföldön élő tartományfőnököktől sem. Ha önálló rendtartomány felállítása nem lehetséges, akkor e közösségek közvetlenül a generális házhoz tartozzanak, előjárójuk pedig csehszlovák állampolgár legyen. A *negyedik cikkely* a püspökök kinevezésének új módját szabályozza: az érsekek, megyéspüspökök, az utódlási joggal felruházott koadjutorok és a tábori püspök kinevezése előtt a Vatikán közli a jelölt nevét a csehszlovák kormánnyal, s annak beleegyezését kéri. Az *ötödik cikkely* az ily módon kinevezett főpap állami esküjének szövegét szabja meg. A *hatodik cikkely* rögzíti, hogy a kormány haladéktalanul rendelkezik e modus vivendi gyakorlati kivitelezéséről.

Amint a magyarországi apostoli vizitáció anyagának vizsgálata kapcsán megállapítottuk: a pannonhalmi főpát 1930-ban a generális rendfőnökökkel azonos jogállású volt, hiszen a Szerzetesi Kongregáció, amikor az apostoli vizitáció második fordulójá-

4 Serédi Jusztinián OSB (1884–1945), esztergomi érsek 1927. november 30-ától, bíboros 1927. december 19-étől. Lásd: *Erdő Péter*; Serédi Jusztinián, 1927. november 29.–1945. március 29. in: *Esztergomi érsekek, 1001–2003*. Szerk.: Beke Margit, Budapest 2003. 389–393 (irodalom 394sk.); lásd még *Csíky Balázs*: Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége, ELTE BTK doktori értekezés, Budapest, 2010. Előkészületben. *Úő.*: A magyar hercegprímási méltóság jogi helyzete a két világháború között, in: *Jogtörténeti Szemle*, 2012/1. sz. 35–43.

5 Salacz Gábor, aki összefoglalja a modus vivendi tartalmát, 1927. december 17-i dátumról ír, lásd: *Salacz Gábor*: A Magyar Katolikus Egyház a szomszédos államok uralma alatt. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae III*), München 1975. 36–37.

6 Hivatalos szövege francia, megjelent in: *Acta Apostolicae Sedis* 20 (1928) 65–66. Egyfajta fordítását és elemzését lásd utóbb: *Malagyi József*: Az 1. Csehszlovák Köztársaság és az Apostoli Szentszék (Vatikán) diplomáciai kapcsolatainak alakulása (1918–1938). Marmaggi-féle botrány, in: *Az állam és jog alapvető értékei*, 1. kötet. Szerk.: *Smuk Péter*; Győr 2010. 96–103. Továbbá Rác Kálmán publikációiban. Szerzetesi vonatkozásból elemeztem a következő kötetemben: *Somorjai Ádám*: *Visitatio apostolica*, i. m. 454. 460. 525–526. 532–533. lapokon.

ban az apostoli delegátusok személyére kért javaslatot, 1930. december 10-én az egyes férfirendek generálisához fordult, a bencések esetében azonban nem a primás apáthoz, hanem a pannonhalmi prézes apáthoz.⁷ A helyi előjáró csehszlovák állampolgárságának a megadása az új állam jóindulatától függött. Ily módon a komáromi rendház elvileg eleget tett az állam feltételeinek.

A csehszlovák állammal kötött vatikáni *modus vivendi* elismeri azt, ha egy rendház a külföldön székelő generálishoz tartozik. A szövegben nincs olyan kitétel, hogy a generálisnak Rómában kell laknia, mint általában szokott; hiszen a pálos rend generálisa is Czestochowában van; a szalézi rend generálisa a 20. század elejéig Torinóban volt; a premontrai rend első generálisa, aki Rómában generaliciát épített, Hubert Noots O.Praem,⁸ a ciszterci rendnek is csak a 20. század derekától kezdve van Rómában generaliciája; és még sorolhatnánk.

A Magyar Bencés Kongregáció valójában egy szerzetesrend, amelynek az élén prézes apát, főapát áll, aki a generálissal azonos jogállással rendelkezik. A primás apáti hivatal 1893 óta létezik, nem generális.⁹ A bencés kongregációk élén a prézes apátok között van generális apát is.¹⁰ A primás apát a kongregációk konföderációjának az élén áll.

A Magyar Bencés Kongregáció főapátjának generálisi mivoltát elismeri az Apostoli Szentszék, például azzal, hogy a pápai vizitáció második fordulójában – míg a többi magyarországi szerzetesrend esetében a római generálist, addig a magyarországi bencések esetében a pannonhalmi prézes apátot kéri fel arra, hogy nevezzen meg alkalmas személyt, akit a Kongregáció kinevezhet apostoli delegátusnak. Ez meg is történik,¹¹ így Pannonhalma tett javaslatot Hartmann Strohsacker göttweigi apát személyére.

7 La Puma érsek, a Szerzetesi Kongregáció titkárának kísérőlevele a pannonhalmi prézes apáthoz, kelte 1930. december 18., ikt. sz. 4696/27. Eredeti: Pannonhalmi Főapátság Levéltára (a továbbiakban: PFL), Főapáti iratok, Iktatatlan. – Ugyanakkor a pannonhalmi főapát vagy prézes apát kinevezése körül megkérdte a római székhelyű primás apát véleményét.

8 Hubert Noots, O. Praem. (1881–1967) Vö. *Johan Ickx*: Vitam impendere vero. Prälät Joseph Wilpert und das Päpstliche Institut Santa Maria dell'Anima in Rom, in: Giuseppe Wilpert Archeologo cristiano. Atti del Convegno (Roma, 16–19 maggio 2007), (Sussidi allo Studio delle Antichità Cristiane, XXII), szerk.: *Stefan Heid*, Città del Vaticano 2009. 105–125. Itt: 116. – Lásd még: In memoriam Reverendissimi Domini Huberti Noots, abbatis generalis emeriti, in: *Analecta Praemonstratensia* 43 (1967) 201–202.

9 A bencés rend szerkezete sajátos. A primás apáti hivatalt XIII. Leó pápa állította fel 1893-ban, a Bencés Konföderációval együtt. Amint neve is jelzi, a primás apát az első apát, de nincs jurisdikciója az egyes kongregációk fölött, azok élén a prézes apát, a Magyar Bencés Kongregáció esetében a főapát áll. Lásd: A Bencés Konföderáció. Szerk.: *Somorjai Ádám* (Bencés Rendtörténet 1), Pannonhalma 2009. 187. – Az egyes kongregációk tehát, amelyek száma 2015-ben 19, önálló szerzetesrendek. Ennek következtében 19 rend lépett konföderációra. (A teljesség kedvéért meg kell jegyezzük, hogy vannak még bencés regulát őrző kongregációk a konföderáción kívül is.)

10 Így a 14. századi eredetű Olivétánus Kongregációban, amely 1960-ban, és a 13. századi eredetű Szilvesztrinus Kongregációban, amely 1973-ban nyert felvételt a Bencés Konföderációba. Jelenleg az olivetánus prézes apát nem használja a generális címet. – Generális perjel címet visel a 12. századi eredetű Camaldoli Kongregáció prézese. A cönobita jellegű Camaldoli Kongregáció 1966-ban csatlakozott a Bencés Konföderációhoz. (A remete jellegét jobban megtartó Monte Coronai Camaldoli Kongregáció, mint ismeretes, nem csatlakozott hozzá.)

11 A Szerzetesi Kongregáció 1930. december 10-én kelt 4696/27. sz. körlevelére lásd: *Somorjai Ádám*: Visittatio apostolica, 79. Lásd még táblázatos összefoglalásunkat az apostoli delegátusok nevével rendenként a 112. oldalon és a Magyarországon működő 15 szerzetesrend generálisaihoz küldött körlevél szövegét a 250skk. oldalakon. Az Angelo Rotta apostoli nuncius útján továbbított körlevél kísérőlevele egy nappal később kelt. Lásd i. h. 79sk. és a Vatikáni Titkos Levéltárban a Budapesti Apostoli Nunciatura fondját, amelynek jelzete: ASV, ANU, 1931, Busta 37. Fasc. 6/1-2, 126–245 Ord. Congr. Rel. ff. 135,

Viktor Dammertz OSB szerzetesjogász az 1921. évi pannonhalmi statútumokat elemezve 1963-ban arra az eredményre jutott, hogy a Magyar Bencés Kongregáció esetében „minden olyan ismeretőjegy megvan, amely a szerzetesrendet jellemzi”.¹²

Ennek értelmében a csehszlovák *modus vivendi* értelmezése számunkra kedvező. Trnava, ha akarja, ha nem, Pannonhalmán nem egy külföldi superiort, hanem egy szerzetesrend generálisát tisztelheti.

A *modus vivendi* végrehajtásához szükséges volt a csehszlovák kormány kívánsága szerint az egyházmegyehatárok megváltoztatása; ehhez konzultálni kellett az érintett kormányokkal és püspöki karokkal, így a Magyar Királyi Kormányval és a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnökével és az illetékes ordináriusokkal.¹³ Ezért külön szentszéki bizottságot kellett felállítani. Ezzel párhuzamosan folyt az apostoli vizitáció mind Csehszlovákiában, mind Magyarországon. A komárnói rendházban Josef Foltynovsky olmtüzi teológiai tanár végezte az apostoli (pápai) vizitációt, 1925. március 26-án.¹⁴ A birtokokkal kapcsolatos levelezés és az egyházkormányzati változtatások körüli kormányközi kapcsolatok jól dokumentáltak a Vatikáni Államtitkárság első szekciójának, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának¹⁵ történeti levéltárában, amely írásunk időpontjában 1939. február elejéig, XI. Pius pápaságának végéig kutatható.

1934–1935 magasságában maga a csehszlovák kormány tartotta vissza a szlovákai bencés birtokokat, azzal, hogy csak akkor szolgáltatja vissza egyházi kezelésbe, ha végrehajtja rajtuk a birtokreformot.

1934–1935: Újabb tárgyalások az Apostoli Szentszék és a Csehszlovák Köztársaság között

Összefoglalásunk vázlatos, nem térhetünk ki a két magas fél tárgyalásainak minden fordulójára, így a *modus vivendi* kimunkálásának fázisaira sem. A vonatkozó szakirodalomból is megtudható, hogy egy éveken át tartó folyamatról van szó, amelynek első fázisa a *modus vivendi* aláírása, a második fázisa pedig a *modus vivendi* elveinek gyakorlati

135r, 135bis. Vincenzo La Puma, a Szerzetesi Kongregáció érsek-titkára a Magyar Bencés Kongregáció prézes apátjához címezte levelét, ikt. sz. 4696/27: Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapátok iktatatlan iratai. Kelemen Krizosztom. Levelek és egyéb iratok, 1920–1945. – A dátumokból rekonstruálhatóan a Szerzetesi Kongregáció december 10-ére datálta a körlevél hivatali példányát, december 11-ére datálta a budapesti nunciatúrára küldendő kísérőlevelet, és a többi generálissal együtt december 18-ára datálta a generálisoknak és a pannonhalmi prézes apátnak küldött példányt (mely utóbbit a budapesti nunciatúra útján kért továbbíttatni).

12 *Viktor Dammertz*: A bencés kongregációk alkotmányjoga (Bencés Rendtörténet 2), Pannonhalma 2015. 187.

13 A magyar vonatkozásokhoz lásd *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945, Budapest 1999. Lásd a II/4. fejezetet: Az intesa simplicetól az I. bécsi döntésig (1927–1938). Interneten: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/katolikus-egyhazi-1/ch03s04.html> (Letöltés 2015. február 28-án) – Vö. még Rác Kálmán dolgozataival.

14 A komárnói bencés monostor apostoli vizitációjához lásd: *Illés Pál Attila*: A komáromi bencés rendház a két világháború közötti korszakban, in: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon, szerk.: Illés Pál Attila és Juhász-Laczik Albin (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 7), Piliscsaba–Budapest 2012. I. kötet, 385–398, itt: 391–394. A dolgozat a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban őrzött Komáromi Bencés Ház levéltári anyaga alapján készült.

15 1988 óta a hivatalos megnevezés: Vatikáni Államtitkárság (vagy Öszentsége Államtitkársága) Államok Közötti Kapcsolatokért felelős Szekciója: Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati (más néven [1988 óta]: Második Szekció).

kivitelezése. Évszámokkal kifejezve: az aláírás 1928-ban, a kivitelezés 1937-ben történt, amikor a csehszlovák kormány követelése teljesült és az Apostoli Szentszék rendezte az egyházmegyehatárokat.

A *modus vivendi* gyakorlati kivitelezéséhez különös figyelmet érdemelnek a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának ülései (*sessio*).¹⁶ A nyomtatott füzeteket minden bíborosi tag megkapta és azok alapján vitatta meg a kérdést. Csehszlovákia ügyében több *sessió*t is tartottak. Ilyenek pl. – a teljesség kimerítése nélkül – az 1919. június 28-án, 1919. december 14-én, 1921. december 18-án és 1922. április 12-én tartott *sessió*k.¹⁷ A most minket közelebről érdeklő 1934–1936 közötti periódusra a következő *sessió*król vannak nyomtatott dokumentumaink: 1935. május 18. és július 18. – *Sessio* 1368; 1936. május 18. – *Sessio* 1370.¹⁸

Eduard Benes csehszlovák külügyminiszter 1935. március 13-án kelt levele Pacelli bíboros államtitkárhoz fordulópontot jelent a tárgyalások során. Kiemelnék, hogy itt is tételes felsorolást nyernek az egyes hágai perek, amelyek visszavonását kéri. A Panonhalmi Bencés Rend itt tételesen említést nyer a Csehszlovák Állam ellen indított hágai per egyik felpereseként. Benes továbbá kifejezi, hogy a csehszlovák kormány kész átadni a Szlovákiában fekvő egyházi vagyonok adminisztrációját Mons. Jantauschnak, és dátumot is megnevez: legkésőbb 1935. április 1- vagy május 1-ig. Ezzel nyomás alá helyezte az Apostoli Szentszék, mondhatnánk úgy is: ultimátumot adott. A levél végén kéri, hogy nevezze meg azt a lehetőleg minél korábbi dátumot, amellyel az Apostoli Szentszék átadná Mons. Jantauschnak e javakat, továbbá közzétenné a csehszlovák egyházmegyék új határaitól szóló pápai bullát.¹⁹

Egy hónappal később, 1935. május 14-én kelt az 1576/35 ikt. számú szóbeli jegyzék, amelyben a Vatikáni Államtitkárság válaszolt Benes külügyminiszternek. Ebben tételesen felsorolják a szóba jövő egyházmegyes, káptalani és szemináriumi javakat, az elenyészett és az Esztergom által kezelt lekeri apátság javait és az alapítványi kassza javait. Megszűnnek a csehszlovák állam vonatkozó hivatalai. Külön tárgyalási témát ké-

16 A *sessió*k a Kongregáció bíboros (és újabban érsek) tagjainak rendkívüli ülései, amelyeken elvi határozatokat hoznak. A szakirodalomban ilyen pl. VI. Pál pápa trónralépését követően az 1963. július 16-i *sessio*, amelyen a bíborosok úgy döntenek, hogy az elődje, XXIII. János pápa által megkezdett úton tovább kell haladni a párbeszéd felé. Lásd: La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana. [A párbeszéd politikája. Casaroli dokumentumai a vatikáni keleti politikáról] Szerk.: *Giovanni Barberini*. Il Mulino, Bologna, 2008. 78–89. Az 1922 és 1938 közötti periódus *sessió*inak fontosságát vizsgálja újabban: *Roberto Regoli*: Decisioni cardinalizie ed interventi papali. Il caso della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, in: *Le gouvernement pontifical sous Pie 11.: pratiques romaines et gestion de l'universel. Études réunies par Laura Pettinaroli, École française de Rome, Róma 2013.* 481–501. – Lásd még: *Laura Pettinaroli*: Les *sessioni* de la congrégation des Affaires ecclésiastiques extraordinaires: évaluation générale (1814–1938) et remarques sur le cas russe (1906–1923), in: *Mélanges de l'École française de Rome – Italie et Méditerranée modernes et contemporaines*, 122-2 (2010) 493–537.

17 AA.EE.SS, Rapporti delle Sessioni 1919: N. 1227, stampa 1065, és N. 1231, stampa 1071, illetve Rapporti delle Sessioni 1921: N. 1244, stampa 1086 és N. 1249, stampa 1091. Ezekre vonatkozóan lásd *Emília Hrabovec*: Slovensko a Sväta stolica 1918–1927 vo svetle vatikánskych pramenov. Univerzita Komenského, Bratislava 2012. Vö.: *Somorjai Á.*: Vatikáni források a szlovák államiság kezdeteire, 1918–1927. A szlovák–magyar közös egyháztörténelem egyoldalú szemlélete igényes tudományos publikációkban? in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 24 (2012) 3–4. sz. 167–181. (Interneten: www.heh.hu)

18 Cecoslovacchia. Circa la restituzione di beni ecclesiastici sequestrati in relazione collesecurazione del “*modus vivendi*” e al ritiro dei processi pendenti presso il Tribunale Misto dell'Aja. Ezekből egy sorozat kigyűjtve a következő fondban is: AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos 97 P. O. Fasc 129.

19 Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos 97 P.O., Fasc. 129 ff. 29a–31.

peznének a zirci és a pannonhalmi apátság, valamint a győri káptalan javai. Majd pedig biztosítja a csehszlovák kormányt, hogy amint a javakat átadják az új adminisztrációnak, oly módon fogja megállapítani az új egyházmegyehatárokat, hogy a jövőben a Csehszlovák Köztársaság egyetlen része se tartozzék a csehszlovák államhatárokra kívüli ordináriushoz, továbbá, hogy Csehszlovákia egyetlen egyházmegyéje se terjedjen túl az ország határain.

1935–1936: A Vatikáni Államtitkárság és Pavol Jantausch c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzó

Pacelli bíboros államtitkár 1935. május 17-én levélben fordult az egyházi javak új kezelőjéhez, Pavol Jantausch püspök, trnavai apostoli kormányzóhoz. Ezt a levelét később dekrétumként emlegették Trnavában. Ebben egyértelmű, hogy az új vagyongazdálkodó, adminisztrátor vagy biztos az Apostoli Széktől függ és vagyongazdálkodásáról be kell majd számolnia: „Beatissimus Pater id tibi negotii ommittit, ut huiusmodi bona excipias et administres dependenter ab Apostolica Sede, cui diligentem relationem in posterum exhibendam curabis.”²⁰ Leveléhez instrukciót is mellékel, amelyben előbb tételesen felsorolja a szóban forgó javakat, közöttük a Szent Benedek-rend (Pannonhalma), a zirci apátság és a győri káptalan javait is, majd tételesen kitér a fontosabb tudnivalókra és arra, hogy (rendszeresen) be kell számolnia a vagyongazdálkodásáról.²¹

Pacelli bíboros államtitkár levelét megelőzve Jantausch püspök 1935. május 14-én kézzel írt levélben fordul Giuseppe Pizzardo érsekhez, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkárához, s fölveti a Szlovákiai Komárnói Szent Benedek-rend és a hozzá tartozó Deáki és Komáromfűss plébániája ügyét, hiszen azok ki vannak véve, exemptek a trnavai apostoli kormányzó fennhatósága alól, és a magyarországi Pannonhalmi Főapátságtól függenek. A *modus vivendi* III. cikkelye azt posztulálja, hogy a komárnói ház és a két plébánia az Apostoli Szentszékhöz alávetett sui iuris monostor legyen. Ugyanígy, a rend szlovákiai javai, 4237 katasztrális hold, a földreform végrehajtását követően a komárnói monostor és a hozzá tartozó intézmények fenntartására fordítassanak. Jantausch továbbá azzal érvel, hogy ez a komárnói bencés gimnázium – amely az egyetlen magyar tanítási nyelvű nyilvános nyolcosztályos gimnázium – további fennmaradása érdekében szükséges. Ezért Komárnót – a Szent Benedek-rendet – sui iurisszá kell nyilvánítani, és a hágai per visszavonását követően a rendnek a csehszlovák kormány által visszatartott javait haladéktalanul vissza kell adni az új háznak.²²

Jantausch beszámoló levelei teljes listájának összeállításához hosszabb előtanulmányok szükségesek, de néhány dátumot már kutatásaink közben rögzítettünk. Ezek részletesen kitérnek minden olyan körülményre, amelyek a vagyongazdálkodásra vonatkoznak; általában tételes beszámolók a jövedelmekről és a kiadásokról. Ilyenek:

20 Pacelli bíboros államtitkár 1935. május 17-én kelt, 1620/35 ikt. sz. levele (dekrétuma) Jantausch prienei c. püspök, ap. kormányzóhoz; részlet. Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovakchia, Pos. 133 P.O., Fasc. 162, ff. 6–7.

21 Pacelli bíboros államtitkár instrukciója Jantausch prienei c. püspök, ap. kormányzóhoz; részlet. Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovakchia, Pos. 133 P.O., Fasc. 162, ff. 4r–4v–5r.

22 Pavol Jantausch c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzó 1935. május 14-én kelt levele Giuseppe Pizzardo érsekhez, érkeztetési ikt. sz. 1703/35, kézzel írt, eredeti. Levéltári jelzete: AA.EE.SS, Cecoslovakchia Pos. 97 (P. O.), Fasc. 116. foll. 25–25v.

Jantausch püspök Pizzardo érsekhez címzett 1935. június 1-ji levelében a vagyonkezelés egyes jogi részleteivel kapcsolatban tesz föl kérdéseket.²³

1935. október 19-én Saverio Ritter c. érsek, prágai apostoli nunciushoz írt levelében tételesen felsorolja az átvett javakat, ám ebben nem tesz említést a bencés birtokokról.²⁴

1935–1936 fordulója: A Vatikáni Államtikárság és Serédi Jusztinián bíboros hercegprimás, esztergomi érsek levelezéséből

Fentebb még arról szóltunk, hogy a bencés birtokok is Trnava kezelésébe kerülnek, viszont ennek végrehajtása ténylegesen nem történt meg. Erre forrás Pacelli bíboros államtitkárnak 1935. december 31-én Serédi Jusztinián bíboros hercegprimás, esztergomi érsekhez írt jól dokumentált és négy melléklettel ellátott levele, amelyben a csehszlovák követelésekről, a hágai pertől való visszalépésről is, a vagyontömegnek a trnavai apostoli kormányzó által történő kezeléséről írt. Ebben említést tesz a bencés birtokokról, miszerint azok nem kerülnek Trnavához, mert a csehszlovák kormány még végre akarja hajtani rajtuk a földreformot.²⁵

Feltűnő, hogy míg a birtokokat június 1-jén már átadták egyházi kezelésbe, a hágai per visszavonására hat hónappal később még csak felkérő – utasító – levél érkezik Esztergomba.

Serédi 1936. január elején válaszolt. Levele igen határozott, rendkívül sok kételyt ébreszt; ő úgy tudja, hogy a csehszlovák kormány tulajdonában maradt a korábban zár alá vett és most a csehszlovák állam alattvalójának kezelésre átadott vagyontömeg; láthatóan nem értesült arról, hogy az Apostoli Szentszék értelmezésében a vagyonkezelésről nem a csehszlovák kormány, hanem az Apostoli Szentszék kér majd rendszeres elszámolást. A tételes kimutatásnál Serédi véleménye az, hogy a csehszlovák kormány a bevétel nagy részét megtartotta magának.²⁶

II. A MAGYAR BENCÉS KONGREGÁCIÓ (PANNONHALMI SZENT BENEDEK-REND) SZLOVÁKIAI BIRTOKAINAK RENDEZÉSE

1935–1936: A Vatikáni Államtikárság és a bencések

Az Apostoli Szentszék Államtikársága előbb a komárnói házfőnökhöz fordult kéréseivel a prágai apostoli nunciatura útján, majd, miután vette Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát választát, júniusban Janota Cirill OSB, a római Szent Anzelm Pápai Egyetem professzora, rendi prokurátor útján érdeklődött.

23 N. Prot. 3477/935, érk. Prot. N. 1849/35. Lásd: AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 133 (P. O.), Fasc. 162. fóll. 10–10v–11 gépelt, latin. Ezzel kapcsolatos válaszok: i. h. fóll. 12, 13. hivatali példány (minuta): 14–15. följegyzés (appunto): f. 16.

24 Jantausch püspök, apostoli adminisztrátor 1935. október 19-én kelt levele Ritter érsek, prágai nunciushoz. Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 97 P.O., Fasc. 129, ff. 70–72.

25 Lásd: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 133 P.O., Fasc. 162. ff. 42–44.

26 Serédi Jusztinián bíboros hercegprimás esztergomi érsek 1936. január 14-én kelt, 195/1936. ikt. sz. válaszlevele Eugenio Pacelli bíboros államtitkárhoz. Érkeztetési ikt. sz.: 403/36. Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 133. P. O. Fasc. 162. ff. 59–63.

Kelemen Krizosztom főapát a prágai nunciatúra 1935. február 14-én kelt 17318 ikt. sz. levelére hivatkozva válaszol, amelyet eredetileg a prágai nunciatúra a komárnói házfőnökhöz intézett, de az ő nevében, mint egyetlen, e kérdésben illetékes hivatal („unica in hac re competens auctoritas”), tehát a komárnói házfőnök előljárója. Levelében pannonhalmi szempontból tisztázza az alapkérdéseket: a komáromi rendháznak nincsenek saját javai, írja, majd megállapítja: a mi Magyar Kongregációnk javai, amelyek Csehszlovákiában találhatóak, nem a komárnói rendház javai. A komárnói rendház és a Szent Benedek-rend Szlovákiában fekvő birtokai a kataszteri nyilvántartás szerint is a Pannónia Szent Hegyén lévő Szent Márton Főapátság javai. A Szlovákiában fekvő két plébánia és a dénesdi filia a főapátság egyházmegyéjéhez tartoznak, patrónusuk maga a főapát. Majd leírja, hogy a főapátság Szlovákiában fekvő birtokait (Deáki, Komáromfűss és Kolosnéma helységekben) a csehszlovák állam 1919-ben zár alá vette, elfoglalta, jövedelmeit egészen a mai napig fenntartotta, és nem számol el a főapátság felé. A főapát a megnevezett javak zár alá vétele és elkobzása ellen pert indított a hágai nemzetközi bíróságnál; ez a bíróság 1934-ben elismerte ugyan illetékességét, de még nem hozott döntést. A mellékletben pedig részletezte az 1932. július 19-én tartott – a témában legutolsó – pannonhalmi konventgyűlés határozatait.²⁷

Ugyanezt a levelet a főapát másolati példányban küldhette be a bencés prokurátor útján, ugyanis „1935 júniusában a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkársága a rendi prokurátor útján a következő kérdéseket intézte a Magyar Bencés Kongregációhoz:

1. Hajlandó-e Pannonhalma hozzájárulni a csehszlovákiai magyar bencés intézmények elszakításához és önállósításához?

2. Hajlandó-e az ennek megtörténtéhez szükséges per-visszavonással élni az ún. hágai processusban?

3. Hajlandó-e Pannonhalma a maga birtoklási jogáról való lemondással is alátámasztani a függetlenített csehszlovákiai rész életét?”²⁸

„A főapát a kérdésekre július 2-án, a rendi prokurátorhoz intézett válaszában a következőket felelte:

1. Kész hozzájárulni a csehszlovákiai rész elszakításához, ha az elszakítandó rész participál, kvázi jogutóda lesz Pannonhalmának ezer éves nullius voltában, vagyis mint önálló nullius apátság vagy perjelség, esetleg az abbas primás úrnak mint a bencés konföderáció elnökének ellenőrzése mellett.

2. Kész a hágai pert visszavonni, ha a Szentszék a csehszlovák államtól megkapja azokat a garanciákat, amelyek szükségesek a pannonhalmi kongregáció csehszlovákiai magyar intézményeinek fenntartására. Ezek a garanciák a következők lennének: *a.* a csehszlovákiai magyar bencés intézmények fenntartásához szükséges birtokok továbbra is célvagyonnak tekintessenek és a földreform alól mentesíttessenek, *b.* a csehszlovákiai magyar bencés intézmények eddigi működésüket az ottani magyarság lelki és kulturális szükségletei szolgálatában továbbra is zavartalanul végezhessek.²⁹ Ha a komáromi há-

27 Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát 1935. február 20-án kelt, 183/1935. ikt. sz. levele Joannes Pansio prágai nunciatúrai ügyvivő számára, melléklettel. Másolati példány, amelyet Janota Cirill rendi prokurátor nyújtott be az államtitkárságon, lásd alább. Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 97, P. O. Fasc. 116, f. 34.

28 Lásd: *Rácz Kálmán: Az esztergomi érsekség diszmembrációja 1918–1938*, i. m. 172. Hivatkozással a következő jelzetre: PFL Bencések szeparációja, 1935. július 27. 69. sz.

29 Uo.

zat a cseh szerzetes kongregációhoz csatolnák – nyilatkoztak a komáromi szerzetesek is –, akkor nem tudnák szolgálni a katolikus magyar célt, amelyért egyébként minden áldozatra képesek. Ebben az esetben semmiképpen sem vállalhatnák az intézetben való működést.”³⁰

1936. március 12-én Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát Pacelli bíboros államtitkárnak címzett levelében a következőkről számolt be: Hivatkozva a szóban elmondottakra, kifejti, hogy előző év, tehát 1935 tavaszán kapott egy levelet a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjától, amely arra szólította fel, hogy vonja vissza a Hágai Nemzetközi Bíróságnál beadott keresetét, mert ezt követően a Csehszlovák Köztársaság visszaadná a 4300 holdas birtok egy részét – talán felét –, miután alkalmazta rajta az agrárreformot. Ez képezné a komáromi bencés ház, a gimnázium és a bencés plébániák fenntartásának anyagi alapját. Majd kifejtette, hogy először a lelkipásztori és tanítói működés lehetőségét kell biztosítani: adják tehát vissza elegendő mértékben a lefoglalt birtokot, és akkor kész lesz visszavonni a pert.

Még mielőtt megérkezett volna a Vatikáni Államtitkárság levele, írja a főapát, megkereste őt Pannonhalmán Friedmann Ignác, a budapesti csehszlovák nagykövetség jogtanácsosa, s felajánlotta, hogy a Rend Magyar Kongregációja a birtokokat kezelő bizottságtól (Centrálna Správa) 2,5 millió aranykorona földértéket kitevő összeget kapna, ha a hágai pert visszavonják, az összes csehszlovák érdekeltségükről véglegesen lemondanak és a rendház további sorsát illető intézkedést rábízják a Szentszék és Prága kétoldalú megegyezésére.

Erre válasza az volt, hogy a komáromi ház nullius priorátus formájában váljon önállóvá a primás apát felügyelete alatt, és kapjon elegendő területet. – Olyan kérdés ez, amely két évtizede függőben van, s mindkét oldal megkönnyebbülésére végleges megoldást kell hozni.³¹

1936: Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát és Pavol Jantausch c. prienei püspök, apostoli adminisztrátor

1936. április 18-án Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát levélben fordult Dr. Jantausch Pál c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzóhoz. Ennek mellékletében másolatban megküldte a Pannonhalmi Szent Benedek-rend állásfoglalásáról szóló értesítést a csehszlovákiai birtokok és a komáromi intézmények ügyében, amely értesítést Pacelli bíboros államtitkárnak személyesen adott át Rómában. A római Szentszék mint legfőbb kegyurat helyettesítő fórum hozzájárulását reméli, és ehhez Jantausch befolyásának érvényesítését kéri. Egyben jelzi, hogy a szeparáció esetében a legnagyobb örömmel kérné fel a trnavai apostoli kormányzót az átadás lebonyolítására.³²

30 *Rácz K.*: i. m. 172. Hivatkozással a PFL-re: Komáromi bencések nyilatkozata, 1935. március 2.

31 Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát Pacelli bíboros államtitkárhoz, ikt. szám hiányzik. Érkezési ikt. sz. 1001/36. Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 133 P.O., Fasc. 162. ff. 65–66. Magyar fogalmazványát 1936. április 18-án Pavol Jantausch c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzóhoz írt leveléhez csatolta, lásd alább.

32 Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát 1936. április 18-án kelt levele Dr. Jantausch Pál c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzóhoz. Jelzete: PFL, Prokurátori iratok, Janota Cirill prokurátor iratai. Itt csatolta az előző jegyzetben említett levél magyar fogalmazványának másolatát.

Jantausch – Kelemen Krizosztom főapát újabb, 1936. november 30-án kelt, 1352/1936. sz. levelére válaszolva – 1936. december 15-én 13.873/936. ikt. sz. alatt értesíti őt, hogy „a pannonhalmi szent Benedekrendi Főapátság Szlovenszón lévő birtokai az én kezelésembe mind a mai napig át nem adattak, minek következtében nem áll módomban Méltóságod által megjelölendő megbízottaknak engedélyt adni, hogy az említett birtokok cselekvő és szenvedő állapotát megállapíthassák. A birtokok kezelésének átadását eddig elhalasztották, azzal az indokolással, hogy a csehszlovák kormány megbízottjai közvetlenül tárgyalnak Méltóságod megbízottjával, illetve megbízottjaival az egész vagyoni kérdés végleges megoldásáról.”³³

1936–1937: A Vatikáni Államtitkárság és Pavol Jantausch c. prienei püspök, apostoli kormányzó levelezéséből

Serédi Jusztinián bíboros, prímás, esztergomi érsek 1936. szeptember 3-án följelentette Pacelli bíboros államtitkárnál a Jantausch-féle adminisztrációt. A csehszlovák kormány – írja – megtévesztette az Apostoli Szentszékét, mert annak ellenére, hogy nyilatkozatokat tesz az egyházi birtokok visszajuttatásáról, még mindig mindent zár alatt tart, Mons. Jantausch pedig, aki ezek apostoli adminisztrátora, nem adminisztrál semmit, hanem – bár ezt nem mondja hangosan – azt kell látnia, hogy ezeknek a javaknak a kezelése csapnivaló, és gazdaságilag összeomlanak.³⁴ Erre fel Pacelli bíboros államtitkár átirat Jantauschnak, miszerint hiteles forrásból kritika érkezett a vagyonkezeléssel kapcsolatban, ezért jelentést kér, hogy a kételyeket el lehessen oszlatni.³⁵ Jantausch 1936. október 3-i dátummal haladéktalanul válaszolt, részletes kimutatásokat küldött az 1935 utáni helyzetről.³⁶ Ennek részleteitől itt eltekintünk, mert nem tartozik témánkhoz, csak jelezzük, hogy még számos vonatkozó dokumentumot őriznek a vatikáni levéltári fondok.

1936–1937: A Vatikáni Államtitkárság és Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát levelezéséből

1936. december 17-én Kelemen Krizosztom hosszú, latin nyelvű levélben ír ugyancsak Pacellinek, amelyet a római prokurátor, Janota Cirill OSB adott át, de csak fél évvel később, 1937. július 7-én.³⁷ Álláspontját részletesen kifejti: „Folyó év március hó 12-én bátor voltam Eminenciádnak élőszoval s egyúttal írásban is feltárni csehszlovákiai

33 Jantausch c. prienei püspök trnavai apostoli kormányzó 1936. december 15-én kelt, 13.873/936. ikt. sz. válaszelevele Kelemen Krizosztom főapához. Érkeztetési ikt. sz.: 397/1936. Levéltári jelzete: PFL, Rendi birtokügyek c. doboz.

34 Serédi hercegprímás 1936. szeptember 3-án kelt, 2890 ikt. sz. levele Pacelli bíboros államtitkárhoz, gépelt, eredeti, aláírt. Érkeztetési ikt. sz.: 3626/36. Jelzete: AA.EE.SS., Cecoslovacchia, Pos. 133 P.O., Fasc. 133. ff. 67–68.

35 Pacelli bíboros államtitkár 1936. szeptember 28-án kelt, 3626/36 ikt. sz. levele Pavol Jantausch apostoli kormányzóhoz, hivatali példány, jelzete: AA.EE.SS., Cecoslovacchia, Pos. 133 P. O., Fasc. 162. f. 70.

36 Pavol Jantausch apostoli kormányzó 1936. október 3-án kelt, 10507/936 sz. válaszelevele Eugenio Pacelli bíboros államtitkárhoz, érkeztetési ikt. sz.: 3834/36. Jelzete: AA.EE.SS., Cecoslovacchia, Pos. 133 P. O., Fasc. 162. ff. 71r–71v–72r–72v.

37 Kézírással a levélen: „(kézben átadva [érkezett] 1937. július 6-án tudomásulvétel végett. A bencések közül vannak a csehszlovák kormányval való megegyezéshez)”.

intézményeink és birtokaink ügyeinek akkori állását, azzal a konkrétan fogalmazott kérelemmel, hogy az Apostoli Szentszék kegyeskedjék kieszközölni, hogy birtokainkon, mint célvagyonton, vagy egyáltalán ne, vagy mérsékelt földreform hajtassék végre; a fennmaradó vagyon a Szt. Benedek-Rend magyar Kongregációjának kártalanítása után egészben fundáltassék komáromi intézményeink létének és működésének alátámasztására; biztosíttassék a cseh állam részéről a Szt. Benedek-rendi székházunk magyar kath. gimnáziumunk lelkipásztorainak jövőbeli működésének zavartalansága; s e feltételek teljesítése után alakíttassék komáromi székházunk nullius apátsággá, ill. priorátussá, az Abbas Prímásnak prézessége, ill. ellenőrzése alatt. A magyar Kongregáció e kérelmek megvalósítása esetén a Hágai Vegyes Döntőbíróság előtt folyamatba tett perét visszavonja.” Konklúziója: „Ha pedig Eminenciád a fenti kibontakoztatási módot lehetetlennek ítéli a magyar Kongregáció számára, – úgy látom – nem marad más mód, mint már leszögezett álláspontját fenntartani és a f. évi márc. 12-én előterjesztett kérelem kegyes támogatását kérni, mert a magyar Kongregáció nem fogadhat el olyan javaslatot, amely a jog, az igazság és a méltányosság legelemibb követelményeivel éles ellentétben áll.”³⁸

Az 1937. esztendő volt a csehszlovák külpolitika sikerének esztendeje, mert szeptember 2-i dátummal hirdette ki az Apostoli Szentszék a csehszlovákiai egyházkerületi kerületek új határait, és amint a csehszlovák kormány kívánta, nem tartozott többé csehszlovák terület határokra túl lévő ordinárius illetékességéhez, és fordítva, csehszlovákiai ordináriusnak sem volt többé illetékessége a szomszédos állam területén. A vonatkozó apostoli konstitúció („Ad ecclesiastici regiminis incrementum”) megjelent az *Acta Apostolicae Sedis*ben.³⁹ Trnava ordinariátusa csakúgy, mint a többi szlovákiai egyházmegye közvetlenül az Apostoli Szentszékhez tartozott. Miután tisztázódott az egyházmegyékhé határa, sor kerülhetett a komáromi monostor helyzetének rendezésére is.

A Komáromi Nullius Apátság felállítása felé

1938. február 6-a előtt kelt a Szerzetesi Kongregáció belső följegyzése: a csehszlovák kormány értelmezése szerint a modus vivendiből következik a komárnói bencés ház és a hozzá tartozó plébániák leválasztása a Szent Márton Bencés Magyar Kongregációról.

A Szerzetesi Kongregáció 1938. február 6-a előtt kelt belső följegyzésében azt találjuk, hogy a csehszlovák kormány nem csupán egyetért a komárnói bencés konvent és a deáki, füssi és a dénesdi⁴⁰ plébániáknak a „Szent Márton Bencés Magyar Kongregációtól”⁴¹ való elválasztásával, hanem kifejezetten az a véleménye, hogy ez az elválasztás szükségképpen következik a modus vivendiből (lásd a jászói premontrei apátság

38 Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát 1936. december 17-én kelt levele Eugenio Pacelli bíboros államtitkárhoz, magyar fogalmazványának (pannonhalmi példány, jelzete: PFL, Prokurátori iratok, Janota Cirill prokurátor iratai) és latin eredetijének (vatikáni példány, jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 133 P.O., Fasc. 163 ff. 67–72) példányai. A főapát érvelése követi az 1936. február 20-án kelt „Pro memoria a Pannonhalmi Szent Benedek Rend felvidéki ingatlan ügyének mai állásáról” c. dokumentum érvelését, jelzete: PFL, Rendi birtokügyek c. doboz.

39 AAS 29 (1937) 366–369.

40 A dénesdi plébániát Kelemen Krizosztom filiának nevezi. Dénesd helyzete külön tanulmány témája lehet, rá vonatkozó aktákat találtunk a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban a Komáromi Rendház dobozaiban is.

41 A pannonhalmi szóhasználatban Magyar Bencés Kongregáció. Az itt használt olasz kifejezés: „Congregazione magiara O.S.B. di San Martino”.

kérdésében történt analóg megoldást). Ez gyakorlati kiindulópontját képezi a Komáromi Nullius Apátság felállításának.⁴²

1938. március 29-e: Az Apostoli Szentszék – a csehszlovák kormány kérésére – megbízta Pavol Jantusch c. püspök, trnavai apostoli kormányzót a Csehszlovákiában fekvő pannonhalmi javak adminisztrációjával, amelyet az Apostoli Szentszék nevében kell végeznie: „Apostolicae Sedis vicem gerebas”.

Az Apostoli Szentszéknek akkreditált csehszlovák követség 1937. szeptember 18-i dátummal kezdeményezett.⁴³ Pacelli bíboros államtitkár nem siette el, csak a csehszlovák kormány 1938. március 23-án kelt 1058. sz. szóbeli jegyzékét követően reagált és írt 1938. március 29-én Pavol Jantusch c. püspök, trnavai apostoli kormányzóhoz, amelyben a csehszlovák kormány kérésére megbízta a Csehszlovákiában fekvő pannonhalmi javak adminisztrációjával, amelyet az Apostoli Szentszék nevében kell végeznie: „Apostolicae Sedis vicem gerebas”. Fontos kitétel, hogy ebben Rozsnyó és Kassa egyházmegyék javainak kezelésére (adminisztrálására) is Trnava kapott felkérést ugyanebben a levélben.⁴⁴

Saverio Ritter c. érsek, prágai nuncius 1938. január 20-án kelt, 18507. sz. jelentésében⁴⁵ – válaszul Pacelli bíboros államtitkárnak – támogatja a komárnói bencések 1937. december 30-án kelt és számára véleményezésre másolatban megküldött kérvényét, amelyben kéri a Magyar Bencés Kongregációtól való szeparációjukat. Ebben kifejti, hogy ez az egyetlen módja annak, hogy a komárnói bencések fennmaradjanak és folytathassák munkásságukat, amely különösen is fontos a komárnói gimnázium vezetésében, hiszen ez jelenleg az egyetlen magyar nyelvű katolikus gimnázium Csehszlovákiában. Ezentúl, amint a nuncius jelenti, a csehszlovák kormány is egyetért azzal, hogy legyen Komárnóban egy sui iuris csehszlovák perjelség. A kormány kifejezte készségét, hogy átadja a javakat, amennyiben a perjelség felállítása megtörténik. A kormány megjegyezte, hogy még végbe kell vinni rajta a birtokreformot, de biztosított afelől, hogy ez csak szerény mértékben fog megtörténni. Pacelli bíboros államtitkár mindezt másolatban megküldi La Puma bíborosnak, a Szerzetesi Kongregáció prefektusának.⁴⁶

Pavol Jantusch trnavai apostoli kormányzó saját állítása szerint csak 1938-ban kezelte a szlovákiai bencés (pannonhalmi) birtokokat (mint biztos)

A hágai per felfüggesztését követően Ő. E. Pavol Jantusch trnavai apostoli kormányzó kifejezése szerint mint biztos (commissarius) adminisztrálta, kezelte, igazgatta a bencés javakat, és pedig nem későbbtől, mint 1938. április 18-a, tehát egy teljes esztendőnél rövidebb ideig: csak egy tavasztól ősziig terjedő mezőgazdasági évben, hiszen a(z

42 Teljes szövege megjelent in: *Somorjai Á.*: Visitatio apostolica, i. m. 532–533.

43 Az Apostoli Szentszéknek akkreditált csehszlovák követség 1937. szeptember 18-án kelt, 216/d/37 sz. szóbeli jegyzéke, jelzete: AA.EE.SS., Cecoslovacchia, Pos. 134, P. O., Fasc. 171, ff. 49r–49v.

44 Pacelli bíboros államtitkár 1938. március 29-én kelt levele Pavol Jantusch c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzóhoz. Latin szövegének jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 134 P.O., Fasc. 171. ff. 55r–55v. Olasz nyelvű fogalmazványának jelzete: i. h. ff. 54r–54v. Ugyanilyen értelemben kapott a prágai nunciátúra is utasítást, lásd: i. h. ff. 56r–56v.

45 Érkeztetési ikt. sz. 349/38, levéltári jelzet AA.EE.SS., Cecoslovacchia, Pos. 143 P.O., Fasc. 179. ff. 46r–46v.

46 Ennek eredetije és a másolati példány alapján mindkét levél olasz nyelvű szövege megjelent in: *Somorjai Á.*: Visitatio apostolica, i. m. 530–531.

első) bécsi döntés dátuma 1938. november 2.⁴⁷ Jantausch ugyanazon év november 24-én kelt és XI. Pius pápához címzett vagyonkezelői beszámolójában kitér a bencés birtokokra is.⁴⁸

A Szerzetesi Kongregáció följegyzése szerint 1938. május 18-án kelt a komárnói bencés ház nullius apátsággá való dekretálása.⁴⁹

III. A MAGYAR BENCÉS KONGREGÁCIÓ (PANNONHALMI SZENT BENEDEK-REND) DUNÁTÓL ÉSZAKRA FEKVŐ BIRTOKAI AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉST KÖVETŐEN

A(z első) bécsi döntést – 1938. november 2-át – követően az államhatárok megváltoztak. A trnavai apostoli kormányzó területének nagy része Esztergomhoz került (vissza). Erről rendelkezik XII. Pius pápa „Dioecesium fines immutare” kezdetű apostoli bullája, 1939. július 19-én. Ebben az I.) pont vonatkozik Trnavára és Esztergomra: a trnavai apostoli kormányzóság területe, amely Magyarország határain belülre került, s amely Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás, esztergomi érsek apostoli kormányzósága alá esik, úgy a lelkiekben, mint az anyagiakban (tam in spiritualibus quam in temporalibus) az esztergomi érsekséghez csatoltatik. A bulla életbe léptetésére Angelo Rotta magyarországi nuncius kapott joghatóságot.⁵⁰ Ez a bulla nem jelent meg az Apostoli Szentzék hivatalos közlönyében, az *Acta Apostolicae Sedis*ben. Megjelent viszont az 1943. évben Szlovákiában Presovban (Eperjes) kiadott sematizmusban (in: *Schematismus venerabilis cleri administrationum apostolicarum Cassoviensis, Rosnaviensis et Satmariensis in Slovachia*, Anno Reparatae salutis 1943, Presov. pp. 11–13.), továbbá Pavol Jantausch c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzó körlevelében: *Ordinariatus Tyrnavensis Litterae Circulares*, és az esztergomi érsek körlevelében. Eredetijét az esztergomi Prímási Levéltár őrzi, jelzete: PL Cat. D/c, 6939/1939.⁵¹

Erről a bulláról a szlovák történetírás szeret megfeledkezni, és mindent XI. Pius pápa 1937. szeptember 2-án kelt „Ad ecclesiastici regiminis incrementum” kezdetű apostoli konstitúciójára vezet vissza, amely megjelent az *Acta Apostolicae Sedis*ben.⁵²

A szlovákiai bencés monostor, a két plébánia és a bencés birtokok ily módon ismét Pannonhalma igazgatása alá kerültek, és a frissen dekretált komárnói nullius apátságot nem kellett kihirdetni.

Epilógus: 1945–1977

1945-ben de facto, 1947. február 10-től de iure Szlovákiához kerülnek ezek a területek, az egyházi joghatóságot 1945. október 20-tól Trnava gyakorolja fölöttük; a bencés

47 Pavol Jantausch c. prienei püspök, trnavai apostoli kormányzó 1938. április 18-án kelt, 5142/938 ikt. sz. levele Pacelli bíboros államtitkárhoz. Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 134 P.O., Fasc. 171. f. 52.

48 Pavol Jantausch trnavai apostoli kormányzó 1938. november 24-én kelt, 14485/938 sz. levele XI. Pius Pápához. Jelzete: AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 148, ff. 5r–5v–6r.

49 *Somorjai Á.*: Visitatio apostolica, i. m. 527. Lásd a fakszimilét, i. m. 528.

50 Lásd a bulla 12. oldalát és Rotta 1939. szeptember 23-án kelt dekretumát a 14. oldalon.

51 Ezúton köszönöm PhD Csíky Balázs vonatkozó szíves közlését.

52 *Acta Apostolicae Sedis* (Vatikánváros), 29 (1937) 366–369.

plébániák nem kerültek még Trnavához, csak 1977-ben. Mons. Raffaele Forni, a prágai nunciatúra ideiglenes ügyvivője, a Szentszék speciális felhatalmazásával élve, az esztergomi főegyházmegye érintett területeit már a békeszerződést (1947. február 10.) megelőzően, 1945. október 14-én újból Pavol Jantausch nagyszombati apostoli adminisztrátor joghatósága alá helyezte (in: *Ordinariatus Tyrnavensis Litterae Circulares*, 1945. Nr. 9.). Trnava egyházi joghatósága (jurisdikciója) ténylegesen 1945. október 20-én éjféltől lépett újra életbe (addig az Ipolytarnóc székhellyel az esztergomi általános helynök gyakorolta ezeken a területeken a jurisdikciót).

Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek 1945. december 10-én kelt levelében kérte XII. Piusz pápát, hogy hatálytalanítsa ezt az intézkedést. Tardini érsek 1946. január 27-én kelt, Mindszenty József esztergomi érsekhez intézett levelében „kijelentette, hogy az intézkedésre szükség volt, ugyanakkor leszögezte, hogy Jantauschnak az adott területre szóló apostoli adminisztrátori megbízása semmilyen módon nem változtatta meg az egyházmegyehatárokat. A Szentatya pedig figyelemmel kíséri az ügyeket.” A végleges területi rendezés csak harminc évvel később, 1977-ben következett be.⁵³

Mindszenty életében a kérdést nem bolygatták; a történetírásnak még meg kell állapítania, hogy miért nem. Az Apostoli Szentszék keleti politikájának csehszlovákiai nehézségeivel lehetne érvelni, ám egy olyan lépés, amely a csehszlovák állam javára hoz döntést, ez összefüggésben igenis indokolt lett volna. Lehet, hogy Mindszentyre voltak tekintettel?

Mindszenty halála (1975. május 6-a) után két és fél évvel, 1977. december 30-án a *Praesciptionum Sacrosanti Concilii* apostoli konstitúció (bulla) újra úgy rendelkezett, hogy: „Territorium Administrationis Apostolicae Tyrnaviensis ab archidioecesi Strigoniensi dividatur et in archidioecesum constituatur...”

Miért kellett 1977-ben úgy rendelkeznie, hogy a trnavai apostoli kormányzóság területét el kell választani Esztergomtól, ha már úgymint el volt választva? Ha úgy kellett rendelkeznie 1977-ben, hogy el kell választani Esztergomtól, akkor az azt jelenti, hogy előzőleg még nem volt végérvényesen elválasztva. Azaz a prágai nunciatúrai ideiglenes ügyvivő értesítése nem rendelkezett megfelelő tekintéllyel, és ezt a rendelkezést megfelelő tekintéllyel meg kellett ismételni.

1977-ben úgy rendelkezik az Apostoli Szentszék, hogy a három győri plébánia és a két pannonhalmi területi (ez időben még: nullius) apátsági plébánia Trnavához kerül. Ez azt is jelenti, hogy a Pannonhalmi Területi (Nullius) Apátság két plébániájának helyzete 1977-ig nem volt rendezve.

1947. szeptember 27-i dátummal a Szerzetesi Kongregáció a komárnói bencés házat „sui iuris et ab aliis independens”-nek dekretálta.⁵⁴

A komáromi rendtársak helyzetéről értesülve az 1948 márciusától az Egyesült Államokban tartózkodó Kelemen Krizosztom főapát,⁵⁵ Rómában a rendi prokurátor, Békés

53 *Csíky B.*: i. m. 247. Lásd még *uő.*: Az első bécsi döntés hatása az Esztergomi Főegyházmegyre 1938–1945, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2012. 3–4. sz. 79–107. Itt: 106. Mindszenty két kitérő választ is kapott, lásd i. h. 106–107.

54 A dekrétum Kelemen Krizosztom főapát számára kiállított példányának fakszimiléjét lásd: *Somorjai Á.*: *Visitatio apostolica*, i. m. 492. Eredeti példányát a római Prímás Apáti Levéltár őrzi. A dekrétum kiállításának körülményeiről lásd: *Somorjai Á.*: Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát emigrációs éve (1947–1950), i. m. 65–66.

55 Kelemen Krizosztom főapát 1947 márciusában hagyta el Magyarország területét. 1950. november 7-én Pittsburghben bekövetkezett haláláig Nyugaton élt. Erre a periódusra lásd: *Somorjai Á.*: „Az én szemem

Gellért OSB⁵⁶ és más nyugati bencés rendtársak kísérletet tettek arra, hogy átmentsék őket. Argentínában gondolták elhelyezni őket, kínálkozott ugyanis egy kedvező lehetőség, amely azonban, ígéretes kezdetek után, kevésbé bizonyult komolynak. A Vatikáni Államtitkárság közvetítésével intézték kiutazásukat, a prágai nunciatúra jószolgálatát óhajtották igénybe venni. A szlovákiai rendtársak eljárója, Bíró Lucián azonban határozottan elzárkózott attól, hogy elhagyja híveit. Így kiutazásukra nem került sor.⁵⁷ Csak két komárnói rendtárs utazott ki, Hites Kristóf és Barát Benignusz, akik 1949. május 8-án vasárnap útlevéllel hagyták el Szlovákiát Bécs felé, majd Itálián és Franciaországon át az Egyesült Államokba, onnan Kanadába távoztak, ott tevékenyen bekapcsolódtak a letelepedési tervekbe, és 1957-ben a kaliforniai Woodside-ot alapító hét magyar bencés közé tartoztak. A komárnói magyar bencéseket 1949 júniusában csendőri kísérettel Kláštor p/Znievomba (Znióvárálja) telepítették.

a ...föltámadásra irányul.” Kelemen Krizosztom főapát (1929/1933–1947/1950) és a bencés alapítási tervek az Újvilágban, in: Csóka úrtól Gáspár atyáig. Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára, Győr 2013. 137–161. Továbbá *uő.*: Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát emigrációs évei (1947–1950), i. m.

56 Újabbán lásd: *Somorjai Ádám*: Békés Gellért OSB, a nyugati magyar bencések eljárója, in: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt*. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára, szerk.: Klestenitz Tibor–Zombori István, Budapest 2015. 373–386.

57 Az argentin tervre lásd: *Somorjai Á.*: Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát emigrációs évei (1947–1950), i. m. 122–125.

JANZSÓ KÁROLY

EGY BENCÉS EGYETEMI TANÁR A PANNONHALMI RENDAHÁZON KÍVÜL

A bencés hétköznapi lét Pannonhalmától Zalaapátiig

Erdélyi László Gyula emlékére

Erdélyi László professzor – a kiváló középkor kutató – idén 100 éve lett a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem¹ Bölcsészettudományi Karának dékánja, és idén 95 éve annak, hogy a Szegedre költözött Egyetem Művelődéstörténeti Tanszékének tanszékvezető professzora lett.

A téma időszerűségét a világháborús évfordulón túl mutatja az is, hogy a dél-alföldi város 1921-től tudhatja magáénak a Kolozsvárról menekült egyetemet. Az 1919. május 12-én a román hatóságoknak átadott egyetem száműzött lett². A professzori kar – és Erdélyi professzor is – a megannyi lehetőség közül Szegedet választotta, mert itt látta annak lehetőségét, hogy a száműzetés után visszatérjen a „kincses Kolozsvárra”.

Joggal lehet feltenni a kérdést: hogy élhette meg ezt az időszakot egy egyetemi tanár? Az 1872 óta teljesen kiépült kolozsvári egyetemi központ, egyfajta biztonságot nyújtott. Lehetőséget arra, hogy tudományos munkát és oktatást lehessen folytatni. Rendelkezésre állt az egyetem működéséhez nélkülözhetetlen állami támogatás, nem beszélve a könyvtárakról, előadótermekről, kollégiumokról, tanári lakásokról és az évek alatt kialakult egyetemi szokásokról és a mindennapi megszokott ritmusról, amely az egyetemen végzett munkával kialakult, rögzült. Valószínű az alapítás után eltelt 30 év után senki nem tette fel a kérdést, mi történik akkor, ha ezek a körülmények egyszer megváltoznak?

E sorsfordító időkben Erdélyi helyzete egyedi, mert a professzor társaival ellentétben nem családos, egyedül kell megbirkóznia a költözés esetén fellépő új otthon teremtésének tényével és kihívásával. Helyzete attól lesz még inkább különleges, hogy szerzetesi fogadalmat tett.

A fogadalom hármasság, melyben „az engedelmesség a szerzetest az apáthoz köti, a stabilitás a testvérekhez, a *conversatio morum* Istenhez.”³ Tanulmányom a fogadalom stabilitás⁴ fogalmához, mint a rendi regula⁵ előírásához, ad adalékokat Erdélyi példáján keresztül. A kifejezés állandóságot és megmaradást jelent, de a rendházban, amely zárt hely. Ezzel együtt azonban nem jelenti a magányt, hanem a kongregációhoz, a testvérek közösségéhez kapcsol. Erdélyi azonban apáti engedéllyel távol marad ettől a közösségtől több mint két évtizeden át.

1 1881-től kezdve vette fel az egyetem az uralkodó nevét, így 2016-ban 135. évfordulóját ünnepelnék.

2 Márki Sándor: M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története 1872–1922 Szeged, 149–150.

3 lásd: „stabilitas status” fogalma. Söveges Dávid: Magyarázatok Szent Benedek regulájához Szent Gellért Hittudományi Főiskola Pannonhalma, 1996. (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei) 8. 27, 235.

4 Puskeley Mária: A keresztény szerzetesség történeti fogalomtára Kairosz kiadó, Pécs, 2006. 621.

5 Bencés Regula 4,78 és 58,17.

Célom, hogy a professzor életútján keresztül bemutassam azokat a körülményeket ahol egy rendházon kívüli szerzetes (rendi szóhasználatlal „kincés”) élt és dolgozott. A lakhely címe alapján próbálok véleményt alkotni és összefüggéseket feltárni, hogy az apró mozaikok segítségével egy – a lehetőségekhez mérten – teljes kép bontakozzon ki a századfordulós Kolozsvárról és az 1921 utáni Szegedről.

Véleményem szerint ez fontos kérdés – főképpen 1918–1920 között – ahol minden egyik napról a másik napra változott és alakult át. Felborul az európai status quo és ezzel a monarchia több évszázados külpolitikai és belpolitikai egyensúlya is. Az 1918 őszi események, a háborús vereség, majd az ezt követő külpolitikai és politikai lépés, az Osztrák–Magyar Monarchia fegyverszünet kérése után kialakult egy új katonai helyzet. A következmények sem maradtak el: az éppen megszületőben lévő Csehszlovákia fegyveres erői és a román királyság katonái bevonultak Magyarország területeire, elsősorban a Felvidékre, Erdélybe, a Partiumba és a Bánát területére. 1918 év végi eseményei – a december 1-jén Gyulafehérváron történetek – szinte előrevetítik az 1920-ban bekövetkező trianoni döntést. A széteső közgazgatás, a menekülő hivatalnokok és már az anyaországban összezsúfolódó vasúti kocsikban lakó tömegek jelzik a történelmi Magyarország végórát. Együttal mutatják a győztesek oldalán álló szomszédok leplezetlen akaratát is. Nem csak a terület kell, hanem a rajta élő népesség is, ha esküt tesz az állam alkotmányára. Ellenkező esetben kiutasítják⁶. A kor szellemiségének jobb megértéséhez még egy adalékot ad, ha szemügyre vesszük az Osztrák–Magyar Monarchia egyházi közigazgatásának még vatikáni támogatást is élvező felszámolását.⁷ A körülmények átalakulásával egyházi személyként Erdélyi professzor is szembesült.

A KOLOZSVÁRI KATEDRA TÖRTÉNETE

Erdélyi László 1909-ben engedélyt kért Fehér Ipoly pannonhalmi főapáttól, hogy a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem rendes nyilvános tanári állására meghirdetett pályázatára pályamunkát adjon be. Az 1909. szeptember 24-én beadott kérelmére a főapát az engedélyt⁸ megadta. Az engedély megadása mögött Erdélyi személye, kvalitásai és elismertsége⁹ mellett a rendi társadalmi szerepvállalás és rendi célok is meghúzódtak, amelyeket a következő évtizedek főapátjai tovább erősítettek.¹⁰

A kolozsvári egyetemen a művelődéstörténeti tanszékén megüresedett állásra írtak ki pályázatot.¹¹ A tanszék vezetésével 1909-ben bekövetkezett haláláig Vajda Gyula piaris-

6 Vincze Gábor: A száműzött egyetem JATEPress, Szeged, 2006. 36–38, 176–178.

7 Zombori István: Glattfelder püspök és a csanádi püspökség Szegedre költözése 1918–1923 173 In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Történeti Tanulmányok Studia Historica 13. Szeged, 2010.

8 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, főapáti iktatott anyagok 544/1909.

9 A rend elismert tagja volt, ami a feladataiból is kitűnik: 1899 és 1904 között, mint konventjegyző működött, 1906-tól 1910-ig a központi könyvtár őrzését bízták rá. Renden kívüli szakmai elismertségét jelzi, hogy 1905-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. Szegedi Egyetemi Almanach I. 1921–1995. (szerk.: Mészáros Rezső, Szentirmai László, Iványi Szabó Éva, Ráczné Mojzes Katalin) Szeged, 1995., 1. köt. 110.

10 A kérdés többoldalú megközelítését lásd: *Várszegi Imre Asztrik OSB: Kelemen Krizosztom (1929–1950)* 303, 342. In: Pannonhalmi Főapátok I. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége Budapest, 1990.; *Katus László: A rend iskolái a 19–20. században 256–258.* In: Mons sacer 996–1996 Pannonhalma 1000 éve II. Pannonhalma 1996 257–259.

11 Erdélyi László élete és munkái. A Magyar Tudományos Akadémia számára írt életrajz Szent Benedek nyomda, Pannonhalma, 1909. 3.

ta szerzetes volt megbízva.¹² A pályázat lezárására 1911-ben került sor, amikor Erdélyit kinevezték a kolozsvári egyetem tanárának a művelődéstörténeti tanszékre.¹³ Két évtizeddel később visszaemlékezve azt írta erről Erdélyi, hogy az egyetemi állását támogatóinak, gróf Majláth Gusztáv Károly püspöknek és gróf. Zichy Jánosnak¹⁴ köszönhette. Ezek alapján feltételezzük, hogy a Szamos-parti városban szállásainak kiválasztása mögött valamelyik patrónus segítő keze ott lehetett.

Erdélyi elhagyta a több évtizede biztonságot nyújtó Pannonthalmát, ahol mint főiskolai tanár tanított és egyetemi tanár lett a „Szamos-parti Athénban”. A változás minden bizonnyal hatalmas lehetett. Az erdélyi városnak 1910-ben 60 ezres népessége volt, melyből 50 ezer magyar nemzetiségű volt.¹⁵ A vallási megoszlást¹⁶ tekintve a reformátusok és a római katolikusok adták a település népességének kétharmadát. A város a Kis-Szamos és a Nádás völgyében terült el, körül kb. 20 km távolságra a Gyulai havasok emelkedtek (Öreg havas 1824 méter). A belvárostól 5 kilométerre délre a Feleki-tető 745 méter, északra a Lomb 684 méter magasból figyelte a város mindennapjait.

A város megközelíthetősége 1870. szeptember 7-én változott meg alapvetően, amikor hosszú évek vitája után felavatták a Nagyvárad-Kolozsvár közötti vasútvonalat. A korábban már átadott Arad-Gyulafehérvár vasútvonalon is megindult a személy- és áruforgalom,¹⁷ így a gyorsvonatok menetideje valamivel több mint 3 óra, a személyvonatoké 4 óra volt.¹⁸ A vasút további fejlesztésekkel 633 km hosszúra nyúlt, kiszakítva Erdélyt zárt világból. A hatása kézzel fogható volt, mert „Erdély gazdasági kincsei” (a Mezőség gabonája és Torda, Parajd sója) az Osztrák-Magyar Monarchia és ezáltal Európa piacaira is eljutottak. A vasút előnyét a professzor is érezhette, mert gyorsan és kényelmesen tudott visszautazni Pannonthalmára.

Hasonlóan a vasúthoz, Erdély útjainak továbbépítése, javítása és karbantartása is több évtizedes küzdelem után 1890-től új szakaszba lépett. Az országos és törvényhatósági felügyeleti utak viszonylagos jó minősége mellett a községi utak korszerűbbé tétele haladt a leglassabban. Kolozsvárt földrajzi helyzeténél fogva több út érte el, illetve több út haladt át rajta.¹⁹

Jól látható, hogy ez a fejlődés a politikai viszonyok rendezése – a kiegyezés – nélkül nem lehetett volna lehetséges. Ez a megváltozott közeg kedvezett a külföldi tőke beáramlásának és a század végére a hazai tőkeképződésnek. Jól mutatja ezt, hogy Kolozsvár kézműipara mellett kereskedelme és gyáripara²⁰ is fejlődésnek indult,²¹ melynek

12 Százhuszonöt éve nyílt meg a kolozsvári tudományegyetem II. kötet Professzorok seregszemléje Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 1997. 375–376.

13 Magyar Katolikus Lexikon (Szerk.: *Diós István*). Szent István Társulat, Budapest, 1997. III. kötet 171.

14 *Erdélyi László Gyula*: Ünnepi Gondolatok Egy egyetemi tanár íróasztalánál Szeged városi nyomda és Könyvkiadó Rt., 1943 3.

15 Jakab Albert Zsolt Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron. Kriza János Néprajzi társaság, Nemzeti Kisebbségi Kutató Intézet Kolozsvár 2012, 79.

16 Református 20 726, római katolikus 19 021, görög katolikus 8 646, izraelita 7046, evangélikus 2016, ortodox 1359, egyéb összesen 73 Lásd: *Jakab A.*: i. m. 81.

17 Erdély története. III. Szerkesztette: *Szász Zoltán*. Akadémiai kiadó, Budapest. 1986. 1512–1518.

18 *Pölöskei Ferenc*: Kolozsvár a századfordulón 231–238 In: Kolozsvár 1000 éve. A 2000 október 13–14-én rendezett konferencia előadásai (Szerkesztette: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf) Kolozsvár 2001 (A kiadvány elérhető az interneten: [http://mek.oszk.hu/02600/02659/# látogatva](http://mek.oszk.hu/02600/02659/#látogatva): 2015. szeptember 15.)

19 Erdély története. III., 1512–1518.

20 dohány-, élelmiszerfeldolgozó-, szesz-, bútortipar, bőrtipar, géptipar, vasúti gépgyár, szappangyár, gyufagyár

21 *Pölöskei F.*: i. m. 231–238.

pénzügyi hátterét a fejlődő bankrendszer biztosította: „1908-ban már 12 bank és 2 takarékpénztár létezett a városban 49 és félmillió koronával és 1 millió 600 ezer koronás ingatlan vagyonnal²².

A városban az ipari forradalom technikai vívmányai is megjelentek. Így Kolozsvárt már 1854-ben bekapcsolták a távíró-, majd a 90-es években az országos telefonhálózatba, 1908-ban 5 posta-, 5 távíró- és 4 távbeszélő hivattal.²³

„A századfordulóra jelentőssé vált a város infrastruktúrája. A vízvezeték-hálózat első 13 km-es szakaszát – talajvízzel táplált kutakból gyűjtve – 1898-ban nyitották meg. Artézi vizet ugyanis nem találtak és megfelelő források sem álltak a város rendelkezésére. Megkezdődött a csatornaépítés is, ami követte a vízvezeték bővítését. Az előbbi 1908-ban Kolozsváron már 35 km volt, míg Győrre csak 28, Kecskemétre 16, Marosvásárhelyre 28, Újvidékére 10 km. Budapest csatornarendszere viszont ugyanebben az időben már 250, Szegedre 50 km. A nagyvárosok közül azonban a villanyvilágítást Kolozsvárt építették ki a legkésőbb. 1906-tól világítottak a villanyfények a lakások, terek, utcák egy részében, míg Győrben 1904-ben, Marosvásárhelyen 1898-ban, Szegeden 1895-ben, Budapesten és Nagyváradon már 1893-ban kigyulladtak a villanyfények. Korábban a gáz- és légszuszvillágítást használták a városok²⁴. A századfordulón öltött nagyobb arányokat az utcák és terek burkolatának építése, portalanítása, az utak öntözése és a szemétszállítás.”²⁵

A 19–20. század fordulóján, ahogy Szeged is az árvíz után, úgy Kolozsvár is a korszakban elfogadott nagyvárosi külsőt ölt. Szeged ekkor lesz körutas szerkezetű, és ahogy Kolozsváron is a rendezés a város utcáit és tereit is felöleli. Kolozsváron a főtéri nagytöplom és környéke öltözik új díszbe, melyek éke a Mátyás királyt ábrázoló szoborcsoportozat lett. Szegeden a mai Széchenyi tér látványa körvonalazódik, közülük a város háza épülete emelkedik ki. Ahogy Kolozsváron, úgy Szegeden is korzó épül. Az erdélyi város azonban tovább megy, erről tanúskodnak Sas Péter sorai.

„A katolikus egyház Grois Gusztáv főgondnok ötlete alapján a korábban csak a Bolyai utcáig terjedő Szentegyház utcát egészen a Fő térig meghosszabbította. Az újonnan kialakított utcaszakasz két oldalára kerültek az Alpár Ignác tervezte eklektikus stílusú Státus-paloták, a római katolikus egyház hat bérháza. A katolikusok később Hirschler József kanonok-plébános szorgalmazására az angol parkváros – a Cottage – mintájára a sétater mellett létrehozott nyolc modern bérpalotával és az általa alapított előkelő leányiskolával, a Marianummal járultak hozzá a századelő metropolisának arculatához.”²⁶

Kolozsvár emellett szellemi központja is volt Erdélynek. „1868-ban életre hívták az új tankerületeket, a tanügyigazgatás szervezeti kereteit. Élükön a tankerületi főigazgatók álltak. Székhelyeik: Budapest, Győr, Pozsony, Besztercebánya, Kassa, Nagyvárad, Szeged, Kolozsvár. 1868-ban nyílt meg Kolozsvárott a Mezőgazdasági Tanintézet, amely 1906-ban akadémiai rangra emelkedett.”²⁷

22 *Pölöskei F.*: i. m. 231–238.

23 *Pölöskei F.*: i. m. 231–238.

24 Kolozsváron 1869-től volt gázvilágítás a petróleumlámpák fénye helyett. *Gyarmati Zsolt*: Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsváran Ariadné-könyvek, 2006 18.

25 *Pölöskei F.*: i. m. 231–238.

26 *Sas Péter*: A római katolikus egyház hatása a város építészetére 239–247. In: Kolozsvár 1000 éve. A 2000 október 13–14-én rendezett konferencia előadásai (szerk: Szerkesztette: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf) Kolozsvár 2001 (A kiadvány elérhető az interneten: <http://mek.oszk.hu/02600/02659/#> látogatva: 2015. szeptember 15.)

27 *Pölöskei F.*: i. m. 231–238.

1872-ben született meg a döntés, amely létrehozta az ország második egyetemét. Az 1872. évi XIX. és XX. tc. a kolozsvári egyetem alapításáról sok évtizedes álmodást váltott valóra. Létrejöttével az egyetem mintegy helyi jelképévé vált a kiegyezésnek, megtestesítve Erdély és Magyarország régen óhajtott unióját. Másfelől nézve a monarchia keleti felének szellemi fejlődését volt hivatott elősegíteni. Az országos és a helyi akarat találkozásának szép példája, hogy az egyetem tudományos munkáját segítette az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos gyűjteménye. A törvény alapján négy kar került kialakításra: jog- és államtudományi, orvostudományi, bölcsészeti, valamint matematikai és természettudományi kar.²⁸

Erdélyi László 1911-ben kerül Kolozsvárra, ahol az első ismert kolozsvári címe²⁹ a belváros szélét jelző Monostor(i) úton volt (Motilor/Calea + Manasrur/Calea). Az út a Monostori kerteket kötötte össze a belvárossal.

Az úton ma végig haladva és a 28-as számot keresve az igazi századfordulós Kolozsvár elevenedik meg. Felvillantva, hogy ez a környék biztonságos és kényelmes otthont biztosított a több mint száz éve ide költöző professzornak.

A 13-as számú ház Óvári Kelemen jogtörténész professzor lakhelye volt, akinek a Magyar Törvénytárat köszönhetjük. A 16-os számú ház a Jancsó ház volt. Itt lakott Jancsó Béla és Elemér irodalomtörténész mellett Kelemen Lajos történész is.³⁰

Az utcán tovább haladva és a 19 számhoz érve Prujesz Zsigmond házat találjuk, aki az első világháború előtt neves belgyógyász professzor volt.³¹

A 24-es szám alatt a Zeyk házat találjuk. Zeyk József felesége Teleki lány volt. Ez az épület klasszicista jegyeket mutat.

Az utca még két jellegzetes épületét emelném ki: a 36-os szám alatti görög katolikus püspökség, és a 33. szám alatti egykori mentőállomás épületét.³²

Ezen épületek között húzódott meg a 28-as számú ház, amely otthont adott a professzornak.

A levelezéséből ismert első cím 1912. szeptemberétől 1914. szeptemberéig volt használatban. Az innen való 1914-es költözés oka nem ismert, de feltételezhetjük, hogy az egyetemi épületekhez való közelebb kerülés mellett a komfortosság emelése is cél lehetett a professzor számára. A környéket tekintve úgy látszik, hogy mindkét lakás a belvárosban van, így nem tartom valószínűnek, hogy a korszak építészetében megjelenő fürdőszoba³³ hiánya okozta volna a költözést. Kolozsvár e téren is fejlődik, 1900-ban a fürdőszobás lakások számát tekintve Budapest mögött a második helyen áll.³⁴

Hogy pontosan mikor költözött új lakhelyére Erdélyi nem tudjuk, de 1914. szeptemberétől a leveleinek keltezésénél a Schütz János utca 5. – a mai Arany János utca – cím lett feltüntetve. A leveleket áttekintve,³⁵ az utolsó 1917. januári dátum, sajnos nem tar-

28 Pölöskei F.: i. m. 231–238.

29 Kolozsvári laccimeit a Budapesten őrzött Angyal Dávid levelezése őrizte meg. Angyal az 1910-es évek elején a Történelmi szemle főszerkesztője volt. Erdélyi az Árpádkori társadalomtörténettel foglalkozó címeit jelentette meg itt, vitázva Tagányi Károllyal.

30 Gaál György: Kolozsvár (történelmi városkalauz) Tortuma útikönyvek, Barót 2011. 105–121.

31 uo.; Gaál György: Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai Scientia kiadó, Kolozsvár, 2012. 239–249.

32 Gaál György: Kolozsvár (történelmi városkalauz) Tortuma útikönyvek, Barót 2011. 105–121.

33 Kiss Éva: Lakás és bútor 1920–1948 között CSER Kiadó, Budapest, 2010. 32–34.

34 Gyarmati Zsolt: Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán Ariadné-könyvek, 2006. 25.

35 MTA Kézirattár Ms 801/70–86.

talmaz pontos helymegjelölést csak annyit, hogy Kolozsvár. A világháborús eseményeket – Románia belépését a háborúba – és a bölcsészettudományi kar dékánuságát³⁶ is itt élhette át a Schütz János utcában.

A harmadik ismert címre való költözést 1918–19 fordulójára tehetjük. A vesztes háború következtében Erdély és vele Kolozsvár is román fennhatóság alá került. A kolozsvári egyetem tanítási nyelve a román lett,³⁷ az egyetem tanári karának jelentős része Magyarországra távozott.

A békeidők boldog hangulata a múlt kódébe veszett³⁸, ezt jó jelzik Biró Vencel sorai is, aki a következőket írja a tanártárs Márkiról.

„A háború után beállott változás idején állását ő is elvesztette és 1920 nyaráig még Kolozsváron maradt. A közbeeső években tovább tanult románul, ugyanannyira, hogy a román lapokat könnyedén tudott olvasni. Gyakorolta magát a franciában, unokái segítségével közben fordított latint, görögöt, lefordította Jorgának II. Rákóczi Ferencről a román Akadémiában tartott felolvasását, kiadatlan alkalmi verseit (83) dirib-darab papirosokról másolgatta, lefordította továbbá Xenaphonnak francia nyelvű Románia történetét, II. Rákóczi Ferenc felkelésének történeti anyagát rendezgette, a református theologiai intézet tanárképzőjét vezette, abban tanított, de elmélyedő munkához e mozgalmas napokban nem volt hangulata.”³⁹

Az utolsó sor: „elmélyedő munkához e mozgalmas napokban nem volt hangulata” megjegyzése Birónak sokat elárul. A tanítvány érzései keverednének a mester megélt élményeivel? Az 1920-as események a 7 évvel későbbi, 1927-es állapotokkal keverednének? Meglehet, de úgy látjuk, hogy valós ténnyt ír le Biró, amelyet talán látott, tapasztalt. Márki ekkora más 68-éves, Erdélyi fiatalabb egy évtizeddel, de mindkettejük a mindennapi munka híve.

A körülmények miatt alakult úgy, hogy Erdélyi utolsó kolozsvári címe a Ferences rendi zárda épülete lett. A külső megjelenésére barokk, csak néhány apró részletében gótikus jegyeket mutató épületet valószínűleg Erdélyi jól ismerte, mert több kötetét⁴⁰ is itt nyomtatták. A zárda falai között működött 1906. április 12-én történt indulása óta a Szent Bonaventúra nyomda,⁴¹ melynek lelkes vezetője P.T. refán Leonard volt. A fáradhatatlan ferences szerzetes 1901 óta élt az óvárosi rendház falai között. Minden bizonnyal ő is részese volt annak az 1902-ben kezdődő munkának, amely a leromlott állapotú kolostort a Műemlékek Országos Bizottsága szigorú felügyelete mellett, gróf Majláth Gusztáv Ká-

36 *Gaál Gy.*: Egyetem a Farkas utcában. i. m. 119.

37 1919. november 3-án nyitja meg kapuit az új román egyetem. *Asztalos Lajos*: Kolozsvár épített kincsei Kolozsvár, Studium kiadó, 2008. 74. 1920. február első napján került sor az egyetem románra nyilvánításáról, ahol a még hivatalba lévő rektor – Kolozsváry Bálint – sem volt jelen. Lásd bővebben: *Vinceze Gábor*: A száműzött egyetem JATE Press, 2006. 36.

38 A változások soráról bővebben: *Jakab A.*: i. m. 147–159.

39 *Dr. Biró Vencel*: Márki Sándor In: Márki emlékkönyv. Írták: Tanítványai, szerkesztette Dr. György Lajos (Márki Sándor halálának második évfordulójára) kiadja az Erdélyi Irodalmi szemle Minerva Irodalmi és nyomdai műintézet Rt. Cluj – Kolozsvár, 1927. 25–26. (később: Biró V.). A piarista tudós, Biró Vencel írása, aki maga is Márki tanítvány volt.

40 Lásd: Az első állami egyenes adó elmélete Szent Bonaventúra nyomda, Kolozsvár 1912; Magyar művelődés történet Szent Bonaventúra nyomda, Kolozsvár 1915–1918; Vallásbölcsészeti alapigazságok Szent Bonaventúra nyomda, Kolozsvár 1917; A tizenkét legkritikusabb kérdés : Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései c. könyv bírálatához Szent Bonaventúra nyomda, Kolozsvár 1917; A székelek eredete Szent Bonaventúra nyomda, Kolozsvár 1918

41 *Sas Péter*: A kolozsvári ferences templom Erdélyi Ferences Rendtartomány, Kolozsvár, 1999. 125–126.

roly erdélyi püspök pénzügyi támogatásával felújította⁴². A megújuló hitéletet a nyomda alapítása biztosította. E vállalkozásnak volt köszönhető, hogy „tízezres példányszámban állították elő a ferencesek folyóiratát, a *Szent Ferenc Hírnöke*⁴³ szépirodalmi lapot, majd *A Katolikus Világot* felváltó *Szent Kereszt* c. időszaki nyomtatványokat, amelynek P. Trefán Leonard volt a szerkesztője.⁴⁴ Erdélyi az említett lapokba rendszeresen írt. Az éveken át tartó munka alatt élő kapcsolata volt az itt lakó szerzetesekkel, akiket 1914 óta P. Trefán, mint porvinciális irányított.⁴⁵

Úgy véljük Erdélyinek az 1921. májusában íródott levele után,⁴⁶ melynek keltezése a „ferences zárda”, hogy ide költözött a Schütz János utcából. Az okokat keresve egyértelműnek látszik, hogy Erdélyi figyelme a magyarországi és benne a pannonhalmi eseményekre is kiterjedt. Minden bizonnyal foglalkoztatta már ekkor egy esetleges repatriálás gondolata. Az 1918. őszi események után világosan látszott, szülőfaluja Zsigárd, egy a monarchia területein létrejövő utódállam fennhatósága alá kerülhet. Az előzőekből következik, hogy a Schütz utcai lakást csak bérelhette a professzor, amelynek szerződését 1918 év végén felmondhatta.

A professzor sorsa ettől a ponttól bizonytalan. Úgy gondoljuk, hogy ha Kolozsváron tartózkodott, akkor a ferences rendi szerzeteseknél lakott az 1918 – 1921 közötti időben. Más, a korszakot illető, nem kolozsvári lakhelyeivel kapcsolatban egy későbbi publikáciomban olvashat az Olvasó.

BÚCSÚ KOLOZSVÁRTÓL

Arról, hogy hogyan teltek Erdélyi utolsó kolozsvári hetei, sajnos nem sokat tudunk. Valószínűsítjük, hogy készülődött, csomagolt és búcsúzott a megszokott környezetétől, amely 10 évig adott egzisztenciát számára. Jogosan merül fel a kérdés: a változás milyen mértékben hatott az amúgy is elég érzékeny emberekre? A Márki Sándorról írt sorokat idézzük.

„Már a tavasz folyamán bejárta azokat a kedves helyeket, ahol oly szeretettel sétálgatott (Házsongárd, Rákóczi-nál) különböző testületeknél viselt tisztségeiről lemondott, 10.000 kötetből álló könyvtárát csomagolta. Július 2-án aztán „diákosan” megebédelt, vette sétapálcáját és el sem köszönvén (mert erős akart maradni) a háztól, amelyet ő épített, a kerttől, amelyet ő gondozott, kísétált Kolozsvárról, ahol huszonkilenc évig tanított. A repatriálók táborával Kolozsvárról indult⁴⁷ és sok húza-vona után augusztus 2-án Szegeden új otthonába beköltözött.”⁴⁸

42 uo., A püspök elkötelezettje volt a rend támogatásának egyéb kötelezettségei miatt: mint generalis konfratere és a harmadik rend tagja. További személyes – lelkiismereti kötelezettség is kimutatható.

43 1921-től módosított tartalommal „A Hírnök” címmel jelent meg.

44 Erdélyi lexikon szerkesztette: *Osvát Kálmán* Szabadsajtó kiadó, [Oradea] Nagyvárad, 1928. 298. A forrás bizonytalanságára adat a Katolikus Lexikon szócikke. Lásd: Magyar Katolikus Lexikon (Szerk.: Diós István). Budapest, 2009. XIV. kötet 318–319.

45 Kolozsvár ferences tartományi székhely lett.

46 Erdélyi innen írja levelét a főapátnak. 1921. május 8-án.

47 1920. július 2-án hagyja el Kolozsvárt. *Kovács Géza*: Márki Sándor erdélyi kapcsolatai szegedi tanársága idején In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, 1997. (21) 24. sz. 13–42.

48 *Bíró V.*: i. m. 25–26.

LAKÁS SZEGEDEN

A magyar belpolitikai eseményekről szóló cikkek sorában a címlapokon 1921. tavaszán a kormányválság volt a legjelentősebb. A király sikertelen visszatérési kísérlete utáni változásokról olvashatott a nagyközönség, így a Bethlen kormány megalakulásáról és a kormány programról. Néhány cikk a Tisza gyilkosság tárgyalásáról szólt. A szegedi közvéleményt azonban a *Szeged* napilap címlapján 1921. áprilisának végén a költségvetés beterjesztése mellett a következő hír fogadta. „Hatvankilenc lakást igényel a kolozsvári egyetem tanári kara”. A rövid hír a továbbiakban közli, hogy a „tanács Bárdos Bélával a lakáshivatal elnökével egyetértőleg néhány lakást már le is foglalt. A rektor a lakásügyek intézésével dr. Szandler Pál egyetemi tanárt bízta meg”.⁴⁹ Az az olvasó, aki a *Szegedi Napló* napilapját is olvasta, már több információhoz jutott.⁵⁰

A „Hány lakást igényelnek az egyetemi tanárok?” című írás, a kolozsvári egyetemi rektori hivatalától április 23-án érkezett részletes kimutatás alapján az egyetemi tanárok karonkénti lakásigényelését ismerteti. Megjegyezve „Hogy mily óriási akadályokba ütközik az egyetem elhelyezésének pusztán a lakás elhelyezési része álljon itt a tanárok igénye.” Erdélyi sorsát figyelve a bölcsészeti, nyelvtudományi és történettudományi szakon a leadott igényeket idézzük. Az újság igénybejelentéseknek nevezi és felsorolja, hogy: „Schneller István dr. 3, Szádeczky K. Lajos dr. 4, Csengery János dr. 4, Dézsi Lajos 3, Schmidt Henrik 3, Horányszky Gyula dr. 3 szobára tart igényt. Márki Sándor dr. és Erdélyi László dr. nem jelentettek be lakáskérelmet. Ezen a karon négy tanszék betöltendő.” Majd a cikk végén Szeged város és a lakáshivatal elnökének, Bárdos Bélának a nehéz helyzetére hívta fel a figyelmet kritikusan.

A cikkből jó kiténik, hogy Erdélyi és Márki professzorok nem adtak le lakásigényt. Márki esetében ismerjük, hogy ezt a feladatot hogyan próbálta megoldani, de Erdélyi elképzeléséről nincs információk.

Márkinak Veress Endréhez írt leveléből kiderül. „...Most midőn földönfutók leszünk s a bujdosó kolozsvári egyetemhez megyek szolgálatot tenni, arra kérlek, bármekkora is a lakásinség, szerezz nekünk a főváros területén akárhol, azonban mégis ha lehet a budai oldalon 2–3–4 szobából és konyhából álló lakást, hol mi ketten szeptember közepétől fogva meghúzódunk, s hol esetleg október közepétől fogva lányoméék is meghúzódhatnak. Könyvtáramat Singer és Wolfnemél könnyen elhelyezem. Képzelted mily érzelmekkel mozdulok ki saját kényelmünkre épített házunkból” – írja a továbbiakban – „hogya nem segíthettek rajtunk, öreg korunkban valamely rozoga vagonban töltjük a telet.”⁵¹

A *Délmagyar* című hírlap hasábjain három hónap múlva⁵² a következő cikk volt olvasható: „Jönnek az egyetemi tanárok”.

„Dr. Márky Sándor és dr. Erdélyi László egyetemi tanárok 8 vagon bútorral és egyéb ingóságokkal tegnap Kolozsvárról Szegedre érkeztek. Dr. Márky Sándor, aki a világtörténelem tanára, 17000 darab könyvből álló könyvárát is magával hozta, melynek elhelyezéséről egyelőre még nem történt gondolkodás. Dr. Erdélyi a művelődéstörténelmet fogja a szegedi egyetemen tanítani, lakása azonban még nincsen. Itt említjük meg, hogy

49 *Szeged*, 1921. április 24. 3.

50 Hány lakást igényelnek az egyetemi tanárok? *Szegedi Napló*, 1921. április 24. 1.

51 *Kovács G.*: i. m. 15.

52 *Szeged*, 1921. július 26. 3.

dr. Tóth Lajos államtitkár az egyetemmel kapcsolatos munkálatok ellenőrzése véget szerdán vagy csütörtökön Szegedre érkezik.”

A Kolozsvártól Szegedig együtt utazó két kolléga utjai Szegeden belül biztosan kétéváltak. Bíró Vencel így ír erről.

„Mint a nagyobb városokban általában, az időben Szegeden is kevés volt a bérelhető jó lakás. Márkinak is olyan lakóhely jutott, ahol nem volt külön dolgozó szobája, ahol nagy könyvtárát sem tudta elhelyezni. A könyvek egyidejig a piarista gimnáziumban voltak elhelyezve, majd az egyetem történelmi szemináriumában rakta fel azokat. A könyvek azóta is ott vannak és a magyar államtól ígért megvételre várnak.”⁵³

Erdélyi professzor pannonhalmán őrzött levelezése és az egyetemi évkönyvek tanulmányai alapján nem lehet teljes biztonsággal megmondani, hogy mi történt közvetlenül az 1921. júliusi megérkezése után. Szegeden a lakáshelyzet bizonytalan volt, így új otthonának megtalálása feltételezésük szerint előbb egyházi, majd később egyetemi segítséggel történt meg.

Ebben a kérdésben a professzorról később íródott levelek adhatnak eligazítást. Az egyik levél a pannonhalmi főapáttól érkezett 1921. decemberében, amelyben rendi dékánnak nevezi ki az augusztusi nagyképtalani gyűlés alapján.⁵⁴ A levél alapján feltételezzük, hogy még ideiglenes lakhelyén lehetett az események idején, így érhető módon értesítését hónapokkal elnapolták.

Az első átmeneti megoldást a ferencesek nyújthatták. Kolozsvár után feltételezzük, hogy ismét e rend vendégszeretét élvezte a professzor. Szegeden Alsó- és a Felsővárosban is lehetőség nyílt elszállásolásra. A szegedi napilapok áttanulmányozása után egyértelműnek látszik, hogy a felsővárosi Szent György-téri Szent Miklós patrocíniumú templom és Minorita rendházban élt.⁵⁵

Az első ismert szegedi címe a műemléki védettséget élvező Iskola (Oskola) utca 21. szám alatt volt. Az 1930-ban épített dómhoz közel álló épület 1836-ban épült, klasszicista stílusban. Szegeden a Nagy Pál-ház néven ismert. Nevét egykori építetőjéről és tulajdonosától kapta, aki foglalkozását tekintve asztalos volt. A házat 1983-ban védetté nyilvánították, majd a képen is jól láthatóan 1990-ben jellegétől idegen tetőtér-beépítéssel megmagasították. Bejáratot a Bába utca felől, a szomszéd ház lépcsőházán és függőfolyosóján át kapott.⁵⁶

„A Bába utcára átnyúló téglalap alakú telekre épült egyemeletes lakóház három oldalról határolta az udvart. Ma téglalap alaprajzú épület, homlokzata 6 tengelyes, a tervtől eltérő egyenes záródású nyílásokkal.[...] Az emeleten azonban az egyenes záródású, zsalugáteres ablakok fölött erőteljesek a szemöldökök.”⁵⁷

Tudomásunk szerint Erdélyi professzor 1924-ig biztosan itt élt. A pannonhalmán őrzött levelek címzései és dátumai erre utalnak.⁵⁸

53 *Bíró V.*: i. m. 25–26.

54 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina, BK 493/ I-XVII. dr. Erdélyi László

55 *Délmagyar*, 1921. november 3, 5. A kérdés persze felvetődik, hogy ezt már Kolozsvárról megszervezték volna? Források híján e kérdés nem megválaszolható.

56 *uo.*

57 *uo.*

58 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina, BK 493/ I-XVII. dr. Erdélyi László

SZEGED, SZENT IMRE KOLLÉGIUM
Szeged, Temesvári krt. 59.

A pannonthalmi levelezésben hosszú évekig egy újszegedi cím is előfordult. A címzett Erdélyi László igazgató úr, mint a Szent Imre Kollégium vezetője.

Az épület története összefonódik a Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző Intézet történetével⁵⁹. 1912-ben az elmúlt évben hivatalba lépett Galttferder Gyula püspök az intézmény fejlesztését határozta el. Az eltelt közel húsz év alatt a tanítóképző kinőtte a korábban megakapott épületét. Így telket kért és kapott Szeged városától, ahol oktatási épületet és internátust is felépíthetett. Az építkezés el is kezdődött az Újszegeden kijelölt földterületen, azonban az időközben kitört első világháború lassította, majd a szerb megszállás egy időre le is állította az építkezést. Végül 1923-ra készült el a Galttferder püspök által óhajtott korszerű épületek. A pavilonszerű három épületet tágas udvart fog körül, amelyek főépületében (a mai Temesvári körúti rész) folyt az oktatás, az internátusnak szánt épületben helyezték el ideiglenesen az egyetem Szent Imre kollégiumát⁶⁰ és épült még egy zenepavilon is.⁶¹

Az elkészült új épületeket 1923–24 -ben vette birtokba a tanuló ifjúság. Az akkor kisdiaákként ott lakó Szőrényi József így ír az épületről.

„Ugyanis hosszú éveken át ennek az épületnek a II. emeletén volt a két hálóterem a folyosókon elhelyezett mosdóval, a két kis szobából álló igazgatói lakás, két szertár és egy osztályterem. Az I. emeleten kapott helyet az igazgatói iroda, a tanári szoba a leválasztott könyvtárhelyiséggel, két osztályterem és a zeneterem az orgonával. Ez utóbbi valójában ugyancsak tanterem volt, de egyik, fából készült fallal elzárt kis részébe oltár került. A fal szétnyílásával vasár- és ünnepnapokon és gyakran hétköznap reggelenként is az egész terem kápolnául szolgált. [...]

Az internátusban, a bentlakók társágában az első naptól kezdődően otthon éreztem magam. A hagyományosan családias légkörben mindenki hozzátartozójának tekintette a közösség tagjait. Kétségtelen, a homogenitás egyedülálló lehetőséget biztosított a meghatott közösségi szellem kialakulásához. Azonos cél felé menetelő társaság tagjai voltunk valamennyien. Azonos értékek tiszteletére hangolódtunk rá. A közösségi élmények sora kapcsolt össze bennünket. Felelősséget is éreztünk egymásért.”⁶²

Az idézet azon túl, hogy bepillantást enged az épületet használók mindennapjaiba, határozott képet ad a korról is. Szeged az 1919-es események után következő ellenforradalmi események „fővárosa”, a keresztény- nemzeti kurzus bölcsője volt. A világháború és a forradalmi események után Becker Vendellel, a tanítóképző igazgatójával együtt az otthont teremtő férfi alakjában jelenik meg Erdélyi professzor Az idetelepülő egyetem hallgatóinak szállást, biztosítottak oktatták, nevelték őket. Személyiségében itt egyszerre érhető tetten az egyetemi tanár és a szerzetes – pap szerepe. Úgy vélem e kettőség jó látható a forrásban szereplő kápolnánál, amelyről feltételezzük, hogy azonos azzal, amelyről Erdélyi professzor a következőket írja:

59 Csillik László: Szőrényi József Tanítóképző intézeti és főiskolai tanár APC-Studio, Gyula, 2003 8. A Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző Intézet emlékkönyve: 1844–1994 összeáll. és szerk. Csillik László és Gácsér József Szegedi Tanítóképzőt Végzetek Baráti Köre, Szeged, 1994. 23.

60 Az épület ma a Szegedi Szakképzési Centrum Csonka János Tagintézményének E épülete.

61 Csillik L.: i. m. 8.

62 Csillik L.: i. m. 8–9.

„Az új szép épületben nem volt a kollégiumnak kápolnája. Ennek hiányát néhány hónapig az ebédlőben pótolgattam, de karácsony táján elhatároztam, hogy magam elkészítem két kollégiumi szoba falain belül a kápolnát. Minden új lett szép oltárral, festett ablakokkal, szőnyegekkel, szobrokkal, s az 1924. évi febr. 2-án püspök urunk megáldotta a kedves kápolnát és fölavatta szent misével...⁶³

A professzor ezekben az években fáradtságot nem ismerve dolgozott. A kollégiumi munkája mellett tanított az egyetemen, sőt az 1924/25-ös tanévben még a bölcsészettudományi kar dékánja is volt.⁶⁴

SZEGED, SZENT GYÖRGY UTCA 10.

Erdélyi professzor feltételezhetően 1929-ben költözik ki a Szent Imre kollégiumból, hét hosszú év után. Az idősödő professzor a Szent György utca⁶⁵ 12. szám alatt talál magának új otthont. Itt 1923-ban még tüzelőanyag-telep működött, de 1929-re Sebestyén Endre⁶⁶ tervei alapján ez megváltozik. A tervező tulajdonában álló telken villa-bérház készül 1925-ben és 1929-ben.⁶⁷

Mi lehetett a váltás oka? Az 1929-ig kollégium igazgatóként is dolgozó professzor, mint minden évben, 1929-ben is beadta a lemondását, amelyet Glattfelder püspök megköszönve ez alkalommal elfogadott. A meleg hangú püspöki levél⁶⁸ elismeréssel szólt az elmúlt évek kollégiumi munkájáról, közösségépítéséről. A levélnek a következő mondatai azonban már arról szóltak, hogy a 60. életévét már betöltött professzor inkább visszatérne oktató és kutató munkájához. Véleményünk szerint, ekkora már Glattfelder püspökben is megérett a változás támogatásának gondolata, miszerint az 1930–31-re teljesen elkészülő új – a szegedi Dóm térre megépült – Szent Imre Kollégium vezetésének terhére, már nem Erdélyi professzor idősödő vállára terhelnék.

Az új lakhely kiválasztása így időszerűvé vált. A megépült Sebestyén villa ideális otthonnak bizonyult. A korábbi lakhelyeihez képest összehasonlíthatatlanul jó környéken épült, a közelben több egyetemi tanár lakott.⁶⁹ Az építész családja számára épített épület – a környező telkeken emelt házakkal ellentétben – nem az utca-frontra épült. A kovácsoltvas kerítés és a villa között kis kert húzódott meg, amely az épület erkélyeivel, ablakkereteivel, nyílászáró mintáival romantikus miliőt kölcsönzött. Stílusát így nehéz

63 Erdélyi László Gy.: Ünnepi Gondolatok i. m. 5.

64 Szegedi Egyetemi Almanach I. 1921–1995. (szerk.: Mészáros Rezső, Szentirmai László, Iványi Szabó Éva, Ráczné Mojzes Katalin) Szeged, 1995., 1. köt. 110.

65 A Szent György utca a mai erdészeti szakközépiskoláig tartott. Attól távolabb lévő, Hódmezővásárhelyre tartó utat Vásárhelyi útnak hívták.

66 Sebestyén Endre (1888–1966) Szeged város az 1919-es események miatt Mérnöki Hivatali állását föladta, és önálló tervezőmérnöként dolgozott tovább. Építész szakértőként és tervezőként dolgozott a Csanádi püspökségnél. Lakó- és üzemépületeket tervezett Back Bernát malomtulajdonos Pick Jenő szalámigyáros, Vajda Zsigmond földbirtokos részére. Munkáját közel negyven szegedi épület, emlékmű őrzi. *Ozsváthné Csegezi Mónika, Ozsváth Gábor Dániel*: Szeged város főmérnökeinek és Mérnöki Hivatalának krónikája Bába, Szeged, 2001. 112.; *Bátyai Jenő*: Torony alatti főmérnök Szegedi Nyomda, Szeged, 1988. 99–103.

67 *Ozsváthné Csegezi M. – Ozsváth G. D.*: i. m. 112–115.

68 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina, BK 493/ I-XVII. dr. Erdélyi László Glattfelder Gyula püspök levele 1930. április 30-án.

69 *Bátyai Gitta*: A professzorok háza Szeged 6. (1994) január, 30–31. és *Épületek a Speyer-kölcsonból* Kövér Tibor és a 20-as évek szegedi építésze. In: Szeged 7. (1995) július–december, 96–98.

meghatározni. Sebestyénnek talán a Magyar Ede tervező munkaközösségében szerzet tapasztalatai⁷⁰ is hathattak a tervekre, de az 1920-as, 30-as évek változó építészeti trendjei is alakíthatták Sebestyén Endre elképzeléseit.

A mai József Attila sgt. 10. szám alatt álló épület így „mint egy ékszerdoboz” jelenhetett meg az arra sétálóknak, sugallva, hogy az elmúlt évtizedek munkájával komoly egzisztenciát építhettek fel maguknak az itt lakók. Erdélyi professzor, mint az 1936/37-es tanév egyetemi rektora minden bizonnyal rendelkezett ezzel.

Forrásaink alapján az első emeleti erkélyes lakást bérelte Erdélyi professzor. Milyen lehetett a berendezése a 3 szobás, 100 m² alapterületű lakásnak? Erről sajnos forrás nem maradt ránk így berendezését tekintve csak feltételezzük, hogy a bérelt lakás rendelkezett bútorzattal. Vélhetően túlzottan nem volt gazdagon berendezve, de a korabeli villák kényelmi felszerelését biztosította a 3 szoba, a fürdőszoba és a nagy nappali.

A lakás nagyságából adódóan Erdélyinek önálló dolgozó szobája lehetett, ahol könyveinek egy részét is tárolhatta. A korábbi évekhez képest ez előrelépést jelenthetett, hisz az Oskola utcai lakás, majd a kollégium sem biztosította ezeket a feltételeket.

A lakásban valószínűleg voltak műtárgyak. A Tóbiás György által festett kép minden bizonnyal, hisz arról biztosan tudjuk, hogy magántulajdonban volt,⁷¹ de feltételezzük, hogy a Vágó Gábor által készített szobor⁷² is itt volt.

A házban folyó életről 1938. júliusából van információnk. Erdélyi levelezéséből⁷³ ekkor derül fény arra, hogy egy cselédet is tart. Feladatait a forrás nem részletezi, de feltételezhetjük, hogy a korabeli cselédek által szokásos munkát végezhette. Erdélyi professzor az 1937/38-as prorektori tanév letelte után 1938. nyarán ebből a házból távozott Szegedről és huszonhét év után lett ismét egy bencés rendház lakója Zalaapátiban.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Végigkövettük a történész professzor lakhelyeit Kolozsváron és Szegeden, bemutatva a két városának 20. század eleji történetének apró mozaikjait is. Utaltunk arra, hogy az eltelt évek alatt Erdélyi László mint egyetemi tanár jelentős életpályát futott be ezen városok falai között. Betöltötte a bölcsészkar dékáni, majd pályája végén a rektori tisztséget is.

A tudományos, kutató és oktató munka nem valósulhatott volna meg ilyen szinten, ha ezek a városok nem fogadták volna el az egyetem kultúráját közvetítő, ifjúságot nevelő munkáját. Úgy véljük, hogy nem megkerülhető Erdélyi szempontjából a két városban élő világi és főleg egyházi kortársak szerepe sem.

Emellett rá kell mutatunk arra, a 19. század végétől folyó pannonhalmi főapáti törekvésre, amely a bencés rend társadalmi szerepvállalását kívánta erősíteni az oktatás, ezen belül is a felsőoktatás területén. Megmutatva a rendi közösség áldozatkészségét – hiszen lemondtak László testvér mindennapos rendi és közösséget építő munkájáról – és ezzel szellemi erejét is. A főapáti célok szem előtt tartották a változó világ kihívásainak való

⁷⁰ *Ozsváthné Csegezi M–Ozsváth G. D.*: i. m. 112.

⁷¹ *Janzsó Károly*: Egy életpályá képekben (A történész professzor emlékezete) Szeged 26. (2014), 10. sz. 26–29.

⁷² uo.

⁷³ Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina, BK 493/ I-XVII. dr. Erdélyi László Főapáttal való levelezése.

megfelelést is, amelyet minden időben csak a kor színvonalán felszerelt intézményekkel, képzett tanárokkal lehet megvalósítani. Ki kell emeljük, hogy a főapát a rendtagok egyéni pályáját egyengetve, tudományos munkájukat elismerve, az általuk mindenkor betöltött pozíciót megbecsülve, emeli a rend társadalmi presztízsét.⁷⁴

⁷⁴ Köszönöm Koszta László és Lagzi István professzorok (SZTE BTK), Vajda Tamás és Monok István igazgató urak (SZTE Levéltár és MTA Könyvtár), a pannonhalmi Főapátsági Könyvtár helyettes igazgatójának, Ásványi Ilonának és munkatársainak, valamint édesanyámnak, Janzsó Károlynénak önzetlen, több éves segítségét, amit kutatásaim során kaptam.

Szeged, Oskola utca 21. A szerző felvétele.

Szegedi Szakképzési Centrum Csonka János Tagintézményének E épülete. A szerző felvétele.

*Sebestyén Endre főmérnök.
Móra Ferenc Múzeum Történeli
Gyűjtemény Fotótára
Ozsváthné Csegezi Mónika,
Ozsváth Gábor Dániel: Szeged
város főmérnökeinek és Mérnöki
Hivatalának krónikája, 112–115.*

Szeged, Szent György utca 10. A szerző felvétele

BANDI ISTVÁN

„A REMÉNY ÁRNYÉKÁBAN”

Adalékok a budapesti bencés iskolák történetéhez
az újraindulástól az államosításig

A katolikus egyház össztársadalmat meghatározó szerepe a két világháború közötti időszakban cáfolhatatlan tény. Minden társadalmi réteg és csoport specifikusan integrálódott az egyház intézményi rendszerén keresztül a polgári társadalomba. Mindkét nemnek, minden korosztálynak és társadalmi csoportnak saját egyesülete volt. Így az egyházi iskoláknak, jelen esetben a bencés rendi gimnáziumnak is volt cserkészcsapata, továbbá a diákok tagjai voltak a Mária kongregációnak is. A magyarországi bencés kongregáció budapesti gimnáziumaiban az említett időszakban több száz diákot készített fel az életre. Ezek a szerzetespapi tanári testületek – de helyénvalóbb családias közösségeknek nevezni őket – rendkívül összetett és küzdelmes életutat jártak be az államosításig, sőt néhány tanárnak és diáknak kifejezetten tragikus sors jutott.¹ A társadalomszervezés központjai voltak ezek a rendi iskolák, esetünkben a budapesti Baross utcai, illetve a csepeli gimnázium. Az említett intézmények között jelentős különbségét csak a bevont társadalmi csoportok jelentettek, intézményi jellegük, illetve sorsuk azonos volt.

A bencés rend a második világhéget különösebb emberi és anyagi veszteségek nélkül vészelte át. Az országban uralkodó újjáépítési lendület és a reménnyel jövőbe tekintés az 1947-es békeszerződésig tartott. Majd gyors egymásutánban olyan hatalmi döntések következtek, amelyek az egyházakat, így a katolikus egyházat is és ezen belül a bencés rendet érzékenyen érintették, sőt a rosszemlékű megszüntetés lebegett a rendi közösség lelki szemei előtt. A rend még a kárfelméréssel, illetve intézményeinek, iskoláinak beindításával van elfoglalva amikor, a társadalomszerkezet kényszerű átalakítását célzó és a kommunisták által rendkívüli módon sürgetett intézkedés, a földosztás bekövetkezik. 1945. március 17-én megjelenik a 600/1947 ME. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról, és ezzel az egyház intézményrendszerének gazdasági alapja megrendült.

A földreform nyomán a rend már 1945 első felében többször is kénytelen volt dolgozókat elbocsátani. A gazdasági nehézségek dacára Krizosztom² főapát a rendi kon-

1 *Cseszka Éva*: Bencések a kommunista diktatúra szorításában. Pálffy Aurél munkássága és elítélése, in *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon*, szerk.: Illés Pál Attila, Juhász-Laczkó Albin OSB, METEM, 2012, 587–600; *Bandi István*: „A mi történetünk” – bencés diákok meghurcolása az 1950-es évek elején, in *Collectanea Sancti Martini, A Pannonhalmi főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 1., szerk. Dénesi Tamás-Dejesics Konrád OSB, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2013, 132–180.

2 Kelemen Krizosztom Ferenc Zala megyei Hahóton született 1884. január 10-én, beöltözött 1903. augusztus 6-án, egyszerű fogadalmat tett 1907. június 4-én, majd ünnepélyes fogadalmat 1910. június 5-én. Pappá szentelése 1910. július 1-jén történt. 1910 és 1916 között gimnáziumi tanár volt Pápán, 1916-tól 1926-ig. lelkész Nyalkán, 1926 és 1928 között Budapesten a Baross utcai gimnáziumban, 1928 és 1929

vent hozzájárulásával mégis iskolaalapítást vállalt Csepelen, azzal a feltétellel, hogy az „anyagi és személyi kiadások fedezését a pártok biztosítják”.³ A felkéréstől számítva alig egy hónap telt el, és szeptemberben Csepelen megtartották az ünnepélyes iskola-megnyitót Krizosztom főapát, Schvoy⁴ püspök és a Vallás és Közoktatási Minisztérium megbízottja Csóka Lajos⁵bencés rendtag jelenlétében. Az oktatási feladatok mellett a Csepelen működő bencések az ifjúság nevelésével is foglalkoztak. A magvetés, ahogy Vönöczki Fábrián atya hirdette, már 1945. október 7-én megindult az első csepeli bencés diákkongregáción.

A már említett új csepeli iskola szárba szökkenésének látványos eleme volt az 1946. július 12-i pannonhalmi látogatás, amikor is „a csepeli gimnázium fiú és leánytanulói (...) gazdag műsorral mutatkoztak be, utána esti ima és lelkiismeret vizsgálat következett. Utána a főapát úr szólott hozzájuk s kérte, hogy mondják meg otthon maradt szüelknek és diáktársaiknak, hogy az ősi Pannonhalma azt üzeni a fiatal Csepelnek, hogy a magyar múlt nem ellensége a magyar jövőnek, hanem annak nevelője”.⁶ A rendkívül lendületes tevékenykedés a csepeli munkások körében, komoly intézkedéseket vont maga után a politikai rendőrség részéről.

Igy nem meglepő, hogy a már 1946-ban Csepelen tevékenykedő Vályi Hugó⁷ házfőnök és igazgatóról egy korabeli állambiztonsági jelentésben olvasható, hogy „igen sokat foglalkozik munkásokkal.”⁸ Rendkívül fontos volt a kommunistáknak a csepeli munkásság megnyerése, ezért a bencés atyák tevékenységét megkülönböztetett figyelemmel

között házfőnök és igazgató is Győrben, 1929-től 1933-ig főapáti koadjutor, majd 1933 és 1950 között volt pannonhalmi főapát. 1947-től Brazíliában és USA-ban tartózkodott és Pittsburghben hunyt el 1950. november 7-én. (Rendi Névtár továbbiakban RN)

3 PFL Perjeli napló 1945. augusztus 9.

4 Shvoy Lajos Budapesten született 1879. március 9-én. Pappá szentelése 1901. július 13-án volt. Rövid ideig hittanárként működött, majd 1919-ben az új formát kereső Regnum Marianum első, templomépítő plébánosa lett. XI. Piusz pápa 1927. június 20-án szentelte püspökké. 1947-ben pápai trónállóvá nevezte ki XII. Piusz pápa. 1945-ben nyilasok hurcolták el: Veszprémben, Szombathelyen, Sopronban és Sopronkőhidán raboskodott, majd 1951-ben a kommunista hatalom tartotta házi őrizetben. 1968. január 21-én, 88 éves korában érte a halál. (forrás: <http://www.szfvar.katolikus.hu/tortenet/puspokok/shvoy-lajos>)

5 Dr. Csóka Lajos János a Sopron megyei Bükön született 1904. június 23-án, 1922. augusztus 6-án öltözött be és 1922. augusztus 6-án tette le az egyszerű fogadalmat, 1924. szeptember 9-én lett ünnepi fogadalmas, majd 1927. szeptember 11-én szentelték áldozópappá, 1930 és 1931 között tanár és hitoktató Pannonhalmán, 1931-től 1932-ig hitoktató Celldömölkön. 1932-ben tanulmányútra megy Bécsbe, majd 1934-ben visszatérte után főiskolai tanárként működött Pannonhalmán 1943-ig. 1943-tól 1948-ig tanulmányi ügyekkel foglalkozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban Budapesten. Visszatérve Pannonhalmára 1948 és 1950 között főiskolai tanár, 1950-től 1963-ig Győrben gimnáziumi tanár. 1963-tól 1980-ig tanít a Pannonhalmi Főiskolán. Párhuzamosan 1951-től 1980-ig levéltárosként is működött. Pannonhalmán hunyt el 1980. június 17-én. (RN)

6 PFL Perjeli napló 1946. július 12.

7 Vályi Hugó Gusztáv 1908. január 22-én született Budapesten. 1931. augusztus 6-án öltözött be, egyszerű fogadalmát 1932. augusztus 18-án, ünnepélyes fogadalmát 1935. augusztus 19-én tette le. 1935. december 15-én szentelték pappá. Tanári pályáját Győrben kezdte 1935-36-os tanévben mint gyakorló tanár. 1936-ban illetve 1937-ben főigazgatói jegyző Pannonhalmán majd 1937-ben és 1938-ban ugyanitt spirituális. 1938-tól egészen 1943-ig gimnáziumi tanár Kőszegen, majd 1943-tól 1945-ig diákotthoni igazgató Pannonhalmán. 1945-től az 1948-as felszámolásig házfőnök és igazgató Csepelen, majd lelkipásztor Budapesten 1948 és 1950 között. 1950-ben előbb Győrben, majd 1951-től 1958-ig Csornán lelkipásztor. 1958-ban kerül vissza Pannonhalmára gimnáziumi igazgatónak egészen 1962-ig, amikor már csak tanárként folytathatta tevékenységét 1978-ig. Lelkész és templomgondnok 1982-ig nyugállományba vonulásáig. 1987. január 30-án hunyt el. (RN)

8 PIL 999 f. Horváth Márton hagyatéka, Felderítések egyházi vonalon 1945. december–1948. május, 19. o.

kövezték. Így a különböző rendezvényekről, és az ott elhangzottakról hálózati úton értesültek a belügyi szervek. „1946. november 11-én Csepelen a bencés gimnáziumban Freesz(József)⁹ 50 főnyi nőközösségnek tartott előadást. Ebben hangsúlyozta, hogy a tudatlanok előbb tanuljanak és azután tanítsanak. „A jó öreg Marxot nagyon kevesen ismerik Magyarországon és a kevesek közt is túlnyomórészt papok vannak. Jöjjenek hozzánk a kommunisták marxizmust tanulni, mi szívesen tanítjuk őket, mert nekik a marxizmust nem rendesen magyarázták.”¹⁰

A csepeli iskola nevelő-, közösségteremtő és missziós szerepének jelentőségével az ott tanító bencés atyák is teljesen tisztában voltak, és erről a folyamatosan alkalmazott K ellenőrzésnek köszönhetően, a kommunista pártvezetés is értesült: „1947. november 5-én Vályi Hugó a csepeli bencés rendház vezetője levelet ír John Joseph¹¹ érseknek Kaliforniába és ebben hangsúlyozza, hogy Csepelt a kommunisták mindig erős bázisuknak tartották. Valamennyien szakszervezeti tagok a munkások és a legutóbbi időkhöz minden kommunista megmozdulást támogattak. Nemrégiben erős változás volt tapasztalható – folytatja – Egy munkásküldöttség úgy döntött, hogy a Benedek rendi szerzetesek (Vályiék) indítsanak egy gimnáziumot. Sokan a jóakarátú emberek közül ide járatják gyermekeiket és „velük együtt élünk szegénységben”. „A szeretet és szegénység és gondoskodás, amit a gyerekek iránt végeztünk, legjobb barátainkká tette őket.” Hugó atya nagyon egyenesen fogalmaz levelében, mondván hogy „mindkét oldal tudja, hogy az egész ország szempontjából milyen fontossággal bír Csepel. Isten előtt felelősnek érezzük magunkat és ezért ezt a missziót minden áron meg akarjuk óvni.”¹² A levéllenőrzés mellett ekkor már létezett a bizalmi egyének hálózata, akik szorgalmasan jelentettek arról, hogy az atyák mit és hogyan tesznek a gimnáziumban. 1948 elejére a felfokozott idegháborús hangulatban született több tendenciózus belügyes hangulatjelentés. „1948. március 21-én Vályi Hugó bencés szerzetesről, aki Csepeli házukat vezeti újabb jelentés érkezik. Eszerint tovább folytatja kommunista ellenes tevékenységét. Pl. egy ízben az iskolában, ahol tanít, több olyan gyermeket buktatott meg, akiről tudta, hogy szülei az MKP tagjai, vagy szimpatizánsok. Hü kiszolgálója a primási politikának.”¹³

Az MKP roppant veszélyesnek tartotta a katolikus egyházat társadalmi beágyazottsága miatt is, de abból az okból is, mert társadalmi szervezetei, hierarchikus felépítése útján olyan aktív és rendszeres tevékenységet fejtett illetve fejthetett ki, amely mellett a forradalmi változásokat minden eszközzel propagáló kommunisták nem reménykedhettek teljes győzelemben. Kénytelenek voltak elismerni, hogy „a tömegek közti munka terén – meg kell állapítani – ügyesen dolgoznak szervezeteik, felhasználják nemcsak

9 Freesz József 1903. április 2-án született Budapesten. 1931. június 21-én szentelték pappá. 1932-ben Blassagyarmaton káplán, 1935-ben Nagyorosziban lelkész, 1936-ban Nagylócon adminisztrátor. 1937-ben a budapesti érseki helynökség másodtitkára. 1942-től pedig az EMSZO – Egyházközségi Munkásszakosztály országos igazgatója. 1944 decemberében a Gestapo elől bujkált. 1945 februárjában az EMSZO felkerült a megszüntetésre kerülő fasiszta szervezetek listájára. Freesz József még 1948-ig próbálkozott a szervezet életben tartásával. 1948. februárjától rendszeresen beidéztek az Andrássy út 60-ba. A folyamatos üldözés felőrölte egészségét és 1951. november 24-én Budán, a Széher úti kórházban hunyt el. (forrás: Katolikus Lexikon)

10 PIL 999 f. Horváth Márton hagyatéka, Felderítések egyházi vonalon 1945. december –1948. május, 19. o.

11 John Joseph Mitty (1884. január 20. –1961. október 15.) a római katolikus egyház amerikai prelátusa, aki Salt Lake City harmadik püspöke (1926–1932) és San Francisco negyedik érseke (1935–1961) volt.

12 PIL 999 f. Horváth Márton hagyatéka, Felderítések egyházi vonalon 1945. december –1948. május, 20. o.

13 PIL 999 f. Horváth Márton hagyatéka, Felderítések egyházi vonalon 1945. december – 1948. május, 22. o.

ezeréves tapasztalataikat, hanem meglehetősen gyorsan sajátítják el és alkalmazzák helyenként az MKP agitációs, propaganda módszereit”.¹⁴

Az ifjúsággal való foglalkozás életető eleme volt a bencés rendnek, ezért nem csoda, hogy a rendtagok kiemelten foglalkoztak az oktatás mellett az ifjúság nevelésével. A cserkészlet újjászervezése és a párhuzamos és egyben megosztó szervezetek létrejöttével mind nagyobb szerepet nyert az említett szervezeti formának tartalommal való megtöltése. Galambos Iréneusz¹⁵ fiatal rendtag, aki 1947-ben Csepelen a gimnáziumban tanított, levélben tudatja a Pannonhalmán lévő Jámbor Mikével,¹⁶ hogyan „foglalkozik a cserkészlet megszervezésének problémájával, külföldi mintára, vallásosabb egyesületté tétele céljából.”¹⁷ A cserkész hagyományok, a kisközösségi szerveződés, az együttlét mind-mind veszélyes cselekménynek minősült a kommunisták szemében. Így nem meglepő, hogy a politikai rendőrség folyamatos adatgyűjtése révén később, az ötvenes évek elején bencés atyák és volt bencés diákok is áldozatul estek koncepciós pereknek ezen cselekmények üldözése során, ugyanis a diktatúra halálbüntetéssel és súlyos börtönökkel¹⁸ szerzett érvényt az új világrend létjogosultságának.

A BUDAPESTI BAROSS UTCAI BENCÉS ISKOLA

A bencés rend másik intézményében, a budapesti bencés gimnáziumban a világháború alatt és után megforduló diákgenerációk a második világhétség szemtanúi voltak, de a harci cselekményekben intézményes és tevőleges formában nem vettek részt. Azonban a háború borzalmaait, majd az orosz bevonulást és az újraindulást koraérett fiatalokként élték meg.

14 PIL 999 f. Horváth Márton hagyatéka, Felderítések egyházi vonalon 1945. december – 1948. május, 18. o.

15 Dr. Galambos Irén Ferenc Budapesten született 1920. október 21-én. 1938. augusztus 6-án öltözött be, egyszerű fogadalmat 1940. június 27-én, ünnepélyes fogadalmat 1943. június 27-én tette le. 1944. május 21-én szentelték pappá. 1944 és 1945 között gyakorló tanár illetve házgondnok is volt Budapesten. 1945-től 1948-ig az államosításig gimnáziumi tanár és házgondnok volt Csepelen. 1948 és 1949 között előbb segédlelkész, majd 1949-től 1951-ig lelkész Adonyban. 1951 és 1953 között teológiai hallgató Budapesten. Győrben gimnáziumi tanár 1953-tól a forradalomig, majd ezt követően elhagyja az országot és Ausztriában 1956-ban és 1957-ben König érsek által kinevezett tábori lelkész Traiskirchen-ben. 1957-től 1966-ig a Kastl-i magyar gimnázium igazgatója. 1966-ban és 1967-ben tanulmányokat folytat Romában, majd újra visszatér két évre gimnáziumi tanárnak Kastl-ba. 1968-ban és 1969-ben tanulmányúton van az AEÁ-ban és Kanadában, majd visszatér Burgenlandba és 1969-től 1981-ig hittanár Felsőlvön (Oberschützen) és magyar lelkész Felsőörön (Oberwart). 1977-ben Alsóörön (Unterwart) is lelkész, közben 1981-től 1985-ig hittanár is volt a Felsőbb Női Szakiskolán Oberwartban. 2002-től vonult vissza Pannonhalmára és itt hunyt el 2007. április 2-án. (RN)

16 Dr. Jámbor Mike Miklós a Zemplén megyei Sátoraljaújhelyen született 1909. június 29-én. 1927. augusztus 6-án öltözött be, egyszerű fogadalmat 1929. június 29-én, ünnepélyes fogadalmat 1932. június 29-én tett. 1933. június 10-én szentelték pappá. 1933-tól 1935-ig gimnáziumi tanár Pápán, majd 1935 és 1936 között Győrben tanít. A következő két évben, Párizsban tanul. 1937 és 1942 között gimnáziumi tanár Győrben, 1942 és 1944 között házfőnök és igazgató Esztergomban. 1944-től 1985-ig főiskolai tanár Pannonhalmán, közben 1944 és 1946. február között alperjel. Megszakítással 1947 és 1954 között, majd 1956–1963 között a rendi főiskola igazgatója. 1959 és 1973 között újra alperjel, 1973 és 1976 között pedig irodaigazgató. 1985-ben vonult nyugalomba Pannonhalmán és itt is hunyt el 1992. április 23-án. (RN)

17 PIL 999 f. Horváth Márton hagyatéka, Felderítések egyházi vonalon 1945. december – 1948. május, 89.

18 ÁBTL 3.1.9. V-96958/1 Magasházy Ádám és társai, V-73318 Vaszari Gábor és társai volt bencés diákok ellen, Kovács Jenő Arisztid bencés atyára, aki a budapesti Baross utcai bencés gimnázium igazgatója volt 1945-től külön vizsgálatot folytattak le, melynek anyagát az ÁBTL 3.1.9. V-73235 jelzetű dossziében helyezték el.

A front átvonulása nem viselte meg jelentősen a gimnáziumot: „A tanítást pedig március elején már elkezdtük, mégpedig mind a nyolc osztállyal minden nap.”¹⁹ állt a rendházról és gimnáziumról Pannonhalmára küldött jelentésben.

Az 1945 nyarától 1948 júniusáig Kovács Arisztid²⁰ volt a Baross utcai Bencés gimnázium igazgatója. Az 1945 nyarától kialakított új szabályozásnak köszönhetően a bencés általános iskola igazgatója Borbély Kamill²¹. 1946-tól tizenegy szerzetes tanárból és két világi tanárból álló oktatói kar biztosította a diákság oktatását és nevelését. Intenzív lelki élet és mozgalmi tevékenység jellemezte a bencés diákság életét. A Mária kongregációban tevékenykedtek, a cserkészlet meghatározó életkeretet adott az itt tanulók számára. Táborozások és csoportos foglalkozások fonták szorosra a kötelékeket különböző generációk között. Nagy elismerést kiváltó énekkari munka folyt Nádasi Alfonz²² vezetésével. A kétkezi munkára való nevelés jó példája volt a Diákkaptár, melynek keretében a rend tulajdonát képező kisállatok nevelése és a kertészkedés a felelős gazdálkodás alapjait ültette el a diákok lelkébe. Aktivitásuknak nem szabott határt a világháború utáni nyomor: gyorsírást gyakoroltak és műhelymunkákat végeztek a tanműhelyek helyreállítása után.

Ami a tanulók szociális származását illeti, már a két világháború közötti időszakról rendelkezésre álló statisztikák alapján kimutatható, hogy a diákok nagy többsége esetén a szülők a tisztviselői karba tartoztak, ezek részaránya általában az 50 % körül mozgott. Továbbá inkább értelmiségi, tanár és tanító munkakörben tevékenykedő szülők – számarányuk további 20% körüli – gyerekei kerültek be a Baross utcai gimnáziumba. Még mindig a középosztálynál maradványok a katonai pályán működők, kisiparosok, kiskezreskedők összesen 10% arányban küldték gyerekeiket a bencésekhez. A nagypolgárság és azzal megegyező társadalmi státusban élők, illetve a szegénysorból (munkás, cseléd, stb.) sorból származók fele-fele arányban osztoztak a fennmaradt 10%-on. Tehát a társadalom gerincét képező társadalmi réteg adta gyerekeit bencés gimnáziumba. Az 1945 után kiadott évkönyvek statisztikái szerint a diákság társadalmi összetétele nem változott

19 Mészáros István: A budapesti és csepeli gimnáziumok, Bencés Kiadó, 1994., 110. o.

20 Kovács Arisztid Jenő OSB Székesfehérváron, 1891. márc. 4. született. 1910. augusztus 6-án lépett a magyarországi bencés rendbe. 1912 májusában egyszerű fogadalmat tett, majd 1915. június. 2-án ünnepélyes fogadalmat tett, még ugyanebben az évben június 29-én pappá szentelték. 1916-ban latin-görög szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1915-től már Győrött gimnáziumi tanár, majd 1918–19-ben házgonnok, 1922-től Pannonhalmán főpáti titkár, 1923-ban Kőszegen, 1925-ben Pápán gimnáziumi tanár.

1926-ban Angliában járt tanulmányúton, 1927-ben Budapesten gimnáziumi tanár, 1928–30 között házgonnok is, 1931-től Kőszegen házfőnök és a gimnázium igazgatója, 1934-től Pannonhalmán alperjel és a magiszter helyettese és 1935-től házgonnok is. 1936-tól magiszter és kertfelügyelő is, 1939-ben Firenzében járt tanulmányúton, 1939 második felétől Pannonhalmán a gimnázium igazgatója, 1945-től pedig budapesti gimnáziumot igazgatja, 1948-tól Budapest-Józsefvárosban lelkész is, 1949-től Budapesten a Jáki-kápolna lelkésze. 1951: a görög nagykövetségen portás, majd októberben letartóztatták és 15 év börtönre ítélték. A Gyűjtőfogházban raboskodott, 1956. július. 14-én szabadult. Budapesten nyugdíjasként a felső-krisztinavárosi plébánián kiegészítő majd 1958-tól nyugdíjállományban Pannonhalmán. 1975. november 29-én hunyt el. (RN)

21 Borbély Kamill József 1901-ben született Győrött. 1920-ban öltözött be, és 1926-ban szentelték pappá. Matematika-fizika szakos tanárként tanított Kőszegen, Budapesten, Győrött, majd 1940 és 1948 között újra Budapesten a Baross utcai rendi gimnáziumban. 1949-ben Pannonhalmára a rendi főiskolára került. 1958-tól Balatonfüreden lelkész. 1964-től nyugdíjas, Budapesten családja körében él. 1975-ben hunyt el Balatonfüreden. (RN)

22 Nádasi Alfonz Tibor 1909. március 21-én született Pápán. 1925-ben lépett be a bencés rendbe és 1930. szeptember 11-én tette le ünnepélyes fogadalmát. 1933-ban szentelték pappá. Görög-latin szakos tanári oklevelet szerzett. Tanított Sopronban, Esztergomban, majd 1942-től 1948-ig a budapesti rendi gimnáziumban. 1950-től kezdődően 25 évig a győri Czuczor Gergely bencés gimnáziumban tanított. 1975-ben vonult nyugdíjba és 1997. szeptember 19-én hunyt el. (RN)

jelentősen. A világháború után bekövetkezett történelmi folyamatok valós lenyomata tükröződik a számokban, vagyis a nagypolgárság, nagybirtokos réteg eltűnt, de a többi érintetlenül és változatlan arányban képződött le a diákság származása tekintetében. Vagyis a társadalmi összetétel megőrizte alapvető jellegzetességét, továbbra is a tisztviselői, értelmiségi, egyszóval középosztálybeli családok küldték jelentős számban gyerekeiket tanulni a bencések vezette oktatási intézménybe.

Az egyházi társadalom integráns részét képezték a diákok, akik rendkívül széles látókörűek voltak a bencés iskola oktatási és nevelési elveinek és a magas szintű oktatási és nevelési tapasztalattal rendelkező tanári karnak köszönhetően. A gimnázium az ország közép-retegét, ezen belül is Budapest polgárságát gyarapító intézménye és a rendi utánpótlás egyik forrása is volt. A bencés szerzetesi közösség nemcsak a diákoknak jelentett meghatározó alapot a társadalmi beilleszkedésben, hanem a szülők számára is. Továbbá lelki és testi feltöltődést és egyben iránymutatást jelentett az előretörő diktatúra kezdeti éveiben.

A vallásfelekezeti egyesületek felülvizsgálatáról szóló még 1945 júliusában kiadott belügyminiszteri rendelet volt hivatott csökkenteni az egyházi iskolához kapcsolódó diák és ifjúsági szervezetek társadalmi súlyát, és indokoltá tenni a demokratikus új szervezetek felállítását. A törvényi intézkedésekkel párhuzamosan a baloldali sajtóorgánumon keresztül is folyt az egyházi iskolák lejárata.

A budapesti bencés gimnázium tanárait sem kerülte el ez a hadjárat. Az Ifjúság című lap 1946. március 4-i számában „Demokrácia a bencés gimnáziumban” című cikkében azt állította, hogy Olofsson Placid²³ atya arra biztatta a szülőket, hogy hozzák létre a katolikus szülők szervezetét azért, hogy kivonják a gyermekeket a demokrácia és az olyan emberek, mint a baloldali pártok vezetői „és a bennük megtestesülő szellem romboló hatása alól(…)”.²⁴ A vallás- és közoktatásügyi miniszter a március 9-i Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ), Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom (SZIM) és SZIT Szakszervezeti Ifjúság és Tanonc-mozgalom tagjaiból álló küldöttség megkeresésére reagálva vizsgálatot rendelt el a VIII. kerületi iskolákban. A bencés gimnáziumban az illetékes katolikus tanügyi elnök-főigazgatót, Kürti Menyhértet²⁵ bizta meg, hogy Olofsson Placid atya tevékenységét vizsgálja ki. A főigazgató lefolytatta a vizsgálatot és március 26-án letette jelentését a Keresztury Dezső²⁶ miniszter asztalára, amelyből kide-

23 Olofsson Placid Károly 1916-ban Rákosszentmihályon született. 1933-ban lépett a bencés rendbe. 1939-ben szentelték pappá és ugyanebben az évben szerzett magyar-német középiskolai tanári diplomát és doktori fokozatot. 1942-es leszerelése után előbb Sopronban, majd Pápán tanított végül 1945-től a budapesti gimnáziumban. 1946-ban Pannonhalmára disponálják, innen viszi el a politikai rendőrség június 5-én. A szovjet katonai bíróság 10 év kényszermunkára ítéli. 1955-ben került haza Magyarországra. Mint felszentelt pap hivatalosan nem működhetett, ezért az Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet mosodájában dolgozott 1977-ig, nyugdíjba vonulásáig.

24 MNL OL XIX-I-1-g 77. doboz

25 Kürti Menyhért 1875-ben született. 1893-ban lépett be a ciszter rendbe. 1899-ben szentelték pappá és ettől az évtől kezdődően Egerben tanított egészen 1917-ig. Előbb Baján lett házfőnök és igazgató majd a rend perjelvévé választották. 1937-től a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság vezetője. 1945 után továbbra is a katolikus tanügyi főigazgató. 1949-ben hunyt el a ciszter rend budai rendházában.

26 Keresztury Dezső 1904-ben Zalaegerszegen született. 1928-ban szerzett magyar-német szakos tanári diplomát. 1929–1936 között a berlini egyetem magyar lektora, a Magyar Intézet könyvtárosa volt. 1936–1945 között az Eötvös József Kollégium magyar tanára volt. 1937–1943 között a Pester Lloyd című német nyelvű napilap irodalmi, majd kulturális rovatvezetője volt. 1945–1947 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1948–1950 között a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárosa volt. 1950-től nyugdíjba vonulásáig – 1971-ig – az Országos Széchényi Könyvtár tudományos fősztályvezetője, 1971-es nyugdíjba vonulásáig. 1996-ban Budapesten hunyt el.

rült, hogy Placid atya tevékenysége nem minősíthető támadásnak a magyar demokrácia ellen, noha „egy-egy vágás megeshetett nem általában a nemeslelkiségű demokrácia ellen, hanem ennek eltévelyedéseire.”²⁷ Sőt kiderült, hogy az atya minden erejével azon van, hogy a demokratikus Magyarország igazán demokratikus ifjúságának nevelésével foglalkozhasson. A bátor helytállás ebben a korszakban nem volt veszélytelen, éppen ezért Krizosztom főapát Pannonhalmára rendelte, ahonnan június 5-én a politikai rendőrség elhurcolta.

A budapesti bencés gimnáziumot Placid atya eltávolítása után további támadások érték. Kovács Arisztid tételesen cáfolta azokat az állításokat, amelyek az Új Szó²⁸ szeptember elseji számában megjelent „A középiskolák nem hajtják végre a demokratikus tanügyi reformot” című cikkben láttak napvilágot. A cikkíró azt állította, hogy a diákokat a latin nyelv tanulására kényszerítik, a gimnázium vezetése nem közölt pontos statisztikát a tanulók társadalmi származásáról, és hogy az iskola nem vezette be az ipari oktatást és nem használják a Szikra nyomda könyveit. A tételes cáfolatot az iskola igazgatója már szeptember 4-én elküldte Keresztury miniszternek, elejét véve egy újabb vizsgálat megindításának.²⁹

A újabb és újabb államigazgatási tisztogatások tovább ritkították azok számát, akik az egyházakat képviselték az államapparátusban, és akik az egyházak ellen tervezett intézkedésekről jelzést küldhettek rendi ismerőseiknek. Így arról, hogy állami hatósági bizottság megy ki az iskolák felülvizsgálására, ami esetleg nyilvánosságra hozhat olyan belső vizsályokat, melyek a nyilvánosság előtt rossz hatást kelthetnek.³⁰ 1948. februárjában a bencés iskolákban tandíjrendszert vezettek be, állt egy belügyi jelentésben.³¹ Mintha káröröm sugárzana a jelentésből. Három év eltelte után az iskolafenntartó (miután az utolsó folyamodványait is elutasították, amelyeket az iskolák fenntartásához szükséges földterületek megtartásáért nyújtottak be) kénytelen segítséget kérni a szülőktől. Nem sokkal az egyházi iskolák ellen irányuló első koncentrált támadás előtt, még megszokott rend szerint 1948. március 19-i kezdettel „*Cirill (Janota) a budapesti bencés diákok mamái részére (...) kezdett 3 napos lelkigyakorlatot.*”³²

1948. június 12-től már Magyar Dolgozók Pártja néven újult erővel lendült támadásba az állampárt, tovább csökkentve az egyházak társadalmi szerepvállalását, azzal, hogy államosították az egyházi fenntartású oktatási és nevelési intézményeket. A szeparáció és az államosítás, a nacionalizálás – ahogy abban az időben a hivatalos propaganda hirdette – során elszenvedett megalázások emléke beleivódott a gimnázium minden diákjába. Ugyanis ezeknek a generációknak saját bőrükön kellett megtapasztalni annak a világnak és egyben világszemléletnek a bukását, mely számukra tisztességes és biztos jövőt nyújtott. Szentanúii lehettek 1948. július 23-án, amikor a VIII. Baross utca 62. sz. alatti benedekrendi gimnázium épülete, állami tulajdonba került. Illetve „*Az állami tulajdonba került Baross u. 62. sz. épületben kizárólag egyházi célokat szolgáló földszinti*

27 MNL OL XIX-I-1-g 77. doboz

28 A lap eredetileg Magyar Újság névvel jelent meg 1944 szeptemberében, mint a Vörös Hadsereg lapja. A szovjet alakulatok Magyarországra érkezése után, Debrecenben jelenik azonos címmel, majd 1945 február 10-én Budapesten Új Szó-ra változtatva az elnevezést jelenik meg a szovjet hadsereg magyar nyelvű lapja.

29 MNL OL XIX-I-1-g 77. doboz

30 PIL 999 f. Horváth Márton hagyatéka, Felderítések egyházi vonalon 1945. december – 1948. május, 91.

31 PIL 999 f. Horváth Márton hagyatéka, Felderítések egyházi vonalon 1945. december – 1948. május, 91.

32 Pannonhalmi Bencés Főlevéltár továbbiakban PBFL Perjeli napló 32 o.

kápolna és az I. emeleti rendházrész állami tulajdonba kerül. A Rigó u. 3. sz. épületben volt elhelyezve az általános iskola 5. tanterme, igazgató irodája és a tantestület terme, raktárhelyisége és egy gimnáziumi altiszt természetbeni lakása. Viszont a Baross u. 62. sz. ház földszintjén volt elhelyezve egy kápolna, az I. emeleten volt elhelyezve a volt iskolafenntartó rend rendházának egy része. A két épület említett helyiségei kölcsönösen kicserélésre kerülnek. Megfelelő, aránylag csekély átalakításokkal a Baross u. 62. sz. házban csereképpen nyert helyiségek az iskola céljaira használhatók lesznek és egységes elkülöníthető elhelyezés is biztosítva lesz. A Baross utca 62. sz. kapubejáratánál kezdődő lépcsőház az I. emeleten a II. emeletre vezető lépcső első fokánál ajtóval elzárandó és a II. emeletén lévő rendház teljesen ki is lesz különítve az épület többi részétől.”³³ Az átrendezés, melyet az új hatalom valósított meg egyik napról a másikra, megalázó helyzetet teremtett volt tanárok és diákok között, ugyanis „az épület bejáratának és a lépcsőház közös használatát: az épület II. emeletén elhelyezett rendház lakói és látogatói jogosultak a kapubejáratot és lépcsőházat személyközlekedésre és a szükséges teherhordásra felhasználni.”³⁴ A rendtagok és diákok az apránkénti gyalázatos széthordást láthatták nap mint nap. A Magyar Szabadságharcos Szövetség VIII. kerületi csoportja 1949 májusában a rendház és a gimnázium gazdasági épületeit (ahol a diákok egy évvel korábban még a Diákkaptár mozgalmuk keretében kisállattartással és kertészkedéssel foglalkoztak) azzal az indoklással, hogy „(...) mert az épületre sürgősen szükségünk van”, kisajátította.³⁵

Továbbá a családokat közvetlenül érintő, adott esetben tragikus következményekkel járó hatalmi intézkedések, Magasházy Ödön (Magasházy Ádám édespaja) letartóztatása, majd kivégzése; osztálytársak Werovszky Miklós, Vízkeleti Imre bencés diákok Nyugatra távozása mind-mind csak fokozták az érintett bencés diákcsoportok elszántságát azzal kapcsolatban, hogy valamit tenni kell. A lelki, világnézeti irányt megadta az iskola, ennek tömör foglalatát adja Dr. Horváth László öregdiák 1948 áprilisában az intézet jubileumi hangversenyén elhangzott zeneakadémiai beszédének egyik fontos mondata: „Beszélnek a hűségéről. Van világnézeted, vannak elveid – mert kaptad ezeket hosszú évek alatt! Ne dobd el őket! Százszor inkább életedet tagadd meg, mint magad!”³⁶

Az iskolák államosítása hatalmas tragédiát jelentett a rend és a rendtagok számára, de a társadalmi küldetésüktől megfosztott atyák további lejárató és támadó hadjáratnak is ki voltak téve. Az országos lapokban nap mint nap újabb és újabb rágalomok jelentek meg. A csepeli bencés gimnázium szerzetes tanárai ellen nyilvános boszorkányüldözés kezdődött.³⁷ A Magyar Dolgozók Pártjának hivatalos lapjában, a Szabad Nép 1948. november 19-i számának 7. oldalán Galambos Iréneusz, Vályi Hugó és Söveges Aladár³⁸ atyákat lejárató és rágalmozó cikk jelent meg. Ennek nyomán a Népügyészség eljárást kezdemé-

33 PBFL, budapesti Baross utcai rendház, 737/1948 jegyzőkönyv

34 PBFL, budapesti Baross utcai rendház, 737/1948 Jegyzőkönyv

35 PBFL budapesti Baross utcai rendház 83/949

36 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár továbbiakban PFK, B 3060/23 A Szent Benedek-rend budapesti Szent Benedek gimnáziumának és általános iskolájának évkönyve az 1947–48. iskolai évről

37 BFL – XXV. 2. b. – 1949 – 84671

38 Söveges Aladár László 1914. február 8-án született. 1937-ben lépett be a bencés rendbe. 1942-ben ünnepléses fogadalmat tett, és 1943. június 20-án pappá szentelték. Matematika-fizika szakos tanári diplomát szerzett. 1944–45 között Pápán, majd 1948-ig Csepelen tanított. Egyházmegyei keretben folytatta lelkesi tevékenységét Esztergomban, Söréden, Kőszárhegyen, majd 1962-ben térhetett vissza Pannonhalmára, ahol előbb házgondnok, gyóntató majd raktáros, könyvtáros és végül főkönyvelő volt. 1980-tól vonult nyugdíjba Pannonhalmára. 2003. január 12-én hunyt el.(RN)

nyezett. Az Igazságügyi Minisztérium éveken át rendszeresen utasította előbb az ÁVO-t, majd az ÁVH-t, hogy az ügyben járjanak el és folytassanak vizsgálati eljárást, de csodával határos módon vizsgálatot az illetékes hatóság nem folytatott le az ügyben.

A belügyi jelentések csak megerősítik azt, hogy a bencés rend ugyanúgy, ahogy más volt iskolafenntartó rendek, mindent megtettek azért, hogy szerzetes tanáraikat az egyházi intézményrendszer biztonságot nyújtó keretein belül helyezze el. „Dr. Zágón³⁹ győri püspöki iroda igazgatója aug. 3-án Pannonhalmára utazott, ahol arról tárgyaltak, hogy a szerzetes iskolák tanárai beleolvadnak a világi egyházmegyék plébánia hivatalaihoz, mint kiegészítő lelkészek. Úgy döntöttek, hogy a pannonhalmi bencés papokat a győri egyházmegye fogja a plébániákhoz beosztani. Az apácák ügyében még nem döntöttek. A soproni bencés rendházban csak 4 bencés pap és a hitoktatók maradnak. A többi pap sorsa bizonytalan és ők maguk is aggodalommal várják új beosztásukat, mert idegenkednek a vidéki plébániáktól.”⁴⁰ Az egyháziak szolidaritása mellett a rendeknek már híveik hatásosabb támogatására is szükségük volt. Feltehetően nagy önelégültséggel olvashatták a kommunista politikai vezetők 1948 nyarán, hogy „a pannonhalmi főapátság körlevelet adott ki, melyben felhívja a híveket, hogy az államosítás során kenyér nélkül maradt egyházat a lehetőségekhez képest anyagiakkal támogassák.”⁴¹

Noha a csepeli és a pesti bencés iskolákat adminisztratív eszközökkel felszámolták, a diák közösséget és a tanári közösségeket elhelyezték, de a hatalom rendületlenül folytatta üldözésüket az ötvenes évek folyamán. Mégis ezek a közösségek rejtett formában tovább éltek, tartva a kapcsolatot egymással és tanáraikkal, mert olyan útravalót kaptak nevelőiktől, tanáraiktól, amelyet a hatalom semmilyen intézkedéssel sem tudott kiirtani.

39 Zágón József a Komárom-Esztergom megyei Agostyánban született 1909. november 2-án. Teológiai tanulmányait a bécsi Pázmáneum növendékeként a bécsi egyetemen végezte. 1935-ben szentelték pappá, majd első állomáshelye káplánként Sopron volt. 1937-től a győri püspök titkára. 1938-ban teológiai doktorátust szerzett, majd a győri püspökségen irodaigazgató és kanonok lett. 1949-ben külföldre távozott, Rómában megszervezte a külföldi magyarok Actio Catholicáját. Rómában Instituto di San Stefano néven zarándokházat építtetett, amelynek aztán igazgatója is lett. Az Elvándorlás és Turizmus pápai bizottságának főtitkára, protonotárius és a Santa Maria Maggiore-bazilika kanonokja volt. Az ausztriai Innsbruckban hunyt el 1975. augusztus 12.-én. (forrás: <http://mek.oszk.hu>)

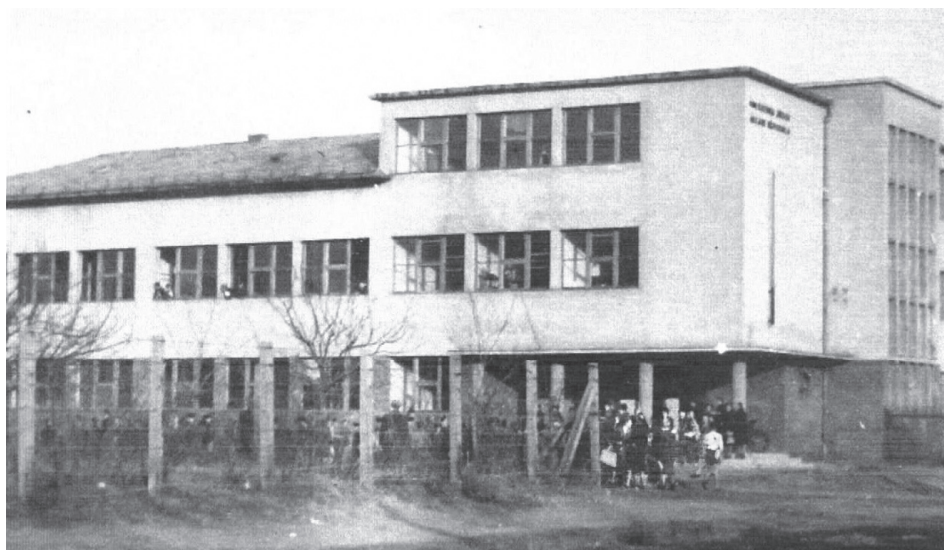
40 ÁBTL 1.2. ÁVO hangulatjelentések, 278.

41 ÁBTL 1.2. ÁVO hangulatjelentések, 450.

Shvoy Lajos a gimnázium megnyitásakor a Csepel-belvárosi Kisboldogasszony kiégett templomban celebrált misén.

Forrás: Pannonhalmi Bencés Apátság Főlevéltára – Csepel doboz

A csepeli bencés gimnázium és általános iskola, 1946.

Forrás: Pannonhalmi Bencés Apátság Főlevéltára – Csepel doboz

Csepel község előljáráóságától.

Tárgy: Községi gimnasiun létesítése.

7638 /194 5. sz.

Tek. I v a n i c s I s t v á n n é

urasszonynak.

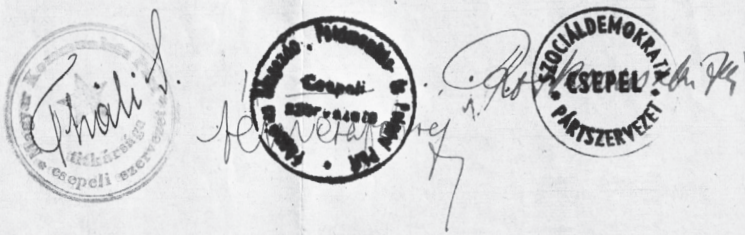
a községi gimnasiun létrehozására alakult bizottság elnöke.

C s e p e l

Értesítjük, hogy a községi gimnasiun létesítése előljáráóságunk szerint is - sürgős közérdek és azt az előljáráóságunk a maga részéről is kéri felállítani még ez évben.

Előljáráóságunk kötelező ígérletet tesz a gimnasiun dologi kiadásának közületünk által való fedezésére. Természetes, hogy ennek jog szerint kimondására csak a községi képv. testület illetékes. - Sürgösségre való tekintettel azonban az e hó 14-én összeülő képv. test. határozata nem várható be, ezért tesszük az előkészítő bizottságnak ezen kötelező ígérletünket, mert több mint valószínű, hogy a képv. testület határozata az előljáráóság vélelmzésével teljesen azonos lesz.

A gimnasiun létesítését ugy a helybeli Komünista Párt a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazda Párt is szükségesnek találja.

Csepel, 194 5. aug. 4. hó n. n.

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

jegyző.

Forrás: Pannonhalmi Bencés Apátság Főlevéltára – Csepel doboz

Igazságügyminisztertől.

136.481/1948.I.M.X.

Tárgy: A csepeli állami gimnázium egyes tanárai magatartásának kivizsgálása.

Melléklet: ldb.

A "Szabad Nép" c. időszaki lap f. évi november hó 19. napjáról keltezett VI.évf. 267.számában a 7. oldalon a "Bűnös vagy áldozat?" felirat alatt közlemény jelent meg. Ez lényegében azt tartalmazza, hogy a cikk szerzője Lozsyék Völgy-utca 59. szám alatti lakásában tanuja volt az iskolás Lozsy fiú és a közben a lakásba érkező a Mária Kongregáció volt vezetője a csepeli állami gimnázium VII.o.-ának tanulója közötti beszélgetésnek. A beszélgetés lényege szerint az iskolában minden a feje tetején áll, nem a tanulásra, hanem minden a "politikára" megy. Az atyákat mind kiturják az iskolából. A napokban ment el Vály Hugo volt igazgató és hittanár is. Majd Csaba igazgatóra került a szó, aki állandóan tanulást követel tőlük, mindenben ott van a politikai materializmus. Majd Lozsy Edit a Mária Kongregáció tagja, aki Galambos Iván, Vály Hugó és Aladár atyák neveltje, kijelentette, hogy már úgy sem tart soká ez a terror, már nem kell sokáig várni... Erre tanítja tehát ifjúságunkat Galambos Iván és társai a fekete reakció.

Utasítom Vezető Népgyűlés Urat, hogy a cikkben foglaltak tárgyában a nyomozást haladéktalanul tegye folyamatba s a nyomozás iratait, eredményt, rozattervezettel együtt - jóváhagyás végett - terjessze fel.

2

7927/1948

1948. 11. 19.

1948. 11. 19.

Forrás: Budapest Fővárosi Levéltár BFL – XXV. 2. b. – 1949 – 84671

SZABÓ CSABA

„MEGFIGYELTEK ÉS FIGYELTETTEK, BESZERVEZTEK...”

A bencés rend ügynökei

A LEGTERMÉKENYEBB – KAPUY VITÁL

Az egypártrendszer kiépülése után a kommunisták megpróbálták az egész társadalmat kézben tartani, ellenőrizni. Az Magyar Dolgozók Pártja vezetőségét és tagságát egyszerre jellemezte az éberség és a bizalmatlanság a közējük „befurakodott ellenséggel” és honfitársaikkal szemben is. Különösen azokra terjedt ki a mindent átható gyanakvás, akiket a hatalom a legreakciósabbnak tartott: például a katolikus egyház tagjaira. Az államvédelem és az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH), a besűgők intenzíven felügyeltek az egyházi közösségeket. Nem változtatott ezen Rákosi Mátyás 1953-as kényszerű távozása a hatalomból és Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése, az 1953 júniusában meghirdetett „új kurzus” sem, de 1956 után a kádári konszolidáció sem. Hat évvel a forradalom és szabadságharc leverését követően Kádár János elérkezettnek látta az időt, hogy új politikai irányt szabjon országának. Az MSZMP VIII. kongresszusa (1962. november 20-24.) határozatba foglalta, hogy „befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása”. Lezárták a személyi kultusz törvénytelenégeivel kapcsolatos ügyeket, akárcsak az 1956 utáni megtorlásokat. A mezőgazdaság újabb átszervezése nyomán 1962-re általánossá vált a közösségi tulajdon. Kádár János rendezni kívánta a kommunista párt és a társadalom viszonyát is. Ezt a célt első alkalommal nyilvánosan a Hazafias Népfront Országos Tanácsának ülésén 1961 decemberében fogalmazta meg: *„Aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van; aki nincs az MSZMP ellen, az vele van; és aki nincs a Népfront ellen, az vele van.”* A szöveg a Kádár-rendszer új jelszavává vált: „aki nincs ellenünk, az velünk van”.

Csapdába kerültek mindazok, akik nem kívántak együttműködni a rendszerrel, mert ezentúl a pusztá passzivitás és semlegesség is elegendő lett a szövetséghez. Ez a Kádár-rendszer zseniális trükkje. Ezzel kezdődött az a fajta „összekacsintás” a hatalom és a nép között, amely jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország lett a szocialista országok között a „legvidámabb barakk”. Mindazokat, akik nem azonosultak az új irányvonallal, Kádár és elvtársai továbbra is ellenségként kezelték, és ellenük brutálisan léptek fel. Így volt ez Pannonhalmán is, mert a bencés főapátságot és lakóit különösen reakciónak tekintette az állam.

„Megfigyeltek és figyeltettek, beszerveztek és sajnos rendtársaim néha egymást figyelték. Monsberger Ulrik kormányzó perjel atyánk telefonjában lehallgató készülék volt. A főapáti lakásba is állandóan beszerelték, amit Legányi Norbert főapát úr nagyon radikálisan eltávolított a hatóságok erős rosszallását kiváltva ezzel. Jámbor Mike soha nem beszélt szobájában velünk. Ha bementünk hozzá, s beszélni kezdtünk, azonnal a rá-

diójához nyúlt, bekapcsolta, mondván: »Tudjátok, szeretem a bécsi muzsikát...« – emlékezett Várszegi Asztrik főpapát egy interjúban.¹

A Pannonhalmán működő ügynökök közül a legnagyobb sajtónyilvánosságot a nemzetközileg ismert tudós antropológus, Kiszely István, alias „Feledy Zsolt” fedőnevű ügynök kapta Tabajdi Gábor tudományos feldolgozását követően.² A konzervatóriumot és katolikus teológiát végzett, majd biológia-földrajz szakon diplomázott kutató, a nyolcvanas években nemzetközi karriert futott be. A rendszerváltozás után a Magyar Néppárt és a KDNP országgyűlési képviselőjelöltjeként is feltűnt, 1994 és 1998 között az I. kerület alpolgármestere, majd Torgyán József Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumának tudományos tanácsadója volt.³ Ügynökmúltjának leleplezését követően életútja, társadalmi helyzete és kapcsolatai miatt vált a médiumok főszereplőjévé.

Kiszely István pannonhalmi bencés szerzetest⁴ 1960. augusztus 4-én szervezte be a BM Politikai Nyomozó Főosztályának II/5 osztálya, (belső reakció-elhárítás). 18 évig jelentett a bencés rendről, rokonairól, az ELTE-n tanuló ismerőseiről, katolikus ifjúsági csoportokról. Összesen 481 jelentése, 5 kötetben, közel 1500 oldalon hozzáférhető az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában.⁵

Sajnos kártékonytságban, rosszindulatban és a jelentések mennyiségében akadt a Kiszely Istvánéhoz hasonlítható ügynöki tevékenység a renden belül is:

Kapuy Károly (szerezeti nevén Vítál) a Vajdaságban, Torontálalmáson született 1913. augusztus 31-én. A gimnázium elvégzése után, 1931. augusztus 6-án lépett be a bencés rendbe, 1936. június 27-én tett örök fogadalmat, 1937. június 13-án szentelték pappá. Az egyetem elvégzése után Budapesten magyar–német szakos középiskolai gyakorló tanár volt. 1938 és 1945 között a Pápai Szent Benedek-rendi katolikus Szent Mór Gimnáziumban tanított, közben (1938–1940) házgondnok is volt.⁶ 1945-től Esztergomban, majd 1948-tól Dorogon tanított gimnáziumban. 1949-től Budapesten lett káplán, 1951-től pedig Győrben bencés házgondnok. 1957-től Pannonhalmán a gimnáziumban tanított, 1959-től házgondnok volt. 1965 és 1973 között ugyanott igazgató lett. 1975-ben Budapestre helyezték. A Püspöki Kar által létrehozott Katolikus Középiskolai Főhatóság főigazgatója volt nyugdíjazásáig. 1985-től Pannonhalmán, a Szociális Otthonban élt. 1995. május 22-én hunyt el.⁷

* * *

1 *Ilkei Csaba*: Szabadkőművesek, papok, bankárok, titkos szervezetek. Szerzői Kiadás, 2013. 137. http://leleplezo.eu/tarhely/leleplezo/dokumentumok/201312/papok_bankarok_s.pdf (Lekérdezés: 2015. október 26.).

2 *Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990. 1956-os Intézet, Corvina, Budapest 2008. 214–227.

3 Kiszely István honlapja <http://istvandr.kiszely.hu/> (lekérdezés: 2015. október 18.).

4 1963-ban kilépett a rendből és megnősült.

5 ÁBTL 3.4.2. M–37076/1–4; M–37789 „Feledy Zsolt”

6 A Pápai Szent Benedek-rendi kat. Szent Mór Gimnázium évkönyve az 1940–41. iskolai évről. Közzéteszi: Bíró Lucián igazgató. Pápa 1941; A Pápai Szent Benedek-rendi kat. Szent Mór Gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről. Közzéteszi: Bíró Lucián igazgató. Pápa 1943; A Pápai államilag segélyezett róm. kat. polgári fiúiskola évkönyve az 1944/45. tanévről. Szerk.: Veszely László igazgató. Az iskola fennállásának 21. évében.

7 A Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára. Összeáll.: *Berkó Pál, Legányi Norbert*. [Pannonhalma, 1987].

Az állambiztonsági iratok között 1954 márciusában tűnnek fel „Rieger József” fedőnevű ügynök jelentései. Lényegében már az első beszámolójával le is leplezte magát az ügynök a mai kutatók előtt. Rendtársát, Pálffy Aurél atyát⁸ 1953. december 18-án tartóztatta le az ÁVH a győri rendházban és a gimnáziumban működő „illegális” cserkészmozgalommal kapcsolatban.⁹ Az ügy felderítése érdekében több bencést kihallgattak, köztük Kapuy Károly Vitál győri házgondnokot is. Valószínűleg ekkor szervezte be az államvédelem Kapuyt „Rieger József” fedőnéven. Ismert ugyanis „Rieger” első jelentése 1954. március 15-ről, amelyben beszámolt pesti kihallgatásával kapcsolatban a győri rendházban tapasztalt érdeklődésről. Orosz József államvédelmi hadnagy a jelentést értékelve megjegyezte, hogy „az ügynökkel beszervezése után első alkalommal találkoztunk”.¹⁰ A jelentésből az is kiderül, hogy Kapuy Vitál március 10-én érkezett vissza Győrbe, mert a kihallgatást követően Budapesten aludt. Mindebből valószínűsíthető, hogy a beszervezés március 9-e előtt történhetett meg. További árulkodó nyomok is kiolvashatók „Rieger” első jelentéséből: a beszervezés, majd az azt követő első eligazítás alkalmával,¹¹ nyilván nem tudták részletesen felkészíteni, de néhány utasítást biztosan kapott. Ezek egyike a jelentések írására vonatkozott. „Rieger” következetesen alkalmazta is az „én szabályt”, vagyis Kapuy úgy számolt be minden találkozásjáról, hogy a jelenlevők felsorolását kiegészítette az „és én” szavakkal.¹² Ezzel kezdetét vette „Rieger József”, vagyis Kapuy Vitál ügynöki karrierje. Jelentései nyolc kötetben, több mint 2 ezer oldalon maradtak fent az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában.¹³

Szerencsére fennmaradt Kapuy Vitál 6-os kartonja is,¹⁴ amelyből kiderül, hogy terhelő adatok alapján Földes György főhadnagy szervezte be 1954. március 4-én a bencés szerzetest. A 6-os kartont az államvédelmis tiszt 1955. február 9-én töltötte ki. Az ügynököt a „klerikális reakció” ellen foglalkoztatták. Az évek során a kartonon rögzítették azt is, hogy Kapuyt az államvédelem, állambiztonság éppen melyik szervezeti egységénél használták: 1954-től a BM IV/5. alosztály (a belső reakció elhárítása a katolikus

8 Pálffy József (1920–1995) 1938-ban lépett be a bencés rendbe és az Aurél nevet kapta. 1943-ban ünnepélyes fogadalmat tett, 1944-ben pappá szentelték. 1945-ben Győrben tanár. 1953-ban letartóztatták, 1959-ben Márianosztráról szabadult. Pannonhalmán a gimnáziumban dolgozott, és mellette 1975 és 1993 között Főapáti irodaigazgató is volt.

9 Lásd részletesen *Cseszka Éva*: Bencések a kommunista diktatúra szorításában. Pálffy Aurél munkássága és elítélése. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon 1–2. Szerk.: Illés Pál Attila, Juhász-Laczi Albin OSB. METEM, Bp., 2012. 2. kötet, 587–600.

10 ÁBTL 3.2.1. Bt–1091/1. 117. „Perry Ralph” fedőnevű ügynök dossziéja. A győri bencés rendházban lévő hangulat Pálffy ügyében történt kihallgatásáról. 1954. március 17.

11 Első eligazítás: a szervezési munkafolyamat záró szakasza. Ekkor kellett megismertetni a hálózati szemlélyel a hálózati munka legfontosabb alapismereteit. Pl.: a konspiráció alapvető szabályait; a kapcsolattartás, a jelentésírás módját, továbbá az első ellenőrző feladatot és annak végrehajtási módját. Ezeket csakis emlékeztetővel vésséssel lehetett rögzíteni, ezért minél kevesebb, csak a feltétlenül szükséges ismereteket volt tanácsos közölni. Vö. Állambiztonsági értelmező kéziszótár. Összeállította: Gergely Attila r. alezredes, Lektorálta: Peredi Rezső r. ezredes, dr. Turtegin Szergej r. alezredes. Elbíráltta: a BM Állambiztonsági Szakbizottság. BM Könyvkiadó, Bp., 1980.

12 „Kapui [sic!] megérkezése után felkereste a győri bencés gimnázium igazgatóját, dr. Holenda Barnabás bencés szerzetest. Holenda gimnáziumi irodájában jelen voltak dr. Holenda Barnabás, Kapui [sic!] Vitál és én”. Ugyanakkor a jelentés tanúsága szerint csakis Holenda és Kapui vett részt a megbeszélésen, ami azonnal meg is szakadt, amikor két diák bement az igazgatóhoz, hogy hazautazási engedélyt kérjenek. ÁBTL 3.2.1. Bt–1091/1. 116–118.

13 ÁBTL 3.1.2. M–36924; M–36924/1–7. „Marosi Zoltán”

14 ÁBTL 2.2.2. 060456. Kapuy Károly Vitál 6-os kartonja.

egyházon belül), majd 1958-tól, a Belügyminisztérium átszervezése után a II/5–c (klerikális reakció elhárítása), de még ebben az évben átadják a BM Győr-Sopron megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának, és végül 1975-től a BM III/III–1a alosztálynak (katolikus egyházi vonalon történő elhárítás).¹⁵ A karton legalján a 04-es kód szerepel, ami azt jelenti, hogy „élő hálózat”, méghozzá a DHAX–XX–OV szervkódú belügyi egységénél, de az időpont nem ismert. Még egy fontos adatot tartalmaz a karton: „Rieger József” ügynök valamikor átváltozott „Marosi Zoltán” fedőnevű titkos munkatárssá. Az átalakulás idejét és okait nem ismerjük. A Kapuy által adott tetemes számú jelentésből is csak annyi derül ki, hogy 1961. december 23-án még „Rieger” néven jelentett Szennay Andrásról,¹⁶ öt nap múlva pedig már „Marosi Zoltán” néven adott le jelentést Jámbor Mikéről.¹⁷

A 6-os karton adatait egyértelműen megerősítik a Kapuy Vitál által adott jelentések, mert ezek is tartalmazzák az információt, hogy melyik belügyi szervezeti egység foglalkoztatta az ügynököt, és éppen ki volt a tartótisztje. A „Rieger” és „Marosi” dossziékból kiolvasható, hogy 1954 és 1976 között hat nyomozó irányította Kapuy Vitált. Az első jelentést tehát Orosz József államvédelmi alhadnagy kapta a BM IV/3. alosztályon (belső reakció elhárítása). 1955-től a jelentéseket Földes György százados, alosztályvezető (BM IV/5. alosztály – katolikus reakció elhárítása), majd 1957/1958-ban Tüzes János rendőrnemzetvezető alhadnagy, később főhadnagy, utóbb százados értékelte a BM II/3-c alosztályon (klerikális reakció elhárítása). 1958 júniusában Kapuy átkerült a BM Győr-Sopron megyei Rendőrfőkapitányságához, ahol Horváth Béla rendőr százados foglalkoztatta a Politikai Nyomozó Osztály V. alosztályán. 1964 szeptemberétől az ügynök új tartótisztet kapott Sollich Endre rendőr hadnagy személyében. Utolsó kapcsolattartója a hetvenes években Modok Árpád rendőr alhadnagy a BM Győr-Sopron megyei III/III–1a alosztályán (katolikus egyházi vonalon történő elhárítás).

A Győr-Sopron megyei nyomozókról ma még kevés ismerettel rendelkezünk, de a fővárosi belügyesekről tudjuk, hogy komoly karriert futottak be az évek során.¹⁸

Nevezett tartótisztek kivétel nélkül az 1920-as évek közepe után születtek, és alacsony sorból származtak. Földes Györgynek például az apja és a bátyja is korán meghalt (1942). Anyja tartotta el a 11 éves fiút. A négy év polgári után szakmát akart tanulni, de a Magyar Kommunista Párt javaslatára ifjúsági vonalon dolgozott 1948-ig, amikor

15 A BM szervtörténethez lásd: *Vörös Géza: Állambiztonság és egyházak*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 10. évfolyam 4. szám, 2009. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/vorosgeza.htm#_ftn40 (Lekérdezés: 2015. szeptember 7.).

16 ÁBTL 3.1.2. M–36924/1. 211–212. Adatok Szennay András Józsefről. 1962. január 5.

17 ÁBTL 3.1.2. M–36924/2. 2–3. Adatok Jámborról. 1961. december 30.

18 Első alkalommal jelen tanulmány szerzője közölt életrajzokat Magyarországon az állambiztonság munkatársairól, köztük a Kapuy Vitált foglalkoztató tartótisztekről is. Vö. *Szabó Csaba–Soós Viktor Attila: „Világosság” Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Új Ember – Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Bp., 2006. Lásd: Orosz József 38–39. Földes György 50–53. Később megjelent a tanulmány újraközlésben is. Szabó Csaba: A „Világosság” fedőnevű belső rezidentúra az Állami Egyházügyi Hivatalban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk.: Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 207–252. Tüzes János rendőrnemzetvezetőhöz lásd *Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon. 1956–1990.* 1956-os Intézet–Corvina Kiadó, Budapest, 2008. 224–225. Ma már az interneten is elérhető az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára által összeállított archontológia, amelyből számos belügyi életút megismerhető. Földes Györgyre lásd https://www.abtl.hu/archontologia/?p=108:5:2174761295956671::NO::P5_PRS_ID:1036801 (Lekérdezés: 2015. október 25.).*

is átvette a BM. Képzetlenül és műveletlenül látott munkához, akárcsak kortársai, de hiányosságait elhűségükkel, illetve a belügy valamint a kommunista párt iránti lojalitásukkal ellensúlyozták.

A BELÜGY LEGSIKERESEBB ÉVE PANNONHALMÁN, 1954

Érdeemes megvizsgálni Kapuy Vitál és bencés társai beszerzésének körülményeit. Utaltunk már rá, hogy a Sztálin halálával bekövetkező változások Magyarországon valójában csak a felszínen hatottak. Mísem példázza ezt jobban, mint a tény, hogy 1954 az államvédelem „nagy éve” volt, különösen bencés vonalon. Már 1953 nyaratól kiterjedt vizsgálat folyt bencés szerzetesekkel szemben, amelynek eredményeképpen több letartóztatás történt, és végül egy koncepció is megrendeztek. A vizsgálatok és a per nyomása alatt az államvédelmi nyomozóknak sikerült rövid időn belül több bencés szerzetest is beszervezni ügynököknek. Ráadásul a perekben is súlyos ítéletek születtek.

Megelőző felderítés és számos konspiráció, csapdaállítás után az ÁVH letartóztatta Pázmány Gézá, a bécsi Pázmáneum növendékét, aki 1953 nyarán hazatért Magyarországra és felkereste egykori tanárait és barátait. Később a tanácsukra megpróbált visszatérni Ausztriába, de a határon elfogták. Az Államvédelmi Hatóság nyugati ügynököknek kémnek nyilvánította. Letartóztatták a meglátogatott tanárokat: Pálffy Aurél, Csizmadia Gerő¹⁹ és Maros Cirjék²⁰ bencés szerzeteseket. A vádak közt szerepelt kispapok nyugatra szöktetésének kísérlete, és kémkedés, sőt illegális cserkészcsapat szervezése is.²¹ A „kémper” a Budapesti Katonai Bíróság tárgyalta 1954. június 30-án.²²

Az ötvenes években készült operatív, vizsgálati és peres anyagokban az egyes ügyek között gyakran található meglepő összefüggéseket és kapcsolatokat. A tartalmi hasonlóságokon túl, időnként például a különféle eljárásokban szereplő nyomozók személye köti össze a távoli ügyeket. Pálffy Aurél esetében is van egy meglepő kapcsolat a Grösz József kalocsai érsek ellen 1951-ben lefolytatott vizsgálattal és perrel. Kihallgatásain Pálffy keveset beszélt, nem akarta leleplezni társait. Olyan emberekre tett csak vallomást, akikről tudta, hogy külföldön tartózkodnak. Cellájában is halkán beszélt, nehogy lehallgathassák, de azt nem sejtette, hogy cellatársa beépített ügynök (fogdaügynök), mégpedig

19 Csizmadia Imre (1920–1996) 1938-ban lépett be a bencés rendbe és a Gerő nevet kapta. 1943-ban tett ünnepélyes fogadalmat, 1944-ben pappá szentelték. 1951-ig Budapesten, majd Győrben tanított. 1954-ben letartóztatták, 1956-ban szabadult. Visszaköltözött Győrbe, a bencés gimnáziumban tanított, 1973 és 1982 között házfőnök is volt.

20 Maros Ferenc (1896–1965) 1913-ban lépett be a bencés rendbe és a Cirjék nevet kapta. 1920-ban ünnepélyes fogadalmat tett, és még ebben az évben pappá szentelték. 1936 és 1950 között házgonnok volt Győrben, majd 1953-ig Pannonhalmán. 1953-ban letartóztatták 1956-ban szabadult, visszatért Pannonhalmára.

21 ÁBTL 3.1.9. V–116809. Pázmány Géza és társai. 48–50. A perekkel kapcsolatban részletesen lásd! *Cseszka É. i. m.; Petes Róbert: Elszigeteltség és a szabadulás kérdőjelei. Polgár Vilmos küzdelme a politikai rendőrség szorításában a pártállami diktatúra idején.* In: *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 1.* Szerk.: Dénesi Tamás – Dejsics Konrád OSB. Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei, Pannonhalma 2013. 181–216.

22 ÁBTL 3.1.9. V–116809/6. Pálffy Aurél. 250–260. I. rendű vádlott Pázmány Géza (15 év), II. r. Kuster András (10 év), III. r. Pálffy Aurél József (10 év), IV. r. Maros Czirják Ferenc (4 év), V. r. Kovács György (2 és fél év), VI. r. Vaszkó Lajos (2 és fél év), VII. r. Csizmadia Imre Gerő (10 év).

ugyanaz a Somogyi Imre vezérőrnagy, aki éppen olyan szorgalmasan jelentett Pálfyról, mint három éve Grösz Józsefről.²³

A Pázmány Géza és társai ellen folytatott vizsgálattal kapcsolatban több bencés szerzetes is a nyomozók látókörébe került, de korántsem tartóztattak le mindenkit. Többeket beidéztek kihallgatásra, nyomást gyakoroltak rájuk, megfélemlítéssel és zsarolással végül beszervezték őket. Jámbor Mike atyát,²⁴ a pannonhalmi főiskola igazgatóját például a Pálfy Aurélhoz és Csizmadia Gerőhöz kapcsolták, őt tartották az illegális cserkész szervezkedés vezetőjének, és a Vatikán egyik fontos titkos magyarországi kapcsolatának is. 1954. június 3-án a belső reakció elhárítás osztályán hallgatták ki, a beszerzés szándékával.²⁵ A tökéletes konspiráció érdekében aznap, amikor Jámbor Mikét Budapesten éppen megtörni igyekeztek, megjelent az Államvédelmi Hatóság két tisztje Pannonhalmán és az atyát kereste. Miután a szerzetesek elmondták, hogy Mike atya Pesten van, a nyomozók elmentek. Másnap azonban újra megjelentek és Maros Cirjékkal kapcsolatban kihallgatták a főapátság alkalmazottait.²⁶

A Mike atya az elé tárt vizsgálati és hálózati anyagok, bizonyítékok hatására beismerte illegális tevékenységét, a terhelő adatok alapján sikeresen beszervezték „Tóth” fedőnéven.²⁷

Elsődleges feladata, rendtársa, Polgár Vilmos²⁸ ellenőrzése és hozzá kapcsolódó kompromittáló adatok, terhelő bizonyítékok gyűjtése lett. Jámbor eredményesen dolgozott, az előre elkészített forgatókönyv szerint Polgárt június 25-én Budapesten letartóztatták. Megtalálták nála azt a levelet, amelyet éppen az államvédelem szándékai szerint küldött Jámbor Mike, hogy Polgár kijuttassa Rómába. A bizonyíték alapján vallomást tett a római titkos kapcsolattartásról és illegális valuták zugárfolyamon történt értékesítéséről. Terhelő adatokkal őt is sikeresen beszervezték az ügynöki hálózatba „Perry Ralph”, később „Jácint” („Hyacinthus”) fedőnéven.²⁹

Polgár Vilmos, a bencés rend gazdasági vezetőjének beszerzésével az államvédelem ellenőrzés alá akarta vonni a bencések külföldre irányuló levelezését, „kémtevékenységét” és ezen keresztül dezinformálni akarták a Vatikánt. 1957 májusában Ausztriába távozott, az állambiztonság árulónak minősítette és javaslatot tett 1959. április 10-én a hálózatból történő kizárására.³⁰

23 Vö. *Cseszka É.*: i. m. 597, illetve A Grösz-per előkészítése 1951. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította Szabó Csaba. Budapest Főváros Levéltára, Osiris Kiadó, Bp., 2001. 62–63.

24 Jámbor Miklós (1909–1992) 1927-ben lépett be a bencés rendbe és a Mike nevet kapta. 1932-ben ünnepestélyes fogadalmat tett, majd 1933-ban pappá szentelték. 1944-től 1985-ig a rendi főiskolán tanított. A főiskola igazgatója volt 1947 és 1954, majd 1956 és 1963 között. Pannonhalmi alperjel 1944-től 1946-ig és 1959-től 1973-ig.

25 *Petes R.*: i. m. 190.

26 Főapátsági Levéltár Pannonhalmi – Perjelnapló, 1954. június 2–3. 81.

27 *Petes R.*: i. m. 191.

28 Polgár Vilmos József (1914–1974) 1932-ben lépett be a bencés rendbe, 1938-ban szentelték pappá. Párizsban káplán, majd 1940-től olasz állami ösztöndíjjal Bolognában tanult. 1941-től Pannonhalmán magyar-francia-olasz szakos gimnáziumi tanár és prefektus. 1942-ben doktorált. 1948-tól a pannonhalmi gazdaság vezetője. 1957-ben elhagyta Magyarországot, Bécsben haláláig az ügynevezett Lónyay-hagyaték ügyén dolgozott, mint a rend külföldi gazdasági ügyeinek intézője. Dolgozott a Caritas Internationalisban is.

29 ÁBTL 3.2.1. Bt–1091/1–A. 31. „Perry Ralph”. Dr. Polgár József Vilmos szerzetespap gyanúsított kihallgatásáról. 1954. június 26.

30 ÁBTL 3.2.1. Bt–1091/1–A. 199. „Hyacinthus” fn. ügynök kizárására tett javaslat. 1959. április 10. Az állambiztonság további Polgár Vilmosmal kapcsolatos játszmáira lásd! *Petes R.*: i. m. 199–209.

Az 1954 márciusában „Rieger József” fedőnéven beszervezett Kapuy Vitál győri bencés házgondnoknak az államvédelem kiemelt feladatként írta elő, hogy Polgár Vilmosról szolgáltatson adatokat. Ettől kezdve Kapuy júniusig, „Perry Ralph” beszervezésig kétheti rendszerességgel adott tartótisztje utasításainak megfelelően írásos jelentéseket Polgár Vilmosról.³¹

Érdekes, hogy 1957-ben, amikor az állambiztonság rá akarta kényszeríteni Polgárt a hazatérésre, a legkülönbözőbb zsarolásokkal próbálkoztak. Többek között megfenyegették azzal is, hogy ha nem tér haza, minden eszközt bevetnek a bencés renden belüli ellentétek fokozására. Ehhez felhasználták volna két bencés ügynöküket, „Riegert” és „Gerlait”, az 1954-ben elítélt, de időközben kiszabadult Csizmadia Gerőt is.³²

ESETTANULMÁNYOK

Kapuy Vitál, azaz „Rieger József”, vagyis „Marosi Zoltán” a legtermékenyebb bencés ügynök. Ugyanakkor alig ismert róla készült jellemzés vagy jelentés. Elvértve lehet az Állami Egyházügyi Hivatal³³ vagy az állambiztonság iratai közt olyan dokumentumot találni, amely részletesebben foglalkozna vele. Ugyanakkor, ha figyelmesen olvassuk a Kapuy által készített jelentések végén a tartótisztek kiértékeléseit, megállapíthatjuk, hogy kivétel nélkül elégedettek voltak az ügynök munkájával. Nagyra értékelték helyzetmegítéléseit, elemzéseit, készségét a feladatok végrehajtásában. „Rieger” / „Marosi” jelentéseit értékesnek tartották a nyomozók,³⁴ a legtöbb alkalommal fel is használták,³⁵ gyakran továbbküldték más szervekhez is feldolgozásra.³⁶

Felvetődik a kérdés, ha ennyire elégedettek voltak vele tartótisztjei, állambiztonsági kapcsolattartói, akkor milyen lehetett a hatékonysága, illetve kártékonyága.

A Kapuy Vitáltól fennmaradt több mint 2000 oldal jelentés hatását úgy lehet jól megvilágítani, ha kiemelünk néhány általa besúgott ügyet és megvizsgáljuk az ügynöki beszámolók következményeit. Némely eset már komoly nyilvánosságot is kapott, például a Németországban élő rendezőpáros, Petényi Katalin és Kabay Barna „Hitvallók és ügynökök”³⁷ című riport-dokumentumfilmjében szereplő történetek. Az alkotók kellő drámaisággal dolgozták fel filmjükben azt a kivételes buzgalmat, amellyel Kapuy segédkezett az állambiztonságnak paptársai lehallgatásában, illetve az alkalmas készülékek felszerelésében.³⁸ Ugyancsak a film része lett az a dekonspiráció amikor Legányi

31 ÁBTL 3.2.1. Bt–1091/1–A. 116–131. „Perry Ralph”.

32 *Petes R.*: i. m. 200.

33 MNL OL XIX–A–21–c–140–9–1970. Állami Egyházügyi Hivatal. Adattár. Bencések. Vö. *Szabó Csaba*: Adalék a magyarországi bencések történetéhez a létezett szocializmus időszakában (forrásközlés). In: *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon 1–2.* Szerk.: Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin OSB. METEM, Bp., 2012. 2. kötet, 669–683.

34 Például ÁBTL 3.1.2. M–36924–A. 110–111. Hálózati jelentés. 1958. június 30.

35 Például ÁBTL 3.1.2. M–36924. 70–72. Horváth Detre bencés jellemzése. 1959. december 14.

36 Például ÁBTL 3.1.2. M–36924/1. 29. „Rieger” ügynökkel lefolytatott találkozóáról. 1960. augusztus 30.

37 A kilencvenperces mozifilm változatot Budapesten, az Uránia Nemzeti Filmszínházban mutatták be 2009. március 17-én. A játékfilmelemekkel dúsitott alkotás kétszer 52 perces változatát a Duna Televízió tűzte műsorára, a terjedelmesebb, mintegy kétszáz percnyi összeállítást – nyolc részben – a Magyar Televízió vetítette.

38 Vö. ÁBTL 3.1.2. M–36924/1. 119–121 és tovább is. Jámbor Mikéhez illegális behatolásról. 1961. június 21.

Norbert főapát saját kezűleg távolította el környezetéből a Kapuy körültekintő közreműködésével kiépített lehallgatókészülékeket.³⁹

„Rieger” / „Marosi” nemcsak a szerzetesársairól jelentett előszeretettel, de a bencés gimnáziumokkal kapcsolatban is. A tőle megszokott alapossggal számolt be 1960. június közepén a pannonhalmi gimnáziumban leleplezett érettségi botrányról.⁴⁰ Az eset néhány hónappal korábbra nyúlt vissza. Egy IV. osztályos diák kilopta a matematika tanár szobájából az előkészített dolgozatot, de lebukott, mert a tanár az utolsó pillanatban az egyik feladatban szereplő adatokat kicserélte. A tanuló az előre kidolgozott munkát adta be, nem vette észre, hogy az egyik példa megváltozott. Tanári értekezletet hívtak egybe, különféle érvek hangzottak el, végül az „*ügyet elkenték magaviseleti megtorlással, a szülőkre és a fiú helyzetére tekintettel*”.⁴¹ Az igazgató nem akarta kicsapni a végzős diákot. Mindenki azt hitte, hogy elül az ügy, de az igazi meglepetés az érettségi után derült ki. A tanárok közül többen is jelezték, hogy furcsa eredmények születtek az orosz, a matek és a latin írásbeliken ugyanabban az osztályban, ahol az áprilisi visszaélés történt. A rejtélyt az egyik diák fecsegése oldotta meg. Kiderült, hogy az osztályból néhányan már két éve készültek a csalásra. Egyik tanáruk⁴² segítségével lágy szappanban több tanár szobakulcsáról lenyomatot készítettek, majd a legyártatott kulcsok felhasználásával előre megszerezték a dolgozatokat. A jelentést olvasva óhatatlanul is felmerül, hogy a diákok valójában állambiztonsági módszerekkel, előre kidolgozott és összehangolt stratégiával dolgoztak. Tanáraiknak nagy fájdalmat, csalódást okoztak. Cziráky László⁴³ osztályfőnök és prefektus visszaadta a diákoktól kapott ajándékokat és „*megtagodott minden közösséget az osztállyal*”. Ezt az ügyet is eltusolták a gimnáziumban. Az osztályfőnököt és a matematika tanárt a főapát ideiglenesen kivonta a gimnáziumból, hogy ne legyenek szem előtt, védje őket. A fiúkat segítő tanár „bújik a főapát elől, úgy hogy még nem tudta meglátogatni”.

A csalásban érintett fiúknak nem esett bántódásuk, átadták a kulcsokat, és cserébe megkapták az érettségi bizonyítványaikat. Az eljárás sértette Kapuy Vitál „igazságérzetét”. Jelentésében javaslatot tett a tartótisztjének: a fiúk és a tanárok meghallgatása után az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül nyomást kellene gyakorolni a rendre, hogy mozdítsák el helyükről az érintett tanárokat. Az állambiztonsági nyomozó is súlyosnak értékelte az ügyet, de őt más célok vezérelték, mint Kapuyt. Intézkedésként annyit jegyzett meg, hogy „*a helyzet kihasználására tervet dolgozok ki*”. Nem ismeretes az esetleg elkészült terv, de kétségtelenül kihasználta az állambiztonság a kínálkozó lehetőséget zsarolásra, beszerzésre.

39 Vö. ÁBTL 3.1.2. M–36924/4. 87. Telefon vezetékek szerelés Pannonhalmán. 1961. június 30. Idézi: *Ilkei Csaba*: Besúgók, árulók és kalandorok. Szerzői Kiadás, 2013. szeptember. 222–227. http://leleplezo.eu/tarhely/leleplezo/dokumentumok/besugok_arulok_s.pdf (Lekérdezés: 2015. november 4.).

40 ÁBTL 3.1.2. M–36924/1. 6–8. Visszaélés az érettségik körül Pannonhalmán. 1960. június 17.

41 A fiú szülei ismert operaénekesek voltak.

42 Rozmán Vilmos (1930–?) a Kőszegi Bencés Gimnáziumban érettségizett 1949-ben. Beiratkozott a Pannonhalmi Hittudományi főiskolára, majd a Magyar Testnevelési Főiskolán szerzett testnevelő tanári diplomát. A Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban testnevelő tanár. 1960-ban elhagyta a rendet, megnősült. Balassagyarmaton a Balassi Bálint Gimnáziumban volt testnevelő tanár nyugdíjazásáig.

43 Cziráki László Géza (1915–1981) egyetemi tanulmányait Budapesten végezte az Eötvös Kollégium tagjaként. Magyar–francia szakos tanári diplomát szerzett. 1947-ben lépett a bencés rendbe, 1952-től tanított Pannonhalmán, és prefektusként is részt vett az oktató-nevelő munkában. 1966-tól haláláig Győrött tanított a bencés gimnáziumban. Széles látókörű, művelt tanár volt.

Az eset további következményeiről nem került elő több információ, kivéve, hogy a főapát mégis találkozott a fiúkat segítő tanárral, mert „Rieger” későbbi jelentéséből az derül ki, hogy Rozmán Tivadar 1960. augusztus 21-én bejelentette kilépési szándékát a bencés rendből. A tartótiszt a jelentés kiértékelésébe beleírta, hogy „a személyeket beszerzés szempontjából tanulmányozás alá kell vonni”.⁴⁴

KÖVETKEZTETÉSEK

Az államvédelem, állambiztonság részéről a bencés rendben történő ügynökszerzés, majd a hálózati munka lényegében modellezi a még ma is misztifikált belügyi eljárásokat. Minden egyes ügy, minden esettanulmány közelebb viszi a kutatót a rendszer megismeréshez.

Ugyanakkor az állambiztonsági történetekben minden más mellett az egyik legizgalmasabb kérdés az ügynök személyisége. Természetesen nincs két egyforma történet, még csak két hasonló ügynök sincs. Minden beszerzés különbözik, még ha a módszerek, a nyomozók által követett eljárások hasonlóak is lehetnek (presszió, terhelő adatok, kicsikart beismerések, kedvezések, ígéretes stb.). Az egyéni, személyes kitartásán, illetve ellenállásán és a vele szemben alkalmazott fogások erősségén, ravaszágán állt vagy bukott el egy-egy beszerzési kísérlet. És még azután is, hogy sikerrel vontak be egy szerzetes a hálózatba, rajta állt, hogy az állambiztonság értékesnek tartotta-e munkáját, azaz rendjére nézve kártékony volt-e vagy sem. Bárhogy is történt, az ügynöknek fel kellett dolgoznia a traumát is, amit árulása okozott. Amennyiben teljes mértékben a szerv utasításainak végrehajtójává vált, mint például Kapuy Károly Vítál, egyre mélyebbre süllyedt, idővel szinte skizofrén, kettős személyiséggé alakult. Meghasonlott. Egy zárt közösség, rendje tagjaként színjátékot játszott, közben gátlástalanul és rosszindulattal jelentett tanár- és szerzetesársairól és a bencés diákokról is. Vagy elhihette, hogy az állambiztonság segítségével javíthat rendjének belső állapotain? Azt hitte, hogy mint a jó kertész, kigyomláhatja a virágok közül a kórót? Lehetséges lenne, hogy olyanira akarta rendjének megújulását, hogy éppen azáltal ártott neki? Bárhogy is volt, magányos, cinikus, kétszínű és kiégett ember az ilyen. Meggyóna-e valaha is rendje és rendtársai, diákjai ellen elkövetett bűneit? Vagy hitében is cinikus volt? Mégis mi sarkalhatta? Pozícióvágy? Gimnáziumigazgató akart lenni, majd főapát? Lehet, hogy voltak komoly ambíciói. Az igazgatóságot elérte, sőt tíz évig a Katolikus Középiskolai Főhatóság főigazgatója volt. Magas pozíció, de nem jelentős. Kapuy valójában szürke szerzetesnek tűnik a renden belül. Talán éppen ez a magyarázat arra nézve, hogy miért értékelték nagyra a nyomozók ügynöki tevékenységét. Kapuy ott ki tudott bontakozni, talán élvezte is a feladatait. Szorgalmas, precíz, elhihette magáról, hogy fontos, számítanak rá.⁴⁵ A sors furcsa fintora, hogy ugyanolyan magányosan, ahogy élt, került vissza nyugdíjasként Pannónhalmára a Szociális Otthonba. Magányos maradt a közösségen belül.

Kiszely István, azaz „Feledy” talán megérezte a rá váró jövőt, ha a rendben marad, talán alkatilag sem volt alkalmas a Kapuy által felvállalt vagy elviselt, elszenvedett „közösségi magányra”, pszichológiai kifejezéssel „társas magányra”. Fiatalon kilépett

44 ÁBTL 3.1.2. M–36924/1. 32–33. Kilépések a bencés rendből. 1960. szeptember 15.

45 ÁBTL 3.1.2. M–36924/5. 11–14. „Marosi Zoltán” fedőnevű ügynökkel való egész napos találkozóról. 1965. február 1.

Pannonhalmáról, megnősült, felépítette a magán és tudományos életét. Onnan „csak kirándult”, amikor tartótisztje utasítására ügynöki munkát végzett. De mindig volt hova visszatérnie: családjához, karrierjéhez.

Polgár Vilmos helyzete merőben különbözik az előző kettőétől. Egy adott pillanatban gyenge volt, saját magára bevallott terhelő adatokkal szervezték be, de küzdött ellene. Ő valószínűleg meggyóna és meg is bánta a hibáját. Talán éppen „feloldozásként” küldte el Sárközy Pál főapát Ausztriába. A rend megbízottjaként évek során eredményesen visszaperelte a bencések „Lónyai birtokát”. A cseh határ mentén elterülő 1000 magyar holdat (560 kat. hold). Az állambiztonság Bécsben is utánanyúlt. Polgár szenvedett a honvágytól és a BM erőszakosságától is. Ő is lelki beteg, megnyomorodott emberré lett.

* * *

Fontos még a rend vezetőinek helyzetéről is szót ejteni. Amíg egy pap vagy szerzetes, különösen, ha hozzátartozói sem voltak, csakis magáért felelt, addig a rend(ek), egyház(ak) vezetői felelősek voltak a közösségükért, a rájuk bízott lelkekért. Úgy kellett védeni a nyáját, hogy ne ingereljük a farkast. Csapdában vergődtek. Különösen a kádári egyházpolitika éveiben. Óvatosan, finoman kellett eljárniuk minden ügyben, hogy elkerüljék még a konfrontáció látszatát is. A rend, az iskolák, az egyház megmaradása érdekében hirdették, hogy nem ellenségek, együttműködnek a rendszerrel. Számukra az volt a legjobb, ha „láthatatlanok” voltak, ha nem történt semmi. A botrányokat, problémákat igyekeztek házon belül, csendben megoldani, de a megoldás nem biztos, hogy morálisan is békét teremtett.

CÚTHNÉ GYÓNI ESZTER

ENDRÉDY VENDEL ZIRCI APÁT PANNONHALMI ÉVEI ÉS
AZ APÁTUTÓDLÁS KÉRDÉSE – AHOGY MA LÁTHATJUK

BEVEZETÉS

A második világháborút követően a szélsőbaloldali politikai erő fokozatosan hatalomra tört Magyarországon, és ennek következtében az egyházak egyre korlátozottabb keretek között folytathatták működésüket. A zirci cisztercierek életét¹ – a katolikus egyház szerves részeként – 1948 nyarán az iskolák államosítása,² 1950 szeptemberében pedig a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása³ érintette alapjaiban. Az állami rendelettel történő felszámolást követően azonnal elkezdett kiépülni a cisztercierek földalatti rendi szervezete – részben spontán reakcióként, részben pedig (az immár titkos) rendi tanács irányításával.⁴ A zirci apátságra fogadalmat tett szerzetesek legfőbb feladata a felszámolás után, az illegációban is a lelkipásztorkodás és a fiatalok vallásérkölcsei nevelése maradt.

Néhány rendtag internálására, illetve letartóztatására rögtön 1945 után sor került. A rendtagok megfigyelése a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása előtti időben fokozódott, és az internált rendtagok száma is növekedett (ahogy más szerzetesrendek estében is). A felszámolással párhuzamosan a rendi közösség operatív bomlasztása érdekében megkezdődött a ciszterci közösségen belüli ügynökhálózat kiépítése,⁵ majd

1 A ciszterciek magyar rendtartományát, a Ciszterci Rend Zirci Kongregációját az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása következtében, a magyar cisztercierek saját viszonyaiknak megfelelően állította fel XI. Pius pápa 1923-ban. A magyar kongregáció központja Zirc, illetve a Ciszterci Rend Zirci Apátsága, feje a zirci elnök-apát lett. A zirci kongregáció konstitúcióját először 1941-ben hagyta jóvá a Szentszék.

2 1948. évi XXXIII. tv., közli: Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948. Válogatta és a bevezetést írta: Balogh Sándor. Gondolat, Budapest, 1980. 501–502. és *Balogh Margit – Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. 853–855.

3 Az 1950. évi 34. tvr. a szerzetesrendek működési engedélyéről: Magyar Közlöny. (1950. szeptember 7.) 149–154. 1008., közli: *Balogh Margit – Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. 947–948.

4 A titkos rendi szervezetről általában I. *Cúthné Gyóni Eszter*: A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2014. 186–199., a Veszprém és Balaton környékén szerveződött „illegális” ciszterci életéről I. *Cúthné Gyóni Eszter*: Cisztercierek a veszprémi egyházmegyében 1950 és 1958 között. In: *Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében*. Szerk. Karlinszky Balázs. Veszprémi Érsekség – NKA, Veszprém, 2015. 307–331.

5 Az első ciszterciek, akik esetében sikerült feltárni a beszerzés tényét, illetve annak körülményeit Hólvényi György Olaf és Takács István László 1950-től internálásban lévő ciszterci szerzetesek voltak. Hólvényi 1951-ben, majd másodsor 1956-ban, Takács pedig 1951-ben szabadult. „Ráckevei” és „Szűcs” fedőnéven jelentettek, legtöbbször saját rendtársaikról. A ciszterciektől később eltávolodtak, mindketten

1951 nyarán, az 1950-es egyezményt követő, ahhoz szorosan kapcsolódó katolikus egyház elleni persorozatban, a Grósz-perben tizenegy cisztercit ítélték börtön, illetve fegyházbüntetésre.⁶ Köztük volt a zirci ciszterci közösség feje, Endrédy Vendel elnök-apát is, aki az 1956-os forradalom és szabadságharc következtében szabadult, majd újabb, rövid börtönidőszakot követően Pannonhalmát jelölték ki számára tartózkodási helyül.⁷ A zirci apát, ’Sigmond Lóránt provizor segítségével⁸ a rendi összetartás egyik legfőbb szervezője és moztatórugója volt. Az illegális rendi szervezet egészen az 1961–62-es „Fekete Hollók”-persorozatig aktívan működött a ciszterci szórványpercek ellenére is, mindig az aktuális helyzethez alkalmazkodva.⁹ A „Fekete Hollók”-persorozat lezárása és a zirci apát halála közötti mintegy húsz esztendő a szétszórásban élő zirci apátság történetének a felszínen egy lecsendesedett időszaka (azzal együtt is, hogy a rendtagok – ahogy általában az egyházak és egyháziak – állami és titkosszolgálati megfigyelése folyamatos volt), de a mélyben mégis alapvető változások kezdődtek el ezen évek alatt a magyarországi ciszterci közösség berkein belül. E két évtizedben az apátság (mint egyházi jogi intézmény) vezetésének erőviszonyai fokozatosan átrendeződtek: az állami szempontból nézve illegalitásban működő ciszterci közösség sorsának irányítását átvették a fiatal zirci generáció tagjai, akik – részben a rendtagokat ért megtorlások, részben pedig a hazai és nemzetközi egyházpolitikai tendenciák hatására – együttműködési készséget tanúsítottak a kádári államhatalommal. Ilyen módon, Endrédy Vendel apát halálát követően, a ’80-as években a rend és az apátság vezetésének – mintegy rendi „kislépések politikáját” folytatva – fokozatosan engedményeket, részeredményeket sikerült elérni a szabadabb magyarországi ciszterci élet érdekében, annak ellenére, hogy az apátság a működési engedélyét hivatalosan csak a rendszerváltás után nyerte vissza.

Az enyhülés jelének tekinthetjük, hogy a Magyarországon élő rendtagok nyugati és a keleti blokkon belüli utazásai, illetve a Nyugaton élő magyar rendtagok hazalátogatá-

kiléptek és családot alapítottak. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 2.2.2. Hálózati nyilvántartások. 6-os karton. „Ráckevei”. (Hölvényi György beszerzése: 1951. február 12.; a beszerzést végezte: Varga József I/2-b alosztály); ÁBTL 2.2.2. 6-os karton. „Szűcs”. (Takács István beszerzése: 1951. december 14.; a beszerzést végezte: Goller László I/2-b alosztály); Jelentéseiket l. ÁBTL 3.1.2. Munka dossziék M–34203/alap, 1., 2., 3. Ráckevei.; ÁBTL 3.1.5. Operatív dossziék O–11783/1., 2. Örökösök

6 A témáról bővebben l. *Cúthné Gyóni Eszter*: Ciszterciek a vádlottak padján – 1951. In: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Szerk. Dombóvári Ádám – Manhercz Orsolya. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Budapest, 2010. 125–138.

7 1951. június 28-án Endrédy Vendelt tizennégy év fegyházbüntetésre ítélte a Budapesti Népbíróság Olti Vilmos vezette különtanácsa.

Endrédy Vendel fogságáról, a perről, illetve a börtönévekről l. *Cúthné Gyóni Eszter*: Endrédy Vendel zirci apát fogságának története. In: KÚT. Gergely Jenő emlékszáma. IX. (2010) 2. Szerk. Erdődy Gábor – Háda Béla – Majoros István – Pritz Pál. 12–31. és Egy fogoly apát feljegyzései – Endrédy Vendel zirci apát feljegyzései az ÁVH börtönében. Szerk. Cúthné Gyóni Eszter. METEM–ÁBTL, Budapest, 2013.

8 1950 nyarán (június 6-án és 1950. augusztus 23-án) a rendi tanács ’Sigmond Lórántot választotta a magyarországi ciszterci rendtartomány ideiglenes vezetőjéül Endrédy Vendel akadémizálására. Endrédy Vendel letartóztatására 1950. október 29-én került sor. Az első titkos rendi tanács, 1950. november 4-én megerősítette ’Sigmond helytartóvá választását. ’Sigmond magát nem kormányzó perjelnek vagy apáti helytartónak, hanem „provizor”-nak titulálta. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (Veszprém; = MNL VEML) XII. 2. i. 18. d. Horváth Konstantin naplók, VIII. 180–182.

9 *Cúthné Gyóni Eszter*: A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2014. 199–228.

sai rendszeressé váltak már az 1960-as és 1970-es évek folyamán.¹⁰ A rendi diplomácia nagy sikerének könyvelhető el – még ha szimbolikus jelentőséggel bír is csupán az esemény –, hogy az állam 1982-ben engedélyezte a zirci apátság alapításának 800. évfordulóján a rendtagok ünnepi összejövetelét, majd 1987-ben a magyar politikai hatalom rábólintásával került sor Kerekes Károly benedikálására az ausztriai Stamsban.¹¹ Fontos megjegyezni, hogy e sikerek titka elsősorban a fokozatosan megváltozott nemzetközi, valamint bel- és egyházpolitikai légkörön múlt, azonban az engedmények eléréséhez nélkülözhetetlen volt az apátság belüli szemlélet-, illetve generációváltás is.

Tanulmányunkban ezeknek a személyi változásoknak, a nézőpontváltásnak és az apátutódlásnak a hátterét fogjuk vizsgálni. A ciszterciek 1945 utáni történetének forrásait vizsgálva azonban világossá válik,¹² hogy ezek a kérdések ma még nem tisztázhatóak a teljesség igényével, így a tanulmány zárásaként számos kérdést hagyunk nyitva.

A források egyenetlenségének oka e kérdés esetében abban rejlik, hogy az 1960-as évek közepétől Magyarország és a Szentszék kapcsolattartása majd két évtizedes szünet után újra megindult, illetve Zakar Ferenc Polikárp személyében egy, a hazai politikai rezsimmal is együttműködni, tárgyalni hajlandó ciszterci egyházjogász-diplomata tevékenykedett a Vatikánban és a római rendi központban. Ezekből fakadóan a fenti kérdéseket maradéktalanul tisztázó dokumentumokat – véleményünk szerint – a római és a rendi levéltárakban kell keresnünk, azonban ezek kutatására eddig objektív okokból nem volt lehetőségünk. Ennek ellenére a jelenleg itthon, világi kutatók számára is hozzáférhető források feldolgozása által is érdemes áttekinteni a kérdést annak érdekében, hogy rávilágítsunk arra, hogyan tudta Endrédy Vendel egészen haláláig megőrizni apáti pozícióját és miként lett utódja Kerekes Károly. Az általunk kutatott források felhasználásával,¹³

10 ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 110., 274., 309–310., 331., 354., 370.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 25., 45., 48., 56., 88., 116., 136., 181., 225., 275., 379.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 42., 44., 148., 176., 185., 321.; ÁBTL 3.2.1. M–34203/2. Ráckevei. 233., 259.; ÁBTL 3.2.1. M–34203/3. Ráckevei. 144., 213., 355.; Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (Székesfehérvár) – kéziratár – No. 6384/a. Sulyok Ignác.

Kádár László utazásairól beszámol: ÁBTL 3.1.2. M–33265. Németh László.; ÁBTL 3.2.3. Mt-dossziék Mt–778/3. Noggel.; ÁBTL 3.2.1. Bt-dossziék Bt–1266/2. Noggel.; Hervay Levente utazásairól: Audiovizuális emlékgyűjtés: ciszterciek a diktatúrákban. 2. Interjú Hervay Ferenc Leventével. <http://www.crnlg.hu/audiovizualis-emleggyujtemeny> (letöltés ideje: 2015. okt. 1.)

11 *Kulics Ágnes – Tölgyesi Ágnes: ...Kövek fognak kiáltani... Szerzetesvallomások (1988–1989). Gondolat, Budapest, 1991. 100.; Balogh Margit–Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 93.; Hervay Ferenc Levente–Legeza László–Szacsavay Péter: Ciszterciek. Mikes Kiadó, Budapest, 1997. 34.; Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.*

12 A témáról l. *Cúthné Gyóni Eszter: A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2014. 26–29.*

13 Elsősorban a korszakban a ciszterci renden belül foglalkoztatott „Ráckevei”, „Vári Béla” és „Németh László” ügynökök dossziéi tartalmaztak releváns jelentéseket, amelyek közül „Vári Béla” M-dossziéiban találtuk a legtöbb információt a kérdésről. Sem a vatikáni államtitkárság jelenleg kutatható dossziéiban, sem BM III/I. Csoporthőnökség Vatikánnal kapcsolatos iratai között nem találtunk Endrédy utódlására, illetve Kerekes Károly apátságára vonatkozó adalékokat. Ezek nyilván marginális kérdések voltak a szentszéki–magyar kapcsolatok tekintetében. Az áttanulmányozott anyagok alapján inkább Zakar Polikárp pályája, lehangsúlyosabban a Bulányi-ügyben folytatott tevékenysége követhető nyomon, de ennek feldolgozása túlfeszíti disszertációnk kereteit. ÁBTL 3.2.5. Operatív dossziék O–8–552/11., 12., 13., 14., 15., 16. Nérók.; ÁBTL 1.11.4. BM III/I. Csoporthőnökség iratai E–I/4/76. Fontosabb szerzetesrendek.; E–IV/76. Magyar papi emigráció.; E–IV/77. A magyar papi emigráció helyzete, tevékenysége.; E–IV/1979. A magyar papi emigráció helyzete, tevékenysége.; E–V/1979. Vatikáni–magyar kapcsolatok.;

és Zakar Ferenc Polikárp nyugalmazott zirci főapáttal 2012. február 12-én készített interjúnk¹⁴ alapján legalábbis árnyalni tudjuk a címben megjelölt periódus rendi erőviszonyairól eddig alkotott képünket. Már ezen iratok feldolgozása is nóvumnak számít, hiszen Endrédy életrajzírói egyáltalán nem használták ezeket a forrásokat, és az utódlást is csak érintőlegesen említették, annak problémáit pedig egyáltalán nem feszegették.¹⁵

AZ APÁTSÁGON BELÜLI VÁLTOZÁSOK FELTÉTELEI

Ahogy a korábbi korszakokra is jellemző volt, úgy az 1957 és 1981 közötti időszakra is igaz, hogy az apátság történetét külső feltételként alapvetően befolyásolta mind a hazai, mind a nemzetközi politika, és elsősorban egyházpolitika alakulása. Az 1950-es évek utolsó éveiben, és főleg az 1960-as évek elejétől olyan, a katolikus egyház életében is alapvető változásokat hozó folyamatok kezdődtek meg, amelyek együttesen a Szentszék és a „vasfüggönyön” túli országok, köztük Magyarország közeledését eredményezték. Ez pedig témánk szempontjából döntő fontosságú az apátságon belül bekövetkező változások megértéséhez. Itt nincs módunk e folyamatok részletes és körültekintő elemzésére,¹⁶ azonban a legfőbb kiindulási pontokat felvázoljuk.

A nemzetközi politikai légkör lassú enyhülésében szerep jutott a szentszéki politikának és diplomáciának is. A konzervatív és következetesen kommunistaellenes XII. Pius pápát 1958 végén XXIII. János pápa¹⁷ követte Szent Péter trónján. A Szentszék keleti politikája pápasága alatt, és a főleg a rendkívül konzervatív szentszéki államtitkár, Domenico Tardini 1961-ben bekövetkezett halála után gyökeresen megváltozott. Az új egyházfő céljai között szerepelt a katolikus egyház belső megújítása, valamint az egyház és a népi demokratikus államok viszonyának rendezése. A pápa békülékeny politikája fokozatosan tört utat, és bár eleinte a keleti blokk kormányai nem, illetve bizalmatlanul

E–I/2/80. A Nemhívőkért Titkárság (Apostoli Szentszék) helyzete, tevékenysége.; E–I/4/80. A fontosabb szerzetesrendek helyzete, tevékenysége.; E–III/80. Vatikán: zsinatok, szinódusok, értekezletek.; E–IV/80. A magyar papi emigráció helyzete, tevékenysége.; E–V/80. Vatikáni–magyar kapcsolatok.; E–V/81. Vatikáni–magyar kapcsolatok.; E–V/82. Vatikáni–magyar kapcsolatok.; E–V/83. Vatikáni–magyar kapcsolatok.; E–IV/84. A magyar papi emigráció.; E–V/84. Vatikáni–magyar kapcsolatok.; E–I/4/85. A fontosabb szerzetesrendek helyzete.; E–V/85. Vatikáni–magyar kapcsolatok.; E–I/4/86. A legfontosabb szerzetesrendek helyzete, továbbá tevékenysége.; E–V/87. Vatikáni–magyar kapcsolatok.; E–V/88. Vatikáni–magyar kapcsolatok.; E–I/4/89. A fontosabb szerzetesrendek helyzete, tevékenysége.; E–V/89. Vatikáni–magyar kapcsolatok.

Eddig az Állami Egyházügyi Hivatal Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött anyagában sem találtuk nyomát az apátutódlás kérdésének.

14 L. a mellékletben.

15 *Badál Ede Ámos*: Endrédy Vendel – a ciszterci pedagógus és mártírsorsú zirci apát. Zirci Ciszterci Apátság – Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, Budapest, 2012.; *Órfi Mária*: Lángolj és világíts. Szent István Társulat, Budapest, [1997.]

16 Ezt megteszi: *Adriányi Gábor*: A Vatikán keleti politikája Magyarországon 1939–1978. *A Mindszenty-ügy*. Kairosz, Budapest, 2004.; *Szabó Csaba*: Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években. In: *Hatvanas évek Magyarországon*. Szerk. Rainer M. János. 1956-os intézet, Budapest, 2004. 63–95.; *Szabó Csaba*: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

17 Angelo Giuseppe Roncalli (1881–1963), szentszéki diplomataként a Balkán szakértőjének számított: 1925-től Bulgáriában, 1934 és 1944 között Törökországban és Görögországban működött. 1935-től velencei pátriárka és bíboros.

fogadták közeledését,¹⁸ a történelmi jelentőségű II. Vatikáni Zsinat olyan változásokat indított el, amelyek a modern és nyitott katolikus egyház megteremtését célozták, és e nyitottság Kelet felé is érvényesült.¹⁹ A zsinat éveiben indult meg a párbeszéd a kelet- és közép-európai országokkal.²⁰ Ebben kiemelkedő szerep jutott az Apostoli Szentszék és a Magyar Népköztársaság képviselői közötti tárgyalássorozatnak és az úgynevezett részleges (tehát nem teljes körű) megállapodásnak. Ez nemzetközi viszonylatban is rendkívüli jelentőséggel bírt: az első megállapodás volt egy szocialista táborhoz tartozó állam és a Szentszék között.

A szentszéki–magyar kapcsolat újrafelvételére 1963. május 7-én került sor, és öt tárgyalási forduló után 1964. szeptember 15-én jött létre a megállapodás, amelynek keretében egy okmányt (atto) és a hozzá kapcsolódó jegyzőkönyvet (protollo) írtak alá a tárgyaló felek, amelyekhez két melléklet (allegato) kapcsolódott. Az okmány néhány gyakorlati megállapodást tartalmazott (a Szentszékre tartozó egyházi tisztségek betöltésének módja, a katolikus papok hűségesküje, a Pápai Magyar Egyházi Intézet helyzete), míg a csatolt jegyzőkönyv tizenkét pontban rögzítette a tárgyalássorozat folyamán érintett, de egyelőre megoldatlanul hagyott témaköröket. A mellékletek a püspöki kinevezésekkel és Pápai Magyar Intézet helyzetével kapcsolatos megegyezés részleteit tartalmazták.²¹ A megállapodás továbbá nyitva hagyta a lehetőséget a további véleménycserére, azzal a szándékkal, hogy lehetőség szerint más kérdésekben is megegyezésre jut majd a két fél. A tárgyalások, egyeztetések egészen a rendszerváltásig rendszeresek maradtak, és alapvető hatással voltak a magyar katolikus egyház sorsára.

A fent vázoltakat és nyomukban következő változásokat egyrészt feszült figyelemmel kísérték a zirci apátság tagjai is,²² másrészt egyes rendtagok – bizonyos mértékig – részesei is voltak a történelmi horderejű eseményeknek. Az 1964-es részleges megállapodás eredményeként a Pápai Magyar Intézetbe újra lehetett magyar egyházmegyes papokat küldeni.²³ Az intézmény rektora pedig 1965 és 1968²⁴ között egy ciszterci szerzetes, Zemplén György lett, aki Endrédy Vendellel szemben esélyes zirci apátjelöltként indult az 1939-es apátválasztáson, és mérsékelten ugyan, de 1950 után is ápolta rendi kapcsolatait, elsősorban az 1960-as években újra felbukkanó „ellenzéki” csoporttal.²⁵ A

18 Szabó Csaba: Magyarország és a Vatikán. i. m. 63–95. 80–81.

19 Fejérdy András: Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2011.

20 Szabó Csaba: Magyarország és a Vatikán. i. m. 63–95. 83.; Szabó Csaba: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai... i. m. 30–31.

21 Az úgynevezett „részleges megállapodás” szövegét a rendszerváltozás után a keletkezésétől számított 70 évig a magyar Külügyminisztérium részéről titkosították. Ezt a közelmúltban mégis feloldották, ám az irat meglepetést nem hozott, mert tartalmára a megegyezéssel kapcsolatos nyilatkozatokból, az egyházpolitikai események alakulásából valamint Agostino Casaroli *A türelem vértanúsága* című írásából addig is következtetni lehetett. Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága*. [Ford.: Szerdahelyi Csongor] Szent István Társulat, Budapest, 2001.; Balogh Margit–Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. 1027–1029.*

22 Erről tanúskodnak „Vári Béla” jelentései is, például: ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 93., 97–98., 107., 110., 122., 136., 298., 322.

23 A PMI átvételéről, illetve az állam és az állambiztonság terveiről az intézettel kapcsolatban I. Fejérdy András: *Állam(biztonság)i játszmák a Pápai Magyar Intézet átvétele körül*. In: *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Szent István Társulat – Luther Kiadó, Budapest, 2010. 361–374.

24 A PMI-re 1968. május 15-én nyitott O-dossziét a Belügyminisztérium: ÁBTL 3.1.5. O–20011. Palota.

25 ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 130–131., 163., 288.

II. Vatikáni Zsinat szerzetesi reformjainak és a zsinat nyomán a ciszterci rend új konstitúciójának kidolgozásában egy fiatal ciszterci szerzetes (a zsinat megnyitása idején mindössze 32 éves), Zakar Polikárp is részt vett. Karrierje ebben az időben kezdett felfelé ívelni: először a rendi generális apát egyik titkára, majd 1985. szeptember 2-ától az egyetemes ciszterci rend vezetője lett.²⁶ Zakar Polikárpnak az 1960-as évek végétől, de az 1970-es évektől mindenképp rendkívül nagy (és sok esetben döntő) szerepe volt a magyar rendi élet alakulásában. 1969-től váltak rendszeressé magyarországi látogatásai,²⁷ nem teljesen függetlenül Endrédy Vendel utódlásának kérdésétől.²⁸ 1985-ben a Bulányi-ügy rendezése érdekében, amellyel Zakar már korábban is foglalkozott, mint a piarista szerzetest meghallgató bizottság Szentszék által megbízott vezetője utazott Magyarországra.²⁹ A rendtagok közül hárman, Zemplén György, Kádár László és Kovács Endre a magyar egyházi hierarchiában magas pozícióba kerültek, és rajtuk keresztül – ahogy Palos Bernardin megfogalmazta – tulajdonképpen jelen volt a ciszterci rend a hivatalos magyar egyház életében.³⁰

Ezek a feltételek lehetővé tették, és a Szentszék keleti nyitása által mintegy legitimálta a bizonyos fokú együttműködést az állammal és a rendszeren belüli útkeresést, elhelyezkedést a rendtagok részére.³¹ A következő évek során – részben reakcióként az enyhülő helyzetre, részben az állambiztonság operatív munkájának köszönhetően – felszínre kerültek az apátságban belüli finom törésvonalak, amelyek a pártállami egyházüldözés legkeményebb éveit alatt ugyan elsimultak, de Endrédy Vendel egész apátsága idején a háttérben lappangtak. Az apátság vezetésében résztvevő rendtagok között a '60-as évek végére felerősödött az a szemlélet, hogy a zirci apátság felszámolásának oka elsősorban Endrédy Vendel apát politikai meggyőződése és tevékenysége volt, és hogy sokkal könnyebb lenne a ciszterciek helyzete, amennyiben Endrédy lemondana vagy egyházjogilag eltávolítanák a rendtartomány éléről.³² 1969-re már a Rómában élő és a generális apát mellett fontos pozíciót betöltő Füz Balázsnak, valamint Endrédy olyan közeli és bizalmas munkatársának mint Hegyi Kapisztrán is ez volt a véleménye.³³ Ezért a magyarországi ciszterci közösség hangadó tagjai keresni kezdték az útját, hogyan lehetne leváltani vagy lemondatni a zirci apátot. A törekvést azonban nem sikerült megvalósítani: sem a római rendi központ, sem Endrédy Vendel nem mutatott kellő hajlandóságot vagy akaratot erre.³⁴

26 *Audiovizuális emlékgyűjtés: Dr. Zakar Ferenc Polikárp ciszterci főapát életútja.* Interjú Zakar Ferenc Polikárppal. <http://www.crnlg.hu/audiovizualis-emlekgyujtemeny> (letöltés ideje: 2015. okt. 1.); Zakar Ferenc Polikárp gyászjelentése.

27 *Audiovizuális emlékgyűjtés: Dr. Zakar Ferenc Polikárp ciszterci főapát életútja.* Interjú Zakar Ferenc Polikárppal. <http://www.crnlg.hu/audiovizualis-emlekgyujtemeny> (letöltés ideje: 2015. okt. 1.); Zakar Ferenc Polikárp 2012. február 15-i szóbeli közlése alapján.

28 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 251.; Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

29 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/11. Nérók. 113., 162–163.; ÁBTL 1.11.4. E–V/85. Vatikáni–magyar kapcsolatok. 22., 55.

30 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 39.

Kádár László 1972. február 8-tól saetabisi főlentelt püspök és veszprémi segédpüspök, 1974. február 2-től veszprémi apostoli kormányzó, majd 1975. január 10-től megyéspüspök, 1978. március 2-től pedig egri érsek, Zemplén György 1969-től az esztergomi főegyházmegeye, Kovács Endre pedig 1975-től az egri egyházmegeye segédpüspöke volt.

31 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 40.

32 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 236–237., 249., 257.; ÁBTL 3.1.2. M–34203/1. Ráckevei. 86., 152.; ÁBTL 3.1.2. M–34203/2. Ráckevei. 117., 131., 265.

33 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 225., 245–246.

34 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 305., 391.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 54.

ENDRÉDY VENDEL APÁTSÁGA A PANNONHALMI ÉVEKBEN

Endrédy Vendel zirci apát 1957. december 17-től egészen 1981. december 29-én bekövetkezett haláláig a pannonhalmi szociális otthonban élt, és korlátozott körülményei között is vezette a magyarországi cisztercieket, amennyire a politikai viszonyok és egészségi állapota lehetővé tette ezt.

A pannonhalmi időszakot további három részre tagolhatjuk. Endrédy apátságnak és a rendi életben való részvételének még viszonylag aktív és bizakodó korszakára: az 1957 és 1961–62 közötti évekre. Az 1961–62 és 1967 közötti időszakra, amikor a „Fekete Hollók” fedőnevű ügy keretében lefolytatott perek következtében a titkos és szervezett rendi élet az atomjaira hullott, és Endrédy apát vezetői lelkesedése is megtört (különösen közeli munkatársa, a rákos beteg ’Sigmond Lóránt letartóztatása és elítélése, majd halála után). Végül pedig az 1967 és 1981 közötti időre, amikor Endrédy Vendel gyarapodó és súlyosbodó egészségi problémái³⁵ okán az utánpótlás kérdése mind az apát, mind az apátsági vezetés tagjai, mind az állam számára előtérbe került.

A fenti időszakok természetesen nem határolhatóak el teljesen élesen egymástól, és az egyes szakaszokon belül is előfordult, hogy visszaköszönt a korábbi évek egy-egy sajátos jellemzője (például az apát egészségi állapotának javulása miatt), azonban Endrédy apáti működését és a rendi élet fő irányvonalait tekintve megállja a helyét ez a felosztás.

Endrédy Vendel a börtönéveket követően megosztva gyakorolta apáti jogosítványait: 1961-ig ’Sigmond Lóránttal, majd Hegyi Kapisztránnal, 1974-től pedig Kerekes Károlylyal osztozott a zirci apáti jogkörökön. 1961-től, a dallasi ciszterciek³⁶ vezetője Nagy Anzelm perjel (1963-tól apát) lett a Nyugaton élő magyar ciszterciekért felelős előljáró mint a zirci apát vikáriusa,³⁷ ami szintén a zirci apáti jogosítványok egy részének átruházását jelentette. (Nagy Anzelm megmaradt Endrédy vikáriusának akkor is, amikor a dallasi apátság éléről egy évre távozott.)³⁸ Endrédy apát az 1957 és 1981 közötti években alapvetően az apátság személyi döntéseiért felelt, a római rendi központtal és az amerikai rendtársakkal tartotta a kapcsolatot, illetve az illegális közösség anyagi támogatását intézte. A pénzek, miseintenciók szétosztását pedig Hegyi Kapisztránra, Kisgergely Bálintra és Kalmár Ödönre bízta.³⁹

Az apát a fent bemutatott korszakolás szerinti első időszakban még gyakran utazott Budapestre, ahol a piarista rendházban volt szállása, és itt fogadta a látogatóit. A rendtársakat nemcsak az érdeklődés és a tiszteletadás vezette Endrédy Vendelhez, hanem személyi kérdésekben való illetékessége és lelki útmutatás kérése okán is sűrűn látogatták a ciszterciek: 1963-ban például pannonhalmi üdülés és regenerálódás címén magához hív-

35 ÁBTL 3.1.2. M–34203/3. Ráckevei. 292., 309., 335.; *Badál E. Á.*: i. m. 438.

36 Ciszterci Rend Dallasi (Irvingi) Apátságát (Our Lady of Dallas), amelyet magyar ciszterciek alapítottak 1955-ben, 1963-tól apátság.

37 ÁBTL 3.1.2. M–33265. Németh László. 221.; ÁBTL 3.1.2. M–34203/1. Ráckevei. 44.; ÁBTL 3.1.2. M–34203/2. Ráckevei. 290.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 39., 293.

38 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 301.

Nagy Anzelmet 1963. november 22-én választották dallasi apáttá, majd 1964. január 5-én szentelték fel. ÁBTL 3.1.2. M–33265. Németh László. 163.; *Badál E. Á.*: i. m. 397. Az 1974-es rendi káptalant és a következő évi vizitációt követő egy év megszakítással (1975–1976) 1988-ban bekövetkezett haláláig vezette az Our Lady of Dallas ciszterci apátságot. <http://www.cistercian.org/abbey/history/our-fathers/pdf/Abbot%20Anselm.pdf> (letöltés ideje: 2015. okt. 1.)

39 ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 326–327., 370.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 25., 36.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 40., 117–118.

ta az amnesztiás cisztercieket, hogy tájékozódjon perük, börtönéletük, hogylétük és nehezségeik felől.⁴⁰ Olyan esetről is tudunk ezekből az évekből, amikor a bencés főapáttal – a főapátság új autójának bejáratása céljából – végiglátogatták a környéken élő ciszterci rendtagokat.⁴¹ Endrédy pannonhalmi szobája mintegy rendi központként működött: az otthonban lakók között is szép számmal akadtak ciszterciek, akik mindennapos vendégei voltak, de az ország különböző pontjairól is sűrűn látogattak az apáthoz rendi fiai. Az egyik biográfusa, Órfi Mária nagyon szemléletesen így ír erről: „*Ettől kezdve Vendel apát szobája jelentette a »zirci otthont« a rendtársaknak, ahová »hazajárhattak« elke-seredett gyötrődésükben hittel, erővel eltelni, örömet osztó lelkesedésben együtt lenni. Olyanná vált számukra, mint az ősi zirci apátság címerének jelképe: vérszínű mezőben álló, felemelt jobbujával az éberség kövét, csőrében a remény zöld ágát tartó, a messze távolba tekintő darumadár.*”⁴²

Mind a pannonhalmi, mind a budapesti vizitálók felkeltették az állambiztonság figyelmét, és emiatt a látogatások terhekké váltak az apát „vendéglátói” részére. Az 1961-es letartóztatások idején pedig a rendi tanács fel is hívta az apát figyelmét a rendszeres látogatások veszélyességére.⁴³ A pesti vendégfogadások azonban nem ezek miatt, hanem Endrédy Vendel közeli barátjának, Sík Sándor piarista tartományfőnöknek 1963. szeptemberi halála miatt és Endrédy apát romló egészségi állapota miatt szüntek meg.⁴⁴ Pannonhalmán azonban a zirci apát élete végéig megmaradtak a látogatások.

A folyamatos megfigyelés és korlátozás ellenére Endrédynek 1960-tól 1972-ig – amíg az utazást egészsége is engedte – szinte minden évben lehetősége volt hazalátogatni a határsávból elhelyezkedő szülőfalujába, ahol családja, rokonai körében tölthetett egy rövid időt. Egyetlen alkalommal tagadták meg tőle ezt a lehetőséget: 1963-ban, amikor útlevelet kért, hogy Nyugatra utazhasson a II. Vatikáni Zsinatra és a ciszterci rend nagykáptalanjára.⁴⁵

Az 1961–62-ig tartó időszaknak a reménnyel teli aktivitását támasztja alá, hogy Endrédy Vendel, és elsősorban a mellette gondnokként tevékenykedő ’Sigmund Lóránt támogatták, hogy egyes Nyugaton élő zirci rendtagok ne Amerikába telepedjenek le, hanem valahol Nyugat-Európában alakítsanak ki magyar ciszterci közösséget. Ezzel egyrészt az amerikai közösségben ekkor nyíltan a felszínre kerülő ellentétek tompítása volt a céljuk, másrészt azonban az a remény munkálkodott a háttérben, hogy a rend működése valamilyen formában legálisan is megvalósulhat Magyarországon, és ebben az esetben egy nyugat-európai közösség könnyebben tud hazatelepülni és akklimatizálódni, mint a tengerentúli, de Zircre fogadalmat tett ciszterciek.

Az 1961–1962-es persorozat hatására az addig mindig optimista, a jövőbe még a börtönévek megpróbáltatásai után is bizakodva tekintő, idős apát lelkileg megtört, és minden reményét elvesztette arra nézve, hogy rendje legális működése visszaállhat.⁴⁶ Ezt a lelkiállapotot csak felerősítette egészségének fokozatos romlása, továbbá több barátjának, rend- és munkatársának a halála. 1960-ban Hagyó-Kovács Gyula, 1962-ben Schwartz Elemér, a következő évben – mint említettük – Sík Sándor piarista tartomány-

40 ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 9., 22.; ÁBTL 3.1.2. M–33265. Németh László. 147.

41 ÁBTL 3.1.5. O–11783/1. Örökösök. 244.

42 Órfi M.: i. m. 86.

43 ÁBTL 3.1.2. M–34203/1. Ráckevei. 209.

44 ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 370.

45 ÁBTL 3.1.2. M–34203/3. Ráckevei. 117.; *Badál E. Á.*: i. m. 407., 439.

46 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 196.; ÁBTL 3.1.2. M–34203/2. Ráckevei. 215., 240., 257.

főnök és 1964-ben hosszú, súlyos betegség után ’Sigmund Lóránt hunyt el. Mind a négy eset rendkívül megviselte a zirci apátot.⁴⁷

Az 1961 folyamán bekövetkezett letartóztatások és az 1961-ben és 1962-ben lezajlott perek következtében – az apát megtörése mellett – az addig ’Sigmund gyakorlalti irányítása alatt viszonylag szervezetten működő rendi illegáció is széthullott. A helyi szintű kapcsolattartás ugyan megmaradt a rendtagok között, és Endrédy Vendel továbbra is igyekezett követni szerzetesfiai sorsát, továbbra is rendszeresen hívta személyes találkozásokra a rendtagokat, de a centrumokra felosztott és a titkos rendi központtal rendszeres kapcsolatban lévő szervezet már nem állt össze újra, legalábbis nem találtunk erre utaló jeleket. Endrédy mellett 1961-től – az év folyamán lefolytatott ügyekben kompromittálódott, és az ellene folytatott eljárás következtében Pannonhalmára telepített – Hegyi Kapisztrán működött titkárként. Feladatkörébe tartozott a rendtagok látogatása és az apátot keresztül érkező miseintenciók szétszítása.⁴⁸

A zirci apát a bencés főapátságból csak a Belügyminisztérium engedélyével távozhattott. Élete végéig megfigyelték, levelezését és látogatóit számon tartották, és kétszer házkutatást is tartottak pannonhalmi szobájában.⁴⁹ Grösz érsek kérelmére 1958. március 31-én az Elnöki Tanács elengedte Endrédy Vendel börtönbüntetésének hátralevő részét.⁵⁰

1962-ben és 1963-ban VI. Pál pápától a II. Vatikáni Zsinatra és 1963-ban Sighard Kleiner⁵¹ ciszterci generális apáttól az Ausztriában tartandó ciszterci generális káptalanra kapott meghívást. Az első meghívót késve kapta kézhez. A második két meghívó időben érkezett, így 1963. július 6-án az apát levélben kérte Prantner Józsefet, az ÁEH elnökét, hogy támogassa útlevelekérelmét. Leírta azt is, hogy nem áll szándékában a Nemzeti Banknál valutát váltani, mert külföldi rendtársai biztosítják számára az utazás költségeit, valamint szóvá tette a levélben, hogy a Vatikánból érkező hivatalos küldeményeit rendszeresen elsikkasztják. Prantner helyett Miklós Imre, az ÁEH elnökhelyettese (1971-től elnöke), írta meg kérelme elutasítását.⁵²

Ő utasította vissza tizenkét évvel később az apát azon kérelmét is, hogy ügyét vizsgálják felül, és őt magát pedig rehabilitálják.⁵³ 1975. március 1-jén Korom Mihály igazságügyminiszterhez írott levelében Miklós Imre így érvelt Endrédy Vendel rehabilitációja ellen: „*A kérelem teljesítése ellen szól az is, hogy 1957-ben maga Grösz érsek sem kért Endrédy számára rehabilitációt, csak kegyelmet, amit meg is kapott. Ezt javas-*

47 Órfi M.: i. m. 92.; *Kereszty Rókus*: Sugárzó lelke tovább világít. ’Sigmund Lóránt írásai. Budapest, Szent István Társulat, 2000. 44–48.; Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (Veszprém) XII. 2. A Ciszterci Rend Zirc–Pilis–Pásztó és Szentgotthárdi Apátságának levéltára, 1295–1950. i. 11. d. Személyes irathagyatékok. Benne: „Endrédy Kálmán apát” személyi irathagyatéka.

48 ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 209., 236.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 337.; 3.1.2. M–34203/2. Ráckevei. 33–34.; ÁBTL 3.1.2. M–34203/3. Ráckevei. 156.; ÁBTL 3.1.2. M–33265. Németh László. 208.

49 1964 májusában és júliusában voltak házkutatások a zirci apátnál: ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 218., 256.; ÁBTL 3.1.2. M–33265. Németh László. 196.

50 Órfi M.: i. m. 86.

51 Karl Sighard Kleiner OCist (Bregenz, Ausztria, 1904. okt. 7.–Bregenz, 1995. dec. 5.) Hauterive házfőnöke, a ciszterci rend generális apátja, morimondi c. apát. 1953-ban generális apáttá választották, és ebben a funkcióban szavazati joggal részt vett a II. Vatikáni Zsinaton. Lemondása után, 1985 augusztusában visszavonult a svájci Hauterive monostorába.

52 ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 60., 89.; Órfi M.: i. m. 90–92.; *Badál E. Á.*: i. m. 402–405.

53 A levelet teljes terjedelmében közli: *Hitel. II. évf.* (1989. máj. 24.) 11. sz. 19–20.; *Kulics Á. – Tölgyesi Á.*: i. m. 94–98.; Órfi M.: i. m. 95–99.; *Badál E. Á.*: i. m. 386–389.

lom Endrédy tudomására hozni azzal, hogy elégedjek meg ügyének ilyen módon történt végleges lezárásával. – Megjegyzem, hogy Endrédy Vendel kiszabadulása óta semmit sem változtatott reakciós magatartásán.”⁵⁴

Ahogy Endrédy az apátság tagjai között kezdte elveszíteni vezető szerepét (ami mellett az iránta tanúsított mély tiszteletet haláláig megőrizte), fokozatosan más irányba fordította a figyelmét, hiszen személyiségéből fakadóan távol állt tőle a passzivitás és a befelé fordulás. Pannonhalmi évei alatt végig folytatott tudományos tevékenység, a római és dallasi rendtársaktól rendszeresen kért aktuális matematikai, fizikai és teológiai szakirodalmat, sőt nyelvtudását is folyamatosan fejlesztette.⁵⁵

A tudományon kívül menedékei voltak az apátnak az érdi és a dallasi ciszterci közösségek.⁵⁶ Az érdi nővéreket szívesen látogatta, ahogy a nővérek is nagy szeretettel fogadták őt. 1961-ben e közösség is az állambiztonság fókuszába került, majd 1965-ben fokozott megfigyelés alá vonták őket, és 1968 őszén Naszályi Emilt, a ciszterci nővérek lelkipavezetőjét, Punk Gemma perjelnőt és a közösség tagjait többször beidézték a rendőrségre.⁵⁷ Ügyüket végül ejtették, a titkos közösségi lét pedig lassan visszaállt a korábban megszokottak szerint. 1971. december 15-én Endrédy apát pannonhalmi szobájában avatta apátnővé Punk Gemmát.⁵⁸

A dallasi ciszterciekkel levelezés útján tartotta a kapcsolatot Endrédy Vendel, illetve az 1960-as évektől a dallasi monostor, majd apátság tagjai közül is sokan hazalátogattak rokonaikhoz és rendi családjuk tagjaihoz. Endrédy Vendel számára ez a tengerentúli kapcsolat különlegesen nagy jelentőséggel bírt, mert amíg a zirci apátság közösségében fokozatosan elvesztette súlyát, addig dallasi fiai számítottak útmutatására és vezetésére.⁵⁹ (A dallasi apátságban őrzött, Endrédy Vendel apáttal folytatott levelezés páratlanul értékes forrása lehet jelen fejezet témájának, és számos ponton eloszthatja kétségeinket, megválaszolhatja kérdéseinket, amennyiben hozzáférhetőek lesznek.) Emellett a dallasi közösség fontosságát adta az is, hogy miként a Rákosi-diktatúra alatt, úgy a kádári rezsim idején is az onnan érkező anyagi támogatás segítségével finanszírozta a zirci apátság vezetése az illegális rendi összetartást.⁶⁰

A zirci apát – még akkor is, ha a folyamatos állambiztonsági megfigyelése miatt a bencés vezetőknek sok kínos pillanatot okozott otléte alatt – a pannonhalmi szerzetesközösségben megtalálta a helyét és a mindennapok örömét. Csak egy kedves anekdotát idéznénk erre Bán Elizeus visszaemlékezése alapján, amely a Szent Márton-hegyi szerzetközi együttélésbe is bepillantást nyújt: „Nagyon szeretett élcelődni [t. i. Endrédy Vendel], mások szellemes válaszait, tréfáit harsány nevetéssel nyugtázta. Nem sokkal Pannonhalmára érkezése után asztaltársaival megalakították az RVC-t, azaz a Rossz Viccek Clubját. Az asztalnál Endrédy Vendellel szemben a bencés Pammer Odiló ült. Tőle balra a jezsuita Csávossy Elemér, jobbra meg Bán Elizeus fiatal ciszterci, akit könyvelőnek he-

54 *Órfi M.*: i. m. 99.

55 ÁBTL 3.1.2. M–34203/3. Ráckevei. 150.; *Badál E. Á.*: i. m. 419–424.

56 Regina Mundi Ciszterci Női Apátság (alapítva 1945-ban, 1965-től apátság) és a dallasi (irvingi) apátság.

57 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 194–195., 233.

A BM 1965. április 24-én nyitott csoportdossziét az érdi női ciszterci közösség megfigyeléséről: ÁBTL 3.1.5. O–13305/3. Bakonyiak. A dossziét 1969. január 20-án zárták le. Naszályi „Csúcsos”, Punk Gemma pedig „Csinos” fedőnéven volt megfigyelt személy.

58 *Órfi M.*: i. m. 95.; *Badál E. Á.*: i. m. 409.

59 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 39.

60 ÁBTL 3.1.2. M–33265. Németh László. 221.; ÁBTL 3.1.2. M–34203/3. Ráckevei. 150.

lyezett oda az otthont működtető Szeretetszolgálat. Az RVC elnöke P. Csávossy volt, al-elnöke Odiló atya, a tag Endrédy Vendel. Elizeus még csak kérvényezte felvételét. Sokat derültek az étkezések alatt a sokszor gyermekded tréfálkozásokon, szellemeskedéseiket a távolabb ülők is élénken figyelték. Vendel apát sokszor mondta fiatal rendtársainak, hogy »gonoszsága«, pajkossága felülmúlja éveinek számát.”⁶¹

A pannonhalmi hétköznapiakat magasztos ünnepi alkalmak, jubileumi évfordulók is színesítették. Endrédy Vendel 1969. december 28-án ünnepelte pappá szentelésének 50. évfordulóját a szociális otthon lakóinak körében elmondott aranymiséjével.⁶² 1979 tavaszán pedig különleges megtiszteltetés érte az idős főpapot: apáttá választásának 40. jubileuma alkalmából II. János Pál pápa köszöntötte őt 1979. március 10-én kelt levelével.⁶³ Gyémántmiséjét 1979. december 28-án már súlyos betegség után gyöngén, lábadozva celebrálta Endrédy apát, és az ünnepet beárnyékolta, hogy ezúttal több hónap késés után, 1980 májusában kapta csak meg a Lékai László bíboros, esztergomi érsekkel elküldött pápai üdvözetet.⁶⁴

AZ APÁTUTÓDLÁS KÉRDÉSE

A zirci apát korának előre haladtával és egészségi állapotának fokozott romlásával a ’60-as évek végétől egyre gyakrabban merült fel utódlásának kérdése. Ennek érdekében mind maga Endrédy Vendel, mind a magyar ciszterci közösség hangadó tagjai, mind a római rendi központ, mind a magyar államhatalom véleményt nyilvánított és lépéseket tett. Összességében azt mondhatjuk, hogy ezen törekvések eredményeként lett Endrédy apát utódja Kerekes Károly. A kérdés alapos tisztázásához azonban – ahogy már említettük – mindenképp további kutatásokra lesz szükség, és nem lehet megkerülni a római rendi központi és a dallasi ciszterci közösség forrásait.

Az 1960-as évek elején Endrédy Vendel feltehetően Nagy Anzelm dallasi apátot szeretne volna a Ciszterci Rend Zirci Kongregációja prézes apátjának. Erre utal, hogy a számára rendkívül kedves, smaragd- és gyémántköves apáti gyűrűjét az 1960-as évek első felében (feltételezésünk szerint a dallasi monostor apátságga emelése és Nagy Anzelm apáttá választása alkalmából 1963-ban vagy 1964-ben) elküldte a dallasi apátnak.⁶⁵ Az, hogy ez az elmélet megállja-e a helyét, és nem csupán egy nagyvonalú gesztusról volt-e szó, illetve ha valóban volt ilyen elképzelés, az mennyire komolyan foglalkoztatta a zirci apátot, és hogy volt-e reális lehetősége, alapja a megvalósulásának, még nyitott kérdés.

Endrédy Vendel 1967 őszén egészségügyi állapota romlása miatt kezdett el komolyan foglalkoztatni a gondolattal, hogy szükség esetén ki követhetné őt a zirci apátság élén. Sigmund letartóztatását követően Hegyi Kapisztrán dolgozott mellette titkárként, így számos rendtag számolt azzal a lehetőséggel, hogy Hegyi lesz az utódjelölt, azonban az apát más rendtagokat rátermettebbnek látott a feladatára. Úgy vélte állami szempontból, politikai okok miatt nem megfelelő jelöltek, az egyéb szempontok szerint alkalmas

61 Bán Elizeus hagyatékából merít: *Badál E. Á.*: i. m. 419.

62 *Órfi M.*: i. m. 94.; *Badál E. Á.*: i. m. 425–426.

63 *Órfi M.*: i. m. 100.; *Badál E. Á.*: i. m. 425.

64 *Órfi M.*: i. m. 101.; *Badál E. Á.*: i. m. 426.

65 A gyűrű elküldéséről: *Badál E. Á.*: i. m. 409.

Endrédy esetleges szándékáról, hogy Nagy Anzelmet teszi meg utódjául: Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

Balassa Brunó, Palos Bernardin és László Vince. Ők még a rend legális magyarországi működése idején a zirci apát munkatársai voltak és a renden belül komoly pozíciókat bírtak, ami már önmagában is kompromittálta őket.⁶⁶ Nyilván ezek az érvek vezették a fiatalabb rendtársak felé az apátot: közülük Sulyok Ignácot, Kerekes Károlyt és Kisgergely Bálintot találta volna alkalmasnak a feladatra.⁶⁷ A döntést nem egyedül hozta meg, meghallgatta a kérdésben szerinte kompetens rendtagokat. Például Kühn Szaniszlót, aki 'Sigmond segítőjeként dolgozott az 1950 és 1961 közötti időszakban a rend összetartásáért. Kühn véleménye szerint Hegyi Kapisztránra kellett volna gondolni elsősorban mint utódra.⁶⁸ Zemplén György nem személyi kérdésben nyilvánított véleményt, hanem az utódlás módjára tett javaslatot: nem ordináriusi megoldást ajánlott, csupán szociális jogkört adott volna az utódnak, akinek a személyét szerinte utólag majd a magyar hatóságokkal is lehet fogadtatni, amennyiben megfelelően, kellőképpen a háttérbe húzódva, a politikai légkörhöz alkalmazkodva végzi a munkáját.⁶⁹

Endrédy elképzelése az volt, hogy a szociális tevékenység mellett, akár joghatósági felhatalmazással is rendelkezhetne utódja. Példának a jezsuitákat tartotta: Kollár Ferencről szerinte mindenki tudta, hogy a jezsuiták tartományfőnöke,⁷⁰ így véleménye szerint a ciszterciek esetében lehetséges lett volna, hogy állami engedéllyel oldják meg az utódlását.

A feladatot azonban a három potenciális jelölt közül sem Sulyok, sem Kisgergely nem vállalta el, így maradt Kerekes Károly.⁷¹ Kerekes – saját visszaemlékezés szerint – 1974. január 4-től, a VI. Pál pápától kapott felhatalmazás alapján apostoli adminisztrátorként működött Endrédy Vendel mellett. A pápai felhatalmazás azt is tartalmazta, hogy Endrédy apát halálát követően a legteljesebb apáti joghatóságot gyakorolhatja.⁷² (Gyászjelentése szerint Kerekes Károly 1976-tól volt adminisztrátor Endrédy apát mellett.)⁷³ A dátum pontosítása és a felhatalmazás módja további pontosításra szorul.

A magyar közösség vezető tagjainak, a római rendi vezetésnek és a magyar államnak is voltak elképzelései, terveik Endrédy utódlására, és elsősorban lemondatására vagy elhelyezésére az apátság éléről. Ezen törekvések szintén 1967-ben kezdtek kibontakozni, aminek egyik oka, ahogy fent említettük Endrédy apát romló egészségi állapota, apropója pedig az apát közelgő 75. születésnapja volt (Endrédy Vendel 1970. január 19-én töltötte be 75. életévét). Így megkezdődtek a spekulációk az apát elmozdítására, amivel egy időben a kiszemelt utód, Kerekes Károly iránt is nagy lett az érdeklődés a Belügy-

66 ÁBTL 3.1.2. M–37458. Vári Béla. 125.

Az 1949/50. évre kiadott személyi elhelyezés szerint Palos Bernardin főiskolai tanár és a hittudományi előkészítő igazgatója, László Vince bajai házfőnök és a belvárosi plébánia lelkésze, Balassa Brunó pedig a budafoki úti Szentkereszt kihelyezett káplánság lelkészeként szolgált. A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának személyi elhelyezése, 1949/50. Összeállította: Losonczy Timót – Debreczeni Sixtus, Székesfehérvár, 1949. 1., 4., 6. Palos és Balassa pedig korábban az állami tanügyi igazgatásban dolgoztak.

67 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 201., 204.

Sulyok 1911-ben, Kerekes 1918-ben és Kisgergely 1921-ben született, míg Balassa 1896-ben, Palos 1904-ben, László Vince pedig 1902-ben. A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának névtára, 1947–48. Debreczeni István könyvnyomdája, Székesfehérvár, 1947. 43., 45., 47., 49–50.

68 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 125.

69 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 125.

70 1955-től 1978-ban bekövetkezett haláláig volt a magyar jezsuita rendtartomány provinciálisa. *Bánkuti Gábor*: Jezsuiták a diktatúrában. L'Harmattan – Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2011. 155.

71 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 128.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 351–352.

72 *Kulics Á. – Tölgyesi Á.*: 99.; Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

73 Kerekes János Károly gyászjelentése.

minisztérium részéről, és fokozták a megfigyelését.⁷⁴ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az úgynevezett Mindszenty-kérdés megoldása – tehát a bíboros, esztergomi érsek amerikai követségi, majd nagykövetségi helyzetének rendezése; kiutaztatása Magyarországról; lemondása vagy lemondatása és az esztergomi érseki szék betöltése – éppen 1967 őszén került ismét előtérbe, összefüggésben a magyar–amerikai diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre emelkedésével, ami ellen a bíboros sajátos módon kívánt tiltakozni: a budapesti amerikai követség elhagyását fontolgatta, és erről csupán a pápa kifejezett kívánságára tett le. Így talán a rendtársak, és esetleg az állami vezetés is arra gondolt, hogy amennyiben az érseket sikerül lemondásra bírni vagy leváltani, az a ciszterci apátcserére vagy legalábbis Endrédy eltávolításra is hatással lehet. (Endrédy apát egyébként tisztában volt vele, hogy bármikor kaphatott volna engedélyt a hazája végleges elhagyására, de nem kívánt élni ezzel a lehetőséggel.)⁷⁵

1967. szeptember végén, két héttel azután, hogy Kerekes maradt az egyetlen potenciális utódjelölt, Endrédy részéről felmerült az ötlet, hogy Palos Bernardinnak Rómába, vagy legalábbis Nyugatra kellene utaznia, hogy ott juttassa nyugvópontra az utód kijelölésének kérdését. Az utazás végül elmaradt, részben mert a BM nem engedélyezte (ekkor még) Palos utazását, részben pedig Endrédy vetette el ezt a megoldást.⁷⁶ A Belügyminisztérium Palos eseteleges disszidálásáról tartott, ami – ahogy a „Vári Béla”-dossziékból is kitérünk – nem volt alaptalan félelem.

Bő egy évvel később, 1968 októberében az események felgyorsítását szorgalmazta a Belügyminisztérium: 1969-re célul tűzték ki a rendi vezetés megváltoztatását, meghozzá annak ürügyén, hogy Endrédy apát hamarosan betölti 75. életévét.⁷⁷ Ugyanis az egyházmegyei főpapok lemondását és nyugdíjazását a 75. életévük betöltésével élénken buzdította – de nem tette kötelezővé – VI. Pál pápa 1966. október 11-én életbe lépett, Ecclesiae Sanctae (Az Anyaszentegyháznak) kezdetű motu proprioja. Ez ugyan a szerzetesrendi vezetőkkel nem foglalkozott, de a magyar hatóságnak nyilván ez a rendelkezés adta a mintát, amikor le akarták mondítani Endrédyt. A lemondatás célja pedig kimondottan a rendi közösség további bomlasztása volt.⁷⁸ Egy hónappal később merült fel először az a lehetőség, hogy a rend generális apátját kellene meggyőzni az apátváltás szükségességéről. A következőkben „Vári Béla” fedőnevű ügynökök többször is jellemzést kellett adnia a magyarországi rendtagokról, és a szempontok között szerepelt, hogy milyen mértékben illeszkedtek be a rendszerbe, mennyire lojálisak az államhoz, illetve, hogy milyenek a vezetői képességeik, alkalmasak-e vezető szerepre a renden belül. Az ügynök Kisgergely Bálintot és Kerekes Károlyt tartotta minden szempont alapján megfelelőnek a magyarországi ciszterci közösség vezetésére.⁷⁹

A hazai fejleményekkel párhuzamosan, 1968 őszén Rómában tartották a ciszterci rend generális káptalanjának első ülészakát, ahol a II. Vatikáni Zsinat előírásainak megfelelően a rendi szabályzat korszerűsítése volt a téma, elsősorban a kongregációk és a központi rendi kormányzat (a generális apát és káptalan) viszonya. Itt a generális apáttal szemben a decentralizációs törekvések kerekedtek felül, így az egyetemes rendi veze-

74 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 129.

75 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 123.

76 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 128., 160., 175., 258.

77 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 189., 215.

78 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 246.

79 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 200–209.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 94., 107–109., 148., 176.

tőnek ezt követően már nem volt felhatalmazása arra, hogy leváltsa Endrédy Vendelt.⁸⁰ Azonban a következő (1969. júliusi) ülészsakra kidolgoztak egy olyan tervezetet, amely az apátok kormányzási idejét korlátozná, az életfogytig tartó kormányzás helyett. Ezt végül nem fogadták el, de erre reagálva fejtette ki Endrédy Vendel a véleményét, hogy az apát szó jelentése helyes értelmezés szerint „atya”, ebből pedig az következik, hogy haláláig a rábízott közösség vezetője marad.⁸¹ Ezzel jelezte azt a szándékát, hogy élete végéig a magyar ciszteri közösség vezetője kíván maradni.

A rendi káptalan két ülészsaka között, 1969 januárjában már Füz Balázs apáti titkár véleménye is az volt, hogy Endrédy apátnak 75. születésnapjáig le kellene mondania.⁸² Ezen a ponton kifejezetten egyoldalúak a forrásink, és hiányzik a rendi dokumentumok ismerete. Vajon a káptalanon szóba került a magyar apátváltás kérdése? És vajon Füz Balázs tolmácsolta-e fenti véleményét a zirci apátnak, akivel folyamatos levelezésben volt? A kutatás jelenlegi állása szerint még nem tudunk válaszolni e kérdésekre.

1969 áprilisában Magyarországon járt Zakar Polikárp, szintén apáti titkár, aki Zemplén Györggyel és Kalmár Ödönnel egy ebéd alkalmával beszélt az apátutódlás kérdéséről is. Ekkor jelöltként szóba került maga Zemplén, de ő visszautasította a megiszteltetést. Ezután a megbeszélés résztvevői is Kerekes Károly személyét helyezték előtérbe lehetséges utódként, bár – mint látni – fogjuk Zemplénnek más irányú elképzelései is voltak.⁸³

Az 1960-as években a magyar ciszterciak közül többen (Hervay Levente és Palos Bernardin)⁸⁴ jártak Lengyelországban, és végiglátogatták az ottani ciszterci apátságokat, monostorokat. Az így kialakult kapcsolatot használták fel arra – a rendtársak és rajtuk keresztül a Belügyminisztérium egyaránt –, hogy az ottani prézes apát, Benedykt Matejkiewiczzen keresztül üzenetet küldjenek a római rendi generálisnak, Sighard Kleinernek Endrédy lemondatása érdekében.⁸⁵ A kérés Rómában ekkor még pozitív fogadtatásra talált és 1970 januárjában Matejkiewicz levelet küldött Palosnak, amelyben megírta, hogy Kleiner generális apát magánszemélyként szeretne Magyarországra utazni, hogy Endrédy Vendelt meglátogassa.⁸⁶

1970 nyarán járt itthon Balás Dávid dallasi ciszterci. Endrédy apát rajta keresztül üzent a római rendi központba, hogy akadályoztatása vagy elhalálózása esetére Kerekes Károlyt jelöli meg mint apostoli kormányzót.⁸⁷ Zakar Polikárp egyetlen ekkoriban tett magyarországi útjáról számolt be nekünk, ami Balás üzenetének megérkezése után történt: Zakar Ausztrián keresztül érkezett Pannonhalmára, ahol Endrédy apát arra kérte, hogy amikor már nem tudja fogadni a külföldi rendtagok támogatásait, Kerekes folytathassa e tevékenységet.⁸⁸

1970 végén Kalmár Ödön utazott Rómába, ahol találkozott a ciszterci generálissal és tolmácsolta neki Zemplén György véleményét Endrédy leváltásával kapcsolatban: feltét-

80 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 225., 270., 391. („Vári Béla” fedőnevű ügynök a lengyelországi ciszterci monostorokban tett látogatásokor szerzett részletes információkat a legmagasabb rendi fórumon történetéről. ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 265–269.)

81 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 305.

82 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 225.

83 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 251.

84 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 45., 265–269.

85 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 314., 337.

86 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 337., 345., 356.

87 Balás utazásáról: ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 379.

Az apát üzenetéről: Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

88 Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

lenül szükséges, hogy az apátváltás kérdését Rómából oldják meg, mert csak ez, és ilyen módon jelenthet enyhülést a magyarországi cisztercieknek. (Zemplén utódjelöltje ekkor éppen Naszályi volt.) A generális válaszában kifejtette, hogy az új rendi szabályzat értelmében ő nem léphet az ügyben, és egyébként sem szeretne a magyarországi egyház személyi ügyeiben beleavatkozni, mert azok megoldását a Szentszék és a magyar állam tárgyalásain intézik.⁸⁹ Emellett feltételezhető, hogy az akkori központi ciszterci vezetőknek – leszámítva természetesen annak magyar tagjait – nem állt érdekében a tanítással is foglalkozó zirci ciszterciek támogatása, hiszen Kleiner erősen kontemplatív irányba kívánta terelni a ciszterci rendet.

Endrédy Vendel tisztában volt azzal, hogy a már korábban is (Werner Adolf apát ellenében) együttesen fellépő Zemplén–Hegyi–Palos trió⁹⁰ tárgyalásokat folytat a rend „visszaállítása”, legalábbis helyzetének könnyítése érdekében.⁹¹ Hegyi szerepe ebben a folyamatban, „Vári Béla” jelentései szerint, inkább csak a véleménynyilvánításban és a tanácsadásban merült ki, kevésbé volt tevékeny az ügyben – nyilván mert közvetlenül az apát mellett dolgozott.⁹² Ez a „szervezkedés” természetesen rosszul esett Endrédynek, és ahogy már korábban (1969 októberében) is hangsúlyozta, hasonlóan az 1950-es lemondásához,⁹³ ezt újra megtenné, amennyiben cserébe a rendi közösség működési engedélyt nyerne Magyarországon. Azonban azt is kifejtette, hogy nem bízik a fennálló rendszerben és nem lát garanciát arra, hogy amennyiben visszavonulna, az állam teljesítené az ígérteit.⁹⁴

Ezt egyébként a Belügyminisztérium is „teljesíthetetlen feltételként” értékelte.⁹⁵ Mégis, amikor a zirci apát már két éve betöltötte a 75. életévét és az is nyilvánvalóvá vált, hogy Kleiner generális nem fog lépni elmozdítása érdekében, 1971–1972 fordulóján elindították a hírt rendi körökben: amennyiben Endrédy Vendel lemond, visszaállítják a ciszterci rendet Magyarországon.⁹⁶ A – feltehetően hamis – információ ambivalens fogadatra talált a rendtagok körében, és nyilván mélyen érintette az apátot is, aki kitartott eredeti álláspontja mellett, hogy nem szabad egyezkedni a marxista-ateista hatalommal.

89 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 391.

90 A történetet Vastag Sándor Tibold vallomásai és a róla szóló fogdaügynöki jelentések alapján tártuk fel: ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dossziék V–146835/23. Hervay Ferenc és társai 28–29., 33., 44–49., 61–69., 231., 243.

Hegyi 1935-ben az akkori apátot, Werner Adolfot feljelentette a római rendi vezeténél. Suhajda Róbert szerint, aki abban az időben apáti tikár volt, a Palos–Zemplén–Hegyi trió így szeretne volna megszerezni magának a rendi vezetést, és ezáltal érvényt szerezni a rendi fegyelem szigorítására irányuló reformtörekvésnek.

91 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 7.

92 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 245–246., 314.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 239–240.

93 Amikor a zirci apát tudomást szerzett arról, hogy az állam és egyház közti tárgyalássorozat hetedik fordulóján az állam képviselői rendje magyarországi működését az ő személye miatt utasította vissza, azonnal felajánlotta a lemondását. A püspöki kar képviselői elfogadták volna, amennyiben csupán Endrédy Vendel személyén múlik a nagyhírű ciszterci iskolák ügye, akkor a szükséges intézkedéseket megteszik, de a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban ezt a megoldást sem tartották lehetségesnek. MNL VEML XII. 2. i. 18. d. Horváth Konstantin naplók, VIII. [100]–101.; *Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Vigilia Kiadó, Budapest, 1990. 279.*; A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. 1. 1949–1955. Összeáll. Balogh Margit. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – Szeged-csanádi Püspökség, Budapest–Szeged, 2008. 265.

94 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 305.

95 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 305.

96 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 8., 23., 53–54.

Még 1972-ből van tudomásunk egy találkozóról. Erre Ausztriában került sor, ahol Palos Bernardin, Nagy Anzelm és Zakar Polikárp tárgyaltak a magyar ciszterciek helyzetéről és lehetőségeiről. Zakar tolmácsolta a generális véleményét, aki szerint nem aktuális a zirci közösség visszaállítása, főleg nem tanítórendként. Csak úgy lehet valamiféle előrelépés az ügyekben, amennyiben a Szentszék és a magyar állam tárgyalásai hoznak eredményt e tekintetben, és akkor is csak lelkipásztori munkaköréről, tudományos téren pedig teológiai tevékenységről lehet szó.⁹⁷ Zakar a tanítórendiség kérdésében nem értett egyet generálisával, amit az is alátámaszt, hogy az 1980-as évek végétől, generális, majd zirci apátként/főapátként mindent megtett a ciszterci gimnáziumok visszavétele és konszolidált működtetése érdekében,⁹⁸ és feltételezhetően ezért is szorgalmazta, mintegy továbbgondolva Endrédy Vendel és 'Sigmond Lóránt korábbi ötletét, hogy magyar ciszterciek vegyék át a Német Szövetségi Köztársaságbeli Kastl magyar katolikus gimnáziumát,⁹⁹ amire végül is nem került sor.

Kleiner generális magyarországi utazásának lehetősége a következő években még többször elkerült: 1972 novemberében, 1973 szeptemberében és végül 1974 májusában. Utolsó alkalommal Endrédy Vendel tanácsára mondta le az utazást, a zirci apát ugyanis azt üzenté neki, hogy amennyiben idelátogat, feltétlenül beszélnie kell az ÁEH embereivel és ettől inkább óvna őt.¹⁰⁰

Az apátutódlás/váltás kérdése 1972–74 között nyugvópontra jutott. A rendi közösség vezető tagjainak álláspontja lassan afelé fordult, hogy a „természet fogja megoldani” az ügyet.¹⁰¹ Az államhatalom pedig elfogadta Kerekes Károly személyét,¹⁰² amit az is bizonyít, hogy sokéves mellőzés után végre komoly pozíciót kaphatott mind egyházi beosztását tekintve, mind a tudományos életben, és római utazását is engedélyezték.

Kerekes János 1937. augusztus 29-én lépett a ciszterci rendbe Zircen és ekkor kapta a Károly nevet. Hittudományi tanulmányait Zircen és Budapesten végezte, közben a budapesti egyetemen görög–latin szakot végzett. 1944. május 16-án pappá szentelték Zircen. Ezt követően tanári pályára lépett: 1945 és 1948 között Egerben házgondnok és gimnáziumi tanár, majd 1948 és 1950 között főiskolai tanár volt a rend budapesti hittudományi főiskoláján. 1950–1951-ben templomgondnokként és kisegítő lelkészként szolgált az Ulászló utcai kápolnában. A hivatalos papi keretben megmaradt szerzetespapok eltávolítása őt is érintette: a budai kápolnából eltávolították. Egy nyár alatt megtanult oroszul és orosztanárként kereste a kenyerét. 1951 és 1954 között Adonyban, majd 1954 és 1957 között Szomolyán tanított. 1957. szeptembertől decemberig könyvelésvezetőként dolgozott a pannonhalmi szociális otthonban. 1957-ben léphetett újra egyházi szolgálatba, és káplán lett a következő helyeken: 1957-től 1961-ig Baján a belvárosi templomban, 1961 és 1964 között Jánoshalmán, 1964 és 1966 között Dunapatajon, 1967 és 1970 között Bácsalmáson, majd 1971-ig Bátyán. 1971 és 1973 között Kalocsán szolgált szintén mint káplán. 1973-tól tíz éven át teológiát tanított Szegeden, majd 1983 és

97 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 54–55.

98 A tanítórendiség kérdéséről vallott nézeteit l. például: *Zakar Ferenc Polikárp: A Ciszterci Rend konstitúciójának változásai*. In: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Guitman Barnabás. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2009. 31–35. 33–34.

99 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 43., 144–145.

100 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 233., 240., 293.

101 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 366.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 45., 144.

102 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 246–248.

1989 között Budapesten a Hittudományi Akadémián.¹⁰³ 1973 őszén Rómába utazott.¹⁰⁴ 1973–74 fordulóján pedig Zakar Polikárp látogatta meg őt Rómából. Szegeden tette fel a kérdést, hogy vállalja-e, hogy apostoli adminisztrátorként Endrédy apát utódja legyen. Kerekes egy nap gondolkodási időt kért, majd egy Szeged melletti kis plébánián közölte Zakarral, hogy elfogadja a pozíciót. Nem sokkal később 1974. január 4-én kapta meg a szentszéki kinevezést Endrédy Vendel apát mellé, utódlási joggal.¹⁰⁵ A tömör életpálya láttán is önkéntelenül megfogalmazódik a kérdés: vajon nem annak köszönhetette-e karrierjét Kerekes Károly, hogy valamilyen állambiztonsági szolgálatot végzett? Igaz, hogy meglehetősen gyakran lepleződnék le ügynökségig züllött kollaboráns egyháziak, de Kerekes Károly esetében a magunk részéről kijelenthetjük: nem volt a szocialista rendszer ügynöke. Az állambiztonság aprólékos gondnal megőrizte az együttműködők anyagait, kivált az 1956 utáni évtizedekre vonatkozóan, és ezek között nem találni egyetlen gyanús jelet sem. Azaz másban kell keresnünk annak magyarázatát, hogy miért fogadták el az állami szervek is Kerekes személyét. Talán mert épp kellő mértékben volt csak agilis. Intelligens, művelt személy, de tudásával nem kérkedő és főként nem mozgósító vagy lázongó értelmiségi. (Persze hamis lenne az a kép, hogy mindegyik vezető egyházi személy a rendszer beépített ügynöke volt.)

Az előzőkben azt láttuk, hogyan viszonyultak a magyar ciszterci vezetés tagjai Endrédy apát utódlásának, illetve esetleges lemondásának, leváltásának kérdéséhez. „Vári Béla” jelentései arra is rámutatnak, hogy a rendtagok többségének ellenére lett volna Endrédy Vendel elmozdítása, még akkor is, ha az apát határozott politikai nézeteit nem is tudták elfogadni. Kedvességét, figyelmességét és jótékonyágát rendkívül nagyra értékelték rendi fiai, és az anyagi előnyök biztosítása, valamint az, hogy a szétszórt rendtagok kisebb botlásai felett inkább szemet hunyt, minthogy elriassa őket a rendtől, tovább erősítették lojalitásukat irányba.¹⁰⁶

A magyarországi rendi közösség 1960-as, 1970-es évekbeli állapotáról „Ráckevei” és „Vári Béla” fedőnevű ügynökök jelentése alapján megállapíthatjuk, hogy a rendtagok nagy része beilleszkedett a létező szocializmus rendszerébe. A közösségi gondolkodást elsősorban az idősebb rendtagok őrizték, és a fiatalokra inkább az elvilágiasodás, vagyis a ciszterci szerzetesi szokások, napirend elhagyása, és emiatt némiképp a talajvesztés volt jellemző.¹⁰⁷ Endrédy Vendel azonban személyében jelképezte, és így erősítette a rendi összetartást – és éppen ezért lett volna fontos az állam számára az eltávolítása az apátság éléről. A rendtagok létszámára vonatkozóan „Vári Béla” fedőnevű ügynök adataira tudunk támaszkodni. Jelentései szerint 1974-ban 96 rendtag élt Magyarországon, 33 az Amerikai Egyesült Államokban, kettő Rómában és egy Ausztriában. Tehát össze-

103 Schematismus Congregationis de Zirc. Ad annum scholare 1942/43. Typis Societatis Sancti Stephani, Budapest, 1942. 262.; A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának névtára, 1943–44. Debreczeni István könyvnyomdája, Székesfehérvár, 1944. 52.; A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának névtára, 1947–48. Debreczeni István könyvnyomdája, Székesfehérvár, 1947. 15.; A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának személyi elhelyezése, 1948/49. Összeállította: Losonczy Timót – Debreczeni Sixtus, Székesfehérvár, 1948. 4.; A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának személyi elhelyezése, 1949/50. Összeállította: Losonczy Timót – Debreczeni Sixtus, Székesfehérvár, 1949. 4.; Kerekes János Károly gyászjelentése és Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

104 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 176–177.

105 Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

106 ÁBTL 3.1.2. M–37458/1. Vári Béla. 40–41.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 144.

107 ÁBTL 3.1.2. M–34203/3. Ráckevei. 381–382.; ÁBTL 3.1.2. M–34203/3. Ráckevei. 191.; ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 39.

sen 132 tagja volt magyar ciszterciak férfiaknak.¹⁰⁸ A felszámolás évében, 1950-ben a magyar rendtagok száma még 215 fő volt,¹⁰⁹ a különbség 83 fő.

Általánosan jellemezte a zirci apátság közösségét az elöregedés és az utánpótláshiány, aminek következtében a rendszerváltásig, a további elhalálozások miatt a rendtagok számának megfogyatkozása még komolyabb mértéket öltött. A kivándorlás – abból adódóan, hogy a dallasiak is a zirci kongregációhoz tartoznak – csak kisebb mértékben járult hozzá a létszámcsökkenéshez. A rendből való kilépések száma mind itthon, mind Dallasban komoly problémákat okozott. Ezek indoka sokféle volt. A dallasiak közül például sokan nem bírták az amerikai környezetet, nem tudtak beilleszkedni, így inkább a rend elhagyását választották. Sokaknál az volt a kiváltó ok, hogy a rendházat el kellett hagyni – itthon a rend felszámolása miatt, Dallasban tanulmányi okokból – és így, kiszakadva a közösségi életből, eltávolodtak a rendtől, a rendi szellemtől, és végül a kilépés mellett döntöttek. Magyarországon komoly károkat okozott ilyen téren az állambiztonság operatív bomlasztó munkája: többen a hálózatba való beépítés után, lelkiismereti okokból hagyták el a rendet. Mások, és ez főleg a fiatalok körében volt jellemző, a világi életbe kikerülve, a családalapítás mellett döntöttek. A két utóbbi ok sokszor egyszerre jelentkezett. A legnagyobb hiányt és legkomolyabb károkat – véleményünk szerint – az okozta, hogy hiányzott a rendes és rendszeres rendi utánpótlás. Ennek elsődleges oka az volt, hogy hivatalosan nem volt lehetősége az illegalitásban élő szerzetesközösségnek növendékek felvételére, és az illegális rendi képzéssel járó kockázatot egyre kevesebben vállalták az évek folyamán. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy a rendi hivatáshiány világszerte jellemző a korszakban,¹¹⁰ így nem kizárólag a pártállami diktatúra megszorításai felelősek a rendtag számának csökkenéséért, de nagymértékben hozzájárultak a megfogyatkozáshoz.

ENDRÉDY VENDEL HALÁLA ÉS AZ ÚJ ZIRCI APÁT BENEDIKÁLÁSA

Endrédy Vendel apát életének utolsó éveiben komoly betegségektől szenvedett.¹¹¹ Ápolója, az 1960 óta mellette lévő gondozó, Csitos Ágnes kalocsai iskolanővér volt. A zirci apát nehéz, szenvedéssel teli hónapok után, 1981. december 29-én hunyt el. Halála előtt még több szerzetesfiát is fogadta, köztük Kerekes Károlyt, akire halálos ágyán – még utoljára – nehezen formált szavakkal rábízta a magyar ciszterci közösséget.¹¹² (Későbbi, második utódja Zakar Polikárp is meglátogatta, de nincs róla ismeretünk, hogy vele beszélt-e, és amennyiben igen, miről volt szó.)¹¹³

Pannonhalmi ravatalán Kovács Endre egri segédpüspök, ciszterci szerzetes végezte a beszentelését és celebrálta a szentmisét. Endrédy Vendel zirci apát 1982. január 7-én, halottaskocsin térhetett vissza a magyar ciszterci élet egykori szívébe, Zircre, ahol Kádár László ciszterci, egri érsek mondta a gyászmisét. Az apátsági templomban, Szent Bernát

108 ÁBTL 3.1.2. M–37458/2. Vári Béla. 39.

109 A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának személyi elhelyezése, 1949/50. Összeállította: Losonczy Timóti – Debreczeni Sixtus, Székesfehérvár, 1949.; Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltár IV. 149. N 1267/1. Kerkai József hagyatéka. Lapszám nélkül.

110 *Lékai Lajos*: A ciszterciak. Szent István Társulat, Budapest, 1991. 217.

111 *Órfi M.*: i. m. 104.; *Badál E. Á.*: i. m. 434–444.

112 Kerekes Károly visszaemlékezése alapján: *Órfi M.*: i. m. 108.; *Badál E. Á.*: i. m. 442–443.; Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

113 *Órfi M.*: i. m. [103.]; *Badál E. Á.*: i. m. 443.

oltára alatt helyezték örök nyugalomra.¹¹⁴ A rendszerváltást követően, 1990. május 18-án az ellene 1951-ben hozott bírósági ítéletet semmisnek nyilvánították.¹¹⁵

Endrédy halálát követően az ő kívánsága és a Szentszék felhatalmazása alapján Kerekes Károly lett az illegalitásban élő, megfogyatkozott zirci ciszterci közösség vezetője. 1987-ig adminisztrátorként, 1987-től pedig prézes apátként állt a magyar rendrész élén.

Az, hogy 1987-ben a magyar állam beleegyezésével volt lehetőség apáttá avatni az új zirci apátot Zakar Polikárp, akkori generális apát diplomáciai tevékenységének és az ÁEH-val kötött alkujának köszönhető. Lékai László esztergomi érsek halálát követően ugyanis Zakar generális neve is felmerült mint lehetséges jelölt az esztergomi érseki méltóságra, azonban az ÁEH, személy szerint Miklós Imre egy félreértés, vagy sokkal inkább szándékos félreértés miatt ejtette őt. Zakar ugyanis osztrák–magyar kettős állampolgár volt, és Miklós az aktuális szentszéki–magyar tárgyalásokon az osztrák állampolgárságra hivatkozva nem fogadta el őt mint lehetséges esztergomi érsek-jelöltet. Később egy római találkozás alkalmával Miklós Imre elnézést kért a „tévedésért”, és megígérte, hogy „Zirc” kérhet engesztelésül valamit, és Zakar 1986 végén az új zirci apát benedikálásához kért hozzájárulást. Az apát benedikálást azonban csak külföldön engedélyezte az állam, ezért az ausztriai stamsi ciszterci apátságban avatták Kerekes Károlyt 1987. július 14-én.¹¹⁶ A benedikálásán a zirci ciszterciek közül Czike János, Sulyok Ignác, Nagy Mojzes és Rácz Pelbárt voltak jelen.¹¹⁷

ÖSSZEGZÉS

Az 1960-as évekre az addig az „illegációban” is kitartó ciszterci közösségi összetartásban az 1961–62-es utolsó nagy perhullám hozta el az igazán komoly törést, amelynek hatását csak fokozta, hogy az 1957 decembere óta, a számára lakhelyként kijelölt Pannonhalmán élő zirci apát, Endrédy Vendel is fokozatosan elvesztette reményét a rend visszaállításában. A ciszterci közösség állambiztonsági operatív bomlasztása – amelyben felhasználták a beszervezett rendtagok munkáját is – 1956 után érett be, ez szintén tovább erősítette a közösségi összetartás szétesését. A rendi illegáció szervezett egysége az 1961–62-es persorozatot követően többé már nem állt össze, de megmaradt az egyes rendtagok közti szervezetlen és személyes kapcsolattartás. A '60-as évektől lassan kibontakozó nemzetközi enyhülési folyamat keretében a Szentszék keleti nyitása mintegy legitímálta a szétszórásban élő ciszterci szerzetesek nagy része számára a beilleszkedést, belesimulást a pártállami rendszerbe. Részben e változások, részben pedig a korábbi vezető garnitúra idős kora, illetve elhalálózása miatt fokozatosan a fiatal zirci generáció tagjai vették át az apátság közösségének vezetését. Ennek a sokrétű folyamatnak ma még nem ismerhető meg a forrásanyaga a tisztánlátáshoz szükséges mértékben, így az a kérdés sem tisztázható megnyugtatóan, hogyan lett Endrédy Vendel utódja Kerekes Károly a zirci apátság élén, tanulmányunkban mégis összefoglaltuk kutatásaink eddigi eredményeit a témával kapcsolatban.

114 *Órfi M.*: i. m. 104–105.

115 Budapest Főváros Levéltára XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság Titkos ügykezelés alól kivont peres iratok 001211/1951., 744/1990. Grósz József és társai. 302–303. [alsó oldalszám a lapon]

116 Zakar Ferenc Polikárp 2012. febr. 15-i szóbeli közlése alapján.

117 Czike Imre János OCist 2015. máj. 3-i szóbeli közlése alapján.

SZOVÁK KORNÉL

DIVERSA MUNDI CLIMATA PERLUSTRARE:
MAGYAROK A KÖZÉPKORI NAGYVILÁGBAN

Annak idején – *in minoribus ordinibus olim existens* – a tudós bencés középiszkolai történelemtanár nyitogatta többségükben vidéki falvakból jött, tudásra éhes kisdíákjai elméjét arra, hogy a történelem olyan eseményfolyam, melynek során a benne cselekvő ember mind mélyebben megismeri az őt körülvevő világot, végeredményben az azt teremtő Istent. Azt is gyakran hangsúlyozta – órán is, meg azon kívül is –, hogy ez a világra nyitott megismerés számos ok folytán a 10–12. század között elsöprő lendületet vett, ekkor ugyanis véget ért a középkor első nagyobb korszaka, amikor is a tudásvágyat szűk korlátok – könyvtárak és monostorok falai – közé szorította a nyugat-európai emberek szívéen uralkodó kisebbségérzés, bizonytalanság és félelem. Amikor azonban az új korszak beköszöntött, a tudni vágyók más könyvtárakat is felkerestek, s vágnyi kezdtek mindazon csodák saját szemükkel történő látására, amelyekről azideig csak könyvekben olvashattak. Nemrégiben meg ugyanő – immár *in ordine maiore* – a Pásztor házaspárról megemlékezvén azt hangsúlyozta, milyen nagy szerepe lehet a kényszerből új hazát választó egyéneknek a népek egymás közötti jobb megértésében. Harminc esztendővel azután, hogy diákkorom lezárult, a Vatikáni Titkos Levéltárban kutatva az évtizedek előtt oly titokzatosnak tűnő mondatok forrászerűen is igazolódtak előttem.¹

Már a középkorban is sokféle ok állhatott annak hátterében, ha valaki elhagyta az élete biztonságos keretét jelentő szűkebb és tágabb hazáját, s rövidebb vagy hosszabb időre, esetleg véglegesen külföldre távozott. Az okok rendszerint függtek az utazó társadalmi helyzetétől és a hivatásától, egyszersmind szoros összefüggésben álltak a vallásgyakorlat diktálta viselkedési formákkal is. Az az Adalbert nevű előkelő, aki 1153-ban a pannonhalmi monostor számára végrendelkezett, minden bizonnyal rangjából eredő kötelezettségét teljesítette, mikor az uralkodó parancsára Szicíliaba utazott.² Az első ismert, Párizs híres iskoláit látogató magyart feltehetőleg egyházi hivatása vezérelte döntésében, miként sok ezer, külföldi egyetemre járó késő középkori utódát is.³ Amint a klerikust az előmenetel, a kereskedőt a remélt haszon vezette útján.⁴ A vallási-lelki igény készített sokakat, akik költséget nem kímélve a világ keresztény kegyhelyeit tűzték úti céljukul.⁵

1 A szerző az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport vezetője.

2 A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I-XII/B. Szerk.: Erdélyi László–Sörös Pongrác. Bp. 1902–1912. I, 602–603.

3 *Körmendi Tamás*: Lukács (1158–1181). In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Bp. 2003, 59–72. *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979, 39–40.

4 *Kropf Lajos*: Magyar kereskedő angol fogságban 1388-ban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 6 (1899) 49–50.

5 *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. Bp. 2003. (História Könyvtár, Monográfiák 20.)

de a reneszánsz hajnalán akadt már közöttük olyan is, aki vitézi tettekben kívánta magát gyakorolni s a világ csodáit akarta inkább látni.⁶ A világ különös – jó és keserű – tapasztalatokkal tárult fel azok előtt is, akik Toldi Miklós módjára királyukkal keltek hadra, majd Itália hadszíntereit járták zsoldoskompanyákban.⁷ Az utazást illető döntésben minden bizonnyal fontos szerepet játszott a nyelvismeret, s az ezen alapuló csoport- vagy politikai lojalitás. Andreas Pannonius korábban Hunyadi János seregében harcolt a török ellen, 1445-ben azonban a kartauzi rendbe lépett, itáliai tanulmányi éveiben megszerzett nyelv- és helyismerete lehetett a legfőbb ösztönző erő, mely velencei, ferrarai és páviai letelepedésre készítette.⁸ A Szepességben született Leibici Márton 1460-as években írt emlékirata szerint a bécsi egyetemre járt, abban azonban, hogy végül a bécsi skót bencésnél lett apát, az egyetemi évek mellett nagy szerepe kellett legyen német anyanyelv-ének is.⁹ A középkori Európában jelentős akkulturációs alkalom volt a királyi házasság. Andreas Ungarus 1269-ben Árpád-házi Mária kíséretében érkezett Nápolyba, ahol végül letelepedett, és továbbra is a magyar királyné szolgálatának szentelte magát.¹⁰ 1235-ben Dénes fia Dénes szepesi ispán is királylányt (Árpád-házi Jolántát) kísért a messzi Hispániába, majd új hazájában katonai tudásával szerzett elismerést magának. Ő azonban nem teljesen önként lett Hódító Jakab alattvalója: mire a hazatérésre gondolhatott volna, az óhazában az öreg II. András király meghalt, s IV. Béla hatalmi berendezkedésének áldozatául esett az apja, Apod fia Dénes: a fiú maradását a közte és a királylány között fennálló rokonság mellett a kényszerűség is indokolta.¹¹ Effajta politikai emigráns volt Szepesi János zágrábi püspök, majd kalocsai érsek is. Ő ifjan Padovában szerzett doktori

6 Zsigmond király menlevele fősáfára, Tari Lőrinc számára így vall erről (1408): „Laurencius ... sue mentis pulcritudine ductus pro actibus militaribus exercendis et augendis diversa mundi climata perlustrare intendit” – *H(ippolyte) D(e)lehaye*: Le pèlerinage de Laurent de Pasztho au purgatoire de S. Patrice. *Analecta Bollandiana* 27 (1908) 35–60, 45–46. Zárandokútja végén Tari személyes nyilatkozata is megemlíti a királyi szavakat: „Tercia causa fuit ad videndum mirabilia et sanctorum miracula Hibernie, quia multum audivi de ipsis mirabilibus et miraculis, de quorum diversitate numerosa de pluribus sum expertus” – uo. 59.

7 Ráczy György: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996, 55–81, 72–73. A szakirodalom rendszerint hangsúlyozza, hogy a magyar nemesség ekkor ismerkedett meg tömegesen nyugati sorstársai étoszával és körülményeivel. A bűnbánattól zárandoklatra vezérelt Krizsaffán fia Györgynek, Nagy Lajos nápolyi hadjárata egyik résztvevőjének 1353. évi beszámolója kiegészíti ezt a tapasztalatot a lelki megrázkódtatás élményével: „Qui quidem Georgius devocione et penitencia ductus, penitencia condigna de suis maximis peccatis – utpote ducentis et quinquaginta homicidiis multisque alterius generis et modi peccatis – sufficienter et devote peracta decrevit peregre proficisci non equitando, sed peditando et visitare purgatorium Beatissimi Patricii episcopi et confessoris” – *Visiones Georgii. Visiones quas in purgatorio Sancti Patricii vidit Georgius miles de Ungaria a. D. MCCCLIII*. Edidit L. L. Hammerich. København 1930. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser, XVIII, 2), 76.

8 Két magyarországi egyházi író a XV. századból. Andreas Pannonius – Nicolaus de Mirabilibus. Közéletek Fraknoi Vilmos és Ábel Jenő. Bp. 1886. (Irodalomtörténeti Emlékek I.) VII–XXII, 1–283. (A másik, ebben a kötetben szereplő szerző kolozsvári születésű olaszként tért vissza Itáliába.)

9 *Senatorium sive dialogus historicus Martini abbatis Scotorum Viennae Austriae*. In: *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. Tomus II. Edidit Hieronymus Pez. Lipsiae 1725, 623–674.

10 „Magister Andreas Ungarus, felicis recordationis domini Bele et domini Stephani regum illustrium Hungarie quondam capellanus et familiaris” – *Andreae Ungari Descriptio victoriae a Karolo Provinciae comite reportatae*. MGH SS 26, 559–580, 560.

11 *Vajay Szabolcs*: *Dominae reginae milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején*. In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984, 393–414, 404.

fokozatot kánonjogból, 1403-ban azonban belekeveredett a Zsigmond elleni lázadásba, Nápolyi Lászlóval együtt volt kénytelen elhagyni hazáját, s végül Nápoly érsekeként halt meg 1409-ben.¹² Voltak persze olyanok is, akik eleve nem is önként mentek. Beszámolója részletessége folytán közülük is kiemelkedik Magyarországi György, a „Szászsebesi Névtelen”, akit a törökök hurcoltak el két évtizedig tartó fogságba, 1458. évi szabadon bocsátását követően a domonkos rendbe lépett, majd 1502-ben Rómában hunyt el.¹³

A megszokott közösségükből ideiglenesen kiszakadt utazók rendszerint képzeletet megmozgató tapasztalatokkal tértek haza útjukról, elbeszéléseikkel minden bizonnyal gazdagították szűkebb emberi környezetük szellemi-, lelki- és képzeletvilágát. A zárandokok utazásának célja korai időktől fogva a vallási tapasztalat kibővítése volt, bár a 15. században rendre felbukkannak rejtett céljaik is: elhurcolt rokonok felkutatása, a foglyoknak való szentségkiszolgáltatás vagy a rabszöktetés. Ilyen zárandok lehet az az écsi kisnemes is, aki 1395-ben a szentmártoni konventtől kapott kölcsönt, hogy Rómába zárandokolhasson. Hazatérte után minden valószínűség szerint fogadalomból ő lehetett a mecénása annak a *Volto santo*-freskónak, mely a pannonhalmi apátsági templom külső falfelületén került elő, s melynek ábrázolása a római zárandokút mentén fekvő Lucca város Szt. Márton-székesegyházának ereklyetartó keresztjével mutat szoros rokonságot.¹⁴ Akadtak számosan, akiket bevallottan az ismeretlen világok megismerésének vágya hajtott. A nem szokásos térítő utakra, hanem a krónikák elbeszélései nyomán a Keleten maradt magyarok felkutatására induló domonkos szerzeteseket, Julianus barátot és társait bizonnyal ilyesfajta ösztönzés sarkallta, amikor 1232-ben, majd 1235–1236-ban útra keltek, a felfedezéseikről összeállított beszámolóik azt mutatják, hogy útjuk során különösen éles szemmel figyelték meg az ismeretlen világ számukra különös jelenségeit. Földrajzi tapasztalataik röviddel visszaérkezésüket követően alapjaiban alakították át a magyarországi történetírás addig archaikus, késő antik alapokon nyugvó geográfiai világgképét.¹⁵ Az új hazát választók a hazai műveltség elemeit közvetítették és honosították meg idegen földön.

A messze sem a teljesség igényével¹⁶ elősorolt példák két alaptípust (útrakelő-visszatérő és útrakelő-új hazát választó) mutatnak, s mindkettő ösztönzőjeként számos okot villantanak fel. Kielégítően bizonyítják, hogy végső soron az útrakelés viszonylagos biztonságát a magyarországiakkal azonos egyházi-politikai intézményrendszer, az azonos vallási élmény és felfogás, végezetül a célország nyelvének vagy egy közvetítő nyelvnek – a latinnak – az ismerete tette lehetővé, ezek a körülmények formálták a középkori Európát olyan kommunikációs közösséggé, mely lehetőséget adott az élet helyszínének megváltoztatására.

12 Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) 248–254.

13 *Georgius de Hungaria: Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*. Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken. Nach der Erstausgabe von 1481 herausgegeben, übersetzt und eingeleitet von Reinhard Klockow. Köln, Weimar, Wien 1994. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 15.) 11–29.

14 *T(takács) I(mre)*: Falfestés töredékei a kerengőben. In: Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 1996, 316–318.

15 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I-II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. II, 529–542.

16 Pl. Lászlai János, Gyöngyösi Gergely, Pécsváradi Gábor és mások helyváltoztatását a római magyar gyónatói állás, a római pálos kolostor ill. a ferences kötelelem a Szentföldi kolostor meglátogatására motiválták. Ezek kimerítő bemutatását természetesen jelen írásban nem tűztem célomul.

Külföldre szakadt valahai honfitársaink számontartása nem könnyű feladat, nem is tartozik a tervszerű *Hungarica*-kutatás elsődleges céljai közé. Már csak azért sem, mert felbukkanásuk a forrásokban erősen esetleges, a célzottan rájuk irányuló kutatás messze sem hozna a befektetett munkával arányos eredményt: egymással össze nem függő, egyedi mozaikkövek beillesztése a történeti képbe – különösen, ha a szereplők nem tartoztak a befolyásosak társadalmi csoportjába – szinte egyáltalán nem színezné a történelmi tablót, valójában látszani sem látszana rajta. Az a két hazánkfia, akiknek a sorsáról fennmaradt adatokat be kívánom mutatni, az új hazát választók típusába tartozott, egyikük sem tért vissza, nem gyarapította az itthoniak tudását. Mindazonáltal közös volt bennük származásukon és ez utóbbi körülményen túl az is, hogy mindketten megfordultak Rómában – egyikük alkalom-, másikuk életmódszerűen –, továbbá hogy sorsukról a római epizódon kívül egyaránt alig tudunk valamit. Hogy mégis érdemes egykori létükről beszámolni, abból adódik, hogy mindketten jelentős történelmi személyekkel kerültek kapcsolatba: egyikük egy kellemetlen Borgiával, másikuk magával Tengerész Henrikkel. Az sem elhanyagolható, hogy mindkettejük személye jelentőséggel bír Róma városa társadalom- és egy észak-afrikai keresztény hídfő politikai és egyháztörténetében. A rájuk vonatkozó források a pápai kérvénykönyvekben maradtak korunkra, melyekbe 1342 óta vezették be rendszeresen a pápa által jóváhagyott, hozzá intézett folyamodványokat, s a kérvénykönyv-sorozat ma ismert főlíánsainak száma az 1500-as évekig meghaladja a 2000-et, a kötetek pedig egy német kutató becslése szerint csak az 1471–1527 közötti fél évszázadból mintegy másfél millió kérvény szövegét őrizték meg számunkra.¹⁷ A kérvénykönyvek kutatásához rendszeres hovatartozás igazíthat el bennünket (‘Q’ betűvel pl. a középkorban csak a pécsi egyházmegyét jelölték), de a vissza nem térő magyarok nem magyarországi egyházmegyék indexbetűje alatt szerepelnek, hanem vagy a lakhelyük szerinti illetékes püspökségén, vagy a *de Urbe* – azaz római – megjelöléssel. Ebből érthető, hogy a hasonló jellegű adatoknak pusztán véletlenszerű felbukkanásával számolhatunk.

Mindkét forrásadatunk III. Callixtus pápa idejébe kalauzol bennünket, egyikük azonban – mint látni fogjuk: jó okkal – hét esztendővel későbből visszatekintve mondja el a történetét. Ez utóbbi, életvitelszerűen Rómában időző kérelmező 1465 tavaszán folyamodott II. Pál (1464–1471) pápához, *supplicatiójában a Michael Valentini de Hungaria*, azaz Magyarországi Bálint fia Mihály nevet tüntette fel. A forrásnak különös jelentőséget ad, hogy nem egyházi személy és nem egyházi ügyben kérelmezett, s társadalmi állása is alatta volt azoknak, akik rendszerint ekkoriban elérték az írásbeliség „ingerküszöbét”. Nem ő volt ugyan az első magyar, aki hozzá hasonló szerepben tűnik fel a kereszténység fővárosában. 1368-ban ugyanis három asztalos mesterember dolgozott V. Orbán megbízásából a lateráni palota renoválásán, s közülük az egyiket történetesen szintén Magyarországi Mihálynak nevezték.¹⁸ Kései névrokona a folyamodványban előadja, hogy a később tűzveszélyes volta miatt elbontott *borgho di S.Pietro*¹⁹ városrész lakója, és III.

17 Egyszersmind a kutatómunka nehézségeire is rávilágít: *Thomas Frenz: Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471–1527)*. Tübingen 1986. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Bd. 63.) 49–50, 67–68.

18 *Pór Antal: Magyar asztalosok Rómában, 1368-ban*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 7 (1900) 40. A Rómába zarándokként érkezőkre: *Kubinyi András: Magyarok a késő-középkori Rómában*. Studia Miskolciensia III. Miskolc 1999, 83–91.

19 *Anna Esposito: La città e i suoi abitanti*. In: *Roma del Rinascimento*, a cura di Antonio Pinelli. Roma-Bari 2001. (Storia di Roma dall’antichità oggi), 3–47, 16–17.

Callixtus pápa (1455–1458) pontifikátusa idején vaskereskedő vállalkozást hozott létre a városnegyedben – nyilván emiatt kellett hitelt felvennie. Panaszának az oka az volt, hogy a pápának, a kérvényben csak 'Borgia úr'-ként emlegetett unokaöccse vezetése alatt álló pápai zsoldosok kifosztották, ráadásul az egész családot betegség is sújtotta. Mivel az említett okokból az összegszerűen is részletezett adósságait s beteg feleségének és éppen eladósorba került leányának a költségeit fedezni nem tudta, arra kérte a Szentatyát, hogy adjon neki fizetési haladékot, továbbá erről a haladékról tájékoztassa a hitelezőit, valamint a Város szenátorát, ennek tanácsosait és a Kúria tisztviselőit is. A folyamodványt ebben az esetben nem maga a pápa, hanem az erre jogosult *referendarius* látta el kézjegyével,²⁰ ő az eredetileg kért egy évnyi haladékot három hónapra redukálta, s kikötötte, hogy alkalmas kezességet kell a kérelmezőnek biztosítania. Igaz ugyan, egyszersmind a kérelmező szegénységére tekintettel azt is megengedte, hogy az mentesüljön a bulla kiállításával járó kancelláriai taksák megfizetése alól, azaz a szignált folyamodvány maga töltse be az ilyenkor szokásos oklevél szerepét.

A történeti epizód több tanulsággal is szolgál. Elsőként azzal, hogy jelen esetben a pápának nem szűkebb értelemben vett egyházi (*de gratia v. de iustitia*) ügyben kellett volna eljárnia, hanem világi joghatóságából kifolyólag. A kérvényező a pápát nem mint az egyetemes Egyház fejét, hanem mint Róma városának kormányzó uralkodóját kereste fel kérésével – vagyis a kérvénykönyvek nem választják szét a pápa különböző joghatóságai szerint hozzá intézett kérelmeket. A Város ekkoriban persze bizonyos fokú önkormányzattal rendelkezett, szenátor és marsalok irányították, de igen nagy hatalommal rendelkezett a pápa főkapitánya és a vezénylete alá tartozó zsoldos gárda. A gárda élén ekkor – ez aligha is meglepő – az első Borgia pápa unokaöccse, Pere-Lluis de Borja, Rodrigónak (a későbbi VI. Sándornak) a bátyja állt,²¹ az ő zsoldosai követték el az előadott méltánytalanságot. Mivel Pere-Lluis 1458-ban, nagybátyjával közel egyidőben halt meg, érthető, hogy Magyarországi Mihály csak ezt követően – talán helyzetének fokozatos súlyosbodása után – szánta el magát jogorvoslat és könnyítés keresésére. Az azonban vitathatatlan, hogy római lakosként a magyarországi származású szegény kereskedő a hatalom felé vezető úton első lépéseit tevő Borgia-dinasztiával került összetűzésbe.²²

A másik kérvényező is Magyarországról származott ugyan, de nem az óhazából érkezett Rómába, hanem sokkal távolabbról. A kérvényt 1456 kora őszen látta el a pápai *datarius* keltezéssel, vagyis az iszlám előnyomulás elleni elkötelezettségéről híres III. Callixtus pápa ekkor hagyta azt jóvá. A folyamodvány célja az volt, hogy kieszközölje a pápa segítségét egy sebesült keresztény harcosokat ápoló kórház számára abban a formában, ahogy akkoriban Róma főpapja ezt a legalkalmasabb módon tehetné: pápai búcsúként.²³ A forrás már különös formuláriumával felhívja magára a figyelmet: hosszú elvi indoklással kezdődik, s csak nagy sokára nevezi meg a benyújtóját, aki Paulus Hungarus, Magyarországi Pál – e néven éppen a harmadik egyházi személy a középkorból – volt, s

20 Petrus Ferriz tarazonai (Spanyolország) püspök személyére – *cui signatura tota est a pontifice credita* – ld. *W(alther) v(on) Hofmann*: Forschungen zur Geschichte der kurialen Behörden vom Schisma bis zur Reformation. Bd. II. Rome 1914. (Bibliothek des Kgl. Preuss. Historischen Instituts in Rom, Bd. XIII.) 132.

21 *M(iquel) Batllori*: Borja (Borgia), Familie. In: Lexikon des Mittelalters. II. Hrsg. von Bettina Marquis – Charlotte Bretscher-Gisiger – Thomas Meier. München 2002², 461–462.

22 Szövegét ld. a Függelék 2. sz. alatt.

23 *Szovák Kornél*: *Gratiarum et misericordiarum fons*. Bizánci emigránsok Itáliában. In: *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk.: Neumann Tibor és Rác György. Bp. – Piliscsaba 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. *Analecta mediaevalia III.*) 377–409, 393.

aki arról igyekezett meggyőzni a szentatyát, hogy *különösen a mostani időkben azoknak a kedvező és jó körülményei érdekében, ... akik a barbár hitetlenekkel szemben folytonos küzdelmeket vállalnak a keresztény hit érdekében, annál jóságosabban és szívesebben kell erőfeszítést tennie, minél nagyobb veszélyeknek vannak azok kitéve mostanság a többi keresztényekhez képest.* A megokolás megfogalmazójához aligha juthatott el még ekkor a nándorfehérvári győzelem híre, ha értesült is róla Rómában (történetesen Flavius Blondus történeti művéből tudjuk ugyanis, hogy 1457-ben a Piazza Navonán megrendezték az ostrom makettjét), annak semmiképpen sem tulajdonított olyan jelentőséget, mint az észak-afrikai keresztény város küzdelmének – ez talán hovatarozási tudatáról is sokat elárul. Paulus Hungarus beszámol róla, hogy a „harmadik földrészen” Afrikában, Cepta városában van egy kórház *a Krisztus Katonaság rendje Afrikai Szűz Máriáról nevezett temploma mellett, melyet a Jézus Katonaság rendjének szerzetestestvére, Magyarország Pál és az említett város lakói a minap a boldog emlékezetű V. Miklós pápa idejében, a jubileum esztendejében építettek, s amely nagy szegénységben működik, a város ugyanis folytonos harcot vív a hitetlen szerecsenek, Mahomet csatlósai, Krisztus nevének ellenségei ellen, s ennek védelmére nagy számban érkeznek zarándokúton lévő keresztények ebbe a városba.* A kérvényező hangsúlyozza, hogy öszentsége nem tagadhatja meg a város azon lakóitól a segítségét, akik a keresztényekhez képest százszorosan ki vannak téve a háborús veszedelemnek. Végezetül arra kéri a pápát, hogy a kórházban elhalálózó sebesülteknek engedélyezzen teljes bűnbocsánatot, azoknak pedig, akik az ott ápolott betegek ellátását és gyógyítását anyagilag támogatják, hét esztendőnyi és hét negyven bűcsút adományozzon örök időkre. A pápa személyesen, a szokásos korlátozás nélkül szignálta és hagyta jóvá a folyamodványt, ami magában is a kérelmező nagy (feltehetően uralkodói követi) tekintélyére utal.²⁴

Figyelmünket először is a helyszín kell, hogy felkeltse. A település Gibráltarral közvetlenül szemben Afrika szirtfokán, Marokkóban ma is létezik, s ugyanúgy különleges a helyzete, miként a spanyol területen lévő angol exklávénak. Története a görög régiségbe nyúlik vissza, a görögöktől kapta eredetileg a közelben fekvő hét hegy után a *ἑπτὰ Ἀδελφία* nevet. A római császárkorban Mauretania Tingitana tartomány legfontosabb városává fejlődött Septem néven, amit a Hispániából támadó vandálok 429-ben elfoglaltak. 534-ben Justinianus császár rekonkvisztája során ismét bizánci kézre került, s a császár Septon néven építtette újjá a *castellumot*. Az erődítésre hamarosan a gótok toledói királysága terjesztette ki a befolyását, végül 709-ben az arabok foglalták el, s huzamosan az uralmuk alatt is maradt. Az ekkor Sabta néven számon tartott település leghíresebb muszlim szülőtte a hazai tudományosság előtt sem ismeretlen geográfus al-Idrisi (1100–1165) volt. A város szempontunkból lényeges időszaka a 15. századdal köszöntött be: a konstanzi zsinaton lemondott XXIII. János pápa tevőleges támogatásával 1415-ben I. János (1385–1433) portugál király visszahódította az araboktól, akik két ízben is majdnem eredményes kísérletet tettek a visszafoglalására, csak a portugál infáns, Tengerész Henrik vezette nemzetközi legénységű flotta mentette meg a várost. 1418-ban a konstanzi zsinaton megválasztott V. Márton pápa egyik legelső intézkedése volt még Konstanzban, hogy *Romanus pontifex* kezdetű bullájával a bragai érsekség suffraganeusaként püspökséggé emelte Septen(sis) / Cepten(sis) néven, s még aznap *Rex regum* kezdetű keresztesbullával egész Portugáliát a mórok elleni harcba szólította. 1416-tól a város János király negyedik fiának, a portugál trónra eséllyel sem rendelkező

²⁴ Szövegét ld. a Függelék I. sz. alatt.

Tengerész Henriknek (1394–1460) az uralma alá került: őt rögtön a hódítást követően Ceptában ütötték lovaggá, s ettől fogva a város védelmének szentelte életét, többek között ő vezette a felmentő flottákat. Akkor is kiállt az ekkor már Ceuta néven nevezett telep megvédése mellett, amikor az már elvesztette kereskedelmi jelentőségét. 1437-ben az araboknak Ceuta átadását azzal sem sikerült kieroszakolniuk, hogy a tangeri ütközetben foglyul esett Ferdinánd infáns váltságdíjául kérték a várost. A portugál hódítás okai nem tisztáztak, nem szabad ugyanis megfelelkezni arról a tényről, hogy Hispánia déli része ekkoriban mór uralom alatt állt, s az összeköttetés biztosítása önmagában is súlyos nehézségek elé állította az infánst. Úgy látszik azonban, hogy a portugálok az indiai tengeri utak felderítését célzó hajók bázisává fejlesztették a várost, ahol 1430 előtt már egy külön kormányzati intézményt, a Casa de Ceuta-t is létrehozta, mely az afrikai nyugati part felderítését koordinálta. V. Miklós *Romanus pontifex* kezdetű bullájában az egész keresztény világ várakozását fejezte ki akkor, amikor arról beszélt: az Afrika partvidékén folyó felderítőutak azt szolgálják, hogy az Indiába vezető tengeri utat megtalálják, s az ott élő Tamás-keresztyényekkel szövetkezve harapófogóba fogják a muszlimokat – nem kizárt, hogy Paulus Hungarus ekkor járt első alkalommal követként Rómában. A pápai bulla mindenesetre Portugáliának adományozta az összes szigetekre és tengerekre vonatkozó hódítási és kereskedelmi monopóliumot.²⁵

A forrásban előkerülő másik figyelmet keltő intézmény a Krisztusrend, vagy Krisztuskatonaság (*Militia Iesu Christi*), melynek a tagja volt a Rómában kérvényező Magyarországi Pál. A magyar egyháztörténetben nem véletlenül ismeretlen lovagrendet Dénes (1279–1325) portugál király alapította 1318-ban a feloszlott Templomos Rend tagjaiból és vagyonából. A rendet 1319-ben XXII. János pápa erősítette meg *Ad ea, ex quibus cultus* kezdetű bullájával, s a többi lovagrendhez hasonló módon a ciszterci regula követését írta elő a rend tagjainak. Előírásainak megfelelően a renden belül a világi joghatóságot a nagymester, a lelkit a nagyperjel gyakorolta, I. János király halálával, 1433-ban azonban a nagymesteri hivatal a királyi házra szállt. Tengerész Henrik infáns lett a rend nagymestere s tetemes nagymesteri javadalmából finanszírozta az afrikai nyugati part felfedezését és Guinea meghódítását. 1456-ban III. Callixtus pápa az egyházi joghatóságot a teljes afrikai és dél-ázsiai portugál kolónia felett a nagymesterre ruházta – nem kizárt: Magyarországi Pál Rómában járva a kérvényezésnél fontosabb, diplomáciai feladatot is kapott. Tengerész Henrik halála után a nagymesteri hivatalt végül a Szentszék a királynak adományozta, akinek ehhez le kellett tennie a fogadalmat, s ez lassanként a rend szekularizálódásához vezetett. A szerzet létrehozásának körülményei világosan mutatják a célt: a Szentföldön kipróbált templomos szervezetet új néven a mongolok iszlám hitre térését követően létrejött „muszlim sorompó” áttörésére szánták, nem is eredmények nélkül.²⁶ A 16. század második felének fejleményei, a spanyol előrenyomulás és Ceuta megszerzése, valamint a Krisztusrend szekularizációjának megindulása más irányt szabtak a későbbi eseményeknek.

Vizsgálatunk szempontjából annak van különös jelentősége, hogy a kérvényező rendtag a világi joghatóságot gyakorló nagymester engedélyével – valószínűleg kifeje-

25 *M(ariano) Arribas Palau–H(ans)-R(udolf) Singer–L(udwig) Vones*: Ceuta. In: Lexikon des Mittelalters. II. Hrsg. von Bettina Marquis – Charlotte Bretscher-Gisiger – Thomas Meier. München 2002², 1643–1645.

26 *A(delhelm) Jann*: Christusorden. In: Lexikon für Theologie und Kirche. II. Hrsg. von Michael Buchberger. Freiburg im Breisgau 1931, 942–943. *K(asper) Elm*: Christusorden. In: Lexikon des Mittelalters. II. Hrsg. von Bettina Marquis – Charlotte Bretscher-Gisiger – Thomas Meier. München 2002², 1946–1947.

zett parancsára – utazhatott csak a haretérről Rómába, s hogy ott személyesen nyújtotta be *supplicatió*ját, arról a fennmaradt kérvény formuláriuma győz meg bennünket. Ha a kérvény elvi megokolásaként használt érveket analógiaként alkalmazzuk, Magyarországi Pálnak is zarándokként kellett Portugálián át Észak Afrikába érkeznie, feltehetőleg már eleve azzal a céllal, hogy részt vegyen a hit háborújában. Hogy eredendően valamilyik aragón Ungaro-család leszármazottja lett volna, aligha valószínű, minden bizonnyal Magyarország volt hosszú utazásának kiindulópontja. Ceutában, az észak afrikai hídfőn lépett be az ekkoriban virágzó Krisztusrend szerzetébe, s 1450-ben ott a városlakók (s feltehetőleg V. Miklós pápa) támogatásával a harcban megsebesültek és a zarándokok részére kórház építésébe kezdett. 1456-ban aztán, éppen abban az esztendőben, mikor a Hunyadi és Kapisztrán vezette had kiverte a törököt Nándorfehérvár alól, a „győzedelmes város” kórházában ápoltak képviselőiben, a nagymester engedélyével és követteként Rómába ment, hogy ott búcsúlevelet szerezzen a pápától a kórházi körülmények javítására. Személyében a domonkos kánonjog-kommentátor²⁷ és a római Santa Balbina templomban oltárt szentelő paphoszi püspök²⁸ mellé egy harmadik Paulus Hungarus sorakozott fel egyházi emberként. Igaz, hogy sem író, sem püspök nem volt, mindenesetre harminc esztendővel korábban jutott el annak az Észak-Afrikának nyugati csücskére, melynek keleti nagyvárosában, Alexandriában 1480 körül a domonkos utazó, Felix Faber kíséretében fordult meg egy szintűgy Rómához is kötődő magyar kanonok, Lászlai János. Paulus Hungarus azonban nem az első magyar volt, aki a muzulmánok elleni harcban találta meg élete célját, pályája sokban hasonlít az 1357-ben a muszlim frontról levelet író Cselenfi Sándor fia Jakabéra.²⁹ Hogy Indiába indult-e, azt persze aligha dönthetjük el forrásunk segítségével, a Lászlai sírkövén olvasható igazságot azonban megerősítette: *Roma est patria omnium fuitque*.

FÜGGELÉK

1.

Róma, S. Maria Maggiore, 1456. szeptember 24.

III. Callixtus pápa jóváhagyja Magyarországi Pálnak a ceutai kórház érdekében benyújtott búcsúfolyamodványát.

Egykorú másolata: ASV Reg. Suppl. 498, fol. 199^v–200^v. *Bal margón a szöveg élén:* C(eptensis), *alatta a szövegtest közepén:* Indulgentia.

Beatissime Pater! Etsi cunctos Christi fideles Sedis Apostolice clementia gratiis et favoribus prosequitur, circa tamen eorum presertim istis temporibus, qui barbaris infidelibus oppositi continuas pro fide Christiana agones subeunt, favores et commoda eo be-

27 *Kapitánffy István–Szepessy Tibor:* Paulus Hungarus két notabiliájának magyar vonatkozású helyei. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp. 1974. (Memoria saeculorum Hungariae I.) 279–314.

28 Az adatot fenntartó felirat fényképe: Róma, Santa Balbina Bazilika. Szerk. Ladocsi Gáspár, Németh László. H.n., é.n. 47.

29 *Engel Pál:* A török–magyar küzdelmek legrégebbi fejezete? (Egy magyar lovag levele Rodoszról 1361-ből). In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp. 1993, 33–40.

nignius et gratius debet assurgere, quo maioribus illi, quam ceteri Christi fideles¹ periculis modo sunt expositi. Hinc est, quod cum de Dei gratia victoriosa civitas Cepta in Affrica tertia mundi parte sola nunc sit, que Iesu Christi nomen confiteatur, et pro eo cum ordine Militie Iesu tantum barbarie perpetuis bellorum periculis fatigetur, cum itaque in dicta civitate Ceptensi quoddam hospitale pauperum iuxta ecclesiam Beate Marie de Affrica dicti ordinis Militie Iesu Christi in tanta paupertate existat, quod Christi fideles, qui² cottidie a Sarracenis vulnerantur,³ in ipso hospitali degentes non possunt congrue sustentari ipsaque civitas Ceptensis in partibus occidentalibus situata, que continuam gerit pugnam contra perfidos Sarracenos, sequaces et Machameti, Christi nominis⁴ inimicos, pro cuius defensione quamplurimi Christi fideles peregrinando causa defensionis ad illam civitatem confluent et in mari ac in terra pugnando contra predictos Christi hostes multi ex illis moriuntur et⁵ vulnerantur, ne ipsi Christi fideles vulnerati simili modo propter inopiam et desolationem moriantur et periant, sed potius ut salubria remedia et sanitatem sumant ad defendendum ipsam civitatem diutius in huiusmodi simili periculo et in illo gravissimo tempore ab infestationibus⁶ impiorum Sarracenorum ad laudem Dei altissimi et ipsius Gloriose⁷ Virginis Matris Marie, ut frater Paulus Hungarus dicti ordinis Militie Iesu Christi et habitatores dicte civitatis dudum felices recordationis tempore Nicolai pape quinti in anno iubileo devotionis zelo accensi dictum hospitale edificarunt pro peregrinis ac aliis ad illud confluentibus et presertim pro Christi pauperibus vulneratis a Sarracenis ac pro illis, qui a captivitate Sarracenorum⁸ fugiunt, ut ibidem derelicti et desolati medicamenta et consolationes inveniant, attento, Pater Sancte, prout pro opere meritorio suffragium S(anctitas) V(estra) non debeat dictis habitatoribus denegare, quia maxime maioribus illi, quam ceteri Christi fideles, perpetuis bellorum periculis et modo in centuplo prepetiti et expositi existunt, idcirco supplicat S(anctitati) V(estre) humiliter et devote dictus frater Paulus pro parte dictorum Christi pauperum vulneratorum, quatenus de solita⁹ vestra clementia V(estra) S(anctitas) ordinare et gratiose pro subsidio et auxilio spirituali¹⁰ concedere dignemini ex eo, quod dictum hospitale congruis honoribus frequentetur et ut Christi fideles eo libentius causa devotionis confluant ad illud, et ad sustentationem pauperum predictorum¹¹ promptius manus porrigant adiutrices, quo ex hoc ibidem dono celestis gratie uberius se conspexerint refectos, ut quicumque¹² Christi fideles utriusque sexus, qui dies suos clauserint extremos in dicto hospitali, remissionem indulgentiarum omnium peccatorum¹³ habeant et consequi valeant plenariam in mortis articulo de omnipotentis Dei misericordia, et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi omnibus et singulis vere penitentibus et confessis, etiam qui ad reparationem et conservationem seu sustentationem pauperum predictorum¹⁴ vulneratorum dicti hospitalis, quotienscunque manus porrexerint adiutrices, pro qualibet piarum manuum elargitione huiusmodi septem annos et totidem¹⁵ quarentenas¹⁶ indulgentiarum de iniunctis eis penitentiis misericorditer in Domino relaxare ac omnibus et singulis Christi fidelibus, fratribus et sororibus dicti hospitalis et perpetuis futuris temporibus duraturam auctoritate Sedis Apostolice misericorditer indulgere et concedere dignemini de gratia speciali. Fiat, ut petitur. A(Ifonso). Datum Rome apud¹⁷ Sanctam Mariam Maiorem,¹⁸ octavo Kalendas Octobris, anno secundo.

¹ utána kihúzza xi ² javítva que-ból ³ utána kihúzza a Sarracenis ⁴ javítva nomine-ból ⁵ utána kihúzza ver
⁶ feleslegesen megímélti ab ⁷ javítva gratiose-ból ⁸ utána kihúzza fugiunt ⁹ javítva desolata-ból ¹⁰ javítva
speciali-ból, a javító szíglája: An. ¹¹ utána kihúzza pro Christi proc ¹² a kéziratban helytelenül quibuscunque
¹³ a kéziratban helytelenül predictorum ¹⁴ An. szíglával sor fölött beszúrva ¹⁵ An. szíglával sor fölött beszúrva
¹⁶ olvasd: quadragenas ¹⁷ utána kihúzza Sanctum Petrum ¹⁸ An. szíglával sor fölött beszúrva

2.

Róma, Szt. Péter, 1465. március 29.*II. Pál pápa nevében a referendárius jóváhagyja Magyarországi Mihály folyamodványát az adósságai visszafizetésének elhalasztását illetően.*

Egykorú másolata: ASV Reg.Suppl. 580, fol.57^{r-v}. Bal margón a szöveg élén: S. Mediolan(ensis), a szövegtest közepén: Dilacio.

Beatissime Pater! Exponit S(anctitati) V(estre) devotus orator vester Michael¹ Valentini de Ungaria laicus in burgo Sancti Petri de Urbe² moram trahens, quod cum tempore fe(licis) re(cordationis) domini Calisti pape III. S(anctitatis) V(estre) predecessoris nonnullas provisiones pro sustentatione vite et manutentione familie sue fecisset ac ferrum et paleas emisset ac alia bona haberet, tamen tam per stipendiarios ecclesie, videlicet familiares quondam domini Borgie dicti domini Calisti nepotis, qui ferrum et paleas et alias provisiones domus sibi nulla subsistente causa³ rationabili abstulerunt usque ad valorem ducentorum ducatorum, quam propter sinistros eventus et continuas infirmitates, quibus diu detentus existit,⁴ prout detinetur de presenti, necnon quia triginta ducatus in die Adventus Capitis Sancti Andree, quos in bursa habebat, amisit, ita depauperatus existit, quod creditoribus suis de summa quadraginta ducatorum, in quibus eis tenetur et obligatur, de presenti satisfacere minime potest. Et si, Pater Sancte, e(adem) S(anctitas) V(estra) sibi aliquem terminum, infra quem dictis creditoribus satisfacere posset, prefigeret,⁵ interim ipsis creditoribus satisfacere posset, supplicat igitur e(idem) S(anctitati) V(estre) dictus orator, quatenus sibi, qui uxorem infirmam et filiam nubilem habet, ad subveniendum paupertati ipsius et familie terminum unius anni a datis presentium computandum concedere et indulgere misericorditer dignemini de gratia speciali, prohibentes eisdem creditoribus, ne pignora apud eos occasione dictorum debitorum deposita vendere⁶ ac alme Urbis senatori et eius maristallis omnibus, quam aliis Romane Curie officialibus, ne termino dicti anni durante ipsum Michaellem occasione predictarum⁷ peccuniarum molestent seu molestari faciant, constitutionibus et ordinationibus apostolicis et statutis alme⁸ Urbis ceterisque in contrarium facientibus non obstantibus quibuscumque. Concessum, ut petitur, ad tres menses prestita cautione ydonea. Pe(trus) Tirasonen(sis). Et quod presentis supplicationis sola signatura sufficiat absque aliarum litterarum desuper confectione. Concessum. Pe(trus) Tirasonen(sis). Datum Rome apud Sanctum Petrum, quarto Kalendas Aprilis, anno primo.

¹ a margón F.d.R. szíglával besúrva ² utána kihúzva tra ³ utána kihúzva roni ⁴ F.d.R. szíglával utána kihúzva ita depauperatus est, quod creditoribus suis de summa quadraginta ducatorum, in quibus ⁵ a kéziratban prefigeret ⁶ a kéziratban vendere ⁷ utána kihúzva peccuam ⁸ utána kihúzva vs

ÉRSZEGI GÉZA

BAKÓCZ TAMÁS PÁPAI KÖVETI MEGBÍZATÁSA

A múlt század hetvenes éveiben merült fel Dózsa György születésnapjáról való megemlékezés. Ámbár más középkori ember mintájára Dózsa születési adatait sem ismerjük, sőt még az „igazi” családnevével sem vagyunk tökéletesen tisztában. A korabeli okleveles adatok kizárólag Székely családnévvel emlegették György vitézt, csak az elbeszélő források vélték ismerni a vitéz Dózsa nevét. A magyar történelemben ugyan évszázadokra beírta nevét Székely Dózsa György a nevét. Megbízható monográfia róla csak 1913-ban született meg Márki Sándor tollából. A nemzeti hőseink között emlegetett vitéz születésének vélhetően 500. évfordulója azonban megmozgatta az emberek fantáziáját mind Magyarországon mind pedig Erdélyben. Szerencsére azonban nem felejtődött el az alakja sohasem, s a 20. században akadt kiváló levéltáros-történész, aki összegyűjtötte hangyaszorgalommal azokat a levéltári adatokat, melyekhez hozzáférhetett, sőt meg is írta a Dózsa nevével fémjelzett parasztfelkelés monográfiáját is. Sajnálatos, hogy nem érthette meg munkáinak megjelenését. Az évforduló közeledtével felmerült, hogy mind az okmánytár, mind a forrásokat feldolgozó monográfiát szükséges lenne megjelentetni. A monográfia kiadásra való előkészítését Barta Gábor, a levéltári dokumentumok közzétételét e sorok írója, s munkatársai vállalták magukra. Az évforduló megmozgatta azonban nemcsak a szűkebb történész szakmát, hanem szívesen foglalkozott vele a média is. A monográfia meglehetősen hamar, az okmánytár kicsit később megjelenhetett, s első ízben adott az addigi legtökéletesebb képet az 1514-i parasztfelkelésről.¹

Ez részben köszönhető volt a monográfia pályájának elején mozgó szerzőjének, valamint annak, hogy az okmánytár, ami javarészt a levéltári források ún. regesztáiból állt, az okmánytár gondozóitól jelentős hozzáértést és munkát kívánó teljes szövegű közlésben jelent meg. A történelmi források közzétételének két módja: vagyis kivonatosan, szorosan csak a tárgyra vonatkozó szövegek közlésével oldja meg a feladatát vagy pedig az egyes dokumentumok teljes szövegének közlésével. Mondanom sem kell, nem kétséges, a teljes szövegű közlés a téma objektívebb megközelítését teszi lehetővé. Még jobban kibővül a tudásunk a választott témával kapcsolatban, ha a szűkebben a témára vonatkozó dokumentumokon kívül tágabb körben végzünk kutatást. Az okmánytár kiadóinak ez utóbbi volt a szándéka, s meg is felelt a munkájuk ennek a szándéknak.² A többnyire külső szándéknak tulajdonított török ellenes hadjárat indítása az újabban

1 *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben.* Budapest 1973. 5–7.

2 *Érszegi Géza–Kenéz Győző–Solymosi László: Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából.* Századok 106 (1972) 4–5. sz. 1013–1042.

előkerült források tükrében egyértelművé teszik, hogy a magyar királyi udvarból indult ki a kezdeményezés, s Bakócz Tamás esztergomi érsek eltávolítása akár a magyar királyi udvarból, akár a pápaiból aligha játszott szerepet, sokkal inkább a növekvő ellenséges nyomás kivédését célozta.

Nándorfehérvár megvédésének 1456-i diadalma nem felejtődött el, s mivel győzelemmel végződött a kereszténység védelmére toborzott kereszties sereg vállalkozása, érthető módon szívesen nyúlt vissza a folyamatos veszélynek kitett Európa a korábbi sikerekhez. Pár szóban összefoglalva a nándorfehérvári diadalhoz vezető utat, érdemes megemlékezni az akkor meghirdetett kereszteshadjáratról.

III. Callixtus pápa 1456-ban a keresztény világ főpapjaihoz intézett bullájában leírja, milyen nehéz helyzetbe került a kereszténység azáltal, hogy Konstantinápoly elesett (1453). A pápa felsorolja az eddig megtett intézkedéseit. Az egyháziakra tizedet vetett ki, hogy legyen miből fedezni a védekezés költségeit. Követeket küldött mindenfelé, hogy kereszteshadjáratra készüljenek, a keresztény fejedelmek pedig béküljenek ki egymással. A San Lorenzo in Damaso bíboros papját, a camerlengot, a katonaság parancsnokát, Lodovico Trevisanot megbízta, tengeri hajóhadat vezessen.³ Kéri tehát a papokat, hívják fel a figyelmet a helyzet súlyosságára, imádkozzanak. Előírja, hogy bíborosig bezárólag minden pap a misében emlékezzen meg a veszélyről és imádkozzák el az “Omnipotens sempiterna Deus” kezdetű, pogányok elleni imát.⁴ Számukra, akik a misén elimádkozták ezt az imát, száz nap búcsút engedélyez.

De hogy ne csak a papság, hanem mindenegyes hívő részt vehessen ebben, megtagyja, hogy mindenütt a nona, vagyis délután 3 óra és a vesperás, azaz az esti 6 óra közötti időben félóránként, háromszor egymás után húzzák meg a harangokat és – miként az esti Angyali üdvözllet elimádkozásnál szokás – imádkozzanak el egy Miatyánkot és egy Üdvözlégyet. Az egy alkalommal imádkozók negyven nap, a háromszor térden állva könyörgők száz nap búcsúban részesülnek.⁵

Ezenkívül minden hónap első vasárnapján tartsanak a pogányok ellen mondott ünnepepi misével egybekötött körmenetet, ezen mind a nép mind pedig a világi és szerzetes papság egyaránt vegyen részt, sőt ha van jó hitszónok, tartson prédikációt. Magyarazzák

3 ... nuperrime autem dilectum filium Ludovicum tituli Sancti Laurentii in Damaso presbyterum cardinalem camerarium nostrum cum classe maritima ire auctore Domino iussimus denique nichil omisimus, quantum Dominus iuvare dignatus est, quod ad hanc salutarem expeditionem terra et mari proficere potuerit. *Érszegi Géza*: Az év minden napján délben mindörökre harangozni kell... In: A déli harangszó. Szerk. Visy Zsolt. Bp. 2000. 187–202. *Érszegi Géza*: Sonorose, ut bene audiantur, pulsantur... In: Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete. Szerk.: *Kálmán Peregrin és Veszprémy László*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerkesztő Veszprémy László. Budapest 2013. 119–125..

4 Omnipotens sempiterna Deus, in cuius manu sunt omnium potestates ac omnium iura regnorum, respice in auxilium Christianorum, ut gentes paganorum, que de sua feritate confidunt, dextere tue potencia conterantur. Uo. 198.

5 ...in singulis ecclesiis quarumcunque civitatum, terrarum et locorum inter nonas et vespereos videlicet ante pulsacionem vesperorum, sed ei propinque saltem per intervallum medie hore singulis diebus tribus vicibus una campana vel plures sonorose, ut bene audiantur, pulsantur – quemadmodum pro angelica salutacione de sero pulsari consuevit – et tunc quilibet dominicam oracionem videlicet Pater noster et angelicam salutacionem videlicet Ave Maria gracia plena etc. tribus vicibus dicere debeat, quibus semel quadraginta, tribus autem vicibus dicentibus genibus flexis centum dies indulgenciarum misericorditer in Domino elargimur. *Érszegi G.*: Az év minden napján i. m. 198–199.

el a népnek Szent Ágoston szavaival: a szorongattatások, szenvedések javukra válnak,⁶ s semmi olyan szenvedés nincs, amit már őseik el ne szenvedtek volna.⁷

Ami a harangozás szokását illeti, a harangok használatba vételétől kezdve rögtön, szinte maguktól alakultak ki a harangok alkalmazásának szabályai. A 10. századig az egyetlen harang jelenléte a jellemző, később a monostorok és a jelentősebb templomok tornyaiban több harang várta, hogy a helyi szokásoknak megfelelően megszólaljon.

A hagyomány szerint Zakariás pápa (+742), illetve II. István (+757) pápa idején kezdték Rómában használni a harangokat. Az utóbbi három harangot is adományozott a Vatikáni Bazilikának. A középkor folyamán Sabinianus pápának (604-606) tulajdonították azt a rendelkezést, ami szerint a nap óráit harangütés jelezze. Ez ugyan nem igazolható, ám a harangszó, a harang megkondítása az idő múlásának, az istentiszteletek kezdésének jelzésére hamar kialakult rendet követett. Jóllehet voltak helyi szokások, változások a helyi egyházakban, mégis általánosnak tekinthető szabályok szerint húzták meg a harangokat.

A szerzetesi közösségekben lényegesen több alkalommal és több harangszerű alkalmazással szolgált meg, mint a világi papok templomaiban, a szerzetesi élet különbözősége miatt. A szerzeteseknél az általuk végzett örökös istencsereket a meghatározott órákban végzett zsolozsmában öltött testet. Éjjel és nappal, rendszeres időközökben harangütés vagy harangozás figyelmeztette, gyűjtötte egybe kötelességük végzésére a szerzeteseket. Az egyes szerzetesi közösségek szokásrendje természetesen különbözött egymástól, ám az általános követett törvények a gyakorlat bizonyos egységéről tanúskodnak.

A monostorokban s mindazokon a helyeken, ahol papi közösség élt, többféle harangot alkalmaztak. A csengettyű a közösségi étkezésre szolgáló helyiségekben szólt, s itt legtöbbször tényleg maga az apát rázta meg, mert előtte állt az asztalon. Ezt csak anynyiban liturgikus eszköz volt, hogy az étkezési imádság kezdetét jelentette. A cymbalum nevű harangocska a kerengőben vagy a szerzetesi kórusban hallatta hangját. A nola nevű kisebb harang vagy a monostorban szólt, vagy a kórusban. A voltaképpeni harang, azaz a campana vagy signum pedig a toronyban függött, ez hívta imára a templom körül, közel és távol lakókat. A harangozás történhetett egy vagy több, sőt akár az összes haranggal a liturgikus az időtől és alkalomtól függően. A nappal első órájakor, reggel 6 órakor kétszer harangoztak. Először az egybegyűléshez, majd a kezdéshez, ha volt, két különböző haranggal. A harmadik órában, vagyis délelőtt 9-kor az óra száma szerint háromszor. Az első hangja hívott, vagyis figyelmeztetett, a másodiké egybegyűjtött, a harmadik a kezdést jelezte. Hasonló módon történt a hatodik órában, azaz délben és a kilencedikben, délután 3 órakor. A miséhez és a vesperáshoz két haranggal lehetett harangozni, a vasárnapokon és az ünnepnapokon az összes harang megszólalt. Nagycsütörtöktől a húsvéti ünnep beálltaig minden harang, csengő hallgatott, ahogy mondjuk, ekkor Rómában mennek a harangok, mert Krisztus szenvedése, kereszthalála, sírban nyugvása idején az emberi öröm megszólaltatója el kellett, hogy némuljon.

Az emberi gyászt viszont annál inkább hirdette. A haldoklóért szólt a lélekharang, hogy aki hallja, imádkozzon a végső csatáját vívó lélekért. Ha nő volt a földi életből távozó, kétszer, ha férfi, háromszor szólalt meg a harang, a végén pedig valamennyi,

6 ...ut beatus Augustinus ait:– “quocienscunque pressure seu tribulacionis aliquid patimur, admoniciones sunt et correcciones nostre”... *Érszegi G.*: Az év minden napján... 200.

7 Quid tale modo genus humanum patitur insolitum, quod non patres nostri passi sunt? Uo. Vö. Quid tale modo genus humanum patitur insolitum, quod non patres nostri passi sunt? (Augustini Sermones 2,92).

hogy a hívek kezdjék az imádságot. Ha papról szólt a gyász hír, az egyházi rendben elért fokozatainak számához igazodott a harangszó.

Örömteli alkalmak szintén adtak lehetőséget a harangozásra: esküvők, keresztelők, körmenetek. S hálaadáskor, amikor a Te Deumot énekelték, ugyancsak meghúzták a harangot.

A szerzetesi és papi közösségek templomainak tornyaiban a harangok nappal négy-szer, estétől hajnalig háromszor szólaltak meg. A 13. századtól kezdve az esti harangszóhoz kapcsolódó imádság mind nagyobb hangsúlyt kapott, és 1261-ben a ferencesek Pisában tartott egyetemes gyűlésén Szent Bonaventura szorgalmazására úgy döntöttek: a testvérek intsék a híveket, hogy azok az esti harangszókor a megtestesülés titka iránti tiszteletüket három Ave Maria elimádkozásával fejezzék ki. Ezt az intézkedést XXII. János pápa (1316-1334) megerősítette, s ez az esti Úrangyala imádság kezdete.⁸ A reggeli harangszó szintén imádságra buzdított, mivel a föltámadás órájában szólt, de imajelző szerepe csak a 15. századra vált általánossá. Ezt követte a déli harangszó beilleszkedése a naponta mondott imák sorába.

Voltak, akik úgy vélték, mivel III. Callixtus pápa a nándorfehérvári diadal (július 22) előtt adta ki híres bulláját, ezért az nem vonható a déli harangszó történetéhez, nem értelmezhető úgy, mintha a déli harangszó a nándorfehérvári diadalról való megemlékezésül szólna nap mint nap.⁹ Számítalan jele van azonban annak, hogy III. Callixtus pápa és a kortársak az ima erejének tulajdonították, hogy Hunyadi János vezetése alatt Kapisztrán Szent János gyűjtő hatású beszédeinek hatására összegyűlt keresztény seregek 1456-ban megvédték a kereszténység védőbástyáját, Nándorfehérvárat. Bullában fejezte ki a pápa a ferences szerzetes önfeláldozó tevékenysége iránti elismerését¹⁰ és arra buzdította, ne hagyjon fel eddigi tevékenységével; Isten adta szónoki képességével támogassa a pápa követet és buzdítsa a magyarokat a kereszteshadjárat folytatására.¹¹ Többek között a nándorfehérvári hallatlan nagy győzelem emlékére 1457. augusztus 6-án elrendelte az Urunk színeváltozása ünnepét.¹²

A győzelemből fakadó lelkesedés azonban hamarosan lelohadt, s alig fél évszázad múltán ismét veszélybe került a kereszténység.¹³ Világosan látta a helyzet veszélyes

8 *Esser, Thomas*: Das Ave-Maria Läuten und der „Engel des Herrn“ in ihrer geschichtlichen Entwicklung. *Historisches Jahrbuch* 23 (1902), 22–51, 228–269, 775–825. *Uő.*: Il suono dell’Ave Maria (Saggio storico). Conferenza letta all’Accademia di Religione Cattolica di Roma. Firenze 1902.; *Blaauw, Sibbe de*: Campanae supra urbem. Sull’uso delle campane nella Roma medievale. *Rivista di storia della chiesa in Italia* 47 (1993), 368–414.

9 *Vö. Érszegi Géza*: A déli harangszó. *História* 29 (2007) 4. 20–21.

10 Kapisztrán Szent János levelezésének összefoglalta *Sölch Miklós*: Kapisztrán Szent János levelezése a diplomatikai fényképgyűjteményben. In: *Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete*. Szerk.: Kálmán Peregrin és Veszprémy László. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerkesztő Veszprémy László. Budapest 2013. 146–168.

11 *Ne cesses dies et noctes assistere dilecto filio nostro Iohanni Sancti Angeli diacono cardinali apostolice sedis legato ac sancta opera eius zelo tuo iuvare hortare gratia verbi tibi celitus data prelatos, barones, nobiles ac totius regni Hungarie populos, ut sequantur crucem Iesu Christi, quam ad eos misimus, in stent hosti iam victo ac perturbato offerantque altissimo plenum perfectumque hoc sacrificium, quod tale futurum est ut paritum sit regno prefato et cunctis fidelibus perpetuam securitatem...* Archivio del Convento di San Giovanni da Capestrano, Pergamene no 70. Regesztája: Gedeon Gál stb.: A provisional calendar of St. John Capistran’s correspondence. Part III. In: *Franciscan Studies* 52 (1992) St. Bonaventure, N. Y. 325 no 661.

12 Magyar Katolikus Lexikon. Főszerkesztő: *Diós István*. Budapest 2009. XIV. 576.

13 *Feria sexta XI dicti mensis Septembris...* Heri nunciatum est ad urbem quosdam Turcos habuisse IX Augusti mensis et ditioni sue vi et armis subiugasse civitatem Mothonensem et duas alias civitates

voltát az akkori pápa, VI. Sándor, ezért elődei nyomdokán ismét mindent megpróbált, hogy a veszélyt elhárítsa. A jubileumi Szentévbén 1500. június 1-jén elődjéhez hasonlóan bullában hívta fel az egész keresztény világ figyelmét a veszélyre, sőt kifejezte ez alkalommal is, hogy ő, a pápa és bíborosai készek személyesen “ebben a legszentebb és nagyon is szükséges hadjáratban résztvenni és ha kell, saját vérüket is ontani”. A jubileumi évet 1501. Vízkeresztjéig (január 6) meghosszabbította és a bevételeit a keresztes hadra rendelte. Hogy ez nem kevés pénz lehetett, jól mutatja, hogy csak Magyarországról a Szentév kezdetén mintegy kétszázán, majd az év folyamán még háromszázán iratkoztak be a római Szentlélek Társulatba.¹⁴ Összehívta tehát a pápa a keresztény fejedelmek követeit, megpróbált egy szövetséget összekovácsolni a kereszténység védelmére. Hogy megnyerje a magyar király jóakarátát, kihirdette az áprilisi titkos konzisztóriumon hozott döntését: érvénytelen Mátyás király özvegye, Beatrix királyné és II. Ulászló házassága.¹⁵ Ennek eredményeként 1501. május 27-én ünnepi misén hirdették ki a pápa, a magyar király és Velence hármasszövetségét, amit városszerzte kivilágítással és az öröm és boldogság megannyi jelével üdvözöltek.¹⁶ Elrendelte, szóljon ismét az egykori győzelemre emlékeztető, imára serkentő harangszó.¹⁷

Erről és sok más, bennünket érintő eseményről Johannes Burchard pápai szertartásmester naplójában olvashatunk. Burchard Elzászban, mégpedig Haslachban született 1450 körül. 1467-től Rómában tartózkodott, 1475-től IV. Sixtus pápa familiárisa lett, 1481-ben pápai főjegyző, és 1483-ban szertartásmester. 1503-1506 között Civita Castellana és Orte püspöke. Csak ekkor szentelik pappá. Házat épített Rómában, amelynek nevét: Torre Argentina szülőföldjének híres városa, Strassburg latin nevén Argentina adta. Ma a Via del Sudario 44. szám alatt található házról kapta a nevét a közeli tér, a Largo di Torre Argentina. A németek nemzeti temploma, a Santa Maria dell’Anima rektoraként halt meg 1506. május 16-án és a Santa Maria del Popoloban temették el. Szertartásmesteri tevékenységét könyvek kiadása kísérte.¹⁸ Mint egykorú szerzőt mindenképpen hiteles tanúnak fogadhatjuk el.

Johannes Burchard pápai szertartásmester naplója alapján kihüvelyezhető, hogy VI. Sándor pápa változtatott a rendeletében III. Callixtus pápa bullájában elrendeltekben; attól

Venetorum, in quibus neminem reliquisse vivum etiam pueros et mulieres necasse. Alii dicebant, quod cum Christiani viderent non posse civitatem a Turcis defendere, induxerant omnes mulieres ac pueros in unam domum et imponentes ignem combusserunt omnes, ne in perfidorum Turcarum manus inciderent...
Érszegi G.: Sonorose..., i. m. 124. 22. Jz.

14 Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. A Római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. In: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/4. Reprint kiadás: Bp. 2000. pp. 79–134.

15 Feria sexta III. mensis Aprilis fuit consistorium secretum... in quo S(anctissimus) D(ominus) N(oster) per suam sententiam in scriptis pronunciavit matrimonium inter ill. regem Hungarie et ill. d. Beatricem filiam Ferdinandi regis Neapolitani relictam Matthie regis Hungarie esse nullum et de facto presumptum...
Érszegi G.: Sonorose... i. m. 125. Jz. 25.

16 Feria quinta XXVII mensis Maii predicti (1501) proclamatum et bannitum fuit publice per urbem... quodque in eadem missa publicatur fedus initum inter papam et regem Ungarie et dominum Venetorum contra Turcas et quod in sero illius diei debeant fieri per urbem ignes et per turres luminaria in signum gaudii et letitie... Uo., 125. Jz. 25.

17 „Instauratus etiam tum ab eo pius mos a Callisto III. institutus, ut meridie campanae pulsarentur, quo fideles ad precationem dominicam et salutationem angelicam repetendas excitarentur, ut Divinum Numen suis adversus Turcas praesidio esset”. Írja az Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII, ubi desinit cardinalis Baronius auctore Odorico Raynaldo. Tom. 19. Romae MDCLXIII. 1500. 4. pont.

18 *Manlio Sodi*: Il contributo di Agostino Patrizi Piccolomini e Giovanni Burcardo alla compilazione del „Pontificale Romanum“. In: Rivista Liturgica 94. (2007) 459–472.

kezdve a harangszó délben¹⁹ és nemcsak a kereszteshadjárat tartama alatt, hanem örökre szólal meg, jelezve, hogy a kereszténység védelme nem pillanatnyi feladat, hanem minden időben és minden helyen fontos kötelesség, hiszen – ahogy III. Callixtus pápa a bullájában írja – “maguk a szent írások sem ígérnek békét, biztonságot és nyugalmat, hanem szenvedést, szorongattatást és botrányokat”.

II. Ulászló király 1513. június 17-én kelt levele szerint a pápa, X. Leó tanácsadó testülete, a Bátorosi Kollégium arról ismét értesülhetett, hogy a török szultán az előző évben a korábbi szerződést megszegve²⁰ Magyarország határvidéki várai közül többet elfoglalt, a környéken élő lakosságot lemészárolta. Seregét összegyűjtve a legendás körülmények között 1456-ban megostromolt, ám vesztesen otthagyni kényszerült Nándorfehérvár ismételt ostromára készül, hogy kiköszörülje a korábbi csorbát. A bíborosokat arra kéri a magyar király, hogy a pápának tanácsolják, adjon segítséget Magyarországnak, hogy a török támadását kivédje. A segítséget részben pénzben kérte, részben azonban kereszteshadjárat hirdetését javasolta. A Bíborosok Testülete válaszlevelében tájékoztatta a királyt, hogy a pápa Bakócz Tamást, Szent Márton-hegyi bíboros papját, kollégájukat, esztergomi érseket oldalkövetté nevezte ki. Megbízta, szervezzen kereszteshadjáratot a török ellen, s a kereszteshadjárat támogatására számtalan kiváltsággal felruházta. A bíborosok is kérték a magyar királyt, minden erejével támogassa a pápai követté kinevezett Bakócz Tamást a kereszteshadjárat sikeres megvalósulásában.²¹

Ismert, hogy nemrég, 1513. március 15-én a bíborosok Giovanni Medici társukra adták szavazatukat, hogy elfoglalja Szent Péter székét. A pápa koronázására már március 19-én sor került, s Giovanni Medici X. Leó néven foglalta el pápaelődei trónját.²²

A pápaválasztáson résztvevő, abban érintett²³ Bakócz Tamás esztergomi érseket még 1500-ban meghirdetett szentévből VI. Sándor pápa november 10-én a Szent Márton-hegyi címre bíboros pappá kreálta. Bakócz noha un. rezidenciális bíboros volt, azaz a Római Kúriától távol, püspöki székhelyén Esztergomban szolgált az Egyházat, mégis jelentős szerepet töltött be a Kúria életében. Ennek a jelentős szerepnek volt az egyik állomása, hogy a pápa, VI. Sándor kinevezte konstantinápolyi pátriárkává 1507. október 30-i konzisztóriumon²⁴. A legősibb püspöki székhelyeken létesült pátriárkai székhelyek közül kétségtelenül a legjelentősebb, Róma után a legtekintélyesebb pátriárkai székhely Konstantinápoly volt 381-től. Ugyan az 1054-ben különvált keleti egyház székhelye Konstantinápoly soha többé nem nyerte vissza eredeti tekintélyét, azonban mint a keleti egyházak legtekintélyesebbje jelentős szerepet töltött be a keleti egyházak irányításában.

19 Ámbár az *Indulgentia de Pater Noster et de Ave Maria in meridie* bejegyzés a pápai regisztrumban arra látszik utalni, hogy a déli időpont volt eredetileg is az ima ideje. Vö 12. sz. jegyzettel.

20 A 14–16. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai. *Fontes Byzantini et Postbyzantini ad res regni Hungariae in saeculis XIV-XVI gestas pertinentes*. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Baán István*. Budapest. 2014., 457–458., 575–576.

21 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy*. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. Budapest 1979. 27–32. (későbbiekben: MRH).

22 *Mondin, Battista*: Pápák enciklopédiája. Fordította R. Vida Ilona. Bp. 2001. 400–406.

23 Esélyeit és a sikertelen szavazás következményeit illetően ld. Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. A konstancai zsinattól a Mohácsi vészig. Budapest 1902. II. 313–322.

24 *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum Pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum ... perducta e documenta tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel ... Monasterii, 1913-<2002 >. III. 177. (későbbiekben: *Hierarchia*).*

Maradék tekintélyének elvesztésével járt, amikor a törökök elfoglalták 1453-ban a már szinte csak Konstantinápolyra szűkült Bizánci Birodalmat. Konstantinápoly tekintélyének csökkenésével a latin szertartásúak pátriárkai címét rendszeresen viselte valamelyik bíboros 1205-től kezdődően. „A háborús viszonyok és a görögök csalfasága miatt” a pátriárka nem jutott a javadalma után jövedelemhez. Már 1236-ban kérte a pápa, IX. Gergely a püspököket, hogy anyagilag támogassák a konstantinápolyi latin pátriárkát.²⁵

A pápa tehát 1513. július 15-én a magyar Bakócz Tamás bíborost Magyar-, Cseh- és Lengyelországba oldalkövetévé nevezte ki.²⁶ Nem volt véletlen a kinevezés, hiszen II. Ulászló király a Bíborosi Kollégiumhoz intézett levelében részletesen taglalta, micsoda veszélynek van kitéve országa a török támadások miatt, s erre válaszul a bíborosok tájékoztatták a királyt Bakócz követi kinevezéséről, s a rábizott kereszties hadjáratról.²⁷ A Bíboros nem üres ígéretekkel, hanem az egyházi jövedelmeknek erre a célra való felhasználásának felhatalmazásával foghatott neki a kereszties had megszervezéséhez.²⁸

Bakócz Tamás bíboros ünnepélyes szertartással kapta meg legátusi megbízását. Paris de Grassis pápai szertartásmester naplójának tanúsága szerint²⁹ – ahogy ez szokás volt – nagy ágyúörgés közepette került sor az ünnepélyes ceremóniára.³⁰ Érdemes röviden, jórészt azonban szószerint idézni azokat a sorokat a szertartásmesteri naplóból, amelyek a kinevezéssel járó ceremónián történeteket megörökítették számunkra. Halljuk a szertartásmester szavait! „Október 24-én Bakócz Tamás úr, a Szent Márton-hegyi cím bíboros papja, esztergomi érsek, aki magyar nemzetiségű, oldalkövetévé lett kinevezve és kihirdetve Magyarország, Csehország és Lengyelország területére és amint ez szokásos az Alpokon túla küldött követeknél az egész bíborosi kollégium kíséerte, miközben az Angyalvár hűsz ágyúja megszólalt. Mielőtt a konzisztórium elkezdődött a szertartásmester előterjesztésére a pápa utasította a Rota, az állandó bíróság ügyhallgatóit, hogy ők is

25 1236. november 22. Gregorius IX praelatos per Marcam constitutos monet, ut patriarchae Constantinopolitano, qui per guerrarum discrimina et Graecorum malitiam fere omnes redditus et alia bona sua amisit, de necessariis provideant. Hierarchia I. 206. Not. 5. Vö. Regesta pontificum Romanorum ab a. 1198 ad a. 1304, Ed.: Potthast, August. I-II. Berolini 1874–1875. I. no 10263.

26 MRH i. m. 32–34. Bakócz jelentőségére: „Én apostoli vagyok, ő azonban apostol”. Kiállítás a Szentszék és Magyarország ezeréves kapcsolatáról. Esztergom, Prímási Palota 1996. június 29. – október 8. Szerk. Érszegi Géza. [Bp. 1996]. 23. [Kiállítás i. m.].

27 MRH i. m. 27–32.

28 Uo. 35–54.

29 A konzisztórium források jelentőségének megismertetésére érdemes idézni – ahogy azt a szertartásmester, P. de Grassis látta és a naplójába feljegyezte – hogyan nyerte el a legátusi kinevezését és így indult el küldetésének végrehajtására, a török elleni kereszties hadjárat kihirdetésére Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek. A szertartásmesterek naplói többnyire csak későbbi másolatokban és sok példányban maradtak fenn. A naplók egyik felét az Archivio Segreto Vaticanóban a Miscellanea Armadi sorozatban őrizték és csak nemrég egyesítették a másik felével a Biblioteca Apostolica Vaticanában. Tárgyilag tehát a konzisztórium forrásokhoz vonhatók a Biblioteca Apostolica Vaticanában őrzött szertartásmesteri naplók (diaria magistrorum sacrarum caerimoniarum) is amelyekből rendkívül fontos adatokat nyerhetünk az egyes konzisztóriumok lefolyásáról, főleg az ott divó szertartások tekintetében. Érszegi, Curia i. m. 337. A szertartásmesteri naplókát felsorolja: Pierre Salmon: Les manuscrits liturgiques Latins de la Bibliothèque Vaticane. III. Ordines Romani pontificaux rituels ceremoniaux. (Studi e testi 260.). Città del Vaticano 1970. 101–149.

30 Die Veneris XV Iulii reverendissimus dominus Thomas tituli Sancti Martini in Montibus presbyter cardinalis Strigoniensis natione Hungarus creatus et publicatus fuit legatus de latere ad partes Hungariae, Boemiae et Poloniae et ductus est a toto collegio cardinalium sicut de more est pro legatis talibus ultra montanis conducendis et in transitu sub castro Sancti Angeli sonuerunt bombardae XX vel circa... Érszegi Géza: A Curia Romana középkori levéltárai. Levéltári Szemle 28. (1978) 337.

hagyják abba ebben az ünnepélyes órában az ítélezést és kövessék a bíborosokat szokáshoz híven a konzisztóriumra.” Az összehívott konzisztóriumon³¹ megkapta a legátus a keresztet a pápától, megszólaltak az Angyalvár ágyúi.³² Rendkívüli ünnepélyességgel történt a megbízás jelképének a keresztnek az átadása. Mégpedig ahogy ez szokás volt, vagyis „felállt az összes bíboros és a pápa is állva könyvből antifónát, zsoltárt és imát olvasott fel, miközben a követ térdelt, s mögötte a titkos kamarás tartotta a keresztet. Miután felolvasta a pápa az imádságokat, állva kezébe vette a keresztet és a térdeplő követnek nyújtotta a következő szavakkal: „Vedd a legszentebb kereszt jelét, menj el vele, győzd le Krisztus ellenségeit az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében”. A követ ezután megcsókolta a pápa lábát, majd az arcát, s engedélyt kapott a távozásra. Ennek végzetével a bíboros követ kérte a pápát, hogy méltóztasson négy aransarkantyús lovagot felavatni. Kettő közülük a bíboros vérrokona, kettő pedig más nemes volt. A pápa beleegyezett a legátus kérésébe, de a következő napra halasztotta az avatás elvégzését, mivel nem volt nála ékszer, amit a lovagoknak ajándékozhatott volna. Ezután azt kérte a követ, hogy szokás szerint hadd jöjjön a kísérete a pápához lábcsókra. A pápa beleegyezett és így mindnyájan odajöttek. Sokan voltak, főleg egyháziak, akik elsőnek jöttek az utolsó klerikusig, majd következtek a világiak a doktorokkal és a lovagokkal kezdve. A pápa ezután az Angyalvárba vonult, hogy onnan nézze meg az elvonulást, mialatt a várban megdördültek az ágyúk. Ez nem tetszett nekem, mert jobb, ha ilyesmi a győzedelmes visszatérés alkalmával történik. Másnap a főtisztelendő esztergomi bíboros úr kérésére a pápa négy aransarkantyús lovagot avatott, de mivel az idő rövideége miatt nem volt nyaklánc, ezért csak melldísz adományozott nekik. Ez az Angyalvárban történt, ahol a pápa pihenni szokott. Ugyanekkor egy doktort teológiából és egyet kánonjogból felavatott, de előtte néhány fokozattal rendelkezőtől véleményt kért arról, vajon megfelelnek-e, s alkalmasak-e.” Sajnos, a szertartásmesteri napló nem örökítette meg sem az avatandó lovagok, sem a doktorok nevét.³³

Az ünnepélyes keretek között átadott pápai megbízatás körülményei természetesen nemcsak a pápai szertartásmester naplójából ismertek, hanem megvan az a pápai bulla

31 A bíborosok és a pápa közös tanácskozásának az első nyomai III. Sándor (1159–1181) pápa idejére nyúlnak vissza. Ezeknek a tanácskozásoknak a neve plena curia, audientia, consilium palatii, plenus consensus volt, amíg meg nem szilárdult a consistorium elnevezés. A konzisztórium hetente háromszor ült össze. Témája rendkívül sokrétű volt. Itt határoztak a hit és erkölcs dolgában, új bíborosok választásáról, egyházmegyék alapításáról, püspökök áthelyezéséről, egyházi fenyítékek kimondásáról, keresztshadjáratokról, pápai követek küldéséről stb. *Érszegi G.*: Curia i. m. 337.

32 Die Lunae XXIII Octobris reverendissimus dominus Thomas cardinalis Sancti Martini dudum de mense Iulii XV eiusdem legatus Hungariae designatus – ut ibi scripsi – crucem habuit in consistorio ut moris est. Nam stantibus cardinalibus stans pontifex legit ex libro antiphonam, psalmum et versus ac orationes super legatum genu flexum et cubicularius secretus tenuit crucem post legatum. Lectis orationibus papa stans accepit crucem et tradidit eam in manibus legati genu flexi dicens: „Accipe vexillum crucis sanctissimae et cum eo vade, vince hostes Christi in nomine Patris etc.” Et osculatus est pedem et faciem papae dantis sibi licentiam. Quo facto cardinalis legatus rogavit papam, ut dignaretur creare quatuor milites videlicet duos eiusdem consanguineos et duos alios nobiles. Papa annuit quidem, sed in crastinum dixit se facturum, quoniam iocalia non haberet, quae eis donaret. Petitque idem legatus, ut de more sua familia veniret ad osculum pedis et papa fuit contentus et sic venerunt omnes, qui multi fuerunt ordinati quidem nam primo venerunt omnes ecclesiastici usque ad ultimum clericum, tum omnes laici inchoando a doctoribus et militibus et papa post haec ivit ad castellum, ut inde videret pompam transeuntem prout videt et in castello sonarunt bombardae, quod mihi non placuit, nam melius esset, si in reditu victorioso id fiat. *Érszegi G.*: Curia i. m. 337–338.

33 *Érszegi G.*: Curia i. m. 336–339.

is, amiben összegezték, miért is került sorra a kereszteshadjárat meghirdetésére. A pápai bullát 1513 szeptember 3-i keltezéssel adták ki. A bulla eredeti példánya sajnos nem maradt ránk. Megmaradt viszont az eredetiről készült másolata a Vatikáni Titkos Levéltárban és maradt egy példánya Simon modrusi püspök hiteles átírásában. Ezt a Zichy család levéltára őrizte meg a számunkra.³⁴ A pápai bulla a nevét onnan kapta, hogy az oklevelet egy ólompecséttel pecsételték meg, amelynek egyik oldalán Szent Péter és Pál apostolfejedelmek feje látható, a másik oldalán pedig a pápa nevét olvashatjuk csupa nagybetűvel: XIII LEO.³⁵ Az oklevelet eredetileg kecske vagy juhbőrből készült hártýára írták.³⁶ Erre a rendkívül tartós anyagra írt pápai oklevél magába foglalja Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek kinevezését a kereszteshadjárat szervezésére, valamint azokat a kiváltságokat, melyeket Bakócz, a pápa személyes képviselője adhatott a kereszteshadjáratban résztvevőknek. A kereszteshadjáratot nemcsak Magyarországon, hanem a környező országokban is meghirdethették, sőt Dániában, Norvégiában és Svédországban is. Mivel a kereszteshadjárat a keresztény hit védelmében lett meghirdetve, az abban résztvevőknek teljes búcsút biztosított, azaz az elkövetett bűneik megbocsátását. Azok azonban akik személyesen résztvenni nem tudtak a kereszteshadjáratban, de annak megvalósulásához más módon hozzájárultak akár mert imádkoztak a hadjárat sikeréért, akár mert segítettek a hadjárat megszervezését vagy pénzt adtak a hadjáratra, szintén hasonló bűnbocsánatban részesülhettek.³⁷ A felajánlott támogatás igazolásául tanúsítványt adhattak ki Bakócz legátus titkárai, s mivel számíthattak arra, sokan lesznek, akik részt kívánnak venni valamiképpen a hadjáratban, ezeket a tanúsítványokat a kor színvonalán nyomtatott formula kitöltésével lehetett igazoltatni. Egy példánya a nyomtatott tanúsítványnak korunkra maradt. Münchenben őrzik, sajnos kitöltetlenül maradt ránk, tehát mivel nem lett kitöltve így nem ismerjük kinek a részvételét igazolta volna a nyomtatott formula.³⁸ Hogy a cél minél zavartalanabban valósulhasson meg, a pápa felszólította az egymással hadakozókat, hogy kössenek békét a hadjárat idejére. Így felszólítást kapott a békére Vaszilij orosz fejedelem és Zsigmond lengyel király, a Német Lovagrend, I. Miksa császár, Ferdinánd spanyol király, Henrik angol király stb.³⁹ Természetesen a különböző szerzetesrendek is résztvettek a kereszteshad meghirdetésében, a szakirodalomban különösen kidomborítják a ferencesek szerepét.⁴⁰ A számukra kiadott tartományfőnöki utasítás is a korunkra maradt.⁴¹ De nem ők voltak kizárólag a kereszt hirdetői, hanem bekapcsolódott elsősorban a világi papság, akik éppúgy kaptak megbízást a legátustól mint más egyháziak.⁴² A plébánosok buzgó közreműködéséről számtalan dokumentum vall, s minden bizonnyal így került közvetlen kapcsolatba a kereszteshadjárat vezetőjével, Szé-

34 MRH i. m. 35–54.

35 *Kiállítás* i. m. 81–82.

36 Oklevéltan. In: A történelem segéd tudományai. (Szerk. Kállay István.) Bp. 1986. 12–28.

37 MRH i. m. 35–54.

38 Uo. 54–55. A bucsúról és a bucsúcéduláról: A középkor. Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig. In: Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I. (Szerk. K. Balog János.) Szekszárd, 1978. 83–84.

39 MRH i. m. 56–57.

40 *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények 43. (1972) 213–261. Vö. A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448–1526. Közzéteszi Kertész Balázs. Fontes historici ordinis fratrum minorum in Hungaria. Magyar ferences források 7. Szerk.: Fr. Varga Imre Kapisztrán OMF. Budapest 2015.

41 MRH i. m. 58–59.

42 Uo. 73., 75–76., 78., 80–81., 92–93.

kely Györggyel az a Turkevéről származó Ambrus pap, aki krakkói egyetemi tanulmányai során bukkant fel a korabeli forrásokban⁴³ és egyetemi tanulmányai befejeztével borostyánkoszorús fokozattal foglalta el a dévaványai plébánia javadalmát. Találkozását a felkelés vezetőjével érzékletesen ábrázolja Szerémi György, ő hagyta az egyik legizgalmasabb forrást korunkra Magyarország romlásáról, amelynek végpontján ott sötétlik a Mohácsi csata (1526), ahol nemcsak csatát veszítettünk, hanem a középkori Magyarország is sírba szállt.⁴⁴

Visszatérve a keresztes-hadjáratához, a lelkesedés hamar elmúlt, gyorsan lelohadt, amikor kiderült, hogy a hadjáratra összegyűlt tömeg amerre jár, kárt okoz. Emiatt azután 1514. május 15-én⁴⁵ és az azt követő napokban a legátus kénytelen volt a kereszteshadjáratot lefűjni, sőt egyre inkább kénytelen volt engedni, hogy a király minél hathatósabban akadályozza a keresztesek gyülekezését. S mivel a kereszteshadjárat ötlete is a királytól származott, ahogy ez a Bátorosi Testülethez írt leveléből is kiderül, nem csoda, ha a király kénytelen volt Bakóczot igazoló bizonyítványt is kiállítani a bíboros védelmében. A király 1514. december 14-én Budán kiadott oklevelében Bakócz Tamás esztergomi érseket az általa meghirdetett keresztes hadjárat következtében kitért felkelés miatt az ellene hangoztatott hűtlenség vádjára alól tisztázni volt kénytelen.⁴⁶ A király és az ország által kezdeményezett, s Bakócz Tamás által vállalt, de a magyarországi körülmények között végbe nem vihető terv megvalósulása lehetetlenné vált. Pedig „Bakócz Tamás a korszak legnagyobb formátumú politikusa volt hazánkban, s tehetségét csodálatos pályafutása jellemezheti a legjobban... azonban Bakócz sem tudott felülemelkedni a pártok és egyének kicsinyes viszályain” – írja róla teljes joggal a parasztfelkelés kitűnő monográfusa.⁴⁷

Messzemenő következményei voltak a kudarcba fullad kereszteshadjáratnak. Még a Mohácsi csatába igyekvő királynak is azzal kellett törődnie, hogyan tudja a felkelés idején okozott károkért a tulajdonosokat kárpótolni.⁴⁸

43 Album studiosorum universitatis Cracoviensis I. ab anno 1400 ad annum 1489, Cracoviae, 1887, II. Ab anno 1490 ad annum 1551. Cracoviae, 1892, II. köt. 68. Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis, A Krakói (!) magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke. Ed.: Schrauf Károly 1493 – 1558. Budapest 1893. 10. Az adatokat Kelényi Borbálának köszönöm.

44 Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Budapest 1979. 73–76.

45 MRH i. m. 72–75. stb.

46 Regesztája: MRH i. m. 300. Szövege: Érszegi Géza: Jó célra, tudniillik az ország védelmére... Adalék Bakócz Tamásnak a parasztfelkelésben játszott szerepéhez. In: „Nem sülyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerkesztő: Jankovics József. Felelős szerkesztő: Császtvay Tünde. Szerkesztők: Csörsz Rumen István, Szabó G. Zoltán. Budapest, 2007. 1379–1385. Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

47 Barta–Fekete-Nagy: i. m. 24.

48 MRH i. m. 540. Vö. Érszegi–Kenéz–Solymosi: i. m. 1013–1016.

MOLNÁR ANTAL

MAGYARORSZÁGI OBSZERVÁNS FERENCES
FORMULÁSKÖNYVEK A 16. SZÁZAD ELEJÉRŐL

Az elmúlt évtizedben több jelentős kutató, így Jacques Le Goff és Jaques Dalarun is joggal állapították meg, hogy az egyébként virágzó ferences történeti kutatásokban túlságosan kevés tér jutott az adminisztratív struktúráknak és a rend igen gazdag adminisztratív írásbeliségének a vizsgálatára.¹ Míg a kutatók a ferences filozófia és teológia dokumentumait régóta elemzik, addig a rendi kormányzat által termelt iratok kiadásával és feldolgozásával sokkal kevesebbet foglalkoztak.²

A jelen tanulmány célja, hogy bemutasson egy folyamatban levő kutatást, amelynek tárgya a magyarországi obszerváns ferencesek formuláskönyveinek összegyűjtése és publikálása.³ 2008-ban bukkantam rá egy elveszettnek hitt obszerváns ferences formuláskönyvre az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, amely mintegy fél-ezer levélmintát tartalmaz a 16. század elejéről, és amely forradalmi mértékben bővíti ismereteinket a magyarországi obszerváns ferencesek rendi kormányzatáról és mindennapjairól a reformáció és az oszmán hódítás hajnalán.⁴ Ezt követően hozzáálltam a magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek szisztematikus felkutatásához és átírásához, amely munka eredményeként reményeink szerint 2016-ban négy ferences kódex formulás anyaga lát napvilágot az *Analecta Franciscana* sorozat részeként.

A magyarországi ferences obszervancia kettős kötődésű: egyrészt a boszniai ferencességből nőtt ki, másrészt pedig az itáliai obszervancia legnagyobb hatású reformereinek, két „oszlopának”, Kapisztrán Jánosnak és Marchiai Jakabnak a missziója

1 Erre a hiányra lásd *Giulia Barone* megjegyzését *Francesca Joyce Mapelli* kötetének előszavában: *L'amministrazione francescana di Inghilterra e Francia. Personale di governo e strutture dell'Ordine fino al Concilio di Vienne (1311)*. Roma, 2003. (Medioevo 7.) VII–IX.

2 A ferences történeti kutatások tematikai és kronológiai egyoldalúságaira újabban egy vaskos monográfia hívta fel a figyelmet: *Giuseppe Buffon: Storia dell'ordine francescano. Problemi e prospettive di metodo*. Roma, 2013. (Temi e testi 120.)

3 A formuláskönyvek műfajáról itt nem szólok bővebben, hiszen (mint alább látni fogjuk) a magyar történetírás immár több mint két évszázada kiemelt forrásként használja ezt a dokumentumtípust. Általános jellemzőire lásd: *Guido Van Dievoet: Les coutumiers, les styles, les formulaires et les „artes notariae”*. Turnhout, 1986. (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 48.) A műfajra vonatkozó hatalmas szakirodalom idézése helyett itt csupán a Nemzetközi Diplomatikai Társaság 2012. évi kongresszusára utalok, amely a formuláskönyveket választotta témájának: *Les formulaires. Compilation et circulation des modèles d'actes dans l'Europe médiévale et moderne. XIIIe congrès de la Commission internationale de diplomatique organisé par l'École nationale des chartes, l'École pratique des hautes études et le GDR „Diplomatique” du CNRS, avec le concours des Archives nationales, Paris, 3–4 septembre 2012.*

4 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZKK), Oct. lat. 775.

nyomán erősödött meg.⁵ A ferencesek 1339-ben alapították meg a bosnyák vikáriát. Az alapításra a rendfőnök, Geraldus Odonis európai vizitációs körútja szolgáltatta az alkalmat, aki Magyarországról Boszniába utazott, és II. Kotromanić István bán kérésére néhány társát Boszniában hagyta. A *Vicaria Bosnae* a középkori Balkán-félsziget legdinamikusabban fejlődő katolikus egyházi intézménye volt: számos kolostort alapítottak a Magyar Királyságban, a Velence fennhatósága alatt álló dalmáciai területeken, a Raguzai Köztársaságban, Dél-Itáliában; misszionáriusaik működtek Havasalföldön és Bulgáriában is.⁶ A dél-magyarországi kolostorok 1448-ban önállósultak *Vicaria Hungariae* néven, 1517-től önálló magyar rendtartományt (provincia) alkottak (1523-tól Legszentebb Üdvözítőről nevezett magyarországi ferences rendtartomány). Emellett természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a „régii” magyar ferences rendtartomány sem szűnt meg létezni, 1523-tól Szűz Máriáról nevezett magyarországi ferences rendtartományként működött.

A magyar obszervánsok – a boszniaiakhoz hasonlóan – elzárkóztak az itáliai és spanyol remete és misztikus irányzatoktól, és elutasították a franciákra jellemző radikális szegénység-modellt is. Az obszervancia magyar változata tehát egy mérsékelt, konzervatív és intézmény-központú megújulást jelentett, amelyben a lényegét a regula-hűség és a külsőségek pontos megtartása jelentették. A magyar vikária 1458 és 1502 között nem az obszervánsok cizmontán generális vikáriusához, hanem az egyetemes (tehát konventuális) rendfőnök alá tartozott, így egyrészt egyenrangúak voltak a konventuális rendtartománnyal, másrészt pedig kormányzatukat önállóbban, az itáliai központtól függetlenül intézhették. 1502-ben a vikária – elkerülendő a konventuálisok által erőltetett fűziót – visszatért a cizmontán általános helynök joghatósága alá, ami viszont a közvetlenebb ellenőrzés mellett sem jelentette a magyar sajátosságok felszámolását. Ezek a sajátosságok pedig a „pragmatikus ferencesesség” fogalmával írhatók le a legpontosabban: a ferencesek mindennapi élete nem a heroikus áldozatvállalás, hanem a rendszeres imaélet és a lelkipásztori munka köré szerveződött.⁷

A magyarországi konventuális ferencesek 1454. évi és 1508. évi reformjai után a rend két ága közötti egyházfegyelmi és szellemiségbeli különbségek egyre csökkentek. Igali Fábián tartományfőnök reformstatútumai gyakorlatilag egy obszerváns jellegű megújulást irányoztak elő a magyar konventuális rendtartomány számára, egyedül a közös szegénység kérdését nem érintették.⁸ A magyarországi (eredetileg konventuális) rendtartomány 1517-ben hivatalosan is elfogadta az obszervanciát, ettől kezdve tehát két

5 A magyarországi ferences obszervancia történetének legújabb és legteljesebb összefoglalása: *Marie-Madeleine de Cevins: Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450–vers 1540)*. Roma, 2008. (Bibliotheca Seraphico-Cappucina 83.) A régebbi magyar irodalomból lásd a 30. jegyzetben idézett munkákat. Ahol külön nem hivatkozom, ezen monográfiák tényanyagára támaszkodom.

6 *Jozo Džambo: Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien*. Werl/Westfalen, 1991. (Franziskanische Forschungen 35.); *Molnár Antal: Ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában*. In: *Uő: Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltság katolikus művelődés történetéből*. Bp., 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) 54–75.

7 *M.-M. de Cevins: i. m.* (5. j.) 195–229.

8 *Arnold Magyar: Die Ungarischen Reformstatuten des Fabian Igali aus dem Jahre 1454. Vorgeschichte und Auswirkung der Statuten*. Archivum Franciscanum Historicum 64. (1971) 71–122.

obszerváns rendtartomány működött Magyarországon; a konventuálisok csak a 17. század elején érkeztek újra az országba Lengyelországból és Itáliából.⁹

A szalvatoriánus rendtartomány keretein belül 1517-ben 70 kolostorban mintegy 1500 szerzetes élt. A mariánusokról csak későbbi adatunk van: 1531-ben 36 kolostoruk volt, arányaiban ez kb. 700 szerzetest jelent. A 100 kolostor és a 2200 szerzetes két emberöltő alatt, a század végére 8 kolostorra és mintegy 60 szerzetesre zuhant le, vagyis a veszteség átlagban 95%-os. Az 1526–1537 közötti hadműveletek során pusztultak el a délvidéki kolostorok, az 1541–1556 közötti hadjáratok az alföldi és a dunántúli intézményeket söpörték el. A Habsburg hatalom alá került országrészben a protestantizmus lutheri és helvét irányához pártoló földesurak általában megvonták a támogatásukat a barátoktól, a szerzetességtől elidegenedő városok és falvak alamizsnái is elmaradtak. Olykor kifejezett atrocitások is előfordultak: Beregszászon a város lakossága pusztította el a kolostort, részben megölve, részben rabságba vetve a barátokat, Erdélyben pedig 1556 után a városi nép és a nemesek erőszakos támadások kíséretében üzték el őket.

A rendtartományi káptalanok határozatai és a formuláskönyvek tanulságai értelmében a rendtartomány vezetése több módszerrel igyekezett megkapaszkodni az egyre nehezebb feltételek között, vagyis a katasztrofálisnak tűnő veszteségek ellenére teljesen józanul mérték fel lehetőségeiket és feladataikat. Az első török támadások (1526–1532) után még hősiesen próbálkoztak az elpusztult renházak feltámasztásával és újbóli benépesítésével, sőt a Dél-Alföldön még új alapításra is van példa (Gerla, 1531). Az 1540-es évek kedvezőtlen tapasztalatainak hatására viszont a reménytelen helyzetbe került, különösen a török támadástól veszélyeztetett, illetve az ellenséges városi tanácsoktól és nemesektől függő kolostorokat már önként feladták: az épületet átadták az illetékes hatóságnak, a barátok pedig a felszámolással megbízott elöljáró vezetésével a biztonságosabbnak és fenntarthatónak ítélt kolostorokba húzódtak vissza. Ezzel a bölcs mérséklettel egyrészt elkerülték a felesleges anyagi és emberveszteségeket, másrészt pedig a stratégiai fontosságú támaszpontjaikat erősítették meg. A fegyelmi kérdésekben semmit sem engedtek a korábbi évszázad szigorúságából, az eretnek-gyanús vagy rossz életű barátokat súlyosan megbüntették vagy eltávolították maguk közül, így a fellazulás még a legnehezebb időkben sem volt jellemző a rendre.

Ugyanakkor a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás jegyében (akárcsak boszniai testvéreik) több kompromisszumot is tettek az apostoli szegénység rovására. A veszélyeztetett kolostorok az 1550-es évektől tarthattak lovakat és kocsikat a menekülés esetére, alamizsna híján a rendtartományi káptalanok nemcsak templomi perselyeket, hanem olykor kifejezetten a gazdálkodást is engedélyezték. Azokba a városokba, különösen az Alföldön, ahol számottevő katolikus lakosság élt, viszont korábban nem volt kolostoruk, vagy időközben távozni kényszerültek, az 1530-as évek végétől egészen a század utolsó harmadáig hitszónokokat küldtek. Ezzel legalább töredékeiben sikerült megőrizniük a katolikus kisebbségeket az ekkor már egyházi intézmények nélküli településeken. A túlélés érdekében tett lépések eredményeseknek bizonyultak: a két rendtartomány az 1570-től 1606-ig terjedő három és fél évtizedben volt történetének mélypontján, ugyan-

⁹ Molnár Antal: Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon. A kora újkori magyarországi misziók elméleti alapvetésének és tevékenységi formáinak történetéhez. *Aetas* (1992/3) 44–77.

akkor már az 1560-as évektől vannak folyamatosan adataink az új hivatások ébredésére, amelyek a 17. század elejére megalapozzák a rend bámulatós újjászületését.¹⁰

A ferences írásbeliség fontos műfaját jelentik a formuláskönyvek, amelyek egyrészt a rendi levelezés műfajait és irattípusait rögzítik, másrészt viszont nagyszámú (egészben vagy részleteiben megőrzött) eredeti levelet mentettek meg számunkra. Ez utóbbi szempont különösen is fontos Magyarország esetében, ahol a török pusztítás és a protestáns reformáció miatt a középkori ferences levéltárak elpusztultak, és alig több mint 60 eredeti obszerváns ferences kiadású oklevél maradt ránk (szinte valamennyi *litterae confraternales*).¹¹ A formuláskönyvek mindennapos használati jellegük miatt nagyon ki voltak téve a pusztulásnak, aktualitásukat elveszítve nem törekedtek a megőrzésükre, az európai gyűjteményekben csak kevés ilyen típusú kódexet őriznek. A nemzetközi ferences kutatás csupán kéttucatnyi formuláskönyvet ismer, ezek közül komolyabb terjedelmű mindössze hét darab.

A fentiek miatt is nagyon örvendetes, hogy a magyarországi obszerváns ferences rendtartomány középkori levéltárából négy formuláskönyv maradt ránk, amelyek közül hármat az Országos Széchényi Könyvtár őriz, egyet pedig a gyöngyösi ferences kolostor könyvtára. Mind a négy kötet a 15. század végéről és a 16. század első évtizedeiből származik, leginkább az 1510 és 1535 közötti negyedszázadból, és elsősorban a provinciálisok és custosok kancelláriájának levelezését tartalmazzák. A tervezett kiadványban két kódexet teljes terjedelmében kívánok közzétenni. Az első kódex (OSZKK Cod. lat. 432.) 219 önálló szövegegységet, inkább normatív szövegeket tartalmaz (pl. a tartományfőnökök exhortációit 1488 és 1523 között).¹² A második kódex (OSZKK Oct. lat. 775.) 508 szövegegységből áll, és túlnyomórészt tényleges levelezést tartalmaz: elsősorban a szerzetesek (tartományfőnökök, custosok, gvardiánok és egyszerű barátok) különböző témákban folytatott levélváltását.¹³ A harmadik, a gyöngyösi formuláskönyv (Gyöngyösi Ferences Könyvtár Cod. Med. 3.) egy speciális kolligátum, két rendkormányzati kézikönyvből (*Firmamentum Trium Ordinum*, Paris, 1511. és *Speculum Minorum*, Venezia, 1513.),¹⁴ illetve a magyar provincia kormányzatához szükséges dokumentáció kéziratok betoldásaiból összeállított könyv, amelybe a nyomtatott iratminták után még 136 kéziratot formulás szövegegységet másoltak be. A negyedik kötet (OSZKK Oct. lat. 1220) Nádasdi Bálint Párizsban tanult magyar ferences omniáriuma, amelybe a szerző egyetemi jegyzetei mellé különböző levélmintákat is bemásolt, közöttük néhány ferences vonatkozásút is.¹⁵

10 Összefoglalóan: Molnár Antal: Magyar ferencesek a hódoltságban. In: *Uő: Elfelejtett végvidék* i. m. (6. j.) 90–109.

11 Kertész Balázs: A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai (1448–1526). Bp., 2015. (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria 7).

12 A kódex ismertetése és történeti tanulságainak bemutatása: Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények* 43. (1972) 213–261.

13 A kódex leírása: Csontos János: A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője 1532–1535-ből, a budapesti ferenczrendi könyvtárában. *Magyar Könyv-szemle* 5. (1880) 51–85.

14 Az idézett ferences rendkormányzati segédkönyvek analitikus leírása: Jean-Xavier Lalo: Les Recueils des sources juridiques franciscaines (1502–1535). Description et analyse. *Archivum Franciscanum Historicum* 73. (1980) 257–340, 527–640, 74. (1981) 146–230.

15 *Vízkelety András*: Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztról. In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza–Herner János–Keserű Bálint. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) 121–128.

A négy kódexben található mintegy 850 levél és levélminta igen jelentős hozzájárulás nemcsak a magyarországi ferences dokumentációhoz, hanem az európai ferences írásbeliség történetéhez is.¹⁶ Ilyen terjedelmű ferences formulás dokumentációt még nem tettek közzé; Giuseppe De Luca, Michael Bihl, Clément Schmitt, Cesare Cenci és Damien Ruíz kiadványai mind kisebb volumenűek a magyar anyagnál.¹⁷

A formuláskönyvek tanulmányozásának elsődleges tanulsága, hogy létezik egy általánosan használt rendkormányzati szöveganyag, ez került be válogatva a rendtartományok formuláskönyveibe, de emellett számos, a korszak és a rendtartomány sajátos problémáira reflektáló iratot is bemásoltak, amelyekből nemcsak a rendtörténet, hanem az egyháztörténet, művelődéstörténet és politikatörténet számos kérdésére is választ kaphatunk. A négy említett formuláskönyv fontos forrása az 1514. évi parasztháború, a reformáció és a török hódítás korának ferences és általában magyarországi történelmének.

A késő középkori Magyarországon számos olyan adminisztratív központ létezett, amely önálló, kialakult írásbeliséggel rendelkezett, és amely egységes iratformulákat használt, ezért szüksége volt formuláskönyvekre; ezek közül a legjelentősebbek a királyi kancellária, a püspöki székhelyek, a hiteleshelyek, illetve a megyei és a városi igazgatás szervei. Emellett természetesen Magyarországról is számos leveleskönyv ismert, mindegyik a pápai kúria és a császári udvar írásbeliségéhez kötődő darabok, valamint humanista episztolográfiák és leveleskönyvek.¹⁸ A magyar középkor emlékei közül nagyon sok elpusztult, összesen mintegy 300.000 eredeti oklevél maradt fenn az 1000 és 1526 közötti fél évezredből, jóval kevesebb, mint akár egyetlen jelentősebb itáliai városban a jelzett időszakból.¹⁹ Ez a körülmény magyarázza, hogy a magyar történettudomány nagyon korán felmérte a formuláskönyvek jelentőségét, amelyek számos eredeti iratot

16 A ferences írásbeliség sajátosságairól lásd: *Nicoletta Giovè Marchioli*: Il codice francescano. L'invenzione di un'identità. In: *Libri, biblioteche e letture dei frati mendicanti (secoli XII–XIV)*. Atti del XXXII Convegno internazionale, Assisi, 7–9 ottobre 2004. Spoleto, 2005. (Atti dei Convegni della Società internazionale di studi francescani e del Centro interuniversitario di studi francescani. Nuova serie 15.) 375–418.

17 *Giuseppe De Luca*: Un formulario della cancelleria francescana e altri formulari tra il XIII e XIV secolo. *Archivio Italiano per la Storia della Pietà* 1. (1951) 219–393; *Michael Bihl*: *Formulae et documenta e cancellaria Fr. Michaelis de Cesena, O.F.M. ministri generalis 1316–1328*. *Archivum Franciscanum Historicum* 23. (1930) 106–171; *Clément Schmitt*: Documents sur la Province franciscaine de Strasbourg aux XIV–XVe siècles d'après un Formulaire de Lucerne. *Archivum Franciscanum Historicum* 59. (1966) 211–300; *Cesare Cenci*: Privilegi e Costituzioni di un codice dell'Osservanza di Siena. *Archivum Franciscanum Historicum* 77. (1984) 67–80; *Uő*: Il Vademecum di un dotto francescano della prima metà del sec. XIV. con formulari di lettere. *Studi Francescani* 94. (1997) 427–477; *Damien Ruíz*: Pour l'histoire franciscaine provençale: le Formvlarivm litterararvm Provincie (XVe s.) *Archivum Franciscanum Historicum* 93. (2000) 139–216. Néhány példa más, általában vegyes tartalmú kötetekben fennmaradt ferences levélformulák kiadására: *Konrad Eubel*: *Geschichte der oberdeutschen (Straßburger) Minoriten-Provinz. Würzburg, 1886* 385–396; *Redemptus Mentis*: Ein Beitrag zu den franziskanischen Formelbüchern des Mittelalters. *Franziskanische Studien* 16. (1929) 303–305; *José García Oro*: La documentación franciscana española. Notas para una archivística y diplomática franciscana. *Archivo Ibero-Americano* 42 (1982) 7–74, 69–74; *Colman N. Ó. Clabaigh*: *The Franciscans in Ireland, 1400–1534. From Reform to Reformation*. Dublin, 2002. (Maynooth Historical Studies) 181–186.

18 Összefoglalóan: *Kornél Szovák*: Funktion und Formen der Formelbücher im mittelalterlichen Ungarn. Az előadás a 3. jegyzetben idézett nemzetközi konferencián hangzott el, és a konferencia anyagát tartalmazó kötetben lát napvilágot. Itt mondok köszönetet a szerzőnek, aki a megjelenés alatt álló forráskiadványom lektora, munkám során nyújtott sokoldalú segítségéért, és hogy tanulmányát kéziratban rendelkezésemre bocsátotta.

19 *György Rácz*: *Collectio Diplomatica Hungarica*. Medieval Hungary online. *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 56. (2010) 423–444.

őriztek meg számunkra, legalább részben pótolva ezzel az elveszett okleveleket.²⁰ A magyar történettudós, Kovachich Márton György 1799-ben publikálta hatalmas forrásgyűjteményét, amelyet formuláskönyvek alapján állított össze,²¹ bő hat évtizeddel a német Ludwig Rockinger híres kétkötetes formuláskönyv-gyűjteménye előtt.²²

Az európai egyháztörténet-írásban szinte már közhely, hogy a szerzetesrendi reformok mindig a szervezet központosítását is jelentették, ami az írásbeli kommunikáció rendszeresebbé és formalizáltabbá tételéhez is vezetett²³ – nem véletlen, hogy a legkorábbi szerzetesrendi formuláskönyvek éppen a ciszterciektől maradtak fenn.²⁴ A késő középkorban az egyházi intézmények közül a leginkább központosított szervezettel, legkiterjedtebb intézményhálózattal az obszerváns ferencesek rendelkeztek, egyértelmű tehát, hogy az ő írásbeli kommunikációjuk volt a leginkább sokrétű.²⁵ Ennek a gazdag írásbeliségnek Magyarországon bizonyos, elsősorban normatív és liturgikus–lelkipásztori emlékei maradtak fenn a 15. század végéről, de leginkább a 16. század első évtizedeiből. A legfontosabb műfajok a következők: regula-másolatok, a káptalani konstitúciók (egy idő után a kolostorokban lakó szerzetesek névsorával együtt),²⁶ a hivatalos rendi emlékezet szempontjából kulcsfontosságú obszerváns ferences krónika, amelynek összesen nyolc kéziratot másolatát ismerjük,²⁷ pápai és uralkodói kiváltságlevelek gyűjteményei, liturgikus kéziratok, prédikációk, Ferenc-legendák, gyóntatási segéd-

20 *Bónis György*: Középkori jogunk elemei. Bp., 1972. 143–233. passim.

21 *Martinus Georgius Kovachich*: Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus, authenticisque Regni Hungariae olim usitati. Pesthini, 1799.

22 *Ludwig von Rockinger*: Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. I–II. München, 1863. Reprint kiadása: Aalen, 1969. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte 9.)

23 *Klaus Schreiner*: Verschriftlichung als Faktor monastischer Reform. Funktionen von Schriftlichkeit im Ordenswesen des hohen und späten Mittelalters. In: Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen. Akten des Internationalen Kolloquiums, 17.–19. Mai 1989. Hrsg. von Hagen Keller–Klaus Grubmüller–Nikolaus Staubach. München, 1992. (Münsterische Mittelalterschriften 65.) 37–75; *Uő*: Lautes Lesen, fiktive Mündlichkeit, verschriftlichte Norm. Einleitende Vorbemerkungen über Fragen, Themen und Ergebnisse einer Tagung. In: Viva vox und ratio scripta. Mündliche und schriftliche Kommunikationsformen im Mönchtum des Mittelalters. Hrsg. von Clemens M. Kasper–Klaus Schreiner. Münster, 1997. (Vita regularis 5.) 1–36.

24 *Sixta Görtz*: Formularbücher des 13. und 14. Jahrhundert als Zeugen organisationsbezogener Schriftlichkeit im Zisterzienserorden. In: De ordine vitae. Zu Normevorstellungen, Organisationsformen und Schriftgebrauch im mittelalterlichen Ordenswesen. Hrsg. von Gert Melville. Münster, 1996. (Vita regularis 1.) 285–314.

25 Az obszerváns ferences házak hálózatáról Olaszországban lásd: Fratres de familia. Gli insediamenti dell'Osservanza minoritica nella penisola italiana (sec. XIV–XV). A cura di Letizia Pellegrini–Gian Maria Varanini. Verona, 2011. (Quaderni di Storia Religiosa XVIII.) A magyarországi obszerváns ferencesek megtelepedési politikájára és szervezetére: *M.-M. de Cevins*: i. m. (5. j.) 31–62, 151–193. A rendi kommunikáció történetére: *Jens Röhrkasten*: On the Problem of Communication in the Franciscan Order. In: Franciscan Organisation in the Mendicant Context. Formal and informal structures of the friars' lives and ministry in the Middle Ages. Ed by Michael Robson–Jens Röhrkasten. Münster, 2010. (Vita regularis 44.) 307–329.

26 A magyarországi obszerváns ferencesek káptalani konstitúcióinak kiadása: *Ignatius Batthyány*: Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium. III. Claudiopoli, 1827. 609–669; *Bunyitay Vince–Rapaics Raimund–Karácsonyi János*: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. Bp., 1904. 462–530.

27 *Keveházi Katalin*: Ferences krónika. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. III. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp., 2005. 84–85. A krónika kiadása: Blasii de Zalka et continuatorum eius chronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae. In: Analecta Monumentorum Hungariae historicorum litterariorum maximum inedita. I. Collegit etc. *Franciscus Toldy*. Pest, 1862. 213–315. Reprint kiadása *Érszegi Géza* gondozásában: Bp., 1986.

könyvek.²⁸ A fenti forrástípusokat szervesen egészíti ki a rendtagok egymás közötti és a külvilággal folytatott kommunikációjával kapcsolatos forrásanyag: a különböző szinten álló előljárók és rendtagok levelezése, engedélyek, vizitációs akták, kinevezési dokumentumok, amelyeknek elsősorú gyűjteményei a szóban forgó formuláskönyvek.

A formuláskönyvek feldolgozásának legfontosabb hozadéka, hogy a magyarországi hivatali írásbeliség története egy újabb, eddig ismeretlen központ anyagával gyarapodik. Egy olyan, nemzetközi minták alapján működő kancelláriai gyakorlatot ismerünk meg a legapróbb részletekig, amelynek eddig a létezéséről is alig tudtuk: jelentős hozzájárulás ez a magyarországi oklevéltanhoz, hiszen számos új irattípus, okleveles formula magyarországi használatát tudjuk ezzel kimutatni. A késő-középkori magyarországi latinság szókincese is jelentős mértékben bővült: a magyar középlatin szótár kiegészítő kötetébe az általam kiadásra előkészített formuláskönyvekből számos új szó és kifejezés került be.²⁹ A már kiadott európai formulagyűjteményekkel való összevetés pedig ugyanebből a szempontból fontos tanulságokkal szolgál az egyetemes ferences írásbeli kultúra vizsgálatához, hiszen a magyarországi anyag teljesen az európai ferences írásbeliségből táplálkozik ugyan, de a vizsgált kódexek alapján lehetővé válik a magyarországi sajátosságok kimutatása, mindelelőtt a hazai latinság jellemzőinek feltárása. A formuláskönyvek tele vannak hungarizmusokkal, sokszor alig érthető, nemcsak a klasszikus, hanem az általános középkori retorikai gyakorlattól eltérő nyelvi fordulatokkal. Ezek sokszor ugyan megnehezítik a levelek értelmezését, viszont a megfejtést követő komoly sikerélmény mellett jelentős mértékben gazdagítják az egyetemes ferences íráskultúra panorámáját.

A másik értelmezési szempont a formuláskönyvekben található rendtörténeti és általános történeti információk gyűjtése és kontextualizálása. Ezek az információk nagyrészt újak, hiszen nem ismerték őket a ferences rend magyarországi történetének monográfusai.³⁰ Néhány jelentősebb tanulmány használta ugyan a kódexeket, itt elsősorban Kollányi Ferenc³¹ és Szűcs Jenő³² írásaira kell utalnom, de természetesen messze va-

28 A középkori magyarországi (köztük ferences) kódexek bibliográfiája: *Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára*: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III. Bp., 1988–1994. (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. Seria nova 23. 31. 33.); *Üök*: Ariadne. A középkori magyarországi irodalom kéziratának lelőhelykatalógusa. Bp., 1995. (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. Seria nova 34.) Itt csupán néhány, a ferencesek adminisztratív írásbeliségével (is) foglalkozó írást említek: *Tarnai Andor*: A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények 77. (1973) 135–147; *Keveházi Katalin–Monok István*: A Csongrád Megyei Levéltár ferences kódexe. In: *Collectanea Tiburtiana* i. m. (15. j.) 65–82; *Keveházi Katalin*: Egy ferences kódex filológiai problémái. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kulcsár Péter–Mader Béla–Monok István. Szeged, 1989. 109–120; *Vizkelety András*: A középkori többnyelvűség jelei hazai ferences kódexekben. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. II. Szerk. Öze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Bp., 2005. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák I/2.) 645–651; *Kertész Balázs*: Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 128. (2012) 212–233.

29 *Lexikon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. Supplementum. I. A–I. Szerk. *Szovák Kornél*. Bp., 2013.

30 *Szabó György Pius*: Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez. Bp., 1921; *Karácsonyi János*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp., 1923–1924. A magyarországi obszerváns ferenceséssel foglalkozó legújabb monográfia szerzője használta a legrégebbi formuláskönyvet és részleteket közölt is belőle: *M.-M. Cevins*: i. m. (5. j.) 479–552.

31 *Kollányi Ferenc*: Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében. Bp., 1898.

32 *Szűcs J.*: i. m. (12. j.); *Üő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78. (1974) 409–435.

gyunk még attól, hogy átfogó képet kapjunk arról a gazdagságról, amely a négy kódex alapos elemzése után feltárul majd előttünk. Az alábbiakban néhány olyan, általánosabb érvényű tanulságra szeretnék utalni, amelyek a ferences obszervancia általános története számára is izgalmasak lehetnek.³³

Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni: a formuláskönyvekbe sokszor eredeti dokumentumokat másoltak be, és az esetek egy részében nem törölték a konkrét adatokat. Ilyenkor az iratok számos információt tartalmaznak az egyes kolostorok vagy rendtagok történetéről: építkezésekre, adományokra, konkrét kapcsolatokra, egyes személyek pályájára vonatkozóan. Ugyanakkor ennél is fontosabb a levelekben érintett esetek, problémák reprezentativitása. Csupán egyetlen példát szeretnék erre idézni: a második formuláskönyvben 14 olyan levelet találunk, amikor az előljáró a ferences szerzetest a szüleihez vagy a rokonaihoz engedi haza különböző indokokkal. Itt nyilván nem a konkrét adat a fontos, vagyis hogy melyik fráter hova utazott haza, hanem az a tény, hogy a ferencesek körében a rokonokkal fenntartott kapcsolat nem szűnt meg, hiszen nagyszámú levélmintára volt szükségük az ilyen jellegű engedélyek megfogalmazásához.

A ferences formuláskönyvek általános történeti tanulságaira a legfontosabb példát az első formuláskönyv elemzése során Szűcs Jenő nyújtotta. Az 1514 körül keletkezett levelekből, mindenekelőtt a tartományfőnökök exhortációiból világosan kirajzolódnak azok a belső rendi feszültségek, amelyek következtében az obszervánsok fiatalabb generációja csatlakozott a Dózsa György által vezetett parasztfelkeléshez (1514), jelentősen hozzájárulva a mozgalom ideológiájának megalkotásához, majd egy-két évtizeddel később a korai reformáció első képviselői között ugyanezen ferences csoport tagjait kereshetjük.³⁴

Rendtörténeti szempontból a leglényegesebb hozzájárulást a ferences obszervancia intézményes struktúrájának, igazgatásának, adminisztrációjának szinte teljes spektrumban történő bemutatása jelenti. Az iratanyag legnagyobb része a belső rendi jogalkalmazással áll kapcsolatban: a vizitációk és a rendtartományi káptalanok megszervezésére, a rendi konstitúciók végrehajtására, a tisztségviselők kinevezésére, a rendi igazgatással kapcsolatos utazásokra vonatkozó dokumentumokról van szó. Nyilván a formuláskönyv megszerkesztéséhez a leghatékonyabb módszert az egy csomóban levő, ugyanazon ügyszálhoz tartozó különböző levéltípusok bemásolása jelentette, ennek köszönhetően olykor egyetlen eseménnyel, problémával kapcsolatban több iratot is találunk egymás mellett, amelyek alapján rekonstruálni tudjuk az adott esemény történetét. Erre jó példa az 1533-ban Czibak Imre váradi püspök támogatásával tartott gyulai káptalan, amelynek szervezésével kapcsolatos levelezést a szerkesztő bemásolta a második formuláskönyvbe.

Egy alapvetően a rendtagok mobilitására épülő rendszerben az utazásnak központi jelentősége volt. A barátok változatos indokokkal keltek útra: a kolduló körutak és az áthelyezések mellett számos okból mentek másik kolostorba, zarándoklatra, rokonaikhoz vagy éppen orvoshoz és gyógyfürdőkhöz. A rendtagok a legkülönbözőbb ügyekben utaztak a városokba vagy a nemesek udvaraiba, főurak és főpapok gyóntatói voltak, a városokban

33 Az alább elmondottak forrásait a formuláskönyvek levélmintái jelentik, az egyes forráshelyekre külön nem hivatkozom, a rövidesen megjelenő forráskiadványban a mutatók alapján a jelzett témakörökre vonatkozó dokumentumok visszakereshetőek lesznek.

34 Lásd a 32. jegyzetet.

vagy éppen a kereszteshadnak prédikáltak. Az utazás számos nehézséget jelentett és sok fegyelmi problémát is okozott, amelyeket a rendi vezetésnek orvosolnia kellett. Nem véletlen, hogy a formuláskönyvek legnagyobb tartalmi egysége a rendtagok utazásaira vonatkozik. A *stabilitas loci* hiánya, a ferencesek fel- majd eltűnése a kolostorokból olykor rémhírek terjesztésének is táptalajt nyújtott. A legérdekesebb ilyen tartalmú engedélyt az a barát kapta, akinek korábbi szolgálati helyére kellett utaznia, hogy a saját halálhírét személyes megjelenésével cáfolja. Az állandó utazásnak és a sűrű levélváltásnak volt egy kifejezetten praktikus oldala: a kolostorok és főleg őrségek közötti híráramlás. Számos levélben politikai és egyéb híreket is közöltek, elsősorban a törökök és németek pusztításairól. Több levélből egyértelműen kiderül, hogy ez a hírszolgáltatás kifejezetten szervezett volt az egyes kolostorok között.

A másik nagyon fontos elemzési szempont a ferences gazdálkodás vizsgálata, amelyről eddig csak normatív szövegekből, leginkább a káptalanokon hozott tiltó határozatokból és az exhortációk feddéseiből voltak ismereteink. Magyarországon a középkorból obszerváns ferences számadáskönyv vagy más, kifejezetten gazdasági jellegű dokumentáció nem maradt fenn. Közismert, hogy a ferenceseknek nem rendelkeztek birtokokkal, sőt magántulajdonnal sem. Ugyanakkor a magyarországi obszerváns rendtartománynak a 16. század legelején 70 kolostora és mintegy 1500 tagja volt, ezek ellátása komoly szervezőmunkát, központilag is irányított gazdálkodást igényelt. A rendtartományon belül az egyes őrségek gazdasági egységet alkottak, amelyekben az adományok elosztását és szállítást meg kellett oldani. A török és német pusztítás, a rossz termés, az általános elszegényedés és a nemesség eltávolodása a rendtől súlyos hiányokat és egyenlenségeket okozott a rendtartomány ellátásában, emiatt az őrségek között szabályos cserekereskedelem alakult ki. Az élelmiszer- (szalonna, bor, gabona, gyümölcs, méz és különösen a böjti hal) és a pénzadományok kiegyenlítése az őrségek között komoly szervezőmunkával és levelezéssel járt. Ugyanígy folyamatos volt a tartós fogyasztási cikkek áramlása, az egyes kolostorok és rendtagok állandóan kértek egymástól és küldtek egymásnak a mindennapi élethez nélkülözhetetlen tárgyakat, leginkább papírt és könyveket, de mást is: tűzfogó csipővast, halászhalót, olajat, lámpát, órát, ólom- és üvegampullákat, szemüveget, fűsüt vagy éppen sarut. Ezen a téren a legnagyobb kihívást a ruházat biztosítása jelentette. A szöveteket nemcsak vették, hanem ugyanúgy cserekereskedelem révén szerezték be a másik kolostorokból, illetve olykor loptak is egymástól.

A harmadik fontos tanulságot az obszervánsok társadalmi kapcsolatrendszerének rekonstrukciója jelenti. A legfontosabb és legszorosabb kapcsolat a támogatókhoz fűzte a rendet, mindenekelőtt az uralkodóhoz, az arisztokráciához és az egyházi hierarchiához. Számos levélben fordultak hozzájuk a legkülönbözőbb kérésekkel, általában élelmet, bort, böjti halakat, olajt vagy koldulási engedélyt kértek, de a társadalmi elit támogatta a kolostorok építését és javítását, és ők védték a ferenceseket ellenfeleikkel, leginkább a féltékeny plébánosokkal és a kapzsi tisztartókkal szemben. A barátok ezért cserébe imaközösségeikbe fogadták támogatóikat; a *litterae confraternales*-mintákból tudjuk, hogy nemcsak főpapokat és arisztokratákat, hanem a társadalom minden rétegéből kikerülő segítőiket is, miként ezt a köznemesek, özvegyek, városi polgárok, kanonokok, plébánosok és szerzetesek felvételére vonatkozó számos iratminta bizonyítja.

Végül pedig nagyon érdekes adatokat nyerhetünk az obszervánsoknak a kor legnagyobb kihívásaival szemben alkalmazott stratégiájával kapcsolatban. Az obszerváns műveltséggel, pontosan műveletlenséggel szembeállított humanista kultúrához való viszonyuk a levelek és egyéb adatok, elsősorban a könyvtáraik fennmaradt kötetei alapján

sokkal kiegyensúlyozottabb és integratívabb, mint azt a korábbi kutatás feltételezte.³⁵ A ferencesek részesei voltak a humanista retorikai kultúrának, miként azt a Párizsban végzett Nadasdi Bálint humanista levélformula-gyűjteménye és könyvtárának kötetei bizonyítják. A második formuláskönyvben a levéltípusok egy része is a humanista episztolográfia tipológiáját követi, vagyis a rendet, annak kiemelkedő képességű tagjait Magyarországon is szellemi frissesség, a kor modern műveltségének birtoklása jellemezte.

A legizgalmasabb tanulságokat a török hódítással szembeni stratégiájuk vizsgálata hozhatja. A hadjáratok előtt a rendtagokat az ingóságokkal együtt védettebb kolostorokba menekítették, ahol több veszélyeztetett kolostor állományát vonták össze. Ugyanezt a stratégiát követték a patrónusi támogatás megszűnése esetén: az épületet és az adományokat visszaszolgáltatták a kegyuraknak, a rendtagokat pedig nagyobb kolostorokba telepítették. Ezzel a központosítással hatékonyan biztosították fennmaradásukat a jelentősebb központokban. A veszélyben levő és elpusztult helyeket tudatosan felszámolták vagy igény és lehetőség esetén újratelepítették. Aposztáziára, a reformáció közvetlen hatására a formuláskönyvek kevés adattal szolgálnak. Leginkább általánosságban botrányokra, a szegénységi parancs megszegésére, kóborlásra, heves társadalomkritikai és kultúrkritikai reakciókra (vagyis a fiatalok lázadására, egyházi és világi főméltóságok gyalázására, alternatív Biblia- és regulamagyarázatra) vonatkozó panaszokat és retorizációkat találunk a levelek között.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a 15–16. századi magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek kiadásával és feldolgozásával egy igen hiányos forrásadottságú kor, az 1510-es és 1540-es évek közötti időszak dokumentumanyaga bővül jelentős mértékben. Egy eddig oklevélkiadóként alig ismert, a magyarországi okleveles anyagból szinte hiányzó intézmény kiadmányainak száma növekedett meg mennyiségileg és minőségileg is ugrásszerűen. A ferences rend egyetemes jellege miatt a formuláskönyvek a nemzetközi kutatás számára is elsődlegesen felhasználható, komparatív feldolgozásra kitűnően alkalmas anyagot nyújtanak. A 16. század első évtizedeinek talán legnagyobb művelődéstörténeti jelentőségű magyar intézményének mindennapjait, a túlélés érdekében kifejtett erőfeszítéseit ismerjük meg első kézből, saját belső dokumentációjának tükrében.

35 Ezzel kapcsolatos észrevételeimet a M.-M. de Cevins monográfiájával kapcsolatos kritikámban fogalmaztam meg: *Antal Molnár: Observants in Hungary: Critical Notes on a Recent Study*. *Archivum Franciscanum Historicum* 102. (2009) 227–242.

HORVÁTH GÁBOR

REMETE SZENT PÁL BUDASZENTLŐRINCI SZENTÉLYE ÉS SZARKOFÁGJA

Remete Szent Pál a középkor óta Magyarország egyik védőszentje. Budaszentlőrinci sírjához távoli vidékekről is érkeztek zarándokok, szerzetesek. Az elmúlt évszázadokban régészeti ásatások során került elő olyan töredék az egykori szarkofágból, amely a szent remete élettörténetét ábrázolta, de rekonstrukció egészen máig nem készült a sírról.

Dolgozatunkban összefoglaljuk az eddigi ismereteket, és kísérletet teszünk a szarkofág ikonográfiai programjának rekonstruálására a rendelkezésünkre álló források, párhuzamok alapján. Új szempontok szerint vizsgáltuk meg Hadnagy Bálint *Vita Divi Pauli* (1511, Velence) és Gyöngyösi Gergely *Decalogus de sancto Paulo primo heremita* (1516, Róma) című művét. Mint azt a címe is mutatja, a *Decalogus* összesen tíz prédikációt tartalmaz, amelyek valamilyen módon Remete Szent Pál életével, illetve személyével kapcsolatosak. Csaknem minden beszéd végén szerepel egy-egy csoda, amely Szent Pál sírjához, vagy általában magához a szenthez kapcsolódik. Ezek többsége nem található meg a Hadnagy Bálint által összeállított műben, így feltételezhető, hogy Gyöngyösi rendtársa munkájának figyelembe vételével, mintegy annak kiegészítéseként állította össze a *Decalogust*.

I. A BUDASZENTLŐRINCI SZENTÉLY TÖRTÉNETE

Remete Szent Pál ereklyéi 1381-ben Velencéből kerültek Magyarországra. A rendi krónikában – *Vitae fratrum* – arra is van utalás, hogy az ereklyéket egy *capsa lignea*-ban hozták Magyarországra, és a Budai Királyi Várban, a királyi kápolnában, a későbbi Alamizsnás Szent János tiszteletére szentelt kápolnában helyezték el, majd pedig innen Budaszentlőrincre szállították át. Ezzel a pálos rend főmonostora európai jelentőségű zarándokhellyé is vált. Az ereklyék Magyarországra kerülésének köszönhetően a rend egyre népszerűbbé és ismertebbé vált, amely azt eredményezte, hogy pálos házak alapultak itthon és külföldön egyaránt.

A csodálatos gyógyulásoknak, Remete Szent Pál közbenjárásának köszönhetően egyre több zarándok kereste fel a sírt. Szükségessé vált egy új sírhely kialakítása. Erre a 15. század végén került sor. 1484 és 1488 között Dénes testvér, kőfaragó készítette el Remete Szent Pál márvány síremlékét, amelyben 1492-ben helyezték el a testereklét.

Szent Pál kápolnáját 1486-ban ismét átépítették. Az építkezés 1492-ben fejeződött be Tharispán Albert budai várkapitány anyagi támogatásával. A *castellanus* világiként segítette vagyonából a kápolna építkezéseit, és már mint pálos szerzetes élte meg a szentély és a szarkofág felszentelését. A szarkofágot István, szerémi püspök szentelte fel. Az

ereklye nem volt teljes, Remete Szent Pál koponyaereklyéje csak később érkezett Magyarországra 1523-ban Prágából.

Utolsó forrásunk a szentéllyel kapcsolatban 1526-ból származik, amikor a monostort a törökök kifosztották, a síremlék fedőlapját lelőtték és három darabra törték. A három évtizedet megélt szarkofág ekkor semmisült meg. Az ereklyék Trencsénbe kerültek.¹

II. RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÁSOK

Az első kísérlet Remete Szent Pál kápolnájának ábrázolására Mathias Fuhrmann *Decus solitudinis* című könyvében található. Az 1734-ben, Nagyszombatban megjelent könyvben egy külön fejezet foglalkozik a szentély bemutatásával; *CAPUT XVI. Descriptio Sacelli, et Sepulchri D. Patriarchae Pauli in Ecclesia S. Laurentii – Sumptuosum S. Pauli Sepulcrum cum Sacello*.² A fejezet egy képpel is illusztrálva van, amelyen egy barokk stílusú szarkofág látható egy viszonylag szűknek mondható térben. A szarkofág körbejárható, hosszanti oldalával a bejárat felé néz. Az elhelyezkedés és az arányok körülbelül megfelelnek az eredeti állapotoknak. A régészeti ásatások is azt igazolták, hogy a gótikus kápolna viszonylag kisméretű volt. Feltételezhetjük azt is, hogy Fuhrmann ismerhette az egykori budaszentlőrinci romokat, így Remete Szent Pál kápolnáját is.

A régészeti feltárások a 19. század közepén kezdődtek el Budaszentlőrincen. Ekkor került elő a máig is legjelentősebbnek mondható töredék a tumbából. Érdy János írt elsőként a régészeti feltárásról:

*Bugát Pál, a történeti értékű teleknek, mint főnebb is mondott, tulajdonosa, és az építéset történetében jártas Henszlmann Imre, 1847-ben, kiásatták dűledékeiből a sz. Lőrincz egyházat. A nyolczszög oldalú torony alapfalai mellett fekvő oldalkápolna dűledékei között volt azon vörös márványtöredék eltemetve, mellynek rajza II. alatt van ide mellékelve.*³

Érdy János már ebben a tanulmányában írt a szarkofág ikonográfiai sajátosságairól, kialakítva ezzel a legfontosabb megállapításokat a szarkofág ornamentikájáról:

*A pesti egyetem kéziratárában őriztetik Gyöngyösi Gergely paulinus munkájának régibb és újabb kézírata; az utóbbihoz külön jegyzet van kapcsolva, mellyen remete sz. Pál életéből képekben előállítható tizenkét jelenete iratik le, rövid aláírással, melly mindegyik jelenet mellett állhatna, ha képen volna kiállítva.*⁴

1 Vö. Aczél László–Zsongor–Legeza László–Szacsavay Péter–Török József: Pálosok. Budapest 2006. 27.

2 Mathias Fuhrmann: *Decus solitudinis seu vita et obitus divi Pauli Thebaei*. Viennae, 1734. 200–205.

3 Érdy János: Hazai műrégiség a XV. századból. In Családi Lapok I/1852, 282.

4 Ibid. 283.

Érdy alapján elfogadottá vált, hogy a szarkofágot tizenkét jelent díszítette.⁵ A témával később leginkább Lővei Pál foglalkozott, aki több helyen is megjelentette a szarkofágra vonatkozó megállapításait:

*A síremléket fedőlappal lezárt szarkofágként képzelhetjük el. A szarkofág oldalait áttört, számárhátivesmérműves táblák alkothatták, a számárhátív csúcsán erőteljes fiálével. Ennek két oldalán, az ív feletti mezőkben jelenetek kaptak helyet.*⁶

III. ÍROTT FORRÁSOK, TÁRGYI EMLÉKEK A SZARKOFÁGRÓL

A szarkofágra vonatkozó legfőbb források egyike Hadnagy Bálint 1511-ben, Velenében megjelent munkája, a *Vita Divi Pauli*. A mű Szent Pál életének leírásával kezdődik. Hadnagy könyvében, a *Liber Miraculorum* fejezetében olvashatóak a testereklyéknél történt csodás gyógyulások. Hadnagy Bálint leírásaiból az derül ki, hogy a sír körbejárható, és megérinthető volt. Néhány esetben található erre vonatkozó információ:

5. Egy karosi (1487) zarándok *Miután az áhítatos asszony belépett, térden állva, hangosan kezdte dicsérni Krisztus katonáját...*

65. Egy péterváradí ember, aki fogságba esett, szabadulása után felkereste Remete Szent Pál és Alamizsnás Szent János sírját: *eljött Szent Pál kápolnájához, térden állva többször körüljárta Szent Pál síremlékét.*

67. Szent Pál ereklyéinek őre *A könyörgések és sóhajtozások közben reményt nyert a gyógyulásra: Szent Pál szent kezénél szarkofágjának kristályát megérintette (crystallum sarcophagi tangens).*⁷

Hadnagy Bálint művének egyik sajátossága, hogy Remete Szent Pál életét nyolc fejezetre osztotta, és illusztrációkkal látta el. Ezekkel a képekkel senki sem foglalkozott, noha ezek abból a korból származnak, amikor a szarkofág még állt. A régészeti feltárás során előkerült márványtöredék és az illusztrációk között szoros kapcsolat van, ugyanis a hetedik illusztráción, az égberagadás jelenete van, ahogyan a megmaradt márványtöredéken is. A töredéken, melyen egy gótikus fiálé választja el egymástól a jeleneteket, kirajzolódik még egy fa lombozata is. Hadnagy Bálint hatodik illusztrációján, a kenyértörés jelenetnél is feltűnik. A fa, melyen a holló is látható csak ezen a képen jelenik meg, a két epizód pedig egymás után következik.

5 *Garády Sándor*: A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor. In Tanulmányok Budapest Múltjából III. Budapest, 1934. 149. *Ezen a koporsón tizenkét jelenet volt kifaragva.*

6 *Lővei Pál*: Szent Pál síremlékének töredékei. In: Pannonia regia. Budapest, 1994. 352.; Ehhez a témához kapcsolódóan *Lővei Pál*: Mittelalterliche Grabdenkmäler in Buda. In Budapest im Mittelalter. Szerk.: Biegel G. Braunschweig, 1991. 355.; Két töredék Remete Szent Pál síremlékéről a budaszentlőrinci pálos kolostorból. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Budapest 2008. 415–416.

7 A dolgozatban Hadnagy Bálinttól közölt szövegeket Sarbak Gábor fordításából idéztük. *Miracula Sancti Pauli Primi Heremite—Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve 1511*. Debrecen 2003.

A nyolc illusztrációnak annál is inkább nagyobb jelentőséget lehet/kell tulajdonítani, mivel véleményünk szerint Tarispán Albert, a kápolna építtetője és Hadnagy Bálint, a könyv szerzője ugyanaz a személy. Röviden összefoglaljuk az ezzel kapcsolatos legfontosabb megállapításainkat.⁸

Tarispán Albert

- A *Vitae fratrum*ban egy egész fejezetet írtak róla.
- 1490 körül léphetett be a pálosokhoz.
- 1501-ben tizennégy hónapos betegség után Szent Pál közbenjárására meggyógyult. Gyógyulásának történetét Gyöngyösi írta le a *Decalogus* harmadik beszédében.
- Gyógyulása során látomásban is részesült. Megjelent neki Remete Szent Pál: *Ecce sanctus Paulus in veste alba, canos habens capillos et longam barbam atque albam, dipsam in manibus tenens, venit ad me dicens: Surge frater Alberte!*
- Budai várkapitány és a kunok ispánjaként a királyi testőrség parancsnoka volt. A testőrség fegyverzetéhez tartozott ebben a korban a páncélzat a buzogány és az alabárd.

Hadnagy Bálint

- Annak ellenére, hogy 1511-ben könyvet is adott ki, a *Vitae fratrum*ban nem írtak róla.
- 1490-ben ismerjük az első biztos adatot róla, két esetben szemtanúként van jelen Budán a *pálos nagy házban* (56., 57. fejezet).⁹
- Feladata volt, hogy gyűjtse össze a sírnál történt csodás eseteket (1422–1505). Saját rendtársa gyógyulásáról nem írt. Miért?
- Hadnagy könyvében több illusztráció is van Remete Szent Pálról, amely Tarispán Albert látomása alapján készült. Ezeket a képeket minden esetben Szent Pál kimondottan hosszú hajjal van ábrázolva.
- Neve egykori foglalkozására utalhat. Könyve elején egy páncélos katona alabárdal és buzogánnyal a kezében látható.¹⁰

Ehhez a gondolatmenethez illeszthető egy korábbi pálos emlék, egy antiphonale lap (Budapest, Szépművészeti Múzeum), amely Remete Szent Antal útját ábrázolja Remete Szent Pálhoz. A kódex feltételezhetően 1490 körül készült, talán éppen a szarkofág felszentelésére. A kódex oldalsó részén négy jelenet látható: 1. Szent Antal találkozása egy kentaurral, 2. Szent Antal találkozása egy faunnaal, 3. Szent Antal találkozása egy farkassal, 4. Szent Antal megtöri a kenyeret Remete Szent Pállal.

Feltételezhető, hogy a kódex csak töredékesen maradt fenn, ami azt jelenti, hogy még több jelenet is létezhetett ezen a négyen kívül. Az égberagadás és a temetés nagy

⁸ Vö. Horváth Gábor: O frater Gregori! En curavit me Sanctus Paulus! Guarigione e visione per l'intervento di San Paolo Primo Eremita di Budaszentlőrinc. In *Deliberationes* 4. évf. 1. sz./2011. 51–82.

⁹ Vö. F. Romhányi Beatrix: A lelkek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban. Budapest 2010. 43–46.

¹⁰ A korabeli fegyverekre vonatkozóan vö. Kovács S. Tibor: Demi-harmais gothique (casque, plastron ed dossier). In: *Hungaria regia* (1000–1800). Fastes et défis. Turnhout 1999. 146.; Susanne E. L. Probst: Armi e armature ai tempi dei Borgia. In: *I Borgia*. Róma 2002. 220–235.

valószínűség szerint részét képezhették a kódex következő lapjának,¹¹ de akár a történet elejéhez tartozó két jelenet is feltételezhető, ahogyan az Hadnagy Bálint munkájában van, ahol a keresztényüldöző császár és egy keresztény ifjú kínszája látható.

A vándorút során Szent Antal végig sivatagon keresztül jut el Szent Pálhoz, ezt az illusztráció is jól szemlélteti, mert csak kopár környezetet ábrázolt a festő. Az utolsó jelenetnél, amikor a két remete megtöri a kenyeret, csak akkor tűnik fel a háttérben a szikla tetején a lombos fa. Hadnagy Bálint könyvében lévő illusztrációk sorrendben, jelenetekben teljesen megegyeznek az antiphonale illusztrációival, sőt a megmaradt tumbatöredékekkel is, ugyanis az égberagadás jelenete mellett, melyet egy gótikus fiálé választ el, egy fa töredéke van. Valószínűleg annak a fának a lombja, amely a kenyértörés jelenet fontos részlete.

Szintén értékes információkat tartalmaz Gyöngyösi Gergely 1516-ban, Rómában megjelent munkája, a *Decalogus de Sancto Paulo Primo Eremita*, melyben újabb

11 *Wehli Tünde*: Remete Szent Antal útja Szent Pálhoz. In *Decus Solitudinis – Pálos évszázadok*. Szerk: Sarbak Gábor. Budapest, 2007. 564–573.

miráculomok, elmélkedések találhatóak, melyek a fenti megállapításokat erősítik meg. A könyvben az ereklyék helyes tiszteletéről is olvashatunk.¹²

2. *Első Remete Szent Pál mind testben, mind szent közbenjárásával velünk van, s minden szorongatásban és szükségben egyedülálló módon védelmezi és erősíti nemcsak a Magyar Királyság valamennyi lakosát, hanem azokat a külföldieket is, akik nagy tömegben járulnak a sírjához.*

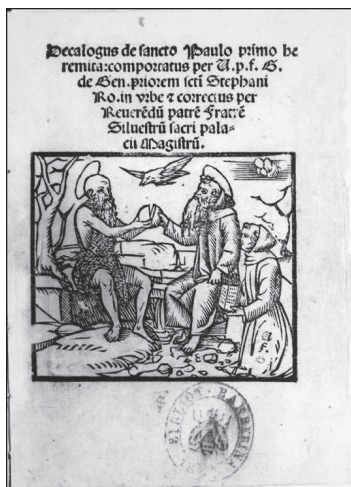
3. *A teste megmenekült a rothadástól.*

5. *Egy eset 1500-ból: Látjátok ezt az asszonyt, aki hétéves lányával körbejárja (circumeuntem) a sírt?*

6. *Egy másik váradi asszony a térdét nem tudta behajtani, végül elment Budaszentlőrincre, s Szent Pál templomában állva megérintette a sírt, erre azonnal meggyógyult, és térden csúszva többször körüljárta a sírt (circuivit sepulchrum).*

10. *Ugyanígy fertőzi meg az ereklyéket az őket figyelő sok ember lehelete, tehát nem szabad őket mutogatni.*

A Hadnagy Bálintnál szereplő kristály szó alapján elfogadottá vált az a vélemény, hogy a szarkofág üveglappal volt lezárva, tehát láthatóak voltak az ereklyék is.¹³ Véleményünk szerint a kristály szó csak egy allegóriának fogható fel, ami arra utal, hogy a márvány – a kristály – művészi módon volt megmunkálva, tehát az ereklyék nem voltak láthatóak. A Gyöngyösi Gergelytől származó információból erre következtethetünk. A *Decalogus* címlapja is a vizsgált téma szempontjából forrásként kezelendő, ugyanis itt is a kenyértörés jelenetét láthatjuk. A két remete épp a kenyertöri meg, a háttérben egy lombtalan fa és a holló, illetve a remeték között egy forrás van.¹⁴

12 A dolgozatban Gyöngyösi Gergelytől közölt szövegeket Szabó Ádám fordításából idéztük. A számok az egyes prédikációkra utalnak. *Gyöngyösi Gergely: Decalogus de sancto Paulo primo heremita comportatus per Venerabilem patrem fratrem Gregorium de Gengyes priorem sancti Stephani Rotundi in urbe et correctus per Reverendum patrem Fratrem Silvestrum sacri Palatii Magistrum. Róma 1516. A könyv fordítása 2015-ben egy OTKA pályázatnak köszönhetően magyar fordításban elkészült. Jelenleg megjelenés előtt áll.*

13 *Kelényi B. Ottó: A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása. (1511). In Tanulmányok Budapest Múltjából IV. Budapest 1936. 97.*

14 Hadnaggal ellentétben Gyöngyösi könyvének címlapján Remete Szent Pál kopasz fejével látható.

A legjelentősebbnek mondható hazai párhuzamok a fenti témában a szepesszombati (1503–1505) és a lőcsei (1516–1520) oltárok Remete Szent Antalt és Pált ábrázoló képei, szobrai. A szepesszombati templom oltárán több jelentben ábrázolták Remete Szent Pál történetét.¹⁵ Az ábrázolás itt is a Jeromos-féle leírás vagy akár a *Legenda Aurea* alapján készülhetett. Az antiphonale-hoz képest ez annyival több, hogy látható a történetet lezáró két utolsó jelenet, vagyis az égberagadás és a temetés is, de a sorrend megegyezik. Feltételezhető, hogy az oltáron ábrázolt képek a budaszentlőrinci szarkofággal mutatnak kapcsolatot, vagyis a szarkofágról származó jelenetek kerülhettek a szepességi oltárra és nem fordítva!

A lőcsei Szent Pál ábrázolás legközelebbi párhuzama pedig szintén pálos kapcsolatokra utal, ugyanis a pálosok római templomában, a Santo Stefano Rotondo sekrestyéjében lévő tabernaculumon van hasonló Szent Pál ábrázolás. Mindkét esetben Szent Pált mezítlábasan, kapucíniummal a fején, bottal a kezében, pálmából font tunikában, illetve fehér skapuláréban – mintha pálos szerzetes volna – ábrázolták. A lőcsei ábrázolás ebben az esetben is budaszentlőrinci kapcsolatokat feltételez.¹⁶

Értékes forrás Pompeo Ugonio 1588-ban megjelent könyve is, mely a Rómába érkező zarándokok számára készült. A könyvben a templomok története és a templomokban megtalálható ereklyékről olvashatunk. A Santo Stefano Rotondo bazilika volt a pálos rend római központja 1454-től. A templom Remete Szent Pál kápolnájában egykor egy olyan oltár volt, amelyen a remete tettei voltak láthatóak. Hiányossága a forrásnak, hogy sajnos Ugonio nem írt arról, hány jelenetből állt az oltárkép! Feltételezhetjük, hogy

15 *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest 1995. 446.

16 *Horváth Gábor*: A római Santo Stefano Rotondo bazilika pálos emlékei. In *Decus Solitudinis – Pálos évszázadok*. Szerk: Sarbak Gábor. Budapest, 2007. 587–609.

legalább hatból, de valószínűbbnek tartjuk, hogy nyolcból, hasonlóan Hadnagy Bálint illusztrációihoz. Ugonio leírásához a legközelebbi párhuzamnak éppen a szepeesszombati oltár tartható.

Santo Stefano Rotondo:

Questa chiesa è così situata, [...], in capo al quale è il portico fondato fu quattro colonne, e nei muri dipinto con le historie di S. Stefano, e di S. Paolo primo Heremita.

Appresso questa seguita un'altra cappella che è di S. Paolo primo Heremita, pur con i fatti di lui di vecchia pittura ornata. Il qual santo fu protettore et norma dei frati Heremiti che già tennero questo luogo...¹⁷

Az olasz szerző arról írt, hogy a templomban és a templom bejáratában – porticus – is történetek voltak megfestve. A legutóbbi restaurálások során a porticus freskói elő is kerültek. A freskók a bazilika névadó szentjének, Szent István protomártírnak és Remete Szent Pálnak a történetét mutatták be. Szent Pál életéből két jelenetet sikerült beazonosítani, mégpedig azt, amikor a két remete megtöri a kenyeret, illetve az égberagadást, amely a szarkofágon és Hadnagy könyvében is látható.¹⁸

Fenti példáink alapján azt feltételezhetjük, hogy a budaszentlőrinci szarkofág nyolc és nem pedig tizenkettő jelenetből állhatott. Ha a korabeli emlékeket, párhuzamokat összevetjük a tizenkét epizódos felsorolással, akkor világossá válik, hogy az egykori szarkofágon az egymás után következő jelenetek nem egyeztethetőek össze a tizenkét epizódos felsorolással. Vastagon emeltük ki azokat a jeleneteket, amelyek a korabeli példákkal, emlékekkel, párhuzamokkal kapcsolatba hozhatóak.

Tizenkét jelenet Szent Pál életéből:

I. Pál elbúcsúván nővérétől és sógorától, elhagyja az atyai házat.

II. A pusztába megy, Decius üldözését kerülve.

III. Antalnak istenileg kijelentetik. Lakik itt náladnál szentebb.

IV. Antaltól a pusztában kerestetik. Az utat szörnyek mutatják.

V. Antal bemeneti engedelmért könyörög Pálnak az ő czellájába. Meghalok, ha nem nyitod föl.

VI. Pál és Antal kölcsönös öleléssel üdvözlik egymást.

VII. A remeték szent atyái a forrásnál beszélgetnek.

VIII. Jámbor vitázás a kenyér megosztása fölött.

IX. Antal elmegy Athanáz köpenyegért.

X. Pál lelke az égbe menni látszik.

XI. Pál teteme Antal által eltakaríttatik.

XII. Antal Pálnak ruháját örökségül megtartja.¹⁹

¹⁷ *Pompeo Ugonio: Historia delle stazioni di Roma. Róma 1588. 291–293.*

¹⁸ *Veronica Biermann: Die Vita der Heiligen Paulus von Theben und Stephanus: Ein neuentdeckter monochromer Gemäldezyklus des 16. Jahrhunderts in Portikus von S. Stefano Rotondo in Rom. In Hugo Brandenburg – Pál József: Santo Stefano Rotondo in Roma. Wiesbaden 2000. 114–116. A jelenetek felett, az Atyaisten is megjelenik a freskón. Ez azért érdekes, mert a későbbi ásatások során újabb márvány töredék került elő Budaszentlőrincről, amely valószínűleg az Atyaistent ábrázolja. Vö. *Zolnay László: Középkori budai figurálisok. In Művészettörténeti Értesítő 25/1975. 255–267.**

¹⁹ *Érdy J.: i. m. 283.*

A IV. epizód arról szól, hogy Szent Antal útját szörnyek mutatják meg. Amint láthatuk Szent Antal találkozása a kentaurral, a faunnal és a farkassal az antiphonale és Hadnagy – és Szepesszombat – esetében külön epizódban vannak ábrázolva. A felsorolás szerint ez csak egy jelenet! Ezt követően olvashatunk három másik epizódról, amelyek a korabeli ábrázolásokon egyszer sem jelentek meg. A VIII. epizód felel meg a kenyértörés jelenetének, amelynek fontos részlete az ábrázolásokon a fa, ahogyan ez a szarkofágon is részben látható. A kenyértörést követően az égberagadás jelene következik a korabeli példákban, miközben a felsorolás szerint ismét egy olyan epizódról olvashatunk – Szent Antal elmegy Athanáz köpenyéért –, melyről ábrázolást egyáltalán nem ismerünk. Ha azt a feltételezést elfogadjuk, hogy Szent Pál paradicsomi harmóniájának egyik szimbóluma a lombos fa, akkor a szarkofágon megmaradt fa részlet a kenyértörés epizódból maradt meg, amely után az égberagadás következik, akkor viszont Athanáz köpenyének epizódja számára nem marad hely! A tizenkettő vagy ennél több elemből álló ciklusok a barokk korból ismert példákkal állíthatók párhuzamba, amikor már Szent Pál életét jóval több epizódban ábrázolták. Elsőként Mathias Fuhrmann könyve tartalmazott ilyen ábrázolásokat, de megemlíthető a nagyváradi pálos-premontrei templom padozatának jelenei, ahol tizenhat epizód látható, illetve a tőketerebesi templom mennyezeti freskói.²⁰

IV. A SZARKOFÁG REKONSTRUKCIÓJA

A források alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a sír körbejárható volt, amelyen Remete Szent Pál élettörténetét láthatták a beérkező zarándokok. A jelenetek a Szent Jeromos életrajz alapján készültek, a szarkofág feltehetően csak nyolc epizódból állt, Hadnagy Bálint illusztrációi tulajdonképpen a szarkofág ikonográfiai programja. A szarkofág lévő, az életrajz alapján elkészült, gótikus fiálékkal tagolt epizódok a körbejárás irányát is megadták. A jelenetekkel díszített szarkofág egy Biblia Pauperumnak fogható fel. Az 1–3–1–3 részre osztott sír középső, fő jelene a kenyértörés lehetett, amely több szempontból is jelentéssel bírt. Minden esetben az útra induló zarándok, szerzetes Szent Antal útját járja be Szent Pálhoz érve.

Ismert párhuzamok alapján – mint például Mártír Szent Péter veronai, Szent Ágoston páviai sírja, ezek a szarkofágok is nyolc részre vannak osztva –, a szarkofág magasan, oszlopokon úgy helyezkedhetett el, hogy az érkező személy annak hosszanti oldalát láthatta. Az ismert, említett párhuzamok alapján a szarkofág fő motívuma a középső jelenet. Mártír Szent Péter sírján a szentté avatás, Szent Ágoston esetében pedig megtérése került a szarkofág közepére. A pálosok szempontjából Remete Szent Pál életének a legfontosabb epizódja, a szarkofág központi jelene a kenyértörés, amikor a két remete együtt imádkozva megtöri a kenyeret.²¹

Azt gondoljuk, hogy Gyöngyösi Gergely sem véletlenül helyeztette könyvének címlapjára a remeték találkozását ábrázoló képet. A *Decalogus* legfőbb mondanivalója ugyanis Szent Pál elsőségének bizonyítása. A címben olvasható *compotratus* kifejezés pedig arra utal, hogy a könyv szövegét Gyöngyösi összeszerkesztette, tehát nem ő tart-

20 Gyéressy Béla *Ágoston: Pálos faragások mesterei*. In *Művészettörténeti Értesítő*, 1973. 199–215. Fuhrmann könyvében és a tőketerebesi templomban is látható Tarispán Albert pálos szerzetes gyógyulásának képi ábrázolása.

21 Ebből a szövegrészből származik a rend mai jelmondata a *Duplicavit annonam* is.

ható a kizárólagos szerzőnek, hanem a korábban, a XV. század folyamán kialakult, és előadott prédikációkról van szó. Erre utalnak a Szent Pálra használt különleges jelzők is, mint például *Pál a puszta kulcsainak őrzője, a sivatag első lakója, a mi zászlóvivőnk*. Gyöngyösi célja a *Decalogus*-sal tehát az volt, hogy megismertesse az olvasóval, a prédikációkat hallgató hívekkel, a római és hazai közönséggel, a rend szerzeteseivel, hogy Remete Szent Pál a szerzetesség alapítója, vagyis minden szerzetesrend tőle, az egyiptomi remetétől származik.

Remete Szent Pál elsősége a *Decalogus* alapján:

1. *Lám, kitűnik hát, hogy Pál volt az első remete. [...] Ezért van az, hogy Szent Pál remetetestvéreit bevett elnevezéssel ősöknek (avus) hívják, míg a többi rend testvéreit egyszerűen csak atyáknak.*²²

3. *Először is tehát azt mondom, hogy pátriárka volt, mivel tőle eredt a mi remeterendünk, sőt az összes többi rend (vagyis Szent Ferencé, Szent Domonkosé, Szent Benedeké, Szent Vazulé, Szent Bernáté, a karthauziaké és mindenki másé) tőle vett példát a tökéletességre.*

4. *[...] a szerzetesség, amelynek három formája alakult ki: a koinobitáké, akik közösségben éltek, a remetéké, akik kettesével-háromasával laktak együtt, és az anakhorétáké, akik egyedül vonultak ki a sivatagba. Az ő életmódjuk szerzője a thébai Pál, a szentesítője pedig Antal volt [...] tőlük veszi kezdetét a szerzetesi tökéletesség.*

5. *Antal azon gondolkodott, hogy ő az első és a legjobb remete, Isten megmutatta neki, hogy Pál az első, és megparancsolta, hogy keresse meg őt.*

7. *Első Remete Szent Pál remeterendje Egyiptomban vette kezdetét minden más rend előtt. Ezért van, hogy a mi nyelvünkön a testvéreinket ősöknek nevezik, míg a többieket csak atyáknak vagy testvéreknek mondják.*

7. *Ahogy Péter apostol a mennyei kulcsok őrzője lett, úgy lett Pál a puszta kulcsainak őrzője, aki sokakat bevezetett a sivatagi életbe.*

8. *A mi zászlóvivőnk (vexillifer noster), Szent Pál egyrészt azzal tűnt ki, hogy itt először folytatott Krisztusban remeteéletet...*

8. *[...] de előtte egy remete sem akadt, aki olyan hosszú ideig, olyan keserves körülmények között tengette volna életét, minden ember számára ismeretlenül, mint a mi zászlóvivőnk.*

8. *[...] az isteni gondviselés a teremtésének kezdetétől fogva maga mellé vette és kiválasztotta volna ezt a szentet, hogy Antallal együtt a remetei tökéletesség eredeti alapját képezzék, és tőlük eredjen a szerzetesi életmód, amely dologban nincs, aki hasonló lenne hozzá.*

9. *Az isteni gondviselés ugyanis már teremtésének kezdetétől arra szánta és arra választotta ki őt, hogy a sivatag első lakója legyen, s a többieknek példát nyújtson a remeteéletre.*

10. *[...] bár a lelke szentségének érdemei és erényeinek csodálatra méltó kiválósága miatt a mennyekben örvend Krisztussal, azonban szentséges teste sem maradt jutalom nélkül. Ez ugyanis az isteni kegyelem jóvoltából addig hordoztatott körbe a világ külön-*

22 Vö. *Madas Edit*: A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Budapest 1985. 516–527. A Karthauzi Névtelen prédikációja Remete Szíz Szent Pál ősönk kihozásáról nem más, mint Gyöngyösi Gergely *Decalogus*-ának tizedik prédikációjának kivonatos fordítása.

böző részein, míg nem Magyarország híres királyságába került, s ott a budaszentlőrinci monostorban nyert elhelyezést, ahol egy művészien kialakított mauzóleumban tisztelik és mindenféle csodával tündököl.

A szarkofág középső jelenete tehát felfogható úgy is, mint a szerzetesség alapításának pillanata. Tulajdonképpen a kenyértörésben a pünkösöd üzenete fedezhető fel, azaz az egyház mintájára a szerzetesség is az oltáriszentség közös ünneplésével veszi kezdetét. Szent Antal ebben az esetben a szerzetesség hitelesítője, ahogyan erről Gyöngyösi is írt. A rendi káptalanok is pünkösdkor voltak Budaszentlőrincen. Pünkösdkor a káptalanra érkező szerzetesek Szent Antal útját járják be, jutnak el Szent Pálhoz, ahogy minden zárándok. Ekkor a rend tagjai együtt imádkoznak és törik meg a kenyeret, együtt ünneplik az egyház és a szerzetesség születését annak alapítójával, Első Remete Szent Pállal, akinek sírja *az isteni kegyelem jóvoltából* Magyarországon van.

ŐZE SÁNDOR

BUJDOSÓ KIRÁLYOK

Dániel könyvének birodalmai a 16. századi európai államelméletben

A várnai csata előtt, a krónikás hagyomány szerint, az ország „máriás” lobogóját földre vetette a szél, a kortársak jogosan tekinthették mindezt rossz előjelnek, ugyanis a csatában a sereg szinte megsemmisült és a fiatal uralkodó fejét vette a pogány ellenség. I. Ulászló királyunk, (a lengyelek Várnai Lászlójának) mézben tartósított fejét a várnai csata után néhány évvel megmutatták az éppen Drinápolyban (Edirne) tartózkodó lengyel követnek. A követ azonban nem hitt a törököknek, mert Ulászló orosz anyjától és különböző keleti felmenőitől szénfekete hajat örökölt. Ma már mindegy, hogy a méz szőkítette-e ki a fekete hajszálakat, vagy összekeverték a tetemeiket, elterjedt, hogy a király él. Később a lengyel történelem során többször látták, ferences barátként feltűnni. Talán azért, mert alázata jeleként a valamikori „hosszú hadjáratban” győztes keresztény seregek győzelmi trófeáit ilyen ferences habitusba vitte meztőláb, a februári fagyban a budai Nagyboldogasszony templom oltárára. A következő évszázadokban látták őt Krakkóban és Portugáliában. Utóbbi helyen talán sorstársát, Szebasztiánt, azt a portugál királyt kereste, aki szintén a muszlimok elleni háborúban tűnt el a marokkói sivatagban, és sorsdöntő helyzetekben ugyanúgy visszavárták a portugálok segítő messianisztikus hősként, mint a lengyelek Várnai Lászlót vagy a magyarok Szent László királyukat.

A német hagyományban Barbarossa Frigyes császár volt az az uralkodó, akiről elterjedt, hogy az idők végezetén, Góg és Magóg népe a muszlimok legyőzése után pajzsát az almafára akasztja, és világszászárként uralkodik majd.¹ Nem egyedülálló ez a várakozás, ha az Artúr-mondakörre gondolunk a Brit-szigeteken, vagy az orosz történelemben visszatérő Ál-Dimitríjekre, akkor azt látjuk a kora-újkor kezdetén megjelenő, vándorló uralkodók hada a nemzetállamok kialakulásának szinte kísérőjelensége.

A hivatáseszme és az új berendezkedési szisztéma kialakításához szolgál keretként Dániel könyve, melynek kommentárja a reformáció különböző ágazatainál és a korabeli teológiai-jogi elemzőknél a fő iránytű lesz az államelméleti vitákban. A 16.–17. században tehát a reformáció térnyerésén túl, nagyban folyt egy vita, mely a már több mint ezer éve nem létező Római Birodalom hatalmának és területének a legitimitációját akarta elérni. Ezek az eszmék és gondolatok a legtöbb európai ország társadalmában hatottak és tudat alatt léteztek és léteznek ma is. Az ószövetség könyvei közül leginkább Dániel állatok formájában megjelenő birodalmai a Translatio Imperii (Az egymást követő, egymásba átalakuló az Isten teremtette földi világ felett uralkodó birodalmak,) Nabukodonozor álombeli szobrának fémjei pedig egyfajta politika történeti, államelméleti irányba adtak

¹ Reeves, *Marjorie*: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford, 1969. 345

lehetőséget a magyarázatok számára, hogy a történetfilozófiai megközelítésben tárgyalják saját koruk változásait.² A reformáció biblikus, erősen az Ószövetség felé visszahajló szemlélete erre a hagyományra építhette rá zsidó, illetve nemzeti nyelvi párhuzamait, a pusztában bujdosó, szabadulásra váró népek esetében. Dániel könyve esetében akárcsak a Biblia más könyvei, legfőképpen a Jelenések mintájára egy krízist hangsúlyozó, új világot váró szemlélete válik uralkodóvá. A végítéletet előidéző fő ellenfélként a másik felekezet mellett többnyire az Oszmán Birodalmat jelölik meg. A Dániel könyve körül kibontakozó egész Európát megmozgató államelméleti vita felvetette az egyháztörténet újraértékelését. Szükségessé vált egy, a Bibliához kötődő magyarázó szempontrendszer, amely szelektálhatta a Szentírás korpuszához tapadó kanonizálatlan szövegrészeket és a Bibliához kötődő argumentációs bázist. A mártír- és szentiszteletet és az egyházi intézményrendszernek a parúziát váró őskereszténység kora óta eltelt időben való fejlődését, és a világi hatalomhoz való viszonyát is magyarázni kellett. Mindezek okán fontossá vált a szent hagyomány kritikai tanulmányozásához egy történelmi faktor figyelembevétel, amely szükségessé tette a humanista történetírás módszertanával összedolgozott új történelmi modellt, melyben a keresztény apokaliptikának ismét kulcsszerep jutott³.

A Dániel könyve az ókortól kezdve teleologikus perspektívát adott szinte minden kor államelméleti gondolkodójának. Dániel próféciái a későbbi korokban is, keresztény nyugat-európai közegben nagyhatásúak voltak. Természetesen hatott és meghatározó volt a politikai filozófiában a zsidó a bizánci és az iszlám teológiában is. Ezt főként az a biblikus látomás sarkallta, melyben négy vadállat jelenik meg, amelyek négy, egymást követő birodalmat jelentenek. Utánuk pedig egy emberszerű lény – az Emberfia – tűnik fel, akinek örök hatalom adatik, azaz a négy világbirodalom után az Emberfia országa fog megvalósulni.⁴

2 A problémára lásd a következő konferenciakötetet: *Delgado, Mariano: Der Traum von der Universalmonarchie. Zur Danielrezeption in den iberischen Kulturen nach 1492.* In: *Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches.* Szerk. Delgado, Mariano – Koch, Klaus – Marsch, Edgar. Stuttgart 2003. (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Szerk. Delgado, Mariano – Leppin, Volker) 280–282.; *Delumeau, Jean: La peur en Occident (XIV–XVIII. siècles)* Librairie Arthème Fayard, Paris, 1978.

3 A keresztény apokaliptika a főként a következő könyvekre épített: *Dániel próféta könyve*, amely a Birodalom, amely az evlági pogányság megtestesítője és harcol az Egyházzal. Az Egyház történetét a *Jelenések könyve* írja le, a harmadik pedig Illés *prófeta jövődölése*, mely a világ végének meghatározásáról szól. E forrásokon kívül még tartalmaznak apokaliptikus utalásokat: *Ezekiel könyve*, *Pál apostol levelei*, *az Énekek Éneke stb.* Firth, Katharine: *The Apocalyptic Tradition in reformation Britain.* Oxford 1979. 5.

4 „Éjszakai látomásomban azt láttam, hogy az ég négy széle felkorbácsolta a nagy tengert. Négy igen nagy vadállat emelkedett ki a tengerből, mindegyik különbözött a többitől. Az első olyan volt, mint az oroszlán, de sasszárnyai voltak. Láttam, hogy kitépték a sasszárnyait, és fölemelték a földről, két lábra állították, mint egy embert, és emberi értelmet adtak neki. A következő, a második vadállat, medvéhez hasonlított, Félig már fölkelt, és három borda volt a szájában, a fogai között. Ezt mondták neki: Kelj föl, egyél igen sok húst! Azután láttam a következőt, amely olyan volt, mint egy párdúc, de négy madárszárny volt a hátán. Négy feje is volt a vadállatnak, és hatalmat adtak neki. Ezután egy negyedik vadállatot láttam az éjszakai látomásban: ijesztő, rémületes és rendkívül erős volt. Igen nagy vasfogai voltak; evett, rágott, és a maradékot összetaposta lábaival. Ez egészen más volt, mint az előző vadállatok, és tíz szarva volt. Figyeltem a szarvakat: egyszerre csak egy másik kis szarv emelkedett ki közülük, az előző szarvak közül pedig három letört előtte. Olyan szemei voltak ennek a szarvnak, mint az embereknek, és nagyokat mondó szája volt. Azután ezt láttam: Trónokat állítottak föl, és egy öregkorú helyet foglalt, ruhája fehér volt, mint a hó, fején a haj, mint a tiszta gyapjú. Trónja olyan volt, mint a lángoló tűz, s annak kerekéi, mint az égő tűz. Tűzfolyam fakadt és áradt ki belőle. Ezerszer ezren szolgáltak neki, tízezerszer tízezen álltak

Az Ó szövetség Dániel könyve a zsidó apokaliptika egyik legismertebb irata. Azzal, hogy azt állítja, hogy Isten a jövőt meghatározta és irányítja, a jelen hívő nemzedékének ad reményt és vigasztalást.⁵ A középkori Nyugat-Európában az itáliaiak, a franciák és a németek vitatkoztak a pápaság és a császárság intézményének egymáshoz való viszonyán, itt érvényesült Dániel könyvének a recepciója. Az Antikrisztus legendájának beteljesedését, eljövételét Dániel könyvében látták megírva: eszerint az Antikrisztus a negyedik világbirodalomból fog majd kinőni. Már korábban úgy gondolták, hogy ez a birodalom a Római Birodalom. Az Antikrisztus eljövételével a Római Birodalomnak Dániel szerint 10 részre kell szétesnie. A 16. század közepére már kibontakozott egy nagyon éles vita a katolikusok és a protestánsok között a birodalmakról, amiben a két fél folyamatosan támadta és kölcsönösen a felségsértéssel vádolva egymást.

A 16. század közepére a Német–római Császárságban között kibontakozott egy nagyon éles vita a katolikusok és a protestánsok között a birodalmakról, amiben a két fél folyamatosan támadta és kölcsönösen a felségsértéssel vádolva egymást. A lutheri gondolatokból kiindulva, a protestánsok már teljesen meg voltak győződve, hogy a világvége pillanatokon belül eljön és arra a következtetésre jutottak, hogy a negyedik Dánieli monarchia nem más, mint a Német – római Birodalom.⁶

Luther és különösen Philip Melanchthon átvette a négy világi királyság elterjedt interpretációját, ami a Nabukonodozor álmának dánieli magyarázatán alapult. Ezek szerint az utolsó monarchia a római birodalom, amelynek bukása egybeesik a világ végével, a Dán17-ben található negyedik vadállat tíz szarvával reprezentálta saját korának királyságait, a többi szarvat kitépő „kis szarvval” a törököt azonosította Isten ostoraként, egy olyasfajta büntetesként, ami a kereszténység ellen irányul jövőre várható büneinek következtében.

előtte. Összeült a törvényszék, és könyveket nyitottak fel. Akkor láttam, hogy a nagyhangú beszédek miatt, amelyeket az a szarv beszélt, megölték a vadállatot. Láttam, hogy a teste elpusztult, és a tűzbe vetették, hogy elégjen. A többi vadállattól is elvették a hatalmat, de ideig-óráig életben hagyták őket. Láttam az éjszakai látomásban: Jött valaki az ég felhőin, aki emberfiához hasonló volt; az öregkorú felé tartott, és odavezették hozzá. Hatalom, dicsőség és királyi uralom adatott neki, hogy mindenféle nyelvű nép és nemzet őt tisztelje. Hatalma az örök hatalom, amely nem múlik el, és királyi uralma nem semmisül meg.” „Ez a négy hatalmas vadállat négy királyságot jelent, amelyek létrejönnek a földön. De a Felségesnek a szentjei foglalják el majd a királyságot, és örökre birtokolják azt, mindörökre.” Dán7:2-14, 17-18

5 *Keel, Othmar*: Die Tiere und der Mensch in Daniel 7. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg.) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 37–66.; *Rózsa, Huba*: Öszövetségi bevezető. Budapest, 1991. 223–228

6 *Seifert Arno*: Der Rückzug der biblischen Prophetie von neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichstheologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Böhlau – Verlag, Köln 1990.; Katolikus részről had idézzük itt csak Bartholomeus Holzhauser, a 17. század eleji német apokaliptikus kommentátort, aki magát szintén az ötödik birodalomba képzelte, és azt remélte, hogy a hatodikban jön el a boldog idő. Az ötödik birodalom X. Leo pápával és V. Károly császárral indult, és eretnekeket és csapásokat hozott, de Isten küldöttének érkezésével fog véget érni, aki mindent helyre állít és elhossa a Boldogság korát. Holzhauser megújulásról vallott nézetei nagyon németek voltak. A vágy egy erős, egyetemes és csak világi hatalomra Németországban nagyon erős volt a harmincéves háború előestéjén, de azért Holzhauser egy ortodox katolikus aranykort remélt, egy eretnekek nélkülit. Azt vallotta, hogy Isten mindig küld vigasztalót, az ötödik birodalom korában ilyen volt a Jézus Társaság, a Tridenti zsinat, a katolikus hit terjedése az új világban és II. Ferdinánd császár. Azonban a valódi megújulás majd csak ezután következik el. *Reeves, M.*: i. m.

A francia Jean Bodin (1530–1596) indította a legerőteljesebb offenzívát a lutheri monarchiatan ellen. 1566-ban megfogalmazott feltevése az volt, hogy a négy birodalom Nagy Sándor birodalmának közvetlen utódállamit jelentheti. Ez ugyan merész gondolat, de nem új: már Porphüriosz is utalt hasonlóra. Elsődlegesen arra akarta használni a Dániel-próféciaát, hogy segítségével tagolja a világtörténetet, de erre alkalmatlannak találta. Indoklása szerint sok nagy birodalom volt és van, tehát ha egyáltalán világos a dánieli jövődőlés, akkor csakis a Babiloni Birodalomra és közvetlen utódjaira, a médre, a perzsára és a görögre vonatkozhat. A római szerinte nem lehet a Dániel által megjósolt negyedik, mert a rómaiak soha nem uralták Babilont. Bodin a történelmi igazság fogalmát Francois Baudoín francia jogtudóstól vette át. Eszerint az isteni gondviselés nemcsak a természetben, hanem a történelemben is jelen van. Bodin a *similitudo temporum* polübioszi eszméjét, vagyis a történelmi korszakok közötti egyezéseket alkalmazta. A pun háborúkat a görög történetírói hagyomány által leíró, a két kultúrát összeilleszteni vágyó tiszte fogságban élő rodoszi, kora sztoikus filozófiai rendszerére alapozott. Baudoín az isteni valóságot analóg történelmi események halmazából próbálta feltárni. „A gondviselésre való hivatkozás által tehát vallásos legitimációt nyertek azok a történelmi ismeretekre alapozva tett politikai javaslatok, amelyekkel igazolták, vagy elutasították az uralkodó Istentől kapott hatalmát. Ezáltal a kora újkori politikai gondolkodás is új vallásos értelmet nyert.”⁷

Az olaszok, németek és franciák⁸ mellett az ibériai kultúrák is átvették Dániel könyvét, de az ezzel összefüggő ibériai küldetéstudatot az itt élő zsidók hatása nagyban befolyásolta. A középkor közepén és végén az ibériai kultúrák központjai főleg a zsidó diaszpórákban voltak. A 14. század fordulóján végbemenő kényszerintézkedések következtében a spanyol és portugál zsidó diaszpórák kb. egyharmada katolizált, s ennek következtében sokan messianisztikus tudatukat a spanyol és portugál királyokra vetítették rá. A nagy földrajzi felfedezések következtében az ibériai államok egy világméretű birodalmi expanziót hajtottak végre. Amerika felfedezése után felerősödtek az eszkatologikus várakozások. 1500 körül tehát elérkezett az idő, hogy a zsidó messianizmus helyét az ibériai küldetéstudat vegye át.⁹

Ez a tudat az ibériai királyságoknak új feladatot tűzött ki célul, nevezetesen az evangélium terjesztését a világon, és a keresztyének összegyűjtését és egy uralkodó általi irányítását. A 16. és 17. század legnagyobb bibliamagyarázoinak többsége spanyol száрма-

7 *Teszelszky, Kees: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma, 2000. 218.*

8 1610-ben IV. Henriknek ajánlva adta ki a párizsi jezsuita Juan Maldonado Dániel-kommentárját. Tipikusan francia szemléletet tükröz. Ebben azt mondja, hogy a négy birodalmat Dániel a mérete miatt nevezi birodalomnak, nem pedig jogilag. Teljesen távol áll tőle, hogy a negyedik birodalmat a némettel azonosítsa. Szerinte egy birodalmat az etnikai identitása és az államformája határoz meg, és ezek közül egyik sem azonos a régi Római Birodalomban és a Német-római Császárságban. Szóval, ha titokban és megkötésekkel is, de igazat kell adni a főeretnek Kálvinnak. A negyedik birodalom a római, ami Caesarral nem elkezdődött, hanem elbukott, ezért Maldonado szerint szükségszerű, hogy Caesar legyen a kis szarv. A Dániel 2. birodalma azonban mégsem ugyanaz nála, mint a Dán 7-é. Szerinte Dániel egyszerre látta a Krisztus előtti és utáni időket, és így a kis szarv az Antikrisztus. Dán 11, 36 kk. Kálvinhoz hasonlóan szerinte is Antiokhoszra vonatkozik, de nem dönti el, hogy ez érthető-e Antikrisztus-jövődőlésként is. Maldonadot a 17. században a protestánsok is komolyan vették, és sokat idézték. *Seifert, A.: i. m. 59–64.*

9 Kolumbusz Kristóf mondta állítólag, hogy Isten őt választotta ki hírvivőnek, megmutatva neki az új eget és az új földet, amiről az Úr beszélt Szent János Apokalipszisében. Az új föld meghódítása miatt az emberek úgy gondolták, hogy a világ vége már nem késhet sokáig.

zású és jezsuita volt, de ezen exegéták mellé politikai és teológiai értekezések és írások szerzői is felsorakoztak. A spanyol küldetéstudatban két irányvonalat lehet megkülönböztetni: egyrészt a spanyol hagyományt, másrészt pedig a birodalmi hagyományt, ami Spanyolországban V. Károly uralkodása alatt jelent meg. A spanyol hagyomány szerint a vizigótok megtérése óta Spanyolország egyfajta Isten által kiválasztott állam, pontosabban az új Izraelnek nevezték, erről tanúskodnak azok a történeti krónikák, amelyek XIII. Alfonz uralkodása alatt íródtak. A Nyugatgót Királyság bukását és az arab megszállást Isten büntetésének tartották az utolsó gót királyok „hűtlensége” miatt, ám a reconquista következtében Spanyolország továbbra is a kiválasztott maradt. Az Újvilág felfedezését követően ezt a spanyol küldetéstudatot Dániel könyvének egyes részeitől támasztották alá, illetve erősítették meg. 1499-ben Antonie de Lebrija¹⁰ a spanyol királyok kereszténységben betöltött vezető szerepét hirdette, akiknek a birodalma egy új és még soha nem látott ország. 1509-ben azt hangsúlyozta: annak ellenére, hogy a császári cím német kezekben van, a birodalmi hatalom a spanyol uralkodók kezében van. Egy másik spanyol humanista, Fernan Perez de Oliva (1494–1531) 1524-ben ezt írja:

„Régen a világ végén voltunk, most már mi vagyunk a világ közepe.... Számptalan népet és földet fedeztünk fel, melyek átveszik vallásunkat, nyelvünket és törvényeinket... Így a világ súlya és e népek megtérésének felelőssége Spanyolország kezébe került. Ez már régóta így működik. A világ kezdetén az uralom keleten volt, később délen, Ázsiában, utána a perzsák, majd káldok kezébe került, onnan pedig Egyiptomé, aztán Görögországhé és Itáliáé lett, legvégül pedig Franciaországhoz került. S most a nyugati irányt követve ez a hatalom elérte Spanyolországot is... és most már mindörökre itt fog maradni, a tenger és általunk védve, hogy soha többé ne tudjon elmenekülni...”¹¹

A spanyolok tehát úgy vélték, hogy az Újvilág felfedezését követően egy tényleges *translatio imperii* ment végbe.

V. Károly alatt más hagyományok is befolyásolták a spanyol szemléletet, ilyen például a visszatérő Nagy Károly hagyománya. Mercurio Gattinara volt az,¹² aki Károly személyében az egyetemes királyság és a császárság egységének megvalósulását látta. Gattinara szerint V. Károlynak nemcsak Nagy Károly birodalmának restaurálása az egyetlen feladata, hanem a török kiűzése a Kelet-római Birodalom területéről, hogy ezáltal a kereszténységet egy pásztor által, egy messianisztikus császár alatt egyesítse. 1535-ben V. Károly *tuniszi* győzelmét Hernado de Acunna Dániel könyvéből a várva várt ötödik világmonarchia nyitányának nevezte, melynek során csak egy nyáj és egy pásztor lesz, egy királyság, egy világhatalom lesz spanyol irányítás alatt. Fernando de Herrera szerint a lepantói győzelmet követően Spanyolország egy kiválasztott nemzeté vált, s a győzelem csak is Istennek tudható be.¹³

10 Antonio de Lebrija/Nebrija (1442–1522), az első modern nyelv nyelvtanának megalapítója, humanista és Ferdinánd király krónikása. *Delgado, M.*: Der Traum... i. m. 255.; *Miegge, Mario*: „Regnum quartum ferrum” und „lapis de monte” – Die kritische Wende in der Danielrezeption im 16. Jahrhundert und ihre Folgen in Theologie und Politik. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Szerk. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart, 2003. (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, I. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 12–37., 239–252.

11 idézi: *Delgado, M.*: Der Traum... i. m.

12 V. Károly későbbi kancellárja. Ideológiájára lásd: *Brandt, Karl*: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München, 1964.; *Rassow, Peter*: Die Kaiser-Idee Karls V. Dargestellt an der Politik der Jahre 1528–1540. Berlin, 1932.

13 Idézi *Delgado, M.*: Der Traum... i. m.

A spanyol küldetéstudat II. Fülöp uralkodása alatt, annak ellenére, hogy nem viselte a császári címet, továbbra is töretlen maradt. 1580-tól, a portugál trón megszerzését követően a spanyol világbirodalomra *a birodalom, melyben soha nem nyugszik le a nap*¹⁴ kitételt kezdték el használni. Egy olyan birodalmat értettek tehát ezalatt, ahol állandóan a napfényben imádják az igaz Istent, és a katolikus királyért imádkoznak. A Dán. 12,11-ben írottak szerint, spanyol világhatalom képes lesz a világ végének katasztrófáját megállítani. A spanyol monarchia világuralomi igényét támogató művek 1580 és 1648 között keletkeztek. Sokan az ötödik királyságnak nevezték a Spanyol Birodalmat, ami az utolsó hatalom lesz a világon.¹⁵ Sokak szerint a spanyol világhatalomnak teljesítenie kell azt az eszkatologikus feladatot, hogy az újonnan felfedezett népek megtérjenek Krisztus országába, melynek jelenlegi vezetője a spanyol királyság.

Damián Hortolá a korabeli eseményeket az Antikrisztus támadásaként értelmezte, és a pseudo-joachimi Oraculum Cyrilli-t hivatkozta.¹⁶ Joachim de Fiorehoz hasonlóan beszél egy Angyal pápáról, aki szükségszerűen a megújulás része. A közelgő hetedik kor a történelem csúcaként jelentkezik majd. Hortolá hosszan ír a zsidók visszatéréséről Krisztus igazi kertjébe és minden nemzetekről, akik összegyűlnek a kertben.

A középkori szakrális szereppel és tulajdonságokkal felruházott uralkodók szakrális tulajdonságai a nemzetállammá váló átalakuláskor annak legitimációját szolgálják. Ezekben a középkori népük megmentésére visszatérő, illetve a népek által visszavárt, valamilyen helyen alvó vagy vándorló királytípus alteregója az iszlám Mahdíjának,¹⁷ vagy a paruziát váró öskeresztény közösség újra eljövő Krisztusának. A korszak vallási váradalmainál azonban régebbi hagyományról van itt szó. A zsidó vallásfejlődésben figyelhető meg, hogy a népet Isten felé képviselő uralkodó hogyan válik, alakul át egy megmentővé, megváltóvá, népe üdvözítőjévé.

Dániel könyvének portugál recepciója sokban hasonlít a spanyoléhoz: itt is jelentős zsidó diaszpóra volt jelen, a katolizálást követően a messianizmust a királyokra ruházták. Az első ilyen irodalmi művek, melyben a portugál messianisztikus nemzettudat megjelenik, a 16. század közepére tehetőek. Versekben igyeksenek a Dániel könyvében szereplő próféciaikat Portugáliára vonatkoztatni. Luis de Camoes 1572-ben – a portugál expanzió csúcán – írt *Os Lusíadas* eposzában is messianisztikus elemeket találhatunk.¹⁸ Mindehhez járult a marokkói vereség és az eltűnt király legendája, melyet összekötöttek a spanyol megszállás alóli várakozással, mely apokaliptikus háttérrel egészült ki.

1578-ban Szebaszián a fiatal király (1568–1578) útnak indult meghódítani Marokkót, ám a Kasr-el-Kebirmél súlyos vereséget szenvedett, ő maga pedig eltűnt a csatában. Ezt követően nagybátyja Henrique érsek volt a régens, majd 1580-ban II. Fülöp spanyol király elfoglalta a portugál trónt. Míg a spanyolok ezt a küldetéstudatuknak vélték, addig a portugálok számára elkezdődött a babiloni fogság és a portugál messianizmus legerősebb elemévé a „szebasztianizmus” az eltűnt király visszavárása vált. 1640-ben az önálló királyság helyreállításakor a portugál messianizmus tovább erősödött. A király eltűnését követően több család is megpróbálta megszerezni a trónt, ám rajtavesztettek, de

14 uo. 257.

15 uo.

16 Damián Hortolá. Perpignan-ban született 1493-ban, Ville-Bertrand apátja lett és őt küldte II. Fülöp a Tridenti zsinatra. Nézeteit a jövővel kapcsolatban a Salomoni énekekhez fűzött kommentárjában fejtette ki.

17 Möhring, Hannes: *Der Weltkaiser der Endzeit Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung*. Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2000, 367–377

18 Delgado, M.: *Der Traum...* uo.

így is kialakult a király körül egy legenda, hogy egyszer majd, mint népe felszabadítója vissza fog térni. 1602-1603-ban Bandarra *Trovas* című művének kommentált változatát kiadták, mely a sebastianizmusra utalt, és a király visszatérését 1640-re datálta.¹⁹

Legjelentősebb személyiség, aki a legendát tovább élte a jezsuita Antonio Viera volt. 1634-ben egy prédikációjában az eltűnt király visszatérését hirdette²⁰. 1640-es restauráció idején, mikor IV. Joaval visszatért, mint portugál király, Viera ezt egy égi cselnek vélte, szerinte Istennek nem az volt a célja, hogy a legendás király visszatérjen, hanem hogy a portugál messianizmus szellemét továbbra is fent tartsa. Ez idő tájt Viera azt hangoztatta Dániel könyvére utalva, hogy az, Jézus Krisztus királyságnak földi vezetésére Portugália lenne a legalkalmasabb. Viera a 10 királyságának jelképeként korának 10 államát nevezte meg: Portugália, Spanyolország, Anglia, Svédország, Dánia, Oroszország, Lengyelország, Német Birodalom, Olaszország és még a törököket is ide számolta, mert az a régi Római Birodalom területén volt. Végül azt hangoztatja, hogy a hispánok, azaz a spanyolok és a portugálok a rómaiak legnagyobb utódai és a portugálok mindenben felülmúlják spanyolokat.

A portugálok a bomló keresztény universitasban a zsidó nép mintájára külön isteni választottsággal ruházták fel saját népüket, országukat, és ezen törekvés első megjelenési formájává itt is egy tisztelt, de eltűnt uralkodó tisztelete vált. Olyan uralkodóról van szó, aki képviselője, megbízottja Istennek, aki a jónak teremtett világ kizökkent idejét hivatott helyreigazítani, valamint a valamikori aranykorhoz és üdvösséghez kell elvezetnie népét. A bújdosó uralkodó a bújdosó népnek is jelképe az apokaliptikus hagyományban. Vándorló uralkodók hiányában, mint azon népek esetében, ahol a monarchia inkább negatív jelképeként szerepelt, amely intézménytől inkább elszakadni vágytak, vagy államformaváltások időszakában az őszövétségi képet vették elő, s mint a pusztában vándorló zsidók szerepeltek. Ilyen volt például az Amerikai Egyesült Államok népe a Jefferson Davies által megalkotott pecséten füstölgő tábortűzükkel, mely kép azután, mint a vadont legyőző, ellenségein győzedelmeskedő nép képe tért vissza a megszokott terminológiában, például az elnöki beiktatási beszédekben, egészen a vietnámi háborúig.

Az apokaliptika Magyarországon is nemcsak a török hódítás magyarázatául szolgált, hanem egy nemzeti hivatástudat erősödését is magával hozta.²¹ Nemzetállami tudat kialakulásához az első lépést a Bibliára hivatkozó nemzeti hivatásesszmék jelölik ki. A reformáció és a felerősödő iszlám front ilyen új hivatásesszmét ad spanyol, portugál, angol, francia, német, magyar, lengyel és fáziskéséssel az orosz területeken. A bomló keresztény universitasban a zsidó nép mintájára külön isteni választottsággal ruházták fel saját népüket országukat, és ezen törekvés első megjelenési formájának itt is egy tisztelt, de eltűnt uralkodó vált.

19 uo.

20 Antonio Viera (1608–1697), aki indiánbarát volt, brazil misszionárius, nemzeti érzületű udvari prédikátor, teológus.

21 *Óze Sándor*: Török fenyegetettség és protestáns apokaliptika a XVI. századi Magyarországon. In: A kelet ritka nyugalma. VII. Nemzetközi Vámbéri konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály Dunaszerdahely 2010. 394–444.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brandi, Karl*: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München, 1964.;
- Delgado, Mariano*: Der Traum von der Universalmonarchie. Zur Danielrezeption in den iberischen Kulturen nach 1492. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Szerk. Delgado, Mariano–Koch, Klaus– Marsch, Edgar. Stuttgart 2003. (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Szerk. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 280–282.;
- Delumeau, Jean*: La peur en Occident (XIV–XVIII. siècles) Librairie Arthème Fayard, Paris, 1978.
- Firth, Katharine*: The Apocalyptic Tradition in reformation Britain. Oxford 1979. 5.
- Miegge, Mario*: „Regnum quartum ferrum” und „lapis de monte” – Die kritische Wende in der Danielrezeption im 16. Jahrhundert und ihre Folgen in Theologie und Politik. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Szerk. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart, 2003. (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 12–37.,
- Möhring, Hannes*: Der Weltkaiser der Endzeit Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung. Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2000,
- Őze Sándor*: Török fenyegetettség és protestáns apokaliptika a XVI. századi Magyarországon. In: A kelet ritka nyugalma. VII. Nemzetközi Vámbéri konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály Dunaszerdahely 2010. 394-444.
- Rassow, Peter*: Die Kaiser-Idee Karls V. Dargestellt an der Politik der Jahre 1528–1540. Berlin, 1932
- Rózsa, Huba: Ószövetségi bevezető. Budapest, 1991. 223-228
- Reeves, Marjorie*: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford, 1969.
- Seifert, Arno*: Der Rückzug der biblischen Prophetie von neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichstheologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Böhlau – Verlag, Köln 1990.

MONOK ISTVÁN

HASONLÓSÁGOK ÉS ELTÉRÉSEK A KÖZTES-EURÓPA KORA ÚJKORI KÖNYVTÖRTÉNETÉBEN SZEMPONTOK ÉS PÉLDÁK

Az első, Riga számára nyomtatott szertartáskönyv, a *Breviarium secundum ritum et usum Rigensis ecclesiae* (1513) Rigába érkezése (1514) 500. évfordulójára a lett nemzeti könyvtár nagyszerű kiállítással emlékezett.¹ A csupa 1514-ben megjelent könyvet bemutató tárlatról azt hihetnénk, hogy régi időkről szólt. Ha valaki belép a kiállító terembe, visszatér a protestáns reformáció előtti időbe. A könyvek tematikus kiválasztása azonban olyan jól sikerült, hogy 1514-ből származó példákkal ugyan, de napjainkban érezhettük magunkat. Az akkori emberek életének napi, évenkénti ritmusa ugyanis nem sokban különbözött a miénktől. A kiállítás a születéstől a halálig elkísér bennünket, megmutatva a hétköznapokat, a napi vallásgyakorlattal, az étkezéssel, az ünnepekkel együtt, az iskolázás folyamatát az ábécés könyvtől a tudományos művekig. Megmutatta az akkori időszak értelmiségijeinek intellektuális vívódásait is, a humanizmus racionalizmusa, és az elmélyült, személyes vallásosságot igénylő keresztény filozófiája közt úgy, ahogy ezt a falusi pap és tanár, vagy éppen a korszak koronázatlan tudós fejedelme, Erasmus Roterodamus átélhette.

Ha azonban a kiállított, az 1514-ben megjelent könyvek kiadási adatait áttekintjük, látjuk, hogy a ma sokféleképpen elnevezett Közép-Európa városai nem jelennek meg ezek közt az adatok közt, vagy csak nagyon ritkán. A sokféleképpen való elnevezés is hordoz magában akár könyvtörténeti tanulságokat is. A terület Kelet-Európaként való megjelölése biztosan hibás, hiszen a második világháború utáni „keleti blokk” szinonimája. Európa nyugati részén élők számára ez kényelmes megjelölés, a problémákat ezzel a kifejezéssel a szőnyeg alá lehet söpörni, és lehet tetszelegni nagyszerűségünkben. A Közép-Kelet Európa már „nyitottabb” szemléletre utal, de a lényegen nem változtat: Európának az a része, amelyik a keleti befolyás alatt áll, igaz, ekkor meg kell fogalmazni, mit értünk „keleti” befolyás alatt. Az Európát – és nem egyszerűen közös piacot – kialakítani szándékozó értelmiség napjainkban, az itt élő népek közti feszültség forrásait megérteni akaró módon megközelítve adott ki egy ezer oldalas meghaladó tanulmánykötetet a kulturális emlékezet szakrális helyeiről, tárgyairól, alakjairól és eszméiről.² A kötet címében „Ostmitteleuropa” szerepel, és a tartalomból világosan látszik, hogy földrajzilag mely területre gondolnak. Szerepel benne a bulgáriai rilai kolostor (Рилски Манастир), a lengyelországi Świąta Lipka (németül: *Heiligelinde*), a litvániai Kryžių

¹ <http://riga2014.org/eng/notikumi/735-exhibition-1514-the-book-2014> (2015. 10. 10.)

² *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff.* Hrsg. von Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wunsch. Berlin, Akademie Verlag, 2013.

kalnas (németül: *Berg der Kreuze*), a bosznia-hercegovinai Medugorje, a fehérorosz Hrodna (Гродна, belarusz nyelven, lengyelül: Grodno, litvánul: Gardinas), Szevasztopol és a szlovákiai Devín (Dévény). De semmi az úgynevezett Balti Államokból, ezek – ebben az elképzelésben – nem részei az „Ostmitteleuropa” földrajzi és szellemi egységnek. A két terület együtt az úgynevezett „Zwischeneuropa”.³

Magam azt gondolom – amit Harald Roth „Östliches Europa”-ként jelölt⁴ –, hogy Finnországtól az Adriáig Közép-Európában élünk, a keleti kereszténység nyugati peremén, de még a nyugati kereszténység keleti részeként. A két mentalitás, és erkölcsi gyakorlat együttélését ezen a területen kiválóan lehet tanulmányozni. Könyvtörténeti szempontból ez a két Európa közötti „köztes” állapot azt is jelenti, hogy az írásbeliség, a könyv szerepe a generációk közötti hagyományátadási folyamatban más szerepet kapott, mint a nyugatibb, és mást, mint a keletibb Európában. A keleti kereszténység, akár a görög ortodox, akár a szláv ortodox egyházra gondolunk, a napi vallásgyakorlattól a teológiai tartalmak közvetítéséig, a képek másfajta, jelentősebb szerepet juttat, mint a szövegközpontú nyugati kereszténység. Ez a jelenség természetesen azért is kimutatható, mert a könyvek előállításának feltételei ebben a régióban kevésbé voltak adottak, mint a nyugati világban. Utalok itt elsődlegesen a papír előállítás nehézségeire: a közép-, és a kelet-európai szegényebb lakosság elhordta a papírt, vagyis a rongyot, amiből a papír készíthetett volna. Ha ránézünk a 15. századi európai papírmalom térképére – megtehetjük ezt az Iowai Egyetem nagyszerű, kellően didaktikus, a korai nyomdászatot bemutató (*The Atlas of Early Printing*) internetes oldalán: <http://atlas.lib.uiowa.edu/> – jól látható, hogy a textilipari központok milyen előnyben voltak a könyvkiadást tekintve. Azt is megállapíthatjuk, hogy Közép-Európában 1500-ig Alsó-Ausztrián, Csehországon és Szilézián kívül csak Krakkóban volt papírmalom. Ugyanitt a „kereskedelmi utak” gomb bekapcsolásával kirajzolódik a „Kelet-Európa” (ha úgy tetszik „köztes-Európa”) keleti határa, a nyugati határt pedig – szerintem – a Szczećin és Trieszt közt húzható vonal jelenti.

Ha maradunk ezen a weboldalon, további tanulságokat is leszűrhetünk Közép-Európa művelődés-, és ezen belül könyvtörténetére nézve. Az „egyetemek” gombot bekapcsolva feltűnik Prága (alapítás: 1348), Krakkó (1364), Bécs (1365), Óbuda/Buda (1395-1403, 1410-1418, majd 1475-1530) és Pozsony (1467-1475). A térképen nem szerepelnek a rendi főiskolák (*studium generale, studium particulare*), jóllehet több esetben ezek nem csupán a rend tagjai számára biztosítottak felsőbb tanulmányokat. Számunkra ez azt jelzi, hogy a közép-európai régióban a 14–15. században a nyugat-európaihoz hasonló művelődési intézményi hálózat alakult ki, az egyházi hierarchia intézményei mellett az iskolarendszert tekintve is. A királyi udvarok világiasodó kulturális élete mellett megjelentek az ezeket utánzó művelt főúri udvarok, és a jelentős tudományos és kulturális teljesítményt nyújtó reneszánsz főpapi udvarok is. Ehhez a képhez tartozik a könyvnyomtatás megjelenése is. Ha az iowai térképen a „könyvnyomtatás elterjedése” (*spread of printing*) gombot 1475-re kapcsoljuk, láthatjuk, hogy Krakkóban, Budán és Chelmnoban (Kulm) működött officina. A Brit-szigeteken ekkor még nem. 1500-ban az önálló, hatalmi státusszal bíró Lengyel Királyságban, a Magyar Királyságban és a Cseh Királyságban, továbbá Sziléziában már több nyomdahely létezett. Ezeknek a nyomdának a pro-

3 *Peter van Ham*: The Baltic states and Zwischeneuropa: „geography is destiny”? *International relations*, 14. (1998) 2. sz. 47–59.

4 *Studienhandbuch Östliches Europa*. Bd. 1. *Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. Hrsg. von *Harald Roth*. Köln, Wiemar, Berlin, Böhlau Verlag, 1999 (Böhlau Studienbücher. Grundlagen des Studiums)

duktivitása azonban meg sem közelíthette a nagyobb nyomdai központokét, alapvetően az említett papírhiány, pontosabban a papír drága volta miatt. Jól szemlélteti ezt a helyzetet, ha a „könyvkiadó helyek produktivitása” (*Output by Location*) gombot használjuk térképünkön. Ennél tisztább képet kapunk, ha Philippe Nieto térképét tekintjük meg az első 20, legjelentősebb nyomdai központról a 15. századi Európában. Közép-európai város ezen nem szerepel, és látszik, hogy a német, a francia, és az itáliai nyomdászat jelenti a könyvkiadás 90 %-nál nagyobb arányát. Ez a lassan csökkenő arányú túlsúly megmarad a 17. század első közepéig, a németalföldi, az angliai és a spanyolországi nyomdászat folyamatos erősödése mellett. Az azonban bizonyos, hogy Közép-Európa már a 15. századi nyomdászatot bemutató térképekből is jól láthatóan a befogadó jellegű kultúrák területe. És napjainkig az is maradt. Már a feudalizmusok kialakításában is voltak alapvetően más és más jellegű régiói a földrajzi Európának, ezek a régiók a 16. században karakteresen elváltak egymástól. Közép-Európa népei, hiába sikerült több királyságnak a nyugatival komform intézményi rendet kialakítani, belekényszerültek egy olyan hatalmi játszamába, amelyből csak a nyugati, vagy a keleti nagyhatalmi csoportnak való alárendeltség elfogadásával kerülhettek ki (és közben elveszítették a lehetőségét annak, hogy az Európán kívüli világ erőforrásaiból részesedjenek).

A Közép-Európa régió német kulturális befolyásolási övezet. A német hatás jelentős volt a nemesség körében is, és meghatározó jelentőségű a polgári kultúra történetében. A német-római birodalmi jog szerint létrejövő városi közösségek a mai Észtországtól Erdélyig, illetve a mai Horvátország területéig motorjai voltak annak a folyamatnak, amely a 19. század első feléig a kultúra polgári nyilvánosságát is létrehozta. A 16. századtól kezdődően a protestáns reformáció tanai is első sorban ezeken a közösségeken keresztül váltak ismertté. Martin Luther, Philipp Melanchthon és Johann Bugenhagen programja az egyházi, az iskolai, és a városi polgári élet területének minden elemét érintette, a könyvnek, a nyomdának, és a közös használatú könyvtáraknak ebben a programban kulcsszerep jutott. Nagyon fontos hangsúlyozni azt a jelenséget, hogy a lutheri reformáció gondolatisága együtt hatott a teljes Közép-Európa régióban a humanizmus eszméivel. Az itteni reformáció történetének emblematisz alapjai, amellet, hogy jelentős arányban papi pályára készülő, vagy pappá szentelt személyek voltak, mindegyikük életrajzában ott találjuk azokat az utalásokat, amelyek Erasmus Roterodamus hatásáról beszélnek, illetve azokat, amelyek azt tanúsítják, hogy a wittenbergi tanulmányok alatt Melanchthon tette rájuk a legnagyobb hatást. Ismert, hogy a klasszikus filológus és a történetfilozófus Melanchthon hatása volt meghatározó a fiatalokra nézve.⁵ Gyakran idézik a *Praeceptor Germaniae* mondását: « *Utiliorem post sacrorum biblicorum lectionem esse nullum quam tragoediarum* », vagyis a görög tragédiák tanulmányozása erkölcsi szempontból a bibliai stúdiumok után a legfontosabb dolog. Példaként kiemelek három 16. századi személyt a közép-európai párhuzam igazolására. A legidősebb a magyar Sylvester János (1504–1551 után), aki krakkói (1524–1526) és wittenbergi (1529, majd 1534–1536) tanulmányok után hazatérve magyar grammatikát írt és adott ki (1539), majd 1541-ben az első teljes magyar nyelvű Újtestamentumot.⁶ Krakkóban Erasmus tanítását ismerte meg, Witten-

5 Vö.: Melanchthon in seinen Schülern. Hrsg. Heinz Scheible. Wiesbaden, 1997, Harrassowitz; Luther and Melanchthon in the Educational Thought in Central and Eastern Europe. Eds. Reinhardt Goltz, Wolfgang Mayrhofer. Münster, LIT, 1998 (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung, Bd. 10.)

6 Balázs János: Sylvester János és kora. Bp., 1959. Vö.: Sylvester János bibliográfia. Összeáll.: Nagyné Pirooska Lilla. Bev.: Kuntár Lajos. Sárvár–Szombathely, 1987.

bergben Melanchthon volt rá a legnagyobb hatással. Ahogy a finn Mikael Agricola (1510 cca.–1557) is Melanchthontól tanult görögül (1536–1539). Nem tudjuk, hogy személyesen ismerték-e egymást Sylvesterrel. Agricola 1537 és 1543 közt ábécés könyvet adott ki, ettől kezdve a Biblia finn nyelvű fordításán dolgozott. Az Újszövetség 1548-ben készült el. A finn irodalmi nyelv megteremtőjének tartják,⁷ ahogy a szlovének Primož Trubart (1508–1586). Trubar már felszentelt pap, kanonok volt, amikor Erasmus tanaival megismerkedett, a wittenbergi tudósok anyanyelvi programja nagy hatással volt rá, 1547-ben hivatalosan is elhagyta a katolikus egyházat. 24 könyvet írt, 22 szlovén nyelvűt: ABC, katekizmus, Máté evangéliuma (1555), majd két részben szlovénül is kiadta az Újszövetséget (1557, 1560).⁸ De hozhatnánk példákat a következő generációból is: az első litván nyelvű Biblia fordításán Johannes Bretke (Jonas Bretkūnas, 1536–1602) dolgozott,⁹ kortársa a magyar Károlyi Gáspár (1529–1591) volt, aki megélhette munkája megjelenését (1590).¹⁰ A Bretke-fordítás sajnos kéziratban maradt, de a szakírók szerint e fordítás alapján összeállítható a 16. századi *Thesaurus linguae lithuanicae*. Igaz Bretke történeti munkáit németül írta, főként Poroszország, és első szolgálati helye Labiau (litvánul Labguva, ma Oroszország: Polessk) krónikáját,¹¹ míg Károlyi, a wittenbergi történetiszemlélet első magyar nyelvű példáját adta kora eseményei okainak feltárásával (*Két könyv*).¹²

Az első nemzeti nyelvű nyomtatványok megjelenése csaknem mindenütt a Közép-Európa régióban a reformációval kapcsolatos kiadvány. A cseh nyelv azonban kivétel több tekintetben is. Jan Husnak a 15. század elején meghirdetett programja a prédikátor tragikus halálát is eredményezte, azonban a huszita mozgalmak mentén kibontakozó fordítási tevékenység, az egyházi nyelv anyanyelvi reformjának igénye a cseh irodalmi nyelvnek – a régió belől – korai kialakulását eredményezte. Nem véletlen, hogy az első, nyomtatásban megjelent csehországi kiadvány is cseh nyelvű volt, a Trojanská kronika (Plzeň, 1476).¹³ Az első magyar nyelvű nyomtatott könyv Krakkóban jelent meg 1533-ban, Szent Pál levelei, Komjáti Benedek fordításában.¹⁴ A szakírók véleménye megoszlik abban a tekintetben, hogy Komjáti a protestáns eszmék hatása alatt végezte el a fordítói munkát, vagy Erasmus szellemi hatása alatt a magyar nyelv érdekelte, hogy képes-e a Biblia szent tartalmának nyelvi megjelenítésére. Az azonban nem vitatható, hogy ez első észtt nyelvű kiadvány, egy lutheránus Agenda volt (Lübeck, 1525), ugyanebben az évben jelent meg a lett nyelvű Agenda is. Johann Koell és Simon Waradt észtt katekizmusa

7 *Viljo Tarkiainen*: Mikael Agricola. Tutkielma. Helsinki, 1958, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

8 Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Hrsg. von *Sönke Lorenz, Anton Schindling, Wilfried Setzler*. Stuttgart, 2011, W. Kohlhammer Verlag.

9 Lietuviškai Biblijai – 400 metų. Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas. Tarptautinės parodos katalogas. – 400 Jahre litauische Bibel. Bibelübersetzer Johannes Bretke. Katalogs der internationalen Ausstellung. Sudarytojos/Zusammengestellt von Ona Aleknavičienė, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius, 2002, Lietuvos dailės muziejus.

10 *Szabó András*: Károlyi Gáspár (1530 k.–1591). Bp., 1984. (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez)

11 Lásd a 10. jegyzetet.

12 Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor. Válogatás Károlyi Gáspár írásaiból, dokumentumok. Vál., sajtó alá rend., utószó, jegyz. *Szabó András*. Bp., 1984, Magvető (Magyar Hírmondó).

13 *Josef Mrkvička*: Kronika Trojanská. Několik poznámek k novému jejímu přetisku. V Praze, Spolek Faktoru Knihitiskáren a Písmolijev v Čechách, 1918 [Guido de Columna: Historia destructionis Trojae]

14 *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae*: az Zenth Paal leueley magyar nyeluen. Ford. Komjáti Benedek. Szerk., eredeti szöveg átírása, jegyzetek, szójegyzék, történeti bevezető: *Mezey András*; lektorálás, szójegyzék, nyelvszeti bevezető: Pelczéder Katalin, Kocán Béla, a latin nyelvű elő- és utószót Lázár István Dávid fordította. Bp., 2013, Idea Fontana Kft., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány.

1535-ben jelent meg Wittenbergben.¹⁵ Königsbergben jelent meg az első porosz nyelvű könyv, 1545-ben, egy Katekizmus.¹⁶ Ezt követte az első litván nyelvű könyv, ugyancsak egy katekizmus, Martynas Mažvydas (1520 k.–1563) munkája (1547, Königsberg), aki Luther Kis katekizmusát tekintette mintának.¹⁷ Lett nyelven azonban az első ismert katekizmusok (ugyanabban az évben egy lutheránus és egy katolikus) 1585-ből ismert, nem tudjuk hol jelentek meg. Königsbergben azonban biztosan 1586-ban adták ki először a lett nyelvű Luther-féle Kis katekizmust.¹⁸ Nem szándékozunk az összes közép-európai nyelven megjelent kátét felsorolni, de a magyar nyelvűekről essék röviden szó. A Magyar Királyságban és Erdélyben görögül 1544-ben adtak ki először lutheránus kátét, latinul 1555-ben Brassóban, ugyancsak latinul 1564-ben Kolozsvárt kálvinista szelleműt, amelynek az 1566-os kiadásában ugyanitt már unitárius hitelvek is felbukkannak. Magyar nyelven először 1550-ben jelent meg egy lutheránus katekizmus, és ennek ismerjük 1553. és 1555. évi kiadását is. A kálvinisták magyar nyelvű kátét 1562-ben adtak ki Debrecenben, és egy másik Kolozsvárt jelent meg 1566-ban, majd 1573-ban Krakkóban. A katolikusok viszonylag későn, 1599-ben jelentettek meg először magyar nyelvű katekizmust. Meg kell még jegyezni, hogy a szlovák nyelvű lakosság számára Galgócon 1585-ben került ki a sajtó alól a lutheri tanítás alapvető könyvecskéje.¹⁹

Jól látható a felsorolt adatokból, hogy a lutheri reformáció hatására, a városok német lelkészei és a különféle nemzetiségű értelmiségiek komolyan foglalkoztak a nem német lakosság anyanyelvű hittankönyvekkel való ellátásával. Nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a saját egyházak számára megnyerjék ezeket a közösségeket. A katolikus egyház a Tridenti zsinatot követően tett lépéseket, hogy a hittankönyvek (katekizmusok, imádságos könyvek, egyházi énekek) ne csak latinul jelenjenek meg (utalok itt az említett lett és magyar nyelvű kiadványra). Külön érdekesség ebből a szempontból az erdélyi román nyelvű (cirill betűs) kiadványok sora a 16. században. A lutheránus, és a kálvinista egyház is törekedett arra, hogy a román közösségeket a saját egyházukhoz kössék. Ezért is jelentek meg a román nyelvű bibliai részek nyomtatásban (az első 1561-ben Brassóban), és az első román nyelvű katekizmusok is lutheránus hitelveket közvetítenek (1544, Szeben; 1561, Brassó). A 16. században összesen 12 román nyelvű nyomtatványt ismerünk, valamennyi erdélyi kiadvány.²⁰

A könyvkiadás mellett komoly német, és lutheránus hatás figyelhető meg a könyvtárak használatának változásaiban is. Martin Luther 1524-ben intézett felhívást a német

15 Eestikeelne raamat 1525–1850. – Estnisches Buch 1525–1850. Toimetanud/Redigiert von *Endel Anmus*. Tallinn, Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000.; Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval). Näitus ja kataloog (Ausstellung und Katalog) Lea Kõiv, Mare Luuk, Larissa Petina, Tiit Reimo, Urve Sildre. Näituse ja kataloogi kujundus (Ausstellungs- und Kataloggestaltung) Rene Haljasmäe, Tulvi-Hanneli Turo. Tallinn, 2000.

16 Primoji Prūsų knyga. – The first Prussia Book. Ed. by *Mikelis Klusis, Bonifacas Stundžia*. Vilnius, 1995, Pradai.

17 *Alfonsas Šešplaukis*: Primoji lietuviška knyga nujujų šviesoje. – The first Lithuanian Book in the Light of New Research. – Das erste litauische Buch im Lichte der neueren Forschung. Kaunas, Knygynas salonas, 1997

18 Seniespiedumi Latviešu valodā 1525–1855. – Die älteren Drucke in lettischer Sprache. Hrsg. von Verfassergruppe unter der Leitung von *Silvija Šiško*, Red. von Aleksejs Apinis. Riga, 1999, Latvijas Nacionālā bibliotēka.

19 A Régi magyarországi nyomtatványok (RMNy) tárgy-, és címszavak mutatójával jól követhető ez a történet.

20 Lásd az RMNy nyelvi mutatóit.

városok vezetőihez, intve őket az iskolák, a nyomdák és a „közös használatú” városi könyvtárak fontosságára.²¹ A legtöbb városban, ahol a szerzetesrendek házait, benne könyvtáraikat is szekularizálták, a könyvtárat megnyitották a város polgárai számára. A későbbiekben ezeket protestáns arculatúvá formálták. A könyvek pusztításáról csak ritkán maradtak fenn dokumentumok, azok is inkább olyan jellegűek, hogy a középkori könyvanyagot, kéziratokat könyvkötői anyagnak használták fel. Jó példa erre a Magyar Királyság nyugati határánál fekvő Németújvár protestáns iskolai könyvtára, ahol a patrónus lutheránus főúr, Batthyány Boldizsár, a helyi ágostonos rendház könyveit használhatta könyvkötésre.²²

A közösségi használatú könyvtárak történetében szinte mindenünnen hozhatunk példákat. Az egyik első mindenképpen a *Bibliotheca Rigensis*, amely 1523-tól városi könyvtár,²³ de a magyar királyságbeli Kőszeg egykori katolikus plébániai gyűjteményét is, már 1535-ben „zur gemeinen Nutz”, vagyis közös használatra adták a városlakóknak.²⁴ Hasonlóan a tallini Szent Olai templom könyvtárát, 1552-ben, és még sorolhatnánk a példákat.

A közös könyvhasználat azonban nem csak a protestantizmus iskolai és vallási programja – „a tudatos hit az igazi hit” – mentén terjedt el. A német nyelvterületen már a 15. században tudunk közös használatú városi könyvtárakról, amelyeket a helyi humanista értelmiségiek javaslatára nyitottak meg a polgárok előtt is. Az igazi értelmiség az, aki elveit követve cselekszik. Így tett számos 15–16. századi humanista személyiség is akkor, amikor magánkönyvtárát legalább a szűk baráti kör számára, de gyakran lakóhelye polgárai számára is nyitottá tette. A nemzetközi szakirodalom általában a sponheimi bencés apátot, Johannes Trithemium (1462–1516),²⁵ a sélestati (Schlettstadt) Beatus Rhenanust (1485–1547)²⁶ és a sankt galleni Joachimus Vadianust (1484–1551)²⁷ szokta említeni, de számos más példa is felhozható igazolásul. A reformáció előtti városi könyvtárak, illetőleg a városi tanácsok könyvtárai, s azok részleges nyilvánossága is a huma-

21 An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes tanácsolja, hogy azok alapítsanak „gutte librareyen oder bucher heuser” (jó könyvkereskedéseket és könyvtárakat): Martin Luthers Werke. Hrsg. von Joachim Karl Friedrich KNAAKE (et alii.) Weimarer Ausgabe. Bd. 15. 1899. 48.

22 Borsa Gedeon: Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971. Bp., 1972, OSZK, 301–321.; ugyanez, In: Uő: Könyvtörténeti írások III. Az OSZK Évkönyveiben megjelent tanulmányok. Bp., 2000, OSZK, 99–113.

23 Ojar Sander: „Bibliotheca Rigensis” und ihre Bücher 15. bis 18. Jahrhundert. Nordost-Archiv, 4. (1995) 203–211.

24 Kőszeghy Sándor: XVI. századi könyvtáraink történetéhez. Magyar Könyvszemle, 18. (1894) 302

25 Klaus Arnold: Johannes Trithemius (1462–1516). Würzburg, 1971. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, Bd. 23.) 56–73.: Trithemius als Büchersammler und die Bibliothek von Sponheim.; Roland Behrendt: The Library of Abbot Trithemius. The American Benedictine Review, 10. (1959) 67–85.

26 Paul Adam: L’Humanisme à Sélestat. L’Ecole. Le humaniste. La bibliothèque. 3e. éd. Sélestat, 1973.; ez után: Hubert Meyer: Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque. Librarium, 19. (1976) 21–31. Franz Hartweg: Das Bildungsangebot in Schlettstadt in der zweiten Hälfte des XV. und im XVI. Jahrhundert. In: Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981. Hrsg. von Ludger Grenzmann, Karl Stackmann. Stuttgart, 1984. (Germanistische Symposien. Berichtsbände 5.) 215–224.

27 Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1533. Unter mitwirkung von Hans Fehrlin und Helen Thurnheer bearb. von Verena Schenker-Frei. St. Gallen, 1973. (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte, 9.)

nista generációk hatásának tudható be. Ilyen lehet a hamburgi²⁸ vagy a lipcsei²⁹ városi tanácsi gyűjtemény, de főként a nürnbergi példa, ahol az alapítás „dem almechtigen Got zu lob vnd ere vnd dem rate der stat vnd der gantzen gemeyn zu nutz” történt (Isten nagyobb dicsőségére, a városi tanácsnak köszönhetően az egész közösség használatára).³⁰ Az említett, már az új szellemet képviselő példák végén említjük meg, hogy Wittenbergben, 1512-ben, Georg Spalatin az új egyetemi könyvtár számára a könyveket már „pro communi omnium utilitate et doctorum et discipulorum nostrae academiae tam posteriorum quam praesentium” vásárolta, vagyis a mostani és a jövőbeli tanárok és a diákok közös hasznára és használatára.³¹

Elméleti szinten ez a törekvés az antikvitásig megy vissza, hiszen Seneca külön is írt a feleslegesen nagy magánkönyvtárakról.³² A 13. században Szent Jeromosnak tulajdonítottak hasonló gondolatokat, részben összekötve a protestáns reformáció előzményének tekinthető kolduló rendi tanításokkal. Ezek nem egyszerűen az egyszerű, szegény életben látták az üdvözülés útját, programjukban a közösség felé való nyitottságnak, a mások szolgálatának is jelentős szerep jutott. Guillaume Perault (cca. 1200–1271), a lyoni püspöki székhelybe emelkedett domonkos szerzetes külön beszédet tartott a feleslegesen sok könyvről (*De superbia librorum*). Ezeket a magánszemélyek a vagyoni értékük (aranyozott kéziratok stb.) miatt tartanak, és nem a szöveg iránt érdeklődnek, és nem érdeklő őket az sem, ha a szöveg romlott. Ráadásul másoknak sem engedik tanulmányozni a kódexeiket.³³ Francesco Petrarca (1304–1374) sem mulasztja el kifejezni véleményét azokról, akik olyan könyveket halmoznak fel, amelyeket el sem tudnak olvasni.³⁴ A 15. században, Firenzében alakult ki az a gondolat, hogy létre kell hozni az ideális, valamennyi ismert görög és latin szöveget összegyűjtő humanista könyvtárat. Cosimo Medici (1389–1464) magánkönyvtárát ajánlotta erre a célra, mint bázist, de az őt követő tudós generációknak nem volt módjuk ezt a célt megvalósítani a toszkániai városban (gondoljunk Girolamo Savonarola tevékenységére), így a magyar királynak, Matthias Corvinusnak segítettek a hatalmi reprezentációjaként létrehozott humanista könyvtár (Bibliotheca Corvina) gazdagításában.

A közös használatú könyvtárak gondolata hamar megjelent az országokat és a társadalmat irányító nemesség nevelésére vonatkozó, illetve államelméleti munkákban is. Egészen odáig menően, hogy a 16. század közepén már megkülönböztették a „nobilitas

28 *Erich Zimmermann*: Hinrich Murmester und die älteste Hamburger Stadtbibliothek (1478/81). In: *Libris et Litteris*. Festschrift für Hermann Tiemann. Hrsg. von Christian Voigt, Erich Zimmermann. Hamburg, 1959. 40–49.

29 *Gustav Wustmann*: Geschichte der Leipziger Stadtbibliothek. Bd. 1. Neujahrsblätter der Bibliothek und des Archivs der Stadt Leipzig, 2. (1906) 1–122.

30 *Johann Petz*: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates. 1419–1538. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 6. (1886) 138.

31 *Maria Grossmann*: Humanisme in Wittenberg 1485–1517. Nieuwkoop, 1975. 100–112.: *The Growth of a Humanistic Library*

32 „Vitiosum est ubique quod nimium est” Seneca: *De tranquillitate animi* 9,4–7.; „distringit librorum multitudo” Seneca: *Epistola ad Lucilium* 1,2.

33 *Guilielmus Peraldus*: *Summa virtutum ac vitiorum*. Antverpiae, 1567. Tractatus 6.: *De superbia librorum*: Szent Hieronymusra hivatkozva ezt írja: “Habeant qui volunt veteres libros, vel in membranis purpureis auro argenteoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo aiunt litteris, onera magis exarata quam codices, dummodo mihi meisque permittant pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos”

34 *Franciscus Petrarca*: *De remediis utriusque fortunae libri II*. Lugduni, 1585. 177–184.

generis”-t és a „*nobilitas literatá*”-t³⁵. A lengyel Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572) megfogalmazta azt is, hogy az arisztokraták nem akkor szolgálják igazán a „*res publicá*”-t, ha pusztán önmaguk lesznek képzetek és olvasottak, de azzá kell tenni a *res publica* tagjait is.³⁶ Ennek elérésére azonban, mint Christian Besold mondja, jobb, ha ők is részt vesznek a „*publica institutio*” életében és a „*publica disciplina*” útját választják neveletésükhöz is³⁷. Könyvtáraikat pedig nyissák meg egyfajta közösségi használat előtt, fogalmazza meg Cyriacus Spangenberg „*Adelspiegel*”-jében.³⁸

Akkor tehát, amikor Martin Luther említett 1524-ben kiadott felhívása a német városi vezetőkhez („An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes”) tanácsolja, hogy a tanácsok alapítsanak „gutte librareyen oder bücher heuser” (jó könyvkereskedéseket és könyvtárat),³⁹ nem járatlan úton járt. Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége. Johannes Bugenhagen, aki az 1528-as braunschweigi és az 1535-ös pomerániai egyházi rendtartás (Kirchenordnung) összeállítója, a közös használatú könyvtár gondolatát már egyházi kötelezettségi szintre emelte.⁴⁰ 1531-ből Strassbourgból maradt ránk egy dokumentum, amely szerint azért kellene egy könyvtárat alapítani, hogy a szegényebb írástudók is használni tudják a könyveket („ein liberi anrichten ... die gemein wär, das die armen gelerten sich daran üben möchten”)⁴¹ – de szinte valamennyi protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák. Ahogy láttuk a közép-európai régióban a most említett példákkal

35 *Laurentius Hunfredus (Humphrey)*: *Optimates sive de nobilitate*. Basileae, 1559. 326. („se armis, non literis natos predicant /sc. nobiles/”)

36 *Andreae Fricii Modrevii Commentariorum de republica emendanda libri quinque*. Vol. I. Ed. *Casimirus Kumaniecki*. Warszawa, 1953. 56–57.: „Nulla est igitur compediosior ad sapientiam perveniendi via, quam lectio librorum tum sacrorum, tum etiam a viris eruditis conscriptorum.”

37 *Christianus Besoldus*: *Discursus politici singulares de informatione et coactione ...* Argentorati, 1626, sumptibus Lazari Zetzneri., 16.: “Ego puto publicam disciplinam in sapientia et consensu totius civitatis fundatam, firmiorem quidem constantiam habere, quam ab unius quae iudicio pendet” – 27.: „Juvat et habere publicas bibliothecas ... nulliusque privati ...”

38 *Cyriacus Spangenberg*: *Ander Theil des Adelspiegels*. Schmalkalden, 1594. ff. 75v–77v.: *Von Bibliotheken oder Librereyen*: “Neben wolbestelleten Predigstülen vnd rechtschaffenen angerichteten Schulen sind gute Bibliotheken nicht allein ein schönes lustiges Kleinodt, sondern auch ein notwendig stück, daran gar viel gelegen vnd solchs auch nicht wenig zu beförderung vnd erhaltung warer Religion vnd guter Künste nützlich vnd dienstlich ist. Denn alle Pfarrherrn, Professores vnd Schulmeister des vermögens nicht sind das sie alle Patres, Historicos, vnd andere gute Autores für sich selbst zeugen möchten, deren sie aber doch nicht allwege allerding entraten können.”

39 *Martin Luthers Werke*. Hrsg. von Joachim Karl Friedrich Knaake (et alii.) Weimarer Ausgabe. Bd. 15. 1899. 48.

40 Braunschweig: „Van librien. Unde sind in den steden in parhen unde klöstern etliche librien, dar denne etliche gude bökere inne sind, welcke itzunder iemmerlick unde schmelick vörkamen unde vörbrackt werden, dat men dar över ock bevelen unde vörordenen wille, dat solcke wol to hope vorsammet werden, unde in einer iewelicken stad eine gemeine liberie geholden werde, vör de parners, predikers, scholmesters und scholgesellen etc.” Vö.: *Die evangelischen Kircherordnungen des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg. von *Emil Sehling*. 6. Bd. I. Hälfte. Die Welfischen Lande. 1. Halbband. Die Fürstentümer Wolfenbüttel und Lüneburg mit den Städten Braunschweig und Lüneburg. Tübingen, 1955. 396.; ugyanez a szöveg a pomerániai rendtartásban: *Die evangelischen Kircherordnungen des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg. von *Emil Sehling*. 4. Bd. Das Herzogtum Preussen. Polen. Dei ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preussen. Das Herzogtum Pommern. Leipzig, 1911 (reprint: 1970) 336. Ezen Kirchenordnungok könyvtártörténeti szempontú feldolgozását lásd: *Otto Radlach*: *Die Bibliotheken der evangelischen Kirche in ihrer rechtsgeschichtlichen Entwicklung*. Zentralblatt für Bibliothekswesen, 12. (1895) 153–173.

41 *Jean Rott*: *Sources et grandes lignes de l’histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870*. Cahiers alsaciens d’archéologie, d’art et d’histoire, 15. (1971) 145–180. (itt: 145.)

párhuzamosan – késettség nélkül – megjelent mindegyik típusú közös használatú könyvtár alapítása. Ebben a régióban az elmélet hatása és a vallási célok megfogalmazása mellett azért is lehetnek ismertek a könyvek közös használatának formái, mert könyvben is szegényebben voltunk és maradtunk. Ezért is került a nemzetközi szakmai közönség számára is az érdekességek közé az a könyvtár, amelyet a 14. század végén hozott létre 24 plébános, a Magyar Királysághoz tartozó Szepeességben (Zips, Špiess).⁴² A falvak papjai a terület központjában, Lőcsén, a Szent Jakab templom egyik melléképületében tartották a könyveket, közösen használták azokat a napi munkában. Az első katalógusok a 15. század első feléből maradtak ránk. A humanista Johann Henckel (1483–1539) számottevően gazdagította, majd amikor Lőcse protestáns többségű lett, ezt a könyvtárat már ebben a szellemben gazdagították. Közép-Európa másik jellegzetessége a közös könyvhasználatban az, hogy az egyes példányok általában több tulajdonoshoz kerültek. Ezt a ma is meglévő könyvekben őrzött kézirásos bejegyzések igazolják. A Közép-Európában fennmaradt példányok jobban összefirkáltak, mint a nyugatibb könyvtáraké, és ez nem az olvasó fegyelmetlenségéből származik. Külön szakirodalom foglalkozik a közös könyvhasználatra utaló „... *et amicorum*” típusú bejegyzésekkel, vagyis azzal, hogy egy könyv, már az első tulajdonosa szándéka szerint kifejezetten az övé, és a barátaié.⁴³ Sok formája ismert ennek a bejegyzésnek: „*καὶ τῶν φίλων*”, „*et sociorum*”, „*sibi et amicis*”, „*pro se et amicis*”, „*et fratrum christianorum*”. és egyhangúan elfogadott az az állítás, hogy Közép-Európában előfordulásuk gyakoribb.

A humanizmus és a protestáns reformáció hatása azért is állítható a könyvtörténet területén is közösnek a közép-európai régióban, mert a folyamatosan működő egyetemek kis száma arra készítette az itt élőket, hogy Európa nagy egyetemi központjaiban képezzék értelmiségüket. Bologna, Padova, Krakkó, Wittenberg, Strassburg (Johann Sturm akadémiaja), majd Heidelberg voltak a leginkább népszerűek, és azok a helyek ahol a régió ifjúsága személyesen is találkozott. Lehetetlen egyetlen előadásban részletesen foglalkozni valamennyi egyetemmel, Krakkó és Wittenberg közös hatásáról az eddigiekben is tettem említést. Kiemelem azonban azt, hogy a helyi iskolák szervezésében, a pedagógiai módszerek modernizálásában az egyik legjelentősebb közös hatást Johann Sturm (1507–1589) akadémiaja (1538–1620) jelentette. Sturm Akadémiájának a hatása – túl azon, hogy találkozási helyet biztosított már a közép-európai népek ifjainak

42 *Florian Holik*: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 2. (1923) (Berlin-Leipzig) 383–399.; *András Vizkelely*: Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken. In: Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich. Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter. Hrsg. von Nathalie Kruppa. Göttingen, 2008, Vandenhoeck und Ruprecht. 327–338.

43 *Geoffrey D. Hobson*: „Et amicorum”, *The Library* 5. series, 4. (1949) 2. sz. 87–99.; *Donatella Nebbiai Della Guarda*: Letture e circoli eruditi tra quattro e cinquecento: a proposito dell’Ex libris „et amicorum”, in *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell’età moderna. Atti del Convegno internazionale di studio dell’associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Arezzo, 8–11 ottobre 2003*, a cura di Caterina Tristano, Marta Calleri, Leonardo Magnionami, Spoleto, 2006, 375–395.; *Angela Nuovo*: „Et amicorum”: Construzione e circolazione del sapere nelle biblioteche privata del cinquecento, in *Libri, biblioteche e cultura degli ordini regolari nell’Italia moderna attraverso la documentazione della Congregazione dell’Indice. Atti del Convegno Internazionale, Macerata, 30 maggio – 1 giugno 2006*, a cura di Rosa Maria Borraccini, Roberto Rusconi, Città del Vaticano, 2006, Bibliotheca Apostolica Vaticana, 105–127. (Studi e testi, 434.); *István Monok*: L’uso pubblico dei libri nell’Ungheria del Cinque e Seicento. *La Bibliofilia*, 114. (2012) 2. sz. 215–229.

is – alapvetően abban állt, hogy a pontos filológiai tudásra, következetesen alkalmazott módszerre alapozva, a hitről sokoldalú érvekkel vitatkozva őrizze meg az ifjakat a mély vallásosság keretében. Ahogy az iskola jelmondata is hirdeti: „*Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum*”, vagyis a tudás és az ékes-szólás elsajátításának végső célja a kegyes, és tudatos vallásosság elmélyítése.⁴⁴

A katolikus diákok a teljes közép-európai régióból követték a középkori peregrinációs irányokat, és első sorban Itália egyetemeit látogatták. Philipp Melanchthon Wittenbergje, majd Johann Sturm Strassburgja ugyanakkor nem csupán a protestáns eszmék felé hajlókát vonzotta, hiszen ezeknek a humanista, filológiai és rétorikai szemlélete legalább olyan erős, és meghatározó hatású volt, mint éppen a keresztény filozófiai (Erasmus Roterodamus), vagy teológiai. Sőt ez utóbbi volt igazán a semleges, vagyis a vallási nonkomformizmus, a szabadgondolkodás felé hajlók szívesen látogatták ezeket az iskolákat. Wittenberg és Strassburg is akkor veszített Heidelberggel szemben a népszerűségéből, amikor a lutheránus ortodox fordulat ezekben lezajlott.⁴⁵ A Sturm-féle Akadémia még ekkor is meg tudta őrizni erős rétorikai, és arisztotelianus logikai jellegét. Ez utóbbira kiváló példa a „Triad johannique”⁴⁶ jelentős hatása egyrészt a lutheranizmust majd a 17. század második felében megújító pietista gondolkodásra,⁴⁷ másrészt a teljes közép-európai régi iskolai logika és rétorika tanítására. Ne feledjük, a kevés számú 17. századi rigai kiadványok közt hat Johann Arndt (1555–1621) mű jelent meg⁴⁸ akkor, amikor a hallei pietizmus nem csupán a lutheránus hívek közt népszerűvé vált.⁴⁹ Az

44 Vö.: *Fata Márta: Melanchthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts.* Hungarian Studies, 26. (2012) 2. sz. 205–231.

45 A számtalan forrásközlés, tanulmány és könyv idézése helyett utalok egy, a kora újkori iskolai célú utazások történetét elméleti szinten összefoglaló tanulmányra: *Matthias Asche: Peregrinatio academica in Europa im Konfessionellen Zeitalter, Bestandaufnahme eines unübersichtlichen Forschungsfeldes und Versuch einer Interpretation unter migrationsgeschichtlichen Aspekten*, in *Jahrbuch für Europäische Geschichte*, 6. (2005) 3–34.

46 Johann Conrad Dannhauer (1603–1666), Johann Schmidt (1594–1658) és Johann Georg Dorsche (1597–1658)

47 *Dannhauer* *Idea boni disputationis*, Strasbourg, 1629–1674, 1–5. kiadás, az arisztotelianus rétorika kézikönyve; hermeneutikai alpmű, *Matthias Flacius Illyricus Clavis Scripturae Sacrae* (1567) alpművének kiválója a protestáns polémiákra készülők számára. (Alapvetően más volt ez a vitakultúra, mint a reformáció kezdetén, amikor például a kép a vallási vitákban kifejezetten programmatikus szerepet játszott, és nagy számban alkalmazták. Vö.: *Frank Muller: L'évolution de l'image de propagande à Strasbourg dans les premiers temps de la Réforme.* Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 140. (1994) 5–31.); A három ortodox – Dannhauer, Schmidt és Dorsche – Philipp Jacob Spener (1635–1705) mesterének is mondható, főleg Schmidt, aki Lewis Bayley (?–1631) és Johann Arndt (1555–1621) műveinek nagy propagátora volt. Vö.: *Johannes Wallmann: La spécificité de l'orthodoxie luthérienne à Strasbourg.* Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 136. (1990) 9–27.; *Manfred Rudersdorf–Anton Schindling: Luthéranisme et université à l'époque confessionnelle: une comparaison entre Strasbourg, Tübingen et Marbourg.* Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 135. (1989) 64–76.

48 *Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. – Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands.* Izstrādājusi Silvija Šiško. Riga, 2013, Latvijas Nacionālā bibliotēka. Nr. 444–447, 479, 480.

49 *Johannes Wallmann: Arndtrezeption im Baltikum.* Johann Fischer und die Rigaer Ausgabe des Wahren Christentums von 1678/79. In: *Johannes Wallmann: Gesammelte Aufsätze.* Bd. 3. Tübingen, 2010, Mohr Siebeck. 258–276.; Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. Hrsg. von Johannes Wallmann, Udo Sträter. Tübingen, 1998, Max Niemeyer Verlag (Hallesche Fporschungen, Bd. 1.) – ebben pp. 145–156.: *Janis Kreslins: Der Einfluss des hallischen Pietismus auf Lettland.* A többi főleg 18. század közepe (Pommern, Litvánia)

sem véletlen, hogy a magyarországi oktatás kapcsán ugyanúgy az erasmista módszerről, és sturmi megalapozottságról beszél a szakirodalom, mint a rigai városi iskoláról.⁵⁰ Az erős humanista alpműveltség és az ebből fakadó vallási mentalitás hatása a szellemi és lelki vergődésben tudatos választásokra készülő generációk tagjaiban jól példázható a Sturm–féle akadémia megalakulása (1538)⁵¹ körül aktív személyek életútján is (Martin Bucer (1491–1551), Pietro Martyr Vermigli (1499–1562)), de még inkább az olyan egyéniségeken, mint Francesco Lismanino (1504–1566). A korfui görög származású fiú, gyermekként került Krakkóba, Itáliában ferences lett, a királyné, Bona Sforza gyóntatója lett, Vermigli, Sturm és Girolamo Zanchi (1516–1590) hatására Strassburgban lett a helvét hitvallás követője (1556). A sturmi iskola, ahol maga Jean Calvin (1509–1564) is tanított (1538–1541),⁵² és amelynek „utolsó református teológusa”⁵³ az említett Zanchi volt, alapvetően azonban a közép-európai régióban az alapító Johann Sturm pedagógiai elveivel,⁵⁴ Melchior Junius (1545–1604) rétorikai (Cicero) és politikai gondolkodás történeti (Arisztotelész politikája, görög államelméletek) munkásságával és Matthias Bernegger (1582–1640) latin filológiai (főleg Tacitus) tanításával hatott.

Az Akadémia alapítását (1538) követően a Strassburgba látogató közép-európaiak többsége az új protestáns eszmék egymás közti vitáinak megismerésért, a viták humanista érvrendszerének megismeréséért került kapcsolatba az alapítóval, vagy az itt tanítókkal. A magyar Belényesi Gergely (?–?), aki kálvinista prédikátor lett, Genfben is meglátogatta Kálvint (1544), előtte hallgatta előadásait Strassburgban. A lengyel Cikowski testvérek (Stanislas és Andrzej) és kísérőjük Krzyztof Treacy Krakkóban alapítottak református iskolát. 1563–1564-ben voltak Sturm hallgatói.⁵⁵ Treacy hevesen vitázott azokkal az antitrinitárius elvekkel, amelyek képviselői, pontosan a racionális gondolkodás szabadságának a jegyében nagyobb számban látogattak Strassburgba, igaz valamivel később.⁵⁶

50 *Martin Klöcker*: Geistliche und humanistische Literatur in deutscher und lateinischer Sprache im Zeichen von Reformation und Konfessionalisierung. In: Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 3. Hrsg. von Werner Buchholz, Anton Schindling. Münster, Aschendorff Verlag, 2011 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, Bde. 71.) 127–183. (itt: 151–153.); Vö.: *Gábor Kecskeméti*: Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention: Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm. In Republic of letters, humanism, humanities, Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999, ed. by Marcell Sebök, Budapest, Collegium Budapest, 2005, (Workshop series, 15), 93–105.

51 Alapvető bibliográfiai útmutatással, összefoglaló tanulmányokkal lásd: *Jean Sturm*: Quand l’humanisme fait école, catalogue réalisé sous la dir. de Matthieu Arnold, Julien Collonges, Strasbourg, BNU, 2007.

52 Vö.: Quand Strasbourg accueillait Calvin, 1538–1541, Catalogue réalisé sous la dir. de Matthieu Arnold, Strasbourg, BNU, Faculté de Théologie protestante, PU de Strasbourg, 2009.

53 *Christopher J. Burchill*: Le dernier théologien réformé: Girolamo Zanchi. Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français, 135. (1989) 53–63.

54 Vö.: *Anton Schindling*: Humanistische Hochschule und Freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg, 1538–1621, Wiesbaden, Steiner Verl. 1977; *Lewis W. Spitz–Barbara Sher Tinsley*: Johann Sturm on Education, The Reformation and Humanist Learning, St. Louis, Concordia, 1995.

55 *Stanislaw Kot*: La rayonnement de Strasbourg en Pologne. Revue des études slaves, 27. (1951) 184–200.

56 *André Séguenny*: Les Antitrinitaires polonais en relation avec Strasbourg aux XVIe et XVIIe siècles, in Les contacts religieux franco-polonais du Moyen-Âge à nos jours, Relations, influences, images d’un pays vu par l’autre, Actes du Colloque de Lille, 5-7 octobre 1981, éd. par Y.-M. Hilaire, Paris, Éd. du Dialogue, 1984, 136-141.; *Pietrzyk, Zdzislaw*: Les antitrinitaires du Royaume de Pologne et du Grand Duché de Lithuanie à Strasbourg dans les années 1538–1621. Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français, 139. (1993) 236–254.

Ahogy több más nemzetbéli antitrinitárius is.⁵⁷ A strassburgi szellemi *milieu* kedvezett az ilyen találkozásoknak, vitáknak.

A nagyobb közép-európai kolónia az 1590-es években, illetve a 17. század első harmadában élt Strassburgban. A cseh Zdeněk de Valdstein, az arisztokrata Žerotin-család három tagja (Karl, Přemyslav, Jetřich), Pertold de Lipé, Georg de Náchod és mások 1598 és 1606 közt tanultak itt.⁵⁸ A lengyel antitrinitárius családok ifjai, akik 1603-ban a rakóvi gimnáziumot alapították, Melchior Junius tanítványai is voltak.⁵⁹ Ugyancsak tőle tanultak rétorikát a magyar nemes ifjak, Révay Péter, Balassi Zsigmond, Eperjessy János Menyhért és Ungnád András,⁶⁰ ahogy a rigai Johannes Plinius is, aki éppen a Révay Péter vezette vitatkozásokon fejtette ki nézeteit lélek változásairól és a bűnökről, továbbá a játék jelentőségéről a felnőtté válásban.⁶¹ A sturmi és juniusi örökség a 17. század folyamán is megmaradt, kiegészülve persze ennek a pedagógiának a képi oldalával. Az a pedagógiatörténeti váltás, ahogy a tisztán arisztoteliánus (formális, deduktív) logika kiegészült (fontos: nem felválásra került) a Petrus Ramus (1515–1572) dialektikus logikái tanításával és Bartholomaeus Keckermann (1572–1608) rétorikájával, majd mindezekből következően Jan Amos Komenský (1592–1670), akinek alapkönyveit, az *Orbis sensualium pictus*-t, és a *Janua linguarum vestibulum*-ot, csaknem valamennyi közép-európai nyelvre lefordították, de mindenütt használták. Rigában az előbbi 1682-ben, utóbbi 1684 után jelent meg.⁶² Comenius hatása azonban ennél jóval jelentősebb, és még a 17. század második felében is Sturm, Junius és az ő elvei együtt hatottak. Jó példa erre a tallini gimnáziumi rektor Adam Heroldt (1659–1711) tevékenysége, az iskolai könyveket illető kiadási politikája.⁶³

Tanulmányom utolsó könyvtörténeti példája a közép-európai népek műveltségének hasonlóságára Georg Ciegler⁶⁴ (1551–1633) alpművének hatástörténete. Ziegler igazi „balti” személyiség. Tallinban született, legjelentősebb műveit Rigában alkotta, majd élete utolsó két évtizedét Königsbergben élte le, itt is halt meg. Azért is emelem őt ki a balti későhumanizmus történetéből, mert az európai sztoikus hagyomány egyik, Justus Lipsius mellett, legjelentősebb alakja. Ez a hagyomány pedig hatásában a már többször

57 Christopher J. Burchill: Aristotle and the Trinity, The Case of Johann Hasler in Strasbourg 1574-1575. Archiv für Reformationsgeschichte, 79. (1988) 282–310.

58 František Hrudý: Étudiants tchèques aus écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle, Documents, préparés pour l'édition par Libuse Urbánková-Hrubá, préface par Bedřich Šindelář, Brno, Universita J. E. Purkyně, 1970. 12., 109–115., 124–128., 238–242.

59 Lásd az 56. jegyzetet.

60 Eckhardt Sándor: Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban, Budapest, MTA, 1944; Gömöri György: A strassburgi akadémián tanuló XVI. századi magyarok album-bejegyzései, in Lymbus, 3(2005), 49–52.; Szabó András: Magyarországi diákok a 16. századi strassburgi főiskolán. In: Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára. Szerk.: Jankovics József, Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita, Zászkaliczky Márton. Budapest, 2015, reciti. 105–114.

61 Johannes Plinius: De animadversione et poenis ... oratio VI. M. Iohannis Plinii Rigensis Livonis (pp. 326–329.) – pp. 384–397.: De lvdís et recreationibvs adolescentvm ... explicatvs a M. Ioan. Plinio Rigensi Livone. In: Aliqvot orationes in Argent(inae) acad(emia) exercitii gratia, scriptae et recitatae ab Illvstr(ibus) generos(is)que Nobilibus et aliis et ad tractandum propositae a Melchiore Ivnio ... Argentiniae, Lazar Zetzner, 1590.

62 Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. – Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands. Izstrādājusi Silvija Šiško. Riga, 2013, Latvijas Nacionālā bibliotēka. Nr. 587, 663.

63 Martin Klöcker: i. m. (lásd az 50. jegyzetet) 149–153.

64 Névformái: Ziegler, Ziegelmesiter, Tegelmanmeister, Pseudo-Gosvinus Betuleius, Pseudo-Josquinus Betulejus

említett ciceroniánus és arisztoteliánus hatás mellett (a strassburgi és a padovai egyetemek hatása) a legfontosabb a terület mentalitásának kialakításában. Cieglernek, a rigai lelkésznek 1598-ban és 1599-ben két műve is megjelent Rigában, a *De incertidune rerum humanarum discursus*, és a *Welt Spiegel Menniglichen zu diesen letzten Zeiten*, Nicolaus Mollinus műhelyében (előbbi kétszer).⁶⁵ Az előbbi igazi sikertörténété vált. Megjelent németül (Stettin, 1606; Hanau, 1609; Frankfurt am Main, 1615, 1616; Lőcse, 1618; Lüneburg, 1633; ugyanitt, 1664), latinul (Giessen, 1613), svédül (Stockholm, 1620), magyarul (Lőcse, 1630; Kolozsvár, 1701, 1777), és flamandul (Amsterdam, 1663). Számunkra most a legérdekesebb az, hogy a német kiadás után magyarul jelent meg a legtöbbször. Még Ciegler életében, ahogy említettem Lőcsén németül,⁶⁶ majd Szenci Molnár Albert (1574–1634) fordításában 1630-ban.⁶⁷ A 17. század első felének története a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben indokolja a könyv megjelenését: a folytonos háborúkban élő lakosság igényelte az erkölcsi iránymutatást, annak a megmagyarázását, hogy van-e értelme az ember életében a keresztény erkölcs alapelveit követni. Az idős Szenci Molnár Albert, aki egész aktív éltével a cselekvés példája lehetett – többször kiadta a Bibliát magyarul, számos művet fordított magyarra, köztük Jean Calvin *Institutio religionis christianae* című alpművét is –, idős korában rezignáltan tekintett vissza életre, munkája értelmére. Ciegler művével minden bizonnyal Marburgban találkozott először, ahol 1607 és 1611 között tartózkodott. 1624-ben tért haza Magyarországra, majd Erdélybe, miután Heidelberg kifosztásakor (1622) a császári katonák őt megverték, javait elkobozták. Hazatérte után szegényen élt, több forrás szerint nyomorgott. Ez az állapota is inspirálhatta, hogy elfogadta a lőcsei nyomdász, Lorenz Brewer megbízását Ciegler művének lefordítására. Talán önmaga, és kortársai vigasztalására. Sokkal fontosabb azonban, hogy a hasonló sorsú hírneves nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) 1701-ben újra kiadta,⁶⁸ majd 1777-ben ismét megjelent.⁶⁹ Szellemi hatása e műnek jelentős volt a magyar nemzeti ébredés korszakában, a 19. század elején. A nemzeti Himnusz szövegének írója, Kölesey Ferenc (1790–1838) *Vanitatum vanitas* című költeményében a Ciegleréhez hasonló következtetésre jut az erények gyakorlásának értelmét tekintve. A fatalista magyar mentalitás, amely napjainkig is kísért a társadalmi és a politikai életben, nem kevésbé ennek az értékvilágnak köszönhető.

Összefoglaló gondolataink elején térjünk vissza a bevezetőben idézett tanulmánykötetre, amely a „*Ostmitteleuropa*” emlékezet-helyeit veszik számba. Vallási központok, az egyes népcsoportok által nemzeti emlékhelynek tartott kultikus helyszínek (amelyeket akár több nép is a sajátjának tud), enigmatikus személyek, és végül a sajátjának tartott eszmék, amelyeket ismét többen tartanak sajátjának. Ebben a kötetben Közép-Európa népeinek közös emlékezte rajzolódik ki, és azok a pontok, amelyek a nemzeti és az egyes ember emlékezetébe ágyazottan kódolják a konfliktusokat is, napjainkban is – éppen

65 Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. – Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands. Izstrādājusi Silvija Šiško. Rīga, 2013, Latvijas Nacionālā bibliotēka. Nr. 24, 27, 28.

66 RMNy 1164 (Lőcse, 1618)

67 RMNy 1483 (Lőcse, 1630)

68 RMK I. 1628.

69 *Discursus de summo bono, a leg-főbb jóról, melyre e világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik. A bibliai és világi sokféle históriákért és példákért olvasásra kedves és hasznos, melyet diákból magyarrá fordított Szentzi Molnár Albert. És most a közönséges haszonra világra bocsátott harmadszor. Kolosvárott, 1777. Nyomt. a ref. coll. betüivel.*

ezért lenne fontos, hogy a politikai döntéshozók is elolvassák ezeket a tanulmányokat (ha meg nem tudnak olvasni, valaki olvassa fel nekik). De a berlini *Akademie Verlag* ebben a kötetben egy olyan „*Ostmitteleuropa*” földrajzi egységre mutat rá, amely művelődéstörténetileg kevésbé összetartozó terület, mint amelyről most a tanulmányomban szó van. A könyvtörténeti hasonlóságok közül néhány fontosnak gondoltra mutattam rá. Olyanokra, amelyek igazolják azt, hogy a nyugati kereszténység nyugati országaiban, a 9. századtól folyamatosan, Írországtól a Litván Fejedelemségig, Svédországtól a Magyar Királysággal „*regnum associatum*”-ként, vagyis társult királyságként élő Horvát Királyságig a kialakított egyházi, oktatási és kulturális intézményi rendszer képes volt folyamatosan egységesíteni a szellemi mozgalmakat. Ezeknek a szövete persze a nyugati kereszténység, mint kultusz, és a latin, mint egységes nyelv volt. Akkor is, ha a korai újkorban ez a szövet felbomlott: a nyugati kereszténység egysége csak alap tanításaiban maradt meg, ugyanakkor igazodott azoknak a vallásos közösségeknek az igényeihez, amelyek ezt hiték (protestáns reform, majd a katolikus vallási megújulás Trident után). És a nyelvvel ugyanez történt, a nemzeti nyelvek szerepe a vallási életben csakúgy, mint a tudás megszerzésében, illetve az alkotási folyamatokban folyamatosan nyert teret. A latin nyelvű tartalmak, illetve a déli, és a nyugati nagyobb kultúrák eredményeinek közvetítője a régióban (amit sokszor „Köztes Európának” nevezünk) a német kultúra volt. Még a 18. századi felvilágosult eszmék is német szűrőn jutottak el elsődlegesen erre a területre. Tanulmányunkban most a humanizmus, a protestáns reformáció, és a késő-humanizmus korának eszmei áramlatainak könyvtörténeti vetületével foglalkoztunk. Az egyes, a jelzett régióban élő népek országaiban más és más volt a könyvkiadás nagyságrendje. A Cseh-, vagy a Lengyel Királyságokhoz képes a Magyar Királyságban és Erdélyben nagyon kevés könyv jelent meg, és ismét egy másik lehetőség jutott az ezektől északabbra élő népeknek. Valamennyi itteni kultúra alapvetően befogadó jellegű volt, és maradt is. Ezért is, a könyvtörténeti, a befogadástörténeti (recepció) jelenségek között számos hasonlóság, párhuzamosság mutatható ki. Sokkal inkább a horvát-szlóven-magyar-szlovák-cseh-lengyel-litván-lett-észt-finn földrajzi vonal mentén, mintha a keletibb bolgár-havaselyi román-moldvai román-ukrán-ruszin-órosz vonalat tekintjük. A két „vonal” közt természetesen történelmileg és mentalitásban is számos átjáró létezett és létezik ma is. Az idézett, vallási emlékezethelyekről (*Religiöse Erinnerungsorte*) szóló könyv – amelyből kimaradtak a balti államok – keretei inkább a nyugati kutatóműhelyek szemüvegén át rajzolják meg „*Ostmitteleuropa*”-t. Nem melleleg a napi sajtóban – a gazdasági érdekeket kifejező és képviselő politikai csoportosulásoknak köszönhetően (amelyek közvetlenül irányítják a „szabad” sajtót – egyre inkább találkozunk ennek a történetileg meg nem indokolható képnek a megerősítésével. A művelődés-, és így a könyv történetének a tanulsága is azonban egy másik területi, népcsoport, és vallási összetartozás jelöl. Magam számára ez Közép-Európa (*Mitteleuropa*), de mivel ezt a területi megjelölést általában más földrajzi kiterjedésre értik, én is szívesen használok a Köztes-Európa (*Zwischeneuropa*) kifejezést.

HORVÁTH ISTVÁN

TÉRKÉPESZET A PÉCSI PAPNEVELŐ INTÉZET URADALMÁBAN A 18–19. SZÁZADBAN

Az ország török alóli felszabadulása után a pécsi papság 1703-ban I. Lipóttól új adományozásként kapta vissza a birtokait, hogy annak jövedelmén egyenlő arányban osztozkodjék a püspök, a káptalan, a székesegyház és a felállítandó papnövelde. 1736-ban újrendezték a pécsi klérus birtokainak és jövedelmeinek felosztását, így a területből a püspöki, a káptalani, a székesegyházi és a Papnevelő intézeti uradalom alakult ki, melyek irányítását az első kivételével a püspök főfelügyelete mellett a káptalan látta el. 1783-ban a Pécsi Papnevelő Intézet birtokát földrajzi elhelyezkedésének megfelelően két kerületre osztották fel Pécs város határával: az Alsó-kerület a várostól délre terült el a Baranyai-dombság területén mintegy 9000 holdon,¹ míg a nagyobb, kb. 17.000 hold kiterjedésű Felső-kerület a Mecsek-háton került kialakításra.²

A 18. és 19. században több tényező is jótékony hatással volt a magyar térképészet fejlődésére. A török hódoltság megszűnte után az 1720-as években megkezdett telepítések adták az első impulzust, amelyhez fel kellett mérni a telepítésre kijelölt területeket és telekkiméréseket kellett végezni. Ezeket a munkákat még többségében külföldi mérnökök végezték. Kortársai közül kiemelkedett a 18. század első felének legjelentősebb magyar mérnöke, Mikoviny Sámuel, aki európai szinten képviselte a hazai térképészetet. Földmérési munkái mind kortársait, mind az őt követő térképészek pontosságát meghaladták. Személye körül egy kisebb iskola is kialakult.³ A Pécsi Püspöki Levéltárban is találhatunk egy Mikoviny-térképet Baranya vármegyéről, amely 1736 és 1742 között készült.⁴

A 18. század második felében, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt a térképezés rohamos fejlődésnek indult. Ennek több oka is volt: egyrészt Mária Terézia úrbéri rendelete, mely előírta az uradalmi és jobbágyi földek elkülönítését, másrészt az 1769. évi erdőrendtartás, mely az erdők felmérését és üzemtervek elkészítését eredményezte, harmadrészt pedig II. József a földadó megreformálását célzó „Telekkimérési-pátens Magyarország számára” elnevezésű rendelete, mellyel megindult a kataszteri térképezés hazánkban. Az ebben a korszakban meginduló vízszabályozási és árvízvédelmi munkálatok a földmérő oktatás intézményi létrejöttét is elősegítették. Az Institutum Geometricum 1782-ben nyitotta meg kapuit, ahol a fennállása alatti évtizedekben több száz mérnököt

1 Szilvás, Szőke, Keszü, Kőkény, Bosta és Kisdér.

2 Orfű, Bános, Szakál, Tekerés, Kovácsszéna, Hertelend, Barátúr, Egyházbér, Bodolya, Husztót, Német-szék és Egerszeg.

3 *Papp-Váry Árpád*: Térképtudomány. Kossuth Kiadó, Bp., 2007. 86–88.

4 *Horváth István*: Mikoviny Sámuel egy elfeledett térképe. *Geodézia és Kartográfia* LXII. (2010) 10 sz. 22–26.

képeztek. A 19. században folytatódott ezen folyamat, mivel az 1836. évi úrbéri törvény 6. paragrafusában előírta a közös legelők elkülönítéséhez és a tagosításhoz szükséges térképek készítését. Az 1848. évi IX. tc. teljesen megszüntette az úrbéri viszonyokat, a végrehajtásáról a szabadságharc miatt azonban csak az 1853. és az 1854. évi pátens intézkedett, amely a térképkészítés újabb hullámát eredményezte. A polgári térképezés mellett a 18. században megkezdődött a katonai térképezés is, melynek legjelentősebb eredménye Magyarország első katonai felmérése 1780–1784 között.⁵

A pécsi klérus uradalmaiban a térképészet 18–19. századi fejlődését ugyanezen tényezők segítették elő. A Pécsi Káptalani Levéltárban őrzött uradalmi térképgyűjtemények első darabja egy 1735-ből származó kezdetleges határtérkép, mely a Kísszentmárton és Sámod közti határt ábrázolja, szerzője ismeretlen. Az időrendben következő, 1746-ból származó térkép is határtérkép, mely a Bicsérd és Tarcsa közti határt mutatja be. Ez Kovács (Fabricius) János esztergomi érseki mérnök munkája.⁶ A Papnevelő Intézet uradalmának csak Bostánál volt határvitája ebben az időszakban, így hozzá kapcsolódóan szintén található a levéltárban egy határtérkép.⁷ Ezeket a térképeket az alkalmasszerűen alkalmazott mérnökök, matematikusok készítették, vagy a perben érintett másik uradalom mérnökei.⁸

1762-ben felmerült a gondolat, hogy a négy egyházi – a püspöki, a káptalani, a székesegyházi és a Papnevelő intézeti – uradalom közösen alkalmazzon egy mérnököt és a következő év elején már egy bécsi matematikus el is vállalta a feladatot. Sajnos a pár soros források többet nem közölnek sem a személlyel, sem a mérnöki feladatokkal kapcsolatban.⁹

DUPLATER ANTAL

Az 1767-es urbárium végrehajtása miatt a pécsi káptalan 1777-ben döntött Duplater Antal mérnök alkalmazásáról évi 100 forintos fizetéssel, valamint további 50 forintot is utalványoztak részére, hogy a szükséges mérnöki eszközöket beszerezhesse.¹⁰ Duplater vállalta a teljes egyházi birtok felmérését, amelynek eredményét földkönyvben kellett összesítenie és térképen ábrázolnia. Ezért a munkáért a rendes évi fizetésén kívül további javadalmazásban is részesült, minden felmért telek után egy körmőci aranyat kapott.¹¹ A Papnevelő Intézet birtokát az 1782-es esztendőben mérte fel, azonban a felső-kerületi Barátúr és az Alsó-kerület térképei már nem készültek el, mert 1783 tavaszán hirtelen elhunyt.¹²

5 *Dóka Klára*: Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban. MOL, Bp., 1992., *Fodor Ferenc*: A magyar térképirás. Honvéd Térképészeti Intézet, Bp.: 1952–1954., *Joó István–Raum Ferenc*: A magyar földmérés és térképészet története. Földmérési és Távérzékelési Intézet, Bp., 1990–1996., *Papp-Váry Árpád*: Térképtudomány. Kossuth Kiadó, Bp., 2007.

6 *Dóka Klára*: Az Esztergomi Érseki tartomány térképeinek Katalógusa. A Pécsi Egyházmegye térképei. Új Magyar központi Levéltár, Bp., 1991. 21–22.

7 Uo. GT. 44/d.

8 Uo. Bicsérd és Szentkirály határtérképe 1754. GT. 144/1. A térképet Johann Friedrich Ulrich a Batthyány-uradalom mérnöke készítette. A bostai határper térképét Blumen Xaverius Franciscus mérnök készítette.

9 Pécsi Káptalani Gyűlési Jegyzőkönyv (továbbiakban PKGYJKV.) 1762. augusztus 19. 7., 1763. január 29. 2.

10 PKGYJKV. 1777. július 25.

11 Pécs Káptalani Levéltár Magánlevéltár (továbbiakban PKL MGLT.) CDXCIII. Fasc. 13. No.

12 PKGYJKV. 1783. március 17. 3.

Duplater Antal térképei a terület első hiteles ábrázolásai, ő telkenként és parcellánként mérte fel az egyes települések határát. A térképek méretarányát átlós aránymérték alkalmazásával adta meg bécsi klaszterben, méretarányuk átszámolva 1:7200. A térképek tájolása eltérő: Szakály északi, Bodolya és Husztót déli, Bános, Orfű és Németszék nyugati, Hertelend és Tekeres északnyugati, Egerszeg keleti, Egyházbér északkeleti, Kovácsszéna térképe pedig délkeleti tájolású. A mérnök minden esetben feltüntette a térképen az északi irányt, a legtöbb esetben szélrózsával, de Bános és Kovácsszéna helységeknel díszes rajz mutatja ezt. Az eltérő tájolásra valószínűleg az lehet a magyarázat, hogy a térképeket a felmérés részét képező földkönyvekben helyezték el.

A térképek síkrajza nagyon gazdag. Duplater a településeket piros színnel ábrázolta, és az utcahálózatot, a házak alaprajzát és a telkek sorsszámát is feltüntette. A házakhoz hasonlóan a szállásokon álló épületeket is piros színű alaprajzzal ábrázolta. Jelezte az egyes művelési ágakat is, melyekre eltérő színeket és betűjeleket alkalmazott: a szántókat okkersárga és fehér színátmenettel, a réteket sötétzöld, az erdőket világoszöld, a szőlőket világossárga színnel ábrázolta. A szántóknál és a réteknél az egyes parcellákat is feltüntette és a tulajdonosuk házszámát is. A szőlők és erdők ábrázolásánál nem elégedett meg a már említett színek használatával, hanem további jeleket is alkalmazott: a szőlőknél a karóra felfutó szőlőindát, az erdőknél pedig a fákat is megrajzolta. Pontosan ábrázolta az utakat és a hidakat, sőt még az utak futásirányát is megnevezte „*Strasen von Fünfkirchen*” vagy „*Nach Barátur*”.

A térképek vízrajzi ábrázolása is gazdag és informatív, de a természetes vízfolyások és a mesterséges malomcsatornák ábrázolása között nem tett különbséget, futásirányuk és a mesterséges vízfolyáson elhelyezett, piros színnel jelölt malomépület alapján lehet megkülönböztetni őket. A térképein keresztekkel ábrázolta a temetőket, a templomokat pedig egy templom oldalnézeti rajzával. A szomszédos községek határait különböző színnel megfestve ábrázolta és feltüntette a település nevét is, így mintegy színes keretbe foglalta az ábrázolt települést. Ha a település egy másik uradalomhoz tartozó községgel volt határos, akkor pirossal festett apró körökkel a határhalmokat is feltüntette. A térképek névrajza nagyon gazdag: német, latin és magyar nyelvű feliratokat használt. A földrajzi neveket a lakosság nemzetiségének megfelelően magyarul vagy németül tüntette fel, Orfű térképén viszont mind a magyar, mind a német elnevezések megtalálhatóak. A táblázatban az egyes művelési ágakat német nyelven jelezte. A terület-mértékegységet holdban (*Joch*) adta meg, de a rétek kiterjedésénél a kor szokása szerint a kaszás (*Maader*) mértékegységet használta. A domborzati viszonyokat szempilla módszerrel ábrázolta. A térképeket egy vékonyabb belső és egy vastagabb külső vonal kettős kerete határolja. A térképeken a készítő és az azt hitelesítő személy aláírása is látható. A térképeken lévő területkimutatások díszes kivitelűek, mitológiai és a mindennapi életből vett rajzok, ábrák díszítik, külön említést érdemel Tekeres, Kovácsszéna, Hertelend és Bános művészi kivitelű térképe (1. ábra).¹³

Duplater halála után Tuschnek Károly János vállalta, hogy folytatja az uradalom felmérését, ebben azonban hirtelen bekövetkező halála megakadályozta, munkássága gyakorlatilag ismeretlen.¹⁴

13 Dóka K.: Az Esztergomi Érseki tartomány térképeinek Katalógusa. i. m. GT. 191., GT. 179., GT. 200., GT. 25/b.,

14 PKGYJKV. 1783. március 17. 11., november 10. 3., december 15. 10.

EISENHUT GYÖRGY

Az Alsó-kerület felmérése 1783-as félbeszakadása után csak egy évtized elteltével, 1794-ben folytatódott, amelyre Eisenhut György vármegyei mérnök vállalkozott és a következő évben, 1795-ben teljesítette is a megbízatást. A mérnök vállalta, hogy mind a jobbágyok, mind az uradalom földjeit külön-külön felméri és az urbárium előírása szerint kijelöli a három nyomást. A réteket minőségi szempontból osztályoznia kellett és annak megfelelően 800–900–1000 négyszögöles területekben kimérni. Az úrbérrendelet értelmében a jobbágyi és uradalmi területek közti határt is ki kellett jelölnie. Fáradtságos munkája ellentételezéseként minden felmért telek után 3 forintot kapott. A földkönyvet és a térképet 2–2 példányba kellett elkészítenie megbízója számára, aki a térképek darabjáért 13 forintot és 20 krajcárt fizetett. A munkája itt még nem ért véget, az egész felmérés lezárásaként a mérnök kötelessége volt, hogy az elkészült térképeket és földkönyveket a vármegyével hitelesítesse. A felméréshez szükséges segítséget és fuvart az uradalom biztosította, továbbá rendelkezésére bocsajtott egy hajdút is, aki ismerte a helyi viszonyokat.¹⁵

Eisenhut György az Alsó-kerület falvairól készített térképei színesek ugyan, de már nem olyan díszesek, mint Duplater Antalé. Eisenhut is átlós aránymérték alkalmazásával adta meg a méretarányt bécsi ölt használva, méretarányuk átszámolva 1:7200, vagyis megegyezik Duplater térképeivel. A térképek tájolása szintén eltérő: Bosta, Szőke és Szilvás észak-északkeleti, Kisdér északi, Keszü nyugati, Kökény térképe pedig keleti tájolású. A földrajzi helyneveket csak Keszü és Kökény térképein tüntette fel, az utóbbin a bosnyák nemzetiségű lakosság nyelvén. A vízrajza részletes, a domborzatot szempillamódszerrel ábrázolta. Eisenhut térképein a települések ábrázolása részletes, az épületek is láthatóak. Az egyes művelési ágakat, nyomasokat különböző színekkel jelölte és latinul megnevezte azokat. A mappáin az egyes parcellákat és a hozzájuk tartozó telekszámokat is feltüntette. Az erdők területét Duplaterhez hasonlóan ő is fák rajzával díszítette és négyszögölkben a kiterjedésüket is megadta. Az uradalmi területeket következetesen világoskékkel jelölte. Az ábrázolt helység határait különböző színnel jelölte és a határhalmokat is ábrázolta, valamint a szomszédos települések nevét is feltüntette. A mérnök aláírása mellett a térképet hitelesítő vármegyei személyek aláírása és pecsétlenyomata is látható. Eisenhut térképei már nem tartalmaztak területadatokat (2. ábra).¹⁶

GMEHLING JÓZSEF

A Felső-kerületben az úrbérrendezés alapján a jobbágyi és az uradalmi területek elkülönítését és földkönyvben, valamint térképen való rögzítését Gmehling József végezte el az 1800-as évek elején, aki ekkor már több éve a káptalani uradalomban dolgozott.¹⁷ A felmérésre 1802. június 24-én kötötték meg a szerződést, melyben Gmehling vállalta, hogy mind a jobbágyok, mind az uradalom, illetve a tanítók és a plébánosok szántóit, rétjeit, valamint a közösen használt legelőket és erdőket is felméri. Emellett kijelölte a jobbágyoknak a három nyomást és az uradalom és a jobbágyok területei között a határokat. A felmérés eredményét neki is két földkönyvben és két térképen kellett rögzítenie,

15 PKL MGLT. CDLXXXV. Fasc. 3. No.

16 *Dóka K.*: Az Esztergomi Érseki tartomány térképeinek Katalógusa. i. m. GT. 4., PI. 18., GT. 22., GT. 35.

17 PKGYJKV. 1796. október 26. 8.

valamint a korábbi felmérésekhez hasonlóan Gmehling feladata volt a hitelesítés is a vármegyei tisztviselőkkel és mérnökkel. Minden felmért telekért 3 forintot, az elkészült földkönyvek darabjáért 13 forint és 20 krajcárt, a térképekért pedig 15 forintot kapott az uradalomtól. A felméréshez szükséges munkaerőt és helyi ismerettel rendelkező uradalmi alkalmazottat most is adott mellé az uradalom.¹⁸ Az elkészült térképek és földkönyvek hitelesítése elhúzódott, mert Orfű és Szakály helységek térképein és földkönyveiben több hibát talált a vármegyei mérnök, Eisenhut György, aki csak kijavításuk után hitelesítette azokat.¹⁹ A települések felmérése mellett Gmehlingnek egyéb mérnöki szaktudást igénylő feladatokat is végre kellett hajtania, így részt vett a határperekben és a malmok vízárkainak kijelölésében is.²⁰

Gmehling Józsefnek a Felső-kerület falvairól készített térképei azonos méretarányban készültek, mint Duplateré és Eisenhuté. Tájéolásuk viszont már eltérő: Bános (1804), Barátúr (1803), Egerszeg (1803), Kovácsszéna (1803), Szakály (1802), Egyházbér (1804) és Németszék (1805) helységek térképei északi, Hertelend (én.) észak-északkeleti, Bodolya (1803) és Husztót (1803) észak-északnyugati, Tekerés térképe (1802) pedig nyugati tájolású. Gmehling pontosan ábrázolta a falvak alaprajzát, az utcákat és telkeket, valamint a rajtuk lévő épületeket is. Út- és vízrajza aprólékos, a domborzat lejtőcsíkozással ábrázolt, az egyes művelési ágakat színezéssel különböztette meg, a szőlőket karóra felfutó indával, az erdőket pedig apró fák rajzával jelölte. A dűlőkön belül a parcellákat és a hozzájuk tartozó telekszámokat is ábrázolta. Gmehling a földrajzi neveket a települések nemzetiségének megfelelően magyarul vagy németül tüntette fel, ezek mellett a latin nyelvet is használta az egyes művelési ágak vagy egy adott terület tulajdonosa megnevezésekor. A térképeken a feliratokat vörös és fekete tintával készítette. Gmehling a térképen található táblázatban megadta a területek művelési típusát és kiterjedését is magyar holdban, a réteknél pedig kaszás mértékegységben. A térképeket kettő – egy vékony és egy vastag – vonalból álló keret határolja. Térképei már nem olyan mives kivitelűek, mint Duplater mappái (3. ábra).²¹

GNAEDINGER FIDÉL

Feltételezhetjük, hogy Gmehling József munkájával a káptalan nem volt megelégedve, mert 1815-ben a már elvégzett munkáért járó bért kifizette ugyan, de a következő évtől már nem alkalmazta.²² Utódja Gnaedinger Fidél lett, aki korábban a szentlőrinci Esterházy-uradalomban szolgált.²³ 1762 óta Gnaedinger volt az első állandóan alkalmazott mérnök a káptalan irányítása alá tartozó uradalmakban. De ennek ellenére Gnaedinger egyik uradalomban sem végzett teljes felmérést, a Papnevelő Intézet birtokán is csak az uradalmi területeket mérte fel 1832-ben, sajnos a felmérés eredménye ismeretlen.²⁴

18 Pécsi Káptalani Levéltár, A Pécsi Papnevelő Intézet Uradalmának Levéltára (továbbiakban PKL Sem.) 39. Fasc. 1. No.

19 PKGYJKV. 243, 247, 336, 339/1812.

20 PKGYJKV. 149/1814

21 Dóka K.: Az Esztergomi Érseki tartomány térképeinek Katalógusa. i. m.GT. 38, 40, 48, 91, 93, 128, 133.

22 PKGYJKV. 356/1815.

23 PKGYJKV. 266/1815., 98/1816.

24 Pécsi Káptalani Levéltár Káptalani Gazdasági Levéltár (továbbiakban PKL KGLT.) A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztviselői jegyzőkönyve. 1832. június 2.

Gnaedinger jelentősebb munkái közül csak az 1820-as esztendőben készült hertelendi térképét ismerjük.²⁵ A helység újbóli felmérését már 1815-ben elhatározta a káptalan, mert Gmehling József a településen 1800-ban felállított plébániának juttatott kegyúri földet nem mérte ki, az elszórtan elhelyezkedő uradalmi területeket pedig nem tagosította.²⁶ Az elmaradt feladat végrehajtására a káptalan a szerződést 1816-ban kötötte meg Gnaedingerrel.²⁷ Gnaedinger mérnök minden felmért 1100 négyszögöles holdért 18 krajcárt kapott és a munka alatt a helyi ispánnal szállt meg és étkezett. Ekkor került sor a település szabályozására is, az uradalom a görbe utcákat kiegyenesítette, az útban lévő házakat lebonttatta és új, már sorban álló, 137 négyszögöles telkeket mért ki a rendezésben érintett jobbágyoknak.²⁸ Az elkészült térkép már ezt a rendezett állapotot tükrözi. A térkép nyugati tájolású és 1:7200 méretarányban készült. A térkép anyaga vászonra kasírozott papír. A település és határának ábrázolásmódja, részletessége hasonló Gmehling térképeihez, de Gnaedinger több színt alkalmazott. A nyomásokat különböző színnel jelölte és az egyes dűlőkben a parcellákat és a tulajdonos telekszámát is feltüntette. Az északi irányt nem latin, hanem német nyelven adta meg, a földrajzi neveket pedig magyarul ismertette. Az ő térképein jelenik meg először az erózió által tönkretett vízmosások szaggatta földek ábrázolása, a domborzatot viszont már nem ábrázolta. A térképen már látható a Széki-patak új szabályozott medre is a régi mellett. A mappát egy vékony és egy vastag fekete vonalból álló kettős keret határolja (4. ábra).²⁹

Gnaedinger több kisebb mérnöki munkát is végzett az Papnevelő Intézet uradalma számára, az 1815-ös esztendőben Kovácsszéna, Husztót, Orfű és a káptalani uradalomhoz tartozó Abaliget közti határt jelölte ki, valamint részt vett a határhalmok helyreállításában és részleges újjáépítésében is. Kijelölte az uradalomban a szabad vadászati területeket, felmérte a husztóti és kovácsszénai malmokat, Bodolyán pedig új malomárkot jelölt ki, emellett felmérte Magyarhertelend és Tekerés helységek közt a vitás területet és erről térképet is készített.³⁰ Az alsó-kerületi Bosta, Szilvás és Szőke helységekben az 1836. évi VI. törvénycikk értelmében végrehajtotta a korábban közösen használt legelők elkülönítését.³¹ Sok munkát adott neki az 1820–30-as évtizedekben a szélsőséges időjárás is. Az irányításával javították ki a feliszapolódott árkokat, ő tervezte meg az újabbakat, és csapoltatta le az elöntött réteket.³² Erdészeti munkái közül csak egyet ismerünk, 1832-ben a németszéki erdőt líneákra³³ osztotta fel.³⁴ Természetesen e munkák mellett a másik két káptalani irányítás alatt álló uradalomban is dolgozott.³⁵

25 Dóka K.: Az Esztergomi Érseki tartomány térképeinek Katalógusa. i. m.. GT. 130.

26 PKGYJKV. 267/1815.

27 PKL Sem. 86. Fasc. 24. No.

28 PKGYJKV. 186/1817., PKL Sem. 220. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1819. január 9. 3.

29 Dóka K.: Az Esztergomi Érseki tartomány térképeinek Katalógusa. i. m. GT. 130.

30 PKGYJKV. 305/1819.

31 PKGYJKV. 15/1838.

32 PKL Sem. 222. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1823. május. 3., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1824. március 13., június 5., 1829. május 2.

33 A korabeli erdőgazdálkodásban az azonos kiterjedésű erdő terület jelentette.

34 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1832. december 22.

35 PKGYJKV. 356/1815.

Gnaedinger működése kezdetén minden elvégzett munkájáért külön kapta a fizetését, napi díja 5 forint volt.³⁶ Ha a központtól, Pécestől távolabb dolgozott, akkor a helyi plébánosnál vagy a közelben szolgáló tiszti személynél szállt meg és étkezett. Pár évvel később már több munkanapot igénylő mérnöki feladatokat is végrehajtott, így kénytelen volt saját ellátásáról gondoskodni, ezért a káptalanhoz fordult, hogy az természetbeni juttatásban is részesítse, gabonát és bort is adjon neki. Indoklásában a szomszédos Esterházy- és Batthyány-uradalomban szokásban lévő díjazásra hivatkozott, ahol a mérnökök napi 1 forint 15 krajcárt és egy-két icce bort kaptak. A káptalan évi 50 forintot és 10 mérő rozst szavazott meg számára.³⁷

A már idős Gnaedinger Fidél 1836-ban korára hivatkozva kérte nyugdíjazását, ekkor már 20 éve szolgált a három uradalomban és 5 éve a káptalani uradalom tisztartója is volt. A káptalan nem fogadta el a teljes nyugdíjazását, csak a tisztartói hivatal alól mentették fel és a fizetését nem csökkentve kötelezték a három uradalom teljes felmérésére és a székesegyházi uradalomban a tagosítás és a legelőelkülönözés végrehajtására.³⁸ Ezt az újabb megbízatást azonban már nem tudta teljesíteni, mert 1839-ben elhunyt.³⁹

GYENES JÁNOS

Gnaedinger Fidél a mérnöki tisztségben Gyenes János, a bólyi Batthyány uradalom mérnöke követte. Az úrbéri munkálatok miatt mindhárom uradalomnak nagy szüksége volt egy megbízható mérnökre, ezért Gyenes maga határozhatta meg a fizetését,⁴⁰ emellett az egyes elvégzett munkákért további javadalmazásban is részesült.⁴¹ Még ugyanabban az évben a három uradalom közösen a mérnöki munkához szükséges új műszereket is vásárolt egy bécsi cégtől.⁴²

Az 1840–50-es években az úrbéri perek végrehajtásakor a legtöbb feladat a mérnökre hárult. Ismét fel kellett mérnie az összes település határát, hogy naprakész adatokkal rendelkezzenek a jobbágyi és uradalmi birtokok kiterjedéséről és elhelyezkedéséről. A mérnök határozta meg az egyes falvakban a jobbágyoknak kiadandó legelő- és erdőmennyiséget, majd a két fél, a földesúr és a jobbágyok megegyezése után szintén az ő feladata lett az elkülönözés végrehajtása, mely együtt járt a tagosítással is. Ezért Gyenes kérésére a megsokasodott mérnöki munkák miatt 1841-ben a káptalan egy segédmérnök alkalmazása mellett döntött.⁴³

Gyenes 1858 februárjában kérte a nyugdíjazását, de a káptalan elutasította kérését, sőt további munkák elkészítésére utasította. Minden faluban el kellett végeznie a tagosítást, a legelő- és erdőelkülönözést, és az úrbéri per végrehajtását is rábízták. Minden sikeresen birtokelkülönözésért 80 pengőforintos fizetést ajánlott a káptalan.⁴⁴ A követ-

36 PKGYJKV. 356/1815.

37 PKGYJKV. 20/1822.

38 PKGYJKV. 263/1836

39 PKGYJKV. 175/1839.

40 PKGYJKV. 166/1839.

41 PKL Sem. 116. Fasc. 455/1843. 125. Fasc. 723/1842.

42 PKGYJKV. 227/1839.

43 PKGYJKV. 200/1841.

44 PKGYJKV. 1858. február 22.

kező hónapban ismét kérte a nyugdíjazását, de a kérését ismét elutasították,⁴⁵ de 1864-ben munkájában már annyi könnyítésben részesült, hogy csak a Papnevelő Intézet és a Székesegyház uradalmainak mérnöki munkáival kellett foglalkoznia és azokat egy éven belül befejeznie, de ezt már nem tudta maradéktalanul elvégezni, mert a következő év elején elhunyt.

Gyenes János a legelő-elkülönítéskor Szőke (1843) és Szilvás (1844) helységekről, a felső-kerületi uradalmi területekről (1840 k.) és a Hertelend község határában a jobbágyoktól visszavett földekről (1840 k.) készített egy-egy térképet. Később, az 1860-as években a birtokelkülönítéssel kapcsolatban Bodolya (1865), Egyházbér (1865), Kisdér (1864), Szilvás (1862) és Szőke (1862) helységek térképeit készítette el. A térképek tájolása eltérő: Egyházbér, Kisdér és Szőke nyugati, Szilvás keleti, Bodolya térképe pedig észak-északnyugati tájolású. A térképeken átlós aránymérték alkalmazásával adta meg a méretarányt bécsi ölt használva, a méretarány méterre átszámolva – csakúgy, mint a korábbi térképeken – 1:7200. Ezek a térképeken földrajzi nevekkel már elvéve találkozzunk. Az egyes művelési ágakat különböző színnel ábrázolta. A legrészletesebb térképet Szőke helységről készítette, amelyen a parcellákat is ábrázolta és a térkép szélén a színekhez magyarázatot is adott, megnevezve az egyes művelési ágakat. A domborzatot csíkozós módszerrel ábrázolta. Minden térképen megtaláljuk az ellenőrző méréseket és a hitelesítési záradékot is (5. ábra).

GYENES KLETUS

Gyenes János munkáját részben fia, Kletus folytatta. Neki csak három térképe maradt fenn – Kökény (1867), Keszü (1866) és Egerszeg (1866) – és a bostai faizási erdő elkülönözési terve (1866). A helységek térképei papírból készültek, tájolásuk eltérő: Kökény és Keszü keleti, Egerszeg pedig kelet-délkeleti tájolású. A térképeken átlós aránymérték alkalmazásával adta meg a méretarányt bécsi ölt használva. A méretarány méterre átszámolva szintén 1:7200. Ő is színekkel jelölte az egyes művelési ágakat és a térképen nevezte meg azokat. A földrajzi neveket magyar és délszláv nyelven tüntette fel, de névanyaga már nem olyan gazdag. A térképein a domborzatot nem ábrázolja, viszont a vízrajza részletes: nemcsak a természetes vízfolyásokat, hanem a mesterséges csatornákat is pontosan jelölte. Részletesen ábrázolta a szántókat, réteket, legelőket, szőlőket és az erózió által kikezdett földterületeket is. Megkülönböztetve mutatta az uradalmi és a volt jobbágyok területeit, utóbbiaknál a parcellákat is feltüntetve. A majorsági és más jelentős épületeket, például a malmokat, a temetőket, utakat, hidakat és a határhalmokat is láthatjuk térképein. Az ő térképein is megfigyelhetjük a hitelesítési méréseket és a záradékokat.⁴⁶

45 PKGYJKV. 1858. március 23.

46 PKL Térképtár: Egerszeg, Keszü és Kökény térképei

KELEMEN GYULA

A felső-kerületi Magyarhertelend, Barátúr, Németszék, Tekeres és Kovácsszéna helységek felmérését Kelemen Gyula mérnök végezte el, aki minden felmért 1200 négyszögöles hold erdő és legelő területért 15, más felmért művelési ágak holdjáért pedig 20 pengő krajcárt kapott.⁴⁷ Mind a négy térkép más tájolású: Barátúr kelet-északkeleti, Kovácsszéna északnyugati, Németszék nyugati, Tekeres pedig kelet-délkeleti tájolású. A térképeken a méretarányt átlós aránymértékkel adta meg, a méretarányuk szintén 1:7200. Hasonlóan a már említett mérnökökhöz ő is színekkel ábrázolta az egyes művelési ágakat, viszont ő már ehhez jelmagyarázatot is készített a térképek szélén. A térképei mind részletesebbek, mint Gyenes Jánosé, ő a parcellákat és a hozzájuk tartozó telekszámokat, valamint a földrajzi neveket is feltüntette. Hasonlóan a már említett térképekhez, ezeken is láthatjuk a hitelesítési méréseket és záradékokat. Térképeinek anyaga vászonra kasírozott papír (6. ábra).

BUDAY BÉLA

Buday Bélát a megsokasodott feladatok miatt 1857-től alkalmazta a káptalan Gyenes János mellett másodmérnökként.⁴⁸ Buday éves fizetése 500 pengő forint volt és minden felmért hold után 8 krajcárt kapott. A munkájához szükséges műszereket a bécsi Kraft cégtől szerezte be.⁴⁹ Buday Husztót (1871), Szakál (1867), Kovácsszéna (1872) és Egerszeg (1874)⁵⁰ helységekről egy-egy és a Szent Pál pusztai majorságról három (1879, 1881, 1886) térképet készített. Szakál és Egerszeg helységek mappái északi, Kovácsszénaé észak-északnyugati, Husztóté pedig nyugati tájolásúak. Buday a térképeken a művelési ágakat különböző színnel jelölte, ehhez a térkép szélén jelmagyarázatot is adott. Pontosan ábrázolta a településeket, az egyes művelési ágakat és a jobbágyok parcelláit is. Térképein részletesen feltüntette a földrajzi helyneveket, e téren ebben a korszakban a legpontosabb. Részletesen ábrázolta az utakat, vizeket, malomcsatornákat. A domborzatot viszont – hasonlóan az ebben az időszakban működő többi mérnökhöz – már nem ábrázolta. A térképi ábrázolásokhoz részletes adattáblázatot is csatolt. A térképek anyaga vászonra kasírozott papír (7. ábra).

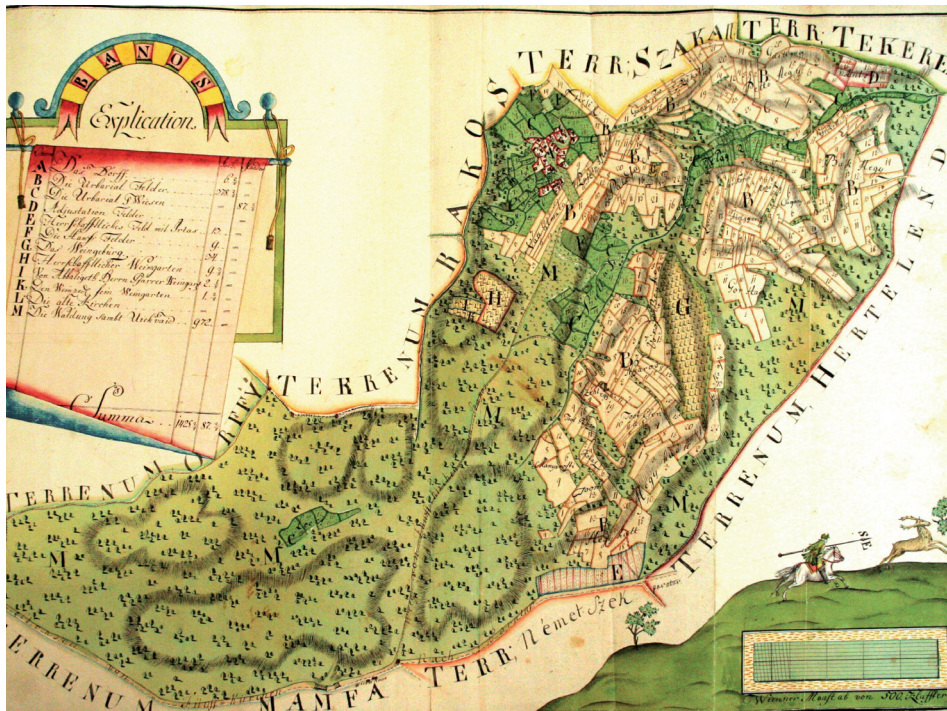
A Pécsi Papnevelő Intézeti birtok térképi ábrázolásai majd száz éves változása jól tükrözi a magyar térképészet fejlődését a 18–19. században, mely együtt járt ugyan a felmérések pontosodásával, de a művészi kivitel rovására, mely a 19. század derekára már teljesen el is tűnt.

47 PKL Sem. 139. Fasc. 13. No. Kelemen Gyula mérnökkel tett szerződése az Uradalomnak némely helységek felmérése eránt. 1858., PKGYJKV. 127, 149/1866., *Dóka K.*: Az Esztergomi Érseki tartomány térképeinek Katalógusa. i. m. Pl. 8.

48 PKGYJKV. 18/1864.

49 PKGYJKV. 1857. február 4., február 24., június 4. A beszerzett műszerek és egyéb eszközök jegyzéke: „*l mérő asztal két táblával, delejtő (iránytű), egyenző, függönyvilla, mérőlánc, öl, távcsővonal (Perspektív Lineal), kettő rudas körző, Posener-féle területszámító műszer; rajzeszközök, Gaty-féle 45° tűkőr, ernyő, táblatok és tároló dobozok*”.

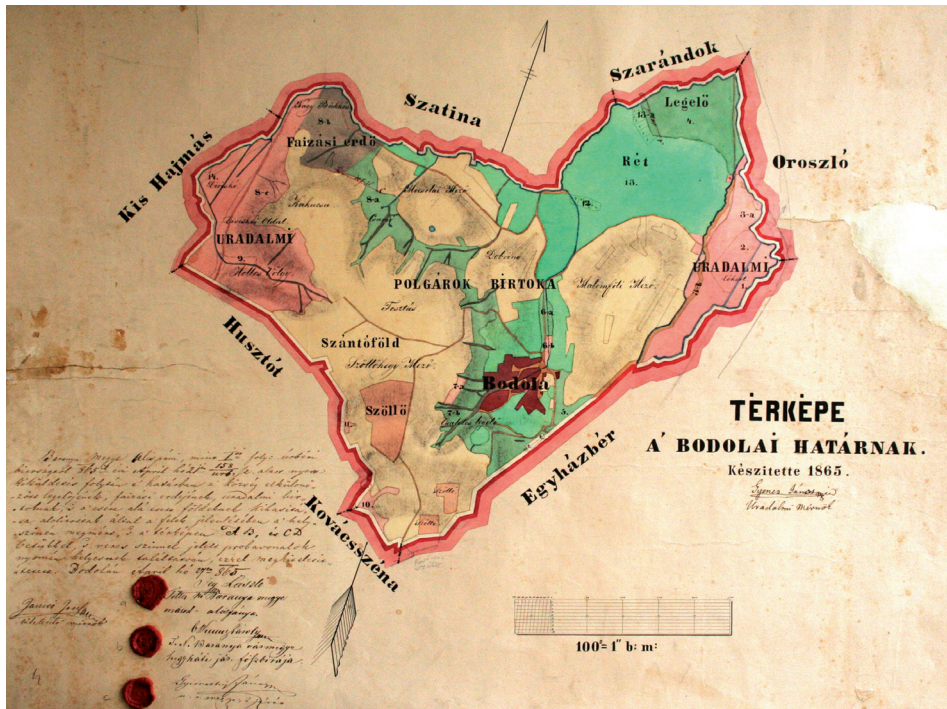
50 Az újabb térképet a maradványföldek megváltását követő tulajdonviszonyi változások miatt kellett elkészíteni.

1. ábra. Duplater Antal Bános térképe 1782-ből

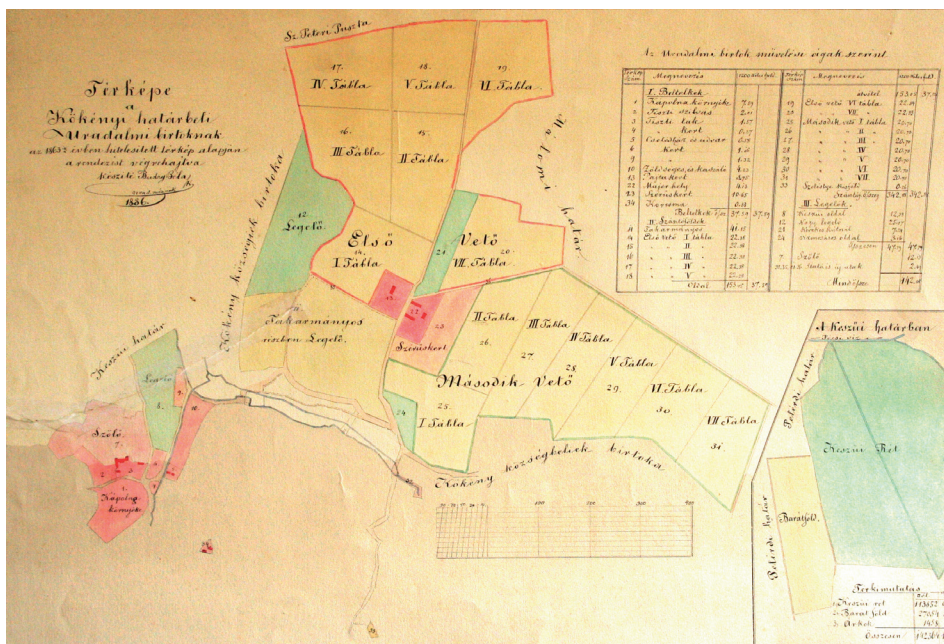
2. ábra. Eisenhut György Szilvás térképe 1795-ből

5. ábra. Gyenes János Bodolya térképe 1865-ből

6. ábra. Kelemen Gyula Tekerés térképe 1864-ből

7. ábra. Buday Béla kőhányi majorsági térképe 1886-ból

FEJÉRDY ANDRÁS

„*QUI ET IPSE PARS ACTORUM FUIT*”
 FABIUS *NACHRICHTEN UND BETRACHTUNGEN...* CÍMŰ,
 1822-ES POZSONYI NEMZETI ZSINATRÓL SZÓLÓ MŰVÉNEK
 FORRÁSAIRÓL*

Az 1822. szeptember 8-a és október 16-a között Pozsonyban tartott magyar nemzeti zsinat elsődleges forrása hosszú ideig a Dr. Fabius álnevű szerző által 1824-ben, a bajorországi protestáns Seidel kiadónál publikált *Nachrichten und Betrachtungen über die ungarische Nationalsynode von 1822* című, 198 oldalas mű volt.¹ A Sulzbachban megjelent német nyelvű kötet jelentőségét mutatja, hogy az elsődleges zsinattörténeti referenciaműként számon tartott, Johannes Dominicus Mansi által elindított nagyszabású kiadványsorozat, a *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* Jean-Baptiste Martin és Louis Petit által szerkesztett 39. kötete a pozsonyi zsinat bemutatásánál – a *Collectio Lacensis*² nyomán – Fabius munkájára támaszkodik.³

Az alábbiakban a *Nachrichten und Betrachtungen* keletkezési körülményeinek ismertetését, a mű felépítésének rövid bemutatását, valamint a szerző kilétére vonatkozó hipotézisek összegzését követően a bizonyos részletkérdéseket illetően is meglepően jól tájékozott Fabius forrásait vizsgáljuk meg. Célunk, hogy az általa használt kútfők – legalább egy részének – beazonosításával újabb támpontokkal szolgáljunk az álneven író szerző kilétének megfejtéséhez.

A MŰ KELETKEZÉSI KÖRÜLMÉNYEI ÉS FELÉPÍTÉSE

Az 1822-es pozsonyi nemzeti zsinattal foglalkozó történeti kutatás kezdetől fogva felismerte, hogy Fabius 1824-ben közölt munkája a zsinatot összehívó Rudnay Sándor hercegprímás, esztergomi érsek megbízásából készült „félhivatalos és így kétségkívül sugalmazott” mű,⁴ melynek elsődleges célja a zsinati határozatok kihirdetésének elősegítése lett volna.⁵ Míg a bécsi kormány szerveknél, kiváltképp közvetlenül I. Ferenc

* A tanulmány az OTKA NK 83799 sz. kutatási programja keretében készült.

1 *Fabius*: *Nachrichten und Betrachtungen über die ungarische Nationalsynode von 1822*. Seidel, Sulzbach, 1924. A könyv legújabban reprintben is megjelent a *Forgotten Books* sorozatban (London, 2013.).

2 *Acta et documenta sacrorum conciliorum. Collectio Lacensis. Tomus 5.* Edd. Gerhard Schneemann–Theodor Granderaath. Herder, Friburgi, 1879. 933–940.

3 *Ioannes Dominicus Mansi*: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio cuius Joannes Dominicus Mansi et post ipsius mortem Florentinus et Venetianus editores ab anno 1758 ad annum 1789, priores triginta unum tomos ediderunt nunc autem continuata et Deo favente, absoluta. Vol 39.* Curantes Joannes Baptista Martin–Ludovicus Petit. Hubert Welter, Paris, 1907. 255–264.

4 *Csernoch János*: *Nemzeti zsinat? Magyar Sion* 33. (1895) 890.

5 Az 1822. évi nemzeti zsinat szakirodalmáról ld. *Fejérdy András*: *Róma és Bécs között*. Rudnay Sándor esztergomi érsek stratégiája az 1822. évi magyar nemzeti zsinat sikere érdekében. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 3. sz. 511.

királynál, Rudnay maga tett kísérletet arra, hogy a megszavazott határozatokat változtatások nélkül, mielőbb hagyják jóvá,⁶ a zsinat egyes, protestantizmust érintő határozatait sérelmező, és ezért a határozatok királyi megerősítését ellenző protestánsok meggyőzését a szóban forgó publikáció útján kívánta a primás elérni. Erre utal többek között a szerző bevezetőben közölt (talán fiktív) levelében megütött – a *captatio benevolentiae* pusztá retorikai eszközénél többnek tekinthető – békülékeny hang, miszerint a műnek semmiképpen sem célja a protestánsok támadása, sokkal inkább az emberiség, igazság és szeretet útján kívánja elérni Krisztus követőinek egységét.⁷

A két részre tagolt mű első fele – miként címe is jelzi: *Nachrichten* (tudósítás) – az 1822-es magyar nemzeti zsinat krónikája. Összefoglalja a zsinat összehívásához vezető okokat (4. o.), valamint ismerteti a zsinatot előkészítő legfontosabb dokumentumot, azaz Rudnay primás 1822. június 1-én kelt összehívó levelét (5–13. o.). A továbbiakban felsorolja a zsinat résztvevőinek névsorát (13–17. o.), bemutatja a zsinat napirendjén szereplő 8 pont megtárgyalásának menetét, – hogy tudniillik előbb egyházmegyei zsinatok és gyűlések keretében kerültek megvitatásra –, kitér némely püspökök távolmaradásának okára (17. o.), majd közli a zsinatot meghirdető, templomajtókra kifüggesztett, 1822. június 1-én kelt pírmási ediktumot (17–20. o.). A zsinat munkájának bemutatását a helyszín, a liturgia, valamint a zsinati munka rendjének és fórumainak – az egyes kérdésekkel foglalkozó bizottságoknak, az általános gyűléseknek és nyilvános ünnepélyes üléseknek – ismertetésével kezdi (20–22. o.), majd változó részletességgel, kronologikus rendben tárgyalja a zsinat eseményeit és a meghozott döntéseket. Ennek során teljes terjedelmében közli Rudnay Sándor pírmás, esztergomi érsek 1822. szeptember 8-án elhangzott megnyitóbeszédét (24–33. o.), Eszterházy László roznányi püspök szeptember 29-i nyilvános ülésen elmondott beszédét (36–46. o.), Klobusitzky Péter kalocsai érsek október 3-án, Rudnay következő napon esedékes 62. születésnapjára szóló jókívánságait (54–59. o.), Kopácsy Sándor székesfehérvári püspöknek az október 6-i nyilvános ülésen elhangzott szónoklatát (60–67. o.), valamint Rudnay primásnak és Klobusitzky Péter kalocsai érseknek a zsinat október 16-i záróülésén előadott beszédeit (78–90. o.). A zsinat krónikáját tartalmazó első részt az egyházi gyűlés záróülésén elhangzott akklamációk zárják (90–94. o.).

A könyv második – *Betrachtungen* (elmélkedések) címet viselő – részében a szerző apologetikus stílusban áll ki a katolikusok és a zsinat eredményei mellett. Vitatja, hogy a zsinaton megfogalmazottak, vagy általában a katolikus tanok vétenének a keresztény szeretet követelménye ellen és ne felelnének meg a helyes vallásos nevelés és humán kultúra alapelveinek. A katolikus egyház védelmében hangsúlyozza, hogy különbséget kell tenni az intézmény, és az azt megtestesítő személyek között. A protestánsok részéről újra és újra megfogalmazott kritikákra reagálva egyúttal amellel érvel, hogy a katolikus egyház tanítása és történelem folyamán megszerzett privilégiumai nem ellentétesek a Magyar Királyság törvényeivel. Végül a protestáns vitairatok pontjait cáfoló argumentációt tágabb (magyar) egyháztörténeti összefüggések katolikus szempontú kifejtésével támasztja alá.

6 Fejérdy A.: Róma és Bécs között, i. m. 518–520. Vö. még *Ritsmann Pál*: Az 1822. évi nemzeti zsinat és a kormányhatóságok. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 10. (1940) 150–186.; *Csernoch J.*: i. m. 896.

7 Vö. *Gabriel Adriányi*: Die letzte ungarische Nationalsynode von 1822 und die Protestanten. *Annuaire Historiae Conciliorum* 42. (2010) I. sz. 114–115.

A SZERZŐ

Fabiust, a *Nachrichten und Betrachtungen...* szerzőjét eredetileg Aurelius Ignatius Fesslerrel azonosították.⁸ Michael Lehmann a magyarországi németnyelvű katolikus irodalomról szóló munkájában jogosan vonta kétségbe, hogy az 1756-ban Zúrányban született, a kapucinus rendet 1783-ban elhagyó, jezsuitaellenes és szabadkőműves orientalista írta a kötetet. Fesslernek ugyanis, aki 1820-tól a szarlatovi evangélikusok főintendánsa lett, a mű keletkezésének idejében a magyar katolikus egyházzal már semmi kapcsolata nem volt.⁹

Lehmann Fessler említését feltehetően elírásnak találta, és helyette mindenféle indoklás nélkül Michael Joseph Fesl (1788–1863) személyében kereste az álnév mögött rejlő szerzőt.¹⁰ Ez az azonosítási javaslat sem tekinthető azonban megalapozottnak, hiszen a szudétanémet származású, litomericei teológiai professzornak sem volt semmi kapcsolata a magyar egyházzal.¹¹

A leginkább megalapozott megoldási javaslatot Adriányi Gábor jegyzi: szerinte Fabius a soproni születésű, német anyanyelvű Laurenz Hoheneggerrel (1782–1842) azonos.¹² Az előbb a győri szemináriumban tanító, 1815-től fertőrákosi plébánosként működő, konzervatív nézeteket valló, protestánsokkal vitázó és az ellentétek kibékítésére törekvő termékeny katolikus teológus munkásságába valóban könnyen beilleszthető a nemzeti zsinatról szóló munka.¹³ Az a tény, hogy Rudnay előszót írt Hohenegger *Zeichen der Zeit* című írásához ráadásul arról tanúskodik, hogy a szerző a primással is közeli kapcsolatban állt. Így azt sem nehéz elképzelni, hogy az esztergomi érsek a zsinat védelmében készítőndő mű megírására Hoheneggert szemelte ki.

Adriányi hipotézise, hogy Hohenegger Rudnay külön meghívására részt vett volna a zsinaton, mindenesetre nem tűnik megalapozottnak.¹⁴ Nem elsősorban az mond ennek ellent, hogy neve nem szerepel a zsinat részvevői között. A rendelkezésre álló névsor ugyanis a hivatalos részvevőkre vonatkozik, akik saját jogon, vagy egy távolmaradó zsinati atya képviselőjeként írták alá a határozatokat. Elvileg tehát nem zárható ki, hogy Hohenegger a passzionista Gioachino Pedrellihez hasonlóan¹⁵ magánszemélyként részt vett a pozsonyi zsinaton. Amennyiben valóban ő volt a mű szerzője, a döntő ellenérv Hohenegger zsinati jelenlétével szemben az, hogy a *Nachrichten und Betrachtungen* író-

8 *Michael Lehmann*: Das deutschsprachige katholische Schrifttum Altungarns und der Nachfolgestaaten, 1700–1950. Hase & Koehler, Mainz, 1975. (Studia Hungarica 9.) 238.

9 Fessler Ignác Aurél (1756–1839). Új Magyar Életrajzi Lexikon II. D–Gy. Főszerk. Markó László. Bp. 2001. 661–663.

10 *M. Lehmann*: i. m. 527.

11 *G. Adriányi*: i. m. 113. Lehmann egyébként abban is téved, hogy Fabius munkáját az 1822. évben megjelent munkák között sorolja fel, holott a feltehetően 1823 folyamán elkészült kézirat csak 1824-ben látott napvilágot.

12 *G. Adriányi*: i. m. 113.

13 Hohenegger, Laurenz. In: *Wurzbach, Constant von*: Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den oesterreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben. Bd. 9. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1863. 187–188.

14 *G. Adriányi*: i. m. 113.

15 *Fejérvy András*: Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat és az Apostoli Szentszék. In: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Szerk. Balogh Margit–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, Bp.–Pécs, 2014. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 10.) 226–229.

ja sehol sem állította, hogy jelen volt a zsinaton. Éppen ellenkezőleg: azzal támasztotta alá információinak hitelességét, hogy egy olyan ember naplójából merítette adatait, aki maga is az események résztvevője volt: „aus dem Tagebuche eines Mannes, qui et ipse pars actorum fuit.”¹⁶ A következőkben a szerző által felhasznált források vizsgálatakor többek között éppen a hivatkozott napló azonosítására teszünk kísérletet.

FABIUS FORRÁSAI

A Fabius-féle nemzeti zsinatról szóló tudósítás megírásához felhasznált források egy részéhez gyakorlatilag bárki hozzáférhetett. Ebbe a forráscsoportba tartoztak mindegyiknél a főpásztorok nyilvános üléseken előadott beszédei, amelyeket a *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklete rendre publikált: Rudnay megnyitóbeszédét a 26. számú, Eszterházy Lászlónak a második, valamint Kopácsy Sándornak a harmadik nyilvános ülésen elhangzott szónoklatát a 36., Rudnay primás, illetve Klobusitzky Péter kalocsai érsek október 16-i záróülésen elhangzott beszédeit pedig a 42. számú *Különös Toldalék a Hazai és Külföldi Tudósításokhoz* közölte teljes terjedelmében.¹⁷ Az utolsó ülés végén elhangzott akklamációkat ugyancsak kiadták nyomtatásban.¹⁸ Mindezek alapján a szerző már könnyen elkészíthette a szövegek német fordítását.

A kötetben szó szerint közölt források közül szintén viszonylag könnyen hozzáférhető volt Rudnay primás 1822. június 1-én kelt összehívó levele,¹⁹ valamint a templomajtókra kifüggesztett zsinatot meghirdető ediktum is.²⁰ Az előbbi, az uralkodói jóváhagyásról szóló resolútiót is tartalmazó szöveget ugyanis nyomtatott formában küldték szét valamennyi zsinatra hivatalos személynek, utóbbi nyomtatott változatát pedig valamennyi plébániatemplom kapujára kifüggesztették.

A zsinaton részvevő személyek listájának összeállítása sem volt lehetetlen feladat, amennyiben a szerző ismerte, hogy hagyományosan mely egyházi méltóságok és tiszt-

16 *Fabius*: i. m. 4.

17 *Alexander Rudnay*: Oratio celsissimi ac reverendissimi domini principis primatis Alexandri a Rudna et Divék-Újfalud ad synodum in Ecclesia SS. Salvatoris Posonii die 8. Septembris 1822. Különös Toldalék a' Hazai és Külföldi Tudósításokhoz (1822) 26. sz. 3–15.; *Ladisláus Eszterházy*: Sermo illustrissimi ac reverendissimi domini Ladislai e com. Eszterházy de Galánta episcopi Rosnaviensis sessione II-a Synodi Nationalis die XXIX. septembris 1822. in ecclesia SS. Salvatoris Posonii celebrata, dictus. Különös Toldalék a' Hazai és Külföldi Tudósításokhoz (1822) 36. sz. 1–9.; *Josephus Kopácsy*: Sermo illustrissimi ac reverendissimi domini Josephi Kopácsy episcopi Alba-Regalensis ad synodum in ecclesia SS. Salvatoris Posonii die VI. Octobris MDCCCXXII. Uo. 10–16.; *Alexander Rudnay*: Oratio celsissimi ac reverendissimi domini principis primatis Alexandri a Rudna et Divék-Újfalud, ad Synodum in Ecclesia SS. Salvatoris Posonii die 16. Octobris 1822. Különös Toldalék a' Hazai és Külföldi Tudósításokhoz (1822) 42. sz. 1–10.; *Petrus Klobusitzky*: Sermo excellentissimi ac reverendissimi domini Petri Klobusitzky de eadem, archiepiscopi Colocensis ad synodum in Ecclesia SS. Salvatoris Posonii die XVI. Octobris 1822. Uo. 11–15.

18 Adclamationes occasione ultimae sessionis S. Synodi Nationalis die 16. Octobris Anno MDCCCXXII Posonii celebratae. [Posonii], [1822].

19 A nyomtatvány egy példánya megtalálható Runday Sándor primás 1822. június 24-én VII. Piusz pápához írott levele mellékleteként. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL), Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája. Acta Generalia (= A 39), 8407/1822. A zsinatot meghirdető, 1822. június 1-jén kelt dokumentumot közli: Török János: Magyarországi primása. Közjogi és történeti vázolat. Laufer–Stolf, Pest, 1859. 233–235.

20 A dokumentumot közli: *Török J.*: i. m. 235–236.

ségek viselői jogosultak és kötelesek a nemzeti zsinaton részt venni. A tényleges résztvevők névsorának összeállításához mindenesetre már szüksége lehetett olyan – talán az esztergomi érseki aulához köthető – kapcsolatra, aki pontosítani tudta számára, kik jelentek meg ténylegesen a zsinaton. Bármennyire is részletes azonban a Fabius által megadott résztvevői névsor, ki kell zárunk annak lehetőségét, hogy ehhez a zsinat hivatalos dokumentumtárát felhasználhatta. Biztosak lehetünk például abban, hogy a szerző nem jutott hozzá a zsinat határozataihoz, melynek végén valamennyi résztvevő aláírása és a részvétel jogcíme szerepelt. Nem csak az egyes személyek sorrendjét illetően találkozunk ugyanis eltérésekkel a *Nachrichten und Betrachtungen* és a zsinati határozatok listái között. Fabiusnál név nélkül szerepelnek a listán a szerzetesrendek tartományfőnökei, és bizonyos résztvevők esetében sincsen mindig megadva teljes részletekkel a képviselt személy vagy testület megnevezése. Ráadásul hiányosságokat is találunk az általa közölt névsorban, amelyben például nem szerepel Tullok Ferenc Xavér muraszentkereszti apát.²¹

Ha tehát Fabius a zsinat később kihirdetni kívánt dekrétumaihoz nem fért hozzá, annál érdekesebb kérdés, milyen forrásból szerezhette viszonylag pontos és részletes információit a zsinat nem nyilvános általános gyűléseiről, illetve az egyes zsinati bizottságokban folyó munkáról. Ki lehetett az a zsinati résztvevő, akinek naplójára – miként fentebb láttuk – mint a közölt adatok egyik fő forrására hivatkozott.

A pozsonyi nemzeti zsinattal kapcsolatban jelenleg rendelkezésre álló források között két olyat találunk, amely műfaját tekintve számításba jöhet. A zsinat lefolyására és az egyes témák tárgyalása során zajló vitákra vonatkozó legteljesebb forrás az Esztergomi Prímási Levéltárban őrzött, *Diarium Synodi Nationalis Hungaricae Anno 1822° celebratae* című, 265 oldalas, bekötött kézirat.²² A mű gyakorlatilag nem más, mint a zsinat különböző szintű üléseinek részletes, letisztázott jegyzőkönyve. Miként azonban a tiszttartó készítőjének, az érseki levéltáros és könyvtáros Bencsik Józsefnek kísérőleveléből kitűnik,²³ ez a *Diarium* csupán 1823. július 8-ára készült el, így kevéssé valószínű, hogy Fabius használhatta azt, annál is inkább, mert ebben az esetben ugyancsak a zsinat egy hivatalosnak tekinthető dokumentumáról van szó.

A másik szóbajöhető forrást a pesti szervita rendház iratai között Budapest Főváros Levéltára őrzi.²⁴ A zsinaton részt vevő Joannes Evangelista Minetti, szervita tartományfőnök naplójáról van szó, de miként címe is jelzi – *Diarium Synodi Nationalis Hungaricae Anno 1822 die 8 Septembris Posonii sub Celsissimo Principe et Primate Alexandro Rudnay de Eadem, et Divék Ujfalu inchoatae, et sequentibus continuatae, sub Provincialatu A.R.P. Ioannis Ev. M. Minetti* – az összesen 96 oldalas dokumentum jelen formájában minden bizonnyal nem azonos Minetti eredeti naplójával. Erre utal többek között, hogy a szöveg írásképe nem azonos a zsinat alatt a szervita rendfőnök által ké-

21 *Fabius*: i. m. 13–17.; MNL OL, A 39, 6021/1824. Decreta Synodi Nationalis Hungaricae Posonii in Ecclesia SS. Salvatoris die 8a Septembris et sequentibus 1822 celebratae.

22 EPL Nr. 70/170. *Diarium Synodi Nationalis Hungaricae Anno 1822° celebratae*.

23 EPL 70/170. Bencsik József érseki könyvtáros és levéltáros Rudnay Sándor primásnak. Pozsony, 1823. július 8. A levél a *Diarium Synodi Nationalis Hungaricae Anno 1822° celebratae* kötet 148. és 149. oldala közé helyezett iratok között található.

24 Budapest Főváros Levéltára (Bp.; = BFL), A Pesti Szervita Rendház és a Magyar Rendfőnökség iratai (= XII. 3.), IV. tétel 3. *Diarium Synodi Nationalis Hungaricae Anno 1822 die 8 Septembris Posonii sub Celsissimo Principe et Primate Alexandro Rudnay de Eadem, et Divék Ujfalu inchoatae, et sequentibus continuatae, sub Provincialatu A.R.P. Ioannis Ev. Minetti*

szített nyilvánvalóan autográf feljegyzéssel.²⁵ A szigorú értelemben vett naplójegyzeteket – a dokumentum első 20 oldalát – továbbá az egyes zsinati bizottságok anyaga egészíti ki. Mindebből az következik, hogy napló másolatát és további zsinati dokumentumokat tartalmazó irat jelen formájában meghatározott céllal – feltételezésünk szerint éppen a Fabius által írandó mű számára – készült.

Jelenleg nem tudjuk ugyan rekonstruálni, hogyan kerülhetett a fenti napló Fabiushoz, a német nyelvű műnek a nem nyilvános forrásokra visszavezethető részletei és a Minetti-napló közötti egyezések alapján azonban biztonsággal állítható, hogy a *Nachrichten* elején hivatkozott zsinati résztvevő naplója azonos a szóban forgó dokumentummal. Jelen tanulmány keretei között nem áll módunkban, a két írásmű szisztematikus és tételes összehasonlítása, így csupán néhány jellemző adat kiemelésére szorítkozunk, amelyek önmagukban is kellően megalapozzák állításunkat.

Általánosságban elmondható, hogy a zsinat lefolyására, munkarendjére, a nem nyilvános bizottsági munkákra és a zsinati atyák közötti vitákra vonatkozó adatok kivétel nélkül megtalálhatók a szervita rendfőnök naplójában. Fabiusnak Minetti naplójától való függését többek között az átvett pontatlanságok is igazolják. Már Csernoch János felhívta a figyelmet Fabius azon téves állítására, miszerint a zsinat nyitóülését előkészítő, szeptember 7-én tartott első általános gyűlésen a királlyal váltott leveleken kívül ismertették a pápával való levélváltást is.²⁶ A tömör és meglehetősen homályos megfogalmazásból mindenesetre nem derül ki egyértelműen, pontosan milyen dokumentumok felolvasására került sor. A „levélváltásokra” (gewechselte Schreiben) történő utalás valóban azt a látszatot kelti, mintha a pápa – ténylegesen nem létező – válaszát is felolvasták volna.²⁷ A félreérthető megfogalmazás háttérben nyilvánvalóan Minetti naplójának ugyancsak félrevezető állítása áll. E szerint a bevezető általános gyűlésen felolvasott dokumentumok között szerepelt a primás VII. Piuszhoz intézett levele is, míg és a pápa írásbeli válaszát (*rescriptum*) csupán tartalmilag (*oretenus*) ismertették.²⁸ A téves információ valóság-alapja az lehetett, hogy mivel Rudnay Bécsben rekedt levélre válasz nem érkezhetett, a primás a pápának küldött levél kapcsán feltehetően azt indokolhatta, hogy válasz hiányában milyen jogosítványok alapján fog az első nyilvános ülésen pápai áldást adni.

Fabius műve és a Minetti-napló közötti függőségi viszonyt különösen jól szemlélteti az a mód, ahogyan a német nyelvű munka a második nyilvános ülésen elfogadott határozatok bemutatása kapcsán a dokumentumok előkészítése során lezajló vitákat összegzi. A Káldi-féle bibliafordítás ügyében hozott határozat előzményeként például teljes egészében a naplóra támaszkodik, amikor a különböző álláspontok ismertetését mellőzve²⁹ csupán Vurum József nagyváradi püspöknek a zsinati döntés végső formájában központi szerepet játszó érvelését idézi. A püspök felszólalását összefoglalva néha csaknem szó-

25 Az *Annotationes a Provinciali Servitarum* c. számozatlan irat az EPL Nr. 70/reponenda csomóban található a 70/200. dokumentum után.

26 *Csernoch J.*: i. m. 890. Vö. *Fabius*: i. m. 25. „Darauf vernahm man alle vom Primas, vom Könige und vom Papste gewechselten Schreiben, die Abhaltung der Synode betreffend, die erwirkten königlichen und päpstlichen Vergünstigungen...”

27 *Csernoch J.*: i. m. 890–892. *Fejérdy A.*: Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat i. m. 226.

28 BFL, XII. 3., IV. tétel 3. *Diarium* i. m. 2. „Nec oblita fuit Sua Celsitudo hoc in Negotio per Supplicem Libellum Suam Sanctitatem Pium VII adire, et Benedictionem Apostolicam pro se, et pro omnibus in Synodo Nationali congregandis enixissime exorare. Haec devota, cordaque movens petitio praelecta fuit. Rescriptum Pontificium solum Oretenus per Primatem relatum, de quo alibi mentio occurret.”

29 A Káldi-féle biblia újra kiadása körüli vitákról részletesen ír *Horváth Konstantin*: A bibliafordítás kérdése utolsó nemzeti zsinatunkon. *Katolikus Szemle* 43. (1929) 2. sz. 97–111.

ról-szóra fordítja a napló kifejezéseit. A „si alia versio adornaretur, Ecclesia hungarica ludibrio accatholicorum exponeretur, qui dicerent: clerum hungaricum usque ad hoc tempus genuina Biblia caruisse”³⁰ mondat a Fabius féle munkában például a következőképpen hangzik: „eine Abänderung im Sprachausdrucke nur Stoff zu Mishelligkeiten geben, und übelwollende Protestante veranlassen würde, dem nicht unterrichteten Volke vorzuspiegeln, dass die ungarische Geistlichkeit, bisher nicht die rechte Bibel besessen habe”.³¹

Hasonló árulkodó átfedésekkel találkozunk a bécsi Augustineum növendékei számára létesítendő tanulmányi alapról szóló viták ismertetése kapcsán. Fabius a témát rögtön a napló szófordulatával vezeti be: „Große Lebhaftigkeit erregte unter den Bischöfen der zweite Punkt, von Fundierung der zehn Stiftungsplätze im höheren Weltpriester-Institute zu Wien.”³² Ez a latin eredetiben így szerepelt: „Super hanc thesim multum disputatum fuit.”³³ A továbbiakban a Minetti naplójában konkrét személyhez nem kötött érvelést ugyancsak teljes egészében átveszi, de a szavakat ezúttal is Vurum József szájába adja. A javaslatot ellenző érvek summáját („dicebatur institutum hoc nec utile, nec necessarium esse”³⁴) – és az érvrendszer további elemeit – szó szerint fordítja („dieses Institut für die ungarische Kirche weder notwendig, noch nützlich sei”³⁵), a mű megírását „sugalmazó” Rudnay primás szerepét viszont az eredeti szöveghez képest igyekszik pozitívabb színben feltüntetni. Nem tagadja ugyan, hogy a püspökök ellenállása nyomán Rudnay kellemetlen helyzetbe került („der Primas, schon in sichtbarer Verlegenheit” – „primas in angustiam redactus”), de csak arról tesz említést, hogy a maga nevében és vagyonából ajánlott fél évi 3000 forintot az intézmény céljaira.³⁶ Nem veszi át a Minetti-napló azon részét, amelyből kiderül, hogy Rudnay arra is ígéretet tett a királynak: püspöktársait is ráveszi, hogy a kívánt alap számára felajánlást tegyenek.³⁷

ÖSSZEGZÉS

Rövid okfejtésünk főbb tanúságait összegezve mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a Fabius által műve elején említett napló valójában Johannes Ev. M. Minetti szervita tartományfőnök zsinati naplója lehetett. A szerző ugyan nem kizárólag a szervita szerzetes feljegyzéseire támaszkodott, de belőle merítette a legtöbb olyan adatot a zsinat lefolyásáról, amelyet az érdeklődő közvélemény más forrásból nem ismerhetett meg.

Az idézett rövid példákban egyúttal az is kitűnik, hogy Minetti naplója a műfajra jellemző módon szubjektív és őszinte – kritikus – szöveggént íródott, tehát eredetileg

30 BFL, XII. 3., IV. tétel 3. Diarium i. m. 10.

31 *Fabius*: i. m. 47.

32 Uo. 48.

33 BFL, XII. 3., IV. tétel 3. Diarium i. m. 10.

34 Uo. 11.

35 *Fabius*: i. m. 48.

36 *Fabius*: i. m. 49. „Doch der Primas, schon in sichtbarer Verlegenheit, äuserte, dass er deshalb bereits seiner apostolischen Majestät das Wort gegeben, und versprach, aus eigenem Vermögen jährlich 3000 fl. zu diesem Zwecke herzugeben.”

37 BFL, XII. 3., IV. tétel 3. Diarium i. m. 11. „Cum tamen primas in angustiam redactus, fateri debuerit, se Suae Majestati promississe, Episcopos Hungariae eo suasurum, ut certum pro hoc praeaudato Instituto fundum conflarent; ideoque pro sua parte 3000 Fl. WW. pro duobus Presbyteris uno Strigoniensi, altero Transylvaniensi intertenendis obtulisse.”

nem azzal a szándékkal készült, hogy később más felhasználja. Feltételezésünk szerint az eredeti napló alapján, második lépésben született meg a ma ismert, a zsinati bizottságok anyagával kiegészített, letisztázott változata, immár azzal a céllal, hogy a Rudnay primás által szorgalmazott, protestáns támadások kivédését célzó apologetikus mű alapja lehessen.

Egy ilyen háttéranyag elkészítésére abban az esetben lehetett szükség, ha a mű megírására olyan szerzőt szemeltek ki, aki személyesen nem vett részt a zsinaton, így mások beszámolójára volt utalva, a zsinatról szóló tudósítás elkészítésekor. Amennyiben feltételezésünk helyes, megerősítheti Adriányi Gábor tézisének, hogy Fabius a zsinaton részt nem vett Hoheneggerrel azonos, akit munkássága és a személyes ismeretség alapján Rudnay kért fel arra, hogy írjon egy, a protestánsokat a zsinat ügyének megnyerő művet. Ahhoz mindenesetre, hogy a fenti, mégoly valószínűnek látszó hipotéziseket megdönthetetlen tényként kezelhessük, a Rudnay és Hohenegger közötti közvetlen kapcsolaton túl a primás és Minetti, illetve a Hohenegger és Minetti közötti közvetlen kapcsolatok meglétét kellene igazolni.

FAZEKAS CSABA

LONOVICS JÓZSEF 1849. ÉVI NAPLÓJEGYZETEI

Lonovics József (1793–1867) a 19. századi magyar katolikus egyháztörténet kiemelkedő alakja volt. Személye a történetírásban korábban legfeljebb két vonatkozásban vált ismertté: 1840–1841-ben ő volt a magyar katolikus püspöki kar küldötte XVI. Gergely pápánál a vegyes házasságok ügyében, valamint tagja volt 1848 végén a Windischgrätz tábornokhoz küldött magyar országgyűlési delegációnak. Lonovics életművének részletesebb feldolgozása az utóbbi években kezdődött meg.

Átfogó életrajzáról alig beszélhetünk,¹ bár készült néhány teljességre törekvő méltatás.² Az említett római utazás³ mellett életművének egyes részeiről is készültek alaposabb forráskiadványok, elemzések a reformkorra,⁴ illetve az 1849 utáni periódusra vonatkozóan egyaránt.⁵ Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatti tevékenységével

- 1 Máig legteljesebb önálló életrajza: *Ipolyi Arnold: Lonovics József érsek, Magyar akadémiai igazgató- és tiszt. tag emlékezete.* Heckenast, Pest, 1868. A személyével foglalkozó tanulmánygyűjtemény: *Emlékkülés Lonovics József püspök születésének 200. évfordulóján.* Szerk.: Tóth Ferenc. Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, Makó, 1993. (A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség Füzetei, 13.)
- 2 *Zakar Péter: Püspöki életrajzok a 19. századból. I. (Lonovics József és Horváth Mihály) Deliberationes 3. (2010) 2. sz. 211–212.; Busku Anita Andrea: Horváth Mihály és Lonovics József. (Ellentétek és párhuzamok.) Egyháztörténeti Szemle 12 (2011) 3. sz. 35–57.*
- 3 *Marczali Henrik: Lonovics küldetése Rómába. Adalék a vegyes házasságok történetéhez. Budapesti Szemle 64. (1890) CLXVI. sz. 1–26.; Várady L. Árpád: Lonovics József római küldetése. Függetlenül: Lonovics római naplója. Szent István Akadémia, Bp., 1924.; Hermann Egyed: Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1934. (A Pázmány Tudományegyetem egyháztörténelmi szemináriumának kiadványa, 1.); Bárány Zsófia: Lonovics József szentszéki delegációjának hazai sajtóvisszhangja. „Vallási catechismusunk van, polgári nincs!” Médiakutató 15. (2014) 2. sz. 29–36.*
- 4 *Busku Anita Andrea: Lonovics József csanádi püspök a szólásszabadságról 1839-ben. Egyháztörténeti Szemle 8. (2007) 1. sz. 220–226.; Uő: Lonovics József csanádi püspök a szerzetesrendekről 1839–40-ben. Egyháztörténeti Szemle 9. (2008) 3. sz. 56–70.; Uő: Lonovics József csanádi püspök és a „váradi-rozsnói vita” 1840-ben. Levéltári Szemle 59. (2009) 4. sz. 27–39.; Uő: Lonovics József emlékbeszédei. Irodalomtörténeti közlemények 114. (2010) 1. sz. 25–75.*
- 5 *Kőhegyi Mihály–Merk Zsuzsa: Széchenyi és Lonovics. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében, 1991. Szerk.: Lengyel András. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged, 1992. 89–100.; Busku Anita Andrea: Lonovics József a jozefinizmusról és az 1855. évi konkordátumról Európában. Egyháztörténeti szemle 10. (2009) 3. sz. 83–102.; Uő: Lonovics József levelei Pálffy Mórchoz. (1862) Lymbus 8. (2010) 247–262.; Uő: Lonovics József politikai felfogása Pálffy Mórchoz írt leveli tükrében. Sárospataki füzetek 18. (2014) 3. sz. 25–42.; Uő: Lonovics József Majláth György fölötti emlékbeszédének változatai. Egyháztörténeti szemle 15. (2014) 1. sz. 152–154. (A teljes szöveg online: www.egyhtortszemle.hu); *Zakar Péter: Széchenyi István gróf és Lonovics József barátsága. Aetas 28. (2013) 2. sz. 90–106.**

is foglalkoznak publikációk, összefüggésben az általános egyházpolitikai folyamatokkal, valamint a csanádi egyházmegye változatos és izgalmas történelmével.⁶

Lonovics Józsefet 1817-ben szentelték pappá, rövid ideig plébános volt, de többnyire az egri főegyházmegye hivatalaiban tevékenykedett. 1829-től kanonok, a rendi diétákon az egri főkáptalan egyik követe, már ekkor felhívta magára a figyelmet szónoklataival. 1834-től csanádi püspök, ettől kezdve a főrendi tábla ülésein szerzett ismertséget. A római utazást követően 1843-ban nemesi rangot kapott, 1844 után a konzervatívok aktív főpapi támogatója, az utolsó rendi országgyűlésen az egyház álláspontjának védelmezője. Az áprilisi törvényekkel létrejött új közjogi rendszert készséggel elfogadta, az 1848-as változásokat tudomásul vette és azok keretei között kívánta egyháza érdekeit érvényesíteni. 1848. június 25-én V. Ferdinánd egri érsekké nevezte ki, melyet IX. Pius pápa nem erősített meg. Lonovics ugyanakkor tudatosan készült az egri érseki szék elfoglalására, amelyben a szabadságharc eseményei akadályozták. 1849 végén az egyházi tisztségeiről való lemondását követően kényszerlakhelyre, az alsó-ausztriai Melk bencés apátságába való távozzhatott, ahol 1853-ig élt. Ekkor Bécsbe költözhetett, az önkényuralom éveiben tudományos munkásságáról és a Döblingben élő Széchenyihez fűződő barátságáról vált ismertté. 1860-ban hazatérhetett Magyarországra, részt vett az 1861. évi országgyűlésen, elnöke lett a Szent László Társulatnak, amasiai címzetes érseki rangot kapott. 1866-ban kinevezték kalocsai érseknek, székét azonban már nem foglalhatta el.

Lonovics 1848–49-es közszerepléseinek legfontosabb csomópontjai, egyben a lemondatásához vezető vádpontok között kiemelten szerepelt, hogy részt vett a magyar püspöki kar 1848. október 28-i, uralkodóhoz címzett emlékiratának szövegezésében. A püspökök egy, a magyar kormányzathoz közelebb álló csoportja úgy vélte, az utolsó esetleg egyiküként megpróbált közvetíteni a bécsi udvar és Magyarország között. Az emlékiratot Lonovics ekkori közeli barátja és munkatársa, későbbi ellenlábasa, Fogarasy Mihály (1800–1882) vitte Olmützbe,⁷ de a misszió kudarcot vallott. (A felirat a bécsi udvarban és hatóságaiiban a magyar püspöki kar ingatagságának, megbízhatatlanságának képzetét erősítette.) Lonovicsot vádolták azzal is, hogy részt vett az uralkodó által október 3-án feloszlott magyar országgyűlés munkájában. Ez kétségtelenül igaz volt, hiszen nemcsak kapcsolatot tartott a magyar kormányzattal, hanem felszólalt az országgyűlésben (december 2. után is, vagyis azt követően, hogy a trónt Ferenc József foglalta el), továbbá tagja lett a már említett, Windischgrätz tábornokhoz delegált küldöttségnek. (További tagjai Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Majláth György és Majláth Antal voltak.) A delegációról maga Lonovics írta találóan, hogy „állása több, mint kétséges, a helyzet válságos, a feladat nehéz és sikamlós volt”, a sikeréhez fűzött remény pedig úgy oszlott

6 „A jelen kor vészes napjaiban”. Dokumentumok a csanádi püspökség 1848/49-es történetéhez. Szerk.: Miklós Péter–Csicsely Ildikó. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár, Szeged, 2006.; Miklós Péter: Fejezetek a csanádi egyházmegye 1848/1849-es történetéből. Az alsópapság. Századok 144. (2010) 3. sz. 639–649.; Zakar Péter: Társadalmi és egyházi reformtörékvések a Csanádi egyházmegyében 1848/49-ben. Közép-Európai közlemények 4. (2011) 3-4. (14-15.) sz. 28–39.; Úő: A csanádi egyházmegye kormányzata 1848–1849-ben. Aetas 26. (2011) 4. sz. 81–101.; Busku Anita Andrea–Fazekas Csaba: Lonovics József és Fogarasy Mihály levélváltása (1862) In: Docendo discimus. Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából. Szerk: Huszti Tímea. Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2013. 56–77.; Úők: Lévay Sándor egri nagyprepost bizalmas levele Lonovics Józsefhez 1850 nyarán. Deliberationes 5-6. (2012–2013) 2–1. sz. 12–23.

7 Ld. részletesen: Busku A. A.–Fazekas Cs.: Lonovics József és Fogarasy Mihály levélváltása. i.m.

el, „mint szivárvány a viharban”.⁸ A harmadik súlyos vádpont az volt a püspök ellen, hogy tudomásul vette (mintegy bátorította) 1848 tavaszán a temesvári dómról egy császári sas eltávolítását. Mindemellett Lonovics helyzetét súlyosbította, hogy a forradalom időszakában Haynau szintén Temesváron tartózkodott, és jól emlékezett az áprilisi törvényeket respektáló püspökre, egyes adatok szerint személyesen is gyűlölte őt.⁹

Alábbiakban Lonovics 1849. évi megpróbáltatásainak egy sajátos dokumentumát adjuk közre. A hagyatékában megmaradt egy, a csanádi püspökség által kiadott, nyomtatott naptár, amelybe Lonovics feljegyezte a letartóztatása és a kihallgatása alatti fontosabb eseményeket.¹⁰ A püspök hűséges titkára, Hopf János 1871-ben megtalálta és próbálta kisilabizálni a hevenyészve, saját rövidítésekkel vezetett, már a 19. században is rosszul olvasható szöveget.¹¹ (Tegyük hozzá: az utókor szerencséjére, mert az eredeti naplójegyzetek mára szinte alig láthatók.) Hopf aprólékos gondossággal írta át Lonovics bejegyzéseit, próbálta feloldani a – többnyire latin, helyenként német nyelvű – szöveg rövidítéseit, továbbá terjedelmes értelmező jegyzetekkel látta el a szöveget.¹² A dokumentum alapján nyomon követhető – elsősorban az 1849. szeptember – december közötti időszakra vonatkozóan –, hogy melyek voltak a fogságban lévő Lonovics számára legfontosabb események, kik és milyen lépéseket tettek szabadon bocsátása érdekében, milyen helyszíneken fordult meg. Hopf saját jegyzeteiben többnyire feloldotta, magyarázta a püspöke által szüksézávan megőrkített személyeket és eseményeket, ezeket a jegyzeteket szükség szerint saját jegyzetekkel egészítettük ki. (Lonovics bizonyos rövidítései, megfogalmazásai már Hopf számára is feloldhatatlan fejtörést jelentettek.)

A katolikus egyháziak ellen folytatott hadbíróági és egyéb eljárások az 1849. évi megtorlás különleges fejezetét jelentették.¹³ Lonovics esetében is sajátosságot jelentett az, hogy mint a magyar katolikus püspöki kar tagjától Bécsben sokkal nagyobb lojalitást vártak el, s nehezen megbocsátható bűnnek számított az 1848. október 28-i nyilatkozatban való részvétel, a magyar kormányzattal is kapcsolatot tartó, „ingadozó” álláspont. Pedig Lonovics – a püspöki kar más tagjaihoz hasonlóan – 1849 elejétől többször is demonstrálta az uralkodó iránti hűségét. Nem sokkal a püspöki kar 1849. január 20-i, Ferenc József mellett hűséget fogadó pásztorlevele után Lonovics hasonló tartalmú szö-

8 *Lonovics József*: Emlékbeszéd idősb székhelyi Majláth György m. akad. igazgató tag felett. Eggenberger, Pesten, 1863. 17–18.

9 Ld. erről pl.: *Hermann Egyed*: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Kapisztrán Ny., Gödöllő, 1932. 51.

10 *Ordo Officii Divini Peragendi Juxta ritum breviarii et missalis romani anno domini M.DCCC.XLIX. in ursum dioecesis Csanadiensis editus. Temesvarini, é.n. [1849] – Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára (= OSzKKt.) Fol. Hung. 1920.* (= Lonovics József iratai. Lonovics életére, pályájára, a vezetése alatt álló egyházmegyék igazgatására vonatkozó iratok, 1793–1867) III. 85^r–127^v.

11 OSzKKt. Fol. Hung. 1920. 221^r–229^v. Hopf János (1817–1902) 1840-ben szentelték pappá a csanádi egyházmegyében, ettől kezdve Lonovics elkötelezett munkatársa, titkára, elkísérte püspökét ausztriai száműzetésébe is, 1861-től tiszteletbeli kanonok, 1866-tól a kalocsai főegyházmegye könyvtárosa, majd különböző kanonoki stallumokat, megbízásokat kapott. A száműzetés időszakában is kitartóan ragaszkodott Lonovicshoz, gondozta püspökének írásait, segítette a *Népszerű egyházi archeológia* c. három kötetes monográfia kiadásában. 1850-es évekbeli viszonyokra jellemző Széchenyi ironikus szóhasználat, aki Hopfot többször „kis Lonovicsként”, „Lonovics fiaként” emlegette. *Széchenyi István*: Napló. Vál.: Oltványi Ambrus. 2. kiad. Gondolat, Bp., 1982. 1340.

12 Az aprólékos tisztázás alapján feltételezhető, hogy Hopf kiadásra készítette elő a dokumentumot, de publikálására vonatkozóan nem rendelkezünk információval.

13 Ld. erről pl.: *Hermann E.*, *A magyar katolikus egyház.*; *Tamási Zsolt*: A katolikus egyházvezetés önvédelmi törekvései az 1848–1849-es forradalom leverése után. *Történelmi szemle* 51. (2009) 3. sz. 355–384.

veget intézett Eger városához, s a cs.kir. hatóságokhoz intézett beadványban igyekezett szerepét magyarázni, később jelentős anyagi támogatást is nyújtott Windischgrätz seregének, újra használni kezdte csanádi püspöki címét, amivel óhatatlanul a Debrecenbe távozott Horváth Mihály kinevezésének törvényességét vitatta¹⁴ stb. A tavaszi hadjárat idején Pannonhalmára, Bécsbe, majd a marienbadi fürdőhelyre utazott, itt értesült arról, hogy bíróság előtt kell számot adnia 1848-as tevékenységéről. A lanzendorfi ferences rendházban várta be elfogatását, amint ez már a Hopf által letisztázott noteszlapokon is megörökítésre került.

Szeptembertől egy ideig szabadlábban védekezhetett, októbertől azonban a pesti Új-épületben raboskodott, számos katolikus paptársával, Lévay Sándor egri nagypréposttal, Rudnyánszky József besztercebányai püspökkel, Jekelfalussy Vincével, Santhó Károlylyal stb. együtt. Később ismét szabadlábra kerülhetett, elsősorban a feltétlenül udvarhú Scitovszky János esztergomi érsek, illetve a korábbi csanádi püspöki irodaigazgató, kanonok és általános helynök (1852-től kassai püspök) Fábry Ignác közbenjárására. A Lonovics melletti tanúvallomásoknak is komoly szerepe volt abban, hogy – miután lemondott nemcsak a bécsi udvar által amúgy is érvénytelennek tekintett egri érseki, hanem a csanádi püspöki címéről is¹⁵ – ausztriai kényszerlakhelyére távozhatott. Lonovics a melki apátságot választotta, ahová (és ezt forrásunk szintén megörökítette) 1850. március 9-én érkezett meg.

DOKUMENTUM¹⁶

Másolata a Lonovics József által 1849. és 1850-ki directoriumaiba bevezetett jegyzeteknek1)

1849.	
julius 20.	Lanzendorf 2)
julius 21.	Viennam ad Böhm 3) inde Posonium 4)
sept. 5.	Pók et Josephus nepos 5)
sept. 8.	Missa celebr. 6) Litterae a Fábri. 7) Vesperi ad Misericordianor. (:?:)
sept. 9.	Maisch Canonicus 8) cum Litteris Primatis et cum declaratione, quod fuerit apud baronem Haynau, qui dixit se nescivisse me hic constitui, putassequae, quod Olumuczii sim.
sept. 29.	Coram Judicio Militari Posoniensi.
octob. 6.	Pestinum.
octob. 16.	Mane ad Neu-Gebäude. Episcopus Fábry et Kreminger 9)
octob. 17.	Pollicit. Kem. 10) quod non fuerim.
octob. 25.	Examinatus Fábry de aquila 11) et politico cogitandi modo.

14 OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 9^r., 12^r–19^v., 26^r–27^v. Hermann E.: A magyar katolikus egyház. i. m. 10.

15 Lonovics lemondása: Buda, 1849. december 29. OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 83^r. Ld. minderről: Hermann E., A magyar katolikus egyház. i. m. 50–51.

16 A Hopf János által aláhúzással jelölt szövegrészeket dőlt betűkkel, az eredetiben nem szereplő beszúráásokat [...] -ben adom vissza, egyébiránt megtartottam az eredetiben szereplő átírási és jegyzetelési eljárást, Hopf eredeti jegyzet-számozásait stb. Egyes idegen szövegek értelmezésében Horváth Zita, Mihancsik Zsófia és Mulicza Katalin voltak segítségemre, valamennyiüknek nagyon köszönöm!

- octob. 26. Reditus Fábryi.12)
- novemb. 4. ~~Sind sie auch eine arrestant.13)~~
- novemb. 7. Eppném14) apud Haynau de resignatione.
- novemb. 9. intra duas primas hebdomadas octo extremo supplicii affecti in mea vicima expositi.
- novemb. 10. Czigler15) e commissione baronis Gehringer quoad resignationem.
- novemb. 14. Camerarius16) cultro provisit
- novemb. 16. Episcopus Fábry cum Hofstättner;17) tantum pro 1 vice obtinuit facultatem a Generali Machio18)
- novemb. 18. Haynau augenblicklich kann nicht sein19) quod causa mea ipsi adhuc ignota sit, nec sciverit me hic esse.
- novemb. 19. Idem20) promisit /:?:/ – per officiales Polizey aliud cubile offerri fecit.
- novemb. 20. Generali Machio Primas scripsit ut ad liberum pedem ponar. – Gehringer.21) – Szerencsy22) ursit inter lacrymas ne resignam. – Almásy.23)
- novemb. 21. Fábry apud Müller24) asserentem, quod praeter comitia25) et Ollmütz26) nil sit contra me, et quod intra 2 dies causa sit assumenda et quod nil habeam metuendum.
- novemb. 23. Fábry et Hofstättner Viennam discusserunt.
- novemb. 24. Nepos Josephus annunciat, quod Pekkarich ex N.27) και μύλλες28) habeat me qua plene innocontem intra 4 dies libertati restituendum id /:?:/ Kraynik29) significat se ab auditore Lemcendorf au divisse id mihi praecipere objici, quod 7a Decembris, quantumvis per Pázmándy30) provocatus, ut ei prosanctione pragmatica pugnanti obsecundem facuerim. – Nicolaus Bezerédy31) camerario retulit id objici, quod cum magnae fuerim auctoritatis apud clerum nil fecerim. Item, quod Primas ubique fuerit, apud ministrum Bach nullum responsum; – item, quod Ranolder32) apud Machio petierit Passichschein33) et responsum acceperit, quod se tantum compromissurus sit.
- novemb. 24.34) Kraynik retulit, quod in sequelam decreti domini hau /: Haynau :/, ut qui se ultro insinuarunt, aut leviter compromissi sunt, ad liberum pedem, ponantur, dominus N.35) quoque proposuerit, cum contra me nulla juridice comprobata adrit accusatio: eo accepto responso, n n l 36) nicht; cum tamen ego jam sub Principe Windischgrätz pontificatus sim, et Principi Schwarzenberg adhuc Viennae constitutus scripserim.
- novemb. 26. Szekfü37) per Kraynik nunciat de Szállításfalvi38) altieri jussu cathedrias39) usque diem jovis40) elaboraturum, inque his me peculiariter kiemelend, hogy ezt usque 29-am azért hallasztja, mert mivel Scitovszky energice scripsit Haynauio propter me nempe, quod absque Pontifice non prit /: ? :/ vacent41) is iratus dixerit, se ostensurum se esse pontificem itaque ut ira interea revideat, se nil promus dubitare, quod absque ullo examine aut imputatione sim liberandus. Addidit ridido42) non recte se procedere cum Pázmándy praerto sit, et tamen quoad subversant punctum interrogatus non sit.
- Der Mensch ist stärker ein Anglück als ein Glück zu tragen und selig der für das Unglück herzlicher kann danken als für das Glück jenes zieth zum Himmel diesen zur Erde.

- novemb. 29. Fábry *Episcopi litterae ad Kraynik***43)** Vienna 26-a *quod per nuncium***44)** sit *libenter exceptus*, qui ipse suspicatur: hogy e borzasztó megbuktatás ármányát némely papok szőtték, s hogy „tisztének, szíve legbuzgóbb vágyának tartja a *közbenjárást*. – Vide *Partem autumnalem Breviarii* in *imagine pastor bonus*:**45)** *közbenjárást*. Igen részletesen hallgatott ki a bajról s az orvoslást szükségesnek ismeri, mert a szenvedő ártatlanságáról tökéletesen meg van győződve. Átvette másolatát a budai rendeletnek.**46)** Elolvastatta magának a benyújtandó folyamodványt,**47)** és azt ...**48)** átaljában föllépését megígérte.” – A resignációról *nem*.**49)**
- decemb. 1. ad *liberum pedem maxima pars e mea vicinia reposita*, e quibus plures *ablegati debreczenienses et commisarii*;**50)** – de me nihil, imo *relatum a Nelken***51)** *quod Leitzendorf nullam pro me separatam pro positionem fecerit prolexe locutus***52)** fuerit, intra 2 dies *sortem meam decidendam dixerit*. **B.53)** *autem Stephanus Fiscali regio Hegyesy quod id mihi obvertatur, quod in conferentiis Episcoporum litteras Ollmütium non impediverim, nec consiliis Kossuthii obstiterim, quod timear, et de resignatione fuerit locutus*. – *Camerarius e famulo Fogarasyi*,**54)** quasi is dixisset sibi, *quod ad me praecipitandum in consortium aliorum vocatus renuerit, quia citius tardius Deus puniet*.
Rabbi et Kolosy.**55)**
- decemb. 6. *adventus litterarum episcopi Fábry ad Kraynik de suis fatigiis apud nuncium, suam Majestatem et ministros*.
- decemb. 8. *adventus Episcopi Fábry*.**56)**
- decemb. 9. Fábry 3) in *Parte Autumnali breviarii*.**57)**
- decemb. 10. *litterae Krayniki* 4).5) Fábry etc.**58)** – Fábry *cum Hofstättner* pro 1/2 8 *vesperi ad Haynau constituti*. /: *pertinet ad 11-am Decembris*,**59)** ita etiam Nr. h. :/
- decemb. 11.**6)** *litterae Fábryi, quibus de effectu hesternae vesperae cum Haynau sermonis informat*.**60)**
- decemb. 12.**7)** *Litterae Kraynikii*. *Ascendi ad Leitzendorf et declaravi me resignaturum, eo ipso hortante*.
- decemb. 13. Jaross, *Primas*.**8). 61)**
- decemb. 14. Lévy *litterae*.**62)** *Ad me comparuit hora 3/9 9 Miller*.**9). 63)**

Az 1849-ki directoriumhoz kötött utolsó fehér lapon még következő feljegyzések találtak

I.

- n. 31 Jan. 1793. a 82-ik lapon:
4m. 24 April. 810. „mirabilis successio spei bonae et afflicti animi status! In solo
SD 9 April. 814. Deo omnis spes et omne solatium!”
D 4 Jun. 815. Vide de *Imitatione Christi* Libro 3. Capite 46.¹⁷
P 13 April. 816
E 14 Sept. 834 64)

17 A hivatkozásban Lonovics Thomas Kempis (Kempis Tamás) Krisztus követéséről írott könyvére utal, azonban nem szó szerinti idézetről van szó. A kötet III. rész 46. fejezete mellett ugyanennek a könyv-

II.

„Habet enim praeteriti doloris secura recordatio delectationem: ceteris vero, nulla perfunctis propria molestia, casus autem alienos sine ullo dolore intuentibus, etiam ipsa misericordia est jucunda.”¹⁸

Cicero, *Epistola familiaria*, *Libro V.* Epistola XII. ad L. Luccejum.

III.

„Unum est¹⁹ perfugium doctrina ac litterae, quibus semper usi sumus, quae secundis rebus delectationem modo habere videbantur, nunc vero etiam salutem.”²⁰

Cicero *Epistola XIII.* ad Ampium Balb. – *Epistolae familiares. Libro VI.*

IV.

„Les revolutions longtems souveraines, et enfin arrêtées dans leur cours, ont cette arrogante prétention que les iniquités qu’elles ont commises demeurent intactes; il fant qu’on se contente de réprimer désormais leur pouvoir malfaisant; elles qualifient de réaction toute réparation des maux qu’elles ont faits.”²¹

Guizot Discours sur l’Histoire de la Revol. d’Angleterre

V.

„Les /: beaux /: arts, qui ne vivent, que de faveur et de luxe, ont toujours été cortisans.”²²

Russie, par M. Chopin, *Tom. 2. pag. 528.*

nek a 16. fejezetében is többször írt arról, hogy egyedül Istenben van minden reménység és vigasztalás. Felhasználtuk: *Kempis, Thomas Á.*: De Imitatione Christi. The Latin Library: <http://www.thelatinlibrary.com/kempis.html> – 2015. október. Ill.: *Kempis Tamás*: Krisztus követése. Ford.: Jelenits István. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 28. sz. Online: <http://www.ppek.hu/k28.htm> – 2015. október.

18 „Mert az elmúlt szenvedésre való biztos visszaemlékezés gyönyörrel jár. Egyebekre nézve pedig, kik magok semmi bajt nem álltak ki, midőn a mások baleseteit minden fájdalomérzés nélkül szemlélik, maga a szájalom is kellemes.” Cicero összes levelei időrendes sorozatban. Ford.: Fábrián Gábor. II. köt. Emich Gusztáv, Pesten, 1861. 72.

19 Az eredeti Cicero-szövegben az „est” szó hiányzik.

20 „De van egy menedék mégis: a tudomány s irodalom, melyekkel mi mindig foglalkoztunk; ezek a boldog időkben csak gyönyört látszottak nyújtani, most immár üdvet is.” Cicero összes levelei időrendes sorozatban. Ford.: Fábrián Gábor. V. köt. Emich Gusztáv, Pesten, 1863. 44.

21 Az idézet pontos forrása: *Guizot, M.*: Discours sur l’histoire de la révolution d’Angleterre. Massons, Bruxelles–Livourne–Leipzig, 1850. (Pourquoi la révolution d’Angleterre a-t-elle réüssi?) 70. Magyarul: „A hosszabb időközön át uralkodó s végre megállított forradalmak vakmerőleg követelik, hogy igaztalanságaik ne fessegettessenek, azt tartják, elég, ha káros hatalmok jövőre lebilincseltek. Reakciónak neveznek mindent, ami az általok okozott pusztításoknak kijavítását célozza.” (Somssich Pál fordítása.) Ld.: *Guizot: Értekezés az angol forradalomnak története felett.* Kilián, Pest, 1851. 85. Somssich Pál (1811–1888) egyébként konzervatív közéleti személyiség volt, több rendi országgyűlésen szerepelt követként, 1848-ban átmenetileg visszavonult, az önkényuralom korában aktív szerepet vállalt, Deák Ferenchez állt közel. Érdekességként megemlíjtjük, hogy a kötet Országos Széchényi Könyvtárban található példányát – kéziratosszerű bejegyzése szerint – Horváth Mihály ajándékozta a Lonovics bejegyzéseiben is szereplő Almásy Pálnak. Guizot, François Pierre Guillaume (1787–1874) francia politikus, író, történész, több minisztériumban is dolgozott, miniszterelnök is volt.

22 „Ha a művészet csak kegyen és luxuson él, mindig udvaronc marad.” (Az utolsó szó az eredetiben: „cortisans”.) Ld.: Chopin, [Jean] M.[arie]: *Russie. Rome deuxième.* Firmin Didot Frères, Paris, 1838.

1850.

mart 7. Movi Buda ad Melk.

július 21. hora 5 pomeridiana in Melk⁶⁶)

[Hopf János lábjegyzetei]

- 1) Leírva és felvilágosító észrevételekkel kísérve Hopf János által. Az eredeti szövegben előforduló rövidítések aláhúzás által jelezvék.
- 2) Kapisztrán-rendi ferenciek zárdája Bécs közelében, a győri vasút mentében. Ide menekült Lonovics Bécsből a személyére nézve felmerült aggasztó hírek hallatára, hogy az események fejlődését bevárja és a bécsbeni elfogatás által előidézendő feltűnést elkerülje.
- 3) A bécsi rendőrségnek valamely tagja.
- 4) Bécsbe és Pozsonyba rendőri felügyelet alatt.
- 5) Pozsonyba jöttek látogatására.²³
- 6) Úgy látszik, „Missam celebravi” – engedélyt nyerve erre börtönőreitől.
- 7) Lonovics vicariusa, utóbb kassai püspök.²⁴
- 8) Esztergomi kanonok.²⁵
- 9) Kreminger Antal prépost, szegedbelvárosi plébános, Fábryval Lonovics látogatására, tulajdonképpen az ő ügyének szorgalmazása végett jöttek, és október 26-ig Pesten időztek, ez időbe esik Fábrynak /. alatti levele.²⁶
- 10) Alkalmasint Kempen tábornok, a pesti kerület akkori hadparancsnoka.²⁷ Az egész jegyzet egyébiránt érthetlen.
- 11) A temesvári székesegyház homlokzatáról a márciusi napokban eltávolított császári sas; mely eltávolítás Lonovicsnak bűnül rovatott.
- 12) Fábry visszautazása Temesvárra.
- 13) Ezen alkalmasint valamely inspiciáló főtiszt által ejtett szavak ki vannak húzva.

23 Valószínűleg Pók Imréről van szó, aki 1837–1848 között a csanádi egyházmegye makói uradalmának igazgatója volt, Lonovics őt bízta meg 1848-ban az egyházmegye birtokainak átadásával az új püspök részére.

24 Fábry Ignác (1792–1867) kassai püspöki levéltáros, 1834-től Lonovics József csanádi püspök irodaigazgatója, majd oldalkanonok és általános helynök, később c. püspök. 1852 februárjától haláláig kassai püspök. Lonovics egyik leginkább közvetlen munkatársa. 1848-ban a csanádi egyházmegye káptalani helynöke, 1849-ben a nagyváradi vésztörvényszék elé állították honárulás vádjával, fogságot is szenvedett.

25 Maisch (Majsch) Jakab: 1821-től krisztinavárosi plébános, 1849-től kanonok, később Esztergom-Szenttamáshegyi prépost.

26 A célzás valószínűleg Kreminger és Fábry Temesváron 1849. október 19-én kelt közös nyilatkozatára vonatkozik, melyben Lonovics 1848–1849-es tevékenységéről számolnak be és kéri szabaddalra helyezését. OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 65^r–66^r. Kremingerről részletesen: *Zakar Péter*: Kreminger Antal prépost, szegedi alesperes-plébános 1848/49-ben. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 133. (2011) 117–136.

27 Johann Franz Kempen von Fichtenstamm (1793–1863): a cs.kir. hadsereg tábornoka, Hayna fővezérsege idején Pest és Buda katonai parancsnoka, a szabadságharc leverése után a birodalmi csendőrség megszervezője, számos parancsnoki megbízást teljesített. A Magyarország új kerületi beosztásáról szóló 1849. október 17-i uralkodói leiratot követően a fővárosok parancsnokságát Florian Macchio tábornok vette át. *Sashegyi Oszkár*: Az abszolutizmuskori levéltár. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1965. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 4.) 33. Ld. Még a dokumentum 18. sz. jegyzetét.

- 14) Eppném, valószínűleg *Episcopus Németh*, t.i. Németh György címzetes püspök, esztergomi nagyprépost és uott septemvir. – Az egésznek értelme, hogy Németh püspök Haynaunál volt és ott szóba hozott Lonovicsnak, Haynau és a bécsi kormány által kívánt, resignatioja.²⁸
- 15) Az időben cs. kir. tábori főpap. /: Feldsuperior :/29
- 16) Lonovics komornyikja, Mészáros Pál kést csempészet[t] be, mert ez a börtönfegy szerint nem volt megengedve. Egyébiránt a Camerarius szó ezentúl is, ahol csak előfordul, mindenütt Mészáros Pált jelzi, ki a közlekedést a külvilággal, pl. ifj. Lonovics[csal], Kraynikkal stb. fenntartotta, ő hozott híreket, leveleket.³⁰
- 17) Akkori temesvár-gyárvárosi alesperes-plébános, meghalt 1869-ben, mint csanádi kanonok.³¹ Hofstättner Fábry püspökkel jött Pestre Lonovics látogatására, kinek ügyében mindketten november 23.[-án] Bécsbe utaztak.
- 18) Machio tábornok Kempennek a pesti kerületi hadparancsnokságban utóda.
- 19) Ezt kétségkívül Lonovics szabadon bocsáttatására felkérve válaszolta.
- 20) Haynau.
- 21) Császári királyi ideiglenes polgári helytartó Magyarországon.
- 22) 1848 előtt volt magyar királyi személynök.
- 23) Kétségkívül gróf Almásy Móric, a márciusi napok előtt királyi kincstári alelnök, Bach kormánya alatt magasb pénzügyi állásokban volt alkalmazva, – mily irányban említették itt fel ő, valamint báró Geringer is, nem tudható.
- 24) A hadi törvényszék egyik tagja, elnök vagy hadbíró volt.
- 25) Az országgyűlésen maradás 1848. október 3-a után.
- 26) A bécsi kormány Lonovicsot tartotta az V-ik Ferdinándhoz Olmützbe menesztett, a kormány által subsumált³² felirat főtényezőjének.
- 27) Pekkárik akkori pest-városi kapitány. – N. alkalmasint Nedelkovics, lásd a 35-ik számú észrevételt.
- 28) και görögül = és, μιλλες görög betűkkel írva Miller; tehát „και μιλλες” „és Miller”.
- 29) Kraynik Imre volt ministeri osztálytanácsos, Lonovics és Fábry barátja.
- 30) Ifj. Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke 1848-ban.
- 31) Címzetes püspök, septemvir és veszprémi kanonok.
- 32) Az akkori új veszprémi püspök.
- 33) Mint a szöveg összefüggése mutatja, Lonovicshoz a Neu Gebäudéba.
- 34) E jegyzet soron kívül, a directorium végén, 82. lapon fordul elő.
- 35) Ezen N. kétségkívül Nedelkovics törzshadbíró, kinek neve, noha tetemes része volt Lonovics ügyében, a jegyzetekben sehol elő nem fordul; – minden arra mutat, hogy a december 1-ői jegyzetben előforduló *Nelken* is Nedelkovicsot jelzi, mely alatt ő, mivel Lonovics nem tartotta tanácsosnak a valódi név kiírását, mint pseudonym alatt lappang; legalább[is] a *Nelken* név soha nem említettett Lonovics által azok közt, kik ügyébe belefolytak.
- 36) n n alkalmasint *nein*, *nein*; mit tesz az *l*, nem tudhatni.

28 Resignatio = lemondás.

29 Cziegler Ignác (1793–1857) tábori főlelkész 1848-ban, később a cs.kir. hadsereg főlelkésze.

30 Kraynik Imre 1848 előtt a Helytartótanács kereskedelmi ügyosztályának tisztviselője. Ld. a dokumentum 18. sz. jegyzetét.

31 Franz Xaver Hofstättner 1828-tól volt Temesvár Gyárváros kerületének plébánosa.

32 Subsumál = visszautasít.

- 37) Ha Nelken az előbbi, 35. észrevétel szerint Nedelkovics, akkor a Szekfű, mint a „Nelken” magyar fordítása alatt is ugyanazt kell érteni; mert ez időtől kezdve több éven át nagyon is bevett szokása volt Lonovicsnak a kormány embereit bizalmas irataiban nem saját, hanem nekik általa adott egyéb, többnyire magyar nevekkal jelezni. Így többek közt Bach miniszter, különösen a Kraynikkal Melkből és Bécsből felette gyakran váltott levelekben soha saját neve, hanem majd a *Csermelyi*, majd a *Pataký* árnevek alatt figurált.
- 38) Szál[í]tásfalvi alatt az előbbi, 37) észrevételben mondottakhoz képest valószínűen Leitzendorf hadbíró értendő, erre mutat az is, hogy itt Szál[í]tásfalvi ép úgy viszonylik Szegfűhez, mint a december 1-ői jegyzetben Nelken Leitzendorfhoz.
- 39) Az „usque diem jovis” szavaktól a jegyzetnek több része annak végéig a directoriumnak nem illető helyén, hanem végén a 83-ik lapon van 1) jelzéssel – mely utalásképp[en] a november 26-ki datum alatt is előfordul – [van] bevezetve.
- 40) November 29-e.
- 41) A „p[ri]t vacent” értelmet még azon esetre, ha a „p[ri]t” *poterit*-nek olvastatik, sem adó szavak, másként kibetűzhetők nem voltak. Egyébiránt a szöveg és annak összefüggése eléggé mutatja, hogy Scitovszky primás az által boszontotta fel Haynaut, hogy azt írta levelében, mikint a csanádi püspökség csak úgy fog vácálhatni, ha ebbe a pápa, Lonovics lemondásának elfogadása által, beegyezik, eltérőleg a kormány tévnézetétől, mely Haynau-féle organumaival együtt azon hiszemben volt, hogy Lonovics egri érsekké neveztetése után, noha ilyennek praeconisalva még nem volt, csanádi püspök lenni megszűnt, tehát hogy az egri kineveztetés visszavételével többé sem érsek, sem csanádi püspök nem volt.
- 42) Talán „ridendo”.
- 43) A „Vienna 26-a” szavaktól kezdve a „pastor bonus” szavakig terjedő része e jegyzetnek a directoriumnak nem illető helyén, hanem végén, a 83. lapnak túlsó, számmal már nem jegyzett, üres oldalán van 2) jelzéssel – mely utalásképpen a november 29. dátum alatt is előfordul – bevezetve.
- 44) Az akkori pápai nuncius, később bíbornok s bolognai érsek Viale-Prela.
- 45) Ami a „közbenjárást” szó után itt következik, az a jegyzet szövegében előforduló utaláshoz képest Lonovics Breviariumának őszi részében betéve volt, a jó pástort ábrázoló és ide ./.2 alatt mellékelte képecske hátsó, üres lapjára volt írva, mi is itt csak annyiban íratott át, amennyiben ez a csak nem végképp elmodósott, a színét vesztett írónak csakis benyomódott mélyedéseiből felismertetett, eredeti írás után lehetséges volt.
- 46) Haynau rendelete az önkényt jelentkezők és kevésbbé terheltek szabad lábra helyeztetése iránt. *Lásd november 24-e alatt.*
- 47) A csanádi káptalan folyamodása a felséghez Lonovics ügyében, kelt 1849. november 9-én.³³
- 48) Az itt álló szó nem volt kibetűzhető.
- 49) Ami ezután következik, a lapocskának jóformán fele, egyáltalán nem olvasható; – az utolsó sorokból kibetűzött néhány szóból, mint „anderer Grund sich beweist besonderest Familie” kitetszik, hogy azok németül írvák.
- 50) Az országgyűlést Debrecenbe kísért képviselők és magyar kormánybiztosok.
- 51) Nelken iránt lásd a 35) észrevételt.

33 OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 67^r–68^v.

- 52) Helyesen ki nem betűzhető, – talán „prolix locutus”.
- 53) Valószínűleg Bezerédy István volt képviselő.³⁴
- 54) Fogarasy Mihály akkor címzetes püspök, nagyvárad kanonok és buda-pest kerületi tanulmányi főigazgató, jelenleg erdélyi püspök. Lonovicsnak több címnél fogva lekötelezettje lévén, annak teljes bizalmát bírta, úgy, hogy Lonovics az 1848. és 1849-ki pesti országgyűlés alatt vele közös lakást és asztalt tartott. Lonovics iránti magaviselete kétesnek mutatkozott.³⁵
- 55) Egyáltalán nem tudhatni, mily irányban említetik föl e két egyén. A „rabbi” alkalmasint a mostani szegedi rabbi, Lőw Lipót, ki azon időben szintén a Neu-Gebäudében volt letartóztatva. – Kolosy későbbben kivégeztetett.³⁶
- 56) Fábry visszaérkezése Bécsből.
- 57) A 3) jelzés Lonovics breviáriumának őszi részébe betett, vagy talán bevezetett valamely jegyzéket vagy levelet jelez Fábrytól, mely azonban kezemhez nem került.
- 58) A 4) és 5)-tel jelzett levelek Kraynik[tól] és Fábrytól szintén nem fordultak meg kezemen.
- 59) Csak annyiban tartozik ez december 11-hez, amennyiben összefüggésben van Fábrynak a december 10-ki esti fogadtatásáról írt, december 11-én vett levelével.
- 60) E levél .3 alatt ide mellékeltek.³⁷
- 61) Jaross esztergomi kanonok szintén a Neu-Gebäudében fogva volt, nem tudhatni, mily vonatkozásban említetik itt.³⁸ A primás, Scitovszky, Lonovicsnál látogatóban volt. Mire vonatkozik az itt előforduló 8), valamint a december 11., 12. és 14-e alatt előforduló 6) 7) és 9) jelzések – sejtteni sem lehet.
- 62) Úgy látszik, Lévay Sándor egri nagyprépostnak Santhó Károly esztergommegyei áldozár által Lonovicsához Marienbadba küldött levele iránt kérdés tétetett.³⁹
- 63) Miller ugyanaz, kiről szól a 24) észrevétel.

34 Bezerédy István (1796–1856) Tolna megye reformpolitikusa, népszerű szónok, mint 1848–49-es népképviselő ellen eljárás folyt, halálra és vagyonekobzásra ítélték, bár utóbb kegyelmet kapott.

35 Lonovics és Fogarasy kapcsolatára, illetve az itt említettek részletesen: *Busku A. A. – Fazekas Cs.:* Lonovics József és Fogarasy Mihály levélváltása. i.m. (A bejegyzésben pontatlan az a megfogalmazás, miszerint Lonovics és Fogarasy „az 1848. és 1849-ki pesti országgyűlés alatt” egy szálláson lakott, ez nyilván csak az 1848-as esztendőre igaz.)

36 Kolosy György (1824–1850) a márciusi ifjak egyike, a szabadságharcban honvéd százados. 1848. szeptember 29-én részt vett Lamberg Ferenc megölésében, ezért ítélték halálra, 1850. január 23-án végezték ki. Lőw Lipót (1811–1875) nagykanizsai, majd pápai rabbi, a szabadságharc idején tábori lelkész. 1850-tól nagy hatású rabbi Szegeden. Az Újépületben szenvedett fogságából 1849. december 14-én szabadult. Ld. erről részletesen: *Hidvégi Máté:* Lőw Lipót 1849-es börtönaplója. *Múlt és Jövő*, 9. (1998) 1. sz. 116–124. 1849. december 13-i naplóbejegyzése szerint Scitovszky érsek találkozott Lonovicsal, aki a földszinten lakott és soha nem mutatkozott.

37 OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 75^r–75^v.

38 Jaross Vince esztergomi kanonok, a főegyházmegye helyettes káptalani helynöke 1848–49-ben. Haynald Lajos vallomása alapján Jarost felmentették, még kanonoki stallumát is megtarthatta. Vö. pl. *Lakatos Andor:* Haynald Lajos, mint erdélyi püspök. (1851–1864) Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 17. (2005) 1–2. sz. 83–120.

39 A témára vonatkozóan ld.: *Busku A.A. – Fazekas Cs.:* Lévay Sándor egri nagyprépost bizalmas levele, i. m. Santhó Károly (1828–1906) katolikus pap, 1848-ban a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat titkára, 1848 december végén elkísérte Lonovicsot Windischgrätz táborába, letartóztatták, de felmentést kapott, 1849 után különböző egyházi tisztségeket töltött be. Lonovics mellett számos tanúvallomást adott, melyekben a püspök császárhűsége melletti érveit sorolta. Pl. OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 64^r–65^v; 138^r–139^v. (1849. október, 1850. január.)

- 64)** Ezek adatok Lonovics életéből; az első születése napját tartalmazza, n = natus, született, 1793. január 31. – a többi az egyházi rendeknek általa való felvételének napjait, különösen 4m = quator minores, felvétele a négy kisebb rendnek, 1810. ápril[is] 24-én. – SD = subdiaconatus, aldiakonná vagy alszerpappá szenteltetés, 1814. ápril[is] 9-én. – D. = Diaconatus, szerpappá szenteltetés, 1815. június 4-én; P. = Presbyteratus, áldozárrá szenteltetés, 1816. ápril[is] 13. – E = Episcopatus, püspökké consecráltatás, 1834. s[z]eptember 14.
- 65)** Ezen idézet a Neu-Gebäudébóli szabadulás után íratott ide, mert csakis ez időre illik az idézetnek „praeteniti doloris /: elmúlt fájdalom :/ segura recordatio” kifejezése.
- 66)** Melkben volt 1853. november 6-ig, mikor Bécsbe, innen pedig 1861-iki március 20-án Pestre átköltözködött, hol 1867. március 13-án elhunyt; – teste Pestről ugyanazon hó 16-án Kalocsára szállítatván, itt 18-án a főszékesegyház szentélyében eltemette-tett.

Jegyzette 1871. július 27-én

Hopf János

KLESTENITZ TIBOR

A KATOLIKUS NAGYGYŰLÉSEK ELŐZMÉNYEI MAGYARORSZÁGON*

A katolikus nagygyűlések műfaja német nyelvterületen született meg 1848-ban. A népek tavasza, a forradalmi hullám által elbizonytalanított német klerikusok és laikusok Mainz városában gyűltek össze, hogy a „katolikus parlament” fórumán megvitatásuk az egységes közéleti fellépés lehetőségét. Az esemény hamarosan intézményesült, majd az egész világban elterjedt – Németországban pedig a rendszeresen megrendezett Katholikentag még ma is szerves része a közéletnek. A nagygyűlések a modernitás kihívásaira adott válaszként jöttek létre, azért, hogy a katolikusok a terjedő vallási közömbösséggel és az antiklerikalizmussal szemben erőt demonstráljanak.

A nagygyűlések 1900-ban jelentek meg intézményes formában Magyarországon is, és a hazai katolikus közélet legfontosabb eseményei közé emelkedtek. 1947-ig, a regionális gyűléseket nem számolva, 33 rendezvény megtartására került sor. Ennek ellenére a téma a hazai egyháztörténet – és köztörténet – kevésbé ismert fejezetei közé tartozik. A nagygyűlések első rendszerező áttekintését Adriányi Gábor végezte el,¹ munkája azonban, mivel külföldön, a források jelentős részétől elzárva készült, nem törekedhetett a teljességre.² A kutatók érdeklődése a téma iránt csak az elmúlt években élénkült meg igazán: elemzések születtek például a rendező szervezetekről,³ a forráskritikai problémákról,⁴

* A tanulmány az OTKA NK 83 799 számú kutatási programjában készült.

1 *Gabriel Adriányi*: Fünfundzwanzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945. Aurora, Mainz, 1974. 42–52, 81–90.

2 Nagyrészt ezt a kutatást vette alapul két másik összegzés is. *Szögi László*: A katolikus nagygyűlések Magyarországon. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata – JAMK, Esztergom, 1991. 509–512.; *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945. ELTE BTK, Budapest, 1997. 124–130.

3 *Csibi Norbert*: Az első vidéken tartott országos katolikus nagygyűlés (1907 – Pécs). In: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Pécs–Budapest, 2014. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis X.) 487–514.; *Gianone András*: Hagymány és megújulás a XXIV. Országos Katolikus Nagygyűlésen. In: Ugyanott. 445–462.; *Klestenitz Tibor*: Szalongyűlések vagy őszi hadgyakorlatok? A katolikus nagygyűlések meghonosítása Magyarországon. In: Ugyanott. 463–486.; *Csibi Norbert*: Adalékok az első világháború előtti magyar katolikus nagygyűlési határozatok végrehajtásának történetéhez. In: Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Szerk. Klestenitz Tibor–Zombori István. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 131–142.

4 *Gianone András*: Nyisztor Zoltán és az utolsó katolikus nagygyűlések. In: Ugyanott. 155–172.

Prohászka Ottokár szerepléseiről,⁵ az eseménysorozat művelődéstörténeti⁶ és médiatörténeti vonatkozásairól.⁷

A szakirodalomban elfogadott nézet szerint a magyar katolikus nagygyűlések az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmére adott egyházi reakció részeként, egyfajta védekezésként jöttek létre. Az összefüggés természetesen fennáll, azonban a rendezvénytípus hazai megjelenése és intézményesülése nem magyarázható egyedül a belpolitikai eseményekkel. A világegyház fejlődése, a nemzetközi példák ugyanis már jóval az egyházpolitikai küzdelem kirobbanása előtt is hatással voltak a hazai klerikusokra, akik közül néhányan – elvi megfontolásokból – szükségesnek látták volna a rendezvény meghonosítását. A következőkben ezért áttekintem, hogyan vélekedek a magyar katolicizmus képviselői a nagygyűlések intézményéről az egyházpolitikai küzdelmet megelőző évtizedekben, és bemutatom azokat a próbálkozásokat, amelyek a nagygyűlések hazai megismertetését és meghonosítását célozták.

KORAI KAPCSOLÓDÁSI PONTOK A NÉMET NAGYGYŰLÉSEKKEL

Az első érintkezési pontot az Ausztria területén tartott német katolikus nagygyűlések jelentették, ahol időnként a Habsburg Birodalom többi országából is megjelent néhány delegált. (A Német Császárság 1871-es létrejötté előtt a nagygyűlések természetesen „össznémet” eseményeknek számítottak.)

A házigazda 1850-ben Linz városa volt, ahol a münsteri Friedrich Michelis professzor cseh és magyar nyelven is köszöntötte az onnan érkező vendégeket és együttműködésüket kérte a nagygyűlés munkájában.⁸ 1853. szeptember 20–22 között Bécs volt a házigazda. A nagygyűlés a császár teljes támogatását élvezte, amit jelez, hogy a tanácskozásokat Ferenc József meghívása nyomán a Hofburgban tarthatták. A császárvárosban

5 *Fazekas Csaba*: Prohászka Ottokár a XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1920. október. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecevényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna-Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár, Budapest – Győr, 2012. 417–430.; *Fazekas Csaba*: Prohászka Ottokár a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1924. október. In: Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. Szerk. Mózessy Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012. 153–174.; *Klestenitz Tibor*: Prohászka Ottokár a komáromi és a pozsonyi katolikus nagygyűlésen. In: Ugyanott. 114–131.; *Mózessy Gergely*: Prohászka Ottokár a katolikus nagygyűléseken. In: Prohászka-tanulmányok, 2012–2015. Szerk. Mózessy Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2015. 84–120.; *Klestenitz Tibor*: Mellékszerepben. Prohászka Ottokár fellépése a katolikus nagygyűlések szakosztályi és egyesületi ülésein. In: Ugyanott. 121–139.; *Klestenitz Tibor*: Prohászka Ottokár az 1921-es német katolikus nagygyűlésen. In: Ugyanott. 144–165.

6 *Csibi Norbert*: Országos katolikus nagygyűlések Magyarországon az első világháború előtt (különös tekintettel a társadalomszervezés és a közművelődés kérdéseire). Doktori disszertáció. Pécs, 2015.

7 *Klestenitz Tibor*: A katolikus nagygyűlések mint médiaesemények a dualizmus korában. In: A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok. Szerk. Klestenitz Tibor. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 45–58.; *Csibi Norbert*: A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken. A 19–20. század fordulója. In: Ugyanott. 59–82.; *Gianone András*: A nyilvánosság és az Actio Catholica a katolikus nagygyűlések tükrében. In: Ugyanott. 83–96.

8 *Johannes B Kießling*: Geschichte der deutschen Katholikentage. I. köt. Aschendorff Verlag, Münster, 1923. 276.

éppen számos magyar püspöki tartózkodott, akik ekkor adták át az uralkodónak a szent koronát (amelyet a menekülő Kossuth Lajos még 1849-ben rejtett el).⁹

A magyar klérus képviselőiben Fogarasy Mihály választott püspök részt vett és fel is szólalt a nagygyűlésen. Előadását a „jó könyvek” kiadására és terjesztésére alakult Szent István Társulatról szóló beszámolóval kezdte, és hangoztatta, hogy ezt hasonló okokból hozták létre, mint a német egyházi egyesületeket. Magyarországon a katolicizmus, amelyet egykor a török uralom és az azzal megjelenő protestantizmus veszélyeztetett, ma már ismét virágzik Szent István jogos utódainak, a Habsburgoknak köszönhetően. Végül kijelentette, Magyarország a koronával együtt testvéri csókját hozza a német népnek is, és hogy a nagygyűlés a Patrona Hungariae műve, akinek a tiszteletében minden katolikus egyesül.¹⁰

1856-ban Linzben ismét sok vendég jelent meg Csehországból és Magyarországról, és ismét voltak magyar felszólalók.¹¹ Ehrenreiter György rajkai plébános „élénk színekkel festette le” az esztergomi bazilika az évben tartott felszentelésének jelentőségét, majd összevetette az egykori egyházi állapotokat a jelen fellendülésével, végül a császárt éltette és áldást kért az uralkodóháza.¹² Kronperger Antal a Szent István Társulatról, Kubinszky Mihály kalocsai kanonok pedig a magyarországi hitéletéről tartott beszámolót.¹³ 1864-ben a bajorországi Würzburgban ismét volt egy magyar hozzászóló, egy bizonyos Mayer Károly ügyvéd, aki egyebek mellett a hazáját a nemzetiségi széthúzás miatt fenyegető veszélyekről beszélt.¹⁴ Mayer egyébként néhány nappal korábban a második meheleni katolikus kongresszuson is részt vett, ahol az egyház magyarországi helyzetéről számolt be. A belga sajtó szerint jó és tanulságos előadást tartott, amelyben azt bizonyította, hogy sem rend, sem szabadság nem képzelhető el vallás nélkül.¹⁵

Ezek az alkalmak hozzásegítették a magyar klérust ahhoz, hogy képet alkothasson magának a nyugat-európai katolicizmus újításairól. 1857-ben például a Religio hasábjain némi csodálkozással számoltak be a salzburgi érseknek az azévi nagygyűlésen tartott beszédéről, amely a katolikus egyesületek fontosságát hangoztatta. „Maga ezen állítás egy főpásztortól föladvá elég gondolkozni valót ad és meggyőz arról, hogy a katolikus egyletek a méltóságos püspöki kar előtt legjobb becsületben állanak” – írták.¹⁶ Elismerést váltott ki, hogy a nagygyűlések formája a zsinatok mintáját követte, hasznos tárgyakat vitattak meg, az eseményeket pedig jeles szónoklatok, egyháziasság, méltóságteljes hangnem jellemezte.¹⁷ A lap szerzője 1863-ban annak a reménynek adott hangot, hogy „nekünk is lesznek alkalmas időre szabott nagy gyűléseink”.¹⁸

9 Ugyanott. 288–289.

10 Wiener Zeitung 1853. szeptember 22.

11 Kießling, J. B.: i. m. 366, 368.

12 Wiener Zeitung 1856. szeptember 25. 2.

13 Religio 1856. október 1. 217.

14 Kießling, J. B.: i. m. 398.

15 Religio 1864. október 1. 218–219.

16 Religio 1857. szeptember 30. 226.

17 Religio 1864. október 1. 217.

18 Religio 1863. október 7. 231.

HAZAI SZERVEZÉSI KÍSÉRLETEK 1870 ELŐTT

Magyarországon ugyanakkor a német minta csak 1867, a polgári alkotmányosság helyreállítása után kezdte komolyabban felkelteni a katolikusok szélesebb köreinek érdeklődését. A felelős kormány felállításával az egyházpolitika intézésében ismét fontos szerep jutott a liberális politikai elitnek, ami adott esetben kockázatokkal is járhatott az egyházi hierarchia számára. Ezt jól mutatja, hogy Tisza Kálmán 1868-ban határozati javaslatot nyújtott be a polgári házasság bevezetéséről az országgyűlésnek, Irányi Dániel pedig 1869 nyarán már egyenesen az általános vallásszabadságról terjesztett be törvényjavaslatot.¹⁹

Mindennek következtében felértékelődött a hívők önszerveződésének gondolata. Az első kezdeményezés a Szent László Társulat soraiból érkezett, amely 1861-ben jött létre a külföldi magyarok hitéletének és nemzettudatának erősítésére. A szervezet megalakulását követően azonnal felvette a kapcsolatot a német testvéregyesületekkel, és 1864-ben hivatalosan is bemutatkozott az ekkor Trierben tartott német nagygyűlésen.²⁰ A társulat második elnöke, Peitler Antal József váci püspök szerette volna minél ismertebbé tenni a szervezetet, ezért német mintára vándorgyűlések tartását vette tervbe.²¹

A Társaság ezért 1868-ban Győrben tartotta közgyűlését, amelyen tekintélyesnek számító, ötszáz fős közönség vett részt, köztük számos arisztokrata, mint Cziráky János és Apponyi Albert. Ők később is fontos szerepet játszottak a katolikus önszerveződési kísérletekben.²² Peitler megnyitójában hangot adott reményének, a társulat működése idővel olyan lendületet vesz, hogy „abból oly kath. nagygyűlés válhatnék, milyenek Ausztria, Németország[ban]- s Belgiumban évek óta tartatnak, s melyeken jeles értekezések s eszmecsere által a kath[olikus]. hitélet terjesztésére, a ker[esztény]. fegyelem, nevelés, irodalom emelésére, a rakoncátlan sajtó mérges kifakadásai[nak]- s hazug rágalmainak ellensúlyozása s az egyház jogainak oltalma érdekében a legcélszerűbb rendszabályok állapíttatnak meg”. Ezért arra kérte a résztvevőket, hogy komolyan gondolkozzanak erről az eszméről.²³

A gyűlésen két álláspont alakult ki. Kubinszky Mihály kanonok azt javasolta, hogy a társulat közgyűlése már a jövő évben alakuljon katolikus nagygyűléssé. Őt támogatva Danilovics Mihály kassai kanonok német és belga mintára az egyesület „katolikus nagy társulatá” való átalakítását indítványozta. Tóth Bálint királyi tanácsos viszont feleslegesnek tartotta az átszervezést, ő ugyanis a nagygyűlések összehívását egy reménybeli új szervezettől, a katolikus autonómiától várta, amelynek előkészítése ekkor már folyamatban volt. A közgyűlés végül Cziráky János középutas indítványát fogadta el, amelynek értelmében a választmány tanulmányozza a külföldi katolikus egyletek alapszabályait, nyomon követi az autonómia fejlődését, és a következő közgyűlésre tervezetet készít arról, hogyan lehetne a társulattól függetlenül egy „nagy katolikus gyűlést” egybehívni.²⁴

19 *Herger Csabáné*: Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010. (Habsburg Történeti Monográfiák 10.) 233.

20 *Das Vaterland* 1864. szeptember 20. 2; *Religio* 1864. október 1. 217.

21 *Szemes József*: A Szent László Társulat története 1861–1941. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1942, 33.

22 *Kereszturi*: A Szent László Társulat vándorgyűlései. *Religio* 1868. október 14. 244–245.

23 A Szent László Társulat 1868. szeptember 22. és 23-án Győrött tartott VI. közgyűlésének jegyzőkönyve. Athenaeum, Pest, 1868. 34.

24 Ugyanott. 19–21.

1869 júliusában a választmány bizottságot küldött ki, amely igen energikusan látott munkához, és alapszabály-tervezetet készített a jövő nagygyűlés számára. Ez az évenként más városban tervezett eseménysorozat célját – szigorúan a német mintát követve – a hithez való ragaszkodás kinyilvánításában látta, és kizárta a politikai kérdések megvitatásának lehetőségét. A tervezet hat állandó szakosztály (hitéleti, jótékonyági, oktatás-és nevelésügyi, művészeti, sajtóügyi, valamint alaki kérdésekkel foglalkozó) alakításával számolt.²⁵ A bizottság indítványozta továbbá, hogy a Szent László Társulat intézkedjen nagygyűlés megtartásáról 1869-ben.²⁶

Ez a határozottság a jelek szerint óvatosságra intette a társulat vezetőit. A következő, Pécsen tartott gyűlésen a kérdés továbbra is izgatta a kedélyeket.²⁷ Peitler püspök megnyitójában ismét a nagygyűlés megrendezése mellett emelt szót. Azonban egyúttal felvetette a kérdést: mit óhajt a közgyűlés, a nagygyűlést vajon már most, az autonómia létrejötte előtt kívánatosnak tartja-e, és a társulat tagsága maga kíván-e cselekedni, vagy inkább néhány lelkes, buzgó katolikust bíz meg a szervezőmunkával.²⁸

A püspök óvatosságát elsősorban jogi aggályok magyarázták. Peitler a közgyűlésen is felhívta rá a figyelmet, hogy a vállalkozás túlnő a társulat alapszabályban rögzített céljain. Huszár Ferenc alelnök, udvari tanácsos szintén úgy vélte, csak akkor hívható össze a nagygyűlés, ha a társulattól független személyiségek kezdik el a szervezést. A közgyűlés határozatában a nagygyűlés megvalósítását fontosnak nyilvánította, „már azért is, hogy legyen testület, mely a katolikus keresztény tevékenységnek összes ágait mintegy központosítva képviselje s ezek érintkezésének központjául szolgáljon.” Ezért a bizottság által kidolgozott alapszabály-tervezetet „a társulattól független vezérférfiak” figyelmébe ajánlotta.²⁹

Az általánosságban mozgó, óvatos határozat, amely éles ellentétben áll az előző év lendületével, jól tükrözi a társulat helyzetének megrendülését. A pécsi közgyűlésről a világi tagok, támogatók jelentős része távol maradt ugyanis – ez kézzel foghatóvá tette azt a nyugtalanságot, amelyet az első vatikáni zsinat előkészületei Magyarországon is kiváltottak. Az egyház kormányzásának központosítására vonatkozó elképzelések és az ultramontanizmus szellemének erősödése itthon is elvezetett a világi közvélemény elidegenedéséhez. Ez a Szent László Társulat helyzetét is megingatta, hiszen elvesztette világi pártolóinak jelentős részét, ami a tagdíjak vészes csökkenésében is megmutatkozott.³⁰ Noha a következő, 1871-es közgyűlésen Kubinszky Mihály azt javasolta, hogy a társulat kölcsönözze morális támogatását a katolikus nagygyűlések létesítéséhez, a delegáltak újra a pécsi döntést erősítették meg.³¹

Az egyetemes egyházpolitika fordulata tehát időszerűtlenné tette a nagygyűlések meghonosítását. Az első autonómiakongresszus 1871-ben szintén sikertelenül ért véget, ami a klérus szemében szintén azt bizonyíthatta, hogy még nem érkezett el az idő a világi hívők erőteljesebb bevonására az egyház belső életébe.

25 Alapszabály-tervezet a katolikus nagygyűlés szervezésére Magyarországon. Kertész József nyomása, Pest, 1869.

26 A Szent László Társulat 1869. szeptember 14. és 15-én Pécsen tartott VII. közgyűlésének jegyzőkönyve. Athenaeum, Pest, 1869. 11.

27 Religio 1869. szeptember 29. 204–205.

28 A Szent László Társulat 1869. i. m. 31–32.

29 Ugyanott. 12–13.

30 Szemes J.: i. m. 38–39.

31 A Szent László Társulat 1871. május 31-én Pesten tartott VIII. közgyűlésének jegyzőkönyve. Hunyadi Mátyás Intézet, Pest, 1871. 10–11.

A KATOLIKUS ELVBARÁTOK KEZDEMÉNYEZÉSE

A következő kezdeményezés Lonkay Antal környezetéből indult ki, aki a Hunyadi Mátyás Irodalmi és Lapkiadó Intézet alapítójaként és a Magyar Állam című politikai napilap kiadójaként a katolikus sajtó meghatározó személyisége volt. 1877-ben az ő vezetésével harminc zárandok utazott Rómába, hogy „a vatikáni fogságban” lévő IX. Pius pápát „megvigasztalja” püspöki jubileumán.³² A résztvevők az esemény első évfordulóján gyűltek össze Balatonfüreden, hogy létrehozzák a Római Zárandokok Szövetségét.³³

A kezdetben baráti társaságként működő szerveződés tagjai 1882. augusztus 23-án Orosházán tartottak vándorgyűlést, ahol egyesületet alakítottak, és felvették a Katolikus Elvbarátok Szövetsége nevet. Lonkay javaslatára elhatározták, hogy ezentúl a nagyvárosokban – a következő évben rögtön Budapesten – tartják gyűléseiket, és ezekre meghívják mindenkit, aki a katolikus ügyek iránt érdeklődik.³⁴ A résztvevők a hívők megszervezésére tett kísérlettel a hierarchia számára próbáltak támogatást adni, hiszen az országos politikában ismét sokan veszélyeztetve látták az egyház érdekeit. 1881. március 22-én ugyanis Pauler Tivadar igazságügyi miniszter a keresztények és izraeliták közötti, illetve a külföldön kötött polgári házasság tárgyában terjesztett be törvényjavaslatot. Bár ennek tárgyalása csak két év múlva kezdődött el,³⁵ az egyházpolitikai kilátások mégis aggasztották az Orosházán megjelenteket, és a megoldást egyesek a tömegbázis gyűjtésében látták. Agócs János kunfélegyházi esperes szerint például „a püspöki kar még bátrabban és hatásosabban fogna fölléphetni, ha háta mögött a kath[olikus]. népesség tömörült szövetségét látná.” Mások ugyanakkor aggódtak, hogy Budapest helyszínnek választása még korai, mert nem lesznek képesek elegendő támogatót felvonultatni. Lonkay azonban ezt nem osztotta, mert úgy látta, hogy már egy ötven fő részvételével folytatott „higgadt tanácskozás” is nagy sikert jelentene a fővárosban. Optimizmusához az is hozzájárult, hogy bejelentette: fővédnökük, Simor János hercegprímás az előző gyűlés kérésére már megerősítette, hogy támogatja a szövetség eszméjét.³⁶

A kezdeményezést pártolta egy kis folyóirat, a Katolikus Társadalom tulajdonosa, Mayer J. Arnó is, aki azt remélte, hogy a tömegek csatlakozásával a budapesti gyűlésen „minél tekintélyesebben” nyilatkozhat meg „a katolikus közérzület”.³⁷ Hamarosan azonban rálicitált az eredeti célokra: szeptember 10-én közzétett, Halaszthatatlan című cikkében már egy „általános katolikus szervezet” létrehozását követelte, amelynek minden hívő tagsági díj fizetése nélkül a tagja lehet. Ez – reményei szerint teljes összhangban a Katolikus Elvbarátok Szövetségével – fellép a szabadkőművesség, liberalizmus, szocializmus, kommunizmus, nihilizmus terjedésével szemben, demonstrál a polgári házasság, a felkezetnélküli iskolák, a vásár- és ünnepnapok megszenteltelenítése és az erkölcstelen sajtó ellen. Mayer követelte továbbá, hogy a keresztény elveket követő képviselők megválasztása érdekében lépjenek fel politikailag is. Emellett nyíltan antiszemita célkitűzéseket is megfogalmazott, például hogy a tagok kötelezzék magukat a „zsidóuralom” elleni fellépésre, megfogadva, hogy zsidóktól nem vásárolnak, és csak keresztény sajtót

32 Erről részletesen l. *Lonkay Antal: Az én első róm. utam és vaticani zárandoklatom 1877-ben.* Budapest, 1879.

33 Katolikus Társadalom 1882. szeptember 3. 1.

34 Religio 1882. szeptember 30. 211–213.

35 *Herger Cs.*: i. m. 235.

36 Religio 1882. szeptember 30. 211–213.

37 Katolikus Társadalom 1882. szeptember 3. 1.

olvasnak. Mayer a szervezés mikéntjéről is konkrét elképzelésekkel rendelkezett: amint a Keresztény Elvbarátok Szövetségéhez való csatlakozást a püspöki kar engedélyezi, a Magyar Állam és a Magyar Társadalom csatlakozási íveket ad közre, a szervezők befolyásos védnököket keresnek, majd központi klubot és vidéki fiókokat hoznak létre.³⁸ Mayernek – a tiszaezlári vérvád árnyékában megfogalmazott – radikálisan zsidóellenes követelései alkalmasak lehettek ugyan arra, hogy szélesebb körök érdeklődését felkeltsék, ugyanakkor az egyházi hierarchia egyértelműen elutasította ezt az antiszemita programot.³⁹

Mayer fellépése ugyanakkor bizalmatlanságot kelthetett a nagygyűlések intézménye iránt is. Jól mutatja ezt Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek óvatos magatartása. A következő hónapban Kalocsán tartott papi tanácskozmány résztvevői ugyanis katolikus nagygyűlés tartására tettek javaslatot. Haynald megdicsérte papjai buzgóságát, hangoztatta, hogy a nagygyűlések Nyugat-Európában üdvösnek mutatkoztak, ezért Magyarországon is szükségesek. Ugyanakkor a megvalósítást még nem látta időszerűnek: „Mire ha megéri az egyházi élet hazánkban s a kezdeményezés (mint ezt a külföldön is tapasztaljuk) magában a népben megindul, a főpásztorok bizonyosan mindent megteendének, mi a magasztos cél elérését elősegítheti; miért is a lelkeskedő papságnak a népre ily irányú hatását örömmel üdvözlendi öeminenciája, most pedig buzdítja papjait, hogy azt, mi ez ügynek híveiknél való megvilágítására szolgálhat, buzgón teljesítsék; – a dolgot egyenesen kezdeményezni azonban ezen tanácskozmánynak föladata nem lehet.”⁴⁰

Az előjelek ennek ellenére kedvezőnek tűntek a Katolikus Elvbarátok Szövetségének számára, amelynek taglétszáma novemberre állítólag már meghaladta a 23 ezer főt.⁴¹ A szervezet december 4-én magánjellegű értekezletet tartott Budapesten, a piaristák nagytermében. A százhusz meghívottból „a zord idő ellenére” nyolcvan megjelentek, noha a meghívottaknak még a fele sem tartozott a Magyar Állam támogatói közé.⁴² A résztvevők egy bizottságot alakítottak, amelybe tudatosan olyan tagokat is beválasztottak, akik nem voltak tagjai a Szövetségnek, de azt remélték tőlük, hogy „esetleg Magyarország *katholikusa*inak egy nagygyűlésében, azaz egy *katholikus nagygyűlésben* szívesen, kötelességszerűen hajlandók közreműködni”.⁴³

A Katolikus Elvbarátok Szövetségét Simor János, valamint az egri és a kalocsai érsek is nyilvánosan a támogatásáról biztosította.⁴⁴ A nyitrai, a székesfehérvári, a kassai, a roznányi és a váci püspök szintén hasonló nyilatkozatot tett.⁴⁵ A Religio című lap szintén arról adott hírt, hogy „a legilletékesebb helyen” azt közölték egy munkatársával, hogy hasznos lenne a német nagygyűlések meghonosítása.⁴⁶ Mindezt betetőzte XIII. Leó 1883. március 8-án kelt levele, amely szerint a pápa örömmel fogadta az orosházi ülés jegyzőkönyvét, a hit megőrzését és az üdvös tanok terjesztését, és apostoli áldását adta a szervezkedésre.⁴⁷

38 Mayer J. Arno: Halaszthatatlan. Magyar Állam 1882. szeptember 10. 1.

39 Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. Történelmi Szemle 20. (1977) 2. sz. 181.

40 Religio 1882. október 4. 221.

41 Halász Mihály: 23 361. Katolikus Társadalom 1882. november 19. 1.

42 Lonkay Antal: A Kath. Elvbarátok Szövetsége ügyében. Magyar Állam 1883. július 28. 1.

43 Religio 1882. december 16. 387. (Kiemelés az eredetiben.)

44 Katolikus Társadalom 1882. november 19. 6.

45 Katolikus Társadalom 1882. november 26. Melléklet. 1.

46 Religio 1885. június 13. 374.

47 XIII. Leó pápa öszentsége levele a Kath. Elvbarátok Szövetsége elnökségéhez. Magyar Állam 1883. március 18. 1.

A szervezők április elején arról értesítették a nyilvánosságot, hogy 1883. augusztus 22–23-án „nagy katolikus gyűlést” tartanak Pesten. Az előzetes követelések listája a pápa támogatását, a polgári házasság ellenzését, a vegyes házasságból származó gyermekek katolikus vallásának biztosítását, a tisztán egyházi iskolák megteremtését és a vasárnap megszentelését tartalmazta, továbbá azt a hangsúlyos követelést, hogy a katolikusok csak olyan képviselőket válasszanak, akik ezt a programot elfogadják.⁴⁸ A rendezvény elnöki tisztét gróf Cziráky János töltötte volna be.⁴⁹ A nagygyűlés megtartása különösen indokoltnak tűnhetett, hiszen Pauler házassági törvényjavaslatát májusban tűzte napirendjére a parlament.⁵⁰

1883 tavaszán azonban már jelentkeztek az első problémák: konfliktus robbant ki Lonkay Antal és Mayer J. Arnó között, miután az előbbi megpróbálta megszerezni magának a Katolikus Társadalom tulajdonjogát.⁵¹ Mayer ezt megakadályozta, majd hamarosan azzal vádolta meg vetélytársát, hogy monopóliumra való törekvése és agresszivitása sokakat távol tart a szervezkedéstől.⁵² A szakadás következtében Mayernek új imázst kellett felépítenie magának, ami a további radikalizálódás útjára vezette. Májusban már a katolikus politikai ellenzékiesség állandósításával fenyegetett: „Agitáció ellenébe agitációt teszünk mi is. Mi is gyűlésezünk majd, mi is izgatunk majd, mi is bevonjuk az akcióba hívőink millióit – mi is hozunk határozatokat, mi is írunk petíciókat és mi is teendünk tiltakozásokat – ám lássa Tisza Kálmán: mily vihar lesz aratása annak a vetésnek, melyet jogtipró politikájának szele vetett el!”⁵³

A nagygyűlés megtartására végül nem került sor. Lonkay Antal július 28-án bejelentette, hogy az eseményt „nyomós okból” 1884-re halasztják. Azt állította, hogy a püspökök helyeslik céljaikat, és „az összes külső akadályok egy fő akadályban nevezhetők meg, s ez a magas kormány még le nem győzött aggálya és bizalmatlansága.” A cikk szerint „atyai óhaj” – vagyis főpapi intés – volt a nagygyűlés elhalasztásának az oka. Lonkay ezért bejelentette, hogy tovább szervezkednek és meggyőzik a kormányt, hogy mindenben hű szövetségese lesznek, ami Isten törvényével nem ellenkezik.⁵⁴

A Katolikus Elvbarátok Szövetsége tehát a kormány hozzájárulását a hangvétel mérséklésével kívánta megszerezni. Mayer viszont tovább haladt a radikalizmus útján. 1883 augusztusában már egy katolikus párt alapításának ötletét vetette fel, amit egyenesen azzal indokolt, hogy az Istóczy Győző-féle antiszemita mozgalom nem tudja majd a „zsidóság romboló hatását” ellensúlyozni. A szerző vélekedése szerint a „zsidó érdekek” fő képviselője a liberalizmus – először tehát ettől kívánt megszabadulni, amire egyedül a katolikus politikát látta képesnek. Ezért katolikus párt alapítását kívánta, „mely nem ábrándozik új Palesztináról, hanem megteszi azt, hogy a keresztény elvek és érdekek korlátai közé szorítja a zsidóság vagyon- és erkölcsrontó törekvéseit”.⁵⁵ A nyíltan megfogalmazott antiszemita törekvések hiteltelennítették a kezdeményezést, ezért ezen az alapon nem lehetett eljutni a nagygyűlés megrendezéséhez.

48 *Gregorovics Nándor*: Olvasói levél. Új Katolikus Társadalom 1883. április 1. 11.

49 *Religio* 1885. május 9. 294.

50 *Salacz G.*: i. m. 1974. 72.

51 *Mayer J. Arno*: Nyilatkozat. Új Katolikus Társadalom 1883. március 18. 3.

52 Új Katolikus Társadalom 1883. április 15. 7.

53 Új Katolikus Társadalom 1883. május 20. 2.

54 *Lonkay Antal*: A Kath. Elvbarátok Szövetsége ügyében. Magyar Állam 1883. július 28. 1.

55 Új Katolikus Társadalom 1883. augusztus 13. 2.

PRÓBÁLKOZÁSOK AZ 1880-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

A Breznay Béla teológus, egyetemi tanár által irányított egyházi folyóirat, a *Religio* szerkesztőségében szintén elérkezettnek látták az időt a szervezkedésre, azonban hangsúlyozottan nem pártpolitikai, hanem társadalmi alapon. 1884 januárjában a lap egyik szerzője kifejtette, eljött a cselekvés lehetősége, hiszen a „zsidó–keresztény házasság népszerűtlen törvényjavaslata következtében a katolikus egyház egyszerre egy egészen népszerű nemzeti mozgalom kellő közepén találja magát.” Arra hivatkozott, hogy a főrendi ház elutasító szavazásának támogatására százával adja aláírását a nép, ennek a spontán lendületnek pedig állandó szervezetet kell adni. (A katolikusokra lelkesítően hathatott, hogy a főrendi ház két alkalommal, 1883. december 14-én, majd 1884. január 12-én is elvetette a zsidó–keresztény házasságot lehetővé tévő törvényjavaslatot, amely így nem léphetett hatályba.)⁵⁶ Emellett a szerző már a munkásmozgalom lehetséges veszélyeire is felhívta a figyelmet: „Ne várjuk meg, míg iparosainkat a szocializmus kigyóolelése fogja egyletekbe toborzani” – írta. Úgy vélte, ha csupán ötszáz társadalmi egyesület alakulna, akkor „impozáns Katolikus Nagygyűlést hozhatunk legközelebb össze.”⁵⁷ A lap – az elvallástalanodási folyamatokra reagálva – egyfajta Hitvalló Társulat alakítását ajánlotta, amelynek tagjai tulajdonképpen arra vállaltak volna kötelezettséget, hogy elmélyült, tudatos hitéletet élnek. A voluntaristának ható elképzelés szerint minden egyes plébánián meg kellett volna alakítani ezt a társulatot, hogy fellépjen az elvilágiasodás terjedése ellen, illetve megalapozza az általános Katolikus Szövetséget és a katolikus nagygyűlést.⁵⁸

Ezekre az elképzelésekre a világegyház aktuális eseményei is komoly hatással lehetnek, amelyek a nemzetközi fórum megteremtésének irányába mutattak. Az 1863-ban és 1864-ben a belgiumi Mechelen városában tartott nagygyűlések már magukban hordozták a nemzetközi eszmecsere lehetőségét – hiszen ezeken francia, brit, német, amerikai katolikusok (köztük főpapok) is részt vettek. A rendezvény azonban a belga katolikusok belső vitái miatt végül nem intézményesült.⁵⁹

A nemzetközi katolikus összejövetel megteremtését célzó érdemi kezdeményezés végül a németektől indult ki. Az 1883-ban Düsseldorfban megtartott 30. német katolikus kongresszuson Ludwig Windhorst, a Centrumpart vezetője, azzal érvelve, hogy a német nagygyűlés időközben egyetemes fórummá vált, felvetette egy nemzetközi katolikus egyesülés létrehozásának lehetőségét, amely megvédi az egyház jogait és szabadságát.⁶⁰ Hasonló következtetések levonására volt alkalmas XIII. Leó 1884. április 20-án kiadott *Humanum genus* kezdetű enciklikája, amelyben a szabadkőművesek egyházellenes összefogása elleni cselekvésre szólított fel, kijelentve: „Ily heves támadás hasonló visszautasítást követel: az összes jó embereknek ugyanis messze kiterjedő szövetségre kell lépniök, cselekvésre és imára.”⁶¹ A *Moniteur de Rome*, a XIII. Leó által 1881-ben megindított hivatalos egyházi lap⁶² vezércikke ezt egy egyetemes katolikus szövetség alakí-

56 Herger Cs.: i. m. 235.

57 *Religio* 1884. január 9. 1–4. (Kiemelés az eredetiben.)

58 *Religio* 1884. január 12. 2–3.

59 *Martin Spahn–Thomas Meehan: Catholic Congresses*. In: *The Catholic Encyclopaedia*. Vol. 4. Robert Appleton Company, New York, 1908. www.newadvent.org/cathen/04242a.htm

60 Új Katolikus Társadalom 1883. szeptember 23. 5.

61 XIII. Leó enciklikája a szabadkőműves szektáról. Új Katolikus Társadalom. 1884. május 3. 6.

62 *Umberto Benigni: Periodical Literature (Italy)*. In: *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 11. Robert Appleton Company, New York, 1911. www.newadvent.org/cathen/11683a.htm

tására való felhívásként értelmezte. A cikk szerint a cél elérése csak fokozatosan lehetséges, úgy, hogy a hívők vallási és társadalmi érdekeik védelmére kényszerülnek. Ahogy a különböző nemzetek katolikusai jobban megismerik egymást, csökkenni fog közöttük az ellenszenv, nő látókörük. „A tapasztalatoknak ez a kölcsönös kicserélése idővel egész észrevétlenül bizonyos egyöntetűséget fog létrehozni a katolikusok gondolkodási és cselekvési módjában.” A nemzeti különbségek elmosódása nélkül egyensúlyi állapot fog bekövetkezni, ami az egyház javára válik, mert közös fellépést tesz lehetővé az antiklerikális kormányok ellen. Az egyetemes szövetség alapját a nagygyűlések jelentették volna, főleg a német nagygyűlések, amelyek lassan nemzetközi eseménnyé nőttek, hiszen itt már holland, belga, angol, osztrák, amerikai katolikusok is rendszeresen megjelentek. A cikk első lépésként a nemzeti nagygyűlések szélesebb alapokra helyezését sürgette.⁶³

A Religio szerzője igen fontosnak tartotta ezt a kezdeményezést, de felhívta a figyelmet arra, hogy Magyarországon tekintettel kell lenni az igen szerény lehetőségekre: „a házat nem a tetőnél kezdik építeni, hanem az alpnál!” A munkát a helyi egyleti hálózat és a saját országos nagygyűlés megteremtésével kell kezdeni, mielőtt egy világszövetségben való szereplés szóba kerülhetne – vélekedett.⁶⁴

1885 tavaszán a Religio, miután a Városligetben tartott országos általános kiállítás kapcsán számos társadalmi egyesület taggyűléseket szervezett (hiszen a tagság egy része amúgy is a fővárosba utazott), azt javasolta, hogy „legalább próbaképpen” meg kellene rendezni a katolikus társulatok országos kongresszusát.⁶⁵ Ezt az ötletet a Lévy Imre piarista rendfőnökhöz kötődő Veszprémi Közlöny szerkesztőse is támogatta, és azt sürgette, hogy a fővárosi katolikus lapok szerkesztői alakítsanak szervezőbizottságot az esemény előkészítésére. A bizottság levélben jelentse szándékát a primásnak, majd minden plébániát szólítson fel, hogy delegáljon küldötteket. A rendezvény fő feladatának a budapesti és vidéki katolikus kör megalakítását tartották.⁶⁶

A Katolikus Elvbarátok Szövetsége a konkurens kezdeményezés megjelentetését jó egy hónappal követve ismét életjelet adott magáról. A Magyar Államban megjelent cikk arról számolt be, hogy saját nagygyűlésük megrendezése csak idő kérdése – hiszen amint a kormányzati aggályok elhárulnak, a püspökök nyíltan az ügy mellé állhatnak majd.⁶⁷ Ezzel párhuzamosan a Religio is jelentkezett egy felvetéssel, ami szerint az országos nagygyűlés rendezésének a katolikus egyesületeken kell alapulnia.⁶⁸ A mintát egyértelműen az 1870 előtti, „apolitikus” német nagygyűlések jelentették a szerkesztőség számára, amely közölte az ottani rendezvények alapszabályait.⁶⁹

A Veszprémi Közlöny május 31-i összegzése szerint tehát ekkor három elképzelés létezett a nagygyűlésről. Az első a Katolikus Elvbarátok Szövetségének terve volt, amely nagy apparátust mozgatott volna meg, a főpapi kar és az arisztokrácia részvételével számolt. Ezt a szerkesztőség nehéznek, sőt, a sikertelenség veszélye miatt kockázatosnak ítélte. Saját korábbi javaslatát a plébániák képviselőinek összehívásáról nem tartotta lehetetlennek, de belátta, hogy öt-hatezer ember megmozgatása szintén nehéz feladat. A szerkesztőség ezért saját ötletét elvetve végül a Religio javaslata mellett foglalt állást,

63 Új Katolikus Társadalom 1884. május 3. 2.

64 Religio 1884. július 5. 10.

65 Religio 1885. április 8. 224.

66 Veszprémi Közlöny 1885. április 28. 1.

67 Magyar Állam 1885. május 22. 1.

68 Religio 1885. május 23. 326–327.

69 Religio 1885. június 20. 386–387.

az ekkor létező mintegy ötven-hatvan katolikus egyesület képviselőinek kongresszusát véve tervbe.⁷⁰

A Religio azzal érvelt saját elképzelése mellett, hogy az 1871-es autonómiai kongresszus tanulsága szerint a hitélet elmélyítése nélkül a gyűlésezés nem hozhat eredményeket. Mivel azonban időközben fejlődésnek indult az egyesületi élet, ezért megérett az idő a nagygyűlésre. Az egyesületi kongresszus mellett érvelve idézte Paul Leopold Haffner mainzi kanonoknak a német kultúrharc tapasztalatai alapján 1882 novemberében írt levelét: „A szabad, időközönkénti gyűlések, melyekből politikai célok ki vannak zárva, sokkal könnyebben szervezhetők és kevesebb nehézségekkel járnak.”⁷¹

A Religio szerkesztője, Breznay Béla a cikk megjelenését követő napon levélben jelentette Pauer János székesfehérvári püspöknek, hogy katolikus egyleti és társulati kongresszust szervez. Hat szakosztályt kívánt felállítani, és kérte, hogy a püspök a hitéleti és az oktatási szakosztályba mindenképpen küldjön képviselőket, mert ezeket ítélte a legfontosabb kérdéseknek. Pauer nem adott írásos választ a megkeresésre, csupán azt a tényt rögzítette, hogy személyesen beszélt a kérdésről Breznayval.⁷² Ebből arra következtethetünk, hogy véleménye nem lehetett kedvező.

Breznay eljárása jól mutatja a hazai katolikus társadalmi szervezkedés legfőbb problémáját, a püspöki kartól való függést. Ennek jelentőségére a Veszprémi Közlöny is rámutatott: A hierarchia hatalmas befolyása miatt nem meglepő, hogy „hacsak a püspöki kar nem kezdeményez, és ki nem mond valamit, mi katolikusok minden ténykedéstől felmentve érezzük magunkat”. Ugyanakkor hangsúlyozta: rendkívül hátrányos mindent a püspököktől várni, mintha ők volnának azok, akiknek a hívők helyett mindent meg kell tenniük. E felfogás követői minden felelősséget egyedül a püspökökre hárítanak és így lehetővé teszik, hogy a nép az egyház ügyeit kizárólag „a papok dolgának” tartsa. A lap ezzel a felfogással szemben az egyház valódi – de ellenőrzött – demokratizálásának igényét fogalmazta meg: „Nagyon sok ügyünk van, amelynél a kezdeményezést lenn kell kezdeni épp úgy, mint az építésnél a fundamentum-ásást. A kath[olikus]. népet magát kell nekünk nagyobb működésre bírunk, amelyet aztán a püspöki kar bölcsessége vezet, irányít, egységessé tesz, de veszélyes a kath[olikus]. népet minden ténykedésről elzárni.”⁷³

A tervezetések és a viták azonban végül ezúttal is hiábavalónak bizonyultak: az országos kiállítás alkalmával sem valósult meg a katolikus nagygyűlés. Ez azonban nem vette el a kezdeményezők kedvét, és a rendezvény meghonosítására törekvő orgánumok a következő szóba jöhető alkalom kihasználására, azaz a millennium méltó megünneplésére szólították fel olvasóikat.⁷⁴

* * *

70 Veszprémi Közlöny 1885. május 31. 2. A lap azok ellen is állást foglalt, aki szerint előbb két-három ezer katolikus kört kell alakítani, amelyek majd képesek lesznek összehívni a nagygyűlést. A lefolyt félévben viszont mindössze három alakult, tehát kétezerhez 333 évet kellene várni – jegyezte meg ironikusan a szerkesztő. Veszprémi Közlöny 1885. augusztus 9. 2.

71 Religio 1885. június 17. 377–380.

72 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár Breznay Béla egyetemi tanár Pauer Jánosnak 1885. Szent Péter és Pál apostol vigiliáján (június 28.)

73 Veszprémi Közlöny 1885. június 7. 1.

74 Veszprémi Közlöny 1885. november 8. 1.

Összegzésként elmondható tehát, hogy a nagygyűlések intézménye iránt a magyar katolikus közéletben már az 1860-as évektől érdeklődés mutatkozott. A külföldi minták nagy vonzerővel rendelkeztek: a Szent László Társulat elsősorban a német nagygyűlésekre figyelt, a Katolikus Elvbarátok Szövetségének tagjaira római zarándoklatuk emléke volt jelentős hatással, az 1880-as évek kezdeményezőire pedig, mint láthattuk, a nemzetközivé válás útjait kereső német nagygyűlések és XIII. Leó törekvései egyaránt nagy hatást gyakoroltak.

A nagygyűlés alap gondolata azonban, amelynek értelmében a világi hívőket bevonták a katolikus közösséget érintő problémák megvitatásába, ekkor még túlzottan is demokratikusnak, modernnek tűnt a hazai hierarchia számára, amely összességében igen óvatosan viszonyult a kérdéshez. Peitler Antal váci püspök példája, aki 1868-ban kezdeményező szerepet játszott, inkább kivételnek tűnik. A lassú változást csak az egyházpolitikai küzdelem korszaka hozta meg, amikor a nagygyűlések bekerültek a politikai katolicizmus eszköztárába, majd 1900-tól megvalósult a német mintájú nagygyűlés hazai intézményesülése. A püspöki kar viszont néha még ekkor is, az egyházpolitikai küzdelem tapasztalatainak dacára is visszafogottan viszonyult a rendezvénysorozathoz, a katolikus egyháziak és világiak gyűlésében nem feltétlenül szövetségest, inkább konkurenst látva.⁷⁵

⁷⁵ Erről részletesen l. *Klestenitz T.*: Szalongyűlések i. m.

ZAKAR PÉTER

HUNYOR MIHÁLY HOMONNAI PLÉBÁNOS HARCA A PÁLINKAIVÁS ELLEN

Tanulmányunkban néhány olyan összefüggésre szeretnénk rámutatni, amelyek a pálinkafogyasztás elleni küzdelmek történetében, a Kassai egyházmegyében a 19. század közepén mindaddig homályban maradtak. Felvázolnánk továbbá e mozgalom kiemelkedő alakjának, Hunyor Mihálynak az életrajzát is. Az alkoholizmus elleni egyesületek történetét feldolgozó szlovák munkák kimerítően rámutattak azoknak angolszász, illetve galíciai gyökereire. Ugyanakkor kevesebb figyelmet fordítottak néhány hazai vonatkozásra, pedig a magyar liberális ellenzék együttérzéssel figyelte a Felföldön és Erdélyben kibontakozó mozgalmakat.¹

A pálinkafogyasztás negatív következményei a magyar politikai élet és az ellenzék vezetőit is állásfoglalásra készítették. A *Társalkodó* már 1835-ben arról írt, hogy „Hatalmasb, egyszersmind kártékonyabb ellensége nincs az emberi nemnek, mint az iszákosság.”² Foglalkozott a lap a mértékletességi egyletek tengeren túli eredményes tevékenységével is.³ Széchenyi István gróf 1840-ben a *Társalkodó*-ban arról írt, hogy a pálinkafőzés „számtalan embertársainknak lealacsonyításával, testi s lelki meggyilkoltatásával jár”, és csak az főzhet nagy tételben pálinkát, aki nem veszi figyelembe, „hogy vannak oly jövedelmi források is, melyek... egyedül a közgyarapodás megrövidítésével, sőt károsításával járnak s nyitthatnak meg”. Szerinte „a pálinka-égető pénzsomjának lecsillapítására alkalmasint nem is sejdítvén, mennyi kárt okoz, nemcsak a jelen élőkbe, de a jövő nemzedékekbe is oly mérget önt, mely a testet s lelket egyiránt gyilkolja”.⁴

Kossuth Lajos a *Pesti Hirlap* 1841. „télhó”, azaz január 20-i számának vezércikkében hívta fel a figyelmet a pálinkaivás káros társadalmi következményeire (*Békés-Csaba m[ező]. város. {Pálinkamirigy}*). A lap szerkesztője Békéscsaba és az ország kereskedelmi és ipari fejlődésének szükségességéből indult ki, de miután a település, mint mezőváros vásári szabadalmat nyert, annak a félelmének adott hangot, hogy e vásárszabadalom a csapszékjogra és ezáltal az iszákosságra fog ösztönzően hatni, „mely ellen mi, mint Pater Mathew Írthonban, ész és szív nevében keresztes hadat indítani igen nagyon szeretnénk”. Az emberiség nagy jótévője lenne Kossuth szerint, aki a háztartásokból az ipari nyersanyagok közé szorítaná vissza a pálinkát. A szerző szerint egész vidékek van-

1 *Sedlák, Peter*: Hnutie spolkov striezlivosti na Slovensku v rokoch 1844–1874 [A mértékletességi egyletek mozgalma Szlovákiában 1844–1877 között.]. Prešov, 1998. 33–80.

2 *Társalkodó* 1835/85. (1835. október 24.) 337. A *Társalkodó*-nak erre a számára Döbör András hívta fel a figyelmet, ezúton mondok neki köszönetet. (Z. P.)

3 *Társalkodó* 1839/41. (1839. május 22.) 164. A *Társalkodó*-nak erre a számára Döbör András hívta fel a figyelmet, ezúton mondok neki köszönetet. (Z. P.)

4 *Társalkodó* 1840/86. (1840. október 24.) 342.

nak, „hol a pálinka azon feneketlen örvény, mely a népnek lelki, testi erejét, nyomorogó szorgalma minden gyümölcsét elnyeli; hogy ez a földbirtokos gazdáknak sokhelyütt legfőbb, csaknem egyedüli jövedelme; hogy ez egész roppant vidékeken a nép erkölcsi életébe annyira beszövedött, miszerint a falusi bíraskodás, községigazgatás, adókvetés, népügyintézkedés attribútumának díja s föltételének tekintetnek”.⁵

Kossuth a Pesti Hírlap 1842. május 15-i számában írt vezércikkében (*Absentizmus és pálinka*) felvetette, hogy a pálinkafőzésre is vessenek ki külön adót, amelyet nézete szerint „a közjövedelem tekintetén kívül a statusgazdaság egészségi politia s néperkölciség igényei is javasolnak”. A pálinkafőzés betiltását azért nem támogatta, mert az külföldi pálinkák behozatalát idézte volna elő, ezért a népnevelés és gazdasági eszközök alkalmazása által akarta visszaszorítani a pálinkafogyasztást. A galíciai pálinka behozatalának megtiltását, vagy nagyon magas adóval sújtását javasolta, s egyúttal a magyarországi földéket is (a galiciainál alacsonyabb) adóval kívánta visszaszorítani, ezáltal a hazai gazdaságot is védve. A lényegét így foglalta össze: „Ennélfogva óhajtanók a pálinkát oly drágává tenni, miszerint a bor a honnak bármely részében aránylag olcsóbban kapható legyen.”⁶

Az 1840-es évek közepén Erdélyben is erős volt a pálinkaelenes mozgalom. 1843-ban jelent meg Kolozsváron Nagy Ferenc röpirata a pálinkaivás veszélyeiről és a mértékletességi egyesületek alapításának szükségességéről. Sok egyesület alakult, Bíró Sándor református lelkész pedig már 1845. január 5-én dörgedelmes prédikációt tartott a pálinkaivás ellen az árkosi unitárius templomban.⁷ Hasonló véleményeket fogalmaztak meg a Felföldön a szlovák nemzeti mozgalom vezetői is, például Michal Miloslav Hodža, aki 1845-ben kiadott prédikációit a pálinkaivás elleni küzdelemnek szentelte.⁸ Az alkoholizmusnak szlovák nép körében való elterjedtségére hívta fel a figyelmet a Ludovít Štúr szerkesztésében megjelenő *Orol Tatránski* [Kárpáti sas] és a *Slovenskije národnje novini* [Szlovák Nemzeti Újság] is. Ezek a lapok nem csak az alkoholizmussal kapcsolatos híreket közölték, hanem e betegség nemzeti, gazdasági, szociális, erkölcsi, egészségügyi és történeti vonatkozásaival is foglalkoztak.⁹

Wesselényi Miklós 1847-ben a gabonából történő pálinkafőzés betiltását javasolta, egyúttal a felvilágosodás örököséként, reményét fejezte ki, hogy a „fejlődő ész és erkölcsi élet posztulátuma” révén az égetett szeszt a jövőben csak ipari nyersanyagként fogják felhasználni.¹⁰ Ugyanezt a követelést fogalmazta meg a Stefan Závodník vezetése alatt működő Magyarországi Központi Mérsékleti Egyesület is 1848 februárjában.¹¹

A kassai egyházmegyében a pálinkafogyasztás elleni küzdelem főként Ján Andráschik bártfai, és az általa a mértékletességi egyesületek ügyének megnyert Hunyor Mihály homonnai plébános, továbbá Ján Miller tóketerebesi plébános tevékenységéhez köthe-

5 Pesti Hírlap 1. 1841/6 (1841. téli {január} 20. 41.

6 Pesti Hírlap 2. 1842/143. (1842. május 15.) 343–344.

7 *Egyházi szónoklat a mértékletesség ügyében.* Mondatott az Árkosi egység hívők templomában, Felső Boldogasszonyfalvi Biro Sándor Rétyi ref hitszónok által. Január hónap 5-ik napján 1845-ik évben. Brassó, d. n.

8 Hodža, Michal Miloslav: Nepi pálenku, to ge Ňezabi. Kázeň...[Ne igyál pálinkát, az megöl. Prédikáció...] Banská Bystrica, 1845. 1–30.

9 Duka Zólyomi N.: Problém alkoholu a alkoholizmu v slovenskej literatúre VIII. Protialkoholické články v slovenských novinách v r. 1845–1850 [Az alkohol és az alkoholizmus problémája a szlovák irodalomban. VIII. Alkoholellenes cikkek a szlovák újságokban 1845–1850]. Protialkoholický obzor 13 (1978) 227–235.

10 Kárpáti Endre: Adalékok a magyarországi alkoholellenes küzdelem történetéhez (1914-ig). Orvostörténeti Közlemények 19. (1960), 142–147.

11 Religio és Nevelés V/27. (1848. április 2.) 214–215.

tő.¹² Hunyor Mihály életével kapcsolatban számos olyan forrásra sikerült rábukkanunk, amelyeket a szlovák nyelvű szakirodalomban még nem vettek figyelembe. Hunyor (Húnvor) Mihály 1806. március 5-én született Bacsón Hunyor József és Csiky Terézia gyermekeként. Teológiai tanulmányait Kassán kezdte, majd Pesten folytatta, ahol 1829. március 9-én Nádasdy Ferenc váci püspök pappá szentelte és ahol a filozófiai doktorátust is megszerezte.¹³ Az 1830-as évek első felében először nevelő volt a Serényi családnál, majd a püspöki hivatalban dolgozott. 1831-től protokollista, 1834-től szentszéki jegyző, püspöki levéltáros és ceremonárius is volt. 1836-ban nevezték ki a zömében szlovák ajkú homonnai plébániára plébánosnak, ahová Csáky Antal és van Dernath Lipót ajánlotta.¹⁴ A helybeli iskola igazgatója és 1844-től az esperes kerület jegyzője lett.¹⁵

Hunyor már 1843-ban a népnevelés legnagyobb akadályát „a köznépénél általánosan bevett szeszeitalokkal mértéktelen élés”-ben látta. Barátjának, Kazinczy Gábornak december 8-án keltezett levelében kifejtette, hogy a halotti vir[r]asztás sok tilos össze-
jövételnek, botránynak és főképpen korhelységnek tanyája; itten, hogy a neveletlen nép szüleit vagy gyermekeit megsirathassa bevett szokás szerént özvegyűjti atyafiait, szomszédjait, kik száraz gégével megjelenvén, a gyászba és más költségekbe mürült atyát a zsarnok zsidó adósává csak igen könnyen teszik, tapasztalásom után bátran áll[í]thatom, hogy ily alkalommal csupán csak itatra gyakran háromszor többet is költ a szegény, mint esztendei adójának járandósága, innen származnak sokszor tüzvészek, innen az adó hátramaradása, innen a kortsmárosok panasza, és gyakran önkényes rablásai.”¹⁶

Hunyor szerint a műiparnak és a mezei gazdálkodásnak, „mint a nemzet jóléte fő alapjának” is árt az iszákosság. Gyakran két napon és két éjszakán át tart az ivászat, ami a közrend szempontjából is veszélyeket hordoz magában. Javasolta, hogy „e megye kebelében minden város és helység temetőjén egy halotti ház... építtessék, hova a holt ember szeme lehunyta után, legfeljebb 3 óra múlva az illető lelkész által bevett szokás szerént készítessen, 3 nap múlva a sírba letétendő”.¹⁷

1845. április 6-án kelt levelében Hunyor már a mérsékleti egyletek alapításának támogatására kérte Kazinczyt. „Kedves Barátom!” – írta. – „A parancsoló közzsellem kívánta, hogy földnépünk sanyargó állásán szívünk megindulván, azt a végveszélytől mind igazi, mind politikai feltartsuk, volt is sikere tanításunknak a hatalmas arisztokratia felindulásával, kik nem tekintvén szegény alattvalóik szomorú és az észhálatlal [!] majd-majd küszködő sorsát, csupa emberiség szeretetéből eredett Intizetünket szóval, tettel nem csak Püspökünk és egyházi hatóságunk, de már a T[ekin]t[e]tes vármegye előtt is, hova csakugyan nem tartozunk, megtámadni igyekeznek. Mitte sapientem et nihil eidem dictio.”¹⁸ Kérlek, Kedvesem tégy mindent, amit tehetsz, hogy a mérsékleti egyletek ala-

12 *Eliáš, Štefan et. al.*: Dejiny Košíc v dátach. 3. diel / B. Novovek 1711–1849. Košice, 2014. 381.

13 *Hišem, Cyril*: Košické presbytérium (1804–2006) [Kassai papság (1804–2006.)]. (Dejiny košického arcibiskupstva VI. [A kassai érsekség története VI.]) Prešov, 2006. 102.

14 Arcibiskupský archív v Košiciach (AACass – Archivum Archidioecesis Cassoviensis) Kosišické biskupstvo (Kb) Spisy do r. 1882. Personalien Hunyor Mihály 1836:1105, 1132.

15 *Sedlák, Peter*: Kňazské a rehoľné osobnosti z historického územia košickej arcidiecézy [Papi és szerzetesi személyiségek a mai Kassai érsekség egykori területéről] (Dejiny košického arcibiskupstva VII. [A kassai érsekség története VII.]) Prešov, 2014. 381–382.

16 Hunyor Mihály – Kazinczy Gábornak. Homonna, 1843. december 8. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Borsod-Abauj-Zemplén (BAZ) Megyei Levéltár XIV–18. Kazinczy Gáborhoz írott levelek 1824–1849. Név és d. sz.

17 Ibidem.

18 Mitte sapientem et nihil illi dixeris. (lat.) Küldj egy okos embert, és nem kell neki semmit mondanod.

pítassanak. Tégy mindent főképpen pedig a jövő közgyűlésen, vidd ki azt, hogy a *várgye* [vármegye] hataraza [!] és tiltsa meg azt, *hogy ezennel semmiféle italt az adófizetőnek hitelbe adni szabad ne legyen*. O tempora, o mores!¹⁹ Sehova fizetni, adózni, segélykezet nyújtani nem akarni, és a pór nép gyógytrölmén [!] örülni, több mint égbekiáltó bűn. Kérlek, szerez[z] ügyünknek erős pártot és tégy minden[t] amit tehetsz.²⁰

Az egyesületek létrejöttét és működését főleg azok a földesurak akadályozták, akiknek szeszfőzdéjük volt. A sárosi főesperes 1845. február 25-én kelt jelentésében azt írta Ocskay püspöknek, hogy a földesurak szerint a mértékletességi egyesületek tönkre fogják tenni komoly befektetést igénylő szeszfőzdéiket.²¹ Ocskay Antal kassai püspök ennek ellenére támogatta a józansági mozgalmat. 1845. március 19-én kiadott körlevelében megállapította, hogy sok papja egyesületek alapításával igyekszik elősegíteni a mértékletes életet. Óvott attól, hogy ezek az egyesületek szemük elől tévesszék céljaikat, vagy a keresztény erényekbe szektás jegyek keveredjenek. Utasította papjait, hogy amikor a józan élet előnyeit ajánlják és pellengérré állítják a mértéktelen pálinkafogyasztást és részegséget, tartózkodjanak minden olyan kifejezéstől, ami nyugtalanságot idézhet elő a hívek körében, és olyan indulatot kelthet, ami a közbéke megzavarásához vezethet. Felhívta papjai figyelmét, hogy nem kötelezhetik híveiket a mértékletességi eskü letételére.²² Figyelemre méltó, hogy noha a szlovák és a magyar politikai és egyházi elit vezetői is hasonlóan látták a pálinkafogyasztás káros hatásait, a szlovák szakirodalom elsősorban a katolikusok és az evangélikusok közeledése miatt méltatja a mozgalmat.²³

1845-ben Hunyor maga is mérsékleti együletet alapított Homonnán. Az alkoholizmus elleni harc kapcsán lényeges adalék, hogy nagybátyja, Csiky András, akit többször meglátogatott, Galiciában volt katolikus pap, ahol tanulmányozhatta az ilyen egyesületek működését.²⁴ Hozzálátott egy pálinkaivás elleni kötet összeállításához is, amelynek *Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen intézett Böjti népszerű szent Beszédék, melyeket Zemplén megye Felvidéki lelkészek Híveiknek előadtak 1845-ik évben* címet adta. Marczenyi Mátyás, a könyv egyházi cenzora megváltoztatta a kötet címét („*Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen, Wotypka Josef eredeti cseh munkája után, nagybőjtre alkalmazott, s magyarra fordított Sz. Beszédék*”),²⁵ hogy azután az 1846-ban, Kassán megjelent kötet, egy harmadik címen kerüljön nyilvánosságra: „*Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Wotypka József után szerkesztett egyházi szent beszédék. H. M. által.*”²⁶

19 O tempora, o mores! (lat. Cicero: Oratio in Catilinam). Micsoda idők, micsoda erkölcsök!

20 Hunyor Mihály – Kazinczy Gábornak. Homonna, 1845. április 6. MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára XIV–18. Kazinczy Gáborhoz írott levelek 1824–1849. Név és d. sz.

21 Szokolszky Bertalan: A százéves kassai püspökség 1804–1904. Kassa, 1904. 72.

22 AACass Kb Cancellaria dioecisana Constitutiones, et Circulares Diaecesanae 1845. március 19. 424–425; Szokolszky B.: i. m. 72.

23 Sedlák, P.: Hnutie spolkov striezlivosti... i. m. 33–98. 67–69, 97–102; Sedlák, Imrich: *V letokruhoch národa. Kultúrno-národný, literárny a integračný pohyb bernolákovcov a štúrovcov na východnom Slovensku*. [Nemzeti sorsfordulók. A Bernolák- és a Štúr-mozgalom tagjainak kulturális-nemzeti-irodalmi és integrációs tevékenysége Kelet-Szlovákiában.] Martin, 1997. 178; Drobníak, Gabriel: *ThDr: Ján Andraščík kňaz, učiteľ a buditeľ ľudu*. [Ján Andráscsik a pap, a tanár és a nép ébresztője]. Kapušany, 2003. 23.

24 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1841:1087.

25 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843.

26 „*Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Wotypka József után szerkesztett egyházi szent beszédék. H. M. által*. Kassa, 1846. A szlovák kutatóknak nem sikerült ráakadniuk erre a könyvritkaságra, magam a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában leltem meg. Sedlák, P.: Kňazské a rehoľné osobnosti... i. m. 282.

Marczényi Mátyás cenzor következetesen kihúzta a műből azokat a részeket, ahol a szerző a pálinkaivás teljes elvetésére, illetve betiltására buzdított. Hunyor szerint „a pálinkának számúzve kell lenni körünkből, vonuljon be az saját helyére a gyógyszer-tárakba honnét kilópózdott, s hová tulajdonképp tartozik”. A szószerkről, kihasználva a böjti időszakot, harcot hirdetett a pálinka ellen, de élesebb és kizárólagosságra törekvő kifejezéseit kihúzta a cenzor: „Azért használom a jó alkalmat, melyet állításom bebizonyítására nekem e sz[ent]. böjt nyújt, és e szent helyről harcolni fogok azon {~~pokolbe-li-sátáni-mirigy-és~~}²⁷ tűzvész ellen, mely oly irtóztató módon ront, veszteget, emészt minket; harcolni fogok mindaddig, míg állításom igazléte felől meg nem győződtek, és meg nem ismeritek azon iszonyú kínt, romlást, veszedelmet, melyet okoz a {túlságos}²⁸ szeszital”.²⁹

Könyvében ismertette a józansági mozgalom tengerentúli és európai történetét és hosszasan taglalta a pálinka káros hatásait is. Következtetése azonban már nem jelenhetett meg a cenzor miatt: „Eszerint az Isten ajándékait: gabnát, burgonyát és más természetvényeket szeszital gyártására fordítani annyi, mint azokat rossz végre használni; sőt azokkal az emberiség lealacsonyítása, örök romlása mellett is kereskedést üzni, nyereséget kívánni az Isten akaratja elleni dolog”.³⁰

A mértéktelen pálinkaivó az ötödik parancsolat ellen vét („Ne ölj!”). Az orvosok felfedezése szerint a szeszital nem szolgál a test táplálására, illetve erősítésére, „hanem a maga valóságában maradván, a belső részeket tisztátalanítja, a vért felhevíti, és a vízkórságra hajlandóvá teszi”. Volt rá példa, hogy a részeg ember erét kinyitották és az így kiömlő sötét színű vért fél órán át égett. A szesz a gyomorban sem változik, egyedül azt rontja és égeti, gyomorégést, száradást okoz, árt a tüdőknél, „azért a részegek többnyire tüdőgyulladásba, vagy aszkórságba esnek; és oka azon daganatoknak, vízkórságnak melyben a részegeket leginkább sínlódni tapasztaljuk”.³¹ A következtetések azonban ismét nem nyerték el a cenzor tetszését, így nem is jelenhettek meg: „Lágyuljon meg azért szívetek a jó tanács bevétele! Távol legyen töletek azon balgatag vélemény, mintha valamely belső fájdalom, változás idején borssal vagy más keserű gyökerekkel kevert pálinka bajotokot segíthetne, tudván, hogy minden betegségben valamennyi értelmes orvos előbb is a hevítő és szeszitalt tiltja meg. Szeszitalal nyavalyát orvosolni, vagy olajjal tüzet oltani mindegy.”³²

Hunyor felteszi a költői kérdést: mivel háláljuk meg Isten atyai jóságát? „Aratás, csürbegyűjtés és egyéb természetvények betakarítása idején mely sok isteni áldást elhord a csapláros az egész év lefolyta alatt hitelbe vett italért! Mennyi sokat elvesztegetünk abból féláron azoknak, kik az olcsó pénzen öszvevett természetvényekből kétszeres nyereséggel készítik ama sokak romlására kigondolt szeszitalt! És azok, kik öszkor az Isten áldását oly könnyelműleg elvesztegették, kidobálták, mely gyakran keresik tavaszkor két áron is visszaváltani a megdohosodott gabonát, félrothadt burgonyát, hogy magukat és családjukat az éhenhalástól megmenthetnék!”³³

27 Cenzor által kihúzott kifejezések.

28 Cenzor betoldása.

29 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 5.

30 Ibidem.

31 Ibidem 17.

32 Ibidem 19.

33 Ibidem 21.; vö: „Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Votyпка József után szerkesztett egyházi szent beszédek. H. M. által. Kassa, 1846. 25–26.

A hét főbűn is a pálinkaivás következménye. Első ezek között a kevélység. A tobzódók gyülekezetében a legszentebb dolgokat, a hitet és a vallást is feszegetik, „a valóság dolgaiban is legtanultabbnak mutatja magát az iszákos, bár azokról helyes fogalma sincsen”. A szeszital az Isten és minden hatóság elleni zúgolódásra vezeti az embert. „A pohár mellett az együgyű is okos, a koldus is vagyonos, a tehetetlen is első gazda, a rest gazdasszony is legrendesebb, nekie legjobb gyermekei és mindene legjobban van.” Második főbűn a fősvénység és az abból származó tolvajság. Az iszákosok házában gyakran megfogyatkozik az élelem, így az máséhoz nyúl, míg végül rajta nem veszt. Az ilyen ember saját családjától is megvonja a falatot, azaz meglopja őket. Mámorító itallal bátorítja a bűnöst gonosz tervei kivitelében. „Harmadik a bujaság, melyre hogy a szeszital leginkább ingerli az embert, azt mindenki tudja, mert midőn az ész az ital szeszétől elbóbódul, akkor úgy cselekszik az ember, mint a ló és öszvér, melyeknek nincs értelmök”. Következik az irigység. A részeges olyan, mint Kain, irigykedve néz azokra, akiknek jobban megy a sora. Ötödik főbűn a torkosság. Ha a részeges tüstént meghal, akkor is csak a szeszitalt issza. A legkínosabb, hogy a részeg nem tudja megbánni bűneit, így nem is gyónhat és így kerülhet Isten ítélőszéke elé. A hatodik főbűn a harag. A mámorító ital miatt vesznek össze egymással barátok. Máskor jó viseletű fiú „hazajövén mindent hány vet, atyjának hajába kap”, másnap siránkozik. Amott egy férj elől, ki egyébként gondos atya, neje és gyermekei kénytelenek elrejtőzni, mert mindenkit halálos döféssel fenyeget. Végezetül a részeg a jóra való restség is jellemzi. Elvesztegeti a csapszékben a drága időt, gazdasága elpusztul, felesége kesereg, gyermekei éheznek és rongyosak, oktalan állatok módjára nevelik őket. A szeszital tehát kifejezetten ingerel a hét fő bűn elkövetésére.³⁴

A zsidók köveket ragadtak és meg akarták kövezni Jézust.³⁵ „De még tűrhető lenne, ha csak a zsidó csoport bánt volna Jézussal oly embertelenül, ha a keresztények éktelen gonoszságaikkal a zsidók méltatlan bánását meg nem haladnák” – folytatta hívei ostromozását Hunyor a következő vasárnap. A főbűnöket elkövetők embertársaikon keresztül magát Jézust utálják meg, vernek testébe szöveget. „A zabáló, tobzódó nem kínálja-e epével az üdvözítőt?” – tette fel a pap a kérdést. A szeszital okozza, „hogy sokan a keresztények közül is azon háladatlan csoport közé tartoznak, mely köveket ragadott, hogy azokkal Jézust agyon hajigálja”. A részegeskedő személyek által lakott háznak nincs hittele, mindenki elhagyja őket, a csaplárok adósságai miatt rátörnek és még a rajtavalóját is elszedik. A házi boldogsághoz tartozik a vidámság és egyetértés. Ahol nem csak férj, hanem az asszony is itálnak adja magát, „ott a részegség miatt a házasság földi pokollá válik”. Sok gyermek meghal vagy torzszülöttként jön világra a szeszital miatt, mások elmebeli hátramaradással születnek meg. Elhanyagolják a nevelést, sőt rászoktatják a szeszitalra a gyermekeket. Az iszákos kézműves megvonja gyermekétől a falatot és harmadnapra már nem képes dolgozni. A részeges fölműves marhája silány, szétszórt, töredezett minden gazdasági szerszámja. Körünkben is gyakran előfordul, hogy miután az iszákos meghalt, betoppan a csapláros és az árvákra maradt vagyonkát az italért elkozza. Ezért tanácsolja a pap, hogy hívei kerüljétek a részegesek társaságát.³⁶

34 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 21–28; vö: „Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Votyпка József után szerkesztett egyházi szent beszédek. H. M. által. Kassa, 1846. 27–33.

35 Ján 8₅₋₉.

36 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 28.34; vö: „Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Votyпка József után szerkesztett egyházi szent beszédek. H. M. által. Kassa, 1846. 34–40.

Nagypénteken leszögezte hallgatósága előtt „hogy nem Krisztus igaz híve, ki mai napon {a szeszitaliktóli megtartóztatást}³⁷ a szeszitalokkali mérsékletes élésre szent fogadással magát le nem köti, aki nem akarja magáról lerázni azon nyűgöt, mely miatt az erény és üdvösség útján bátran nem járhatván, magát örök veszedelembé taszítja.”³⁸ Húsvét napján ismét megismételte mondanivalója lényegét: lelki megújulást sürgetett és arra buzdította híveit, tegyenek fogadást, „mely szerint a szeszitalról lemondván” {a cenzor betoldása: „mely szerint a szeszitalról vagy egészen, vagy az avvali mértéktelen élésről lemondván”}, ezt az áldozatot hálából felajánljátok a megfeszített Jézusnak.” Akik ilyen fogadást tesznek, azok abban a pillanatban szinte újrászületnek. Külön az apákhoz, majd az anyákhoz, végül a keresztény növendékekhez, a keresztény leányokhoz, a gazdákhöz és öregekhez fordult: mindnyájukat figyelmeztette, hogy el ne felejtessenek ilyen fogadást tenni. „És így mindnyájunknak kellene magunkat ily fogadás által az Istennek szentelnünk, részént: hogy kikerüljük azon veszélyt, mellyel a szeszital testi, s lelki fenyegeti, részént: hogy ez által magunknak jutalomra méltó érdemet szerezzünk.” Utoljára azokhoz fordult, akik – minden intése ellenére – iszákosságukban meg akartak maradni. A „szeszital rabjait” is felszólította, hogy szegezzék szemeiket Jézus sebeire és tegyenek fogadást! „Ha fogadásodat csak egy évig szentül megtartod, már meggyőzted ellenségedet már bátran mondhatod: én a Jézussal a véteknek és rossz szokásomnak koporsójából feltámadtam, egészen új és jobb életre az én nagy vigasztalásomra.” Végezetül utalt arra, hogy ezen böjti tanítása nem volt mindenkinek inyére. „Üdvözítőnknek mennyi szép tanításai nem tetszettek a megátalkodott és haszontelen zsidó népnek! Hogyan várhatnék én is egyebet?!” – kiáltott fel. Befejező imádságában kérte Istent, vegye kegyesen fogadásukat és segítsen azt megvalósítani.³⁹ A szerző 1845 december közepére elkészült a javításokkal, így a könyv megjelenésének nem volt akadálya.⁴⁰

Könyve jobb forgalmazása érdekében 1846-ban kapcsolatba lépett Bélik József szepesi püspökkel. Levelében azt írta, hogy már 10 éve dolgozik az Úr szőlőjében olyan szellemi gyümölcsök megalkotásán, amelyek hatnak a közerkölcsökre. Ez konkrétan a szeszitalok mértéktelen használatához kapcsolódik, amelyek a nép kulturálódásának akadályát képezik. Külföldi országok és osztrák tartományok mintájára, ahol már működnek mértékletességi egyesületek, már egy évvel ezelőtt Isten segítségével megpróbált egy ilyen egyesületet létrehozni hívei között. Tagokat a mértékletességi egyesületekbe prédikációival szerzett. Kérte a püspököt, tájékoztassa egyházmegyéje híveit és papjait könyvről, és válaszlevelében közölje vele a megközelítő példányszámot, amely iránt érdeklődés lenne. Egy példány árát 30 krajcárban határozta meg.⁴¹ A könyv hatására jellemző, hogy 1847-ben, egy Eperjesi görög katolikus püspökség által kiadott könyvben (*A bevezetendő mértékletesség módozatairól és lehetőségéről*) szintén hivatkoztak Hunyor művére, mint rendkívül jól használható munkára.⁴²

37 A cenzor kihúzta ezeket a szavakat.

38 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 41; vö: „Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Votyka József után szerkesztett egyházi szent beszédek. H. M. által. Kassa, 1846. 48.

39 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 43–48; vö: „Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Votyka József után szerkesztett egyházi szent beszédek. H. M. által. Kassa, 1846. 52–59.

40 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:1560.

41 Sedlák, P.: Hnutie spolkov striezlivosti... i. m. 68–70.

42 *De modis & possibilitate inducedae Temperantiae. Deditum Humanitati.* Eperiessini, 1847. 44.

1848. január 2-án Hunyor egy számos aláírással ellátott kérvényt nyújtott be a pozsonyi országgyűlésnek a mértékletességi egyesületek céljainak megvalósítása érdekében, azt követően viszont teljesen magával ragadták a forradalmi események.⁴³ 1848 júniusában püspöki engedéllyel felszentelte a homonnai nemzetőrség zászlaját és harcra buzdította a jelenlévőket a haza szabadságáért.⁴⁴ Részt vett 1848 nyarán azokban a küzdelmekben, amelyek során az első népképviselési országgyűlésre választottak képviselőket. A mandátumot szerzett Luzsénszky János báróval szemben Zseltvay Mihályt támogatta, akinek kortese is volt. A választás győztese, Luzsénszky János báró 1843-tól a homonnai járás alszolgabírója volt, aki 1848-ban részt vett a nemzetőrség szervezésében, továbbá a „statáriális törvényszék előlülője” volt. Utóbbi pozíciójáról 1848. július 6-án, megválasztását követően mondott le. A választási visszaélések miatt Zseltvay Mihály jelölt és Heiczély János panaszt tett a tisztelt Ház előtt. Azt nehezményezték, hogy a kerület aránytalanul nagy, hiszen 90000 lélek élt a helységekben. Másrészt azt kifogásolták, hogy Luzsénszkyt szolgabírói hatalommal, kényszerrel választották meg, úgy, hogy szavazói többször is szavaztak. Kérvényüket végül elutasították és Luzsénszky János mandátumát igazolták.⁴⁵

A győztes párt ezzel együtt a vesztes fél kortesének, Hunyor Mihálynak az eltávolítására tett kísérletet. Gróf van Dernath Henrik és társai Ocskay Antal püspöktől kérték a plébános elmozdítását. Amiatt panaszkodtak, hogy „katolikus szent vallásunk” Homonnán romba dőléshez kezd közeledni a plébános miatt. Bűneit tételesen is felsorolták:

„Iör Magához csábítva több vidéki lelkész kartársait, hitszónoklatok helyett izgató és rágalmozó kortes beszédeket tartott, a népet – hol lehetett – hazugságokkal ellenpárt egyik R[ómai]. Cath[olikus]. kijelölttét B[áró]. Luzsénszky János urat kálvinistának keresztelvén térítgette pártjához, s hol ez nem sikerült;

2or Mint Gróf Csákyné pénztárnoka és élelmiszerek kezelője, pénzzel, itallal és étellel csábította, és más pártoktól elcsalta a szavazókat, úgyannya, hogy

3or Úrnapját, ezen a R[ómai] Catholikusok egyik legnagyobb ünnepét megelőző éjszakán át, egész reggeli 8 óráig – midőn t. i. az emberek már a templomban voltak – egy a legbotránysabb s bünper alatt lévő városi lakos házánál, muzsika és dobszó mellett itatta és etette embereit. S e lélekvásárlás bünét annyira vitte, hogy

4er A követválasztást megelőző éjjelen pártjabeli emberek egy részének a parochia és udvara szolgálván tanyául, itt a templommal szoros kapcsolatban álló e szent helyen, hol két évtől óta folyamatosan szónoklatok tartottak a mérséklet mellett, most feltört hordók, pálinka szesztől mámorosan dözsölő nép foglala helyet, s e szent helyről vitettek ki a pálinkás hordók egy-egy lelkész kíséretében a különböző tanyákra reggelizéshez.

5ör A követválasztás napján, vagyis folyó hó [június] 24-én összecsoportosítván a már nagyobb részt részeg szavazóit Gróf Csákyné majorjába, azt többi kortes társaival ott is folytonosan itatta, úgyannya, hogy déltájban, midőn a szavazás egész nyugalommal és rendben folytattott, ezen pártnak italtól és biztató szavaktól felizgatott emberei kővel rakott tarisznyákkal rohantak által az ellenpárt és a szavazás helyére, ott közápor gyanánt

43 *Szokolszky B.*: i. m. 72–73.

44 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1850:579; AACass Kb Homonna (Humenné) acta parochiae 1804–1882. 1848:798.

45 Az 1848–1849. évi első népképviselési országgyűlés történeti almanachja. Szerk: *Pálmány Béla*. Budapest, 2002. 520–522.

hullatták a köveket, mások sövényből tört karókkal és zszindelyfedél darabokkal támadván meg a semmit nem gyanító nyugodt ellenpártot, számtalanokat, többeket halálosan megsebesítettek, több hiteles tanú állítása szerint Hunyor Mihály lelkész úr is láttatott a sokaságban bottal a kezében izgatva embereit.

Ezekből és az előzményekből ítélve, a nép egyedül Hunyor Mihály lelkész urat állítván e véres tény eszközéül, őt mint bujtogatót zsziványnak, akasztani valónak kiáltá.” A kérvényt 107, többnyire írástudatlan hívő látta el aláírásával.⁴⁶

König János püspöki helyettes a panasz beérkezését követően, 1848. július 20-án, vizsgálatot rendelt el az ügyben, és megbízta Árossy József gálszécsi alesperes-plébánost és Ráday József matyasóci plébánost és sztropkói alesperest, hogy egy meghatározott napon vegyenek fel tanúvallomásokot az ügyben.⁴⁷ A szentszéki vizsgálat végül tisztázta Hunyort a vádak alól, miután Homonnáról 147, a filiákból pedig 268 hívő ellennyilatkozatot nyújtott be a püspökségnek. Eszerint: „a fejlődő jogok viszonyaiból eredt[!] félreértések Hazánkban nem csekély nyugtalanságokra és visszaélésekre alkalmul szolgálván, szívbeli megilletődéssel kéntelenek vagyunk egész tisztelettel kijelenteni, miszerint Méltóságodhoz Nagytiszteletű Hunyor Mihály Plenánus Urunkat tárgyzadó némely homonnai nyugtalankodó lakosok által benyújtott elmozdítási kérelem amint az az / alá tisztelettel mellékelte aláírásokból világos, csak egy, az új törvényeink igazságát csírájában elnyomni akaró töredék párt kérelme lévén, azt nem csak a homonnai parochia közvéleménye gyanánt nem tekinteni, hanem e rágalomteli lépést méltó Atyai indignációval félre vetve, a közszeretetünket rég kiérdemlett N[agy]. T[iszteletű]. Hunyor Mihály Plebánus Urunkat lelki üdvösségünk további gyámolául körünkben Homonnán múlhatlanul meghagyni méltóztassék.”⁴⁸

Franz Schlik cs. kir. tábornok parancsára Hunyort már 1849. január 28-án (vagy 29-én) elfogták a császári hatóságok, de február 10-én – miután a császári csapatok elhagyták Kassát – kiszabadult fogságából.⁴⁹ Politikai elvei továbbra sem változtak, így 1849 júniusában elmenekült az osztrák csapatok elől és a parádi gyógyfürdőben húzta meg magát.⁵⁰ 1850. február-márciusában a szentszéki vizsgálat indult Hunyor Mihály ellen. Azzal védekezett, 1849 januárjában a szószékről kellett felolvasnia és magyaráznia kiáltványokat, hiszen erre a helynök is utasította, és akkor ott nem állomásoztak császári csapatok. 1849. január 28-án letartóztatták és Kassán fogságba vetették. A legsúlyosabb vád, ami felmerül ellene, hogy híveit négy héten át elhagyta és távol volt plébániájától, de májbetegségére való tekintettel a vikárius engedélyt adott neki, hogy a közeli szobranci fürdőben kezeltesse magát. Sem a demagógokkal, sem a kormánybiztosokkal, sem írásai-val, sem pénzzel vagy beszélgetései során nem támogatta a lázadókat – vallotta.⁵¹

1850 tavaszán ismét letartóztatták a császári hatóságok és Kassára hurcolták, Jelinek Antal alesperes szerint azért, mert zászlót szentelt, és mert a szószékről hatalmas beszédek tartott az ellenséges osztrákok és az orosz „tyrannosz” ellen.⁵² A kassai cs. kir. hadbírótság a püspökségtől kért vele és hasonló helyzetben lévő társaival kapcsolatban terhelő adatokat, de a püspökség megkerülte az érdemi választ és azt hangoztatta, hogy

46 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1848:1015.

47 Ibidem.

48 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1848:1132.

49 AACass Kb Homonna (Humenné) acta parochiae 1804–1882. 1849:167.

50 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1850:503.

51 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1850:390.

52 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1850:579.

nincsenek birtokában az eljárásokat érdemben befolyásoló adatok, továbbá az érintetteket a szentszék már felelősségre vonta. Hunyor kapcsán megjegyezték, hogy beküldött nekik egy nyilatkozatot, amelyben törvényes viseletét hangoztatta, ami azért mellékes, mert most úgy is hadbírótság előtt áll.⁵³

Ennek ellenére Hunyort 1852-ben hadbírótság elé állították. Azzal vádolták, hogy buzgón a forradalom rendelkezésére állt és a lázadó kormány valamennyi rendeletét kihirdette a szószelekről. A Galiciából dezertált Szász-Coburg huszárokat barátságosan fogadta, megvendégelte és a törvényes kormány elleni harcra buzdította, és egyházközségét is a törvényes kormány ellen lázította. A „lázdókknak” felszerelést és élelmiszert szállított, továbbá megsértette a császármőt, és részt vett a népfelkelés felfegyverzésében is. Kapcsolatban állt a lázadó kormánnyal, és részt vett azok csapatainak toborzásában, a szószelekről kihirdette a függetlenségi nyilatkozatot, a népfelkelést szervezte és úgy nyilatkozott, hogy kezében a keresztrel ő is a népfelkelőkkel tart.⁵⁴

E vádakat eskü alatt 21 tanú erősítette meg. A vádlott vallomásában nagyrészt vitatta a vád állításait, eszerint nem szimpatizált a forradalommal, ezért olyan kevésbé vett részt benne, amennyire csak lehetett. Előadta, hogy ő Schlik proklamációit is felolvasta, és arra törekedett, hogy a törvényes kormány érdekében működjön. Nem toborzott a lázadóknak katonákat, és nem követelte, hogy hívei ragadjanak fegyvert, végül nem szólított fel híveit népfelkelésre sem. Kétségbe vonta, hogy a Szász-Coburg huszárokat barátságosan fogadta, de elismerte, hogy egy van Dernáth nevű nemzetőrségi százados megkereste ennek érdekében. Tagadta, hogy élelmiszert és felszerelést szállított volna a magyar csapatoknak, illetve hogy Boronkay Albert Zemplén vármegyei teljes hatalmú biztostól 2500 forintot kapott volna gabona vásárlására. A függetlenségi nyilatkozat kihirdetését elismerte és a felkelőktől való félelmével magyarázta. Tagadta viszont a toborzást és a népfelkelés szervezését is. Amikor felolvasták előtte sajtókezű levelét, amelyben Boronkaynak kötelezettséget vállalt, hogy az újoncok hátralévő felét is kiállítja, azt válaszolta, hogy csak hazafias kötelességének tett eleget. Ismét tagadta, hogy a magyar csapatok kivonulását követően ő szervezte volna a népfelkelést, illetve egy vörös keresztrel vezette volna őket. Ellenkezőleg, ő Parádra távozott, ahol hosszabb ideig időzött a fürdőben. A vádlott vallomását is tanúk erősítették meg, így felségsértésben való részvétele kérdésessé vált.⁵⁵

Az ellentmondásos tanúvallomások megmentették az életét. A hadbíró, mivel nem látta bizonyítottnak a felségárulást, fegyveres felkelés támogatása miatt tíz éves, vasban eltöltendő várfogságot, továbbá a kincstárnak okozott károk megtérítését javasolta, amit a hadbírótság 1852. április 14-én elfogadott. Az ítéletet augusztus 6-án jóváhagyták, egyúttal két éves, vas nélküli várfogságra enyhítették.⁵⁶ A hadbírósnági ítélet folyományaként az 1852. szeptember 17-én tartott szentszéki ülésen megfosztották javadalmától.⁵⁷ Homonna városa megpróbált közbejárni érte és ugyanerre kérte az újonnan kinevezett kassai megyéspüspököt, Fábry Ignácot is. Hunyor maga is köszöntötte beiktatása alkalmából az

53 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1850:892. Hermann Egyed tévesen feltételezte, hogy 1852 elején tartóztatták le Hunyort. *Hermann Egyed: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében.* Gödöllő, 1932. 70.

54 Hadtörténelmi Levéltár (HL) Abszolutizmus kori iratok. Kassai cs. kir. hadbírósnág. 1852:1223. 639–644. fol.

55 Ibidem.

56 HL Abszolutizmus kori iratok. Kassai cs. kir. hadbírósnág. 1852:1223. 645–647. fol.

57 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1852:1380.

új püspököt Josephstadtban, 1852. december 26-án kelt levelében,⁵⁸ 1853. február 19-én pedig 30 forint támogatást is kért tőle, amit hamarosan kiutaltak a számára.⁵⁹ 1853. július 22-én kelt levelében köszönetet mondott a püspök támogatásáért. Mint írta, szabadulása jövő év március 3-ra van kitűzve, addig is türelemmel és keresztény belenyugvással fogja hátralévő büntetési idejét letölteni. Egyúttal reményét fejezte ki, hogy szabadulása után az uralkodó hűséges alattvalója és a kassai egyházmegye hasznos tagja lesz.⁶⁰

1854. március 11-én ismét Kassán volt. Püspöke Palásthy Pál spirituális kezei alá küldte bűnbánatra, majd feloldozták az irregularitás alól.⁶¹ Ezt követően házi tanítóként dolgozott Gottesmann cs. kir. századosnál Bereg megyében, majd megroppant egészségi állapota miatt visszatért az egyházmegyei szolgálatba. 1855 augusztusában először kecer-peklini,⁶² majd szeptember 28-án kassai német káplánnak nevezték ki.⁶³

Régi barátja, Sztáray Viktor a vehéci plébániára szerette volna kineveztetni. Ennek érdekében a kassai püspökhöz is levelet intézett 1856. február 12-én. „Ne méltóztassék szerénytelenségnek venni – írta többek között Sztáray –, hogy ismétlen létemre bátorodom méltóságodnak jelen soraimmal alkalmatlankodni, de egy szegény, nem anynyira kora, mint szerencsétlen körülményei által aggá lett, lelkileg és testileg megtört régi jó barátom állapotját megsajnálván, kötelességemnek tartom, ha csak egy lépést is arra tenni, hogy őt méltóságod kegyessége, egy korához, és tehetségeihez illő állásba visszahelyeztetni méltóztatnék. E szegény, szerencsétlen Hunyor Mihály, jelenleg kassai német segédlelkész, ki a kötelességek összeütkezéséből eredt bűneit expiálva, egy évtől ez alárendelt állásban nyűg. [!] Méltóságos Püspök Úr! A vehécei lelkészi állomás megürült, legyen könyörülettel, e talán könnyelmű, de nem mindennapos tehetségű Lelkész irányába, és ha magas belátásával egyezik, kegyeskedjék őt családja helyhezve, [!] vehécei lelkésznek kinevezni, hol egy részben ideiglenesen önmagának leend szüksége nőrokonainak ápolására, úgy viszont bát[y]lja Jó[z]sef az Ungi Törvényszékhez lévén kinevezve, János testvére árva gyermekei feletti gyámságot ő tellyesíthetné.”⁶⁴

Fábry maga is határozottan fellépett Hunyor plébánosi alkalmazása mellett 1855. október 14-én a katonai és polgári kormányhoz intézett levelében. Mint írta a legutóbbi időszakban 17 papja halt meg, ebből nyolcan az ázsiai fertőző betegségnek estek áldozatul. Minden oldalról szorongatják, hogy töltsse be a megürült plébániákat, így kénytelen tekintetbe venni a szerencsétlen Hunyor Mihályt is, akiről augusztus 12-én jelentette, hogy miután letöltötte börtönbüntetését, káplánként alkalmazta. Életkorára és alkalmazhatóságára való tekintettel olyan egyénnek tartja, akit a sok üresedésben lévő plébánia egyikén alkalmazni lehetne. Jelenlegi plébánosa Hunyor teljes megváltozásáról tett jelentést: buzgón dolgozott a lelkipásztorkodásban, épületes életmódja mutatja, hogy ő szép sikerrel működhet plébánosként. Még egy ténytet figyelembe kell venni. Rövid idővel ezelőtt meghalt fiútestvére számos árva gyermeket és egy özvegyet hagyott maga után, akiknek nincs más reményük, mint hogy Hunyor kap egy plébániát. Kéri könyörül-

58 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1853:496.

59 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1853:1158.

60 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1853:1427.

61 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1854:506, 637.

62 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1855:1176.

63 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1855:1386.

64 Sztáray Viktor gróf – Fábry Ignácnak. Sztára, 1856. február 22. AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1856: szám nélkül.

jenek meg ezen a szerencsétlen papon és engedélyezzék neki, hogy adminisztrátorként egy plébániát kaphasson.⁶⁵ A „magas kormány” engedett a püspök kérésének.⁶⁶

Anyagi nehézségei – testvére gyermekeinek gyámja is volt – végül arra bírták, hogy a császári rendőrség szolgálatába álljon. Wilhelm Marx kassai rendőrigazgató 1863-ban úgy jellemezte Hunyort, miszerint „magatartása olyan jellegű, hogy megváltozott magatartása tartósságára” lehet számítani.⁶⁷ Egy 1866–1867-es rendőri hivatalok konfiden-seiről készített feljegyzés szerint Hunyor: „Katolikus pap Vehécen Zemplén megyében, korábban tábori pap⁶⁸ és püspöki titkár. A forradalom alatt erősen kompromittálta magát, tíz év várfogságra ítélték, 1859 és 1861 között a legjobb szolgálatokat tette, amiért átmenetileg nagyobb díjazást kapott. Később további követelésekkel állt elő, ezért megszüntették a honorárium folyósítását. Újra hajlandó lenne szolgálni.”⁶⁹

Az 1860-as években elhatalmasodó szembaja miatt látása rohamosan romlott. Ezért a kormány az 1860–70-es években kérésére többször folyósított neki kisebb összegeket, tekintettel szembetegségére.⁷⁰ Perger János kassai püspök így jellemezte Hunyor helyzetét Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írt, 1871. október 26-án kelt levelében:

„A folyamodó lelkész már mint bölcsészettudor 1829. évben áldozárrá felszenteltetvén, két éven át magán nevelő, öt éven át pedig az egyházmegye hatósági irodában mint levéltárnok alkalmaztatott, 1836-ban pedig a kassai egyházmegyében kítűnő állású homonnai lelkészetet nyerte el. Lelkészi kötelemeinek pontosan megfelelt, s 1848/9. évben honzeretetétől annyira elragadtatott: hogy a Kassán működött cs. kir. haditörvényszék által perbe fogatván 10 évi súlyos börtönrre ítéltetett.

Ezen haditörvényszéki ítélet által folyamodó Hunyor Mihály anyagilag és erkölcsileg tönkretétetett. Huzamosabb vizsgálati fogsága, később pedig elítéltetése folytán csehországi, Josephstadtban történt letartóztatása alatt gazdasága elpusztult, vagyona más követelések kielégítésére felhasználtatott, s midőn folyamodó büntetését elszenvedte, mint vagyontalan és szembajokban szenvedő ember, minden vigasz nélkül lépett ismét a társadalomba, mennyiben akkoron a lelkészi pályán való alkalmaztatása is a fennállott cs. k. hatóságok által elleneztetett.

Sikerült végre boldogult püspök elődömnök Hunyor Mihályt a vehéci lelkészetre, mely a kassai egyházmegye szerényen javadalmazott állomásai között a legszegényebbek közé soroltatik, kinevezni.

Vehéci lelkész kedvezőtlen javadalmazásának feltüntetésére elégségesnek hiszem annak felemlítését, hogy a plebánia javadalom alapját képezi a 230 ft [forint] 31 krnyi [krajcárnyi] congrua pótlék, mely összegnek a jelen életviszonyok közötti elégtelenségét bővebben feltüntetni felesleges.

Ily körülmények között kéntelenítettvén a folyamodó lelkész napi szükségeinek fedezése végett küzdeni, kegyesen átlátni fogja Nagyméltóságod, miszerint napról-napra súlyosbodó szembajának gyógyítási költségeit fedezhetni nem fogja, s részint azért, részint pedig azon tekintetből hogy egyházmegyém egyik lelkésze számára, ki szinte 1848/9

65 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1855:1476.

66 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1856:407.

67 *Deák Ágnes*: „Zsandáros és policzajos idők.” Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867. Budapest, 2015. 377.

68 Ez tévedés.

69 *Deák Á.*: „Zsandáros és policzajos idők.” i. m. 609.

70 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1865:909; 1869:1764; 1871:1701.

évben tanúsított hazafias érzülete miatt zaklatásoknak volt kitéve, s jelenleg szerényebb javadalmon alkalmaztatik, évi 200 ft segély engedélyeztetett, folyamodó kérelmét Nagyméltóságod magas figyelmébe ajánlani, és számára is 200 ft személyes pótlék engedélyezését javaslatba hozni bátorkodom.”⁷¹

1872-től kezdve Hunyor a vallásalapból évi 200 forintos segélyben részesült.⁷² 1873. július 21-én kolerában halt meg Vehécen.⁷³ Anyagi helyzetére jellemző, hogy hagyatéki tárgyalásának jegyzőkönyve szerint az árverési költségek, az adó, az egyenértéki illeték, a temetési és egyéb járulékok levonása után csak 28 forint 65 krajcár maradt.⁷⁴

Hunyor Mihály a 19. századi alkoholizmus elleni mozgalom kiemelkedő alakja volt. Tehetségét mutatja, hogy Pestre küldték tanulni, ahol doktorált. Szintén erre utal, hogy fiatal papként magántanítóként működött. Néhány éven át a püspöki hivatalban alkalmazták, majd a Kassai egyházmegye egyik jelentős plébániájára, Homonnára nevezték ki lelkipásztornak. Hunyor homiletikai tevékenysége jól demonstrálja, milyen szoros kapcsolatok voltak ekkoriban nemcsak a magyar és a szlovák, hanem a galíciai, a csehországi és a felső-magyarországi papság között. Ezen túlmenően a magyarországi liberális ellenzék sem zárkózott el a józansági mozgalom célkitűzései elől. Hunyor – mindaddig azonosítatlan – könyve a mértékletességi egyesületek szervezésének háttérébe is bepillantást enged.

Mint a népért rajongó lelkész, 1848-ban Hunyor a forradalom oldalára állt. Belemért a politikai küzdelmekbe, amelyek során határozottan támogatta a magyar kormány törekvéseit és prédikációiban híveit a császári csapatok és a cári erők elleni küzdelemre szólította fel. A halálai ítélettől a hadbírótság előtt csak szívós védekezése mentette meg. Kétéves börtönbüntetése alatt anyagilag teljesen tönkrement, amit nem tudott elviselni. Kiszabadulása után testvérei gyermekeinek gyámsága is rá maradt, s jövedelmét, mint besúgó egészítette ki. A kiegyezést követően súlyosbodó szembetegsége miatt egyre inkább államsegélyre szorult. Élete jó példája annak, hogy a társadalmi küzdelmekbe belebonyolódott reformerek pályája a papság körében milyen lehetőségeket és veszélyeket hordozott magában a 19. század közepén.

71 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1871:1523.

72 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1872:2010.

73 AACass Kb Homonna (Humenné) acta parochiae 1804–1882. 1873:1474.

74 AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1875:2159.

LAKATOS ANDOR

FÉLRETETT AKTÁK KALOCSA BÍBOROS ÉRSEKE,
HAYNALD LAJOS (1816–1891) FIÓKJÁBÓL

Haynald Lajos máig az egyetlen bíboros a török idők utáni Kalocsán élt, újkori érsek sorában, személyét már csak emiatt is kitüntetett figyelem övezi. Változatos életútja szinte kalandosnak, de legalábbis fordulatokban gazdagnak nevezhető, ráadásul igen sokoldalú személyiség: fáradhatatlanul tevékeny főpap, jó szervező, aktív politikai- és közéleti szereplő, nyelvtelenség, gyakran a társaság középpontja, komoly botanikai tevékenységgel-gyűjteménnyel rendelkező természettudós, és nem utolsósorban a magyar egyházzene és az egyházi művészetek egyik mecénása, Liszt Ferenc és Munkácsy Mihály barátja.¹

Haynald lényegében „végigélte” a 19. századot, s a történeti irodalom értékelése, ill. a lexikonok rövid megállapításai szerint egyháztörténetünk egyik kiemelkedő, meghatározó egyénisége volt. A karrier főbb állomásai a következők: 1816. október 3-án született Szécsényben, apja a Forgách grófok házitanítója, anyja egy váci származású polgárlány. Tanulmányaiban fontos szerepe volt a piaristáknak akiknek váci és pesti gimnáziumában is tanult. Ugyancsak fontosak a felsőfokú bécsi tanulmányok, itt nyolc évet töltött, négyet a Pázmáneum lakójaként, majd szentelése után újabb négy esztendő az Augustineum felsőbb papi továbbképző intézetben, ahol a Monarchia papi elitjét képezték. Ezután szolgálati helyei különfélék, de kezdettől fogva fontosak: az esztergomi egyházmegye papjaként rövid káplánság, majd teológiai tanárság után, harminc évesen már az egyházmegyei központban tevékenykedett, 1848/49-ben irodaigazgató. Állását néhány kormánybiztosi jelentésre alapozott, de részleteiben tulajdonképpen soha ki nem fejtett „hazafiatlan magatartása” miatt, a Szemere-kormány egyik rendeletének eredményeképpen elveszítette, később azonban, Scitovszky János primás mellett visszanyerte. 1851-ben már ő a legfiatalabb püspökök egyike, s a következő évtizedet az erdélyi egyházmegye élén töltötte. 1861-től egyre mélyülő konfliktusa támadt az udvarral Erdély uniójának támogatása, s ezzel összefüggésben a bécsi kormány szándékainak akadályozása miatt, melynek eredményeként 1864-ben Ferenc József lemondatta püspöki székéről. Ezt követően két éven át címzetes karthágói érsekként pápai szolgálatban állt Rómában, a rendkívüli ügyek kongregációjában. 1867 tavaszán, a kiegyezés után a „nemzet választottjaként” üdvözölték a kalocsai érseki széken, ahol főpapi programja a keresztény haladás lett, amely „egyrészt megtérésre, másrészt megértésre törekszik az új világban”. A következő évtizedekben Simor primás mellett a püspöki kar másik vezető egyénisége lett. Római szereplései, s elsősorban az I. Vatikáni Zsinaton betöltött nemzetközi

¹ Az életrajz és a források áttekintésének alapja az érsek életéről írt doktori disszertációnk. *Lakatos Andor: Haynald Lajos élete és kora (1816–1891) Biográfia.* ELTE BTK, Budapest, 2003. Kézirat. 327 o.

ellenzék-szervezési tevékenysége pedig európai hírnevet, távoli barátságokat szereztek neki. Jól tájékozódott a legfelsőbb társadalmi- és politikai körökben, s a főrendiházon kívül a közélet számos színterén, az akadémián, tudományos konferenciákon, különféle egyesületekben és a salonok kedvelt vendégeként is aktív volt. 1879-ben XIII. Leó pápa a bíborosok sorába emelte, ezt követően, az 1880-as években öt alkalommal volt a delegációk elnöke. Kiváló szónok, köszöntői szinte elmaradhatatlanok a legjelentősebb állami-uralkodói protokolláris eseményeken. 1891. július 4-én halt meg Kalocsán.²

Ki volt Haynald? Tehetjük fel a kérdést a karrier ismertetése után, immár a karakter egyes elemeit keresve. Nézzük a kortársak rövid jellemzését, meghatározásait! „*A magyar egyház látható feje*” – mondta róla Andrassy Gyula, utalva egyrészt vezető képességeire, s arra a tulajdonságára, hogy mindig az események „sodorvonalában”, a középpontban volt. „*A szolgáltni kívánó hierarchia első hírnöke*” – mondta Fraknoi Vilmos Haynald halála után, az akadémiai gyászbeszédben. Ő a modern főpapot látta a kalocsai érsekben, aki elkötelezetten kereste a kapcsolatot, a megértést a változó világgal, s ugyanakkor valamennyi szerepét, a legjelentéktelenebbnek tűnő megbízatásait is komolyan vette, és feladatvégzése során mindig a szorgalom, a kötelességtudat jellemezte. Személyes szolgálataival, figyelmességével sokakat lekötelezett azok közül, akikkel kapcsolatba került, talán ez volt kedveltségének, szeretetreméltóságának egyik titka. „*Elmésség s a szellem tekintetében is tútesz valamennyi egyházfejedelem...*” – írta róla Timoleon, azaz Beksics Gusztáv publicista, aki egyébként igen elmarasztalóan fogalmazta meg könyvében véleményét a püspökökről, és Haynaldot sem kímélte. Általában szerepelni vágyó, nyughatatlan, izgága jellemként említette, de szellemi és diplomáciai képességeit elismerte: „*A Vatikán sima parketjain, nehéz kőkövökön sohasem járt nála ügyesebb, simulékonyabb bíbornok*”. A választatban azután szintén Haynald politikai képességeit hangsúlyozták, csak határozottan pozitívabb előjellel, kedvezőbb megítéléssel: „*Bevégezt államférfi, mint Richelieu vagy Talleyrand*” – írta róla Anti-Timoleon. A kortársak után, befejezésként talán álljon itt egy példa az utókor történeti értékelésére is: a 20. század végén, egy évszázaddal Haynald halála után, különféle írásaiban-előadásaiban többször is a *19. századi Magyarország legnagyobb főpapjaként* emlegette őt a korszakkal foglalkozó egyháztörténész, Adriányi Gábor.³

Milyen lehetőségeink vannak ma a kutatásra, tájékozódásra? A válasz az életút-ra vonatkozó források jellegének és őrzőhelyeinek rövid áttekintésével adható meg.⁴ A családra és a szülőhelyre, Szécsényre vonatkozó, igen fontos források találhatóak a MNL-Nógrád Megyei Levéltárban, a szolgabírói iratok között, ill. Nagy Iván iratgyűjteményében. Legnagyobb mennyiségben természetesen a hivatali működéshez köthető iratanyag áll ma is rendelkezésünkre Haynald életének szolgálati helyein, hivatali besorozásainak megfelelően, általában egyre növekvő terjedelemben: Esztergom (Prímási Levéltár), Gyulafehérvár (Főegyházmegyei Levéltár), Róma (Vatikáni Levéltár), Budapest (MNL-Országos Levéltár, MTA Levéltára) Kalocsa (Főegyházmegyei Levéltár). Püspöki kinevezéseinek és lemondatásának iratai Bécsben találhatóak (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv).

Épségben ránk maradt Haynald hagyatéka, benne 25 doboznyi magánlevelezése, amelyet az érsek levelezőpartnerenként, példás rendben tartott, és Kalocsán kezelt. (Ha-

2 Lakatos A.: Haynald i. m. 16–18.

3 Lakatos A.: Haynald i. m. 275–279.

4 Lakatos A.: Haynald i. m. 19–21.

lála után a hagyaték a Főszékesegyházi Könyvtár kéziratárába, majd a Főegyházmegyei Levéltárba került.) Ugyancsak Kalocsán található Haynald „köztes levéltára”, azaz keze ügyében (valószínűleg fiókjában) tartott, külön kezelt, hivatali jellegű iratai, melyekre az alábbiakban még visszatérünk (Főegyházmegyei Levéltár, Haynald-perszonália).

Érdekes külön utakat jártak be a korábbi életrajzíróknak, eredetiben átadott források: Haynald személyesen adta oda Fraknói Vilmosnak feldolgozás céljából erdélyi lemondatásának iratait, s ez az anyag letétként került 1899-ben a Nemzeti Múzeumba. Fraknói halála után, már a 20. században bontották fel a csomagot, s a benne lévő Haynald-iratok ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában találhatók. Haynald születésének centenáriumán, ugyancsak életrajzi feldolgozás céljából vette át Szittyay Dénes SJ az érsek ifjúkori családi iratait, illetve Erdélyből magával hozott iratai egy részét. Ez az anyag 1959-ben, Szittyay hagyatékával, vásárlás útján került részben a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárba, de bizonyos részei felismerhetők a MNL-Országos Levéltár családi levéltárában is, a Haynald-család iratai között.

Haynald kiterjedt levelezésének föltárása valójában óriási munka, írásai megtalálhatók Európa számos főpapijának, ill. családjának levéltárában is (pl. Lady Blennerhassett – Anglia, Felix Dupanloup – Orleans, Rauscher bíboros – Bécs, több száz hasonló levelező partnert említhetnénk), s a földolgozásnak itt elsősorban a több országra kiterjedő kutatások anyagi és fizikai lehetőségei szabnak határt.

A hosszasan sorolt, terjedelmes forrásanyagból most egy kis csoportot emelünk ki, s a következőkben ebből adunk rövid tartalmi ízelítőt. Ez az érdekes iratanyag pedig Haynald „köztes levéltára”, azaz magánhasználatra fenntartott, hivatali jellegű iratai, melyek ma a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár „Haynald-perszonália” anyagában találhatók.⁵ Ez az iratcsoport elkülönült mind kezelésében, mind pedig tárolási helyében az iktatott hivatali iratoktól, s noha külsőre gyakran a hivatalban kezelt aktákhoz hasonló formátumot kapott, legtöbbször mégsem szerepelt az iktatókönyvekben. Nem keveredett Haynald magánlevelezésével, annak ellenére sem, hogy az érsek nyilvánvalóan a keze ügyében, valószínűleg íróasztalának fiókjában tartotta ezt a „levéltárat” is, hasonlóképpen magánirataihoz. Magániratait viszont jól felismerhetően eltérő rendben (levelezőpartnerenkénti sorrendben, és nem akta formátumban) kezelte. A köztes levéltárban főlhalmozódó ügyek tulajdonképpen Haynald hivatali-közéleti tevékenysége során keletkeztek, de hangsúlyos volt személyes vonatkozásuk, s így óvatosságból külön elbánást kaptak. A hasonló, fiókban maradt aktákat gyakran az elkallódás, selejtezés fenyegette. Ez a veszély nyilvánvalóan itt is fennállt, de a selejtezés-megsemmisítés valamilyen okból (talán éppen Haynald személyiségének „súlya” miatt) elmaradt, ill. csak részlegesen valósult meg, s így történetesen, hogy ez az iratanyag végül mégis jelentős mennyiségben maradt ránk.

Milyen ügyeket találhatunk itt, a köztes levéltárban? Itt maradt fenn pl. Haynald delegációs iratainak nagy része. Az érsek évtizedeken át tagja volt az országgyűlés közösügyi bizottságának, s az 1880-as években, bíborosi kinevezése után több alkalommal volt a delegációk elnöke. Az iratok között nem csak beszédeinek fogalmazványai olvashatók, de megtalálhatóak pl. az elnökként adott ünnepi ebédek és vacsorák számlái, menükártyái, s az étkezésekhez készített ülésrendek is, melyek összeállítása néha látható nehézségekkel (számos javítással, változtatással) történt.⁶

5 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL), Kalocsai Érseki Levéltár (I.) Kalocsai Érseki Hivatal (1.) Perszonális iratok (c.) Az iratsorozat jelzete, évköre: KFL.I.1.c. Haynald Lajos 1846–1916, 2,7 ifm

6 KFL.I.1.c. Haynald, Delegációs iratok 1867–1889, 0,08 ifm

A köztes levéltárban találunk példát a püspökök közötti politikai nézeteltérésre is, ebből a szempontból érdekes Haynald és Samassa József egri érsek levélváltása 1884-ből. A politikai vitára gróf Zichy Nándor felhívása adott okot, melyben az egyesült országgyűlési elenzék támogatását kérte a főpapoktól. Haynald ettől határozottan elzárkózott, és ezt az egri érsekhez írt levelében is kifejtette. Samassa válaszában megfogalmazása szerint ezzel a két főpap útja a politikában határozottan kettévált, ő nem tartotta célszerűnek a bizonytalan kimenetelű, külön alkuk kötésére hajlamos magatartást a kormányzat képviselőivel szemben. Haynald mélyen sértve érezte magát a „külön békék” emlegetése miatt, ezért első indulatában kimerítő magyarázatot adott politikai magatartásának vitatott részleteire, addig le nem írt dolgokat mondott tollba titkárának korábbi politikai közvetítési-kérései eredményességéről, s külön érdekesség, hogy válaszát végül ebben a formában valószínűleg sosem küldte el.⁷ A következőkben a két érsek kiélezett helyzetben történt, különös levélváltását idézzük:

Főmagasságú és Főtisztelendő Dr. Haynald Lajos Úr, Bíbornok, kalocsai Érsek Ő Eminenciájának

D. a J. K.

Főmagasságú és Főtisztelendő Bíbornok Érsek Úr! Kegyelmes Uram!

Szívesen fejezem ki benső köszönetemet Eminenciádnak azon szellemes aperçukben⁸ érdekes leveléért, mellyel folyó hó 10-én kegyes volt felkeresni s melyet most már nem is vártam.

Tartózkodom annak tartalmára bármily ellenmegjegyzést tenni, habár erre minden sora élénken ingerel, úgy azon részében, mely Eminenciád ragyogó életének tanulságosan gazdag múltjában szedi föl a pszichológiai motívumokat, mint pedig különösen amabban, mely mostani álláspontját ama motívumoknak védelme alá helyezi.

Be kell vallanom, hogy útjaink bár párhuzamosan, de ellenkező irányban futnak, és ekként azok végpontjai egymástól mindinkább eltávolodnak. Én ugyanis azt tartom, hogy a magyarországi katolicizmus csak úgy menthető meg, ha az annak alapjait aláásó jelenlegi áramlatot a kínálkozó főrendi szövetségesekkel megakaszthatjuk; Eminenciád ennek ellenkezőjét hiszi. E lényeges nézeteltérés fölött csak a jövő van hivatva ítélni. És azért én hallgatok.

Boldogult Mailáth György,⁹ miként nekem ezt a hamvaiban is áldott Cziráky¹⁰ ismételtelen mondá, gyakran csodálkozva említé, hogy az alapok és alapítványok¹¹ ellenőrző bizottságában egyes főpap urak a tárgyalás alatt a minister administratiója ellen concludálnak ugyan, de később külön békét kötnek vele – Sie schliessen – miként mondani szokta – mit ihm einen separaten Frieden.

Ő, úgy látszik nem értette, hogy adott viszonyaink közt ez a legbiztosabb mód és út veszélyeztetett nagyszemélyiségű érdekeink megvédésére?!

Fogadja egyébként kiváló tiszteletem kifejezését, mellyel mindig vagyok

Eminenciád alázatos szolgája

Eger, 1884. márczius hó 11-én

Dr. Samassa József egri érsek¹²

7 KFL.I.1.c. Haynald, Politika, szám nélkül, 1884.

8 aperçu (fr.) elmés észrevétel, szellemes mondás

9 Mailáth György (1818–1883) országbíró, a főrendiház elnöke

10 Cziráky János gróf (1818–1884) tármokmester, a főrendiház alelnöke

11 A kormányzati kezelésű vallás- és tanulmányi alapokról van szó, melyek kapcsán az egyházi érdekek és tulajdonjog érvényesítésére törekedtek a püspökök.

12 Felzetten: pr. 13/3.1884. Dr. Samassa József egri érsek úr Ő Excellentiája. (Tisztázat, Samassa érsek sajátkezű aláírásával.)

Haynald válaszában fogalmazványa a következő:

Nm. és ft. Samassa József Érsek Úrnak, Eger

Nem hagyhatom bármily reflexio nélkül Excellentiád f. hó 11-én kelt nagybecsű levelének azon végszavait, melyekkel boldogult Majláth György többször csodálkozva élt azt állítván: „hogy az alapok és alapítványok ellenőrző bizottságában egyes főpap urak a tárgyalás alatt a minister administratioja ellen concludálnak ugyan, de később külön békét kötnek vele – sie schliessen – minként mondani szokta – mit ihm einen separaten Frieden.”

Én nem tudom, hogy az illető főúr, különösen kiről és ismét mily értelemben mondta legyen azon szavakat. Mindenesetre az illetőknek rossz bizonyosságot nem akart azokkal adni, hogy ők a bizottságban a tárgyalás alatt a Minister administratioja ellen concludálnak. Ez legalább az ő nézete szerint is dicséret akar lenni és szól egy valódi factumról, – még az ami az ő nézete szerint talán roszalandónak mutatkozik, t.i. az a separat fieden az tény lehet is, nem is, a formalis békekötésnek factuma aligha lép megfoghatólag bárki elé, és amennyire tehát egy egyéni föltevés azon tettleges érdemnek praejudiciumára nem igen szolgálhat, főleg akkor, midőn az évek során tagadhatatlan és kath. főuraink előtt nem rejtett factumok azt bizonyítják, hogy voltak azon bizottságban főpapok, kik minden alkalommal a lehető megtették a szóban forgó nagy dolgoknak, mennyire csak alkalom nyílt, megmentésére és evvel legalább többi szemlélődő főpapi társaiknak is becses megelőgedését kinyerhették.

Így történt, hogy egy főpapnak a minden egyházi jogok megvédésére kész ország Prímásához való küldöttje (Majorosy kalocsai irodaigazgató) senki előtt nem titkolt módon disponálta Ő Eminenciáját arra, hogy midőn Báró Eötvös ministersége alatt a kath. alapok és alapítványoknak a budgetbe való fölvételéről volt szó, személyesen járuljon Ő Fölségéhez, mit a lelkes Prímás Úr Esztergomból Bécsbe tüstént fölutazva meg is tett és kieszközölte azon legfölsőbb kéziratot, mellyel Báró Eötvös minister azon beillesztéstől eltiltatott.

Ugyanazon főpap disponálta Trefort minister urat arra, hogy az alapellenőrző bizottságnak föllállítását Ő Fölségének ajánlja, mely bizottság ha nem is tehetett meg mindent, mit óhajtunk kell, de már eddig is sok hasznot hajtott az egyház anyagi érdekeinek s ezáltal szellemi céljainak. Ugyanazon főpap szerkesztette azon fölterjesztést, mellyel Prímás Ő Eminenciája kérte és elérte Fölséges Urunknál, hogy midőn arról vala szó, hogy az alapok természetét vizsgáló bizottság eszközöljön ki a képviselőháznál határozatot, mellyel utasíttassék a minister az alapok kezelésének rendezésére szolgáló törvényjavaslatnak benyújtására, – királyi leirattal eltiltatott a Minister az előleges királyi beegyezés nélkül ily érdemben teendő minden lépéstől. S ismét ugyanazon főpap volta az, ki a kath. egyház alapjainak kezelésére föllállítandó országos bizottság iránt benyújtandó Fölség-folyamodványt indítványba hozta, az Érsek urak megrendelésére elkészítette és benyújtotta.

Pedig mindezen ténykedésekben csak azon szellemet tanúsította, mely az illető főúr által mondott módon megdicsért bizottsági eljárásában mutatkozott.

Mit tehet akkor egy separat Frieden, mely talán általa is kötöttek insinuáltak? Azt nehéz fölfogni. És mit tettek azok szint azon nagy czélokra, kik midőn állítólag separat Friedent nem kötettek, de valami diadalmas bellicositásnak sem adták jeleit.

Mert hogyha egyes esetekben a megtámadt vagy különben veszélyeztetett egyháznak érdekeit erélyes hivatalos fölszólalásokkal megmentették: no tudunk mi is egy nagy sor

előterjesztést fölmutatni, melyek hasonló czélból téve szintén nem arról tanúskodnak, hogy az állítólagos separat Frieden az egyház kárára köttetett volna.

Ha tehát használt valaki oly kifejezést: az azt a dolgok valódi állapotának tudata nélkül tette, s éppen azért valamint kétségkívül az egyház iránti jóakaratból történt, úgy komoly imputatióra¹³ alkalmat nem szolgáltatathatott, sem a megszérvételezettek, sem az észrevételezők irányában.

Így tehát az Excellentiád mindenkor kiváló becsú sorai által támasztott kérdések megvilágítására szolgálhatók elmondván, szorítkozhatom már végül azon megkülönböztetett tiszteletem kifejezésére, mellyel maradni szerencsés vagyok¹⁴

A köztes levéltárban található iratok tanúsága szerint egyébként Haynald a Szabadelvű Párt hűséges támogatójának mondható. 1881-ből például láthatjuk választási közreműködésének nyomait, melynek része volt egyrészt az iránymutatás egyházmegyéje számára, továbbá a más politikai véleményen lévő egyházi személyek figyelmeztetése, s végül a párt anyagi támogatása is.¹⁵

A köztes levéltár dokumentumai, eredeti levélváltásai mellett időnként fennmaradtak Haynald munkatársainak értékes kiegészítő magyarázatai is. Külön érdekesség Valihora Ágoston¹⁶ feljegyzése Trefort Ágoston és az érsek kapcsolatáról, azokról a váltókról, melyeket időnként Haynald fizetett ki az adósságokba keveredett miniszter helyett. Az összesen kb. 60–80 ezer forint értékű váltók megsemmisítésére az érsek halála előtt utasítást adott, Valihora azonban feljegyezte értéküket, és mintaként meg is őrzött belőlük egyet az utókor számára. A titkár leírásai- emlékei így fontos adalékokká váltak az érsek és a miniszter kapcsolatának megismeréséhez.¹⁷

Trefort Á. cult. min. közismert tékozlása folytán állandóan pénzzavarban volt. Váltói a zsidók kezén sokszor okoztak közbotrányt a beavatottabb körökben. Haynald érsek igen sokat fizetett ily váltókra, melyeket összegyűjtött, s élte végéig őrzött. Két évig elhúzódott, súlyos betegsége alatt megejtett irattári revízió után a már akkor holt Trefort váltóit is megsemmisíttette. A mellékelt példány 1875 V. 12-ről 5.000 ftról, véletlenül maradt meg. Horváth I.¹⁸ jószágigazgató közreműködött e váltók széttépésénél, a Trefort-féléket hozzávetőleg 60–80.000 fra becsülte.

Ily fizetések révén itt-ott meg volt szerezhető Trefort jóindulata a kath. egyház ügyei iránt; vagy vissza volt tartható személyes kirohanásoktól.

Az elkeresztelési affairéket tényleg végig el lehetett simítani, noha sok panasz ment a Ministeriumba, a kalocsai egyházmegyéből pl. a bajai szerb plébános részéről.

13 imputatio: beszámítás, ráfogás, felrovás, tulajdonítás

14 Keltezés nélküli fogalmazvány, minden bizonnyal Samassa érsek levelének érkezése napján, 1884. március 13-án született. A felzetten ceruzás megjegyzés: nondum expeditum. Egy későbbi levélváltás szerint Haynald érsek ezen a napon egy sajátkezű magánlevelet írt válaszként.

15 KFL.I.1.c. Haynald, Politika, sz.n. 1881. Az akta felzetén: Követválasztások alkalmából.

16 Valihora Ágoston (1858–1923) 1883-tól érseki iktató, 1886-tól érseki titkár. Haynald érsek halála után, 1893-tól bácsszentiváni plébános, 1902-től kalocsai kanonok, 1903-tól a nagyszeminárium rektora.

17 KFL.I.1.c. Haynald, Politika, sz.n. (1888). Valihora utólagos megjegyzései Haynald és Trefort levelei mellett, ugyanabban az aktában található. A külső felzetten pirossal: Trefort és Haynald levelek.

18 Horváth Ignác (1829–1896) kalocsai érseki jószágkormányzó

Már a Városhy¹⁹ oszt. tanácsosi kinev. ügye dugába dőlt.²⁰ Trefort ugyanis akkor a primással feszült viszonyban állt, és bosszúból nem Esztergom megyei papot keresett az oszt. tan. hivatalra. Haynald Városhyt ajánlotta, a kalocsai papnöv. rektorát. Trefort ráállt a javaslatra, csak személyesen akarta ismerni előbb Városhyt, aki ezért érseke fölhívására Budapestre ment, Trefortnál egy fekete kávé volt, meg is nyerte ennek tetszését, Trefort legalább így nyilatkozott Haynald előtt, és rövid vártatra rá megjelent Szécsényi Jenő²¹ orsz. képviselő és nemesmiliticsi plébános kinevezése, aki – állítólag – Trefortot ezért busásan megfizette. Szécsényi tudvalevőleg a theológiához nem is konyított, még a helyesírása is hibás volt; sejtelve se volt föladatáról, az elkeresztelési ügyet azonban nagy ostobán fölkaavarta, ami nyitánya volt az egyházpolitikai harcznak.

Kalocsa, 1917. V. 31.

Dr. Valihora Ágoston, Haynald érsek titkára²²

A kassai dóm

Trefort 1888. VII. 18-i levelében malicziósus megjegyzést tesz a kassai dóm helyreállításáról körül kérkedve kiemelt érdemeiről. Gyökere a dolognak ott volt, hogy Trefort a basilica-sorsjátékhoz erőszakkal akarta kicsikarni a vallásalap garantálását, aminek Haynald a legszívesebben ellenállt az ellenőrző bizottságban. Ezen aztán egy ízben az érsek lakásán annyira összevesztek, hogy az érsek a minister lábaihoz dobta azon kimutatási irat-csomagot, mely az érseknek templomépítésekre tett adományait regisztrálja. Trefort ugyanis azt a szemrehányást tette az érseknek, hogy a püspökök semmit se akarnak adni a kassai dóm megújítására. A minister e jelenet után sietve ment el, és hetekig nem nézett Haynald felé, holott szokása volt a képviselőházi ülésre menet a Nemzeti szállodába Haynaldhoz betekinteni.

A jelenet után rányitottam az érsekre, aki nagy fölindulásában azon melegen mondta el a történeteket.

Valihora²³

Hasonló feljegyzések-visszaemlékezések olvashatók Haynald környezetéből az I. Vatikáni Zsinatról is. Az olyan indulatos megjegyzések, mint pl. „a pápa megcsalt bennünket”, árulkodóak azokról az érzésekről, amelyekkel a hazaérkező érsek a vonatról leszállt. Az itt fennmaradt levelek segítenek annak megértésében, hogy milyen sérelmei voltak Haynaldnak a zsinattal kapcsolatban, és miért hallgatott róluk mégis szinte élete végéig.²⁴ Az információk Mayer Bélától, az érsek titkárától származnak.²⁵

19 Városhy Gyula (1846–1910) teológiai tanár, 1887-től nagyszemináriumi rektor, 1898-tól a budapesti Központi Szeminárium igazgatója, 1901-től székesfehérvári püspök, 1905-től kalocsai érsek.

20 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztály tanácsosi tisztségének betöltéséről van szó.

21 Szécsényi Jenő (1835–1914) 1864-től Nemesmiliticsen plébános, 1884-től Kerény országgyűlési képviselője szabadelvű programmal, 1888-tól VKM osztálytanácsos Budapesten, 1889-től nagyváradi kánonok, a kalocsai főegyházmegyéből elbocsátva.

22 A felzeten: Haynaldnak Trefort cult. ministerhez való viszonyáról

23 Kockás lapon Valihora Ágoston saját kezű írásával, a felzet üres.

24 KFL.I.I.c. Haynald, Római, é.n. Mayer Bélától származó információk feljegyzései.(1870-es évekből) Haynald mérlegeléséről, helyzetmegítéléséről később ld. KFL.I.I.c. Haynald, Római sz.n. 1878. Adatok Emil Ollivier számára, Bertha Sándor közvetítésével.

25 Mayer Béla (1838–1913) 1866-tól iktató, főszentszéki jegyző és levéltáros Kalocsán, 1870-től érseki titkár, 1881-től kánonok, főtanfelügyelő, 1888-tól bosoni vál. püspök, 1891-ben, Haynald érsek halála után

Hazajövén és fogadtatván, ezen szavakkal élt „a pápa megcsalt” bennünket. Ketteler,²⁶ Strossmayer²⁷ és ő térden állva összetett kézzel kérték, hogy ne definiáltassék.²⁸ S a pápa azt mondta, hisz nincs róla szó. S csakhamar kiosztották a schemát. Ami intelligens püspök volt, az mind antiinfall. volt. A többiek a négerekből stb. kerültek ki, 200-at a pápa maga tartott el Rómában, ezek voltak a infallib.-ták; másképp szétkergeti őket.

Hazatérven Antonellitől²⁹ rövid felhívást kapott, hogy vesse alá magát; erre a béрмаúton folyvást egy válasz készítésével foglalkozott s ezt Budapesten Mayer vagy 8 példányban letisztázta s küldték szét még zsidóknak is. Később aztán Falk, Pompéry és Kecskeméty³⁰ Kalocsán lévén (alighanem szentelésre) vendégei Hopfnak.³¹ ezek jelenlétében ő a szószeke lépett s beszélt ügyes se hideg se meleg módon az infallibilitásról.

Egy consistoriumot hívott össze, melyen Horváth M.³² is járt Kalocsán – Haynald úgy mondta, hogy püspökség érdekében. De ő kijel. hogy au-i miatt ez lehetetlen, hanem ha bizonyos föltételeket teljesít, kieszközli neki a hatvani préposts. És meg is kapta Horváth ezt.

Michaelis³³ napokon át az érs. kastélyban tartózkodott. Haynald azt mondta, hogy botanikai ügyekben.³⁴

A köztes levéltár fiókban maradt, félretett aktái tehát Haynald esetében sok érdekességet tartogatnak számunkra, s a hivatali iratok és magánlevelek világát is számos ponton jól kiegészítik. Ezek az iratok nélkül lényegesen szegényesebb módon, szerényebb lehetőségekkel kerülhetne sor a neves főpap személyiségének kutatására, feltárására. Segítségükkel az emberi érzelmek világába is bepillantást nyerhetünk, és láthatóvá válik, hogy milyen nehéz érzések és mennyi indulat közepette, mennyi vajúdás és mérlegelés után hozta meg Haynald fontos döntéseit, melyeket azután általában diplomatikus könnyűbe öltöztetve, tényszerűen találunk meg a hivatalos akták világában.

káptalani helynök, 1905-ben szatmári püspöki kinevezést kap, de székét betegsége miatt nem foglalja el, visszavonul szülőhelyére, Zomborba.

26 Wilhelm Emmanuel Ketteler (1811–1877) 1850-től mainzi püspök

27 Strossmayer József (1815–1905) 1849-től diakóvári püspök, az I. Vatikáni Zsinaton a tévedhetetlenség (lat. infallibilitas) dogmájának egyik ellenzője

28 A pápai tévedhetetlenség (lat. infallibilitas) dogmájának definiálásáról volt szó, melynek kapcsán a támogató zsinati többség és az ellenzéki zsinati kisebbség megoszlott.

29 Giacomo Antonelli, IX. Pius pápa államtitkára.

30 Falk Miksa (1828–1908), Pompéry János (1819–1884) és Kecskeméthy Aurél (1827–1877) írók, publicisták

31 Hopf János (1817–1902) Lonovics József csanádi püspök szertartója, titkára, Lonovics kalocsai érseki kinevezése révén került Kalocsára. 1867-től kalocsai kanonok, 1881-től a nagyszeminárium prodirektora, 1895-től vál. drivasztói püspök, nagyprépost.

32 Horváth Mihály (1809–1878) 1848-ban hatvani prépost, csanádi püspöki kinevezést is kap, de pápai megerősítést nem kapott. 1849-ben a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, a szabadságharc végén külföldre menekült. 1867-ben tért vissza Magyarországra, a megalakuló Magyar Történelmi Társulat első alelnöke, később elnöke. Vaskai c. apát, 1878-tól tribunici vál. püspök. Mayer Béla valószínűleg tévedett a hatvani prépostság kieszközlésével kapcsolatban, mivel ezt a címet korábban 1848-ban viselte Horváth Mihály.

33 Friedrich Michelis (1815–1886) német katolikus teológus és filozófus. Miután az infallibilitás tanításának nyíltan ellenszegült, 1871-ben kizárták a katolikus egyházból, ezután az ókatolikus mozgalmak egyik vezéregyénisége lett.

34 Ismeretlen, ceruzás kézírás, nehezen olvasható. Felzetén: Mayer kanonoktól nyert információim quoad infallib. in Conc. Vatic.

VÉGHSEŐ TAMÁS

KÍSÉRLET EGY MAGYAR GÖRÖGKATOLIKUS PÜSPÖKSÉG
FELÁLLÍTÁSÁRA 1881-BEN*

A Hajdúdorogi Egyházmegye 1912-ben történt felállítása egy több évtizedes – a magyar görögkatolikus narratívában „küzdelemként”¹ és „kálvária útként”² aposztrófált – folyamat végére tett pontot. A Magyarország számára katasztrofális következményekkel járó első világháború hajnalán meghozott döntés ugyan a magyar anyanyelvű és identitású görögkatolikusok régi vágyát teljesítette be,³ a közösség további sorsa és fejlődési lehetőségei tekintetében mégis megkésett lépésnek tekinthető. Az újonnan alapított egyházkormányzati egység kiépítését 1912–1914-ben a nemzetiségi ellentétek akadályozták, melyek teljes tragikumá feltáru a Miklósy püspök elleni bombamerényletben.⁴ Ezt követően a háborús évek tették lehetővé még a legalapvetőbb intézményi infrastruktúra megeremtsét is. Végül a trianoni békeszerződés súlyos következményeinek viselésében osztozva, a magyar görögkatolikusok is kénytelen volt elfogadni a mindössze nyolc esztendő Hajdúdorogi Egyházmegye parókiai felének elvesztését és mintegy százezer magyar görögkatolikus hívő országhatáron kívülre kerülését. Az 1920-ban elszenvedett veszteség évtizedekre vetette vissza a magyar görögkatolikusok fejlődését, mely – a kommunizmus évtizedeinek elnyomása után – új lendületet csak 1989/90-es politikai rendszerváltozás után vehetett.

Nem tűnik megkésettnek nevezni az 1912-es alapítást, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy arra már 1881-ben is sor kerülhetett volna. A magyar görögkatolikus mozgalom kezdeményezésére az uralkodó és a magyar kormány készen állt az 1873-ban létrehozott Hajdúdorogi Külhelynökséget⁵ egyházmegyévé továbbfejleszteni, de a latin szertartású katolikus püspökök heves és egyöntetű ellenkezése megakadályozta ezt a

* Kutatásaimat az OTKA K108780 sz. kutatási pályázat keretében végeztem.

1 *Farkas Lajos*: Egy nemzeti küzdelem története. Atheneum rt. Nyomdája, Budapest, 1896.

2 *Szabó Jenő*: A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária-útja, 1896–1912. A szerző dolgozataiból és beszédeiből egybeállította, bevezetővel és jegyzetekkel kíséri: Dr. Sztripszky Hiador. Fritz Ármin Sajtója, Budapest, 1913.

3 *Véghseő Tamás*: A Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának közvetlen előzményei. *Athanasiana* 35 (2013) 109–121.

4 A debreceni bombamerénylet: *Katkó Márton Áron*: Az 1914-es debreceni merénylet. In: *Symbolae: A görög katolikus örökségkutatás útjai. A Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk. Véghseő Tamás. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2010. (*Collectanea Athanasiana* I/3.) 289–321.

5 A külhelynökséghez: *Janka György*: A hajdúdorogi külhelynökség története. In: *Az első magyar nyomtatott Liturgikon megjelenésének 120. évfordulójára 2002. április 18-án rendezett szimpozium anyaga*. Szerk. Ivancsó István, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2002. (*Liturgikus örökségünk* I.) 7–16.

döntést. A kortársakban is nagy megütközést keltő fellépésről 1991-ben Pirigy István, a magyar görögkatolikusok első történetírója, joggal írhatta: „*Ez az esemény a magyar görög katolikusok történetének egyik letragikusabb mozzanata volt. Ekkor ugyanis az egyházmegye felállítására még nem a végtelenségig fokozott nacionalizmus mérgezett légkörében, hanem nyugodtabb politikai körülmények között került volna sor, és kifejlesztésére 33 békeév állt volna rendelkezésre*”.⁶ Míg Pirigy István a rendelkezésére álló sajtóanyag⁷ és történeti irodalom⁸ alapján viszonylag szűkszavúan tudta rekonstruálni az akkori eseményeket, ma már rendelkezésünkre állnak azok a történeti források, melyek alapján részletesebben tudjuk az 1881-es történéseket vizsgálni.

Egy magyar jellegű görögkatolikus egyházmegye felállításának kérdése a magyar nyelv liturgikus használatának szövegkörnyezetében fogalmazódott meg. A 18. század végétől kéziratban terjedő liturgia-fordításokat a magyar nyelvű görögkatolikus közösségek egyre szélesebb körben használták. A reformkor szellemisége és lelkesedése bátorította ezt a gyakorlatot, mellyel szemben a munkácsi püspökök nem emeltek kifogást. A latin szertartású főpásztorok ellenkezése és közbelépése⁹ azonban ráébresztette a magyar görögkatolikusokat arra, hogy a nyelvhasználat kérdésében ki kell lépniük az egyházmegyei keretek közül. A kiegészítést követő enyhülő politikai helyzet is arra bátorította őket, hogy igényeikkel 1843 és 1848 után¹⁰ ismét az országos nyilvánosság elé lépjenek. 1866-ban feliratot intéztek az uralkodóhoz,¹¹ a hercegprímáshoz,¹² a főkancelláriához¹³ és az országgyűléshez.¹⁴ A feliratokban kinyilvánítják nemzeti önazonosságukat („*Mi tősgyökeres magyarok lévén...*” „*...mi magyarok vagyunk s az örökké valóságig azok akarunk maradni*” „*...ünepélyesen ki jelentjük hogy magunknál tős gyökeresebb magyarokat e Hazában nem ismerünk, és nemzetiségünk iránti tántoríthatatlan szeretetben magunkat senki által felül múlni nem engedjük.*”) és kérik ennek tudomásul vételét. Fájdalommal állapítják meg, hogy bár saját hazájukban magyarként élnek, a szertartásuk nyelve miatt

6 Pirigy István: A magyarországi görög katolikusok története. II. kötet, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1991, 94.

7 Pirigy többnyire Szabó Jenő visszaemlékezéseire és összegyűjtött írásaira illetve beszédeire támaszkodott.

8 Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Aurora Könyvek, München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.) és Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. Aurora Könyvek, München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae II.)

9 Scitovszky hercegprímás közbelépésére Popovics Vazul munkácsi püspök 1863. november 11-én már körlevélben volt kénytelen korlátozni a magyar nyelv liturgikus használatát: Munkács Egyházmegyei körlevelek, 1863/4125.

10 Az 1843/44. évi országgyűlésen Zemplén vármegye és a Hajdú kerület követői útján szorgalmazta a görögkatolikus szertartási könyvek kiadását: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. I. kötet. Szerk. Kovács Ferencz, Franklin Társulat, Budapest, 1894. 261., 264. és 617. A szabadságharc idején Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter az 1848. június 19-én Popovics Vazul munkácsi püspökhöz (1837–1864) írt levelében kijelentette, hogy a maga részéről minden támogatást kész megadni a magyarra fordított liturgikus könyvek kiadásához. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (=MNL OL) X 9112 51742. tekercs 983–984 fol. 8489 Cath. Egyh. 1. 138. Kiadva: Véghseő Tamás–Katkó Márton Áron: Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 1. kötet: 1778–1905. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Nyíregyháza, 2014. (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes 4/1.), 17. számú dokumentum.

11 Esztergomi Prímási Levéltár, Esztergom (=EPL) Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. Véghseő–Katkó: i. m. 27. számú dokumentum.

12 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. Kiadva: Véghseő–Katkó: i. m. 28. számú dokumentum.

13 Farkas: i. m. 30–36. Véghseő–Katkó: i. m. 29. számú dokumentum.

14 Farkas: i. m. 36–41. Kiadva: Véghseő–Katkó: i. m. 30. számú dokumentum.

muszkának vagy oláhnak csúfolják őket. Felidézük a román görögkatolikusok példáját, akik nem sokkal korábban szintén nemzeti alapon részesültek az egyházszervezet fejlesztésének kiváltságában. Joggal fogalmazzák meg a kérdést: ha Magyarországon a román görögkatolikusok használhatják anyanyelvüket a liturgiában és rendelkezhetnek saját egyházszervezettel, akkor ugyanezt a magyar görögkatolikusok miért ne igényelhetnék? Egyidejűleg utalnak arra is, hogy a megerősödött nemzetiségi mozgalmak komoly veszélyt jelentenek a magyar görögkatolikusokra. Ismételten kérik a bizánci szertartású liturgikus könyvek közpénzen történő lefordítását és kiadását, illetve megfogalmazzák azt az igényüket, hogy a magyar görögkatolikusok számára létesüljön külön egyházmegye, vagy, ha ez anyagi okokból nem lehetséges, Hajdúdorog székhellyel helynökség.

A felterjesztések sorsa kijózanítóan hatott a mozgalom élén álló hajdúdorogiakra:¹⁵ választ sehonnan se kaptak. Hiába hivatkoztak nemzeti érdekre, a kétszázezer főnyi magyar görögkatolikus népességre és annak jogos igényeire, s az önálló püspökség megalapítása tekintetében hiába támogatta őket a Munkácsi Egyházmegye is,¹⁶ a közgondolkodásban rögzült sztereotípiákat nem tudták legyőzni. A közvélemény a keleti szertartást szorosan a nemzetiségek világához kötötte és képtelen volt szabadulni attól, hogy „magyarág” és „bizánci szertartás” egymást kizáró fogalmak.

Míg Hajdúdorogon a város többnyire biztosítani tudta a gyakorlatban a magyar nyelv liturgikus használatát,¹⁷ más helyeken az egyházi hatóságok korlátozó intézkedéseket foganatosítottak. Éppen az 1866. évi kérvényekkel egy időben zajlottak le Makón azok az események, melyek rávilágítottak a magyar liturgikus nyelv alkalmazásából fakadó konfliktusok súlyára. A város mintegy kétezer fős görögkatolikus közössége már évtizedek óta a magyart használta templomi nyelvként. 1866-ban egy ötven fős román anyanyelvű kisebbség ezt a szokást meg kívánta szüntetni és ebben Iosif Papp-Szilágyi nagyváradi püspök (1863–1873) támogatta őket. A közösség belső békéjét éveken át feldúló ellentétben a püspök azt az álláspontot képviselte, hogy magyar nyelven semmiképpen sem szabad a szertartásokat végezni. Arra akarta kötelezni a makóiakat, hogy alkalmazzanak egy román kántortanítót, aki a templomi éneklést is vezeti.¹⁸ Papp-Szilágyi püspök fellépése igazolta azokat a félelmeket, melyekre a hajdúdorogiak az 1866. évi felterjesztésekben utaltak: az idegen szertartási nyelv veszélyezteti a magyar identitást és a magyar közösségek beolvadásához vezethet.

A hajdúdorogiak felismerték, hogy nem elégséges más városok és falvak magyar görögkatolikus híveire hivatkozniuk, hanem velük összefogva kell ügyüket az országos nyilvánosság elé tární. Már az 1866-ban a képviselőháznak küldött felterjesztésben is engedélyt kértek arra, hogy a magyar görögkatolikusok számára országos értekezlet tartsanak. Ezt az országos népgyűlést 1868. április 16-ra hívták össze Hajdúdorogra. A népgyűlésre 33 egyházközség küldte el képviselőjét (szám szerint 220-at), illetve 20 lelkész jelent meg. Ezen kívül 19 egyházközség és 11 lelkész írásban jelezte, hogy elfogadják a határozatokat. A tanácskozás eredményeként megfogalmazásra kerültek az elérendő

15 Hajdúdorogon élt a legnagyobb lélekszámú magyar görögkatolikus közösség. A város volt egyben a hatalmas kiterjedésű Munkácsi Egyházmegye legnagyobb parókiája.

16 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 32. számú dokumentum. A támogató nyilatkozatot (széküresedés miatt) káptalani helynökként jegyző Csopey Antal (maga is liturgia-fordító) csak illetékesség hiányában nem tér ki a magyar nyelv liturgikus használatának kérdésére.

17 *Véghseő–Katkó*: i. m. 24. számú dokumentum.

18 *Véghseő–Katkó*: i. m. 26., 31. és 33–35. számú dokumentumok. Vö. *Janka György*: A magyar liturgikus nyelv és a makói görög katolikusok. *Athanasiana* 9 (1999) 51–70.

célok: 1. magyar püspökség felállítása Hajdúdorog székhellyel; 2. a liturgikus könyvek közpénzen történő lefordítása és kiadása; 3. a magyar liturgikus nyelv szentesítése. A népgyűlés Állandó Végrehajtó Bizottságot hozott létre, melynek élére a szervezésben nagy érdemeket szerzett Farkas Lajost, Hajdúdorog főhadnagyát választották.¹⁹ A népgyűlés mint a magyar görögkatolikusok önszerveződésének első jelentős megnyilvánulása, illetve annak kétségbevonhatatlan sikere, komoly jelzésnek bizonyult az egyházi hatóságok számára. A népgyűlés egyik résztvevője, a mozgalommal rokonszenvező Szabó György, hajdúdorogi parókus Pankovics püspöknek írt bizalmas jelentésében ezekkel a szavakkal próbálja érzékeltetni a helyzet komolyságát: „*én úgy látom: miszerint mi itt egy nagyszerű áradattal állunk szemközt, melynek útjába állani annyit tenne mint attól elsodortatni [...] vagy ellenállás által a szenvedélyes árt felbőszítve oly végletekre ragadtatni, melyekről az imádandó isteni Gondviselés mentsen meg minket!*”²⁰

Az Állandó Végrehajtó Bizottság felterjesztéseket²¹ és delegációkat küldött Ungvárra, Pestre és Esztergomba. A kedvező fogadtatás ellenére a petíciókra ezúttal sem érkezett válasz. A sürgetések és érdeklődések során ismét világossá vált, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának kérdése komoly félelmeket keltett a római katolikus főpásztorokban. Ezt a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tanácsosa, Lipovniczky István c. püspök, egyértelműen Farkas Lajos értésére adta, aki visszaemlékezésében így idézi fel a tanácsos szavait: „*Mert hát ki áll jól arról, hogy ha ma nekünk megengedik a magyar nyelvű isteni tiszteletet, holnap nem a komáromi magyar ajkú latin szertartásúak fogják-e épen azt követelni? Már pedig ez teljesíthetetlen.*”²² Lipovniczky hivatalból kikérte²³ Simor hercegprímás véleményét, aki nem támogatta se a magyar görögkatolikus püspökség felállítását, sem pedig a magyar nyelv liturgikus alkalmazásának szentesítését. Érvei között figyelemre méltó az a gondolat, mely szerint a magyarosítás szándékát a magyar görögkatolikusok új egyházmegyébe tömörítése nem szolgálja, mert így a teljesen nemzetiségi jellegű rutén és román egyházmegyék még jobban elszigetelődnek a magyarságtól és a magyar kultúrától. A liturgikus nyelv kérdésében kihangsúlyozza, hogy annak megváltoztatása kizárólag az Apostoli Szék jogköre, ugyanakkor tanújelét adja annak is, hogy a magyar ajkú görögkatolikusok nyelvi hátrányainak súlyát nem érzékeli. Nem kis naivitásról tanúbizonyságot téve azt feltételezi, hogy a görögkatolikus püspökök egyike se küld olyan papot a magyar egyházköztségbe, aki a magyar hívek nyelvi adottságaihoz ne igazodna.²⁴

Az önszerveződéssel egyidejűleg egy rendkívül fontos tartalmi kérdés vizsgálata és vitája is megkezdődött: mit jelent tulajdonképpen a „magyar liturgia”? Minden egyes szertartás minden egyes szavának magyarra fordítását és végzését jelenti, vagy pedig csak a nép által is hallott, illetve énekelt részekre vonatkozik? A legjelentősebb liturgiafordítók egyike, Roskovics Ignác 1868-ban Simor hercegprímáshoz intézett tervezetében amellettsz áll síkra, hogy csak a nyilvános részek magyar fordítása készüljön el, míg a pap által mondott úgynevezett „csendes imák” ószlávul, románul vagy görögül lenné-

19 Farkas: i. m. 44–56. A népgyűlés teljes jegyzőkönyvével.

20 Derzhavnyy Arkhiv Zakarpats'koi Oblasti, Beregszász (=DAZO) fond 151. opisz 12. nr. 1754. Kiadva: *Végheő-Katkó*: i. m. 38. számú dokumentum.

21 *Végheő-Katkó*: i. m. 37. és 39. számú dokumentumok.

22 Farkas: i. m. 72.

23 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 3844/1868. Kiadva: *Végheő-Katkó*: i. m. 42. számú dokumentum.

24 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 3844/1868. Kiadva: *Végheő-Katkó*: i. m. 43. számú dokumentum.

nek végzendők. Javaslatot tesz egy ötnyelvű, görög-magyar-ószláv-román-latin nyelvű Liturgikon összeállítására is, melynek bevezetése – érvelése szerint – a különböző nemzetiségek békés egymás mellett élését is szolgálná.²⁵

A hajdúdorogi népgyűlés összekötötte a magyar nyelvű liturgia ügyét a görögkatolikus magyarok számára felállítandó külön püspökség igényével. Pankovics István munkácsi püspök (1866–1874) 1871 szeptemberében Hajdúdorogon tett kánoni látogatása során olyan magatartást tanúsított, mely megerősítette a dorogiakban azt a meggyőződést, hogy a tornyosuló akadályok ellenére céljaik megvalósulása közel van. Nem emelt kifogást az ellen, hogy a jelenlétében magyar nyelven végezzék a Szent Liturgiát. Sőt, az ünnepi pillanatokban a püspök még azt is kijelentette, hogy élete legszebb feladatának tartja, hogy ő legyen az első magyar görögkatolikus püspök.²⁶

Ilyen előzmények után óriási csalódást okozott az uralkodónak az a döntése, melylyel 1873. szeptember 17-én a Munkácsi Egyházmegyén belül Hajdúdorog székhellyel külhelynökséget alapított 33 magyar ajkú egyházközség számára.²⁷ A külhelynökség alapítását előkészítő kormányzat teljes mértékben figyelembe vette a római katolikus főpásztorok aggályait a magyar liturgikus nyelvvel kapcsolatban. S mivel a görögkatolikusok nyíltan megvallották, hogy a saját püspökség egyik legfontosabb feladata a magyar nyelv oltárra emelése, szándékuk ellenére komoly érvet szolgáltatnak az egyházmegye felállítására ellen. A külhelynökség alapítását ugyan maguk a hajdúdorogiak vetették fel arra az esetre, ha az egyházmegye létrehozása anyagi akadályokba ütközne, de annak joghatóságát értelemszerűen az összes magyar ajkú közösségre kiterjeszteni gondolták. Az 1868-ban megtartott hajdúdorogi kongresszus a korábbi javaslattal szemben már egyértelműen egy önálló egyházmegye felállítását kérte. A kormányzat belátta, hogy a magyar görögkatolikusok igényeire valamilyen választ kell adnia, aminek azonban összhangban kell lennie más egyházi érdekekkel is.²⁸ A külhelynökség megalapítása tehát inkább köztes megoldásnak tekinthető. Pásztelyi püspök 1875-ben első külhelynökké Danilovics János székesegyházi kanonokot nevezte ki,²⁹ kinek egyébként is meglehetősen szűk joghatósága³⁰ csupán a szabolcsi főesperesség hajdúdorogi, karászi, máriapócsi, nagykállói, nyírbéltői és timári esperesi kerületeinek parókiáira terjedt ki. Ez később ugyan a szatmári főesperesség nyíri kerületével bővült, de még így is csak egy töredékét fogta össze a magyar ajkú görögkatolikus egyházközségeknek.

25 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 40. és 40a. számú dokumentumok.

26 *Farkas*: i. m. 80–82. A kánoni látogatás után írt beszámolója a hercegprímáshoz: EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 1789/1872. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 44. számú dokumentum. Pankovics püspök látogatása során megcsodálhatta a hajdúdorogi templom új freskóját is, amit az egyházközség az 1868-as népgyűlés után készíttetett és ami a mozgalom ideológiája háttérének megvilágítását is szolgálta. Révész György: Szent István lerombolja a bálványokat című festményén a szent király mellett bizánci szertartású püspökök állnak, hirdetve azt az – akkoriban és még hosszú ideig kétségbe vont – történeti tény, mely szerint a magyarság körében elsőként a bizánci egyház papjai végeztek térítő munkát. A freskó ma már nem látható. Vö. *Terdik Szilveszter*: Szent István király tisztelete a görögkatolikus egyházban. In: István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István király tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Teréz – Smohay András, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2013, 188–204., 189–190.

27 MNL OL K 26 1915-XXV–2855. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 48. számú dokumentum.

28 Vö. Trefort miniszter és Simor hercegprímás levélváltása: EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 987/1873. és 287/1873. *Véghseő–Katkó*: i. m. 46–47. számú dokumentumok.

29 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 49. számú dokumentum.

30 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 50. számú dokumentum.

Danilovics helynök jelentős sikereket ért el viszont a liturgikus fordítások elkészítése terén. 1879 májusában fordító-bizottság felállítását kezdeményezte, melynek tizenhárom éven át tartó munkáját maga irányította. A munkálkodás eredménye négy liturgikus könyv fordítása, ill. kiadása lett.³¹

Alig alakult meg a fordító-bizottság és terjedt el működésének híre, Rómából – x0Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek véleményének meghallgatása után³² – tiltó rendelkezés érkezett a magyar nyelv liturgikus használatát illetően. A Szentszék kötelezte a munkácsi püspököt arra, hogy maradéktalanul állítsa vissza az ószláv nyelv használatát. Páztelyi püspök körlevélben hozta a papság tudomására a magyar nyelv használatának tilalmát, de ez a kialakult gyakorlaton nem sokat változtatott.³³ Annál inkább cselekvésre ösztönözte az Állandó Végrehajtó Bizottságot, mely 1881. január 23-án Hajdúdorogon értekezletet tartott. A tanácskozás eredményeként a Bizottság tagjai kérvényeket nyújtottak be a királyhoz,³⁴ a képviselőházhoz³⁵ és Trefort Ágoston kultuszminiszterhez.³⁶ A felterjesztésekben rámutatnak arra, hogy a külhelynökség nem oldotta meg a magyar görögkatolikusok problémáit, ezért ismét egy önálló egyházmegye felállítását kérik. Az országgyűléshez benyújtott kérvényben utalnak arra, hogy az új egyházmegye előmozdítaná a magyar államnyelv elterjedését a nemzetiségek által is lakott egyházközségekben. Ez az utalás ugyan elsősorban a politikai üzenetekre érzékeny képviselők megnyerését szolgálta, viszont a hajdúdorogi mozgalom hazai és nemzetközi megítélése szempontjából végzetesnek bizonyult. Attól kezdve az alapvetően lelki igények kielégítése céljából útjára indított kezdeményezést a közvélemény, s elsősorban a sajtó egy része nacionalista mozgalomként értelmezte és állította be, melynek célja a nemzetiségek elmagyarosítása. Ezt a bélyeget a magyar liturgia és a magyar görögkatolikus püspökség ellenfelei szinte letörölhetetlenül rásütötték a mozgalomra.

Az 1881. évi felterjesztések kedvező fogadtatásra találtak a képviselőházban és a kormánynál. A kormány már február 12-én felhatalmazta Trefort Ágoston minisztert arra, hogy „ezen folyamodást Ő Felségehez terjeszse s egyuttal Ő Felsége legmagasabb engedélyét kérje arra nézve, hogy ezen ügyben az illető püspök és az érsek primás hoz-

31 A liturgikus kiadványok: 1. Aranyaszájú Szent János atya szent és isteni Liturgiája, Debrecen, 1882. 2. Görög katolikus egyházi szerkönyv (Euchologion), Debrecen, 1883. 3. Szent Nagy Bazil atya szent és isteni Liturgiája, továbbá az előszentelték liturgiája s egyéb egyházi szolgálatok papi imádságai, Debrecen, 1890. 4. Görögszertartású általános egyházi énekkönyv a hozzávaló imákkal. Fordította: Danilovics János. Debrecen, 1892. A bizottságról: *Ivancsó István*: Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1999. (Athanasiana füzetek 1).

32 Archivio Segreto Vaticano, Archivio degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Città del Vaticano (=ASV AES) pos. 882. fasc. 350. fol. 55–91v. *Véghseő–Katkó*: i. m. 179. számú dokumentum.

33 A tiltásra vonatkozó levéltári források egyelőre nem kerültek elő. A munkácsi egyházmegye fegyelmi szabályzatában: „Egyházmegyénk területén levő, és joghatóságunkhoz tartozó nem szlávajku hiveink közötti lelkészetekben az isteni tiszteletnek ugy templombeli, valamint külső szent szolgálatainál a canonisált ol-tárnyelvtől (lyurgicus) csak annyi eltérés türeik meg, amennyit a latinszertartásu kath lelkész testvéreink a saját szertartásbéli isteni tiszteletök, belső és külső szent szolgálataikban a hívők nyelvén végeznek. E szabálytól ő szentsége a római Pápa legmagasb engedélye nélküli eltérést, vagy kihágást, saját felelő-ségükre elkövetni bátorokodó lelkészek szigorú fegyelmi eljárásnak teszik ki magukat.” (1883. március 5–10., VII/25/b.). Közlő: *Petrus Jenő*: A magyarság önvédelme a keleti egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen. Csokonai Nyomda és Kiadó-Részvénytársaság, Debrecen, 1897. 82.

34 Görögkatolikus Püspöki Levéltár, Nyíregyháza (=GKPL) IV–2a. 8/1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 53. számú dokumentum.

35 GKPL IV–2a. 8/1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 54. számú dokumentum.

36 GKPL IV–2a. 8/1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 55. számú dokumentum.

zárulásával előleges tárgyalásokat kezdhessen s azok befejeztével javaslatot terjeszt-hessen elő az iránt, hogy milyen módon lehetne azon kívánalomnak eleget tenni, hogy a magyar ajkú görög katolikusok ne legyenek kénytelenek orosz lithurgiával élni”³⁷. Egy héttel később a képviselőház is megtárgyalta a felterjesztést és azt azzal továbbította a kultuszminiszterhez, hogy a szükséges lépéseket minél előbb tegye meg.³⁸ Miután az Állandó Végrehajtó Bizottság értesült a kedvező fogadtatásról, február 26-án Simor János hercegprímást is értesítette a kérvények beadásáról, s kérte a hajdúdorogi püspökség létrehozásának támogatását a Szentszék előtt.³⁹ Március 4-én Trefort miniszter az uralkodónak is bemutatta a magyar görögkatolikusok kérvényét, aki engedélyezte az egyeztetések megkezdését. Minderről Trefort március 10-én értesítette Simor hercegprímást, s egyúttal véleményét kérte.⁴⁰ A miniszter ugyanazon a napon Haynald Lajos bíborost, kalocsai érseket,⁴¹ illetve a püspöki kar több tagját is tájékoztatta, kiknek szintén kikérte a véleményét. Március 15-én már Serafino Vanutelli bécsi nuncius is tollat ragadott, hogy érdeklődjön Simor hercegprímásnál a sajtóban kerengő hírekről, melyek egy új görögkatolikus püspökség létesítéséről szóltak.⁴² A hercegprímás rendkívül gyorsan, egy héten belül megadta a válaszát a nunciussnak. Tájékoztatása szerint mintegy 130 ezer olyan görögkatolikus él az országban, akik az ószláv és román nyelvet egyáltalán nem értik. Ők arra törekednek, hogy egy önálló egyházmegyébe tömörülhessenek, melynek püspöke majd kieszközli a Szentszéktől, hogy a liturgiában kizárólag a magyar nyelvet használhassák. A fő kérdés tehát – szögezi le a hercegprímás – nem az új püspökség létesítése, hanem a liturgikus nyelv megváltoztatása, ami súlyos következményekkel járhat, mivel arra ösztönözheti a római katolikus híveket, hogy a latin helyett ők is a magyart, a németet vagy a szlovákot kérelmezzék.⁴³

Míg a nuncius egy héten belül választ kapott, Trefort miniszter négy hónapot volt kénytelen várakozni. Bár a püspöki kar többi megkérdezett tagja hamar megküldte ítéletét,⁴⁴ a két legfontosabb, Simor és Haynald bíboros véleménye csak július közepén született meg. A minden bizonnyal egyeztetett válaszadás Haynald aulájából július 14-én,⁴⁵ Simor székhelyéről pedig egy nappal később, július 15-én⁴⁶ indult el a minisztériumba.⁴⁷

37 MNL OL K 27 1881. VI/3. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 56. számú dokumentum.

38 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Kalocsa (=KFL) I.1.c. Haynald Lajos – Politika, 474. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 56. számú dokumentum.

39 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 3297/1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 57. számú dokumentum.

40 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 3297/1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 58. számú dokumentum.

41 KFL.I.1.c. Haynald Lajos – Politika, 474. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 59. számú dokumentum.

42 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 1648/1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 60. számú dokumentum.

43 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 1648/1881/a. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 61. számú dokumentum.

44 Pl. Zalka János győri püspök már március 21-én postázta véleményét, melynek másolatát Haynaldnak is megküldte: KFL.I.1.c. Haynald Lajos – Politika, 974. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 62. számú dokumentum.

45 KFL.I.1.c. Haynald Lajos – Politika, 706. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 64. számú dokumentum.

46 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 3297/1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 65. számú dokumentum.

47 Trefort miniszter július 5-én levélben sürgette Haynald bíborost a válaszadásra, aki ezt a sürgetést rossz néven vette. Válaszában jelzi, hogy igen sok elfoglaltsága közepette nem feledkezett meg a hajdúdorogi püspökség ügyéről, s válaszát már tisztázzák a fogalmazók. Megjegyzi, hogy a miniszter minden bizony-

Mielőtt a miniszter választ kaphatott, Haynald bíboros már június 30-án tájékoztatta Ludovico Jacobini bíboros-államtitkárt arról, hogy milyen véleményt fognak adni ő és püspöktársai.⁴⁸ A kalocsai érsek levelében beszámolt arról, hogy a magyar görögkatolikusok felterjesztésére a legmagasabb kormányzati szinten napirendre került egy új görögkatolikus püspökség felállítása az egykor ruszin, de már magyar anyanyelvűvé vált és magyar liturgiát kérő hívek számára. A vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatalosan is véleményadásra kért több püspököt, köztük a levélíró, akik mindannyian elutasító választ adnak. Legfőbb veszélynek Haynald azt tartja, hogy a magyar görögkatolikusok példáján felbuzdulva a latin szertartású katolikusok is követelni fogják a magyar nyelv templomi használatát. Hasonló igénnyel lépnek majd fel a németek, a szlovákok és a horvátok is, ami végeredményben az ország belső békéjét is veszélyezteti. Utal arra is, hogy a háttérben egyesek személyes ambíciói is felfedezhetők, akik szívesen állnának püspökként az új egyházmegye élére, illetve szívesen fogadnának kanonoki kinevezéseket.

A Trefort miniszternek megküldött válaszát⁴⁹ Haynald bíboros két részre tagolja. Mivel megítélése szerint a hajdúdorogi püspökség kérdése elsősorban a magyar nyelv liturgikus használatáról szól, nézetei megfogalmazásakor először erről a kérdéstről fejt ki a véleményét és ennek ad nagyobb teret. Levelének második részében – az elsőhöz képest nagyon szűkszavúan – foglalkozik magával a magyar görögkatolikus püspökséggel.

A liturgikus nyelv kérdésében a kalocsai érsek saját egyházmegyéjének tapasztalataiból indul ki. Bár ezeket levele első részének végén részletezi, nyilvánvaló, hogy ez az egyértelműen negatív tapasztalat alapvetően határozza meg elutasító hozzáállását. A bíboros hosszasan részletezi, mennyi bonyodalom származik abból, míg a nemzetiségileg vegyes plébániák pontosan meghatározzák, mikor melyik nemzetiség nyelvén hangozzék el imádság és ének az egyes liturgikus eseményeken. Számos konfliktus forrása, ha az egyes helyeken idővel megváltozott nemzetiségi arányokat nem követi az egyházi hatóságok által előírt és jóváhagyott nyelvhasználati rend. A bíboros tehát alapvetően ódzkodik attól, hogy a nemzetiségi kérdés a liturgikus nyelvhasználat problémáján keresztül bekerüljön a templomba. Éppen ezért a magyar – vagy ahogyan Haynald fogalmaz – a magyarrá lett orosz görögkatolikusok azon törekvése, hogy szertartásaikban, s különösen is a szentmisében kizárólag a magyar nyelvet használják, sem egyházi, sem pedig állami szempontból nem kívánatos. A bíboros biztos abban, hogy a görögkatolikusok példáját más nemzetiségek is követni fogják és ez plébániái szinten a templomi közösségek szétszakadását fogja előidézni. Ez nem csak egyházi szempontból jár majd súlyos következményekkel, hanem a magyar állameszme tekintetében is. Ugyanis a nemzetiségileg elkülönülő templomi közösségekben nem lesz többé lehetőség a magyar államnyelven elhangzott prédikációkra és katekézisre, ami a gyakorlat szerint a magyarsághoz való szinte észrevétlen asszimiláció fontos eszköze volt. A bíboros véleménye szerint a görögkatolikusok a nyelvhasználat területén nem kívánhatnak többet, mint a latin szertartású katolikusok, kiknek liturgikus gyakorlatában a magyar nyelv a szükséges mérték-

nyal maga is rendelkezik személyes tapasztalattal azzal kapcsolatban, hogy a hivatali ügyek gyakran feltorlódnak, s intézésük késedelmet szenved. A bíboros utal arra, hogy ő maga már két éve vár választ Trefort minisztériumától egy alapítványi ügyben beterjesztett kérvényére, de arra – és itt szó szerint idézi Trefort levelét – „választ nyerni mindeddig nem voltam szerencsés”. KFL.I.1.c. Haynald Lajos – Politika, 474. Trefort 1881. július 5-én kelt levele és Haynald válaszána fogalmazványa.

48 KFL.I.1.c. Haynald Lajos – Politika, 1547. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 63. számú dokumentum.

49 KFL.I.1.c. Haynald Lajos – Politika, 706. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 64. számú dokumentum.

ben helyet kap. Haynald szerint a latin és a bizánci liturgia között nincsenek olyan nagy eltérések, melyek ne tennék lehetővé, hogy a nép magyarul énekeljen, illetve magyar nyelven hallgasson prédikációt és katekézist. Megítélése szerint ez bőségesen elegendő a hitben való megerősödéshez és a lelki gyarapodáshoz, míg a teljes magyar nyelvű liturgia – aminek szentszéki jóváhagyása egyébként is irreális – teljesen felesleges.

A nyelvhasználat kérdésében kifejtett véleményéből következik, hogy a hajdúdorogi püspökség felállítását is haszontalannak tartja. Biztos abban, hogy a fennálló görögkatolikus egyházkormányzati rendszer garantálja azt, hogy a magyar hívek jogos nyelvhasználati igényeit a püspökök figyelembe vegyék, s ha az mégse történne meg, a magasabb szintű egyházi hatóságok, illetve maga a kormányzat is lépni tud az ügyben. A Vallásalap egyébként is súlyos problémákkal küzd, azt egy felesleges püspökség kiadásaival terhelni nem szabad. Haynald bíboros levelében többször is utal személyes ambíciókra, mellékes érdekekre.

Simor hercegrímás kalocsai bíboros-társánál tömörebben megfogalmazott elutasító véleménye⁵⁰ szintén a liturgikus nyelvhasználatból indul ki. Meggyőződése, hogy a Szentszék a magyar nyelv liturgikus használatát nem fogja engedélyezni. Ha valamilyen csoda folytán erre mégis sor kerülne, egy magyar püspökség felállítását még ez sem indokolná, hiszen a mostani – teljesen törvénytelen és elfogadhatatlan – gyakorlat (ha egyáltalán igazak, az erről szóló hírek) is azt igazolja, hogy ósláv liturgikus nyelvű egyházmegyékben is van mód a magyar nyelv használatára. Levelében a hercegrímás is utal a precedensben rejlő veszélyekre, s nem felejtí el megemlíteni a mozgalom mögött álló egyéni ambíciókat sem.

A két bíboros elutasító véleménye mellett a püspöki kar többi megkérdezett tagja közül Zalka János győri és Mihai Pavel nagyváradi görögkatolikus püspök elvetette a Hajdúdorog székhellyel felállítandó magyar görögkatolikus püspökség gondolatát, míg Pásztélyi Kovács János munkácsi és Tóth Miklós eperjesi püspökök támogatták azt. A Hittudományi Kar tanárai szintén elutasító választ adtak.⁵¹ A püspököktől beérkező vélemények közül egyelőre Zalka János győri püspök levele került elő.⁵² Zalka püspök levelét azzal a megállapítással kezdi, hogy az országgyűlés nem illetékes új püspökségek felállításának ügyében. A magyar közjog csak az uralkodó főkegyúri jogát ismeri, aki a Szentszékkel együttműködve hozhat döntést ilyen ügyekben. Az új görögkatolikus egyházmegye alapításának kérdését gyakorlatiasan közelíti meg. Komoly feszültségforrásnak tartja azt, ha a rutén és román görögkatolikus püspökök választás elé kerülnek és nyilatkozniuk kell, mely parókiákat tekintik magyarnak, következésképpen az új egyházmegyébe sorolandónak. Ha lemondanak parókiákról, számíthatnak a saját nemzetiségükből érkező támadásokra. Másrészt az érintett közösségek maguk se egységesek: lesznek hívek, akik az új egyházmegyébe kíváncsiak, míg mások maradnának a régiiben. „Kész itt is a szakadás. Mindegyik fél követelné a templomot, mindegyik fél követelné az iskolát” – fogalmazza meg félelmeit Győr püspöke. A magyar állameszme szempontjából aggályosnak tartja azt is, hogy egy magyar görögkatolikus püspökség felállítása után a rutén és román egyházmegyék még inkább elszigetelődnének és eltávolodnának a

50 EPL Simor Cat. D. Hajdúdorog, 11. 15. doboz. 3297/1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 65. számú dokumentum.

51 *Salacz*: i. m. 150–151.

52 Másolata a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: KFL.I.1.c. Haynald Lajos – Politika, 974. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 62. számú dokumentum.

magyarságtól. Innen pedig már csak egy lépés a skizma, hiszen „*a tapasztalás többször megmutatta már, mily vékony többeknél azon szál, mely az unióhoz fűz, ha ezek kötelékét nem erősíti a vallásalap pénztára*” – fogalmazza meg hízelgőnek igazán nem nevezhető véleményét. Zalka püspök levelének második részében alapos és hosszas elemzésben a magyar nyelv liturgikus használata ellen érvel, majd a két bíboros által is felhozott két érveléssel zárja sorait: egyéni ambíciókat feltételez a háttérben, illetve kizárja, hogy a Val-lásalap újabb püspökség költségeivel lenne terhelhető.

A kormány látva a püspökök ellenkezését több mint egy évtizedre levette a napirend-ről az egyházmegye alapításának kérdését, s attól kezdve kormánykörökben arra az ál-láspontra helyezkedtek, hogy mindaddig nem lehet szó új görögkatolikus egyházmegye alapításáról, míg a Szentszék a magyar nyelv használatát nem engedélyezi.

Tizenkét évvel később Ivánkovics János (későbbi rozsnói megyéspüspök) minisz-teri tanácsossá történt kinevezésekor vette elő ismét az ügy aktáit. Az apropót Mihai Pavel nagyváradi görögkatolikus püspök azon intézkedése adta, mellyel elrendelte az egyházmegye magyar iskoláiban a román nyelv tanítását. Ez az országos felzúdulást⁵³ keltő intézkedés kormánykörökben ismét aktuálissá tette a magyar görögkatolikus egy-házmegye létesítését. Ivánkovics pedig megvizsgálva az 1881-ben keletkezett iratokat részletes elemzést készített és alaposan kidolgozott javaslatot tett a hajdúdorogi püspök-ség felállítására tárgyában.⁵⁴ A figyelemre méltó indítványból most csak az 1881-ben be-küldött vélemények elemzését vizsgáljuk, mert Ivánkovics tanácsos is megfogalmazza azt az ellenvetést, mely a latin szertartású főpásztorok legfőbb félelmével kapcsolatban a korabeli görögkatolikusok is hangoztattak, minden eredmény nélkül.

Ivánkovics tanácsos az öt elutasító ítélet (Haynald és Simor bíborosok, Zalka és Pavel püspökök, illetve a Hittudományi Kar) közül az esztergomi érsek és a nagyváradi püspök írásáról lesújtó véleménnyel van: „*Az első csak azt bizonyítja be, hogy mikor az érvek elfogynak, akkor a gyanúsítás szokott következni, a másik pedig azt, hogy a püspök úr a fenforgó ügyben teljesen tájékozatlan volt...*” Részleteiben elemzi viszont Zalka püspök, a Hittudományi Kar és Haynald bíboros elemzését, melyeket alaposaknak és jól átgondoltaknak, de következtetéseikben mégis vitathatóknak tart. Haynald bíboros azon vélekedéséhez, mely szerint a görögkatolikus püspökök a magyar hívekhez olyan papokat küldenek, akik figyelembe veszik nyelvi igényeiket, Ivánkovics tanácsos ezt a megjegyzést fűzi: „*Boldog hit, mellyel az elhunyt nagy ember lelke jobb hazába szállt! Ha egéből visszanéz e földre, ma ezt aligha irná vagy mondaná.*”

A latin főpásztorok újra és újra megfogalmazott és kihangsúlyozott félelmére, mely szerint ha a magyar görögkatolikusoknak engedélyezik a magyar nyelv használatát, ak-kor a latin szertartásúak is azt fogják követelni, Ivánkovics ezt válaszolja: „*És habár a gör. szert. kath. papság már akkor több helyen magyar nyelven végezte az isteniszteletet és tudomásom szerint így végzi ezt ma is több helyen, még sem hallottam eddig, hogy a róm. katolikusok azon a vidéken olyan természetű mozgalmat indítottak volna, mint a milyenre nézve a boldogult kalocsai érsek aggodalmát fejezte ki. Így épen Hajdú-Do-roghon a 7315 lélekből álló gör. szert. katolikusokkal vegyítve él 429 róm. kath. és az*

53 Pl. A kormány és a nemzetiségek. Budapesti Hírlap, XIII. évfolyam, 217. szám, 1893. augusztus 8. 1. oldal.

54 MNL OL K 721 I/a–1881. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 67. számú dokumentum. Ekkor Vaszary her-cegprímás vetette le a napirendről a kérdést. EPL Vaszary Cat Dc. Hajdúdorog, 4315/1894. Kiadva: *Véghseő–Katkó*: i. m. 68. számú dokumentum.

ottani róm. kath. plebánia részéről nem tétetett jelentés olyan mozgalomról, mintha az ő hívei is kívánnák a magyar isteni tisztelet behozatalát. Némileg bizonyítja állításom helyességét az is, hogy az országban igen sok helyen a reformált egyházak hívei vannak többségben és isteni tiszteletüket anyanyelvükön végzik, a római katolikusok azért még sem tette lépéseket a magyar lyurgia behozatalára.”

Tény, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezése a görögkatolikus közösségekben egy már évtizedek óta viszonylag széles körben elterjedt gyakorlat szentesítését jelentette volna. Ezt a latin főpásztorok nem vették figyelembe, s nem mérlegelték az addigi tapasztalatokat, melyek valóban arról árulkodtak, hogy a görögkatolikus gyakorlatnak nincsen semmilyen „bomlasztó” hatása az ugyanazon térségben élő római katolikus közösségekre. Simor bíboros levelében azt olvashatjuk, hogy az élő gyakorlatról szóló információk eljutottak hozzá, de azokat nem fogadta kétkedés nélkül („*ha igaz, miről magánuton vett tudósítások értesítenek*”)⁵⁵ és nem tartotta szükségesnek, hogy az addigi tapasztalatokat alaposabb vizsgálat alá vesse. Mivel a nemzetiségi zavargások és békétlenségek lehetőségével való riogatás és az egyéni ambíciók kihangsúlyozása kényelmesebb megoldásnak tűnt, a megkérdézett főpásztorok inkább ezt az utat választották.

A történelem nem igazolta döntésüket. A magyar görögkatolikusok kitartó küzdelme három évtizeddel később meghozta első gyümölcsét, a saját egyházmegyét. Igaz, a három évtizednyi késés súlyos, a közösség későbbi fejlődését alapvetően negatívan befolyásoló következményekkel járt.

55 Vö. 51. l.j.

JANKA GYÖRGY

„KIVÁLÓAN KÉPZETT HITTUDOR, ORTODOX KATOLIKUS,
BECSÜLETES LELKÜLETŰ HAZAFI...PÉDÁS PAPA”

Vályi János eperjesi püspök (1882–1911)

A nagy kiterjedésű munkácsi görögkatolikus egyházmegyéből I. Ferenc osztrák császár és magyar apostoli király 1816. február 6-án állította fel az eperjesi görögkatolikus püspökséget. Az új egyházmegyét 1818. szeptember 22-én kiadott „Relata semper” kezdetű bullájával kanonizálta VII. Piusz pápa (1800–1823). Az egyházmegye első püspöke Tarkovics Gergely (1816–1841), a második Gaganecz József (1842–1875) volt. A harmadik főpásztor, Dr. Tóth Miklós (1876–1882), a budapesti egyetem teológiai karán a morális professzorságból nyert kinevezést, de püspökké szentelésének hatodik évfordulóján elhunyt.

A széküresedést követő lehetséges jelöltekről Hidasy Kornél VKM osztálytanácsos, választott tribunicus püspök, később szombathelyi megyéspüspök (1882–1900) informálta a Vaszary Kolos OSB. primást s említi, hogy Schuster Konstantin O. Sch. P., kassai püspök szerint (1877–1887) Vályi Jánost, mint „kiválóan képzett hittudort, ortodox katolikust, becsületes lelkű hazafit, szerény magaviseletű példás papot” ajánlotta a miniszter figyelmébe. E jellemzés annyira találó, s, mintegy önbeteljesítő jóslattá vált Vályi esetében, hogy bemutatását, főpásztori tevékenységét e jellemrajz segítségével szeretném kifejteni.

KIVÁLÓAN KÉPZETT HITTUDOR

Vályi János 1837. szeptember 22-én született a Szabolcs megyei Ó-Vencsellőn (ma Gávavencsellő). Ránk maradt keresztelési anyakönyvében, melyet a nyíregyházi Görög Katolikus Püspöki Levéltár őriz a keresztelő szeptember 24-én volt. Popovics János tokaji paróchus és hegyaljai esperes keresztelte meg Vályi János helybeli görögkatolikus paróchus és Medveczky Antónia János nevű gyermekét. A keresztszülők Rochobách Leopold és Keller Anna voltak.¹ A munkácsi egyházmegyes korabeli schematizmusok szerint az édesapa 1804-ben született és 1830-ban szentelődött pappá. Először a nagyszülősi esperesi kerületben Fancsikán volt adminisztrátor, majd Óvencsellőn paróchus. Későbbi állomáshelyei Ópályi, Nyírtass, Hajdúböszörmény, és Nyírkarász voltak. Innen vonult nyugdíjba, és Sándor fiánál lakott, aki ebben az időben Kislétán volt paróchus. Az apa 1884. május 11-én halt meg.² Egy későbbi vizsgálatból tudjuk,

1 Görög Katolikus Püspöki Levéltár (GKPL) (Nyíregyháza), III -1 - a. Parókiák iratai, Hajdúdorogi egyházmegyei parókiák, anyakönyvek, Vencsellő, I. kötet 32.

2 Schematismus Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsensis ad Annum Domini 1886. Ungvar, 1885. 305.

hogy legalább hat gyermeke volt, akik közül három fiú Ungváron tanult jó minősítéssel. Egy ajánlólevélből az is kiderül, hogy a püspök két fiútestvére római katolikus pap lett.³

Az ifjú Vályi János középiskolai tanulmányait Debrecenben, Ungváron és Nagyváradon végezte.⁴ A teológiát Ungváron kezdte el és fejezte be. 1865-ben szentelték pappá, ezután püspöke Bécsbe küldte magasabb teológiai tanulmányok céljából az Augustineumba. Itt nyerte el a teológiai doktori címet. 1869-ben sátoraljaújhelyi segédlelkész lett, 1870-ben az ungvári papnevelő intézetbe kapott kinevezést, ahol az egyháztörténelem és az egyházjog tanára lett. Pankovics István munkácsi püspök kinevezte az árva papfiúk intézete igazgatójának. Lelkiismeretes munkája jutalmaként pápai kápláni kitüntetést kapott 1870-ben, 1873-ban szentszéki tanácsos, 1874-ben a pesti egyetem hittudományi karának bekebelezett tagja, 1878-ban tiszteletbeli kanonok lett.⁵

Az Esztergomi Primási Levéltárban az első vele foglalkozó iratcsomó 1882 nyarán keletkezett az üresedésben lévő eperjesi püspöki szék betöltésével kapcsolatban.⁶ A fentebb említett Hidasy Kornél levele szerint öt név forog a köztudatban, ezek: Sztompák Ignác eperjesi kanonok, aki azonban özvegyember és gyerekei is vannak, Kotradov Mihály káptalani helynök, aki az elhunyt Tóth Miklós püspök jobbkeze volt, Danilovics János kanonok és hajdúdorogi külhelynök, Firczák Gyula kanonok és papnevelő intézeti igazgató, és Vályi János tiszteletbeli kanonok és teológiai tanár. A kassai római katolikus püspök Vályi Jánost, mint „kiválóan képzett hittudort, ortodox katolikust, becsületes lelkű hazafit, szerény magaviseletű példás papot” ajánlotta a miniszter figyelmébe, akit a latin szertartású papság az egyetlen méltó jelöltnek tart a püspöki szék betöltésére. Hidasy a továbbiakban ismertette a primással a többi lehetséges jelölttel kapcsolatos kifogásokat. Firczák Gyula kanonokot igen hiú, könnyen költekező, nagy gavallér embernek mondják az eperjesiek, akinek van ugyan képzettsége és külső finomsága a püspöki székre, de nem lenne áldozatkész, mert szereti maga körül a nagy társaságokat, ráadásul özvegy, akinek néhai felesége révén nagy rokonsága van. Danilovics János kanonok ugyan nőtlen és képzett pap, de jelleme nem megbízható, mert hálátlan lett jótevője, Pankovics püspök iránt. Végül az esztergomi érsekség is Vályit javasolta az eddigiekhez képest kiemelve, hogy a munkácsi és eperjesi egyházmegyében ő az egyetlen teológiai doktor, és mivel két testvére is római katolikus pap mentes a rokonok nagy számától, s kifogástalan jellemű és magaviseletű, köztiszteletben álló pap, aki a püspöki székben a hazának hű és tántoríthatatlan oszlopa lesz.⁷

Ferenc József király 1882. október 11-én eperjesi püspökké nevezte ki Vályi Jánost. XIII. Leó pápa 1883. március 15-én prekonizálta. Pásztélyi Kovács János munkácsi püspök 1883. május 20-án szentelte fel az ungvári székesegyházban.

Nyomatásban kiadott székfoglaló beszéde mottójául Jn 8,12 versét választotta: „Én vagyok a világ világossága”, s a számos idézettel alátámasztott evangéliumi üzeneten túl

3 Görög Katolikus Püspöki Levéltár, (GKPL) (Nyíregyháza), IV–2-a Egyéb szervek, Hajdúdorogi Esperesi Levéltár iratai, egyházigazgatási iratok 107/1860.

4 Dr. Vályi János. Vasárnapi Újság 1903. (50. évf) 44. szám, november 1. 733.

5 *Pirigyi István*: A magyarországi görög katolikusok története. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1990. II. 79–81. Emlékkönyv 1883–1903 mellyel Nagyméltóságú és Főtisztelendő Dr. Vályi János eperjesi megyéspüspök úr húsz éves püspöksége évfordulóját ünnepli az eperjesi gör. kath. egyházmegye papsága és hívei. Eperjes, 1903. 26.

6 Esztergomi Primási Levéltár (továbbiakban PL) Acta Suffraganea Cat. C/D. 2791/1882 N. 9. secr. 1882. június 17.

7 „u.o.”, „Joannem Vályi canonicum honorarium pro hac sede eppali aptissimum haberi et commendari”

nagy hangsúlyt helyezett a kor társadalmi kérdéseire is, többször idézve Chateaubriand: A kereszténység szelleme c. híres könyvéből. A dekadens római birodalom erkölcsi válságából a kereszténység hozott újjászületést, emberi méltóságot, az alázatos hit legyőzte az erőszakot, s csak az evangélium ad egyenlőséget és testvériséget, hoz új teremtést. Kiemelte a keresztény nevelést már a zsenge gyermekkorban kell kezdeni szóval és példával, s ez nélkülözhetetlen az egészséges család és társadalom számára. Kidomborította a hazaszeretet jelentőségét, a hívek imáját kérte a pápa, az uralkodó, a haza, az egyházmegye és a saját számára is.⁸

Főpásztorként anyagi és szellemi erőt nem sajnálva mutatta meg az oktatás és nevelés fontosságát. 1886-ban új szemináriumot épített, melyet hét évvel később (1903) kibővített. Saját pénzből építette fel az eperjesi görögkatolikus tanítóképző intézetet és az internátust, mely az 1895/96-os évvel kezdte meg működését.

Pap Árva Lány Intézet alapítását határozta el 1908-ban és nevelőkül olyan nőket szánt, akik szakirányú, de legalább polgári iskolai végzettséggel rendelkeztek, és elvégezték a noviciátust egy kijelölt apácázárdában, utána három évre egyszerű fogadalmat tesznek, amit vagy megújítanak, vagy visszatérnek a világi életbe.⁹

ORTODOX KATOLIKUS

Végig nagy becsben tartotta maga és egyházmegyéje katolicitását. Nem mulasztotta el az Apostoli Szentszék határozatait papjaival megismertetni és végrehajtani.

Így volt ez a kassai vértanúk boldoggá avatásának közlésével és a teljes latin nyelvű bulla közreadásával.¹⁰

A Szeplőtelen Fogantatás dogmája kihirdetésének 50. évfordulója szintén szép alkalmat adott a katolikus egység megünneplésére, hangoztatva, hogy Mária országában görögkatolikusként szerkönyveinkben már az V. századtól kezdve jelen van a kiemelt Mária tisztelet, és ez kétszeres öröm az ünneplésre és a teljes búcsú elnyerésére. Az ünnep megtartása előtt három este parakliszit rendeltek el imádkozni, majd szentgyónás és az ünnepi liturgián szentáldozás, az ünnep vigíliáján félórás harangszó, a liturgia végén „Te Deum” emelte az ünnep fényét.

Rómával egységben hirdette ki, és tette közzé szó szerint X. Piusz „Acerbo nimis” enciklikáját 1905-ben, (a korszerű hitoktatás fontosságáról)¹¹, a Klérus Kongregáció döntését arról, hogy az egyik szemináriumból elbocsátott papnövendéket nem szabad a másikba felvenni¹², a Zsinati Kongregáció állásfoglalását a napi áldozásról¹³. Szó szerint, majd magyar fordításban közzétette a „Ne Temere”¹⁴ dekretumot, közölte a

8 „Egyházi beszéd, melyet Vályi János Isten és az Apostoli szék kegyelméből eperjesi püspök hittudor és a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem Hittani Karának bekebelezett tagja püspöki széke elfoglalása alkalmából híveihez intézett”. Ungvár, 1883. 3–16.

9 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1908. VIII. 3339/1908. 1.

10 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1904. 16. 702/1904. 16–31.

Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1904. 20. 1300/1904. 34–36.

11 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1905. XXXI. 2235/1905. 58–62.

12 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1906. V. 1917/1906. 28–30.

13 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1906. XI. 3236/1906. 53–60.

14 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1907. IX. 4234/1907. 63–67.

„Pascendi Dominici gregis”¹⁵ bullát, (a modernizmus elítélése), örömmel továbbította papjainak a Szentatya Szent Erzsébetéről írt levelét.¹⁶

X. Piusz aranymiséje kapcsán csatlakozva a Bolognában megalakított jubileumi bizottsághoz, imamozgalmat hirdetett, hogy Isten országa tovább terjedjen a szívekben, és adománygyűjtést a pápa szándékára, melyért az adomány nagyságától függően szentképet lehetett köszönetképpen kapni. (10 fillérért egy Fájdalmas Anya képecskét de la Roche nyomán, 5 K. Szentcsalád olajnyomat 18x19 Müller nyomán, 10 K. 96x35 Szent Ferenc olajnyomat Guido Reni nyomán 15 K Pádúai Szt. Antal (72x49).¹⁷

Fontos kiemelnünk, hogy ugyanakkor Vályi püspök a legmesszebbmenőkig tekintettel volt a görög szertartás megőrzésére. Tanújelet adta ennek a naptáregyesítés kérdésével kapcsolatban, amikor az egyházmegye többségét alkotó szláv hívek érzéseire apellált, akiknek a régi naptár „görög katolicizmusuk megtestesülése, hitük tengelye.” A Galíciával és Oroszországgal való kapcsolatok miatt a papságot véleménykérésre utasította a hívek hangulata, gondolkodásmódja tekintetében, nehogy botrány, zavargás viszály bontakozzon ki.¹⁸

Ugyanezen elv mentén kért véleményt a papságtól, hogy a lelki élet fellendítésére missziókat tartanának és Paraklisz társulatokat szerveznének, akik az imádság mellett felolvasó és előadó esteket is szervezhetnének a vallásos műveltség terjesztésére. Megjegyzendő, hogy itt még nincs szó Rózsafüzér társulatokról!¹⁹

BECSÜLETES LELKŰ HAZAFI

A magyar görögkatolikusok örök hálával tartoznak Vályi püspöknek, hogy 1900. március 9-én, amikor XIII. Leó pápa fogadta a csaknem 500 magyarországi zarándokot a Vatikánban, az eperjesi főpásztor latin nyelvű beszédében kérte a magyar liturgikus nyelv szentesítését a Szentatyától. Beszédében kiemelte, hogy a munkási és eperjesi egyházmegye papjai és hívei örömmel jöttek Rómába a jubileumi szentévben hálát adni és teljes búcsút nyerni. Szeretnék kinyilvánítani legmélyebb hűségüket és hódolatukat a szentatyának a sok jótéteményért, amellyel elhalmozta őket. Szeretné a Szentatya figyelmébe ajánlani az emlékkönyvet, melyben kétszázezer magyar görögkatolikus hívó kéri a görög liturgiában a magyar nyelv apostoli jóváhagyását. A memorandumban közölt okoknál fogva kéri a magyar hívek igazságos kérését meghallgatni, és a magyar nyelv liturgikus alkalmazását jóváhagyásával szentesíteni.²⁰ A zarándoklat és a bátor beszéd emlékére 1903. október 27-én, Eperjesen Vályi János 20 éves püspöki jubileumán Szabó Jenő a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságának az elnöke népes delegáció élén köszöntötte a jubiláns püspököt és ajándékba egy pásztorbotot nyújtott át, melynek egyik oldalán Roskovics Ignác festőművész Patrona Hungariae című festményképe, a másik oldalon Szent Miklós püspök képe volt látható. Szabó Jenő köszöntőjében kiemelte, ahogyan Szent Metód elérte a pápánál a szláv nyelv egyházi használatát, úgy

15 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1908. II. 1168/1908. 9–51.

16 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1907. XI. 5247/1907. 97–102.

17 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1906. V. 1629/1906. 23–24.

18 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára. 1911. IV. 1587/1911. 25–26.

19 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1911. VI. 2291/1911. 40.

20 Emlékkönyv a görög szertartású katolikus magyarok római zarándoklatáról. Bp., 1901. 24–26.

kéri a magyarok is saját nyelvük liturgikus használatát. Vályi János válaszában a magyar liturgia ügyét méltányosnak, jogosnak és igazságosnak nevezte, és biztosította a küldöttséget, ezt az ügyet, ahogyan a múltban, úgy a jövőben is képviselni fogja.²¹

II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társainak újratemetése 1906. október 29-én, Kassán szintén alkalmat adott a hazafias érzelmek kifejezésére. A püspök elrendelte, hogy az ünnepségen minél több pap vegyen részt fekete miseruhában. „Őseink, -mint a magyar szabadság *leghűségesebb* bajnokai- fegyverrel kezükben küzdöttek a nagy szabadsághős zászlai alatt, illő, hogy az ősök unokái a kegyelet pálmaágával kezükben jelenjenek meg azon az ünnepen, midőn a nemzet hazáhozza s itthon – küzdelmei és dicsősége színhegyén – az édes hazai földbe helyezi el kibujdosott uruk és vezérük porait.” A temetés napjára panachidás gyászliturgiát rendelt el minden templomban félórás harangszóval, iskolaszünettel és ünnepélllyel. A vasútvonal melletti falvakban a vonat elhaladtakor az összes harang zúgjon.²² A következő évben pedig egy II. Rákóczi Ferenc életét és a bujdosók temetését tartalmazó füzetet ajánlott magvásárlásra a híveknek tót nyelven.²³

Az apostoli király tiszteletére I. Ferenc József megkoronázásának 40. évfordulóján nyílt kiváló lehetőség. A püspök 1907. június 8-án ünnepi liturgiát, Te Deumot, félórás harangszót az iskolában a tanítóknak hazafias beszéd tartását rendelt el.²⁴

A magyar görögkatolikus hívek ellátására ajánlotta papságának a Kutka János féle ruszin kiskatekizmus(1801) Szémán István általi magyar fordításának megrendelését, kiváltva ezzel a latin szertartású magyar katekizmusok használatát.²⁵ Még ebben az évben Veritas könyvét is ajánlotta megvételre a magyarországi románokról.²⁶

Gróf Széchenyi István halálának 50. évfordulója alkalmából papjainak kifejtette, hogy Széchenyit a Gondviselés azért adta, hogy „mint a nemzeti közművelődés világitó oszlopa megjelölje és megvilágítsa...az irányt, amely felé a nemzetnek haladnia kelljen...és eszméinek és terveinek életbe léptetése által a nemzet létét és fennmaradását az európai polgárosodás útján biztosítsa Európa előrehaladottabb nemzetei között. Ő volt az, aki nagy lelkesedéssel és prófétai ihlettel kiáltotta oda a nemzet jövőjében kételkedőknek, hogy „Magyarország nem volt, hanem lesz!” 1910. március 22-én iskolaszünetet, és ünnepségeket rendelt el.²⁷

SZERÉNY MAGAVISELETŰ PÉLDÁS PAP

Vályi János püspökként is egyszerű életet élt, takarékoskodott, hogy minél többet adhasson. Már említésre került, hogy saját pénzén építette fel a tanítóképző intézetet, 1891-ben renováltatta a székesegyház külsejét, új harangokat vásárolt. Az Esztergomi Prímási Levéltár több dokumentumot is őriz, melyben az érsek metropolita hozzájárulását kéri az eperjesi püspök az egyházmegye törzsvagyonának gyarapításához. Például a

21 A Mária-Pócsi Csodatevő Boldogságos Szűz Mária naptára az 1905-ik évre. Szerkesztette: *Melles Emil*. Szatmárnémeti, 58–60.

22 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1906. XV. 4679/1906. 83–84.

23 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1907. I. 5695/1906. 5.

24 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1907. V. 2340/1907. 34.

25 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1908. VI. 2889/1908. 94–95.

26 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1908. VII. 3177/1907. 103–104.

27 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1910. III. 1408/1910. 29.

Heves megyei Karácsondon 1 119 000 koronáért 1700 magyar holdnyi birtokot vásárolt a püspökség számára.

Mivel a századfordulón a hívek egyre nagyobb számban kezdtek beköltözni a falvakból a városokba a püspök számukra egyházközségeket szervezett és templomépítéseket kezdeményezett. Bártfán, Somoson, Lócsén, Kis-Szebenben, Kassán az Ő támogatásával lendült fel a görögkatolikus egyházi élet. Vályi János püspök nevéhez fűződik a miskolci görögkatolikus egyházközség megalapítása. Az egyházközség 1900. augusztus 20-án alakult meg. Az önálló paróchia létrehozása 1902. február 26-án történt.²⁸ A főpásztor támogatásért folyamodott a Pénzügyminisztériumhoz, hogy templom és paróchia céljára ingyen telket biztosítsanak.²⁹ Az elutasítást követően végül is szintén a főpásztor jószágának köszönhetően 44 000 korona összegben az egyházmegye biztosította a templom és paróchia számára megvásárolt telek vételárát az egyházközség számára.³⁰ 1905. szeptember 15-én Vályi püspök kinevezte az egyházközség első paróchusát Schirilla Szólón Andor személyében.³¹ A templom alapkövének letétele szintén Vályi János püspöksége alatt történt 1910. május 22-én.³² Ekkor részletezte a gyűjtés állását, és további adományokat kért az épülő templom javára.³³ De egyházmegyei gyűjtést tartott az épülő debreceni templom számára (az ottani paróchus, Papp János által alapított Szent Miklós Magyar Háziipari Müintézet által készített hímezett és bekeretezett szentképeket ajánlotta megvásárlásra)³⁴ engedélyezte adományok gyűjtését 1907-ben a baziliták ungvári internátusának építésére.

Az építkezésekkel kapcsolatban felhívta papjai figyelmét, hogy több árajánlatot kérjenek be, és a legkedvezőbbet válasszák, de legyenek tekintettel a referenciákra és a garanciára is, valamint az építési vállalkozóval készüljön szerződés az egyházmegyei ügyész segítségével az esetleges viták, vagy bírósági eljárások estére.³⁵ Később költségkímélő típusterveket ajánlott paróchia épület, valamint iskola és tanítói lakás számára.³⁶

Minden év májusában felhívta az esperesek figyelmét az éves szemle lelkiismeretes végrehajtására, a nyomtatott kérdőpontok precíz kitöltésére, az istentiszteletek pontos végzésének, a korrekt zárszámadásoknak, a Rendeletek Táranak, az anyakönyveknek ellenőrzésére. Szükség esetén engedélyezte irattartó szekrény vásárlását. Megkövetelte az alapítványi misék számontartását, azoknak felnyitható üveg rájáiban a templom szentélyében való kifüggesztését.³⁷ Rendelkezett a kereszt- és egyéb alapítványokról, a ke-

28 Miskolci Görögkatolikus Egyházközség Levéltára (Miskolc), 1902. 03. 02.

29 Miskolci Görögkatolikus Egyházközség Levéltára (Miskolc), 1902. 03. 15.

30 *Papp András*: Halasztani immár nem lehet. A Miskolc Belvárosi Görög Katolikus Egyházközség megalakulása és küzdelmei. Miskolc, 2010. 52.

31 Miskolci Görögkatolikus Egyházközség Levéltára (Miskolc), 1905. szám nélkül, vö.: *Papp A.*: i. m. 58.

32 *Papp A.*: i. m. 72. és Az Eperjesi Görög Szerartású Katholikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1905. LXXIII. 4235/1905. 113–114.

33 Az Eperjesi Görög Szerartású Katholikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 19010. IX. 3297/1910. 81–82. Egy érdekes adat a magyar mágnások 35 (!) Koronát adtak, míg a hitközség tagjai 4260 k. Firczak püspök 1000 k.

34 Az Eperjesi Görög Szerartású Katholikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1905. LXIII. 3724/1905. 91–92.

35 Az Eperjesi Görög Szerartású Katholikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1908. XVI. 5690/1908. 154–155.

36 AZ Az Eperjesi Görög Szerartású Katholikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1910. IV. 1544/1910, 1545/1910.

37 Az Eperjesi Görög Szerartású Katholikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára. 1907. II. 235/1907. 13–14. és Az Eperjesi Görög Szerartású Katholikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1910. I. 5596/1909. 1–2.

resztállítás szabályairól.³⁸ 1910-ben a Felvidék c. lapot az egyházmegye hivatalos lapjává tette és annak megrendelését minden lelkész és iskola számára kötelezővé tette.³⁹

A papság számára a vonatkozó egyházi törvények szellemében kötelezővé tette a reverenda és a kollaré viselését, és a papoknak megtiltotta a gyűrű viselését. Indoka: „a görög egyház ősi fegyelme megengedi ugyan a papjelöltnek, hogy a felszentelés előtt érvényes házasságot köthessen, ezt megelőzőleg pedig a jegyváltáskor gyűrűt cserélhessen, következésképpen azt, mint az eljegyzés jelvényét a szándékolt házasság ünnepélyes megkötéséig nyilvánosan viselheti. Azonban a papjelöltnek ezen joga, illetve a gyűrűviselés indoka a megkötött házasság és a szent rendek felvétele után megszűntnek tekintendő, mivel a gyűrű viselése a felvett presbyteri rend méltóságával, komolyságával, általában a papi szerénységgel össze nem egyeztethető. A fentieknél fogva tehát a gyűrűviselés akár a szent ténykedések alatt, akár azokon kívül, mint törvényellenes és merő visszaélés a lelkészkedő papságnak megtiltatik.”⁴⁰

A kispapokat kötelezte a nyári szünidőben is a reverenda viselésére és minden szertartáson való részvételre és az azokon való segédkezésre. Erről a paróchus az iskolai év kezdetén köteles jelentést, információt adni.⁴¹ Tétélesen előírta milyen ruházati felszereléssel kell a szemináriumba bevonulni, aki ennél többet visz, a fölösleget postán hazaküldik.⁴² (egy télikabát, egy öltöny, egy házi kabát, két nadrág, két mellény, két pár lábbeli, egy reverenda és egy kalap, két párna, paplan, lepedő és huzatok; dunna és ágyterítő tilos!)

Mindig meghirdette a konkuzust, ez általában június 30-án volt a püspöki székházban. A szentelés előtti joghatósági vizsga követelményei is (morális, pasztorális, rítus, könyvek: Molitvoszlóv, Fenczik liturgika) megjelentek a körlevelekben. Érdekesség, hogy a szentelésre való útiköltséget nyugta ellenében kifizették a szentelendőnek.

Mindig meghirdette az ösztöndíj lehetőségeket a szegényebb sorsú diákok számára: a Keresztelő Szent János tápintézetbe, de közölte a Szabó Jenő -féle alapítvány feltételeit is.

A papoktól véleményt kért az 1866-os elavult stóladíjszabályzat korrigálására, de az önkényes emelést megtiltotta.

Az új egyházi kiadványok illusztrálására megpróbált képeket bekérni a templomokból és eseményekről, de végül az eperjesi Divald Károly Fia céget kérte fel fotózásra.

A papok és kántortanítók segítségét kérte a rutén népköltészet emlékeinek összegyűjtéséhez, valamint adatokat az egyházmegyei schematizmus pontos megjelentetéséhez.

Szülőfalujáról sem feledkezett meg: Övencsellő számára színezüst kelyhet adományozott.

1911. november 19-én Szent Erzsébet napján érte a halál. A káptalan Kovaliczky Kornél kanonokot választotta meg kormányzó helynöknek. Ő értesítette Vaszary Kolos bíborost, és szervezte meg az eperjesi egyházmegye legnagyobb püspökének temetését. Temetéséről fényképes albumot adtak ki, melyben Dr. Beszkid Miklós méltatásában kiemelte, hogy az elhunyt püspök a rendelkezésére álló kis eszközökkel, a sajátjáról való

38 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1909. V. 1220/1909. 35–36.

39 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1910. XI. 4230/1910. 89–90.

40 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1906. X. 3081/1906. 47–48.

41 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1909. VIII. 2879/1909. 60.

42 Az Eperjesi Görög Szertartású Katolikus Egyházmegye Rendeleteinek Tára 1911. XIII. 4587/1911. 1–2.

lemondással tudott nagy dolgokat elérni, építeni. A pápa római gróffá, prelátussá és trón-állóvá nevezte ki, az uralkodótól titkos tanácsosi címet, a Lipót rend középkeresztjét és az I. osztályú Vaskorona rendet kapta meg. „Midőn égkék szemét behunyta és galamb-ősz feje örök álomra lehajlott, maga is elmondhatta volna: „Non omnis moriar”.”⁴³

Az eddig felsoroltak minden szempontból megerősítik, hogy a százöt éve elhunyt Vályi János püspök az eperjesi egyházmegye és a rá bízott hívek nagy tudású, européer, széles látókörű, buzgó lelkipásztora és nagylelkű atya volt.

„Kiválóan képzett hittudor, ortodox katolikus, becsületos lelkű hazafi, szerény magaviseletű példás pap.”

43 Emlékezzünk! 1837–1911. Divald grafikai sokszorosító műintézetéből, Eperjes, 1903. 2–3.

KOLTAI ANDRÁS

ORTVAY TIVADAR, AZ EGYHÁZTÖRTÉNÉSZ

Az Orthmayr család Boksánbányáról származott, és tagjai a 19. században többnyire bányamérnökként dolgoztak. Orthmayr Károly például Selmecén tanult, majd a Krassó megyei Csiklován lett bányagazgató, és a kamnikbányai főmérnök lányát, Jendrassek Emiliát vette feleségül. Négy fiuk született, akiket az apa a kor szokása szerint négy különféle pályára küldött: Miksa jogász, István orvos, Béla katona, az 1843-ban született Tivadar pedig pap lett.¹ Gimnáziumi tanulmányait a nagyváradi premontreieknél végezte,² majd 1862-ben papnövendéknek jelentkezett a csanádi egyházmegyébe, és felvételt nyert a temesvári szemináriumba.

PÁLYAKEZDÉS A TEMESVÁRI SZEMINÁRIUMBAN

Orthmayr Tivadar a temesvári szemináriumban ismerte meg vele egykorú kispap társát, Nédics (később Szentkláray) Jenőt (1843–1925), akinek barátsága élete végéig elkísérte. „Iskolatársam, hűséges szövetségese volt” – mondta Szentkláray akadémiai emlékbeszédében. – „Soha meg nem zavart, szakadatlan barátság fűzött hozzá, ötven esztendeig, halála napjáig. Együtt dolgoztunk Dél-Magyarország legújabb magyar nemzeti művelődése kezdő napjaiban.”³ Ennek első lépése az volt, hogy 1864-ben növendéktársaikkal együtt önképzőkört alapítottak, „Magyar gyakorló-iskola” néven, ahol a kor szokásai szerint irodalmi és tudományos felolvasásokat tartottak, és pályadíjakat tűztek ki.⁴ Sajnos a temesvári gyakorló iskola működéséről sem kézirat, sem nyomtatott forrást nem sikerült föllelnem, pedig ez volt az a szellemi közeg, ahol Orthmayr Tivadar tudományos működéséhez az első impulzusokat kapta.

1 *Szentkláray Jenő*: Orthvay Tivadar r. tag emlékezete. Budapest, 1922 (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XVIII/6). 5–7.

2 A nagyváradi nyolcz osztályú gymnasium évkönyvei 1856 (I. osztály: Orthmayer Tivadar, szülőföld: Oravicza, Vajvodina), 1856 (II. osztály), 1857 (III. osztály), 1858 (IV. osztály), 1858/1859 (V. osztály), 1860 (VI. osztály: Orthmayer Jak., nemzetiség: német, szülőföld: Oravicza, Krassó vm.). Vö. Országos Széchényi Könyvtár, Értesítők, 1440. – Márki Sándor (*Márki Sándor*: Emlékbeszéd Orthvay Tivadarról. Budapest, 1923 [Szent István Akadémia emlékbeszédei I/6], 4) és a Magyar Katolikus Lexikon állítása szerint Ortvy a temesvári piarista gimnáziumba járt volna, ez azonban nem igaz.

3 *Szentkláray J.*: i. m. 4.

4 Vö. „A Csanád-egyházmegyei papnevelésben immár 7 év óta virágzó és dúsan gyümölcsöző Magyar Gyakorló-iskola”: TACs 1871. pp. 231.

Szemináriumba lépése előtt Nédics Jenő a szegedi piarista gimnázium tanulója volt, ahol a történelmet és irodalmat Csaplár Benedek, a magyar piarista rendtartomány későbbi történetírója tanította. Csaplár nagyhatású tanáregyenység volt. „Szép szavait, mindig érdekes előadásait oly feszült figyelemmel hallgattuk, hogy légy repülését is hallani lehetett a tanteremben” – emlékezett vissza Szentkláray Jenő,⁵ aki tanárával Szegedről távozása után is kapcsolatban állt. Csaplár tanácsolta a fiatal kispapoknak, hogy az önképzőkör keretében foglalkozzanak egyházmegyéjük és a Délvidék történetével. Ez azonban nem volt egyszerű dolog abban az időben, amikor az állami és egyházi levéltárak még szigorúan zárva tartották ajtóikat. 1864. december 3-án Szentkláray (akkor még Nédics) így számolt be volt tanáranak egyháztörténeti kutatásai kezdeti nehézségeiről:

„Ösztönöztetve Nagytiszteletűségednek a múlt évben hozzám intézett szíves sorai által, tettem lépéseket Csanád-megye történetének tanulmányozása ügyében. Úgy látszik azonban, a mi semináriumi körülményeink ellenkeznek az ilyféle munkálatokkal. A megyei és székesegyházi levéltárba, melyben tudomásom szerint becses adatok vannak e tekintetben a 16-ik századtól kezdve egész le napjainkig, a közös disciplina megzavarása miatt nem engednek átmenni. Főtisztelendő Oltványi Pál kamarás úr igen ajánlta a jelenleg a Nagyságos Oltványi István nagyprépost úr által szerkesztett székesegyházi évkönyveket [értsd: historia domus] is, de ezeket azért nem adják ide, mert nem clericus [tehát növendékpap] kezeibe valók. Nem lehetne, kérem, ez ügyben Battyányi[!], Pray s Lányin kívül más egyéb dologbavágó műveket olvasni?”⁶

Ortvay (akkor még Orthmayr) Tivadar egyik első kritikusa szintén Csaplár Benedek volt. 1865. június 11-én egy „önválasztott tárgyú eredeti pályamunkáját” küldte el, Szegedre, hogy Csaplár kritikát mondjon róla.⁷ Sajnos nem tudjuk, hogy mi volt a témája, de valószínűleg történeti tárgyú lehetett, és valószínűleg ugyanarról a dolgozatról lehetett szó, amelyet fél év múlva Knauz Nándornak a *Magyar Sion* folyóirat főszerkesztőjének is elküldött közlésre Esztergomba. Knauznak az volt a véleménye, hogy megérdemelné a kiadást, de „sokkal terjedelmesebb, hogy sem a Sionban közölhetném”.⁸

SZENTKLÁRAY JENŐ ÉS A TÖRTÉNELMI ADATTÁR

Ortvayt és Szentklárayt 1866-ban pappá szentelték, és megkezdték kápláni működésüket. Ortvay Nagyikindára, majd Oravicabányára, Fehértemplomra került, és 1870-ben a lugosi gimnázium tanára lett, Szentkláray pedig Steierdorfon és Aninán káplánkodott, majd 1868-ban a nagyikindai német elemi iskola igazgatója, 1869-ben pedig a temesvári piarista gimnázium tanára lett.⁹ Eközben mindketten tovább foglalkoztak a történettudománnyal. Ortvay például 1868-ban Bél Mátyásnak a magyarországi jobbagságról szóló kéziratát (amelynek másolatát Knauz Nándor közvetítésével kapta

5 *Ortvay Tivadar*: Emlékbeszéd Csaplár Benedek lev. tag fölött. Budapest, 1908 (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XIII/10). 322.

6 Nédics Jenő Csaplár Benedeknek, 1864. dec. 3.: PMKL, Csaplár Benedek hagyatéka (IV.51), Levelezés.

7 Ortvay Tivadar Csaplár Benedeknek, 1865. jún. 11.: PMKL, Csaplár Benedek hagy. (IV.51), Levelezés.

8 Knauz Nándor Ortvay Tivadarnak, 1866. jan. 30.: OSzK Kt, Levelestár.

9 Schematismus cleri Dioecesis Csanádiensis pro anno Domini 1916.. Temesvár, 1916. 191. *Lotz Antal*: Történetíró papok Csanád egyházmegyében. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3. (1991) 259–280: 268.

meg) ismertette egy kiadványban,¹⁰ valamint kiegészítéseket közölt Böhm Lénárdnak a Bánság történetéről szóló munkájához.¹¹

Miután Szentkláray 1869-ben ismét Temesvárra került, lehetőségük nyílt arra, hogy komolyabb vállalkozásba fogjanak. Elkezdték gyűjteni az adatokat az egyházmegye és az egyházmegyei plébániák történetéhez, majd pedig 1871. januárjától megindították a *Történelmi adattár Csanád-egyházmegye hajdana s jelenéhez* című havonta megjelenő folyóiratot. Céljuk az volt, hogy – mint az első szám bevezetésében írták – „Csanád-egyházmegye majdani történésze számára összegyűjtsük a történelmi anyagot egész lehető kiterjedésében, s az adatokat a felderítendő körülmények igényei szerint nyilvánosságra hozzuk.”¹² Eleinte arra gondoltak, hogy külön kötetekben adják ki a püspökség, a káptalan és a plébániák történetét, de a finanszírozás és munkakörülményeik miatt célszerűbbnek tűnt a szövegeket folyóiratként közzétenni. Minden szám három részből állt:

1. Az első rész a plébániák történetét közölte alfabetikus rendben, elsősorban a csanádi egyházmegyei levéltár és hozzáférhető nyomtatott irodalom alapján, a kor színvonalán, inkább pozitivistá, adatközlő módon. Négy év alatt a D betűig (Deschánfalva) jutottak. Az egyes plébániái monográfiák („egyvediratok”) egyaránt tárgyaltak őskori, régészeti kérdéseket (pl. „Csanád az őskorban”),¹³ de kiterjedtek szinte egészen az akkori jelenkorig. Nagybecskerek vagy Fehértemplom esetében részletesen taglalták a még kényesnek számító 1848/1849-es eseményeket is,¹⁴ és megírták például az Almáskamarás melletti Bánkút lelkésziségének sorsát is, amely a birtokbérelő Wodianer Sámuel kíméletlen magatartása miatt szűnt meg a faluval együtt.¹⁵

2. A második részben okmányokat közöltek, amelyeket a szerkesztők többnyire maguk gyűjtöttek. Ebből a célból 1871 augusztusában Ortvay két hetet kutatott a gyulafehérvári püspöki levéltárban, ahol a csanádi egyházmegyére vonatkozó okleveleket másolt.¹⁶

3. A függeléknek nevezett harmadik részben a szerkesztők aktuális egyházi és művelődési híreket közöltek (pl. áthelyezéseket, püspöki látogatásokat, tudományos híreket, könyvismertetések, gyász híreket), valamint kiegészítéseket a megjelent írásokhoz.

A sajtóságos forrásközlő folyóirat anyagi alapjait az eredeti terv szerint az előfizetők biztosították volna. Azonban „az előfizetők száma oly csekély,” – írta Ortvay Tivadar 1871-ben – „hogy azok pénzeiből a [...] nyomtatási költségeket éppen nem fedezhetjük. Ezt tehát kegyes volt magára vállalni püspökünk [Bonnaz Sándor] ő excellentiája.” Ellenben a vállalkozásnak szép számmal voltak ellenzői is. Mióta „én és hű társam e nehéz vállalatra kaptunk” – írta Ortvay – „azóta nem csak a munka nehéz súlyát vagyunk kénytelenek érezni, hanem – fájdalom – sok egyéb kellemetlenséget is oly részről, melyről éppen azt éppen nem várhattuk. Főleg az egyházmegyei centrumban támadtak önzetlen törekvéseinknek tetemes irigylői, ócsárolói, sőt nyílt ellenségei, kik tőlük

10 *Ortvay Tivadar*: Bél Mátyás „De servitute Hungarica” cz. kiadatlan kézírata a primási könyvtárban, kivonatilag és itészetileg ismertetve. Pest, 1868, 5–6.

11 *Ortvay Tivadar*: Itészet és vitiligatismus: Böhm Lénárd „Délmagyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme” cz. munkájának igazolása- és kiegészítéséül. Temesvár, 1869.

12 TACs 1871. 6.

13 TACs 1873. 7–22

14 TACs 1871. 569–580; 1872, 186–189.

15 TACs 1871. 23–35.

16 TACs 1871. 430–434. Ortvay Tivadar Pesty Frigyesnek, 1871. jún.–szept.: OSzK Kt, Leveléstár.

telhetően működnek vállalatunk megbuktatásán.”¹⁷ Így látta a helyzetet Fraknói Vilmos esztergomi szemináriumi tanár is, aki akkoriban már a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának titkára volt, és ezt írta Ortwaynak 1870. december 30-án: „bizony bőséges tapasztalásaim vannak arra nézve, hogy a kath. alsó clérus közönyösen szokta nézni, mint merülnek föl – és le ilyen üdvös kezdemények, milyen a Kegyedé.”¹⁸

A tudomány köreiben azonban a *Történelmi Adattár* méltó elismerést kapott. Pesty Frigyes a *Századok*ban így írt: „Az Adattár dolgozataiban [...] fölismerhető a valódi tudomány iránti önzetlen lelkesedés, és a józan critica a helyi viszonyok lehető tökéletes ismeretével egyesül”.¹⁹ A folyóirat végül 1871 és 1874 között négy évfolyamot ért meg. Túlvészelt az is, hogy szerkesztői, pontosabban szerzői²⁰ időközben Temesvártól távol kerültek. Szentkláray Jenő ugyanis 1873-ban Törökbecse plébánosa lett,²¹ Ortway Tivadar pedig 1872-ben püspöke jóváhagyásával Budapestre költözött, hogy ott egyetemi tanulmányokat folytasson, miközben 1873-ban a Nemzeti Múzeumnál kapott segédőri állást.²² Ezért a folyóirat 1874. évi kötete már Budapesten jelent meg,²³ és ennek köszönhetően a Nemzeti Múzeum kéziratárában őrzött „Protocollum Bathorianum”-ból (Fol. Hung. 37) is közölt iratokat. Az év közepére azonban elfogyott a folyóirat anyagi háttere, leginkább azért, mert – mint a szerkesztők írták a júniusi, utolsó szám végén – „a megyei papság azon egyharmada, mely névleg előfizetőinket képezi, legnagyobb részben az előfizetési pénzeket [...] egy fél év után sem küldötte be.” Így kénytelenek voltak „salatkozott bizalommal” megszüntetni a folyóiratot, és „a munka elvégzése előtt visszavonulni azon térről, melyen üdvöset létesíteni” óhajtottak.²⁴ Ez éppen akkor történt, amikor Ortway a budapesti egyetemen bölcsészdoktori címet szerzett, majd még távolabb került Temesvárról, amikor 1875-től a pozsonyi jogakadémia történelemtanára lett.²⁵

FRAKNÓI VILMOS ÉS A TÖRTÉNELMI FÖLDRAJZ

Bár Ortway Tivadar sohasem vesztette el érdeklődését a csanádi egyházmegye története iránt,²⁶ Budapesten, majd Pozsonyban érdeklődése egyre inkább a földrajz és a régészet felé fordult. Tudományos tevékenysége egészét tekintve tulajdonképpen olyan geográfus volt, akit minden érdekelt, ami az ember természetes és kulturális környezetével kapcsolatos, a múltban és jelenben egyaránt. Nem véletlen, hogy szenvedélyes uta-

17 Ortway Tivadar Pesty Frigyesnek, 1871. dec. 4.: OSzK Kt, Levelestár.

18 Fraknói Vilmos Ortway Tivadarnak, 1870. dec. 30.: OSzK Kt, Levelestár.

19 *Századok* 1871, 706. TACs 1872. 8.

20 „Olvasóink jól tudják, hogy a Történelmi Adattár szerkesztői nem annyira szerkesztik, hanem helyesebben írják e munkát”: TACs 1873. 5.

21 *Lotz A.*: i. m. 269.

22 *Szentkláray J.*: i. m. 12. Schematismus pro anno 1916, op. cit., 181.

23 TACs 1874. 5.

24 TACs 1874. 191.

25 *Szentkláray J.*: i. m. 12. *Lotz A.* i. m.: 266.

26 Ennek egyik sajátos bizonyítéka az egyházmegye 1875. évi névtárának történeti részeiről megjelent tartalmas kritikája, amelyben új archontológiai adatokat közölt, valamint részletesebb történeti összefoglalásokat és magyar nyelvű szöveget javasolt: Csanádegyházmegye új névtára. Magyar Állam 1875 = Irodalmi tanulmányok a hazai és külföldi történelem, műtörténelem és régészet terén. Budapest, 1875. 41–55.

zó volt, aki Európa országain kívül 1887-ben Egyiptomban és Palesztínában is járt,²⁷ és ilyen irányú személyes érdeklődésének tanulságos emlékei nyomtatásban megjelent keleti útleírásai.²⁸ Szerzteágazó érdeklődése a korban nem volt különleges, hiszen például az olyan földrajzi társaságok, mint az 1888-ban Washingtonban alapított National Geographic Society érdeklődése is kiterjedt a régészet és a természettudományok területére is. Magyarországon azonban a földrajz tudománya már akkoriban is elsősorban a „fizikai” és nem a kulturális geográfiát jelentette. Amikor például 1888-ban fölmerült, hogy Ortvay kaphatja meg a budapesti egyetem földrajzi katedróját, ez részben amiatt hiúsult meg, mert nem foglalkozott eleget „a physika-geográfiával is, melyre az egyetemi tanításban a fősúly helyeztetik”.²⁹

Ugyanakkor Ortvay baráti pártfogói közé olyan katolikus papok is tartoztak, akik elsősorban egyháztörténelemmel foglalkoztak, és Ortvaytól is ezt várták volna. Fraknói Vilmos például, amikor 1878-ban megkapta Ortvaynak a magyarországi Duna-szigetektől szóló első tanulmányát, ezt írta neki: „Bocsássa meg, ha szokott őszinteséggel figyelemzettem, hogy itt általán nagyon sajnálják, hogy kegyed kiváló tehetségét és páratlan szorgalmát ily jelentéktelen témákra pazarolja.”³⁰ De Ortvay témaválasztásait már korábban is bírálták barátai, mint – az egyébként szintén sokoldalú – Ipolyi Arnold, aki már 1869-ben, a Böhm Lénárt művéhez közölt kiegészítő adatokról úgy vélte, hogy a szerző tanultsága és szorgalma nincsenek arányban a választott tárggyal, és 1871-ben azt javasolta Ortvaynak, hogy ne forgácsolja erejét „kisebbszerű tárgyakra, melyek a rájuk fordított oly bő figyelmet, tanulmányt, s munkát aligha érdemlik meg”. 1879-ben Ipolyi azt is megírta kollégájának, hogy mit vár tőle: „bátor vagyok Kegyednek ajánlani, hogy a puni háborúk helyett, melyeknek mindég volt, van és lesz elég megírójuk és tanulmányozójuk széles e világon, tessék már Magyarország helyirata megírásához fogni, melyet csak mi írhatunk meg magunknak.”³¹

A „helyirat” föltehetően Magyarország történeti földrajzára vonatkozott. Egy ilyenféle munka lehetősége azonban igazából akkor jött el, amikor 1881-ben megnyílt a vatikáni levéltár, és Fraknói Vilmos vezetésével a magyar „Vatikáni Okirattár-Bizottság” is belevágott az ott található források, köztük a pápai tizedjegyzékek kiadásába. 1882. június 4-én Ortvay Tivadar is jelen volt a Szent István Társulat budapesti üléstermében tartott tanácskozáson, ahol megválasztották a kiadványsorozat szerkesztőbizottságát,³² kutatóként azonban – Fraknói többszöri hívása ellenére³³ – sohasem járt Rómában.³⁴

A Magyarországra vonatkozó középkori pápai tizedjegyzékek a *Monumenta Vaticana Hungariae* első sorozatának első számú köteteként (bár időben nem elsőként) kerültek

27 Szentkláray J.: i. m. 32–35. – 1887-ben Rómer Flóris és Fraknói Vilmos is fontolgatták, hogy elkísérik Ortvayt az egyiptomi és szentföldi útra, részvételükre azonban nem került sor. Vö. Fraknói Vilmos Ortvay Tivadarnak, 1887. jan. 4.: OSzK Kt, Levelestár.

28 Jeruzsálemtől Názárethig: Úti emlék, Pozsony, 1888. *Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút)*, in *Katholikus Szemle* 1894, 95–109, 261–274, 456–467, 623–636, 825–833.

29 Fraknói Vilmos Ortvay Tivadarnak, 1888. dec. 9.: OSzK Kt, Levelestár.

30 Fraknói Vilmos Ortvay Tivadarnak, 1878. dec. 20.: OSzK Kt, Levelestár.

31 Ipolyi Arnold Ortvay Tivadarnak, 1869. márc. 23., 1871. márc. 20., 1879. aug. 10.: OSzK Kt, Levelestár.

32 *Tusor Péter*: Magyar történeti kutatások a Vatikánban. In: „Magyarország, mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”: A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak: cca. 1214–1606. S. a. rend. Artner Edgár. Budapest–Róma, 2004 (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis 1/1). p. xxiii.

33 Fraknói Vilmos Ortvay Tivadarnak, 1898. febr. 24., 1906. febr. 11.: OSzK Kt, Levelestár.

34 Szentkláray nem említi itáliai utat Ortvay utazásainak felsorolásakor (*Szentkláray J.*: i. m. 32–35).

kinyomtatásra 1887-ben, de már azt megelőzően világos volt, hogy azokhoz földrajzi magyarázatokra, sőt térképekre is szükség lenne. „Ami a commentárokat illeti” – írta Fraknói 1886. október 30-án – „felfogásom szerint azoknak legelső feladata, hogy magyarázzák a szöveget. Mellőzhetetlen tehát a XIX. századbeli felosztást követve meghatározni azt, hogy minden egyes helynek, mely a lajstromban előfordul, mi mostan a neve és állása. [...] Mindazonáltal azt hiszem, hogy az egész Anjou-kor adatainak feldolgozása már nem volna indokolva. Maradhatnánk azon feladat megoldásánál, hogy Magyarország helyrajzát az Árpád-kor végén és a XIV. század elején rekonstruáljuk.”³⁵

Erre a munkára, tehát, hogy „a helynevek magyarázatát adva az egyes megyék középkori helyrajzát rekonstruálják”, Fraknói „a leghivatottabb egyházi és világi szakférfiakat” kérte föl, összesen 10 személyt, köztük természetesen Ortvayt is,³⁶ akinek kulcsszerepet szánt a műben. „Sok víz folyt le a Dunán mióta utolszor találkoztunk, és a tizedlajstrom alapján XIII. századbeli egyházi geográfiánk rekonstrukciójáról beszélgetünk” – írta Fraknói 1884/1885 körül – „Kérésem elsősorban az esztergomi egyházmegyére vonatkoznék. Ha azonban a többire is ki akar terjeszkedni, mi sem áll útjába.” Egy másik dátum nélküli levelében pedig Fraknói arról írt, hogy Ortvaynál „hivatottabbat a munka megírására, képességeinél és önfeláldozó buzgalmánál fogva egyaránt nem találhatnék. Ha netán másra gondoltam volna, vagy szóltam volna, ez csak azon föltevésből történt, hogy Kegyed nem lesz hajlandó vállalkozni. [...] Mondanom sem kell, hogy a munka elkészülte után (sőt ha kívánandó időközben is) a [vatikáni okirattár] bizottság illő tiszteletdíjjal fogja munkáját remunerálni.”³⁷ Végül is valóban úgy történt, hogy a munka dandárja Ortvay Tivadarra maradt.

1886 októberében Fraknói úgy gondolta, hogy a tizedlajstromok szövege még abban az évben megjelenik, a commentárok és a térképek pedig a következőben. A lajstromok kinyomtatása azonban csak 1887-re fejeződött be,³⁸ a földrajzi commentárok pedig még többet késtek. Ráadásul Ortvay már 1888 februárjában „beleunt a hosszú munkába”, amit február 24-én kelt levelében Fraknói is megértéssel fogadott.³⁹ Ortvay elkeseredésének több oka lehetett. Az eredetileg tervezett munkatársak közül Pesty Frigyes és Rómer Flóris betegeskedtek, majd 1889-ben el is hunytak. Finály Henrik lemondta a részvételt, a többiek munkája pedig kiegészítésre szorult, és az egész anyag terjedelmesebbnek bizonyult a tervezettnél. 1891 nyarán már 90-95 ívet tett ki, és Fraknói arról írt, hogy „célszerűbb két részben adni”. Ortvay három kötetet is el tudott volna képzelni, de végül megmaradtak a kettőnél, amelyek 1891 végén és 1892 elején hagyták el a nyomdát.⁴⁰

35 Fraknói Vilmos Ortvay Tivadarnak, 1886. okt. 30.: OSzK Kt, Levelestár.

36 Monumenta Vaticana [híradás]. Századok 1887, 180. – Ortvayn kívül a fölkért történészek a következők voltak: Balássy Ferenc (Eger), Bunyitay Vince (Várad), Finály Henrik (?), Nagy Imre (Veszprém), Pesty Frigyes (Csanád), Rómer Flóris (?), Beke Antal (Erdély), Kammerer Ernő (Pécs), Városv Gyula (Kalo-
csa).

37 Fraknói Vilmos Ortvay Tivadarnak, é. n. (n° 70-71): OSzK Kt, Levelestár.

38 Pápai tizedszedők számadásai / Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281–1376. Budapest, 1887 (Vatikáni magyar okirattár / Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia, I/1).

39 Fraknói Vilmos Ortvay Tivadarnak, 1887. febr. 24.: OSzK Kt, Levelestár.

40 Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyek alapján / Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV° e tabulis rationes collectorum pontificiorum anno 1281–1375 referentibus eruta digesta illustrata. A Vatikáni Okirattár-Bizottság rendeletére szerk. *Ortvay Tivadar*. I–II. Budapest, 1891–1892.

A Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején részletesen ismerteti az egyes egyházmegyék alapításának és határváltozásainak történetét, majd főesperességként sorolja föl a plébániákat, és mindegyikhez egy-két soros magyarázatot fűz azok helyéről, illetve újabb neveiről. A két kötetben szereplő 12 egyházmegye közül Ortvay hatot maga írt meg, hármat társszerzőkkel (Beke Antal, Városov Gyula, Kammerer Ernő), hármat pedig mások készítettek el (Balássy Ferenc, Nagy Imre, Bunyitay Vince). Minden egyházmegyéhez térkép is készült, amelyeket Hrubant László főhadnagy rajzolt Bécsben, és a II. kötetben jelentek meg a Fésüs György által készült mutatók is (amelyek egyben a *Pápai tizedszedők számadásai 1281–1376* kötet névmutatóiul is szolgálnak).

Amikor a munka végre elkészült, olyan lett, amilyennek Fraknoi gondolta. „Ritka szerencsével oldotta meg feladatát” – írta Fraknoi 1892. március 17-én Rómából Ortvaynak – „Kevés munka forgott kezemben, melynek annyira sikerült volna az alapos tudományosság és szélesebb olvasókör igényeit megegyeztetni. Emellett a tartalommal kivételes összhangban áll a külső kiállítás is.”⁴¹ Ez utóbbi megjegyzés arra vonatkozott, hogy a nagyméretű kötetek a vatikáni okmánytár-sorozat szokott hatalmas méretében és piros bőrkötésében készültek. A *Századok*ban megjelent rövid szerkesztői ismertetés viszont éppen a mű terjedelmét és Ortvay stílusát kifogásolta: „Már gazdasági, de főképp gyakorlati szempontból is kifogásunk van azon idézet-halmaz ellen, mely a művet terjengőssé teszi. Tartalmas beszédnek megömlő betűje a paroxysmusokban tetszelgő szóvirágok gyakori alkalmazása.”⁴² A kritika véleményem szerint alaptalan, mivel Ortvay műve olyan adatgyűjtemény, amelynek az oklevelekből vett idézetek integráns elemei. Természetesen a korabeli katolikus folyóiratok is inkább a mű ezen jelentőségét emelték ki. A *Magyar Sion* szerint „rengeteg adathalmaz, óriási szorgalommal összegyűjtve”,⁴³ a *Katholikus Szemle*ben pedig Hummer Nándor azt írta, hogy „tanulmányokban töltött alapos időnek gyümölcse, becsületére válik szerzőjének. [...] Ortvay Tivadar a magyar történetírás háláját érdemelte ki.”⁴⁴

Ortvay azonban nem volt boldog. „Nekem a Vatikáni Bizottság a földrajzi munkáért ívenként 8 forintot fizetett, a térképekért és azok szerkesztésért meg éppen semmit” – panaszkodott Szentkláray Jenőnek 1893. november 9-én – „Nem áll tehát a régi szólás: *Unter der Krummstab ist gut zu dienen*. [A pásztorbot alatt jó szolgálni.] A hét évi munka, melyet a földrajzra fordítottam, egész életem legsötétebb emlékét idézi.”⁴⁵ Ortvay igazi sérelme valószínűleg nem anyagi jellegű volt, hanem inkább annak szólhatott, hogy miközben az egyházi földleíráson dolgozott, újabb csalódások érték az iránt, hogy valahol egyetemi katedrát vagy egyházi javadalmat kaphasson.⁴⁶ Fraknoi ugyanis mindent megtett, hogy anyagilag kielégítse. „Először azt hittem, neheztel rám.” – válaszolta Ortvaynak 1892. február 20-án Rómából – „Pedig higgye el, nekem talán jobban fáj, mint Kegyednek, ha nem felelhetek meg várakozásának [...] Fel fogom kérni Öexcellentiáját [Schlauch Lőrinc püspököt, a Vatikáni Okmánytár-Bizottság elnökét]

41 Fraknoi Vilmos Ortvay Tivadarnak, 1893. nov. 9.: OszK Kt, Levelestár.

42 *Századok* 1892, 509.

43 *Magyar Sion* 1892. pp. 310-311 (Kereszty Viktor).

44 *Katholikus Szemle*, 1893. 153–156 (Hummer Nándor).

45 *Szentkláray J.*: i. m. 21.

46 Vö. „Nekem már teljesen mindegy, mit tartanak tudományról, készülségemről némely emberek. Anynyi keserves tapasztalatot mentem át, s munkásságomat oly csekély jutalomban látom részesülni, hogy teljesen eltompultam minden iránt”: Ortvay Tivadar Szentkláray Jenőnek, 1883. febr. 21.: *Szentkláray J.*: i. m. 29.

Kegyed részére ismét 500 ft tiszteletdíjat utalványozni.” Amennyiben ezt Ortvy megkapta, akkor a közel 100 ívért 1000 forintot kapott, ami ívenként 10 forintot jelentett. Ez pedig a tíz évig működő és tíz kötetet megjelentető Vatikáni Okmánytár-Bizottság *teljes* költségvetésének körülbelül 1,2 %-át tette ki.⁴⁷

EGY TUDÓS PAP PÁLYÁJÁNAK VÉGE

A következő években Ortvy Tivadar sok mindennel foglalkozott Temes megye és Temesvár város történeti monográfiájától (1896–1914) kezdve, az őseber táplálkozásán (1906) át egészen Pozsony megye állatvilágáig (1902). Ezekben az években írta azóta is legtöbbször forgatott történeti munkáit Pozsony város történetéről (1892–1900), illetve Habsburg Mária magyar királynéről (1914). Az egyháztörténet területére azonban – leszámítva a Szent István Akadémián 1913-ban tartott előadását Habsburg Mária királyné katolikus hitéről – nem tévedt.⁴⁸

Talán az is szerepet játszott ebben, hogy megsértett, el nem ismert embernek tartotta magát. Számptalan jelölése ellenére a liberális magyar államtól nem sikerült egyetemi katedrát elnyernie, de ugyanakkor komolyabb egyházi javadalmat sem kapott. „Oly egyének jutnak manapság kitüntetésekhez és hierarchiai állásokhoz, kik sem a tudomány, sem a hazafiság szempontjából nem számítanak. Ha ilyenek mellett elmaradnak évtizedeken át a munkás egyének, ez az elmaradás rájuk nézve nem lehet megszegényítő” – írta 1898. január 16-án Szentkláray Jenőnek.⁴⁹

Mellőztetésének egyik oka az lehetett, hogy a dualizmus korának azon tudós papjai közé tartozott, akik papi mivoltuk mellett (vagy ellenére) nem egyházi, hanem inkább világi tudományos karriert igyekeztek befutni. Némelyikük, mint Ipolyi Arnold, Fraknoi Vilmos vagy Kornis Gyula ezáltal széles körű elfogadottságra tettek szert, de úgy látszik voltak olyanok is, mint Ortvy vagy Takáts Sándor, akik komoly tudományos tisztséget éppen papi mivoltuk miatt, egyházi előmenetelt pedig világi tudományos működésük miatt nem kaphattak.

Amikor Ortvy 1892-ben az egyházi földrajz kötetéért pápai kamarási címet kapott, Fraknoi így írt neki: „A pápai kitüntetéshez nem gratulálok. Ilyen élet és munkásság, amilyen a Kegyedé, másféle elismerést érdemelt volna.”⁵⁰ A csanádi apáti cím, amelyet Ortvy 1900-ban nyert el püspökétől, Dessewffy Sándortól, szintén csak tiszteletbeli, javadalmazás nélküli rang volt. Jellemző Ortvyra, hogy amikor 1906-ban „negyvenévi közszolgálat után való nyugalomba vonulása alkalmából jó akarói és barátai számára” kinyomtatta műveinek jegyzékét, az életrajzi adatok között fontosnak tartotta megemlíteni, hogy 1879-ben a budapesti egyetem bölcsészkarja első helyen javasolta a „classica-archaeologia” tanszékre, de azt Torma Károly, a képviselőház alelnöke kapta meg, 1883-ban pedig a kolozsvári egyetem terjesztette föl a világtörténeti tanszékre, amelyet azonban a kinevező hatóság Láczy Gyulával töltött be.⁵¹ Utolsó nagy csalódása az volt,

47 A költségvetésről: *Tusor P.*: i. m. pp. xxiv-xxv.

48 *Ortvy Tivadar*: Habsburgi Mária és férje, II. Lajos magyar király katolikus igazhívóságának kérdése. Budapest, 1913 (Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből, 83).

49 *Szentkláray J.*: i. m. 43.

50 Fraknoi Vilmos *Ortvy Tivadarnak*, Róma, 1892. márc. 17.: OSzK Kt, Levelestár.

51 Ortvy Tivadar írói munkásságának összege. Pozsony, 1906. 1. – Az 1878/1879-es ügyről ld. még: Csaplár Benedek *Ortvy Tivadarnak*, 1878. febr.–jún.: OSzK Kt, Levelestár.

hogy 1906-ban, amikor a pozsonyi jogakadémiáról nyugdíjba vonult, a barátai által indított mozgalom ellenére sem lett pozsonyi prépost, a hivatalos indoklás szerint azért, mert nem az esztergomi egyházmegye papja volt.⁵² Így tehát 1906-ban Budapestre költözött, ahol eleinte a József körúton, majd 1908-tól a budai várban (Dísz tér 12.), végül pedig a Várfok utca 8. szám alatt lakott, és ott is halt meg 1916. július 8-án.⁵³

Sokszínű munkássága mellett Ortvay Tivadart kortársai és az utókor egy része – már csak papi volta miatt is – elsősorban egyháztörténészként tartotta számon. Jellemző, hogy amikor Fraknói Vilmos egy dátum nélküli levelében, talán az 1890-es években arra kérte, hogy küldje be összes munkáinak tematikusan csoportosított jegyzékét, első témaként az „egyháztörténelmet” adta meg.⁵⁴ De ha talán nem is ez életművének legmeghatározóbb része, munkái mindenképpen érdemesítik arra, hogy a 19. század fontos magyar egyháztörténészei között tartsuk számon.

Rövidítések:

OSZK Kt = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

PMKL = Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára

TACs = Történelmi adattár Csanád-egyházmegye hajdana s jelenéhez

⁵² *Szentkláray J.*: i. m. 40.

⁵³ *Szentkláray J.*: i. m. 41–45, 51. – E sorok szerzője gyermekkorát az 1970-es években a szomszédos Várfok utca 10. szám alatt töltötte.

⁵⁴ Fraknói Vilmos Ortvay Tivadarnak, é. n. (n° 75): OSZK Kt, Levelestár.

RÉTFALVI BALÁZS

GEMMA SACERDOTUM.
PEHM JÓZSEF SZENT MÁRTONRÓL SZÓLÓ PÁLYAMUNKÁJA

2016-ban hármasszünnepet ül Pannonhalma. Ünnepli a 1700 éve született Szent Márton, az ősi monostor védőszentjét és 70 éves főapátját, aki éppen ebben az évben immár negyedszázada áll a Szent Márton-hegyi közösség élén. Ebből a jeles alkalomból egy Szent Mártonról szóló, Szombathelyen őrzött elmélkedést szeretnék átnyújtani köszönőként Várszegi Asztrik főapát úrnak.

A közlésre szánt szöveg a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kéziratárában maradt fenn a szemináriumban működő Szent Ágoston Egyesület nevű önképzőkör iratai között.¹ A kispapok kézzel írt pályaműveit vaskos kötetekbe kötötték, amelyekben több írás is található Pehm József tollából. Ezek közül az egyik legérdekesebb a harmadéves növendék 9 folio terjedelmű, jellegzetes szálkás betűivel írt munkája.

1913-ban a csehimindszenti kispapot is meghílették a szombathelyi Szent Márton ünnepségek, amelyek során Mikes János – a szombathelyi egyházmegye új püspöke és Pehm későbbi rendíthetetlen pártfogója – ünnepélyes processzió keretében Szombathelyre hozta Szent Márton Toursban őrzött fejedelmét, amelyet a székesegyház újonnan emelt márványoltárán, díszes hermában helyeztek el. A június 13-án lezajlott esemény hatalmas tömegeket mozgató meg a bontakozóban lévő katolikus reneszánsz idején, és Szombathely történetének egyik legfényesebb pillanata volt.²

Pehm József az ünnep alkalmából kiírt szemináriumi pályázatra „Gemma sacerdotum” jelíggel írt dolgozatot Szent Márton lelkipásztori szolgálatának korszerűségéről. A munka kimagaslott a pályaművek közül, amelyet első díjjal jutalmaztak a bírálók. Pehm József írásban gyakorlott növendék volt, szeretett olvasni és már gimnazista kora óta csiszolta íráskészségét. Aktív szereplője volt az gimnázium irodalmi önképzőkörének, számos írása maradt az utókorra a premontrei gimnázium Bimbófűzér c. önképzőköri sorozatában.³

Az itt közölt elmélkedés egy fiatal, lelkesedéssel és elhivatottsággal teli papnövendék szárnybontogatásának lenyomata, amely nem csupán az ismert történet sablonos ismétlése, hanem számos eredeti gondolatot is tartalmaz. Figyelemreméltó a szerző

1 Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, XXII/g belső 41793, A Szent Ágoston Egyesület munkálatai, 1913–1914. (a kötetben nem szerepelnek folioszámok). A Szent Ágoston Egyesület 1861-ben, Szenczy Ferenc püspöksége idején alakult és egészen 1952-ig működött, amikor állami nyomásra be kellett zárnai a szemináriumot.

2 *Melega Miklós*: Az 1913. évi szombathelyi Szent Márton-ünnep. In: Előadások Vas megye történetéről. VI. Szerk. Mayer László, Tilcsik György. Szombathely, 2015. 149–176. (Archivum Comitatus Castriferrei; 7.)

3 *Balogh Margit*: Mindszenty József (1892–1975). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 31–33, 37–41.

megközelítésmódja, és a modernizmus kihívására való fogékonysága. Szent Mártont a megszokott interpretációk helyett az ókeresztény egyházszervezet nagy megújítójaként mutatja be, aki kilépve a megszokott városi környezetből elindult a pogány vidék térítésére és létrehozta az első vidéki plébániákat. Mindez arról tanúskodik, hogy a lelkipásztori szolgálatra készülő, fiatal Pehm példaként tekintett Szent Mártonra, közel érezte őt magához, elmélyedt életrajzában, és beleélte magát döntéshelyzeteibe és küzdelmeibe. Felteszi magában a kérdést: mit üzen Szent Márton, Gallia apostolának élete a 20. század elején neki személyesen és az egyháznak. Pehm dolgozatának ez a legfőbb értéke: bepillantást enged a szerző gondolkodásába és rávilágít lelkületére. A vasi Hegyhát kis falujából a pezsgő, modern megyeszékhelyre került kispap a szent életét elemezve áttekintően saját papi hitvallását és lelkipásztori programját fogalmazza meg, amely későbbi működésének is fontos háttérét nyújtja. A szövegben ugyanis csírájában megragadható a későbbi zalaegerszegi plébános minden fontos alapelve és gondolata, amelyeket évtizedekkel később kibontakozva láthatunk pályája során, különös tekintettel például a zalai falvak érdekében tett erőfeszítéseire.⁴ A szöveg problémaérzékenysége nyomán továbbgondolásra is érdemes és egyik központi gondolata, a periféria szolgálata ismerősen csenghet, hacsak Ferenc pápa legutóbbi buzdítására gondolunk, amelyet a Szerzetesek Éve kapcsán intézett a világegyház megszentelt életet élő tagjaihoz.⁵

A szöveget a mai helyesírás szerint közlöm, megőrizve ugyanakkor a latin és az idegen kifejezések írásmódját valamint a szerző sokszor szokatlanul tűnő tagolását és központozását is. Az idegen szavak jelentését és a latin szövegek fordítását lábjegyzetekben adtam meg. A kéziratban szereplő hivatkozásokat a szövegbe illesztve és teljes körű zárójelben tüntettem fel, hasonlóképp az olvasást segítő, apróbb kiegészítéseket.

PEHM JÓZSEF: SZENT MÁRTON LELKIPÁSZTORKODÁSÁNAK KORSZERŰSÉGE

Mi az: korszerűség? Feleljen a szó etimológiája. Belekapcsolódnai a korba, hogy annak árama járjon át bennünket és bizonyos értelemben ez az áram legyen ott a vérünk lüktetésében – tevékenységünket alkalmazzuk a korhoz. Az azonban már nem kelléke a korszerűségnek, hogy egyben minden hibáját és gyarlóságát is magamévá tegyem és hogy ússzam az árral, hogy az angolna simaságával és bizonyos diplomata vagy politi-

4 Perger Gyula: Mindszenty (Pehm) József tevékenysége a szombathelyi egyházmegyében, különös tekintettel a zalai kuráciák megszervezésére. Doktori értekezés, PPKE Hittudományi Kar, Bp., 2007.; Perger Gyula: A zalai kuráciák alapítása. In: „Isten szolgája” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. ö. Soós Viktor. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 55–65. Balogh M.: i. m. 217–220.

5 Ferenc pápa apostoli levele, 2014. november 21. 4. pont: *Még azt is várom tőletek, amit az egyház minden tagjától, hogy tudniillik lépjete ki házatok küszöbén és induljatok el az egzisztenciális peremterületek felé. „Menjete el az egész világra” – ez volt Jézus utolsó mondata, amelyet övéihez intézett, és amelyet ma is mindnyájunknak megismétel (vö. Mk 16,15). Az egész emberiség vár ránk: olyan emberek, akik elveszítette minden reményüket, nehézségek közt élő családok, elhagyott gyerekek, kilátástalan jövővel élő fiatalok, betegek és magukra maradt öregek, teli zsebekkel, ám üres szívvel élő gazdagok, az élet értelmét kereső, az istenire szomjazó férfiak és nők...* (Tözsér Endre SchP fordítása)
http://w2.vatican.va/content/francesco/it/apost_letters/documents/papa-francesco_lettera-ap_20141121_lettera-consacrati.html; <http://www.magyarurir.hu/hirek/ferenc-papa-levele-megszentelt-elet-evere-57302> (u. m. 2015. október 21.)

kus simulékonysággal tudjak simulni egy korszaknak talán miazmás⁶ szellemi légköréhez is. Ez esetben a szentek sosem (sic!) lettek volna korszerűek. Pedig ugyancsak azok voltak. Nézzek csak egy Szent Atanáz,⁷ Szent Ágostont, egy Assisi-it, Depaul-t,⁸ egy Loyolai Ignácot vagy mondjuk Hofbauert⁹ – de mennyire korszerűek, – ha szabad előlegeznem e szót – modernek, bármely korszakban a ma emberei voltak! A kor szülte őket, azt nyújtották, ami után a koruk jajszava esengve kiáltott. A Loyolai nélkül nem értem meg a katolikus reorganizációt, amelynek ő adott remek és korszerű fegyverekkel harcoló hadsereget a jezsuitákban. Depaul és Hofbauer nélkül nekem üres vagy legalább is talányszerű az a kor, amelyben a szociális gondolat és a kolosszális méretekre dolgozó pasztoráció inspirált. Szent Pál alakjában, aki a krisztusi idők tüzeből pattant ugyan-csak eleven szikra volt, megtalálom a kornak, sőt a különböző helyek szükségleteinek mély megértését. Bizonyítson maga az Apostol! Azt mondja: „Lac dedi vobis potum non escam”. [* I. Cor. 3, 2.]¹⁰ A lelkipásztori okossághoz mindig hozzátartozott tehát a kor ismerete és megértése. A pasztorációnak vannak örök, változhatatlan gondolatai, de a jellegét, irányát a kor szabja és adja meg.

Állítom, hogy Szent Márton lelkipásztorkodása is korszerű volt, mert beleillett a IV. századba. Nézem, vizsgálom a kort, bomlom jellemét és azt találok, összeillettek.

Szent Márton élete abba a korba esett, amelynek jellegzetességét, arculatát még mindig ezzel az egy szóval fejezhetem ki legjobban: vajúdás. Mert bár a történelmi erők összecsapása már megtörtént, a krisztusi világnézet fensőbbiségét a pogány állam ismeri el a milánói rendeletben (313), bár a katakombák kereszténysége uralkodóvá vált, de az is bizonyos, hogy a kereszténység előtt igen sok zárva volt a Római Birodalom területén is. Post festa, sed ante labores.¹¹ Nagy Konstantin fegyverei lezárhatták egy elvénhedt és bomladozó világ történelmét, állami rendelettel elkészíthette sírfeliratát, de a kardnak nincs útja az egyének szívéhez. A kard szétvághatja a gordiusi csomókat, más vágányokra terelheti a történelmet, de tovább nem terjed a szerepe. A szívnek evangélium kell. Herkules levághatta a lernai kígyó fejét, de ezután jött még csak a munka java. Ilyeténképpen volt a pogánysággal is. A nyilvános élet teréről, a forumról leszorult, de a vidéken, a falvakban a nép görcsösen ragaszkodott a múlthoz. A művelt (sic!) csak nevetni tudott a kikopott hitregéken, a blazirtság és féktelenség előtt nincs régi hagyományokhoz való ragaszkodás. De a nép, főleg ha kiforratlan és ha babonákkal nőtt össze egészen a vallása, csökönyösen konzervatio (sic!). Óriási feladatok hárultak az egyházra. Nem várhatta be a teljes elmállást a pogányságnál, neki bele kellett markolnia a falu életébe. Az egyháznak nem elve a kibőjtölés, a lelkek szomjúhozása jellemezte mindenkör. Nem sírásója, nem is közönyös szemlélője egy régi világ halódásának. Nem akarta halálát az antik világnak, bár ellensége volt, hisz egyedül a Római Birodalom területén 16 millió keresztényt irtott ki: inkább életet akart lehelni az elzsibbadt tagokba új, fel-emelő perspektíváknak a lélek előtt való feltárásával. A pogányság legszívósabb volt talán az egész Római Birodalom területén Galliában, ahol a nép távol esett Róma légköré-

6 miazmás: fertőző, egészségtelen.

7 Alexandriai Szent Atanáz (298–373.): Alexandria püspöke, egyháztanító, az arianizmus harcos ellenfele.

8 Depaul Szent Vince (1581–1660.): más néven Páli Szent Vince, a lazarista rend alapítója.

9 Hofbauer Szent Kelemen (1751–1820.): redemptorista pap, Varsó és Bécs apostola. Egyik tanítványa Széchenyi István volt.

10 1Kor 3, 2. Tejjel táplálatlak benneteket, nem szilárd étellel, mert nem bírnátok el.

11 ünnep után, de munka előtt.

től, amely fojtó és emésztő volt, másrészt nagy hatalommal rendelkeztek a népnél azok, akiknek érdekében állott a régi vallást megőrizni.

Az egyház tehát ismét csak apostol, apostolokat küld a halál árnyékában ülőkhöz, nem tizenkettőt, hanem ezreket. Köztük látom magasan kiemelkedni, csodásan ragyogni Szent Mártont, letarolt, csupasz mezők serény magvetőjét.

De amint ott jár az ugaron Krisztus követségében és buja, aranykalászt ígérő vetés sarjad a nyomán: mögötte, bár nem észrevétlenül ott jár az ellenséges ember a hazugság atyjának küldötteként, zavart, visszavonást, elpártolást és lelki romlást terjesztve. Mert nem egyedül a pogányság áll szemben az egyházzal, nem is ez okozott neki legnagyobb bajt, hanem önkebléről leszakadt fiai, akik nem átalították felkapni imitt-amott Lucifer elejtett zászlaját és alája csalták szinte az egész világot, mint Arius. Költőisége mellett is nem alap nélkül mondotta Szent Jeromos a seleuciai és rimini-i zsinatok után: „Ingemuit totus orbis et Arianum se esse miratus est.”¹² Arius után jöttek mások, egyik tévely szülőanyja lett a másiknak, ez ismét a harmadiknak és így jött létre a tévedéseknek egész láncolata, amelynek egyes szeméi a macedoninusok, apollinaristák, priscillianisták stb. ... Hogy mennyi kárt tettek, a jó Isten a megmondhatója. Házi tolvajnál, álnok atyafinál rosszabb baj senkire sem jöhet. Az egyház sok-sok ellensége közül azok ütötték a legfájóbb sebet, akiket ezen cím alatt kénytelen felsorolni: intra muros.¹³ Felforgatták egész isteni hitrendszerünket, mint ama kornak modernistái [akik a] csalhatatlan, isteni igazságok helyébe a félfuvalkodott emberi ész zagyva termékeit, az önkényesen feltámasztott pogányság (Julián aposztata és a neo-platonizmus!) szellemét lehelő tanokat állítottak, megfertőzték az egyház tiszta levegőjét, kikezdték szeplőtelen erkölcsét, amelynek helyében ocsmányságot és fertőt honosítottak meg, mint a manicheusok. Évszázados elhidegülésre adtak okot Kelet és Nyugat között, megakadályozták az egyháznak hatalmas arányokban történő külrehatását és terjeszkedését a pogányság körében. Ezért is indít Szent Márton késhegyig menő harcot a tévelyek ellen, szabdalja, tépi a luciferi láncot Nyugaton, különösen küzd az arianizmussal szemben és a manicheizmus fattyúhajtása, a priscillianita-tévely ellenében. Felebarát maradt mindig, de nem alkudott meg velük soha, akárcsak egyháza sem, nem dolgozott percentre,¹⁴ hanem [az] egész munka lelkesítette.

Ott bámulom a szent szerzetest, a béke emberét a harcok mezején, ahol a finoman élezett damaszkuszi kardot minden oldalra kénytelen forgatni, lelkében az isteni hevület, mely karokat acéloz, erőt izmosít. Föltétlen ura a harcmezőnek a maga lelki fensőbbségével, átnéz a kétkulacsra kacsintó császárok feje fölött, kemény, küszöbcsuszáshoz nem szokott gerinccel áll szembe velük. Figyelmét nem kerüli ki, hogy a hatalom vasszárnyai alatt – titokban bár – minden tévely meghúzódhatik és meg is húzódik.

Íme ez Szent Márton korának egy picike tükörképe, halvány és csak a főbb kontúrokra szorítókozó rajza. Ez Szent Márton tevékenysége dióhéjban.

Amikor Szentünk megkezdte a lelkipásztorkodást, nem volt elegendő tere az ő nagy buzgóságának. Az ő nagy koncepciójú lelke folyton arra ösztönözte: többet és csak tovább, tovább... Kicsi volt neki a ligugei és a marmontieri kolostor vidéke. De meg ama kor jellege és viszonyai miatt, mivel még igen sokan állottak az egy aklon kívül a pogányság sötétjében, a lelkipásztorkodás nem is lehetett localis jellegű. Hiszen a pogá-

12 A földkerekség megdöbbenve vette észre, hogy ariánus lett. *Hieronymus: Dialogus contra Luciferianos*, 19. *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina XXIII*. ed. Jacques Paul Migne, Párizs, 1883. 181.

13 falakon belül, értsd: belső ellenség.

14 percent: százalék

nyok sohasem keresték volna fel a keresztény hitélet focusait, távol tartotta őket tudatlanságuk – *ignoti nulla cupido*¹⁵ –, beléjük gyökeresedett hagyományaik. Gallia életébe a IV. században Krisztus katonája csak mint *missionarius* illeszkedhetett bele. Tehát csak egyetlen útja-módja volt az isteni parancs végrehajtásának ama idők lelkipásztora számára: szó szerint venni a lelkek legfőbb pásztorának szavait (Elmenvén tanítsatok...),¹⁶ vándorbotot véve kezükbe hátrahagyni a kultúra áldásait, lemondani minden kényelemről, a testvérek szeretet-társaságából kiszakaszkozni és belépni a rengetegegbe, a jövendőmondók és kuruzslók babonáinak tanyáira, azaz otthonukban keresni a Krisztus otthonáról mit sem tudó lelkeket. Egyházmegyéjének határai nem vontak mezsgyét buzgóságának, az ő területe addig terjedt, ameddig Krisztus drága vérével megváltott lelkeket talált üdvözítésre. Apostoli útjai behálózzák egész Galliát. Picardiában, Normandiában és Flandriában mai napig is viruló népszerűsége lába nyomán támadt. Lelkeket keresett Levrou[x]-ban, Páris-ban, Reimsben csak úgy, mint a Morvan-hegység és Artonne vidékén, az éduoknál és Sens tartományban. A fiúi szereteten kívül ugyancsak a *zelus animarum*¹⁷ az, ami átviszi az Alpok hómezőin, a sátán csapdáin, a zsványok fegyverei közt, hogy megtérítse szüleit. Visszatérőben betér Milánóba, az ariánusok darázs-fészkébe. Nem törődve a fenyegető veszedelmekkel, Auxentius eretnek püspök és az ariánusok gyűlöletével szokása szerint szünet nélkül mindenütt prédikált. *Verbum Dei non est alligatum!*¹⁸ – ezt akarta ő tettel igazolni – ha mindjárt hirdetőit, mint lázítókat és forradalmárokat dobják is ki a városból, amint ez vele is megtörtént.

Beleillett-e tehát Szent Márton lelkipásztori működése a IV. század kereteibe? Nagyon!

Már most hogy vetette el az evangéliumi magvakat? Korszerű volt-e az ő *methodusa*? Megértette korát ebben a tekintetben is. Nem írt. Ennek nem lett volna semmi haszna, szükség sem volt rá. A falusi nép körében, tudatlanok közt forgolódt. A nehezen hajlítható népek nem *fulmináns*¹⁹ stílusú iratok kellenek, a beszédekből sem a magasröptű, elvont tárgyúak, hanem egyszerű, *cicoma* nélküli, de szívhez szóló prédikációk.

Gallia megtérítése bizony nem kis munkát adott. Egy ember minden zsenialitása, lelki nagysága és munkabírása mellett is elégtelen. Nem kezdetett bele egyedül, azért bölcsen munkatársakat nevelt. Az általa megteremtett szerzetesházak mint valami táborállás helyezkedtek el Gallia egyes vidékein és onnét rajokban vagy egyenkint indultak útnak Krisztus katonái. A marmontieri anyakolostor után főkkolostorok nagy számmal keletkeznek és ezeknek önfeláldozó lakói egész Nyugaton tusakodnak a kultúrátlansággal és a pogány babonával. A szerzetesi intézmény felkarolása, annak igénybevétele, klasszikus bizonyosság tételünk mellett. Bár e kolostorok a keletiek szelleme szerint alakultak, életük még sem szolgál lepórozása amazokénak. Nem felejtette el, hogy a Kelet nem Nyugat, a viszonyok egészen mások. A lényeg megtartásával a külső, fejlődésképes formát Galliához és céljaihoz szabta. „Igen ügyesen tudta a korviszonyokhoz és a környezethez alkalmazni azzal a tapintattal és gyakorlati érzékkel, mely minden vállalkozását jellemezte.” [*Regnier-Rogács: Szt. Márton élete]²⁰ És amikor van már hadserege a maga

15 az ismeretlen dolgokra nem vágyozunk.

16 Mt 28, 19. Menjetek tehát, tegyétek tanítványommá mind a népeket!

17 *zelus animarum*: a lelkekért való buzgóság.

18 2Tim 2, 9. Isten szava nincs megbilincselve.

19 *fulmináns*: heves, dörgedelmes, nagy erejű.

20 *André Regnier*: Szent Márton élete. ford. Rogács Ferenc, Szent István Társulat, Budapest, 1913.

neveléséből, előörsként mindenhova elhelyez, állít egy-egy őrszemet, tanítványt, a vidéki egyházakat szaporítja, mert ezek csak siettették a faluk megtérését.

Korszerűnek mondható egész jelleme, amint általában a szentekről áll az, hogy bennük egy kor fogyatkozásuktól megtisztultan a maga határozatlanságából határozott erővé forr ki. Szent Márton lelke csillogását oly erények adták, amelyek mindenkinek, igazhívőnek, eretneknek, sőt a pogánynak figyelmét keltették fel és csodálatát vívták ki. Imponáló volt egész fellépése. Különös hatást is tehetett arra a hagyományaihoz kézzel-lábbal tapadó pogányra, aki a maga csökönyösségével szemben talált egy másik eredeti (bár nemesített), hajthatatlan kemény-nyakúságot és megingathatatlan kitartást. Eleinte bosszantotta a pogányt ez a szent makacsság – ha szabad magam így kifejezzem –, hisz az elevenére koppintott neki, de aztán érdeklődést keltett maga irányában és tetszett a pogánynak, hogy egymaga egyetlen szekercével, vagy fáklyával odalép az egész vidék százaitól, ezreitől védett szent fenyő vagy templom mellé és a lakosok hangos tiltakozása, fenyegetése ellenére is megsemmisíti mindazt, ami az Isten országa terjeszkedésének útjában áll. Valóban a vérnek kellett megállnia az ereken arra a látványra, hogy maga nyújtja nyakát a szekerce alá. A pogányok bárdja alatt csak oly vasnyugalmat tanúsít, mint az útonállóval és a gonosz lélekkel szemben.

A pogányok lépésről-lépésre kénytelenek visszavonulni vagy fejüket a keresztség alá hajtani ezelőtt a lehetetlenséget nem ismerő, páratlanul merész ember előtt, aki amit fejébe vett, azt végre is hajtotta. „Nála holmi nehézségek és akadályok nem igen jöttek számításba.” [*Regnier-Rogács: Szt. Márton élete] Istennél minden lehetséges, ebből a gondolatból indult ki és (nem is szégyenült meg, ebben rejlett nála a siker titka. Észrevette ezt a nép is, a pogányt is bámulatba ejtette az a sok csoda, amely majd minden vállalkozását kísérte, mint Amboisban is, ahol egész éji imája eredményeképp a reggelre támadt óriási szélvihar megsemmisítette a bálvány-templomot, amellyel szemben a szegény Marcellus kénytelen volt bevallani tehetetlenségét. Itt is csak az volt a dolog nyitja, mint nála általában: „Ráhagyatkozott a természetfölötti segítségre, mely vállalkozását támogatni fogja. Emellett ő is kész volt teljesen fölláldozni önmagát az Isten akaratának, amelynek kiválasztott eszköze volt” [*Regnier-Rogács: Szt. Márton élete] És ezekből a szavakból is – azt hiszem – joggal vonhatom le azt a következtetést, hogy mivel kiválasztott eszköz volt az Isten kezében, az isteni akarattények (sic!) pedig mindig korszerűek (azaz arra irányulnak, ami *hic et nunc*²¹ az Isten dicsőségére és a lelkek üdvére jó): tehát Szent Mártonnak működése is korszerű.

Az antik világ látta magában az általános lesenyvedést és puhaságot szinte kézzelfoghatóan, mindennek tökéletes ellentétét pedig Szent Mártonban, még a késő sír felé hajló aggkorban is. *Non recuso laborem*.²² Pedig olyan nyolc évtized után, amelyet Ő élt és hozzá olyan munka után, aminőt Ő végzett: egy kis pihenés – a mi fogalmaink, de nem Szent Mártoné szerint – elkelt volna, jólesett volna. Szent Márton jelleme kifejeződése a munkás, ker[esztény]²³ világnézetnek. Egy fáklya, melynek fényében egy letűnt kor emberei az új idők méhébe, titokzatos mélységeibe nyertek bepillantást. Ilyen jellem láttára kutatni kezd az ember a lüktető élet, a nagyság és rettenthetetlen bátorság forrása után.

21 itt és most.

22 Nem vonakodom a munkától. Szent Mártontól vett idézet, amelyet a halála előtt mondott. Vö. *Sulpicius Severus: Epistola III. Ad Bassulam socrum suam. Patrologiae Cursus Completus, Series Latina XX.* ed. Jacques Paul Migne, Párizs, 1845. 182.

23 A szerző utólagos kiegészítése.

Fölséges missziója volt tehát két világ mesgyéjén, ilyen küldetést betölteni azonos ezzel: korszerűnek lenni.

A pogányok nem találtak ellenmondást szavaiban, jellemében, külsejében. A tett és tanítás nála ikertestvérek voltak, akárcsak Mesterénél... coepit facere et docere²⁴. Apostol az apostolok szegénységében. Szegényesen utazik a nagyra becsült szerzetességhez híven. Egyszerű, kopott, durva ruhája bizalmat kelthetett a legszegényebbeknél is. Szamáron járt, a nyirkos télben is puszta földön hált, mi sem állt tőle távolabb, mint a testi kényelem. És másokban is hogy megbecsülte, szerette a szegényt! Aki mint katona köpenyét teríti Ambianusra, püspöki tunicáját szintén koldusra ölti, a bélpoklost nem átallja megcsókolni. Mert a felebaráti szeretet az valami erősen áthatotta a lelkét, mivel azt is szerette, aki új parancsot ad a felebaráti szeretetre „Totis visceribus diligebat Jesum”²⁵ [* Brev. Rom. fest. S. Mart.]²⁶

Szent Márton jelleme hódolatra bírta a császárokat, hajoltak szavára, keresték barátságát. Szent Márton némi engedékenységgel, kedvezéssel megnyerheti őket magának. Ez esetben császári rendelettel és katonasággal tarolhatja le a pogányság maradványait és az eretnokségeket is. Nem tette. Nem akarta felruházni őket semmiféle atyáskodó szereppel az egyház fölött, ami százados bajok csirájává válhatott volna, sírásójává az egyház függetlenségének és az őszinte megtérés akadályává. Ezt is hajlandó vagyok a tételek javára írni. Mert bár ebben a tekintetben, az egyházi kormányzó hatalom birtokosa lép előtérbe, de hát benne a lelkipásztor és püspök nem eshetnek distinctio alá.

Független és szókimondó minden földi hatalmassággal szemben. Jellemének ez a szép vonása, részrehajlást, két mértéket nem ismerő sajátsága csak emelte tekintélyét. Azonkívül népszerűvé lett az erényei révén, amelyek jórészt olyanok, hogy a köznép is megértette és gyakorlati előnyük miatt értékelni tudta. Népszerűvé lett továbbá változatlanul egyforma természetével, megnyerő bánásmódjával, barátságos, bizalmas beszélgetéseivel, amelyekkel meg tudta nyerni a szíveket, meg tudta szeretettni az igazságokat és kötelességeket. A népszerűséget nem szabad hajszoálni, de mindenesetre jó, ha valaki nem áll híveivel antagonizmusban, hanem szeretetüket bírja. Valaki aszerint válik valahol alkalmassá a lelkipásztorságra, amint bizalmat, szeretetet tud kelteni és meg tudja magát értetni. Szent Márton bírta a lelkipásztorkodás sikerességének ezt a titkát is.

Íme! A kor vizsgálata és az Ő erényei, működésének iránya így hirdetik Szent Márton pasztorációjának korszerűségét és így mutatják be előttünk a prudentia pastoralis-sal²⁷ ékeskedő nagy papot. Korszerű volt és a kor megértésében örök mintája a lelkipásztoroknak. Szent Márton élete egy nagy tanulság minden időre, hisz ő a gemma sacerdotum.²⁸ Vannak érintkező, hasonló pontok, illetőleg kell lenniök minden időben a pasztorációban. „Hirdetni az evangéliumot, a Krisztus tanítását élőszóval is, ahol erre csak alkalom nyílik, de példával és étellel mindig, hogy mint a világ világossága, a föld

24 ApCsel 1, 1. Az első könyvet arról írtam, Teofilusom, amit Jézus tett és tanított kezdettől.

25 Teljes szívvel szerette Jézust. A Szent Márton ünnepére szóló Magnificat-antifona részlete. bővítés: a 2. vesperásból.

26 A korabeli zsolozsmáskönyv, a Breviarium Romanum Szent Márton ünnepére szóló imádságára utal a hivatkozás. Breviarium Romanum, Pars Autumnalis. Pustet, Regensburg, 1923. 710. X. Piusz pápa 1911-ben Divino afflatu kezdetű apostoli konstitúciójával megreformálta a római breviáriumot, és előírta a 150 zsolttár egy hét alatt történő végigimádkozását. Az új breviárium használata 1913 elejétől vált kötelezővé. Vö. Hanauer Á. István: Utmutató az új breviáriumhoz. Szent István Társulat, Budapest, 1912.

27 prudentia pastoralis: lelkipásztori bölcsesség

28 gemma sacerdotum: papok gyöngye

sava, a szoba falán függő lámpás, a hegyre épített város, még azokra is hatást gyakoroljon, akik nem hallják szavát, legalább cselekedeteit lássák s ezek a cselekedetek hassanak rájuk, hogy a mennyei Atyát dicsőítsék.” [* Dr. Mihályfi: Az igehirdetés. III.]²⁹ Erre pedig a legjobb iskola Szent Márton püspök lelkületének tanulmányozása és önmagunkban minél teljesebb kialakítása.

²⁹ *Mihályfi Ákos*: Az igehirdetés: Egyetemi előadások a lelkipáztorkodástan köréből. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1912.

ÉRSZEGI MÁRK AURÉL

MAGYARORSZÁG HELYZETE 1918 ŐSZÉN
A PÁPAI NUNCIUS SZERINT

Az 1918-as őszi forradalom és a Károlyi-kormány eseményeinek történetét sokan megírták már, a szemtanúk és főszereplők maguk is törekedtek közzétenni saját verziójukat az eseményekkel, illetve saját szerepükkel kapcsolatban.¹ Jól kiegészítik ezeket a külső szemlélők beszámolóit, melyek közül kiemelkedik a bécsi apostoli nunciúsé, aki egy külön összefoglaló jelentést szentelt az 1918. november-decemberi időszak magyarországi történéseinek. Értelemszerűen vatikáni és egyházi perspektívából vizsgálja az említett időszakot, s fontos kiegészítő információkkal, értékelésekkel járulhat hozzá a korszakról és annak szereplőiről alkotott ismereteinkhez.²

Magyarország egészen 1920 őszéig – az önálló Budapesti Apostoli Nunciatura felállításáig – a Bécsi Apostoli Nunciatura illetékességébe tartozott.³ A császári és királyi udvarnál akkreditált pápai diplomáciai képviselőt mindig is a legfontosabb nunciaturának számított, nem csoda, hogy a legfelkészültebb, s a pápa bizalmát bíró személyiségek töltötték be azt a posztot, akiket megbízatásuk leteltékor rendre bíborosi kalap várt. Ilyen volt Teodoro Valfrè di Bonzo⁴ apostoli nuncius, aki 1916–1919. között képviselte Bécsben XV. Benedek pápát,⁵ akihez a pápai diplomataképzőnek számító Egyházi Ne-

1 Példának okáért ld.: *Batthyány Tivadar Gróf: Beszámoló, II.*, Budapest, é. n.; *Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom. Proletárdiktatura. Ellenforradalom.* München, 1923, Budapest, 1946; *Charmant Oszkár: Az októberi forradalom után*, In: *Új Magyar Szemle 1920/III.* 1–7.; *Garami Ernő: Forrongó Magyarország, Pegazus Könyvek*, Leipzig–Wien, 1922.; *Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*, Budapest, 1935.; *Jaszi, Oscar: Revolution and Counter-Revolution in Hungary* (London, 1924); *Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története*, Cserépfalvi, 1945.; *Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen.* Gondolat Kiadó, 1965.; *Nagy Vince: Októbertől Októberig*, Európa-História, Budapest, 1991;

2 Ebben a témában ld. még: *Érszegi Márk Aurél: Károlyi Mihály és a Szentszék*, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum. 1999/3–4*, 171–181.

3 A Szentszék és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolatfelvétel, valamint a Budapesti Apostoli Nunciatura felállításának történetét ld.: *Érszegi Márk Aurél: Magyarország és a szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1920-ban.* In: *Fejérvy András* (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.* METEM–Római Magyar Akadémia, Szeged 2015., 77–85.; ld. még: *Eördögh István: A pápai nunciatura újraalakulása Magyarországon 1920-ban.* In: *Történelmi Szemle, XXXIX* (1997)1, 99–110.

4 Teodoro Valfrè di Bonzo (Cavour, 1853. augusztus 21. – Róma, 1922. június 25.), 1885–1895.: Cuneo püspöke, 1895–1905.: Como püspöke, 1905–1916.: Vercelli érseke, 1916–1919.: bécsi apostoli nuncius és trapezunti címzetes érsek, 1919.: a Santa Maria Sopra Minerva bíborosa, 1920–1922.: a Szerzetesi Kongregáció prefektusa. Ld.: *Miranda, Salvator: The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries (<http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1919.htm#Valfre>, letöltés: 2015.11.10.).

5 XV. Benedek (Giacomo della Chiesa; Pegli, 1854. november 21. – Vatikán, 1922. január 22.), római pápa: 1914–1922.

mesi Akadémián (*Accademia dei Nobili Ecclesiastici*)⁶ együtt töltött diákévek óta baráti szálak fűzték.⁷ A nunciatúra diplomáciai személyzetét rajta kívül Clemente Micara⁸ uditore⁹ és Eugenio Noradino Torricella¹⁰ nunciatúrai titkár alkották. Bizonyos jelek szerint a magyarországi ügyekkel elsősorban Mons. Torricella foglalkozott, míg Mons. Micara inkább a cseh-szlovák relációt gondozta (olyannyira, hogy végül ő lett a Szent-szék prágai képviselője).

A nunciusi jelentések olasz nyelven, írógépen készültek, azokat a nuncius mint miszsióvezető írta alá, és formálisan a bíboros államtitkárnak címezte. A jelentésekre érkező válaszokat, illetve követutasításokat a bíboros államtitkár jegyezte. Egy nunciusi jelentés főszabály szerint átfogóbb helyzetleírást adott az adott relációról, vagy egy-egy adott konkrétabb témát dolgozott fel. A jelentések futárpostával utaztak, a sürgősebb – és persze rövidebb – közléseket pedig rejtjeltávirat útján továbbították a nunciatúra és a Vatikán között. Utóbbiaknak értelemszerűen a kézírásos fogalmazványuk, illetve dekódolásukat követő leiratuk maradt fenn.

A nunciatúrákat a Római Kúrián belül a Pápai Államtitkárság (*Segreteria di Stato, Secretaria Status*) irányította, melynek élén a bíboros államtitkár állt (*Cardinale Segretario di Stato, Cardinalis a secretis Status / Cardinalis Secretarius Status*), aki egyben az elvileg önálló Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációját is felügyelte (*Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Congregatio pro Negotiis ecclesiasticis extraordinariis*).¹¹ A bécsi nuncius jelentéseit, valamint a bíboros államtitkár válaszainak tervezeteit a Pápai Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Részlegének Történeti Levéltára őrzi (*Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per i*

6 Mai nevén Pápai Egyházi Akadémia (*Pontificia Accademia Ecclesiastica*).

7 Ld. Rumi, Giorgio: *Lettere ad un amico*, Teodoro Valfrè di Bonzo. Milano, NED, 1992.

8 Clemente Micara (Frascati, 1879. december 24. – Róma, 1965. március 11.), 1909–1915.: buenos-aires-i nunciatúra titkára; 1915.: brüsszeli nunciatúra uditoréja; 1916–1919.: bécsi nunciatúra uditoréja; 1919–1920.: pápa képviselő Prágában; 1920–1923.: apameai c. érsek, prágai apostoli nuncius; 1923–1940 és 1944–1946.: brüsszeli nuncius és luxemburgi internuncius; 1946.: S. Maria Sopra Minerva bíborosa, majd Velletri püspök-bíborosa; 1947–1950.: Rituskongregáció prefektusa; 1950–1953.: Szerzetesi Kongregáció prefektusa; 1951–1965.: római bíboros vikárius. Ld.: *Miranda, Salvator: The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries (<http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1946.htm#Micara>, letöltés: 2015.11.10.).

9 A pápai diplomáciában akkoriban a nunciatúrai titkár után következő rang, később a nunciatúrai titkár és a nunciatúrai tanácsos közötti fokozat.

10 Eugenio Noradino Torricella (Villa d'Almè, 1884 – Agen, Franciaország, 1944), bergamói pap, az I. világháború idején a bécsi nunciatúra titkára, 1919 után Bergamóban az olasz Néppárt helyi vezetője, újságíró, 1924-től franciaországi száműzetésben, ahol a helyi olasz emigráció lelkipásztor, 1944-ben francia kommunisták gyilkolják meg. Vö.: *Zanetti, Umberto: Mille Bergamaschi nella Storia*. Ferruccio Arnoldi Editore, 2011. (*La Banca della Memoria dei Bergamaschi*, BGpedia Associazione Culturale. <http://www.bgpedia.it/torricella-eugenio-noradino/>, letöltés: 2015.10.17.).

11 A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációját 1814-ben hozta létre VII. Piusz pápa az államokkal való szerződéses kapcsolatok, illetve a velük egyeztetendő püspöki kinevezések intézésére. Szent X. Piusz 1908-as *Sapientis Consilio* apostoli rendelkezése lényegében alárendelte a Pápai Államtitkárság első részlegének, s így az államtitkár irányításának. Ezt a helyzetet szentesítette az 1917-es Kánonjogi Kódex (ld. *CIC17* 255., 263. kán.). 1967-ben Boldog VI. Pál *Regimini Ecclesiae Universae* apostoli rendelkezése a kongregáció nevét Egyházi Közügyek Tanácsára (*Consiglio per gli Affari Pubblici della Chiesa*) változtatta. Szent II. János Pál pedig 1988-as *Pastor Bonus* apostoli rendelkezésével a tanácsot beolvasztotta az Államtitkárságba, amelynek ma a II. részlegét alkotja. Ám megmaradt mellette – mintegy az önálló dikasztériumi lét emlékeként – a bíborosokból és püspökökből álló testület (*Consiglio di Cardinali e Vescovi*).

Rapporti con gli Stati).¹² A nunciusi jelentések tervezetei, valamint a nunciushoz beérkező különféle levelek a bécsi nunciatúra irattárában maradtak fenn, ami pedig a Vatikáni Titkos Levéltárba (*Archivio Segreto Vaticano*) került.

A pápai követeknek¹³ – mint ismeretes – kettős küldetésük van: egyfelől a fogadó állam kormányával fenntartani a diplomáciai kapcsolatokat, másfelől a helyi katolikus egyháznál képviselni az egyetemes Egyház Legfőbb Pásztorát.¹⁴ Főként ez utóbbi feladatkor miatt a pápai követek a többi diplomáciai képviselőnél jóval kiterjedtebb kapcsolati körrel, s így részletesebb információkkal rendelkeznek. Ezért is képezik a nunciaturai iratok a magyarországi történelem ismeretének kitűnő forrását.

Az iratok tanúsága szerint Valfrè nuncius jól tájékozott volt a magyarországi eseményeket és helyzetet illetően. Legfontosabb kapcsolatai értelemszerűen a magyarországi püspökök voltak, közülük is főként Csernoch János bíboros hercegprímás, aki a primási tisztségből fakadóan a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke is volt, valamint Rott Nándor veszprémi püspök, ám a többi főpásztor is rendszeresen fordult hozzá, ha nem is személyesen, de levélben. Információs forrásait többnyire nem emlegeti név szerint, csak amikor egy-egy konkrét ügy miatt az elkerülhetetlen. Innen tudjuk, hogy rendszeres kapcsolatban állt Csiszárík János címzetes püspökkel, a bécsi közös külügyminisztérium egyházi tanácsosával, de utal az Antant-missziók olasz tisztjeire is. Az egyes püspökök titkárai is felkeresték előljáróik üzeneteivel, és természetesen meg kell említeni a Bécsben állomásozó volt osztrák-magyar diplomatákat és állami tisztviselőket, illetve az új magyar kormányzat hivatalos képviselőit, köztük is Charmant Oszkár bécsi követet és Persián Ádám katolikus ügyi kormánybiztost. Arra nem találni utalást, hogy Valfrè 1918–1919-ben személyesen is megfordult volna Magyarországon.

1918. december 27-i keltezésű jelentésében Valfrè nuncius – amint annak tárgya is mutatja – a magyarországi ügyeket foglalja össze. E forrást már több publikáció felhasználta,¹⁵ mégis érdemesnek tűnik azt teljes egészében közzétenni magyar nyelven is.¹⁶ Egyik legnagyobb értékét ugyanis, véleményem szerint, az érintett szereplőkkel kapcsolatos értékelő megjegyzések adják, melyek nem egy esetben későbbi történések és személyi döntések magyarázatául is szolgálhatnak. Beszédes például Csiszárík püspök jellemzése, aki még egy további évtizedig meghatározó háttérszereplője marad a magyar-szentszéki kapcsolatoknak. A magyar püspökökről alkotott nem túl hízelgő kép

12 Lévén, hogy az olaszok rendszeresen lehallgatták a szentszéki táviratforgalmat, másolatban megtalálhatók az római Olasz Állami Levéltárban (Archivio Centrale dello Stato) is. Vö.: *Rumi, Giorgio*: Intercettazioni del Comando Supremo italiano dei dispacci telegrafici tra Benedetto XV e Carlo I d'Asburgo. In: Scotà, Antonio (szerk.), *La Conferenza di pace di Parigi fra ieri e domani (1919–1920)*: atti del Convegno Internazionale di studi, Portogruaro-Bibione, 31 maggio–4 giugno 2000. Rubbettino 2003, 267–276.

13 A terminológiát illetően ld.: *Érszegi Márk Aurél*: Legátus, nuncius, delegátus. A pápai követek megnevezése és osztályozása. In: *A nyelv, az irodalom és a kultúra szavak varázsa*. Köszöntő kötet Dr. Mihalovics Árpád 60. születésnapjára. Pannon Egyetem, Veszprém, 2011.

14 A témában ld.: *Érszegi Márk Aurél*: A pápai követek kánoni jogállása és feladatai. Licencia dolgozat. PPKE KJPI, 2006.

15 Ld.: *Tóth Tamás*: A Tanácsköztársaság a Szentszék szemével (1918–1920), in: Klestenitz Tibor – Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt*. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015., 201–214.; *Tóth Tamás*: A Szentszék és az I. világháborút követő politikai változások Magyarországon. in: Fejérdy András (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. METEM–Római Magyar Akadémia, Szeged 2015., 63–75.; *Érszegi Márk Aurél*: *Károlyi Mihály és a Szentszék* i. m.

16 Remélhetőleg sor kerülhet a korszakra vonatkozó többi nunciusi jelentés teljes közzetésére is, amikből jelen tanulmány mintegy ízelítőt kíván nyújtani.

szintén segíthet megérteni az akkori, és a későbbi vatikáni hozzáállást és döntéseket. Nem mintha azok kizárólag ezen nunciusi jelentés következményei lettek volna, de Valfrè megjegyzései legalábbis hozzájárultak egy adott kép rögzüléséhez, illetőleg tanúsítják a vatikáni hozzáállást.

A 17 oldalas dokumentum első részében Valfrè ismerteti a Károlyi-kormányt és annak egyre nehezebb belső helyzetét, az ország feldarabolásának folyamatát. A Nemzeti Tanács elnöke Hock János, akinek papi élete botrányos, ám továbbra is a józsefvárosi plébánia élén áll. Az egyik legnépszerűbb szónok, de mindenki tudja, hogy élettársa volt, akitől gyerekei is születtek.

A második rész a választásokra készülődő Károlyi-kormány belpolitikai helyzetéből indul ki: valószínűleg tovább gyöngülnek majd Károlyi pozíciói a radikálisabb pártok javára. Közben végre akarják hajtani a nagybirtokok felosztását, azonban a terv nem fog már senkit kielégíteni. Ugyanakkor az egyházi javak lesznek az elsők a sorban, és a püspökök óvatosságból készek a kormány rendelkezésére bocsátani földjeiket. A nuncius szerint ezt kénytelenek voltak megtenni, mégis szükséges lett volna, hogy a Szentszék engedélyét is kikérjék, vagy legalább informálják róla. Az egyházi tulajdon megmentése érdekében a püspökök azonnal be kívánnák vezetni a katolikus autonómiát. Ennek tagjai világiak is lennének, köztük nők is, de néhol túlzó követelésekkel állnak elő.

A jelentés harmadik nagyobb része a Papi Tanács létrejöttéről tudósít, illetve működésének első időszakát és programját taglalja. Ezek – időnként túlzó – programja bemutatására felterjeszti a budapesti és a szegedi papi tanács programpontjait olasz fordításban. Pontosabban csak jelzi a mellékleteket, de elfelejtvén csatolni, másnap külön jelentés kíséretében terjeszti fel azokat a bíboros államtitkárhoz.¹⁷ A kormány bátorítja a papi tanácsokat, a püspökök viszont tétováznak, sőt, egyáltalán nem állnak a helyzet magaslatán, kivéve Rott Nándor veszprémi püspököt. Érezhetők a korábbi püspöki kinevezések káros hatásai. Mindazonáltal a papság valószínűleg nem fog fellázadni a püspökök ellen, márcsak azért sem, mert a kormány nem fogja megtartani a nekik tett ígéreteit. A nuncius mindenestre javasolja, hogy a pápa szólaljon meg az ügyben, hogy elejét vegye a papság radikalizálódásának. Csernoch János bíboros primás Tisza István feltétlen híve, túl erélytelen a hatalmas egyházmegyéje irányításában, s a papság sem bízik benne. A kassai és az erdélyi püspök kiváló személyek, de gyakran határozatlanok és gyengék. A nagyváradi, a szombathelyi és a csanádi püspök nemesi családból származik és nem sokat törődtek egyházmegyéjükkel, ahonnan gyakran távol voltak. A papság is nagyuraknak tartja őket, nincs meg a bizalmi viszony velük. Egyedül Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök népszerű a papok között, de nem a jobbik részüknél. Radikális demokrata és írásai indexre is kerültek. Igen népszerű a budapesti felsőbb körökben, és szimpatizál a papi tanáccsal is.

A negyedik s utolsó rész a „Főkegyúri jog” címet kapta, melyben a nuncius elbeszéli a kérdés felmerültének körülményeit. A köztársasági kormány igényt tart a főkegyúri jogra. Persián Ádám katolikus ügyi kormánybiztos bizottságot hívott össze, amely a kormány ezen igényét alá is támasztotta. Csiszárík János címzetes püspök, a közös külügyminisztérium egyházügyi tanácsosa felkereste Valfrè nunciust Persiánnal együtt. A nunciusra igen rossz benyomást tett Csiszárík, különösen is amiért rokonszenvezni

17 Teodoro Valfrè di Bonzo bécsi apostoli nuncius 13219. sz. jelentése Pietro Gasparri bíboros államtitkárhoz. Bécs, 1918. december 28., S.RR.SS. AAEISS., Austria-Ungheria, Fascicolo 532. Posizione 1340, 31R (eredeti olasz nyelvű gépelt tisztázata).

látszott a cölibátus eltörlésének gondolatával.¹⁸ A kormány fenn kívánja tartani a diplomáciai kapcsolatokat a Szentszékkal, és szeretnének egy küldöttséget meneszteni Rómába Csizsárikkal az élen. A nuncius szerint nem lehet benne megbízni, mindig az aktuális hatalom híve, s éppen azon dolgozik, hogy őt nevezzék ki szentszéki követté. A püspökök is szorgalmazzák a diplomáciai kapcsolatfelvételt, de Charmant Oszkár bécsi magyar követ is járt ezügyben a nunciussal. Ő azonban azt felelte nekik, hogy a magyar kormánynak kell megtennie az első lépést. A püspökök közben minden eszközzel igyekeznek megakadályozni Magyarország feldarabolását, s ehhez a Szentatya támogatását kérik. Ennek alátámasztására a hazafias érvek mellett vallásiakat is felhoznak, hogy ti. a katolikusok a környező országok nem katolikus kormányai uralma alatt veszélyben volnának.

TOVÁBBI VÁLOGATOTT SZAKIRODALOM

A forradalmak és a katonai lelkeszet. A katonai lelkeszet a polgári forradalom időszakában. In: Táborilelkesz – a katonák egyházi hírei. 2010. (http://www.taborilelkesz.hu/rovatok/tortenelem/forradalmak_es_a_katonai_lelkeszet/info/, letöltés: 2015.11.10.).

Borovi József: A Magyarországi polgári forradalom és a Szentszék. In: Vigilia, 1969. március, 189–196.

Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Pannonica Kiadó, 1997. (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/katolikus-egyhaz-1/index.html>, letöltés: 2015.11.10.).

Gergely Jenő: A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944. Gondolat Kiadó, 1984.

Kollega Tarsoly István (szerk.): A polgári demokratikus forradalom és az egyházak, in: Magyarország a XX. században. II. KÖTET, Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000. (<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/246.html>, letöltés: 2015.11.10.).

László T. László: Egyház és állam Magyarországon 1919–1945. Szent István Társulat, Budapest, 2005.

Rácz Kálmán: Az esztergomi érsekség diszmembrációja 1918–1938. Doktori értekezés, ELTE, 2008 (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/raczkalman/diss.pdf>, letöltés: 2015.11.10.).

Tengely Adrienn: A magyar egyházak a forradalmak korában. Eger, Líceum Kiadó, 2011.

Tusor Péter: Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. PPKE–MTA, Budapest–Róma 2012.

¹⁸ Mentségére legyen mondva, hogy Csizsárik püspök görögkatolikus papcsaládból származott, mégis latin ritusú papként szolgált. Ld. *Gárdonyi Máté:* Csizsárik püspök veszprémi hagyatéka, in: Tusor Péter: Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. PPKE–MTA, Budapest–Róma 2012., 179–202.

FORRÁSKÖZLÉS

**Teodoro Valfrè di Bonzo bécsi apostoli nuncius jelentése Pietro Gasparri bíboros
államtitkár részére.
Bécs, 1918. december 27.**

S.RR.SS., AA.EE.SS., Austria-Ungheria, 1918–1920, pos. 1340. fasc. 532., 4R–12R
(eredeti olasz nyelvű gépelt tisztaát – teljes közlés).

NUNZIATURA APOSTOLICA

No. 13186.

Vienna, 27 dicembre 1918.

OGGETTO

Cose d'Ungheria.

Eminenza Reverendissima,¹⁹

Sono note all'Eminenza Vostra Reverendissima le ultime vicende politiche dell'Ungheria. Lo stato di cose che si è formato colà, quello che si deve, non senza ragione, prevedere, autorizza disgraziatamente i timori più seri per la Religione e per la Chiesa.

Il Conte Caroly, che dopo alcune ore di eccessi rivoluzionari da lui scatenati, era riuscito a strappare il consenso dell'Imperatore alla sua nomina a Presidente del Consiglio dei ministri, si trova ora in una situazione ogni giorno più critica, portato dalla corrente che egli non può ormai più franteggiare.²⁰

Forte della popolarità che gli veniva da certe allures di gran signore democratico e dal facile e comodo compito che si era assunto in Parlamento quale oppositore e critico costante del Governo, quando questo si dibatteva in difficoltà inestricabili, il Conte Caroly arrivò anche a persuadersi che tutto ciò, unito a certe relazioni che egli ha sempre conservato con alcuni uomini politici francesi, lo chiamasse a esercitare un'influenza preponderante nel momento storico attuale e che egli fosse destinato ad essere il salvatore della patria.

Egli credette che bastasse che lui, il Conte Caroly, si presentasse ai Governi dell'Intesa alla testa di un'Ungheria messa su un piede democratico e repubblicano, che dichiarasse che egli non che voler la guerra a fianco della Germania aveva invece avuto sempre le più grandi simpatie per le nazioni dell'Intesa e che era in massima disposto ad accettare i principi di Wilson concedendo una certa autonomia alle nazionalità soggette all'Ungheria, perché i Governi alleati si dichiarassero pienamente soddisfatti, garantissero all'Ungheria l'integrità dei territori quali essa ha posseduto prima della guerra ed entrassero col nuovo regime ungherese in amichevoli e cordiali relazioni. Il telegramma che il Caroly lanciò dopo al suo arrivo al potere, il suo passo personale presso il Generale francese comandante l'armata di Salonico dimostrano come egli, non so se del tutto ingenuamente, fosse completamente convinto della bontà del suo piano.

Gli Alleati, che ben altri impegni hanno verso le nazionalità che al loro fianco hanno combattuto contro l'Ungheria e che sembrano non nutrire un'eccessiva fiducia che gli

¹⁹ Az első lap alján szerepel a címzés: "Sua Eminenza reverendissima: Il Signor cardinal Segretario di Stato di Sua Santità. ROMA (con allegati)"

²⁰ helyesen: fronteggiare.

interessi delle nazionalità soggette all'Ungheria possano essere tutelati in armonia con i principi di Wilson dalle promesse di Caroly, non hanno neppure risposto alla²¹ sue proposte. Ed ora l'Ungheria si trova in una situazione estremamente critica.²² Dal di fuori di essa è circondata da nazioni che vantano tutte dei diritti su alcune parti di territorio finora ungherese che esse vanno man mano occupando. Da un lato i czecho-slovacchi rivendicano come a loro dovuti circa 50 mila chilometri²³ quadrati con 3.330.000 abitanti: essi si spingerebbero fino quasi alle porte di Budapest. I rumeni pretendono oltre la Bucovina, che apparteneva all'Austria, anche la Transilvania; in tutto 6.800.000 abitanti con 128000 chilometri quadrati del territorio più fertile e più ricco di mine di ogni genere. I serbi pretendono anch'essi la loro parte e il nuovo Stato jugo-slavo si forma su territorio quasi esclusivamente ungherese. Insomma l'Ungheria che si estendeva prima della guerra a 283000 chil.[ometri] quadrati verrebbe ridotta a 50 o 60 mila, senza uno sbocco al mare.

All'interno poi le cose vanno di male in peggio. Regna uno stato di disordine tale che confina con l'anarchia. L'esercito che si è disciolto per ordine del nuovo Governo porta i germi delle idee rivoluzionarie negli angoli più remoti del paese. I partiti estremi padroni del campo affacciano ogni giorno nuove pretensioni, i giudei, che sono una vera piaga in Ungheria, dopo essersi arricchiti enormemente durante la guerra, creano ora degli imbarazzi assai gravi perché con i mezzi più loschi tentano riversare su altri uomini e su altre istituzioni l'antipatia che ispira l'arricchimento dalla guerra.

Si crede generalmente che il Caroly non pensasse di giungere a questi estremi, ma ora egli non è più padrone de' suoi atti e insieme agli uomini che gli si sono associati al primo momento è considerato come se avesse fatto già il suo tempo-.

Come telegrafai all'Eminenza Vostra a Presidente del Consiglio nazionale ungherese fu eletto un deputato, certo Giovanni Hock.²⁴ È questi reputato come una²⁵ dei primi oratori dell'Ungheria ed ha militato sempre nel partito separatista. Come sacerdote è tutt'altro che esemplare, pubblicamente immorale non gode di nessuna stima. Farà meraviglia di sapere che egli è anche oggi parroco di Józsefváros,²⁶ la più importante parrocchia di Budapest, con 80.000 abitanti quando si sa che conviveva con una donna dalla quale ha avuto figli da tutti conosciuti, ed alla quale, sembra che egli stessa²⁷ amministrasse i S. Sacramenti in punto di morte. La Curia di Strigonia attribuisce questo fatto deplorabile, anche perché indizio di uno stato di cose deplorabile, al diritto di elezione che vige per la nomina dei parroci, a Budapest, in riconoscimento della somma, superiore al milione, che il Municipio spende per il culto.

Il Governo che si è formato dopo la costituzione del Consiglio nazionale non da nessun affidamento. Vi è un ministro del culto che mi si descrive come abbastanza buono e ben intenzionato, ma è certo che i socialisti e gli ebrei, che vi sono in grande maggioranza manterrebbero le loro intenzioni man mano che si sentissero più sicuri.

&
& &

21 helyesen: alle.

22 A mondat kézzel aláhúzva.

23 helyesen: kilometri.

24 A név kézzel aláhúzva.

25 Helyesen: uno.

26 Helyesen: Józsefváros.

27 Helyesen: stesso.

²⁸Il Governo si prepara ora alle elezioni alle elezioni generali, che sembra intenda fissare tra un paio di mesi per le²⁹ definitiva costituzione della repubblica. L'esito delle elezioni³⁰ non si può prevedere. In seno dello stesso Governo vi saranno con tutta probabilità delle scissioni tra il partito di Caroly, che comincia a passare quasi per un partito conservatore dinanzi alle tendenze estreme degli altri e i partiti più avanzati. I cattolici sembra si stieno finalmente organizzando un poco, ed avranno come naturali alleati, sembra, i protestanti che, essi pure, hanno ingenti interessi materiali da difendere insieme alla libertà delle loro scuole.

Intanto il Governo si prepara a svolgere un punto del suo programma, che spera debba attirargli molte simpatie all'epoca delle elezioni. Voglio dire la abolizione del latifondo e la distribuzione ai soldati, alle vedove ed agli orfani della guerra delle terre così espropriate. Secondo il progetto³¹ nessuno potrà avere più di 500 jugeri di terra. Il resto sarà diviso fra³² le famiglie povere in ragione di 5 jugeri ciascuna.

Gli antichi proprietari riceverebbero per i terreni espropriati una rendita vitalizia che sarebbe ridotta alla metà per i loro immediati successori e quindi estinta. Non sembra però che il Governo sia per ottenere da questo sistema la simpatia che se ne sperava, giacché esso pare non aver fatto finora, e non è ancora attuato, che dei malcontenti.

Questo problema trae dietro a se quello del patrimonio ecclesiastico che comprende anche grandi e preziosi terreni. Molti³³ vorrebbero addivenire alla secolarizzazione immediata di questi beni senza alcun compenso; ed è certo che essi saranno i primi ad essere divisi. Il Governo però finora parla di compensare i beni ecclesiastici,³⁴ esclusi per ora, sembra i terreni boschivi, pagandoli con rendita della³⁵ stato. Ognuno vede quanto perderebbero le chiese con questo sistema. Nondimeno i Vescovi per ragioni di prudenza e di opportunità, hanno dichiarato essere pronti a mettere a disposizione del Governo i loro beni, allo scopo di soccorrere la popolazione povera.

Dal canto mio credo che nelle attuali circostanze i Vescovi non avrebbero potuto dispensarsi dal far questo gesto senza tema di suscitare molte antipatie e subire una sorte anche peggiore. Siccome però essi non sono che amministratori di quei beni, sarebbe stato doveroso, mi sembra, prima di fare l'offerta in parola, impetrare la venia della S. Sede e magari informarla della cosa subito dopo.

I Vescovi inoltre pensano seriamente di addivenire subito alla fondazione dell'autonomia,³⁶ formando essi in ciascuna diocesi un consiglio autonomo al quale darebbero l'ispezione sulle rendite della mensa vescovile e dei capitoli ecc.[etera] e la ripartizione delle rendite, secondo i bisogni delle diocesi. Sperano così di salvare una parte del patrimonio ecclesiastico da una confisca che sembra ogni giorno più probabile. I laici però che entrerebbero a far parte del Consiglio autonomo, affacciano qua e là delle pretensioni³⁷ esageratissime, come per es.[empio] una ingerenza nelle elezioni dei

28 Az eredetiben három sor kihúzással törölve-javítva.

29 Helyesen: la.

30 Helyesen: elezioni.

31 Helyesen: progetto.

32 Helyesen: fra.

33 Helyesen: molti.

34 Helyesen: ecclesiastici.

35 Helyesen: dello.

36 Helyesen: autonomia.

37 Helyesen: pretensioni.

Vescovi, dei parroci, ecc.[etera]. Dei consigli autonomici locali potranno altresì far parte anche le donne e, a quanto mi si assicura, il Cardinale Csernoch sembra desideri che esse siano in eguale numero degli uomini. I Vescovi stanno ora lottando con questa e con altre gravi difficoltà.

&
& &

Nella confusione grande prodotta dalla catastrofe e nel prevalere di idee spinte anche in Ungheria come in Germania, è tutta una fioritura di consigli: consigli di operai, di soldati, di impiegati, di tutti i generi.

Ed è così che anche alcuni sacerdoti hanno creduto che anche il clero non potesse fare a meno del suo consiglio e lo hanno formato. Si è esso costituito a Budapest, senza domandare la venia delle autorità ecclesiastiche. Cominciarono i catechisti di Budapest, il 5 Novembre scorso, ad indirizzarsi al Consiglio Nazionale per chiedere un miglioramento delle loro condizioni economiche. Più tardi il 7, in una adunanza di circa³⁸ 100 sacerdoti si trattò della fondazione di un Consiglio di sacerdoti che avrebbero dovuto essere l'organo di un "rinnovamento nella vita cattolica, prendendo per modello il cattolicismo americano". Il giorno dopo i sacerdoti, che erano giunti a 300, discussero il loro programma. Si lagnarono della mancanza di direzione da parte dei Vescovi. Molti parlarono dell'abolizione del celibato e altri contro il nuovo codice di diritto canonico "fatto, dissero, con spirito italiano", chi voleva subito un vescovado a Budapest, ecc. [etera]. Questi sacerdoti che fino al 27 novembre erano giunti a tremilacinquecento³⁹ e formavano un consiglio centrale presentarono al Consiglio nazionale un Memorandum dichiarando la loro adesione alla Repubblica⁴⁰ e esprimendo il voto di essere equiparati, quanto agli onorari, agli ufficiali pubblici, di voler l'amministrazione democratica⁴¹ dei beni ecclesiastici per mezzo dell'autonomia cattolica, in senso ungherese, dicendosi pronti ad accettare il comunismo economico se fosse venuto.

Accanto al consiglio centrale di Budapest cominciano a pullulare delle filiali quà e là. Unisco il programma di una di tali filiali, quella di Jzeged,⁴² città di 150.000 anime, tutti cattolici, nella diocesi di Csanad, perché l'Eminenza Vostra veda quali idee corrono tra una grande parte del clero ungherese. Nel programma del Consiglio Centrale, che parimenti unisco, non si parla dell'abolizione dell'⁴³ celibato, ma ne parla anche troppo chiaramente la grande maggioranza del clero giovane che vi aderisce. Anzi questa in fondo, ed è doloroso il constatarlo, è la causa maggiore della agitazione di certuni. Del resto la reticenza che l'Eminenza Vostra noterà nel loro programma è da tutta⁴⁴ interpretata come riguardante l'abolizione del celibato.

Questa maniera scandalosa di procedere di una parte del clero è apertamente favorita ed incoraggiata da parte del Governo che ha dichiarato di riconoscere il Consiglio centrale dei sacerdoti come solo Rappresentante del clero inferiore ed ha promesso di non trattare se non con esso le questioni che possono toccarlo. Il Governo però desidera

38 Helyesen: circa.

39 Eredetiben géppel aláhúзва.

40 Helyesen: Repubblica.

41 Eredetiben géppel aláhúзва.

42 Helyesen: Szeged – bizonyára a kézírásos S-beüt olvasta félre a kéziratot legépelő munkatárs.

43 Helyesen: del.

44 Helyesen: tutti.

che il clero dia prova di sentimenti di avanzata democrazia e di spirito di autodecisione nella sua organizzazione. Sono queste ora le parole preferite, ed è con pena indicibile che si vedono sempre più entrare nelle chiese. La Commissione centrale dei sacerdoti si prepara anche a convocare nel gennaio prossimo un parlamento di preti. Persone sagge credono che una dichiarazione fatta a nome della S. Sede su certe questioni come per es.[esempio] il celibato, l'elezione dei Vescovi, sarebbe necessaria prima di quell'epoca.

In questo stato di cose, di una gravità estrema, l'azione dell'Episcopato che avrebbe dovuto risplendere per prudenza di consigli, altezza di vedute, attaccamento alla chiesa, forza e dolcezza di direzione, è stata finora, ed era facile aspettarselo, non sempre all'altezza della grande missione. Anche in Ungheria si risentono gli effetti dei criteri con cui il Governo ha proceduto alla presentazione dei candidati alle sedi vescovili.

L'Eminenza Vostra vorrà permettermi che parli con tutta franchezza: il solo che, tutti lo riconoscono, si mantiene all'altezza del momento è Mgr. Rott, Vescovo di Vesprimia. L'Episcopato non ha osato, e qualcuno magari non ha voluto opporsi fin dal principio a questo movimento radicale del clero. Il Cardinale, si dice, che lo abbia fatto con parole un po' vaghe.

Con tutto ciò, credo che, coll'aiuto del Signore, il clero ungherese non verrà ad un'aperta ribellione contro i propri Vescovi, soprattutto perché il Governo non manterrà le sue promesse.⁴⁵ Quello che ha fatto finora il Governo è stato di dare un sussidio ai catechisti di Budapest, per vestirsi.

Ma intanto quante miserie, quanto danno per le anime!

L'Episcopato ha molto opportunamente preso l'iniziativa di venire in aiuto al clero povero con la erazione⁴⁶ di un fondo comune. Il Vescovo di Vesprimia ha dato già a questo scopo l'ingente somma di tre milioni di corone ed il Capitolo di due milioni.

Il Cardinale primate, uomo dedito personalmente alla politica, devotissimo partigiano del Conte Tisza, è assai debole nell'amministrazione della sua grandissima diocesi. Non gode in generale la stima e la fiducia del suo clero che molto si interessò ai presedenti⁴⁷ compromessi politici ed a certi dirò così, accomodamenti, che ancora non dimentica, che si disse lo portarono in poco tempo alla sede primaziale. Il Vescovo di Cassovia e quello di Transilvania due uomini del resto egregi, affezionati alla Chiesa, sono qualche volta un po' indecisi e deboli. I giovani Vescovi di Gran Varadino, di Sabaria, di Csanad, tutti di famiglie nobili, con un passato, per qualcuno, alquanto discusso non si sono mai molto occupati delle loro diocesi, dalle quali erano spesso assenti. Il clero, specialmente quello inferiore, è abituato a riguardarli come dei grandi signori, ai quali è difficile⁴⁸ arrivare. Non hanno nessun affiatamento con i loro sacerdoti. Chi gode di una certa popolarità, non però tra il clero migliore, è il Vescovo di Alba Regale, Mgr. Prohászka che, l'Eminenza Vostra sa, passa presso tutti come un democratico radicale ed ha avuto, anche essendo già vescovo, alcuni scritti messi all'Indice. Egli già da anni andava proclamando la necessità di una totale riforma dell'organismo ecclesiastico dell'Ungheria, usando frasi ed espressioni per lo meno assai ambigue. Si è infiltrato, con la sua parola facile, presso l'alta società di Budapest che sembra non possa passarsi dell'opera sua per i matrimoni, per le riunioni, ecc.[etera]. Egli ha detto che il consiglio dei sacerdoti gli è molto simpatico ed aspetta

45 Helyesen: promesse.

46 Helyesen: erezione.

47 Helyesen: precedenti.

48 Helyesen: difficile.

che esso saprà realizzare i suoi vecchi ideali. Non è perciò meraviglia che il clero giovane lo consideri come un Apostolo e tiri da' suoi principi⁴⁹ delle conseguenze inaspettate.

&
& &

PATRONATO

Non è ancora proclamata la Repubblica che già si affacciano le pretensioni del Governo rivoluzionario per il diritto di patronato. Come ho già riferito all'Eminenza Vostra il Governo ha nominato suo Commissario per le cose cattoliche un certo Signor Persian giornalista. Questi chiamò una Commissione di cosiddetti giureconsulti per decidere de⁵⁰ il diritto di patronato fosse passato alle nuove autorità. Facevano parte della Commissione oltre qualche laico, tre sacerdoti. Il noto mgr. Csiszarik, il sac.[erdote] Hanuy professore di diritto canonico alla Università di Budapest e il Mgr. Breyer, consigliere ecclesiastico del Ministero del Culto. La Commissione decise che il diritto di patronato era passato alla Repubblica, a quanto sembra, anche per la nomina dei Vescovi, perché dissero che "sarà affare dei Vescovi di impetrare a Roma la conferma delle loro nomine" come per intendere che il Governo li nominerà, lasciando poi ad essi di farsi riconoscere dalla Santa Sede. La parte sana del clero però non ammette affatto questi principi, ma ritiene che il diritto di patronato con la cessazione della Monarchia sia di fatto decaduto. Pare che la Commissione abbia voluto vedere quale un precedente per corroborare il suo asserto, nel fatto che durante la minore età di un Re ungherese il diritto di patronato era esercitato dal tutore.

Mgr. Csiszarik venne, come ho detto, a farmi visita insieme al Persian e non lasciò questa occasione per mettersi a difendere la decisione della Commissione di cui aveva fatto parte. Ciò che poi mi sorprese sgradevolmente fu che mi fece chiaramente comprendere che non era alieno dalle idee di coloro che vogliono l'abolizione del celibato. Io credo con le mie risposte di non aver lasciato dubbio in lui sulla mia maniera di vedere del tutto contraria sui due punti. Quanto alla questione del patronato ne presi occasione per far cadere il discorso sulle relazioni colla Santa Sede e tanto lui che il Persian risposero che il Governo desiderava mantenerle, anzi che si affacciava l'idea dell'invio immediato a Roma di una Commissione, della quale avrebbe fatto parte anche Mgr. Csiszarik per trattare sulle questioni che il Governo ritiene più urgenti. Il predetto Monsignore che faceva sempre un così grande sfoggio di fedeltà al Re è ora tutto addetto al nuovo Governo e spera e lavora per essere nominato Ministro presso la Santa Sede. Sui suoi sentimenti non vi è davvero troppo da fidarsi, né sulle sue dichiarazioni così spinte di fedeltà e devozione. Nelle questioni di Stato e Chiesa egli sarà sempre da parte della⁵¹ Stato che rappresenta e continuerà con la sua solita tattica che consiste in primo luogo di sforzarsi a dimostrare la canonicità, il buon diritto dei desideri del Governo, poi quando ciò manchi a far vedere che è conveniente per la Chiesa di adattarvisi ed in ultimo quando la giustizia e la convenienza esulino, a metter fuori delle minacce.

Quanto alle relazioni diplomatiche con la Santa Sede, sembra, sarebbe intenzione del Governo mantenerle. Tanto al Persian, come al Ministro ungherese a Vienna, che è venuto anche esso a farmi visita, quando hanno toccato la necessità di sciogliere certe questioni io ho insinuato il dovere del Governo di fare un passo verso la Santa Sede; e tutti

49 Helyesen. principi.

50 Helyesen: se.

51 Helyesen: dello.

e due mi hanno risposto che era intenzione delle autorità di chiedere il riconoscimento della Santa Sede e lo stabilimento di relazioni diplomatiche.

La presenza di un Rappresentante della Santa Sede a Budapest sarebbe oltremodo desiderata anche da qualche Vescovo. Il Ministro di Ungheria a Vienna, Dr. Charmant⁵² ha anche scritto al suo Governo su questo punto ed attende una risposta che mi comunicherà subito.

L'Episcopato ungherese infine si da molto moto per cercare con tutti i mezzi di impedire uno smembramento dell'Ungheria. Esso implora il valevolissimo appoggio del Santo Padre a questo loro desiderio che dicono basato da un lato nell'interesse della patria, che sarebbe ridotta a nulla, e sul bene della religione delle popolazioni cattoliche che dovrebbero passare sotto governi acattolici.

Chino al bacio della S.[acra] Porpora, con sensi di profondissima venerazione, ho l'onore di rassegnarmi

dell'Eminenza Vostra reverendissima
umilissimo devotissimo obbedientissimo servo
Teodoro Arciv.[vescovo] di Trebisonda
*Nunzio Apostolico.*⁵³

FORDÍTÁS

NUNZIATURA APOSTOLICA

No. 13186.

Bécs, 1918. december 27.

TÁRGY

Magyarországi dolgok.

Eminenciás Biboros Úr,⁵⁴

Eminenciád előtt ismeretesek a legutóbbi magyarországi politikai események. Az ott kialakult állapotok – s mindaz, amit nem ok nélkül előre lehet látni – sajnos a legkomolyabb aggodalmakra adnak okot a vallást és az Egyházat illetően.

Károlyi gróf⁵⁵ – aki az általa kirobbantott néhány órás forradalmi túlkapást követően képes volt kierőszakolni a Császár beleegyezését miniszterelnökké történő kinevezéséhez – most napról napra kritikusabb helyzetben van, sodorja magával az ár, melynek nem tud többé ellenállni.

Népszerűsége folytán, ami bizonyos demokratikus nagyúri allűrjeiből,⁵⁶ valamint azon könnyű és kényelmes feladatából származott, hogy a Parlamentben a Kormány ál-

52 Kézzel utólag aláhúzva.

53 Kézzel írt aláírás.

54 A címzés az első lap alján szerepel a levélfornának megfelelően: „Őszentsége Főtisztelendő és Eminenciás Biboros Államtitkára részére. Róma. Mellékletekkel.”

55 Az eredetiben Károlyi Mihály neve végig „Caroly” alakban szerepel. Károlyi Mihály (Budapest, 1975. március 4. – Vence, Franciaország, 1955. március 19.), a Függetlenségi és 48-as Párt vezére, 1918. október 23-tól a Magyar Nemzeti Tanács elnöke, 1918. október 31-től 1919. január 11-ig miniszterelnök, 1919. január 11-től március 21-ig ideiglenes köztársasági elnök.

56 Az eredetiben kézzel utólag aláhúzva.

landó és kritikus ellenzéke volt, Károlyi gróf arra a meggyőződésre jutott, hogy mindezek – valamint néhány francia politikussal mindvégig megőrzött bizonyos kapcsolatai folytán – arra hivatott, hogy döntő befolyást gyakoroljon a jelen történelmi pillanatban, s hogy őt szánta a sors a haza megmentőjének.

Azt hitte, ha ő, Károlyi gróf egy demokratikus és republikánus alapokra helyezett Magyarország élén odaáll az Antant kormányai elé, s kinyilvánítja, hogy ő nemhogy nem akarta a háborút Németország oldalán, hanem ellenkezőleg, mindig is a legnagyobb rokonszenvvel viseltetett az Antant nemzetei iránt, s hogy elvileg kész elfogadni a wilsoni elveket – bizonyos autonómiát engedve a Magyarországnak alávetett nemzetiiségek számára – mindez elég lesz ahhoz, hogy a szövetséges Kormányok teljesen elégedettnek nyilvánítsák magukat, s garantálják Magyarország területeit abban a formában, ahogy azokat a háborút megelőzően bírta, s az új magyar rezsimmel baráti és szívélyes kapcsolatokra lépjenek. Az a távirat, amit hatalomra kerülését követően kiadott,⁵⁷ valamint a szaloniki hadsereget vezető francia tábornoknál történt személyes fellépése⁵⁸ bizonyítják, hogy ő – nem tudom, mennyire naivan – teljességgel meg volt győződve terve helyességéről.

Ám a szövetségesek, akiket teljességgel eltérő ígérek köteleznek az oldalukon Magyarország ellen hadat viselt nemzetiségek iránt, s amelyek nem tűnnek túlzott bizalmat táplálni az iránt, hogy a Magyarországnak alávetett nemzetiségek érdekeit Károlyi ígéretei a wilsoni elvek szerint biztosítani tudná, még csak nem is válaszoltak javaslataira. S most Magyarország felettébb kritikus helyzetben van.⁵⁹ Kívülről olyan nemzetek veszik körbe, amelyek mind jogot formálnak az eddigi magyar területek egyes részeire, amiket lassacskán el is foglalnak. Egyfelől a csehszlovákok 50 ezer négyzetkilométernyi területet követelnek maguknak 3.330.000 lakossal: majdnem Budapest határáig nyomulnának előre. A románok Bukovina mellé, ami Ausztriához tartozott, Erdélyt is követelik; összesen 6.800.000 lakos és 128.000 négyzetkilométer a legtermékenyebb és mindenféle bányákban leggazdagabb területek közül. A szerbek is kérik a maguk részét, és az új jugoszláv állam majdnem kizárólag magyar területeken alakul meg. Összességében Magyarország, mely a háború előtt 283.000 négyzetkilométernyi területen terült el, 50–60 ezerre csökkenne, tengeri kijárat nélkül.

Országon belül pedig a dolgok csak mind rosszabbra fordulnak. Olyan rendetlenség uralkodik, hogy az már az anarchiával határos. A hadsereg, ami az új Kormány parancsára feloszlott, elviszi a forradalmi gondolatok csíráit az ország legeldugottabb részeibe is. A terepet uraló szélsőséges pártok minden nap újabb igényekkel állnak elő, a zsidók – akik egy igazi csapás Magyarországon – miután a háború alatt hatalmas mértékben meggazdagodtak, most elég súlyos kellemetlen helyzeteket okoznak, mert a legsötétebb eszközökkel igyekeznek más személyekre és intézményekre hárítani a háborús meggazdagodásuk keltette ellenszenvet.

Általános meggyőződés, hogy Károlyi nem gondolt ezen végletekig elmenni, de most már nem ura cselekedeteinek, s úgy tartják róla – azokkal a személyiségekkel együtt, akik első körben hozzá társultak – hogy meghaladta őket az idő.

57 A köztársaság 1918. november 16-i kikiáltásakor Károlyi Mihály „szikratáviratban” fordult a világ népe-
ihez, kérve támogatásukat s leszögezve, hogy a magyar nép a múlt bűneiért nem felelős. Ld. *Juhász Nagy
Sándor: A magyar októberi forradalom története*, Cserépfalvi, 1945., 309.

58 A nuncius Károlyi november 7-i belgrádi tárgyalásaira utal Louis Felix Franchet d’Espèrey tábornokkal,
akivel végül november 13-án aláírták az ún. belgrádi konvenciót.

59 A mondat kézzel utólag aláhúzva.

Amint táviratban megírtam Eminenciádnak, a magyar Nemzeti Tanács elnökévé egy bizonyos Hock János⁶⁰ képviselőt választottak meg. Magyarország egyik legjobb szónokának tartják, s mindig a szeparatista pártban⁶¹ politizált. Papként egyáltalán nem példás, erkölcstelen és nem bír semmilyen megbecsüléssel. Meglepetésre ad okot, hogy még ma is Józsefváros plébánosa, ami Budapest legfontosabb plébániája 80.000 lakossal, miközben tudni lehet, hogy együtt élt egy asszonnyal, akitől gyerekei is születtek, akiket mindenki ismer, s akinek halála óráján – úgy tűnik – ő maga szolgáltatta ki a Szentségeket. Az Esztergomi Érsekségen ezt a sajnálatos ténytet – annál is inkább, mert egy sajnálatos állapot tanújele – annak tulajdonítják, hogy Budapesten plébános-választási jog van érvényben a város által a vallásra költött, több mint egymilliós összeg elismeréseként.

A Nemzeti Tanács létrejöttét követően megalakult Kormány nem ad semmi bizalomra okot. Van ott ugyan egy kultuszminiszter,⁶² akit elég jónak és jószándékúnak írnak le, de az bizonyos, hogy a szocialisták és a zsidók, akik nagy többségben vannak, fenntartják saját szándékaikat amint magabiztosabbnak érzik magukat.

&
& &

A Kormány most az általános választásokra készülődik, amiket úgy tűnik, egy pár hónappal későbbre tervez kiírni a köztársaság végérvényes megalapozása érdekében. A választások kimenetelét nem lehet előre látni. Magán a Kormányon belül is lesznek minden bizonnyal szakadások Károlyi pártja⁶³ – mely már-már konzervatív pártnak kezd tűnni a többiek szélsőséges irányultságával összevetve – és a haladóbb pártok⁶⁴ között. A katolikusok végre egy kicsit szerveződni látszanak s természetes szövetségeseik, a jelek szerint, a protestánsok lesznek, akiknek szintén óriási megvédendő anyagi érdekeltégeik vannak, iskoláik szabadságával együtt.

Közben a Kormány programja egyik pontjának végrehajtására készül, amittől azt reméli, nagy rokonszenvet eredményez számára a választások idején. A nagybirtokok megszüntetéséről van szó, s az így kisajátított földek szétosztásáról a katonák, valamint a háborús özvegyek és árvák között. A terv értelmében senki nem birtokolhat többet 500 holdnál. A többit felosztják a szegény családok között, mindegyiknek 5 hold nagyságban.

A régi birtokosok a kisajátított termőföldek fejében életjáradékot kapnának, ami felére csökkenne közvetlen örökösök esetében, majd pedig megszűnne. Nem úgy tűnik azonban, hogy a Kormány megkapná ettől a rendszertől a remélt népszerűséget, mert hogy mindezidáig a jelek szerint még semmit nem tett meg, s nem ért el mást, csak elégedetlenséget.

Ezzel a problémával együtt jár az egyházi javaké is, mely nagy és értékes termőföldeket is magába foglal. Sokan ezen javak azonnali szekularizációját szeretnék, mindenfajta kártalanítás nélkül; s bizonyos, hogy azokat fogják elsőként felosztani. A Kormány ellenben egyelőre azt mondja, hogy kárpótlást fog nyújtani az egyházi javakért, kivéve egyelőre az erdőbirtokokat, s állami járadékkal fizetne értük. Mindenki láthatja, mennyit

60 A név kézzel aláhúzva. Hock János (Devecser, 1859. december 31. – Budapest, 1936. október 10.), római katolikus pap, politikus, 1918. november 1-től a Magyar Nemzeti Tanács elnöke.

61 Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt.

62 Bizonyára Lovász Mártonra utal (kultuszminiszter 1918. október 31. – december 22.), noha a jelentés írásakor már Juhász Nagy Sándor a kultuszminiszter.

63 Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt.

64 Polgári Radikális Párt, Szociáldemokrata Párt.

veszítene az egyházak ezzel a megoldással. Mindazonáltal a püspökök, óvatosság és célszerűség okán kijelentették, hogy készen állnak a Kormány rendelkezésére bocsátani javaikat a szegény lakosság megsegítése céljából.⁶⁵

A magam részéről úgy vélem, hogy a jelen körülmények között a püspökök nem kerülhették el ezen gesztus megtételét anélkül, hogy nagy ellenszenvet ne váltottak volna ki s ne jártak volna még rosszabbul. Mivelhogy azonban ők csupán kezelői azoknak a javaknak,⁶⁶ szerintem a szóban forgó felajánlás megtétele előtt engedélyt kellett volna kérniük a Szentszéktől, s esetleg rögtön utána tájékoztatni a dolgról.⁶⁷

Továbbá a püspökök komolyan fontolgatják az autonómia megalapítását, minden egyházmegyében egy autonómiai tanácsot alakítva, melynek átengednék a püspöki, a káptalani stb. menza jövedelmeinek felügyeletét, valamint a jövedelmeknek a felosztását, az egyházmegyék szükségletei szerint.⁶⁸ Így remélnék megmenteni az egyházi javak egy részét a minden nappal valószínűbbnek tűnő elkobzástól. A világiak azonban, akik tagjai lennének az autonómiai tanácsoknak, itt-ott igencsak túlzó igényekkel állnak elő, mint pl. beavatkozás a püspökök, plébánosok stb. választásába. A helyi autonómiai tanácsoknak nők is tagjai lehetnének, s nekem azt mondják, Csernoch bíboros⁶⁹ azt kívánná, hogy egyenlő számban legyenek a férfiakkal. A püspökök most ezzel s más súlyos nehézségekkel küzdenek.⁷⁰

&
& &

A katasztrófa okozta nagy zűrzavar, s a túlzó gondolatok érvényesülése miatt Magyarországon csakúgy, mint Németországban, virágoznak a mindenféle tanácsok: munkás-, katona-, alkalmazotti tanácsok.

Így van az, hogy néhány pap úgy gondolta, a klérus sem nélkülözheti saját tanácsát, s meg is alakították azt.⁷¹ Budapesten jött létre, az egyházi hatóságok engedélyének kérése nélkül. A budapesti hitoktatók kezdték november 5-én, amikor a Nemzeti Tanácshoz folyamodtak anyagi helyzetük javítását kérve. Később, 7-ikén, egy körülbelül 100 fős papi gyűlésen egy Papi Tanács létrehozataláról esett szó, melynek a „katolikus életnek az amerikai katolicizmus modellje szerinti megújulását” kellene szolgálnia. Másnap a papok, immár 300-an, megvitatták programjukat. Panaszkodtak, hogy hiányzik

65 Az 1918. november 20-i püspökkari konferencián. Vö.: *Csizmádia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966., 98.

66 Vö. 1917-es Kánonjogi Kódex 1518. és 1519. kánonja.

67 Az 1917-es Kánonjogi Kódex 1530. és 1532. kánonja értelmében a szóban forgó ingatlanok elidegenítéséhez az Apostoli Szentszék engedélyére lett volna szükség.

68 Az 1918. november 20-i püspökkari konferencia határozott az egyházmegyei autonómiai tanácsok megalakításáról. Vö.: *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Pannonica Kiadó, 1997. (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/katolikus-egyhaz-1/index.html>, letöltés: 2015.11.10.).

69 Csernoch János (Szakolca, 1852. június 18. – Esztergom, 1927. július 25.), esztergomi érsek: 1912–1927.; bíboros: 1914–1927.

70 Vö. *Lepold Antal*: A katolikus autonómia. Az Egyház álláspontjának megvilágítása. Budapest 1920. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár. *Gergely Jenő*: A történelmi keresztény egyházak autonómia-szervezete a dualizmus éveiben. In: Sarnyai Csaba Máté (szerk.): Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon. Budapest. METEM. 2001.; *Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus Magyarországon. Budapest. Kossuth. 1977.; *Salacz Gábor*: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae II.) München, 1975.

71 Eredetiben géppel aláhúzva.

az irányítás a püspökök részéről. Sokan a cölibátus megszüntetéséről beszéltek, mások az úgymond „olasz szellemben készült” új kánonjogi kódex ellen szólaltak fel, volt aki azonnal püspökséget akart Budapesten stb. Ezek a papok, kiknek létszáma november 27-re már háromezer-ötszázra⁷² duzzadt s egy központi bizottságot alakítottak, benyújtottak a Nemzeti Tanácshoz egy Memorandumot, melyben kinyilvánították támogatásukat a köztársaság iránt, kifejezték azon kívánságukat, hogy a tiszteletdíjak tekintetében legyenek egyenrangúak a közhivatalnokokkal, továbbá, hogy az egyházi javaknak a magyar értelemben vett katolikus autonómia által történő demokratikus⁷³ igazgatását akarják, s hogy készen állnak elfogadni – ha arra sor kerül – a gazdasági kommunizmust.

A budapesti országos bizottság mellett itt-ott kezdenek szaporodni a filiálék. Csatolom az egyik ilyen filiálé programját, a szegediét⁷⁴ – mely egy 150.000 fős, csupa katolikus város a Csanádi Egyházmegyében – hogy Eminenciád láthassa, milyen elképzelések forognak a magyar klérus nagy része körében. Az Országos Bizottság programjában, amit ugyancsak csatolok,⁷⁵ nem esik szó a cölibátus megszüntetéséről, de az azt támogató fiatal klérus nagy többsége nagyon is világosan emlegeti. Sőt – fájdalmas konstatálni – éppen ez némelyek háborgásának legfőbb oka. Amúgy azokat az utalásokat, amiket Eminenciád a programjukban észrevehet, mindenki úgy értelmezi, hogy a cölibátus megszüntetésére vonatkoznak.

A papságnak ezt a botrányos eljárását nyíltan támogatja és bátorítja a Kormány, mely kinyilvánította, hogy az Országos Papi Tanácsot ismeri el az alsópapság egyedüli képviselőjének, s megígérte, hogy csakis azzal tárgyal az őket érintő kérdésekről. A Kormány viszont azt kívánja, hogy a papság adja haladó demokratikus érzelmeinek és a szervezeti önkormányzatiság szellemének tanúbizonyosságát. Ezek a mostanában kedvelt kifejezések, s kimondhatatlan fájdalom látni, hogy mindinkább beszívárognak a templomokba is. Az Országos Papi Tanács jövő januárra összehívni készül egy papi parlamentet is.⁷⁶

72 Eredetiben géppel aláhúzva.

73 Eredetiben géppel aláhúzva

74 Vö. A szegedi papi tanács programjait olasz fordításban, S.R.R.SS., AAEESS., Austria-Ungheria, 1918–20, Fasc. 532. Pos. 1340., 14R.

A szegedi papi tanács programja a budapestiéhez képest (ld. következő lábjegyzetben) az alábbi eltéréseket tartalmazza: 8. Népnyelv használata, kivéve a Szentmisén; 11. Kanonoki stallumok eltörlése; 12. A magyar egyház és a Szentsek közötti szabad kapcsolattartás; 14. Kötelező vallási nevelés bevezetése; 20. A cölibátus eltörlése, megkötések nélkül.

75 Vö. A budapesti Országos Papi Tanács programjait olasz fordításban, S.R.R.SS., AAEESS., Austria-Ungheria, 1918–20, Fasc. 532. Pos. 1340., 13R.

Pontjai összefoglalóan: 1. A papnevelés gyökeres reformja; 2. a fizetések javítása; 3. nyugdíjreform; 4. szanatóriumok és segélypénztárak; 5. a természetben fizetett ellátmány eltörlése; 6. a papság szolgáltatásának a közhivatalnokokéhoz hasonló szabályozása; 7. Püspökség Budapesten és a túl nagy plébániák felosztása; 8. Népnyelv használata a szertartásokon; 9. Ötévenkénti egyházmegyei zsinatok; 10. Egyházi autonómia, a klérus és a világiak bevonása a püspökválasztásba; 11. Káptalani reform; 12. Rövidebb és imaórák nélküli breviárium; 13. Magyarországi nunciatura azonnali létesítése; 14. Tiszteletbeli címek eltörlése; 15. Katolikus sajtóalap; 16. helyi káplánok felszámolása; 17. A klerikus viselet használatának a liturgiára történő korlátozása; 18. Egyházi cenzúra enyhítése, világi cenzúra eltörlése.

76 A Papi Tanács országos kongresszusára 1919. január 15–16-én került sor. Ld. Teodoro Valfrè di Bonzo bécsi nuncius 14217. sz. jelentése Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak. Bécs, 1919. január 22., S.R.R. SS. AAEESS., Austria-Ungheria, Fascicolo 532. Posizione 1340. a.1918–20, 39R–42V, (eredeti gépelt olasz nyelvű tisztázatot). A Papi Tanács működéséről és a püspöki konferencia 1928. november 20-i ülésének döntéseiről Rajner Lajos c. püspök esztergomi nagyprépost 1919. január 24-i levele számol be XV. Benedek pápának (S.R.R.SS., AAEESS., Austria-Ungheria, 1918–20, Fasc. 532. Pos. 1340., 43R–46V, eredeti gépelt latin nyelvű tisztázatot).

Bölcs személyek úgy tartják, hogy még azt megelőzően szükséges volna egy nyilatkozat a Szentszék nevében bizonyos kérdéseket illetően, mint pl. a cölibátus, a püspökök kiválasztása.⁷⁷

A dolgok illetén, rendkívül súlyos állása közepette a püspökök tevékenysége, akiknek bölcs tanácsokkal, nagy rálátással, az egyház iránti ragaszkodással, erős és gyengéd irányítással kellett volna kitűnniük, mindezidáig – amint az várható is volt – nem mindig nőtt fel a küldetés nagyságához.

Eminenciád engedelmével, teljes őszinteséggel megmondom: az egyedüli, aki – s ezt mindenki elismeri – a helyzet magaslatán áll, az Mgr. Rott veszprémi püspök.⁷⁸ A püspökök nem mertek, s valaki esetleg nem is akart mindjárt kezdettől fogva szembezállni a papság eme radikális mozgalmával. A bíboros,⁷⁹ azt mondják, kissé határozatlan szavakkal tette meg.

Mindemellett azt hiszem, hogy az Úr segédelmével a magyar papság nem jut el a püspökeivel szembeni nyílt lázadásig, főként, hogy a Kormány nem fogja betartani ígéreteit. A Kormány mindeddig pusztán annyit tett, hogy a budapesti hitoktatóknak ruhapénzt juttatott.

De addig is mily nyomor és a lelkeknek mily kára!

A püspökök, nagyon is időszerű módon, a szegény papság megsegítését kezdeményezték egy közös alap létrehozása révén.⁸⁰ A veszprémi püspök erre a célra máris három millió koronás hatalmas összeget adott, a káptalanja pedig kettő milliót.

A bíboros primás, aki személyesen politizál, s Tisza gróf⁸¹ lelkes híve, a maga óriási egyházmegyéjét igencsak gyengén kormányozza. Általában nem bírja klérusának tiszteletét és bizalmát, mert nagyon is érdekelt volt a korábbi politikai kompromisszumokban, s bizonyos, hadd mondjam, egyezségekben, amiket nem felejtenek, s amik a szóbeszéd szerint rövid úton a primási székre juttatták őt. A kassai⁸² és az erdélyi⁸³ püspök – két egyébként kiváló személy, akik szeretik az Egyházat – néha kissé tanácstalan és gyenge. A fiatal nagyváradi,⁸⁴ szombathelyi,⁸⁵ csanádi⁸⁶ püspökök – mind nemesi családból

77 Valfré nuncius többszöri javaslata nyomán XV. Benedek pápa Csernoch János bíboros primáshoz intézett, 1919. március 12-i, *Multiplies quidem anxietates* kezdetű levelében elítéli a papi gyűléseket és a cölibátus eltörlésének feszegetését, ugyanakkor felszólítja a püspököket, hogy viseljék gondját papjaiknak. A pápai levél kalandos úton érkezett Magyarországra, lényegében már csak a Tanácsköztársaság bukása után válhatott ismertté. Ld. S.RR.SS., AA.EESS., Austria-Ungheria, 1918–20, Fasc. 532. Pos. 1340., 65R–66V, latin nyelvű kézírásos fogalmazvány. L.: *Tóth Tamás: A Szentszék és az I. világháborút követő politikai változások Magyarországon*. In: Fejérdy András (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.*, 61–74.

78 Rott Nándor (Bodenstadt, 1869. december 23. – Veszprém, 1939. március 3.), veszprémi püspök: 1917–1939.

79 Ti. Csernoch János bíboros hercegprimás.

80 Az 1918. november 20-i püspökkari konferencia döntéséről van szó.

81 Tisza István gróf (Geszt, 1861. április 22. – Budapest, 1918. október 31.).

82 Fischer-Colbrie Ágoston (Zseliz, 1863. október 16. – 1925. Kassa május 17.), kassai püspök: 1907–1925.

83 Gróf Majláth Gusztáv Károly (Bakóca, 1864. szeptember 24. – Budapest, 1940. március 18.) erdélyi püspök: 1897–1938.

84 Gróf Széchényi Miklós (Sopron, 1868. január 6. – Budapest, 1923. december 1.), nagyváradi püspök: 1911–1923.

85 Gróf Mikes János (Zabola, 1876. június 27. – Répceszentgyörgy, 1945. március 28.), szombathelyi püspök: 1911–1935.

86 Glattfelder Gyula (Budapest, 1874. március 18. – Budapest, 1943. augusztus 30.), csanádi püspök: 1911–1943.

származnak, s némelyikük meglehetősen vitatott múlttal rendelkezik – soha sem foglalkoztak nagyon egyházmegyéikkel, amelyektől gyakorta távol voltak. A papság, különösen az alsópapság, nagyurakként szokott rájuk tekinteni, akikhez nehéz eljutni. Nincs semmi összhang köztük és a papjaik között. Aki bizonyos népszerűséggel bír, ám nem a jobb papság körében, az a székesfehérvári püspök, Mgr. Prohászka,⁸⁷ akit – mint Eminenciád tudja – mindenki radikális demokratának tart, s akinek még püspökként is volt könyve, ami indexre került. Ő már évek óta hirdeti a magyarországi egyházszervezet teljes reformjának szükségét, legalábbis meglehetősen kétes mondatokat és kifejezéseket használva. Könnyed beszédével beférkőzött a budapesti felsőbb körökbe, s a jelek szerint nem lehet munkásságát esküvőkön, találkozókön stb. nélkülözni. Azt mondta, hogy a Papi Tanács rokonszenves számára és azt várja tőle, hogy megvalósítsa régi elképzeléseit. Nem csoda hát, hogy a fiatal papság mintegy apostolnak tekinti őt, s eszméiből nem várt következtetéseket von le.

&
& &

FŐKEGYÚRI⁸⁸ JOG

Még ki sem kiáltották a köztársaságot, mikor a forradalmi kormány máris igényt támasztott a főkegyúri jogra. Amint arról már beszámoltam Eminenciádnak, a Kormány a katolikus ügyek biztosává nevezett ki egy bizonyos Persián újságíró urat.⁸⁹ Emez őszszehívott egy úgynevezett jogászbizottságot, hogy döntsön arról, a főkegyúri jog átszarmazott-e az új hatóságokra. A Bizottságnak, néhány világin kívül tagja volt három pap is. A jól ismert Mgr. Csiszárík,⁹⁰ Főtisztelendő Hanuy,⁹¹ a budapesti egyetem kánonjog professzora és Mgr. Breyer,⁹² a Kultuszminisztérium egyházi tanácsosa. A Bizottság úgy döntött, hogy a főkegyúri jog átszarmazott a Köztársaságra, a jelek szerint a püspöki kinevezések tekintetében is, mert kimondták, „a püspökök dolga lesz kieszközölni Rómából kinevezésük megerősítését”, mintegy érzékeltetve, hogy a Kormány kinevezi őket, majd rájuk hagyja, hogy elismertessék magukat a Szentszékkel. A papság helyesebb ré-

87 *Prohászka Ottokár* (Nyitra, 1858. október 10. – Budapest, 1927. április 2.), székesfehérvári püspök: 1905–1927.

88 Az eredetiben a „diritto di patronato” (= kegyúri jog) szerepel, ami a szöveggörnyezet miatt egyértelműen a főkegyúri jogot jelenti, s ezért ezzel a kifejezéssel fordítjuk. A témában ld. többek között: *Meszlényi Zoltán*: A főkegyúri jog és a forradalom. Esztergom 1920., *Salacz Gábor*: A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon, Argumentum, 2002.; *Szabó István*: A királyi főkegyúri jog kérdése a két világháború között Magyarországon. In: *Iustum Aequum Salutare*. VI. 2010/1., 103–117.; *Tengely Adrienn*: A főkegyúri jog kérdése az első magyar köztársaságban. In: *Klestenitz Tibor – Zombori István* (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt*. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015., 189–200.

89 Persián Ádám (Budapest, 1887. december 12. – Pozsony, 1934. március 13.).

90 Csiszárík János (Vörösklastrom, 1860. november 16. – Budapest, 1936. január 2.), 1906–1915. között az Osztrák-Magyar Szentszéki Nagykövetség egyházi titkára, majd tanácsosa, 1916–1918. között a bécsi közös külügyminisztérium, majd 1920–1930. között a Magyar Királyi Külügyminisztérium egyházi tanácsosa.

91 Hanuy Ferenc (Pécs, 1867. március 9. – Pécs, 1953. május 1.), a budapesti tudományegyetem egyháztörténet- és kánonjog-tanára, 1920–1921-ben rektora.

92 Breyer István (Budapest, 1880. augusztus 4. – Győr, 1940. szeptember 28.), 1915-től a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tanácsosa, 1922-től helyettes államtitkár és a katolikus ügyosztály főnöke, győri megyéspüspök: 1933–1940.

sze azonban egyáltalán nem enged ezeknek az elveknek, hanem úgy tartja, hogy a főkegyúri jog a királyság megszűntével de facto megszűnt. Úgy tűnik, a Bizottság abban a tényben szándékozott állítása alátámasztására precedenst látni, hogy a magyar király kiskorúsága idején a főkegyúri jogot a gondviselője gyakorolta.

Mgr. Csiszárík, mint említettem, el is jött hozzám Persiánnal együtt,⁹³ s nem hagyta ki az alkalmat, hogy védelmébe vegye a Bizottság döntését, melynek maga is tagja volt. Az volt aztán kellemetlen meglepetés számomra, hogy világosan értésemre adta, nem idegenek tőle azoknak eszméi, akik a cölibátus eltörlését akarják. Úgy gondolom, válasszaival nem hagytam kétséget benne afelől, hogy e két pontot illetően teljesen ellenkezőleg látom a dolgokat. Ami a főkegyúri jogot illeti, felhasználtam az alkalmat, hogy a beszélgetést a Szentszékkel való kapcsolatokra tereljem, mire mind ő, mind Persián azt felelték, hogy a Kormánynak szándékában áll azokat fenntartani, sőt, felmerült a gondolat, hogy azonnal Rómába küldjenek egy Bizottságot, melynek Mgr. Csiszárík is tagja lett volna, hogy a Kormány által legfontosabbnak tartott kérdésekről tárgyaljon. Az említett Monsignore, aki mindig olyannyira bizonygatta a Király iránti hűségét, most teljesen az új Kormány odaadó híve, s abban reménykedik, azon munkálkodik, hogy szentszéki követté nevezzék ki. Érzelmekben valóban nem szabad nagyon megbízni, sem pedig túlzóan odaadó hűségnyilatkozataiban. Az állam és az Egyház kérdésében ő mindig az állam pártján fog állni, amit képvisel, s a megszokott taktikát folytatja, ami abban áll, hogy először törekszik bebizonyítani a Kormány kívánságainak kánonjogi helyességét és jogosságát, majd ha ez nem megy, akkor bemutatni, hogy célszerű az Egyháznak azokhoz alkalmazkodnia, végül pedig, amikor a helyesség és a célszerűség hibádzik, előáll a fenyegetéssel.

Ami a Szentszékkel való diplomáciai kapcsolatokat illeti, a jelek szerint a Kormánynak szándékában áll fenntartani azokat. Mind Persiánnak, mind a bécsi magyar követnek – aki maga is felkeresett – amikor bizonyos kérdések megoldásának szükségességét érintették, jeleztem, hogy a Kormány dolga lenne lépéseket tenni a Szentszék felé; s mindketten úgy feleltek, hogy a hatóságoknak szándékában áll kérni a Szentszék elismerését és a diplomáciai kapcsolatok létesítését.

A Szentszék képviselőjének budapesti jelenlétét némely püspökök is igencsak kíváncsún tartják. A bécsi magyar követ, Dr. Charmant⁹⁴ írt is erről a Kormánynak, s várja a választ, amit azonnal közölni is fog velem.

Végül pedig a magyar püspökök nagyon sokat tesznek azért, hogy minden eszközzel megakadályozzák Magyarország felosztását. Könyörögnek, hogy a Szentatya hathatósan támogassa e szándékukat, mely egyfelől – mint mondják – a megsemmisülés fenyegette haza érdekein alapszik, valamint a katolikus lakosság vallási érdekein, mely nemkatolikus kormányok alá kerülne.

A Szent Bíbor csókjára hajolva, mélységes tisztelettel van szerencsém magam

Főtisztelendő Eminenciádnak

alázatos, odaadó, engedelmes szolgájaként kijelenteni,

Teodoro, trapezunti érsek

*Apostoli nuncius.*⁹⁵

93 A látogatásra 1918. december 6-án került sor.

94 Kézszel utólag aláhúzva. Charmant Oszkár (1861–1925), királyi közjegyző, 1917-től a Budapesti Királyi Közjegyzői Kamara elnöke, 1918 novembere és 1919 márciusa között bécsi magyar követ.

95 Saját kezű aláírás.

BEKE MARGIT

AZ EMERICANA NAGYRENDJÉNEK TÖRTÉNETE

Az Americana Szövetség, (Foederatio Americana), pontosabban az Americana Nagyrendjével azért kezdtem foglalkozni, mert a püspökszentelési hordócskák témakörébe tartozik. Pandula Attila tanár úr ugyanis volt szíves felhívni figyelmemet két fényképfelvételre, amelyeket a Prímási Levéltárban őriznek.¹

Ez után végeztem némi kutatást erre a rendre. Az Americana Föderatio az Emericus-Imre szóból ered és mivel a 20. században elég természetesnek tűnt, hogy egyesületeket, társulatokat szentről nevezzenek el, tehát itt Szent Imre vagyis „Imrés” lelkületéről és tiszteletéről van szó. Tehát le kell szögeznünk, hogy Szent István királyunk fia Imre királyfi ihlette meg ezt a nagyrendet. Mi ez, mikor és milyen céllal jött létre. Valójában kitűnő alapokra helyezett és bátran mondhatnánk elit szervezetnek, amely a Trianon utáni idők vigasztalansága közepette született meg. Talán azért is, hogy figyelmeztessenek arra, hogy a hazát el lehet venni, de a haza a lelkekben él tovább, ragaszkodva ősei gyökereihez, a Szent István-i eszmékhez.

Az Americana Nagyrendje a katolikus magyar egyetemi és főiskolai hallgatók szövetsége, amelyet 1921. júniusában alapított Bitter Illés ciszter Schwartz Elemér ciszterrel együtt. Mihalovics Zsigmond plébános szerint az Americana Nagyrendje a katolikus magyar akadémikus társadalom legnagyobb szövetsége.² Célja az egységes irányítás, a katolicizmus gyakorlati megvalósítása, képvisellete, anyagi és erkölcsi támogatása. A nagyrend bevallott célja így szól „vissza a régi lovagi erények forrásához és eszményéhez: Árpád-házi Szent Imre herceg ideáljához”.³ Egy másik megfogalmazás szerint a nagyrend célja az, hogy az egyetemre kerülő és kikerülő ifjúságot összefogja, és cselekvőképes kereszténnyé avassa a „lelki törpeség ellen”.⁴

Csodálatosan szép gondolatot vetett papírra Tóth József az egyik emericanas tag: „Szívünk a katolikum, lelkünk a hungaricum, ruhánk a virtus, paizsunk az Americana”.⁵ Szebben nem is lehetne megfogalmazni a hungaricum jelentését. Ma már minden lehet hungaricum: az étel, egy állat, egy mozgás, szóval mindaz, ami az anyagi javakat illeti.

1 Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni Pandula Attila tanárnak és Hegedüs András, a Prímási Levéltár igazgatójának és kedves munkatársainak.

2 *Mihalovics Zsigmond: A katolikus világi apostolkodás kézikönyve.* Budapest. É. n. [1942.] 246. o.

3 *Annales conventus Jaurinensis Foederatiois Americanae 1924–1925.* Jaurini 1925. 7. o. Országgyűlési Könyvtár. Ennek ez az első darabja Bq 332.419. Itt található a convent avatás 24. o., cimeravatás 62–64. o., serlegavatás 66. o.

4 *Tóth József: Anima Americana* 2. kiad. Budapest 1927. 12. o. Magyar Országgyűlési Könyvtár 380.472.

5 *Tóth J.: i. m.* 90. o.

Átvehetnénk ezt a páratlan hungaricumot, amely a sokkal szubtilisebb, az anyagi világtól elvonatkoztatott és az égi szférába kapcsol be, ha lelkünk a hungaricum.

Az Emericana vezető szerve a protektorátus (pártfogói szervezet), élén a főprotektor (főpártfogó), a mindenkori primás, esztergomi érsek állt. 1942-ben másokat is felkért a nagykáptalan főprotektoroknak, így József tábornagy, Albrecht és József Ferenc főhercegeket, valamint Hóman Bálint vallás-és közoktatásügyi minisztert. A protektorátus a tanítórendek főnökeiből és közéleti férfiakból tevődött össze. Működését a Vezérség irányította, amelynek élén a kommandátor (ajánló, pártfogó) volt Bitter Illés, majd Kemenes Illés személyében. Központjuk az akkori IV. (ma V.) kerületi Bástya u. 11. A nagyrend társadalmi és bajtársi szervekből állt. A társadalmi szervben a korporációkat (testület) az egyetemet végzett dominusok, 'öregurak' konventje, az egyetemista levették és apródok kúriája, a nagyasszonyok és kisasszonyok familiája alkotta. Ezeket földrajzi alapon szervezték meg. Évente 1500 nagygyűlést tartottak. 1942-ben 74 korporációjuk volt. A bajtársi szervek az egyetemeken működtek. Nagykáptalanja volt, ahol a legfontosabb ügyekről döntöttek.

A nagyrend megalkotta saját alkotmányát is, amelyet 1933-ban közöltek, ahol különböző jelvényekről is rendelkeznek.⁶

Emellett karitatív tevékenységükre is fény derült. 1923-ban például a rend nyitotta meg a Mensa Adalbertinát. A Lónyai u. 9-ben működött a kollégiuma. Itt 1942-ben 160 főiskolás kapott otthont, amelyet 1946. júliusában Rajk László belügyminiszter megszűntetett, az egyesület betiltásával. Folyóirata az Emericana volt.⁷

A confessiohoz (megvallás) tartozik az is, hogy szint valljon a ruhában is.⁸ Felsorolják azt is, hogy milyen tulajdonságokkal, mondhatnánk, erényekkel kell rendelkezniük a tagoknak. Ide tartozik

a fidelitas – bizalom, hűség,
charitas – jóakarató szeretet,
devotio – odaadás,
fraternitas – testvériség,
solidaritas – együvértartozás,
disciplina – fegyelem,
activitas – tevékenység.⁹

Ennek az összefogásnak a bölcsője a ciszter rend volt. Kik játszottak főszerepet ebben a nagyrendben? Bitter Illés Béla, aki 1885. aug. 29-én lépett be a rendbe. 1891. június 30-án szentelték pappá. A pécsi ciszter gimnáziumban a német–latin szak tanára. 1908-tól igazgató a felső-leányiskolában. 1911-ben Bajára helyezték át a ciszter főgimnázium igazgatójának. 1912-ben kerül Budapestre, ahol a rendi gimnázium igazgatója, 1913-tól főigazgatója. Budapesti tartózkodása idejére, 1921. júniusára esik tehát az Emericana megszervezése. Később, 1927-ben megkapta a clairvaux-i apáti címet.¹⁰

6 Bibliotheca Emericana 3. sz. A Foederatio Emericana alkotmánya. Budapest 1933. 30. o. Magyar Országgyűlési Könyvtár B6/5985

7 *Diós István*: Foederatio Emericana. In MKL III. 720. o.

8 *Tóth J.*: i. m. 30. o.

9 *Tóth J.*: i. m. 41. o.

10 *Viczián János*: Bitter Illés Béla OCist. In MKL I. 853. o. (Apar, Tolna vm. 1868. okt. 22–Pécs, 1939. szept. 26.) 1885-ben lépett a ciszterci rendbe. 1891. jun. 30-án szentelték pappá.

Bitter már 1907-ben Schwartz Elemérrrel¹¹ együtt megalapította a Katolikus Középiskolai Tanár Egyesületet.

Bitter Illést 1939. szept. 26-án bekövetkezett halála után a Kerepesi temetőben helyezték nyugalomra. Később Síremlékavatásról is hírt adnak az Americana folyóirat hasábjain.¹²

Schwartz Elemér is ciszter indíttatású pap volt. A cisztercita rendbe 1907. augusztus 14-én lépett be, és 1914. július 5-én tette le ünnepélyes fogadalmát. Még ebben az évben, július 14-én szentelték pappá. Német-latin szakon szerzett diplomát, majd további tanulmányokat végzett külföldi egyetemeken és végül megalapította a Német Nyelvtudományi Intézetet 1938-ban. Majd 1948-ban nyugdíjazták és 1949-ben Belgiumba telepedett le. Az Americana Anonymusa, főtáka volt. 1921-ben Budapesten a ciszterci gimnázium tanára és egyúttal a német nyelvjárástan egyetemi tanára. 1921. júniusában tehát létrehozták az Americana Nagyrendjét.¹³

Gerinczy Pál László OPraem.¹⁴ 1924. szeptember 28-án lépett a jászói premontrei rendbe. Egyetemi tanulmányait a római Gregoriana egyetemen végezte. 1929. szeptember 15-én tett ünnepélyes fogadalmat a rendben. 1930. augusztus 24-én szentelték pappá. 1937-ben gödöllői premontrei kormányzói perjel, 1938-ban apát. 1939-ben jászóvári és leleszi prépost, amelyekről 1946-ban lemondott. 1940-ben váradyhegyfoki préposti címmel tüntették ki, amely tisztségét megtartva 1946-ban szülőföldjére tért vissza.

AZ AVATÁS

Minden avatást a kommandátor vagy megbízottja végez. Ilyenkor az asztal zöld posztóval van leterítve, rajta közepén a keresz, jobbra-balra egy-egy gyertyatartó gyertyával a korporáció zászlócskái, esetleg a Központ két asztali zászlója.¹⁵ Az asztal közepénél ül a kommandátor. A szónokot az asztalhoz ültetik. Bevonulás után a magister vagy Ceremoniárius középre megy, tiszteleg, meggyújtja a gyertyákat, újra tiszteleg – és helyére ül. Itt olvasható a zászlóavatás is.¹⁶

A kommandátor avatásról készült szép fényképek az Americana albumban találhatóak a Prímási Levéltár Fotógyűjteményében. Bitter Illés apát Americana commendátor avatásáról szól, amely a budapesti Vigadóban történt. A fényképeket a Jakab Sándor Fényképzési Műterem és Fotóriporter Iroda készítette.¹⁷

11 *Viczián János*: Schwartz Elemér Lajos OCist. In MKL XI. 972. o. (Vasvörösvár, Vas vm, 1890. aug. 25-Würzburg, 1962. jan. 21.)

12 Americana XX. évf. 1942–43. okt. 2. sz. 23–25. o.

13 Schematismus Foederationis Emericae 1925–1926. Budapest 1926. 12. o, Schematismus Foederationis Emericae 1939–40. Budapest 1940. Bitter Illés arképevel. ELTE Könyvtára a teljes névsorral, szervezettel és címerekkel.

14 (Odvas, Arad vm. 1906. máj. 8-Kraszna, 1965. nov. 11.) A gimnáziumot Aradon Nagyváradon és Kecskeméten végezte. *Kovács E. Imre*: Gerinczy Pál László OPraem. In MKL IV. 81. o.

15 MNL OL P 1363. Foederatio Emericana. 1. doboz 3. tétel Americana szertartásrend. 1. o.

16 MNL OL P 1363. Foederatio Emericana. 1. doboz 3. tétel. Americana szertartásrend. 2. o. , 15. o. – on serlegavatás, 16. o.-on esküvő, de kommandátor avatás nincs.

17 Az Iroda Budapest Kossuth Lajos u. 10. sz. alatt volt.

*Bitter Illés kommandátor avatása Angelo Rotta jelenlétében, a Vigadóban.
PL Fotótár 18. doboz. Emericana album. Hegedüs András*

*Bitter Illés kommandátor avatása. 1934. év van a nevéhez írva. A hosszú asztalon
kenyér, hordócska és gyertya található.
PL Fotótár 18. doboz. Emericana album. Hegedüs András.*

*A commendátor avatásán Gerinczy Pál szónokol.
PL Fotótár 18. doboz. Emericana album. Hegedűs András*

Az egyik fényképen Commendátorrá avatás látható¹⁸ Az elnöki asztalon szentelő hordóska díszel. A másik fényképen Dr. Gerinczy Pál jászóvári prépost beszél.¹⁹ A Vigadóban tartott ünnepségen több jeles személyiség volt. Bitter Illésen kívül Gerinczy Pál, aki avatóbeszédet tartott az egyik fénykép tanúsága szerint. A másik fényképen az elnöki asztalnál Angelo Rotta c. érsek, apostoli nuncius, egy püspök, és egy ciszter is helyet foglalt. A leterített asztalon a mikrofon két oldalánál két égő gyertya, egy kenyér, egy hordóska bor látható. Horthy Miklós kormányzó a nagyrend, pontosabban a Bitter Illés commendátor iránti megbecsüléséről biztosította 1938-ban, amikor a commendátornak a magyar érdemrendhez a csillagot adományozta. Az Emericana c. folyóirat gratulál neki ehhez a kitüntetéshez.²⁰

Bitter Illés után valószínűleg Endrédy Vendel zirci apát lett commendátor, aki a budai Szent Imre Gimnázium igazgatói tisztségét töltötte be 1938-ig, és házfőnök is.²¹ 1937-

18 PL Fotótár. 18. d. 2433. sz. Mérete 24–18 cm.

19 PL Fotótár. 18. d. 2434. sz. Mérete 24–18 cm.

20 Emericana. Katolikus társadalmi havi folyóirat. 1937–1938. XV. évf. 1. sz. 13. o.

21 *Viczián János*: Endrédy (1939-ig? Hadarits) Vendel Kálmán OCist. In MKL III. 103. o. (Fertődendréd, 1895. jan. 19. – Pannonhalma 1981. dec. 29.) A győri egyházmegyes kispapként a Központi Papnevelő Intézetben teológiát végzett. 1917. aug. 14-én lépett a ciszter rendbe. 1919. dec. 28-án szentelték pappá. Matematika-fizika szakos diplomával rendelkezett. A budai Szent Imre Gimnázium igazgatója 1938-ig,

ben a Híradóban fennmaradt részlet szerint Endrédy Vendel zirci apátot kommandátorrá avatta Czapik Gyula.²² Átadják neki külön a kenyeret, a hordócskát. Az ünnepség végeztével a kommandátor ezüstliliommal tüntette ki a legjobban teljesített diákot.²³ Valószínűleg ez után, tehát 1939-ben lett kommandátor Kemenes Illés. Őt a Vigadóban avatták fel. Előzőleg a Szent István bazilikában ünnepélyes szentmisét tartott a nagyrend, amelyet Mikes János gróf, szombathelyi püspök, 1939-ben c. érsek celebrált. A színpompás közösség felvonultatta zászlóit. Az Úrfelmutatás alkalmával meghajolt minden zászló, és a méltóságteljes lobogók meghajtották alázatosan a fejüket.²⁴ Innen vonultak át a Vigadóba.²⁵ 1939. dec. 10-én 11 órakor érkezett meg József Ferenc királyi herceg, mint ügyvezető protector, aki az avatást végezte. Háromszoros kürtző jelezte megérkezését, aki elfoglalta helyét a díszemelvényen. Itt helyezték el Albrecht királyi herceget, gróf Mikes János érseket, Angelo Rotta apostoli nunciust, Gerinczy Pál jázsói prépost prelátust. Ez után érkezett Horthy Miklós né, akit báró Karg Györgyné, Schwartz Elemér és Kammermayer Oszkár fogadtak és kísérték fel a jobboldali páholyba. Megérkezését hármassal jelezte. Ez után Kósa Kálmán preceptor harangütéssel jelezte a dísznagykáptalan kezdését, és köszöntötte a megjelent magas vendégeket. Megemlékezett az elhunyt Bitter Illés nagyságáról, érdemeiről, akit a halál elválasztott tőlük és a Kerepesi temetőben helyeztek nyugalomra. Az Americana nagy zászlajáról eltávolították a fekete gyász szalagot, jelezve, hogy a hivatalos gyász letelt.²⁶ Ez után felolvasták Serédi Jusztinián levelét, amely Kemenes Illés kinevezéséről szólt.

Az avató szertartást Ferenc József főherceg végezte. Ekkor felszólították a Kommandátort, hogy jelenjen meg a dísznagykáptalanban. Erre Kemenes Illés bevonult a menet élén az Americana vezéri zászlajával és címerekkel. A díszjelvényeket hófehér ruhás emericánás kisasszonyok követték, majd a párnákon hozták a kommandátori jelvényeket „kenyeret és boroshordót”²⁷ a menet végén jött az új kommandátor. A főprotector üdvözölte őt és nyakába helyezte a keresztet e szavakkal: „Vedd a hatalom jelvényét, Rendünk nagypecsétjét, legyen általa megpecsételve az Americana örök hűsége Szentegyházunkhoz és édes Magyar Hazánkhoz”. Ez után Petrován Mária mariánás kisasszony nyújtotta át a kenyeret e szavakkal: „Magyar rögből termett, magyar búzakenyér legyen jussod mindenkor Néked”. Egy boconias levente „egy kis hordó bort nyújtott át: Magyar hegyek aranyló bora töltse kelyhedet, vidámítsa mindig szívedet” Ez után háromszoros vivat következett. József Ferenc királyi herceg hangsúlyozta, hogy az Americana a nemzet becsületének őre. Majd Kemenes Illés²⁸ székfoglaló beszéde következett. Hálával emlékezett meg két kéz áldásáról. Az egyik Bitter Illés keze volt, amelyik az Americana mozgalommal eljegyezte. A másik kéz Krisztus földi helytartója követének a keze volt. Tehát ez Angelo Rotta áldását jelentette. E két kéz áldására szeretne méltó lenni. Mert áldani csak a szeretet tud. Kitér a bencés rend címerére is. „Bár tudnám azt az öt szívet

és házfőnöke. 1939. márc. 18-án a zirci, pilisi, pásztoi és szentgotthárdi egyesített ciszter apátság apátja lett és a Ciszter Rend Zirci Kongregációjának elnök-apátja. 1950. jún. 28-án a Grösz perben 14 évi börtönre ítélték és súlyosan bántalmazták. 1951-től élt Pannonhalmán.

22 Magyar Nemzeti Filmarchivum. MFI 1030. 32.04–38,00

23 Magyar Nemzeti Filmarchivum. MFI 1030. 32.04–38,00?

24 Americana. XVII. évf. 1939–40. 4. sz. dec. 56. o

25 Americana. XVII. évf. 1939–40. 4. sz. dec. 56. o. EFK xerox

26 Americana. XVII. évf. 1939–40. 4. sz. dec. 57–58. o.

27 Americana. XVII. évf. 1939–40. 4. sz. dec. 58. o.

28 *Takács Emma*: Kemenes Illés Ede OSB. In MKL VI. 477. o.

*Ezüst lilium megáldása. Emericana.
XVII. évf. 1939–40. 4. sz. dec. 63. o. Hegedüs András.*

hozni, amely szent Rendemnek címerét ékesíti”.²⁹ Adjátok meg a szívnek jogát az emberiségnek... s akkor nem lesznek társadalmi igazságtalanságok... s nem dőlnek romba évszázados kultúrák remek alkotásai, az emberi alkotó képességnek büszkeségei, de romba dől a hazugság birodalma...Ha a szív lesz ismét a diktátor a hivatalban, a műhelyben, judicaturában, pedagógiában, a családban, a parlamentben, a bankokban, a karácsony szent estéjének békés öröme állandósul...Szívet hozok, szívet kérek Cor pro corde!”³⁰ A beszéd végén elénekelték a Gaudeamus igitur kezdetű éneket. Ez után néhány más beszéd is elhangzott. A zárszót Gerinczy Pál jászói prelátus prépost mondta. Hangsúlyozta, hogy fontos volt az Emericana, mert hatalmas és impozáns mértékben szervezte meg az ifjúságot. Egyúttal kiemelte, hogy az Actio Catholicával egységben működnek. A gyűlés a Himnusz eléneklésével és a hagyományos Vivat, crescat, floreat Emericana³¹ kiáltással ért véget.

²⁹ Emericana. XVII. évf. 1939–40. 4. sz. dec.. 59. o., itt a bencés rendi címerre történik utalás.

³⁰ Emericana. XVII. évf. 1939–40. 4. sz. dec. 59. o.

³¹ Éljen. növekedjen, virágozzon az Emericana

Az Emericana különböző kitüntetések adományozott, ezek a főasszonyi kereszt, amelyet a dominák kaphattak, nagyúri kereszt a férfiaknak, a priori kereszt is nekik jár, káptalani kereszt, ezüst lilium.

Az Ezüst Liliumot az Emericana vezérsége alapította Bitter Illés emlékére. Tehát első alkalommal 1939. karácsonyán adták át. Ekkor Uzdóczy-Zadravec István tábori püspök megszentelte az Ezüst Liliumot. Kemenes Illés kommandátor vette át ezt a szép kivitelű vándor díszjelvényt, amelyet a mindenkori legjobb corporatio kapott meg évenként.³² A lilium a fényt és az életet jelentette. A keresztényeknél a rózsza mellett a lilium a legkedveltebb virág. A Szentírásban az Énekek énekében és Máté evangélistánál³³ szerepel. Itt Krisztus a mezők liliumaira hivatkozik, amely az isteni gondviselés jó példája. Mint paradicsomi virág³⁴ és Krisztusnak, a világ világosságának jelképe már a ravennai (S. Apollinare in Classe VI. sz.) mozaikokon szerepel. Az Utolsó ítéleten a kard mellett néha lilium látható, mint a lelki hatalom jelképe. A lilimos jogar és korona az Atyaisten, Krisztus, Mária, valamint Gábiel uralkodó jelvénye. Ebből következik az Anjouk címerében lévő lilium. A vörös liliumok a szenvedés történetre utalnak. A hófehér lilium Mária attribútuma. Az Énekek énekében³⁵ a lilium Mária előképe, mint menyasszonyé. és sok más szent attribútuma is, így Szent Imréné.³⁶ Az Emericana Nagyrendje Szent Imre és a lilium összekapcsolódása a rend történetében itt kap különös hangsúlyt.

Még a nagyrend indulásának évében indították meg saját folyóiratukat, az Emericana-t, amely havilapként indult és egészen 1944-ig kiadásra került.³⁷ Fontosnak tartották névtárak összeállítását is, így például 1925-26-ban, illetve 1939-40-ben.³⁸ Ezenkívül almanachot is szerkesztettek és kiadtak.³⁹

Megállapíthatjuk, hogy teljesen szabályosan, keresztény szellemben végezték kitűzött céljukat. Talán ezért is kellett feloszlatni.

32 Emericana. XVII. évf. 1939–40. 4. sz. dec. 63. o.

33 Én 2, 1., Én 7, 3., Mt 6, 28.

34 A keresztény művészet lexikona. Szerk.: Jutta Seibert. Corvina H. é. n. (továbbiakban *A keresztény művészet lexikona*) 206. o.

35 Én 2, 1., 7, 3.

36 *A keresztény művészet lexikona*. 206. o.

37 Emericana folyóiratai részben a Piarista Könyvtárban, részben a Magyar Országgyűlési Könyvtárban található.

38 Schematismus Foederationis Emericae 1925–1926. Budapest 1926. 12. o, Schematismus Foederationis Emericae 1939–40. Budapest 1940.

39 Bibliotheca Emericana. 2. sz. A Foederatio Emericana Almanachja az 1928/29. akadémiái évre. Budapest 1929. Magyar Országgyűlési Könyvtár B 6/5985:2.

MÓZESSY GERGELY

„ÁLLÍTÓLAG PROHÁSZKA EGYSZER...”

Jelen tanulmányban a konzervatív beállítottságú *Új Idők* érdekesebb Prohászka- említéseit elemzem. Mivel ezek jelentős része a püspök halála után keletkezett, s hivatkozási alapként tüntette fel személyét, megidézett állítólagos kijelentéseit forráskritika alá kell vonnunk. Innen már csak egy lépés a Prohászka-hoz köthető más közszájon forgó történetek valóságtartalmáról való rövid lamentáció – s mivel azok egybegyűjtéséért Várszegi Asztrik nagybátyja, Horváth Kálmán tette a legtöbbet, úgy ítélem meg, hogy e tisztelgő kötethez magam ezzel az írással járulhatok leginkább hozzá.

I.

A Prohászka-kutatásban néhány esztendeje van jelen az a törekvés, hogy egy-egy sajtóorgánum Prohászka-ra vonatkozó említéseit összegyűjtse. Ennek révén ugyanis rekonstruálható az, hogy az adott lap célközönségének tekinthető kisebb társadalmi csoportnak – és az annak igényeit kiszolgálni, talán formálni is akaró szerkesztői gárdának – milyen képe volt a fehérvári püspökről, s annak tónusai miként alakultak az idők folyamán. Az eredmények mindig elgondolkodtatóak voltak – akár kortárs élclapok,¹ akár retrospektív szakfolyóiratok² kerültek a kutatás látókörébe.

(Mindez régebben jelentős energia-befektetést igényelt, a technikai haladás azonban sok munkát megspórolhat korunk történészeinek. Egyre több folyóiratot digitalizálnak, s ezek szövegfelismeréssel egybekötött adatbázisba rendezése rendkívüli módon megkönnyíti a kutatók dolgát – csak ki kell várni az állományok ilyenén módon történő hozzáférhetővé válását. Veszély ugyanakkor az, hogy a gyakorta tökéletlen karakterfelismerés, illetve egy annak hibáit manuálisan ki nem küszöbölő, elsietett kiadvány bizonyos találatok „végérvényes” elvesztéséhez vezethet. A kutató ugyanis alapvetően megbízik az adatbázisok teljességében – s így a nem indexelt tartalomra nem fog rátalálni.³ Jelen

1 *Mózessy Gergely*: Egy liberális élclap, a Borsszem Jankó Prohászka-képének változásai. In: Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. Szerk. Mózássy Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012. 61–102.; *Jancsó Árpád–Jambrik Tímea–Mózessy Gergely*: Prohászka más élclapokban. In: Uo., 103–112.

2 *Mózessy Gergely*: Az akadémikus történetírás Prohászka-képének változásai. In: Prohászka-tanulmányok, 2012–2015. Szerk. Mózássy Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2015. 370–388.

3 E veszélyre Cseh Gergő Bendegúz hívta fel a figyelmet a Magyar Levéltárosok Egyesülete 2014. március 20-i, vesztprémi rendezvényén.

kutatás alapját az *Arcanum Digitális Tudománytárban* elhelyezett, jó minőségű állomány szolgáltatta.⁴⁾

Az *Új Idők* hetilap 1894 és 1949 között létezett. Főszerkesztője a kezdetektől egészen 1944-ig *Herczeg Ferenc* volt, akit szokás a Horthy-korszak legnépszerűbb írójának mondani,⁵ s tán nem is ok nélkül. Herczeg egyébként 1893-tól a Kisfaludy Társaság, 1899-től az MTA levelező, 1910-től rendes tagja is volt. E fórumokról személyesen is ismerhette Prohászka Ottokárt. Talán nem árt megjegyezni azt sem – mivel ez is kapcsolódási pont a püspökkel –, hogy Herczeg Ferenc irodalmi működése mellett politikusnak is számított: 1918 előtt évtizedekig képviselőként; 1927-től felsőházi tagként volt tagja az országgyűlésnek, és ő volt a Magyar Revíziós Liga elnöke.⁶

Herczeg Ferenc lapja, az *Új Idők* önmagát impresszumában „szépirodalmi, művészeti, képes hetilap”-ként és „kritikai szemle”-ként határozta meg. Az irodalomtörténeti összegzések pedig így jellemzik: „A hetilap többnyire népi-nemzeti, konzervatív beállítottságú volt, amely a vidéki értelmiségiek (tanítók, jegyzők, orvosok, papok) érdeklődésének megfelelő cikkeket, társasági híreket, divatfotókat és irodalmi alkotásokat közölt, de volt családi- és gyermekrovata is”.⁷

1927 tavaszán bekövetkezett haláláig Prohászka Ottokár két összefüggésben tűnt fel a hasábocon. Az említések első csoportja azon társadalmi és kulturális eseményekhez kötődött, amelyek érintették személyét és a lap érdeklődési körébe is beleillettek. Püspöki kinevezése, Kisfaludy Társaság-béli tagsága, index-ügye – bár csak egy vicc-szintjén, erős késéssel –, írói jubileuma, illetve közreműködése Munkácsy Mihály síremlékének avatásán, a Foerster-hét eseményeiben, a jótékony célokat szolgáló fehérvári „vasvitéz” szobor avatásán, Bányay Elemér („Zuboly”) hősi halott újságíró temetésén, egy hadirokkantok által épített barakk-kápolna szentelésén, Dienes Valéria *Nyolc boldogság* misztériumjátékának bemutatásán, vagy Vasvári Pál emléktáblájának leleplezésén tartozik e körbe.⁸ Az említések másik csoportja irodalmi művekhez kötődik. A *Magyar Figyelő* egyik számára tartalomjegyzékének közlésével hívta fel a lap a figyelmet – benne Alexander Bernát Prohászka filozófiájáról írt tanulmányával;⁹ reklámozták Prohászka Ottokár *A túlvilág tornácaiban*, *Kultúra és terror* valamint *Elbeszélések és útirajzok* című köteteit;¹⁰ recenzió született *A háború lelke* című könyvéről,¹¹ egy szerkesztői üzenetben pedig a *Diadalmas világnézet* került említésre.¹² Természetesen később a poszthumusz kiadásokról is esett szó.¹³

4 Vö.: <http://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/UjIdok/> – 2015. szeptember.

5 Vö.: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Herczeg_Ferenc_\(iró\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Herczeg_Ferenc_(ir%C3%B3)) – 2015. szeptember.

6 Herczeg Ferenc. In: Magyar Életrajzi Lexikon I. Főszerk.: *Kenyeres Ágnes*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 708. Újabbán: *Markó László*: Herczeg Ferenc. In: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. I.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2003. 506–507.

7 Vö.: https://hu.wikipedia.org/wiki/Új_Idők – 2015. szeptember.

8 Pontos hivatkozások az említés sorrendjében a „személyes érintettségre”: *Új Idők*. 1905, 453.; 1926, 164.; 1912, 567.; 1912, 671. – közreműködői részvételre: *Új Idők*. 1911, 641.; 1912, 435–436.; 1915, 309.; 1915, 336.; 1916, 614.; 1926, 694.; 1927, 371.

9 *Új Idők*. 1911, 231.

10 *Új Idők*. 1913, 623.; 1918, 477.; 1923, 56.

11 *Új Idők*. 1915, 565.

12 *Új Idők*. 1925, 519.

13 Pl. *Új Idők*. 1928, 563.

Prohászka halála, tömegeket vonzó társadalmi eseménnyé emelkedő temetése szintén felkeltette a lap érdeklődését.¹⁴ Kultuszának születése is lecsapódott az *Új Idők*ben. Fényképes bemutatásra kerül egy korai róla készült plakett, egy szoborterv, később olvasói kérésre közölte a szerkesztő, hogy hol lehet mellszobrát megvásárolni.¹⁵ 1928-ban Voinovich Géza írt a püspök sírjánál tett látogatásáról megkapó beszámolót. Idézzük fel záró gondolatait: „*Az idén félve mentem oda. Másfél év telt el azóta [ti. halálától – MG.]. Az emlékezet mécsesében gyéren pislog az olaj, – talán a nagy emlék is elment az emlék rendes útján, a feledésén. Nem, a virág ma is halomban áll; virágból formált keresztek, bokréták, szalagok, mezei virágok, gyertyák és mécsesek lobogása. Egy írópolcon kitért könyv; nevek az ország minden részéből, külföldről is. A nevek után kétszavas könyörgeések: Imádkozzál értem! – vagy hálaadások. A falra aggatva kis márvány votív-táblák: »Gratias!« E földalatti boltzatban van valami a katakombák áhítatából. Ha feljövünk a napvilágra, a virágszag felszűrődik, feldereng a gyertyák sárgás fénye, jelképezve, hogy aki ott pihen, világított a sötétségben. Új búcsújáróhely a XX. században. Prohászka Ottokár azt tartotta: Milyen szép az és milyen jó, ha olyanokat avatnak szentekké, akiknek kortársai még élnek, akikre még emlékeznek. Olaszoknál gyakori eset ez. Ilyenkor lát-hatja a nép, hogy a szentek nem a felhők fölött élnek, hanem köztünk járnak a földön. Mintha magáról beszélt volna.*”¹⁶

A lap hasábján megjelent néhány Székesfehérvár városával foglalkozó, mélyebb honismeretre, vagy belföldi turizmusra serkentő cikk is, mint Ruzitska Mária ismertetője Marschall Rafael útikalauzáról,¹⁷ vagy Nyilas Jenő összegzése. Ezek szintén a születő Prohászka-kultuszról tanúskodnak: „[...] ahogyan a házak tömegéből kiszárványal a torony, úgy emelkedik ki Székesfehérvár kultúrtörténeti légköréből egy nagy halott, élők-nél is elevenebb alakja. Székesfehérvárnak is megvannak a maga vezérsíllagai: nevek, amelyek a városhoz fűződnek, de az egész magyarságnak közös kincsei: egy Budenz, egy Goldzieher, Simor János, Ybl Miklós (egész ház-sora áll a Vörösmarty-téren), Petőfiről, aki itt színészkedett, Virág Benedekről, Baróti Szabóráról, Ányosról, Vörösmarty Mihályról, a ciszterciek gimnáziumának hajdani tanáraitól, tanítványaitól nem is szólva. De nem ők jelentik Székesfehérvárt, hanem – Prohászka Ottokár. Kultusza meghatóan bensőséges és sokoldalú. Ottokár püspök nevére nevezett nagyharang zeng a székesegyház tornyában; a püspöki palota mögötti park, ahol a régi várrendszer utolsó maradványa áll, az ő nevét viseli. Épül a nagyszabású emléktemplom; a rezidenciában változatlanul meghagyták lakószobáját; a múzeumban egész termet tölt meg temérdek ereklyetárgya, sírja a régi Szentháromság-temetőben valóságos zarándokhely lett. És biztos, hogy valaha színes legendává fog bővülni a püspöki kert virágjainak története. A népszerű püspök muskátlival ültette tele a parkot, száz és száz piros muskátlival. Halála után a sok-sok virág utolsó szálig eltűnt: mindenki el akart tenni magának egy szál virágot örök emlékül. Azóta is zárva van a kert.”¹⁸

Mivel az *Új Idők* irodalmi lap is volt, természetesen a benne közölt novellák, recenziók, vagy irodalomtörténeti elemzések is utaltak néha Prohászka-ára. Hol egy irodalmi

14 *Új Idők*. 1927, 401.; 1927, 437.

15 *Új Idők*. 1927, 492.; 1934, 73.; 1938, 763.

16 *Új Idők*. 1928, 304.

17 *Új Idők*. 1931, 205–206.

18 *Új Idők*. 1934, 777–779.

alak említi; hol egy figura archetípusát fedezték fel benne.¹⁹ 1942-ben irodalmi értékűnek tekintett szemelvényeket is közölt Prohászktól Herczeg Ferenc.²⁰

Az *Új Idők* poszthumusz Prohászka-emléítéseinek azonban van még egy – igen jól elhatárolható – csoportja, amely talán a legérdekesebb. Ezek az életvezetési tanácsokban történt felbukkanások – melyek szerkesztői üzenetek formájában jelentek meg. Herczeg Ferencnek ugyanis számtalan levelezőpartnere volt. Elsősorban hölgyek, akik életük nehézségeit, problémáit, nagy kérdéseit elé tárták tanácsot kérve. A szerkesztő a lap hasábjain keresztül maga válaszolta meg azokat jelígezen. A levélírók kaptak egyfajta korlátozott, mégis önbizalom-növelő nyilvánosságot; kérdéseikre pedig válaszokat egy művelt, kifinomult úriembertől. Herczeg Ferenc a gyóntató pap és a pszichiáter közötti szerepet vállalt tehát magára – és nem mellesleg közben egy olyan élményanyagot ismerhetett meg a levelekből, melyből íróként a későbbiekben bizonyára meríthetett.

A püspök halálának évétől számított tíz év alatt 20 esetben találhatunk a lap hasábjain olyan szerkesztői válaszokat, amelyek valamiképpen emlegetik Prohászkt. 1937-ben ezek egy csapásra megszűnnek, és érdekes módon a püspök 1938. évi újrateremtése sem emelte vissza alakját e közegebe. A húsz említésből három csak érintőleges megjegyzés:

- az egyikben csak mint „katolikus főpap” prototípusát említették meg Prohászkt;²¹
- a másikban egy azon problémázó nőnek felelt a szerkesztő, hogy mit is írjon férje sírkövére. (Tanácsának lényege: minél kevesebbet – az annál sokat mondóbb. Prohászka ravatala fölött azt mondta Glattfelder Gyula püspök, hogy ha valaha szobrot emelnek neki, elég lesz ezt az egyetlen szót rávézni a szoborra: a jóság);²²
- a harmadikban egyik levelezőpartnerét bátorította, hogy apáca-tanárnőjének valóban jó ajándék egy Prohászka-kötet.²³

A fennmaradó 17 említés valamiféle „lelki füveskönyv”-be illő témakörben idézte fel Prohászka véleményét. Érdekes ezeken eltöprengeni egyenként – és végiggondolni a kijelentések hitelességének, autentikusságának kérdését. Utánanézni – már ha lehet –, hogy valóban írt-e, mondott-e Prohászka olyat, amit halála után a szájába adott a lapszerkesztő. Ez nem is egyszerű kérdés. A gyorsan áttekinthető Schütz Antal féle Prohászka-életműsorozat ugyanis nem az összes Prohászka-mű. Hiányosságairól máshol bővebben írtam,²⁴ itt és most legyen elég ennyi: például a püspök lelki gyakorlatos beszédeiből alig-alig találhatunk meg benne valamit. Ha tehát valami ilyen fórumon hangzott el, kicsi a valószínűsége, hogy a kezünkbe akad.

Két ízben idézte meg a szerkesztő Prohászka azon gondolatát – lányuk szerelmi ügyekben való önfejlésén aggódó anyák számára –, hogy „*Ha nem bírunk segíteni valamin, hagyjuk a dolgot ad absurdum vinni! Ha jól nekirohannak a falnak, az majd észre téríti őket.*”²⁵ – Egyéni lelki vezetésben roppant veszélyesnek tűnő mondat ez. Bizonyos esetekben használhat, bizonyos esetekben akár katasztrófához is vezethet. Valóban mon-

19 *Új Idők*. 1928, 723–724.; 1929, 321.; 1932, 13.; 1935, 597.; 1936, 513.; 1937, 52.

20 *Új Idők*. 1942, 754.

21 *Új Idők*. 1927, 414.

22 *Új Idők*. 1927, 556.

23 *Új Idők*. 1932, 622–623.

24 *Mózessy Gergely: Főpapi életmű a cenzúra szorításában*. In: *Prohászka-tanulmányok, 2012–2015*. Szerk. Mózássy Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2015. 31–35.

25 *Új Idők*. 1927, 160; 1932, 560.

dott-e, mondhatott-e Prohászka ilyet? A publikált életműben nem találni e mondatot. Hasonlót igen – de az egészen más közegben hangzott el, nem az egyén lelki vezetésének szintjén. 1910. évi, *A hitetlen világ útjai Krisztushoz* című katolikus nagygyűlési beszédében a modern kultúra materializmusáról mondta azt, hogy ha következetesen végigviszik, akkor olyan érheteretlen és értheteretlen világot fog teremteni, amelynek ridegsége visszavezeti az emberiséget Istenhez.²⁶

Szintén két ízben tűnt fel a szerkesztő tanácsaiban Prohászkanak egy másik gondolata – mely a szeretet lényegét akarja kifejezni.²⁷ Mindkét üzenet kissé naivnak, túlon túl kihasználhatónak tűnő fiatal hölgynek íródott. A püspök mondatait e formában idézte Herczeg Ferenc: „*Nincs igazi mély szeretet tisztelet nélkül. Nem hiszek szeretetben, mely tisztelni nem tud. Azért téved el a szeretet annyiszor az érzékiség s kegyetlenség útjaira, mert nem párosult tisztelettel.*” – Ez szabatos, Prohászka stílusába illő, kifejezetten korrekt idézet. Egy házasságról szóló püspökkari pásztorlevélben hangzott el e formában – melyet valóban ő fogalmazott.²⁸

Egészen más élethelyzetben idézte fel a szerkesztő egy, a szeretetre vonatkozó másik Prohászktól származó szöveget. E levélírónak inkább a társas érintkezést gúzsba kötő konvenciókkal volt nehézsége. Neki írta Herczeg Ferenc: „*A híres bölcselő, Szent Ágoston mondta: Szeress, és tehetsz, amit akarsz! E mondást Prohászka püspök a következőképpen magyarázza: »Aki szeret, az magában hordja a törvénykönyvet s érzi, mit kell tennie.«*”²⁹ – ez egy teljesen korrekt kommentárnak tűnik, nem tér el az Ágoston-értelmezések hagyományától. Ám e formában a „Prohászka-összes”-ben nem találtam meg. Ugyanakkor hitelessége felől nincs bennem kétség.

Gyakran fordultak a szerkesztőhöz a barátságok világában keletkezett problémákkal is. Két Prohászka-megnyilvánulás szolgált e téren irányítúként Herczeg szerint. Egy olvasó arról panaszkodott 32 éves korában, hogy nincsenek barátai. A reakció így hangzott: „*Székesfehérvár nagy püspöke, boldogult Prohászka Ottokár mondta egy banketten egyszer a következő: »Ha valaki hatvenesztendőskorában elmondhatja, hogy hat öszinte jóbarátja volt az életben, akkor azt is elmondhatja, hogy nem élt hiába.«*”³⁰ – Helyes-e az idézet? Ez ellenőrizhetetlen: egy vélhetően pohárköszöntőként elhangzó mondást nem fog megőrizni semmiféle sajtótermék. A mondat ugyanakkor teljesen beillik Prohászka-képünkbe, aki a barátságot nagy kincsnek nevezte,³¹ archetípusának pedig Krisztus apostolok felé fordulását tekintette.³² S akinek igazán sok barátja nem volt – talán Majláth Gusztávot tekinthetjük annak –, bár munkatársai és lelki vezetőitjei közül néhány bizalmasává emelkedhetett.

A másik olvasó panaszáról voltaképp semmit sem tudunk. A szerkesztő neki írt válasza így kezdődött: „*Van nekünk egy kedves, régi könyvünk, amelyben szeretiünk la-*

26 (A Schütz Antal szerkesztésében a Szent István Társulatnál 1928–1929. folyamán kiadott 25 kötetes díszkiadású Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái sorozatra a Prohászka-kutatásban meghonosodott ÖM kötetszám, oldalszám alakban hivatkozunk.) ÖM 13, 241.

27 Új Idők. 1927, 416.; 1928, 644–645.

28 ÖM 9, 41.; Mózessy Gergely: Prohászka Ottokár a püspöki kar tanácskozásain. In: Prohászka Ottokár, Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmevilágáról. Szerk. Szabó Ferenc, Mózessy Gergely. Agapé, Szeged, 2002. 125. és 129.

29 Új Idők. 1928, 269.

30 Új Idők. 1930, 66.

31 ÖM 7, 63.

32 ÖM 19, 295–296.

pozgatni. Az a címe: *Asszonyi életművészet*, özvegy Báthory Nándorné írta; egy hosszú, küzdelmekben, szenvedésekben és szeretetben gazdag asszonyi élet tapasztalatait szűrte le benne. Prohászka Ottokár azt írta a könyv előszavában: »Kívánatos, hogy főleg a nem-művészek olvassák e könyvet; azok, akik a köznapi életben hamar kifáradnak s nem látnak benne varázst és szépséget; s hogy olvassák úgy, hogy az életkontárságtól az élet-művészethez forduljanak. A természet azért adta az életet, hogy művészei legyünk. Adja Isten, hogy ez a művészet divat s e művészekből légió legyen.«³³ Ezután Herczeg summázta a kötet, tehát Báthoryné barátságáról mondott „9 törvényét”. A Prohászka idézet pontos.³⁴

Egy „Azalea” jeligével író, szemlátomást tette kész, ám energiái kifejtésére alkalmas működési terepet nem találó hölgynek írta Herczeg Ferenc: „Hasonló kérdést tett egyszer egy hasonló helyzetben élő nő Prohászka püspökhöz. Ide írjuk szóról-szóra a nagy püspök választát: »Nagyságos Asszonyom! Köszönöm kedves levelét, nagyra becülök felszólalását, hiszen ezek szívéből tör ki e szózat. Válaszom az, hogy van dolog elég, sőt sok is (családi, nevelésügyi, háztartási, cselédügyi, kultúrállami), de nézzük dolognak, nem dilettantizmusnak az életet. Aldozattal e tevékenység nem jár, csak a szolgáló, az egyéniséget a társadalmi munkába beállító szeretetet sürgetjük és kérjük nagyon. Ezt hozta nekünk az Úr, ezt kéri viszont tőlünk.«” A szerkesztő felsorolt pár konkrét, értelmes munkát végző szervezetet, azt ajánlotta, hogy nézze ezeket testközelből meg, s amelyet szimpatikusnak találja, amellet kötelezze el magát. – Hiteles-e a megidézett Prohászka-levél? Stílusosan kétségkívül annak tűnik. Hogy juthatott a szerkesztő hozzá egy efféle orientáló, proházkai ajánlólevélhez? Nem tudjuk. De Herczeghez, mint a Revíziós Liga elnökéhez, érkezhettek ilyen indítatással aktivisták. A szerkesztői üzenet vége mindenestre a korabeli ellenőrizhetőséget sugallja: „Az a hölgy engedelmeskedett és mióta benne van e munkában és egész serege a hasonló gondolkodású nőknek veszi körül, élete csupa tevékenység, csupa öröm!”³⁵

Az öröm a kulcsszava egy másik levélváltásnak is. A lap egyik gyakori levelezőpartnerének tetszett meg egy regényben olvasott mondat, mely szerint az öröm csak a felszínes lét szappanbuboréka. Herczeg vitába szállt a hölgygel: „Ilyet nem szabad mondani. Székesfehérvár szentéletű püspöke, boldogult Prohászka Ottokár ennek pontosan az ellenkezőjét hirdette, ő mindig azt mondta, hogy csak annak a filozófiának van létjogosultsága, amely örömet és kedvet ad az élethez és nem unalmat, kedvetlenséget, undort, megvetést prédikál, hanem boldogságot, lelkesülést. Igenis, az élet azért van, hogy mosolyogjunk. »Van a világon tövis, – mondja Prohászka, – van éj, van halál is; de az erdő nem a tövis miatt, az égbolt nem a sötétség miatt s az élet nem a halál miatt van.«”³⁶ – Az idézet abszolút pontos, a Diadalmas világnézetből való.³⁷

Ez a kötet a forrása annak a szerkesztői válasznak is, amely arról próbálta az olvasót meggyőzni, hogy a modern életstílus összeegyeztethető a vallásossággal. „A vallásosság természetes; oly természetes, mint a természet, melyből a vallás, eleinte mint ösztön, mint érzék és hajlam, azután mint értés és érzés és akarás és lendület fakad. Más lesz-e az ember a tudás által? A tudásból való-e a harmónia, az élet értéke? Nem maradt-e

33 Új Idők. 1935, 64.

34 Báthory Nándorné: *Asszonyi életművészet*. Szent István Társulat, Budapest, 1916.

35 Új Idők. 1928, 562.

36 Új Idők. 1932, 236–237.

37 ÖM 5, 68.

minden a régiben, akár gyalog járunk, akár gőzkocsin? Akár faggyúgyertya mellett virasztunk, akár villamoslámpák mellett olvasunk? [...]” – idézte a püspököt, és kifejezetten ajánlotta is a levelezőpartnernek a *Diadalmas világnézet* elolvasását.³⁸

Más esetben is előfordult, hogy a Prohászka olvasása volt a lelki bajra a szerkesztő által javallt gyógyszer: „Igen, olvassa el Prohászkat, talán az segít.” – írta egy hitében megingó asszonynak.³⁹

Még érdekesebb, amikor már nem is csak Prohászka, hanem életének tanúságtétele – a róla írt életrajz alapján – vált ajánlott csodaszerré. „*Ha Prohászka Ottokár élne: most elküldenők Hozzá. Tudjuk: ő megnyugtatná háborgó lelkét. Így, hogy őhöz nem küldhetjük többé: a következő tanácsot adjuk. Olvassa el először Schütz Antaltól Prohászka pályáját. De csak akkor fogjon hozzá, ha megígéri, hogy jóindulattal, szeretettel fogja olvasni. Legalább úgy, mintha a mi üzenetünket olvasná. Ha aztán végigolvasta – lassan, gondolkodva, mindennap csak néhány oldalt – akkor olvassa el Prohászka művei közül azokat, amelyek iránt a könyv fölkelte érdeklődését. A többiről majd azután beszélünk. [...] Majd ha Prohászka életét elolvasta, írja meg, hogy nem változott-e meg egy kicsit a gondolkozása. Nem rendült-e meg egy kicsit az a meggyőződése, hogy Ön helyesen cselekszik és egyedülők a hibásak?*”⁴⁰ – írta Herczeg.

Egészen más lehetett annak a részleteiben általunk nem ismert, de „brutális”-nak minősített élethelyzetéből szabadulni nem tudó hölgynek a helyzete, akinek ismét a püspök egy gondolatát ajánlotta figyelmébe Herczeg Ferenc: „*Prohászka püspök mondta egyszer egy vértanúéletet élő asszonynak, hogy imádkozni nem csak szavakkal lehet; vannak emberek, akiknek imádság az egész életük. Igyekezzenek, hogy ezek a szavak Önt is megillessék.*”⁴¹ – Mondott-e ilyet Prohászka? Nyoma nincs, de az egyéni lelki vezetésben elhangzott gondolatoknak nem is nagyon lehet nyoma. Hihető? Teljes mértékben. Belesimul az egyházi hagyományba éppúgy, mint Prohászka gondolkodásába⁴² e mondat.

A kor egyik népszerű métélye volt a spiritizmus – az asztaltáncoltatás és az egyéb vallásótlékok világa. Két olyan szerkesztői üzenet is van, amely Prohászka utalva szállt szembe e hóbortokkal. Egy tönkrement házassága nyomán kapálódzó, ilyen körökbe került nőnek írta Herczeg: „*Krisztus mindent megmondott erről a világról is, a másik világról is. Maga a katolicizmus sem tagadja az összeköttetés lehetőségét egy másik, tisztultabb és boldogabb – vagy esetleg még meg nem tisztult és szenvedő – világgal, de nem – hogy Prohászka püspök mondását idézzük – »mámoros hírnök« útján, hanem imádságban és jócselekedetekben.*”⁴³ Másnak sokkal velősebben fogalmazott, ismét a püspökre mutatva: „*Már azért is értelmetlen dolog a szellemidézés, mert – amint Prohászka püspök írta – olyan telefonáláshoz hasonlít, amelynél a vezeték egyik végén részeg – tehát teljesen megbízhatatlan – tolmács (a »transz«-ban lévő médium) áll, a másik végén pedig egy »ismeretlen«.*”⁴⁴ – E két Prohászkanak tulajdonított mondat forrását nem sikerült fellelnem. Ám épp szokatlanul csípős tónusuk teszi hitelessé ezeket a

38 ÖM 5, 58.

39 Új Idők. 1933, 37–38.

40 Új Idők. 1932, 214.

41 Új Idők. 1933, 728–729.

42 Van olyan visszaemlékezés, amely szerint az elfoglalt háziasszony által végzett mindennapos munkát minősítette imádságnak. Vö.: *Horváth Kálmán: Prohászka a szívekben.* Magyar Fioretti. I. Szerk. Felsővályi Ákos. Prohászka Baráti Kör, Székesfehérvár, 2009. (Jubileumi sorozat) 2. 189. [396. történet].

43 Új Idők. 1937, 894.

44 Új Idők. 1931, 730.

szavakat. Prohászka Ottokár volt ugyanis a kezdeményezője és megírója annak a püspökari pásztorlevélnek, amely 1925 őszén került kiadásra a szektakérdésről. S abban is hasonló – a püspökari körlevelek általános stílusától elütő – gyilkos humorral fogalmazott: „*Vannak, kik a szellemeket idézik s mindenféle hóbotnak felülnek; vannak, kik evangéliumi estéket tartanak, ahol tanulatlan emberek vagy beszédes anyókák ülnek az anyaszentegyház helyébe s akarják eligazítani a világot. Vannak, kik amerikai pénzzel győzik s tejet s ruhát osztogatnak s árvaházakat tartanak fenn, a mi szép dolog volna, ha az amerikai pénzzel az amerikai hóbotokat nem hoznák magukkal...*”⁴⁵ A gondolat is, a stílus is rokonítható tehát, még ha a konkrét szavakat nem is lelni fel.

A kép teljessége miatt még egy szerkesztői üzenetet kell felidézniünk. Ebben egy olvasót felzaklató könyv szerzőjéről írta Herczeg Ferenc: „*Prohászka püspök – akit pedig ellenségei sem vádolhattak maradisággal, vagy elfogultsággal – azt mondotta annak az írónak egyik könyvéről, hogy: édes méreg. Az ember észre sem veszi, hogy mérget szív magába. Megmételjezi a fantáziát.*”⁴⁶ Sajnos nem sikerült kideríteni, hogy ez az értékítélet hol, mikor, – de legfőképpen – kiről hangzott el.

Összegezve az eddigieket: az *Új Idők* állítólagos Prohászka idézetei javarészt hitelesnek tekinthetők; s ha egyik-másik szövegről bizonyítani pontosan nem is tudjuk, hogy valóban elhangzottak-e, a püspökről alkotott képünkbe tökéletesen beleillenek. A szövegek jól illusztrálják, hogy egy konzervatív közeg számára miként vált hivatkozási alappá a néhai püspök személye és tanítása.

II.

Egy népszerű, közismert és kortársai számára kissé mehökkentően megnyilatkozó személyről mondott csattanós történetet általában *anekdotának* minősítünk. A műfajtól a hitelességre és ténszerűsége kényes történész valamelyest mindig zavarba jön. Az anekdota és történettudomány viszonya ugyanis meglehetősen ambivalens.

Maga műfaj és elnevezése az ókori történettudományból nőtt ki: Prokopiosz használta először a szót Justinianus császár magánéletéről írt történeteinek címéül. Azt jelezte a kifejezéssel, hogy a nemes és magasztos tudomány számára voltaképp idegen, póriás történeteket örökített e művében meg. A XIII. századtól az anekdoták átalakultak: irodalmi műfajjává emelkedve fiktív elemeiknek száma nőtt.⁴⁷ Mára a történettudomány számára az életmód- és mentalitástörténet felértékelődött: fontossá lettek az apró, emberi mozzanatok, amelyeket a klasszikus (és hiteles) anekdoták megőriztek – ám ezek elválasztása a fiktív momentumoktól egyre nehezebb.

Van az anekdotáknak egyfajta népszerűsége: sokan kifejezetten ajánlják a történelmet oktatóknak, hogy a mondanivaló lényegét egy zseniális képben tömörítő anekdotákat is vessenek be a nebulók fejének tömködésekor. Mert rendkívül jól és plasztikusan jellemeznek embereket és helyzeteket – még ha általában kitaláltak bizonyulnak.⁴⁸ –

45 Mózessy G.: Prohászka Ottokár a püspöki kar... i. m. 125–131.

46 *Új Idők*. 1930, 359–360.

47 Vö.: <http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Anekdota.htm> (2015 szeptember).

48 Pl.: F. Tóth Zoltán: Viccek, karikatúrák, anekdoták avagy a humor szerepe a történelem tanításában. In: http://tte.hu/_public/oraterv/06_oravazlat_FToth_humor.pdf (2015 szeptember).

Am ezzel párhuzamosan internetes „legendavadász” oldalak létesültek arra, hogy a valóságost a kitalálttól elválasszák. Odáig jutottunk, hogy több helyen márványba is vésett Széchenyi-idézetről is kiderült: azt a „legnagyobb magyar” bizony nem mondta – csak egy róla szóló szépirodalmi alkotásban adták a szájába...⁴⁹

Ma már, ha valamit anekdotának nevezünk, lényegében megkérdőjelezzük történelmi hitelességét – bár ellenpélda is akad. Balogh Margit egyháztörténész Mindszenty Józsefről írva még a „hiteles anekdota” fogalmat is használta.⁵⁰

Fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mi a helyzet a Prohászka-anekdotákkal? Egyáltalán: amennyiben szigorúan használjuk a fogalmat – azaz nem tekintünk hitelesnek valamit, ha anekdotának nevezzük –, akkor vannak-e egyáltalán Prohászka-anekdoták? Minősíthetőek-e annak a személyével kapcsolatos kisebb történetek, vagy ennél nagyobb a hitelesség-fokuk?

Jelen pillanatban négy olyan Prohászka-ról szóló történetet ismerek, amely kifejezetten anekdotagyűjteményben található meg, vagy amelyet egyértelműen anekdotának minősített valaki a szakirodalomban korábban – ekképp közvetve hiteltelenségéről foglaltva állást.

Az első történet Prohászka legendás székfoglalásáé. A sztori közismert: a székfoglalására érkező Prohászka a hajnali személyvonattal érkezett Fehérvárra, bebállagott esernyővel és breviáriummal a hóna alatt a püspökségre, ahol csak egy csodálkozó portás fogadta – mert mint kiderült: minden notabilitás az állomásra ment, hogy őt várja a reggeli gyorsvonatnál...

A történet egyes elemei (meghökkenítő egyszerűség, személyvonat használata, közvetlenség, esernyő a kézben) kétségkívül illenek Prohászka-ra, miként a püspöki méltósággal járó közegben való idegen mozgás is, amelynek illusztrálására hozta fel ezt a neves irodalmár, Sík Sándor piarista egy előadásában. Sík nem mesélte el a történetet a fenti részletességgel, de anekdotának minősítette.⁵¹ Az anekdota-fogalom használata körüli kuszaság okán azonban nem merném határozottan állítani, hogy Sík ezzel minősítéssel a hitelesség kérdésében is állást akart volna foglalni – tagadva azt.

Az „esernyős székfoglalás” elem nagyon korai – már 1908-ban egy pesti vicclap rögzítette.⁵² Amit tényszerűen tudhatunk, az csak annyi, hogy a székfoglaló egyéb eseményei, elsősorban az ott mondott Prohászka-beszéd közvetlen hangvétele alapvetően meghökkenhette hallgatóságát.⁵³ Ha belegondolunk, valójában egy püspöki székfoglaló feszített menetrendjébe nehezen illeszthető be egy ilyen érkezés; annak 1906. januári időpontja sem valószínűsíti az egy szál esernyővel való közlekedést. Mi az igazság a történetről? Talán soha nem fogjuk megtudni. – Ugyanakkor a feszültséget feloldhatónak érzem. A hivatalos püspöki székfoglalót ugyanis meg szokta előzni egy afféle „háztűznéző” látogatás, amikor a kinevezett püspök ellátogat jövődő működésének színterére, bemutatkozik a káptalan előtt, és a beiktatás technikai részleteit is egyeztetik. Erre

49 Vö.: <http://www.urbanlegends.hu/2007/03/minden-nemzetnek-olyan-kormanya-van-aminot-erdemel/> (2015 szeptember).

50 Balogh Margit: Pehm József és a felekezeti viszályok. In: Zalai Múzeum. – [http://real.mtak.hu/9550/1/Balogh_Margit_Pehm_Jozsef_es_a_felekezeti_viszalyok\(1\)_a.pdf](http://real.mtak.hu/9550/1/Balogh_Margit_Pehm_Jozsef_es_a_felekezeti_viszalyok(1)_a.pdf) (2015 szeptember).

51 Sík Sándor: Prohászka Ottokár, mint író. Sík Sándor egyetemi előadásai. Szeged, 1931/32. II. félév. – Vö. www.ppek.hu/konyvek/Sik_Sandor_Prohaszka_mint_iro_1.doc (2015. szeptember).

52 A csizmás püspök. In: Borsszem Jankó, XLI évf. 29. (2119.) sz. 1908. július 19. 9.

53 Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”. Gondolat, Budapest, 1994, 102.

Prohászka esetében 1905 nyúlós-nedves – valóban esernyőigényes – októberében kerülhetett sor. Ekkor történhetek a dolgok így – s inkább ekkor, mint januárban. Véltetően Gergely Jenő is így gondolkodott, aki Prohászka-életrajzában határozottan a székfoglaló tárgyalása *előtt* említi meg az epizódot. (Állást azonban ő sem foglalt a történet hitelességéről.)⁵⁴

A második történetet Szabó Ferenc monográfiája idézi fel, mint anekdotát, egy hetvenes években megjelent filozófiai feldolgozás alapján.⁵⁵ A történet eredendően *A Hérben* jelent meg 1907-ben. Azt mondja el, hogy egy egyszerű paraszt gyermekét Nietzsche-nek akarta keresztelni, mert „arról a szentről olyan sokat beszél a püspök úr”.

E történet nyilvánvalóan karikírozott, poentírozott. Prohászka valóban sokat foglalkozott Nietzsche tanaival – és az is biztos, hogy hallgatóságának nagy része nem állt azon a szellemi nívón, hogy a magasröptű filozófiai fejtegetést értse. A történet e két elem összekapcsolásával alkotott görbe tükör csak.

A harmadik történet egy Kun Ákos által szerkesztett vicc- és anekdotagyűjteményben olvasható,⁵⁶ és műfaja szerint pedig inkább az előbbinek minősíteném. A történet szerint – már püspökként – esztergomi szeminaristákkal együtt ebédelt Prohászka. Kínálgatta a kispapokat az étellel, amit az egyik így utasított vissza:

– Köszönöm nem kérek többet. Úgy jól laktam, mint a duda! – mire a frappáns válasz: – Csak meg ne szólaljon!

Ez egy vándormotívum: máshol, más szereplőkkel is mesélték. Hogy e helyen épp Prohászka Ottokárhoz kötik a történetet, lényegében esetleges. Okot adhatott rá a püspök humora, kispapokkal való közvetlen kapcsolata.

A negyedik történet sem több viccnél, melyet csak közismerten jó szónoki képességei miatt kötnek Prohászkaéhoz. A történet szerint – amely az első világháború alatt megjelent *Vidám könyvtár* című sorozat egyik kötetében, és onnan átvéve egy Komárom megyei anekdotakincset összegyűjtő, neten is elérhető kéziratban⁵⁷ maradt fenn – esztergomi évei idején egy környékbeli faluban prédikált vasárnap délelőtt. Ebéd után a plébánossal sétálva megdöbbenet tapasztalták a település kihaltságát. Végre egy öreg néni keletkezett, akitől megkérdezte a plébános, hogy hol vannak az emberek.

– Pihennek – hangzott a válasz.

– De hát nem szoktak ebéd után aludni errefele... – lepődött meg a plébános.

– Igen, csakhogy ma nem tudtak aludni a prédikáció alatt – vallotta meg a néni.

* * *

54 *Gergely J.*: i. m. 101–102.

55 *Szabó Ferenc*: Prohászka Ottokár élete és műve, 1858 – 1927. Szent István Társulat, Budapest, 2007. 79.

56 *Kun Ákos*: Viccek, humoreszkek, anekdoták. – Vö.: <http://mek.oszk.hu/03500/03556/pdf/viccek1.pdf> (2015. szeptember)

57 A történetre itt akadtam rá: *Lánczos Zoltán*: Komárom megyei anekdoták. Kézirat, Budapest, 1979. Vö. – http://www.jamk.hu/ek/public/110801_lanczos_hagyatek/komarom_megyei_anekdotak.pdf (2015. szeptember). Eredeti megjelenési helyét pontatlanul rögzíti a kézirat, vélhetően *Szini Gyula–Tábori Kornél*: Híres emberek anekdotái. Nap Ny. Budapest, 1917. (Vidám Könyvtár).

De mi a helyzet a többi *Prohászka-történettel*? Azt gondolom, azok jóval többek „hitelesen” anekdotáknál. Azokra a beszámolókra gondolok, amelyeket Horváth Kálmán székesfehérvári egyházmegyei pap – Várszegi Asztrik nagybátyja – gyűjtött össze.

Horváth Kálmán 1954 elején nyert kapott plébánosi kinevezést a székesfehérvári Vasútvidéki plébániára, ahova 1938-ban áttemették Prohászka Ottokár maradványait. Dispozíciójában bízta meg Shvoy Lajos püspök az elődjére vonatkozó emlékanyag felkutatására, összegzésére. S bár 1958-ban állami nyomásra távoznia kellett a püspöki székvárosból – Vál plébánosa lett –, e munkával nem hagyott fel, azon 1972-ig dolgozott.

Horváth Kálmán lényegében a 24. órában kereste fel és szóltatta meg azokat, akik Prohászka életének tanúi voltak. Az ellenséges állami hatóságok miatt mindezt lényegében titokban végezte. Hatalmas mennyiségű anyagot gyűjtött össze és rögzített: a paptársaktól és civilektől származó emlékeket két kötetben gépelte le, egy harmadikat a szociális missziós nővérek között keletkezett feljegyzések és tanúságtételek töltötték ki.

E szám szerint 1210 darab rövidebb-hosszabb történet véleményem szerint több mint pusztán anekdota-gyűjtemény. Horváth Kálmán ugyanis mindig feljegyezte azt, hogy kitől hallotta, hogy ki tanúsítja, igazolja azokat. Kéziratának maga eredetileg az „*Ottokár püspök a szívekben*” címet adta; ami szintén arra utal, hogy a történetekkel csaknem egyenrangúan fontosnak érezte a kutakodása alatt folytonosan megtapasztalt élénk emlékezetet, amellyel a püspök alakja 25–40 évvel a halála után is élt a köztiszteletben álló emberekből. – Természetesen ezzel együtt sem merném valamennyi elbeszélést történetileg is hitelesnek minősíteni. Bizonyára van, amin torzított az idő, a gyarló emlékezet, vagy mások hatása. Lehetett hajlamos alkatilag egy-egy tanúságtételevő a történet-színezésre; ám összességében a gyűjtemény egésze még mindig sokkal valóságosabb és hitelesebb, mint az anekdotákból megismerhető Jókai-, Mikszáth- vagy Krúdy-képünk.

Számomra az is megerősíti a gyűjtemény hitelességet, hogy a négy korábban említett, bizonytalan hitelességű anekdota nem szerepel benne.

A kéziratot Horváth Kálmán kiadni természetesen nem tudta, külföldre juttatására irányuló tervei is csődöt mondtak. A gépelt verziókat a – a székesfehérvári püspökség mellett – a hazai szemináriumok könyvtárában helyezte el, itt remélt a történetek számára olvasói „célközönséget”. A szövegeket a fehérvári példányokból a Prohászka-kutatók ismerték; néha az általuk vizsgált szakkérdésekhez adtak remek fogódzókat. A nagyközönség felé Barlay Ö. Szabolcs fordult az emlékanyaggal. Előbb szemelvényeket adott ki belőle,⁵⁸ majd egyik munkatársa, Felsővályi Ákos a teljes szöveget közzétette két kötetben, a roppant találó *Magyar Fioretti* alcímmel.⁵⁹ Felsővályi szerkesztői munkájának nagy érdeme – túl természetesen azon, hogy a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé tette a tanúságtételeket –, hogy elkülönítette és beszámozta, ezáltal hivatkozhatóvá; tárgymutatózásával pedig könnyen kereshetővé is tette az egyes emlékeket. Később a kötet elektronikus könyvtári állományban történt elhelyezése⁶⁰ tovább javította a szöveg elérhetőségét és kereshetőségét.

58 Barlay Ö. Szabolcs: Prohászka-interjú 1–3. Prohászka Kiadó, Székesfehérvár, 1997–2000.; Horváth Kálmán: Prohászka a szívekben. Szerk. Barlay Ö. Szabolcs. Panax Kft. Ny., Székesfehérvár, 2005.

59 Horváth Kálmán: Prohászka a szívekben. Magyar Fioretti. I–II. Szerk. Felsővályi Ákos. Prohászka Baráti Kör, Székesfehérvár, 2009. (Jubileumi sorozat) 2–3.

60 Vö.: <http://www.ppek.hu/k550.htm> (2015. szeptember).

E kiadáshoz készült egy mutató a tanúságtevők személyéről is – ugyanakkor kellő mélységű életrajzokat sajnos csak a pap-szemtanúk esetében rendelt e nevekhez. Nézőpontunkból tekintve ezért nagy kár, mert a civilek szavahihetőségének mérlegelésekor egykori társadalmi presztízsiük, pozíciójuk, viselt hivataluk megismerése értékes támpontokat szolgáltatott volna. Például egy bicskei bérmálás kapcsán olvashatunk egy olyan esetről, ami mindössze a már ismertetett székfoglalási anekdota változatának tűnik elsőre: „*A falu nagy előkészületeket tett a püspök úr fogadására. Díszkapukat állítottak fel, és lovas bandériummal az élén az egész falu várta. A kitűzött idő előtt azonban fél órával Felcsút felől gyalog, esernyővel és táskával besétált Prohászka püspök úr a plébániára.*”⁶¹ A történekről egy bizonyos Prockl Gyula számol be – akinek a neve nem sokat mond az egyszeri olvasónak. Ha azonban tudjuk róla, hogy évtizedekig volt a helyi katolikus iskola igazgató-tanítója, és akkora megbecsültséggel rendelkezett, hogy Shvoy Lajos püspök egy egyházmegyei zsinatot előkészítő bizottságban is számított munkájára⁶² – akkor szavainak súlya mindjárt felértékelődik: az első látásra pusztán anekdota-parafrazisnak tűnő beszámoló máris a hitelesség fényében tündököl.

Barlay Ö. Szabolcs egy tanulmányt szentelt annak a kérdésnek, e vallomások segítségével „új életrajzot” kell-e, lehet-e írni Prohászkaról.⁶³ Ezt így talán túlzásnak mondhatjuk – de példáival kétségtelenül bebizonyította, hogy a létezőknél személyesebbet és mélyebbet talán valóban lehet.

Az azonban kétségbevonhatatlan tény, hogy Horváth Kálmán emlékmentést végzett. Nélküle az emlékezőkkel együtt sírba szálltak volna ezek az adalékok; vagy – jobb esetben – családjaikban szájról-szájra járva tovább éltek volna csak a történetek tovább – de hasonló módon már összegyűjthetlenné diffundálódva.

61 Horváth K.: Fioretti i. m.: I. 207. [446. történet].

62 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzfvPL), Egyházkormányzati iratok – Lit. Enc. 1933/III. 17–19.

63 Barlay Ö. Szabolcs: Új életrajz Prohászkaról? In: Horváth K.: Fioretti i. m.: II. 308–321.

GRÓSZ ANDRÁS

PÁSZTOR ÉS NYÁJA

Adalékok Fetser Antal győri püspök és a magyarországi németiség kapcsolatához (1919–1933)

Tanulmányomban a Győri egyházmegyét 1914-től csaknem két évtizedig kormányzó Fetser Antal püspök és a trianoni Magyarország legnagyobb nemzetiségét alkotó németek kapcsolatát a kisebbség életét döntően befolyásoló témákon (iskolaügy, nyelvhasználat) keresztül vizsgálom. A főpásztornak nemcsak a püspöksége területén élő németekhez, hanem a nyelvi-kulturális jogokért fellépő magyarországi német mozgalomhoz, valamint a kormányzati és helyi közigazgatás kisebbségpolitikájához való viszonyulását is bemutatom.

A trianoni határokon belül maradt több mint félmillió német anyanyelvű lakosság döntő része római katolikus vallású volt, így jelentősége a klérus szempontjából 1920 után tovább nőtt.¹ Fetser Antal püspökségében elsősorban a nyugati határszélen, Sopron és környékén, a mosoni falvakban, valamint Fejér vármegye Győri egyházmegyéhez tartozó településein – így például Tatán, Környén – éltek nagy számban német anyanyelvű lakosok. A teljes egyházmegyét tekintve a katolikus népesség közel 15 százaléka volt német anyanyelvű, viszonylag alacsony létszámukat azonban buzgó hitéletük és egy-egy nagyobb egységben élő közösségük aktivitása felértékelte.²

Az egyházmegyében lakó németiség szerepe már Trianont megelőzően a nyugat-magyarországi részek hovatarozásának kérdéséről folytatott vitában is előtérbe került. A győri püspökség nyugat-magyarországi – zömében németek által lakott – plébániáinak nagy részét Ausztriához csatolták, így a területről folytatott magyar-osztrák pengeváltság a nemzetiségi problémákra is ráirányította a figyelmet.³ Fetser püspöksége idején a magyar kormány a hazai főpapság közbenjárását igénybe akarta venni annak érdekében, hogy az ország területi integritását a nyugati részek megtartásával is megőrizze. Klebelsberg Kunó későbbi kultuszminiszter 1919 őszén a bécsi nuncius tanácsára hivatkozva javasolta, hogy a győri és szombathelyi püspök beadványban kérje XV. Benedek pápát, hogy a Szentszék vesse latba befolyását az érintett nyugati területek Magyaror-

1 A magyarországi németiségen belül a római katolikusok aránya kiugróan magas, 81,3 százalék volt. Az adatokat lásd bővebben *Greszl, Franz*: Diözesangliederung der deutschen Katholiken vor 1946 in Ungarn. Unser Hauskalender. Jahrbuch der Ungarndeutschen. Stuttgart, 7. (1955) 49.

2 A hozzávetőleges adatokat lásd *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945., 2. jav. kiad., Pannonica, Bp., 1999. 67–68. és *Greszl, Franz*: Tausend Jahre deutsches Leben im Karpatenraum. Eine kirchen- und geistesgeschichtliche Untersuchung. Unsere Post Verlag, Stuttgart, 1971. 170–172.

3 A témáról bővebben *Tóth Imre*: A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között. Dissertationes Sopronienses 2. Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, Sopron, 2006.

szágnál tartása érdekében.⁴ A tervezett elcsatolások ugyanis komoly egyházkormányzati következményekkel is járhattak. A bécsi nuncius azt írta Fetssernek, hogy az Ausztriához került területet ideiglenes külön egyházi megbízottnak (delegátus) kellene irányítania, mert Ausztria tartózkodóan viszonyulna a győri vagy a szombathelyi püspök fennmaradó joghatóságához. A nuncius levelében a nemzetiségi megoszlást és az egyház aszimilációs szerepét is érvként hozta fel a terület külön egyházi kormányzása mellett. „Tekintettel továbbá a lakosság német túlsúlyára, mely azt állítja, hogy idegenkedik magyar néptől, és ha ez a múltban őt elhanyagolta és elnyomta, annál inkább, mivel a clerus kivétel nélkül teljesen túlzó nemzeti érzelmű és ellentétben áll a német lakosság érzelmeivel [...]” – írta a nuncius, akinek törekvéseire a püspöki kar magánakcióként tekintett, amelyet a testület szerint a pápa tudta nélkül hajtott végre.⁵ A püspökök úgy látták, hogy az Apostoli Szentszék egyelőre megvárja a helyzet konszolidálódását és a békekötés után mintegy fél évvel akar csak a kialakult állapotokkal foglalkozni.⁶ Fetsser püspök az ülésen megerősítette, hogy a nuncius támogatja a nyugat-magyarországi területek elcsatolását és azt, hogy ideiglenesen német pap vezesse a győri és szombathelyi egyházmegyék Ausztriához került részeit.⁷ Természetesen Fetsser Antal is ellenezte egyházmegyéje egy részének elszakítását, de másik érintett főpaptársa, Mikes János szombathelyi püspök revizionista és osztrák-ellenes álláspontjával szemben a kérdésben inkább reaktív, a kialakult helyzetet elfogadó magatartást tanúsított.⁸ Fetsser osztotta a magyar békedelegáció álláspontját a népszavazás megrendezéséről, jöllehet fájlalta, hogy ezzel „a történelmi jog alapjáról némi letérés” következett be az ország területi egységének hátrányára. Tisztában volt azzal, hogy a nyugat-magyarországi területeken általa is éltélt agitáció folyt Ausztria mellett, de nyíltan csak akkor kívánt intézkedni, ha népszavazást rendelnek el.⁹ Ez az óvatos püspöki magatartás nyilvánult meg akkor is, amikor 1920 júniusában a Területvédő Liga ún. magyarellenes izgatás és allddeutsch eszmék terjesztése miatt emelt panaszt papok ellen, azok elhelyezését kérve, ám Fetsser nem foglalkozott érdemben az ügygel.¹⁰ A főpásztor ezen ügyekben különbséget tett a kormány vagy a szélsőjobboldali, ill. revizionista szervezetek javaslatai között. Míg a kormányzattal igyekezett kompromisszumra jutni, addig a politikai egyesületek részéről érkező megkeresésekkel érdemben általában nem foglalkozott.

-
- 4 Győri Egyházmegyei Levéltár (Győr; =GyEL) Győri Püspöki Levéltár (=GyPL) Egyházmegyei Hatóság iratai DLXXIII. doboz 4356/1919. Klebelsberg Kunó jelentése a nyugat-magyarországi helyzetről Bleyer Jakab miniszternek, 1919. október (Megtalálható Friedrich István miniszterelnök Fetsser Antal püspöknek írt levelében.)
- 5 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai DLXXIII. doboz 4275/1919. A bécsi apostoli nuncius levele Fetsser Antal püspökhöz a Német-Ausztriához ítélt területek átkapcsolása tárgyában, 1919. november
- 6 A magyar katolikus püspöki kar 1920. március 17-i ülése. 4. napirendi pont. In: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I. kötet. Szerk.: *Beke Margit*. Aurora, München–Budapest, 1992. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII.) 45. A témáról bővebben *Schmidt Péter*: A Burgenlandi Apostoli Adminisztráció keletkezése (1918–1922). A Győri Egyházmegyei Levéltár forrásai. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk.: Tüskés Anna. Bp., 2009. 407–410.
- 7 A magyar katolikus püspökkari I. i. m. 45.
- 8 *Schmidt P.*: i. m. 408.
- 9 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai DLXXV. doboz 1505/1920. A miniszterelnök panaszos levele a haracsonyi plébános ügyében és Fetsser Antal püspök válasza, 1920. március
- 10 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai DLXXVI. doboz 2428/1920. A Területvédő Liga levele Fetsser Antal püspöknek, 1920. június

Fetser nem nézte jó szemmel, ha belső egyházi ügyekben világi hatóságok vagy szervezetek – akár a nyugat-magyarországi részek megtartása érdekében – nyomást gyakoroltak rá. Ez a főpapi magatartás a többi püspöktársánál is megjelent. Ha a főpásztorok bármilyen külső beavatkozást tapasztaltak, akkor arra törekedtek, hogy ne engedjenek ennek és maguk döntsenek a felhozott esetekben. Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter 1919 októberében például az Ausztriának ítélt Pomogy község plébánosának áthelyezését kérte Fetsertől, annak hiányos német nyelvtudása miatt.¹¹ A plébánost Fetser végül áthelyezte egy másik településre, de meg is védte őt Bleyer előtt: „[...] mikor a Jász-féle (sic!) programok hatását ő pomogyi plébániáján észrevette, mindjárt önként maga jelentette nekem áthelyezés iránti kérelmét, s addig is még ez kiderült, saját költségére kért és nyert németül tökéletesen beszélő segédlelkészt.”¹² Fetser udvariasan elhárította a papi áthelyezésekre vonatkozó azon kormányzati kéréseket is, amelyek arra is irányultak, hogy az elcsatolásra ítélt területen élő nemzetiségi, magyarellenesnek vélt papokat eltávolíttassák. A püspök az ezzel kapcsolatos miniszterelnöki megkeresésre válaszul írta 1920 márciusában: „[...] éber figyelemmel és gonddal kísérem és keresem egyházmegegyében magyar hazám és egyházmegegyém évezredes jogát, habár át nem ruházható főpásztori és hazafias felelősségem tudatában általában vagy még most nem is fogadhatok el bizonyos intézkedési javaslatokat, különösen olyanokat, melyeket szent ügyünk kárára nemzetiségi mártírok keletkezésére vezethetnének.”¹³ Fetser a nemzetiségi konfliktusok gyakoriságára, fogalmazásában a magyar államérdek védelmére való hivatkozással is indokolta a kormány részéről érkező papi diszpozíciós megkeresések elhárítását. A püspök úgy vélte, ha állami nyomásra magyarellenesnek vélt papjait elhelyeztetni, akkor azzal a kisebbségi problémák eszkalálódását segítheti elő, amit feltétlenül el akart kerülni.

Már a nyugat-magyarországi kérdés kapcsán előtérbe került a magyarországi német oktatásügyi problémája. A magyar kormányok a párizsi béketárgyalások idején fontosnak tartották, hogy a katolikus püspökök saját egyházmegegyükön belül minél hatékonyabban érvényesítsék a kisebbségek iskolai anyanyelvhasználatának jogát. Tették ezt annak érdekében, hogy a békekonferencia végleges döntését megelőzően az ország előnyösebb színben tűnjön fel a nagyhatalmak előtt. Az 1919 második felében kiadott rendeletek kedvező helyzetet teremtettek a kisebbségi oktatás gyakorlati megvalósulásának, hiszen az intézkedések biztosították, hogy az állami és községi iskolákban a tanulók anyanyelvén folyjon az oktatás. A rendelet előírta például nemzetiségi (segéd) tanfelügyelők kinevezését is, akiknek feladata – különösen azokon a területeken, ahol egy tömbben élt az adott nemzetiség – a kisebbségi iskolák látogatása és ellenőrzése volt.¹⁴ Mivel – ahogy Győr példáján fentebb láthattuk – a katolikus egyház számára is

11 Az 1920 után a magyarországi németiség egyik legjelentősebb programadó személyiségévé váló egyetemi tanár Bleyert a nyugat-magyarországi részek megtartásában az is motiválta, hogy az átcsatolásra ítélt területek jelentős számú német népessége széles bázist biztosított volna a kibontakozó hazai német mozgalom számára. Az Ausztriának a békeszerződésben odaítélt területen kb. 74,4 százalék német anyanyelvű élt a magyar nyelvűek 9 százalékával szemben. Lásd *Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919–1922)*. Századok 97. (1963) 1. 1298.

12 GyEL GyPL Egyházmegegyei Hatóság iratai DLXXIII. doboz 4434/1919. Fetser Antal püspök levele a pomogyi plébános áthelyezése tárgyában, 1919. november

13 GyEL GyPL Egyházmegegyei Hatóság iratai DLXXV. doboz 1505/1920. A miniszterelnök panaszos levele a haracsonyi plébános ügyében és Fetser Antal püspök válasza, 1920. március

A püspök a levélben megnevezett haracsonyi plébánost végül elhelyezte a községből. *Schmidt P.*: i. m. 409.
14 Lásd a rendelet teljes szövegét: Az 4044/1919. ME számú rendelet a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról. In: *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993. A magyarországi nemzetiségi kérdés tör-*

veszteséget jelentett volna egy kedvezőtlen békeszerződés, ezért a magyar területi integritás fenntartása közös érdek volt, így a főpapok bár tartózkodóan, de jórészt hajlandóak voltak az oktatási rendeletek végrehajtására. Fetser püspök – például Csernoch János bíboros, esztergomi érsekkel ellentétben – óvatosabban állt ki a nemzetiségeket támogató kormánypolitika mellett.¹⁵ Ennek az is oka volt, hogy Magyarország területi integritásának kérdése miatt a határ menti részeken jóval kiélezettebb formában jelent meg bármiféle nemzetiséggel kapcsolatos konfliktus. Emellett a kisebbségi rendeletek gyakorlati alkalmazása kapcsán a klérust a kormánypolitika következetlensége és a helyi közigazgatás elutasító magatartása még inkább mérsékletre sarkallta. A közigazgatás elégedetlenségére válaszul a püspökök sokszor a rendeleteket kiadó kormányra tolták át a felelősséget a végrehajtás elmaradása miatt. Ez fejeződött ki Fetser Antal egyes megnyilvánulásaiban is: „*A nemzetiségi politika újabb gyakorlati iránya bennem is támaszt némi hazafias aggodalmat [...] Annyi bizonyos, hogy a kormányrendeletben biztosított jog alapján számos, eddig magyar tannyelvű iskola más tannyelvet határozott el. Ez ellen én nem tehetek, mert e jogot most a kormány biztosította. A baj ott kezdődik, hogy [...] nemzetiségi agitátorok zavarják a népet. Elsősorban a kormány feladata, hogy öröködjék, hogy a nemzetiségi agitátorok, ha már járnak, a jog határát a nemzeti egység rovására át ne lépjék, különben a nemzetrontó Jászy-féle (sic!) nemzetiségi politika fog erősödni.*” – írta a főpap egy helyi ügy kapcsán 1919 novemberében.¹⁶ A Bleyer Jakab vezette nemzetiségügyi minisztérium finom kritikája mellett Fetser püspök – a kialakuló ellenforradalmi rendszer politikai elitjéhez hasonlóan, elsősorban ideológiai alapról – bírálta az 1918-as polgári demokratikus forradalom berendezkedését is. Ezt mutatta a főpásztor többszöri utalása a polgári radikális Jászi Oszkár volt nemzetiségügyi miniszterre, akivel összefüggésben Fetser világosan kifejezte, hogy 1918/19 jogokat biztosító rendelkezései következményének tartja a német községekben megjelenő nyelvi és kulturális követeléseket.¹⁷

A Trianon közvetlenül követő években az iskolai nyelvhasználat kérdésében a győri püspök döntéseiben gyakran vette figyelembe egyházmegyéje plébániáinak többnyelvűségét, a helyi viszonyokat. Ahogy korábban is, ha kormányzati vagy vármegyei szintről kisebbségpolitikai jellegű panasz fogalmazódott meg, illetve befolyásolási szándék jelent meg az egyházmegye papjai ellen, akkor azt a főpap általában óvatosan, de határozottan visszautasította. Ebben a magatartásában az egyházi autonómia védelme, és nem elsősorban a német nemzetiségi jogok biztosításának igénye fejeződött ki, ugyanakkor döntéseiben a józan helyzetértékelés szerepet játszott. Amikor például 1921 elején a

ténetének jogforrásai. Főszerk.: Balogh Sándor. Szerk.: Sipos Levente. Válogatta és a jegyzeteket készítette: Kardos József–Sipos Levente–Pritz Pál–Föglein Gizella. Bp., Napvilág Kiadó, 2002. 234–236. és A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 209494/1919. sz. rendelete a 4044/1919. ME. sz. rendelet végrehajtására. In: A magyar állam... i. m. 237–244.

15 Csernoch német kisebbséggel kapcsolatos álláspontjáról bővebben Grósz András: A Magyar Sion hegyéről. Csernoch János esztergomi érsek és a magyarországi németek (1920–1927). Hitel. XXVI. (2013) 8. 98–106.

16 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai DLXXIII. doboz 4621/1919. Vértestolnai és tarjáni német propaganda tárgyában, 1919. november

17 Jászi Oszkár személye a területi integritás megbontásának szimbólumává vált a korabeli egyházi és a Horthy-rendszer fogalmi eszköztárában. Ez a nézet ismeretesen máig hatóan torzítja a hazai történetpolitikai gondolkodást. Lásd bővebben Pritz Pál: Jászi Oszkár helye a magyar történelemben. In: Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Szerkesztette: Klestenitz Tibor – Zombori István. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2015. 397–410.

főispán panaszt tett a vértessomlói plébános ellen tisztán német nyelvű tanítás bevezetése miatt, s egyben arra kérte a győri püspököt, hogy a lakosság magyarosodását elősegítő hazafias érzésű papot nevezzen ki helyette, Fetser Antal nem indított vizsgálatot papja ellen, indoklásában pedig a német tanítást biztosító kormányrendeletre hivatkozott.¹⁸ A főpap ugyan nem szorgalmazta a német nyelv használatát, de mindig az adott helyzet döntötte el, hogyan kívánt eleget tenni az ezzel kapcsolatos kívánságoknak. Általában hosszabb mérlegelés után hozott döntést az anyanyelvet érintő esetekben. Ahogy 1920 nyarán Fetser a répcsekőhalmi iskola ügyében is a józan belátásra hagyatkozott: „[...] nemcsak a német anyanyelvű, hanem a magyar anyanyelvű tanulóknak is hasznára válik, ha a német nyelv használatában nagyobb jártasságra tesznek eszerint, azért a magam részéről nem ellenzem, hogy az intézetben a német nyelven kívül a hittan és a számtan is német nyelven taníttassék.”¹⁹

Fetser Antal – püspöktársai többségéhez hasonlóan – a hazai németség követeléseire tartózkodóan viszonyult a magyarországi német mozgalom szervezeti kibontakozása idején. A Bleyer-féle Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) 1924-ben a Bethlen-kormány politikájának megváltozása kapcsán jöhetett létre, amely engedélyezte egy kizárólag nyelvi és kulturális érdekeket felkaroló, de szigorúan ellenőrzése alatt tartható német egyesület megalapítását.²⁰ Bár a püspöki kar is támogatta az MNNE létrehozását és egyháziak szervezetbe való belépését, de a klérus bizalmát elsősorban a kormány kontrollszerepe biztosította.²¹ A főpapok ugyanis bizalmatlanul tekintettek az egyesület országos és helyi szintű működésére, az óvatos nyitottságtól az elutasításig számos püspöki magatartással találkozunk. Források hiányában nehéz pontosan megítélni Fetser Antal hozzáállását, de alapvetően távolságtartóan viszonyult a szervezethez. Az egyesülettel szemben inkább elutasító főpap ugyanakkor helyi szintű ügyekben különbséget tudott tenni a valós pángermán mozgolódások és az MNNE működése között, amelyet – ahogy 1928 őszén írta – [...] *legalább látszólag maga a kormányhatalom támogat.*²²

A párizsi békerendszer kisebbségvédelmi előírásait teljesíteni és a külpolitikai elszigeteltségből kitörni akaró Bethlen-kormányzat 1923-ban vezette be azokat a rendelkezéseket, amelyek jelentős előrelépést jelentettek a nemzetiségi iskolaügy területén. A kisebbségi népiskolai rendelet előírta, hogy a legalább 40 nemzetiségi tankötelessel bíró településeken összehívott szülői értekezletek helyben választhatnak a kisebbségi egy nyelvű (A), a vegyes (B) és a magyar egynyelvű – azaz kizárólag nyelvoktató – (C) is-

18 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai DLXXX. doboz 917/1921. Főispáni panasz a vértessomlói plébános ellen és püspöki válaszlevél, 1921. február

19 GyEL GyPL Iskolai Levéltár Iskolai Főhatóság XL. doboz 1200/1920. Isteni Megváltó Lányai: Répcsekőhalmi két nyelvű tanítás, 1920. június.

Az ügyszökhöz hozzátartozik, hogy mivel a német hittanos felhívásra nagyon kevesen jelentkeztek, ezért a győri püspök azt javasolta, hogy 1920 őszén a beiratkozott tanulók Sopronba vagy Győrbe menjenek, mert a miniszteri kérést nem lehetett teljesíteni. Ennek ellenére Fetser megnyugtatta a minisztert, hogy az intézetben a német nyelvet a tanulók jól el tudják sajátítani. GyEL GyPL Iskolai Levéltár Iskolai Főhatóság XL. doboz 1502/1920. Répcsekőhalmi németoktatás ügye, 1920. szeptember

20 A témáról bővebben *Tilkovszky Loránt*: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). Századok 112. (1978.) 1. 41.

21 A magyar katolikus püspöki kar 1924. április 9-i ülése. 24. napirendi pont. In: A magyar katolikus püspöki kar I. i. m. 134.

22 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai 178/1929. Fetser Antal győri püspök levele az alsógallai pángermán mozgalom ügyében Klebelsberg Kunó kultuszminiszternek, 1928. november

kolatípus közül.²³ A rendeletek végrehajtása azonban már az 1920-as évektől rendkívül vontatottan haladt, részben az állami apparátus, de leginkább a helyi közigazgatás ellenállása miatt. Mivel az elemi iskolák döntő többsége katolikus fenntartású volt, autonómiája révén nagyrészt a klérus döntési felelőssége volt a típusos iskolák bevezetésének ügye. A türelmes kisebbségi politika gyakorlása helyi szinten azért sem volt egyszerű, mert az egyházmegyék papsága zömében azzal a közigazgatással élt együtt, amely oly sikeresen kontrázta az állami politikát. Emellett a Trianon után kialakult légkörben, a protestáns egyházakkal „versenyezve” a katolikus egyházi vezetés ebben a kényes ügyben nem akarta magára venni a hazafiatlanság vádját. A hezitálást elősegítette, hogy a települési és a vármegyei közigazgatás gyakran elszabotálta az oktatási rendelet végrehajtását vagy nyomást gyakorolt a típusról döntő szülői értekezletekre annak érdekében, hogy az a C-típusú iskola mellett döntsön. Ezeket a gyűléseket hol a vármegyei vezetés gáncsoskodásai, hol az adott település jegyzőjének vagy plébánosának sovinizmusa, hol pedig a lakók félelme vagy passzivitása befolyásolta. Sok esetben a kormányban sem volt meg az elszánás, hogy saját intencióinak megfelelően cselekedjen. Kettősség volt megfigyelhető Fetser Antal győri püspök magatartásában is. A főpásztor Klebelsberg Kunónak írt 1930. szeptemberi levelében arról panaszkodott, hogy a kormány által kért típusváltásokat szinte kilátástalan keresztülvinni a helyi hatóságok szabotáló magatartása miatt, akik a B-típus bevezetése ügyében az iskolaszékeknél tapogatózó papjait germanizáló törekvésekkel vádolják. „*Nem érdeke az egyháznak, de a hazának sem, hogy a katolikus papság ily súlyos gyanúsításokra vezető feladattal bizassék meg.*” – vonta meg a mérleget a püspök, akinek véleményéből a papjait védő főpásztor hangja is kihallatszott.²⁴ A közigazgatás nyomásgyakorlása egyértelmű volt, de Fetser sem sürgette a típusváltást, hiszen pár hónappal később, amikor kormányzati unszolásra az érintett iskolákat újra megkérdezték és azok önként a C-típusnál maradtak, a döntést örömmel vette tudomásul. „*Midőn a határozatokat Nagyméltósággal közlöm, nem mulasztatom el, hogy hazafias örömmönek kifejezést ne adjak, hogy a nevezett községbeli híveim hazafias érzésükről és a magyar hazához és nyelvhez való ragaszkodásukról ily szép tanúságot tettek.*” – írta Fetser már Klebelsberg utódának, Ernst Sándornak 1931 őszén.²⁵ A típusváltások miatt akkoriban elszánt kormányzatnál ez a C-típus megtartásáért lelkesedő püspöki magatartás nem aratott osztatlan sikert, amit jelzett, hogy 1930/31-ben az egyházi autonómiát – legalábbis fenyegetés szintjén – megnyirbálni akaró kormány határozott hangú levelet küldött a mielőbbi típusváltások érdekében nemcsak Győrbe, hanem több érintett püspökségnek is.²⁶

A nemzetiségi anyanyelvhasználat problémái a németajkúak által lakott településeken az egyház legbensőbb életét jelentő templomi nyelvhasználat területén is jelentkez-

23 A m. kir. minisztérium 1923. évi 4800. M.E. sz. rendelete a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtásáról. In: *Seewann, Gerhard*: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2. Studien zur Ostmitteleuropaforschung. Verlag Herder Institut, Marburg, 2012. 441–449. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 110.478. VIII. a.sz. rendelete a 4800/1923. M. E. sz. rendelet 18§-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról. In: A magyar állam i. m. 276–277.

24 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; =MNL OL) Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K28 216. tétel C 8134/1932. Fetser Antal győri püspök levele a kultuszminiszterhez, 1930. szeptember

25 MNL OL K28 216. tétel C 8134/1932. Fetser Antal győri püspök levele a kultuszminiszterhez, 1931. október

26 MNL OL K28 216. tétel C 8134/1932. A kultuszminiszter levelezései a pécsi, székesfehérvári és a veszprémi püspökkel, 1929. szeptember–október

tek. A magyarországi németiség templomi anyanyelvhasználatáról kizárólag az énekek és a papi prédikáció, valamint a különböző ájtatosságok (pl. litánia, rózsafüzér) kapcsán beszélhetünk. Annál is inkább, hiszen a liturgia hivatalos nyelve korszakunkban a latin volt.²⁷ A liturgia – így a szentmise, a szentségek, a szentelmények, a zsolozsma, a körmenetek, az egyházi ájtatossági szertartások – megállapítása egyházi jogkör, szabályozása az Apostoli Szentszék kizárólagos joga, ezt az 1917-es egyházi törvénykönyv is világosan leszögezte.²⁸ Fetser Antal püspök a kisebbségi anyanyelvet érintő döntéseiben elsősorban a szokásjogot vette figyelembe, általában a kiegyensúlyozott mérlegelés híve volt. Ugyanakkor nem egy településen a helyi németiség évszázados jogai ellentétbe kerültek a magyarság megnövekedett létszámával. Az egyházmegyes papok a magyaroknak tett kedvező lépések radikális végrehajtása helyett a fokozatosság hívei voltak, mert tartottak az elégedetlenkedő hazai németiség körében a szociáldemokrácia előretörésétől. Amikor például a hegyeshalmi magyar ajkú hívek 1930 januárjában növekvő lélekszámukra hivatkozva az istentiszteleti rend megváltoztatását kérték, plébánosuk az elkövetkező népszámlálás eredményeire, míg az esperes külön magyar istentisztelet beiktatásával egy lassú, lépésről lépésre haladó változtatási folyamatra kívánt alapozni. A püspök ezek alapján döntött és válaszolt a hegyeshalmiak kérvényére: „[...] a magyar nyelvű istentisztelet fejlesztése lépést fog tartani a lakosság magyarosodásával. Emellett természetesen német nyelvű hegyeshalmi híveim régi jogaira is tekintettel kívánok lenni. Mindkét részről türelemre és megértésre van szükség, mert csak ez fogja az ügyet szerencsés kialakuláshoz vezetni.”²⁹ A méltányos hozzáállás célja részben a fokozatos asszimiláció elérése volt, amely tehát nemcsak a magyar hívek nyelvi igényeinek kielégítését, hanem a magyarosítás előrehaladását is szolgálta. A döntést a világi hatóságok is befolyásolták, hiszen – a püspökkel való bizalmas tárgyalásukra hivatkozva – a vármegyei főispán elküldte az 1920. évi népszámlálás eredményét, amellyel nyomatékosítani akarta a magyar nyelvű istentisztelet bevezetésének fontosságát. Ezen felül felhívta a főpásztor figyelmét a kiemelt eseményeken (nemzeti ünnepek, Horthy Miklós kormányzó név- és születésnapja stb.) tartandó magyar nyelvű liturgia jelentőségére is.³⁰ Így 1932-ben Fetser joggal hivatkozott arra egy jelentésében, hogy egy-egy településen a nemzetiségi megosztásnak megfelelően tartják a magyar és német nyelvű istentiszteleteket, de tény, hogy a „régí rend” megváltoztatásával sokszor a magyar ajkú többségnek akart kedvezni.³¹

Az 1933 októberében elhunyt Fetser Antal csaknem két évtizedes győri egyházkormányzata a magyarországi németiség nyelvi és kulturális jogainak biztosítása szempontjából nem tért el jelentős mértékben főpaptársainak politikájától. A főpásztor alapvetően lojálisan viszonyult az 1919 utáni magyar kormányok kisebbségpolitikai intézkedései-

27 A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) liturgikus reformjai előtt a szentmise keretében elhangzó szentleckét és evangéliumot a pap magában halkán latinul olvasta fel, mialatt a hívek népnyelven énekeltek. A pap, ha úgy látta jónak, a szentmise végén esedékes prédikáció alkalmával felolvashatta népnyelven is az olvasmányokat, de ez nem volt előírás, kizárólag csak prédikálhatott is. Lásd bővebben *Pákozdi István: A Bárány menyegzője. A katolikus liturgia és a szimbólumok. Tihanyi Apátság Kiadó, Tihany, 2010.*

28 Ezen a rendelkezésen az 1983-ban kiadott egyházi törvénykönyv sem változtatott. 838. kánon. In: *Az egyházi törvénykönyv. Codex Iuris Canonici. Szerk.: Erdő Péter. Szent István Társulat, Bp., 1985. 609.*

29 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai 2611/1930. Fetser Antal püspök levele a hegyeshalmi német-ajkúak kérvényére, 1930. február

30 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai 2611/1930. Főispáni levél Fetser Antal püspöknek, 1930. április

31 GyEL GyPL Egyházmegyei Hatóság iratai 223/1932. Fetser Antal püspök levele Steuer György volt német kormánybiztosnak, 1932. január

hez, de ügyelt az egyház oktatási ügyekben vitt döntési önállóságának biztosítására, és a klérus belső autonómiájába sem engedett beleszólást. Ugyanakkor a kormány, a vármegyei és helyi közigazgatás, illetve a papság hozzáállása természetesen befolyásolta Fetsert a német nemzetiséget érintő döntései meghozatalában. A források alapján a győri püspök nem volt az erőszakos magyarosítás híve, de támogatta a fokozatos asszimilációt, amely összefüggött a magyarországi német mozgalommal szembeni nagyfokú bizalmatlanságával is. Egy-egy helyi kisebbségi ügyben ugyanakkor a főpap figyelemmel volt az adott plébánia/település viszonyaira, évszázados szokásjogaira is, igyekezett a feleket kielégítő, kiegyensúlyozott döntéseket hozni, a problémákhoz mértéktartóan viszonyulni.

TENGYEL ADRIENN

AZ 1931. ÉS 1942. ÉVI EGRY EGYHÁZMEGYEI ZSINATI STATÚTUMOK

A zsinat az egész egyház, vagy valamely része püspökeinek gyűlése az egyházi ügyekről való tanácskozás és határozathozatal végett. Vizsgált időszakunkban az érvényben lévő 1917-es Codex Iuris Canonici (CIC)¹ alapján megkülönböztethetünk egyetemes zsinatot, mely az egész egyház püspökeinek gyűlése, plenáris zsinatot, mely több egyháztartomány, esetleg egy nemzet püspökeinek gyűlése, valamint egyháztartományi és egyházmegyei zsinatot. Ez utóbbi az egyházmegye papságának a püspök által egybehívott gyűlése az egyházmegyére vonatkozó ügyek tárgyalására, azonban egyházjogi szempontból nem igazi zsinat, mert nem a törvényhozó püspökök gyűlése, így nem concilium, csak synodus.²

Az Egrly egyházmegye első ismert zsinatára 1371-ben került sor, bár feltehetően ezt már több is megelőzte. Sajnos a tanácskozás lefolyásáról és döntéseiről nem rendelkezünk forrással, egyetlen emléke Szécsényi püspök a leleszi apátnak küldött meghívólevele.³ A második ismert zsinatot 1512-ben Estei Hippolit püspöksége alatt Keresztúri Péter helynök hívta össze, de ennek határozatai szintén nem maradtak fenn.⁴ A következő egrly zsinódust 1635-ben, már a katolikus megújulás korában hirdette meg Lósi Imre püspök Jászóra, mivel Eger török megszállás alatt állt. Itt az 1611-es esztergomi egyháztartományi, valamint az 1630-as és 1633-as nemzeti zsinat határozatait hirdették ki és az egyházmegye részére hoztak különféle rendeleteket a trienti zsinat szellemében.⁵ A trienti zsinat előírásai ellenére az egyházmegyében majd csak száz év múlva, 1734-

1 Az 1917-es kánonjogi kódex latin szövege itt található: http://www.intratext.com/IXT/LAT0813/_P11.HTM (2015. június 5). A magyar nyelvű kánonidézetek a Kánonjogi kódex. X. Pius Pápa parancsára összeállítva, XV. Benedek Pápa engedélyével kihirdetve. Bev., jegyz., név- és tárgymut. Gasparri Péter (Kézirat gyanánt) című összeállításból lettek átvéve.

2 Az egyetemes zsinatot a 222–229., a plenáris és a tartományi zsinatot a 281–292., az egyházmegyei zsinatot pedig a 356–362. kánon szabályozta. Lásd még: *Sipos István*: Kath. egyházjog. Haladás Nyomdárészvénytársaság, Pécs, 1928. 87–89.; *Papp György*: Egyházmegyei zsinati jogalkotás Magyarországon a C. J. C. óta. Venkovits K. Lajos Könyvnyomdája, Nyíregyháza, 1942. 6–10.

3 *Sugár István*: Az egrly püspökök története. Szent István Társulat, Bp., 1984. 118.; EFL Körlevelek 1931/I./194.

4 *Szvorényi, Michael*: Synopsis critico-historica decretum synodaliun pro ecclesia Hungaro-Catholica editorum. Typis Clarae Szammer, Vespemii, 1807. 189–191.; *Sugár I.*: i. m. 207.

5 *Péterffy, Carolus*: Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016. usque ad annum 1715. II. Kaliwoda–Royer, Viennae – Posonii, 1742. 336–342.; *Szvorényi M.*: i. m. 259–263.; *Csepela Lajos*: Egyházmegyei zsinataink. Egrly Egyházmegyei Közöny 60. (1928) 50–52.; *Sugár I.*: i. m. 304. (Sugár tévesen 1634-re teszi a zsinatot); *Mihalik Béla Vilmos*: Mérőföldkövek az egrly egyházmegye megújulásában. Az 1635. évi jászói és az 1734. évi egrly papi zsinatok. In: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Szerk. Balogh Margit–Varga Szabolcs–

ben hívott össze ismét zsinatot Erdődy Gábor püspök, bár a legújabb kutatások ezt nem valódi egyházmegyei zsinatként, hanem inkább csupán az összehívandó nemzeti zsinatot megelőző papi gyűlésként értelmezik. A tanácskozás a török idők után felmerülő időszerről kérdésekkel foglalkozott.⁶ Az elkövetkező évtizedekben azonban a posztjoezefinista egyházpolitika megnehezítette az egyházmegyei zsinatok tartását, így Egerben sem hívtak össze újabbat, hanem a kor gyakorlatának megfelelően a főpásztorok enélkül alkották meg és adták ki az egyházmegye életét szabályozó statútumaikat.⁷ Az 1848-as nemzeti zsinat előkészítő munkálatai során Egerben is tartottak 1848. augusztus 2-án egy egyházmegyei papi gyűlést, de ez nem volt kánonjogi értelemben vett hivatalos zsinat, hanem inkább az esperesi kerületi gyűlések véleményeiből egységes egyházmegyei állásfoglalást lefektető tanácskozás.⁸ Bár az 1855-ös osztrák konkordátum után újra lehetővé vált a zsinatok tartása, de csak néhány helyen éltek ezzel a lehetőséggel, az Egri főegyházmegyében erre nem került sor, így az érsekek továbbra is szinódusok nélkül, rendeletek útján kormányozták az egyházmegyét.⁹

Az 1917-es új egyházi törvénykönyv, a Codex Iuris Canonici teremtett új helyzetet, amely a valódi viszonyokhoz jobban illeszkedve tízévente kötelezte a püspököket egyházmegyei zsinatok tartására (356. kánon 1. §).¹⁰ Magyarországon azonban 1918–1920 között a világháború elvesztése, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság és az ország megcsonkítása olyan helyzetet teremtett, hogy lehetetlen volt ezt azonnal teljesíteni, mihelyst azonban konszolidálódott a helyzet, az anyaországi székhelyű egyházmegyékben sorra megindultak a zsinati munkálatok.¹¹

Szmrecsányi Lajos egri érsek ennek megfelelően 1931-ben látta elérkezettnek az időt, hogy a kormányzata elejét „gyászosan megzavaró súlyos események kihatásainak enyhülésével” majdnem kétszáz év után újra egyházmegyei zsinatot hívjon össze.¹² A zsinat tartását az egyházi törvények mellett a korszak aggasztónak vélt vallási viszonyai is indokolták: „Népünk anyagias, élvhajhászó, közönyös. A sok megpróbáltatás nemhogy megédzette volna, hanem lélekben megfogyatkozottá lett. Minden erőnket össze kell szednünk, óriási erőfeszítéseket kell tennünk, hogy híveinket hívővé, erkölcsössé, áldozatos

Vértési Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet–MTA BTK, Bp.–Pécs, 2014. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis; X.) 149–165.

6 *Sugár I.*: i. m. 398–399.; *Mihalik B. V.*: i. m.

7 *Barkóczy Ferenc*: Statuta Dioecesis Agriensis. Typis Scholae Episcopalis, Agriae, 1767. (Tartalmazza Eszterházy Károly rendelkezését.); *Fuchs Xavér Ferenc*: Statuta generalia. [Typ. Lyc.], Agriae, 1806.

8 *Tamási Zsolt*: Az 1848-as egri zsinat előkészítő munkálatai a tervezett magyar nemzeti zsinat keretében. In: Fejezetek az ezer éves Egri egyházmegye múltjából. Egri Főegyházmegyei Levéltár, Eger, 2016. Megjelenés alatt; *Tengely Adrienn*: Az 1848-as elmaradt egri egyházmegyei zsinat előkészületei. In: A helyi érték. Liceum Kiadó, Eger, 2015. Megjelenés alatt.

9 *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Aurora, München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.) 435.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Szent László-Nyomda Részvénytársaság, Nagy-várad, 1915. 285., 363–364.; EFL Körlevelek 1931/I. 194.

10 1. §. „Minden egyházmegyében legalább tízévenként egyházmegyei zsinatot kell tartani, melyeken azokat a dolgokat kell megvitatni, amik az egyházmegye papságának, vagy híveinek különleges szükségleteire, vagy hasznára vonatkoznak.” Lásd még: *Sipos István*: Az új egyházi törvénykönyv főbb vonásai és utasításai. „Dunántúl” Rt., Pécs, 1918. 45.; *Sipos, Stephanus*: Enchiridion Iuris Canonici. Orbis Catholicus. Herder, Roma, 1954. 219.

11 *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Pannonica Kiadó, H. n., 1997. 211–212.

12 EFL Körlevelek 1931/I./194.

lelküvé tegyük. A megyei zsinat, mint valami reflektor, rávilágít ezekre a bajokra s lelki nyomorúságokra, feltárja az istentiszteletnél és szertartásoknál belopódzott visszasságokat: ezekre nézve egyöntetű eljárást állapít meg, egységes, lelkes tevékenységgel veszi fel ellenük a harcot, mert csak így lesz képes a papság megküzdeni a hitélet válságaival.”¹³

A zsinatot hosszú, öt évig tartó előkészítő munkálatok előzték meg, mivel 1931-ben gyakorlatilag a semmiből kellett megalkotni a zsinati statútumokat, hisz a korábbi statútumok már rég elavultak,¹⁴ s a forrásokból úgy tűnik, hogy a munkához nem vették alapul más egyházmegyéek ekkoriban keletkezett zsinati dokumentumait sem, holott ez elég kézenfekvő segítség lett volna. Így a statútumok összeállítása hatalmas és rendkívül kiterjedt munkát jelentett. Szmrecsányi érsek felkérésére először néhány kiemelkedő tudású papi személy – Baráczius József prépost, Ivánovich Emil apát-kanonok, Nagy János kanonok, majd halála után Török Kálmán prépost-kanonok – összeállított egy szabályzattervezetet, melyet egy az érsek által kinevezett bizottság felülvizsgált.¹⁵ Ezt követően az érsek elnöklete alatt a bizottság tagjai sorozatos üléseken újra megtárgyalták az anyagot, majd az így kialakult tervezetet 1931 tavaszán megküldték minden plébániának és helyi lelkészszégnék azzal az utasítással, hogy otthoni gondos áttanulmányozás után a tavaszi esperesi kerületi gyűléseken tárgyalják meg és esetleges kívánalmaikat terjesszék elő. A kerületekből hamarosan be is érkeztek a kérelmek, s hasonlóképpen a tervezet alapján a főkáptalan is kidolgozta a maga javaslatait. Az összegyűjtött kívánásokat Szmrecsányi érsek személyesen véleményezte, aki nem ragaszkodott mereven elképzeléseihez, bár a javaslatok többségét nem hagyta jóvá, de egyes vitás kérdésekben elfogadta papsága indoklását, s akár saját korábbi állásfoglalását is kész volt megváltoztatni. A zsinatra végül 1931. július 2–3-án került sor, ahol ismertették, majd az ünnepélyes záróülésen kihirdették a végleges szövegű zsinati statútumokat, melyek ezáltal azonnal kötelező érvényűekké váltak (362. kánon) az elkövetkező tíz évben az egyházmegye életét szabályozva.¹⁶

A CIC 356. kánonja értelmében tíz év múlva újabb szinódust kellett összehívni, melyre 1942. június 16-án, Jézus Szíve ünnepének nyolcadában került sor.¹⁷ Azonban a zsinat célja ekkor már nem új határozatok megalkotása volt, hanem csupán az elmúlt tíz év változásait és tapasztalatait figyelembe véve a korábbiak korszerűsítése, illetve kiegészítése.

Az új statútumok összeállítása több fórumon történt. Egyrészt 1941 augusztusában az érsek utasítására Vízy Miklós prépost-kanonok, érseki helyettes irodaigazgató áttanulmányozta az 1931-es törvényeket és bejegyezte azokat a módosításokat, amelyeket szükségesnek tartott. Ezeket a javaslatokat az érsek átnézte, és ahol jónak látta, módosította. Ugyanakkor a főkáptalan kebelében is alakult egy bizottság¹⁸ a javaslatok kidolgozására,

13 Egeri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 33.

14 A zsinati statútumok viszonyát a korábbi egyházmegyei törvényekhez lásd: *Papp Gy.*: i. m. 102–107., 109.

15 EFL AN SA, 5170/1930. A bizottság tagja lett Dutkay Pál prelátus-kanonok, érseki helynök, Török Kálmán prépost-kanonok, Ivánovich Emil apát-kanonok, Baráczius József apát-kanonok, Subik Károly apát-kanonok, egyházmegyei főtanfelügyelő és Petró József pápai kamarás.

16 *Tengely Adrienn*: Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok. In: *Fejezetek az ezer éves Egri egyházmegye múltjából*. Egeri Főegyházmegyei Levéltár, Eger, 2016. Megjelenés alatt.

17 Uo.

18 A bizottság tagjai: Dutkay Pál prelátus-kanonok, általános érseki helynök, Ivánovich Emil apát-kanonok, Kemenes József apát-kanonok, Petró József prépost-kanonok, Subik Károly prelátus-kanonok és Vízy Miklós prépost-kanonok.

melyeket a káptalan elé terjesztettek, amely nagyrészt elfogadta azokat.¹⁹ A káptalan által benyújtott előterjesztés elsősorban a papság általános kötelességeivel, az egyházi hivatalokkal és a szentségekkel foglalkozott, s döntő többségében csupán az 1931-es statútumok szövegének pontosítását és kiegészítését jelentette érdemi tartalmi változtatások nélkül. Emellett néhány esetben felhívták az érsek figyelmét az elmúlt tíz év változásaira is, amelyek beillesztését javasolták az új határozatokba: például az új papi kórházi alapítványt és a Galya-tetői üdülési lehetőséget, vagy az Actio Catholica szerepét a katolikus egyesületek irányításában.²⁰ Az egyházmegyei számvevőség és a tanfelügyelőség is benyújtotta észrevételeit az egyházközségi számvitellel és a tanüggyel foglalkozó XVIII. és XXI. fejezetekre vonatkozóan.²¹ Emellett – csakúgy, mint 1931-ben – az alsópapság is előadhata kívánságait az esperesi kerületi gyűléseken, melyeket felterjesztettek az egyházmegyei hivatalba.²² A legtöbb kerület papsága élt is ezzel a lehetőséggel, csupán három – a Sajóvárkonyi, az Apátfalvi és a Tiszántúli – kerületnek nem volt semmiféle kívánsága. Általában a mindennapi élet tapasztalatai indokolták az előterjesztéseket, ugyanis egyes esetekben az 1931-es statútumok nem eléggé részletesen szabályozták az adott kérdést, és így „joghézagok” keletkeztek, amelyek megoldásra vártak. A leggyakoribb kívánságok az adminisztráció – főleg az anyakönyvezés – pontosabb szabályozására, illetve az anyagi járandóságok – a mise- és stóladíj – összegének megemelésére vonatkoztak. A javaslatokból kitűnnek az egyházmegye helyi problémái is – elsősorban a keleti részekben nagy számban élő görög katolikusokkal és reformátusokkal való együttélés –, illetve a korszak jellemző tényezői, például az Actio Catholica és a harmadik zsidótörvény (1941. évi 15. tc.), amelyet csupán egy újabb adminisztrációs tehernek érzékeltek.²³

Az összes javaslatot egy, az érsek által kijelölt személyekből álló előkészítő bizottsághoz utalták – tagjai feltehetően ugyanazok voltak, akik már eddig is részt vettek a munkálatokban –, amely ezt heteken át tanulmányozta. A bizottság a legtöbb kívánságot figyelemreméltónak találta, így ennek alapján megtette javaslatait az érseknek, aki ezeket elbírálta és az általa is jóváhagyott módosításokkal elrendelte a statútumok végleges szövegének összeállítását.²⁴ A zsinaton ugyan ismertették ezt, de ünnepélyes kihirdetésére nem került sor a záróülésen az agg érsek távolléte miatt, hanem 1943 elején Szmracsányi érsek körlevélben rendelte el életbeléptetésüket.²⁵

Az egyházmegyei zsinati statútumok nem egyszerűen az egyházi törvénykönyv ki-vonatát jelentették, hanem a kánonokban általános szabályozott dolgoknak az egyházmegye térbeli és időbeli viszonyaira és igényeire igazított szabályozását tartalmazzák, gyakorlati útmutatást adva minden felmerülő ügyre vonatkozóan. Az egyházmegyei zsinat illetékessége ugyanazokra az ügyekre terjedt ki, amelyekben a püspök illetékes, s nem vonatkozhatott olyanokra, amelyek az egyetemes, a plenáris vagy az egyháztartományi zsinat hatáskörébe tartoztak. A zsinati statútumok megalkotásánál alkalmazkodni kellett a trienti zsinat előírásaihoz és a CIC kánonjaihoz is, a zsinati határozatok azokkal semmilyen körülmények között nem kerülhettek szembe. Az első zsinat előtt felmerült a

19 EFL AN SA, „Az 1941. szeptember 6-án tartott egri főkáptalani tanácskozmányból.”

20 Uo.; EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941.

21 EFL AN SA, Vizy Miklós 1942. március 12-i emlékeztetője.

22 EFL Körlevelek 1941/VI./4496., 1941/VII./4998.

23 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941.

24 Egri Egyházmegyei Közlöny 74. (1942) 41–43.; EFL Körlevelek 1942/IV./2293; EFL AN SA, Az egri egyházmegyei zsinat előkészítő munkálatainak rövid ismertetése 1942.

25 EFL Körlevelek 1943/I./395

kérdés, hogy milyen nyelven szerkesszék meg a statútumokat, de a könnyebb használhatóság kedvéért végül a latin helyett a magyar mellett döntöttek,²⁶ és így tettek 1942-ben is. A statútumok érvényessége nemcsak az egyházmegyei papságra, hanem más egyházi feladatkört betöltő személyekre – tanítókra, kántorokra, harangozókra, gondnokokra, egyházközségi képviselőkre – is kiterjedt és kötelező törvényi erővel bírt. Vitás egyházi jogi kérdésnek számított azonban, hogy ez az egyházmegye területén élő görög katolikusokra mennyiben vonatkozott.²⁷

Az 1931-es zsinat elvileg az egyházi élet minden területét szabályozása alá vonta, azonban az elkövetkező évek tapasztalatai megmutatták, hogy maradtak olyan függő kérdések, amelyekre vonatkozóan a statútumok nem, vagy nem megfelelően rendelkeztek. Ennek megfelelően az 1942-es határozatok egy részében – ahol a rendelkezés kiállta az idő próbáját és megfelelőnek bizonyult – a korábbiakat változatlan formában olvashatjuk, másik részében a szabályok módosítását, illetve kiegészítését láthatjuk – sokszor csak néhány szó eltéréssel –, azonban néhány esetben megjelentek az eltelt tíz év változásait tükröző teljesen új elemek is, például az Actio Catholica működése, a világháború hősi halottainak anyakönyvezése, vagy éppen a főegyházmegyei hivatal intézménye.

A statútumok jól tükrözték az egyházmegye helyi, sajátos viszonyait is. Megjelent az egyházmegye keleti felében nagy számban élő görög katolikusokkal való ellentmondásos viszony, amely már az 1734-es zsinaton is sok kérdést vetett fel,²⁸ de találunk utalásokat a Tisza vidékén többségben élő reformátusokra is, főképp a vegyes házasságok kapcsán, s felbukkan az egyházmegye alföldi vidékein jellemző tanyavilág pasztorációjának problémája is. Hasonlóképpen a kor jellemző egyházi viszonyai is kitűnnek mindkét törvénykönyvből. Például az első statútumokban még épp csak megemlítik az Actio Catholicát – annak ellenére, hogy Szmracsányi érsek záróbeszédében már ennek jelentőségét fejtegette²⁹ – feltehetően azért, mert 1931-ben már sokat beszéltek a megszerveződő mozgalomról, de még nem lehetett tudni, pontosan mit is fog csinálni és hogyan, így a szabályokba sem lehetett beépíteni, míg tíz évvel később már szinte minden ügy kapcsán felbukkan a neve. Hasonlóképpen a korban óriási népszerűségnek örvendő katolikus egyesületekkel is lépten-nyomon találkozhatunk, csakúgy, mint a szintén rendkívül nagy jelentőségűnek tartott katolikus sajtó ügyével. Megjelenik a szekták terjedésének problémája is, ami ekkoriban a katolikus egyház egyik nagy kihívásának számított.³⁰

Az 1931-es határozatok meglehetősen logikátlan tematikát alkalmaztak, lazán kötve a CIC tartalmi felépítését. Ezzel szemben 1942-ben ezt már kiküszöbölték és három nagy egységbe csoportosították a fő témákat – személyek, hitélet, adminisztráció –, amelyeken belül az 1931-es statútumokhoz hasonló fejezetekbe rendezték az egyes kisebb egységeket.

Mindkét zsinaton az egyetemes egyházi törvénykönyv tematikájához igazodva elsőként a papság általános jogait és kötelességeit szabták meg (I. fejezet).³¹ Ezt azért is

26 Egeri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 33–34.

27 A görög katolikusok kérdéséhez lásd: Papp Gy.: i. m. 47–48., 98–102.

28 Mihalik V. B.: i. m.

29 Az 1931. évi egri egyházmegyei zsinat határozatai és törvényei. Egeri Érseki Líceum Nyomda, Eger, 1931. 127–129.

30 Fazekas Csaba: Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban. TEDISZ–SzPA, Bp., 1996. (Látószög könyvek) <http://mek.niif.hu/01100/01169/01169.htm#3.2> (2013. 12. 01.) 2.2.1. és 3.2.1. fejezet.

31 Az 1931. évi... i. m. 3–8.; Az 1942. évi egri egyházmegyei zsinat határozatai és törvényei. Eger, Egyházmegyei Szent János Nyomda, 1942. 3–11.

mindennél előbbre valónak tartották, mert az 1920-30-as évek viszonyait – amelyet ma a katolikus vallásosság reneszánszának szokás jellemezni – így értékelték: „A mostani időben, amikor a vallásosság, jó erkölcs és buzgó áhítat helyébe részint közönyösség, részint divatos bűnök léptek, (...) ez időben, amikor az Egyház s hitelvei, a haza és törvényei ellen egyesek és egész szervezetek részéről tervszerű, állandó izgatás folyik: szükség van arra, hogy a nép pásztorai feladatuk magaslatára emelkedve, mindenek mindenévé váljanak, kiknek szava és élete másoknak vonzó például szolgáljon, kik a tiszteletet nem külsőségekkel, de lélekmentő munkával, a nép szeretetét a szeretet műveivel biztosítják maguknak.”³² Így a papság lelki és hitéleti kötelességeit mindkét zsinat erőteljesen hangsúlyozta: az egyházi törvénykönyvben is megszabott napi szolozsmát, elmélkedést, lelkiismeretvizsgálatot, szentséglátogatást és rózsafüzérimát.³³ Sőt, egyes esetekben – amennyiben az egyházi törvénykönyv erre helyi szinten lehetőséget nyújtott – a kötelességeket még szigorították is: például a 126. kánonban előírt, legalább három-évenkénti zárt lelkigyakorlatot³⁴ a statútumok évente szinte kötelező jelleggel ajánlották, csakúgy, mint annak negyed- vagy félévenkénti rekollektívával – lelki elmélyülést szolgáló összejövetelekkel – való megerősítését.

Az 1931-es statútumok a cölibátus törvénye kapcsán elsősorban a megfelelő házvezetőnők jellemzőit írták elő pontosan – hívő katolikusnak és 40 évesnél idősebbnek kellett lennie –, de az alkalmazottakkal való bánásmódot és a plébánossal egy háztartásban élő rokonok viselkedését is megszabták. A papi ruházatkodást – amelyet a törvénykönyv a püspöki előírásokra és a helyi szokásokra bíz³⁵ – a statútumok szintén nagyon szigorúan szabályozták: a reverenda viselése kötelező volt, ellenben a nyitott mellény, rövid kabát, világos ruha időjárástól függetlenül szigorúan tilosnak számított. A nagyon kopott, piszkos ruha még otthon sem volt megengedett. A papság viselkedését is mindenben szigorú katolikus szellemiségnek kellett áthatnia: például nem barátkozhattak másvallásúakkal vagy vallásukat elhanyagoló katolikusokkal és érvénytelen házasságban élőkkel, s a törvénykönyvben megszabott, erkölcstelennek tartott szórakozások – zajos multságok, szerencsejátékok, vadászat³⁶ – mellett az ekkoriban divatossá váló közös fürdőkötől is tartózkodniuk kellett. Csupán az egyházi vagy nemzeti ünnepeken tartott előadások és a katolikus egyesületek által szervezett bálók rövid meglátogatását engedélyezték számukra. A papság tudományos továbbképzésének az egyházi törvénykönyvben megszabott módját – az újmisések ismétlővizsgáit, a zsinati vizsgákat és a koronátételeket³⁷ – a statútumok is hangsúlyozták és részletesen szabályozták.

A papságot érintő korabeli katolikus közéleti témák is megjelennek az 1931-es statútumokban: például a katolikus sajtó oly fontosnak tartott támogatása érdekében a papoknak csak megfelelő szellemiségű kiadványokat volt szabad vásárolniuk, és kötelesek voltak híveiket is ilyen irányban befolyásolni. Azonban a papság a korban szintén gyakorinak számító politikai szerepvállalása meglehetősen ellentmondásosan jelenik meg, ugyanis a statútumok nemcsak a gyakorlatban semmi segítséget nem nyújtó, túlzottan

32 Az 1931. évi... i. m. 3.

33 *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 34., 36.; *Sipos I.*: Az új egyházi törvénykönyv i. m. 30–31.

34 „Minden világi pap köteles legalább három évenként lelkigyakorlatot tartani, a saját ordináriusától meghatározott időben, abban a jámbor, vagy szerzetes házban, melyet ez kijelöl [...]” Lásd még: *Sipos I.*: Az új egyházi törvénykönyv i. m. 30.; *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 34.

35 *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 36.; *Sipos I.*: Az új egyházi törvénykönyv i. m. 31.

36 *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 36.

37 Uo. 34., 83–84.

általános előírásokat tartalmaztak, hanem zavaros, egymásnak ellentmondó szabályozást is. Vagyis gyakorlatilag mindenkinek saját belátására bízták viselkedését: például a pap ne vegyüljön semmi esetre sem politikai mozgalmakba, nehogy ellentétes nézetű híveit ezzel elidegenítse magától – azonban mégsem lehet a negatív mozgalmakkal szemben közönyös és ezért „eszélyesen” arra kell törekednie, hogy a káros tanok terjedésének kellő felvilágosítással szabjon gátat, illetve az „igaz ügy” védelmében határozottan kell eljárnia, de nem ragadtathatja el magát.³⁸

Tíz évvel később az egyházmegye papsága az 1931-es határozatokat átvizsgálva az első fejezetben csak néhány kisebb módosítást javasolt. A káptalan kérte a zsinati vizsgák értékelésének megváltoztatását és a gyakorlati élet kívánalmainak megfelelően utazáskor a reverenda helyett zárt fekete világi ruha viselésének engedélyezését, amelyek be is kerültek az új törvénykönyvbe.³⁹ A Felső-Jászsági és a Rakamazi esperesi kerület papsága az üdülési szabadság időtartamának növelését és a helyettesítés leegyszerűsítését kérte, de ezt a központ nem sok megértéssel fogadta, kérésükön ceruzával az alábbi megjegyzés olvasható: „nincs nagyobb gondjuk?”.⁴⁰ Ennek ellenére az 1942-es statútumokba mégis bekerült, hogy évente minden pap jogosult nyári szabadságra, bár ennek idejét nem szabályozták.⁴¹ Több helyről felmerül annak a javaslata is – konkrét vitás esetek következtében –, hogy az eddigi tág szabályozás helyett a papok alkalmazottaik fizetéséről pontos dokumentációt, esetleg az alkalmazott által is aláírt és az esperes által ellenőrzött nyilvántartási könyvet vezessenek.⁴² Ezen kérés szintén helyet kapott az új statútumokban.⁴³

Összességében a papság általános kötelességeit illetően az 1942-es határozatokban nem sok változás történt. Szembetűnő azonban, hogy a pap háztartását illetően – minden bizonnyal egyes pletykákra okot adó esetek rossz tapasztalataiból kiindulva – aprólékosabb szabályozást léptettek életbe, előírták, hogy nemcsak a házvezetőnőnek, hanem a pap minden alkalmazottjának is katolikusnak kell lennie és velük az túl bizalmas kapcsolatot nem tarthat fenn: többek között nem ültethette őket asztalához, illetve kocsin maga mellé.⁴⁴ Hasonlóképpen minden valószínűség szerint konkrét tapasztalatok indították arra a statútumok megalkotóit, hogy törvénybe iktassák: a papok egymást – különösen világi személyek előtt – ne bírálgassák és egymás hírnevét védelmezzék, valamint belső egyházi ügyekről világiak előtt ne beszéljenek. Szintén bizonyára a papság testvéri összetartását erősítendő jelent meg új szabályként, hogy az esperesek évente, a többi pap pedig két évente köteles megjelenni az érsek előtt.⁴⁵

Az első zsinat óta eltelt tíz év társadalmi-közéleti változásainak nyomai is fellelhetőek a fejezetben. Például megjelenik a papság jelentős szerepvállalása a cserkészzetben:⁴⁶ a 18. paragrafus engedélyezi a pap-cserkésztszitzteknek a cserkészgyenruha vise-

38 Az 1931. évi... i. m. 3–8.

39 EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; EFL AN SA, „Az 1941. szeptember 6-án tartott egri főkáptalani tanácskozmányból”; Az 1942. évi... i. m. 6–7.

40 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XX., XXIV. ker.

41 Az 1942. évi... i. m. 8.

42 EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; EFL AN SA, „Az 1941. szeptember 6-án tartott egri főkáptalani tanácskozmányból”; EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 X. ker.

43 Az 1942. évi... i. m. 5–6., 7.

44 Uo. 5–6.

45 Uo. 8–9.

46 *Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon.* Szent István Társulat, Bp., 2000. 235–236.

lését csapatuk felvonulásakor és táborozáskor. A korban megnyilvánuló, rendkívül színes egyesületi élet hatására kimondták, hogy a pap csak egyházhatóságilag jóváhagyott papi egyesület tagja lehet.⁴⁷ A papság politikai tevékenységét azonban továbbra is meglehetősen homályosan szabályozták, kinek-kinek a saját belátására bízva tevékenysége mértékét és minőségét, csupán annyit mond ki határozottan a 29. paragrafus, hogy a szószéken szigorúan tilos politikai kérdésekkel foglalkozni.⁴⁸ A II. világháború által felvetett ügyek is megjelennek: szabályozták a papság honvédelmi és táborigazgatási szolgálatainak adminisztrációját.⁴⁹ Legfontosabb újdonságként azonban a felekezeti különállás és a katolicizmus harcos védelmének erőteljes hangsúlyozása merült fel, aminek tíz évvel korábban még nem volt nyoma: rendkívül súlyosan vét az a pap, „aki az ún. felekezeti békéért feláldozni merésznél” a katolikus érdekeket, vagy olyan magatartást tanúsítana, amely „tápot adna a hitközönynek”. Megtiltottak mindenféle közös rendezvényt vagy ünnepélyt más felekezetűekkel, sőt, más egyházak tulajdonában lévő helyiségekben nemcsak katolikus szertartást, de még hitoktatást sem lehetett tartani.⁵⁰

Az 1931-es statútumok II. fejezete az egyházmegye kormányzatával, valamint az egyes egyházi hivatalokkal foglalkozott.⁵¹ Ebben alapvetően a CIC-ben megszabott jogokat és kötelezéseket rögzítették, a helyi viszonyok megkövetelte kiegészítésekkel, illetve pontosításokkal együtt. Így például szóltak az egyházi törvénykönyvben nem szereplő, de évszázados hagyományokkal bíró főesperesi hivatalról, amelyre az óriási kiterjedésű egyházmegye könnyebb igazgatása miatt volt szükség,⁵² s hasonlóképpen helyi sajátosságként jelent meg az esperesi kerületi titkár és beteglátogató tisztsége is.⁵³

A plébános kötelezései között az egyházi törvénykönyvben előírt általános kötelezettségek mellett szintén feltűnnek a kor viszonyait tükröző kikötések is, elsősorban az egyesületi élettel és a sajtóval kapcsolatban.⁵⁴ Az Alföld jelentős részét magába foglaló Egri főegyházmegye sajátos viszonyait tükrözi a tanyavilág pasztorációjára vonatkozó 60. paragrafus, amely komoly kihívás elé állította a helyi papságot. Szintén a nagyrészt kevésbé iskolázott hívekből álló, vidéki jellegű egyházmegye eredményesebb lelki gondozását célozták a szentbeszédek leegyszerűsítésére vonatkozó kitételek is: a papságot „a hívek képzettségi fokához mért” prédikációkra kötelezték, s kerülniük kellett a latin idézeteket is, mivel azokat „a nép úgysem érti”.⁵⁵

A káplánok jogait és feladatait az egyházi törvénykönyv csak általánosságokban említi (476. kánon),⁵⁶ rábízva a részletes szabályozást a helyi ordináriusra. Ennek megfele-

47 Az 1942. évi... i. m. 7., 9.

48 Uo. 10.

49 Uo. 10.

50 Uo. 11.

51 Az 1931. évi... i. m. 9–31.

52 Papp Gy.: i. m. 13–15.

53 Az 1931. évi... i. m. 11–13.

54 A megfelelő szellemiségű könyvek és lapok, illetve egyesületek támogatását a 469. kánon is a plébánosok köteletségévé tette. Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 85.

55 Az 1931. évi... i. m. 19.

56 „Ha a plébános a nép nagy tömege, vagy más okok miatt, az ordinárius ítélete szerint, egyedül nem tud megfelelni a plébánia gondozásának, adjon mellé egy, vagy több segédlelkészt [...]. 2. §. Segédlelkészek vagy az egész plébánia, vagy a plébánia egy meghatározott része számára nevezhetők ki. 3. §. Nem a plébánost, hanem a helyi ordináriust illeti meg a jog, meghallgatva a plébánost, hogy segédlelkészeket nevezzen ki a világi papságból. 4. §. A szerzetes segédlelkészeket az előjáró, ha a szabályok szerint megilleti, meghallgatva a plébánost, bemutatja az ordináriusnak, aki őket jóváhagyja. 5. §. A segédlel-

lően ezt a statútumok részletesen ismertették, különbséget téve a csak kiegészítő szerepet betöltő káplán és a távoli filiákban plébánosi feladatkört ellátó úgynevezett helyi káplán között. Az egyházi levéltárakban számtalan panaszt olvashatunk a káplánok és a plébánosok sokszor problematikus kapcsolatáról, így érthető, hogy ezt aprólékosan szabályozták: „A lelkipásztorkodás helyes menetéért a plébános lévén felelős, az irányítás az ő joga s a káplán ehhez alkalmazkodni köteles. A plébános azonban ne tévessze szem elől, hogy káplánja felszentelt papság azért vele, bár alárendeltje is, jóakarólag, atyai szeretettel kell bánnia.”⁵⁷

Az egyházi törvénykönyv a helyi ordináriusokra bízta a hitoktatás ügyének rendezését is,⁵⁸ így a statútumok a hitoktatók és a hittanárok jogait és kötelességeit is részletesen szabályozták, a kor viszonyainak megfelelően egyik legfontosabb feladatukként jelölve meg a vallásos ifjúsági egyesületek alapítását és vezetését.

Ugyancsak a statútumok II. fejezete foglalkozott a szerzetesekkel is, azonban csak azokra az ügyekre térve ki – lelkipásztorkodás, gyűjtés, misédíjak, gyóntatás –, amelyekben azok a helyi püspök joghatósága alatt álltak.⁵⁹ Bár a zsinat előtt több helyről kérte a világi papság a szerzetesek koldulási jogának korlátozását, de erre nem került sor, mivel ezt az egyházi törvénykönyv 621. kánonja⁶⁰ biztosította a helyi szerzeteseknek, csupán az idegen egyházmegyékből jövőeknek volt szüksége főpásztori engedélyre, így az érsek csak ezekben az esetekben korlátozhatta azt.⁶¹

Az 1931-es határozatokat 1941-ben átvizsgáló káptalani bizottság ezen fejezet több pontjában is javasolt kisebb módosításokat, amelyeket bizonyára az elmúlt tíz év gyakorlati tapasztalatai indokoltak és az ügyek működőképesebb menetét szolgálták: például javasolták, hogy az esperesi kerületi gyűléseket később kezdjék, mert nagyobb távolságról a megszabott 9 óra nem tudnak odaérni, hasonlóképpen kérték, hogy a szentbeszéd időtartamát fél órában maximálják és a prédikációk utáni imákat is hosszúságuk miatt hagyják el.⁶² E két utóbbi javaslat valóban bekerült az 1942-es statútumokba.⁶³

Az 1941-es kerületi javaslatok ezen fejezet kapcsán elsősorban a kápláni létet, a hitoktatást és a pasztorációt érintő gyakorlati nehézségekkel foglalkoztak. A kerületek legtöbbet hangoztatott kérése a káplánok költözési költségeinek biztosítása volt, mely csekély fizetésük miatt nagy terhet rótt rájuk minden egyes áthelyezésnél, amelyre gyakran,

kész köteles a plébánián tartózkodni az egyházmegyei szabályok, vagy a dicséretes szokások, vagy a püspök parancsa szerint; sőt az ordinárius gondoskodják bölcsen arról, hogy a 134. kán. szabálya szerint ugyanabban a plébániában tartózkodjék. 6. §. Jogait és kötelességeit az egyházmegyei szabályok, az ordinárius levele és a plébános megbízatása tartalmazza; de ha más nincs kifejezetten említve, hivatalánál fogva neki kell helyettesíteni a plébánost s őt segíteni az egész plébánia ellátásában, kivéve a népert való misézést. 7. §. Alá van vetve a plébánosnak, aki őt atyailag tanítsa és irányítsa a lelkek gondozásában, ügyeljen rá és legalább évenként számoljon be róla az ordináriusnak. 8. §. Ha segédlelkészek révén sem lehet gondoskodni szabályszerűen a hívek lelki javáról, a püspök az 1427. kán. szabálya szerint intézkedik.” Lásd még: *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 86.

57 Az 1931. évi... i. m. 24.

58 *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 178, 181.

59 Uo. 107.

60 „1. §. Rendtagok, kiket intézményesen koldulóknak hívnak, abban az egyházmegyében, amelyben szerzetesházuk van, csak előljárójuk engedélyével koldulhatnak; az egyházmegyén kívül még szükségük van annak a helyi ordináriusnak is írásban adott engedélyére, ahol koldulni akarnak.”

61 *Schermann Egyed*: Szerzetesjog. Győregyházmegyei Alap Nyomdaműintézete, Pannonhalma, 1927. 283.

62 EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941.

63 Az 1942. évi... i. m. 22.

akár évente többször is sor került.⁶⁴ Erről a papság jelentős részét érintő fontos kérdésről 1931-ben nem rendelkeztek, s érthetetlen módon a kérések ellenére az új zsinat sem rendezte az ügyet. A kerületi papság másik fontos, több helyről is felmerülő kívánsága a hittankönyvekkel kapcsolatos: az úgynevezett Egri Katekizmust már nagyon elavult szövegezésűnek vélték, ezért ajánlatosnak tartották helyette egy modernebb változat kiadását, vagy esetleg egy országosan egységes hittankönyv megjelentetését, ami az egyik egyházmegyéből a másikba költöző gyermekek számára is megkönnyítené a tanulást.⁶⁵ Kérték azon szabály felfüggesztését is, hogy minden szentbeszéd leírandó és vizitációkor az esperesnek bemutatandó, azonban az új státutumok csupán annyi könnyítést engedélyeztek, hogy a teljes szöveg helyett elegendő lett részletes vázlatot készíteni.⁶⁶

Az 1942-es zsinati státutumok legfontosabb egyházkormányzati változása az volt, hogy ismertette az újonnan felállított főegyházmegyei hatóságot és az általános érseki helynöki tisztségét.⁶⁷ Emellett – nyilván konkrét rossz tapasztalatok alapján – mind a plébánosok, mind a káplánok számára erőteljesebben hangsúlyozták egymás megbecsülésének és szeretetteljes kapcsolatának, valamint ez utóbbiak tisztességes ellátásának szükségességét.⁶⁸ Kisebbségi módosítások is történtek: például az esperesi látogatások jegyzőkönyvének pontjait már nem ismertették részletesen, mint 1931-ben, hanem csak utaltak rá, és némely tisztség neve is megváltozott: a helyettes lelkész plébános-helyettes, a helyi káplán pedig kihelyezett káplán néven szerepel az új határozatokban.⁶⁹

Az 1931-es státutumok III. fejezete a hivatalos ügykezelést taglalta: a plébániahivatal működését, a plébániai könyvtárt és levéltárt, illetve az anyakönyvezést.⁷⁰ Természetesen ezekben az ügyekben is alkalmazkodtak az egyházi törvénykönyv általános előírásaihoz⁷¹ a legapróbb részletekre is nagy hangsúlyt helyezve: például még a levélpapírok minőségét és összehajtogatásának módját is megszabták. Ehhez a látszólag minden részletre kiterjedő szabályozáshoz 1941-ben a káptalan nem fűzött semmiféle javaslatot, vagyis – legalábbis a központban – az ügykezeléssel meg voltak elégedve. Ezzel szemben a helyi adminisztrációt végző alsópapság soraiból szinte minden esperesi kerületből érkezett kérés az ügykezelés pontosítását, illetve egyszerűsítését kérve, „mert ez a mai formájában hivatalnokot kreál a papból, kinek nem jut elegendő ideje a hívek lelki gondozására, holott különösen a mai korban az lenne elsőrangú kötelessége.”⁷² Leginkább az anyakönyvezéssel, azon belül is elsősorban az egyházi és állami adminisztráció összehangba hozatalával kapcsolatban merült fel rengeteg kérdés az évek során, amelyekre választ vártak az új zsinattól.⁷³ Az 1941. évi 15. törvénycikk, az úgynevezett harmadik zsidótörvény következményei is megjelentek a megoldásra váró kérdések között, mivel a sok új anyakönyvi kivonat kiállítása többletmunkát rótt a papságra, melyek díjszabása szintén tisztázásra várt.⁷⁴

64 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., VIII., IX., XXVII. ker.

65 Uo. 1941 XVIII., XX., XXIV. ker.

66 Uo. 1941 IV. ker.; Az 1942. évi... i. m. 22.

67 Az 1942. évi... i. m. 11.

68 Uo. 20., 27.

69 Uo. 14., 27., 30.

70 Az 1931. évi... i. m. 32–40.

71 *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 21–22., 85., 120., 155, 169., 250., 252.

72 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 III. ker.

73 Uo. 1941 II, III., V., X., XI., XIII., XV., XVI., XVII., XVIII., XX., XXIII., XXIV., XXV., XXVII. ker.

74 Uo. 1941 V., XV., XXIII. ker.

Az 1942-es zsinat megpróbálta az új viszonyok között rendezni az ügykezelést. Az egyik legtöbb bonyodalmat okozó probléma az volt, hogy a kórházak elterjedésével egyre gyakoribbá vált, hogy a betegek nem a lakóhelyükön hunytak el, s ez megnehezítette a halotti anyakönyvezést. Ezt az új zsinat úgy oldotta meg, hogy kötelességévé tette minden plébánosnak, hogy ilyen esetben a szabályos anyakönyvezés után értesítse a lakóhely szerint illetékes plébánost is a halálesetről. Sajnos 1942-ben már a világháború is felvetette ezt a problémát a hősi halottak esetében, amikor is hasonlóképpen kellett eljárni: a katonák elhalálozásukról a tábori lelkészség vagy a Vörös Kereszt nyújtott tájékoztatást, és megjegyzéssel a helyi plébános vezette be adataikat az anyakönyvbe.⁷⁵

Az előzőekhez képest igen rövid IV. fejezet az egyházközségi igazgatásról szolt,⁷⁶ amely az egyházközségek országos megszervezésével épp az első zsinat időpontjában, az 1930-as évek elején vált igazán aktuális kérdéssé.⁷⁷ A püspöki kar 1929. október 25-i konferenciáján jóváhagyta a katolikus egyházközségi szabályzatot, amely természetesen az Egri egyházmegyében is érvényben volt. Ez részletesen szabályozta az egyházközségi igazgatást,⁷⁸ így a statútumok kiegészítő részének tekintették, a zsinati törvénykönyvben csak az ehhez kapcsolódó általános szabályokat fektették le: az egyházközségek célját, illetve a lelkipásztorok erre vonatkozó feladatait. A központi szabályzatot 1938-ban módosították,⁷⁹ s úgy tűnik, ez megfelelően használható volt, mert 1941–42-ben sem a káptalan, sem az esperesi kerületek nem fűztek ehhez a témához semmiféle megjegyzést vagy kívánalmat.

Az V. fejezet az egyházi vagyonkezelést taglalta.⁸⁰ Az egyházmegyében a kánonok értelmében minden egyházi javak legfőbb öre az érsek volt, akinek jogkörébe tartozott a vagyon kezelését helyi szinten szabályozni.⁸¹ Ennek megfelelően az 1931-es zsinaton a lehető legpontosabb szabályozásra törekedtek. Előírták például, hogy a leltáraknak mit kell tartalmazniuk, milyen mellékleteket kell csatolni, milyen körülmények között lehetséges az egyházi ingatlanok bérbeadása, az alapítványok összegét melyik pénztáratnál kell elhelyezni stb. Ez azonban egy rendkívül sokrétű kérdés volt, amellyel az alsópap-ság szinte állandóan szembesült. Így a részletes szabályozás ellenére érthető, hogy mégis rengeteg egyedi, a statútumokban nem szereplő kérdés merült fel az évek során – ahogy az az esperesi kerületek tíz évvel későbbi kívánságaiból kitűnik. A kerületekben – általában konkrét tapasztalatokból kifolyólag – az egyik legtöbb kérdést és kívánalmat felvető téma a javadalmi földek bérbeadása volt. Elsősorban azt kifogásolták, hogy az első zsinat sok kérdést nem gyakorlatiasan szabályozott: például a föld jövedelmét nem gazdasági, hanem polgári évben számították, a munkabéreket pedig megsabták, holott annak valódi értéke évről-évre változott.⁸² Kérték továbbá több helyről is, hogy új plébános

75 Az 1942. évi... i. m. 80.

76 Az 1931. évi... i. m. 41–42.

77 *Gergely J.*: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 103–104.

78 *Móra Mihály*: Az egyházi adó és az egyházközség alapkérdései. Szent István Társulat Főbizománya, Bp., 1941. (Értekezések a Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Egyházi Jogi Szemináriumából 1.) 143–155.

79 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. Összeáll. és bev. Beke Margit. Aurora, München–Bp., 1992. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII.) 1938. október 4. 20.; *Móra M.*: i. m. 42.

80 Az egyházközségi vagyonkezelés kérdéséhez részletesen lásd: *Blandl György*: Az egyházközségi vagyonkezelés. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T., Pécs, 1932.

81 *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 189.

82 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 IV., V., VIII., X., XVI., XX. ker.

kinevezésekor a plébániaépületben található lámpák ne képezzék a leltár részét – csupán a vezetékek –, mivel azokat a korábbi plébános a saját pénzén vásárolta és lehet, hogy utódja ízlésének nem is felelnek meg, így felesleges lommá válnak.⁸³

Az 1942-es zsinat csak részben orvosolta ezeket a problémákat: a lámpákat kivették ugyan az átadásra kötelezett tárgyak közül, de a földjövedelem polgári évi számítását meghagyták. Emellett fontos változásként jelent meg, hogy az új statútumok hangsúlyozták minden egyházközségben a külön plébániai és egyházi leltár szükségességét, valamint kimondták, hogy a befolyt egyházi adóból illetve párbérből először az új plébánost kell kielégíteni, s csak a fennmaradó részt kaphatja meg elődje.⁸⁴

A VI. fejezet tükrözte leginkább a kor szellemiségét a papság társadalmi tevékenységének szabályozásával,⁸⁵ amelyet az egyházi vezetés igen nagy jelentőségűnek értékel, ahogy az Szmrecsányi érsek zsinati záróbeszédéből is kitűnik.⁸⁶ Az előírásokból Szent Pál szavai sugároznak: „mindenkinek mindene lettem” (1Kor 9,22) – ez a követendő példa a papság számára is, ahogy az 1931-es statútumok megfogalmazták: „a jó lelkipásztor nem szorítkozik arra a munkakörre, melyet a templom és iskola nyújtanak neki”.⁸⁷ A statútumok elsősorban a katolikus egyesületekre helyezték a hangsúlyt, a papság feladatául jelölve ki a korban rendkívül népszerű és nagy jelentőségű hitbuzgalmi társulatok alapítását, de anélkül, hogy ennek pontos fajtáját – Oltáregylet, Mária-kongregáció, Jézus Szíve Társulat, Élő Rózsafüzér Társulat stb. – megszabták volna, vagyis ezt a helyi viszonyokat leginkább ismerő lelkipásztor belátására bízták. Érdekes módon egy nagy átfogó vallásos egyesület alapítását ajánlották, amely összefogná az egyházközség nagyobb tagjait: „nem a sokféle társulat, hanem az egyházközség viszonyainak legmegfelelőbb, életerős és jól vezetett egyesülete fogja a lelkeket az Egyházhoz fűzni.”⁸⁸ Azonban hogy mégis minden korosztály és társadalmi csoport megtalálja benne saját igényeinek kielégítését, ezért ezen belül a kor szokásaihoz híven különféle szakosztályok – oltárgondozó, gyermeksegélyező, sajtó stb. – megszervezését javasolták. Ezen társulat ezután a statútumok elgondolása szerint az egyházközség gerincét és a lelkipásztor legfőbb segítségét jelentené. Az esetleg már működő korábbi társulatok sorsára vonatkozóan azonban nem tesz javaslatot a zsinat: működjenek-e tovább, vagy inkább olvadjanak be az új egyesületbe. A papság ilyen irányú tevékenységét az Egyházmegyei Egyesületek Központi Bizottsága irányította – 1931-ben még nincs szó arról, hogy ezt a fontos funkciót a határozatokban már itt-ott felbukkanó, de még gyermekcipőben járó Actio Catholica átvénne.⁸⁹ A hitbuzgalmi mellett a statútumok javasolták a közművelődési, gazdasági és jótékonyági egyesületek, valamint a szövetkezetek támogatását is, olyan módon, hogy a papság az egyház tanítását ezekben is elhinteni igyekezzék.

Szintén a kor elvárásainak megfelelően külön hangsúlyt helyeztek az ifjúsággal való foglalkozásra is. Mintegy megelőlegezve a későbbi nagy katolikus ifjúsági szervezetek

83 Uo. 1941 I., XX. ker.

84 Az 1942. évi... i. m. 89., 91.; Egyházmegyei Közlöny 74. (1942) 43.

85 Az 1931. évi... i. m. 52–54.

86 Uo., 127–129.

87 Uo. 52.

88 Uo.

89 *Gergely J.*: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 152.; *Gianone András*: Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2010. (Monográfiák 1.) 23–38.

– a KALOT⁹⁰, a KALÁSZ⁹¹, a KIOE⁹² – tevékenységét, a papság kötelességévé tették a fiatalok megfelelő szabadidős tevékenységének támogatását ifjúsági és felnőttképzési tanfolyamok szorgalmazásával, az ifjúsági egyesületek számára az iskola helységeinek átengedésével, megfelelő szellemiségű ifjúsági könyvtárak felállításának előmozdításával, sőt, a leventeoktatásban való részvétellel is – amely annál is figyelemreméltóbb, mert sok súrlódás fordult elő az egyház és a leventeszervezetek között.⁹³ Szintén a pap kötelessége lett a helyi szegényügy és gyermekvédelem felkarolása, még a himlőoltás felügyelete is. Érdekes módon a munkáskérdést azonban meg sem említik a statútumok: bár az egyházmegye nagyobb része agrárjellegű vidéken terült el, de ide tartoztak a nagy borsodi iparvidékek is, amelyek indokolttá tették volna a korszakban aktuálisnak számító téma kidolgozását. A statútumok a papság társadalmi tevékenysége kapcsán kiemelten foglalkoztak a korban oly fontos kérdésnek tartott katolikus sajtó⁹⁴ támogatásának és terjesztésének ügyével is, illetve ezzel párhuzamosan az „erkölcsöt rontó” lapok elleni küzdelemmel, melyet szintén a papság egyik legfőbb kötelességévé tettek.

Bár elméletileg a papság mindennapi életének szerves részét képezte a társadalmi tevékenység – persze az más kérdés, a gyakorlatban így volt-e –, ennek ellenére 1942-ben furcsamód sem a káptalan, sem az esperesi kerületek javaslatai nem érintették a kérdést, csupán a kötelező sajtókimutatás részleteinek pontos szabályozását kérte a nyíregyházi esperesi kerület, mivel „[ezen] itt senki sem tud eligazodni és mindenki egyénileg magyarázza ezt és azért kerülnek a sajtóstatistikába olyan fantasztikus számok a nem katolikus újságokról.”⁹⁵ Ennek okát valószínűleg az Actio Catholica megszerveződésében kell látnunk: az 1942-es statútumokból is kitűnik, hogy ekkor már az AC irányította az egyház egész társadalmi tevékenységét, s a lelkipásztorok csak ennek keretén belül, ezzel összhangban tevékenykedhettek.⁹⁶ Az új statútumok előírásai szerint ekkor már a papoknak a korábbi nagy átfogó hitbuzgalmi társulat helyett – amely valószínűleg egyébként sem volt túl életképes és talán sok helyen meg sem alakult – több hitbuzgalmi és társadalmi egyesületbe kellett tömöríteniük híveiket az AC szellemében. Hasonlóképpen a szegények és a katolikus sajtó támogatását is az AC megfelelő szakosztályainak bevonásával kellett megszervezniük. A papság társadalmi tevékenysége az 1930-as évek elejéhez képest többrétűvé vált: új elemként jelent meg az 1942-es statútumokban a technikai fejlődéssel köznapivá váló mozi, amelyet elvileg a papoknak kellett ellenőrizniük az AC filmkritikája alapján – sőt, legjobbnak tartották volna, ha a filmvetítést teljes egészében átvennék az egyházközségek –, és hasonlóképpen a papság feladatának jelölték ki a katolikus népkönyvtárak felállítását is, természetesen szigorúan ellenőrzött művekkel. Fokozott családvédelmi tevékenységet is előírtak a papság számára: ilyen ügyekben köteles volt a hívek hatósági ügyintézését segíteni, az árva gyermekek elhe-

90 Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Testülete.

91 Katolikus Leánykörök Szövetsége.

92 Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete.

93 *Gergely J.*: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 162–163.

94 *Salacz Gábor*: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. Aurora, München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae II.) 202–204.; *Klesténitz Tibor*: A magyar katolikus klérus és a tömegsajtó kihívásai a 20. század első harmadában. In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Szerk. Bánkúti Gábor–Varga Szabolcs–Véteszi Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2012. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VIII.) 117–133.

95 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXV. ker.

96 *Gianone A.*: i. m. 44–45.

lyezését szemmel tartani – különös tekintettel arra, hogy katolikus gyermekek nehogy másvallású családhoz kerüljenek –, illetve főleg iparvidékeken óvodákat, csecsemő- és napközi otthonokat felállítani.⁹⁷

A VII. és a IX. fejezet a misék és más szertartások rendjével foglalkozott, kitérve ezek szabályaira, időpontjára, tartalmára, külsőségeire és szertartáskönyveire. Figyelemreméltó, hogy az 1931-es statútumok elrendelték a népi vallásosság különféle formáinak, különösen a házi ájtatosságoknak az engedélyeztetését és szigorú papi felügyeletét, mivel „az adventisták, baptisták s más efféle szekták terjesztői ilyen összejövetelek alkalmával szokták megmételtyezni a nép vallásos meggyőződését”.⁹⁸ Már az első zsinat előtt felmerült a *Rituale Agriense* magyar szöveggel való kiegészítésének kívánsága,⁹⁹ ez azonban nem a zsinat jogkörébe tartozott, így ezt nem a statútumokban módosították, hanem egy külön kiegészítő füzetet adtak ki a zsinat után.¹⁰⁰

Hivatásából adódóan ez volt az a terület, amelyhez az alsópapság 1941-ben a legtöbb megjegyzést fűzte – szemben a hívek pasztorációjával kevésbé foglalkozó káptalannal, mely ezen a téren semmilyen kíváncsolommal vagy megjegyzéssel nem élt. Az esperesi kerületek kívánságainak visszatérő eleme a kettős nyelvhasználatból adódó nehézség: sok helyről kérték egyes szentmisén kívüli szertartásokban – búzaszentelés, keresztyárás, keresztelelési avatás – a latin helyett a magyar nyelv engedélyezését és a felolvasandó Evangélium szövegének modern fordítását.¹⁰¹ Több kerületből kívánták továbbá a szentmisék idejének lerövidítését, elsősorban a „sok esetben nehezen érthető” szentlecke elhagyásával.¹⁰² A Közép-Patai kerület javasolta egy olyan plébániai kézikönyv kiadását is, amelyben – a korszemlemnek megfelelően – különböző alkalmakra hazafias imák is lennének,¹⁰³ a Törökszentmiklósi kerület papsága pedig kérte, hogy a kötelezően előírt adventi és böjti templomi katekézist töröljék el, mert ezeken egyrészt kevesen jelennek meg, másrészt pedig az ifjúság az egyesületekben, a felnőttek pedig az AC hitoktatási előadásain „hitünk igazságairól a prédikáción kívül is oktatás nyernek”.¹⁰⁴ Az 1931-es statútumokban délután 3 órára kijelölt litániákat többen szerették volna később tartani: ez már az első zsinat munkálatainál is felmerült,¹⁰⁵ s most ismét kérték ezt a Polgári és a Rakamazi kerületből,¹⁰⁶ de sikertelenül. Az Alsó-Jászsági kerület egy nagyon gyakorlati jellegű problémát is felvetett: „Gyónatatószékben ugyanis gyakran halljuk a panaszt, hogy nagyon nehéz a szalonnától való megtartóztatás, amikor a család nehéz munkát végző tagja felmentés birtokában előttük fogyasztja azt el. Legtöbbször ők is csatlakoznak és megszegik a böjti parancsot. Azt javasolja tehát a kerület, hogy tekintettel arra a körülményre, hogy a magyar embernek főeledele a szalonna és kenyér, továbbá tekintettel arra, hogy a nehéz munkát végzők úgysis fel vannak mentve a böjt alól, a szalonna

97 Az 1942. évi... i. m. 71–72.

98 Az 1931. évi... i. m. 57.

99 Uo. 124.

100 EFL Körlevelek 1931/VI./5784

101 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 IV., XI., XVII., XX., XXV., XXVII. ker.

102 Uo. 1941 XV., XVI., XVIII. ker.

103 Uo. 1941 XVIII. ker.

104 Uo. 1941 XVI. ker.

105 Az 1931. évi... i. m. 124.

106 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXIII., XXIV. ker.

vétessék ki a böjti eledelek közül, amint az már sok környező külföldi országban úgy is van.”¹⁰⁷

A vallási kultuszok változásairól is fontos információkat nyerhetünk a zsinati statútumok ezen pontjaiból: például nyomon követhetjük Jézus Szent Szíve kultuszának terjedését:¹⁰⁸ 1931-ben még csak júniusban imádkozták vasárnaponként a Jézus Szíve litániát, illetve csak egyes helyeken tartották meg a hívek a Szent Szív tiszteletére az első pénteket. Ezzel szemben 1942-ben már mind felülről, mind alulról egyformán igyekeztek elősegíteni a kultusz népszerűségének növekedését: az érsek magát a zsinat időpontját is hangsúlyozottan Jézus Szíve ünnepének nyolcadában jelölte ki és meghallgatásra talált a Nyíregyházi kerület azon javaslata is, hogy minden hónap első vasárnapján a Jézus Szíve litániát imádkozzák a Lorettói helyett.¹⁰⁹ A szintén a Szent Szív tiszteletéhez kapcsolódó, a hívek vallási életében nagy szerepet játszó első péntek is kiemeltebb szerepet kapott ugyanezen kerület kérésére: az 1942-es zsinat elrendelte, hogy ilyenkor mindenhol legyen szentmise az Oltáriszentség kitételével, mivel „a hívek ünnepnek tekintik az első pénteket és fáj nekik, ha nem gyónhatnak és áldozhatnak ezen a szép napon”.¹¹⁰ Hasonlóképpen az 1942-es statútumokban a májusi és októberi Szűz Mária-ájtatosságok is már kötelező formában jelennek meg, 1931-ben ezeket még nem említették, bár nyilván már ismertek voltak.¹¹¹

A VIII. fejezet a népmissziókkal foglalkozott, amelyek a 20. század első felében nagy népszerűségnek örvendtek.¹¹² A 1349. kánon legalább tízévente előírta ezek tartását,¹¹³ de ezt az 1931-es zsinaton úgy szigorították, hogy a népesebb plébániákon ötévente kerüljön erre sor. Előírták a statútumok emellett, hogy – más egyházmegyékhez hasonlóan – itt is alakuljon papi missziós egyesület, mely a világi papságot volt hivatva bevonni a missziók tartásába a szerzetesek kiegészítésére.¹¹⁴ Úgy tűnik, hogy az 1930-as években a népmissziók szervezése és lebonyolítása megfelelő volt, mert az esperesi kerületekből nem érkezett semmiféle kíváncsolás ezzel kapcsolatban, a káptalan is csupán annyit javasolt, hogy – a felesleges központi adminisztráció elkerülése végett – vegyék be az 1942-es statútumokba, hogy a népmissziókat tartó szerzetesek, ha rendi előjárójuk engedélyével tartózkodnak az egyházmegyében, automatikusan gyóntatási és prédikálási felhatalmazással bírnak, így ezt nem kell minden esetben külön kérvényezni az egyházmegyei hatóságtól. Ezen kitétel be is került az új határozatokba. Látszik, hogy a korban egyre növekvő fontosságot tulajdonítottak a belső misszióknak: 1942-ben már felhívták a papság figyelmét, hogy a nagy népmissziók mellett évente tartsanak triduumokat is – vagyis háromnapos lelkigyakorlatokat –, különösen a filiákban és a tanyavilágban, ahonnan a hívek kisebb számban tudtak részt venni az általában plébániákon tartott népmissziókon. Hasonlóképpen ajánlották, hogy a katolikus társadalom vezető rétegét képező

107 Uo. 1941 XXI. ker.

108 *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium I. Neumann Kht., Bp., 2004. Jézus Szent Szíve ünnepe.

109 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXV. ker.

110 Uo. 1941 XXV. ker.; Az 1942. évi... 68.

111 Októberi rózsafüzér lexikon.katolikus.hu/O/októberi rózsafüzér.html (2013. 12. 01.), Májusi litánia lexikon.katolikus.hu/M/májusi litánia.html (2013. 12. 01.).

112 *Romaisz Ferenc*: A népmissziók kézikönyve. Püspöki Lyceumi Könyvnyomda, Pécs, 1899.; *Hauser Imre*: Missziós kézikönyv világi papok számára. Pécs egyházmegyei Papok Missziós Egyesülete, Pécs, 1934.

113 *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 179.

114 Az első ilyen papi missziós egyletet a Pécsi egyházmegyében alapították 1899-ben, mely más egyházmegyékben is mintául szolgált. *Romaisz Ferenc*: A Pécs egyházmegyei Világi Papok Missziós Egyletének története és tanulságai 1899–1906. Taizs József Könyvnyomdája, Pécs, 1906. 7–12.

személyek – az egyesületek tagjai, az egyházközségi képviselők, az AC „hangadói” és az értelmiségi hívek – évente lelkigyakorlaton vegyenek részt.¹¹⁵

A temetés és a temető kérdését külön fejezetekben tárgyalták (X. és XI. fejezet). A témát – mint vallási cselekményt és szent helyet – a 1215–1242. kánonok¹¹⁶ szabályozták. A zsinati statútumok részletesen kitértek erre, annál is inkább, mert a korban még az elvallástalanodott társadalmi rétegek is megkívánták az egyházi temetést, és a temetők többsége is egyházi kezelésben volt. Az 1931-es statútumokban még nem, de tíz évvel később már felmerült a kérdés, hogy mi a teendő a nem egyházi temetésben részesülők nyughelyét illetően – valószínűleg ez a tisztán polgári házasságok terjedésével vált egyre gyakoribb problémává, ugyanis az ilyen házaspárok nem részesülhettek katolikus egyházi temetésben –, illetve olyan helyeken, ahol nincs külön katolikus temető: mindkét esetben a megszentelt katolikus temetkezési hely elkülönítését javasolták a másvalásúak, illetve a nem egyházi temetésben részesült személyek sírhelyeitől. Érdekes, hogy 1931-ben még csak általában kötelezték a papságot arra, hogy híveiket intse a sírok kegyeletes, de nem hivalkodó gondozására, míg tíz évvel később erre már kimondottan a szószéket javasolják: ez talán az ekkoriban faluhelyen is nagyobb számban megjelenő drága kő sírkeresztek elterjedésével lehetett kapcsolatban, amely az egyes módosabb családok a halálban is megnyilvánuló elkülönülését jelezte, amit az egyház nem nézett jó szemmel.¹¹⁷ A temetések kapcsán több esperesi kerületből is felmerült 1941-ben annak kívánalma, hogy a latin nyelvű szertartásban magyar imák is helyet kapjanak¹¹⁸ – ajánlották is ehhez Csintalan József diósgyőri plébános temetési imakönyvét¹¹⁹ –, azonban ezt az érsekség nem engedélyezte, csupán a rövid gyászbeszédeket. A helyi kántorok által költött verses búcsúztatásokat ismételtelen szigorúan megtiltották – ennek tilalmát a kántorok feladataival foglalkozó fejezetben is újra hangsúlyozták. A zsinatok bizonyítják, hogy a vegyes vallású vidékeken a felekezeti súrlódások egyik fontos színterét jelentették a temetések: a Rakamazi esperesi kerületből felmerült annak kívánalma, hogy az érsekség egyértelműen tiltsa meg a másvallásúakért való harangozást és erre kérje fel a hajdúdorogi görög katolikus püspököt is, „mivel sok gyűlölet és kellemetlenség származik abból, hogy a latin szert. templomban a másvallásúaknak nem harangoznak semmi pénzért, a gör. szert. templomban pedig meghúzzák a harangokat a másvallásúaknak is, ha fizetnek érte.”¹²⁰ Nem tudjuk, megkeresték-e ezzel kapcsolatban a Hajdúdorogi egyházmegyét, de a másvallásúakért való harangozás tilalma valóban bekerült az 1942-es statútumokba.¹²¹

A XII. fejezet témája a szentségek. Az egyházi törvénykönyv minden részletre kiterjedően szabályozta ezt a kérdést (731–1143. kánon),¹²² így az egyházmegyei statútumok csupán a legfontosabb dolgok kiemelésére és egyes esetekben a helyi viszonyoknak

115 Az 1931. évi... i. m. 58., Az 1942. évi... i. m. 70–71.

116 A 1215–1242. kánonok a holttest templomba vitelét, a gyászszertartásokat és a temetést szabályozzák. Lásd még: *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 166–169.

117 Az 1931. évi... i. m. 60–62.; Az 1942. évi... i. m. 64–67.

118 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., IX., XX. ker.

119 *Csintalan József*: Alkalmi imák. Ludvig Nyomda, Miskolc, 1934.

120 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXIV. ker.

121 Az 1942. évi... i. m. 64.

122 A CIC III. könyv első részének csaknem egésze (731–1143) a szentségekről (keresztség, bérmálás, ol-táriszentség – szentmise és a szentáldozás –, bűnbánat szentsége, búcsú, utolsó kenet, egyházi rend és házasság) szól. Lásd még: *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 19–25., 118–162.

megfelelő gyakorlati útmutatásra szorítottak. A két zsinat határozatai a szentségeket illetően alig térnek el egymástól, hisz egyrészt az általános egyházi szabályozásban nem történt változás, másrészt pedig a felmerülő társadalmi problémák terén sem javult a helyzet. Jelentősebb újdonságként csak a szegények számára felállítandó miseperhely jelenik meg az 1942-es statútumokban.¹²³

Mindkét statútumban a szentségek közül különösen a házasság kapott kiemelt szerepet, mellyel annyit foglalkoztak, mint a többivel összesen.¹²⁴ Ennek egyik okát abban kell látnunk, hogy a házasság megkötését és felbontását illetően rengeteg speciális eset merült fel. Másrészt indokolta ezt az egyházmegye vallási viszonyaiból adódóan a vegyes házasságok gyakorisága is, ami Magyarországon már évszázadok óta akut problémának számított és minden fél számára elfogadható szabályozását az 1894. évi egyházpolitikai törvények¹²⁵ sem oldották meg.¹²⁶ Hasonlóképpen központi útmutatást és minden részletre kiterjedő szabályozást igényeltek a 20. század új kihívásai is: a tisztán polgári házasságok, az együttélések, a válások, a fogamzásgátlás. Minderre felelnie kellett a papságnak, sőt, kezelnie kellett ezeket, a híveket az egyház által megkövetelt életvitelre vezetve. Ehhez nemcsak elméleti szabályokat, hanem gyakorlati útmutatást is adtak a statútumok, különösen a vegyes házasságok kapcsán: „Serdülő lányokat és ifjakat óvni kell a másvallásúakkal való ismeretségektől. Ha pedig a plébánosnak tudomására jut, hogy valamelyik híve vegyes házasságot szándékozik kötni, mindent el kell követnie annak megakadályozására. Keresse fel személyesen az érdekeltet, igyekezzék a rokonokat megnyerni szöszlőkül. Ha pedig nem tudná megakadályozni a vegyes házasságot, arra törekedjék, hogy az Egyház törvényeinek betartásával kötéssék meg. Tanítsa meg híveit, hogy ha házasságkötésre határozzák el magukat, legelőször lelkiatyjukhoz forduljanak.”¹²⁷ Hasonlóképpen az igen kényes kérdésnek számító fogamzásgátlás megakadályozása is nagy ügyességet kívánt a papságtól: „nagy eszélyvel, de erőlyesen küzdeni kell, úgy nyilvános tanítások által, mint különösen a gyóntatószékben, súlyosabb eseteknél a feloldozás megtagadásával, felvilágosítva a vétkezőket, hogy mint Aquinói Szent Tamás tanítja, a fogamzás megakadályozása mindjárt az emberölés után következő nagy bűn.”¹²⁸

A második zsinat előtt a káptalan csak néhány szigorítást javasolt a fejezetben, például az 1931-es statútumokkal szemben javaslatára kötelezővé tették a beteghez Oltáriszentséget vivő pap számára a karinget és a fedetlen főt időjárástól függetlenül – eddig zord idő vagy nagy távolság esetén megengedett volt a kabát és a sapka¹²⁹ –, illetve elrendelték, hogy magánházaknál ezentúl csak elkerülhetetlen szükség esetén szabad esketni.¹³⁰ Ezzel szemben az esperesi kerületekből sokféle javaslat érkezett. Az egyik legfőbb kívánság – ami felmerült már az 1931-es zsinat előtt is – a szombati esküvők megtiltása volt, mivel „tapasztalat szerint e napokon a násznép egész éjjel mulatozván,

123 Az 1942. évi... i. m. 46.

124 Az 1931. évi... i. m. 63–71., 71–79.; Az 1942. évi... 41–53., 53–64.

125 Az 1894. évi 31. törvénycikk elrendelte a kötelező polgári házasságkötést, az 1894. évi 32. törvénycikk előírta, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, ha reverzállissal másként nem rendelkeznek, az 1894. évi 33. törvénycikk pedig törvénybe iktatta az állami anyakönyvezést.

126 *Hermann E.*: i. m. 1973. 338–339., 458–459., 461–463., 469.; *Salacz G.*: i. m. 81–88., 104–107.

127 Az 1931. évi... i. m. 71–72.; Az 1942. évi... i. m. 53–54.

128 Az 1931. évi... i. m. 71.; Az 1942. évi... i. m. 53.

129 EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; Az 1931. évi... i. m. 67.; Az 1942. évi... i. m. 47.

130 EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; Az 1931. évi... i. m. 78.; Az 1942. évi... i. m. 62.

könnyelműen elhanyagolja a másnapi szentmisehallgatást.”¹³¹ Az érsek is egyetértett ezzel, de úgy vélte, hogy ezt nem lehet erőltetni, bár felhívta a papság figyelmét arra, hogy lehetőleg intsék híveiket, hogy ne szombaton tartsák az esküvőket.¹³² Szintén több kerületből kérték, hogy a Methodus Infirmos Providendi imakönyv¹³³ elavult szövegét alkítsák át a kor igényeinek megfelelően, és egészítsék ki a betegek neméhez és korához illeszkedő magyar imákkal is, mivel „számolni kell a mai ember gyenge idegzetével”.¹³⁴ Sok esperesi kerület kérte a misedíjak felemelését is a változó gazdasági viszonyok közepette,¹³⁵ „hiszen a mai stipendium egy olvasott misénél még 4 tojás árát sem üti meg, míg ezzel ellentétben a boldog békeidőben az 1 koronás olvasott mise stipendiumáért 30 drb [sic!] tojás volt vásárolható.”¹³⁶

A XIII. és a XIV. fejezet az egyházi alkalmazásban álló világi személyek, a kántorok és a harangozók jogait és főképp kötelességeit szabta meg. A káptalan ezen fejezetekhez nem fűzött érdemi észrevételt, az esperesi kerületek papsága – akik az alkalmazottakkal napi kapcsolatban álltak –, azonban igen. A Polgári és a Rakamazi kerület kérte, hogy a tanítói feladatokat nem ellátó kántorok is legyenek a helyi tantestület és kerületi tanítói kör tagjai, mivel a gyermekek énektanításával és énekkarok vezetésével tanító jellegű munkát is végeznek,¹³⁷ az Ónodi és a Nagykállói kerület pedig azt javasolta, hogy az eredményesebb munkavégzés miatt válasszák szét a kántori és a tanítói állásokat.¹³⁸ Az új statútumokba azonban nem kerültek be ezek a kívánalmak. A Felső-Hevesi és a Füzesabonyi kerületből kérték, hogy a harangozó kiválasztása ne egyedül a plébános és az esperes joga legyen, hanem az egyházközségi képviselőtestületet is hallgassák meg az ügyben, bár hosszas eszmecsere után végül is a füzesabonyiak elálltak javaslatuktól, mivel úgy vélték, a képviselőtestület tagjai nem tudják kellőképpen megítélni, hogy ki alkalmas erre a tisztségre.¹³⁹ Ennek ellenére az új határozatokba bekerült, hogy az esperes a plébános és az egyházközségi tanács meghallgatása után nevezi ki a harangozót, aki ekkor érdekes módon még kizárólag csak férfi lehetett.¹⁴⁰

A XV. fejezet az egyházi műemlékek fenntartását, az új építkezéseket és beszerzéseket szabályozta, illetve ennek kapcsán az Egyházmegyei Egyházművészeti Bizottság munkaköréről szolt, amit éppen Szmracsányi érsek javaslatára alakítottak meg minden egyházmegyében.¹⁴¹ A műemlékek fenntartását az állami törvények is szabályozták – 1881. évi 39. és az 1929. évi 11. törvénycikkek¹⁴² –, s a bizottság is bizonyára megfelelően működött, mert erre vonatkozóan sem a káptalan, sem az esperesi kerületek nem küldtek javaslatot, és az 1942-es határozatok sem tartalmaztak jelentős módosítást.

131 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXIV. ker.

132 Az 1931. évi... i. m. 123.; EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXIV., XVII. ker.

133 Methodus infirmos providendi ad rubricas ritualium exacta, pro commoditate curatorum, et utilitate aegrotantium. Jussu illustrissimi, ac Reverendissimi domini Ladislai e C. Eszterházy de Galantha miseratione divina episcopi Rosnaviensis pro usu suae dioecesis edita. Typis A-Episcopalis, Agriae, 1818. A könyv később számos kiadást megélt.

134 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., XVII., XVIII., XX. ker.

135 Uo. 1941 V., X., XIX., XXII., XXIII. ker.

136 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XIX. ker.

137 Uo. 1941 XXIII., XXIV. ker.

138 Uo. 1941 III., XXVI. ker.

139 Uo. 1941 IX., XII. ker.

140 Az 1942. évi... i. m. 36.

141 Püspökkari tanácskozások 1919–1944 i. m. 1929. március 13. 9.

142 Az 1931. évi... i. m. 146–147.

A XVI. fejezet az alsópapság számára igen lényeges, zsebbevágó kérdést, a stóladíjakat taglalta. A stóladíjak összege már az első zsinaton is sok kérdést vetett fel, Szmrecsányi érsek először úgy gondolta, egységesíteni kellene ezt az egész egyházmegyében, de később meggyőzték, hogy helyesebb a megszokott módon ennek összegét a helyi canonica visitatiók szerint megállapítani egy egységes átszámítási kulcs alapján. Azonban ahol ez már végképp tarthatatlanná vált, ott esetről esetre lehetővé tették ennek felülvizsgálatát.¹⁴³ Az infláció miatt azonban a megadott kulcs alapján kiszámított stóladíjak¹⁴⁴ egyre jobban elértéktelenedtek, így tíz évvel később már több kerület papsága is kérte az összeg felemelését, illetve egy új átszámítási mód megállapítását.¹⁴⁵ Ennek ellenére nem módosították az 1931-es átszámítási kulcsot.¹⁴⁶

A XVII. fejezet a kegyuraság kérdésével foglalkozott.¹⁴⁷ Ennek alapelveit az 1448–1470. kánonok szabták meg,¹⁴⁸ a statútumokban csupán ezeknek részletezése található. Az 1917-es CIC már alapvetően az elavult kegyúri jog megszüntetésére törekedett,¹⁴⁹ s ennek tükröződését különösen az 1942-es statútumokban láthatjuk, ahol világosan leszögezik, hogy a papságnak törekednie kell arra, hogy a kegyurakat kötelezettségeik megváltására buzdítsák, s megjelent a kegyúri váltságingatlan, illetve az egyházzvédnökségi alap fogalma is.¹⁵⁰

A XVIII. fejezet az egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzatával összhangban¹⁵¹ az egyházközségek vagyonezelését és számviteli rendjét szabályozta nagy részletességgel.¹⁵² Az egyházközségek vagyonezelésében a legnagyobb gondot a helyenként eltérő összegű egyházi adó jelentette, amely nagy aránytalanságokat okozott az egyes egyházközségek anyagi viszonyaiban, illetve a papság jövedelmében. Ennek orvoslását az alsópapság az 1942-es zsinat egyik legfőbb feladatának tartotta. A Nagyállói kerületből javasolták, hogy központilag egységesítsék és kezeljék az egyházi adó összegét, a gazdagabb egyházközségek fel nem használt feleslegéből a szegényebbeket segítve. Ez azonban nagyban korlátozta volna az egyházközségek autonómiáját, így várhatóan igen nagy ellenállásba ütközött volna, legalábbis a gazdagabb egyházközségek részéről, mely az ötlet kivitelezhetőségét is megkérdőjelezte – a javaslat mellett kézírással valóban ezt olvashatjuk: „Ábránd”. Több kerületből felmerült annak kívánalma is, hogy ha szükséges, világi hatóságok segítségét is igénybe vehessék a pénzek pontos kiutalásánál, mivel ez az alsópapság megélhetésének egyik legfőbb forrását jelentette.¹⁵³

A XIX. fejezet az elhunyt papok hagyatéka ügyében rendelkezett és előírta azokat a célokat, amelyekre a papságnak kötelezően végrendelkeznie kellett az egyházi törvények és a hagyomány alapján. Emellett bizonyos, az egyházi élethez kapcsolódó ingóságok – liturgikus ruhák, breviáriumok, könyvek – sorsát is megszabták. Megtiltották továbbá – bizonyára egyes rossz tapasztalatokon okulva – hogy a papok általános örökösükké ház-

143 Uo. 123–124.

144 1 rajnai forint = 60 krajcár = 2.10 aranykorona = 2.40 pengő. Lásd: Az 1931. évi... i. m. 85.

145 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslati 1941 III., XVI., XIX. ker.

146 Az 1942. évi... i. m. 73.

147 Az 1931. évi... i. m. 86–88.

148 *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 45–49.

149 Uo. 45.

150 Az 1942. évi... i. m. 111.

151 Püspökkari tanácskozások 1919–1944 i. m. 1929. október 25. 15., 1930. március 3. 6., 1938. október 4. 20.; *Móra M.*: i. m. 49–53., 143–155., 160–175.

152 Az 1931. évi... i. m. 89–97.

153 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslati 1941 III., XIX., XXVI. ker.

tartási alkalmazottaikat tegyék, mivel ez rosszindulatú szóbeszéd tárgyát képezhetné.¹⁵⁴ 1941-ben a káptalan csak kisebb alaki pontosításokat javasolt a fejezetben,¹⁵⁵ az esperesi kerületek papsága pedig elsősorban a könyvek sorsát kifogásolta: kérték, hogy csak a vallási tárgyú könyvek kerüljenek kötelező érvénnyel a plébániai könyvtárakba – vagy a Mezőkövesdi kerület javaslata szerint a Papnevelő Intézetbe –, a más jellegűek szabad hagyatékozás alá essenek.¹⁵⁶ Ugyanezen kerület kérte továbbá, hogy az elhunyt papok reverendáit juttassák a kispapoknak, mivel a rokonok méltatlan módon „abból szoknyát és hasonló dolgokat készítenek. (...) Különösen most jelentene ez sokat, amikor már a szemináriumból nem kapnak úgy, mint régen és annak a beszerzése, különösen szegény származású növendéknél igen nagy gondot okoz.”¹⁵⁷ Bár kezdetben ez a javaslat nem nyerte el az érsek tetszését, de később mégis bekerült az új statútumokba, szemben a könyvekkel kapcsolatos kéréssel.¹⁵⁸ Újdonságként jelent meg, hogy 1942-ben már 5 százalékban szabták meg a Papi Nyugdíjintézet és a Papnevelő Intézet számára kötelező hagyaték összegét, szemben a korábbi szabályozással, amikor az összeget még nem határozták meg pontosan.¹⁵⁹

A XX. fejezet a papi nyugdíjügyet szabályozta az Egyházmegyei Papi Nyugdíj- és Segélyalap szabályaival összhangban. 1941-ben a mise- és stóladíjakhoz hasonlóan az inflációra hivatkozva az esperesi kerületek papsága nyugdíjmelést kért, sőt, a Mezőkövesdi kerület a nyugdíjas papok számára föld kiutalását is javasolta – bizonyára a háborús viszonyok közepette ezt biztosabb megélhetési forrásnak tekintették.¹⁶⁰ Az 1930-as években került sor a papok kórházi kezelésének és üdülési lehetőségének központi rendezésére, ami a káptalan javaslatára be is került az 1942-es határozatokba: az egri Szent Vince Kórházban a Szmrecsányi érsek által létesített alapítvány évi 200 nap másodosztályú ingyenes ápolásra nyújtott lehetőséget a rászoruló papoknak, a galya-tetői tiszviselői üdülőben pedig a nyár során az egyházmegyei papság kedvezményes nyaralásban részesülhetett.¹⁶¹

Az utolsó, XXI. fejezet az oktatásüggyel foglalkozott, mely mindkét zsinati törvénykönyvben pontosan tükrözte a kor viszonyait, különösen a katolikus egyesületek megnövekedett jelentőségét. Lefektették a tanfelügyelők, a plébánosok, az egyházközségi tanács, a tanítók, valamint a tanítónők kötelelességeit is, ez utóbbiak esetében olyan speciális női feladatokra is kitérve, mint például a korban nagy érdeklődésre számot tartó népművészet és népviselet ápolása, valamint a szerény öltözködésre és a divat túlkapásainak elkerülésére irányuló példamutatás. Az iskolás korosztály vallási neveléséről is képet alkothatunk a statútumokból: a hitoktatók köteleességévé tették az 1920-as években létrejött és országszerte viharos gyorsasággal elterjedt Szívgyárdák¹⁶² megszervezését, mint a „vallásos nevelés egyik legalkalmasabb eszközét”, azonban 1942-ben ezeknek már csak a vezetéséről hallunk,¹⁶³ így arra következtethetünk, hogy az 1930-as évek fo-

154 Az 1931. évi... i. m. 98–100.

155 EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941.

156 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., IV., XX., XXIV. ker.

157 Uo. 1941 I. ker.

158 Az 1942. évi... i. m. 117.

159 Uo., 116–117.

160 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., IV., X., XIX. ker.

161 EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; Az 1942. évi... i. m. 116.

162 *Gergely Jenő*: Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986. Prohászktól Lékaiig. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 52.

163 Az 1942. évi... i. m. 128.

lyamán ez minden katolikus elemi iskolában megalakult és működött. Kiemelték, hogy ahol lehetőség van, az egyházközségek óvodát is hozzanak létre, hogy a gyermekek minél korábban részesülhessenek katolikus szellemű nevelésben, illetve a katolikus iskolához minden körülmények között ragaszkodjanak és katolikus gyermekeket ne engedjenek más jellegű iskolába járni. Sőt, ahol a szülők szegénysége folytán nagyon magas az iskolamulasztások száma, ott a katolikus egyesületekkel karöltve az iskolához kötődő napközi otthont is létesítsenek, ahol a szegény gyermekekről gondoskodnak.

Az 1931-es statútumok ezen fejezetben belül külön kitértek az iskolán kívüli nevelésre, különösen az ifjúsági korosztályra, illetve ennek egyesületeire helyezve a hangsúlyt. A fiúk esetében különösen a Levente-intézményt emelték ki, amelynek az irányításában és munkájában való részvételt a plébánosok, a hitoktatók és a tanítók kötelességévé tették, „tekintettel azokra a fontos egyházi és hazafias érdekekre, amelyek a Levente-intézményhez fűződnek.”¹⁶⁴ Az ő feladatuk elsősorban abban állt, hogy a Levente-mozgalom világi jellegű intézményét mind inkább közelítsék a vallás világához, például követeljék meg a leventék misehallgatását, gyónását, áldozását, illetve tartsanak számukra vallási témájú előadásokat, elmélyítve az ifjúságban a vallásos érzületet. A korban sok panasz érte a mozgalmat a papság részéről, különösen mert a foglalkozásokat vasárnap tartották, így az állami szervezettel szemben valószínűleg az egyház sikeresebb taktikának vélte, ha abba beépül és így „megkereszteli” azt.¹⁶⁵ Az iskolából kikerült leányok számára a nagy népszerűségnek örvendő Mária-kongregációk, illetve a kevésbé ismert Szent Margit Egyesületek megszervezését ajánlották a tanítónők közreműködésével. A felnőtt lakosság képzésére nem az egyesületi munkát, hanem tanfolyamok és részben vallási és egyháztörténeti témájú előadások tartását javasolták, lehetőleg a Katolikus Népszövetség munkaprogramja alapján.¹⁶⁶

Az 1942-es statútumok már külön fejezetben foglalkoztak a népművelés kérdésével. A Levente-mozgalom jelentősége nem csökkent és a vele kapcsolatos kötelességek is azonosak maradtak, de mellette a korábbi egyesületek helyett megjelent az 1930-as évek közepén megalakult KALOT és KALÁSZ mint az egyházmegye hivatalos ifjúsági szervezetei,¹⁶⁷ amelyek megszervezését mindenhol kötelezővé tették. Hasonlóképpen az 1930-as évek katolikus életének változását jelzi, hogy a felnőttek képzését már nem a Katolikus Népszövetség, hanem az Actio Catholica munkaprogramja alapján javasolták.¹⁶⁸

Az 1931-es oktatásügyi törvényeket az Egyházmegyei Tanfelügyelőség véleményezte. Az esperesi kerületeknek ilyen jellegű kéréseik, javaslataik szinte egyáltalán nem voltak, egyedül a Felső-Patai kerület kért központi intézkedést arra vonatkozóan, hogy az állami iskolákban tegyék ki a keresztet, azonban mivel ez nem egyházi joghatóság alá tartozott, így az érsekség csak annyit tudott javasolni, hogy a hívek között keltsenek hangulatot ez iránt, s így akkor helyi szinten megvalósítható lesz.¹⁶⁹

164 Az 1931. évi... i. m. 110.

165 Gergely J.: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 153–154., 162–163.

166 Az 1931. évi... i. m. 110.

167 Balogh Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1998. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 23.) 26–32.; Gergely J.: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 141–142, 155–164.

168 Az 1942. évi... i. m. 130.

169 EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XVII. ker.

A II. világháború után az új kommunista rezsimben már nem lehetett megtartani a tíz év múlva, 1952-ben esedékes színódust. Erre több mint egy fél évszázadot kellett várni, amikor is a rendszerváltozás után – más egyházmegyékhez hasonlóan – Seregély István érsek elérkezettnek látta az időt az új zsinat összehívására.¹⁷⁰ Ezt két éves előkészítő munkálatok után 1996. október 7–11. között rendezték meg a székesegyházban, folytatva az elődök törvényhozó munkáját, de immár teljesen megváltozott társadalmi-politikai-vallási viszonyok között keresve a válaszokat a kor kihívásaira.¹⁷¹

170 Az egyházmegyei zsinatok jelenlegi szabályozásához lásd: Az Egyházi Törvénykönyv. Ford. Erdő Péter. Szent István Társulat, Bp., 1997. 460–468. kánon; *Erdő Péter: Egyházjog*. Szent István Társulat, Bp., 1991. 272–275.

171 Az Egri Főegyházmegye zsinati könyve. Szent Maximilian Lap- és Könyvkiadó, Eger, 1997. 3–4., 179–180.

CSÍKY BALÁZS

„A MAGYAR NEMZETI SZOCIÁLIZMUST LELKIISMERETEM
SZERINT NEM ÉRZEM INCOMPATIBILISNEK PÁPAI
KAMARÁSI MIVOLTOMMAL.”

Pálffy Fidél ügye*

A MAGYAR NEMZETISZOCIALIZMUS

Az 1930-as években, az Európában észlelhető folyamatokkal párhuzamosan, Magyarországon is a szélsőjobboldal újabb erősödése figyelhető meg, bár a részleges politikai sikert csak az 1939-es parlamenti választás hozta meg számára. Ebben az időszakban a szélsőjobboldal új típusaként jelent meg a magyar nemzetiszocializmus. A külföldi példákkal ellentétben nem jött létre egységes magyar nemzetiszocialista mozgalom és párt, hanem az irányzat széttöredezett volt, több pártból állt, önjelölt vezetőkkel. Szembeszökő jellegzetessége volt az is, hogy a német nemzetiszocialista mozgalommal ellentétben kereszténynek mondta magát. Ez szövegszerűen megjelent a különböző pártprogramokban, valamint megmutatkozott abban is, hogy szélsőjobboldali csoportok szervezetten vettek részt egyházi eseményeken. Ez megnehezítette, ugyanakkor fontossá is tette a keresztény egyházak, különösen a katolikus egyház és annak tagjai viszonyát ehhez a mozgalomhoz.¹

Ugyanakkor a kereszténység hangoztatása mögött nagyon eltérő egyéni példákat találhatunk, ha a szélsőjobboldali vezetőket vizsgáljuk. Például Pálffy Fidél a Katolikus Egyház hűséges tagjának tartotta magát és gyakorolta vallását, míg Szálasi Ferenc – börtönaplójának tanúsága szerint – gyűlölte az egyházakat, a papokat, akik szerinte meghamisították az eredeti jézusi tanítást, és az őt, a kiválasztottat félreállító rend politikai támaszaivá váltak. Szálasi vallásos volt, de erősen kérdéses, hogy kereszténynek nevezhető-e, hiszen a keresztény tanítás bizonyos elemeit elvetette vagy átértelmezte, és kialakított magában egy sajátos „kereszténységet”.²

A német és a magyar nemzetiszocializmusnak a kereszténységhez való különböző viszonya a két mozgalomhoz való eltérő hozzáállást eredményezett a magyarországi

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az MTA–PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársa. A vatikáni levéltári kutatásokat az OTKA NN 82307 számú pályázat segítette.

1 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001 446–461.; *Paksa Rudolf*: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 275–304.; *Gergely Jenő*: A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus (Különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig). Századok 121. (1987) 3–28.; Magyarországi pártprogramok 1919–1944. 2. kiadás. Szerk. *Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 269, 324, 327, 372, 429.

2 Csíky Balázs: A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években. In: Közép-Európai Közlemények 6. (2013) 4. szám, 84–85. (A tanulmányban tévesek a 88. oldal 18. lábjegyzetében szereplő, Pálffy Fidélre vonatkozó adatok.)

katolikus körökben. A magyar katolikus sajtóban már 1934-ben megjelentek a német nemzetiszocializmust leleplező cikkek, és a német eredetivel azonos évben napvilágot látott Michael Faulhaber münchen-freisingi bíboros érsek adventi prédikációit tartalmazó könyve, melyben a főpap a náciizmus ellen emelte fel szavát. Ezek lehűtötték azt a kezdeti lelkesedést, amelyet Hitler politikájával szemben tápláltak katolikus körökben az egyházüldözés kibontakozása előtt. Sokan ugyanis, még ha a módszereket helytelenítették is, rokonszenvvel nézték, hogy a német kormányzat fellép a kommunisták ellen, előtérbe helyezi a nemzeti gondolatot és a hagyományok ápolását, megrendszabályozza a destruktívnek tekintett irodalmat és a sajtót, megtagadja a háborús jóvátétel fizetését. Ugyanakkor még sokan azok közül is, akik elítélték a náci ideológiát és gyakorlatot, nem ismerték fel a magyar szélsőjobboldali csoportok veszélyeit, sőt rokonszenveztek azokkal.³

PÁLFFY FIDÉL ÉLETÚTJA

Pálffy Fidél (eredetileg Fidelio) 1895-ben született a Pozsony vármegyei Szentgyörgyön arisztokrata családba, a Pálffyak vöröskői grófi ágába. Apja Pálffy Sándor, anyja Batthyány Erzsébet voltak. Egyik öccse, Pálffy József is politikusi pályára lépett. Apai oldalról unokatestvére volt Apor Vilmos, a későbbi vértanú győri püspök. Fidél 1903 és 1911 között a kalsburgi jezsuita kollégiumban tanult, amely elitképző intézetnek számított. A jelentkezéskor a magyaron kívül németül és franciául beszélt. A közepes tanulmányi eredményt mutató fiú a hatodik osztály elvégzése után távozott az intézményből. A pozsonyi egyetemen folytatott jogi tanulmányok után elvégezte a Ludovica Akadémiát. Katonatisztként szolgált az első világháborúban, főhadnagyként szerelt le. 1919-ben öszszekötő tiszttá vált a szegedi-aradi ellenkormány és a francia megszálló erők között. 1920-ban csehszlovákiai birtokain gazdálkodott, majd hamarosan visszatért Magyarországra, ahol birtokot vásárolt, de a gazdasági világválság alatt tönkrement. 1920-ban vette feleségül Filipánits Irént, akitől három leánygyermek született.⁴ Számfeletti pápai titkos kamarássá 1923. március 22-én nevezte ki XI. Piusz pápa.⁵ Csernoch János hercegprímás a kitüntetésre való ajánlásában a szokásos dicsérő formulákkal írt róla, megemlítve, hogy szüleivel él.⁶ Valóban fiatalon, még huszonnyolcadik születésnapja előtt kapta meg a pápai kamarási kitüntetést, feltehetőleg családi háttérének köszönhetően. 1930-ban

3 Csíky Balázs: Nyisztor Zoltán életrajza. In: Adriányi Gábor–Csíky Balázs: Nyisztor Zoltán. Argumentum Kiadó, Budapest, 2005. 123–125.

4 Rébay Magdolna: A felvidéki elit a kalsburgi jezsuita kollégiumban (1856–1918). A Pálffyak. In: Sokszinű pedagógiai kultúra II. Szerk.: Torgyik Judit. International Research Institute, Komarno, 2014. 20–22.; Gyurgyák J.: i. m. 695–696.; Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Osiris Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2013. 81.; Paár Ádám: A parasztok boldogok, hogy kezdet fog velük a gróf. Egy szélsőjobboldali arisztokrata politikai sikerei és kudarcai. In: Kommentár 9. (2015) 3–4. szám http://www.kommentar.info.hu/iras/2015_3-4/a_parasztok_boldogok_hogy_kezet_fog_veluk_a_grof (letöltés: 2015. 11. 01.)

5 Acta Apostolicae Sedis 25. (1923) 243.; Anuario Pontificio per l'anno 1935. Città del Vaticano, 1935. 1091.

6 Archivio Segreto Vaticano (=ASV) Palazzo Apostolico, Titoli 97, Articolo 16, Titoli VI, fasc. 19, f. 997r Csernoch János hercegprímás kézzel írt ajánlása, Róma, 1923. március 2.

tagja volt a Szent Imre jubileum alkalmából Budapestre érkező pápai küldöttségnek.⁷ A politikába 1933-ban kapcsolódott be. Két német szélsőjobboldali propagandakötetet fordított le és adott ki. Ugyanebben az évben csatlakozott a Meskó Zoltán vezette Nemzeti Szocialista Magyar Földműves- és Munkáspárthoz, amelynek dunántúli vezetője lett. Az 1935-ös országgyűlési választásokon a kormány igyekezett ellehetetleníteni a nyilaskeresztesek jelöltjeit, Pálffy Fidélnek sem sikerült mandátumot szereznie. 1936-ban Balogh Istvánnal új pártot alapított Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista (Nyilaskeresztes) Párt néven, de a következő évben Balogh kivált a pártból. Az 1939-es választásokon Pálffy pártja önállóan Győr–Moson–Pozsony vármegyében indult és öt mandátumot szerzett. Pálffy is győzött, de mandátumát a közigazgatási bíróság megsemmisítette, így mégsem került be a parlamentbe. A Pálffy-párt sikeres volt az északnyugat-dunántúli régióban, és maga Pálffy is népszerű politikusnak számított, aminek oka a szociális problémák felvetése és közvetlen stílusa, a gazdákkal és napszámosokkal való érintkezése volt. 1939-ben pártja és a Baky–Matolcsy-féle Nyilaskeresztes Front összeolvadt. A nyilas egység megeremtésére tett következő lépés az volt, hogy 1940-ben a két legnagyobb nyilaspárt, Pálffy pártja és a Szálasi vezette Nyilaskeresztes Párt egyesült. Egy év múlva, 1941-ben azonban Pálffy már új pártot alapított Magyar Nemzetiszocialista Párt néven. Nem sokkal később ez a párt, az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja és négy független nemzetiszocialista képviselő létrehozta a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetséget, amely a legnagyobb ellenzéki frakció lett a parlamentben. 1942 nyarán a Pálffy-féle Magyar Nemzetiszocialista Párt saját programot hirdetett, de a pártszövetség fennmaradt. A nyilas hatalomátvétel után, 1944. október 16-án Szálasi Ferenc megalakította koalíciós kormányát, amelyben Pálffy Fidél a földművelésügyi tárcát kapta meg. November 16-án a Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom magába olvasztotta a Pálffy vezette Magyar Nemzetiszocialista Pártot, a Magyar Megújulás Pártját és a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetséget, és ezzel létrejött a nyilas állampárt. A Szálasi-kormány számos tagja alkalmatlan volt feladata ellátására, Pálffy Fidél azonban kivételnek számított, hiszen nem volt felkészületlen: földbirtokos volt, politikai tapasztalatokkal, kapcsolatokkal rendelkezett, szociális elkötelezettségű volt. Bármelyik Horthy-korszakbeli kormány tagja lehetett volna. A második világháború után, 1945 decemberében a népbíróság halálra ítélte és 1946 március 2-án kivégezték.⁸

Pálffy Fidél öccse, József – ahogy már szó volt róla – szintén politikusi pályát futott be. Példája jól mutatja, hogy ugyanazzal a családi háttérrel és kapcsolatrendszerrel mennyire más irányba is el lehetett jutni. Pálffy József 1904-ben született Görzben, tehát Fidélnél kilenc évvel volt fiatalabb. Bátyjával ellentétben nem a kalksburgi jezsuita kollégiumba járt, hanem a budapesti Ferenc József Nevelőintézetben érettségizett, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett államtudományi doktorátust. 1925-ben közigazgatási pályára lépett és két éven keresztül Békés vármegyében, Gyulán előbb főispáni titkárként, majd szolgabíróként dolgozott. 1928-tól koroncói birtokán gazdálkodással foglalkozott. Külföldi tanulmányútjai során járt Franciaországban, Belgiumban, Németországban, Svájcban, Olaszországban, Jugoszláviában, Bulgáriában,

7 ASV Archivio della Nunziatura di Ungheria (=Arch. Nunz. Ungheria), Busta 49, fasc. 3, f. 141r, N. 8950/35./VIb, Angelo Rotta nuncius jelentése Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1935. május 7.

8 *Paksa R.*: Magyar nemzetiszocialisták i. m. 81–82, 97–98, 100, 157, 171, 204, 216, 228–229, 234, 237, 289, 291, 307–308, 319.; *Paár Á.*: i. m.

Csehszlovákiában és Görögországban. Közben elsajátította a német, angol, francia és olasz nyelvet. Tevékeny résztvevője volt Győr vármegye politikai, társadalmi és gazdasági életének. 1933-ban a Keresztény Gazdasági Párt Győr vármegyei szervezetének elnöke volt, 1939-ben pedig a Magyar Élet Pártja, az akkori kormánypárt helyi szervezetének társelnöke lett. Tagja volt a megyei törvényhatósági bizottságnak és a Felső-Dunántúli Mezőgazdasági Kamarának. Alapítója és elnöke volt a Felső-Dunántúli Termelők Szövetkezetének, amelynek nyolcezer kisgazda tagja volt, és amely a legnagyobb vidéki kisgazda értékesítő szövetkezetnek számított. Alelnöke volt a Győr vármegyei mezőgazdasági bizottságnak, választmányi tagja a Gazdák Nemzeti Szövetségének, igazgatóválasztmányi tagja a Rába Szabályozó Társulatnak. Kezdeményező szerepe volt a Marcal és annak belvizei levezetésében. 1939-ben a téti körzetben a Magyar Élet Pártja színeiben nyert parlamenti mandátumot. Helytelenítette a második világháborúban való részvételt. Csatlakozott a náciellenes Magyar Fronthoz, 1944. szeptember elején az intézőbizottság tagja. Serédi Jusztinián hercegprímás jóváhagyásával 1944. október 13-án a Kereszténydemokrata Néppárt alapító elnöke lett. 1945-ben a párt nem kapott hivatalos engedélyt a megalakulásra a kommunista párt ellenkezése miatt. Pálffy József eszménye a polgári jellegű demokrácia volt, elhatárolta magát a Horthy-korszak politikájától és annak keresztény pártjaitól, ugyanakkor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjaival és politikájával szemben is bizalmatlan volt. 1945 áprilisában a párt nevéből elhagyták a 'keresztény' jelzőt. A konzervatív szárny vezetőjeként alulmaradt a Barankovics István által vezetett szárnnyal szemben, amely a baloldalhoz való közeledést szorgalmazta. Két Demokrata Néppárt jött létre, és közülük az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokon csak a Barankovics vezette pártot engedte indulni az Országos Nemzeti Bizottság, de Barankovicsék is csak a kisgazda párttal szövetségben tudtak szerepelni, és két képviselőt juttattak a parlamentbe. Pálffy József először a Polgári Demokrata Párthoz, majd a Sulyok Dezső alapította Magyar Szabadság Párthoz csatlakozott. Sulyok pártjának feloszlata után, 1947 augusztusában Ausztriában telepedett le. Egy ideig még részt vett az emigráns közéletben, belépett a New York-i Magyar Nemzeti Bizottmányba, de aztán fokozatosan visszavonult a politikától. 1988-ban halt meg Bécsben.⁹ Pálffy Fidél és Pálffy József is keresztény politikusnak tartotta magát, de míg Fidél nemzetiszocialista volt, addig József kereszténydemokrata politikai irányvonalat képviselt, amely szöges ellentétben állt az előbbivel.

SAJTÓPER MEZGÁR LAJOS ELLEN

Pálffy Fidél lefordította és 1933-ban kiadta Ernst Reventlow: *Nemzeti szocializmus az új Németországban* című könyvét. A könyvről Mezgár Lajos székesfehérvári egyházmegyei pap, teológiai tanár kritikát jelentetett meg az általa szerkesztett *Fehérvár* című lapban *Milyen az igazi nemzeti szocializmus? A nemzeti szocializmus világnézete. Miből tanulnak a magyar nyilaskeresztesek?* címmel.¹⁰ Mezgár szerint Reventlow könyve vád-

9 Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről. Szerk. Haeffler István. Budapest, 1940. 277–278.; Magyar Katolikus Lexikon. 10. kötet. Főszerk. Diós István. Szent István Társulat, Budapest, 2005. 462.; Keresztes Csaba–Kiss András: Kísérletek a Keresztény Demokrata Néppárt politikai elismertetésére 1945-ben. In: ArchivNet. 20. századi történeti források. Online folyóirat. 14. (2014) 6. szám http://www.archivnet.hu/pp_hir_nyomatat.php?hir_id=561 (letöltés: 2015. 10. 26.)

10 Fehérvár, 1934. február 4.

irat általában a vallás, és különösen a katolikus egyház ellen. Csodálkozott azon, hogy egy katolikus arisztokrata fordította le magyarra a könyvet. Kijelentette, hogy Reventlow műve olyan állításokat tartalmaz a Szentírásról és a papságról, amelyeknek minden jóérezsű emberből utálatot kell kiváltania. A legdurvább támadás az a kijelentés, hogy sok lelkész arra a meggyőződésre jutott, hogy a munkásságot sötétségben és tudatlanságban kell tartani, mert a tudás hatalmat adna, és az nem lenne kívánatos. Pálffy a cikk miatt sajtó útján elkövetett becsületsértés és rágalmozás vádjával pert indított Mezgár ellen.¹¹

Mezgár Lajos a Fejér megyei közélet ismert személyisége volt. Székesfehérváron a teológián dogmatikát tanított, emellett sajtómunkát végzett. 1932–34 között a *Fehérvár* című egyházmegyei politikai napilap főszerkesztője volt. Éles hangú, harcos, szociális elkötelezettségű cikkeivel a támogatók mellett sok ellenséget is szerzett. 1934-ben a Gömbös-kormány külpolitikáját bíráló egyik cikke miatt a lapot betiltották. Az újság *Új Fehérvár* címen indult újra, továbbra is Mezgár főszerkesztésében. Prohászka Ottokár nyomdokain járva fontosnak érezte, hogy egy katolikus ember a keresztény erkölcsi értékek alapján gondolkodjon, ezért vezércikkei erkölcsi célzatúak voltak. Úgy gondolta, részt kell vennie a társadalom alakításában, politizálnia kell. Egy katolikus napilapnak fontos szerepe van a helyes látásmód kialakításában. Írásaiban elemezte a gazdasági és politikai döntéseket, többször élesen bírálva a kormány politikáját is. A keresztény etika alapján egyaránt elítélte a két világháború közötti Európa jobb- és baloldali totalitárius rendszereit, a bolsevizmust, a faszizmust, a nemzetiszocializmust és a falangizmust. Éles hangú cikkei miatt zsembekerült Hóman Bálinttal, Székesfehérvár országgyűlési képviselőjével, vallás- és közoktatásügyi miniszterrel is, aki többször kérte Shvoy Lajos megyés püspököt, hogy váltsa le a lap éléről Mezgárt. Végül a püspök 1938-ban Neményi Lajost nevezte ki főszerkesztőnek.¹²

A Pálffy Fidél által indított sajtóperben első fokon eljáró Székesfehérvári Királyi Törvényszék 1934 júliusában felmentette Mezgárt azzal az indoklással, hogy a kifogásolt cikk egy nyilvánvalóan kritikus írás, és azok a részek, amelyek Pálffy grófra vonatkoznak, sem becsületsértést, sem rágalmozást nem tartalmaznak. Pálffy nem fogadta el az elsőfokú ítéletet és fellebbezett a Budapesti Királyi Ítéltáblához.¹³ Úgy érezte, hogy a tárgyaláson a vádlott vallomása újabb sértést tartalmazott, és az *Új Fehérvárnak* a tárgyalásról közölt tudósítása lényegében megismételte a sértéseket. Emiatt a *Fejérmegyei Napló* hasábjain nyílt levelet tett közzé.¹⁴ Szerinte Mezgár Reventlow könyvének egy kiragadott helyét önkényesen félremagyarázta. Reventlow azt állította és azt igyekezett bizonyítani, hogy az 1850–60-as években a németországi papság nem volt alkalmas arra a feladatra, hogy a marxizmustól megfertőzött népnek a vallást visszaadja és azt benne fenntartsa. Mezgár ezt úgy értelmezte, mintha Reventlow az évtizedekkel későbbi nemzetiszocializmus felfogását írná le a katolikus hitről, az egyházi személyekről és a Szentírásról, és azt otrombának minősítette, amelytől minden jóérezsű ember undorral fordul

11 Ein Naziführer gegen den Klerus. In: Pester Lloyd, 5. Mai 1935, 20.; A korszakban a sajtóper büntetőeljárás volt. A korabeli büntetőeljárásról ld. *Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. 2. kiadás. Zala Megyei Bíróság–Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg, 1996. 211–252.*

12 *Hévízi Józsa: Kerékbetört jövő? Katolikus társadalomépítés, szociálpolitika. Küzdelem a diktatúrák ellen Székesfehérváron és Budafokon 1930–1970. METEM, Budapest, 2011. 35–39.*

13 Pester Lloyd, 5. Mai 1935, 20.

14 Pálffy Fidél gróf, pápai kamarás válasza Szóke Gyula felsőházi tagnak. In: *Fejérmegyei Napló, 1934. július 12., 1–2.*

el. Emiatt ítélte el a könyv lefordítását és kiadását is. „Továbbá különbséget nem téve bizonyos németországi újabb, már a könyv magyar fordításának megjelenése után fellépő vallás- és erkölcsellenes törekvések és a magyar nemzeti szocializmusnak azokkal ellentétes és általam is kihangsúlyozott álláspontja között, általánosan azt mondta, hogy »a nemzeti szocializmus« súlyosan vétkezik a kereszténység ellen, megtagadja a vallásos alapokat, hívei összejátszanak az ellenséggel. Rólam pedig, bár én a könyv említett helyének általánosító és túlzó tényállításait mint fordító, meggyőződésekre hivatkozva, lap alatt jegyzetben helyesbítettem s a magam írta Függelékben nyíltan hirdetem, hogy a magyar nemzeti szocializmus a keresztény idealizmus alapján áll, s a papság hivatásának e keresztény idealizmus fenntartását és ápolását jelölöm meg, azt állította, hogy »nem nagyon fontos neki« »az Egyházat ért roppant súlyos támadás«, hogy »egy kis magyarárzat árán túlteszi magát a szerző által elkövetett súlyos inzultusokon és becsmérléseken«, hogy csak egészen »gyengén és homályosan próbál megvédeni minket«, s olyan kitételeket használt személyekkel kapcsolatban, s olyan beállításban szerepeltette nevemet, amelyek miatt – különösen mint exponált katolikus ember – joggal érezhettem magam becsületemben súlyosan megsértve, s az általam fordított könyvről és eljárásomról adott jellemzése valódiságának esetén – mint szolgálattelvő pápai kamarás – joggal tarthattam volna az Apostoli Szentszék részéről ellenem megindítandó fegyelmi eljárástól és büntetéstől” – érvelt Pálffy.¹⁵ Szerinte a védelemnek azt kellett volna bizonyítania, hogy a vádlott megállapításai megfelelnek a valóságnak. „E helyett azonban nagyobb részt a vádtól eltérő vágányon mozgott [ti. Szőke Gyula ügyvéd beszéde – Cs. B.]; a német mozgalom kisiklása felé lövöldözött, de reám és a magyar mozgalomra célzott, illetve ontotta mérgét; a védői emelvényről politikai szónoklatot mondott; a vádlottat, akinek a személyemmel szemben való igaztalan és sértő kritika is megengedett eszköznek látszott ahhoz, hogy a neki politikai szempontból ellenszenves magyar nemzeti szocializmust oldalról sárral megdobja, még kíméletlenebb eljárásra tüzelte; a könyv szövegét és értelmét – amelyről minden olvasni tudó ember könnyen meggyőződhetik – rosszindulatúan megváltoztatta és elferdítette; számba cinikus és vallásgyalázó marxi kijelentéseket adott s a durva személyi sértések egész özönét zúditotta reám. Vakmerő ferdítéseit, igaztalan megállapításait, fölületes sértegetéseit, gúnyos és bántó leckéztetéseit csak megvetéssel tudom sújtani, de dolgozó magyar keresztény testvéreim és nemzetem jobb sorsáért vívott, katolikus lelkiismeretem szerinti, becsületes szándékú politikai munkám közepette nem pazarlom az időt a velük való további foglalkozásra. (...) Hiába kísérli meg a védelem a magyar nemzeti szocializmusra a keresztényellenesség bélyegét ráütni. A pártot hál’ Istennek, nem ő vezeti, tehát nem is hivatott annak programot adni. Kritikát mondhat, de ez a kritika nem ér semmit, ha nemlétező programot, irányt, szellemet támad. Én intranszignens híve vagyok vallásomnak és Egyházamnak, s nyíltan vallom, hogy keresztény erkölcsi alapon állok és gyakorlatilag és politikámban is keresztény vagyok. Nyíltan merem hirdetni, hogy szolgálattelvő pápai kamarási tisztséggel politikai tevékenységem által sem jutottam soha lelkiismeretem szerint ellenkezésbe. A szóban forgó könyvben pedig egyenesen az igazságnak és a katolikus hívő álláspontnak védelmére keltem. Kijelentem, hogy a védelemnek ezzel ellentétes állításai csupán rosszindulatú hatáskeltésre s a tájékoztatlanok megtévesztésére szánt valótlanosságok” – írta Pálffy.¹⁶ Érvelése tehát azon alapult, hogy Reventlow könyvét félremagyarázták, a német és a magyar nemzetiszocializmus

15 Uo.

16 Uo.

pedig a vallás kérdésében alapvetően különbözik egymástól. Ő úgy érezte, lelkiismerete tiszta és politikai tevékenysége a keresztény elvek alapján áll.

A másodfokon eljáró Budapesti Királyi Ítéletábrán a Harmath Jenő által vezetett tanács elé került az ügy. Az 1935 májusában tartott tárgyaláson heves szövtáltás zajlott le. Pálffy ügyvédje, Nemes József kijelentette, hogy a vádló mint magyar nemzetiszocialista pártvezető, mint magyar főnemes és mint pápai kamarás felháborítónak tartja, hogy egy pap az ő fordítói tevékenységét kritizálja. A papság, amely mindig elzárkózott a nemzeti áldozatvállalás elől, amely a marxista kalandorok szervezkedését lázadás nélkül türte, a legkevésbé jogosult arra, hogy Pálffy tetteit kritizálja, mivel azok mindig megfeleltek a hazafiság követelményének. A vádlott ügyvédje, Szőke Gyula határozottan visszautasította ezt a támadást. Kijelentette, hogy tudatos rágalom, hogy a német papság nem teljesítette kötelességét. Reventlow könyve tagadja a pozitív vallást. A mai német nemzetiszocialista rendszer üldözi az apácákat, merényletet követett el Michael Faulhaber bíboros ellen, és véres összetűzéseket provokál. Pogány kultuszt támasztanak, visszahozzák a germán mítoszt, és az erdőkből germán isteneknek áldoznak. Mezgárnak az a vétke, hogy tiltakozott Reventlow könyve ellen, amely egy történelmi tévedést mutat be. Szőke Gyula kijelentette, hogy megütközést kelt benne, hogy Pálffy gróf, egy pápai kamarás lefordít egy ilyen könyvet, és attól tart, hogy nem tarthatja meg tovább kamarási kitüntetését. A papság ténylegesen semmilyen lázadást nem szőtt. De ez idő szerint a grófnak helyénvaló lett volna ellenállni, hogy megmeneküljünk a külföldi elnyomóktól. Nem mozdítják egyetlen ujjukat sem, hogy a papok letartóztatását és meggyilkolását megakadályozzák, akik kitartanak posztjukon – mondta Szőke Gyula. Mezgár Lajos az utolsó szó jogán arra hivatkozott, hogy erkölcsi kötelessége volt a cikket megírni. Egy katolikus embernek nem csak nem szabad a nemzetiszocializmus követőjének lennie, hanem valósággal kötelessége előre figyelmeztetnie a veszélyre, amit a nemzetiszocializmus a katolikus gondolatra jelent. Az ítéletábra helybenhagyta az első fokú bíróság felmentő ítéletét. Pálffy azonban ebbe nem nyugodott bele és semmisségi panaszt nyújtott be a Kúriához.¹⁷

Ezen a ponton került az ügy a Szentszék látókörébe. Angelo Rotta budapesti nuncius jelentést készített róla az Államtitkárságnak.¹⁸ A nyilas mozgalmat úgy jellemezte, mint ami „többé-kevésbé a náciizmus gyenge utánzata, természetesen magyar alapon”.¹⁹ Pálffy Fidélről azt az információt kapta, hogy „derék fiatalember, jó szándékú, csak egy kicsit naiv a nacionalista lelkesedésében”.²⁰ Eugenio Pacelli bíboros államtitkár határozott és kemény választ adott a jelentésre: Miután látja, hogy a nemzetiszocialista ideológia keresztényellenes irányultságú, a nuncius figyelmeztesse Pálffy, hogy hagyja abba ezt a propagandát, és ha ennek nem tenne eleget, törölni fogják a pápai kamarások névsorából.²¹

17 Pester Lloyd, 5. Mai 1935, 20.; A Tábla is felmentette Mezgár Lajost. In: Nemzeti Újság, 1935. május 5., 8.

18 ASV Segreteria di Stato (=Segr. Stato), anno 1935, Rubrica 250, fasc. 1, ff. 42r–43r, N144264 (nunciaturai szám: N. 8950/35.) Angelo Rotta nuncius jelentése Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1935. május 7.

19 „copia più o meno brutta del Nazismo, naturalmente su base ungherese” (Uo.)

20 „Mi dicono che il Pálffy (!) è un buon giovine, ben intenzionato, ma un pò ingenuo in questa sua infatuazione nazionalistica.” (Uo.)

21 ASV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 49, fasc. 3, f. 143r, N. 8984/35./VIb (államtitkársági szám: N144550.) Pacelli bíboros államtitkár utasítása Rotta nunciusnak, Vatikánváros, 1935. május 15.

A nuncius Serédi Jusztinián hercegprímást kérte meg, hogy közölje a Szentszék álláspontját Pálffyval. A gróf azzal védekezett, hogy jóhiszeműségét bizonyítja, hogy a peres eljárás megindítása előtt felkereste a nunciust és Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspököt is, és ha kifejezetten egyházi bíraskodást nem is kért, panasszal fordult hozzájuk. Ismét kijelentette, hogy „A magyar nemzeti szociálizmust lelkiismeretem szerint nem érzem incompatibilisnek pápai kamarási mivoltommal.”²²

Pálffy a bíboros államtitkárhoz intézett két írásbeli beadványában igyekezett megvédeni magát. Az első beadványban politikai tevékenységét magyarázva kifejtette ideológiai gondolatait. „A magyar nemzetiszocializmusnak semmi köze a német hitlerizmushoz. Mint nacionalizmus, ahogy a definíció is jelzi, minden nemzetnél sajátosnak kell lennie, és nem lehet ugyanaz a különböző nemzeteknél. A nacionalizmus mindegyik nemzet sajátossága. Mint szocializmus lényegében gazdasági program. A magyar nemzetiszocializmus, mint modern nacionalizmus nem áll ugyanazon a faji alapon, mint a német, amely csak az árja fajt ismeri el. Nem is állhat, mivel a magyar faj definíciója nem létezik, miután az eredeti magyar faj ezer év alatt annyi néppel keveredett, hogy mára valósággal meghatározhatatlan a magyarság antropológiai jellegzetessége, noha van egy olyan kultúra, amely a magyar nép uralma alatt kifejlődött, a magyar nemzetnek és a mi nacionalizmusunknak az alapja nem az antropológiai érvekben található, hanem a különböző népeknek a magyar nemzet uralma alatti ezer éves együttélésének tényében. De a mozgalom a nemzet és annak lényege védelmének alapján áll annyiban, hogy károsnak ismeri fel a zsidó faj növekvő befolyását, immár minden magyar viszonylatban. A magyar nacionalizmus a zsidó fajban ismeri fel az erjedés baciluszát, amely egy bizonyos ponton és bizonyos mértéken túl kitör. A bacilus egyrészt forradalmak, másrészt válságok és összeomlások által minden országban a zsidó uralmat készíti elő, hogy így létrehozza minden dolgozó nép rabszolgaságát a saját nemzetközi hatalma érdekében, amit immár szinte el is ért a kapitalizmus által és elért a szovjet által. A mi mozgalmunk döntően zsidóellenes a parazita zsidó faj elleni harc alapján. A vallás kérdésének tekintetében a magyar nemzetiszocializmus, ahogy nyomtatott programjában és beszédekben is leszögezte, programszerűen a keresztény valláserkölcsei elvek alapján áll. Így tehát nem csak nem található ellentét a kereszténység és a magyar nemzetiszocializmus között, hanem kifejezetten a kereszténység alapjára helyezkedik annál inkább, mivel a magyar történelem is régi időktől fogva, Szent Istvántól máig arról tanúskodik, hogy népünk egész kultúráját a kereszténység adta, amely alkalmas alapot talált a magyar érzelemben, és azután is egész kultúránk gyökere is abban kell, hogy legyen. Minthogy azonban a politikai programnak számolnia kell az adott helyzettel, nem lehetett valláserkölcsei alapként kizárólag a katolicizmusra gondolni, és általános keresztény alapra kellett helyezkedni, miután a nemzet bizonyos része protestáns. Hogy ez a keresztény valláserkölcsei karakter túlnyomórészt a katolikus ideológiának megfelelő, abból a tényből következik, hogy a katolikusok és protestánsok közötti politikai különbségtétel nélkül ki tudjuk mutatni, hogy a párt bejegyzett tagjainak legnagyobb része, ahogy a pártvezető is, katolikus. Ennélfogva tagadhatatlan, hogy ez a katolikus többség magával fogja vinni katolikus ideológiáját, és vissza fogja tartani a mozgalmat, hogy az ne csúszhasson a Szentszék valláserkölcsei szellemével ellentétes irányba. Ezen túl van még egy fontos dolog, amely biztosíthatja a Szentszék meghatározó befolyását, ez pedig az, hogy a lakosság legnagyobb része, több mint 60%-a

22 Prímási Levéltár, Esztergom (=EPL) 1998/1935. (2081/1935. iratcsomó) Pálffy Fidél levele Serédinek, Dunakiliti, 1935. június 23.

katolikus. A maradék különböző felekezetek között oszlik meg. Ennélfogva a keresztény valláserkölcsei alap értelmezését a magyar közösség véleményének kell tartani, amelynek többsége katolikus, és így katolikus alapon fog állni. Katolikus papjaink nyíltan nem jelennek meg a mozgalmunkban. Más pártokban hasonlóan vesznek részt a politikában. A magyar nemzetiszocializmus megelégszik ezzel a ténnyel, mivel az a véleményünk, hogy nem illik a papi habitus magasságához nyíltan megjelenni politikai mozgalmakban, amelyek manapság nem mindig alkalmasak arra, hogy megőrizzék a papi tekintélyt és tisztaságot. Annál inkább szükségesnek tartjuk és keressük a papok tanácsát, keressük az ő támogató véleményüket, mivel most is és a jövőben is a papságban látjuk azt a szervezetet, amely hivatott a nemzetnek megadni az igazi belső kultúrát, amelyet más népi mozgalmak, mint a marxizmus nem akar megadni a népnek, és csak a külső kultúrával, az anyagi jóléttel foglalkozik, és végül semmit sem tud adni. Az én lelkiismeretem az Örök Bíró előtt nyugodt. Úgy gondolom, nem tévedek, amikor látom a szabadkőművesek, a nemzetközi zsidóság és a marxista zsidóság által lázasan előkészített nagy átalakulást. Őszinte meggyőződésem, hogy nekünk kell felkészíteni más keresztény nemzeteket nem csak arra, hogy meg tudják őrizni azt a keveset, amit mi megtartottunk forradalmak és válságok között, hanem arra is, hogy a mi kötelességünk harcolni – és szükséges a keményebb küzdelem, ha nem ébredünk fel a tényről, hogy újra a zsidóság a haszonélvezője a maga által okozott katasztrófának, miután előre láttuk, de álmos szemekkel néztük a minden keresztény ideológia számára katasztrófális végkimenetelig” – írta Pálffy, ideológiájának lényegként megjelölve az antiszemitizmust.²³

Ezután a sajtóper hátterére tért rá. Elismerte, hogy hiba volt az ügyet világi bíróság elé vinni. Tettét részben azzal magyarázta, hogy nem ismerte az egyházi törvénykönyv vonatkozó rendelkezését, amelyről azt gondolta, hogy a klerikusok egymás közötti ügyekre vonatkozik és nem általában a katolikusokra. De ezt a téves véleményét elmondta Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspöknek, és találkozott a nunciussal is, akinek átadta Reventlow könyvének kifogásolt részeit francia fordításban és a Mezgár cikkét tartalmazó újságot is. Nem emlékezett, hogy kérte volna Shvoy püspököt vagy Rotta nunciust, hogy tekintsék feljelentésnek a velük való megbeszéléseket, de nem fordult volna világi bírósághoz, ha úgy látta volna, hogy másként értelmezik. Amíg Serédi hercegprímással nem beszélt, nem látott semmi olyat, ami arra utalt volna, hogy az egyházi hatóságnak kell foglalkoznia az ügygel. A hercegprímással való találkozás után azonban azonnal felhatalmazta az ügyvédjét, hogy vonja vissza a Kúriához benyújtott semmisségi panaszt. Az első fokú felmentő ítéletet azzal indokolta a bíróság, hogy ha valaki politizál, tudnia kell, hogy nem teljesen objektív kritikát is fog kapni. Pálffy szerint azonban nem lehet különbséget tenni a politikusi tisztesség és a személyes tisztesség között, amit sajnos sokszor nem is tesznek meg, és a politika sok vonatkozásban nem tisztességes. Kijelentette, hogy jó szándékkal cselekedett, és felajánlotta, hogy Rómába megy személyesen is megvédeni magát.²⁴

Három héttel később Pálffy egy újabb beadványt írt a Szentszéknek, amivel előző levelét kívánta kiegészíteni. Ismét megemlítette, hogy Reventlow könyvének Mezgár által kritizált részét, az általa hozzáfűzött magyarázó jegyzettel együtt, 1934 februárjában, francia fordításban eljuttatta a nunciushoz. Annak igazolására, hogy ez a magyarázó

23 ASV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, ff. 46r, 47r, 48r, Pálffy Fidél olasz nyelvű levele Pacelli bíboros államtitkárnak, Dunakiliti, 1935. június 23. A tanulmány szerzőjének fordítása.

24 Uo. ff. 48r, 49r, 50r.

jegyzet katolikus szempontból elfogadható volt, idézte Varits Károly győri egyházmegyés pap levelét, amely szerint abból, hogy a német nemzetiszocializmus elfajult, és kultúrharcot provokált, nem lehet arra következtetni, hogy a magyar nemzetiszocializmus is ezt teszi. Szerinte Pálffy nem teszi magáévá az egyházellenes gondolatot. Breyer István győri püspök is olvasta a jegyzetet, és úgy gondolta, jó dolog, hogy Pálffy gróf irányítja a magyar nemzetiszocialista mozgalmat és vigyáz arra, hogy ne fadjon el úgy, mint a német, és megfékezi az egyházellenességet. A Reventlow könyvéhez fűzött jegyzetekkel kapcsolatban Pálffy a székesfehérvári ciszterci gimnázium egyik szerzetestanárának tanácsát is kikérte. Emiatt is ostobaságnak és botránynak tartotta a gróf Mezgár Lajos cikkét. Amikor Mezgár ellen feljelentést tett, megkereste Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspököt, aki sajnálkozását fejezte ki az ügy miatt, és igyekezett mentesíteni Mezgárt, aki nem személyes gyűlöletből írta cikkét, nem akart senkit becsületében sérteni vagy rágalmazni, és kész lenne valamilyen elégtételre. Shvoy nem ajánlott fel semmilyen konkrét elégtételt, és közölte, hogy az ügy az ő püspöki joghatósága alá tartozik és figyelmeztette arra, hogy az egyházi törvénykönyv tiltja, hogy egyházi személyt világi bíróság elé citáljanak. Pálffy azonban – ahogy fogalmazott – jobb meggyőződése alapján mégis világi bírósághoz fordult. Shvoy püspöknek azt válaszolta, hogy tiszteli a papokat, amikor azonban egy egyházi személy politikai nézeteit propagálja, és bármilyen eszközt felhasznál a lejáratására, meg akarja védeni a tisztességét és politikai nézetei feddhetetlenségét a világi jog eszközeivel. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy távol kívánja tartani a nyilvánosságot az ügytől, és meg kívánja őrizni politikai ellenfelei becsületét. Bár bírósághoz fordult, mindent megtett az ügy békés megoldásáért, azonban Mezgár nem volt hajlandó megfélemlő elégtételt adni, sőt lapjának a bírósági tárgyalásról szóló tudósítása ismét sértegette Pálffyt. Végül, miután Serédi hercegprímás közölte vele, hogy az egyházi törvénykönyv szerint tilos egyházi személyt világi bíróság elé idézni, az egyház iránti tiszteletből és engedelmességből visszavonta a Kúriához benyújtott semmisségi panaszt. A gróf ugyanakkor beadványában arra kérte a bíboros államtitkárt, hogy szerezzen neki megfelelő elégtételt, mert a privilegium fori nem szolgálhat arra, hogy alaptalan támadásnak tegyék ki a világi hívőket. Ezután Pálffy levelében visszatért politikai tevékenysége magyarázatára. A munkások és családjaik szomorú sorsa indította arra, hogy csatlakozzon a magyar nemzetiszocialista mozgalomhoz és részt vegyen a megyei vezetésben, bármiféle személyes ambíció nélkül. Programjukat megengedett eszközökkel kívánják végrehajtani. Súlyosan elítélik, ha a német nemzetiszocializmusban valóban pogány tendencia mutatkozik, az egyéni szabadság elnyomása és a faj túlzott védelme. Pálffy szerint néhány magyar politikai párt programja magává teszi az ő keresztény idealizmusukat és átvesz tőlük sok politikai reformjavaslatot, de nem valósítják meg olyan komolyan ezeket az eszméket, mint ők. „A liberális kapitalizmus érthető idegességgel nézi pártunk fejlődését, és mindent megtesz, hogy ezt megakadályozza, mindenekelőtt a sajtó eszközével, amely a pénz által az ő hatalmukban van. Ennek ellenére pártunk növekszik, és meg vagyok győződve, hogy győzelmünk egy erkölcsösebb keresztény világot fog teremteni Magyarországon” – írta a gróf nagy elhivatottsággal és önbizalommal.²⁵

Pálffy arra alapozta védekezését, hogy a magyar és a német nemzetiszocializmus különbözik egymástól. A magyar változat keresztény elvi alapon áll. Ő teljesen jóhiszemű-

25 ASV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, ff. 56r, 57r, 58r, 59r, Pálffy Fidéln olasz nyelvű levele Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, Dunakiliti, 1935. július 13. Az idézet: f. 59r, a jelen tanulmány szerzőjének fordításában.

en járt el, és amikor a hercegprímás ráébresztette tévedésére, visszavonta semmisségi panaszát. Érvelése azonban alapvetően sántított, hiszen ha elhatárolódott a német nemzetiszocializmustól, akkor miért fordította le Reventlow könyvét és miért adott ki még ugyanabban az évben, 1933-ban egy másik német propagandairatot is *Szemelvények a nemzeti szocializmus eszmeköréből* címmel. Mondhatnánk erre azt, hogy a német nemzetiszocializmus vallás- és egyházellenességét elítélte, az ideológia többi részét azonban követendőnek tartotta. Csakhogy a vallás- és egyházellenesség, az újpogány kultuszok a náciizmus lényegéhez tartoztak. Ahogy egy, a szentszéki Államtitkárságon 1933-ban született szakvélemény rámutatott, a német náci párt nem csak párt volt, hanem politikai vallás is. Krisztus keresztje és a horogkereszt is egyetemes és átfogó igényt fejezett ki, az egész emberről és az egész társadalomról volt szó. Ebben az értelemben mindkettő totalitárius, így nem egyeztethető össze egymással, két egymást kizáró világnézetet jelentettek.²⁶

1935 júniusában Pálffy anyja, Batthyány Erzsébet levelet írt Serédi hercegprímásnak, amelyben igyekezett megmagyarázni az ügy hátterét és védeni fiát. Szerinte fia ellen már második éve aljas hajsza folyik, amelyben azt igyekeznek rábizonyítani, hogy jó kapcsolatokat ápol a német nemzetiszocialistákkal és német pénzből dolgozik. „Az igaz – ismerte el a grófné –, hogy sajnos a magyar nemzeti szocialista mozgalom többféle formában működik, és hogy egyesek vezetői katolikus szempontból nagyon is dubiozus szerepet játszanak, sőt kilengenek a pogányság felé, de ezekkel Fidelionak a legkisebb nexusa sincsen. Hogy fiam eddig nem vállalta a mozgalom irányítását annak tudható be, hogy nem akarta az öreg Meskó Zoltánt »vor den Kopf stossen«. Most azonban, úgy tudom, rövid időn belül kézbe fogja venni az egész mozgalmat, az ő elvei szerint fogja irányítani, és ezek az elvek a család, a keresztény erkölcs, az Istenbe vetett hit, az Egyház iránti engedelmesség bázisán nyugszanak. Hogy ezt a környék katolikus papsága is tudja és érzi, mutatja, hogy mikor a választások ideje alatt bent jártam Magyaróváron és meglátogattam Pintér prépost urat, azt mondta nekem: »Nagyon hálásak vagyunk a fiának, hogy kezében tartja ezt a csürhét.« A halászi plébános a következő szavakkal gratulált Fidelionak programbeszéde után: »Az ön szónoklata szószerűre való!« ... Kegyeskedjék Láng esperes urat megkérdezni, milyen beszédet tartott a fiam Révfalun, az Actio Catholica gyűlésén. Általában a környék főtisztelendő papsága, aki Fideliot beszélni hallotta, tanúbizonyságot tehet, hogy soha olyat nem mondott és nem engedett mondani, ami a vallást és erkölcsöt sértette volna. Fiam ismeri a magyar ember jellemét, tehát tudja, hogy két út előtt áll: vagy a papja vezeti... vagy a zsidó kezébe adja magát s ez utóbbi egyenlő az erkölcsök megromlásával és a bolsevizmus felé való evezéssel. Ezért, mint a nemzet megrontóját, kiszipolyozóját, az erkölcstelenség és bankokrácia megalkotóját – és nem mind vallásfelekezetet – üldözi a zsidót. Főmagasságú Hercegprímás Úr, mint Legfőbb Lelkipásztorunk belelát a szegény agyonsanyargatott magyar nép lelkébe és látja azt a nehéz harcot, aminek mi is nap nap után tanúi vagyunk: választani a zsidó pénze és az éhhalál között. Fidelio maga is teljesen eladósodott a háború és a különféle megszállások következtében. (...) Fidelio meg van győződve, hogy az ő elvei nem politikus, hanem vallás-erkölcsi elvek, amelyekkel visszaadhatná a szerencsétlen magyar nemzetnek Istenbe vetett hitét, a családi élet tisztaságát, bizalmat papjai iránt, és egy dolgozó, munkás, de biztos megélhetést. Ezért akarja megnyerni a kommunistákat,

²⁶ Wolf, Hubert: A pápa és az ördög. A vatikáni levéltárak és a Harmadik Birodalom. Ford. Paulik Péter. Szent István Társulat, Budapest, 2010. 233–239.

szociáldemokratákat és ezért üzen hadat a bolsevizmusnak. Biztos forrásból tudom azt is, hogy Fidelio megválasztását a szabadkőművesek ellenezték, mert túlságosan katolikusnak és tisztakezűnek tartják” – utalt az 1935-ös parlamenti választásokon elszenvedett vereségre a grófné.²⁷ Ebből a levélből is látszik, hogy Pálffy Fidél mögött ott állt anyja, aki az egész ügyet az ő tiszta lelkiismeretű fia elleni politikai lejárató kampány részének tartotta. Batthyány Erzsébet fiához hasonló elveket vallott. Ezeknek az elveknek hangsúlyos része volt az antikapitalizmushoz kapcsolódó antiszemitizmus. Ez faji alapú antiszemitizmus volt, szemben a katolikus körökben egyébként elterjedt, másfajta modern zsidóellenes előítélettel, amelynek azonban a gazdasági és világnézeti befolyással kapcsolatos álláspontot kifejezve ugyancsak hangsúlyos eleme volt az antiliberalizmus és az antikapitalizmus. A zsidóellenesség változatai közötti határok nem húzhatók meg egyértelműen, és számos kevert forma létezett, de a lényegi különbség abban ragadható meg, hogy faji alapra helyezkedett-e az előítélet, és ennek megfelelően disszimilálni, a társadalomból kizárni akarta a zsidókat vagy lehetségesnek tartotta asszimilációjukat.²⁸ Megjegyezzük, hogy Mezgár Lajos írásaiban is megjelenik a nem faji alapú zsidóellenesség, az 1948-ban ellene indított népbírósági per egyik vádpontja éppen ez volt.²⁹

Rotta nuncius jelentésében, amelynek mellékleteként elküldte Pálffy beadványát, megjegyezte, hogy a gróf levelében agyonhallgatja azt a baklövését, hogy lefordította magyarra Reventlow könyvét. Pálffy valóban járt a nunciaturán, de régen. Rotta megmondta a magáét a zirci apátnak, amiért egy ciszterci szerzetes segített a fordításban Pálffynak. A gróf egy feljegyzést adott át a nunciusnak, amelyben a szerzetes minden felelősség alól felment, mivel véletlenül találkoztak és csak nyelvi szempontból segítette a fordítást. A nuncius feltette a kérdést, hogy mit kellene tenni: a levélből és más forrásokból is úgy látja, hogy Pálffy jó szándékú ember, a kioktatástól megjavulhat, másrészt a nemzetiszocialista mozgalom Magyarországon nem ad okot aggodalomra, és nem kell komolyan venni. Rotta azt tartotta volna megfelelőnek, ha nem válaszolnának, és függőben hagynák a fenyegetést, mintegy Damoklész kardjaként.³⁰ Pálffy néhány héttel később írt újabb levelével kapcsolatban Rotta úgy vélte, hogy abban nincsenek olyan új elemek, amelyek véleményének megváltoztatását indokolnák.³¹ A nunciusi jelentésekre adott válasz fogalmazványában még az szerepelt, hogy a bíboros államtitkár megfontolásra érdemesnek tartja a nuncius javaslatát, de az utasításban végül csak annyit jeleztek, hogy megkapták a jelentést.³²

1935. június végén békés megegyezés jött létre Pálffy és Mezgár Lajos között. Mezgár visszavonta kijelentéseit, amelyek miatt a gróf feljelentette. Pálffy pedig visszavonta a jogerős felmentő ítélet elleni semmisségi panaszát arra hivatkozva, hogy Serédi hercegprímás tájékoztatta, hogy az egyházi törvénykönyv szerint világi bíróság előtt

27 Prímási Levéltár, Esztergom (=EPL) 1973/1935. (2081/1935. iratsomó) gr. Pálffy Sándorné Batthyány Erzsébet levele Serédinek, Dunakiliti, 1935. június 23.

28 A korszakban Magyarországon jelenlévő különböző antiszemitizmusokról ld. Csíky Balázs: A zsidótörvényektől a holokausztig. Keresztyén egyházi vezetők szerepe és felelőssége Magyarországon. In: Collegium Doctorum 11. (2015) 114–119.

29 *Hévízi J.*: i. m. 41–42, 126–129.

30 ASV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, f. 45r–v, N146361 (nunciaturai szám: N. 9123/35.) Rotta nuncius jelentése, Budapest, 1935. július 2.

31 ASV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, f. 55r, N147057 (nunciaturai szám: N. 9175/35.) Rotta nuncius jelentése, Budapest, 1935. július 19.

32 ASV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, ff. 64r, 65r, N. 147057, Pacelli bíboros államtitkár utasításának fogalmazványai, Vatikán, 1935. július 23, 24.

nem indíthat büntetőpert egyházi személy ellen.³³ Végül azonban csak október közepén közölték a lapok, hogy a gróf visszavonta a semmisségi panaszt.³⁴

Pálffy Fidél nem törölték a pápai kamarások névsorából, 1939-ig szerepel az *Annuario Pontificio*-ban, az 1940-es kötet névsorában azonban már nem található meg.³⁵ A pápai kamarási kitüntetés az azt adományozó pápa pontifikátusának idejére szólt, a pápa halála vagy új pápa választása esetén azt meg kellett újítani. XI. Piusz pápa 1939-ben meghalt, és az esztergomi Primási Levéltár iratai alapján úgy tűnik, hogy Pálffy nem is kérte kitüntetésének megújítását.³⁶

JÓ KATOLIKUS?

1937-ben a szentszéki Államtitkárság jelentést kért Rotta nunciustól a németországi egyházüzdőzés magyarországi visszhangjáról, amellyel kapcsolatban az információkat Mihalovics Zsigmond, az *Actio Catholica* országos igazgatója szolgáltatta. Mihalovics levelében jellemezte a magyar nemzetiszocialista mozgalmat: „...három hónappal ezelőtt bizalmas kérdőívet intéztem azon vidékek plébánosaihoz, ahol tudomásunk szerint erős gyökeret vert az ún. Nyilaskeresztes Mozgalom. A beérkezett több mint 150 válaszból a következőket vontam le tanulságképpen. Olyan nemzeti szocialista mozgalom, mely vallásos szempontból veszedelmet involválna hála Istennek még nincs Magyarországon. A Nyilas keresztes vezetők kifejezetten a kereszténység alapelvein állanak. Pálffy Fidél például kastélyában házi lelkészt tart most is, mindennap hallgat szent misét és évenként többször is járul a szentségekhez. A magyar nemzeti szocialista mozgalom lényegében politikai mozgalom, pontosabban fogalmazva, kifejezetten antiszemita mozgalom. Belejátszik még az a körülmény is, hogy az elhagyott néppel eddig még nem törődött elég intenzíve a vezető osztály. A falu népe elhagyatva érzi magát, azért hallgat szívesen azokra, akik nagyokat ígérnek. A nemzeti szocialisták pedig fűt fát ígérnek: a zsidó kapitalizmustól való szabadulást, földet és más ilyen, a szegény földműves fülének kellemes dolgokat. Némely helyen ugyan a mozgalom papellenes is volt. Maguk temettek egy pár helyen, nem kellett nekik a pap. Ennek a magyarázata azonban a helyi viszonyokban keresendő. Nem szeretik a papot és így akarnak az orra alá borsot törni. Ezzel szemben viszont például Tapolcán és más zalamegyei helységben, továbbá Heves megyében és a Hajdúságban a nemzeti szocialisták most húsvétkor korporatív végeztek el a húsvéti gyónásukat. – Lelkiismeretem szerint állíthatom tehát, hogy a magyar nemzeti szocializmus nem involvál még most ellenségeskedést az egyházzal szemben. (...) Az egyházi hatóság részéről nem történt kifejezett intézkedés. Ennek magyarázata az első pontokban adott információmban keresendő: vagyis a mozgalom nem megy abban az irányban, mely szükségessé tenné az egyházi hatóság intézkedését. A fajra és vére való hivatkozás nálunk – mint fentebb említettem – antiszemizmust jelent csupán és

33 ASV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, f. 60r-v Nemes József ügyvéd francia nyelvű nyilatkozata, Székesfehérvár, 1935. jún. 25.; f. 61r Pálffynak a Kúriához írt levelének francia fordítása, Nemes József ügyvéd ellenjegyzésével, Székesfehérvár, 1935. jún. 25.; ASV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 55, fasc. 3, f. 156r-v Mezgár nyilatkozata.

34 Nemzeti Újság, 1935. október 19.

35 *Annuario Pontificio per l'anno 1939*. Città del Vaticano, 1939. 1005.; *Annuario Pontificio per l'anno 1940*. Città del Vaticano, 1940.

36 EPL 6795/1939. pápai kamarási és kápláni kitüntetések megújítása feliratu csomó.

nem többet. Kár is volna, ha az egyházi hatóság intézkedéseket léptetne már most életbe, mert ezáltal fellobbantanánk a mozgalmat. Így pedig remélhető, hogy elterelhetjük az egyházellenes célkitűzésétől és marad a magyar politikai élet egy jelensége, mely most van és holnap már el is fog múlni.”³⁷ Mihalovics tévedett, a mozgalom nem volt múlt jelenség. Ugyanúgy nem tartotta veszélyesnek, ahogy korábban Rotta nuncius sem, jó példának pedig Pálffy Fidélt hozta fel. A heves antiszemita irányultsággal nem törődtek, hiszen nem irányult közvetlenül az egyház ellen.

Ugyanebben az évben, 1937-ben Umberto Kaldewey nunciatúrai uditore a nürnbergi náci pártkongresszus magyarországi visszhangjáról írt jelentésében említette Pálffyt, aki szerinte „alapvetően jó katolikus, de úgy tűnik, az a rögeszméje, hogy a nemzetiszocializmus lehet az egyik csodaszer sok bajra”.³⁸

Az volt tehát az általános vélemény a grófról, hogy jó szándékú ember, sőt jó katolikus. Mit jelent ez utóbbi jelző? Elsősorban azt, hogy gyakorolja vallását. Hasonló felfogás tükröződik vissza Grósz József, akkor szombathelyi apostoli kormányzó 1938 februárjában adott nyilatkozatában: „Nekem sem a nyilasokkal, sem általában a nemzeti szocialistákkal nincs bajom addig, amíg nem fordulnak Krisztus és az Ő evangéliuma ellen. (...) ameddig a nyilasok Krisztust imádó, templomba járó, gyónó és áldozó, hívő emberek lesznek, nincs velük bajunk, nem is harcolunk ellenük.”³⁹ Ezzel a felfogással azonban komoly problémák voltak, ahogy arra Szekfű Gyula a második világháború után írt elemzésében felhívta a figyelmet. Szekfű a keresztény jelszavakat hangoztató szélsőjobboldali politika megtévesztésének tudta be a hívek meghasonlását: „Tiszta keresztény élettel, gyakori áldozás mellett, megfért politikai síkon oly elvadás, mely az ellenfélnek egyelőre minden gonoszt kívánt, s utóbb hidegen, sőt lelkesen tudta végigénezní ezen gonoszságok végrehajtását ártatlan felebarátain.”⁴⁰ Hozzátehetjük még ehhez azt, hogy a lelkipásztoroknak kötelességük volt felhívni híveik figyelmét arra, hogy ha tetteik és nézeteik ellentétesek voltak a krisztusi tanítással.

A magyar katolikus püspöki kart, és személy szerint Serédi hercegprímást általában kritikával illeti a szakirodalom amiatt, hogy nem lépett fel határozottan és nyíltan a szélsőjobboddallal szemben. Ugyanakkor tudjuk, hogy az 1938. őszi püspökkari konferencia elnöki jelentésében egyértelműen elítélte a nyilas mozgalmat, az emberi méltóságra és szabadságra hivatkozva: „Nincs kétség benne, hogy az ú. n. nyilas mozgalom különböző árnyalatainak eddig ismeretes programja sem egyházi, sem pedig nemzeti szempontból el nem fogadható. Azok az eszközök pedig, amelyekkel ezt a programot propagálják és majdan megvalósítani kívánnák, sehogy sem egyeztethetők össze az emberi méltósággal és szabadsággal, valamint egyházi és állami törvényeinkkel. Ezért iparkodjunk ettől a mozgalomtól távol tartani híveinket és papjainkat, akiket éppen a hívek megtévesztése végett szeretnének a mozgalomba bevonni vagy belépésüket koholni. Senkit meg ne ejtessen az a hiú remény, hogy ezt a mozgalmat majd meg lehet keresztelni, mert a felnötte-

37 ASV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 55, fasc. 1, ff. 63r–64r, Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatójának levele Angelo Rotta nunciusnak, Budapest, 1937. július 10.

38 „...mi si assicura che in fondo è un buon cattolico, ma pare sia ossessionato dall'idea che il Nazionalsocialismo possa essere una panacea a molti mali.” ASV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 54, fasc. 3, f. 589v, N. 631/37/IIIa, Umberto Kaldewey jelentése, 1937. szeptember 20.

39 Idézi: *Tóth Krisztina: A szombathelyi egyházmegye története Grósz József egyházkormányzása idején (1936–1944)*. MTA–PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport–Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. (Collectanea Studiorum et Textuum, classis I, vol. 2) 207–208.

40 *Szekfű Gyula: Forradalom után*, Cserépfalvi, 1947 (reprint: Budapest, Gondolat Kiadó, 1983). 98.

ket csak akkor lehet és szabad megkeresztelni, ha ők maguk is akarják. Ez a mozgalom pedig – amennyire zavaros és érthetetlen programjából kiolvasható – nem kíván megkeresztelkedni. A nyilas mozgalommal szemben álló Pehm-féle mozgalmat nem hivatalosan tudomásul vettem; a kormányakciót pedig támogatom.”⁴¹ Bár ebben az állásfoglalásban szerepet játszott, hogy 1938 őszére a nyilas mozgalom helyzete meggyengült, és a kormány fellépése következtében Szálasi Ferenc börtönbe került, Serédi véleménye egyértelmű volt. A püspöki kar elnöke támogatta az egyházon belül, Pehm József (későbbi nevén Mindszenty József) vezetésével szervezett mozgalmat is, amely az 1938. április elején tartott budapesti papi értekezleten foglalt állást a politikai rendszer alkotmányos alapon való továbbfejlesztése mellett és a nyilasok ellen.⁴² Sajnálatos módon a hercegprímás véleménye nem került bele a hivatalos püspökkari jegyzőkönyvbe, de ami ennél fontosabb, a nyilvánosság előtt sem fejtette ki ilyen világosan a nyilasokat elítélő álláspontját.

A második világháború után az a vád érte az egyházat, hogy csak azért volt nyilasellenes, mert érdekei a papi vagyon és birtok, valamint a papság politikai befolyásának fenntartása tekintetében ellenkeztek a nemzetiszocialista mozgalom célkitűzéseivel.⁴³ A különböző nyilas pártok programjai, így a Pálffy Fidél által vezetettek is, tartalmazta az egyházi adóterhek rendezését, a földreformot, amely a nagybirtokot, így az egyházi birtokot is érintette, valamint az alsópapság érdekeinek védelmét, anyagi helyzetének rendezését, amely pedig az alsópapság és a főpapság szembeállítását jelentette.⁴⁴ A ténylegesen meglévő érdekellentéteken túl azonban léteztek ideológiai problémák is. Rotta nuncius 1937–38-ban írt jelentéseiben többször foglalkozott a nyilas mozgalommal, annak Szálasi vezette legerősebb pártjával. Egyértelműen veszélyesnek tartotta a nyilasokat, mint szélsőségeseket, akik nem csak durván antiszemiták, hanem az egyházat, közelebbről az egyházi nagybirtokokat is támadják. A nuncius kijelentette, hogy a nyilasok egyházpolitikai programja nem egyeztethető össze a katolikus tanítással, még ha több vezetőjük katolikusnak mondja is magát. A nyilaskeresztes ideológia alapja ugyanis a náci gondolkodásmód. Rotta úgy vélte, hogy komoly szociális reformokkal és az agrárkérdés megoldásával lehet hatékonyan megküzdeni ezzel az ideológiával.⁴⁵

NEMZETISZOCIALIZMUS ÉS KERESZTÉNYSÉG

A szakirodalom megállapítja, hogy Pálffy Fidél példa arra, hogy a keresztény elkötelezettség a gyakorlatban összeegyeztethető volt Magyarországon a nemzetiszocializmussal, sőt a szélsőjobboldal radikális társadalomátalakító törekvései a keresztény tanításból fakadó szociális érzékenységből eredhettek.⁴⁶ A magyar nemzetiszocializmus valóban

41 EPL Cat. D/c 3555/1938. (3875/1938. iratcsomó) Püspöki konferencia, 1938. X. 4. Elnöki jelentések (Serédi kézírásos fogalmazványa); A szöveg nem szerepel a püspöki konferencia hivatalos jegyzőkönyvében v.ö. A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. 2. kötet. Szerk. *Beke Margit*. Aurora, München–Budapest, 1992. 181–182.

42 *Csíky B.*: A magyarországi szélsőjobboldal i. m. 85–86.

43 *Hévízi J.*: i. m. 127: 395. jgyz.

44 *Paksa R.*: Magyar nemzetiszocialisták i. m. 100–101.; Magyarországi pártprogramok i. m. 268–273.; *Csíky B.*: A magyarországi szélsőjobboldal i. m. 86–87.

45 *Csíky B.*: A magyarországi szélsőjobboldal i. m. 83.

46 *Paksa R.*: Magyar nemzetiszocialisták i. m. 319.

sokféle forrásból táplálkozott, hatást gyakorolt rá a külföldi példák, a fasizmus, a náciizmus és a fajelmélet mellett a 19. század végi magyarországi antiszemita mozgalom, az agráriusok nézetei, az újpogány turanizmus, de a magyar politikai katolicizmus is, különösen a keresztényszocializmus, amely a zsidóellenességet az antiliberalizmussal és az antikapitalizmussal kapcsolta össze.⁴⁷ A nemzetiszocializmus és a kereszténység összeegyeztethetősége azonban csak a nemzetiszocialisták szubjektív nézőpontjából fogadható el, objektíve azonban nem volt igaz. A szociális érzékenység és a keresztény elköteleződés alapján egészen más politikai irányba is el lehetett jutni, ahogy ezt nem csak általában a korszak keresztény pártjai és politikusai bizonyítják, hanem konkrétan Pálffy Fidél öccsének, Pálffy Józsefnek a példája is, aki ugyanazzal a családi háttérrel indult. Fidél unokatestvére, Apor Vilmos püspök pedig az antiszemitizmussal szemben az üldözöttek, különösen a zsidóság mentésére mutatott példát.

A Szentszék álláspontja már a *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklika kiadása előtt egyértelmű volt a nemzetiszocializmus kérdésében. Pacelli bíboros államtitkár a német kormánynak küldött emlékeztetőjében 1934-ben így fogalmazott: „A rezsimek és az államnak az a fajta totalitása, mely az élet természetfeletti területére is ki kíván terjedni (...) valóban rettenetes (...) tévút a faji gondolat abszolutizálása és mindenekelőtt valáspótlékként való hirdetése is (...), aminek ártalmas gyümölcsei nem sokáig fognak várni magukra.”⁴⁸ Bár Pálffy Fidél elhatárolódott a német nemzetiszocializmus vallás- és egyházellenességétől, mégis sok szempontból követendőnek tartotta a német példát. A faji gondolat nála is megjelent a heves antiszemitizmuson keresztül, még ha történelmi okokból a magyar faj meghatározása problémát is okozott. A gróf együttműködött a Szálasi vezette nyilas irányzattal, majd vezető szerepet, miniszteri tárcát vállalt 1944-ben a totalitárius nyilas diktatúrában. Pápai kamarási kitüntetésétől 1935-ben csak azért nem fosztották meg, mert Rotta nuncius jó szándékú embernek tartotta, aki megjavulhat a megleckéztetéstől és elég neki, ha fenyegetik a büntetéssel.

47 Uo. 9–14.

48 Idézi: *Wolf, H.*: i. m. 238.

TÓTH TAMÁS

A KALOCSA-BÁCSI FŐEGYHÁZMEGYE MÁRTÍR PAPJAI 1944–1945-BEN

1. AZ 1944-ES ESEMÉNYEK TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYE

A 16–17. században, a török hódoltság idején, amikor a Magyar Királyság déli területei az Oszmán Birodalom részét képezték, teljesen megváltozott a terület etnikai és vallási összetétele. Az egykor magyarlakta területek elnéptelenedtek. Délről délszláv, főleg szerb ortodox lakosság költözött ide, azonban a terület összlakossága továbbra is csekély maradt. A vidék csak a törökök kiűzését követően kezdett feléledni, a 18. században.¹ A Habsburg Monarchia részét képező Magyar Királyságban ekkor kezdődtek azok a betelepítések, amelyek következményeként a terület gyors és hatékony gazdasági, kulturális és vallási fejlődésen ment keresztül. Egy olyan többnemzetiségű és többkulturájú társadalmi szerkezet jött itt létre, amely a régió erejét jelentette.

A 20. században azonban minden megváltozott. Az I. Világháborút (1914–1918) lezáró Trianoni Békeszerződés (1920) az országhatárokkal együtt az egyházmegyék határait is jelentősen befolyásolta. A békediktátum Szent Gellért püspök (1030–1046) egyházmegyéjét, az ősi Csanádi Egyházmegyét is három részre szakította. Legnagyobb részét, 160 plébániát (Bánát, más néven Bácság), és székhelyét, Temesvárt Romániához csatolták; a Bánát egy kisebb darabja azonban 67 plébániával az új Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia) része lett.² Az Egyházmegyének kis része, mindössze 33 plébánia maradt a Magyar Királyság területén Szeged szabad királyi várossal együtt. A Pécsi Egyházmegyének is csak kis része, 28 drávaszögi plébánia került a túloldalra, amely hamarosan, már 1922-ben a Diakovári (Đakovo) Egyházmegye (2008-tól érsekség) püspökének mint dél-baranyai apostoli kormányzónak az irányítása alá került.³ Dél-Baranya ma Horvátország része. A Szerbiában található, ma Vajdaságnak nevezett területen, a 20. századi határváltozások miatt szétszakított egyházmegyék közül a legjelentősebb az egykor az egész Bácskát magában foglaló, szintén ezeréves Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye, amelyet részletesebben is megvizsgálunk, és sorsának alakulásán keresztül mutatjuk be azokat a folyamatokat, amelyek ebben az időszakban itt játszódtak

1 Vö.: *Tóth Tamás*: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsek idején (1733–1784). Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM)–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány–Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL), Budapest–Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.)

2 Csanád Egyházmegye jubileumi évkönyve 1980. Szerk. Szilas József. Csanádi Egyházmegye, [Szeged], [1980]. 37.

3 Dél-Baranyai Apostoli Kormányzóság. Révai Új Lexikona. Főszerk. Kollega Tarsoly István. (=RÚL) 5. köt. Babits, Budapest, 2000. 287–288.

le. Az ősi érseki egyházmegye papjainak mintegy 50, egyház-szervezetének 60, híveinek 70%-a Szerb-Horvát-Szlovén királyságba került.⁴ 150 plébániájából és önálló lelkeségéből mindössze 60 maradt az anyaországban, 90 került a határ túloldalára.⁵ Az egyházmegye mintegy egymillió népességének 69%-a volt római katolikus, közülük 204000 maradt Magyarországon, 470000 került a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba.⁶ A Főegyházmegye legnagyobb települése, Szabadka szabad királyi város (ma az 1968-ban alapított Szabadkai Egyházmegye székvárosa) és több jelentős helység is a határon túlra került. A magyar katolikus hierarchiában második helyet elfoglaló kalocsa-bácsi érsek Főegyházmegyéje a megmaradt Magyarország legkisebb egyházmegyéje lett, ahol az ország katolikus lakosságának alig több mint 3 %-a élt.⁷ Kalocsa-Bács hagyományosan többnemzetiségű volt, legjelentősebb katolikus nemzetiségei a magyar, a német és a délszláv⁸ (*illyrica*) népcsoportok voltak. 1923-ban, a Bácsi Apostoli Kormányzóság megalapításakor, a magyar nyelvű plébániák aránya volt a legmagasabb.⁹

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye plébániáinak nyelvi összetétele 1923-ban

plébánia nyelve	arány
magyar	40%
német	14%
délszláv	1(-2)%
kétnyelvű	29%
háromnyelvű	16%

A terület nemzetiségi sokszínűsége a szétszakítás után is megmaradt a határ mindkét oldalán, még akkor is, ha a magyarok aránya a határ magyar oldalán jóval nagyobb lett, mint a jugoszláv oldalon. 1923-ban, a politikai instabilitás miatti néhány év kivárást követően, a Szentszék valamiképpen rendezni akarta az egyházi viszonyokat. Ekkor, 1923. február 15-én felállította a Bács(ka)i Apostoli Kormányzóságot (Adminisztratúrát),

4 Andor Lakatos: Fejezetek a Főegyházmegye 20 századi történetéből. 13, 16. A Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye Almanachja. Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye, Kalocsa, 2008. 13–47.

5 Status Personalis Archidioecesis Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1923. Árpád, Coloczae, 1923. A plébániák/lelkészségek ill. a lakosok száma attól függően változhat egy kicsit, hogy melyik évet ill. melyik kimutatást vesszük alapul. A fent jelzett adatok az 1923-as sematizmus alapján készültek, amely az utolsó közös kalocsa-bácsi sematizmus volt, a rövid ideig tartó visszatéréskor kiadott 1942-est kivéve.

6 Lakatos A.: i. m. 13–14; Az 1923-as sematizmus adatai szerint a Főegyházmegye területén (0,1 százalékra kerekítve) 69 % (674607 fő) római katolikus, 1,3 % (12889) görög katolikus hívő élt, az ortodoxok aránya 16 % (156665), az evangélikusoké 6,5 % (63927), a reformátusoké 4,8 % (46601), az izraelitáké 1,9 % (18635) volt. Egyéb: 0,4 % (3797). Ez összesen 977122 lakost jelentett. A Főegyházmegyének 287 papja, 36 kispapja és 35 kisseminaristája volt, valamint a területen 8 szerzetesrend működött 49 házban. Status Personalis i. m.; A katolikusok aránya valamivel az országos átlag felett, a protestánsoké valamivel az országos átlag alatt volt. Lakatos A.: i. m. 15.

7 Lakatos A.: i. m. 13.

8 A korabeli iratok nyelvzetéhez hasonlóan a „*délszláv*” (esetlegesen „*szláv*”) kifejezést használjuk mindazon délszláv (*illyrica*) népcsoportok jelölésére, amelyekről a szövegben szó van, amikor általános megnevezésről van szó, pontosítás nélkül (pl. horvátok, bunyevácok, sokácok értendő alatta).

9 Lakatos A.: i. m. 13.

és mind a kalocsai mind a bácsi részre egyelőre apostoli kormányzókat nevezett ki.¹⁰ Így lett a bácskai részek „*ad nutum Sanctae Sedis*”, azaz „*a Szentszék rendelkezésére álló*” kormányzója a pánszláv gondolkodású Budanovich Lajos (Lajčo Budanovič) szabadkai plébános (apostoli kormányzó 1923–1941 és 1946–1958, 1927-től címzetes püspök).

Jugoszlávia azonban olyan ország volt, amelynek népei történelmileg, kulturálisan és vallásilag sem tartoztak össze, így a II. Világháború (1939–1945) kitörését követően fel is bomlott (először): 1941. április 10-én Horvátország kikiáltotta függetlenségét, ezzel a magyar kormány, amelynek érdekében állt az I. Világháború után elvesztett területek visszaszerzése, Jugoszláviát megszüntnek tekintette. Másnap a magyar csapatok bevonultak a Délvidékre. Így 1941 tavaszán az egyházmegyék területe újra egyesülhetett. 11400 négyzetkilométer került vissza Magyarországhoz, amely azonban továbbra is többnemzetiségű volt.¹¹ A Bánát (a Nagybecskerekai Apostoli Kormányzóság területe) továbbra is Szerbia része maradt,¹² később német katonai német közigazgatás alá tartozott. A visszakertült területek lakosainak 36,6%-a ekkor magyar, 19% német és 16% szerb volt. A példaként részletesebben is vizsgált Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye területe is újra egyesült. 1941-es visszacsatoláskor 8712 km² került vissza az anyaegyházmegyéhez, 480568 katolikus hívővel.¹³ A területen 194483 ortodox, 95555 protestáns, 13562 zsidó vallású és 6187 „egyéb” élt. Összehasonlítva az 1923-as adatokkal:

A felekezetek megoszlása a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyében 1923-ban és 1941-ben

Felekezet/vallás	1923	1941
katolikus	687496	480568
ortodox	156665	94483
protestáns	110528	95555
zsidó	18635	13562
egyéb	3797	6187

Felmérték a közösségek nyelvi összetételét is. Két helyről nem érkezett adat; a többség magyar nyelvű plébánia volt, számításaik szerint 15 többnyelvű helyen voltak többségben a magyarok:

10 Vö.: Tóth Tamás: Ijjas és Budanovich. A Bácsi Apostoli Kormányzóság 1941–1944. Bácsország 48 (2009) 25–35.

11 Gizella Nemeth Papo–Adriano Papo: Ungheria. Dalle cospirazioni giacobine alla crisi del terzo millennio. Luglio Editore, Trieste, 2013. (Civiltà della Mitteleuropa. Collana di Studi e Documenti 9.) 289.

12 Délvidék. RÚL 5 (2000) 309–311.

13 Tóth T.: Ijjas és Budanovich i. m. 27.

A plébániák/lelkészségek nyelvi összetétele 1941-ben

plébánia nyelve	szám	plébánia nyelve	szám
magyar	41	magyar–szláv–német	0
német	23	német–szláv–magyar	1
szláv	6	szláv–német–magyar	4
magyar–német	2	szláv–magyar–német	5
német–magyar	5	német–magyar–szláv	0
magyar–szláv	10	szláv–német	2
szláv–magyar	6	német–szláv	0
magyar–német–szláv	1	szlovák	1

Angelo Rotta c. thébai érsek, apostoli nuncius (1930–1945; emberbaráti, zsidómentő tevékenységéért az egyik legnagyobb izraeli kitüntetést, a Világ Igaza címet is megkapta) hosszas tárgyalásokat követően XII. Pius pápa (1939–1958) tekintélyével, a Szentszék felhatalmazásával kiadott egy dekrétumot, amelyben 1941. június 1-ével Budanovich Lajost felmentette az „*ad nutum Sanctae Sedis*” apostoli kormányzói hivatalból, és ugyanezzel a hatállyal gróf Zichy Gyula kalocsa-bácsi érseket (1923/25–1942) nevezte ki ugyanebbe a joghatóságba. Budanovich Lajos a hadiszerencse fordulásával 1944. december 20-án visszavette a terület feletti joghatóságot, és azt 1958-ban bekövetkezett haláláig, azaz összesen mintegy 32 évig kormányozta. 1968. január 25-én, az egykori Bács vármegye és az ősi érsekség középkori védőszentjének, Szent Pálnak az ünnepén,¹⁴ a *Praeclarissima Pauli* bullával létrehozták a Szabadkai Egyházmegyét. A bánáti területen a Nagybeaskereki Egyházmegye csak 1988-ban jött létre, míg a Pécsi Egyházmegyéből kihalított terület lassan beintegrálódott Diakovár alá.

2. MÁRTÍR PAPOK

A vértanúk számát meglehetősen nehéz kideríteni, és a tisztogatásnak többféle indítéka volt. A kutatások mai állása szerint a Vajdaságban több tízezer embert mészároltak le, főként magyar, német és horvát nemzetiségű civileket. Több munka is napvilágot látott már a korra vonatkozóan, főleg magyar és német nyelven.¹⁵ Amikor a terület

14 A magyarországi Bács-Kiskun megye címerében a nagyobb részben a határ túloldalára került Bács vármegyére és védőszentjére emlékeztet Szent Pál alakja. A Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye jelenlegi védőszentje Szent István király, míg a Szabadkai Egyházmegye patrónusa Szent Pál.

15 Többek között: *Leopold Rohrbacher*: Ein Volk ausgelöscht. Die Ausrottung des Donauschwabentums in Jugoslawien in den Jahren von 1944 bis 1948. Salzburg, 1949.; *Elemér Homonnay*: Atrocities committed by Tito's Communist partisans in Occupied Southern Hungary. Council for Liberation of Southern Hungary, Cleveland, 1957.; *Wendelin Gruber*: In den Fängen des Roten Drachen. Zehn Jahre unter der Herrschaft Titos. Miriam, Jestetten, 1986.; *Benedikt Helmlinger*: In der Gewalt der Partisanen. Stuttgart, 1989.; *Cseres Tibor*: Vérbosszú a Bácskában. Magvető, Budapest, 1991.; *Matuska Márton*: A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte. Forum, Novi Sad, 1991.; *Matuska Márton*: Három mártírunk: Sörös Imre, Dupp Bálint, Nagy Győző, Életjel, Subotica, 2002.; Rémmuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról. Szerk. *Csorba*

1944 októberében jugoszláv ellenőrzés alá került, a Moszkvából éppen hazatért és ekkor a bánsági Versecen (Vršac) néhány napot eltöltő Josip Broz Tito (aki azután haláláig, 1980-ig vezette Jugoszláviát) utasítására bevezették éppen ezen a területen a rend fenntartása (*sic!*) érdekében a katonai közigazgatást, amelyet 1945. január 27-én szüntettek meg.¹⁶ Ennek leple alatt a jugoszláv kommunista pártvezetés, a Jugoszláv Népfel szabadító Antifasiszta Tanács (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, ANVOJ) utasítására a Népvédelmi Osztály (Odeljenje za Zaštitu Naroda, OZNA), azaz éppen Tito partizánjai etnikai alapú, minden tárgyalást nélkülöző, kollektív tisztogatást kezdtek, sokszor a szerb lakosság segítségével, és időnként még a határ magyar oldaláról is hurcoltak el embereket. Főként magyarok voltak az áldozatok, számukat nagyjából 20000 főre becsülik. Vannak olyan források is, amelyek 40000 áldozatról,¹⁷ vagy még többről beszélnek. A pontos számok máig ismeretlenek. Legtöbbjüket tömegsírokba temették el, ezek helyét aztán eltüntették, a tömeggyilkosságról évtizedekig tilos volt nyilvánosan beszélni. A vérbosszúhoz hozzájárult az is, hogy a magyar katonai hadvezetés 1942 elején a Feketealmy-Czeydner Ferenc (1890–1946) altábornagyba vetett bizalommal igen komoly hibát követett el, amely vérengzésbe torkollott:¹⁸ Csúrog (Čurug) és Zsablya (Žabalj) környékén működött egy 40–50 fős szerb kommunista partizán osztag, amely 1942. január 4-én tűzpárbajba keveredett egy magyar járőr osztaggal. Az összecsapás mindkét részről halálos áldozatokkal járt. Másnap a térségben állomásozó honvéd, határvadász és csendőralakulatokat Feketealmy-Czeydner egységes irányítása alá rendelték. Szombathelyi Ferenc (1887–1946) vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke (1941–1944) razziaát rendelt el. Zsablyán a legszélsőségesebb becslések szerint ezer embert végeztek ki, valószínűleg ennél kevesebbet. Feketealmy-Czeydner altábornagy hamis jelentésének köszönhetően a vezérkar és a minisztertanács engedélyével január 20-án Újvidéket is körülfalták, minden kapcsolatot elváltak a külvilággal, még a főispán és a polgármester telefonvonalát is. Másnap razziaát tartottak, átkutatták a várost, és akinek nem találták rendben az iratait, azt egy minden törvényes alapot nélkülöző vész-törvényszék elé állították, majd a Duna-parton kivégezték és a holttestét a folyóba vágott lékbe dobták. A kivégzésekben egy német szakasz is segédkezett. Szombathelyi vezérezredes 23-án szerzett tudomást a kivégzésekről, és azonnal elrendelte a leállításukat. Feketealmy-Czeydner altábornagy azonban csak két nap múlva engedelmeskedett a

Béla–Matuska Márton–Ribár Béla. Atlantis, Újvidék, 2004.; A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág, Budapest, 2004.; A. Sajti Enikő: Büntudat és győztes fölény: Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok. SZTE Törttud. Doktori Iskola, Szeged, 2010.; Gutai István: Földönfutók, hontalanok. Menekülés Bácskából 1944/45. Keskenyúton, Budapest, 2013.; Ötvenezer magyar vértanú. Tudósítás a jugoszláviai magyar Holocaustról 1944–1992. Szerk. Kubinyi Ferenc. Argos, Budapest, 1993.; Cirkl Zsuzsa–Fuderer László: Bácskai golgota. A vallásüldözés áldozatai. Logos, Tóthfalu, 1998.; Stéphane Courtois–Nicolas Werth–Jean-Louis Panné–Karel Barlosek–Jean-Louis Margolin–Andrzej Paczkowski: A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás. Nagyvilág, Budapest, 2000.; Mészáros Sándor: Holtta nyilvánítva. Délvidéki fátum 1944–1945. 1. köt. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995.; Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine [Horvát mártírok és áldozatok a kommunista uralom idején]. Glas Koncila, Zagreb, 2013.; Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont. <http://konfliktuskutato.hu> [hozzáférés: 2015. október 19.]; Magyar tragédia, Délvidék 1944–1945. <http://www.delvidekitragedia.hu/bevezetes.html> [hozzáférés: 2015. október 19.]; Keskenyúton. Délvidéki tragédiánk 1944–45. <http://keskenyut.hu> [hozzáférés: 2015. október 19.].

16 Délvidéki atrocitások. RÚL 5 (2000) 311–313.

17 Délvidéki razzia. 315. RÚL 5 (2000) 314–315.; Matuska M.: A megtorlás napjai i.m. 125.

18 Délvidéki razzia i.m. 314–315.; Vö. még: Cseres Tibor: Hideg napok. 6. kiad. Magvető, Budapest 2005.

parancsnak, miután Óbecsén (Bečej) és Szenttamáson (Srbobran) is razziát tartottak. Budapesten az eset nagy felháborodást okozott a politikusok körében, és Szombathelyi vezérkari főnök is elrendelte az ügy kivizsgálását. Feketehalmy-Czeydner altábornagy, az újvidéki kivégzéseket irányító Grassy József vezérkari ezredes (1894–1946) és tisztársai szabadlábbon védekezhettek, mivel abban az időben elképzelhetetlen volt, hogy egy tiszt elmeneküljön a felelősségre vonás alól. Ők azonban német segítséggel később a Harmadik Birodalomba szöktek. Feketehalmy-Czeydnerről sokat elmond az, hogy belépett az SS-be, és az ott valaha szolgált legmagasabb rangú külföldiként Obergruppenführer rangig jutott.¹⁹ A főbűnösöket – de velük együtt ugyanúgy a vérengzést éppenséggel leállító, és az 1989-es rendszerváltást követően fel is mentett Szombathelyi vezérezredest – kiadták Titónak, aki 1946-ban kivégeztette őket. A korabeli források alapján az 1942-es vérengzésnek összesen 3340 áldozata volt, túlnyomó többségben szerbek.

Tito szerb partizánjai ezt a rémtettet 1944 végén és 1945 elején többszörösen torolták meg, hiszen tízezrek haltak meg vagy váltak földönfutóvá. Sok embert elűztek otthonukról, néhány falu egész lakosságát. A szerb parlament eddig csupán a három kollektíven bűnösnek nyilvánított település, Csúrog, Zsablya és Mozsor (Mošorin) ekkor likvidált lakóinak ártatlanságát ismerte el, mégpedig csak 2014-ben, és akkor sem visszamenőleges hatállyal. Jugoszlávia egykor a Magyar Királysághoz tartozó területén (Horvátország nélkül) majd negyven katolikus papról, ezen túl néhány protestáns lelképásztorról tudunk, akik ennek a vérengzésnek váltak áldozatává.

Legtöbbjük a Vajdaságon belül a Bácskába, vagyis Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye érsekéhez tartozott, aki a változások közeledtével arra buzdította papjait, hogy maradjanak híveik mellett. Ők: (1) Berger Antal, (2) Dupp Bálint, (3) Haug Antal, (4) Köves István, (5) Novotny József, (6) Petrányi Ferenc, (7) Plank Ferenc, (8) Szabó Dénes, (9) Takács Ferenc, (10) Unterreiner Károly, (11) Varga Lajos, (12) Virág István, (13) Weinert Péter, (14) Werner Mihály, továbbá (15) Dobler Antal, (16) Kopping Gáspár, (17) Kopping Jakab, (18) Müller Péter, (19) Scherer Lőrinc, (20) Schmidt József, valamint ide kell sorolnunk (21) Böszörményi Mihály görögkatolikus lelkészt, (22) Gencel Pált, aki 1941-ben a Diakovári Egyházmegyébe távozott, és (23) Schön Jakab papnövendéket is.²⁰ De nem ők voltak az egyetlenek, akik Jugoszlávia egykor a Magyar Királysághoz tartozó területén szerb partizánok keze által lelték halálukat. Még mindig a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye területén, Újvidéken halt meg (24) Kovács Kristóf és (25) Körösztyos Krizosztom ferences, akiknek boldoggá avatási eljárásuk már elkezdődött.²¹ A források ismerik (26) Michael

19 A kamenyec-podolszkiji deportálás és az újvidéki mészárlás. http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=2_2_3 [hozzáférés: 2015. október 19.]

20 Leopold Rohrbacher könyve alapján Hetényi Varga Károly, valamint Matuska Márton is említik egy visszaemlékezésre alapozva Müller-Mészáros István újpalánkai (ma Bačka Palanka része) plébánost, akit szintén elhurcoltak, és közelebről nem ismert módon megölték. Az áldozatot közelebről ők sem tudták azonosítani. Tény, hogy a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyének sem Újpalánkán, sem másutt nem volt ilyen nevű papja. Feltételezésünk szerint vagy az emberi emlékezet játéka keverhette őt valaki mással, és valójában nem volt ilyen nevű pap vértanú, vagy egy eddig közelebről nem ismert, máshonnan érkezett, és éppen ott tartózkodó papról van szó.; Hetényi Varga ide sorolja Gulyás Károly tiszakálmánfalvi (Budisava) plébánost, (*Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában.* 2. köt. Lämpás, Abaliget, 1994. 64–65.), ő azonban 1963-ban halt meg. Vö.: *Galambos László: A múlt, a jelen és a jövő szorításában.* Budiszava/Tiszakálmánfa története 1884–2014. Forum, Újvidék, 2014.

21 Vö.: *Szántó Konrád: A meggyilkolt katolikus papok kálváriája.* Mécses, Miskolc, 1991.; *Kamarás Mihály: Újvidéki rendházunk alapításának és 1942–1945 közötti működésének rövid története.* Ferences Klerikát, Budapest, 1999. (Magyar Umbria ferences füzetek 17.)

Weidner svájci vagy német származású kapucinust is, akit szintén Újvidéken tartóztattak le, majd eltűnt.²² A Csanádi Egyházmegye Jugoszláviához került részéből, a Nagybecskereki Apostoli Kormányzóság, ma Nagybecskereki Egyházmegye területéről (27) Ádám Antal szenthuberti (Sveti Hubert) plébános, (28) Brunet Ferenc németcsernyei, mai magyar nevén szerbcsernyei (Srpska Crnja) plébános, (29) Eck György volt Szécsenfalvi (Dužine) káplán, (30) Knapp József galagonyási (Glogonj) plébános, (31) Kornauth József nagygáji (Veliki Gaj) plébániai kormányzó, (32) Rothen Mihály Nagyikindán (Kikinda) élő lelkész, (33) Schäfer Vilmos csőszteleki (Čestereg) plébános, (34) Steigerwald Ádám nagytőszegi (Novi Kozarci része) (35) Varga András tóbai (Toba) plébános, (36) Wéber Péter nagykárolyfalvi (Banatski Karlovac) esperesplébános haltak erőszakos halált.²³ A Pécsi Egyházmegye Jugoszláviához került részéből, az Észak-szerémi és Dél-baranyai Apostoli Kormányzóság, ma a Horvátországban lévő Diakovár-Eszéki (Đakovo-Osijek) Főegyházmege területéről (37) Klein Tivadar pélmonostori (Beli Manastir, Horvátország) plébános.²⁴ A lista még tovább bővíthető, pontosítható, hiszen az ez irányú kutatásokat a legutóbbi időkig nehezen lehetett szabadon végezni. Jelen tanulmányban a bácskai papok konkrét vértanúságának bemutatásán keresztül szeretnénk bemutatni a történeteket, a papok sorsán túl megismertetni az ott élő emberek szenvedéseit és a titói kommunizmus logikáját.

A kunbajai születésű Berger Antal 1884-ben látta meg a napvilágot.²⁵ Őt még a Kalocsa-Bácsi Főegyházmege ősi székhelyen, Kalocsán szentelték pappá 1909-ben, és 1917 óta szolgált Tavankúton (Tavankut), így az Osztrák–Magyar Monarchia bukását és a Szerb–Horvát–Szlóven Királysághoz csatolást is itt élte meg. Sváb ember volt, politikával nem foglalkozott, de a szlávok (bunyevacok) nem kedvelték, bár a kedvükért megtanult a nyelvről.²⁶ 1944 őszén figyelmeztették, hogy meneküljön el, de úgy érezte, tiszta a lelkiismerete, és maradt. A partizánok a plébániáról vitték el, majd valószínűleg Szabadkán végezték ki.

Dupp Bálint 1923 óta Csúrog plébánosa volt. 1883-ban született Dunabölkényben (Mladenovo).²⁷ A szülőfaluja túlnyomóan németajkú település volt. Még őt is Kalocsán szentelték, 1906-ban. Művelt, az igazság mellett kiálló, jó szervező és adakozó természetű ember volt.²⁸ Csúrog lakosságának (1942-ben 11229 fő) többsége szerb ortodox volt (7801 fő), a magyarok kisebbségben voltak (3300 fő). Ennek megfelelően a magyar katonák 1941-es bevonulásának a szerbek nem örültek, ez akkor lövöldözéshez is vezetett. Dupp prédikációiban ekkor is elítélte az erőszakot, valamint a szerbeket is

22 *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában, 2. köt. Lámpás, Abaliget, 2002. 413–414. Bár Hetényi Varga szerint a szerémségi India (Indija) faluban hunyt el, Matuska Márton kiegészítése szerint, akinek ezúton is köszönetet mondok a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségéért, ő valójában eltűnt, Indiában a ferences Kovács Kristófot ölték meg.

23 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 174, 188–189, 194, 234–235, 290–291, 299–301, 314–315, 322–323. Sokan ide sorolják Hoffmann Leó történészt is, akit 1934-ben örökre eltiltottak a papi szolgálattól. Ő még a szerbek bejövetele előtt, 1944. augusztus 18-án hunyt el. Uo. 212.

24 Matuska Márton szíves közlése. Egyes források Friedrich Géza baranyavári (Branjin Vrh, Horvátország) plébánost is ide sorolják, ő azonban nem ekkor halt meg.

25 Schematismus cleri archidioecesis Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1942. Kalocsai Érseki Hatóság, Coloczae (Kalocsa), [1942]. 246.

26 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 30–31.; *Ehmann Imre*: Nyugat- és dél-bácskai papi sorsok 1944/45-ben. 183–184. Rémlarom Délvidéken i. m. 183–190.

27 Schematismus 1942 i. m. 252.

28 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 39–40.; *Matuska M.*: Három mártírunk i. m. 97–135.; *Matuska M.*: A megtorlás napjai i. m. 195–214.

védte, ami konfliktusokhoz vezetett. Feljelentették a hatóságoknál, de főpásztorra kiállt mellette. Az 1942-es razzia során a szerb pópát vádolták meg a magyar katonák, akinek a fia partizán volt, a lánya pedig virágcsokorba rejtett pisztollyal támadt a parancsnokra. Dupp plébános a falu színe előtt mindent megtett a pápa megmentése érdekében, azonban nem járt sikerrel. Elküldték a szomszéd helységbe, ahol megállapodott a hatósággal, azonban mire visszatért, az ítéletet már végre is hajtották. 1944 októberében a szerbek, akik nem felejtették el az 1942-es eseményeket, véres bosszút követeltek. A magyarokat kollektíven bűnösnek nyilvánították, sokakat meggyilkoltak közülük, a maradékot majdnem kivétel nélkül elűzték. Bár a helyi szerbek, akik emlékeztek arra, hogy a katolikus plébános védeni próbálta az ortodox pópát, védték Dupp Bálintot, végül a pápa partizán örnagy fiának parancsára a szemet szemért, fogat fogért elv alapján a templom oldalában föbe lötték. A katolikus templomot is néhány év múlva lerombolták.

Haug Antal csonoplyai (Čonoplja) plébániai kormányzó Szenttamáson született 1890-ben.²⁹ 1913-ban Kalocsán részesült a papszentelés szentségében. Csonoplyán, egy háromnyelvű katolikus faluban 1930-tól működött. 1944 őszén a német nemzetiségű lakosságot rögtön elhurcolták Zomborba, egy olyan táborba, ahol néhány hónappal korábban a deportálásra szánt zsidó lakosságot gyűjtötték a magyar nyilasok és megszálló németek.³⁰ 1945 tavaszán Haug Antalt is letartóztatták és Szávaszentdemeterre (Sremska Mitrovica), az egyik legkegyetlenebb táborba hurcolták. Egyes források szerint agyonverték, más források szerint halálra éhezettették. 1945. július 15-én halt meg.

Köves István Baján született 1898-ban. Kalocsán szentelték pappá 1922-ben,³¹ majd 1941-ig a békeszerződés utáni Magyar Királyság területén szolgált. A határváltozásokat követően helyezték Mozsorra helyettes plébánosi minőségben. 1944 őszén a visszavonuló magyar honvédséggel ő is elmenekült.³² Van olyan vélemény, amely szerint Köves szégyenletes életet élt Mozsoron, mivel gazdag szerb és zsidó családokat jelentetett fel, akiknek értékeit ő kaparintotta meg. Jánosalmán rejtőzködött, de a partizánok utánamentek, visszahurcolták és bosszút álltak rajta. Megkínózták, és mielőtt megölték, bevallotta, hogy a kincseket az oltár alatt rejtette el. Mások azonban, köztük szemtanúk nem így emlékeznek, és a kincsek, amiket elrejtett az oltár előtti lépcsők alatt, csupán a templom liturgikus tárgyai voltak.³³ Köves atyát az oltár előtt élve megsütötték. Az itt élő magyarság is sokat szenvedett: hatvankilenc férfit öltek meg válogatott kínzásokkal (körülméletépés, hereszétverés, hasfelmetszés), a többieket elűzték. A szerbek később a templomot és a temetőt is földig rombolták.

Novotny József a boszniai Varesben (Vareš) született 1908-ban; 1934-ben Szabadkán szentelték fel,³⁴ és 1944-ben csak 36 éves volt, amikor palonai (Plavna) káplánként megölték.³⁵ Novemberben elvitték a szerb partizánok, Bácsra (Bač) a község házára vették kihallgatásra. Néhány nap múlva újra megjelentek a plébánián, és azt állítva, hogy megszökött, házkutatást tartottak. Az igazság azonban az volt, hogy a község háza pincéjében halálra kínozták, holttestére később akadtak rá a hívei az erdőben.

29 Schematismus 1942 i. m. 259.

30 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 70.; *Ehmann I.*: Nyugat- és dél-bácskai i. m. 184–185.

31 Schematismus 1942 i. m. 269.

32 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 90–91.; *Ehmann I.*: Nyugat- és dél-bácskai i. m. 187–189.

33 Matuska Márton szíves közlése, akinek 2005. július 6-án özvegy Majláth Ferencné nyilatkozott, aki a történet idején 15 éves volt, a harangozó lányaként gyakran apját is helyettesítette.

34 Schematismus 1942 i. m. 279.

35 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 116–117.

Petrányi Ferenc óbecsei apátplébános 1944. október 14-én halt meg.³⁶ A bajai származású, 1879-ben született pap 1918, az I. Világháború vége óta szolgált Óbecsén.³⁷ Még őt is az ősi, ezeréves érseki székesegyházban szentelték pappá 1902-ben. 1931-ben *Pro Ecclesia et Pontifice* érdeméremmel is kitüntették. A középkori eredetű, 18 ezres város lakosságának többsége, 12 ezren vallották magukat magyarnak 1941-ben, amikor a Délvidékkel együtt a település is visszatért Magyarországhoz. A plébános hálaadó misét, Te Deumot tartott ebből az alkalomból, valamint részt vett a magyar nemzeti ünnepeken. Más bűne nem volt. 1944-ben nem akart elmenekülni, mivel a híveivel akart maradni. Már október 9-én letartóztatták, azzal gúnyolták, hogy kérje Istent, szabadítsa meg. Ütötték, verték. Amikor már nem tudott felkelni sem, két partizánnal azzal szórakozott, hogy egy asztalról ugráltak a földön fekvő papra. Szemtanúk szerint négykézláb vánszorongott vissza cellájába a kihallgatás után, kezében tartva kilógó beleit. Végül a partizánok egyszerűen kidobták az emeleti ablakból, de azt állították, hogy kiugrott.

Plank Ferenc ósziváci (Sivac) plébániai kormányzó Tolnán született 1885-ben, 1910-ben Kalocsán részesült a papszentelés kegyelmeiben.³⁸ 1933-tól szolgált Ószivácon. 1944 őszén úgy döntött, a visszavonuló magyar csapatokkal tart, de később szeretett volna visszatérni híveivel.³⁹ Ezért sem ment a bentebb fekvő, ma is Magyarországon fekvő szülőfaluja, hanem csak a Duna túloldalára, az akkor még szintén Magyarországhoz tartozó Kiskőszegre (Batina, Horvátország) ment a rokonaihoz. Egyes feljegyzések szerint az itt zajló véres ütközet után ölték meg a szerbek statáriális módon mint nem helybeli, ezért gyanús alakot, több más visszaemlékezés szerint azonban Zomborban végeztek vele, miután megkínózták. Van, aki szerint „csak” jelentkeznie kellett a helyi szerb hatóságoknál, azután tűnt el, többek szerint azonban odahurcolták, megkínózták, így égő parázson kellett naponta futnia, mielőtt megölték volna. A tanúk szerint hitében akarták megtörni, azzal a gúnyos megjegyzéssel, hogy „*Na, most segítsen rajtad a te Jézus Krisztusod!*” Halála 1945 februárjára tehető.

Szabó Dénes Tóthfalusi (Totovo Selo) plébános 1893-ban született Horgoson (Horgoš).⁴⁰ Még őt is Kalocsán szentelték pappá, mégpedig a háború alatt, 1916-ban, majd a határok meghúzásakor éppen a jugoszláv területen szolgált. 1929-ben került Tóthfaluba, ahol 1933-tól volt plébános. 1944 novemberében a partizánok őt is elvitték.⁴¹ Magyar volt, egy szerb család jelentette fel azzal a váddal, hogy a félkatonai ifjúsági szervezet tagjait, a levéntéket szentmisére kötelezte, mások szerint az volt a vád, hogy örült a magyarok 1941-es bevonulásának. Jó lelkipásztorként, szónokként emlékeznek rá, a szerbeknek is védelmére kelt az 1941 és 1944 közötti időszakban. A feljegyzések szerint Magyarkanizsára (Kanjiža) vitték, ahol rettenetesen megkínózták: combjából keresztet hasítottak, a sebet ecettel és sóval kenték. Hasát felvágták, nemi szervét megcsonkították. Egy rabtársa hasonlata szerint annyit szenvedett, mint Krisztus a kereszten. Végül egy beszámoló szerint egy kocsihoz kötözték, és addig vonszolták, míg meg nem halt, majd a halott testet feldarabolták. 1945 tavaszán, amikor a fagyok végeztével felengedett

36 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 119–120.; *Tari János*: Ha minden inog, marad a hit. A római katolikus egyház papi veszteségei. 174–177. Rémmuralom a Délvidéken i. m. 169–182.; *Matuska M.*: A megtorlás napjai i. m. 179–187.

37 Schematismus 1942 i. m. 281.

38 Schematismus 1942 i. m. 282.

39 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 121–122.; *Ehmann I.*: Nyugat- és dél-bácskai i. m. 185–186.

40 Schematismus 1942 i. m. 289.

41 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 135.; *Tari J.*: Ha minden inog i. m. 170–172.

a föld, akkor az övével együtt sok holttestet találtak meg a hanyag elföldelésnek köszönhetően a Tisza partján, amelyeket állatok kapartak ki. Magyarkanizsán azokban a hetekben egyes feltételezések szerint háromszáz embert öltek meg.

Takács Ferenc, dr., pápai kamarás, péterrévei (Bačko Petrovo Selo) plébános Akasztón látta meg a napvilágot 1894-ben,⁴² amely a mai Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmege része. Az 1918-as kalocsai papszentelést követően a határváltás a túloldalon találja őt is. 1936-ban került Péterrévére, ahová 1940-ben kap plébánosi kinevezést, majd az újabb határváltozást követően 1942-ben a budapesti országgyűlésben képviselő lett. Még a magyarok 1941-es bevonulása alkalmával egy szerb orvlövész tűzharc áldozata lett, ami 1944 őszén bosszúra serkentette a visszatérő szerb fegyvereseket.⁴³ A közeli településen, Óbecsén tartózkodott, amikor elfogták, két hétig kínozták, majd egy kocsni után kötve Péterrévére hurcolták, és a szolidáris szeretet szentjének, Árpádházi Szent Erzsébetnek az ünnepén, november 19-én a mise után nyilvánosan kivégezték. Egy árokba temethette csak el a temetőcsősz.

Unterreiner Károly 1897-ben született a szomorú sorsú Szentfülöpön,⁴⁴ mai, megváltoztatott nevén Bački Gračac, amelynek még a templomát is lerombolták később. Őt az 1920-as határváltás kispapként a magyar oldalon találta, 1921-en Kalocsán pappá szentelték, de az 1941-es újabb határváltást követően Palánkán (Bačka Palanka) találjuk, ahol hittanár volt. Képességei, szolgálata elismeréseként pápai kápláni címet is kapott még 1929-ben. A magyarok 1941-es bevonulását követően Nemzetvédelmi Keresztet kapott, ráadásul német neve is volt, így 1944. október végén majd száz más helybeli némettel együtt őt is elfogták, és kegyetlenül megkínozták.⁴⁵ A megkínzottak üvöltését a rádió zajával igyekeztek elnyomni a szerbek. Más visszaemlékezők, egykori hívei szerint őt 27-én hurcolták el. A kínzásban és abban, hogy október 27-én az erdőben lőtték le őket, megegyeznek a visszaemlékezések.

Varga Lajos moholi (Mol) plébános szegedi származású volt, ott született 1891-ben.⁴⁶ Őt éppen nagy háborút kirobbantó szarajevói merénylet napján szentelték pappá Kalocsán. A világháború végén, 1918-ban helyezték Óbecsére, így a határváltozáskor az új délszláv államba került ő is. 1929-ben került Moholra, ahol egy évvel később plébánosi kinevezést kapott. 1944 októberében több száz társához hasonlóan őt is elfogták.⁴⁷ Körmeit letépkedték, össze-vissza verték. A halála előtt még odaengedték hozzá ugyan az édesanyját, de nem sokkal utána megölték a papot.

Virág István horgosi apátplébános szabadkai származású volt.⁴⁸ Ő volt a legidősebb a vértanúhalált halt papok közül, mivel 1861-ben, még az Osztrák-Magyar Monarchia megalakulása előtt született. 1884-ben Kalocsán szentelték, 1908 óta szolgált a magyarlakta Horgoson. Mindig magyarnak tartotta magát, 1920 és 1941 között volt, hogy fogóságba is került.⁴⁹ 1944. október 10-én foglalták el az oroszok a falut, amelyet feldúltak,

42 Schematismus 1942 i. m. 292.

43 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 145.; *Tari J.*: Ha minden inog i. m. 172–174.; *Matuska M.*: A megtorlás napjai i. m. 170–178.

44 Schematismus 1942 i. m. 298.

45 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 154–155.; *Ehmann I.*: Nyugat- és dél-bácskai i. m. 189–190.

46 Schematismus 1942 i. m. 299.

47 Schematismus 1942 i. m. 299.; *Tari J.*: Ha minden inog i. m. 178–179.

48 Schematismus 1942 i. m. 300.

49 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 159–160.; *Tari J.*: Ha minden inog i. m. 180–182.; *Matuska M.*: A megtorlás napjai i. m. 98–101.

a templommal együtt. A vád ellene az volt, hogy a magyar honvédeknek tartott tábori misét. November 20-án este elvitték kihallgatásra, aztán soha többet nem látták élve. Mintegy hatvan falubelivel együtt elfogták, megkínózták és kivégezték, a saját sirjukat is ők áshatták meg. Mindez a Szabadka felé vezető út mentén történt, ahol most a híres horgosi csárda áll. 84 éves, köztiszteletnek örvendő ember volt, aki megbocsátott kivégzőinek, a helyiek szerint halálakor csodálatos fény borította el, egy nagy fényes kereszt jelent meg, amelyben eltűnt a plébános alakja.

Weinert Péter címzetes prépost, palánkai plébános 1874-ben született Csonoplyán.⁵⁰ 1897-es kalocsai papszentelését követően ő is több helyen szolgált, majd 1919-ben került Palánkára. 1945 tavaszán betegsége ellenére őt is elhurcolták, és lágerbe vitték Újvidékre.⁵¹ Az evangéliumhoz híven más radikális eszmékhez hasonlóan a nemzetiszocializmust is ellenezte, mégis annak vádjával került a kollektív bűnösség elve alapján a túlzásfolt táborba, hiszen német nemzetiségű volt. 1945. június 29-én halt meg embertelen körülmények között.

Werner Mihály címzetes apát, martonosi (Martonoš) plébános bácsszentiváni (Prigrevica), itt született 1883-ban.⁵² Kalocsán szentelték 1906-ban. Több, itt felsorolt paphoz hasonlóan ő is német származású volt. 1924-ben került a magyar nemzetiségű faluba, Martonosra. 1941-ben a jugoszláv hatóságok túszként magukkal hurcolták, és nem bántak vele túl kíméletesen.⁵³ Szabadulása után fogva tartóit kulturálatlan embereknek nevezte, amit a szerbek nem felejtettek le neki. 1944 novemberében elhurcolták, és megkínózták: össze-vissza verték, egy visszaemlékezés szerint nemi szervét harapófogóval kínozták. Mások azt emelik ki, hogy már akkor betört a feje, amikor lelőtték a pincébe, ahol fogva tartották, majd a kínzás részeként has magasságában felvágták az oldalát, mint egy-egy zakósebet, és abba kellett tennie a kezét. 12-én teherautóra szállították és több társával együtt kivégezték nem messze, a Tisza partján, amit Csurgónak hívnak.⁵⁴ A kivégzettek némelyikét élve temették el, mivel a golyó nem mindenkinél volt halálos.

Dobler Antal nem közvetlenül 1944 őszének áldozata, de halála mindenképpen összefonódott ezekkel az eseményekkel, ezért ide kell sorolnunk. Vaskúton született 1891-ben. Pappá 1915-ben szentelték Kalocsán.⁵⁵ 1937-ben került a német nemzetiségű, pár ezer lakosú faluba, Gádorra (Gakovo), ahol 1941-től volt helyettes plébános. A partizánok 1944-ben megsemmisítő tábor alakítottak ki a faluból, ahová a németajkú, jobbára ártatlan lakosságot szedték össze.⁵⁶ Dobler Antal a híveivel maradt. 1945 nyarán 21 ezer, 1946 tavaszán 27 ezer főt zsúfoltak itt össze embertelen körülmények között. Élelmet nem adtak nekik, így sokan közülük éhen haltak, mások más kegyetlenség áldozatává lettek. 1946. január 9-én halt meg.

Kopping Gáspár temerini (Temerin) plébános 1888-ban született Csonoplyán. 1912-ben Kalocsán szentelték.⁵⁷ Temerinben 1921 óta szolgált. 1944 őszén a szerbek magyar híveinek egy részét lemészárolták, őt másokkal együtt kényszermunkára hurcolták.⁵⁸

50 Schematismus 1942 i. m. 301.

51 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 166–167.

52 Schematismus 1942 i. m. 301.

53 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 168–169.; *Tari J.*: Ha minden inog i. m. 179–180.

54 Nem tévesztendő össze Csürog/Čurug helységgel. Vö.: *Tari J.*: Ha minden inog i. m. 179–180.

55 Schematismus 1942 i. m. 251–252.

56 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 38.

57 Schematismus 1942 i. m. 267.

58 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 86–87, 165.

Nem itt halt meg, hanem szabadulása után Temerinben 1950-ben, mégis halálát összefüggésbe hozhatjuk az 1944-es eseményekkel, ezért ide soroljuk őt is.

A szintén csonoplyai, 1872-es születésű Kopping Jakab, akit külföldi tanulmányait követően 1894-ben Brixenben szenteltek a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegeye számára,⁵⁹ 1912-től volt őrszállási (Stanišić) plébános. A falu lakói akkor főleg német és magyar nemzetiségűek voltak még. Káplánjával együtt rendszeresen gyűjtöttek és juttattak élelmet az állomáshelyén lévő gyűjtőtábor lakóinak.⁶⁰ Becslések szerint ezzel százak életét mentették meg. Mindkettőjüket letartóztatták, mivel a partizánok a foglyokat ki akarták éheztetni. A káplánnak sikerült később megszöknie. A plébános 1949-ben halt meg állomáshelyén, azonban halálára biztosan hatással voltak a háborúvégi események.

Az 1881-ben a Tolna vármegyében fekvő, németajkú településen, Szakadátón született Müller Péter, akit 1908-ban szintén Kalocsán szenteltek fel.⁶¹ Szentfülöpi plébános volt, aki ugyan a háború után több évvel, 1951-ben hunyt el, de halála vélhetően összefüggésben áll azokkal a szenvedésekkel is, amelyeket a II. Világháború végén kellett elszenvednie, így ide soroljuk őt is. 1923 óta szolgált Szentfülöpön, akkori szerb nevén Filipovón. A falu – mint annyi más település ezen a vidéken – a török korban néptelenedett el, majd a 18. században érkeztek ide németajkú („dunai sváb”) telepesek. A falu példás katolikus település volt, 1944 októberében a lakosok semmilyen okát nem látták annak, hogy elmeneküljenek a közeledő oroszok és szerbek elől.⁶² November 21-én a szerbek a négy és fél ezer lakosú Szentfülöpön több mint kétszáz, 16 és 60 év között férfit szedtek össze, és a közeli erdőben legyilkolták őket. Karácsonykor ismét több mint kétszáz lakost, főként férfiakat hurcoltak el a Szovjetunióba kényszermunkára. 1945 Nagyszombatján azután a falu maradékát összeterelték, és a gádori koncentrációs táborba vitték, ahol nagyon sokan meghaltak közülük. Müller Péter plébános és hívei közül egy csekély létszámú csoport a faluban maradt. Igyekezett hívein segíteni, igen kevés sikerrel. Az eseményeket és az elhurcoltak, meggyilkoltak neveit is gondosan feljegyezte. 1945 szeptemberében jelentek meg az első szerb telepesek, és hasztalanul próbálták rávenni a plébánost a távozásra. 1948. július 3-án reggel négy partizán jelent meg a plébánián, házkutatást tartottak, és a feljegyzéseket is megtalálták. Németország számára végzett kémtevékenységgel vádolták meg. Három év kényszermunkára ítélték, amit engesztelésül ajánlott fel el a történetekért. Egy szerbiai kőbányában dolgoztatták a hatvanöt éves papot. Társaihoz hasonlóan ő is kevés ételt kapott a munkához. 1949 nyarán egy köszilánk ment a szemébe, amit nem engedtek időben ellátni, így a bal szemére megvakult. Végül büntetésének lejárta előtt, 1950. március 1-én hazaengedték, de faluját nem hagyhatta el. Egyre betegbb lett, de halála előtt három hétig minden nap átment a templomba, és misézett az ott maradt maroknyi embernek. 1951. október 18-án halt meg. Ő volt az utolsó szentfülöpi plébános. A falut ma szerbek lakják, új nevet kapott, a katolikus templomot lebontották.⁶³

Scherer Lőrinc cservenkai (Crvenka) plébániai kormányzó, 1912-ben született az akkor még a Magyar Királysághoz tartozó Kúlán (Kula), de már a Bácsi Apostoli Kormányzóság papjaként szentelődött ausztriai és zágrábi tanulmányait követően, 1936-ban

59 Schematismus 1942 i. m. 267.

60 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 87–88.

61 Schematismus 1942 i. m. 277–278.

62 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 108–110.

63 A sok papi és szerzetesi hivatást adó falu híres szülötte Robert Zollitsch freiburgi érsek (2003–2013) a Német Püspöki Konferencia volt elnöke (2008–2014), aki az események egyik elszenvedője volt gyermekként.

Szabadkán.⁶⁴ 1941-től volt Cservenkán. A német származású, tehetséges fiatal papot 1944 decemberében tartóztatták le, és több ezer bácskai és bánáti német származású társához hasonlóan a Szovjetunióba internálták.⁶⁵ Grósz József (1943–1961) kalocsa-bácsi érsek igyekezett az ő szabadulásáért is közbenjárni, sikertelenül. Scherer atya feltehetőleg egy Moszkva környéki kényszermunkatáborban halt éhen 1947-ben.

Schmidt József 1913-ban született a még az Osztrák-Magyar Monarchia polgáraként a Bácskában, Monostorszegen (Bački Monoštor).⁶⁶ Szemináriumi tanulmányait már Jugoszláviában, Zágrábban kellett végeznie, még ha németjakú (sváb) családból származott is. 1936-ban szentelték fel Szabadkán. 1944-ben hittanár lehetett a horvátországi Dubrovnikban (Ragusa).⁶⁷ Szintén a kommunizmus áldozata, bár igen keveset tudunk a haláláról. Talán 1946-ban halt meg Dubrovnikban.

A kucorai (Kucura) származású, 1891-ben született ruszin görögkatolikus papot, Böszörményi Mihályt Zágrábban szentelték pappá 1914-ben.⁶⁸ 1944-ben a kalocsa-bácsi érsek főhatósága alá tartozott, aki külön apostoli adminisztrátori megbízást kapott a horvátországi központtal rendelkező Kőrösi Egyházmegyétől a határok megváltozása miatt 1941-ben elszakadt bácskai görögkatolikus parókiák vezetésére.⁶⁹ A pap 1937 óta volt Sajkásgyörgye (Đurđevo) parókusa. Nem örült annak, hogy 1941-ben a Délvidék Magyarországhoz került, de elfogadta a helyzetet.⁷⁰ A partizánok mégis bosszút álltak rajra, elevenen megpatkolták 1944 őszén, így hajtották be gyalog Újvidékre. Nem ismerjük halálának napját sem.

Az 1917-ben született Gencel Pál szabadkai származású volt.⁷¹ Őt már Szabadkán szentelték pappá 1940-ben. Bácskai volt, ide szentelték, és bár 1941-ben a Diakóvári Egyházmegyébe bocsátották el, bácskai mivolta miatt mégis itt említjük őt. Iregen (Irig), egy vegyes nemzetiségű faluban szolgált káplánként, ahol feltehetőleg szerb partizánok gyilkolták meg 1944-ben.⁷² Halálának pontos indítéka ismeretlen, agyonvert holttestére a falu határában találtak rá.

Schön Jakab még csak papnövendék volt, amikor Palánkára hazalátogatott a szüleire.⁷³ Más falubeli férfiakkal együtt őt is elfogták, megkínózták és megölték a szerb partizánok. 1944. október 26-án halt meg.

64 Schematismus 1942 i. m. 286.

65 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 128.

66 Schematismus 1942 i. m. 286.

67 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 129.

68 Schematismus 1942 i. m. 249.

69 Uo. 14.

70 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 32.

71 Schematismus 1942 i. m. 256.

72 *Hetényi Varga K.*: Papi sorsok i. m. 51.

73 Uo. 131–132.

3. ÖSSZEGZÉS

A sok hívő mellett tehát ők voltak azok a bácskai papok, akiknek a II. Világháború végén az erőszak következtében meg kellett halniuk. Összefoglalva:

A kalocsa-bácsi érsek alá tartozó, 1944–1945-ben elhunyt latin szertartású papok

	Név	születési hely	szentelés helye	szolgálati helye	halál helye
1.	Berger Antal	Kunbaja	Kalocsa	Tavankút	Szabadka?
2.	Dupp Bálint	Dunabökény	Kalocsa	Csúrog	Csúrog
3.	Haug Antal	Szenttamás	Kalocsa	Csonoplya	Szávaszentdemeter
4.	Köves István	Baja	Kalocsa	Mozsor	Mozsor
5.	Novotny József	Vares	Szabadka	Palona	Bács
6.	Petrányi Ferenc	Baja	Kalocsa	Óbecse	Óbecse
7.	Plank Ferenc	Tolna	Kalocsa	Ószivác	Zombor?
8.	Szabó Dénes	Horgos	Kalocsa	Tóthfalu	Magyarkanizsa
9.	Takács Ferenc	Akasztó	Kalocsa	Péterréve	Péterréve
10.	Unterreiner Károly	Szentfülöp	Kalocsa	Palánka	Palánka
11.	Varga Lajos	Szeged	Kalocsa	Mohol	Mohol
12.	Virág István	Szabadka	Kalocsa	Horgos	Horgos
13.	Weinert Péter	Csonoplya	Kalocsa	Palánka	Újvidék
14.	Werner Mihály	Bácsszentiván	Kalocsa	Martonos	Martonos

A sor folytatódik azokkal a bácskai papokkal, akik bár nem közvetlenül a háború végén haltak meg, szenvedésük, haláluk azonban összefügg ezekkel az eseményekkel:

A kalocsa-bácsi érsek alá tartozó, az 1944–1945-ös eseményekkel összefüggésbe hozhatóan elhunyt latin szertartású papok

15.	Dobler Antal	Vaskút	Kalocsa	Gádor	Gádor
16.	Kopping Gáspár	Csonoplya	Kalocsa	Temerin	Temerin
17.	Kopping Jakab	Csonoplya	Brixen	Őrszállás	Őrszállás
18.	Müller Péter	Szacadát	Kalocsa	Szentfülöp	Szentfülöp
19.	Scherer Lőrinc	Kúla	Szabadka	Cservenka	Moszkva mellett?
20.	Schmidt József	Monostorszeg	Szabadka	Dubrovnik	Dubrovnik?

Volt az áldozatok között egy bácskai származású görögkatolikus pap, aki eredetileg a Kőrösi Egyházmegyéhez tartozott, azonban a jelzett időszakban a joghatóságot a kalocsa-bácsi érsek gyakorolta fölötte; hasonlóképp ide sorolandó egy bácskai latin szertartású pap, aki ugyan 1941-ben átkérte magát a Diakovári Egyházmegyébe, de az

erőszakos halál neki is osztályrészül jutott, valamint áldozattá vált egy latin szertartású kispap is:

A kalocsa-bácsi érsek alá tartozó, 1944–1945-ben elhunyt görögkatolikus pap, innen elszármazott latin szertartású pap, valamint egy papnövendék

21.	Böszörményi Mihály	Kucora	Zágráb	Sajkásgyörgye	Újvidék?
22.	Gencel Pál	Szabadka	Szabadka	Ireg	Ireg?
23.	Schön Jakab	Palánka	–	–	Palánka

De nem ők voltak az egyetlenek, akik Jugoszlávia egykor a Magyar Királysághoz tartozó területén szerb partizánok keze által lelték halálukat. Még mindig a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye egykori öltök meg két ferencset, akiknek boldoggá avatási eljárása már elkezdődött.⁷⁴ A források ismernem még egy Michael Weidner nevű, svájci vagy német származású papucinuszt is, akit szintén Újvidéken tartóztattak le, majd eltűnt.

A kalocsa-bácsi érsek alá tartozó területen, 1944–1945-ben elhunyt, ill. eltűnt szerzetesek

24.	Kovács Kristóf OFM	Jászberény	Gyöngyös	Újvidék	India/Indija
25.	Körösztsős Krizosztom OFM	Pécs	Gyöngyös	Újvidék	Újvidék
26.	Weidner Michael OFM Cap.	Svájc/Németország?	?	?	?

A lista korántsem teljes, sok, további kutatást igénylő bizonytalanság van, főleg Weidner személyével kapcsolatban. Világos, hogy ahogyan az egész tisztogatás során, a kivégzettek kiválasztásában fontos szerepet játszott a (főként magyar vagy német) nemzetiségük, amihez időnként hozzájöhettek olyan vélt vagy valós sérelmek is, amelyek azonban jogállami keretek között semmiképpen sem érdemeltek volna halált, de sokszor jogi elégtételt, felelősségre vonást sem. Abban azonban, hogy a kivégzésekre sor került, szerepet játszott a pap áldozatok lelkiismerete és hivatástudata is, hiszen sokan azért nem hagyták el állomáshelyüket, mert a lelkiismeretük tiszta volt, és pástorként a nyájukkal akartak maradni, példát akartak mutatni. Erre vonatkozóan több visszaemlékezés is ismeretes. Nem menekültek el, bár erre lett volna lehetőségük. A maradásra főpásztoruk, a később Magyarországon más okból sokakkal együtt a kommunisták által szintén meghurcolt és bebörtönzött Grösz József kalocsai-bácsi érsek is buzdította őket. A vértanú papoknak sokszor a nyájukkal vagy annak egy részével együtt kellett meghalniuk. Ezen kívül a kivégzésekben szerepet játszott a hit elleni gyűlölet is, hiszen Tito szerb kommunista partizánjai számára a vallás gyűlölendő volt, amit jól mutat az is, hogy többek vallási elkötelezettségét, papi hivatását gyalázták például akkor, amikor a cölibátusból gúnyt űzve a nemi szervüket kínozták. A kivégzett papok közül egy esetben

⁷⁴ Vö.: Szántó K.: i. m.; Kamarás M.: i. m.; http://www.ofmns.org.rs/index_files/Vertanuink.htm [2015. október 19.]

merült föl súlyos bűncselekmények gyanúja, de a tanúk visszaemlékezései ezeket a vádakokat sem látszanak alátámasztani, és őt sem szabályos bírósági eljárásban ítélték el, ő is osztozott a többiek sorsában. Továbbá az áldozatok példamutatása a visszaemlékezések szerint megerősítette a híveket a hitükben.

Az 1944–1945-ös események teljesen megváltoztatták a terület etnikai és vallási térképét, a 18. század óta ott élő németajkú lakosság szinte teljesen eltűnt, a magyarok száma is erősen megfogyatkozott. Több helyen a katolikus templomot is lerombolták. A múlt még ma is homályos, hiszen évtizedekig nem lehetett beszélni ezekről az eseményekről. Csak a kommunizmus magyarországi és jugoszláviai bukása, valamint a délszláv állam felbomlása tette lehetővé, hogy szabadabban lehessen beszélni az akkor történeletről. 2013-ban a magyar és a szerb elnök a vajdasági Csúrog községben, az egyik vérengzés helyén közösen hajtottak fejet az áldozatok előtt, és a magyar elnök bocsánatot kért a megbékélés jegyében. A történelmi seb feldolgozatlanságát jól mutatja, hogy az akkor az egykori sintérgödör helyén a magyar áldozatok emlékére felavatott emlékművet alig két hónap múlva megrongálták. Függetlenül attól, hogy nemzetiségi vagy egyszerűen haszonszerzési oka volt a rongálásnak, újabb sebeket tépett fel az eset. Sok feldolgoznivaló maradt még az emberek lelkében, és csak remélni lehet, hogy a mártírok áldozata nem volt hiábavaló.

BÁNKUTI GÁBOR

A FRONTÁTVONULÁS, ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT. A MINDENNAPOK EGYHÁZI RECEPCIÓJA

Magyarország megszállásának kronológiáját, a frontátvonulás hadtörténetét és a Vörös Hadsereg ténykedésével kapcsolatos vezetőszeri iratokat a közelmúltban több jelentős publikáció is ismertette.¹ A „kisemberek” nézőpontja és tapasztalata azonban csak elvétve kapott teret e leírásokban.² A következőkben azokat a lehetőségeket veszem számba, amelyek a front átvonulásának történéseit a helyi (közösségi) mindennapok szintjén, a puszta eseménytörténeti kereteken túllépve is elemezhetővé teszik. A téma forrásbázisát egyházi szereplők által keletkeztetett dokumentumok, elsősorban plébániai Historia Domusok, valamint háborús kárjelentések és beszámolók, az egyházmegyei irányítószervi és püspöki iratok és személyes források, naplók képezik. A front átvonulása idején, illetve – értelemszerűen – közvetlenül utána rendre készültek (kétségbeesett) beszámolók és hivatalos kárjelentések az egyházmegyéék püspökei számára a hozzájuk tartozó plébániákról. A háborús veszteségekről a Székesfehérvári, a Győri, a Szatmári, és legutóbb a Veszprémi Egyházmegye esetében már forráskiadvány is megjelent.³ A legtöbb egyházmegyei levéltár őriz hasonló iratokat. Még egy szinttel lejjebb: az egyes plébániák fennmaradt Historia Domusai – házi krónikái – rengeteg „megéléstörténeti” leírást rögzítenek

1 Legutóbb, parázs vitát is kiváltva L. Balogh Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015. A kötetről Krausz Tamás írt az *Eszmélet* című folyóiratban indulatos kritikát (*Krausz Tamás: Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében. Eszmélet*, 2015 nyár (106). 86–99.), melyre a szerző a *mandiner* honlapján reagált (*L. Balogh Béni: Felszabadítás? Megszállás? – A Vörös Hadsereg Magyarországon. (Válasz Krausz Tamásnak)* http://mandiner.hu/cikk/20150805_1_balogh_beni_felszabaditas_megszallas_a_voros_hadsereg_magyarorszagon_valasz_krausz_tamasnak#sdfootnote2sym, 2015. augusztus 25.). A kötetben közölt több mint 200 reprezentatív dokumentumból kibontakozó láttelelet elemzi *Gyarmati György: A fegyverszünet ... nem vet véget a háborús állapotnak. Korunk* 2015/10. 67–72.

2 E tekintetben hiánypótló munka: *Gyarmati György–Pihurik Judit* (szerk.): Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátszországban 1939–1945. Pécs–Budapest, Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Könyvkiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2015.

3 *Mözessy Gergely* (szerk.): *Inter arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből 2.)*, 2004; *Perger Gyula* (szerk.): „... félelemmel és aggodalommal...” Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyééből 1945. Győr, 2005; *Muhi Csilla–Várady Lajos* (szerk.): „A múltat be kell vallani...” Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok. Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség, 2006; *Varga Tibor László* (szerk.): *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I. Veszprém*, 2015, Veszprémi Főegyházmegye (A veszprémi egyházmegye múltjából 27.). A szovjet hadsereg ténykedéséről a kalocsai egyházmegyében lásd *Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946*. Sajtó alá rendezte Török József. Budapest, Szent István Társulat, 1995.; a csanádi egyházmegyében: *Zombori István: A katolikus egyház és a szovjet hadsereg*. In: *Gyarmati Gy.–Pihurik J.: i. m.* 285–294.

az átvonuló/maradó szovjet hadsereg ténykedéséről, beleértve nem csupán templomok/plébániák dúlását-romlását, hanem az adott település híveinek sorsáról készített érzékeltes tudósításokat is. A frontátvonulás(ok) zűrzavaros időszakában a helyben maradásra kötelezett és ténylegesen is helyben maradó plébánosok testközélből és sok esetben egyedüli krónikásként örökítették meg a lokális eseményeket.⁴ Az általuk keletkeztetett iratok így a korszak olyan alapvető – a történeti feldolgozásokból sajnálatos módon hiányzó – forrásai, melyek több ponton is lényegesen árnyalják a múltrol való történeti tudásunkat.

A plébánián kötelezően naplózott háztörténetekben, melyeket sokszor csak utólagosan, a püspöki vizitáció előtt rögzítettek, szükségszerűen egymásra torlódnak a háborús és az azt követő időszak eseményei, retrospektív és közvetlen személyes élményei. Az események egyházi recepciójának tükrében a kortárs életvilágok társadalom- és tapasztalattörténete válik láthatóvá.

A VÁRAKOZÁSOK

A kommunista Szovjetunió hadseregének várható megjelenésével kapcsolatos félelmek, várakozások az írásokban közös kulturális mintát képeznek. A papságban élénken élt az 1919-es Tanácsköztársaság ateista propagandájának és likvidáló szándékú egyházpolitikájának emlékezete. A két világháború közötti, önmagát keresztény-nemzeti megalapozottságúnak tekintő és hirdető kurzus antikommunista narratívájának felépítésében az egyházak képviselői tevékeny szerepet vállaltak, a vallást likvidáló terrortól és a Vörös Hadsereg rémtetteiről keringő hírek pedig csak tovább fokozták az ellenérzéseket. E tekintetben nem mutatott különösebb eltérést azoknak az egyháziaknak a várakozása sem, akik az állam és az egyház magyarországi szolid szimbiózisát régóta kárhoyztatták, vagy éppen szociális reformokat sürgettek. A magyarországi papság a Vörös Hadsereg megjelenésével a bolsevizmushoz elválaszthatatlanul társított vallás- és egyházüldözés kíméletlen foganatosítására számított, értékrendjében a bolsevik alternatíva a lehető legrosszabb lehetőségként, apokaliptikus vízióként jelent meg.

Ilyen mentális és – hátországból frontzónává váló! – társadalmi kondíciók között érte az egyházat a Vörös Hadsereg tényleges megjelenése, miközben a közigazgatás összeomlása miatt, a híveikkel maradó plébánosok nem ritkán a (részleges) intézményi folytonosság letéteményeseiként is működtek. Viszonylag rendezett körülmények között általában rájuk hárult a megérkező szovjet egységek fogadása, kisebb településeken a tisztek (vagy egy részük) többnyire a plébániára szállásolták be magukat, és olykor a lakosság és a megszállók között mediátori szerepben is kénytelenek voltak helytállni.

A FELJEGYZÉSEK JELLEMZŐI

A feljegyzések nyelvisége változatos, stílusuk az egyéni habitustól függően különböző, ahogy a lejegyzők íráskészsége is nagyon szórt. Olykor költőiek, metaforizálók; máskor a szocioriportok, tudósítások szentvtelen nyelvi regisztereiben mozgó szikár írássok. Sok az állandósult nyelvi elem, s ilyenkor már a nyelviségben is rögzül a sztereotip

⁴ Az egyházmegyék püspökei saját hatáskörükben figyelmeztették erre a papságot.

gondolkodás. Szinte mindegyikre jellemző a részletezésre törekvés. Figyelemre méltó, hogy néhány írás az atmoszférateremtés fontos nyelvi eszközeként használja az idegen/ orosz szavakat, kifejezéseket, melyeket a hallás utáni lejegyzés erősen torzít.

Tartalmilag a feljegyzések az orosz katonaság bevonulását, a lakosságnak az idegen katonákkal, kultúrával, az erőszakkal való találkozását, a vallásgyakorlás mindennapjainak alakulását tematizálják. Néhány feljegyzés reflektív, összegző szándékú vagy minősítő elemeket is tartalmaz, vagy éppen az orosz bevonulást követő helyi „újrapártosodás” kezdeteire tér ki. Ez utóbbiak a valláserkölcsei veszélyeztetettségén túl a teljes erkölcsi élet hanyatlásának sötét kilátásait előlegezik.

A téma – nyilván a lejegyző szerepéből adódóan is – sokszor vonzza be a siralom-énekek, jeremiádok keserves hangjait. Van olyan elbeszélő, aki a saját élettörténései szűk körében mozog, és nem is tekint a plébánia és a templom falain túl.

Más narrátor a közösség eseményeiről meglehetősen részletes, változatos képet rögzít. A teoretikusabb beállítódásúak a konkrét történeteket tágasabb kontextusba helyezik, érzékeltetve ezzel a konkrét és általános összefüggés-variációit.

A helyi atrocitások néhol a legteljesebb részletességgel, néhol inkább utalásszerűen, sejtelmesen rögzülnek. (Több olyan esetről tudunk, ahol a plébános nem rögzítette a faluban ismert és más forrásokból rekonstruálható atrocitásokat.) Ilyenkor a „sötét napok következtek”, „napokig teljes káosz lett úrrá a falun” megjegyzések utalnak arra, hogy a helyi közösséget komoly megpróbáltatások érték. A személyes és konkrét, a mindennapok eseményeit regisztráló tapasztalatok nyomán kirajzolódik, hogyan bomlik föl egy-egy kisebb közösség (falu, kisebb város) erkölcsi-szociális szerveződése. Az erkölcsi rend, a normák a háború szokásrendjének elszenvédőiként, azok által fölülírva meggyengülnek, a közösség, a társadalmi csoportok megszokott életrendje szétesik. A készülő új hatalmi rend az erkölcsi értékek hierarchiáját átrendezi – alkalmasint mellőzi. Néhány történet ebben a tekintetben az egyedi eset rögzítése által példaértékűen teszi megragadhatóvá az általános tapasztalatot: hogyan lesz a védteleneket óvó, a jogos védelem nevében föllépő emberből bűnöző, s hogyan válik hőssé – természetesen a hatalom, a politika átszíneződésének nyomán – az erőszaktevő.

A történetek végtelen sokaságából néhány konstans elem mégiscsak kirajzolódik. Mindenekelőtt a megszállók teljes kiszámíthatatlansága és ezzel együtt az egyháziakkal való kivételezett bánásmód.

A VÖRÖS HADSEREG ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ

Mire a Vörös Hadsereg 1944-ben elérte a kelet-közép-európai államok határait, a Szovjetunió vallás- és egyházpolitikája számos ponton módosult a lenini időszakból örökölt gyakorlathoz képest. Az aktív ateista propaganda és az egyházak likvidálását célzó intézkedések felülvizsgálatát alapvetően a háborús erőfeszítések és a Szovjetunió nemzetközi megítélésének kérdése tették szükségessé. Sztálinnak a vallási élet szívos továbbélésével is számot kellett vetni, a megroppantott ortodox egyház pedig *modus vivendi* remélt. Az elnyomás enyhítésével a Kreml azoknak is üzent, akik a bolsevizmust elválaszthatatlanul a vallás- és egyházüldözéssel társították, és a Vörös Hadsereg megjelenésével annak kíméletlen exportjára számítottak. Sztálin a szovjet emigrációból a megszállt országokba hazatérő moszkovita politikusoknak nem kevesebbet írt elő,

mint azt, hogy az egyházakkal együttműködésre kell törekedni.⁵ Ez az elvi állásfoglalás, amelyet a megszállt országok népe felé a szovjet katonai vezetés kiáltványai közvetítettek, minden jel szerint hozzájárult ahhoz, hogy a frontátvonulás során nem vált azonnal rendszertipikus jellemzővé az egyházi személyek és események üldözése, akadályozása.

Számos korabeli feljegyzés tanúskodik arról, hogy az orosz katonák általában csakugyan tisztelték a papot. Egy-egy település elfoglalása után a katolikus templomok kinyitották kapuikat és helyreállt a misék rendje, bár a rettegő lakosság sokszor nem mert elhagyni otthonait.

Erre a kettősségre a háború minden borzalmát megélő Polcz Alain is utal emlékiratában: „*Egyszerre föltárult az az iszonyat, ami körülöttünk van. Egyszerre világossá vált, hogy bent a plébánián, a szovjet katona őrsege mellett, az időnként kedélyesen bejövő, zabráló, ételünket megevő, de féken tartott néhány katonával ismerkedve, mit sem tudunk arról, mi van kint.*”⁶

Tény, hogy nagy különbség volt az egyes egységek magatartása között még egy adott frontszakaszon belül is: akadtak fegyelmezettebb egységek alárendeltségében is akadtak irányíthatatlan, renitens részlegek. Ennek lehetséges okait most nem tisztünk elemezni.

A papság tehát egyházi mivoltában nem vált a Vörös Hadsereg kollektív áldozatává. (1945 márciusában Apor Vilmos győri püspököt nem azért gyilkolták meg randalírozó katonák, mert ő volt a püspök, hanem mert megvédte a püspökségre menekült asszonyokat. Mártíromsága a papság helytállásának legékeesebb példája.) Az események és a vallásgyakorlás kapcsolatáról a plébániai naplókban is sokféle megjegyzést lehet olvasni. A fosztogatások részletezése szinte mindenhol visszatérő történet, ám legalább annyira figyelemre méltó, ahogyan az elvárttal, a sztereotípiával ellenkező tapasztalatok is rögzülnek.

A papságra traumaként sokkal inkább az hatott, aminek tanúja volt, és amit krónikásként megörökített. Bár a szovjet hadsereg vezetése több parancsban tiltotta meg a kegyetlenkedéseket, a parancsok többnyire hatástalanok maradtak. A közbiztonság némely vidéken teljesen megszűnt. Ugrásszerűen növelte az atrocitások számát, ha a katonák nagy mennyiségű szeszest irtalra, például borra leltek. Míg az erőszakos cselekedetek egy része, így a nőkkel szembeni atrocitások az „egyéni” kilengések közé tartoztak, és többnyire a hadseregen belüli fegyelmezetlenséggel magyarázhatóak, a polgári lakosság tömeges elhurcolása az „intézményesen” elkövetett szovjet jogtalanságok közé sorolható.⁷

AZ ESEMÉNYEK EGYHÁZI RECEPCIÓJA

A címben beharangozott témához érve mi volt hát a frontátvonulás egyházi recepciója? Létezik-e egyáltalán közös tapasztalata a közösséget érő hatások befogadásának, vagy itt is meg kell elégednünk az esetek összerendezhetetlen sokféleségének megál-

5 A sztálini egyházpolitika praktikus fordulatának körülményeiről lásd *Balogh Margit*: A szovjet birodalmi egyházpolitika és a romániai katolikus egyház. In Marton József – Diósi Dávid (szerk.): *Megmenekültem az oroszok torkából: Az erdélyi katolikus egyház a megpróbáltatások idején: 1848, 1948*. Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum, 2015, 95–102.

6 *Polcz Alaine*: *Asszony a fronton. Egy fejezet életéből*. Hatodik Kiadás, Pécs, Jelenkor (Polcz Alain művei 1.), 2013, 105.

7 *L. Balogh B.*: „Törvényes” megszállás... i. m. 43–48.

lapításával? Egységes recepció nyilvánvalóan nem létezik. Vannak viszont a tapasztalatnak közös előfeltételei, melyeken mint hálón szűrődnek át a személyes emlékezetek. A szövegeket olvasva egyáltalán nem tűnik módszertani kényszerzubbonynak a katolikus klérust kosellecki értelemben vett tapasztalat- és elvárasközösségként tekinteni, és közvetített tapasztalataikat az egyéni és közösségi tapasztalatszintek egymásba fonódó komplexumaként értelmezni.⁸

A Magyar Katolikus Püspöki Kar hosszú, kényszerű szünet után 1945. május 24-én ült össze a háború után először. A tanácskozás jegyzőkönyve a háború eseményeit így összegzi: „A háború vihara átzuhogott fölöttünk, egyházi vonatkozásban könnyebben, mint ahogyan vártuk.”⁹ A témával kapcsolatos pár soros összefoglalás „készségesen és köszönettel” ismeri el, hogy a Vörös Hadsereg „mindenütt biztosította a vallás gyakorlását, a papok szabad mozgását, az istentiszteletek megtartását”, megjegyezve, hogy a kilengések „egyéni akciók voltak és a parancsnokság szándéka, sőt kifejezett parancsai ellenére történtek”.¹⁰

Az összegző megállapítás megértésének kulcsa véleményem szerint a „mint ahogyan vártuk” kijelentésben van. A szovjet hódítók megjelenése ugyanis nem volt váratlan. És ami történt, *nem fájt annyira* – szigorúan egyházi vonatkozásban. A várakozás lidérce-sebb lett volna, mint a tapasztalat? Az elkerülhetetlenül bekövetkezőre az egyház tudatosan kondicionálta magát, akár a mártíromság vállalásáig is, a Vörös Hadsereg megjelenésére tudatosan és/vagy rettegve készült a klérus minden rendű és rangú tagja. 1944 tavaszától az egyházkormányzat a papságot folyamatosan készítette fel a közelgő frontra és a szükséges óvintézkedésekre.¹¹ Ez a tudatosság azonban aligha lehetett több mint a kiszámíthatatlanra való felkészülés gondolati „készültségi állapota”. A történetek végül is ehhez képest nem okoztak generális – testületi szinten artikulálódó – kollektív traumát.

A továbbiakban a jegyzőkönyv ehhez képest hússzoros terjedelemben taglalja az ezt követő helyzettel, mindenekelőtt a földosztással, a nemzeti bizottságokkal és a politikai rendőrség ténykedésével kapcsolatos sérelmeket. Ebben az esetben a várakozás és a tapasztalat közötti szakadékot a vonatkozó rész intonálása is egyértelműen jelzi: „Az ember joggal hihette... Ehelyett mi történt?” – indít a vonatkozó rész. A tapasztalatokon nyugvó várakozások, ha egyszer bekövetkeznek, már nem okozhatnak meglepetést. Meglepné csak az lephet meg, amit nem vártunk. A Katolikus Egyház számára a valódi küzdelmek ideje a front elvonulása után jött el. A meglepetést, a megrázkódtatást, a sokkot „a valószínűtlen mindennapos valósággá válása” jelentette.¹²

Az állammal való szolid szimbiózis, a kölcsönös lojalitás egy intézményileg jól felszerelt, jól működő társadalmi szervezetekkel rendelkező, aktív egyházat eredményezett, mely intézményes egzisztenciájának őrzésében régóta nem szenvedett próbatételt. Az állammal való kiegyensúlyozott viszonynak a második világháborús rendszerösszeom-

8 Koselleck, Reinhart: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Budapest, Atlantisz, 2003. 401–430.

9 Beke Margit (szerk.): A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Budapest, 2015. (Magyar Történelmi Okmánytárak. Sorozatszerkesztő Fodor Pál, Egyháztörténelmi Források 1. Alsorozat szerkesztő Balogh Margit), 55. A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1945. május 24-én tartott püspökkari értekezletének jegyzőkönyve. d. pont.

10 Uo.

11 Varga T: i. m. 13–27.

12 Gyarmati György: Tevéleges és mulasztásos embertelenség. Hol kezdődnek, milyenek és meddig tartanak a világháborús hétköznapiak? In Gyarmati Gy. – Pihurik J.: i. m.

lás vetett véget. Az egyház működését alapjaiban érintő földosztás, a német ajkú hívek elűzése, az új berendezkedés kiépülése és a már korábban megbillent normák teljes összeomlása hamarosan a papság korábbi aktőr szerepét is felszámolta, és ezzel önazonosságuk alapvető pillérét kérdőjelezte meg. Az új helyzet az egyház világban való létének komplex újrafogalmazását igényelte. A javaitól megfosztott és több oldalról ostromolt egyház egyre fokozódó mértékben szorult a társadalom közvetlen támogatására, miközben továbbra is azokból a régi adottságaiból és elképzeléseiből élt, melyek egyre jobban összezsugorodtak, elaszalódtak vagy semmivé váltak. A tapasztalat és várakozás különbségének áthidalására pedig nem volt kéznél recept. Érthető ez abból a szempontból, hogy a hívek vallási aktivitása egyelőre nem mutatta a krízis jeleit. A népmisziók és egyházi ünnepségek tömegeket vonzottak, a papi és szerzetesi hivatások továbbra is növekvő tendenciát mutattak: a magyar egyház „népegyházi” jellege a kortárs szemlélő számára komolyabb korrekciók nélkül is fenntarthatónak és megőrizhetőnek tűnt.¹³

Alulnézeti perspektívában, a *Historia Domusok*at olvasva, aligha elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, hogy ami a front átvonulása után történt, az a magyar katolikus egyházat váratlanul és felkészületlenül érte. A reakciók csak az egyház saját – a politikai, gazdasági és társadalmi struktúrák időszerkezetétől éppen ekkor radikálisan elkülönülő – idősíkjában értelmezhetők. Az egyház saját ideje más koordináták mentén szerveződött, mint a zéró toleranciával szétvert – szerves fejlődésében megtört – közigazgatási, gazdasági és társadalmi struktúráké. Belső életében az 1945-ös év nem hozott semmiféle lényegi fordulatot. Nem volt „örségváltás”, nem változott az Egyház önértelmezése és önképe, nem változott a már korábban elsajátított diskurzus, és a világi közigazgatással ellentétben az egyházmegyék működése, igazgatása is minden nehézség közepette folyamatos maradt. Egy minden vonatkozásban kaotikusnak minősíthető helyzetben az egyház – sokak számára nagyon is vonzó alternatívaként – az állandóságot jelenítette meg. Eközben körülöttük kizökent, pontosabban felfüggesztődött a (történeti) idő, és elhatalmasodott a jelenben ellenőrzött jövő: a *terv*, a *program*, az *akció*. A szétválásban a közösség a saját normái és erkölcsi rendje mentén egy másik normarendszerrel szembesült, és vált alárendeltjévé egy másfajta elvárásrendnek, vélt és félt – de felkészülésre módot alig adó – gyökeresen új kihívásnak.

Bár a frontátvonulás eseményei ekkor már megtörténtek, ám a rájuk épülő tapasztalatok a nem várt ütemben egymásra torló események hatására változ(hat)tak.¹⁴

A Vörös Hadsereg ténykedése a diktatúra kiépülésével fonódott össze, és vált így együttesen a papság számára (is) megrázó, kollektív és a jövőt is meghatározó következményekkel bíró tapasztalattá.¹⁵

13 Lásd erről. *Bánkuti Gábor*: Mozaikok a Pécsi Egyházmegye életéből 1948 és 1951 között. In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértési Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi egyházmegye 20. századi történetéből*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2012. (PHF 12., *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VIII.*) 205–223.

14 A tapasztalat és várakozás időbeliségéről lásd *Koselleck, R.*: i. m. 403–421.

15 A „*társadalomtörténeti esemény*” e három kritérium együttes jelenlétére utaló analitikus fogalmáról lásd *Ö. Kovács József*: A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlítási lehetőségeiről (20. század). In Bánkuti Gábor–Nagy Mihály Zoltán (szerk.): *Az Egyház társadalma – a társadalom egyháza*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2015. (PHF 24., *Posticum Kötetek* 3.) 9–21.

ZOMBORI ISTVÁN

KÜZDELEM A KOMMUNISTA RENDSZER ELLEN:
MÁRIA-NAPOK SZEGEDEN
1948. AUGUSZTUS 1–5.

A második világháború harci eseményei következtében 1944 decemberében Debrecenben alakult meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés, illetve a kormány, amely a szovjet csapatok támogatása mellett nem egy önálló Magyarországot, hanem a Szovjetunió által meghatározott irányvonalat követő rendszert hozott létre. Ennek a kormánynak ideológiai, politikai téren a szovjet példát követő hozzáállását az ateizmus hirdetése határozta meg. Ideológiai, illetve politikai téren ezért az egyik fő feladatának az egyházak felszámolását tekintette. Ezen belül, a magyar viszonyokat figyelembe véve, a létszámában, politikai, erkölcsi tekintetben legjelentősebb katolikus egyház jelentette az első számú ellenséget. Ezért már 1945-től kezdve az egyház elleni sorozatos támadásokat figyelhetjük meg, amellyel szemben az egyháznak nagyon korlátozottak voltak a védekezési lehetőségei. Bár sok millió hívő állt az egyház mögött, a politikai hatalom törvényhozói, közigazgatási, gazdasági és jelentős mértékben karhatalmi intézkedései az egyház védekezési lehetőségeit erősen behatárolták és korlátozták. Az egyház elleni fellépés kezdődött 1945 márciusában a földreform meghozatalával, amely a földbirtokait elvételével megfosztotta attól a gazdasági erőttől, amely segítségével a legfontosabb intézményeit – az iskolákat, a kórházakat, a különböző árvaházakat és egyéb szociális, oktatási, kulturális intézményeket fenntartotta.

Ezt követte 1946-47, amikor az egyházhoz kapcsolódó sok száz egyesület felszámolták, megszüntették. Ez azt jelentette, hogy semmivé lett nagyon sok olyan egyházhoz kötődő egyesület, amelynek saját székháza volt, megfelelő irodákkal, infrastruktúrával, beleértve a nyomdákat is, amelyek segítségével könyveket, folyóiratokat, alkalmi kiadványokat, broszúrákat tudtak megjelentetni. Az egyház ily módon elvesztette a sokmilliós hívő tömeggel való kommunikációs lehetőséget, és alapvetően csak az Új Ember című hetilap maradt számára. Továbbá a Magyar Kurír, félhivatalos, háromnaponta megjelenő újság. Azonban a hatalom ezekre szigorúan odafigyelt és a legkülönbözőbb, neki nem tetsző esetekben a lap betiltásával, vagy szigorú cenzúrázásával járt el. Ezek a problémák, a beszűkült lehetőségek egyre jobban a templom falai közé szorították vissza a katolikus egyházat. Ezt a hívek és a vezetők élükön Mindszenty József hercegprímással nagyon nehezen viselték el, és a maguk lehetőségeivel próbálták föllépni ellene. Ehhez több esetben a más országokban lévő példákat is fölhasználtak. A most tárgyalandó Boldogasszony Éve rendezvénysorozat, a magyar katolikus egyház kommunista diktatúra elleni harcának az egyik legszebb, legnagyobb eredményeket fölmutató, több milliós tömeget mozgósító rendezvénysorozatát jelentette. Az elmúlt két és fél évtized alatt, a rendszer-váltás után, számos részletét, az egész Boldogasszony Év jelentőségét, szervezését már sikerült feltárni. E tekintetben két alapvető munkára hivatkozhatunk: az egyik Mészáros

Istváné,¹ a másik pedig Balogh Margit közelmúltban megjelent hatalmas monográfiája, amely egy külön fejezetben foglalkozik a Mária-évvvel.² A meghirdetett Mária-év ahhoz kapcsolódik, hogy 1947 nyarán Mindszenty József hercegprímást meghívták Kanadába az ottani Mária ünnepekre. A bíboros a látogatást kihasználva, Kanadában, illetve az Egyesült Államokban meglátogatta az ottani magyar közösségeket is. A kanadai rendezvény nagy hatással volt a hercegprímásra és úgy gondolta onnan hazafele jövet, hogy a kanadai mintára Magyarországon is Mária-napokat kellene rendezni. De nem egyet, hanem egy egész évet, amely során az ország különböző részein mindenütt nagyszabású egyházi ünnepeket szentelnek Szűz Máriának. Ez az elképzelését Mindszenty hazajöve a püspöki kar elé terjesztette. Az 1947. július 25-én tartott püspökkari ülésen azután elhatározták a Boldogasszony Év megrendezését, amelynek nyitónapját 1947. augusztus 15-én Esztergomban tartották.³ Mindszenty úgy gondolta, hogy a magyar viszonyok között ezt a Mária-évet arra lehet fölhasználni, hogy az ezeréves magyar múlt fölidézését a kereszténységgel, kiváltképpen a Szűz Mária személyével, tiszteletével összekapcsolva sikerül egyesíteni és mozgósítani a sokmillió hívő sereget. Balogh Margit rámutat arra, hogy Magyarországon nem volt olyan erős gyökere a kereszténység és a nemzeti érzés összekapcsolódásának, mint Lengyelországban, de Mindszenty úgy gondolta, hogy az ünnepi év nagyszerű alkalmat jelent, hogy ez bekövetkezzen. Utólag elmondható, hogy ez várakozáson felül sikerült.⁴

Valóban 1947. augusztus 15-én Mindszenty szónoklatával és részvételével Esztergomban kezdték meg a Mária-évet, amelyet 1947. augusztus 15-től egészen 1948. augusztusáig terveztek. Az esztergomi ünnepséggel egy időben kezdődött az első nagyszabású vidéki rendezvény, amelyre Csongrádon került sor. Itt 1947. augusztus 15–17. között rendezték meg a Tiszai Mária-napokat. Egészen 1993-ig, amikor a jelenleg is érvényben lévő egyházmegyei területi beosztás életbe lépett, az egyes egyházmegyék területe sajátosan alakult, így fordult elő, hogy a váci püspökség területe egészen Szegedig nyúlt, magába foglalva Csongrádot, Szentest és a Szegednek részét képező Tápét és Dorozsmát is. Ily módon a csanádi püspök, a szegedi székhelyű Hamvas Endre Csongrádon a váci püspökség vendégeként vesz részt. A Tiszai Mária-napok óriási sikerrel kerültek megrendezésre, amelyre meghívták, és amelyen személyesen is megjelent Mindszenty József. Az itt lévő több mint 70 000 ember a város lakosságát többszörösen fölülmulta.⁵ Augusztus 20-án Budapesten a Szent István napi ünnepség kapcsán került nagyszabású Mária ünnepegre sor, majd szeptember 7-én Szombathelyen, a püspöki székhelyen, ahol megjelent és részt vett Mindszenty József. Itt nem csak a Mária ünnepeknél volt jelentősége, hanem annak a ténynek is, hogy Mindszenty felszentelte a második világháború alatt Szombathelyt ért bombázások során súlyosan megrongálódott székesegyházat, mely a hívők összeadott pénze és munkája révén épült föl.⁶

1 *Mészáros István*: Boldogasszony Éve. 1947–1948. Mindszenty bíboros evangelizációs programja. Budapest, 1994.

2 *Balogh Margit*: Mindszenty József (1892–1975) I–II. Budapest, 2015.

3 *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei (1945–1948)*. Szerk.: *Beke Margit*, Köln–Budapest, 1996. 222.

4 *Balogh M.*: i. m. 694.

5 Lásd: *Medgyesy Konstantin*: Mindszenty bíboros és a Maros-menti Mária-napok. Az 1947-48-as Boldogasszony Év történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Történeti Tanulmányok / *Studia Historica* 3. Szeged, 2000. 289-331., a vonatkozó rész 290. és *Mészáros I.*: i. m. 22–26.

6 *Balogh M.*: i. m. 696.

Azt mondhatjuk, hogy az egyes rendezvények általában vagy a püspöki székhelyeken, vagy az ismert és az amúgy is a hívők által rendszeresen látogatott búcsújáráhelyeken kerültek megrendezésre. Természetesen a rendezést mindig a helyi egyházi erők és szervezetek intézték, felhasználva a meglévő tapasztalatokat. Az egyes sikeres rendezvények kapcsán a rendezők egymással kapcsolatba léptek, és tanácsot kértek. 1947. szeptember 14-én a Pest határában lévő Máriaremete búcsújáráhelyre férfiak búcsújárársát szervezték meg, mintegy százezer férfi résztvevővel. Egy hét múlva 21-én pedig százezer nő vonult Máriaremetére az ottani ünnepekre. Újabb egy hét múlva pedig az ifjúság részvételével szintén hatalmas tömeg tartott ünnepséget Máriaremetén a búcsújáráhelyen. Szeptember 19–21. között Egerben került sor Mária-napok rendezésére, szeptember 28-án pedig Mindszenty részvételével Balassagyarmaton, ahol a nógrádi Mária-napokat rendezték meg. Budapesten pedig 1947. október 4–7. között nagyszabású Mária kongresszust rendeztek, amely szintén ennek a Mária-évnek volt a kiemelkedő eseménye.⁷

Természetesen ezek az ünnepek épp az általuk mozgósított több tízezer, nem ritkán százezres tömeg miatt csakis szabadtéri rendezvényként működhetek, hiszen semiféle templom nem tudott ekkora lehetőséget biztosítani. Éppen ezért az időjárás és a tél beállta határt szabott ennek, így 1947 októberében az események a tél bekövetkezte miatt véget értek és a következő év tavaszán folytatták.

Az 1947 végéig megrendezett Mária-napok óriási tömegmozgósító ereje és annak sikere meglepte a hatóságokat, és különböző intézkedések meghozatalát váltotta ki az egyes vezetők közül. De abban bíztak, hogy ezzel az eseménysorozat véget ért. Azonban csalódnuk kellett, mert a tavasz beálltával 1948 áprilisában folytatódtak a Mária-napok. Az első nagyszabású rendezvényre április 18-án Sátoraljaújhelyen, egy hét múlva április 25-én Gyulán, május 2-án Márianosztrán, május 9-én Törökszentmiklóson, május 9–15-e között pedig Debrecenben került sor a Mária-napok megrendezésére, amelyek mindegyike óriási tömeget mozgósított. Tudjuk, hogy Rákosi vezetésével 1948 januárjától kezdve fokozatos intézkedésekre készültek, hiszen Rákosi jelezte, hogy 1948 döntő év lesz, amikor a katolikus egyházzal – és ezen belül Mindszenty Józseffel – le kell számolni. Ennek célját az egyház további intézményeinek a megszüntetése, az iskolák államosítása jelentette. Az egyház maga is tisztában volt ezzel, és Mindszenty vezetésével mindent megtettek, hogy ez ellen tiltakozzanak, küzdjenek, és az egyház kezében lévő több ezer iskolát megtarthassa. Ennek a célkitűzésnek a jegyében került sor az egyik legfontosabb rendezvényre, az 1948. május 22–23-án Makón rendezett, úgynevezett Marosmenti Mária-napokra.

Tudjuk, hogy 1947. augusztus 17-én, a már említett csongrádi Tiszai Mária-napokról Szegedre utazva határozta el Hamvas püspök, hogy ők is rendeznek a csanádi egyházmegyében ilyen Mária-napot. Ennek helyszínéül ő a Mária-búcsújáráhelyként ismert Makót jelölte ki, és úgy gondolta, hogy erre az eseményre 1948 májusában kerüljön sor. Hazajöve mindezt megbeszélte Csepregi Imre makói belvárosi plébánossal, aki nagy tudású kiváló egyházi személyiség volt, s azt javasolta, hogy tegyék május végére. Így alakult ki a május 22–23-i dátum.⁸ A Maros-menti Mária-napokra külön fejezetekben tér ki

⁷ Balogh M.: i. m. 697., Medgyesy K.: i. m. 291.

⁸ Lásd: Medgyesy K.: i. m. 293–297. p. Az eseményekre vonatkozóan lásd még dr. Csepregi Imre: *Napló 2. 1947–48.* Makó, 2012. Szerk.: Tóth Ferenc. 129.

említett munkájában Mészáros István is.⁹ A Maros-menti Mária-napok az egész csanádi egyházmegyéből, tehát a Tiszántúlról, de Szegedről is jelentős tömegeket mozgósított. A fő rendező a már említett Csepregi Imre pápai prelátus, plébános, illetve maga Hamvas Endre volt. 1947 augusztusától kezdve végezték a szervezést, amelynek eredményeként hatalmas – különböző vélemények szerint nyolcvan-kilencven ezres – tömegeket sikerült az itteni eseményekre mozgósítani, ami Makó és a környező falvak összlakosságának is a többszöröse. Azt is el kell mondani – és ez a többi Mária-napok rendezésére is vonatkozik –, hogy ekkor már a hatalom számos kisebb-nagyobb intézkedéssel próbálta ezeket a rendezvényeket megakadályozni. Nem betiltani, hanem a hívek odautazásának akadályozásával az egyes területfoglalási, engedélyeztetési eljárások megnehezítésével, halogatásával nagyon sok problémát okoztak. Olyan „trükkökre” is sor került, hogy a sok ezres tömeg előtt mikrofonba beszélő szónokot, és magát a hangosítást hirtelen előidéztet áramszünettel blokkolták. Ezért Makón helyi katolikus vállalkozók által biztosított áramfejlesztő készüléket helyeztek készenlétebe – mint kiderült erre szükség is volt –, hogy Mindszenty beszédét ne tudják ellehetetleníteni.¹⁰

Mindezeket azért kívántuk elmondani, mert ha a címben megjelölt szegedi Mária-napokkal foglalkozunk, akkor látható legyen, hogy az itteni rendezvény több rendkívüli sajátosságot mutat a korábbiakhoz képest. Az egyik a már említett tény, hogy általában egy-egy egyházmegyében rendszerint vagy az egyházmegye székhelyén, vagy egy elismert búcsújáráshelyen rendeztek ilyen ünnepi eseményt. Ez történt a csanádi egyházmegyében a makói helyszínen, viszont az, hogy rövid időn belül az egyházmegyében egy másik ilyen rendezvényre is sor került – jelen estben Szegeden, a püspöki székhelyen – ez önmagában is egyedi és sajátos jelenség. A másik, ami ennél még különlegesebb, a szervezés kapcsán volt látható. Egy ilyen rendezvény szervezése hat-tíz hónapot vett igénybe, beleértve a püspökség, illetve a helyi erők közös fellépését és együttműködését. Az 1948. augusztus 1-5. között rendezett szegedi Mária-napokat azonban szinte a tényleges esemény előtt másfél hónappal „találták ki”, és az, hogy a rendkívül rövid idő alatt érdemben meg is rendezték, az különleges sikernek, sőt bravúrnak minősül. Fölmerül a kérdés, hogy mi indokolta ennek az eseménynek ilyen országos méretű megrendezését és hogyan egyezhetett ebbe bele a rendkívül megfontolt Hamvas Endre. Úgy gondoljuk, itt egyrészt arra a drámai változásra kell utalni, amelyről már korábban szóltunk – nevezetesen az egyházi iskolák államosítására –, amelyet 1948. május 15-én Ortutay Gyula miniszter indított el, aki a parlamentben beterjesztette az iskolák államosítását elrendelő törvényszöveget, amelyet aztán az országgyűlés 1948. június 16-án elfogadott. Ez egy csapásra állami kezelésbe vette az egyházak kezében lévő óvodákat, általános és középiskolákat, rendkívül nehéz helyzet elé állítva az egyház meghatározó szellemi, lelki és politikai erejét képviselő szerzetesrendeket, hiszen az iskolák jelentős részében a piarista, bencés, premontrei, illetve ciszterci atyák, továbbá a különböző női rendek tanítottak. Ezek a rendek, rendszerint rendházaikkal egybeépítve emelték iskoláikat, s az iskolák államosítása nagyon sok esetben nemcsak az oktatást végző szerzetesek – férfiak és nők – állásvesztését jelentette, hanem azt is, hogy egyszerre az utcára kerültek. Az iskolaépületekkel együtt a rendház részeket is lefoglalták, és ez komoly feladat elé állította a püspöki kart. Természetesen Mindszenty vezetésével határozott tiltakozásra került sor, és úgy véljük, hogy Hamvas püspök ezen országos tiltakozás részeként a hí-

9 Mészáros I.: i. m.: 147–151.

10 Erre vonatkozólag lásd Medgyesy K.: i. m. 307.

vők mozgósítása céljából egyezett bele az újabb egyház megyei ünnepségbe. Másrészt a Szeged-alsóvárosi ferences atyák, akik már több mint ötszáz éve az itteni Havi Boldogasszony templom és búcsújáráhely fenntartói, kezelői és a híveket mozgósító lelkiatyái voltak, élvezték a püspök bizalmát. Amikor ők ezzel a javaslattal előálltak, akkor arra Hamvas Endre igent mondott. Ehhez még két olyan tényező járult, amelyről részben már szó volt. Az egyik elvi-politikai, amely alapján Hamvas úgy gondolta, hogy az itteni rendezvény a magyar katolikus egyház és személy szerint Mindszenty József hercegprímás számára jelentős mozgósító esemény lesz. Továbbá egy olyanfajta színvallás, amely azt bizonyítja, hogy az egyház kitart, helytáll, és nem hagyja magát akkor sem, ha ilyen nehéz helyzet elé állítják, mint iskoláinak az elvesztése. A másik ok az, hogy a Szeged-alsóvárosi templom évszázadok óta jeles búcsújáráhely volt, ahol a Havi Boldogasszony ünnepe, augusztus 5., minden évben több tízezer zarándokot, búcsújárót vonzott. Ezért joggal gondolta a püspök, hogy a ferences atyáknak van olyan gyakorlata, jártassága a nagy tömegek fogadásában és a búcsú megrendezésében, amely lehetővé teszi, hogy ezt a nagyszabású ünnepséget méltón és sikerrel megrendezzék.

Maguk a ferences atyák az alábbi módon írták le az ünnepség megrendezésének okát és előkészületeit:

„Július 4-11-ig lelkigyakorlatokat tartottunk P. Elemér vezetése mellett.

Alig végeztük be a lelkigyakorlatokat, az egész ház az elkövetkező búcsú előkészületeiben tevékenykedett. A hívek, sőt lelkipásztorok kérelmére u.i. a Havi búcsút Mária-napokká szélesítettük ki. A Mária év keretében volt ugyan Mária-nap Makón, de mindenki úgy érezhette, hogy ennek Szegeden kellett volna lenni. Annál is inkább meg kellett mozdulnunk, mert a makói napokon röplapokat nyomtattak, melyeken az állott, hogy az az igazi Szegedről elvitt Mária-kép a csodatévő Fekete Mária. Nem akartunk ünneprontók lenni, de a nép szíve ide vágyott. Oda elmentek a hercegprímás kedvéért, de ide a Szűz Máriáért fognak jönni.

Ilyen nagy ünnepség megrendezése azonban sok munkát igényel, anyagi felelősséget és szervezési képességet. Szerencsére megtaláltuk ezt mind egy emberben. P. Jusztinián vállalkozott a megszervezésre és mindenre, ami vele kapcsolatos. Törékeny testében óriási akaraterőt hordoz, mely szembenéz minden akadállyal. Segítségére adtuk az összes egyesületeket. De legtevékenyebb részt mégis a III. rend ifjúsági csoportja vállalta. Előkészületben volt két szabadtéri színjáték szép misztériumokkal. Ez biztosította volna az anyagi fedezeteket. Külön emlékérmét is nyomtatott mely szintén anyagi segítséget nyújtott. Az egyházközség férfiai minden anyagi és fuvarmunkát elvállaltak, az asszonyok a díszítést és az ünnepi ebédhez valókat. Így az egész hónap lázas munkában telt el. Udvar, iroda, műhely mind ezt árulta el. Hatalmas Mária-kép készült a templom homlokzatára, melyet M. Antónia főlegyházi iskolanővér festett.

Sajnos a zavaró körülmények se hiányoztak. Szegeden éppen akkor volt ipari vásár s a hatóság két ünnepélyt nem engedélyezett. Hiába volt minden kérelem: a két misztériumjáték elmaradt s vele és benne a sok munka és anyagi befektetés. Bízunk azonban abban, hogy a búcsús hívek megértők lesznek, s adósságban mégsem maradunk. Így köszöntött a várva várt nap, a Mária-ünnepségekkel.”¹¹

11 A Historia Domus a szerzetesrendek 1950-es feloszlata után állami kézbe jutott, majd az 1990-es rendszerváltás után visszakerült a rend tulajdonába. Ma az eredeti példányok a budapesti ferences Központi Könyvtárban találhatóak. Mi a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárában található mikro-

Természetesen a ferences atyák itt vázolt tevékenysége csak a közvetlen feladatok végzését jelentette, ugyanakkor a püspöki aula, a főpásztor vezetésével sorra küldte szét a meghívó leveleket az egyházi vezetőknek. Mindezek ellenére is rendkívüli és szinte reménytelen vállalkozásnak tűnt alig egy hónap alatt résztvevőket meghívni egy ilyen nagyszabású eseményre. A Szeged-Csanád Püspöki Levéltárban külön iratcsomó őrzi a szegedi augusztusi Mária-napok kapcsán keletkezett aktákat. Ezek között találjuk a Szeged-alsóvárosi Római Katolikus Plébánia Hivatal 1948. júliusi keltezésű felhívását, amelyet a plébánosokhoz küldtek szét, és amelyben a Boldogasszony Évének zárására hívják őket, leírva, hogy a Csongrád megyei Actio Catholica és a Szeged-alsóvárosi plébánia rendezi a Havas Boldogasszony búcsúünnepségét. A levelekhez mellékeltek a búcsút meghirdető plakátot, az ünnep és a szónokok részletes ismertetésével. Elmondják, hogy zárándok csoportokat várnak, a résztvevők létszámát kérik és azt, hogy jelöljék meg, éjszakai szállásra igényt tartanak-e. Ezeknek a szállás biztosítását intézik, és a szegedi Ipari Vásár megtekintésére is lehetőség van, ily módon félárú vasúti kedvezményt biztosítanak – írja ezt egyrészt az egyházmegyei Actio Catholica igazgatója, illetve a Szeged-alsóvárosi ferences plébános.

Természetesen ezzel egy időben Hamvas püspök is szétküldte a meghívókat. 1948. július 6-án írt a győri püspököknek, Papp Kálmánnak, akit meghívott az ünnepségre, azonban ő július 12-én kelt levelében kimentette magát, hogy sajnos nem tud eljönni. Érdekes, hogy a levél hátuljára Hamvas püspök – mint leveleire általában – ráírta utasításait, megjegyzéseit. Erre azt írta: „Győr, Papp Kálmán püspök, megint nem jön Szegedre”. Ezzel arra utalt, hogy a májusi Maros-menti makói ünnepségre is meghívták, de oda se jött el. A következő levelet július 9-én írta Kovács szombathelyi püspök részére, aki azt írta válaszul: „szívesen mennék a tradíciók által is megszentelt búcsúra, sajnálattal kérem azonban kimentésem elfogadását, mert már annyira le vagyok foglalva egész október végéig, hogy a megtisztelő fölhívásnak nem tudok engedélyt tenni. Az azonban nagyon érdekelne, hogy milyen méretű engedélyt kaptatok a körmenetek, gyűlések tartására. Igen hálás lennék, ha erről tájékoztatni szíves lennél. A tervezett zalaegerszegi (szeptember 8) és celldömölki (szeptember 12) Mária-napok miatt érdekelne a dolog. Szíves üdvözléssel vagyok, testvéred Krisztusban, Kovács Sándor, szombathelyi püspök.” A levél hátuljára azonnal megfogalmazta a választ Hamvas Endre, amely így hangzik: „Kegyelmes Uram! Kedves Barátom! Engedélyt a hagyományos búcsú körmenetre nem kérünk. E tekintetben felfogásomat legutóbbi IV. körlevelém 20. lapján latin szöveggel közöltem. Eddig Szegeden nem emeltek kifogást. A szokásos Havi Boldogasszonyi búcsút a Szeged-Alsóvárosban tartják a templom körüli nagy téren, vagy bekapcsolva egy szomszédos utcát. Szívélyes üdvözléssel, Szeged 1948. július 13. PP – és itt egy megjegyzés található a levél alján – „A gyűléseket is a téren, illetve a zárda iskolaudvarán tartjuk.” Úgy gondoljuk, hogy az a Kovács Sándor szombathelyi püspök, akit Hamvas Endre püspökkel együtt szenteltek püspökké 1944 márciusában, ezzel a megindokolt kimentéssel nem váltotta ki Hamvas püspök rossz érzését – ellentétben a győri püspökkel. Sőt, amint hallhattuk, tanácsot is adott az ünnepséggel kapcsolatos hatósági intézkedéseket illetően.¹²

filmes másolatot használtuk. Jelzete: Csongrád Megyei Levéltár XII. 4. b. 8. Historia Domus 1920–1949. Az oldalszám helyett a dátumot jelöljük. 1948. július

¹² Valamennyi itt részletezett és felsorolt levél, irat a Szegedi-Csanádi Egyházmegye Levéltárában található, jelzetük: I. 1. a 1616/1948.

Természetesen jöttek az elfogadó levelek is, Pétery József váci püspök jelezte, hogy július 31-én fog érkezni és köszöni a püspökség által felajánlott szállást. Július 19-én küldte levelét Hamvas püspök Mindszenty Józsefnek, akit a szegedi napokra invitált. Másnap, július 20-án jött a bíboros válasza, amelyben köszöni a szíves meghívást, elfoglaltsága miatt nem tud időt találni, de jó kívánságait tolmácsolja, és kívánja, hogy sikeresek legyenek a Szegeden rendezendő napok. Eközben befutott a Magyar Kurírtól egy távirat, amelyben azt írják, értesültek, hogy Szegeden Mária ünnepek lesznek, de hiányolják, hogy nem kaptak részletes programot és sürgősen kérik, hogy ezt küldjék meg részükre. A kalocsai érseket, Grósz Józsefet is felkérte Hamvas Endre, azonban egészségi állapotára hivatkozva ő kimentette magát. Az ünnepségre meghívták Esty Miklóst, az Actio Catholica országos elnökét, aki köszönte a meghívást és jelezte, hogy természetesen eljön, mint ahogy meghívták, és jelezte jövetelét Czapik egri érsek is. A már említett ötnapos ünnepséget az indokolta, hogy a ferencesek nem csak az augusztus 5-i Havi Boldogasszony napi búcsút tartották, hanem mindig megünnepelték, a ferencesek számára oly kedves, ún. Porcinkula búcsút, amelynek napja augusztus 2-án van. Ily módon kapcsolták egybe az ünnepeket, és a meghívott kiemelkedő egyházi személyiségek között az egyes napokat elosztották.

Augusztus 1-én, vasárnap kezdődött a program, az ifjúság főpásztori miséjével, amelyet Pétery József váci püspök mondott. Ezt követte az ifjúság Mária-napi ünnepsége, ahol Pétery József váci püspök elnökölt, és természetesen a helyi papok is részt vettek rajta. Augusztus 2-án a Porcinkula búcsúra került sor, amelyen a ferences harmadrend főpásztori miséjét Kovács Vince váci segédpüspök, a szentbeszédet pedig Hermann Hermenegild ferences páter tartotta. Ezen a napon elsősorban, ferences előljárók miséztek, és tartottak beszédet, az egyházközség férfijainak esti szentóráját viszont Kovács Vince segédpüspök vezette. Augusztus 3-án kedden a szerzetesnők Mária-napjára került sor, ahol az ünnepi misét és a szentbeszédet dr. Czapik Gyula egri érsek celebrálta. Ezt követően a szerzetesnők ünnepségén az egri érsek elnökölt és a zárdában, az egyházközségi nők esti óráját is ő tartotta. A következő napon, augusztus 4-én, szerdán került sor a zárandokok Mária-napjára, reggel kilenckor régi tradíció szerint a görög katolikusok miséjére került sor, és ezt szentségimádás követte egész éjjel. Augusztus 5-én csütörtökön a Havas Boldogasszony búcsún 8 órakor volt a körmenetre, amelyet Raskó Sándor püspöki helynök tartott, 9-kor főpásztori mise, amelyet Hamvas Endre mondott. Ezen a napon elsősorban a ferences egyházi vezetők, illetve a püspök lépett föl és elnökölt a különböző összejöveteleken.¹³ Megjegyezzük, hogy Mindszenty levele, amelyben megköszöni a meghívást, de jelzi, hogy nem tud eljönni, teljesen érthető. Ugyanebben az iratcsomóban találjuk Zakar Andrásnak, a bíboros titkárnak levelét, amelyet kedves barátjának, dr. Havass Géza szegedi püspöki titkárnak írt 1947. november 20-án. Ebben a levélben azt jelzi, hallotta, hogy 1948 májusában Makón Mária-napokat rendeznek, s oda Mindszenty bíborost akarják meghívni. Figyelmezteti barátját, hogy minél hamarabb küldjék el a meghívó levelet, mert a bíborosnak olyan szoros a programja, hogy már alig van hely a 1948 májusában.¹⁴

13 lásd: 12. lábjegyzet

14 Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltár I. 1. a 2929/1947.

Köszönettel tartozom Szaplóczay Miklósnénak, a Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltár vezetőjének, aki mindezen iratok föltalálásában és fölhasználásában rendkívül nagy segítséget nyújtott.

A fent ismertetett program a ferences atyák vezette Historia Domusban így valósult meg: „Az ünnepség két részre oszlott. 1-3 a szegediek részére, mintegy előkészület, az utolsó két nap teljesen búcsú jelleggel. Az ifjúság főpásztori miséjét dr. Pétery József váci püspök mondta, s szentbeszédet is intézett az ifjúsághoz. Természetesen az iskola hiánya meglátszott a publikumon, de azért így is nagyon sokan voltak.

Porcinkula napján a szentmisét dr. Kovács Vince váci segédpüspök celebrálta, a szentmise alatti szónok P. Karácsonyi Aladár custos atya. Délután a III. rendi naggyűlés, melyet szintén a custos atya vezetett. Az ifjúsági csoport igazán kitett magáért. A vidék egész terciáriussága itt szorongott, ájtatoskodott.

3-án dr. Czapik Gyula egri érsek celebrált csendes misét, és szentbeszédet mondott a város összes apácáin. Délután az apácák szép ünnepséget rendeztek, s ennek szónoka is az egri érsek volt. Este a nők szentségimádását a templomban nem lehetett megrendezni a nagy tömeg miatt. A templom előtt felállított óriási oltárnál tartottuk meg tehát. Bár a rendőrhatalóság hangerősítőt nem engedélyezett, a tér kitűnő akusztikája lehetővé tette, hogy az Érsek Úr gyenge hangját is meghallják.

4-én reggel görög misét mondott a makói görögkatolikus esperes. Bár görögök kevesen voltak, a már nagy számban ide érkező zarándokok lelki épüléssel élvezték a szép liturgiát és a gyönyörű szentbeszédet.

Délután szakadatlan tömegben özönlöttek a zarándokok, beláthatatlan tömeg lepté el a Mátyás teret töltötte meg a templomot. Ez az est egészen a rendé volt, világi papok nem szerepeltek. Este P. Gábris Gracián budai plébános mondott hatalmas szentbeszédet. Kitűnő orgánuma betöltötte a teret, mindenki élvezhette a prédikációt. A körmenetben sportszakértők szerint ott hullámozott legalább 80-100 ezer ember. A rendezés emberfeletti feladatát P. Réz Marcián látta el. Igazán mestermű volt, amit hangszóró nélkül, talán senki se tudott volna megoldani.

De a legmegragadóbb élmény mégis az éjféle szentségimádás volt. Éjfélkor kezdődött és P. Gyovai Gyárfás, csongrádi ferences atya vezette, a Publikum ugyan jóval kevesebb volt, de kitartóbb, ájtatosabb. Különösen a szegény nép fiai, kik az egész éjszakát átvirrasztották. A néma csendben minden szó visszhangzott, s az ének messze csengett. A tömeg felolvadt a csodálatos élményben, s imádkozott, sirt, énekelt. A szentségimádáson részt vett P. Badalik Bertalan, élete egyik legszebb élményének vallotta. A szentségimádás alatt minden pap gyóntatott egészen hajnalig.

Reggel újrakezdődött minden. Tengerek gyónó és áldozó ostromolta az atyákat. A búcsú napja volt ez. Nyolc órakor megérkezett a megyés főpásztor dr. Hamvas Endre, dr. Kovács Vince segédpüspök és nagyszámú papság kíséretében. A szentmisét is a téren pontifikálta a Főpásztor, a körmenetet pedig a segédpüspök úr vezette. A körmenet szaporodott, a kora reggel érkezett zarándokkal. Csak P. Marián tudott a káoszban rendet teremteni. De ment is minden gyönyörűen. A szentbeszédet is P. Marián tartotta. 11 óra körül külön gyűléseket tartottunk férfiaknak és nőknek. A nők részére a templom előtti részen rendeztük meg. Sajnos a vásári zaj olyan nagy volt, hogy a szónokok beszédéből alig lehetett megérteni. A férfiak részére a quadrumban tartottunk külön ünnepséget. Az óriási tér tömve volt férfiakkal. Nagyszerű beszédeket mondtak a Főpásztor, P. Badalik Bertalan, domonkos rendi tartományfőnök, Bödő István egyházközségi világi elnök és Benkő János egyházközségi gondnok. A tömeg számtalanszor tapsviharban tört ki. A nőknek a váci segédpüspök és dr. Endrey Mihály váci kanonok beszélt. Ebéd alatt a rendőrségre voltam hivatalos a körmenettel kapcsolatos szabálytalanság miatt. A főkapitány szemrehányást tett az időpont megváltoztatása miatt. Ő a hatóság hányszor változtatott

meg mindent ez öt nap alatt!! Így az ebéd előtt üdvözöltem főpásztori vendégeimet. A további beszédeket P. Marcián volt szíves ellátni, aki távollétemben üdvözölte a többféle egyházmegyei papságát és a segédpüspök urat.

Este 7-kor Te Deum volt, melynek keretében P. Marcián beszélt. Amikor az Oltári-szentséget bevittük a templomba nagy vihar tört ki, mintegy udvariasan megvárva az ünnepségeink befejezését. Istennek és a Boldogságos Szűz Máriának hála minden kegyelméért.”¹⁵

Nagyon érdekes és tanulságos a szegedi eseményeknek a sajtóvisszhangja. Mint már jeleztük, az egyház lehetőségei e téren rendkívül korlátozottak voltak. A Magyar Kurír volt az a félhivatalos lap, amely ebben az időben már a püspöki kar egyes tagjainak, illetve a püspökar egészének a véleményét tolmácsolta. Gyakran közölte Mindszenty beszédeit és megnyilatkozásait. Azonban, ha az ember ezeket a számokat lapozza, akkor valójában azt látja, hogy sokkal többet írnak a Rómában, a Vatikánban történekről, a világegyház dolgairól, mint az itthoni eseményekről, ami az adott politikai viszonyok között érthető. A konkrét szegedi eseményekről a Magyar Kurír 1948. augusztus 2-i száma egy féloldali beszámolót közöl: „Vasárnap kezdődtek meg Szegeden a Mária-napok” címmel. Ebben tulajdonképpen az ötnapos rendezvény programját ismerteti. Csak augusztus 7-én tér vissza és számol be egy másfél oldalas cikkben a Szegeden történekről. Részletesen leírja az eseményeket, az itt lévő vendégeket, hogy milyen nagyszámú zarándok jött össze. Azt írja, hogy mindegy nyolcvan-, százezer fős tömeg volt jelen. Hivatkozik ő is arra, hogy nem volt semmiféle hangosítás, ami bizony többször megnehezítette a hívőknek, hogy hallják az ünnepi szónokokat. A Magyar Kurír nyomán ugyanez a tudósítás jelent meg a L'Osservatore Romano 1948. szeptember 12-i számában, amely cikket facsimilében közlünk.¹⁶ Jellemző, hogy a másik katolikus hírforrás, az Új Ember lehetőségei még korlátozottabbak voltak. Nem áll módunkban az Új Ember e hetekben keletkezett számaint ismertetni, hogy mi mindenről írtak. Tény az, hogy a nagyszabású szegedi eseményről a beszámolót az 1948. augusztus 15-én megjelent harmincharmadik számban, annak nyolcadik oldalán egy „nyúlfarknyi” kis cikkben találjuk meg. Címe: „100 000 hívő a Szegedi Mária-napokon”. Röviden leírja, hogy milyen nagy sikerű volt az itt megrendezett ünnepség és, hogy ez a hagyományos Havas Boldogasszony ünnepséghez kapcsolódik. Ismerteti, hogy kik voltak jelen, végül néhány sorban a tudósító is megemlíti, hogy sajnálatos zavaró körülmények voltak. „Mikrofont és hangszórót a rendezőségnek nem volt módjában felállítani, viszont egy közeli házban tartott előadás hangszórós közvetítése, valamint a túlságos közelségben engedélyezett mutatványos bódé lármája néhányszor fájóan zavarta az Istentiszteletek áhítatát.” Ennek a tudósításnak is ez a néhány mondata jelzi, hogy a hatóságok itt sem voltak tétlenek.¹⁷ Azonban a korabeli források számos egyéb negatív körülményre is rámutattak. Az Ipari Vásár eseményeivel volt tele ekkor a helyi sajtó, naponta nagy terjedelemben számoltak be az ottani látványosságokról, az ipari és mezőgazdasági terményekről, kiállítókról. Természetesen az Ipari Vásárra kapható félárú vonatkedvezmény nem vonatkozott a zarándokokra. Ekkoriban még az 1944. október 8-án fölrobbantott szegedi közúti és vasúti

15 Historia Domus 1948. augusztus

16 A Magyar Kurír vonatkozó számaint a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárból kaptam meg ezért köszönettel tartozom Ásványi Ilona és Nagy Balázs könyvtárosoknak, továbbá az L'Osservatore Romano említett példányát Szaploneczay Miklósné segítségével, a már említett püspöki iratsomóból sikerült megkapni.

17 Az Új Ember anyagának megszerzéséhez és a jelzett anyag átnézéséhez köszönöm a segítségnyújtást Sipos Patriknak.

híd újjáépítésére nem került sor. A közúti híd építkezés ekkor közeledett a befejezéshez. A Szegedre jövők Tiszántúlról egy pontonhídon át juthattak be a városba. „Sajnálatos módon” ezen a napon a pontonhidat javították, és ezért több órán át az oda érkező zárandokok nem kelhettek át a folyón, csak jóval később, ily módon a nagymiséről lekésve csak dél-egy óra körül érkeztek oda. Ez is hozzátartozik az eseményekhez, mint ahogy a Historia Domusból kiderült, hogy a házfőnököt is aznmód beráncigálták a rendőrkapitányhoz, aki felelősségre vonta a rendőrségnek leadott hivatalos program időbeli minimális módosítása miatt. Mindezek jól jelzik azt a hangulatot, azt a közérzetet, amely ebben az időszakban az országban, és így annak egyik legnagyobb vidéki városában, Szegeden is volt.

Ezek után nem meglepő, hogy a helyi újság, a Délmagyarország, az öt napon át tartó országos eseményekről, a Szegedi Mária-napokról egyetlen sort sem írt. Mintha nem is lett volna. A Délmagyar összes száma ebben az időben a szegedi Ipari Vásárról ír. Augusztus 8-án vasárnap, az akkor megjelent Délmagyar címlapján dr. Antalffy György : „Havi Boldogasszony búcsúja” címmel írt egy gúnyos hangvételi cikket. Ebben leírja, hogy az egyház, a „feketereakció”, a földosztás, a beszolgáltatás ellen izgat, de az igazi tömegek belátják, hogy Mindszenty és társai hiába izgatnak, az alsópapság tudja, hogy az államnak van igaza. A püspökök a Mária-napokon a vallási szertartás ürügyén politikai izgatást folytattak. De a várt százezer ember nem jött el – írja Antalffy – csak alig egy tizede. A katolikus tömegek elfordulnak a főpapoktól és látják, hogy „nekünk volt igazunk.” Jól látható a lényeg, hogy próbálnak éket verni az alsópapság és a főpap-ság közé. Természetesen az 1919-es forradalomra, a vörös terrorra és az azzal szemben föllépő fehér terrorra utalva hivatkoznak itt a fekete terrorra, ezzel hangoztatva, hogy a papi reverenda fekete színe képviseli az új demokráciának azt az ellenségét, amely elleni küzdeni kell. Ettől az egy cikktől eltekintve, a Délmagyarország, azaz a helyi sajtó egyetlenegy szóra sem méltatja a Mária-napok eseményeit, ahol valójában az öt nap alatt jóval több, mint százezer ember fordult meg. Az egyes rendezvényeken, a kiemelkedő főpapi miséken, a hetven-nyolcvanezres tömeg a Mátyás téren valóban részt vett és együtt imádkozott az azt celebráló püspökökkel.

Természetesen a hatalom ügynökei is jelen volt az ötnapos rendezvényen és erről különböző jelentések készültek. Az 1948. augusztus 16-i hangulatjelentésben arról olvashatunk, hogy 1948. augusztus 12-én csütörtökön, Návai Kapisztrán ferences házfőnök és P. Katona Jusztinián ferences, akik a Mária-napok rendezői voltak Szegeden, kihallgatásra jelentkeztek Hamvas püspöknél, és köszönetet mondtak a Mária-napok sikeréért. Kérték a püspököt, hogy tolmácsolja a többi jelenvoltaknak is a köszönetüket. „Eldicselkedtek azzal, hogy mindegyik magyarországi rendházból gratuláló leveleket kaptak, a bácsi rendfőnök is írt, amelyben örömét fejezte ki, hogy a magyar alföldön ekkora örömet szereztek. A püspök válaszában kijelentette, hogy a Mária-napok beváltották a hozzáfűzött reményeket, mert a hitélet föllandult, az ifjúságot meghódították és az előre várt ötvenezer ember is egybegyűlt. Kijelentette, hogy a Mária-napok tanulsága szerint „a tömegek mellettünk vannak.”¹⁸ A jelentés egy kicsit később arról számol be, hogy „a püspökség több püspöktől kapott gratuláló levelet a Mária-napok sikeréhez. Így Virág Ferenc pécsi püspök a következőket írta: „Ápoljuk tovább a Mária kultuszt, a magyar nép nagy örömére, mint bányáspüspök úgy búcsúzom: Ha Isten velünk, ki ellenünk!

18 ÁBTL XIX-B-1-u-3.CS.-1948 VIII.13-16(1d) 5.

Papp Kálmán győri püspök levélben azt írta, hogy a tatár és a török hódoltsága alatt is kitartott a magyar nép.”¹⁹

Továbbra is az állambiztonsági jelentéseknél maradva, 1948. augusztus 23-i jelentés a Független Kisgazdapárt helyi szervezetéről a következőt írja: „Varga István, Sulyok Mihály, Makra Ferenc, valamint Lakatos J. István, Csányi Lajos vezetőségű tagok a szegedi búcsúról beszéltek az FKP-ban. Ennek során Virág István kijelentette, hogy habár sok minden közrejátszott, mégis jól sikerült a búcsú. Jellemző, - mondta Virág - hogy a búcsú napján két repülőgép állandóan a templom felett keringett. Érdekes az is, hogy a ló vizitet ezen a napon rendelték el, és ugyancsak ezen a napon pusztult el a híd is, sőt ekkora tartották meg a paprikások rendkívüli közgyűlését. Ezt mind tudomásul vesszük, de tudjuk azt, hogy ez mind csak azért volt, hogy az embereket elvonják az búcsúról. Ugyanez az eset történt meg – füzte tovább Virág – Csorván is, Nagyboldogasszony napján. Az én véleményem az – jelentette ki végül –, hogy annak a hasára kellett volna egy táblát akasztani, aki ezeket kitalálta, és a városháza erkélyére állítani, hogy süsse a nap, és mindenki megtudja, hogy ki volt az, aki búcsú napjára ilyet eltalált. Makra Ferenc a Virág által elmondottakat helyeselte.”²⁰

Valóban a Mária-napok nemcsak a fentebb ismertetett szegedi körülmények között, hanem az egész országban nagyon sikeresek voltak. Hatalmas tömegeket mozgósítottak és hihetetlen nagy lelkesedést váltottak ki a tömegekben Magyarországon. Azt lehet mondani, hogy 1948 májusáig 3 891 000 ember vett részt a zárandoztatokon és az augusztus 15-ig tervezett évet meghosszabbította december 8-ig a püspöki kar. Az év végéig összesen 4 600 000 hívő vett ezeken részt.²¹ A szegedi események után néhány nappal, augusztus 8-án Mindszenty Esztergomban egy körlevelet bocsátott ki, amely a püspöki kar körleveleként került felolvasásra az egész országban. Ebben a Mária-év eddigi eredményeit tekintették át. Valójában úgy tekinthetjük, hogy ez Mindszentynek a megfogalmazása, aki az alábbi pontokban sorolta fel mindazokat az örömeket és eredményeket, amelyeket a Mária-év hozott. Elsőként, hogy több hitbéli ismeret az, ami a hívők számára gyarapodást jelentett ezen eseményekben. Második pontban a hitvallást emeli ki, ami azt jelenti, hogy a magyar nép az elmúlt ezer év alatt számos nehézségen, külső és belső ellenség támadásán esett keresztül, s ezen mindig a keresztény hite és a Szűz Mária segítsége volt az, ami a túlélést jelentette. A harmadik pont, ami gyarapodást jelentett a hívek számára, az a katolikus öntudat. Hiszen a hívők ráébredhettek hitük erejére és a hit által adott erőre, az egyes ember, illetve a közösségek számára. Jó érzés tudni, hogy a katolikus hitű emberek az Anyaszentegyházhoz tartoznak, s ez őket minden bajban megsegíti. A negyedik pontban azt emelték ki, hogy a Mária-év erőt adott. Erőt adott az egyes embernek, erőt adott a közösségnek, s megmutatta a vallás ellen fellépő hatalomnak is, hogy az emberek nem hagyják magukat. Azzal folytatja a körlevél: „*Adjunk hálát a Boldogasszony Év, talán nem is remélt bőséges kegyelmeiért! De folytassuk is odaadással esdő és engesztelő tevékenységünkre!*” Az utolsó bekezdést pedig azzal a mondattal kezdi a körlevél: „*A Boldogasszony Évétől ezzel nem búcsúzunk. Jó nekünk itt lennünk. Folytatjuk is a Máriás esztendő 1948 végéig.*”²²

19 Uo. 6.

20 ÁBTL augusztus 23 XIX-B-1-u 1–2. p.

21 Balogh M.: i. m. 709.

22 Az idézett körlevél megtalálható: Egyházam és hazám: Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei III. 1948. Szerk.: *Beke Margit*. Budapest, 1997. 108–112

Való igaz, hogy a Mária-napok eredményei sikeresek voltak, s ezt a hatalom egyre ingerültebb, egyre erőszakosabb fellépése is jelezte. Mi itt az előzmények, illetve a szegedi események kapcsán, csak a legenyhébb eseteket – áramelvével, hídlezárás, s más eseteket – említettünk, valójában a kormány és az erőszakszervezetek egyre türelmetlenebbül konstatálták a több tízezres, százezres tömegek megjelenését, amelyekbe nem tudtak belekötni, és amelyeket minden akadályozás ellenére is az egyháznak sikerült mozgósítani. Természetesen a támadás első számú célszemélye Mindszenty József hercegprímás volt. Kétségtelen, hogy viselkedésével, beszédeivel, egyáltalán magatartásával megtestesítette azt az elhivatott erkölcsi, hitbéli lelkesedéssel felvértezett vezetőt, akit milliók követtek. Ebből következik, hogy minden helyi jellegű támadásnak is a végső irányultsága mindig Mindszenty volt. Az is megfigyelhető, hogy a hatóságok részéről volt egy tudatos törekvés, hogy próbálják az alsópapságot megnyerni, illetve az egyházi vezetéssel szembefordítani. Ehhez mindenféle aljas módszert igénybe vettek. Mint azt már korábban említettük, megjelent az új kifejezés, a „fekete terror”, amely a fekete színű reverendára utalva az egyházra és az egyházat megtestesítő papságra vonatkozott. Természetesen Szeged esetében sem maradt ez nyom nélkül. A már említettek mellett, váratlanul 1948. augusztus végén került sor egy rendkívül aljas, rosszindulatú támadásra, formailag és látszólag Hamvas püspök ellen, valójában, mint az a támadást megjelenítő újságcikkből kiderül, a támadás fő célpontja itt is Mindszenty volt.

1948. augusztus 26-án jelent meg a Haladás című napilap száma, amelynek címlapján olvasható a következő cikk „Püspökök egy szegedi neoreneszánsz palotában” címmel. Az újságról tudni kell, hogy 1945-ben jött létre, mint baloldali, liberális újság. Napilapként működött, és a magát baloldali antifasisztának nevező Magyar Radikális Pártnak volt a lapja. 1945 októberében hetilapként indult, később alakult át napilappá. Zsolt Béla volt az a személyiség, aki a lap mögött állt és annak szellemiségét is meghatározta. Az eredetileg Steiner névre hallgató Zsolt Béla budapesti zsidó polgári családból származott, aki a második világháború alatt az 1944-ben bekövetkezett zsidóüldözés folyamán maga is nagy veszélybe került. Először munkaszolgálatos volt, majd Bergen-Belsenbe került, aztán az úgynevezett Kasztner-vonattal Svájcba ment.²³ Az írás azzal vádolja a püspököt, hogy az 1939-1944 között főispánként ténykedő Tukats Sándor háborús bűnös perében elhangzott tanúvallomásaiban nem állt ki kellőképpen a zsidóüldözés ellen, mint ahogy a tényleges zsidóüldözés idején is passzív maradt, és nem úgy viselkedett, ahogy egy egyházi vezetőnek kellett volna – olvasható a cikkben. Azt írja, hogy nincs különösebb megjegyzése mindahhoz, amit a püspök mondott, annyit azonban leszögeztet, hogy a „*csanádi püspök a fasiszta időkben passzívan viselkedett, és viselkedése a felszabadulás után, a demokráciával szemben is passzív volt.*” Itt természetesen nagyon jól látszik, hogy mi a célja az újságírónak. Az ugyanis köztudott volt, hogy Hamvas az első pillanattól kezdve a leghatározottabban kiállt a szegedi, illetve az ország zsidóságának elhurcolása ellen, erre számos beszéde, intézkedése jelent tanúbizonyságot. Erre a legjobb összefoglaló Pál József munkája.²⁴

Természetesen az sem igaz, hogy Hamvas a szovjetek bejövetele után passzív lett volna. Közismert tény, és minden jelentősebb forrásbeszámoló megemlíti, hogy „szinte városképi jelentőségű” látvány volt, amint a püspök naponta, a titkára kíséretében egy-

23 Wikipédia, Zsolt Béla-szócikk, URL: https://hu.wikipedia.org/wiki/Zsolt_Béla, 2016.01.06.23:26

24 Pál József: Csanád egyházmegye püspökei a zsidóságért. Szeged, Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltár, 2014.

másfél órán át sétált a városban, ahol bárki megszólíthatta. Mindenkinek nagyot köszönt és ezt a kortársak, különösen 1944 október-novemberében emelik ki, amikor a megszálló szovjet csapatok miatt az egész lakosság körében nagy rettegés és visszahúzóds volt. Ugyanebben az időben, 1944. október 8-án a város hivatalos kiürítését elrendelték és a közigazgatás vezetői a várost elhagyták, Hamvas azonban papjaival együtt a helyén marad. Valójában a megállapítása az újságírónak arra szolgált, hogy kimondhassa a végső mondatot: „*A katolikus hívők előtt nyílt titok, hogy a püspöki aula voltaképpen vezetője, spiritus rectora Sopsich János püspöki titkár, aki vakbuzgó híve Mindszenty József prímásnak.*” Vagyis ismét Mindszenty kerül elő, mint fő bűnös, aki a legfőbb ellenséget jelentette a rendszer számára.

Ezzel azonban az újságcikk vádaskodása még nem ért véget. Az újságíró szerint nagy feltűnést keltett, hogy Mindszenty József Hamvas Endrét küldte a Vatikánba, hogy a pápának referáljon, és tőle további utasításokat kérjen. Természetesen az újságíró azonnal summázza, mindenki azt várta, hogy a római látogatás eredményeképpen, majd megbékél az egyház a fennálló rendszerrel, de csalódtak, mert azt láthatták, hogy „a csanádi püspök hivatalosan pápai áldást hozott a híveknek, missiója óta azonban a klérus még jobban megmerevedett, és az alsópapság, valamint a tanító rendek, a maguk bőrén tapasztalhatták, hogy a fekete terror még jobban erősödött.” Itt ismét meg kell állnunk, mert egy rendkívül fontos kérdéstről van szó. Amikor a fentebb említett makói, marosmenti Mária-napok megrendezésére véget értek, Hamvas Endre Rómába utazott. Ebben az időben is az egyes országok püspökei ad limina látogatásokra jártak bizonyos rendszerességgel, ahol és amikor beszámoltak a pápának, az egyházmegyéjükben történetekről. Azonban napjaink szokásaitól eltérően akkor még az adott országok püspökei nem együtt, csoportosan, hanem a Vatikán által megadott időpontban külön-külön jelentek meg. Így kerül sorra Hamvas püspök 1948. május végén, és a korabeli viszonyokat ismerve szerencsés volt, hogy a hatalomtól útlevelet is kapott. Ilyen módon Hamvas 1948. május 26-án utazott el Rómába, ahol a Vatikán hivatalos képviselőivel tárgyalt. Június 7-én került sor a pápánál a magánkihallgatásra. Élményeiről a Vatikáni Rádió 1948. május 29-i magyar nyelvű adásában beszámolt, ebben részletezte, hogy a Vatikán vezetői mindenütt nagy érdeklődéssel várták az ő beszámolóját. Külön elismeréssel méltatták, - és ez vonatkozik XII. Pius pápára is, - a Mária-napokról szóló beszámolóját. Hamvas a pápai látogatás után tért haza. Az 1948. június 15-én Budapesten tartott püspöki kari megbeszélésen Hamvas Endre püspök már részt vett. Az üdvözlés után Mindszenty azonnal Hamvast kérte föl, hogy római útjáról számoljon be, aki elmondta római tapasztalatait és azt, hogy a pápától és a Vatikán vezetőitől biztatást és elismerést kapott mind ő, mind a püspöki kar. Elismerően szóltak az iskolaügyben elfoglalt magatartásukról és a hatalommal nap-mint nap folytatott küzdelmeikről. A pápai kihallgatáson a Szentatya külön örült a Mária-napok sikerének, kintartásra, helytállásra buzdította őket, miközben áldását küldte a magyar népnek.²⁵

Római tartózkodása alatt Hamvas fontosnak látta azt is, hogy idejövetele célját, valamint az általa elmondottakat írásban is rögzítse. Ezt május 29-én Rómában, a pápának írt levelében²⁶ foglalta össze, amelyet a Vatikán illetékesei eljuttattak a pápához. Nyilvánvaló, hogy a június 7-i magánkihallgatáson ennek az írásos beadványnak az egyes pont-

25 A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások ... i. m.: 359–360.

26 Medgyesy K.: i. m. 326–329.

jai kerültek megtárgyalásra.²⁷ Figyelemreméltó, hogy Hamvas ezen útját az államvédelmi hatóságok is figyelemmel kísérték, és erről több beszámoló is tanúskodik. Az általunk most idézendő állambiztonsági jelentések a közelmúltban megjelent, már idézett Bálint László-féle kötetben találhatóak. 1948. június 2-án az illetékes ügynök jelenti, hogy Hamvas Rómában van és kifejezetten Mindszenty kívánságra utazott Rómába, onnan várják az utasítást, amelyet Hamvasnak kell hoznia a pápától.²⁸ Június 14-én keletkezett egy újabb, budapesti ÁVO-jelentés, amely nyilvánvalóan attól a gépkocsivezetőtől származott, aki Mindszenty Józsefet és Hamvas püspököt szállította autójával, és hallotta beszélgetésüket, amelyben Hamvas az olaszországi helyzetről számolt be.²⁹ Ugyanakkor a következő adat június 23-án kelt, a szegedi ÁVO részletes jelentése, amely Hamvas csanádi püspök római útjáról számol be részletesen. Azt hangoztatja, hogy Hamvas szerint a Vatikán és a pápa Magyarországot a katolicizmus egy fontos állomásának tekinti, és azt kérte, hogy a magyar egyház minden pozíciójáért küzdjön meg, semmit ne adjon fel önként.³⁰ Három nappal később június 26-án Mindszentyről jelenti a budapesti ÁVO, hogy a bíboros egy nyilatkozatában nagy meglepéssel szólt arról, hogy XII. Pius Hamvas püspöknek azt mondta, helyesli a magyarországi katolikus egyház kiállítását a kormánnyal szemben.³¹ Végül 1948. augusztus 4-én egy budapesti ÁVO jelentés arról szól, hogy Hamvas püspök azt az utasítást kapta, mindent kövessenek el azért, hogy a szerzetesek és az egyháziak taníthassanak, próbáljanak lehetőséget találni a kormánnyal való tárgyalásra, megegyezésre. Azonban – szól a jelentés – Mindszenty magatartásával ezt a tárgyalást és megegyezést lehetetlenné tette.³²

Kétségtelen, hogy Hamvas május végi-június eleji vatikáni útja messze túlnőtt egy megyéspüspök ad limina látogatásán. Való igaz, hogy a nehéz helyzetben, amikor a hatalom rendszeresen megakadályozta az egyes főpásztorok, kiváltképpen Mindszenty József külföldre utazását, akkor ez az út valóban jókor jött. A vatikáni biztatás, illetve mindaz, ami a pápa és Hamvas között elhangzott, továbbá amit erről a bizalmas megbeszéléséről a püspök Mindszentynek és püspök társainak elmondott (és amelynek egészéről semmiféle pontos, mértékadó forrásunk nincsen), fontos szerepet töltött be az állam és egyház kapcsolatában. Sajnos ennek rekonstruálását ma nem tudjuk hűen elvégezni. Kétségtelen azonban, hogy a jelzett újságcikkben nem is ez volt a cél, hanem az, hogy eggyel több indokkal lehessen a püspököt, illetve ezen keresztül Mindszentyt támadni.

Végül a legérdekesebb a cikk utolsó hasábjában, amely valójában arról ír, hogy a Mária-napok kapcsán összejött főpapok, tehát Hamvas csanádi, azután a váci püspök és a váci segédpüspök, illetve Czapik egri érsek titkos tárgyalásokat folytattak az időszerű kérdésekről, erről azonban semmiféle kommunikét nem adtak ki, s erről a nyilvánosságot nem is tájékoztatták. A cikkíró szerint ennek az volt az oka, hogy „a püspökök állásfoglalása nem volt egyöntetű és Czapik Gyula egri érsek, aki az esztergomi prímás iskolapolitikájával és számos más rendelkezésével homlokegyenest ellenkező álláspontot képviselt, távozott az értekezletről, s távollétében a váci püspök nyomására hoztak a jelenlévők olyan határozatot, amely az »Unbedingte Unterwerfungot«, a prímásnak való föltétlen engedelmességet jelenti.” Ez a megjegyzés ismét arra adott alkalmat az újságíróknak,

27 *Medgyesy K.*: i. m. 315–316.

28 *Bálint László*: Hamvas püspök és az ÁVH. Budapest 2014, az idézett rész: 24.

29 *Bálint L.*: i. m. 25.

30 *Bálint L.*: i. m. 26.

31 *Bálint L.*: i. m. 27.

32 *Bálint L.*: i. m. 29.

hogymondja, az alsópapság a fekete terror befolyása alatt kénytelen hallgatni és véleményét nem fejtheti ki szabadon. Példaként említi Balogh Istvánt, akit arra készítetnek, hogy vagy a politikát, vagy a papi hivatást válassza. Befejezésül láthatjuk, hogy a cikk tulajdonképpen Hamvason és a már említett főpásztorokon, illetve a Mária-napokon túl a főellenség, azaz Mindszenty ellen született. Azt írja az utolsó bekezdésben: „Balogh István esete csak a »Nem fontos, de érdekes« rovatba tartozik, ami azonban ezidő szerint mindenkit érdekel: meddig tűrik a katolikus papok és paptanárok, azt hogy az elvakult esztergomi főpap őket saját és egyházuk érdekei ellenére a haladással és a demokráciával szembeállítsa. A szegedi püspöki értekezlet disszonanciája is egyik jele annak, hogy a Mindszenti-rémuralom már nem tarthat soká.” Nyilvánvaló, hogy a kellő célzatossággal fogalmazott és az adott napi politikát szolgáló cikk a kormány és a belügyi szervek véleményét, illetve a sajtó és a lélektani terror részét képezte.

Látható ez abban is, hogy az ellenséges és rosszindulatú cikkekre egy rövid, mérték-tartó cáfolat jelent meg az Új Ember hasábján 1948. szeptember 12-én „Válasz egy sajtótámadásra” címmel. A Magyar Kurírra hivatkozva közli az újság a Csanádi Püspöki Hivatal közleményét. Ez a Haladás vádjait visszautasítja, de tulajdonképpen az elmondott számos vádpontja közül csak két fontos tényezőre tér ki. Az egyikben rámutatnak, hogy valótlan a püspököt ért vádaskodás abban a tekintetben, hogy nem segítette, nem állt ki a zsidók elhurcolása ellen. Sőt, az ellenkezője igaz, és erre szolgáltatnak adatokat, hogy a püspök miképpen lépett föl a zsidók érdekében. A másik pont, amelyben a nyilatkozat cáfolatot ad, az a főpapi találkozó és tanácskozás – illetve, amint a Haladás a címben is írja: „Püspökök egy szegedi neoreneszánsz palotában”. Azt írja, hogy szó sem volt semmiféle főpapi értekezletről, ehhez az kellett volna, hogy több főpap legyen. A nyilatkozat megállapítja: „a váci püspök előre megállapított program szerint július 31-e estétől augusztus 2-a reggelig, az egri érsek pedig ugyancsak program szerint augusztus 2-án este érkezett és augusztus 4-én reggel távozott. Nem lehettek tehát együtt semmiféle értekezleten és nem távozhatott az értekezletről az egri érsek úgy, hogy ott maradt a váci püspök, hogy nyomást gyakoroljon a jelenlévőkre.” A nyilatkozat azzal a mondattal fejeződik be, „egyébként a fenti cikk többi része is ezekhez hasonló igazsággal rendelkezik.”

Úgy gondoljuk, ez a megállapítás tulajdonképpen jelzi, hogy az adott lehetőségek között és a konkrét politikai helyzetben a püspök rendelkezésére álló sajtó eszközök segítségével ennyit lehetett tenni. Nem kérdés, hogy a már korábban megállapítottak szerint a fő csapás iránya Mindszenty személye ellen irányult, és a szegedi Mária-napok, valamint mindaz, ami ennek kapcsán a magyar sajtóban elhangzott, az ilyen vagy olyan módon a prímást támadta. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy az 1948. augusztus 1-5. között, Szeged-Alsóvároson megrendezett Mária-napok, a magyar egyháztörténet és kiváltképp Szeged, továbbá a Dél-Alföld egyháztörténetének kimagasló, dicsőséges eseménysorozata volt. Kár, hogy az ezt követő eseményeket – beleértve az iskolák államosítását, a szerzetesrendek, így a ferencesek feloszlását, amely 1950-ben következett be, négy évtizedes szomorú korszak követte mind az ország, mind pedig Szeged egyháztörténetében.

A Mári-év országos plakátja

HAVAS BOLDOGASSZONY BÚCSÚJÁN 1948 AUGUSZTUS 1-5-ig

MÁRIA-NAPOK SZEGEDEN

Augusztus 1. Vasárnap:

Egyházközségek ifjúsági Mária-napja.

Reggel 9-hor Veni Sancte. Az ifjúság lőpásztori miséje és közös szentáldozása.

11-hor Az ifjúság Mária-ünnepsége.

Este 7-hor Az ifjúság esti szentórája.

9-hor „Fehete Mária”. Szabadtéri előadás.

Augusztus 2. Hétfő:

Angyalos Boldogasszony (Porciunkula) búcsúja

Reggel 9-hor A Ferences III. Rend lőpásztori miséje.

D. u. 5-hor III. rendiek Mária-ünnepsége.

Este 7-hor Egyházközségek esti szentórája. (Férfiak.)

9-hor „Havas Boldogasszony”. Szabadtéri misztériumjáték.

Augusztus 3. Kedd:

Szerzetesnők Mária-napja.

Reggel 9-hor Ünnepi mise.

Este 7-hor Egyházközségek esti szentórája. (Nők.)

9-hor „Havas Boldogasszony”. Szabadtéri misztériumjáték.

Augusztus 4. Szerda:

Zarándokok Mária-napja.

Reggel 9-hor „Fehete Mária”. Szabadtéri előadás.

Este 6-hor Esti szentbeszéd. Búcsús körmenet.

12-hor Éjjeli Szentegimádás.

Augusztus 5. Csütörtök.

Havas Boldogasszony búcsúnapja.

Reggel 8-hor Körmenet a Mátyás-téren.

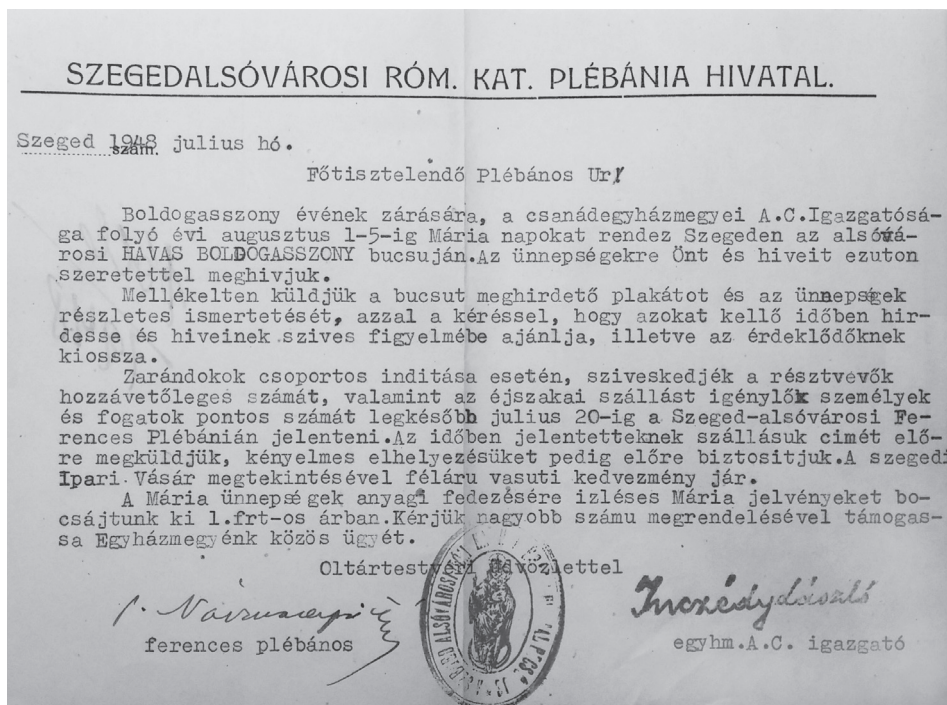
9-hor Ünnepi lőpásztori Mise. Szentbeszéd.

11-hor Egyházközségi férfiak Mária-ünnepsége.

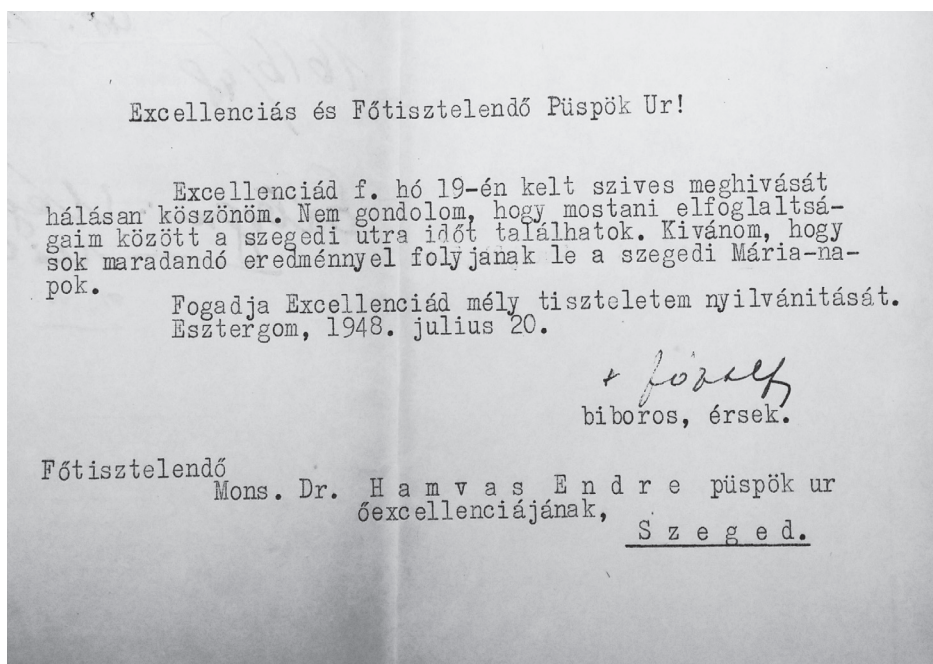
11-hor Egyházközségi nők Mária-ünnepsége.

Este 7-hor Te Deum.

Az ünnepi miséket és szentórákat Havas Boldogasszony kegytemplomában, a Mária-ünnepségeket a Zárda-iskola udvarán tartjuk. A szabadtéri előadások a Mátyás-téren lesznek.

A plébánia meghívó levele

Mindszenty bíboros levele

ÁLDÁS ÉS BÉKESSÉG!

Krisztusban Kedves Testvéreink!

Szeretettel hívunk benneteket a Szegedi Mária Napokra. Az Actio Catholica Csanádegyházmegyei igazgatósága Szeged-Alsóváros ősi ferences kegytemplomának búcsújával kapcsolatban, Havas Boldogasszony ünnepét megelőzőleg, 1948 augusztus 1—5-ig ötnapos

Mária Ünnepeket rendez.

Zarándokok július hó 20-ig jelentkezhetnek a plébániahivatalban. Az idejében jelentkezők elszállásolásáról gondoskodik a rendezőség. A Szegedi Mária Napok emlékét ízléses jelvény örökíti meg. Megrendelhető a Szeged-Alsóvárosi ferences plébánián. Ára 1 forint.

Boldogasszony évének méltó záróköve kíván lenni a Csanádegyházmegye egyházközségeinek ünnepe a magyar Alföld ősi kegyhelyén. Mindnyájan adósai vagyunk, hűséggel tartozunk évszázados Oltalmunknak: Havas-Boldogasszonynak. Rójjátok le Ti is tartozástokat, mondjatok köszönetet Boldogasszony évének számtalan kegyéért, és velünk esdjétek továbbra is támogató édesanyai kegyét!

Szeged, 1948 július havában.

P. NÁVAY KAPISZTRÁN
ferences plébános.

INCZÉDY LÁSZLÓ
egyh. A. C. igazgató.

A Szegedi Mária Napok részletes rendje a tuloldalon.

Testvér add tovább!

Szt. Gellért-nyomda.

Augusztus 1. Vasárnap.**EGYHÁZKÖZSÉGEK IFJÚSÁGI MÁRIA-NAPJA.**

- 9-kor *Veni Sancte. Az ifjúság főpásztori miséje és közös szentáldozása.*
 11-kor *Az ifjúság Mária-ünnepsége.*
 7-kor *Az ifjúság esti szentórája.*
 9-kor *„Fekete Mária“. Szabadtéri előadás.*

Augusztus 2. Hétfő.**ANGYALOS BOLDOGASSZONY (Porciunkula) BÚCSÚJA.**

- 9-kor *A Ferences III. Rend főpásztori miséje.*
 5-kor *III. rendiek Mária-ünnepsége.*
 7-kor *Egyházközségi Férfiak esti szentórája.*
 9-kor *„Havas Boldogasszony“. Szabadtéri misztériumjáték.*

Augusztus 3. Kedd.**SZERZETESNŐK MÁRIA-NAPJA.**

- 9-kor *Szerzetesnők ünnepi miséje.*
 7-kor *Egyházközségi nők esti szentórája.*
 9-kor *„Havas Boldogasszony“. Szabadtéri misztériumjáték.*

Augusztus 4. Szerda.**ZARÁNDOKOK MÁRIA-NAPJA.**

- 6-kor *Esti szentbeszéd. Búcsús körmenet.*
 9-kor *„Fekete Mária“. Szabadtéri előadás.*
 12-kor *Éjféλι Szentségimádás.*

Augusztus 5. Csütörtök.**HAVAS BOLDOGASSZONY BÚCSÚNAPJA.**

- 8-kor *Körmenet a Mátyás-téren.*
 9-kor *Ünnepi főpásztori mise. Szentbeszéd.*
 11-kor *Egyházközségi férfiak Mária-ünnepsége.*
 11-kor *Egyházközségi nők Mária-ünnepsége.*
 7-kor *Te Deum.*

Az ünnepi miséket és szentórákat Havas Boldogasszony kegytemplomában a Mária-ünnepségeket a Zárda-iskola udvarán tartjuk. A szabadtéri előadások a Mátyás-téren lesznek.

100.000 fedeli alle «Giornate Mariane» di Szeged

Le «Giornate Mariane» di Szeged si sono svolte fra il 1° ed il 5 agosto. Vi hanno partecipato 4 vescovi, 100 sacerdoti e circa 100.000 fedeli, per rendere omaggio alla Beata Vergine del cinque volte centenario Santuario francescano nella città bassa di Szeged.

Il 1° agosto fu dedicato interamente alla gioventù. L'indomani di questo giorno si svolse la festa della Porziuncola dei Padri francescani. Il giorno 3 le religiose hanno celebrato la loro giornata mariana. Il pomeriggio dello stesso giorno si svolse la benedizione dei bambini.

Il 4 agosto ebbe luogo la giornata mariana dei pellegrini, raccolti a Szeged dalle rive del Tibisco e dalla regione meridionale della Grande Pianura magiara. Tutta la giornata decine e decine di migliaia di pellegrini affluirono in grandi ondate verso la città. Il primo discorso sacro fu pronunciato ai pellegrini alle ore 20 dal P. Graziano Gábris O. F. Però gli organizzatori della manifestazione erano impossibilitati di installare il microfono e gli altoparlanti così che la maggioranza dei pellegrini — il cui numero ammontava in quella ora già a 80.000 — non è riuscita ad ascoltare le parole dell'oratore.

Nondimeno però i fedeli vi hanno perseverato fino alla fine, anche il giorno seguente, quando nuove altre circostanze hanno contribuito ad ostacolare il pieno sviluppo del fervore religioso. Infatti dopo l'orazione sacra serale ebbe luogo una processione con torce accese. Essa però — contrariamente al programma prestabilito — fece soltanto il giro della piccola piazza Mattia, non potendo svilupparsi nella sua imponente pompa e lunghezza.

La festa propriamente detta si svolse il 5 corr., giorno della Madonna della Neve. Alla processione del mattino vennero ad aggiungersi ulteriori 20.000 pellegrini. Alle ore 9 Mons. Andrea Hamvas, Vescovo di Csanád, pontificò la Messa solenne. Durante l'orazione sacra si ripeté il caso del giorno precedente: i 100.000 fedeli non poterono sentire il discorso sacro in mancanza di microfono ed altoparlanti.

L'amministrazione della Comunione, che cominciò già nelle prime ore mattutine, durò fino al tardo pomeriggio e il numero dei comunicanti ammontò a non meno di 75.000.

Dopo la Messa pontificale ebbero luogo le assemblee per gli uomini e per le donne. L'assemblea degli uomini fu conclusa da un discorso occasionale di Mons. Hamvas, che trattò degli attacchi contro il cattolicesimo e della questione scolastica.

Alle 7 di sera si svolse la cerimonia del Te Deum, alla quale assistette un'imponente folla di fedeli, nonostante che i pellegrini venuti da lontano, percorrendo — a piedi — 30-40 km. di strada, si fossero avviati di ritorno verso le loro case già nelle prime ore del pomeriggio. (M. K.)

100.000 hívő a szegedi Mária napokon

Szeged-Alsóvárosban hatalmas tér közepén áll a Ferencesek 400 éves, gótstilú temploma és kolostora. Augusztus első hetében Boldogasszony búcsújának idején idesereglik a szegedi tanyak, a környékbeli falvak katolikus népe már hosszú évszázadok óta. Valamikor a törökhódoltság idején Szegedtől Kecskemétig ez a templom maradt meg egyedül épen, a sok keserűség és bánatalom százötven esztendejében itt keresett és talált vigaszt az Alföld üldözött magyarsága. Ennek az Isten házának gótcspikézetű ívei alatt a Csodatevő Mária képével ékesített oltár előtt imádkoztak napokon, éjszakákon át, hogy a Boldogasszony eltöltse őket reménnyel és megnyugvással.

Mária tiszteletének szentelt Boldogasszony évében különös erővel fordult a mennyei Édesanya felé az alföldi magyarok szeretete és bizodalma. Soha nem látott méretekben özönlöttek augusztus 1-től 5-ig a búcsúsok lengő-lobogó zászlóik alatt énekelve, megtelt velük a templom, a szabadtéri oltár környéke, az óriási tér, a környező utcák. Arcukon a tiszta és mély áhítat fénye, fáradtságot nem ismertek, voltak, akik napokon át

a templom körül maradtak s éjszakánként csak néhány órát aludtak. Az éjszakai körmenet véget nem érő imbolygó fényei, a sötétben fehéren világító homlokzatból jelenésszerűen kiemelkedő Szűz Anya képe, az éjjeltől napkeltéig tartó szentségimádás, mindenek felett az imádságban és a tiszteletadásban elmerült hívők áhítata nagy élménnyé avatta a szegedi Mária-napokat.

A többnapos egyházi ünnepségeken Czapik Gyula egri érsek, Hamvas Endre csanádi, Pétery József váci püspök és Kovács Vince váci segédpüspök, a ferences atyák Karácsonyi Aladár helyettes tartományfőnök vezetésével, valamint sok szerzetes és világi pap vett részt.

A felejthetetlenül szép ünnepségeknek sajnálatos zavaró körülményei voltak: mikrofónt és hangszórót a rendezőségnek nem volt módjában felállítani, viszont egy közeli házban tartott előadás hangszórós közvetítése, valamint a túlságos közelségben engedélyezett mutatványos bódé lármája néhányszor fájoan zavarta az istentiszteletek áhítatát.

Az Új Ember 1948. augusztus 15.-i cikke

Püspökök egy szegedi neoreneszánsz palotában

Szeged, augusztus.

A klérus hivatalos könyvátvételénél szűkebben számolt be arról, hogy a szegedi tradicionális alsóvárosi búcsún nagy tömegek vettek részt és a hívők megjelentek a nagymisén, amelyet Czopik Gyula egri érsek pontifikált. Jelen volt Hamvas Endre, a vendéglátó csanádi püspök, valamint Péteri József váci püspök, továbbá több más főpap, és a szerzetesrendek vezetői. A kommuniké elhallgatja, hogy a főpapak a csanádi püspök palotájában háromnapos értekezletet tartottak és ennek a tanácskozásnak lefolyása nem mindenben volt harmonikus.

Berrich Bélának, az elhínyt iparművésznek tervel szerint, neoreneszánsz stílusban épült fel a szegedi püspöki palota. Klebelsberg Kunó akkori kultuszminiszter elgondolása szerint egyik oldalát szegélyezi a Dóm-térnek, amelynek másik oldalát az egyetemi kutatóintézetek azonos stílusú épületeiből adja. A püspöki palota építésének költségeit a csanádi püspökség viselte. Nem esett külsőben nehezére, futott a régi hatalmas püspöki birtokokból és más jövedelmekből. A palota kívül igen tetszetős, belül gyönyörűen berendezett, vitatható azonban, hogy szükség volt-e erre a fényűző építkezésre akkor, amikor a proletariátus Szegeden nedves pincelakásokban húzódott meg és tömegesen vitte el ezekből az egészégtelen ondukkál áldozatait a tüdővész. (Mellesleg: Angelo Rotta pápai nuncius jegyezte meg: „Magyarországon legszebbek a püspöki paloták és legromgyosabbak a vidéki reverendák”...)

A szép palotának jelenlegi ura dr. Hamvas Endre püspök. Csanád megye katolikus főpásztorára rendkívül visszavonult élet él és a felszabadulás óta csak kevés bizalmassá fogadja. Nem lesz talán

érdektelen, ha azt a tanuvalomást ismertetjük, amelyet a püspök két év előtt a szegedi népbíróság előtt tett. A vádlott dr. Tukats Sándor, Szeged fasizta főispánja volt, a tárgyalást dr. Felegyházi Pál törvénybírói tanácselnök vezette, a vádat dr. Polónyi Jenő vezető ügyész képviselte.

Az elnök: Sziveskedjék püspök úr megmondani, hogy milyen embernek ismerte Tukats volt főispánt és miként viselkedett ő a deportálások idején?

A tanu: A főispán úrral nem voltam személyes ismeretségben. Amikor a gettó felállításáról értesültem, levelet intéztem hozzá, amelyben arra kértem, hogy a megkeresztelt zsidókat a többiekkel különítse el.

Az elnök: Miért kérte ezt a püspök úr?

A tanu: Feltettem és érhetően tartottam, hogy a megkereszteltnek nem kelemes a zsidókkal együtt lenni.

Az elnök: Van az ügyész úrnak kérdése a tanu úrhoz?

Az ügyész: Különösnek és a krisztus keresztény erkölcsbe ütközőnek tartom, hogy a tanu, aki magasrangú papi személy, különbséget kívánt tenni keresztény és nem keresztény üldözött között. Emelt-e szót a tanu az ellen, hogy keresztény és nem keresztény embereket, férfiakat, nőket, gyermekeket előbb állati sorban fogva tartották, azután tcherkockokba zsúfolva elszállították?

Dr. Hamvas Endre püspök nem felelt és nekünk nincs megjegyzésünk vallomásához és az ügyész felelet nélkül hagyott kérdéséhez sem. Annyt azonban megállapított a szegedi közvélemény, hogy a csanádi püspök a fasizta időkben passzívan viselkedett és viselkedése

a felszabadulás után a demokráciával szemben is passzív maradt. A szegedi alsópapság, de a katolikus hívők előtt nyílt titok, hogy a püspöki aula voltaképpeni vezetője, spiritus rectora Sopsich János püspöki titkár, aki bakbuzgó hite Mindszenty József primárnak és a csanádi papságtól a rendelkezések végrehajtását retorzióval való fenyegetéssel kényszeríti ki.

Eppen ezért a szegedi közvéleményben feltűnést keltett, hogy az esztergomi primás éppen a folyton háttérben meghúzódó, a közéletbe be nem folyó Hamvas Endrét küldötte ki a Vatikánba, hogy a pápának referáljon és tőle további utasításokat kérjen. Az ország haladó szellemű katolikusai, akik a római látogatástól az állam és egyház megbékélését várták, megüldöve tapasztalták, hogy a csanádi püspök hivatalosan pápai áldást hozott a hívőknek, missziója óta azonban a klérus még jobban megmerevedett és az alsópapság, valamint a tanítórendek a maguk bórén tapasztalták, hogy a fekete terror még jobban erősödött.

A népi demokrácia letagadhatatlan vívmányainak felismerése és a józan ész, minden esztergomi rendelkezés ellenére is arra készítette az alsópapság és a paptanárok igen jelentős részét, hogy a demokrácia mellett nyíltan is, népgyűlöleteken, hírlapi nyilatkozatokban színt valljon. Szegedről indult el — a püspöki aula minden ellenkezése és fenyegetése ellenére — az Actio Catholica ifjúsági vezetőinek a népi demokráciához intézett forró hűségnyilatkozata és azóta nem egy szegedi és környéki plébános és káplán adta világos jelét annak, hogy nem ért egyet a primással és szívesen fogadja a valóságokat semmiben sem csorbító államosított iskolát.

Nos: ebben a feszült légkörben állt össze a szegedi neoreneszánsz püspöki palotában a főpapi érte-

kezlet. Zárt ajtók mellett tárgyalták a püspökök az „időszervi kérdéseket” és — mint azt előjában jelentettük — nem adtak ki döntéseikről kommunikét. De minden titkolódzás ellenére is a szegedi papság, amely érthető nagy érdeklődéssel várta a döntéseket, pontosan tudja, hogy

a püspökök állásfoglalása meza volt egyöntű és Czopik Gyula egri érsek, aki az esztergomi primás iskolapolitikájával és számos más rendelkezésével homlokegyenest ellenkező álláspontot képviselt, távonott az értekezletől és távollétében a vései püspökök nyomására hozták a jelenlévők olyan határozatot, amely az „Unbedingte Unterverfung“-ós, primásnak való föltétlen engedelmességet jelent.

Ez az „engedelmesség” jelenti azt, hogy az alsópapság, tanítórendek legkisebb „kilengése” büntető szankciókkal jár. A szegedi szabadban gondolkozó és nyilatkozó katolikus papok a fekete terror megnyilvánulásának tartják azt is, hogy Balogh István — aki egyébként itt nem föltötte kedvelt — a primás utasítására felszólították arra, hogy vagy a politikától, vagy a reverendától vájjon meg. Amikor a sorokat írjuk, Balogh páter kurírja a csanádi püspöki palotában tárgyal. Tárgyalásának célja természetesen az, hogy a klérust a róla hozott határozat megmástitására bírja.

Balogh István esete csak a „Nem fontos, de érdekes” rovatba tartozik, ami azonban előzőszerint mindenkit érdekel: meddig tűrik a katolikus papok és paptanárok azt, hogy az elvakult esztergomi főpap őket saját és egyházuk érdekei ellenére a demokráciával és haladással szembeállítsa. A szegedi püspöki értekezlet disszonanciája is egyik jele annak, hogy a Mindszenti rémurealom már nem tarthat soká.

EVENDI KÁROLY

A Haladás 1948. augusztus 26.-i írása

Válasz egy sajtótámadásra

Szeged, szept. 3. — A Magyar Kurir jelenti: A csanádi püspöki hivatal a következő nyilatkozat közzétételével bizta meg a Magyar Kurirt:

A „Haladás“ augusztus 26. száma „Püspökök egy szegedi neoreneszánsz palotában“ címmel cikket közölt, amely valótlanságokat tartalmaz. Így valótlan a csanádi püspöknek a Tukats-pörben felvett tanuvallomása oly beállításban, mintha a püspök nem emelt volna szót az ellen, hogy „keresztény és nem keresztény embereket, férfiakat és nőket, gyermekeket előbb állatú sorban fogva tartották, azután teherkocsikba zsúfolva elszállították“. Ennek ellenkezője köztudomású volt Szegeden. Szóban és írásban, sürgönyökkel és szentbeszéddekkel tiltakozott a püspök a zsidók embertelen üldözése ellen, tekintet nélkül arra, meg voltak-e keresztelve, vagy sem. A püspöki irattár őrzi ennek adatait, többi közt ott található a püspöknek Magyar-Kossa Aladár főispánhoz június 18-án írt levele, mely így szól: „Megdöbbenve értesültem arról, hogy a szegedi gettó lakóit minden isteni és emberi jog félretételével még ma elszállítják. Az emberi szenvedések tengerében, melyet az elháríthatatlan elemi csapásként sújtó háború zúdított a világra, a faji gyűlölet által okozott ezen újabb szenvedések özönét elhárítani próbálni, keresztényi kötelesség, mely kötelességet első sorban a püspök tartozik képvisel-

ni és teljesíteni. Isten előtt való felelősségem tudatában és lelkiismeretem szavára hallgatva, emeltem fel szavamat azon igazságtalanságok ellen, melyekkel bírói ítélettel bűnösnek el nem ítélt, tehát ártatlan emberek tömegét, szegedi lakosokat, tisztán faji származásuk miatt szabadságuktól, vagyionuktól megfosztva, bizonytalan végű deportálásnak kitesznek és így magyar népünket Isten és a világ ítélőszéke előtt terhelik...“ Az ügyész állítólagos kérdésének ezek szerint nem is lett volna értelme. De légből kapott koholmány az is, amit a cikk a szegedi püspöki palotában tartott főpapi értekezletről írt. Ilyen értekezlethez az kellett volna, hogy több főpap legyen jelen. Már pedig a váci püspök előre megállapított program szerint csak július 31. estétől augusztus 2. reggelig volt Szegeden, az egrai érsek pedig ugyancsak program szerint augusztus 2-án este érkezett és augusztus 4-én reggel távozott. Nem lehettek tehát együtt semmiféle értekezleten, és nem távozhatott az értekezletről az egrai érsek úgy, hogy ott maradt a váci püspök, hogy nyomást gyakoroljon a jelenlévőkre. Más főpap pedig nem fordult meg a szegedi Mária-napok alkalmával a püspöki palotában, kivéve a váci segédpüspököt, aki azonban nem tagja a püspöki karnak és nem vehet részt az értekezletein. Egyébként a fenti cikk többi része is ezekhez hasonló igazsággal rendelkezik — fejeződik be a csanádi püspöki hivatal nyilatkozata. (M. K.)

Az Új Ember 1948. szeptember 12.-i cikke

BALOGH MARGIT

„NEM MEGGYÖZŐDÉSBŐL, HANEM KÉNYTELENSÉGBŐL...”

Vázlat a katolikus egyház és az állam 1950. évi megállapodásának értelmezéséhez

Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára 1948. január 10-én pártgyűlésen jelentette ki: „*A magyar demokrácia eddig minden problémát, mely elé a történelem állította, megoldott. Amikor napirendre tűzi, végezni fog azzal a reakcióval is, amely az egyház köntöse mögé búvik.*”¹ A hatalomátvétel küszöbén álló kommunista párt eddig óvatosan közlekedett az egyházpolitika terén (bár a párton belül voltak radikálisabb fellépését sürgetők már 1945-ben is), de most láthatóan váltoállásra készült, hiszen a beszéd leplezetlen hadüzenet volt. A hangsúly a kormányprogram szintjére emelt szerep-rációra, azaz az egyház és állam szétválasztására tevődött át. E cél megvalósításához az addig lezajlott politikai változásokkal összhangban álló egyezményeket, valamint az új alapelveket és alapformákat rögzítő keret-megállapodásokat kívántak kötni.

AZ 1948-AS MEGÁLLAPODÁSOK

„*Mind a négy mehet*” – ez a ceruzás megjegyzés áll Ortutay Gyula kultuszminiszter 1948. szeptember 18-i előterjesztésén, amelyben a minisztertanács hozzájárulását kérte a református, az evangélikus, az unitárius egyházzal, valamint az izraelita felekezettel kötendő megállapodásokhoz.² Az év utolsó negyedében a lakosság 30 százalékát kitevő református, unitárius (1948. október 7.) és evangélikus (1948. december 14.) egyházzal, valamint az izraelita felekezet (1948. december 7.) képviselőivel sikerült is megegyezni. Formálisan e jogi aktussal ünnepélyesen és kölcsönösen kinyilvánították a jogi identitás és működési kör tiszteletben tartását, az állam elismerte a felekezeti önkormányzatot, tudomásul vette a vallási, lelkiismereti, szociális, karitatív, illetve felekezetpolitikai kötelezettségeket, rögzítették az államsegély és az iskolaállamosítás alapkörülményeit (hitoktatás, szünetrend, tanárok átvétele stb.), valamint kiküldtek egy, a készülő új alkotmány vallásügyi cikkelyei előkészítésében közreműködő bizottságot.

A protestánsokkal aláírt és 1990. március 19-éig hatályban maradt egyezmények szövege lényegében azonos.³ Meglehetősen egyedi viszont az izraelita felekezettel kötött megállapodás, amelyben következetesen az „izraelita hitfelekezet” terminus fordul elő. Ezzel a kormány figyelmen kívül hagyta a felekezeten *belüli* irányzatokat, tehát a megál-

1 Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1951. 267.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M–KS 276. f. 115. cs. 4. ő. e. 95/b. 11.713/1948–eln. számú, irodavezetői hitelesítéssel ellátott előterjesztés a minisztertanácshoz. Budapest, 1948. szeptember 18.

3 Bővebb ismertetésüket lásd Balogh Margit–Gergely Jenő: Az egyházak „államosítása”. História 21 (1999) 2. 7–10.

lapodás nem vagylagosan a neológ, az ortodox, illetve a status quo ante irányzatra érvényes, hanem mindegyikre. (Annak dacára, hogy a status quo ante irányzat nem delegált tagokat a kormánnyal tárgyaló bizottságba.) A hitközségek – minden előzetes utalás nélkül – az *Új Élet* 1948. december 9-i számából értesült az egyezmény megszületéséről. Ezt követően került napirendre az addig három, egymástól szervezetenként különálló zsidó organizáció – a neológ és az ortodox mellett a status quo ante hitközségek – egybeolvasztására. Az állami intenció, a hitközségi szervezetrendszer centralizációjának végrehajtására az 1950 februárjában összehívott Országos Gyűlés volt hivatva, amely pro forma elfogadta az állami akaratot kifejező Egységes Országos Szervezeti Szabályzatot. Ezzel megszűnt a három, egymástól addig intézményesen különálló hitközségi szervezetek sok évtizedes önállósága, míg az elkövetkezendő négy évtizedes kényszer-monopol következtében elsorvadtak a hazai zsidóságon belüli hagyományos csoportidentitások. Az egyezményt 1990. március 19-én kölcsönösen felbontották.

Miért volt szükség a megállapodásokra, illetve miért éppen 1948 végére kötötték meg ezeket? A válasz kézenfekvő: elsősorban azért, mert az állam így próbálta levezetni az egyházi iskolák 1948. júniusi államosításából fakadó feszültségeket és eloszlatni a bizonytalanságokat. Ezért van szó mindegyik megállapodásban a „kötelező iskolai vallásoktatás” jogáról és annak biztosításáról. Másodsorban az ekkor még csak tervezett szeparációból következő helyzetnek is elébe kívántak menni. (A szeparációt, azaz az állam és az egyházak különválasztását az 1949. augusztus 18-án elfogadott alkotmány 54. paragrafusában szentesítette.) Ha ugyanis a szétválasztás bekövetkezik, akkor ez azt jelenti, hogy az állam számára az egyházak működése közömbös, azokat a civil társadalom autonóm szervezeteinek tekintik. Amennyiben a vallás magánügy, akkor a hit gyakorlását intézményesítő egyházak működése sem lehet az állam által szabályozott és ellenőrzött. Rákosiék a szeparáció jogi kimondása előtt már olyan feltételrendszer kialakítására törekedtek, amely eleve korlátozza az egyházakat.

Az egyezmények alapján az állam (1951-től az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül) 20 éven át csekély, ötévenként csökkenő összegű, s az infláció miatt továbbértéktelenedő „személyi és dologi államsegélyben” részesítette az egyházakat. Az egyezményeknek köszönhetően 1948-ban a reformátusok 4 fiú és 2 leány, az evangélikusok 2 (1952 után csupán egyházként egy-egy marad), az izraeliták 1 középiskolát kaptak vissza. Az 1948–1949-es és az 1949–1950-es tanévekben viszont – megállapodás hiányában – egyetlen katolikus iskolában sem szólalt meg a tanévnyitó csengő...

EGY PÜSPÖKKARI NYILATKOZAT HÁTTERE

Az állam és a katolikus egyház közötti tárgyalások még 1945-re visszanyúló alaposításakor a koalíciós kormányzat pártjai egyetértettek abban, hogy az egyház működését anyagilag valamilyen módon biztosítani kell. A VKM katolikus ügyosztályától számos kártérítésre vonatkozó kérdéssor, egyeztetőlevél érkezett az egyházmegyei hatóságokhoz, de ennél többre nem futotta. 1947-ben a hercegprímás az egyházi adó korszerűsítésében látta a megoldást, mégpedig oly módon, hogy ahol az állam maradt a tulajdonos a földbirtokreform után, ott továbbra is fizesse föld- vagy erdőbirtok után a felekezeti iskolai adót, mert különben az intézmények ellehetetlenültek.⁴

4 Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára (a továbbiakban: SzCsPL) I.1.a Egyházigazgatási iratok 651/1947. A Magyarországi Katolikus Egyházközségek adóztatási szabályzatának módosítása és kiegészítése – ész-

1948-ban még éppen hogy csak hozzákezdhettek a tárgyalási előkészületekhez. Mindszenty József esztergomi és Czapik Gyula egri érsek az állammal folytatandó tárgyalásokat illetően két különböző felfogást képviselt: az elutasítást és a hajlandóságot – ez már régóta teljesen nyilvánvaló volt.⁵ A rendkívül kiélezett egyházpolitikai helyzetben Czapik magára vállalta, hogy megkísérli Rómában előmozdítani a tárgyalásokat, miután 1948. szeptember 21-én elutazhatott az „örök városba” az ötévenként kötelező, úgynevezett ad limina látogatásra.⁶ Ő úgy vélte, hogy a szovjet megszállás (és vele a kommunizmus) hosszú távon megmarad, ezért meg kell találni az együttélés módját.

Elutazása előtt konzultált Rákosival, annak lakásán. A pártvezér visszaemlékezései szerint Czapiknak arról kellett tájékozódnia: elképzelhető-e, hogy Róma bizalmasan „egyezteti” a magyar kommunista pártvezetéssel Mindszenty jövőjét?⁷ Rákosi feltárta Czapiknak a párt legfelsőbb grémiumának 1948. szeptember 2-ai állásfoglalását, miszerint a katolikus egyházzal kötendő megegyezés előfeltétele, hogy „*Mindszentyt és még néhány olyan személyt, akiknek a működése akadályozta a megegyezést, váltsanak le az egyház éléről. Ezen belül a magyar demokrácia lényegében hasonló megegyezést hajlandó kötni, mint a református egyházzal.*”⁸ Czapik viszont annál önállóbb és fegyelmetettebb főpap volt, semhogy Rákosi kedvéért eljuttassa a „postás” szerepét. Bár tagadhatatlanul nagy tehertételként élte meg Mindszenty politikáját, sok mindenben nem értett egyet vele, de soha nem árulta volna el a primást. Tudta azt is, hogy a primást Róma nem ejtené, már csak elvből sem, az önkéntes távozás vagy változás pedig reménytelen. „*Nekünk vállalni kell őt és számolni vele, mellette a második sorból kell vezetnünk a harcot és iparkodnunk kell csökkenteni a csapások súlyát, amelyet miatta mérnek ránk*” – jegyezte fel Czapik önmagának.⁹

Az érsek ezt a véleményét először a befolyásos P. Robert Leiber jezsuitával, a pápa magánitikárával osztotta meg, akit – befolyására utalva – csak „delutáni pápaként” emlegettek. Kétszer is találkoztak, mielőtt 1948. szeptember 29-én XII. Pius pápa, október 2-án pedig Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára fogadta volna a magyar főpapot. Állítólag a pápa szemrehányást tett az érseknek, amiért nem állt Mindszenty mellé, de aztán gyorsan nyitottá vált a magyarországi fejlemények Mindszentytől eltérő megközelítésére és beleegyezett egy vizitációs bizottság Magyarországra küldésébe. A vizitációs bizottságot egy súlytalanabb informatív feladatkör helyett eredetileg felhatalmazták volna a kormánnyal való tárgyalásokra is, de ezt Tardini meg-

revétel és indoklás. Mindszenty József egyeztetésre küldi Hamvas Endre püspöknek. Esztergom, 1947. február 15.

5 Az 1948-as tárgyalásokról lásd *Balogh Margit*: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989. Szerk.: Bánkuti Gábor–Gyarmati György. L'Harmattan, Budapest, 2010. 43–80.

6 A kérdésről lásd *Rétfalvi Balázs*: Czapik Gyula 1948-as római útja és az apostoli vizitáció ügye. Egyháztörténeti Szemle 12 (2011) 2. 3–38. Interneten: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/retfalvibalazs.htm> (letöltés: 2014. december 11.).

7 *Rákosi Mátvás*: Visszaemlékezések 1940–1956. I–II. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 513–515.

8 Rosszjizskij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii [Orosz Állami Társadalom- és Politikátörténeti Levéltár, a továbbiakban: RGASZPI] f. 17. op. 128. gy. 519. l. 45. és MNL OL M–KS 276. f. 53/8. ö. e. 1. fol. Jegyzőkönyv az MDP KV PB 1948. szeptember 2-ai üléséről.

9 Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltára (a továbbiakban: PMKL) IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam – tárgyalások” című dosszié, „Egyház és állam közti tárgyalások, előkészítő jegyzetek és gondolatok 1948. jan.–febr.” című iratcsomón belül „A megegyezés szükségessége” VII.

akadályozta.¹⁰ Ő úgy vélekedett, kár tárgyalni olyan kormánnyal, amely úgysem tartja meg ígéreteit: „*Arról van szó, hogy elveszünk-e most vagy hamar; [de] tisztességesen et cum gloria, avagy éljünk egy-két évig engedelményt adva, tisztesség nélkül és aztán mégis megsemmisüljünk. Az első jöjjön inkább.*”¹¹ Czapik persze vitakozott vele, az együttélés ab ovo nem tisztességtelen, és ha a „*megsemmisülést kitoljuk, éspedig elvi sérelem nélkül (másképp nem akarjuk), már okadatolt a modus.*” Czapik rajtuk kívül még több fontos személyiséggel tanácskozott. A leggyümölcsözőbbnek a Montinivel folytatott tárgyalást ítélte, mert személyében egy köztársaságpárti hivatalnokkal találkozott. Partneri a hiányos információkra panaszkodtak, hogy szinte semmi érdemít nem tudnak az egyház és az állam magyarországi tárgyalásairól, ezért Czapik írásban is jelentést tett a Rákosival 1948-ban folytatott megbeszélésekről, amelyek addigra zsákutcába jutottak. Mire elérkezett a hazautazás időpontja, derűlátóvá vált és nagyobb reményekkel távozott, mint amilyennel odautazott.

Czapik hazatérése után megszorodtak a belső viták a tárgyalások megítéléséről: ülhetnek-e egy asztalhoz a kommunistákkal, és ha igen, milyen mélységig egyezkedhetnek? Mivel a kormányzati elképzelések egy igen fontos területet, a finanszírozást érintették, a püspöki karon belül felülkerekedett a tárgyalási készség. 1948-ig ugyanis a pasztorációs feladatok mellett hitoktatást is végző katolikus papok a kongruájukhoz további díjazást kaptak. 1947–1948-ban 9,1 milliós keret állt rendelkezésre hitoktatásra, ugyanerre az 1949-es költségvetés előkészítésénél a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium már 24,4 milliót igényelt. Emellett 75 millió forint volt beállítva illetménykiegészítésre. A párhuzamosságban a pénzügypolitikások egyrészt megtakarítási, másrészt büntetési lehetőséget láttak, mert felvetődött, hogy az állammal megegyezést még nem kötött egyházak, úgymint a katolikus egyház és a kis létszámú ortodoxok állami támogatását felülbírálják. Nyilvánvaló, hogy létkérdéssé vált a tárgyalás megkezdése legalább a pénzügyi kérdésekben.¹² Miután 1948. november 13-án Nyárádi Miklós pénzügyminiszter az anyagi

10 MNL OL M–KS 276. f. 67/214. ö. e. 56–59. és 61–81. fol. Jelentések Czapik érsek római útjáról. Budapest, 1948. október 8.; MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. 19. fol. Sulyán Gyula, az MDP Heves megyei titkárnak jelentése. Eger, 1948. október 30.; PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Római megbeszélések” című dosszié, ebben Czapik kézírásos jegyzetei.

11 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Római megbeszélések” című dossziéban belül: „Tardini véleményére tett megjegyzéseim. '948. X/2.” Czapik Gyula kézírásos jegyzete. (A következő idézet is innen – B. Ma.) – Megjegyzés: a szakirodalom – *Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*. Görres Gesellschaft, München, 1988. 18. – tudni véli, hogy Czapiknak arra a kérdésére, mit tart követendőnek, Tardini röviden azt felelte: „*menjenek haza és legyenek mártírok.*” Salacz ugyancsak Czapik korabeli jegyzeteiből dolgozott, és Tardini általunk idézett mondatait foglalta össze a saját szavaival, de ez a sarkos megfogalmazás a mondanivalót megbillenti és nem is logikus. Czapik római útja után a szentszéki brit követnek Tardini azt találta mondani, hogy Mindszenty viselkedése „*túl erős*” volt, igaz hogy gyorsan hozzátette: „*talán jobb túl erősnek lenni, mint túl gyengének úgy általában véve a kommunistákkal és különösképpen a magyar kommunista kormánnyal szemben.*” (The National Archives of the UK, Foreign Office, Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/128: Hungary, 1948, 35/104/48. sz. irat. J. V. Perowne jelentése, Róma, 1948. november 24.) Majd december 28-án a Tardininál járt Mócsy Imre jezsuita is Salacz szavainál enyhébb tanácsot kapott: „*a letartóztatás ténye ellen kell tiltakozni*”, „*Mondja meg a püspököknek, hogy erősek és egységesek legyenek.*” Mócsy Imre: Beadványom. Magyar Egyházzociológiai Intézet, Bécs, 1989. 11., 14–15.

12 RGASZPI Centralnij Komitetet VKP(b), Otgyel vnyesnyej polityiki, f. 17. op. 128. gy. 521. l. 190. Az Állampolitikai Osztály szigorúan titkos minősítésű előterjesztése az MDP Politikai Bizottsága számára. 1948. november 11.; MNL OL M–KS 276. f. 115/2. ö. e. 85. fol. Állampolitikai Osztály iratai. Előterjesztés a Politikai Bizottság részére. 1. pont: hitoktatók díjazása.

kérdések megtárgyalását ajánlotta, Mindszenty hercegprímás az ügyben körkérdeést intézett a püspökökhöz. A visszaérkezett válaszok között volt a konkrét eseten túlmutató, és a primás addigi elzárkózását kimondatlanul bíráló vélemény is, mint például Hamvas Endre csanádi püspöké: „...az emberekkel, akikkel dolgunk van, le kell ülnünk tárgyalni, ha egyszer hatalomban vannak, még ha elvi kérdéseket is vetnek fel. Ne mondják híveink és papjaink, hogy merevségünk miatt estek el az Egyházat megillető benéktől.”¹³

November derekától Czapik Gyula egri érsek és Drahos János érseki általános helytartó együtt képviselte a pénzügyi egyeztetéseken a katolikus egyházat. A püspöki kar azonban a finanszírozáson túlmenő általános egyezményről továbbra sem kívánt diskurzusba bocsátkozni. Amikor december 10-én egy szűk mag – Mindszenty, Czapik, Pétery, Rogács, Hamvas – az állam és egyház viszonyáról, a sérelmekről és a további lépésekről egyeztetett, a hercegprímás következetes maradt önmagához és továbbra is elhárította a tárgyalásokat, tekintettel „300 pap közelmúltbeli elfogására, [...] akik mit szólnának ahhoz, hogy mégis tárgyal, amikor előzőleg belevitte őket az ellenszegülésbe”.¹⁴ Czapik viszont már maga mögött tudott néhány egyeztetést kongruaügyben, és bár bizakodásra oka nem volt, hiszen önmagában a tárgyalás ténye nem garantál semmit, mégis ezt az utat tartotta helyesebbnek. Több püspök is erre hajlott, és olyan, a különbségeket áthidaló formát próbáltak keresni, amely megőrzi a primás tekintélyét, de kifejezi a tárgyalási készséget is. Végül egy nyilatkozat kiadásában állapodtak meg, szövegét meg is fogalmazták azzal, hogy azt a december 16-ára összehívott „rendes” konferencián véglegesítik.

Így is történt. A javasolt szöveget a püspöki kar megvitatta, pontosította és hivatalosan kibocsátotta. Lényeges, hogy egyértelműen tartalmazta a kormány és a püspöki kar közötti hiányolt készséget az állam és egyház viszonyának tárgyalásos rendezéséhez: „Megnyugtató és az ellenkező beállításokkal szemben közöljük, hogy az Egyház és Állam viszonyát rendezni hivatott tárgyalásokra a püspöki kar már régebben kifejezte készségét. Ezen tárgyalások – sajnos – különböző okokból mindeddig kitolódtak. A készség azonban megvan a kérdésnek olyan rendezésére, amely az Egyház tanainak, törvényeinek és jogainak is megfelel. Ennek a készségnek a jele az is, hogy bizonyos részletkérdésekben most is tárgyalás folyik az Állam és a Püspöki Kar megbízottjai között. A hivatalos tényezők, úgy véljük, mindkét oldalon tudatában vannak azonban annak, hogy a szóban forgó kérdés mai stádiumában a római Szentszék közreműködését is igényli.”¹⁵

A nyilatkozat értékéből sokat levont az a körülmény, hogy nem a püspöki kar egyhangú állásfoglalását tükrözte, amiről az államvédelem persze azonnal tudomást szerzett, mert egy kisebbség – köztük a hercegprímás – nem fogadta el a határozatot. A tanácskozáson ugyanis váratlanul bejelentette, hogy meggondolta magát, és a december 10-én megfogalmazott nyilatkozatot mégsem támogatja. Püspöktársaitól pedig a tárgyalási készség kinyilvánítása helyett egy többoldalas sérelemlista elfogadását kérte. Ez volt az a pillanat, amikor a nézetek különbözősége a testület megosztottságát eredményezte.

13 SzCsPL I.1.a Egyházigazgatási iratok 2800/1948. Hamvas Endre püspök levele Mindszenty Józsefhez. Szege, 1948. november 22. (A *bene* – ami a latin *bonus*, azaz jó szóból ered – javakat, az adott szövegkörnyezetben előnyöket jelent, amelyektől tárgyalókészség híján eleshet az egyház.)

14 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.8. Sz-222/17. 5–6. fol. Mindszenty József személyi anyaga. A letartóztatott háromszáz egyházi személy nagyságrendje nagyjából fedi a valóságot, de nem a tanácskozás közelmúltjára, hanem az 1945 utáni időszakra összesítve.

15 „A püspöki konferencia hivatalos nyilatkozata.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. december 17. III. kiadás, déli 12 óra; Primási Levéltár, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok, 8. doboz, V-700/23. 123. fol. Püspöki konferencia.

Czapik érsek jegyzőkönyvetettni kérte, hogy nem fogadja el a primás szövegét. Szerinte Mindszenty a válságos helyzetben nem tudott mérsékletet tanúsítani, ami egy vezetőnek pedig erénye kell, hogy legyen. Ezúttal a vita tétje az volt, hogy a tárgyalást válasszák, legitimálva ezzel a kormányzatot, vagy a párbeszéd elutasításával újabb megszorításokat kockáztassanak. A püspöki kar többsége végül is az eredeti tartalomra szavazott, de a szöveget megrövidítették, így kihúzták a földreform és a köztársaság melletti nyílt állásfoglalást. A primás azonban ebben a formában sem járult hozzá. Nem is leplezte ingerültségét, szerinte a nyilatkozat ebben a formájában azt jelenti, hogy a püspöki kar szótlannul tűri a hercegprimás meggyalázását. Végül a főpásztorokat arra kérte, hogy bebörtönzése esetén se írjanak alá semmiféle kikényszerített megegyezést.¹⁶

A kormányzati politika a nyilatkozattal lépéselőnyre tett szert. Hiszen a magyar katolicizmus legmagasabb fóruma, a püspöki kar próbálkozott meg a tárgyalások megindításával, mintegy kinyilvánítva ezzel készségét Rákosi Mátyás egyházpolitikai szándékainak tudomásulvételére. A testület befolyása az elmúlt években a primás roppant erős egyénisége miatt háttérbe szorult, de a politika nyomására most újból felerősödött.

A PÉNZÜGYI EGYEZSÉG

A pénzügyi tárgyalásokon Czapikék az 1947–1948-as belpolitikai körülményekhez képest sokkal hátrányosabb pozícióban voltak. Végül kényszeredetten, de beleegyeztek, hogy a kongruát 15 százalékkal, azaz 45 forinttal csökkentésük – ám legalább megmaradt. Hosszú távon azonban inkább mégis károsnak bizonyult az állami finanszírozás, mert állandósította az anyagi kiszolgáltatottságot, különösen hogy azt ezentúl nem az illetékes egyházmegyei hatóságon keresztül, hanem állami dotáció formájában, névre szólóan, az állami illetményhivataltól közvetlenül utalták az egyes papoknak.

A pénzügyi egyezséget 1948. december 28-án írták alá. Bár Czapik a primás felhatalmazásával tárgyalta, januárban mégis igazoló jelentést kellett írnia a pápának, mivel úgy tűnt, egyházi jogi szempontból illetéktelenül járt el,¹⁷ különös tekintettel arra, hogy két nappal korábban, december 26-án Mindszenty Józsefet letartóztatta a politikai rendőrség. Érdekesképpen említjük, hogy Rogács Ferenc, az idős és beteges Virág Ferenc pécsi püspök segédpüspöke szerint az egyezséget nem ekkor, hanem még Mindszenty őrizetbe vétele előtt, december 16-án írták alá, és a dátum meghamisításával azt a látszatot akarták kelteni, hogy a püspöki kar azonnal visszanyerte cselekvőképességét, amint „kikapcsolták” az állam–egyház megegyezését gátló hercegprimás személyét.¹⁸ Biztosan állíthatjuk, hogy Rogács tévedett, bár a korabeli politika eszköztárába akár bele is férhetne egy ilyen manipuláció. Czapik érsek ugyanis a püspöki kar 1948. december 16-ai értekezletén még csak *folymatban lévő* és nem befejezett tárgyalásokról számolt be.¹⁹ Az *Új Ember* című

16 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 38–41. fol. Jelentés. Budapest, 1948. december 16.; MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. 55–56. fol. Szigorúan bizalmas feljegyzés az 1948. december 16-i püspökkari konferenciáról. Rajta kézírással: „L[ássa] Révai XII. 20. R[ákosi].” Azaz Rákosi december 20-án elolvasta a feljegyzést és pontosan tudta, hogy mi történt.

17 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/15 főnöki szám/1948. Vatikán TÜK-iratok, 1. doboz. Magyar Követség iratai. Róma.

18 Pécsi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: PPL) Rogács Ferenc püspök irathagyatéka, 44. iratköteg. Eredeti kézirat, 1949. január 4.

19 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 40. Jelentés, 1948. december 16. Tárgy: F. hó 16-i püspöki konferencia.

katolikus hetilap az 1949. évi első számában adott hírt az eseményről.²⁰ Kádár János belügyminiszter is arról tájékoztatta kollégáit, hogy „*Mindszenty őrizetbe vétele után három nappal Czapikék aláírták a pénzügyi egyezményt*”.²¹ Hogy ezt a letartóztatás „sikerének” is betudta, azt elégedett szavai árulják el: Witz Béla budapesti érseki helynök ugyanis – szakítva az addigi sértő gyakorlattal – köszöntötte a köztársaság elnököt az újév alkalmával, és a vázolt nehézségek ellenére lezajlott a püspöki kar és a kormány első tárgyalása, amelyen a püspöki kar „*fogsikorgatva nyilatkozatot is tett a köztársaság mellett*”.

HOGYAN TOVÁBB?

A primás példastatuáló letartóztatását követően Dobi István miniszterelnök 1949. január 4-ére, este hat órára tárgyalásra invitálta a püspöki kar tagjait, akik zárt ajtók mögött vitatták meg, hogy mitévők is legyenek.²² Jól látták, hogy a hercegprimás ügye túlnőtt személyes sorsán. Vita nélkül leszögezték: ne várjanak tőlük ítélezést és bírálatot az egyház bíborosáról. Végül egy olyan nyilatkozatot fogalmaztak meg, amelyben nyoma sem volt a letartóztatás miatti tiltakozásnak. Shvoy Lajos székesfehérvári és Pétery József váci püspökök épp ezt hiányolva tartózkodtak a szavazásnál. Az elfogadott nyilatkozat lényege, hogy a püspökök a történetek dacára is kitartanak a megegyezési készségüket kinyilvánító 1948. december 16-i deklarációjuk mellett. Ismételten leszögezték, hogy a tárgyalás fokozottan igényli az Apostoli Szentszék közreműködését, ezért még inkább indokolt egy apostoli vizitátor beutazása, vagy annak lehetővé tétele, hogy a püspöki kar egyik tagja a kormány ajánlatával Rómába mehessen, és ott az illetékes tényezőknek az egész kérdéskört feltárhassa. Addig is a magyar püspöki kar a maga hatáskörében mindent megtesz a rend, a nyugalom és az országépítés biztosítása érdekében, viszont kéri, hogy a kormány is hasson oda és rendelkezze, hogy az egyház békéjét és szabadságát ne zavarják.

A püspökök tehát nem támasztottak semmilyen előfeltételt, nem tiltakoztak, csak cáfoltak:

„1. *Nem felel meg a valóságnak, hogy a katolikus Egyház nem ismeri el a Magyar Köztársaságot. Az egyház semmiféle államforma vagy kormányzati rendszer mellett sem kötötte le magát; a Köztársaságot is törvényes államformának ismeri el. Amióta a Köztársaságot törvénybe iktatták, a Köztársaság hivatalos szerveivel, nevezetesen annak kormányával az érintkezést fenntartottuk, és ezzel a Köztársaságot minden külön nyilatkozat nélkül is elismertük.*

2. *Nem felel meg a valóságnak, hogy ellenségei vagyunk a demokráciának. Mi, akik az evangéliumi egyenlőség és testvériség alapján állunk, nem vagyunk, nem is lehetünk ellenségei az igazi demokráciának.*

3. *Nem felel meg a valóságnak, hogy vissza akarjuk venni vagy vétetni a földbirtok-reform során földhöz juttatottaktól a földet és vissza akarjuk állítani a régi nagybirtok-*

20 „Megegyezés a kongrua ügyében.” *Új Ember* (V. évf.) 1. sz. 1949. január 2. 2. old.

21 ÁBTL 2.1. XI/8. V–150.346. 29. fol. BM kollégium üléseinek anyaga. Jelentés, 1949. január 10. Kádár János politikai beszámolója.

22 „A püspöki kar december 16-iki hivatalos nyilatkozatával kapcsolatban tárgyalásra hívom meg Önt...” – e szavakkal kezdődött az 1948. december 30-án kelt és aznap expedált meghívó szövege. MNL OL XIX–A–2–ab, 3. doboz, Dobi István miniszterelnök iratai, 070/1949. – A püspöki kar 1949. január 4-én tartott értekezletének anyagát lásd: A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. Összeáll.: *Balogh Margit*. I. kötet. METEM, Budapest, 2008. 39–48.

rendszer. 1945. májusban kiadott körlevelünkben Isten áldását kértük a földhözjuttatottakra; ez az álláspontunk ma is."²³

Az esti tárgyaláson a megjelent 14 püspök közül a Czapik köré csoportosulók hajlottak a kormánnyal szembeni ellenállás látványos mérséklésére, hogy jól vagy rosszul, de legalább élédegeljenek. Arra számítottak, hogy legalábbis partnerként kezelik őket, de csalódnuk kellett. Előbb Dobitól, majd Rákositól is megalázva távoztak, mind a kettőtől „kikaptak”. Rákosi elégedetlen volt a nyilatkozattal, újabb kifogásokkal hozakodott elő annak tartalmát illetően, hiányolta például, hogy a püspöki kar nem mondta ki: nem királypárti. Közösen elfogadott hírként végül a következőt közölték a Magyar Távirati Irodával: „*A püspöki kar és a kormány képviselői megkezdték az Egyház és Állam viszonyának rendezésére a tárgyalást, amely a mindkét oldalról meglévő nehézségek ellenére a megértés szellemében folyt. A tárgyalás a közeli napokban folytatódik.*” Pedig Czapik érsek szerint ami történt, az nem is nevezhető tárgyalásnak, inkább csak „veszszőfútnak”. Minderről semmit sem tudva, a baloldali sajtó itthon és külföldön lelkesen üdvözölte a nyugati propagandát „romokba döntő” tárgyalást, mert miközben Róma kiközösít, Budapesten a katolikus egyház képviselői nemhogy nem szakították meg a párbeszédet, de új megállapodást is kötöttek.²⁴

A történetről Rákosi másnap beszámolt a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének. Nem meglepetés, hogy megkapta a felhatalmazást a további tárgyalásokhoz, és ezeken egy olyan „*politikailag maximálisan kihasználható nyilatkozat*” kiadását kellett elérnie, amely feketén-fehéren elismeri, hogy Magyarországon vallásszabadság van, vagy legalábbis pozitív tartalmú megállapítást hordoz. Amennyiben ez sikerül, akkor a püspökök képviselőinek engedélyezik, hogy Rómába utazzanak, sőt előzőleg betekinthetnek a Mindszenty-anyagba is.²⁵

A tárgyalások újabb fordulóját január 8-ára tűzték ki, mint utóbb kiderült, feleslegesen. Előtte való nap, január 7-én ugyanis visszaérkezett Rómából P. Mócsy Imre, aki Czapik érsek szóvivőjeként még decemberben elvitte a kormány ajánlatát Rómába. December 22-én át is adta Domenico Tardininek a németre lefordított egyházpolitikai memorandumot,²⁶ de maga a pápa karácsony előtt már nem tudott Mócsy megbízásával foglalkozni. Mire december 28-án röpké 15 percre ismét személyesen találkozhatott Tardinnel, a tárgyalásokra vonatkozó küldetése elveszítette aktualitását, hiszen Mindszenty két napja az ÁVH foglya volt. Tardini nagyon határozott állásfoglalást közölt Mócsyval: „*Nem marad más hátra, mint tiltakozni az ellen a sérelem ellen, ami Mindszentyt érte, s rajta keresztül az egész püspöki kart, a kardinális kollégiumot, s magát a pápát.*”²⁷ Január 2-án, amikor Tardini ismét fogadta Mócsyt, nem leplezte rosszállását, amiért a pénzügyi tárgyalásokon nem a rangidős kalocsai érsek, hanem az egri érsek vett részt.

23 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL) I.1.c. Grösz József perszonális iratai – A Grösz-per visszaszolgáltatott dokumentumai, 5. dosszié, 263–264. fol.; SzCsPL I.1.a. 80/1949; ÁBTL 3.1.5. O–13.405/1. 166–167.; MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. 73. fol. Szövegét lásd: A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 i. m. 44–45.

24 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14–1637–1948. Vatikán TÜK-iratok, 1. doboz, Velics László követ nyílt távirata, Róma, 1948. december 28. 14 óra 20 perc.

25 MNL OL M–KS 276. f. 53/24. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. január 5-ei üléséről, 1. napirendi pont. Másolatban: RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 665. l. 10.

26 Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Variorum 1946–1950/1947–49. 1948. decemberi iratok.

27 ÁBTL 3.1.9. V–19.441 73. fol. Mócsy Imre gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. 1949. január 17. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 17. fol. és PL Processus, 1. doboz, V–700/6.

Mócsy január 3-án este indult haza és hozta magával a „Magyarország érsekeinek és püspökeinek” szóló pápai üzenetet: „Tartsatok ki hűségesen hitetek és az erkölcsök védelmében és abban a küszködésben, amelyet a jó Isten rátok mért, hogy az ősi hitetekről nevezetes országotok népében ne rendüljenek meg azok a keresztény elvek, amelyekben évszázadokon keresztül élt az ország népe.”²⁸ A pápa levele a Mindszenty melletti kiállítás mellett az ellenállás kötelezettségéről, egy „spirituális csatáról” is szólt, de közvetlen utasítást nem tartalmazott.

A pápai üzenet hatására a püspökök lemondták, pontosabban halasztani kérték a kormánnyal január 8-ára tervezett megbeszélést (s máris kezdtek visszahúzódni Czapiktól – jelentette az éles szemű állambiztonsági informátor). Láthatóan teljesen tanácstalanokká váltak: hivatalosan tárgyalni nem tárgyalhattak, faképnél hagyni a kormányt nem merték, ezért elhatározták, hogy részletkérdésekben tartják a kapcsolatot a kormánnyal, de csak azért, nehogy egyoldalú szakítás látszata legyen az ügynek.

Ezalatt az Andrássy út 60.-ban, a politikai rendőrség székházában javában folyt a prímás megtörése és felkészítése a nyilvános tárgyalásra. Az ítélethirdetés után pár nappal Mindszenty bíboros levelet írt Grósz és Czapik érsekeknek a börtönből, amelyben legnagyobb meglepetésre az állammal folytatandó tárgyalások felvételére szólított fel: „Szeretném, ha a püspöki kar a kormány felé megbeszélést kezdeményezne – írta a megtört főpásztor –, szeretnék magam is segíteni. Ahogy január 29-én az Igazságügy-miniszter Úrnak is írtam: az állam és egyház közt a komoly és igazságos megegyezést mindaddig időszerezniék és sürgősnek tartom, amíg az létre nem jön. Én már most szeretném a tőlem csak lehetséges módon elősegíteni az állam és egyház megbékélését.”²⁹ A levelet Grósz József expressz ajánlott küldeményként kapta, Czapik Gyulának két detektív vitte el, akik azonnal szóbeli választ is kértek: mit üzen Mindszentynek. Mit felelhetett erre Czapik? Csupán annyit, hogy a hercegprímás ez irányú kérelmét a Szentszékhez terjessze elő. Időt akart nyerni, hogy a püspökökkel konzultálhasson.³⁰ A két érsek 1949. február 18-án ismertette

28 Somorjai Ádám–Zinner Tibor: Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József életrajzához. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 577–578:577. A levelet eredetileg litografált kézírással, latinul írták, amelyet a pápa saját kezűleg írt alá, és így tett ki négy oldalt. Levéltári előfordulás több helyen, pl.: ÁBTL 3.1.9. V–700/54. 6–7. fol. Jelentés. Budapest, 1949. január 12. Tárgy: a pápa levele. Ugyanez: ÁBTL 3.1.5. O–13.405/1. 177–179. fol.

29 KFL I.1.c. Grósz József perszonális iratai. – A Grósz-per visszaszolgáltatott dokumentumai, 6. dosszié. Mindszenty József levele Grósz Józsefhez. Budapest, 1949. február 12. Eredeti kézírás, a levélen megjegyzés: „Országos Büntetőintézet–ellenőrzve.” – A publikált levél főbb elérhetőségei: *Magyar Nemzet*, 5. évf. 45. sz. 1949. február 23.; *Szabad Nép*, 7. évf. 45. sz. 1949. február 23. 3. – A levél tartalmáról a Budapestre akkreditált diplomaták azonnal jelentést tettek, így például a brit követ (lásd: Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 508. f. 124. ó. e. 109. tétel, 24. fol. TN FO 371/78578, R. 2123) és a szovjet nagykövet (Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszizszkoj Federacii, Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára f. 77. op. 28. papka 27. gy. 10. l. 206. Bulletin, No. 44. 1949. február 23.).

Mindszenty levelét nyilvánvaló propaganda megfontolásból azonnal közölte a *Magyar Nemzet*, 1949. február 23-i száma. A hercegprímás emlékiratai szerint a levél eredetileg rövidebb volt, a megegyezést szorgalmazó részeket utólag hamisították hozzá (Vö. *Mindszenty József*: Emlékirataim. Szent István Társulat, Budapest, 1989. 284.), aminek azonban ellentmondani látszik egy gyűjtőfogházi lehallgatás (ÁBTL 3.1.9. V–700/5. dosszié, 159. fol. Witz Béla budapesti érseki helynök látogatása Mindszenty Józsefnél a Gyűjtőfogházban, 1949. február 25.) A Ries István igazságügy-miniszterhez intézett levelet teljes terjedelmében közli *Gergely Jenő*: A Mindszenty-per. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 87–88.

30 PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 44. iratköteg. Jegyzet az 1949. február 18-ai püspökkari konferenciáról. Kézírás. (A forrás szövegét lásd: A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 i. m. 88–93:89.)

a levelet a püspökökkel. Grósz érsek szerint a primás azért írta, amit írt, mert nem tudja, mi történt december 26-a óta, így azt sem, hogy a Szentszék nyomatékosan kifejtett álláspontja: *nincs tárgyalás*. A püspökök meglehetősen sokat foglalkoztak a levéllel, bár egyre fásultabban. Cspadában vergődtek: az állam tárgyalást ajánlott, Róma elutasítást parancsolt. A félelem bénítóan hatott, a tárgyalás mégis váratott magára. Grósz 1949. július 17-én (tehát a Mindszenty József-re kimondott másodfokú ítélet után) Balogh István miniszterelnökségi államtitkárhoz írott levelében önérzetesen kifejtette: „*Mint bűncselekménnyel gyanúsított, nem fordulhatok a kormányhoz tárgyalásfelvételi kérelemmel.*”³¹

TÁRGYALÁSI SZÜNET

1949 nyaráig befejeződött a kommunista hatalomátvétel. A még megmaradt utolsó ellenzéki párt, a Demokrata Néppárt 1949. február 4-én kimondta feloszlását. A május 15-én tartott előrehozott országgyűlési választásokon a Magyar Függetlenségi Népfrontba tömörített pártok közös listája győzött, s ezzel a koalíció formálisan is megszűnt. Augusztus 20-án, az új kenyér ünnepének „átkeresztelt” Szent István napon hatályba lépett Magyarország alkotmánya, amely kimondta, hogy „*a Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát*”, s „*a lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében az egyházat különválasztja az államtól*”. Az elkövetkezendő években valójában nem az állam és az egyház szétválasztása ment végbe, hanem az egyház állami ellenőrzés alá vonása, mondhatni államosítása.

Az alkotmány kihirdetésétől kezdve újabb feszültséget jelentett az egyházi személyek állampolgári eskütele. A lelkeszkedő papság kongruát kapott, s ez az állami jövedelemkiegészítés képezte az esküre kötelezés jogalapját. (A polgári korban a bevett felekezetek lelkészei állami fizetés-kiegészítést, úgynevezett kongruát kaptak, kivéve a katolikusokat. Mivel az 1848-as és az 1867 utáni törvényhozás sem hajtotta végre a katolikus egyházi nagyjavadalmak szekularizációját, hanem meghagyta azokat az egyháziak kezében, így a katolikus lelkészek megélhetéséről is a nagyjavadalmasoknak, az alapítványoknak és a híveknek kellett gondoskodni. Ezek megélhetését csak ritkán biztosította a plébániai föld jövedelme vagy a hívektől befolyó járandóságok. Az 1909. évi XIII. törvénycikk módosította a lelkési jövedelem kiegészítéséről szóló 1898. évi XIV. törvénycikket, és a kongruát kiterjesztették a katolikus lelkészekre is. Ennek fedezetét 3/8 részben az állami költségvetés biztosította. A kongruát az 1913. évi XXXVIII. törvénycikk korpótlékkal, az 1917. évi IX. törvénycikk családi pótlékkal egészítette ki.) 1949 decemberében a kormány felszólította a püspöki kart, hogy a katolikus egyházi személyek tegyék le az állampolgári esküt (amit a többi felekezet papjai már meg is tettek). A püspöki kar ettől érthetően vonakodott, hiszen az alkotmányban rögzített szocialista-ateista politikai célok ellentétben álltak papi hivatásukkal. Végül a kongrua megvonásának kilátásba helyezése miatt a püspöki kar engedélyezte a kongruás papok eskütételét, de a püspöki kar és a szerzetesrendek főnökei ezt továbbra sem tették meg.

Újabb sérelmet jelentett a hitoktatás kötelező helyett fakultatívvá minősítése. Annak a szülőnek, aki gyermeke hitoktatását kérte, 1949. szeptember 15-ig kellett nyilatkoznia. Ám a püspöki kar hittan-beíratásokra vonatkozó körlevelét csak szeptember 18-án, vasárnap tudták a templomokban felolvasni. A feszültséget enyhítendő, az állam hozzájárult a

31 ÁBTL 3.1.9. V–105752/4. 128. fol. Grósz József és társai (mikrofilmen őrzött anyag).

pótbeíratásokhoz. A katolikus szülők csaknem 95%-ban kérték gyermekeik hitoktatását. A hitoktatók az 1949–1950. tanévben kisebb-nagyobb zökkenőkkel meg is tarthatták óráikat (1950-től csakis az iskolákban, az igazgatók, pedagógusok állandó felügyelete mellett). Ám a következő tanév megkezdése előtt, amikor ismét aktuálissá vált a hittanbeíratás, a szülőket „jóindulatúan” figyelmeztették gyermekeik tanárai, valamint munkahelyükön a párt- és szakszervezeti káderek: továbbtanuláskor a hittanos gyermekek hátrányt szenvednek... A panaszokat a püspökök begyűjtötték, de az állam nem orvosolta azokat.

Az iskolaállamosítási törvény is „fogyatékosnak” bizonyult: a rendházakban lévő egyházi iskolákat nacionalizálták ugyan, de magukban a rendházakban mint nem államosítható épületekben, továbbra is laktak szerzetes tanárok és tanítók. Az államosítási bizottságok ugyan több helyen is – több-kevesebb sikerrel – megkísérelték a rendházakat is igénybe venni, de ettől még paradox helyzet alakult ki: a még érintetlen kollégista ifjúságnak egy fedél alatt kell laknia a klerikális reakcióval! E tarthatatlan állapot megszüntetésére a protestáns Darvas József kultuszminiszter 1950. április 15-én 350 budapesti és 605 vidéki szerzetespap, illetve apáca átköltöztetését javasolta. S bár ez nem kevés költséggel jár, cserébe 33 iskolai és kollégiumi „objektum” szabadulna fel 3870 új férőhellyel.³² Egyidejűleg szigorúan büntették azokat a szerzeteseket, akik a szülők kérésére egykori tanítványaikat korrepetálták vagy iskolán kívül hittant tanítottak.

A visszaéléseket és túlkapasokat az egyes szerzetesrendi előljárók összegyűjtötték, majd az összesített panaszokat a rendfőnökök elintézés céljából a püspöki kar elé terjesztették. A püspöki kar azonban még hozzá sem tudott kezdeni a panaszok megtárgyalásához, amikor Révai József, a párt főideológusa, az MDP KV 1950. május 31-i ülésén – az osztályharc éleződésének tételéből kiindulva – úgy nyilatkozott, hogy a „klerikális reakció ma nálunk az imperialisták ötödik hadoszlopának legfontosabb támasza”. A korabeli politikai kultúra ízléséhez igazodó indulatos referátumban közelebbről is megnevezte a „métély” góciát: „A klerikális reakció tömegagitációjának legfontosabb szervezetei a különféle férfi és női szerzetesrendek. Magyarországon 23 férfi szerzetesrend van 2582 taggal és 40 apácarend 8956 taggal, összesen tehát 63 rend 11.538 taggal. Ezek a szerzetesrendek a régi rendszerben hatalmas földbirtokkal rendelkeztek, a feudális nagybirtokos osztályhoz tartoztak. Földbirtokaikat a népi demokrácia a dolgozó parasztság között osztotta fel, de rendházaikat (zárdák, kolostorok stb.) meghagyta. A 63 szerzetesrendnek 636 kisebb-nagyobb rendháza volt. 1 rendházra tehát mindössze 18 lakó jutott. Ez a helyzet annál is kevésbé tartható fenn, mert a férfi és női szerzetesrendek vagy maguk mondtak le azokról a feladatokról, amelyeknek teljesítése volt állítólagos hivatásuk [ez vonatkozott a tanítórendekre – B. Ma.], vagy régi szerepük feleslegessé vált [ez vonatkozott azokra a rendekre, amelyeknek a szegénygondozás és a betegápolás volt a feladatuk], vagy reakciós politikai célok érdekében csalárdul visszaéltek szerzetesi tevékenységükkel [ez vonatkozott a kolduló és missziózó rendek tagjainak túlnyomó többségére]. A szerzetesek és apácák szárai és ezrei járják az országot és mint az imperialisták agitátorai, mint reakciós hírverők lépnek fel. [...] Felmerül a kérdés: fenntartható-e ez a helyzet a népi demokráciában.”³³ A kérdés költői, a válasz nem kétséges. Révai ha-

32 MNL OL M–KS 276. f. 65/353. ö. e. Darvas József feljegyzése a felerészben államosított rendházi épületekről. 1950. április 15.

33 MNL OL M–KS 276. f. 52/12. ö. e. Az MDP KV jegyzőkönyve. (1950. május 31–június 1.) A referátum 1950. május 25-i vázlata szerint az eredeti előadó Rákosi Mátyás lett volna (MOL M–KS 276. f. 53/53. ö. e.) A sajtó néhány nap után ismerte a beszédet: *Szabad Nép*, 1950. június 6. Harc a klerikális reakció ellen.; A szerzetesrendek számáról eltérő, de nagyságrendileg azonos adatsorokat találni, például „A

tározott rendszabályokat sürgetett: igénybe kell venni a rendházakat, hogy azokban a dolgozó munkás- és paraszti fiatalok tanulását biztosító kollégiumok létesüljenek. Szavai a nyílt támadás megindítását jelentették. A verdiktet az MDP KV 1950. június 1-jei határozata mondta ki: a szerzetesrendek feleslegessé váltak, és ők képezik „a klerikális reakció agitátor apparátusát”. A kommunisták szemében a szerzetesek a társadalom nyakán élősködő parazitáknak tűntek.

Időközben a megromlott jugoszláv–szovjet viszony is érezte hatását. A Szovjetunió példáján a kelet-közép-európai szocialista országok 1949. szeptember végétől minden kapcsolatot megszakítottak Jugoszláviával, Magyarország pedig megkezdte a déli határszakasz lezárását. Ebben a Tito-ellenes hangulatban került sor a szerzetesek kitelepítésére a Jugoszláviával határos sávból, illetve Szentgotthárdról 1950. június 7-én és 9-én. A Belügyminisztérium ekkor még ügyelt arra, hogy az intézkedésnek ne legyen egyházellenes látszata, mert a közegek a BM IV. főosztályának 11/1950. számú bizalmas rendeletében említett „közrendészeti és közbiztonsági” szempontokra hivatkoztak. Az első kitelepítés június 9–10-én éjjel történt, majd június 18-án és 19-én, július 11-én és augusztus 14-én folytatódott. Ekkor már nem volt szükség magyarázatokra: a székesfehérvári és pesti házak lefoglalásához és kiürítéséhez furcsán is hangzott volna a jugoszláv háborús veszedelemre hivatkozni...

A FORDULAT

A szerzetesrendi főnökök kétségbeesett levélben kérték a püspöki kar segítségét, amelyet az a rendkívüli sürgősséggel összehívott 1950. június 20-i konferenciáján vitatott meg. A tárgyalások felvételéről elvi vita egyáltalán nem indult, az ellen senki nem szólt, sőt a püspökök a helyzet tarthatatlanságára való tekintettel éppen hogy a tárgyalások kezdeményezése mellett foglaltak állást.

Súlyos és kínos döntés volt ez, amely régóta elkerülhetetlennek tűnő, gyökeres fordulatot jelentett. A helyzetbe a püspöki kar tagjai mondhatni „belemanővezették” magukat, többek között azzal, hogy elutasították a hűségeskü letételét, ami újabb érvelési muníciót adott ellenfeleik kezébe. A legsúlyosabb következmény azonban az volt, hogy a püspökök – akiket 1948 elején még felkértek a tárgyalásokra – ezúttal a kérelmező szerepébe kényszerültek, ráadásul minden korábbinál gyengébb és megosztottabb helyzetből kezdeményezték a tárgyalásokat. Az 1950. június 25-én kezdődött amerikai beavatkozás Koreában viszont egy világpolitikai fordulat reményét is kelthette a püspökökben (és a lakosságban), azaz nem feltétlenül tűnt kedvezőtlennek a tárgyalási kérelem időzítése. Eltérő vélemények csupán arról fogalmazódtak meg, hogy a tárgyalásokon milyen kérdéseket tekintsenek át, illetve hogy a szerzetesrendek érdekében mit lehetne elérni. Utóbbi kapcsán főleg az öreg és beteg szerzeteseknek külföldi rendházakba való távozását, a rendből való kiválás nélkül rokonoknál történő elhelyezést és a munkalehetőséghez való juttatás lehetőségeit vetették fel.

magyarországi latin- és görögszertartású egyházmegyei és szerzetes római katolikus papság és női szerzetesek névtára, iskolák, közjóléti és hitbuzgalmi egyesületek feltüntetésével” (Budapest, 1948.) adatai szerint 1948-ban Magyarországon 580 rendházban 9036 apáca és 157 rendházban 2429 férfi szerzetes élt. A feltüntetett létszámok a rendtartományon kívüliek nélkül értendők. (Ezek száma: 604, illetve 214 fő.)

A kormánnyal való tárgyalásokra kijelölt *ad hoc* bizottság elnökének Czapik Gyula egri érseket, tagjainak Hamvas Endre csanádi püspököt, Sárközy Pál bencés főapátot, Sík Sándor piarista és Schrotty Pál ferences tartományfőnököket kérték fel. Grösz József kalocsai érsek ilyen értelemben írt Darvas József kultuszminiszternek, egyúttal szót emelt a szerzetesekkel szemben foganatosított intézkedések ellen: „*Mélyen fájlaható, hogy ezek az állami életet nem érintő és nem zavaró ideális felfogású szerzetesek, akik annak idején sok zsidó embert mentettek meg az életnek, ma is szabadságuktól megfosztva, méltatlan körülmények között, nyomorúságban összezsúfolva zárlat alatt vannak anélkül, hogy élelmezésükről és megfelelő elhelyezésükről a hatóság gondoskodnék.*

Szeretnők feltételezni, hogy ezek a szomorú tények csupán egyes hatóságok túlkapásainak tudhatók be, de nem maga a Népköztársaság kormányzata kíván vallásüldözés jegyében majdan a törvény ítélszéke elé kerülni és az emberi szabadságjogok meg nem becsülésével a nemzetek közvéleményében megörökítődni.”³⁴

A tanácskozás után Sárközy Pál pannonhalmi kormányzó apát megjegyezte, hogy a szerzetesek áttelepítése püspöki kart teljesen váratlanul érte, s „*ezzel második győzelmét aratta a baloldal*”.³⁵ Az apát szerint az első győzelem a békeívek körüli tavaszi akció volt, ami sajátos módon valóban szerepet játszott az állam és egyház megállapodásának kikényszerítésében.

A békeakció, amire az apát utalt, még 1948 szeptemberében indult, majd 1950 tavaszán újabb lendületet vett, amelyet Frederic Joliot-Curie Nobel-díjas fizikus fémjelzett. A Stockholmból szorgalmazott nemzetközi aláírásgyűjtést a Magyar Dolgozók Pártja és a kormány is felkarolta: *Megvédjük a békét!* néven, önös politikai és ideológiai érdekektől vezérelt újabb kampányt indult a békefelhívás aláírására. Az agitátorok rendületlenül aláírásra szólították a klérust, amire a főpapok 1950. április 28-án nyilatkozatot tettek közlé: „*A Szentatyának ismételten kifejezett békeakarathoz csatlakozva mint a béke fedelmének, Krisztus hívei és tanítványai elítéljük az öldöklő fegyvereket, kívánjuk, hogy szeretett hazánk egy újabb háború borzalmától megóvassék.*”³⁶ Ezzel a nyilatkozattal pótolni, illetve helyettesíteni kívántak minden más nyilatkozatot és aláírást mind a maguk, mind a világi papság, a szerzetesek és az apácák nevében. Az országos méretű békehisztéria szervezői azonban ezzel nem elégedett, és pressziójukra számos pap is aláírta a békeíveket.³⁷ Mérlegelve a körülményeket – és Sárközy apát is erre utalt – a püspökök taktikai hibát követtek el az aláírások elutasításával, hiszen azon a propaganda oltófogást talált: egyből a béke ellenzésével, következképp a háború pártolásával vádolta az egyházat.

Sokan ugyanis egyáltalán nem érezték a politikai manipulációt a békenyilatkozatban. Egy maroknyi karrierista viszont lehetőséget látott arra, hogy demonstrálja elégedetlenségét a püspöki kar magatartásával szemben. 1950. augusztus 1-jén megalakult a Katolikus Papok Békebizottsága, amit a katolikus egység látványos megbontásának is tekinthetünk. Az alulról jövő „spontán” kezdeményezésnek beállított gyűlést az MDP

34 ÁBTL 3.1.5. O–13405/1. 240. fol. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. Jelentés, 1950. június 20.; A Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez küldött levél teljes szövegét közli *Gergely Jenő*: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlata Magyarországon. Vigília Kiadó, Budapest, 1990. 23–24.

35 ÁBTL 3.1.5. O–13405/1. 239. fol. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. Jelentés, 1950. június 20.

36 *Magyar Kurír*; 1949. április 29. 40. évf. III. kiadás. Teljes szövegét legutóbb közli: A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 i. m. 182.

37 *Pál József*: Békepapok. Egyházfórum, Budapest, 1995. 10–12.

Titkársága készítette elő. Rákosi Mátyás személyesen határozta meg időpontját, a jelenlévők számát és elvárt körét, sőt még napirendjét is.³⁸ A meghívottakról, a felszólalókról, a kedvező sajtóvisszhangról, az eseményeket rögzítő filmhíradóról Kádár János volt belügyminiszter referált.³⁹ Minden az elvárások szerint történt. Mintegy háromszáz hazafias érzelmű katolikus pap (számos megtévesztett vagy nem is létező személy) állást foglalt a megegyezés, a béke védelme és a népi demokrácia mellett. Darvas József kultuszminiszter sietett bejelenteni, hogy a kormány védelméről biztosítja a mozgalomban részt vevő papokat. A papi békemozgalom éveken át az állam egyik engedelmes eszközévé vált, főleg abban, hogy éket verjen a hívek és a papság, de az alsó- és felsőpapság közé is.

A püspöki kar végül engedett a nyomásnak. A békemozgalom olyan értelemben hatott „ösztönzőleg”, hogy a püspököknek megkönnyítette a megegyezést. Ezzel ugyanis fedve lettek a hívek és még inkább Róma felé: nem ők, hanem a hívek és az alsópapság akarja a megegyezést. De elsődlegesen a szerzetesek megmentése vezérelte őket. Ez még a legellenállóbb püspökök számára is fontosabb volt, mint görcsösen ragaszkodni elvekhez és paragrafusokhoz. Mindehhez a hidegháború hisztérikus légköre szolgált nemzetközi háttérül, s még egy fontos mozzanat: a lengyel püspök és a szocialista lengyel állam 1950. április 14-én aláírt megállapodása, amely precedensül szolgált Rákosiéknak.

A LENGYEL MEGÁLLAPODÁS

A lengyel katolikus egyházat (is) meglepte az 1949. július 1-én kiadott pápai dekrétum, amely – összefüggésben az olasz parlamenti választások befolyásolásával – kiközösítéssel fenyegette azokat a katolikusokat, akik a kommunista párt tagjai, annak önkéntesei vagy elismert támogatói, sőt a fenyítést kiterjesztette a kommunista sajtótermékek és könyvek íróira, terjesztőire és olvasóira is. A dekrétum mind a katolikus püspököket és papokat, mind az egyszerű katolikusokat konfliktus elé állította egész Kelet-Közép-Európában. A kiközösítés veszélye reális fenyegetéssé vált katolikusok milliói számára, akik a kommunista párt tagjai voltak. Csakhogy amíg e dekrétum teológiai-egyházjogi eszközként erőtlennek bizonyult, politikai fegyverként annál erősebb hatást váltott ki, ugyanis erre a kiközösítésre hivatkozva vonta kétségbe az állam a katolikusok állampolgári lojalitását és látott kizárólag ellenséget a klerusban. Úgy tűnik, ezzel a fenyítéssel Kelet-Közép-Európa országaiban a Vatikán önmagát zárta ki a katolikus egyház és az állam közötti egyeztetésekből.

Ezzel Lengyelországban is „új szakaszhoz” ért az állam egyházpolitikája: óvakodott a katolikus egyházat és a vallást a célkeresztbe tenni, viszont különösen hangsúlyossá vált a katolikus hierarchia elválasztása az alsópapságtól és a hívektől. Az 1949 derekán folytatott tárgyalásokon a püspökök még meghúzták azokat a határokat, amelyeket semmiképp nem akartak átlépni: ilyen határnak számított az, hogy a püspökök kizárólagos szentszéki alárendeltsége és függetlensége az államtól (legalábbis egyházi kérdésekben), valamint hogy nem engedik ki hatókörükből az ifjúság nevelését. A kormány is kialakította saját feltételeit: az egyház (1) támogassa a kormány bel- és külpolitikáját, (2) álljon ki a népi demokratikus Lengyelország érdekeiért és határainak védelméért, (3) csak azon

38 MNL OL M–KS 276. f. 54/108. ö. e. Az MDP Titkárságának jegyzőkönyve (1950. július 12.).

39 MNL OL M–KS 276. f. 54/110. ö. e. Az MDP Titkárságának jegyzőkönyve (1950. július 26.).

szentszéki rendeleteket ismerje el, amelyek vallási jellegűek. A tárgyalásokkal párhuzamosan megkezdtek a papság megosztását, ennek érdekében létrehozták a hazafias papok szervezetét, amelynek 1950 elejére a papság 10 százaléka tagja lett (bár aktív csupán a negyede, kb. 250-300 fő volt).⁴⁰

A klérus-ellenes propaganda hallatlanul felerősödött. 1949 második felétől nem engedélyezték a hadseregben addig mindennapos imákat, bezárták a katolikus általános iskolákat és óvodákat, államosították az egyházi kórházakat, korlátozták és állami cenzúra alá vonták a katolikus sajtót. Állami ellenőrzés alá kerültek az adónyilvántartások, így a templomok, a papság és az egyházi szervezetek bevételei is. 1949. november 1-től megkezdtek a kolostorok kötelező nyilvántartásba vételét. Több száz embert, papokat és szerzeteseket érintő letartóztatási hullám indult. Mindezek következtében a tárgyalások megszakadtak, ám közben a katolikus egyház látványosan kiszorult korábbi társadalmi pozícióiból. 1950 elejére a kormány és az egyház közötti kapcsolatok rendkívül kiéleződtek. Az „i”-re a pontot a katolikus egyház földjeinek államosítása tette fel: a birtokolt 180 ezer hektárból 1950 márciusában 100 ezret konfiskáltak. Bár nem sikerült két részre szakítani a papságot, az alsópapság nem nyilatkozott az állam és a párt lépései ellen, a lengyel püspöki kar végül is védekezésre kényszerült és tárgyalóasztalhoz ült.

Március folyamán egyeztették azt a szöveget, amely szabályozta az állam és az egyház közötti viszonyt. A megállapodást 1950. április 4-én véglegesítették, és tíz nap múlva aláírták. A szöveg április 16-án jelent meg a sajtóban. A lengyel püspöki kar számos olyan kérdésben engedményt tett, amely a kormány számára fontos volt. Hogy egyebet ne említsünk: elismerte a fennálló hatalmat, és ezzel feladta addigi álláspontját. Ezenkívül kötelezte magát arra, hogy elmagyarázza a papságnak: ne akadályozzák a kolhozok szervezését a falvakban, és kijelentette, hogy a pápa hatalma a hit, az erkölcs és az egyházi joghatóság kérdéseire terjed ki, ám az egyház belső problémáit a püspökség a „lengyel érdekeknek megfelelően” fogja kezelni.⁴¹ Mindezt az állam azzal ellentételezte, hogy ígéretet tett a működő katolikus iskolák fennmaradására, valamint a Lublini Katolikus Egyetem jogainak állami szintre emelésével.

Alárendelve a kormánynak 1950. április 19-én létrehozták a lengyel egyházügyi hivatalt. Hatáskörébe tartozott mindaz, ami a kelet-közép-európai országokban majdan létrejövő hasonló hivatalok is bírtak: az állami egyházpolitika képviselője, érvényesítése és az állami ellenőrzés biztosítása az egyházi intézmények fölött.

A lengyel egyház megsemmisítésének folyamata azonban a megállapodással nem állt meg: 1952-ben elfogadott új lengyel alkotmány elismerte az egyház és állam szétválasztásának elvét, majd egy kormányrendelet (1953. február 9.) az egyházi kinevezéseket az állam teljes ellenőrzése alá helyezte. Ha nem is állt le a folyamat, de legalább megtorpant, és még három évig elhúzódott egészen 1953 szeptemberéig, amikor Stefan Wyszyński varsói és gnieźnoi érseket, a lengyel püspöki kar elnökét letartóztatták.

40 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova: Moszkva i Vosztocsnaja Evropa. Vlaszty i cerkov v period obszhtvennih transformacij 40–50-h godov XX veka. [Moszkva és Kelet-Európa. Hatalom és egyház a 20. század '40-es és '50-es éveinek társadalmi átalakulásának idején.] ROSZSZPEN, Moszkva, 2008. 627–629.

41 Uo. 637.

TÁRGYALÓASZTALNÁL

A magyarországi fejlemények kísértetiesen hasonlítanak a lengyel forgatókönyvhöz. A párt főideológusa, Révai József példaként tekintett a lengyel megállapodásra. Akár-hogy is képzelte el az odavezető utat, az a tény, hogy a megbeszéléseket a püspöki kar kezdeményezte, jelentősen erősítette a kormány pozícióit.

A magyar katolikus püspöki kar *ad hoc* bizottsága eredetileg csupán a különböző kényszertartózkodási helyre hurcolt szerzetesek ügyében kívánt tárgyalni, ám a kormány elérte, hogy a tárgyalásokon végül is egy generális megegyezést készítettek elő, holott a kánonok értelmében a püspöki kar nem volt döntéshozó és végrehajtó szerv, csak konzultatív fórum. A nagyobb ügyek (*causae maiores*) tárgyalásában, ahogy az állam és egyház közötti átfogó tárgyalások esetében is a pápa az illetékes (220. kánon), ezekről püspökök nem tárgyalhattak volna, amint azt korábban is, most is jelezték. A püspökök csak kisebb ügyekben, főleg egyházmegyéjük vonatkozásában köthettek volna (és köthetnek jelenleg is) megállapodást az állammal, illetve állami intézménnyel. Kérdés, hogy valóban csupán olyan szintű megállapodásról volt szó, amely nem nélkülözhetette a szentszéki hozzájárulást, avagy egy tisztán belső rendezésről, ami szentszéki hozzájárulás nélkül is köthető. Mindenesetre az állam kezében elsőrangú adu lett a lengyel megállapodás, amely a Szentszék bevonása nélkül kötött, és azt igazolta, hogy mégiscsak lehet Róma kikerülésével egyezkedni. A Szentszék egyébként az aláírás tényét ellentmondásosan fogadta és csökkenteni igyekezett annak jelentőségét. A pápa környezetében állítólag felmerült, hogy kiközösítik a megállapodást szignáló három püspököt, ennek ellenére semmilyen lépést nem tettek a megállapodás felbontásáért.⁴²

A budapesti tárgyalások első menete 1950. június 28-án volt, ezt követte további hét forduló (1950. július 5., július 12., július 20., augusztus 3., augusztus 10., augusztus 19., augusztus 24.). Épp hogy túl voltak az első alkalmon, amikor június 29-én Esztergomból elhurcolták a főegyházmegye Rákosi által kifogásolt helynökét, Meszlényi Zoltánt, majd nem sokkal később helyettesét, Gigler Károlyt is. A káptalan végül engedett a nyomásnak: 1950. július 5-én Beresztóczy Miklóst választotta meg káptalani helynökévé. A sajtó rágalmozása sem hagyott alább: a *Magyar Nemzet* augusztus 3-i számában Kovács Sándor szombathelyi és Pétery József váci püspököt, valamint Endrédi Vendel zirci apátot mint a béke ellenségeit támadta. Pétery püspököt váci otthonában is zaklatta a hatóság, de „személyével szemben durvaságot a hatósági közegek részéről nem tapasztalt, sem a házkutatás, sem a vele folytatott kihallgatás során”.⁴³ Változatlanul folyt az alsópapságnak az egyház és állam megegyezését sürgető mozgósítása is.

A nyolc fordulóból álló tárgyalássorozat dokumentumait a 2009-ben elhunyt Gergely Jenő teljes terjedelmükben publikálta.⁴⁴ A megállapodás tervezetét a püspöki kar 1950. augusztus 17-ei konferenciáján tárgyalta meg: a főpapok 4:3 arányban leszavazták, mondván, még akkor sem fogadható el, ha a kormány a megállapodást megtartaná. A további tárgyalásokon az alkotmányt és annak két alapvető intézkedését – a vallásszabadság és az egyház és állam szétválasztását – akarták érvényesíteni. Ehhez ellenjavaslatot készítettek, ennek függelékében fejtették ki a vallásszabadság és a vallásgyakorlás minimálisan elvárt részleteit.

42 Uo. 642.

43 ÁBTL 3.1.5. O–13405/1. 304. fol. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. Jelentés, 1950. augusztus 18.

44 *Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény...* i. m. teljes terjedelmében.

Függelék⁴⁵

I.

A működési szabadság konkrét alakban:

1. *Az Egyház kormányzási szabadsága, továbbá szabad érintkezés a római Szentszékekkel, a papokkal és a hívekkel – körlevelekben, írásban és szóban.*

2. *Az egyházközségek működési szabadsága, a meglévő országos szabályzatuk szerint.*

3. *A papnevelés szabadsága minden fokon.*

4. *Az igehirdetés szabadsága: prédikálás, missziók, lelkigyakorlatok, hivatalos körmenetek, búcsújárások. Továbbá egyházi nyomtatványok, hitbuzgalmi lapok és kiadványok, úgyszintén a hitoktatás fakultatív fenntartása mellett, valamint az iskolán kívül a templomban avagy más alkalmas helyiségben, – végül a katolikus kegytárgyak és néhány hitbuzgalmi könyvkereskedésnek engedélyezése.*

5. *A hitbuzgalmi egyesületek és az AC szabadsága, a Szent István Akadémia, a Szent István Társulat további engedélyezése.*

6. *A lelkipásztori ellátás szabadsága kórházakban és a letartóztatási intézetekben, megállapodás szerint.*

II.

1. *A katolikus vallás alapigazságainak akadálytalan érvényesítése az iskolai élet egész vonalán.*

2. *A katolikus iskolák olyan önrendelkezési jogot élveznek, amely alkalmas arra, hogy az egyházi iskola hivatásának megfelelően érvényre tudja juttatni a katolikus nevelés és oktatás minden lényeges mozzanatát.*

3. *Az iskolák visszaadását úgy értelmezzük, hogy eredeti felszerelésük teljességével adatnak vissza, és az osztályok száma lehetővé teszi a humánus és reális tagozat megnyitását, fenntartásuk terheinek viselésében az állam méltányos segítséget nyújt.*

4. *A fennálló törvények tiszteletben tartásával a katolikus iskolát fenntartó rendi hatóság szabadon alkalmazza a tanerőket, a segédszemélyzetet és szabadon rendelkezik velük, éppen azért a szerzetes tanári utánpótlás biztosítására a rendek szükséges számban szerzetesnövendékeket vehetnek fel – s e célból anyaházuk megmarad – akik akadálytalanul szerezhetnek szabályszerű állami oklevelet.*

5. *Mivel a katolikus iskolák rendeltetésüknek megfelelően növendékeiket lakóhelyekre való tekintet nélkül veszik fel, szükséges, hogy minden katolikus iskola rendelkezék a távollakó tanulók elhelyezésére alkalmas, saját vezetés alatt álló diákothonnal.*

6. *A katolikus iskolákban szerzett bizonyítványokat az állam minden vonatkozásban érvényesnek ismeri el.*

45 *A püspöki kar feljegyzése az egyezménytervezet II. részének értelmezéséről* címmel szó szerint nem, de tartalmilag rokon szöveg a tárgyalások 7. fordulójának anyagában, lásd *Gergely Jenő*: Az 1950-es egyezmény... i. m. 253–255.

III.

Anyagi szolgáltatás alatt értjük a kongrua és hitoktatási fizetések biztosítását az eddigi mértékben, a 15% levonás nélkül teljes összegben, három éven át, ötvenként 25% csökkentéssel.

A káptalanok, egyházkormányzati szervek, papnöveldek, nyugdíjasok illetményeinek további folyósítása, – az egyháziak betegsegélyző szerveinek szabad működése.

A hivatalos egyházkormányzati épületek adómentessége, valamint a plébániai és istentiszteleti helyiségek adómentessége.

A kimutathatóan kántori épületek és javadalmak ügyének revideálása és visszaadása.

Ahol eddig az iskolában tartottak istentiszteletet, az továbbra is meghagyandó.”⁴⁶

A függelék azonban teljesen kimaradt a végleges megállapodásból. Az alternatív javaslatból néhány módosítást viszont sikerült átvezettetni az aláírt szövegbe. Így a bevezető részben azt a szöveg módosítást, hogy nem az „egyház és állam viszonyának rendezéséről”, hanem az egyház és állam „békés együttműködésének” rendezéséről van szó. Ám annak beiktatását már hiába kérték, hogy a „püspöki kar abban a meggyőződésben köti ezt a megegyezést, hogy azzal nem érinti a Szentszék jogait”. Az első pontból sikerült kihagyatni azt, hogy a püspöki kar „kész védeni” az államrendet és az alkotmányt, hiszen nem a püspöki kar hivatott szerv az alkotmány védelmére. Ugyancsak elmaradt az első pontból „az akár nyíltan, akár titokban” kifejezés, mert aki titokban lép fel a Népköztársaság törvényei ellen, azokkal szemben úgyszem tudnak eljárni. A második pontot szóról szóra elfogadták, csupán a „hívók vallásos érzületének, valamint a katolikus egyháznak államellenes... felhasználását” szövegből a „katolikus egyház” szót kívánták törölni, azzal az indoklással, hogy katolikus egyház nem csak Magyarországon van. A harmadik pontnál azt a módosítást javasolták, hogy az „ötéves terv megvalósításáért” szöveg helyett az „ötéves terv keretében folytatott tervszerű termelőmunkáért” szöveg legyen. A negyedik ponthoz azt a beszúrást javasolták, hogy „elítéli... azt a kormányt, amely először használja az atombombát és minden más tömegpusztításra alkalmas fegyver használatát”.

A tervezet II. részének első pontjában a „katolikus polgárok számára” szöveget kívánták a „katolikus egyház számára” megfogalmazás helyett, azzal az indoklással, hogy az alkotmány a polgárok számára biztosítja a vallásszabadságot és nem az egyház számára. Hiába kérték egy olyan mondat beszúrását is, hogy „a Magyar Kormány kész az alkotmány vallásszabadságról szóló pontja értelmében a *katolikus egyház szabadságát* biztosítani”, ahogy a „többi vallásfelekezetre” való utalást sem sikerült elhagyatni. A II. rész 2. pontjánál „a kormány hozzájárul nyolc... iskola fennállításához” szöveg helyett a „visszaadásához” szövegezést kérték – ami több volt pusztán filológiai finomításnál. A II. rész 3. pontjába viszont átvezettetni, hogy ne „évenként”, hanem 3, illetve 5 évenként csökkenő arányban gondoskodjon az állam az egyház anyagi szükségleteinek fedezéséről.

A püspöki kar azt is megállapította, hogy a szerzetesrendek kérdésében elfoglalt kormányálláspontra – a működési engedély közeli megvonása – súlyosan befolyásolja a

46 A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 i. m. 238–239. A püspöki kar 1950. augusztus 17-én tartott tanácskozása.

kötendő megegyezést is, bár nem kizárólagos előfeltétel. A tárgyalássorozat egyetlen felvonása sem mondható az egyház szempontjából sikeresnek, de a nyolcadik fordulója (1950. augusztus 24.) különösen kudarcként jellemezhető. A kormány ugyanis ragaszkodott a világi papként alkalmazható szerzetesek 400 főben meghatározott keretszámához, és nem fogadta el az egyház közel kétszeres igényét. Piaci alkudozásra emlékeztető stílusban folyt a vita: végül Czapik érsek elkeseredésére Kádár János bizottsági tag 450 fő keretszámot ajánlott meg. Az egyház ezzel a számmal is sokat veszített, hiszen 550 állás a tárgyalás ideje alatt is be volt töltve, így 100 fővel csökkentenie kellett a lelképásztori szolgálatot végző szerzetesek számát.

A tárgyalásokról kiszivárgott hírek alapján a budapesti francia követség egyenesen úgy látta, hogy a tárgyalások zsákutcába jutottak: *„A főpapság mindeddig visszautasított minden engedményt a [szerzetes]rendek kapcsán, nevezetesen az elmékedő és kolduló rendek tekintetében, amelyeket a kormány a maga részéről haszontalannak ítél, hangsúlyozva ez utóbbiak kapcsán, hogy az állam ezután magára vállalta a segítő és támogató intézményeket, amelyek rájuk tartoztak korábban. Nem kétséges, hogy Rákosi úr, aki személyesen vezeti a tárgyalásokat, el kíván kerülni minden botrányt, és olyan megegyezésre igyekszik jutni, amely nyilvánvalóan nagy győzelmet jelentene a kormánynak. Minden okunk megvan azonban arra gondolni, hogy most nem fog többé túl sokáig habozni – ha a püspöki kar fenn fogja tartani jelenlegi elutasító álláspontját –, hogy egy nemzeti egyház létrehozását ösztönözze, amelynek megvetették első alapjait országos mozgalmat támasztva a katolikus papok között.”*⁴⁷ Egy Rómától elszakított, úgymond független magyar nemzeti egyház megteremtése nem először jelentkezett fenyegetően.⁴⁸ A magyar katolikusok szembe fordítása Rómával 1949 januárjában, a Mindszenty-per időszakában igen komolyan felmerült, de a tervet a politikusok akkor ejtették. 1950 augusztusában a békepapi mozgalom elindítása ismét előrevetítette a szakadást. Nem valószínű, hogy ezúttal elmentek volna a nemzeti egyház megalakításáig, mert a politikai cél a papság politikai befolyásának csökkentése volt – akár nemzeti, akár egyetemes egyházi keretekben is szolgálnak. Az adott pillanatban azonban úgy tűnt, hogy a püspöki kar előtt álló alternatíva ez: vagy aláírja saját nevében a megállapodást, vagy az elutasítással kiváltja egy szakadár egyház létrehozását. A megadást elősegítette az a passzivitást is, amivel a lakosság az egyházpolitikai küzdelmek újabb felvonását fogadta. A főpapoknak valójában nem maradt más mozgástere, mint a károk minimalizálása és a Szentszék pozíciójának védelme.

Ezt tette Grósz József kalocsai érsek, amikor a megállapodás aláírását megelőző napon, augusztus 29-én levelet írt Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amelyben arról tájékoztatta, hogy a püspöki kar elhatározta a megállapodás aláírását *„abban a reményben, hogy az Állam és Egyház viszonyában felmerülő nehézségek a kölcsönös megértés szellemében fognak elintéztetni és ez már a szerzetesek ügyének humanus kezelésében, különösen a lelképásztori munkában alkalmazható szerzetespapok számának kérdésében és a szerzetesek elhelyezkedésének lehetővé tételében jelentkezni*

47 Archives du Ministère des Affaires étrangères, Archives diplomatiques, Série: Europe, 1944–1970, sous-série: Hongrie, dossier: 51 Questions religieuses, mars 1949–octobre 1951. Fol. 61–62. L.-P. Lemoine, Franciaország magyarországi ideiglenes ügyvivőjének 301. sz. távirata a francia külügyminiszter részére, 1950. augusztus 28.

48 A nemzeti egyház magyarországi létrehozásának próbálkozásairól lásd *Balogh Margit*: Elvetélt fordulatok az egyházpolitikában. Kísérletek a nemzeti katolikus egyház megteremtésére. In: Ständeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): Évkönyv 7. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 227–242.

*fog.*⁴⁹ Azt is hangsúlyozta, hogy a püspöki kar nem akarja érinteni (értsd: sérteni) az Apostoli Szentszék jogait az egyház és állam viszonyának rendezésében. A megegyezést már csak Pétery József váci püspök ellenezte, de ennek hangot az aláírást eldöntő döntő püspökkari tanácskozáson nem mert adni. A hivatalos aláírásra másnap, augusztus 30-án került sor. A kormányt nem hatotta meg Grösz érsek reménykedése, és nem habozott szeptember 7-én, csupán egy héttel a megállapodás aláírása után kiadni egy rendeletet, amely tisztán és egyszerűen megszüntette a Magyarországon működő szerzetesrendeket.

A MEGÁLLAPODÁS

A megállapodás két részből áll: első fele és annak négy pontja az egyház feladatait, a második rész pedig három pontban az állam kötelezettségeit rögzíti. Tekintsük át a megállapodás egyes tételeit.

I. szakasz, 1. pont: *„A Püspöki Kar elismeri és állampolgári kötelességének megfelelően támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét és alkotmányát. Kijelenti, hogy az egyház törvényei szerint eljár azok ellen az egyházi személyek ellen, akik a Magyar Népköztársaság törvényes rendje és kormányának építő munkája ellen fellépnek.”*

A püspöki kar teljesen feladta korábbi ellenállását és formálisan elismerte a rendszert, a Magyar Népköztársaság sztálinista alkotmányát. A püspökök elismerhetnek bármit, ami nem ellenkezik az isteni igazságokkal. Vajon elismerhetik-e az államrendet? A kifejezés első olvasatra veszélytelen, tartalma nincs kifejtve, de épp ez a homályosság az, ami elgondolkodtató. És mi a helyzet az alkotmánnyal? Az 1949. évi 20. törvényben rögzített alapokmány preambuluma szerint az *„évtizedes harcokban megedződött munkásosztályunk vezetésével, az 1919. évi szocialista forradalom tapasztalataival gazdagodva, a Szovjetunióra támaszkodva népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé”*. A két fogalom együtt nem kíván mást, mint a szocialista állam alapját, a magasabb rendűnek kikiáltott materialista-ateista világnézet elismerését. A püspöki kar még csak erkölcsi támogatást sem ígérhetett volna, mert a korabeli államrend és alkotmány eleve ütközött a természetjoggal.

Az idézett pont második felében a püspöki kar vállalta, hogy az egyház törvényei szerint fellép a népköztársaság rendje és a kormány építő munkája ellen vétőkkel szemben. Az magától értetődő volt, hogy a kormány munkája csak építő lehet, ahogy ez idő tájt csak az amerikai imperializmus „fenyegette” a népek függetlenségét, a Szovjetunió viszont épp azt védte katonai jelenlétével... A „kormány építő munkája” fordulat mégis több egy általános és szimpla propagandisztikus fordulatnál. A papság csak hit és erkölcs dolgában tartozik engedelmességgel egyházi feljebbvalóinak, de politikai kérdésekben nem írható elő kötelező magatartás vagy vélemény. A politikai akarat rögzítése roppant súlyos következményekkel járt: ezzel számonkérhetően az egyházra osztották a házi-rendőr szerepét.

2. pont: *„A Püspöki Kar határozottan elítél minden, bárhonnan jövő, a Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendje ellen irányuló felforgató tevékenységet. Kijelenti, hogy nem engedi meg a hívők vallásos érzületének, valamint a katolikus egyháznak államellenes politikai célokra való felhasználását.”*

49 PPL Rogács Ferenc hagyatéka, 46. iratköteg. Publikálva: A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 i. m. 266–267:266.

Az előbbieket nyomatékosító második pont tömény kommunista frazeológia, és minden felfogatásnak, reakciónak minősített, ami nem egyezett az uralkodó felfogással. A püspöki kar egyoldalúan vállalta, hogy államellenes célokra nem engedi kihasználni a hitbéli meggyőződést – ugyanez elvárható lett volna a kormányzat részéről is. A megállapodás azonban nem tartalmaz ilyen kötelezvényt.

3. pont: *„A Püspöki Kar felhívja a katolikus hívőket, hogy mint állampolgárok és hazafiak, minden erejükkel vegyék ki részüket abból a nagy munkából, amelyet a Népköztársaság kormányának vezetésével a magyar nép egésze végez, az ötéves terv megvalósításával, az életszínvonal emeléséért és a szociális igazságosság érvényesítéséért. A Püspöki Kar különösen arra hívja fel a papságot, hogy ne fejtse ki ellenállást a mezőgazdasági termelőségfejlesztési mozgalommal szemben, mert az mint önkéntes szövetkezés, az emberi szolidaritás erkölcsi elvén alapszik.”*

A híveket három kiemelt ügyért kell a püspöki karnak mozgósítani: az ötéves tervért, az életszínvonal emeléséért és a szociális igazságosságért. Ezzel párhuzamosan arra is szükség lett volna, hogy a kormány hagyjon fel a hívek állandó izgatásával, amellyel a papság és a püspökök tekintélyét igyekezett aláásni a hívekben. A papságot viszont csupán egy kiemelt ügy érintette: ne fejtse ki ellenállást a mezőgazdasági termelőségfejlesztési mozgalommal szemben. A megállapodás előző piszkozati példányában még a „támogatás” szó szerepelt, ehhez képest ez a megfogalmazás semlegesebb, mondhatni eredmény. A kolhozok támogatása valóban nem méltó a papsághoz, az szinte pártfunkcionáriussá alacsonyította volna őket. Ellentmondás feszül a megállapodás hatályának tervezett időtartama (18 év) és a futó ötéves terv támogatása között – ez némi bizonytalanságról árulkodik a kormány hosszú távú egyházpolitikáját illetően. Egy ilyen elvárás eleve eredménytelen, mert a papság ebben a kérdésben sem tartozik engedelmességgel. (S az utókor csodálkozik a hatalom önbizalomhiányán, holott a sajtó olyan hírekkel volt tele, amelyek szerint a nép sietve és tömött sorokban csatlakozott a termelőségfejlesztési mozgalomhoz...) E pont alapján érhetőbbé válik, miért terebélyesedhet el az 1950-es években a püspöki körleveleknek az a fajtája, amit a népnyelv csak „ganajozónak” csúfolt, mivel azokban több szó esett szántásról-vetésről, mint az evangéliumról.

4. pont: *„A Püspöki Kar támogatja a békéért folyó mozgalmat. Helyesli a magyar népnek, a Magyar Népköztársaság Kormányának, a béke megvédésére irányuló törekvésit, elítéli minden háborús uszítást, elítéli az atomfegyver használatát és ezért az emberiség ellen elkövetett bűncselekményben bűnösnek tekinti azt a kormányt, amely először használja az atombombát.”*

A béke fogalma, annak értelmezése annyiban rejtegetett veszélyeket, amennyiben azt meghamisították és/vagy pártpolitikai célokra használták ki. Az egyház, a püspöki kar minden háborút, minden öldöklést, minden fegyvert el kell, hogy ítéljen – nem csak az atomfegyvert. Miért hát ez a kiemelés? Kimondatlanul is az amerikaiak ellen szólt, hiszen csupán öt év telt el Hirosima és Nagasaki óta. Ám annyi józan ítélőképesség volt a kormánydelegáció tagjaiba, hogy nem züllesztették egy agitátor-röpcédula szintjére a megállapodást.

És mit adott mindezért cserébe a kormány? Milyen kötelezettségeket vállalt? Röviden összefoglalva a kormány biztosította a vallásszabadságot, nyolc katolikus iskola működését és a papság ellátását tizenhét éven át. Nézzük bővebben:

II. szakasz, 1. pont: *„A Magyar Népköztársaság Kormányának a Népköztársaság alkotmányának értelmében biztosítja a katolikus hívek számára a teljes vallásszabadságot, ugyancsak biztosítja a katolikus egyház számára a működési szabadságot.”*

A kormány vallásszabadságot ígért, holott ezt több korábbi törvény is tartalmazta, egyebek mellett az 1949. augusztus 18-án elfogadott alkotmány is. Tehát ez eleve kívül esett a megállapodáson, ám így mégis olybá tűnt, mintha az a kormány kegye vagy ajándéka lenne. Ugyanakkor a vallásszabadságot a kormány rendre megsértette. Még a tárgyalások alatt sem tartotta meg, egy illendő fegyverszünet erejéig sem. Legalábbis nemigen értékelhetjük másként a kényszerrel felvonultatott békepapságot, a hitoktatás ellehetetlenítését, vagy a papság és híveik fizikai fenyegetettségét.

2. pont: *„A Magyar Népköztársaság Kormánya hozzájárul a katolikus egyházi iskola (6 fiú és 2 leányiskola) visszaadásához, valamint ahhoz, hogy a katolikus egyházi iskoláiban a tanítás ellátására szükséges megfelelő számú férfi és női tanítórend működjék.”*

Ezt a pontot tekintjük a megállapodás legcinikusabb elemének, mivel az 1948-ban államosított több ezer katolikus oktatási intézményért cserébe csupán 8 iskolát adott. A püspöki kar nem mondhatott le elvesztett iskoláiról, pedig implicite ebben a pontban ez is benne rejlik. A szabad oktatásjog, a szabad iskolaalapítási jog évszázados joga az egyház működésének lényeges alkotórésze volt, ennek megsértését csak a rendszerváltás után orvosolták. A megállapodásban rögzítette hozzájárulás az iskolák működtetéséhez szükséges rendek működéséről igen komoly csatákat ígért, mivel nem rögzítették, hogy mely rendek és milyen feltételekkel kapják meg a fennmaradáshoz a lehetőséget. Ugyanakkor az is benne van, hogy az összes többi rend, amelyre nincs szükség a nyolc iskolában folyó oktatáshoz, az halálra van ítélve... Precízebben szólva: megvonják a működési engedélyüket, ahogy az meg is történt az 1950. évi 34. törvényerejű rendelettel.

3. pont: *„A Magyar Népköztársaság Kormánya a többi vallásfelekezettel már megkötött megegyezés szellemében kész gondoskodni a katolikus egyház elemi szükségleteinek fedezéséről oly módon, hogy 18 éven át, tehát addig, amíg a katolikus egyház saját forrásaira támaszkodva maga tudja fedezni anyagi szükségleteit három, illetve öt évenként arányosan csökkenő mértékben megfelelő összeget utal ki a katolikus egyházi célokra.”*

A Magyar Népköztársaság Kormánya az anyagi gondoskodás keretén belül külön súlyt helyez a lelkeskedő papság megfelelő létminimumának biztosítására.”

A harmadik, egyben utolsó pont is több kötelezvényt tartalmaz. Vajon mire számítottak: 18 év után miből tudná fedezni kiadásait az egyház? A hívek önkéntes adományából? A katolikus egyházban hiányoztak ennek hagyományai. Ez a pont sokkal inkább arról a politikai szándékról árulkodik, miszerint 18 év elteltével nem lesz mit fedezni, mert addigra – ahogy azt a marxizmus klasszikusai tanították – a vallás elhal és nem lesz támogatandó egyház. A támogatás nagyságrendje, a „megfelelő” összeg is csak bizonytalanságot tartalmazott. Elfogadható-e egyáltalán, hogy az egyház elemi szükségleteiről az állam gondoskodik? Cserébe az államosított földekért és ingatlanokért igen. Ám a végtelen kiszolgáltatottság, az anyagi függőség inkább a tagadó választ mondatja, és inkább a korabeli jogszabályokban ígért kárpótláshoz kellett volna ragaszkodni, hiszen nem kevés idő kellett ahhoz, amíg a hívek – miközben maguk is a mindennapi túlélésért küzdöttek – megtanulták a gondoskodást egyházuk intézményeiről.

A lelkeskedő papságra való állami „odafigyelés” is anyagi függést sugalmaz. A kormány garantálta az alsópapság – amely közvetlenebbül ki volt téve a párttagokkal való érintkezésnek és azok felügyeletének főként a falvakban és a kisvárosokban – „megfelelő” létminimumának biztosítását, és ezzel alattomosan aláaknáztta azt a szilárdságot, ami néhány hónappal korábban is még jellemezte a papságot. Az egyház persze joggal várhatta el, hogy a létminimum szintjén élő papságot különböző megszorító intézkedé-

sekkel (kulákkérdés) ne tegyék egzisztenciálisan lehetetlenné, ám állami apanázs helyett egy helyes adópolitikával kaphattak volna támogatást.

Összességében a katolikus egyházzal kötött megállapodás kevesebb konkrét rendelkezést tartalmazott, mint az 1948. őszi megegyezések (vagy a lengyel megállapodás), helyette kimondta, hogy a megállapodás gyakorlati végrehajtására paritásos bizottságot kell alakítani a kormány és a püspöki kar megbízottaiból.⁵⁰ A megállapodás részben ütközött a természetjoggal, részben megtévesztő volt, amennyiben számos homályos fogalmat és kijelentést tartalmazott. Hosszú távon pedig visszatérő érvelési-hivatkozási alapot adott az államnak ahhoz, hogy csírájában fojtsa el az egyház bárminemű aktivitását vagy önállósodási törekvését. A lengyel megállapodáshoz képest lényegesen rosszabb kondíciókat rögzített.

Máig vita tárgya, hogy a megegyezés aláírása és ezzel lényegében a kommunista rendszer elismerése helyes és szükséges lépés volt-e? Mellette szól, hogy a püspökök nem akarták mártíromságba vinni a szerzetesek és a világi keresztények tízezreit. Ellene szól, hogy az egyháznak morális, prófétai kötelessége van minden politikai hatalommal szemben, s hogy megállapodás nem garantálta az egyházüldözés lecsendesedését. A történelmi tapasztalat azt mondatja, hogy egy kapitulációs örvénybe taszított intézmény, lett légyen az megszállt állam kormánya vagy egy gúzsba kötött egyház, elkerülhetetlenül sodródik bele abba a helyzetbe, hogy szüntelenül és egyre jobban alávesse magát a hatalmon lévő rendszer utasításainak. Főként vidéken váltott ki nagy hatást a megállapodás. Az a tény, hogy az egyház elismerte a rendszert, paravánul szolgált, amely mögé – legalábbis erkölcsileg – könnyen és kényelmesen behúzódhatott mind a helyi, mind az országos „kiskirály”. A falvakban működő agitátorok munkája könnyebb lett, ezentúl bevonhatták a papokat, akik viszont minden korábbinál nagyobb kockázatot vállaltak, ha mégis visszautasítani merészelték az együttműködését.

A megegyezéssel összefüggő, szinte azonnali és kétségtelenül a legfájdalmasabb intézkedés a szerzetesrendek szétszórátása volt: az Elnöki Tanács 34. számú törvényerejű rendeletével – a piaristák, a bencések, a ferencesek és a szegény iskolanövéreik kivételével – megvonta a rendek működési engedélyét, a még ki nem telepített szerzeteseknek három hónapon belül ki kellett költözni a rendházakból, az épületeket pedig át kellett adni az államnak.⁵¹ A szerzetesi életforma állampolgári jogból adományává vált, a szerzetesek szétszéledtek és családjuknál vagy magánszemélyeknél kerestek menedéket. A meghagyott négy rend az egyháznak visszaadott 8 gimnáziumban 1950. szeptember 17-én nyitotta meg az új tanévet.

A HÍVEK TÁJÉKOZTATÁSÁRA

A történekről püspökkari körlevél készült, amelynek nyilvánosságra nem került változata szikárságában is megrendítő. Kronologikus rendben ismerteti a kormánnyal folytatott tárgyalásokat: a püspöki kar néhány hónappal ezelőtt a szerzeteskérdés enyhítésére

50 A paritásos bizottságot megszervezték, feladata a szerzetesrendek működési engedélyének megvonásával járó teendők (lényegében a felszámolás) kezelése volt. 1951 elejére beszüntette működését. Az 1951. évi I. törvénycikkkel megszervezték az Állami Egyházügyi Hivatalt, amely továbbvitte a feladat ellátását.

51 A történekr feldolgozására lásd *Borsodi Csaba*: A szerzetesrendek feloszlata, működési engedélyük megvonása 1950 nyarán. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 12 (2000) 1–4. 183–210.

a kormányhoz fordult és tárgyalásokat kért, a kormány azonban csak akkor volt hajlandó tárgyalni, ha általában az egész egyház kérdéséről folytatják a tárgyalásokat. Ezek után a püspöki kar készített egy javaslatot, majd a kormány ellenjavaslatot tett és végül a tárgyalások során létrejött a megegyezés. A körlevélben a püspöki kar fájjalja, ami a szerzetesrendekkel történt és leszögezi, hogy ez ellen óvást emelt. A megegyezésre vonatkozóan kijelentik, hogy azt a szerzetesek helyzetét megkönnyítése és a hívek lelki ellátásának biztosítása érdekében írták alá. Felszólították a híveket, hogy imádkozzanak a szerzetesekért, „akik fiaik és testvéreik”, megköszönték, hogy „megpróbáltatásaik idején melléjük álltak – még protestánsok is – élelemmel és ruhával segítettek őket”, s kérték, hogy a továbbiakban is álljanak melléjük, rendezzenek gyűjtést, illetve civilruha-adományozást a körlevél felolvasását követő vasárnapon.⁵²

A körlevél tervezetét Grósz József érsek megküldte Darvas József kultuszminiszternek, aki haladéktalanul válaszolt: „Az államnak és az egyháznak közös érdeke, hogy a ma aláírt egyezmény valóban megteremtse a békés együttélés jó légkörét. Meg kell mondanom, hogy a tervezett pásztorlevél – ebben e megfogalmazásban – nem szolgálná ezt a közös célt. Ha ez a pásztorlevél ebben a formában megjelenne, úgy tüntetné fel az állam és a püspöki kar közötti megegyezést, mintha azt a püspöki kar nem meggyőződésből, hanem kénytelenségből írta volna alá.”⁵³ A miniszter tételesen is kifejtette, mely mondatokban mivel nem ért egyet, így végül készült egy rövidebb és minden éltől mentes körlevél.⁵⁴

A történetekről Grósz József érsek tájékoztatta a Vatikánt. A XII. Pius pápához latin nyelven írt részletes beszámolója szerint a szerzetesekkel szembeni atrocitások azt mutatják, hogy „a magyar törvények [...] üres formulák, amelyeket a bíróságok annyiban alkalmaznak, amennyiben a hatalomnak, vagy a Kommunista Pártnak kedveznek.” A megállapodásról úgy vélekedett, hogy abban nincs szó az egyház és állam viszonyának átfogó rendezéséről, amely egyedül az Apostoli Szentszékre tartozik. Amit tettek, kényszerből tették, mert mint írta, „kemény uraknak vannak alávetve” és „tényleges uralom” alatt végzik munkájukat. Rómából december végén érkezett meg a válasz: a megállapodást helytelenítő intelem (ugyanakkor mérsékeltbb vatikáni körök nem ítélték el a magyar püspökök lépéseit). Az érsek 1951. január 31-én válaszolt az október 9-én kelt bírálatra. Megértést remélve ecsetelte a magyar katolikus főpapság helyzetét: „alvilági hatalmakkal küzdenek” – írta a pápának.⁵⁵

Lengyelországon és Magyarországon kívül más kelet-közép-európai, katolikus többségű országban – gondolván itt konkrétan Csehszlovákiára –, nem készült hasonló megállapodás. Hogy miért nem, az alapos összehasonlító vizsgálatot igényelne. Az bizonyos, hogy mind Lengyelországban, mind Magyarországon a hatalomnak fontos volt, hogy legerősebb ideológiai ellenfele vegye tudomásul a lezajlott politikai változásokat. Az egyház viszont az egyezségnek köszönhetően abban bízhatott, hogy a hatalom nem támad megmaradt pozícióira. Mindkét egyezség kompromisszumok eredményeként született.

52 MNL OL XIX–A–21–c–110–2/35–1950 (ÁEH Adattár, 38. doboz).

53 Uo. Darvas József kultuszminiszter levele Grósz József kalocsai érsekhez, Budapest, 1950. augusztus 30.

54 A körlevél publikálatlan és közzétett szövegvariánsait teljes terjedelmükben lásd: A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 i. m. 260–262.

55 A levelek fordításai megtalálhatók az ÁBTL-ben őrzött Grósz József és társai ügyét tartalmazó dossziékban (ÁBTL V–105752/1). A szövegeket közli: A Grósz-per előkészítése 1951. Szerk.: Szabó Csaba. Budapest, 2001. 20.a és 20.b számú dokumentumok, 162–174.

A magyar megállapodás jogi jellege tisztázatlan maradt, az 1948-ban kötött egyezésekkel ellentétben nem jelent meg a *Magyar Közlöny*ben, szövegét csupán a *Szabad Nép* és a *Kis Újság* közölte. Viszont politikai jelentősége annál nagyobb volt: a budapesti szovjet nagykövetség a moszkvai külügyminisztériumnak készített elemzésében úgy értékelte a megállapodást, mint „a népi demokrácia hatalmas győzelmét a katolikus reakcióval folytatott harcban”.⁵⁶ A diplomata a lényegét illetően nem is tévedett. A magyar katolikus egyház megosztottan került ki ebből a „kalandból”: a papi békemozgalom szárba szökken és ereje hónapról hónapra növekedett, a kormány nem mulasztotta el alkalmazni, amíg érdekei így kívánták. Az idő, ami alatt a püspöki kar visszaszerezheti megtépződött tekintélyét, beláthatatlannak tűnt. Hiszen még meg sem száradt a tinta az aláírásokon, amikor a lefektetett elveket máris megsértették. A szerzetesrendek felszámolását követően 1950. szeptember 15-én a VKM rendeletet adott ki a hitoktatásról, amely több szigorítást vezetett be, többek között előírta, hogy hittanórát csak az iskola épületében lehet tartani. A sajtóban sem hagyott alább a vallás, a Vatikán és XII. Pius pápa elleni uszítás. Több száz pap került bírói ítélet nélkül internálótáborba. 1950. október utolsó vasárnapján letartóztatták a zirci apátot, Endrédy Vendelt. A zirci apát után nem sokkal letartóztatták a megállapodás végrehajtását kimunkáló szociális paritásos bizottság tagját, a ciszterci Hagyó-Kovács Gyulát is. Mindketten vádlottak lesznek a megállapodást aláíró Grösz József kalocsai érsek ellen lefolytatott koncepció perben...

Mindennek ellenére négy évtizeden át ezt a dokumentumot tekintették az állam és a magyar katolikus egyház közötti alapokmányának, egyfajta igazodási és hivatkozási pont lett a szovjet típusú egyházpolitikai rendszer kiépítésében. 1990. február 6-án bontotta fel Németh Miklós miniszterelnök és Paskai László bíboros, esztergomi érsek.

56 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova: Moszkva i Vosztocsnaja Evropa i. m. 658.

SOÓS VIKTOR ATTILA

AZ ÁLLAMI EGYHÁZÜGYI HIVATAL VIDÉKI MUNKATÁRSAINAK FELÜLVIZSGÁLATA 1958-BAN

Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) munkatársainak politikai munkájával az állampárt vezetése nagyon sokszor nem volt elégedett, és ezt több fórumon kifejezte, a munka megjavítására különböző intézkedéseket hoztak. Az ÁEH 1951-es létrehozása és 1956 év végi önállóságának megszüntetése között két esetben¹ is vizsgálta az állampárt a Hivatal működését. 1956-os forradalom és szabadságharc vérbe fojtása után az egyik fő vád a Hivatal tevékenysége ellen az volt, hogy munkatársai nem megfelelő színvonalon dolgoztak 1956 előtt. Ez a kritika, a munkatársak tevékenységével való elégedetlenség a későbbiekben is rendszeresen megfogalmazódott a Párt részéről. Egy ilyen konkrét esetet mutatok be tanulmányomban 1958-ból, de nemcsak a kritikát, hanem a foganatosított intézkedést is.

AZ ÁEH MUNKATÁRSAINAK TEVÉKENYSÉGÉRE VONATKOZÓ KRITIKÁK 1951–1956 KÖZÖTT

Az ÁEH munkáját az 1951–1956 közötti viszonylatban két alkalommal, 1953. május 27-i² és az 1955. július 11-i³ ülésén értékelte a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőség (KV) Titkársága. Az 1953. május 27-i ülést megelőzően 5 nappal, a május 22-i ülésén az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottsága is tárgyalt az ÁEH munkájáról.⁴ Az ülésre készített előterjesztés, jelentés nem maradt fenn az Agitációs és Propaganda Bizottság anyagában, de az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai között megtalálható egy 1953. május 16-i keltezésű „*Jelentés az ÁEH munkájáról*” című dokumentum,⁵ amiről vélelmezhető, hogy nagyban megegyezik az Agitációs és Propaganda Bizottság ülésén tárgyalt jelentéssel.

Ezek a jelentések mindig az egyházpolitikát, a „klerikális reakció” elleni harc történéseit, eseményeit, a békepapi mozgalom és a hitoktatás helyzetét, az egyes egyházakkal, felekezetekkel való kapcsolatot elemezték, és emellett tértek ki az ÁEH tevékenységére. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1953. május 22-i üléséről fennmaradt 3 oldalas emlékeztető nem nagyon tért ki érdemi részeket tekintve az ÁEH helyzetére, munkájára. Az Agitációs és Propaganda Osztály iratai között fennmaradt, 1953. május 16-ai keltezésű

1 Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Titkársága 1953. május 27-i és 1955. július 11-i ülésén értékelte az ÁEH munkáját.

2 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 245. ő. e.

3 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 372. ő. e.

4 MNL OL M–KS 276. f. 86. cs. 117. ő. e. 1-3.

5 MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 276. ő. e. 113-118.

sú, az ÁEH és az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály által keletkeztetett 6 oldalas „Jelentés az ÁEH munkájáról”, és az MDP KV Titkársága által 1953. május 27-én tárgyalt ÁEH és MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály által 1953. május 25-én keletkeztetett „Jelentés az egyházak helyzetéről és az Állami Egyházügyi Hivatal munkájáról” című jelentés nagyban megegyezik egymással, így ezeket összevonva mutatom be.

Az ÁEH munkáját két irányban – politikai és adminisztratív vonalon – folytatta. A munka nagyobb része politikai jellegű volt, melyet a Hivatal központja a püspökségeken és a megyei tanácsokon működő megbízottak segítségével végzett. A Hivatal tartotta nyilván az egyházak papjait, biztosította számukra az államsegély utalását, és intézte egyéb ügyeiket.⁶ A jelentés szerint a vidéki megbízottaknak hetente tartottak országos értekezletet, amelyen összefogó képet kaphattak az egyházpolitikai eseményekről, és instrukciókat a további munkájukra vonatkozóan.⁷ Ezek a vidéki megbízottak tevékenykedtek az egyes érseki, püspöki székhelyeken, feladatuk nagyon komoly és fontos volt. A megyei megbízottak havonta adtak jelentést elvégzett munkájukról, eseményjelentés volt ezeknek a tájékoztatóknak az elnevezése. Az ÁEH Elnöki iratok 1951–1956 közötti állagban a jellegénél fogva nem maradt fenn ilyen jelentés, de a Megyei tanácsok iratanyagában bőven megtalálható ilyen. A megyei megbízottak munkáját a Hivatal központjából kiküldött munkatársak rendszeresen ellenőrizték.⁸ Ennek számos nyoma maradt meg az ÁEH Elnöki iratokban, hiszen a Hivatal dolgozói részére adott megbízások, egy-egy megye területére szóló kiküldetések és az egyes határsávba történő belépésre jogosító engedélyek iránti kérelmek bizonyítékai ennek.⁹

A jelentés szerint a Hivatal jelentős tekintélyt vívott ki a különböző egyházak vezetői, a lelkészkedő papság körében, ugyancsak elmondták ezt a vidéki megbízottak esetében is.

A jelentés szerint a Hivatal munkatársainak politikai és szakmai színvonala nem volt kielégítő. A Hivatal bevezette a kötelező szakmai oktatást, minden évben egy-két hetes képzést biztosítottak a dolgozóknak, de ezekkel sem sikerült a hiányosságokat pótolni. Az 1952-es év során több politikai munkatársat cseréltek le, mert nem feleltek meg a követelményeknek. A személyzeti hiány és a nem megfelelő munkatársak problematikája végigkísérte a Hivatal első éveinek a történetét.¹⁰

Az ÁEH megalakulása után két évvel volt az első komolyabb értékelés a Párt részéről a Hivatal munkáját tekintve, majd újabb két évvel később, 1955. július 11-ei ülésén értékelték az MDP KV Titkársága az addig elvégzett munkát. Ez az értékelés egy sokkal átfogóbb, terjedelmesebb anyag lett, pontosabban a titkársági vita, a fennmaradt észrevételek, gondolatok mutatják a Hivatal helyzetének komolyságát, illetve azt, hogy a Nagy Imre leváltásával, félreállításával előállt helyzet, Nagy Imre korábbi tevékenységének értékelése is megtalálható a vita jegyzőkönyvében, illetve a jelentésben. A vita során felmerült, hogy az ÁEH tartozzon az MDP Adminisztratív Osztályához, azonban ezt a Titkárság elvetette, és továbbra is az Agitációs és Propaganda Osztályhoz tartozott.¹¹ A vita során számos probléma felmerült, a templomok állapota, a szerzetesek helyzete, az MDP

6 MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 276. ö. e. 117.; MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 245. ö. e. 81.

7 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 245. ö. e. 81.

8 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 245. ö. e. 81.

9 MNL OL XIX–A–21–a 145/1952. (2. d.) Megbízólevelek az ÁEH megbízottjai részére. 156/1952. Állandó határsávba való belépésre jogosító engedély kérése. 180/1953. (3. d.) Egyházakkal kapcsolatos feladatok. Határsáv átlépő igazolványok átvétele.

10 MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 276. ö. e. 118.; MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 245. ö. e. 81–82.

11 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 372. ö. e.

KV 1955. márciusi Határozatának fogadtatása és betartása. A vita során Rákosi Mátyás részéről elhangzott, hogy az ÁEH nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.¹² A Hivatal munkájával kapcsolatban megállapította Rákosi, hogy nem dolgoznak eléggé szorosán együtt a pártszervekkel, erre sokkal jobban oda kell figyelni, és a pártszervek kívánságait, még az adminisztratív jellegűeket is végre kell hajtania a Hivatalnak. Felhívta Rákosi az Egyházi Hivatal figyelmét, hogy az eddigieknél keményebben lépjenek fel azon egyházi személyekkel szemben, akik ellenséges tevékenységet fejtenek ki. Az ülést követően az MDP KV részéről született egy „Határozat az Állami Egyházi Hivatal munkájának megjavítására és az egyház reakciós tevékenységének visszaszorítására”.¹³

Az Állami Egyházi Hivatal felügyeletét, ellenőrzését, a napi munkakapcsolatot az MDP részéről az Agitációs és Propaganda Osztály vezetője, Horváth Márton és munkatársa, Lakatos Éva irányította. Az egyházpolitikát a Párt irányította, az ÁEH adminisztratív szerv volt, de mindenben segítette az MDP egyházpolitikáját.

Az 1956 előtti időszakban, különösen az '56-os forradalom alatt és után elég negatívan ítélték meg az Állami Egyházi Hivatal működését. Az ÁEH 1951–1956 közötti személyi és káder problémái, szakmai hibái, de sokkal inkább a munkatársak 56-os forradalom alatti megnyilvánulásai – „parancsra cselekedtem” nyilatkozatai –, a korábbi tettektől való elhatárolódása olyan helyzetbe hozta a Hivatalt, hogy az amúgy sem túl jó híre még tovább romlott.

1956 végén a rossz gazdasági helyzetre hivatkozva az állami szervek körében átszervezésekre, összevonásokra került sor, ami az egyházi közigazgatást is érintette.¹⁴ A művelődési és oktatási felső szintű irányításban jelentős változást hozott az 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet, amely az Oktatásügyi Minisztériumot és a Népművelési Minisztériumot Művelődésügyi Minisztériummá vonta össze. Az új minisztérium 1957. január 1-én Kónya Albert kormánybiztos vezetésével kezdte meg a működést. 1957. március 1-től Kállai Gyula vezette a minisztériumot.

Az 1956. évi 33. törvényerejű rendelet az egyes minisztériumok összevonásáról 3. §. értelmében az 1951. évi I. törvénnyel alapított Állami Egyházi Hivatal 1956. december hó 31. napjával megszűnt. Feladatkörét a Művelődési Minisztérium vette át, a rendelkezés hatálybalépését követően, mint a Művelődésügyi Minisztérium Egyházi Hivatala működött 1959-ig.¹⁵ Ebben az időszakban a minisztérium szervezete nagyon heterogén volt, több mint 30 szervezeti egységre tagolódott.

A Művelődésügyi Minisztérium Egyházi Hivatala ügkörét a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány az 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet 2. §-ában foglalt felhatalmazás alapján az alábbiak szerint határozta meg: „Az állam és az egyházak közötti egyezményekből folyó jogok és kötelességek gyakorlását, az egyházi kinevezésekhez és egyházak külföldi kapcsolatainak koordinálását, az egyházakkal kapcsolatos pénzügyi kötelezettségek teljesítését a »Művelődésügyi Minisztérium Egyházi Hivatala«, mint a minisztérium főosztálya látja el.”¹⁶

12 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 372. ő. e.

13 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 372. ő. e.

14 Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005. 71.

15 Magyar Közlöny, 1956. december 29.

16 Magyar Közlöny 1957. évi 47. szám, 1957. április 25., valamint Művelődésügyi Közlöny I. évfolyam 4. szám, 1957. május 1. 52–53. (1045/1957.IV.25. Mt.sz. határozat a Művelődésügyi Minisztérium ügköréről.)

AZ ÁEH VIDÉKI MUNKATÁRSAINAK 1958-AS FELÜLVIZSGÁLATA

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága 1958. június 10-i ülésén¹⁷ tárgyalta az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály által készített Javaslat a Politikai Bizottságnak az állam és az egyházak viszonyáról és az egyházpolitikai helyzetről című előterjesztést. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága az ülésen megfogalmazta, hogy „szükséges” azt a 20–25 elvtársat, akik felső, vagy középfokon állami szervek részéről egyházügyi kérdésekkel foglalkoznak, vizsgálják felül.¹⁸ Az előterjesztés vitájának emlékeztetőjéből tudjuk, hogy Kádár János vetette fel utolsó hozzászólásában, hogy: „Meg kel nézni azt a 20–25 embert, akik állami vagy társadalmi területen felső, illetve középfokon egyházügyi kérdésekkel foglalkoznak.”¹⁹ Az Agitációs és Propaganda Osztály Előterjesztésében a feladatok között az utolsó 13. pontban megfogalmazta, hogy: „Az Egyházügyi Hivatal megerősítése érdekében politikai munkatársaink létszámát két fővel szükséges felemelni. /Az 1957 év elején végrehajtott létszámcsökkentés túlzott volt, jelenleg a vezetővel együtt 6 személy foglalkozik politikai munkával./

Az Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak helyzetét a megyei pártbizottságok és a megyei tanácsok hathatós támogatásával rendezze.

a./ A politikailag és az általános műveltség tekintetében nem kellően felkészült munkatársakat megfelelő elvtársakkal fokozatosan kicserélni.

b./ Olyan státuszba besorolni az Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársait, amely lehetővé teszi a papokkal való megfelelő foglalkozást.” A feladat végrehajtására 1958. augusztus 1-ei határidőt szabták.²⁰

Az MSZMP KB Politikai Bizottság döntése értelmében felállt egy négyfős bizottság, amely 1958. július 22-én ült össze az Egyházügyi Hivatalban.²¹ A bizottság azzal a céllal alakult, hogy az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1958. június 10-i határozatának értelmében az egyházpolitikával foglalkozó elvtársakat felül kell vizsgálni. A Bizottság négy tagból állt: Köteles István az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály munkatársa, Prantner József a Tolna megyei Pártbizottság első titkára, Zsiga Ferenc a Belügyminisztérium (BM) munkatársa és Miklós Imre az Egyházügyi Hivatal elnökhelyettese.²² A négyfős bizottság személyi összetételét, a döntést meghozók korábbi és későbbi életpályát érdemes áttekinteni, hiszen az egyes intézmények – MSZMP, BM, ÁEH – közti kapcsolatot, átjárást szimbolizálja.

Köteles István²³ Nagyszénáson született 1927. május 3-án. A hat elemít 1938-ban végezte el, mezőgazdasági idénymunkás, kubikos volt 1945-ig, majd egy rövid ideig rendőrként dolgozott, ezt követően 1948-ig fizikai munkásként tevékenykedett. 1948-ban a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség Bihar megyei ifjúsági titkára. Egy hóna-

17 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 82. ő. e.

18 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 82. ő. e. 5-6.

19 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 82. ő. e. 31.

20 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 82. ő. e. 71.

21 MNL OL XIX-A-21-d 0034/1958. 3. d.

22 MNL OL XIX-A-21-d 0034/1958. 3. d.

23 Életútjának forrásai: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Archontológia – Életrajzok – Köteles István https://www.abtl.hu/archontologia/?p=108:5:245351497449886::NO::P5_PRS_ID:21165; MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 124. ő. e.

pos ifjúsági pártiskolát végzett 1948-ban. A Földművelési Minisztérium Mezőgazdasági Akadémia, marxizmus-leninizmus tanszék oktatója 1949–1950-ben. Az MDP Pártfőiskola hallgatója 1950–1952 között, majd az Agitációs és Propaganda Osztály munkatársa 1956-ig. A nagykanizsai Tartalékos Tiszti Továbbképző Iskola ezred-agitátora 1956. februárban, márciusban. 1956. október 24. és november 7. között a Pártközpont ügyeletét vezette, majd 1956 novemberében a Fehér Könyv 1. kötetének anyagát gyűjtötte a Dunántúlon. A BM Belső Karhatalom munkatársa 1956. november és 1957. február között. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály munkatársa 1957–1962 között. A BM osztályvezetője 1962. február 1. – augusztus 15. között. 1962-ben részt vett a BM Rehabilitációs Bizottsága munkájában. A BM III/1. Osztály (Vizsgálati Osztály) osztályvezetője 1962. augusztus 15. – 1964. augusztus között. Ekkor a polgári életbe vезényelték. A Képzőművészeti Alap Képcsarnok Vállalat igazgatója lett 1965-től 1987-es nyugdíjazásáig.²⁴

Prantner József²⁵ Szekszárdon született 1911. június 1-én. Munkahelyei: 1945 előtt a vasútnál, építkezéseken és földmunkásként dolgozott. 1933-tól munkásmozgalmi tevékenységéért többször letartóztatták és elítélték. MKP, MDP Megyei Pártbizottság munkatársa 1945. június 1. – 1951. július 10. között. 1951. július 11. – 1955. szeptember 1. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, mint főelőadó, vidéki munkatárs Vácott 1951., alosztályvezető 1955-ig. Közben az Eötvös Loránd Tudományegyetem levelező tagozatának történelem szakos hallgatója volt 1952–1957 között. Országos Béke-tanács munkatársa 1955. szeptember 1. – 1956. november 30. között, az MSZMP Tolna Megyei Bizottság első titkára 1956. december 1. – 1961. október 31. 1961. november 1. – 1971. május 11. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, mint elnök. Budapesten hunyt el 1975. szeptember 21-én.

Zsiga Ferenc²⁶ Gyulán született 1928. október 10-én. Kereskedelmi érettségit 1947-ben tett. 1947–1948 alkalmi segédmunkás. Gyulai Polgármesteri Hivatalban kisegítő munkaerő 1948-ban. Az MDP egyhónapos pártiskoláját ugyanebben az évben végezte el, ahogy a közigazgatási tanfolyamot is. Gyomai Községi Elöljáróság tisztviselője 1948–1949-ben, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatója 1949–1952 között. ÁVH I/2-e alosztály operatív beosztottja 1952–1953-ban. A BM IV/4 alosztály csoportvezetője 1953–1954. novembere, a BM IV/8 alosztály alosztályvezetője 1954. november–december, a BM IV/5 alosztály alosztályvezető-helyettese 1954. december és 1956. október között. A BM ORK II. Főosztály III. osztály alosztályvezető-helyettese 1956. november 15. és 1957. májusa, a BM II/5-c alosztály alosztályvezető-helyettese 1957. május és 1961 között. A BM II. Főosztály Titkárság operatív titkára 1961–1962-ben, a BM III. Főcsoportfőnökség operatív titkára 1962. augusztus és november, a BM III/III. Titkárság operatív titkára 1962. november–december, a BM III. Főcsoportfőnökség Titkárság operatív titkára 1963. január 1.–1964. március 31. között. A BM III/I. Csoportfőnökség alosztályvezető-helyettese 1964. április 1. – május 1. között, alosztályve-

24 Kozák Gyula: Lelet. In.: Kádárizmus átereszek. Évkönyv XVII. Szerk.: Kozák Gyula. 1956-os Intézet, Budapest, 2010. 275-302. o.

25 MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok M-R 670. d. Prantner József valamint MNL OL XIX-A-21-b Szerződéses munkavállalók, Nyugdíjas nyilvántartólapok, Munkaviszony nyilvántartólapok, Mellékfoglalások, Megszűnt Mil-lapok 564. d.

26 Életútjának forrásai: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Archontológia – Életrajzok – Zsigmond Ferenc https://www.abtl.hu/archontologia/f?p=108:5:5755805866808804::NO::P5_PRS_ID:2329

zetője 1964. május 1. –1970. szeptember 1. között. A Magyar Népköztársaság Római Nagykövetségén II. o. titkár, konzul 1964–1970 között, a Római rezidentúra rezidens-helyettese 1965–1966, rezidense 1966–1970 között. A BM III/I-4-A osztály alosztály-vezetője, osztályvezető-helyettese 1970–1972, a BM III/I-4. Osztály osztályvezetője 1972–1975 és 1975–1981 között. A Magyar Népköztársaság Római Nagykövetségén I. o. titkár, a Római főrezidentúra főrezidense 1976–1981 között. A BM III/I. Csoportfőnökség osztályvezetője 1981-től, a BM III/I. Törzs Önálló Alosztály alosztályvezetője 1985-ig. Az „SZT”-állományból törölték 1985. február 28-án. A BM III/I. Törzs Önálló Alosztály alosztályvezetője 1985. február és október között. 1985. október 31-én nyugállományba helyezték, a BM III/I-7. Osztályon tanácsadó 1987–1988-ban. „SZT”-fedőszáma: 2503, K-147, fedőneve: „Késmárki”.

Miklós Imre²⁷ Budapesten született 1927. március 7-én. 3 kereskedelmit végzett, 1966-ban szerzett középiskolai tanári diplomát az ELTE BTK-n. 1944-ben Győrben Légvédelmi tüzérosztálynál honvéd, 1951-ben tartalékos kiképzést kapott. Munkahelyei: Fővárosi Villamosvasútak kalauz 1946–1949 között, Szakszervezeti Ifjúsági Szövetség, majd Magyar Ifjúsági Szövetség, majd Dolgozó Ifjúsági Szövetség politikai munkatársa, alosztályvezető 1949–1951 között. 1951. szeptember 15. – 1989. április 30. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, mint előadó; alosztályvezető 1953. június 1-től, osztályvezető 1953. augusztus 26-tól; elnök-helyettes 1956. június 1-től, elnök, államtitkár 1971. május 12-től. 1989. április 30-tól nyugdíjazását kérte, 1989. november 1-től nyugállományban.

Az alábbi párt és tömegmozgalmi szerveknek volt a tagja: Szakszervezeti Ifjúsági Szövetség, Szakszervezet, MINSZ, DISZ, MKP 1946-tól, MSZMP VI. kerületi Pártbizottság PB és VB tag, Országos Béketanács és Hazafias Népfrent Országos Tanácsa.

Katonai rendfokozata: alezredes.

Kitüntetései: Munka Érdemrend 1955., 1961., Munka Érdemrend arany fokozata 1971., 1976., Szocialista Magyarországért kitüntetés 1984. november 7. Budapesten hunyt el 2003. március 17-én.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az egyházakat ellenőrző, felügyelő, erős belügyi kötődéssel bíró személyeket neveztek ki a felülvizsgáló bizottságba.

AZ EGYHÁZÜGYI HIVATAL VIDÉKI MUNKATÁRSAI

Az Állami Egyházügyi Hivatalnak minden megyei tanácson volt egy helyi megbízottja, aki előbb az oktatási, majd később a művelődésügyi osztály munkatársaként, annak keretében tevékenykedett, előadói, főelőadói besorolásban. Az egyházügyi szakigazgatás szerveinek hatásköréről és működéséről egy 1962-es utasítás rendelkezett.²⁸

A négyfős bizottság 1958 augusztusában áttekintette az Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak tevékenységét és kialakított egy szakmai álláspontot, amit az illetékes

27 MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok M-R 670. d. Miklós Imre, valamint MNL OL XIX-A-21-b Személyi (megszűnt) nyilvántartás M-Z 566. d. és MNL OL XIX-A-21-b Szerződéses munkavállalók, Nyugdíjas nyilvántartólapok, Munkaviszony nyilvántartólapok, Mellékfoglalkozásúak, Megszűnt Munkavállalók 564. d.

28 MNL OL XIX-A-21-e 0011-1/1962. 1. d.

megyei pártbizottságokkal való megbeszélés, illetve egyetértés után az érdekelt egyházi eloadók tudomására hoztak. Az áttekintő munkáról 1958. augusztus 4-én kelt egy tizenegy oldalas feljegyzés, melyben 18 vidéki munkatárs felülvizgálatáról adtak jelentést.²⁹ Az egyes vidéki munkatársokról az alábbi véleményt tette a Köteles István, Prantner József, Zsiga Ferenc és Miklós Imre alkotta bizottság.

Név: Prazsák Mihály³⁰
 Megye: Vas megye
 A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen maradjon.
 Főbb észrevételek:
 1./ Általános és politikai műveltségét növelni kell.
 2./ Diplomáciai készségét növelni, szubjektivitását, szenvedélyességét csökkenteni kell.
 3./ A papokkal való kapcsolatánál fokozottabb igényvel kell fellépnie a félreérthető látszatok ellen is.
 4./ Munkáját szervezettebbé és ellenőrizhetőbbé kell tenni.
 A Pártbizottság véleménye: Tóth e-sal, a PB I. titkárával lett megbeszélve, a fenti véleménnyel egyetért.

²⁹ MNL OL XIX-A-21-d 0034/1958. 3. d.

³⁰ Prazsák Mihály Tápionszentmártonban született 1928. május 15-én. Iskolai végzettsége 4 középiskola, Tanács Akadémia, végzettsége: kereskedősegéd. Munkahely: MÁVAG irodaszolga 1943–1944 között, Hangyaszövetkezet inas 1944–1947 között, Községháza Albertirsa közellátási előadó, felvásárló 1947–1949 között, ÁVH Határőrség sorkatona 1949–1952 között. 1952. április 18. – 1957. február 1. között dolgozott az Állami Egyháziügyi Hivatalban, annak vidéki munkatársa volt Győrben 1952. április 18. – 1952. június 24. között, 1952. június 24. – 1953. március 31. között Szegeden, 1953. március 6-án Szegedről Szombathelyre költözött, majd Veszprémben egyháziügyi előadó 1953. április 1. – 1956. között, Vas megyei Végrehajtó Bizottság egyháziügyi titkár 1957. április – 1961. szeptember között, ismét Veszprémben a Veszprém megyei Tanács Végrehajtó Bizottság egyháziügyi titkára 1961. szeptember – 1974. augusztus 31. között. A Veszprém megyei Vendéglátóipari Vállalat munkatársa. „Könyves Dániel” fedőnevű informátor, rezidens az a Prazsák Mihály volt, aki 1956 előtt T-lakás tulajdonosként került kapcsolatba a BM-mel, majd az ÁEH Veszprém, illetve Vas megyei egyháziügyi előadója volt. Teljesen véletlenül találtam rá az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában egy „B”, azaz beszerzési dossziéra, mely „Könyves Dániel” fedőnevű (informátor) rezidensről szól. A dosszié B-80150 számon került az ÁBTL-be. „Könyves Dániel” megegyezik Prazsák Mihály államvédelmi határőrrel, aki 1949. november 17-én vonult be katonának és 1950. szeptemberében a szombathelyi Államvédelmi Határőr század állományába tartozott. Beszerzésére 1950. szeptember 12-én tett javaslatot Elischer Dezső államvédelmi őrmester. A beszerzésének indoka: „A szombathelyi századnál az eredményesebb elhárító munka elérésének érdeke.” A beszerzési nyilatkozatot 1950. szeptember 29-én írta alá Prazsák Mihály. Megbízójával hetente a hétfői napon találkozott, ekkor adta le írásban jelentését. Sajnos ezen jelentések nyomára nem bukkantam az ÁBTL-ben. Prazsák Mihály 1952. márciusában leszerelt a szombathelyi határőr zászlóaljtól, majd lakhelyére Albertirsára távozott. 1956 februárjában, mint „megbízható elvtársat találkozási lakásgazdának” minősítették át. Az 1956-os forradalom után a rendőrségnél jelentkezett szolgálat tételre, majd visszahelyezték az Állami Egyháziügyi Hivatalhoz és Szombathelyen kapott beosztást. „Várlak” „T” lakásgazdát 1957 végén zárták ki a hálózatból. Szombathelyről Veszprémbe 1961 szeptemberében került Prazsák Mihály, ahol ugyancsak az ÁEH megyei megbízottja volt. Az alábbi párt és tömegmozgalmi szerveknek volt a tagja: MKP, MDP, MSZMP, Közalkalmazottak Szakszervezete. Kitüntetés: Szocialista munkáért érdemérem. MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok M-R 670. d. Prazsák Mihály, valamint MNL OL XIX-A-21-b Megszűnt személyi nyilvántartások M-P 561. d. és MNL OL XIX-A-21-a 226/1953. 2. d. és MNL VeML XXIII. 4. III. 14. Prazsák Mihály személyi anyaga, illetve ÁBTL 3.1.1. B-80150 „Könyves Dániel”.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárssal közölte: Madai András egyeztetett 1958. X. 27. Prazsák e. a véleményt.

Név: Dömötör József³¹

Megye: Győr megye

A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területről áthelyezendő.

Főbb észrevételek:

- 1./ Képességeit ez a munkaterület meghaladja. Idős kora miatt a fennálló hiányosságokat nem tudja pótolni és a legnagyobb készség ellenére sem képes azon változtatni. Például: műveltség, diplomáciai készség hiány.
- 2./ Korábbi helytelen, sokszor szubjektív papi kapcsolatok hatása most is jelentkezik, ami erősen gátolja a tárgyilagos politikai munkát.

A Pártbizottság véleménye: –

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárssal közölte: –

Név: Kodela József³²

Megye: Zala megye

31 Dömötör József Bönyben született 1908. április 12-én. Győri Tüzép Vállalatnál dolgozott 1949. augusztus 3. – 1951. augusztus 31. között. A Győr-Moson-Sopron megyei Végrehajtó Bizottság egyházügyi előadója 1951. szeptember 1-től. Dömötör József személyi anyaga nem maradt fenn az Állami Egyházügyi Hivatal Általános Iratok Személyzeti Iratok között. MNL OL XIX–A–21–b 564. d. Szerződéses munkavállalók, Nyugdíjas nyilvántartólapok, Munkaviszony nyilvántartólapok, Mellékfoglalkozásúak, Megszűnt Mil-lapok.

32 Kodela József Pördeföldén született 1922. április 13-án. Iskolai végzettsége 8 általános, gépkocsivezető. Három hónapos pártiskola Szombathely, 1959. Munkahelyei: Magyar Olajipari RT. Bázakerettye toronymunkás 1941–1943 között, katona 1943–1947 között, Magyar Olajipari RT. Bázakerettye gépkocsivezető 1947–1950 között. Zala megyei Pártbizottság politikai munkatársa 1950–1951 között. Az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársa, a Zala megyei Tanács Végrehajtó Bizottság egyházügyi titkára 1951. november 16. – 1965. szeptember 30. között. A Belügyminisztérium Zala megyei Főosztálya részéről Klamerusz Béla államvédelmi hadnagy 1954. január 28-án „T”-lakás gazdának „Kökény” fedőnéven. Az ÁEH Zala megyei megbízottja a megyei Tanács hivatali helyiségét ajánlotta fel az államvédelem számára. Klamerusz Béla az egyházi elhárítás elleni osztály vezetője volt ekkor. Tény, hogy jellemzően nem egyházi ügynökök meghallgatására használták fel a felajánlott munkaszobát. A Belügyminiszter 1959-es rendelkezése értelmében, mivel a találkozási lakás a megyei Tanács épületében volt, megszüntették Kodela Józseffel a kapcsolatot 1959. július 15-i hatállyal. Felmerült, hogy Kodela József lakását használják fel operatív céllal, azonban erre nem került sor, mert voltak olyan adatok, amik ezt nem tették lehetővé. Hogy mik ezek, azt azért nem tudjuk, mert az ÁBTLM munkatársai anonimizálták a kérdéses oldalt. 1957. szeptember 18-án a BM és Kodela József kapcsolata megszakadt. 1963. május 9-én fegyelmi vétség elkövetése miatt szóbeli figyelmeztetést kapott, mert hivatali autóját magáncélra használta. 1963–1964 során többször felmerült, hogy az akkori egyházpolitikai elvek végrehajtására nem alkalmas és az ÁEH felvette, hogy a Zala megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága helyezze más munkakörbe, erre 1965. október 1-el került sor. Az alábbi párt és tömegmozgalmi szerveknek volt a tagja: MDP, MSZMP, Szakszervezet. Munkásörtség 1957. március 1-től. Katonai rendfokozata alhadnagy. MNL OL XIX–A–21–b Személyzeti iratok H-L 669. d. Kodela József, valamint ÁBTLM 3.1.1. B–87794 „Kökény”. Zala megye archontológiája 1338–2000. Szerk.: Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény, 50.). 361., 434.

- A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területről áthelyezendő.
Főbb észrevételek:
1./ Képességeit ez a munkaterület meghaladja. Sem akaratereje, sem igyekezete nincs, hogy a fennálló hiányosságokat pótolja.
- A Pártbizottság véleménye: Pártbizottságnak a Darabos e-sal való megbeszélés alapján. Az a véleménye, hogy Kodela elvt. maradjon. Idáig nem volt figyelmeztetve, adjunk neki segítséget, hátha sikerül Kodela e-nál változást elérni. Ti. jelenleg az elv-sak nem tudnának megfelelőbb megbízottat beállítani.
- A végleges véleményt az érdekelt elvtárrsal közölte: Madai András 1958. XII. 12. Kodela e. megértette a figyelmeztetést, egyetértett.
- Név: Hevesi János³³
Megye: Komárom megye
A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területről áthelyezendő.
Főbb észrevételek:
1./ Képességeit ez a munkaterület meghaladja. Idős kora miatt a fennálló hiányosságokat nem tudja pótolni és a legnagyobb készség ellenére sem képes változtatni. Például: műveltség, diplomáciai készség hiánya.
2./ Külön kiemelendő, hogy rendkívül nagy igyekezettel próbált és próbál a hiányosságokon javítani, illetve a hiányokat pótolni, de ennek ellenére nem tudja megvalósítani.
- A Pártbizottság véleménye: 1960. I. negyedévből nyugdíjazzák, addig beosztásban marad. Utánpótlásáról a Megyei Pártbizottság gondoskodik.
- A végleges véleményt az érdekelt elvtárrsal közölte: 1959. I. 12.
- Név: Moravetz Lajos³⁴
Megye: Veszprém megye
A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területről áthelyezendő.

33 Hevesi János 1954–1960 között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, mint Komárom-Esztergom megyei egyházügyi főelőadó. MNL OL XIX–A–21–b Szerződéses munkavállalók, Nyugdíjas nyilvántartólapok, Munkaviszony nyilvántartólapok, Mellékfoglalkozásúak, Megszűnt Mil-lapok 564. d.

34 Moravetz Lajos Ajkacsingervölgyön született 1913. december 31-én. Segédvájár szakképzettsége volt. 1928–1940 között az Ajkai Kőszénbánya RT-nél segédvájár, 1940–1941-ben zenekarvezető az Úrkúti Kőszénbánya RT-nél. 1941–1949 között az Ajkai Kőszénbánya RT-nél segédvájár. Veszprémi Műszaki Egyetem Nehézipari Kar személyügyi osztályvezetője 1949. szeptember 14. – 1951. június 30. között. 1951. július 1. – 1958. augusztus 15. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, mint előadó; főelőadó, vidéki munkatárs Veszprémben 1951-től. 1953-ban három hónapos pártiskolát végzett Veszprémben. 1957-ben szerzett érettségét. 1945-től tagja volt az MKP-nak. 1946–1949 között a Bányász Szakszervezet, 1949-től a Közalkalmazottak Szakszervezete tagja. 1949-ben élmunkás kitüntetést kapott. MNL OL XIX–A–21–b Szerződéses munkavállalók, Nyugdíjas nyilvántartólapok, Munkaviszony nyilvántartólapok, Mellékfoglalkozásúak, Megszűnt Mil-lapok 564. d., MNL VeML XXIII. 4. III. 14. Moravetz Lajos személyi anyaga.

Főbb észrevételek:

- 1./ Általános és politikai műveltsége alapvető kérdésekben is hiányos.
- 2./ Politikai, diplomáciai készsége hiányzik.
- 3./ A minimális tárgyilagosságot nélkülözi, a különböző helyzeteket, a helyes arányokat felismerni képtelen.

A Pártbizottság véleménye: A Pártbizottság részéről Papp elvtárs³⁵ kifejezte, hogy egyetértene a véleményező bizottság véleményével. Abban állapodtak meg, hogy Moravetz elvtársat más munkakörbe helyezik³⁶.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárssal közölte: Köteles István és Papp elv. júl. 31-én.

Név: Czár Lajos³⁷

Megye: Somogy megye

A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen maradjon.

Főbb észrevételek:

- 1./ Igen jó politikai és egyéb vonatkozású kezdeményezései és kombinációi vannak.
- 2./ További önképzés felé kell irányítani.

A Pártbizottság véleménye: A Bizottság véleményét Szirmai e-sal a PB I. titkárával beszéltem meg. A fenti észrevétellel egyetért.

35 Pap János Kaposváron született 1925-ben. Az elemi iskola után szülővárosában, majd a keszthelyi gimnáziumban tanult, végül 1941-től a szegedi, Horthy Istvánról elnevezett vegyipari középiskola tanulója. 1944. október 15. után megszökött a levanteegységétől, és a szovjet csapatok megérkezéséig bujkált. 1945-ben érettségizett. 1946 februárjában belépett az MKP-ba. 1946-tól vegyésztechnikus az Ajkai Hőerőműben, 1947-től az üzem MKP-titkára, 1948-tól függetlenített beosztásban látta el feladatát. 1948 novemberében pártiskolára küldték, majd 1949-től az MDP Veszprém Megyei Bizottsága agitációs és propagandaosztálya oktatási felelőse. 1949 májusától az ipari és közlekedési osztály vezetője. 1952-1954 között elvégezte a pártfőiskolát. Beiratkozott a Műgyetem levelező tagozatára is, de a bányaművelési tanszéken végzett tanulmányait a tartalékos tiszti tanfolyam miatt meg kellett szakítania. Az 1956-os forradalom kitörése után az eseményeket ellenforradalomnak, lázadásnak tekintette. A veszprémi pártbizottság épületében igyekezett menedéket nyújtani elvtársainak, védte a párt iratanyagát. November 4. után csatlakozott az MSZMP-hez. 1957-től 1961-ig az MSZMP Veszprém Megyei Bizottsága első titkára. Aktív részese a forradalom leverését követő kádári restaurációnak és a megtorlásnak, személyesen járt közben annak érdekében, hogy Brusznai Árpádot halálra ítéljék. Közben beiratkozott a Veszprémi Vegyipari Egyetemre. 1959-1985 között a KB tagja. 1961. szeptember 13-án kinevezték belügyminiszterre, majd 1963. december 7-től 1965. június 30-ig miniszterelnök-helyettes. 1965-ben visszatért a megyei pártbizottság élére. 1958-tól 1985-ig országgyűlési képviselő; 1985-ben, a kötelező többes jelöléses választásokon alulmaradt az ajkai választókerületben, majd kordedvémnyel nyugdíjba vonult. 1990 után visszavonultan élt. Budapesten vadászfegyverével 1994-ben öngyilkosságot követett el.

36 Moravetz Lajost a veszprémi Széntrőszthöz helyezték át.

37 Czár Lajos Magyaratón született 1926. június 26-án. Eredeti foglalkozása munkás, az általános iskola 8 osztályát végezte el. Somogy Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság munkatársa 1955. október 1. – 1961. október 31. között. 1961. november 1. – 1963. szeptember 30. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, a Somogy Megyei Tanács VB egyházügyi előadójaként. Budapest IV. kerület Tanács Végrehajtó Bizottság népművelési csoport vezetője lett 1963. október 1-től. Tagja volt az MDP-nek 1950-től, majd az MSZMP-nek. MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok A-Gy 668. d. Czár Lajos, fennmaradt személyi anyaga az ÁEH Általános iratok között is MNL OL XIX-A-21-b 558. d.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárrsal közölte: Madai András egyeztetett 1958. XII. 11. Czár e. a fentiekkel egyetért.

Név: Sárosdi Tibor³⁸

Megye: Tolna megye

A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen való maradása vitatható, ezért a Pártbizottság véleményétől függően kell véglegesen eldönteni.

Főbb észrevételek:

Tisztázandó: akar-e maradni ezen a munkaterületen.

A Pártbizottság véleménye: A megyei PB-nak Prantner elvt. való megbeszélés alapján az a véleménye, hogy Sárosdi e. maradjon. Megfelelőnek tartják a munkakör betöltésére. Sárosdi e. állásfoglalása: szívesen vállalja a megbízotti feladatokat.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárrsal közölte: Madai András 1958. XII. 11.

Név: Gálik István³⁹

Megye: Budapest

A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen való maradása vitatható, ezért a Pártbizottság véleményétől függően kell véglegesen eldönteni.

Főbb észrevételek:

1./ Az elmúlt évek során lelkiismeretesen, odaadóan, egészsében véve eredményesen végezte munkáját. Éveken keresztül vállalta Székesfehérvárra való napi utazást.

2./ Az általános műveltség területén hiányosságok vannak, ami kétségessé teszi a fővárosi területen való alkalmasságát.

3./ Esetenként szükségtelenül merev, máskor szubjektív és indokolatlanul kemény hangnemet is használ.

A Pártbizottság véleménye: –

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárrsal közölte: –

38 Sárosdi Tibor Budapesten született 1918. február 20-án. 1953. augusztus 1. – 1956. szeptember 30. között és 1956. október 16. – 1975. június 30. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, mint egyházügyi előadó Tolna megyei Tanács Végrehajtó Bizottság egyházügyi titkára. 1975. június 30-án nyugdíjazták. MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok S-V 671. d. Sárosdi Tibor és MNL OL XIX-A-21-b Megszűnt személyi nyilvántartások R-Z 562. d.

39 Gálik István Budapesten született 1924. november 27-én. Munkahelyei: Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Titkárság 1954. december 15. – 1955. szeptember 15. 1955. szeptember 16. – 1965. április 30. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, 1955 szeptember 15. – 1957. augusztusa között a székesfehérvári püspökségen egyházügyi megbízott, főelőadó, az ÁEH miniszteri biztosa, 1957. április 1. – 1965. április 30. között egyházügyi előadó Budapest Fővárosi Tanácsnál. 1957. augusztus 8-tól az esztergomi római katolikus egyházmegyei hatóság mellé rendelt miniszteri biztos. 1957. májusában fegyvertartási engedélyért, illetve ideiglenes engedélyének véglegesítéséért fordult a Belügyminisztérium Fegyvertartás engedélyezési osztályához. MNL OL XIX-A-21-b Megszűnt személyi nyilvántartások G-J 559. d.; BFL XXIII. 134. 8. d.

Név: Udvardi János⁴⁰
 Megye: Pest megye
 A bizottság véleménye: Egyházpoltikai területen való maradása vitatható, ezért a Pártbizottság véleményétől függően kell véglegesen eldönteni.
 Főbb észrevételek:
 1./ Politikai rugalmassága, általános műveltsége hiányos, és ezért kétséges e munkaterületen való maradása.
 A Pártbizottság véleménye: A V.B. lényegében egyetért a Bizottság megállapításaival, de úgy látja, hogy Udvardi e. munkája sokat javult az utóbbi időben és reméli, hogy még tovább fog javulni, azért úgy határozott, továbbra is meghagyja ebben a beosztásban. (Turgonyi e. nő Agit. Prop. o. v. h.)
 A végleges véleményt az érdekelt elvtárssal közölte: Turgonyi e. nő, Csala László 1958. XI. 7.
 Udvardi e. egyetértett a véleménnyel.

Név: Borai Emil⁴¹
 Megye: Heves megye
 A bizottság véleménye: Egyházpoltikai területen maradjon.
 Főbb észrevételek:
 1./ Általános és politikai műveltsége, diplomáciai és politikai készsége feltétlenül alkalmassá teszi erre a munkaterületre.
 2./ Az egyházi személyekkel szükséges diplomáciai ravaszkodást az elvtársak felé is sokszor alkalmazza, amivel sokszor sértő is.
 A Pártbizottság véleménye: Az MB Agit Prop o vezetőjével beszéltem meg a bizottság véleményét. Az 1-ső ponttal egyetértett, a másodikkal nem, ők nem tapasztalták nála. Az a véleményük az e-nak,

40 Udvardy János Budapesten született 1917. június 20-án. Szakképzettsége: könyvkötő. Iskolai végzettsége 2 éves Pártfőiskola 1962. Munkahelyei: Pest megyei Alispáni Hivatal segédfogalmazó 1945. október – 1949 között, Budai Járási főjegyzői hivatal helyettes járási főjegyző 1949–1950 között, Budai Járási Tanács Végrehajtó Bizottság VB titkár 1951 – 1953. június, Monori Járási Tanács Végrehajtó Bizottság elnök 1953–1954 között, Pest megyei Tanács Végrehajtó Bizottság ellenőrzési előadó 1954 – 1957. május 31. között, Pest megyei Tanács Végrehajtó Bizottság egyházügyi főelőadója 1957. június 1-től. A váci római katolikus egyházmegyei hatóság mellé rendelt miniszteri biztos 1957. november 13-tól. Az alábbi párt és tömegmozgalmi szervezeteknek volt a tagja: MKP 1945-től, MDP, MSZMP, Közalkalmazottak Szakszervezete. MNL OL XIX–A–21–b Személyzeti iratok S-V 671. d. Udvardy János.

41 Borai Emil Székesfehérváron született 1924-ben. 1952. október 1. – 1969. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, Heves megyei egyházügyi megbízott, előadó. Az 1956-os forradalom idején Kiss István teológiai tanár bújtatta az egrí szemináriumban, a forradalom után „hálából” a Heves megyei egyházügyi főelőadó, Borai Emil mindent megtett, hogy Kiss Istvánt eltávolítsák a szeminárium tanárai közül. 1964. augusztus 11-én írásbeli figyelmeztetésben részesítette Prantner József az ÁEH elnöke, mert határidőre, mint visszarendelt miniszteri biztos nem tett eleget a felszólításnak, illetve egyházi személyeknek olyan hivatali ügyeket mondott el, ami nem rájuk tartozott. Borai Emil személyi anyaga nem maradt fenn az Állami Egyházügyi Hivatal Általános Iratok Személyzeti Iratok között, azonban az MNL OL XIX–A–21–b 558. d. ÁEH Általános iratok Megszűnt személyi nyilvántartások A-F között igen.

hogy szükségtelenül is elmond dolgokat. Fentiekkel Borai e egyetértett.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárrsal közölte:

Agit prop o v
Madai András XI. 13.

Név:

Cseh Lajos⁴²

Megye:

Szolnok megye

A bizottság véleménye:

Egyházpolitikai területen való maradása vitatható, ezért a Pártbizottság véleményétől függően kell véglegesen eldönteni.

Főbb észrevételek:

1./ Általános műveltség, politikai elképzelések, kombinációk hiánya miatt vitatható az ezen a területen való maradása. Arra való tekintettel, hogy Szolnok megyében viszonylag kisebb az egyházpolitikai tevékenység, ha megfelelőbb jelenleg nem áll rendelkezésre és ezzel a Pártbizottság is egyetért, akkor maradhat ezen a területen.

A Pártbizottság véleménye: A V.B. úgy látja, hogy Cseh e. munkája megjavult és már megfelelően ellátja a feladatát, azért úgy határozott, hogy továbbra is meghagyja ebben a beosztásban. (Szekeres e. agit-prop. oszt. vez.)

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárrsal közölte:

Szekeres e., Csala László 1958. X. 15.
Cseh e. egyetértett a véleménnyel.

42 Cseh Lajos Abádszalókon született 1918. november 27-én. 7 általánost végzett. Gróf Szápári birtokon summás 1932-ben, Monori Magtermelő Vállalatnál napszámos, summás 1933-1937 között, Gödöllő Bustyaházi Erdőigazgatóságon dolgozott 1937-1944 között. 1944-ben behívták katonának, és a szovjet frontra vitték. December 20-án hazatért Abádszalókra. Itt 1945. január 1-jétől a nemzetőrség kötelékében, április 4-től a rendőrség kötelékében teljesített szolgálatot. 1945. január 1-től 1946. szeptember 20-ig Abádszalók őrségparancsnok-helyettes, 1946. szeptember 20. – 1950. április 15-ig Jászberény őrszemélyzeti őrnök, 1950. április 15. – 1952. augusztus 21. között pénztárelenőr, illetményszámfejtő, csoportvezető Szolnok megyei Rendőrfőkapitányságon. 1952. január 22. – 1974. augusztus 31. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, Jász-Nagykun-Szolnok megyei előadó. 1957. január 15-én elbocsájtották, de március 19-én újra kinevezték egyházügyi főelőadónak. 1966. január 25-től beosztásának elnevezése egyházügyi tanácsos. Az egyházügyi tanácsos 1971. január 1-től osztályvezetői beosztásnak megfelelő munkakörben működött. 1974. augusztus 31-én megromlott egészségi állapota miatt beosztásából felfmentették, és kordedvezményrel nyugdíjba mehetett. Az alábbi párt és tömegmozgalmi szervezeteknek volt a tagja: MKP 1947-től, MDP, MSZMP, Rendőr Egyesületi Tag, Vöröskereszt, Szakszervezet, Szolnoki Munkás Torna Egyesület Természetjáró Szakosztály, Szolnok Munkás Horgász Egyesület. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tanács pártvezetőségének szervező titkára. Kitüntetései: Közbiztonsági Érdemérem bronz fokozata; Munkaérdemrend ezüst fokozata 1965.; Felszabadulási Jubileumi Emlékérem 1970.; Megyei Tanács Elnöki Dicséret 1974. Szolnokon hunyt el 2001-ben. MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok A-Gy 668. d. Cseh Lajos.; Jász-Nagykun-Szolnok megye köztisztviselői címtára 1876-1990. DVD munkaanyaga, amelyet a Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára munkatársai készítettek. Cseh Lajosra vonatkozó részt Szikszai Mihály főlevéltáros készítette. MNL JNSZML XXIII. 19. Szolnok MTVB Személyzeti Osztály ir. 747.

Név: Szakács Gyula⁴³
 Megye: Bácskiskun megye
 A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen maradjon.
 Főbb észrevételek:
 1./ Az ellenforradalom alatti elkeseredése és ijedtsége következtében papok előtt is tett megjegyzései miatt feszültségben él. Egyes papok ezt igyekeznek kihasználni. /Sztrilics⁴⁴/. Tekintve, hogy az ellenforradalom alatti magatartása nem kifogásolható, fel kell oldani és le kell zárni ezt a feszültséget.
 2./ Egyes papokkal való kapcsolatában a szubjektivitást és helytelen látszatokat ki kell javítania, az egyes papok részéről észlelhető ajándékozási kísérleteket sokkal következetesebben és határozottabban kell visszautasítania.
 3./ Munkájában tapasztalható bizonyos szervezetlenséget és következetlenséget – amely nem egyszer tekintélyének rovására is megy – ki kell javítania.
 4./ A kalocsai Városi Pártbizottsággal a kapcsolatát feltétlenül meg kell javítania.

A Pártbizottság véleménye: A Pártbizottság részéről Szabó elvtárs, az agit. prop. osztály vezetője kifejezte, hogy egyetértenek a véleményező bizottság véleményével.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárssal közölte: Szabó elvtárs és Miklós Imre aug. 1-én. Szakács elv. egyetértett a véleménnyel.

Név: Turai István⁴⁵
 Megye: Csongrád megye
 A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen maradjon.
 Főbb észrevételek:
 Különösen általános műveltég, de politikai képzettség és diplomáciai készség tekintetében a legalkalmasabb munkatársak közé tartozik. Feltétlenül alkalmas erre a munkára.

43 Szakács Gyula Miskolcon született 1930. február 5-én. 1953–1957. január 31. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, mint egyházügyi főelőadó Kalocsán, majd 1958–1969 között a Bács-Kiskun megyei Tanács Végrehajtó Bizottság egyházügyi titkára. MNL OL XIX–A–21–b Személyzeti iratok S-V 671. d. Szakács Gyula, valamint MNL OL XIX–A–21–b Megszűnt személyi nyilvántartások R-Z 562. d.

44 Sic! Sztrilich Károly. 1939-től Kalocsán az érseki iroda titkára. 1945-ben a helyi rendőrség elfogta, és Budapestre, az Andrássy út 60-ba vitte. Grósz József kalocsai érsek az amerikai követségen járt közben érte, s néhány hét után szabadon engedték. 1951. május 18-án Grósszel együtt Sztrilichet is letartóztatták, öt és fél évre ítélték. 1956. február 24-én az Elnöki Tanács egyéni kegyelmével szabadult, Kalocsán lett irodaigazgató.

45 Turai István Debrecenben született 1922. június 9-én. Iskolai végzettsége reálgimnázium érettségi 1940., Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem 1958., 1963-ban ennek Filozófiai Szakosított Tagozatát végezte el. Végzettsége vasesztergályos. 1940. október-november folyamán segéd munkás a debreceni Kefegyárban. 1940 novembere és 1941 decembere között vasesztergályos tanuló a Debrecen-Nyírbátori HÉV-nél, ugyanitt 1941 decembere és 1945 decembere között vasesztergályos segéd. 1946 májusa és júliusa között tisztviselő a debreceni Kefegyárban. 1943 októbere és 1944 októbere között katonai szolgálatot teljesít

A Pártbizottság véleménye: A Pártbizottság részéről Szilágyi elvtársnő, az agit. prop. osztály vezetője kifejezte, hogy egyetértenek a véleményező bizottság véleményével. Kiemelte, hogy Turai elvtárs kintetést is érdemelt volna már.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárrsal közölte: Szilágyi elvtársnő és Miklós Imre elv. VIII. 1-én. Turai elv. egyetértett a véleménnyel.

Név: Gregor György⁴⁶

Megye: Békés megye

A bizottság véleménye: Egyházipolitikai területen való maradása vitatható, ezért a Pártbizottság véleményétől függően kell véglegesen eldönteni.

Főbb észrevételek:

E területen a legrégebben működő munkatársak közé tartozik és nagy értékű gyakorlattal rendelkezik. Ugyanakkor általános és politikai műveltség terén komoly hiány tapasztalható nála. Ennek következtében erősen szubjektív benyomások érvényesülnek elképzeléseinél, személyi politikájánál. Ezek miatt vitatható a végleges döntés.

A Pártbizottság véleménye: A Pártbizottság részéről Frank elvtárs, az agit. prop. osztály vezetője kifejezte, hogy egyetértenek a véleményező bizottság véleményével. Kérte, hogy a végleges döntést halasszuk el kb. egy hónapra. Közben konzultál a PB első titkárával és más elvtársakkal is.

tett. 1944. október 27. – 1945. október 18. között szovjet hadifogságban volt. 1946. július – 1950. január 31. között a HM Katonai Elhárító Csoportfőnökség politikai munkatársa. Átszervezés után 1953. áprilisig a BM Katonai Elhárító Főosztály munkatársa. Legmagasabb katonai fokozata főhadnagy. Munkahelyei: Debreceni Kefegyár segédmunkás 1940. október – november, Debrecen-Nyírbátori HÉV vasesztergályos tanuló 1940. november – 1941. december között, Debrecen-Nyírbátori HÉV vasesztergályos segéd 1941. december – 1945. december között, Debreceni Kefegyár tisztviselő 1946. május – július, Katonapolitikai Osztály hivatásos tiszt 1946. július – 1953. április, a Szegedi Állami Erdőgazdaság agitációs előadója 1953. április és szeptember között. 1953. szeptember 7. – 1957. január 15. között az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársa, mint megbízott, előadó, főelőadó Szeged 1953. szeptember 7. – 1957. január 15. között. 1957. február – április között Szeged Megye Jogú Város Tanácsa egyházügyi főelőadó, 1957. április – 1958. november között Csongrád Megye egyházügyi főelőadója. 1958. november – 1973. között Budapest Fővárosi Tanács egyházügyi főelőadója. Az alábbi párt és tömegmozgalmi szerveknek volt a tagja: Vas és Fémmunkások Szakszervezete, Közalkalmazottak Szakszervezete, MKP 1945-től, MDP, MSZMP. Kintetés: Munka Érdemrend ezüst fokozata 1966. MNL OL XIX–A–21–b Személyzeti iratok S-V 671. d. Turai István, valamint ÁBTL 2.8.1. BM Központi fogyatékos 5904. Turai István.

- 46 Gregor György Békéscsabán született 1925-ben. 1951. október 1. – 1985. június 30. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, a Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság egyházügyi főelőadóként, egyházügyi titkárként. Kintetés: Április Negyedike Érdemrend 1985. MNL BéML XXIII. 21. 49. kötet A Békés Megyei Tanács iratai. A Békés Megyei Tanács tanácsülési jegyzőkönyv 1985. június 25. 23/1985. (VI. 25.) tanácsi határozat Gregor György egyházügyi titkár felmentéséről, nyugdíjazásáról.; MNL BéML XXIII. 8. 171. kötet A Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. 63/1985. (V.21.) vb. határozat és előterjesztés Gregor György kintetésére javaslatáról. XXIII. 10. 2. doboz 12. dosszié A Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Személyzeti Osztályának iratai Gregor György káderlapja. XXIII. 6/b. 56. doboz, 1045/1960. ikt. sz. A Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Titkárságának iratai Gregor György személyi anyaga.

A Párt V.B. 1959. I. 17-én úgy döntött, hogy Gregor e-t más beosztásba teszik, mihelyt helyette megfelelő elvtársat tudnak beállítani.⁴⁷

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárssal közölte: Frank elvtárs és Miklós Imre elv. VIII. 1-én.
Gregor elv. egyetértett a véleménnyel.

A V.B. határozatát Gregor e-val közöltem I/17-én. Csala.

Név: Szombati András⁴⁸

Megye: Hajdú-Bihar megye

A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen maradjon.

Főbb észrevételek:

- 1./ Az Egyházügyi Hivatal apparátusának egyik legfiatalabb tagja és egyben egyik legalkalmasabb munkatársa.
- 2./ Sokszor túlzottan belefolyik az egyház igazgatási munkájába, különösen református vonalon.

A Pártbizottság véleménye: Koczka e., az agit. prop. oszt. v. h. szerint a V.B. egyetért a Bizottság megállapításaival. Ugyancsak egyetért Szombati e. is.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárssal közölte: Koczka e. és Csala e. 1959. I. 15.

Név: Csáti József⁴⁹

Megye: Szabolcs-Szatmár megye

A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen maradjon.

Főbb észrevételek:

- 1./ Általános és politikai műveltség szempontjából alkalmas.
- 2./ A területet legjobban ismerő elvtársak közé tartozik.
- 3./ Szubjektivitását, egyes papokkal való félreérthető kapcsolatát, egyes kapcsolatok öncélúságát a már korábbi észrevételek alapján is sürgősen meg kell szüntetnie.

A Pártbizottság véleménye: A V.B. egyetért a Bizottság megállapításaival. Csáti e. munkáját megfelelőnek tartja, ezért megtartja a beosztásában. Hibáiért már többször kapott bírálatot és az elvtársak úgy látják, hogy Csáti e. az utóbbi időben igyekszik kifogásolt hibáit kiküszöbölni. (Nagy e. agit. prop. oszt. vez.)

47 Gregor György nem került más beosztásba, nyugdíjazásáig, 1985-ig irányította az MSZMP egyházpolitikáját Békés megyében.

48 Szombati András 1953-tól dolgozott a Hajdú-Bihar Megyei Tanács apparátusában. A Hajdú-Bihar megyei Tanács Végrehajtó Bizottság egyházügyi főelőadója 1957. április 1-től. MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok S-V 671. d. Szombati András.

49 Csáti József Kömlön született 1923. április 10-én. Állami Óvónőképző Nyírbátor igazgatóhelyettese 1953. szeptember 1. – 1956. április 30. között. 1956. május 1. – 1959. október 30. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, egyházügyi megbízott Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Csáti József személyi anyaga nem maradt fenn az Állami Egyházügyi Hivatal Általános Iratok Személyzeti Iratok között, azonban az MNL OL XIX-A-21-b 558. d. ÁEH Általános iratok Megszűnt személyi nyilvántartások A-F között igen.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárrsal közölte: Nagy e. és Csala László. 1958. XI. 14.
Csáti e. egyetértett a véleménnyel.

Név: Lobkovitz László⁵⁰

Megye: Borsod megye

A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen maradjon.

Főbb észrevételek:

- 1./ Képességei összességükben alkalmassá teszik e munka-terület ellátására.
- 2./ Egyes papokkal kapcsolatos szubjektivitásán változtatni kell.
- 3./ A papokkal való katonáskodást, amely a katonai pályán való működéséből maradt fenn, a továbbiakban még jobban el kell hagynia.

A Pártbizottság véleménye: A fenti bizottság véleményét már korábban Telepó e. megbeszélte Laczkó e-sal egyeztettek. Én Farkas e-sal tudtam beszélni, aki közvetlen foglalkozik Lobkovitz e-sal. Ő is egyetértett a fentiekkel.

Lobkovicz e. egyetértett, megjegyezte, hogy a katolikus területet még jobban meg kell ismerni.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárrsal közölte: Laczkó, Farkas e. PB XII. 5.
Madai.

Név: Benkő Győző⁵¹

Megye: Nógrád megye

A bizottság véleménye: Egyházpolitikai területen való maradása vitatható, ezért a Pártbizottság véleményétől függően kell véglegesen eldönteni.

A Bizottság nem ismerve az elvtársat, nem tudott véleményt kialakítani.

50 Lobkovitz László 1948-tól a Magyar Néphadsereg tiszti állományában teljesített szolgálatot 1956. szeptember 27-ig. Ezt követően 1963. december 15-ig dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, mint a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Végrehajtó Bizottság egyházügyi főelőadója. 1963. december 15-től a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Talajerdőgazdálkodási Vállalat műszaki vezetője lett. MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok H-L 669. d. Lobkovitz László.

51 Benkő Győző Salgótarjánban született 1929. június 4-én. Vízvezeték-szerelő szakképzettsége volt, 4 kereskedelmi iskolát végzett. Elvégezte a Marxista-Leninista Esti Egyetemet. 1944–1945-ben csiszoló a salgótarjáni üvegyárban, 1945–1947 között magánúton járt iskolába. 1947–1950 között vízvezeték-szerelő tanuló az Épületszerelő Vállalatnál. 1950-ben vonult be a honvédséghez, függetlenített párttitkár, Petőfi Politikai Tiszti Iskola, Néphadsereg című lap függetlenített párttitkár, Tapolca, Tiszti Klub parancsnoka, Főhadnagy, Aszód, Budapest, Tapolca településeken végezte katonai szolgálatát 1950–1957 között. 1957–1970 között a Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának egyházügyi megbízottja. Ezt követően a Nógrád Megyei Tanács művészeti főelőadó a népművelési csoportnál. Tagja volt az MDP-nek 1948-tól, a DISZ-nek, a Szakszervezetnek, a Munkásőrségnek és a Népfrontnak. MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok A-Gy 668. d. Benkő Győző.

A Pártbizottság véleménye: A megye vezetőivel egyetértésben önálló munkakörre nem alkalmas.

1959. febr. 15-ig leváltásáról és pótlásáról a megye vezetői gondoskodnak.

A végleges véleményt az érdekelt

elvtárssal közölte: 1959. I. 13.

A négyfős felülvizsgálati bizottság 1958. augusztus 4-én megtette javaslatát, rögzítve a megyei pártvezetés véleményét. Schillinger István Baranya megyei és Bai László Fejér megyei munkatárs tevékenységének értékeléséről nem maradt fenn forrás.⁵² Ezt követően 1959. január 22-én készült egy Feljegyzés az Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak helyzetéről⁵³, melynek értelmében tíz egyházügyi főelőadó beosztásában maradt:

Turai István Budapest; Szakács Gyula Bács-kiskun; Szombati András Hajdú-Bihar; Csáti József Szabolcs-Szatmár; Lobkovitz László Borsod; Borai Emil Heves; Bay László Fejér; Praszák Mihály Vas; Czár Lajos Somogy; Rátkai János Csongrád megye.

A Megyei Pártbizottságok és a Megyei Tanácsok vezetőivel történt egyeztetés után Gregor György Békés; Benkő Győző Nógrád; Schillinger István Baranya; Moravec Lajos Veszprém és Dömötör József Győr megyei megbízottak leváltását javasolták.⁵⁴ Ezek közül Moravec Lajos és Dömötör József leváltására került sor.

További öt személy sorsával kapcsolatban a Bizottság és a megyei pártbizottság, valamint a megyei tanácsok vezetői nem értettek egyet. A Bizottság a leváltásukat javasolta, de a megyei vezetők döntése értelmében az egyházügyi főelőadók beosztásukban maradtak az alábbi indoklás szerint:

1./ Udvardy János Pest megye

Indok: A Pártbizottság véleménye szerint rövid ideje van jelenlegi beosztásában és ezért úgy látják, több időt kell neki adni ahhoz, hogy alkalmasságát bebizonyíthassa. A megyei elvtársak szerint meg van a képessége ahhoz, hogy alkalmas legyen.

2./ Cseh Lajos Szolnok megye

Indok: A Megyei Pártbizottság úgy látja, hogy az igényeknek megfelelően végzi munkáját és így el tudja látni ezt a feladatot. Az utóbbi időben munkája javult és gimnáziumban tovább tanul.

3./ Sárosdi Tibor Tolna megye

Indok: A Megyei Pártbizottságnak az a véleménye, hogy maradjon, mert megfelelőnek tartják a munkakör betöltésére, alkalmasabbat egyelőre nem is tudnak biztósítani.

52 MNL OL XIX-A-21-d 0034/1958. 3. d.

53 MNL OL XIX-A-21-d 0034-1/1958. 3. d.

54 MNL OL XIX-A-21-d 0034-1/1958. 3. d.

4./ Kodela József Zala megye

Indok: A Megyei Pártbizottságnak az a véleménye, hogy még egy ideig maradjon, mivel eddig még nem volt részükről figyelmeztetve komolyan és kevés segítséget is kapott. Egyébként jelenleg nem tudnak megfelelőbbet beállítani.

5./ Hevesi János Komárom-Esztergom megye

Indok: 1960 első negyedében nyugdíjazzák és addig beosztásában marad. Arra való tekintettel, hogy a Párt régi harcosa, nem lenne méltányos a leváltása.⁵⁵

Az Egyházügyi Hivatalnak az volt véleménye, hogy Cseh Lajos és Hevesi János esetében fogadják el a Pártbizottság véleményét, Udvardi János, Sárosdi Tibor és Kodela József esetében a Bizottság ismételten foglaljon véleményt.⁵⁶ Végül mindhárman rövidebb-hosszabb ideig maradtak megyei munkatársak.

Az Egyházügyi Hivatal megyei megbízottainak bizonytalan, felemás helyzete, nem jó munkavégzése tette szükségessé, hogy az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1958. június 10-i ülésének értelmében egy négyfős – Köteles István, Prantner József, Zsiga Ferenc és Miklós Imre – bizottság tekintse át a munkájukat és tegyen javaslatot további sorsukra. Azonban a javaslatok ellenére nem mindig a Bizottság akarata érvényesült, több esetben a helyi pártvezetők helyükön hagyták a megyei munkatársakat.

⁵⁵ MNL OL XIX-A-21-d 0034-1/1958. 3. d.

⁵⁶ MNL OL XIX-A-21-d 0034-1/1958. 3. d.

NAGY MIHÁLY ZOLTÁN

KÉNYSZERPÁLYA VAGY MEGFELELÉSI KÉNYSZER?

Márton Áron válasza az állami egyházpolitika kihívásaira az ötvenes évek második felében

A román államvédelemi szervek 1956 júniusától elhatározták, hogy a „renitens” gyulafehérvári püspököt, Márton Áront a legszigorúbb megfigyelés alá vonják. Az úgynevezett személyes megfigyelési dosszié megnyitása egy széleskörű operatív akció elindítását jelentette, amelynek keretében a Securitaté a titkosszolgálati eszközök és módszerek legszélesebb spektrumát alkalmazta: informátorhálózat megszervezését, követést-megfigyelést, a levelezés cenzúrázását és titkos lehallgató technikai eszközök használatát. Az államvédelmi hatóságok idejekorán felismerték, hogy a püspök irodájában elrejtett lehallgató készülék(ek) segítségével nyert információk a leghatékonyabb hírszerzési források. A 236 kötetből és a több mint 78 ezer oldalból álló két személyes megfigyelési dossziében¹ 153 kötet tartalmaz lehallgatási iratokat. Ezen iratok forrásértéke a történész számára is felbecsülhetetlenek. A lehallgatási jegyzőkönyveken keresztül jobban megismerhetjük Márton Áron egyházpolitikai elképzeléseit; a keleti politikához fűződő reményeit és félelmeit; kapcsolati hálóját; az állammal szembeni passzív, de olykor ellenálásra buzdító egyházfőt; a püspöki aulán belüli személyes ellenéteket, konfliktusokat; az egyházmegye és az egyházmegyei intézmények, vagy akár egyes plébániák működését, és nem utolsósorban a romániai kisebbségellenes intézkedések miatt aggodó és azok ellen tiltakozó püspököt. Nincs tudomásunk arról, hogy Márton Áron ebben az időszakban naplót vezetett volna, így a lehallgatási iratok segítségével ha nem is a legbensőbb intim szférájába nyerünk betekintést, de jobban megismerhetjük az adott korszakban felelős egyházi döntéshozói pozíciót betöltő személy érvelési logikáját, vívódásait, félelmeit, helyzetfelismerő képességét; az *itt* és a *most*, a *hogyan* és a *miként* kérdéseit megválaszoló püspököt.

Az itt közölt lehallgatási jegyzőkönyv a székeskáptalan és a püspök közötti konfliktust tárja elénk. A székeskáptalan szerint a vita tárgya a püspök hajthatlan, személyválogató magatartása, miközben Márton Áron fölül emelkedik a személyét ért támadásokon, és rátappint az ellentétek valódi okára, az állam és az egyház viszonyáról vallott eltérő álláspontra. A találkozót kezdeményező püspök szerint teljesen kizárt az együttműködés egy olyan állammal, amely nyíltan beavatkozik az egyházi önkormányzat döntéseibe, és nem tartja tiszteletben az egyház szuverenitását és a Szentszék jurisdikcióját. A konfliktus

¹ Márton Áron nevére nyitott első személyes megfigyelési dosszié a Maros fedőnevet kapta, majd az 1968-as megyésítés és a püspök elleni kényszerlakhely feloldása után 1969-ben Urania fedőnév alatt egy új dossziét nyitnak. *Denisa Bodeanu*: A Maros és Uránia dossziék. Márton Áron püspök megfigyelési iratai. In *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között. Intézmények és módszerek*. Szerkesztette: Nagy Mihály Zoltán–Zombori István. Budapest, 2014, METEM. 44–49.

tus gyökereinek mélyebb feltárása érdekében röviden be kell mutatnunk Márton Áron szabadbanbocsátásának körülményeit és az azt követő négy év eseményeit.

A hatalmát bel- és külföldön konszolidálni szándékozó román kommunista állampárt vezetői 1954 első felében megegyeztek abban, hogy a romániai római katolikus egyház és a román állam viszonyának rendezése nem tűr halasztást.² Mivel a bukaresti érsek, Alexandru Cisar 1954. január 7-ei halálával már egyetlen római katolikus püspök sem volt szabadlábbon, ezért a párt legfelsőbb döntőshozói attól tartottak, hogy a Szentszék egy olyan intézkedést fog hozni, amely „újabb konfliktushoz vezet”.³ Határozat született arról, hogy szabadlábbonra kell helyezni a börtönben fogva tartott két egyházi méltóságot – Pacha Ágoston temesvári és Márton Áron gyulafehérvári megyéspüspököt. A Román Kommunista Párt főtitkára, Gheorghe Gheorghiu-Dej azonban nem az idős és betegeskedő Pacha Ágostont szemelte ki tárgyalófélnek, hanem a fiatalabb Márton Áront: „mindent el kell követni annak érdekében – szólta a pártfőtitkár utasítása –, hogy megegyezésre jussunk Márton Áronnal”. Ugyanakkor felhívta a jelenlévők figyelmét arra, hogy ezeket a beszélgetéseket „semmi esetre sem a Belügyminisztérium szerveinek kell végeznie”, hanem „erre a [feladatra] olyan személyeket kell kijelölni, akik tudnak majd vele beszélni”.⁴ Befolyásolása és álláspontjának kipuhatólózása érdekében Márton Áront a máramarosszigeti börtönből⁵ először Bukarestbe szállították, ahol a némileg jobb fogvatartási körülmények között régi jó barátja, Petru Groza az Államtanács elnöke több alkalommal is meglátogatta.

A fennmaradt lehallgatási jegyzőkönyvekből megismerhetjük – Petru Groza közvetítésével – a püspökkel szemben támasztatott állampárti elvárásokat és a gyulafehérvári egyházfő erre adott válaszait. Kikötötték, hogy szabadban bocsátása fejében „teremtsen rendet az egyházban...”,⁶ ő és a papjai tartsák tiszteletben a kormányt és az ország törvényeit „el kell ismerni a rendszert lojálisan, fenntartások nélkül”,⁷ és jöjjön létre „koegzisztencia”⁸ az állam és egyház között. Rögzítették, hogy a felmerülő egyházi „ügyeket egyenként kell rendezni”,⁹ és ennek egyedüli hivatalos fóruma a Vallásügyi Minisztérium, amelynek „feladata segíteni az együttélést.”¹⁰ Groza Péter továbbá közölte, hogy „a görög katolikus ügy megoldódott”,¹¹ és Románia nem hajlandó megkötni a Szentszékkal

2 A Románia bel- és külpolitikai helyzetet jól összefoglalja *Csendes László*: Párbeszéd a börtönben. Gheorghe Gheorghiu-Dej második kormányának viszonyulása a Római Katolikus Egyházhoz. In Nagy Mihály Zoltán–Zombori István: i. m. 44–49.

3 A Román Kommunista Párt Központi Vezetősége május 25-i ülését ismerteti *Ionescu Gură, Nicoleta*: Stalinizarea României. Republica Populară Română 1948–1950: transformări instituționale. București, 2005, Editura BIC ALL. 429.

4 Gheorghe Gheorghiu-Dej felszólalását ismerteti *Petcu, Adrian Nicolae*: Aspecte ale represiunii antireligioase în anii '50. Dosarul 15.563. In *Pro Memoria*, 2006/5. 235.

5 Marton József tanulmányában április 27-ét jelöli meg. Márton Áron szabadulása után két időpontot is megjelölt: egy 1964-ben lezajlott beszélgetéskor áldozócsütörtököt (vagyis április 27-ét) jelölte meg, míg 1971-ben úgy emlékezett vissza, hogy május 10 vagy 12-én szállították Bukarestbe. *Marton József*: Márton Áron szabadulása. In *Studia Theologica Transsylvaniensia* 14/2. [2011] 275. Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára. A továbbiakban – ACNSAS), Fond Informativ, dosar nr. 205991, volumul 69. 123. f., volumul 42. 78. f.

6 Csendes László fentebb idézett tanulmányában közli a két találkozóról készült lehallgatási jegyzőkönyvet. *Csendes László*: i. m. 60.

7 Uo. 65.

8 Uo. 70.

9 Uo. 69.

10 Uo. 71.

11 Uo. 73.

egy újabb megállapodást, sőt azt is kikötötte, hogy a püspök csak a Vallásügyi Minisztériumon keresztül érintkezhet a Szentszékkel.¹²

A feltételek tudomásulvétele után Márton Áron felvilágosította Grozát, hogy „elítélként” nem tárgyalhat az állam és az egyház kapcsolatának törvényes rendezéséről, illetve személyesen kell tájékozódnia a valós helyzetről. Azonban leszögezte, hogy az egyházi ügyekről csak a Szentszék felhatalmazásával tárgyalhat: „Róma nélkül nem lehet!” – jelentette ki a püspök.¹³ Nem volt hajlandó elfogadni semmilyen kompromisszumot, sőt megjegyezte: „Kiszabadításomért cserébe nem ígérhetek semmit.”¹⁴ A júliusban lezajlott „tárgyalások” eredménytelenségét mi sem bizonyítja jobban, mint a püspök utolsó szavai: „keressen más tárgyalófelet, mivel személyem nehézségeket okoz.”¹⁵

Ilyen előzmények után talán váratlan volt a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége 1955. január 3-ai rendelete, amelynek értelmében Márton Áron börtönbüntetését felfüggesztették. A döntés háttérében valószínűleg számos tényező játszott közre: 1. 1954. november 4-én meghal Pacha Ágoston; 2. Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának 1954. novemberi 10-ei Hibák a nép körében folytatott tudományos-ateista propagandában című határozata nagy engedményeket tett az Orosz Ortodox Egyház irányába, és Szovjetunióban – habár egy rövid időre is –, de újra felélénkült a vallási élet;¹⁶ 3. XII. Pius 1954. évi karácsonyi beszédében elfogadta a békés egymás mellett élés doktrínáját mint olyan elvet, amely a világbéke megteremtése felé vezethet.

A román állami hatóságok nem engedték meg Márton Áronnak, hogy Gyulafehérvárra visszatérjen, ideiglenesen a bukaresti érsekségen szállásolták el, amely jogilag nem számított ugyan háziőrizetnek, de gyakorlatilag annak felelt meg.

A püspök közel három hónapos bukaresti tartózkodása azt a célt szolgálta, hogy meggyőzzék a román állammal való kollaborálásról, és ezt a tényt írásban is rögzítsék. Előre kitervelt akció keretében két úton folytak a megbeszélések: egyházi vonalon a bukaresti érsekség alkalmazottainak, illetve vezetőinek¹⁷ és a püspököt meglátogató gyulafehérvári egyházmegyei hatóság képviselőinek¹⁸ kellett volna meggyőznie Márton Áront a kollaborálásról, míg a román államhatalom részéről a kultuszminiszter, Petre Constantinescu-Iași az Államtanács elnöke, Petru Groza és a Minisztertanács elnökhelyettese, Emil Bodnăraș próbálkozott ígéretet kicsikarni tőle.

A tárgyalásokon Márton Áron továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy az állam ismerje el a Szentszék joghatóságát és a vele való szabad kapcsolattartást, töröljék el a papok

12 Uo. 69.

13 Uo. 74.

14 Uo. 73.

15 Uo. 77. A helyzet abszurditását jól tükrözte, hogy miközben Groza a szocializmus romániai és székelyföldi nagy megvalósításáról zengett dicső szavakat, addig a találkozókra a börtön zárt falai között került sor.

16 *Chumachenko, Tatiana A.*: Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev years. M.E. Sharpe Armonk, New York, London England, 2002. 134. Az „enyhülési” folyamatra lásd a könyv From Propagandistic Attacks to Stability in Reactions with the Church c. alfejezetét. 125–141.

17 ACNSAS, Fond Informativ, dosar nr. 262991, volumul 144. 4. 8. ff.

18 Uo. 56. 70. 76. ff. A kérdést feldolgozták *Denisa Bodeanu*: A gyulafehérvári egyházmegye papságának közhangulata Márton Áron kiszabadulását (1955. január) követően. In Pro Minoritate, 2014. Tél. 83–102., *Tempfli Imre*: Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora, 1892–1996. Budapest, 2002, METEM. 751–761., *Marton J.*: i. m., valamint *Nagy Mihály Zoltán*: Márton Áron püspök szabadonbocsátása 1955-ben. Kísérlet a romániai katolikus egyházrész helyzetének rendezésére? In Nagy Mihály Zoltán–Zombori István: i. m. 139–144.

kinevezésnek és áthelyezésének előzetes bejelentését, állítsák vissza az összevont római katolikus püspökségeket, és engedélyezzék a görög rítusú katolikus püspökségek működését.¹⁹ Kegyelmet nem kért, mivel ezzel elismerte volna a koncepciós per során ellene felhozott vádak, ellenben kezdeményezte ügyének újratárgyalását és az ellene felhozott vádak elejtését. Ragaszkodott, hogy visszatérjen Gyulafehérvárra, mert személyesen akart tájékozódni a római katolikus egyház helyzetéről.

A román állam képviselői számára egyre kényelmetlenebbé vált a püspök határozott magatartása. A kultuszminiszter, Petre Constantinescu-Iași a január 12-ei tárgyalás után „kissé ideges volt Márton Áron kérései miatt”,²⁰ Petru Groza február 17-én pedig arról tájékoztatta az őt meglátogató gyulafehérvári teológia rektorát, Pop Józsefet/Iosifot, hogy „hajthatatlan magatartása miatt” Márton Áront „visszaküldték volna oda, ahonnan kijött, de ezt ő [Petru Groza] megakadályozta.”²¹ Márton Áronnak március 24-én sikerült viszsztatérnie Gyulafehérvárra anélkül, hogy bármilyen hűségnyilatkozatot aláírt volna.

A püspök első intézkedései arra irányultak, hogy helyreállítsa az egységet a Szentszékkel és felszámolja az egyházmegye papsága körében kialakult ellentéteket.²² Március 25-én kelt táviratában értesítette a Szentszékkel arról, hogy átvette „a latin rítusú gyulafehérvári püspökség irányítását”. Domenico Tardini helyettes államtitkár választavirata hamarosan megérkezett, megerősítve ezzel Márton Áront püspöki székében.²³ A papi egység helyreállítását szolgálta a március 25-én kiadott körlevele. Ebben a következő feltételeket közölte papjaival: az egyházmegyében a joghatóságot kizárólag csak ő gyakorolja, az egyházi kiközösítés kimondása az Egyházmegyei Hatóság jogköre, kérte, hogy számoljanak fel mindenféle széthúzást a papság körében, de kikötötte, hogy kivizsgálja mindazon egyházi személyek ügyét, akik távolléte alatt az egyházi fegyelem ellen vétettek.²⁴

A több hónapos információgyűjtés alatt felmérte az egyházmegye és a romániai római katolikus egyház helyzetét, és az állami hatóságokkal folytatott, olykor pattanásig feszült légkörben lezajlott egyeztetések is sikerrel jártak. A Minisztertanács egyházi ügyekért felelős elnökhelyettese, Emil Bodnăraș 1955. július végén felhatalmazta Márton Áront, hogy közölje a Szentszékkel a román kormány tárgyalási feltételeit. Márton Áron nem késlekedett tájékoztatni XII. Pius pápát a román állam kikötéseiről,²⁵ és az

19 Márton Áronnak a tárgyalásokról készített feljegyzéseit közli *Marton J.*: i. m. 284–293.

20 ACNSAS, Fond Informativ, dosar nr. 262991, volumul 144. 22. f.

21 Uo. 76. f.

22 A gyulafehérvári helyettes ordinárius, Jakab Antal 1951. augusztus 24-ei letartóztatása után a négy erdélyi egyházmegye vezetését Gyulafehérvár központtal egy olyan állammal kollaboráló papi csoport vette át, amelynek jurisdikcióját a Szentszék nem ismerte el. Az egyház működése szempontjából mérvadó volt a papság, a szerzetesek és a hívek többségének elutasító magatartása, akik bojkottálták a gyulafehérvári adminisztratív központot és kiközösítették az állammal együttműködő ügynevezett békapapokat. Ez igen nagy ellentétekhez vezetett a papság és a hívek körében, és hozzájárult a lelkipásztori munka és a hívek vallási életének csökkenéséhez. Erről bővebben lásd *Virt László*: Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány. 246–262, valamint *Tempfli I.*: i. m. 491–561., 707–718.

23 *Csendes L.*: i. m. 70–71.

24 *Tempfli I.*: i. m. 762–763.

25 Seres Attila egyik tanulmányában közli az iratot, de összevetve a román államvédelmi hatóságok tulajdonába került eredeti változattal, megállapíthatjuk, hogy a két szöveg több helyen is eltér egymástól. *Seres Attila*: „A legrakciósabb egyházi vezető.” Román állami egyházügyi vezetők precepciói Márton Áronról a hruscsovi érában. In *Az idők mérlegén. Tanulmányok Márton Áron püspökről*. Szerk. Bodó Márta–Lázár Csilla–Lövetei László. Budapest–Kolozsvár, 2013, Szent István Társulat–Verbum. 104–105. ACNSAS, Fond Informativ, dosar nr. 261991, volumul 144. 272–273. ff.

augusztus elején elküldött jelentésében részletesen ismertette a romániai katolikus egyház helyzetét is.²⁶ Az egyházi előírásoknak megfelelően Márton püspök arra kérte a Szentszékét, hogy a tárgyalások elindítására nevezzenek ki egy római megbízottat, vagy ha ez nem lehetséges, akkor ő kapjon felhatalmazást erre. (Ez utóbbira azért volt szüksége, mert 1949-ben ugyancsak őt bízták meg, hogy tárgyaljon a román kormánnyal a státútum ügyéről.)²⁷

A jelentésből kiderül, hogy a román kormány nem volt hajlandó tárgyalni egy újabb konkordátum megkötéséről, a görög rítusú egyházmegyék visszaállításáról, elútasította az iskolai hitoktatást és az egyházi iskolák működését. Ellenben elismerte a Szentszék azon jogát, hogy a püspököket ő nevezze ki, de a jelöléseket előzőleg a román kormánynak is jóvá kellett hagynia. Továbbá engedélyezte a Szentszék szabad kapcsolattartását a püspökökkel, pappokkal és a hívekkel, de kikötötte, hogy a Szentszék joghatósága csak lelki és egyházi ügyekre terjedhet ki. Bukarest felvetette, hogy kész egyeztetni az egyházmegyék határainról és azok számáról, megígérte a papi utánpótlást szolgáló oktatási intézmények szabad működését, fizetést és nyugdíjt ajánlott fel az egyházi személyeknek, de a papok áthelyezését a Vallásügyi Minisztérium jóváhagyásához kötötte. A román fél elképzelése szerint a tárgyalások lezárása után a katolikus egyháznak egy státútumot kellett volna benyújtania, amelyben szabályozták volna a romániai katolikus egyház működését és a Szentszék jogait.²⁸

Márton Áron tolmácsolta a Minisztertanács elnökhelyettesének azon üzenetét is, hogy a román állam „őszintén” keresi a megegyezést, és minél előbb el szeretné kezdeni a „hivatalos” tárgyalásokat, amelyhez a Minisztertanács elnöke, Gheorghe Gheorghiu-Dej is hozzájárult. Ez azt jelentette, hogy a román állam elismeri a katolikus egyház nemzetközi tárgyalókéességét. A „katolikus egyház a jövőben is létezni fog, és hisszük – állapította meg Emil Bodnăraș –, hogy ez így lesz a szocializmus győzelme után is.”²⁹ (Romániának nagy valószínűséggel komoly érdekei fűződtek a tárgyalások elindításához, mert folyamatban voltak az ENSZ tagság megszerzését célzó egyeztetések. Ezek sikerrel jártak, és az országot 1955. december 14-én felvették az ENSZ-be.)

A Szentszék válaszlevelét aláíró Domenico Tardini arról értesítette Márton Áront, hogy a román kormány feltételeinek tanulmányozása még sok időt igényel, de már most sajnálattal kellett megállapítania, hogy „egyes feltételek olyan nagy nehézségeket okoznak, amelyek teljesen lehetetlenné teszik azok elfogadását.”³⁰ A görög rítusú egyházmegyék visszaállításának tiltását hozta fel példaként. A Szentszék reagálása jól tükrözte XII. Piusnak a kommunizmussal és kommunista országokkal szemben tanúsított merev magatartását. A pápa nem élt a felkínálkozó lehetőséggel, vagyis azzal, hogy (legalább) a diplomácia hagyományos eszközein keresztül tárgyalásokba bocsátkozzon a román állammal, megerősítve ezzel a romániai katolikusok önbizalmát és Márton Áron pozíció-

26 ACNSAS, Fond Informativ, dosar nr. 261991, volumul 144. 269–283. ff. A jelentést csak augusztus 10-én küldte el.

27 Az 1948. augusztus elején megjelent felekezeti törvény értelmében minden felekezetnek három hónapban belül köteles volt benyújtania elismertetésre a szervezeti és működési szabályzatát.

28 ACNSAS, Fond Informativ, dosar nr. 261991, volumul 144. 272. f.

29 Uo. 273. f.

30 A Szentszék 1955. szeptember 28-ai válasza román nyelvű fordításban megtalálható: ACNSAS, Fond Informativ, dosar nr. 261991, volumul 144. 328–329. ff.

ját.³¹ A feltételek elutasítása egyúttal azt jelentette, hogy a Szentszék a román állammal szemben továbbra is a konfrontációs politikának volt a híve. Mindeközben a bukaresti kommunista pártvezetés kezdeményezését figyelemreméltónak kell tartanunk, mert nincs tudomásunk arról, hogy a szovjet tömb országai ebben az időszakban hasonló lépésekre szánták volna el magukat.

A magára maradt püspök kényelmetlenné vált a román pártvezetés számára. Constantinescu-Iași kultuszminiszter 1955. november 10-ei moszkvai tárgyalásán konkrét utasításokat várt az Orosz Pravoszláv Egyháziügyi Tanács elnökétől, Georgij Karpovtól Márton Áron ügyében, ellenben az orosz tárgyalópartner a román pártvezetés hatáskörébe utalta vissza a kérdés rendezését. Karpov magánjellegű tanácsként azt javasolta, hogy a békepapok közül kellene egy vagy két főt kiemelni, és velük ellensúlyozni Márton Áron egyházpolitikai irányvonalát.³² Megfelelő személy hiányában ez utóbbira nem került sor.

A román hatalom a nyílt konfrontáció helyett párt-, állambiztonsági és adminisztratív vonalon számos olyan intézkedést hozott, amelyekkel megpróbálták befolyásolni, megfélemlíteni, elszigetelni vagy éppen kompromittálni Márton Áront. Az államvédelmi hatóságoknak nem sikerült beférkőzniük a püspök közvetlen környezetébe, a teológia tanárai közül csak két személyt sikerült beszervezniük, ellenben a teológusok és a kántorsikolások közül egyet sem.³³ A kultuszminisztérium munkatársai folyamatosan arról panaszkodtak, hogy Márton Áron nem volt hajlandó engedélyezésre felterjeszteni a papok áthelyezését, és megakadályozta, hogy a papság részt vegyen a felekezeti közti értekezleteken és a békepapji mozgalomban. A pártpropaganda hiába mozgósította a teljes pártapparátust és helyi közigazgatási intézményeket, mégsem sikerült megakadályozniuk a püspök 1956. és az 1957. évi bérmakörútjának sikerét. A bérmakörútak és az erdélyi magyar lakosság az 1956. évi szervezkedései azt bizonyították, hogy Márton Áron a magyar népszerűség körében – társadalmi és felekezeti hovatartozástól függetlenül – óriási népszerűségnek és támogatottságnak örvendett. A hatalomnak válaszolnia kellett – az újabb börtönbüntetést pártfogójának, Petru Grozának köszönhetően sikerült elkerülnie, ellenben 1957. június 4-én a püspököt – először csak –három évre háziorizetbe helyezték.

A személyes szabadságában és mozgásában korlátozott Márton Áron a passzív rezisztenciát választotta. Először nem volt hajlandó aláírni az egyházmegyei hatóság iratait és nem ismerte el az Egyháziügyi Hivatal³⁴ részéről az egyházmegyei hatóság mellé kirendelt két állami hivatalnok jogkörét. Az Egyháziügyi Hivatal magas rangú vezetői 1958 folyamán többször is meglátogatták a püspököt, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy együttműködésre kényszerítsék őt. Erre azonban nem került sort, amit az itt közölt irat is bizonyít.

Márton Áron felmérte, hogy az ateista propaganda az egyházat mint intézményt felakarta használni saját céljaira, de mint ellenséges eszmerendszert felkívánta számolni.

31 XII. Pius magatartását elemző, bíráló nemzetközi szakmunkák is ezt emelték ki: „Ahelyett, hogy megerősítette volna a helyi katolikus egyházak önbizalmát, teljes mértékben kiszolgáltatatta őket, és felvállalt egy olyan konfrontációt, amelyre nem volt semmilyen remény, hogy az ő győzelmével zárult volna.” Jonathan Luxmoore–Jolanta Babiuch: *The Vatican and the Red Flag. The Truggle for the Soul of Eastern Europe*. New York, 2000, Geoffrey Chapman. 94.

32 *Seres A.*: i. m. 104.

33 Márton Áron megfigyelésének operatív terve 1957. január 1. és március 11. között. ACNSAS, Fond Informativ, dosarul nr. 261991, volumul 91. 219–223. ff.

34 Az Egyháziügyi Hivatal felállítását a Minisztertanács 1957. március 21-i 435. számú határozatában rögzítették. Ez logikus is, hiszen az 1957. március 28-án kibocsátott 2. számú törvényben, amelyben pontosították a minisztériumok számát és megnevezését, a Kultuszminisztériumot már nem tüntették fel. *Buletinul Oficial*, 1957. március 28. 11. sz. 2. sz. törvény. 60.

Vallotta, hogy kényszerpályára a kommunista állam állította a katolikus egyházat, s ebből kifolyólag nem ő a felelős a kialakult helyzetért. Kényszermegyezésre nem volt hajlandó, de nagy gondot okozott Márton Áronnak az a tény, hogy a Szentszék nem látta el konkrét utasításokkal, mintha egyedül maradt volna az állammal vívott küzdelemben.

A szerkesztői kiegészítéseket szögletes zárójelbe tettem és kurziváltam, ehhez hasonlóan kurziváltam a szövegekben található eredeti kiemeléseket, az utólagos aláhúzásokat én is aláhúzással jelöltem. Az értelemzavaró módon megfogalmazott, érthetetlen, illetőleg félreérthető szövegrészeket magyarázó, vagy szövegkritikai jegyzetekkel láttam el. Az iratokat a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közöltem, éppen ezért a helyesírási és gépelési hibákat, mint például *rólla*, *mondanni*, *eggyik*, *fenált*, *töllem*, *tellyes*, *nálla*, *báttya* korrigáltam. Az eredeti szövegben az államvédelmi hatóságok alkalmazottai elhagyták a magyar nyelvben használatos ékezeteket, de természetesen ezeket is kijavítottam.

1. számú melléklet

342/ 20.09.958.

Időpont: 10.05–11.05

JEGYZET

10.05 perckor a káptalan tagjai bejönnek az irodába; éspedig *Boros*³⁵, *Faragó*³⁶, *Adorján*³⁷ és *Péter Antal*³⁸, és a következőket beszélik:

„*Maros*”: Parancsoljanak helyet foglalni. Én mindjárt bele vágok a dolgokba, és azért kérétem a Székeskáptalant mint testületet, mert kaptam a Boros kanonok úrtól egy levelet. A levelet a kanonok úr írta, éspedig Faragó kanonok úr információja alapján, és Adorján kanonok úr közvetítette, és így a Székeskáptalan három tagja mindjárt közvetlen tudomással bírt róla. Péter kanonok úrnak talán még nincsen tudomása róla. Éshát abban a Boros kanonok úr egy esetet tesz szóvá, de azzal vezeti be, hogy őt az egészségi állapota tartja vissza attól, hogy ezzel kapcsolatosan hosszan vitázzon, és el kelle-

35 Boros József (1883–1972), gyulafehérvári kanonok. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron és Budapesten végezte. 1905-ben szentelték pappá Kézdivásárhelyen. Számos magas rangú egyházi tisztséget viselt: a püspöki aula irodaigazgatója (1911), a Batthyaneum igazgatója (1920), kanonok (1923), az Egyházmegyei Alapítványi Hivatal elnöke (1939), provicarius generalis (1943).

36 Faragó Ferenc (1905–1973), gyulafehérvári kanonok. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron és Bécsben a Pázmánemumban végezte. 1927-ben szentelték pappá Gyulafehérváron. Fontosabb egyházi tisztségei: a kolozsvári teológia tanára (1940), az Actio Catholica egyházmegyei igazgatója (1946), gyulafehérvári plébános és teológiai tanár (1951), a gyulafehérvári kántoriskola igazgatója és kanonok (1953).

37 Adorján Károly (1893–1972), gyulafehérvári kanonok. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron és Bécsben a Pázmánemumban végezte. Bécsben szentelték pappá 1916-ban. Fontos egyházi tisztségei: a gyulafehérvári püspöki aulában szertartó, majd titkár (1932), Kolozsváron a tanügyi osztályon helyettes főtanfelügyelő, majd főtanfelügyelő (1937), tiszteletbeli kanonok (1937), kanonok (1949). 1951 szeptemberétől átvette a gyulafehérvári egyházmegye vezetését, együttműködik az állammal. Apullum fedőnév alatt az államvédelmi hatóság ügynöke.

38 Péter Antal (1880–1964), gyulafehérvári kanonok. Teológiai tanulmányait Rómában végezte a Collegium Germanicum Hungaricum növendékeként, és ott is doktorált. 1906-ban szentelték pappá Rómában. Fontosabb egyházi tisztségei: Gyulafehérváron teológiai tanár, majd prefektus (1909), később vicerektor (1912), brassói plébános (1920), Gyulafehérváron és Kolozsváron teológiai tanár és rektor (1939–1947), tiszteletbeli apát és kanonok (1948).

ne mondani[a], de személyesen is elfogja mondani. Azóta eltelt egy hét, hát gondolom, hogy az akkori felindult lelkiállapot lecsillapodott, és mostan nyugodtan tudunk róla beszélni. Annál is inkább szükségesnek tartom ezt – a levelvél már pontosan kifejezésre juttatja azt amit kifejezni akar –, mert én még aznap este megkíséreltem a plébános úrnál, hogy ezt a dolgot elrendezzem, megvártam vecsernye után, és próbáltam a témáról beszélni a plébános úrral, de nem volt olyan hangulatban, hogy beszélni lehetett volna, nyersen válaszolt és otthagytott.

Boros: Nem kegyelmes uram, az ajtóhoz értünk és ott elváltunk. Nem voltam abban a lelki állapotban, hogy tárgyalhattam volna erről a dolgról.

„*Maros*”: Igen, akkor egy érdekes megjegyzést tett a prelátus úr. Az egyik az, hogy, vannak a kegyelmes úrnak emberei és nem emberei. Ez az egyik. A másik, hogy én ismerem az én embereimet és minden kis mozzanat csak kis egy vonást tart hozzám.

Úgyhogy én ezt szükségesnek láttam, abból a tényből kiindulva, hogy ez az eset lelkiállapotot idézet elő a plébános úrnál, és valószínűleg kisebb vagy nagyobb mértékben a Székeskáptalan többi tagjánál is, és most arra kérem, most az eset után egy héttel, hogy szíveskedjenek nyíltan elmondani azt, amit ezzel az üggyel esetleg kapcsolatban elmondandónak tartanak. Szükségesnek tartom ezt azért is, mert hiszen itten bizonyos eszménységről lehet szó, amely fennállt, és amelyet ha lehet, ki kell küszöbölni, és ha nem lehet, akkor is jobb a dolgokat tisztázni. Nem veszik tőlem rossz néven, hogy e feladat elé állítom a főtisztelendő Székeskáptalant. Ha a káptalannak és a káptalan tagjainak okuk van arra, hogy idegesek legyenek, hát megengedik azt, hogy van nekem is éppen elég okom, amely az idegeimet igénybe veszik. Ha okuk van arra, hogy érzékenyek legyenek, ezt meg kell engedjék, hogy a püspök sem nyelhet le mindent megjegyzés nélkül. Én azonban a szeretet és a tisztelet jegyében teszem fel a kérdést a Székeskáptalannak. És engemet megnyugtatna, ha teljes nyíltsággal szíveskednék nekem elmondani, hogy mi az, ami ezt az esetet ilyen érzékennyé tette, és mi az, amit ezzel kapcsolatban elmondani akarnak. Azt gondolom, hogy az idők is olyanok és a körülmények is, úgy a mi területünkön úgy alakulnak, hogy parancsoló szükségesség, hogy tisztában legyünk egymással, és ha vannak mozzanatok, amelyek érzelmi zavarokat idéznek elő, jó volna, ha ezeket is tisztáznánk. Ha nem is tudjuk kiküszöbölni, de tisztázzuk. Én nem szeretnék magam után tisztázatlan helyzetet hagyni vagy pedig az embereket olyan lelkiállapotban meghagyni, amelyet talán esetleg fel lehet bontani. Hát tisztelettel kérem, szíveskedjenek elmondani mondanivalójukat.

Boros: Hát leelőször is én fogok a dolgokhoz hozzá szólni. A levelet először is kizárólag én írtam, ellenben megemlítem szóban is, hogy arra kértem a kegyelmes urat, inkább méltóztassék *Hubernek*³⁹ kiadni a státust véleményezésre, mert Huber sem elfogultsággal nem vádolható, és jogilag mindenestre képzetesebb, mint akármék központi teológiai tanár. És én később úgy hallottam, hogy *Trojánánál*⁴⁰ van, de nem tudtam biztosan, és nem is foglalkoztam vele, mert nem érdekelt. De azután megtudtam, hogy

39 Huber József Ferenc (1915–1983). Teológiai tanulmányait Rómában, Nagyváradon és Gyulaférváron végezte. A premontrai rend tagja (1933–1938). Székelyudvarhelyen szentelték pappá 1940-ben. Fontosabb egyházi tisztségei: II. jegyző és levéltáros a kolozsvári Általános Helytartóságon (1943), Marosvásárhelyen hittanár és régens (1949). Mivel nem ért egyet a gyulaférvári egyházmegyei vezetéssel, ezért 1951-től a nagyváradai egyházmegyéhez tartozó Tenkén lelkipásztor. Márton Áron visszatérése után kinevezte püspöki titkárnak, majd irodaigazgatónak.

40 Troján Károly (1899–1971). Teológiai tanulmányait Gyulaférváron, Rómában és Innsbruckban végezte. Gyulaférváron teológiai tanár (1955), majd vicerektor.

nála van. Kegyelmes úr, nekem a legelső megjegyzésem, hogy *Trojánt* teljesen alkalmatlannak tartom a modoránál és viselkedésénél, és fellépésénél fogva arra, hogy egy ilyen belső ügyet az ő kezébe adjanak. Mert ahogy a példa mutatja, hogy az első dolga az volt, hogy a bátyja előtt elhencegett velem, és a bátyja pedig tovább vitte. Hogy nem egészen szóról szóra így történt, az lehet. De kegyelmes uram, mi nagyon kellemetlen helyzetbe kerültünk, és ugyanakkor sok rágalmat kellett eltűrni alaptalanul és ok nélkül. Mert amit mi tettünk, legalábbis amit én tettem, azért felelősséget vállalok ember és isten (*sic!*) előtt. És mert egy ilyen ember, mint *Troján*, a kezébe kapja a káptalannak egy ilyen munkáját, hát ez nem helyes. Az a *Troján*, aki a kegyelmes úrnak a bizalmát felhasználta, különben nem tüntetnék fel őt úgy, hogy állandóan bérmálásra küldje, és nem dekorálná őt annyira a kegyelmes úr. És most a kegyelmes úrnak mint bizalmas embere ilyen nyilatkozatot tett. Hát ez érthető, hogy engemet felhaborított és a sodromból kihozott. Ez a dolgnak a rövid magyarázata.

„*Maros*”: Igen. Hát prelátus úr, engedje meg, én éreztem, hogy ez a dolog mélyebbre hat, és nagyon jó, hogy ez felvetődött. A prelátus úr két mozzanatot említ: a *Troján Károly* szerepét és megbízását, és az ellentétet, ami a múltban kialakult. Hogy a dolgot részletesen vegyük, prelátus úr, ezt, amit Faragó kanonok úron keresztül kapott, az nem igaz. Én most megkérdeztem *Trojánt*, a borszéki plébánost, *Köpeczyt*,⁴¹ és a történet a következő (amit hármójuknak az elmondásából egyhangúan meglehetősen állapítani): Dr. *Troján* levelet írt a bátyjának, és azt írta – megyek mostan Sárpatakra, és magammal viszem a káptalan statútjait, amit a püspök kiadott nekem véleményezésre, és utána pedig bérmálni fogok Segesváron. Ezt írta a bátyjának. Hogy miért írt a statútumról, azt talán elhagyhatta volna, de végeredményben nem [ő] az egyetlen pap, aki családtagoknak egyházi dolgokról is beszélt. Titoksértést nem követett el, mert egyebet nem mondott róla, megjegyzést nem fűzött hozzá, és a bátyja sem fűzött hozzá semmiféle megjegyzést. A bátyja ezt, amit az öccsétől kapott levélben, közölte *Kajtsával*.⁴² Valahol találkoztak, és azt mondta *Troján* bátyja – na az idén nem jön hozzám az öccsém, mert sok dolga van. De nem tett hozzá semmiféle megjegyzést. Ellenben *Kajtsa Ferenc* tett megjegyzést, hogy – na most aztán *Troján* megfogja szorítani a székesegyházat. Ezt így mondta nekem Dr. *Köpeczy* tegnap előtt délután. És aztán ilyen hangon tárgyaltak. Tehát nem a püspök emberi tárgyaltak, hanem az önök emberei, *Kajtsa Ferenc*. Ő tette ezt a gúnyos megjegyzést, ő terjesztette, és ő vezette a papokat ezzel a megjegyzéssel. Ez volt a tény, ezért is avatkoztam bele, hogy tisztázzam, mert végeredményben a Székeskáptalannak tudni kell róla. És azt gondolom, hogy egy ilyen hírnek a hallatára úgymint előbb utána kell járni a püspöknek. Az urak vegyék tudomásul, hogy nekem kötelességem a Székeskáptalant tiszteletben tartani és úgy érzem, hogy megis tettem. Énhozzám is jutnak el hírek, hogy önök milyen megjegyzéseket tesznek rólam, de nem indulok el azokon. És higgyék el azt is, amióta visszatértem, én igenis a püspök embereinek minősítettem a Székeskáptalant, és számtalanszor, minden esetben védtem személyenként is és mint testület is.

Nem érzelemből védtem a Székeskáptalan tagjait, hanem ebből [helyesen *abból*] a józan ítéletből, hogy igenis a Székeskáptalannak a magatartását az én hazajövetelem

41 Köpeczy János (1907–1981). Teológiai tanulmányait Gyulefahérváron végezte. 1945–1947 között orosz hadifogságban van. Gyulafahérváron teológiai tanár (1952–1955).

42 Kajtsa Ferenc (1904–1980). Teológiai tanulmányait Gyulafahérváron végezte. A békepapi mozgalomban kifejtett tevékenységéért 1952-ben kinevezték morosvásárhelyi plébánosnak. Márton Áron 1955-ben Marosújvárra helyezte.

után nekem érzékelnem kell, ha tárgyilagos akarok lenni, mert hiszen az ellenkezőjét csinálják, mint amit azelőtt csináltak. A püspök szavát tudomásul vették és talán jobb meggyőződésük ellenére, de a püspöknek nehézséget nem csinálnak. És én ezt számos papomnak megmondtam, ezek idős urak, idős emberek, mindegyiknek múltja van, és én kötelességemnek tartom tudomásul venni, azt hogy önekik más a felfogásuk a vonalvezetésről, és főként a kormányzathoz való viszonyról, de azt csinálják amit én mondok. Tehát ezért védtem és védem a Székeskáptalant. Lehet, hogy az urakhoz jutottak más természetű megjegyzések, de azonban ez a tény. És én most azért is ismertetem, hogy az urak ezzel tisztában legyenek. Én megmondom a véleményemet, ha arra kerül a sor, mint ahogy megmondom most is. Én beszéltem a Székeskáptalan nevében és tettem megjegyzést is, de mindég a Székeskáptalan nevében. A prelátus úrról konkrétan két ízben tettem megjegyzést. Az egyik esetben, hogy a nyugdíjszabállyal kapcsolatban én nem sietnék annyira, mint ahogy a prelátus úr siet. Mert nekem az a felfogásom, hogy a gesztenyét kaparják ki azok, akik erősebbek. De nem másoknak tettem a megjegyzést, hanem itt tettem. De azért ügyeltem, hogy a káptalannak mint testületnek a tekintélyét ne csökkentsem. Prelátus úr, a kérdésnek a másik része, hogy a püspöknek vannak emberei és nem emberei. Hát ez így van. És én tényleg megkülönböztetést voltam kénytelen találni. Az is igaz, hogy megbíztam bérmálásra *Veres Ernőt*⁴³ és *Troján Károlyt*. Azon most nem akarok vitatkozni, hogy mi volt a helyes és mi nem volt a helyes, mert hiszen ez a probléma már nagy probléma, és a kettőség ma is előre kerül.

Én meg vagyok győződve, hogy az én felfogásom a helyes és meg vagyok győződve, hogy annak a csoportnak a felfogása és magatartása volt helyes, amely úgynevezett rezisztenciával volt.

Hajlandó vagyok még azt is elfogadni, hogy Székeskáptalan tagjai a legkevesebb jó-akarattal és az akkori hihetetlen zavaros körülmények között, amelyet csak rekonstruálni tudok, mert hiszen nem éltem végig, tehát sokminden kötetni anyag van nálam összegyűlve abból az időből. Valamennyire hát mégis rekonstruálni tudom, szóval egy lehetetlen nehéz időben, amikor innen vagy 5–6 ordináriust sorban vittek el.⁴⁴ Tehát vannak tények, amelyek felett a püspök nem hunyhat szemet. Tény az, hogy a székesegyház tagjai akarva nem akarva együtt dolgoztak szorosán azzal a csoporttal, amely skizmatikus akciót indított el. Ez a tény, amely csoport ma is elkülöníti magát, annak dacára, hogy én a legnagyobb megértést igyekeztem irántuk mutatni. Mindenikkel személyesen tárgyaltam. Az én papjaimnak utasítást adtam, hogy mit beszéljenek az én csoportommal, azt mondtam nekik – vegyétek fel velük a kapcsolatot, felejtsetek el azt ami történt. És prelátus úr, meg kell mondanom, hogy az én embereim megis tették. Van egy fiatalabb pap, akit most nem akarok megnevezni, de a prelátus úr úgyis tudja, aki az önök csoportjához tartozik, és én külön ki küldöttem az esperest és aztán a másik öreg papot. Azt mondtam nekik – menjetek ki és ti tegyetek először látogatást. Ezt mondtam nekik, hogy ne panaszkodjék, hogy nem akarnak szóba állni vele. Azonban az még ma is jár a maga útján, a templom évről évre jobban kiürült, mert a maga életét éli, és ezzel egy nincstelen állapotot idézett elő. A prelátus úr nem állt szóba ezekkel az emberekkel,

43 Veres Ernő (1892–1973). Teológiai tanulmányait Gyulaféheváron végezte. Kolozsváron teológiai tanár (1941). Márton Áron megpróbálja maga mellett tartani. 1959-től püspökségi tisztviselő, de engedélyét 1961-ben megvonták.

44 Sorrendben a következő helyettes ordináriusokat vitték el: Sándor Imre, Gajdát Béla, Jakab Antal, Boga Alajos, Maczalik Győző.

még pedig idős papokkal sem. És ne vegye rossz néven, prelátus úr, ezekben az időkben roppant belekeveredett a Rómához való viszonyban. A prelátus úrnak van egy áldott jó szokása, hogy nyíltan szokott beszélni, de ez néha túlzásba szokott menni, különösen ha a Vatikánról vagy a Szentszékről beszél, s a prelátus úr tekintet nélkül arról, hogy kielőtt beszél, teljes nyíltsággal mondja azt a véleményét, amit a Szentszékről kialakított. Mára pedig ez a kérdés annyira az érdeklődés homlokterében van, hogy egyúttal a papokat e szerint minősítik. Én magam azt mondom, hogy hála istennek (*sic!*), hogy itt vagyok. De prelátus úr, a Székeskáptalan tekintélyének, ha a papság jelentős része előtt valami megjegyzést állított, akkor a prelátus úr ezen megjegyzéseit igen sokan hallják. Ne vegye rossz néven, hogy én ezt ilyen nyíltan mondom.

Nekem prelátus úr, amilyen nagy tisztelettel veszem tudomásul és szegezem le, hogy a Székeskáptalan tagjai meggyőződésük ellenére is vagy más felfogásuk ellenére is a püspök akaratahoz igazodtak, és mindenesetre kerülték, hogy szembe helyezkedjenek velem, de ugyanakkor nehézséget csináltak azok nekem, akik az oldalukon az imputernicsittel⁴⁵ és a hátuk mögött a Departamenttel⁴⁶ mindent elkövetnek, hogy a püspöknek a munkáját megnehezítsék és zavart idézzenek elő. Hát prelátus úr, így áll a dolog. Énnekem tudomásul kellett vennem azt a tény, ami volt. Számolnom kellett azzal, számolnom kell mára is, hogy megint egy rossz állapothoz van kétségünk, és számolnunk kell azzal is, hogy annak idején elindította skizmatikus mozgalmat, ugyanaz a tényező mára sem nyukszik. Hiszen ez a többi országokban is így megy, és nem egy elszigetelt jelenség ez, és én nem tudok olyan intézkedéseket megengedni, amely[*ből*] arra következtetnék akár a papok akár a hívek, hogy én az elmúlt esztendőknél a gesztusait apróbáljam.

És bármennyire – megértem én ezt, és nem is félek, [*ha*] előttem ezt szóvá teszik –, én tudom, természetesen egy érzelmi intézkedés volt az én részemről. És ezért kértem fel bémálásra azokat a papokat, amelyek a püspök emberei közé számíthatók.

Tehát ezt tudom válaszolni a prelátus úrnak arra, amit mondott.

Én szeretném, ha ki lehetne húzni a tövist ebből a sebből, hogy ne legyen, de hát a körülmények olyanok, hogy nem lehet. Meg ezzel a megjegyzéssel tartozom a prelátus úrnak, amikor a prelátus úr a státútumokat átadta nekem, adott egy jegyzetet és feljegyzéseket mellette, és maga a prelátus úr azt mondta, hogy adjam ki *Hubernek*, mert a *Trojan* túlságosan szélszájú, hát ezt én is ismerem. Megkérdeztem *Huberttet*, és nekem azt mondta, nem vállalja, mert nem ért hozzá. Én magam átdolgoztam, és meg is tettem a magam megjegyzéseit, és aztán átadtam neki. Én megvagyok győződve, hogy nem élt ő (*Trojan* – a lehallgató tiszt megjegyzése) ezzel vissza, hogy a modora nem kellemes, azzal szerez nekem is sok kellemetlenséget. A prelátus úr megjegyzéseit, azt természetesen nem adtam ki, itt van a fiókomban, ha majd egyszer időm lesz, akkor a magam megjegyzéseit megteszem arra vonatkozólag, de azonban úgy gondolom, hogy nem volt tárgyilagosan mérlegelve a dolog. Én örülök annak, hogy a prelátus úrtól hallottam azt ami fáj, és így alkalmam volt arra, hogy az én felfogásomat ismertessem. Én tisztában vagyok teljesen a helyzettel. Én tudom, hogy az a csoport, amelyet a prelátus úr a saját csoportjának számít, az a püspökre neheztel azért, mert a másikkal tart. A másik csoport neheztel a püspökre azért, mert bizonyos dolgokban – az ő véleményük szerint – eltér. Én ezt tudatosan meg-

45 Helyesen imputernicit, magyarul egyházügyi megbízott.

46 Departamentul Cultelor, magyar fordítása Egyházügyi Hivatal, Kultusz Departman, Vallásügyi Államtitkárság.

értem, én tudom azt, hogy a püspök egyáltalán nem népszerű. Arról nem akarok beszélni, hogy tisztában vagyok, hogy a Departament, hogy vélekedik rólam.

Nekem kötelességem az adott helyzetben a feladatomat elvégezni úgy, ahogy a jó isten (*sic!*) azt nekem adja, és hát teljesíteni akarom mindaddig, amíg a helyemen hagynak. Szeretném ha nem tévednék de erről a vonalról, természetesen amelyen járok, nem tudok letérni. Ezzel természetüleg együtt fog járni a jövőben is az, hát meg lesz közöttünk – mondjuk – úgy érzelmileg, [*mint*] hangulatilag az összhang. De én azt gondolom, hogy a püspök működését, és ami a dolgok intézkedését illeti, azt mégis meg lehet teremteni annak a tudomásul vételével, hogy egymással tisztában vagyunk. Talán a főtisztelendő székesegyház is tisztelettel tudomásul veszi azt, hogy a püspöknek nincs szándékában tudatosan ártani. És most szeretném, ha mindenki hozzászólna.

Boros: Elsősorban kegyelmes atyám, azt akarom mondani, hogy a levelet én írtam, és teljesen magam csináltam. De azt is meg kell, hogy jegyezzem, hogy az kétségtelen, hogy az egész dolog *Trojántól* került ki, és hozzám lehet hogy nagytva került. De azt nem értem én meg, hogy minek kellett neki dicselkedni, minek kellett ő megírja a bátyjának, hogy milyen megbízást kapott a püspök úrtól.

Arról, hogy tettem Rómáról megjegyzést, az igaz, és a véleményemen nem is fogok változtatni, hogy Róma amit tett az utóbbi időkben, azt helyesen tette.

„*Maros*”: Prelátus úr ne haragudjon, de tavaly vagy tavalyelőtt nyáron, mikor itt voltak a szatmári papok és az udvaron találkoztak, és valahogy erről a problémáról adott szó, és a prelátus úr ugyanúgy, ahogy nekem szokott erről a témáról beszélni, ugyanúgy beszélt velük is.

Boros: Mindenesetre csak egy kérdés került szóba a külföldiekkel. Aztán az ordináriusokra vonatkozó rendeletről volt szó,⁴⁷ és én megmondtam, hogy ezt a rendeletet én elhamarkodottnak és nem szabatosnak látom, mivel egy ilyen életbe vágó fontos kérdést elintézték három sorban, úgyhogy mindenki másképp magyarázta. Például Jakab Antal adott egy rossz magyarázatot, hogy a káptalannak fel van függesztve teljesen a választási joga, amíg Róma vissza nem adja, és ez sem igaz. Tehát erről az esetről beszélgettünk, én egyéb vonatkozásban nem is beszéltem.

„*Maros*”: Prelátus úr, azt nem tudom ha tudja-e, amikor a bécsi döntés⁴⁸ folytán az egyházmegye nagy része magyar fennhatóság alá került, akkor én megkíséreltem, hogy az apát és préposti címeket visszaszerezsem. Én akkor magam személyesen beszéltem az akkori prímás úrral⁴⁹ – mert akkor ezt a dolgot ő intézte –, szóval ő engemet meghallgatott, aztán meg a történetet is elmondotta, hogy a szentatya az ő kérésüket, hogy teljesítette, de ellenben a gyulafehérvári püspök kérését visszautasította. Mikor másodszor került alkalmam egy másik ügyben Beregihez kerülni, vagyis otthol Esztergomba kértem fel, hát aztán megkérdeztem ezt is, persze aztán a másik ügy volt a fontosabb és súlyosabb. Ezzel kapcsolatban viszont megmondta a véleményét, és azt mondta, hogy Róma azért nem adja meg, mert a mostani határok nem biztosak. És az úgynevezett utód államok területére nem adta meg sehol sem ezt a jogot, mert mindenüt az utódállamoknál az államfő igényli magának az apostoli királyi jogokat. Szóval akartam, hogy bizonyos címeket, amikhez a papok is hozzá voltak [*szokva*], visszaszerezsem ezeket az inszignákat.

47 A Szentszék 1948. június 29-ei *Nominatio substitutorum* rendeletére utal. Az utasítás értelmében a joghatóságának gyakorlásában akadályoztatott püspököknek két helyettes ordinárius kellett kinevezniük.

48 Az 1940. augusztus 30-ai második bécsi döntésre utal.

49 Serédi Jusztinián.

Boros: Kegyelmes uram, én megmondottam, hogy Rómának az intézkedését nem tartom helyesnek. Nekem az a véleményem, és az az elvem, ha a kommunisták valami jót tesznek, az jó akkor is, ha a kommunisták teszik, és ha rossz, rossz akkor is, ha Róma teszi. Ez nekem az elvem. Én megvagyok botránkozva, hogy Róma hogy adhat ilyen rendeletet. Ez Róma? És ilyen hitvány rendelkezést ad Róma?

„*Maros*”: Hát prelátus úr drága, azt is figyelembe kell venni, hogy Róma nyomás alatt van, és ezen a rendeleten nem kell megbotránkozni, mert akkor ilyen volt a helyzet. Azt be kell lássa a prelátus úr, hogy nálunk is három éven keresztül borzasztó volt a helyzet. Már azokból tudom, amit a központi papság nekem elmondott, és legjobban az iratokból tudom, mert minden iratot áttanulmányoztam. Hát itten három éven keresztül zúgott az egyházmegye az exkommunikációért. Olyan volt a helyzet, mert ez az idegesség és ez az idegesítő hangulat váltotta ki aztán a hatóságoknak a beleszólása. Hát így ment, fel volt fordulva a helyzet. Hát prelátus úr, csak konkrét példákat mondok, ott van Csík-szereda,⁵⁰ az egész hívő közönség Somjóra járt, oda nem ment senki a templomba, csak az öregasszonyok. És így volt más helyeken is, szóval lehetetlen helyzet volt. És nekem maga *Groza*,⁵¹ aki először beszélt velem a kormány nevében, azt mondotta mindjárt, ahogy kiszabadultam – püspök úr magától azt várjuk, hogy rendet csináljon, mi kapnánk más vezetőt is, de mi magát akarjuk, mert ha tó van, akkor béka is akad, de mi önt akarjuk – ezt mondta. A miniszter is azt mondotta, már nem nekem hanem *Zitzmann*nak,⁵² hogy ha hazamegy a püspök, azt várjuk, hogy rendet csinál. Szóval a hatósági személyek így vélekedtek. De én ezt a helyzetet kaptam itthol. Az én idegeim már annyira igénybe voltak véve, hogy az úgynevezett püspök emberei jöttek vádaskodásokkal, jöttek szugesztiókkal, és ha nem igyekszem megőrizni bizonyos higgadtságomat, akkor felfordul a helyzet. Hát nekem ebben az időben jól kellett fontolnom minden dolgot, mert vég-eredményben nem gyerekekkel van dolgom, hanem emberekkel, akik a felelősséghez hozzá vannak szokva. És mégis annál az elhatározásnál maradtam, hogy kérni fogom a központi papságot, a káptalan tagjait és az itt lévő papokat, hogy adjunk az egyházmegyének haladékokat, annak a püspöki kívánságnak, hogy csend legyen.

Azt is meg kell mondjam a prelátus úrnak, hogy még abban az időben *Adorjántól* kaptam az első információt, ő nekem egész nyíltan és becsületesen elmondta, ő neki most is hálával tartozom, azt mondta – püspök úr, a papoknak a 75–80%-a nem fogad szót, ez a helyzet. S aztán, amikor magam is kibontottam a dolgokat, magam is megdöb-bentem, hiszen prelátus úr, én öt és fél évig nem tudtam semmi hírt a papságról. Az utolsó megbízható hírt *Sándor Imre* hozta az egyházmegyéről. S azután, ahogy kibontottam magamnak a dolgokat még Bukarestben, hát láttam, hogy milyen borzasztó a helyzet, és fel kellett, hogy tegyem magamnak a kérdést, hogy ott van *Adorján*, *Kovács*,⁵³ *Boros*, *Faragó* és *Péter* kanonok úr, hát mi lehet az oka!!!

50 A város akkori plébánosa Fodor Gergely, aki magas tisztségeket töltött be a békepapi mozgalomban.

51 Petru Groza (1884–1958), román politikus. A közép- és egyetemi tanulmányait magyarul végző román politikus a két világháború között többször is miniszter, majd a harmincas években a Ekés Front nevezetű baloldali mozgalom vezetője. 1945. márciusában létrejött baloldali kormány miniszterelnöke. 1952-től a Nagy Nemzetgyűlés elnöke.

52 Zitzmann Ferenc, nagyváradi egyházmegyes pap. 1952–1955 között a gyulafehérvári teológia tanára.

53 Kovács Béla-Lajos (1909–1986). Helyettes ordináriusi joghatóságát 1952-ben törvénytelen körülmények között átadta Adorján Károlynak. Ennek ellenére 1958-ban letartóztatták, és 6 évet töltött börtönben.

Aztán egy alkalommal eljött hozzám Cziza,⁵⁴ és övele beszélgettem a dolgokról. Azt mondtam neki – kérlek, én úgy látom, hogy azért van az ellenségeskedés, mert betették a státus embereit, és ő maga is azt mondta, hogy így van.

Prelátus úr, engedje meg, [*hogy*] még egy kérdést feltegyek. A prelátus úr nekem azt mondotta, hogy sokminden kicsi összegyűl, és aztán az emberből kirobban. Hát szeretném tudni mi az a minden kicsiség?

Boros: Kegyelmes uram, én azt hiszem, hogy a magam részéről elmondottam mindent, én akkor csak egy esetet említettem meg, de azt is már eltemettem.

„*Maros*”: Hát prelátus úr, ez egy furcsa dolog, én emlékszem az egész dologra elég pontosan. Ez 45-ben vagy 46-ban volt. Hát persze a prelátus úrnak nem kell tudomásul venni[*e*] csak elmondom, abba[*n*] az időben volt, amikor az egyházmegye megint leintegrálódott két része visszakerült, és akkor, amikor a demokráciának a berendezkedése hihetetlenül zajlott, se éjjelem se nappalom nem volt ebben a zaklatott állapotban. És ebben az állapotban került hozzám a prelátus úrnak az ügye, aki referálta az a megboldogult *Sándor Imre*⁵⁵ volt. Én megkérdeztem, hogy hogyan lehetne ezt a dolgot megoldani, és ezt a megoldást sugalmazta nekem, és azt mondotta említésképpen, hogy ő fogja kézbesíteni. Hát igaz, hogy személyesen kellett volna én ezt megbeszéljem a prelátus úrral, de olyan súlyos dolgok foglalkoztattak abban az időben, hogy nem tudtam ezt a megoldást választani. Hát prelátus úr, ezt elismerem, hogy ezt talán másképp kellett volna csináljam.

Boros: Hát nagyon sajnálom kegyelmes uram, hogy ide jutottunk és kegyetlenség volna tőlem, ha felhoznám a múltat. Én azt mondom, hogy nem jó a holotokat [*helyesen halottakat*] most felbojgatni.

„*Maros*”: Hát tehettem volna mást?

Boros: Igen, ezt el lehetett volna intézni másképpen, de mostmár csak felkavarodott az egész dolog.

„*Maros*”: Én ezt el akartam a prelátus úrral intézni, de a prelátus úrnak olyan volt a hangulata és a válasza, hogy láttam, hogy nekem ezzel foglalkoznom kell. És amint látom, a dolgokon nem tudunk változtatni, mert hiszen a prelátus úr tisztaban van az én felfogással, de én a magam álláspontját tartom helyesnek, és az én felfogásomon nem tudok változtatni, nekem az sem ambíció, hogy a Székeskáptalan felfogását megváltoztassam. Tudomásul veszem ezt a helyzetet, és ennek a tudatában igyekeztem, és a jövőben is igyekezni fogok az érzékenységet amennyiben lehet kikerülni. Majd aztán az idők döntik el, hogy végeredményben kinek volt igaza. Én azt látom, ami nálunk van, ugyanaz van a többi úgynevezett népi demokrata országokban is, és úgy látom, hogy minél inkább ráme gyünk arra a vonalra amelyet a kormány kíván, annál szorosabbak a gyepelők, és annál megalázóbb gesztusokat kívánnak. És nem veszik rosznéven, ha azt is kimondom – én azt gondolom, hogy a Székeskáptalan tagjait és sok más papot sok olyan kellemetlen helyzettől és nyilatkozattól mentettem meg, hogy nem is gondolják. De a püspöknek – ahogy mondják – ez a merev álláspontja, és én tudattal veszem magamra, mert úgy érzem, hogy kötelességem magamra venni. Azért vagyok ezen a poszton, amelyre soha sem vágyakoztam, és egy gesztust sem tettem soha, hogy ide jussak. Ha

⁵⁴ Csiza Ferdinánd, temesvári egyházmegyes pap.

⁵⁵ Sándor Imre (1893–1956). Gyulafehérváron kanonok és általános helynök (1939–1951), majd Kolozsváron általános helynök (1940–1945). Mint helyettes ordániust 1951. március 10-én letartóztatták. 1956-ban meghal a râmnicu-sărati börtönben.

már itt vagyok, akkor teljesítem máma, itt az íróasztalon. Ha a tömlöcbe vissza visznek, akkor is ezt csinálom. Szóval nem tudunk közös nevezőre jutni. Én mélyen próbálom a dolgokat figyelemmel kísérni, és azt látom mindenütt, hogy egy olyan kormányzatról van szó, amelyik az ateizmust vallja és ateizmust akar, de én ezt nem tudom megengedni. Hogy a törvényekbe nem akarok beleütközni, azt az okosság kívánja tőlem, de nem tudok olyat megtenni, ami kollaborációnak tűnik fel vagy pedig olyat, amiben a saját sírunkat ássuk. Az tény, még hozzá szomorú tény, a templomaink mind üresebbek lesznek, és én azért vagyok itt, hogy a Katolikus Anyaszentegyházat vezessem. Azt is meg kell mondjam prelátus úr, hogy én legnagyobb tisztelettel vagyok az Apostoli Szentszék iránt, és minden intézkedéseit még máma is parancsolóan végrehajtok. Bölcsnek tartom a világ legelőkelőbb fórumának, és akármikor engedelmisséggel vagyok iránta. Azt sajnálom, hogy nekem soha nem volt alkalmam a Szentatyánál tiszteletemet tenni,⁵⁶ egyetlen egyszer láttam, de tisztelem mint Jézus Krisztusnak a földi helytartóját, és azt a vonalat követem, amit ő kíván. Hát ez az én álláspontom, amin nem tudok változtatni.

Szeretném ha azzal válnánk el, hogy egymásnak nem okozunk felesleges nehézséget. Tehát ebben a tudatban maradunk.

Boros, Faragó, Péter: Kezét csókolom kegyelmes uram.

Megjegyzés: *Adorján* bent marad, mivel hozott valami iratokat aláírni.

Az anyagot rögzítette: P.L.

Szerkesztette és gépelte: P.L.

ACNSAS, Fond Informativ, dozarul 261991, volumul 121. 64–73. ff. Magyar nyelvű gépelt eredeti irat.

⁵⁶ Gróf Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári püspök 1931. évi ad limina látogatása alkalmával magával vitte Márton Áront.

VÖRÖS GÉZA

A VALLÁSSZABADSÁG GYAKORLÁSÁNAK LEHETŐSÉGE MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN

BEVEZETÉS

„*A lelkiismereti és vallásszabadság mindenkit megillető alapvető emberi szabadságjog, amelynek zavartalan gyakorlását a Magyar Köztársaság biztosítja.*” – olvasható a magyar parlament által 1990. január 24-én elfogadott a *Lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról* szóló 4. törvénycikk (tc.) 1. szakaszában.¹ A törvény értelmében minden Magyarországon élő vagy tartózkodó személy szabadon gyakorolhatja vallását, azt elhagyhatja, megváltoztathatja, egyénileg vagy másokkal, nyilvánosan vagy magánkörben vallásos szertartásokon kinyilváníthatja, taníthatja. A törvény megszüntette a felekezetek közötti különbséget, vagyis „*az egyházakat azonos jogok illetik, és azonos kötelezettségek terhelik*”.² Ám a fenti törvény elfogadásáig hosszú út vezetett.

ELŐZMÉNYEK

Az első világháború után függetlenné váló Magyarországon a vallás szabad gyakorlásának lehetőségét még az Osztrák-Magyar Monarchia idején elfogadott jogszabályok határozták meg. A dualista állam valláspolitikai törvénykezésében az 1868. évi 53. tc. képviselte azt az alapot, amelyre a későbbi jogszabályok épültek.³ A törvény a vallásfelekezetek egyenjogúságáról nem, csak a viszonyosságról rendelkezett, kimondva, hogy nem az állam felé, hanem az egymás közti viszonyban formálhatnak igényt az azonos bánásmódra. Bizonyos szabályok megtartásával, de szabadon lehetett áttérni más vallásra.⁴ A vegyes házasságot bármelyik fél papja előtt érvényesen megköthették. A vegyes vallású családban született gyermekek közül a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását követték, ezzel a reverzálisok kérésének lehetősége megszűnt. E törvénnyel a katolicizmus elvesztette államvallás jellegét, de továbbra is megtartotta kiváltságos helyzetét, amit az is mutat, hogy a dualizmus korszakában az egyházpolitika végrehajtásáért felelős vallás- és közoktatásügyi miniszter csak katolikus lehetett.⁵

1 A törvény szövegét lásd: Törvények, törvényerejű rendeletek hivatalos gyűjteménye 1990. 1. kötet. Budapest, 1991. 5–11.

2 A rendelkezést a törvény 15. §. 3. bekezdése tartalmazza.

3 Magyar Törvénytár 1835–1868. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 506–508.

4 A törvény 2. §-a alapján mindenki, aki a 18. életévét betöltötte szabadon áttérhetett. A nők, ha még nem érték el ezt a korhatárt, a férjhez menetelük időpontjától élhettek ezzel a lehetőséggel.

5 *Gergely Jenő–Kardos József–Rottler Ferenc: Az egyházak Magyarországon.* Korona Kiadó, Budapest, 1997. 144; *Katus László: Vallások és egyházak a polgári Magyarországon.* In. Magyar Kódex. 5. kötet. Az

Az egyre inkább polgárosodó társadalom szekularizációja lehetővé tette, hogy az addig egyházak által birtokolt jogok – mint például a születési, házassági anyakönyvezés – átkerüljenek a polgárjog kategóriájába, amit az 1894/95-ös esztendőben hozott ún. egyházpolitikai törvények szabályoztak. Az 1894. évi 33. tc. bevezette az állami anyakönyvezést, amely mellett az egyházak természetesen ezt követően is vezethették saját születési, házassági és halálozási anyakönyveiket.⁶ Az 1894. évi 31. tc. alapján a házasságot polgári tisztségviselő előtt kellett megkötni.⁷ Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy az egyházi házasságkötés érvényét veszítette, továbbra is kívánatos maradt, de az idők folyamán inkább a polgári házasságkötés kiegészítőjévé vált. A katolikus egyház szerepének gyengítését ellentételezendő, az 1894. évi 32. tc.-kel az állam engedélyezte, hogy a vegyes házasságban született gyerekek vallásáról a szülők szabadon megegyezhessenek, ami lényegében újra megteremtette a reverzális adásának-kérésének lehetőségét.⁸ A törvény feltételként csak annyit szabott meg, hogy ezt a magánjogi aktust közjegyző, járásbíró, polgármester vagy főszolgabíró előtt tegyék meg. E törvénynek köszönhetően az egyházak között ismét fellángolt a reverzálisokért folytatott harc, amit a fenti kikötés sem tudott megakadályozni.⁹

1895-ben további, vallási kérdésekkel kapcsolatos jogszabályokat fogadtak el. A 42. tc. bevett felekezetté minősítette az izraelita vallást, ezzel hétre nőtt a Magyarországon törvényesen bevett vallási felekezetek száma.¹⁰ Azonban a dualizmus korának legfontosabb valláspolitikai törvénye – melynek alapelemei mindmáig maradandónak bizonyultak – a 43. tc. volt.¹¹ A jogszabály alapján mindenki követhetett bármilyen hitet vagy vallást, ha az nem ellenkezett az ország törvényeivel, közérkölcseivel. Vallásának gyakorlása miatt senkit sem lehet politikai vagy polgári jogaiban korlátozni, de valamilyen törvényi kötelezettsége alól felmenteni sem. Szabadon lehetett vallásfelekezetből ki- illetve belépni. A törvény lehetővé tette, hogy valaki felekezeten kívüli maradjon – bár ezt a jogalkotók sem tartották kívánatosnak – ezért a törvényhez kapcsolódó 56/1896. évi kultuszminiszteri rendelet végrehajtási utasításában rögzítette, hogy a kilépési szándékról a közigazgatási hatóságoknak jegyzőkönyvet kell felvenniük.¹²

A 43. tc. különbséget tett bevett, illetve törvényesen elismert felekezeti státus között. A fent már említett bevett felekezetek „megtartották addigi kiváltságait és előjogaikat, egymással szemben teljesen egyenlők voltak, s nemcsak szabadon működhettek, hanem működésükhöz állami támogatást is kaptak (pl. a lelkészeik kongruát, azaz állami fizetés-

Oszttrák–Magyar Monarchia. Magyarország művelődéstörténete, 1867–1918. Főszerkesztő: Szentpéteri József. Kossuth Kiadó – Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest, 2001. 298. Ez a gyakorlat 1951-ig a Vallás- és Kultusz Minisztérium fennállásáig megmaradt.

6 Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek. Budapest, 1897. 195–214.

7 uo. 174–193. Ezzel természetesen lehetővé vált a házasság felbontása is.

8 Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek. Budapest, 1897. 194–195.

9 *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 208–209.

10 Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek. Budapest, 1897. 305–306. A zsidóság politikai és polgári jogi értelemben vett egyenjogúsítása már 1867-ben megtörtént a 17. tc.-kel. Uo. 237.; *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története: különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században. Könyvértékesítő és Könyvtárellátó Vállalat, Budapest, 1986. 245–251.

11 Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek. Budapest, 1897. 306–315.

12 *Balogh Margit–Gergely Jenő*: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I-II. kötet*. Budapest, História – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, 2005. (História Könyvtár, Okmánytárak 2.) 463.

kiegészítést, iskoláikhoz költségvetési támogatást)”.¹³ Egyházi vezetőik tagjai voltak a főrendiháznak.¹⁴ Az elismert felekezeteknek a törvény keretei között szintén teljes szabadságot biztosítottak, de csak abban az esetben kaphattak állami támogatást, ha igényelték azt, ami lényegében a működésük lehetőségét jelentette. A törvény szabályozta az elismert vallásfelekezetek megalakításának feltételeit. Ehhez fenn kellett tartani legalább egy egyházközséget, iskolai hitoktatást kellett szervezni, valamint szervezeti szabályzataikat és a közgyűléseik jegyzőkönyveit kötelesek voltak bemutatni a kultuszminiszternek, aki vagyonukra és azok kezelésére főfelügyeletet gyakorolhatott.¹⁵ A törvényesen elismert vallásfelekezeti státust 1905-ben a baptisták, 1916-ban a muzulmánok kapták meg.¹⁶

Létezett a korszakban egy harmadik kategória, amely a törvény szövegében nem jelent meg; ebbe a túrt felekezetek tartoztak, amelyeket más szóhasználattal kiségyházaknak, a köznyelvben általában szektáknak neveztek. Működésük az egyesületi és gyülekezési jog általános szabálya alá esett, ami azt jelentette, hogy az alapszabályukat a belügyminiszternek kellett bemutatniuk, aki záradékkal látta el azt. A nevezett hitfelekezetek nem szereztek jogi személyiséget, a vagyonszerzést nem engedélyezték számukra, egyházközséget nem alakíthattak és rendőri felügyelet alatt álltak.¹⁷ A kiségyházak közül csak azokkal szemben lépett fel a hatalom, amelyek a fennálló törvényekkel szembeni hitelveket hirdettek, és nem tettek eleget állampolgári kötelezettségüknek (például fegyverforgás tilalma vagy hivatali eskü letétele).¹⁸

KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az első világháborút követően az 1918-as őszirozsás forradalom megpróbálta az államról leválasztani, az 1919-es Tanácsköztársaság pedig megpróbálta felszámolni az egyházakat, de rövid fennállásuk miatt egyiket sem tudták megvalósítani.¹⁹ A Horthy-korszakban nem történt érdemi változás a vallásszabadság kérdésének jogi szabályozásában, lényegében tovább élt a dualizmus vallásjogi rendszere. A Trianon békeszerződéssel a Magyar Királyság területének kétharmadát, lakosságának felét elveszítette, a korábban soknemzetiségű ország lényegében színmagyarok által lakott területté vált. Mindez változást jelentett a felekezeti megoszlásban is: a dualizmus időszakához képest dominánssá vált a katolikus, megerősödött a református, kicsit gyengült az evangélikus és az unitárius egyház, és jelentősen visszaesett a görög katolikusok számára.

13 *Gergely J. – Kardos J. – Rottler F.*: i. m. 147.

14 A protestáns egyházak vezetői csak 1885-ben a 7. tc. által lettek a főrendiház tagjai. *Balogh M. – Gergely J.*: Állam, egyházak... i. m. 396.; *Bucsay M.*: i. m. 207.

15 *Balogh M. – Gergely J.*: Állam, egyházak... i. m. 456–459.

16 A baptisták a 77092/1905. számú kultuszminiszteri rendelettel nyerték el az elismert státust. Magyarországi Rendeletkötet Tára 1905. Budapest, 1905. 1364–1454. A muzulmánok az 1916. évi 17. tc.-kel lettek elismert felekezetté Magyarországon. Magyar Törvénytár 1916. évi törvények. Budapest, 1917. 72.

17 *Fazekas Csaba*: Kiségyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség – Szent Pál Akadémia, Budapest, 1996. 16–18.

18 *Gergely J. – Kardos J. – Rottler F.*: i. m. 148.; *Tomisa Ilona*: Népi vallásosság. In: Magyar Kódex. 5. kötet. Az Osztrák–Magyar Monarchia. Magyarország művelődéstörténete, 1867–1918. Főszerkesztő: Szentpéteri József. Kossuth Kiadó – Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest, 2001. 321.

19 *Gergely Jenő*: Az egyházak 1918–19-ben. In: Magyar Kódex. 6. kötet. Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete, 1918–2000. Főszerkesztő: Szentpéteri József. Budapest, Kossuth Kiadó – Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest, 2001. 293–294.

egyházak híveinek létszáma az ország lakosságának fél százalékát sem érte el. Ezeken az arányokon csak második világháború folyamán visszacsatolt területen élők vallási összetétele változtatott, elsősorban a görög katolikusok javára.

Magyarország népességének felekezeti megoszlása, 1920–1941²⁰

Felekezet	1920		1930		1938		1941	
	Lélekszám	%	Lélekszám	%	Lélekszám	%	Lélekszám	%
Latin szertartású római katolikus	5 096 729	63,9	5 634 103	64,8	6 122 583	65,7	8 073 234	55,0
Görög szertartású római katolikus	175 247	2,2	201 093	2,3	233 672	2,5	1 700 146	11,6
Ortodox (görögkeleti)	50 990	0,6	39 839	0,5	38 317	0,4	560 954	3,8
Evangélikus	497 012	6,2	534 165	6,1	557 647	6,0	729 929	5,0
Református	1 670 144	21,0	1 813 162	20,9	1 934 892	20,8	2 789 276	18,9
Unitárius	6 224	0,1	6 266	0,1	8 465	0,1	57 999	0,4
Izraelita	473 310	5,9	444 567	5,1	400 980	4,3	725 007	4,9
Anglikán	87	0,0	247	0,0				
Baptista	4 187	0,0	9 399	0,1	17 917	0,2	36 802	0,2
Mohamedán	468	0,0	291	0,0				
Nazarénus	1 773	0,0	2 487	0,0				
Adventista			410	0,0				
Metodista			67	0,0				
Szombatos			61	0,0				
Egyéb	1 328	0,0	538	0,0	708	0,0	1 486	0,0
Felekezeten kívüli	1 245	0,0	1 959	0,0	3 841	0,0	7 238	0,1
Ismeretlen	1 399	0,0	303	0,0	966	0,0	1 252	0,0
Összesen	7 980 143	99,9	8 688 319	99,9	9 319 992	100	14 683 323	99,9

A Horthy-korszakban, az Osztrák-Magyar Monarchia idején hozott törvények biztosították minden magyar állampolgár számára, hogy szabadon gyakorolhassa vallását, de a kisegyházak tagjaival szemben ezt az elvet nem tartották be, sőt helyzetükben lényeges romlás következett.²¹ Rendeletekkel, államigazgatási eszközökkel megvonták tőlük a nyilvános vallásgyakorlás jogát, és rendezvényeiken kizárólag csak a tagjaik jelenhettek meg.²² Belügyminiszteri rendeletekkel próbálták ellehetleníteni létüket, működésüket hatósági ellenőrzés alá vonták, istentiszteleti gyűléseiket feloszlatták és különböző indokokkal (antimilitarista propaganda, történelmi egyházak hitelveit sértő kijelentések, a felekezeti béke veszélyeztetése, röpiratok terjesztése) büntető eljárást is kezdeményeztek ellenük.²³ A magyar állam vezetőinek hozzáállását a kérdéshez jól szemlélteti Kozma Miklós belügy-

20 *Balogh Margit*: A Horthy-korszak egyházai. In Magyarország a XX. században. II. kötet. Főszerkesztő: Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. 337.

21 *Szigeti Jenő*: A kisebb magyarországi egyházak. In. A magyar protestantizmus, 1918–48. Tanulmányok. Szerkesztette: Lendvai L. Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 205–215.

22 *Fazekas Cs.*: i. m. 18.

23 *Szigeti Jenő*: A vallásszabadság bilincsei, avagy hogyan lehet egyházakat nem egyházként kezelni. Jegyzetek az 1895. XLIII. tc. utóéletéhez. In Szabadegyházak, vallási kisebbségek és diktatúrák Európában a

miniszternek a kisegyházakkal kapcsolatban, 1936-ban kiadott rendeletének szövege. Ebben, nyíltan a szabad vallásgyakorlást engedélyező 1895. évi 63. tc.-kel szemben kijelenti, hogy „A vallás gyakorlatának szabadsága nem terjedhet annyira, hogy annak alapján a Magyarországon bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezetek hitelvi felfogását sértő tanokat lehessen hirdetni.”²⁴ A kisegyházak sorsára a második világháború kitörése alapvető hatást gyakorolt. A honvédelem érdekeire való hivatkozással Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter az 1939. december 2-án kiadott 363.500/1939. VII. a. számú rendeletével a metodisták és a baptisták kivételével az összes kisegyház működését betiltotta.²⁵

A korszakban az igazán kirívó vallási diszkriminációt azonban a zsidóságnak kellett elszenvednie. A német befolyás erősödésével Magyarországon is elfogadták a zsidótörvényeket, amelyek közül az első, az 1938. évi 15. tc. 4. §-a még vallási alapon határozta meg, hogy kit tekint zsidónak.²⁶ A későbbi zsidótörvények már ugyanezt faji alapon tették meg. A jogfosztás egyházpolitikai téren is megjelent: az 1942. évi 8. tc. az izraelita vallásfelekezetet az eddigi bevett státusából törvényesen elismert felekezetté minősítette vissza.²⁷

A KOALÍCIÓS IDŐSZAK

A második világháborút követően kialakuló új politikai, társadalmi, gazdasági viszonyok között az egyházak helyzete alapvetően megváltozott. A koalíciós kormányzás 1945-1948 közötti időszakában főként az állam és az egyház szétválasztása, a vallásszabadság biztosítása, a felekezeti egyenjogúság megvalósítása, az egyházak szabad működésének lehetővé tétele volt a deklaratív cél. Magyarországon a háború lezárását követően a társadalom jelentős része remélte, hogy olyan gazdasági és politikai változások következhetnek, amelyek során az ország a modernizáció és demokratikus változások útjára lép. Ezt a hitet erősítette az 1944. december 22-én Debrecenben megválasztott Ideiglenes Nemzeti Kormány programja, amely teljes vallásszabadságot ígért.²⁸ Mindezek szellemében Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. július 30-án kelt leiratában engedélyezte a kisebb vallási közösségek (baptista, a metodista, az adventista, az ókatolikus, a Keresztyén Testvér Gyülekezetek, az Üdvhadsereg és a Krisztushívő Zsidók Szövetségének) által 1944-ben létrehozott érdekvédelmi szervezet, a Szabadegyházak Szövetségének működését, vallásos összejöveteleik megtartását.²⁹ A Nemzetgyűlés Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvény preambulumban rendelkezett az állampolgárok alapvető politikai szabadságjogairól. Ebben a törvényalkotók deklarálták, hogy az „állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a

20. században. Szerkesztette: Daniel Heinz–Rajki Zoltán–Simon Ervin. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2013. 24–27.

24 Fazekas Cs.: i. m. 86.

25 Szigeti J.: A vallásszabadság i. m. 29.

26 Magyar Törvénytár 1938. évi törvények. Budapest, 1939. 138.; Nem tartozik ebbe a tárgykörbe a numerus clausus, mert az nem vallási alapon, hanem népfaj, nemzetiség alapján tett különbséget. Balogh M.–Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 554–555.

27 Magyar Törvénytár 1942. évi törvények. Budapest, 1943. 39–42.

28 Balogh M.–Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 797.

29 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; =ÁBTL) 4.2. Parancsgyűjtemény. 250.105/1945.VI.3. Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének működése., Balogh M.–Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 817–818.

gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog, s a részvétel joga az állam és önkormányzatok életének irányításában.”³⁰ Így újból megerősítésre került a vallás szabad gyakorlásának lehetősége. 1946. június 4-én életbe lépett a kormány 6270/1946. számú rendelete, amelynek értelmében hatályukat veszítették a bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezetektől eltérő hitelveket követő vallásos gyülekezeteket fölösztató, működésüket betiltó, még a világháború előtt hozott intézkedések.³¹ Az 1947. évi 33. tc. eltörölte a bevett és az elismert vallásfelekezetek közötti különbséget.³² Elvileg tehát minden olyan felekezet egyenlő lett az állam előtt, amely elismerte annak rendjét és törvényeit, de továbbra sem rendezte az addig is az 1895. évi 43. tc.-kel csak „türt” kategóriába sorolt vallási közösségek (pl. adventisták) helyzetét.³³ Így azok számára a legális működés lehetőségét továbbra is a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének keretei jelentették.³⁴ 1949-ben szovjet mintájú alkotmányt fogadott el a törvényhozás, amely 54. szakaszában rögzítette, hogy „a Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát”.³⁵ Mivel az alkotmány az emberek magánügyének nyilvánította a vallást, így a ezután 2000-ig nem készült erre vonatkozó, átfogó összeírás. Az utolsó hivatalos felmérés az ország lakosságának felekezeti hovatartozásáról az 1949-es népszámlálás adatai között olvasható, amelynek alapján nem figyelhető nagy változás a Horthy-korszak számarányaihoz képest.

*Magyarország népességének felekezeti megoszlása (1949)*³⁶

Felekezet	Lélekszám	%
Latin szertartású római katolikus	6 240 427	67,8
Görög szertartású római katolikus	248 355	2,7
Ortodox (görögkeleti)	36 010	0,4
Evangélikus	482 152	5,2
Református	2 014 707	21,9
Unitárius	9 447	0,1
Izraelita	133 862	1,5
Baptista	18 874	0,2
Egyéb	7 153	0,1
Felekezeten kívüli	12 291	0,1
Ismeretlen	1 521	0,0

30 Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 825.

31 uo. 830–831.

32 Köbel Szilvia: Egyházak, vallásfelekezetek törvényes elismerése 1945 után Magyarországon. In Szabadegyházak, vallási kisebbségek és diktatúrák Európában a 20. században. Szerkesztette: Daniel Heinz-Rajki Zoltán–Simon Ervin. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2013. 137–138.

33 Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 851–852.

34 E szervezet történetéhez lásd bővebben Rajki Zoltán – Szigeti Jenő: Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2012. 211–385.

35 1949. évi 20. törvény. Törvények, törvényerejű rendeletek hivatalos gyűjteménye 1949. Budapest, 1950. 8.

362 Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon, 1792–1992. Adattár: História – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 170.

A KERETEK SZŰKÍTÉSE

Az 1945 és 1948 közötti kormányok deklarált célja a szeparáció, az állam és az egyházak szétválasztása volt. A hatalom kizárólagos birtoklására gátlástalanul törő, a belügyi vonalat kezdettől fogva szilárdan a kezében tartó Magyar Kommunista Párt (MKP) ebben a politikai légkörben az állam és az egyházak szétválasztását a „klerikális reakció” elleni harcra értelmezte. Az ország irányítását szovjet segítséggel 1948-ban magához ragadó kommunista vezetés bár alkotmányban rögzítette a vallás szabad gyakorlásának jogát, valójában az MKP irányítói nem tűrték az ellenfelet. A marxista teoretikusok, és az általuk kidolgozott elveket a gyakorlatba átültető kommunisták a vallás megszüntetését, az egyházak felszámolását elsődleges célnak tekintették. Minthogy a korlátlan hatalom kiépítésére törekedtek, ezért szükségszerűen le kellett, hogy sújtsanak azokra, akik politikai-szellemi hatalmat birtokoltak, vagy birtokolhattak. Az egyházaknak a társadalomra gyakorolt befolyását akarták csökkenteni, a vallásosságot szerették volna megszüntetni, az ateizmust állítva helyébe. Fel akarták számolni az egyházak hagyományos, szilárd és szerettegázó nemzetközi kapcsolatait is. Így tehát elmondható, hogy az egyházak a kommunista államok első számú közellenségei voltak. A kommunista pártállami diktatúrák célja az ellenőrzésén túl az volt, hogy térdre kényszerítsék, felszámolják, ha pedig ez az út járhatatlannak bizonyulna, akkor politikájuk eszközévé tegyék az egyházakat. Ahogy Lenin fogalmazott: „A szocialista proletárok pártja számára a vallás nem magánügy. Pártunk az öntudatos harcosok uniója, az élcsapaté, amely a munkásosztály emancipációjáért harcol. Egy ilyen társaság nem lehet közömbös abban a harcban, amely a tudatlanság, az öntudat hiánya és a sötétség, vagyis a vallásos hit ellen harcol”.³⁷ Szavai szemléletesen vázolták fel azt az utat, amelyen 1945 után a Szovjetunió ellenőrzése alá került államoknak haladnia kellett, s amely bizony nem sok teret engedett a szabad vallásgyakorlás számára.

A koalíciós időszak kormányainak – bár a szabad vallásgyakorlást nem akadályozták – intézkedéseik között már megtalálható több olyan rendelkezés, amely az egyházak működési feltételeit jelentősen szűkítette. Az első intézkedés, ami megnehezítette az egyházak helyzetét az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. ME számú rendelete volt, amelyben a nagybirtok megszüntetése mellett a közép- és kisparaszti gazdálkodók számára tette lehetővé a földhöz jutást. A rendeletnek köszönhetően az egyházak elvesztették birtokállományuk legnagyobb részét, amelyből származó jövedelem az általuk működtetett szociális és oktatási intézmények finanszírozásához kellett volna.³⁸ Ráadásul az ezt pótolni hivatott állami kárpótlás csak ígéret maradt. Rendkívül súlyosan érintette az egész társadalmat az 1946. évi VII. törvény,³⁹ amely a demokratikus államrend és köztársaság védelmére kellett, hogy biztosítsa, de inkább vált a későbbiekben a hatalom eszközévé ellenfeleikkel való leszámolásban, hiszen „bárkit el lehetett ítélni összeesküvés vádjával, ha kritizálta az államrendet, a társadalmi berendezkedést.”⁴⁰ 1946

37 Gárdonyi Máté: 20. századi katolikus egyháztörténet. http://histor.btk.ppke.hu/eh/hist_eccl_xx.pdf (utolsó letöltés 2013. december 22.)

38 A birtokkiszajátítás legnagyobb mértékben a katolikus és a református egyházat érintette, az evangélikus egyházat csak kevésbé. Kárpótlást csak az évenként megszavazott, állami segélyként folyósított kiegészítő jövedelem nyújtott. Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 802–809.

39 uo. 827–828.

40 III/III-as történelmi olvasókönyv 2. Adalékok az emberi jogok magyarországi helyzetéhez az 1960-as években. A „gondolat és szólásszabadság”. Válogatta, a bevezetőt írta és jegyzetekkel látta el: Kahler Frigyes. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002. 33–36., Mészáros István: Kimaradt tananyag. I. kötet. A dikta-

nyarán már közvetett támadás indult az egyházak ellen: július 4-ével kezdődően Rajk László belügyminiszter rendeleti úton felszámolta többek között a Magyar Cserkészszövetséget, a Katolikus Agrárfüvéségi Legényegyletek Országos Testületét, a Katolikus Leánykörök Országos Szövetségét, tehát mindazokat a zömmel katolikus felnőtt és ifjúsági egyesületeket, egyesületeteket, amelyek addig aktívan és hatékonyan formálták a katolikus közéletet. A protestáns egyesületeket ekkor még csak felülvizsgálatra rendelték, de 1950-re ezek felszámolása is megtörtént. Csakúgy, mint az 1946-ban még meghagyott hitbuzgalmi egyesületeké. A baloldali erők „antiklerikális politikája” 1947/48-tól nyílt állami vallásüldözéssé alakult. 1948. június 16-án az Országgyűlés megszavazta a nem állami iskolák állami tulajdonba vételéről szóló 33. törvénycikket,⁴¹ amellyel lényegében az egyházak oktató-nevelő tevékenységét szüntették meg.⁴² Összesen 6505 iskolát államosítottak, ebből 5407 általános és népiskola, 98 tanító(nő)képző és liceum, 113 pedig gimnázium volt. Az állami státusba került volt felekezeti pedagógusok létszáma megközelítette a 18 ezer főt.⁴³ (A katolikus püspöki kar 5001/1948. számú rendeletével megtiltotta az egyháziaknak az államosított iskolákban való részvételt.) Az Elnöki Tanács 1949. szeptember 5-én az 5. törvényerejű rendeletével előzetes tárgyalások nélkül eltörölte a kötelező iskolai vallásoktatást és bevezette a fakultatív hitoktatást.⁴⁴ A rendelet végrehajtási utasításában az iskolai hitoktatást csak az általános iskolákban és az általános gimnáziumokban engedélyezték, más típusú oktatási intézményben ezt nem tették lehetővé.⁴⁵

A népi demokráciának nevezett kommunista diktatúrában a vallási közösségek mindvégig erős állami ellenőrzés alatt álltak, a hívőket pedig másodosztályú állampolgároknak tekintették. A kommunisták szerint a népi demokrácia egyik fő feladata a társadalom szövetébe évszázadok alatt beágyazódott egyházak onnan történő kiszakítása, a hívők tömegeitől való eltávolítása, a működésük ellehetetlenítése, a hitélet és a vallásgyakorlás lehetőségének megszüntetése volt. A kommunista párt irányítása alá kerülő állam nemcsak törvényekkel, rendeletekkel korlátozó, működési lehetőségeiket szűkítő módszereket alkalmazott az egyházak megtörésében (a fentiekén kívül megszűnt a felekezeti nyilvántartás, a hittudományi karokat külön választották az egyetemektől, az egyházi levéltárak jogállását és működését szabályozták, megszüntették a tábori lelkesítő szolgálatot), hanem tényleges hatalmi eszközökkel is igyekezett a „klerikális reakcióval” felvenni a harcot.

Az állampárt egyházpolitikájának megvalósításában az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatal mellett kitüntetett szerepe volt a kommunisták uralta politikai rend-

túra és az egyház 1945–56. Márton Áron Kiadó, Budapest, 2003. 22. E törvényre hivatkozva sok egyházi személyt ítéltek el pl. Kriszten Rafael, Koppányi Jenő, Elekes József stb.

41 Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 853–855.

42 Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–89 között. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005. 44–46.

43 Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 69. Kérdés részletes tárgyalásához lásd Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. Szerkesztették: Szabó Csaba–Szigeti László. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány – Új Ember Kiadó, Budapest, 2008.

44 Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 894.

45 Balogh Margit: Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989). In Magyarország a XX. században. II. kötet. Főszerkesztő: Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. 388.

őrségnek.⁴⁶ Az egyházak az állambiztonsági szerveknek mindvégig az egyik leginkább kitüntetett figyelemmel követett intézményei, tagjai pedig szinte minden más társadalmi rétegnél jobban ellenőrzött „célszemélyei” voltak.⁴⁷ A Rákosi diktatúrában ezt elsősorban a bibliai „*úzd el a pásztort és szétszéled a nyáj*” koncepció jegyében az egyházak elleni adminisztratív intézkedésekkel, megtorlásokkal, koncepciók peres sorozatával kívánták elérni. 1949 végéig a lényegesebb egyházi posztokon őrségváltás következett be. Ezt lemondásokkal, áthelyezésekkel, internálással vagy börtönbüntetéssel érték el. Túróczy Zoltánt, a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspökét háborús büntett vádjával a Nyíregyházi Népbíróság már 1945-ben 10 évi fegyházra ítélte. Bár egy év múlva elhagyhatta a börtönt, de csak 1948-ban részesült amnesztiában.⁴⁸ A református egyház legnagyobb tekintélyű vezetőjét, Ravasz László Duna melléki református püspököt 1948 áprilisában, Révész Imre tiszántúli református püspököt 1949 szeptemberére lemondásra kényszerítették.⁴⁹ Ordass Lajos bányszerületi evangélikus püspököt 1948. október 1-jén a Budapesti Uzsorabíróság kétévi fegyházra ítélte, püspöki tisztétől pedig egy kiterőszakolt egyházfegyelmi eljárás fosztotta meg.⁵⁰ Mindszenty József bíborost, esztergomi érseket 1948. december 26-án tartóztatták le, és a Budapesti Népbíróság az 1949. február 3–8-a között megtartott koncepciók perben életfogytig tartó fegyházbüntetést szabott ki rá.⁵¹ A menesztett vagy börtönbe zárt egyházi vezetők helyét és a választható világi tisztségviselők posztját a hatalomhoz lojális személyekkel töltötték be, akik ún. egyezményeket kötöttek az állammal: 1948. október 7-én a református és az unitárius egyház, december 7-én az izraelita felekezet képviselői és december 14-én az evangélikus egyház.⁵² A katolikus egyházat csak 1950-ben, radikális egyházellenes intézkedéseket követően sikerült tárgyalóasztalhoz ültetni, és megállapodásra kényszeríteni.⁵³

Bár 1953 után, Sztálin halálát követően Nagy Imre kormányzása alatt átmenetileg enyhült az egyházakra nehezedő nyomás, alapvető változás a pártállam egyházpolitikájában nem történt. Az 1955 tavaszán végbement hatalmi visszarendeződést követően az egyházpolitikában is keményebb fellépés ígérkezett, amit csak az 1956-os esztendő eseményei akadályoztak meg, úgymint az SZKP XX. kongresszusa és 1956-os forradalom.

46 A pártállam politikai rendőrségének történetéhez lásd *Gyarmati György*: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi–korszakban. Habilitációs Füzetek I. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002., *Müller Rolf*: Politikai rendőrség a Rákosi–korszakban. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012., *Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Budapest, Corvina Kiadó–1956-os Intézet, 2008.

47 *Vörös Géza*: Állambiztonság és egyházak. Egyháztörténeti Szemle, 10. évfolyam, 2009/4. szám. 3–19., *Vörös Géza*: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. Levéltári Szemle, 59. évfolyam, 2009/3. szám. 20–45.

48 id. *Fabiny Tibor*: Túróczy Zoltán életútja. In Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971). I. kötet. Életút és dokumentumok. Szerkesztette: Cserháti Péter és mások. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, Budapest, 2002. 38–45.

49 *Ladányi Sándor*: Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról. In A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Szerkesztette: Barcza József, Dienes Dénes. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 1999. 111–119.

50 *Balogh M.*: Egyháza a szovjet... i. m. 408.

51 *Balogh Margit*: Mindszenty József. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002. 206–255., *Gergely Jenő*: A Mindszenty-per. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2001. 31–50. Mindszenty ellen hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés és valutaüzérkedés volt a vád.

52 *Balogh M.*–*Gergely J.*: Állam, egyházak... i. m. 863–872, 874–885.

53 uo. 944–946.

A DIKTATÚRA ESZKÖZEI

Az egyházpolitika irányvonalának az állampárt által kijelölt úton tartásában kitüntetett szerepe volt a kommunisták uralta politikai rendőrségnek. Bár az 1945-ben megalakult Vidéki és Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályainak (PRO) deklarált feladatai közé dokumentálhatóan még nem tartozott az egyházakkal szembeni hírszerző és elhárító munka, mégis ez nem jelentette azt, hogy az egyházi személyek elkerülhették volna a politikai rendőrség zaklatásait. Tömpe András rendőr ezredes 1946. február 28-án a politikai rendészeti osztályok értekezletén úgy fogalmazott, hogy „főnnáll olyan utasítás, hogy ez a kérdés különös figyelemmel kezelendő és nem szabad elhamarkodni az internálást vagy őrizetbe vételt papi személyekkel kapcsolatban. Olyan utasítás azonban soha nem ment le, hogy eljárni velük szemben nem szabad. [...] Különös gonddal kell kezelni ezt a kérdést, amely nagyon kényes épp a mai helyzetben, nem utolsó sorban nemzetközi szempontokra való tekintettel. Azonban tilalom nem áll fenn a papok elleni eljárás tekintetében. Minden lehetőséget ragadjanak meg a bajtársak arra, hogy a népszerűség legyen az, amely eljár a papok ellen. Ez számunkra természetesen a legkedvezőbb forma.”⁵⁴ A két PRO egyesítésével 1946-ban létrehozott Államvédelmi Osztály (ÁVO), majd 1948-tól Államvédelmi Hatóság néven működő politikai rendőrség feladatai között már dokumentálható az egyházakkal szembeni fellépés: azaz „az egyházi vonalról információk beszerzése, tájékoztatás pl. püspökkari konferenciákról, az egyház szándékainak idejekorán való jelentése”.⁵⁵

Az 1950–1951-es évek egy sor további egyházellenes intézkedést hoztak. 1950. június 1-jén a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége határozatot hozott a klerikális reakció elleni harcról.⁵⁶ Ennek egyenes következményeként összes felszámolták a szerzetesrendeket. A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1951. május 4-én tartott ülésén döntött az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) felállításáról. A vallási ügyek igazgatása 1951-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon belül a vallásügyi főcsoport, majd ezt követően az 1951. évi I. törvénnyel felállított Állami Egyházügyi Hivatal feladata volt.⁵⁷ Az ÁEH-nek kellett gondoskodnia a pártvezetés szintjén kialakított egyházpolitikai koncepciók, döntések végrehajtásáról és végrehajtatásáról.⁵⁸ Az ÁEH valamennyi püspöki aulába miniszteri biztosokat nevezett ki azzal a feladattal, hogy a kormányzat egyházpolitikai intézkedéseit végrehajtsák. Az egyházpolitika elvi kérdéseiben tehát a pártközpont döntött, a kivitelezés formálisan az Állami Egyházügyi Hivatalra tartozott, de keményebb eszköze a politikai rendőrség volt.

54 Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből. I. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946. Szerkesztették: *Krahulcsán Zsolt–Müller Rolf*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 299.

55 ÁBTL 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga. XI/4. Javaslatok a BM és az ÁVH szervezeti felépítésére – jelentések, kimutatások. 19. Az ÁVO munkájának és problémáinak ismertetése, 1948. július 6.

56 *Balogh M. – Gergely J.*: Állam, egyházak... i. m. 932–938.

57 *uo.* 955–956.

58 *Köbel Sz.*: „Oszd meg...” i. m. 62–63. Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenységéről bővebben lásd *Köbel Szilvia*: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az '50-es években (1951–1959). *Magyar Közigazgatás*, 2000. 8. sz. 504–512., *Köbel Szilvia*: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az újjászervezéstől a megszűnésig (1959–1989). *Magyar Közigazgatás*, 2001. 10. sz. 608–618., *Köpeczi Bócz Edit*: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004., *Szántó Konrád*: Az Egyházügyi Hivatal titkai. Mécses Kiadó, Budapest, 1990. *Soós Viktor Attila*: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Adalékok a Hivatal munkatársainak tevékenységéhez. PhD értekezés kézirat. 2014.

1951. június 28-án a politikai bizottság ülésén Rákosi így értékelte a helyzetet: „Azt hiszem, hogy a csapás, amit a reakcióra mértünk, elég túrhetően elő volt készítve politikailag és bűnügyileg is. Elmondhatjuk, hogy az ÁVH ezúttal megtette, amit vártunk tőle és semmi kétség, hogy ez a burzsoáziára igen komoly csapás, különösen arra a részre, amihez nehéz egyébként hozzáférni, a papi reakcióra.”⁵⁹

Sztálin halálával némileg csökkent az egyházi élet elnyomása. Az 1953. július 4-én hivatalba lépő Nagy Imre miniszterelnök, expozéjában az egyházakkal szembeni adminisztratív korlátozások enyhítését helyezte kilátásba. Azonban 1953 tavaszán Moszkva támogatásával újabb resztalinizáció vette kezdetét. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1955. március 2–4-i ülésén hozott határozata túlzottnak és jobboldalinak minősítette Nagy Imre egyházpolitikáját. Június 11-én a Központi Vezetőség úgy határozott, hogy „ki kell dolgozni és végre kell hajtani azokat az adminisztratív intézkedéseket, amelyek alkalmasak az egyházak fokozottabb ellenállását visszaszorítani”.⁶⁰ Ennek értelmében Piros László belügyminiszter két nappal később már utasította is az ÁVH vezetését, hogy „különösen érvényt kell szerezni a klerikális reakció elleni harccal foglalkozó párhatározatnak”.⁶¹ Tehát a sztálinista egyházpolitika és annak intézményei újabb erősítést kaptak. Bár 1956. február 14–25. között a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa feltárta, elemezte és elmarasztalta a „személyi kultusz káros következményeit” ennek hatása Magyarországon csak közvetve érződött. Az egyházakkal szembeni további fellépéseknek csak az 1956. október 23-án kitört forradalom vetett véget, amely az egyházak kollektív támogatása nélkül, de sok pap személyes fellépésével együtt próbálta kivívni szabadságát.⁶²

A PUHA DIKTATÚRA IDŐSZAKA

A szabadságharc bukását követően Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) néven újjászerveződött állampárt az 1956. október 23-a előtti állapotok visszaállítását tűzte ki célul, és a konszolidációban elvárta a protestáns egyházak közreműködését is. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1957. március 5-ei ülésén elfogadott határozata az egyik legfontosabb problémának az egyházak feletti közvetlen hatalomgyakorlás kérdését jelölte meg.⁶³ Ennek megfelelően született meg az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet (tvr.), melynek értelmében a református, valamint az evangélikus egyház vezető tisztségviselőinek (püspökök, egyház kerületi főgondnokok, egyetemes,

59 Kahler Frigyes: A „fordulat” és az egyház(ak). (II. rész). Vigília, 2008. <http://www.vigilia.hu/regihonlap/2008/6/kahler.htm> (Utolsó letöltés: 2013. december 13.)

60 Balogh M.–Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 974.

61 Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011. 371.

62 Az egyházaknak a forradalomban játszott szerepéhez lásd Balogh Margit: A forradalom és a katolikus egyház. In Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007. Szerkesztette: Szabó Csaba. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány–Új Ember Kiadó, Budapest, 2006. 32–34., Barcza József: Egyházunk az 1956. évi forradalom idején és Ravasz László jelentősége. A Magyarországi Református Egyház története, 1918–1990. Szerkesztette: Barcza József–Dienes Dénes. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 1999. 181–185., Böröcz Enikő: A Magyarországi Evangélikus Egyház — 1956 „proponált haszonélvezője” és az Ordass-ügy. „Együtt az ország népével” Evangélikusok 1956-ban. Szerkesztette: Zászkaliczky Zsuzsanna. Luther Kiadó, Budapest, 2006. 14–15.

63 Köbel Sz.: „Oszd meg...” i. m. 128.

illetve egyházkerületi felügyelők) kinevezéséhez és felmentéséhez az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulása kellett.⁶⁴ A Kádár-korszak egyházpolitikája a megszorítások ellenére is azon gondolat mentén haladt, miszerint ha már az egyházakat a Rákosi-rendszerben a kitartó próbálkozások ellenére sem sikerült megsemmisíteni, akkor most meg kell kísérelni az felhasználni őket az állam, a párt érdekeinek érvényesítésére, nemzetközi helyzetének erősítésére, elfogadtatására.⁶⁵ Az MSZMP Politikai Bizottságának (PB) 1958. június 10-ei, az állam és az egyházak közötti viszonyra vonatkozó határozatában fogalmazódott meg a következő évtizedek egyházpolitikájának alaptézise, miszerint: „*mivel az egyházak a szocializmus körülményei között is hosszú ideig létezni fognak, szükséges a szocialista állam és a különböző egyházak közötti együttműködés.*”⁶⁶ Az egyházakon belül egyre inkább az állammal együttműködni kész irányvonal került előtérbe, amit már az 1958. júniusi párthatározat is szorgalmazott.⁶⁷

A PB-nek az egyházakkal szemben folytatandó politikáját az 1958. július 22-ei, a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól szóló határozata fogalmazta meg: „*a klerikális reakció vallási köntösbe bújt politikai reakció, s ezért az ellene folyó harc politikai harc. A klerikális reakció a hívő embereket vallásos világnézetükön keresztül próbálja reakciós politikai befolyás alá vonni. A szocialista társadalmi rendszer és a klerikális reakció közötti ellentét, a dolgozó és a reakciós osztályok között levő osztályellentét – kibékíthetetlen, antagonisztikus jellegű. Ezért a klerikális reakció elleni harcot ugyanolyan politikai eszközökkel, módszerekkel folytatjuk, mint a szocialista állam bármely más politikai ellensége ellen. Nem szabad összekeverni a vallás mint világnézet elleni harc eszközeit, módszereit a klerikális reakció elleni harc módszereivel. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében a felvilágosító és nevelőmunka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét igénybe vesszük.*”⁶⁸ Ez azt jelentette, hogy a pártállam egyházpolitikájának végrehajtásáért felelős állami szervek (pl. ÁEH, politikai rendőrség stb.) adminisztratív eljárásai helyett, a kialakuló új népfront politika jegyében inkább az ideológiai (át)nevelés és propaganda, vagyis a marxista felvilágosító, átnevelő munkára helyeződött a hangsúly. Ez a politikai tétel a dokumentumban határozott kijelentésként fogalmazódott meg, azaz „*a proletárdiktatúra államának egyik fő feladata az egész nép szocialista átnevelése, ebbe beletartozik a vallásos világfelfogás elleni türelmes eszmei harc*”, amivel szemben, az 1949-es alkotmánnyal összhangban ismét deklarálták, hogy az „*állam a vallást magánügynek tekinti*”.⁶⁹ Ezt az ellentmondást úgy kívánták feloldani, hogy kijelentették ez az eszmei harc nem sértheti a hívő embereknek a vallás szabad gyakorlásához fűződő jogait, ami természetesen csak papíron érvényesült. A határozat deklarálta, hogy a kommunista párt tagjai számára a vallás nem magánügy és megtiltja számukra a vallásos-egyházi szertartásokon való részvételt,

64 Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 981–982. A hittudományi akadémia rektori, dékáni, igazgatói, és tanári, valamint az egyházi középiskolák igazgatói állásaira történő kinevezéséknél a művelődésügyi miniszter előzetes hozzájárulása volt szükséges. Uo. 982.

65 Balogh M.: Egyházak a szovjet... i. m. 393–394.

66 Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 1003.

67 „A megüresedő püspöki és más vezető állásba *kizárólag* lojális egyházi emberek kerülhetnek.” Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 1005.

68 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–62. Második, bővített kiadás. Sajtó alá rendezte: Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 237.

69 Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak... i. m. 1009.

kivéve, ha azt valamilyen elkerülhetetlen ok indokolja (pl. temetés, esküvő, keresztelő stb.).⁷⁰ Ezen okok felszámolása érdekében pártállam igyekezett a családi élettel összefüggő egyházi szertartások helyébe úgynevezett társadalmi szertartásokat bevezetni. Így lett a keresztelőből névadó ünnepség, kerültek az egyházi szertartásokat a temetéseknél, az esküvő színtere a templomból a házasságkötő terembe helyeződött át.⁷¹ Bár a PB 1969-es, a családi jellegű szertartások fejlesztéséről szóló határozata szerint az 1964 és 1967 közötti időszakban „*mintegy 40 százalékkal emelkedett a társadalmi szertartásokat igénybe vevők száma*”, mégis maga a dokumentum is elismerte, hogy „*nagy akadály a társadalmi szertartások elterjedésének útjában, hogy nincsenek kellően biztosítva az anyagi, a személyi feltételek. Emiatt külsőségekben elmaradnak az egyházi szertartások mögött, nem eléggé ünnepélyesek, bensőségesek.*”⁷² Ennek ellenére a korszakot vizsgálva a hívők körében részben a megtorlásoktól való félelem, részben az érdektelenség miatt a keresztelők, az egyházi esküvők és temetések számának folyamatos csökkenése figyelhető meg, ami egyértelmű jele volt annak, hogy bár különböző okokra visszavezethetően, de megindult a társadalomnak a vallástól való elfordulása.⁷³

A pártállam részéről a szabad vallásgyakorlás ellehetetlenítésének másik eleme volt a hitoktatás lehetőségeinek korlátozása. Bár a Rákosi-korszakhoz képest sokkal kevésbé volt korlátozott a hittanon való részvétel, mégis az alkotmányban biztosított jogokhoz képest az 1949-től fakultatívvá tett hitoktatást szigorú ellenőrzés mellett csak az általános iskola és az általános gimnáziumok falai között engedélyezték, a szakközépiskolákban, technikumokban és szakmunkásképző iskolákban nem.⁷⁴ Ennek köszönhetően a hittanra beiratkozott tanulók számaránya az 1950-es évek közepének 40 százalékaról 1975-re 6-7 százalékra esett vissza.⁷⁵ A vallás és a vallásgyakorlás iránti érdeklődés elvesztésének folyamatát erősítendő az állampárt erős kontrollt gyakorolt teológiák működése felett. Igyekeztek elérni, hogy egyre kevesebb fiatal lekipásztor kerüljön ki falaik közül, akikre a hívő emberek támaszkodhatnak, mert a papság létszámának csökkenését szerették volna elérni. Ennek eredményeképpen például a Magyar Katolikus Egyházban lekipásztorkodással foglalkozó papság létszáma 1951 és 1985 között 3966 főről 2630 főre csökkent.⁷⁶

Az 1960-as évek közepétől egyre inkább a pártállam és az egyházak közötti kompromisszumkeresés figyelhető meg, ahol a politikai hatalom a különböző felekezetek állam által jóváhagyott lojális egyházi vezetésével együtt működve próbálta az egyházpolitikai irányelveket megvalósítani. Engedték például kis példányszámú hittankönyvek, bibliák, énekes- és imakönyvek, valamint sajtótermékek nyomtatását, valamint enyhítettek az elsőáldozás, bérmálás és konfirmáció területén.⁷⁷ Azonban egy kiemelt területen, az ifjúság nevelése kérdésében az állam továbbra is korlátozta az egyházak tevékenységét, hisz

70 uo. 1010–1011.

71 *Köbel Sz.*: „Oszd meg...” i. m. 134–135.

72 *Balogh M. – Gergely J.*: Állam, egyházak... i. m. 1103.

73 *Tomka Miklós*: A magyarországi katolicizmus statisztikája és szociológiája. In Magyar Katolikus Almanach. II. A Magyar Katolikus Egyház élete, 1945–1985. Szerkesztette: Turányi László. Szent István Társulat, Budapest, 1988. 533–538.

74 *Balogh M. – Gergely J.*: Állam, egyházak... i. m. 977.

75 *Balogh M.*: *Egyházak a szovjet...* i. m. 394.

76 *Tomka M.*: A magyarországi... i. m. 563.

77 Rajki Zoltán: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. Egyháztörténeti Szemle, 2002. 3. évfolyam 2. szám. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajki-kadar.htm#_ftn47 (utolsó letöltés dátuma: 2015. augusztus 11.)

a diktatúra irányítói is tudták; akié az ifjúság, azé a jövő. A korban az ifjúság vallásos nevelése az állam által folyamatosan ellenőrzött tevékenység volt, így az egyházi élet megújulásának egyik a formáját a kisközösségek működését is igyekeztek ellehetetleníteni.⁷⁸

Azonban nem csak az állam részéről volt megfigyelhető a vallásgyakorlás lehetőségének korlátozása, hanem a lojális egyházvezetés is igyekezett ezen egyházpolitikai elveket a gyakorlatban is betartani. Így például az állambiztonsági szolgálatok egyik jelentésében olvasható, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 1985 szeptemberében megtartott harmadik negyedéves ülésén Lékai László bíboros, esztergomi érsek a plébániai hitoktató termék iránti igény növekedésének veszélyére hívta fel a Konferencia tagjainak figyelmét. Eszerint „*a külföldi – mindenek előtt vatikáni – segélyek útján biztosított anyagi fedezet megléte ellenére ésszerűtlen lenne szabad folyást engedni az e téren megjelenő u.n. igényeknek. A plébániai hittantermek kialakítása nem válhat egyfajta ifjúsági klubélet létrehozásának ürügyévé.*”⁷⁹

Bár a magyar állam mintegy tíz éves késéssel, de törvényerejű rendelettel 1976-ban kihirdette az Egyesült Nemzetek Szövetségének XXI. ülésszakán elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, amelynek tizennyolcadik cikkelye deklarálta a mindenkit megillető gondolati, lelkiismereti és vallásszabadságot, azonban ennek megvalósítása a korábbi jogszabályokhoz hasonlóan csak papíron maradt, a hatóságok a gyakorlatban ezt nem vették figyelembe.⁸⁰ Ennek egyik kirívó példája volt, hogy a katonai szolgálatot vallási vagy lelkiismereti okokra hivatkozva megtagadó személyeket a korabeli Büntetőtörvénykönyv 336. §-a alapján a bíróságok több éves börtönbüntetéssel sújtották.⁸¹ A magyarországi szabad vallásgyakorlás lehetőségeinek szűköségét a külföldi egyházi vezetők is látták. Ennek egyik szemléletes példája a politikai rendőrségnek egy 1980. december 10-ére datált jelentésében olvasható. A hírszerzés „*Műde*” fedőnevű ügynöke jelentette, hogy a bécsi érsek, Franz König előadást tartott Rómában a vallásszabadságról, az emberi jogokról és az egyház helyzetéről a szocialista országokban. König szerint a szocialista országokban élő hívő embereknek hátrányos megkülönböztetést kell elszenvedniük az élet számtalan területén pl. munkahely, kultúra, lakáshelyzet stb. A bécsi érsek előadásában különösképpen kihangsúlyozta a hívőkkel szemben alkalmazott diszkriminációt, ami szerinte „*a vallás tanítás megakadályozásán át történik*”.⁸² A jelentés szerint König beszédének zárásaként kiemelte, hogy a „*vallásszabadság mint az ember joga, nem egy ruha, amit nem hordanak tovább, vagy ki lehet cserélni, hanem az ember lényegéhez tartozik és ezért túl fogja élni az ateista kampányt*”.

A nyolcvanas évekre már mérséklődött a vallásos életet élők hátrányos megkülönböztetése, sőt az állam közéleti kérdések megvitatásába hívó embereket igyekezett bevonni a különböző társadalmi szervezetek (a Hazafias Népfrent, a békemozgalom, az ifjúsági

78 *Bögöre Zsuzsanna: Vallásosság és identitás. Életrajzi tanulmányok a diktatúrában (1948–1964)*. Dialóg Campus kiadó, Budapest–Pécs, 2004. 29.

79 ÁBTL 2.7.3. Szakelosztó 6–7/719/1985. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 1985. III. negyedévi üléséről.

80 *Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak...* i. m. 1160–1163.

81 *Annegret Dirksen: A katonai szolgálat megtagadása: fejlődések Magyarországon és Németországban*. In *Szabadegyházak, vallási kisebbségek és diktatúrák Európában a 20. században*. Szerkesztette: Daniel Heinz–Rajki Zoltán–Simon Ervin. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2013. 79–80., *Balogh M.: Egyházak a szovjet...* i. m. 403–404.

82 ÁBTL 1.11.4. BM III/I. Csoportfőnökség iratai. E-II/2-c/1981. König bíboros előadása a „Nova Spes” rendezvényén, 1980. december 10.

mozgalom különböző formái, szakszervezetek, Vöröskereszt) munkájába. Ezt a gondolatot foglalta szavakba Miklós Imre ÁEH elnök 1983-ban a Magyar Hírlapnak adott interjújában, miszerint „Hazánkban a vallásosság ma már nem jelent politikai szembenállást ... A vallásos emberek számos olyan erkölcsi értéket is hordoznak, amelyek a szocialista építésben való részvételre ösztönöznek... Figyelemre méltó, hogy a vallások és az egyházak iránti érdeklődés megnőtt a fiatalok körében. Ezt nem tartjuk rendellenesnek... Nézetem szerint ezt az érdeklődést nem lehet és nem szabad visszaszorítani”.⁸³

Azonban ekkor még a pártállam a népfront politika jegyében a vallás szabad gyakorlását csak olyan mértékben engedte meg, mely az ő érdekeinek megfelelt. A vallás valóban szabadon történő gyakorlásának lehetőségét csak az 1989-es rendszerváltás hozta el.⁸⁴

ÖSSZEZÉS

A szabad vallásgyakorlás fogalma azt az alapvető emberi jogot jelenti, mely szerint az embereknek megengedett a hitük szerinti vallás gyakorlása, ezek szabadon való hirdetése, természetesen azzal a kitételrel, hogy amennyiben az mások személyiségi vagy egyéb jogait nem sérti. E fogalom tágabb értelmezéseként az alapvető emberi jogokat tiszteletben tartó vallások és világnézetek, beleértve akár az ateizmust is, egyformán hirdethető, képviselhető és az állam részéről egyforma elbírálásban részesülő és azt megengedő állapot értendő. A vallásszabadság érvényesülésébe beletartozik a vallások bírálatossága, a szólás szabadsága és a valláskritika, korlátozását az egyházi kirekesztés, szélsőségesebb formájában a vallásüldözés jelenti.⁸⁵

Magyarország történetében többször alkottak jogszabályt a szabad vallásgyakorlás lehetőségének biztosítására, de annak köre, hogy ez kikre terjedt ki, mindig az uralmon lévő politikai kurzus függvénye volt. A dualizmus korában és a Horthy-korszakban a kisegyházak képviselői szenvedtek el kirekesztést, a nácizmus térhódításával a zsidó felekezet tagjainak nemcsak hite, hanem puszta léte is veszélybe került. Bár a második világháborút követően 1949-ben elfogadott 20. törvény 54. §-a rögzítette a mindenki által szabadon gyakorolható vallásszabadságot, ám az ország irányítását magához ragadó kommunista párt nem engedte ennek érvényesülését, sőt a Rákosi-korszakban nyíltan, majd a Kádár-érában inkább burkoltabb formában üldözte a hitüket megvallókat. A szabad vallásgyakorlás lehetősége a ténylegesen csak a rendszerváltást követően valósulhatott meg, amelynek az 1990-ben elfogadott *Lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról* szóló 4. törvénycikk adott jogi keretet.

83 Tomka Ferenc: A mai magyar hitélet és lelkipásztorkodás. In Magyar Katolikus Almanach. II. A Magyar Katolikus Egyház élete, 1945–1985. Szerkesztette: Turányi László. Szent István Társulat, Budapest, 1988. 600.

84 Fazekas Csaba: Rendszerváltás és egyházpolitika Magyarországon (1987–1990). In „A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtésért. Tudományos konferencia a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Köbel Szilvia. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Budapest, 2010. 80.

85 Majtényi Balázs: A vallásszabadság és a diszkrimináció tilalma. In „A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtésért. Tudományos konferencia a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Köbel Szilvia. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Budapest, 2010. 131–134.

ROSDY PÁL

A II. Vatikáni Zsinat Krónikása: Mario von Galli

Nem térhetek ki az elől, hogy utaljak nem mindennapi első személyes találkozásomra a II. Vatikáni Zsinattal. Akkoriban, 1961. február 6-tól – három éves jogerős ítélettel – 1963. április 1-jéig a népszerűen csak „Gyűjtőnek” nevezett kőbányai intézmény vendégszeretettel élveztem, sok 56-os rabtárs társaságában. A – nem tudom mi okból – Speciálnak nevezett börtönüzem fordító irodájába 1962. október 11-én átűztek a gépészmérnök „szerelőket”: „Gyere gyorsan, mert a bécsi rádió közvetíti a zsinat megnyitását.” A börtönparancsnok világvevő készülékét javították, így találtak a közvetítésre.

Azután 1963-ban jutott el hozzám – Bécsben élő bátyám jóvoltából – egy tartalmas, képes riportkönyv: „Das Konzil.” Mario von Galli könyve.¹ Már a képek is felvillanyoztak, hiszen olyan jeleneteket ragadtak meg, melyek kitűnően érzékeltették azt a légkört, amelyben a zsinat megkezdődött. Felejthetetlen maradt például az a képsor, amely a brazil vérmérsékletével még étkezés közben is párbeszédet folytató Helder Camarát kapta lencsevégre. P. Mario von Galli neve attól kezdve számomra és főleg a német nyelvterületen nagyon sok újságolvasó és rádióhallgató számára összeforrt a zsinattal. (Mint aztán P. Szabó Ferenc, a Vatikáni Rádió magyar adásának szerkesztője is.)

Persze a hazai sajtó semmit nem közvetített mindabból, amit Mario von Galli riportjaiból megtudhattam. A kommunista tájékoztatás némi elbizonytalanodás után talált csak meg a maga értelmezését: a zsinati megújulás tulajdonképpen nem más, mint az egyház felismerése a szocialista világ értékeiről. Mario von Galli természetesen másról tudósított. „Két évvel ezelőtt a világ bámulatos érdeklődéssel fordult a bejelentett zsinat felé. A sajtó igaz és hamis, lehetséges és lehetetlen várakozásokkal és jelentésekkel fozta ezt, míg bele nem fáradt” – írta riportkönyvében.

„Most azonban – amikor a zsinat elkezdődött – ismét fellángolt az érdeklődés. Ez azért bámulatos, mert a mai egyház nem hatalmi tényező, nem rendelkezik külső hatalmi eszközökkel. A pápai udvar külsőségei emlékeztethetnek ugyan régi időkre, amikor az egyház akár kereszteshadjáratokat indíthatott, de azok az idők már nem térnek vissza sohasem. A hit a mi elvilágiasodott korunkban nem keresett.

Sokan azt tartják, hogy az emberiség kisebbségének »hobbyja«. Az egyház megnyilatkozásai csak annyira tűnnek érdekesnek, mint egy befolyás és ország nélküli herceg esküvőjén elhangzó pohárköszöntők.”

„Ilyen korban nagy bátorság kell ahhoz, hogy egy pápa zsinatot hívjon össze. A legutóbbi két pápa játszott ezzel a gondolattal, de sem XI., sem XII. Piusz nem merte meg-

¹ Das Konzil. Chronik der ersten Sessio. Ein Bild- und Textbericht von Mario von Galli und Bernhard Moosbrugger. Verlag Olten, Wien.

teni. XXIII. Jánosnak volt bátorsága – államtitkára tanácsa ellenére, és vatikáni körök közvéleménye ellenére. Amikor már minden előkészület megtörtént, nyolc nappal a zsinat megkezdése előtt, amikor szinte már begyűjtötták a zsinati atyák repülőgépei motorjait, talán megriadt bátorságától, Assisibe repült, Szent Ferenc városába. – Röviddel előbb egy római plébánián arról beszélt, hogy a világnak jóságra van szüksége, és a jóság a béke legfontosabb eszköze.”

„Ez tehát ennek a zsinatnak első nagy újdonsága a korábbiakhoz képest. Míg azok általában hittételeket készültek elfogadni, vagy tévtanokat elítélni, ez a zsinat a jóság fényével békét akar ajándékozni a világnak. Az egyház által tanított igazságok nem változnak, legfeljebb a hangsúlyok.” Így sejtette meg az olvasó, mi az, hogy „lelkipásztori zsinat”.

„A zsinati atyák létszámát tekintve is egészen egyedülálló ez a zsinat az eddigiekhez képest. Az I. niceai egyetemes zsinaton valamivel több, mint 250 püspök vett részt, Efezusban kétszázán sem voltak, a IV. lateráni egyetemes zsinat 412 püspök és 800 apát volt a létszám. Az I. Vatikáni Zsinaton 1050 zsinati atya volt meghíva, 774-en jelentek meg. Most a 21. egyetemes zsinaton már 2850 a meghívottak létszáma, 2500-an jelentek meg.”

Ma már éppen ezért vált kérdésessé, lehet-e még a jövőben egyáltalán egyetemes zsinatot összehívni. Hiszen a világ népességének állandó növekedésével a püspökök száma is növekszik. Ma már megközelíti a hétezret. Hol lehet alkalmas tér befogadásukra? A püspöki szinodus is huszas kiscsoportokban vált képekké a párbeszédre.

„A nem-katolikus keresztény egyházak megfigyelői jelenléte ugyancsak újdonság – írja Mario von Galli – és már kezdettől jelzi a keresztény egységétörekvést katolikus részről.”²

* * *

Mario von Galli – a fentiekből is kiderül – nemcsak a II. Vatikáni Zsinat krónikáját, szellemét közvetítette, hanem az újságírás, publicisztika tekintélyét is tanította munkájával. Az egy töről fakadó nívós történetírói és komoly újságírói hivatás hasonlósága eddig is világos volt számomra. Mindkettő adatok összefüggéseiből képes megrajzolni múltbeli vagy jelenlegi helyzeteket. Egyik sem könnyű, egyik sem sikerül mindenkinek. Ismerem kutatót, aki hangyaszorgalommal gyűjtötte az adatokat, de soha sem állt össze belőlük teljes kép. Ugyancsak nem minden újságíró tudja a jelenben látott, hallott, olvasott ismeretekből összerakni a hiteles képet. Kiváló professzorom, Szabad György egyike volt azoknak, akik ezt, a történész és újságíró hivatásának rokon voltát jól látta. Azt is, hogy mindkettő fájdalmasan sebezhető pontja a külső vagy öncenzúra.

Mario von Galli példája azt mutatta be, hogy a magasan képzett teológus és az egyházi tájékoztatás hivatása mennyire összeegyeztethető és szükséges.

* * *

P. Mario von Galli 1904. október 10-én, dr. Johann Rudolf von Galli és Maria Anna Pasetti-Angeli von Friedenburg bárónő öt gyermeke közül harmadikként született Budapestről Bécsbe utazásuk közben.³ Hans nevű testvérével együtt a vorarlbergi Feldkirch

2 Részletek a „Das Konzil” első kötetéből, a „Konzil ohne Vorbild” fejezetből. 22–25. old.

3 Anna Elisabeth Meiers trieri kánonjogász professzor adatai.

jezsuita intézetében tanultak. Mario már akkor foglalkozott a Jézus Társaságába lépés gondolatával, de szülei ezt akkor ellenezték. Bregenzben érettségizett, majd filozófiát tanult Rómában.

1924. szeptember 15-én lépett be Tisisben Jézus Társasága noviciátusába. Itt ismerkedett meg Karl Rahnerrel, akivel mély barátságba került. Ezután a München melletti Pullachban tanult a jezsuita főiskolán, majd 1927–1930-ban három évig Karlsburgban egy internátusban volt nevelő, aztán Pullachban 1932-ig teológiát tanult. 1933-ban szentelték pappá.

Első papi éveiben Baden-Württemberg tartományban volt lelkipásztor. Beszédeiben a marxizmus, az ún. tudományos humanizmus, és főleg a nemzetiszocialista ideológia és a zsidóüldözés ellen szólt energikusan, félelem nélkül. Végül a nácik 1935-ben eltiltották beszédek tartásától, később kiutasították Svájcba. 1945-ben térhetett csak vissza Németországba, pontosabban Dél-Németországba, ahol folytatta kiemelkedő jelentőségű prédikációs tanítását.

A svájci jezsuita „Orientierung” folyóirat főszerkesztője volt 1954-től 1984-ig. A zsinati évek alatt az egyik legfontosabb német katolikus orgánummá nőtte ki magát. A II. Vatikáni Zsinat éveiben Rómából küldte jelentéseit a zsinati eseményekről, szinte az egész német nyelvű sajtónak. Ez volt élete, lelkipásztori és publicisztikai tevékenysége csúcspontja. Galli számára a zsinat a remény jele volt. Zsinati beszámolóiban azt akarta szolgálni, hogy ez a remény megtapasztalható. Amikor olvasóit arra bátorította, hogy ne riadjanak vissza az egyháziakat érintő kritikától sem, ezt nem azért tette, hogy destruáljon, hanem ellenkezőleg, meggyőzően hassanak a világra.

A korábban sokat emlegetett „zsinat szellemét” gyümölcsözővé kívánta tenni. Amikor prédikált, sajátos gesztusokat használt. Sok példával, történettel igyekezett könyveiben érthetővé tenni szavait, írásait olvasói, hallgatói számára. De meggyőző előadásmódja végső soron megélt hitéből eredt. Ez a megélt hit tette szabaddá – vallotta. A zsinat az ő számára nem valamiféle érdekes, szenzációs eseménysor volt, hanem a hitben való megújulás alkalmá. Korábbi háromrészes „Das Konzil” képes albumait bővített kiadásban is megjelentette.

1964-ben a stuttgarti német katolikus naggyűlés záróünnepén kétszázezer résztvevő előtt beszélt, a naggyűlés főszónokaként elemezte a zsinat törekvéseit. Ez is jelzi, milyen érdeklődés kísérte a zsinati megújulást.

Ma, Ferenc pápa névválasztása után különösen érdekes a jezsuita teológus-szerkesztő Assisi Szent Ferenc könyve.⁴ Zsinati élményeit szedte csokorba ebben és a megélt szeretetet hirdette minden teremtmény iránt. Ebből a szeretetből ered a szegénység erénye, mely az Istenben megtalált szabadságra vezet. Erre a szeretetre szóló meghívást újította meg a zsinat. Élete utolsó éveiben a Herder hetilapjának, a „Christ in der Gegenwart”-nak is szerkesztője volt.

P. Mario von Galli jezsuita, a II. Vatikáni Zsinat egyik krónikása 1987. szeptember 28-án Zürichben hunyt el. Giancarlo Collet svájci teológus, Walter Kasper tanítványa írta róla: „Éppen azért, mert teológus volt, Galli sok más kortársánál jobban át tudta élni és olykor átszenvedni a zsinat eseményeit. Elkötelezettsége mélyreható volt. Nem csupán az eseményekről, jelenségekről írt, hanem részvételéről, együttérzéséről.”⁵

4 „Gelebte Zukunft: Franz von Assisi”. Verlag C. J. Bucher.

5 Giancarlo Collet (*1945) svájci katolikus teológia professzor. Zürichben, Luzernben és Tübingenben tanult. 1983-ban Walter Kaspernél doktorált. 2010-ben a münsteri egyetemről ment nyugdíjba

MOLNÁR IMRE

JERZY POPIELUSZKO MÁRTÍRHALÁLÁNAK KEZELÉSE A LENGYEL RENDSZERVÁLTÁS ELŐTTI ÉS UTÁNI IDŐSZAKBAN

GYERMEKKORA

Jerzy Alfons Popieluszko 1947. szeptember 14-én született Kelet-Lengyelország egy kis falujában, Okopyban. Szülei egyszerű, földet művelő, paraszti kisbirtokon gazdálkodó emberek voltak, s öt gyermeknek adtak életet. Felnevelkedésében meghatározó volt édesanyja, Marianna asszony mély hite, s a családban meglévő lengyel patrióta hagyományok ápolása. Mint más lengyel családokban, a gyermekek itt is, már jóval az iskolába kerülés előtt tudomást szereztek azokról a lengyel nemzet számára fontos eseményekről, amelyeket az órákon (tiltott témaként) nem tanulhattak, azaz a Honi Hadseregről, az országot 1939-ben ért szovjet támadásról, a lengyel hazafiak ezreinek elhurcolásáról és kivégzéséről, vagy szovjet lágerekben szenvedők kegyetlen sorsáról. Ez volt számára a szülői ház útravalója.

Jerzy Popieluszko 1965-ben érettségizett, s ekkor kérte felvételét a varsói érsekség papi szemináriumába, ahol Stefan Wyszyński bíboros fennhatósága alá került. Wyszyński hatása nemcsak papi lelkiségének kialakulására, hanem emberi tartására vonatkozóan is életre szóló mély nyomot hagyott Popieluszko lelkében. Nemcsak a lengyel kereszténység felvételének millenniumára rendezett egyházi rendezvényeknek lehetett megélője, de átélhette a lengyel püspöki kar német püspökökhöz intézett levelének földrengésszerű hatását is. A „Megbocsátunk és bocsánatot kérünk!” kezdetű pásztorlevél hatalmas felháborodást váltott ki a lengyel pártvezetés körében, amely a lengyel püspöki kart a német revizionistákkal való paktálással és kollaborációval vádolta meg. Popieluszko, mindkét eseményre gyakran hivatkozott későbbi beszédeiben, ugyanúgy mint mestere, Wyszyński bíboros szavaira, tanítására is.

Tanulmányai közben, 1966. október 24-én katonai behívót kapott, de a katonaságnál az őt ért megpróbáltatások ellenére sem tudták eltántorítani hivatásától. Nem lett belőle az állami vezetés iránt lojális és engedelmes, úgynevezett „hazafias” pap sem, pedig a két éves katonai szolgálatnak a teológusok ilyen irányba való befolyásolása volt a legfőbb célja. Jerzy nemcsak ellen tudott állni a reá nehezedő ilyen értelmű nyomásnak, de nyíltan szóvá tette a saját és bajtársai ellen elkövetett jogtalanságokat, s bátran kiállt védelmükben illetve a hitbeli és vallási tanításból fakadó értékek védelmében.

A fekete báránként kezelt teológushallgató egészségén azonban – bár ő erről nem beszélt – mély nyomot hagytak az egymást követő dresszúrák. 1970-ben, rosszul lett, kórházba került, ahol sürgős műtétet kellett rajta végrehajtani. A bekövetkezett komplikációk miatt állapota válságosra fordult. Hátralévő stúdiumának majdnem egész ideje alatt e betegség fogságában vergődött. Folyamatos kezelésre szorult.

AZ EGYHÁZ SZOLGÁLATÁBAN

Jerzy Popiełuszko végzős teológust 1972. május 28-án a varsói Szent János katedrálisban szentelte pappá Stefan Wyszyński bíboros. 1972 júniusában kápláni kinevezést kapva a varsói agglomerációban szolgált. Itt, egy templom alapkövetéti ünnepségén személyesen hallhatta Stefan Wyszyński bíboros kormányának szóló bírálatát, amikor a jobb életkörülményeket követelve utcára vonuló radomi, ursusi munkások tüntetését a rendőrség brutálisan szétverte. A letartóztatott tüntetőknek gumibotos rendőrök sorfala között áthaladva kellett tünniük a reájuk záporozó ütéseket. Wyszyński az Egyház szociális tanításából kiindulva kifejtette: „a dolgozó munkásnak joga van olyan fizetésre, amelylyel családját az embert körülvevő környezetnek megfelelően, méltó körülmények között tudja eltartani”. Bírálta a hivatalos szakszervezeti struktúrát is: „A szakszervezetek kötelessége az lenne, hogy a munkaadót figyelmeztessék a dolgozók életkörülményeinek javítására vonatkozó kötelezettségeikre! Nem azért vannak, hogy a politikával, hanem, a gazdasággal törődjenek, s harcoljanak az ember igazságos és tisztességes létéért és a munkájának méltó jutalmáért”. De a rendszer erőszakszervezetének brutális ténykedését sem hagyta szó nélkül: „Minden fegyvert viselő vagy az emberek felett hatalmat gyakorló személy, különösen a rendőrség és más alakulatok, amelyeknek az lenne a feladata, hogy hazánkban a rendet és a békét őrizzék. /.../ akkor nem kellene szegyenkezniük, ahogy ma sajnos szegyenkezniük kell azon különböző botrányos intézkedések, erőszak és sanyargatás miatt, amelyen társadalmunknak keresztül kell mennie”.¹

Popiełuszko atya egész papi tevékenysége e szellemi üzenet továbbvitelére összpontosult. Az rendszer által tabuizált és elrejtett igazság kimondására, amelyet a hazugság világában szinte már senki sem tartott természetes dolognak. A társadalom nagy többsége ugyanis saját látszatbiztonsága megőrzéséért cserébe lemondott az igazságról, a hatalom viszont épp az igazságban rejlő valóság kimondását fogta fel saját létalapjának bírálataként.

1978-ban, eddigi mestere mellé egy újabb példaképet kapott Karol Wojtyła személyében, akinek II. János Pálként végzett szolgálata, éppúgy mint egész személyisége és karizmája is szinte lenyűgözte a fiatal Jerzy atyát. Beszédein a későbbiekben egyértelműen érezhető volt a lengyel pápa tanításának lelki vonalvezetése.

1978-ban az orvostanhallgatók és kórházi alkalmazottak lelkészévé nevezték ki, majd a fiatalok lelkipásztoraként tevékenykedett. Ezzel egy új fejezet kezdődött életében, hiszen kilépett az eddigi megszokott plébániai keretekből, s óriási tapasztalatokra tett szert a szervezés, a lelki vezetés, a fiatalok és az egyetemisták világában. Közel került e réteg problémáihoz, s megtapasztalhatta az őket érő társadalmi ellentétekből fakadó feszültség következményeit is.

Az akkor megismert orvosok közül sokan bocsátották rendelkezésre konspirációs tállalkozók, rendezvények részére viszonylag tágas lakásaikat. A kórházak adott esetben az illegális irodalom, de a körözött ellenzékiek rejték helyéül is szolgáltak. Mindez az akkori orvosi és ápolói társadalom áldozatkészségének s a lengyel társadalom problémáihoz viszonyuló felelős hozzáállásának volt köszönhető elsősorban. Nem véletlen az sem, hogy a későbbiek során, a Szolidaritás Szabad Szakszervezet alapító tagjai között oly sok orvost és kórházi munkatársat találunk, akik azonnal késznek mutatkoztak arra, hogy betegek mellett a lengyel társadalom kóros tüneteit is gyógyítsák. Később, a hadiállapot bevezeté-

¹ *Popiełuszko, Jerzy: Ofiara spelniona, wydawnictwo Siostr Loretanek, Warszawa, 164.*

se után ugyanilyen készséggel vettek részt az elhurcoltak családjainak, hozzátartozóinak segítségével, a különböző tiltakozó akciók, de mindenekelőtt, a nyugatról érkező gyógyszer és egyéb segély-szállítmányok szakszerű kezelésében és elosztásában.

De közelről megismerkedhetett az átlagember előtt rejtve lévő olyan társadalmi problémákkal is, mint amilyen akkoriban a szegénység, a titokban végrehajtott abortuszok, az emberi méltóság megtiprása volt. Jerzy atya ösztönösen érezte, a választ ezekre a kérdésekre etikai alapon kell keresni, a család és az életvédelem eszközeivel: „Az Egyház feladata nemcsak abból áll, hogy elméletben hirdesse az élet szentségének mivoltát és a meg nem születésre ítélt magzatok jogát az élethez, hanem abból, is hogy gyakorlati módon adjon érvényt e jog érvényre juttatásának”²– mondta az egyik, ezekben az időkben vele készült interjúbán. Ekkor kezdte meg egy morális és etikai kérdésekkel foglalkozó szakkönyvtár létrehozását, vitaestek, előadások szervezését a fiatalok számára a varsói belvárosban lévő Szent Anna templomban. A varsói Szt. Anna plébánia ekkor már komoly lelki, ifjúsági központként működött. Az itt szolgálatot teljesítő papoknak nemcsak lelki értelemben kellett megfelelniük az elvárásoknak, hanem napi szinten kellett tájékozottnak lenniük az aktuális társadalmi és politikai kérdésekben is. Popiełuszko atya lelkipásztori tevékenységének kettős forrásvidéke: az igazságosság és a szeretet evangéliuma volt, melyet a mindennapok elemzéséből fakadó tanulságokkal vetett össze, így keresve megoldást az előtte feltáruló egyéni és társadalmi problémák sokaságára.

1980-ban áthelyezték őt a Varsó zoliborzi kerület Szent Kosztka Szaniszlóról elnevezett plébániájára a legendás Teofil Bogucki plébános atya mellé (aki a második világháború időszakában működő Honi Hadsereg papja volt).

KAPCSOLATA A SZOLIDARITÁS FÜGGETLEN SZAKSZERVEZETTEL

A lengyel tenger melléki munkások sztrájkjai 1980 nyarán erősödtek fel országos jellegűvé. A gdanskiakkal szolidaritást vállalva országsszerte mintegy hétszáz üzem kb. 700 ezer dolgozója lépett sztrájkba. A munkások sztrájkokkal nyomatékossított követeléseit nem pusztán a béremelés, illetve saját gazdasági, szociális helyzetük javítására szorítottak, hanem erkölcsi, politikai és társadalmi változások megindulását is szorgalmazták. A sztrájkok helyszínein saját transzparenseik, illetve a közismert Szolidaritás felirat mellett szinte minden esetben felállították vagy kifüggesztették a kereszt szimbólumát is. A sztrájkolók többek között a keresztény szimbólumok (kereszt, Madonna kép) tudatos használatával és viselésével kívánták megkülönböztetni magukat a hatalmat és annak hivatalos ateista ideológiáját képviselő ellenfeikkel szemben.

A munkások legfőbb célkitűzése az emberi méltóság helyreállításáért folytatott küzdelem volt, melyet a lengyel katolikus egyház, illetve papjainak és szerzeteseinek többsége kezdettől fogva szimpátiával fogadott és támogatott. A Szolidaritás Szabad Szakszervezet, illetve az ennek nyomán kialakuló egyéb független társadalmi szervezetek helyi, regionális és országos szervezeteinek megalakulása és későbbi tevékenysége így biztos hátteret és alapot kapott. 1980. augusztus végén szolidaritási sztrájkot hirdetve leállt a több mint tízezer munkást foglalkoztató varsói kohó is. A munkások, Wyszyński

² *Bartoszewski, Gabriel OFMCap: Zapiski. Listy i wywiady ks. Jerzego Popiełuszki 1967–1984, Oficyna Wydawnicza-Poligraficzna „Adam”, Warszawa, 2009, 101.*

bíborostól papot kértek maguk közé, s a választás Bogucki plébánoson keresztül az aznap épp szabad Popiełuszko atyára esett, aki örömmel vállalta a felkérést.

A diákok, egyetemisták, egészségügyiek, értelmiségiek csoportjai után így egy teljesen más világ, a munka világa tárult fel előtte. A II világháború utáni lengyel sztrájk-megmozdulások történelmét tekintve, soha nem fordult elő, hogy a munkások szociális és politikai céljaik eléréséhez az egyház támogatását kérték volna. Mindez ráadásul egy kommunista államban történt, amelynek vezetése a munkásosztályt saját legfőbb támogató bázisaként tartotta számon. Papot a gyár területén még elvétve sem láthatott senki, nem csoda, ha Jerzy atya érkezését tapsal és lelkesedéssel fogadták az ott dolgozók. Ez a lelkes fogadtatás Popiełuszko atyát is váratlanul érte – „azt hittem valami fontos ember jön mögöttem, neki tapsolnak” – írta egy későbbi feljegyzésében –, de magában azonnal értelmezni tudta a helyzetet: „A taps nem nekem, hanem az egyháznak szól, amely harminc éve várt arra, hogy bebocsátást kapjon a munka világába.”³

Popiełuszko atya prédikációjában a sztrájkoló munkások védelmében elmondta, sztrájkjuk akkor is jogos volna, ha saját ügyük védelmében tették volna le a szerszámot. Szándékaik nemes jellegét azonban még inkább kiemeli, hogy a kohómunkások nem csupán saját érdekükben, hanem társaikkal szolidaritást vállalva, mások érdekeit is szem előtt tartva léptek sztrájkba. A munkások nagy lelkesedéssel és emelt lélekkel hallgatták szavait, hisz eddig félelemmel és szorongással gondoltak arra, mi lehet tettük következménye. Popiełuszko atya nemcsak lelkiileg erősítette meg őket, de önbizalmukat, öntudatukat is felemelte. Tudatosította bennük a tényt, hogy mindannyian tiszteletet és törődést érdemelnek, függetlenül attól, hogy magukat hívőknek vagy nem hívőknek tartják-e.

Ott maradt a munkások között. Őszintén érdeklődött gondjaik, problémáik felől, és meghallgatva őket a maga egyszerű szavaival válaszolt kérdéseikre. Ekkor készült feljegyzéseiben így vallott erről: „Ugyanazt az aggodalmat éltem át, mint amit a kohászok is megélték. Gyóntattam őket és láttam, hogy a kibírhatóság határáig kimerültek. Ott az aszfalton térdelve jöttem rá arra, hogy csak az Istenhez kapcsolódva, és egységben az Egyházzal lehetnek erősek és kitartóak s ekkor született meg bennem a felismerés, hogy nekem ott kell maradnom közöttük.”⁴ A munkások tehát az első időben támogatást és védelmet reméltek tőle a sztrájk nehéz perceikben, de a velük való együttműködés során kölcsönösen ráébredtek arra, hogy itt sokkal nagyobb dologról van szó ennél. Arról, hogy együtt keressék annak lehetőségét, miként lehet a mindennapi munkát és annak nehézségeit összekapcsolni a keresztény tanítással és küzdelmüket e tanítás útmutatása alapján újra értékessé tenni. A munkások nemcsak tiszteletbeli kohásszá, hanem a varsói kohó állandó lelkészévé is megválasztották, s rajtuk keresztül kapcsolatba került a szolidaritás gdanski központjával és vezető személyiségeivel. Munkásaival együtt részt vett az 1970-es lengyel tengeremelléki munkásmegmozdulások tömegmészárlásainak helyszínén emelt Szolidaritás-emlékművek avatásain. Itt találkozott és beszélt a katonaság sorsítói által legyilkolt munkások hozzátartozóival is. Visszatérve Varsóba, barátai körében így beszélt erről az élményéről: „Mindaz, amit ott átéltem, meghaladta minden eddigi fogalmamat, elképzelésemet, s nagyobb hatást gyakorolt rám, mint a Pápa látogatása.”⁵

A Szent Anna templom alagsorában megkezdett, s jól bevált képzési gyakorlatot, most a munkások között folytatta. Valóságos munkásakadémiát hozott létre, melynek

3 *Bartoszewski, G.*: i. m. 103.

4 *Bartoszewski, G.*: i. m. 103.

5 *Bartoszewski, G.*: i. m. 51.

keretében, tervei szerint az egyház szociális tanítását és a munka világával kapcsolatos üzenetét szerette volna megismertetni a főleg munkásokból álló hallgatósággal. Tevékenysége fokozatosan kiszélesedett. Már nemcsak a munkások, hanem a mazóviai Szolidaritás tagjai számára is tartott istentiszteleteket, összejöveteleket, s végleg elkötelezte magát a Szolidaritás eszméjének szolgálata mellett. Talán ekkor jegyezte fel naplójába: „A régi megrögződésekkel élő emberek nem fogják megújítani Hazánkat. Ha egyszer Lengyelországban új bor készül, akkor arra is gondolni kell, hogy azt új szívekbe töltsük bele. Új gondolatokra, egészséges társadalmi akaratra van szükség, nem pedig a régi formákra, amelyek már nem egyszer elrepedtek és szétszakadoztak.”⁶ Wyszyński primás felkérésére ezekben az időkben, mintegy harminc pap lett a Szolidaritás lelkésze. Közéjük tartozott Popiełuszko atya is.

A HADIÁLLAPOT ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI JERZY ATYA ÉLETÉBEN

Az 1981-es év drámai eseményekben bővelkedő időszak volt Lengyelország számára. Rómában merényletet követtek el II. János Pál pápa ellen (május 13.) Elhunyt Stefan Wyszyński bíboros (május 28), majd az év végén katonai puccsal megtörtént a hadiállapot bevezetése (december 13). Mindennek előzményeihez hozzátartozik, hogy a menetközben 10 milliós létszámúra dagadt szakszervezet már szinte minden munkahelyen jelen volt. Tevékenysége a (kommunista párt és az állami szakszervezet) mellett kettős hatalmi helyzetet eredményezett, melynek következtében a munkahelyi párt- és szakszervezetek egyre inkább a háttérbe szorultak. Ez egyrészt megrettentette a kommunista kormányt, s az azt körülvevő nómenklatúra kiváltságos tagjait, másrészt megnövelte a hazájuk politikai függetlenségéért és szabadságáért sikraszálló tömegek bátorságát.

A kormány mindent megtett, hogy névlegessé, súlytalanná tegye a szabad szakszervezetek munkahelyi jelenlétét és befolyását. A kettős hatalom helyzetének tarthatatlanságát azzal próbálta bizonyítani, hogy kivonta az árút (különösen az élelmiszercikkeket) az üzletekből, s a munkahelyeken kialakult „káosz” eredményét az üres pultokkal kívánta demonstrálni. Ekkor került bevezetésre a jegyrendszer első változata is, ami azonban csak a nómenklatúra kiváltságos tagjainak kedvezett, akik bármihez, bármikor hozzájuthattak. Az emberek elégedetlensége napról napra fokozódott, s mindkét fél a másikat vádolta a helyzet tarthatatlansága miatt. Országszerte újabb sztrájkok robbantak ki.⁷

A Szolidaritás Szakszervezet Gdańskba összehívta az országos koordinációs bizottság ülését egy országos sztrájk kihirdetésének megtárgyalására. A döntésnek a december 14-i szavazáson kellett volna megszületnie. December 13-án éjszaka azonban Jaruzelski tábornok, az általa vezetett, tábornoki kar, a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa (WRON) nevében, szabályos katonai puccsként az országban bevezette a hadiállapotot.

A Szolidaritás Szabad Szakszervezetet betiltották, vezetőit internálták, az ellenállási pontokat könyörtelenül felszámolták. Az első éjszaka mintegy háromezer embert tartóztattak le és szállítottak internálótáborba. Köztük voltak a szakszervezeti vezetők, de sok társadalmi és katolikus szervezet (például a Katolikus Értelmiségi Szövetség) tagjainak többsége is. A tömeges letartóztatások ötezer főnél abbamaradtak, de egyénileg

⁶ *Popiełuszko, J.*: Ofiara spełniona i. m., 131.

⁷ *Szóstkó, Jerzy*: Nasz duszparterz i my, IPN Białystok, 2010, 20–25.

tovább folytatódtak. „A kormány háborúba lépett a saját nemzetével”⁸ – kommentálta Popieluszko atya a történeteket, Őt is keresték, de időben el tudott rejtőzni. Közben jöttek a hírek: a Katowicében utolsóként ellenálló Wujek bánya brutális pacifikálása során a hírhedt ZOMO egységei kilenc bányászt megöltek.⁹

Popieluszko atyát különösen megrázta a Szolidaritás Szakszervezet könyörtelen és erőszakos eszközökkel történő felszámolása, hisz e szervezet létrejöttéhez személyes élményekkel, indokokkal is kötődött, jövőjéhez pedig oly sok reményt fűzött. Ezért is jegyezte fel naplójába, hogy „a hadiállapot bevezetése a társadalomra mért olyan csapás volt, amely elsősorban annak reményét semmisítette meg, hogy megegyezés útján lehet megoldani a hazánkban meglévő problémákat. /.../ A Szolidaritás az igazságosságért, a szabadságért, az emberi nem és a munka méltóságáért emelte fel a szavát. Ott ahol ezek az értékek hiányoznak, helyüket a gyűlölet, a hazugság és az erőszak veszi át. Ezért is éljük át oly fájdalmasan azt igazságtalanságot, hogy a hatalmon lévők nem a szeretetre és a szolgálatra, hanem az erőszakra és az egyéni szabadság megvonására akarják felépíteni uralmukat.”¹⁰ A hadiállapot bevezetését követő erőszakos fellépéseknek pedig több mint száz áldozata volt. Kilencven körüli volt a nyomtalanul eltűnt személyek száma.

Popieluszko atya „helykeresése” rövid ideig tartott, mert a hit és az evangélium fényével könnyen rátalált saját útjára. Az egyik általa adott ekkori interjújában elmondta: „Megéreztem, hogy ekkor, 13-a után még inkább szükségük van rám az embereknek. Azokban a nehéz pillanatokban, melyeket a börtöncellákban töltöttem, szükségük volt az imámra, a bíróságok elé állítva pedig szükségük volt a jelenlétemre. /.../ Mert a pap munkája, bizonyos értelemben Krisztus tevékenységének a folytatását jelenti. A pap a nép közül való és a nép szolgálatára szentelte oda magát. A pap kötelessége tehát az, hogy mindig a népe között maradjon – s jóban, rosszban kitartson mellette.”¹¹

Bekapcsolódott a Glemp primás egyik első intézkedéseként létrejött, Internáltakat és Bebörtönzötteket Segítő Primási Bizottság tevékenységébe, melynek rövidesen egyik főszervezőjévé vált. A zoliborzi plébánia termei, (köztük gyakran az ő szobája is) a letartóztatottak családjainak idehaza gyűjtött, illetve a nyugatról érkező segélyszállítmányok valóságos raktárává változtak. A beérkezett segélyből nemcsak a bebörtönzöttek hozzátartozói, de iskolák, kórházak, illetve a környék szegényei is egyre szélesebb körben részesültek.

Az 1981-es hadiállapot bevezetése, és a Szolidaritás szabad szakszervezet legaktívabb tagjainak internálása és bebörtönzése után, a kommunista hatalom úgy vélte, legveszélyesebb politikai ellenfele a katolikus egyház, s ennek megtörésére kell törekednie.

Egy 1982. január 8-án keletkezett belső tájékoztató szerint: „A Szolidaritás szervezeti hálózatának felszámolása után, az ellenzék és a politikai reakciók egy jelentős része, megfosztva eddigi cselekvési lehetőségeitől a katolikus hierarchia és a papság körében keresett és talált meghallgatásra.”¹²

Bár az egyház legfelsőbb vezetése óvakodott attól, hogy átvegye a Szolidaritás korábbi politika szerepét, s inkább a két fél közötti társadalmi párbeszéd közvetítőjévé kívánt válni, az egyház papjai nem kis lelki bátorságról téve tanúságot kiléptek a templom fa-

8 *Kindziuk, Milena*: Świadek prawdy, Życie i śmierć Ksiądz Jerzego Popieluszki, Wydawnictwo Święty Paweł, Warszawa, 2004, 74.

9 *Kacprzak, Irena*: A Wujek bánya negyedszázada vár az ítéletre, In: Rzeczpospolita, 2007. május 31, 3.

10 *Popieluszko, J.*: Ofiara spełniona i. m., 118.

11 *Bartoszewski, G.*: i. m. 114.

12 *Litka, Piotr*: Ksiądz Jerzy Popieluszko. Dni, które wstrząsnęły Polską, Kraków, 2009, 169.

lai közül, s a társadalmi élet szervezésének legfőbb katalizátoraivá, erkölcsi támogatóivá váltak. Nem politikai megoldást, mint inkább lelki vigaszt, világnézeti alternatívát kívántak nyújtani az embereknek. Az egyház nemcsak a társadalom vallási nevelésével törődött, hanem bátran részt vállalt a lengyel nemzet kulturális és történelmi értékeinek, hagyományainak ápolásából is. II. János Pál második, az 1983-as lengyelországi pápai zarándoklata – amelyet rendkívüli erővel hatott át egy újabb pápai jelmondat: „Ne féljetekek”, illetve ennek evangéliumi párjaként a szentpáli mondás: „Az igazság szabaddá tesz titeket”¹³ – rendkívüli módon megerősítette ezt a vállalást. Popiełuszko atya, s számtalan paptársa mindezt a templomok szószékéről úgy adta tovább, hogy „az igazságot nem lehet börtönbe zárni és elpusztítani, mert az igazság maga az Isten”.¹⁴ Nem véletlen, hogy II. János Pál 1983-as lengyelországi zarándokútjának előkészítése során maga a belügyminiszter-helyettes Konrad Straszewski tábornok közölte Bronislaw Dąbrowski érsekkel, a püspökkari titkárság vezetőjével, hogy Jerzy Popiełuszko nem juthat a Pápa közelébe.

A pápalátogatás hatalmas belső, lelki energiákat szabadított fel a lengyel társadalomban. Látva és hallgatva a Szentatya bátor megnyilatkozásait a lengyelek tömege immár az egyházon belül látta újra feléledni a hadiállapot bevezetése által letört reményeket. Jerzy atya röviden ezt jegyezte fel naplójába a második pápalátogatás után: „Ez egy csodálatos nemzeti- vallási-patrióta népszavazás volt. Engem is megerősített munkámban és az általam követett irány helyességében.”¹⁵

Az egyház ezt követően egyre bátrabban vállalta magára az erőszakkal korlátozott társadalmi nyilvánosság pótlásának feladatát. Az állami erőszak apparátus, azonban jól kiépített gépezetként végezte a dolgát. A beépített ügynökök és besúgók létszáma megduplázódott. A letartóztatások, elhurcolások és internálások sorozatát a Pápa látogatásának befejezése után a bírósági kirakatperek egész sorozata követte. A lengyel kommunista párt 1983. október- novemberi ülésének Központi Bizottsági (KB) határozata pedig már arra figyelmeztetett, hogy „Az egyházzal szembeni fellépésnek az eddigieknél is keményebb megfigyelésre s ellenőrzésre, illetve a katolicizmus magánszférába való „kiszorítására” kell épülnie”.¹⁶

Jerzy atya az illegálisba vonuló ellenzéki vezetőkkel és jeles jogi szakértő értelmiségiekkel összefogva jogi tanácsadást szervezett, s olyan kiadványt állított össze amelyben „viselkedési kódexet” adtak a rendőrség által letartóztatott, éjszaka folyamán a lakásukról elhurcolt, vagy fényes nappal az utcán elkapott személyeknek és családoknak a kezébe. A bíróság elé állított szakszervezeti vezetők vagy az egyszerű munkásemberek ellen indított politikai perekon megszervezte neves személyiségek (írók, tudósok) személyes jelenlétét. Ő maga is ott ült a vádlottak háta mögött, hogy ha kell, egy két oda-súgott bátorító szóval vagy ha másként nem, hát tekintetével biztassa az ártatlanul elítélt személyeket, akiknek családjával személyes kapcsolatba lépett, s megszervezte segélyezésüket. Minderről így írt feljegyzéseiben: „*Velük maradtam a győzelem idején, amiért nagyon hálásak voltak, s velük maradtam ama decemberi sötét éjszaka után is. Amikor megkezdődtek a bírósági perek, szüleikkel együtt ott ültem az első sorban, s ők látták, hogy családjukat gondoskodás veszi körül.*”¹⁷

13 János evangéliuma 8, 31-37. János evangéliuma 8, 31-37.

14 Popiełuszko, J.: Ofiara spełniona i. m., 89.

15 Bartoszewski, G.: i. m. 127.

16 Litka, P.: i. m. 169.

17 Bartoszewski, G.: i. m. 114.

Jerzy atya egyre jobban elkötelezte magát a megalázottak, üldözöttek és meghurcoltak szolgálata mellett, akiknek lelki és fizikai szenvedésein legjobb tudása szerint igyekezett enyhíteni. Ott volt az „ismeretlen tettesek” által meggyilkolt ellenállók sírjánál, vigasztalta hozzátartozóikat, s előfordult, hogy plébániáján rejtegette a rendőrség elől menekülő személyeket, illetve megszervezte családjaik anyagi és erkölcsi támogatását.

SZENTMISÉI A HAZÁÉRT

A Varsó Żoliborz nevű negyedének Kosztka Szent Szaniszló tiszteletére felszentelt templomában, Bogucki plébános kezdeményezésére, havonta egyszer szentmisét mondtak a hazáért. 1982 január 17-én, Popieluszko atya bejelentette, hogy a továbbiakban ezeket a szentmiséket már nemcsak a hazáért ajánlják fel, de a felajánlási szándékba – a bebörtönzött munkások és Szolidaritási aktivisták kérésére – belekerül minden, hazájáért szenvedő lengyel is. Ettől kezdve a hazáért, s az érte szenvedőkért bemutatott szentmisékre, már nemcsak a żoliborzi kerületből, hanem Varsó más részéről is egyre nagyobb számban érkeztek az emberek. A munkásdelegációk küldöttei, Szolidaritás zászlóikkal az előtérben kaptak helyet, s a mise a munkáspasztoráció legkiemeltebb részévé vált. Jerzy atya kérésére a liturgiába művészek, értelmiségiek kapcsolódtak be, különleges hangsúlyt helyezve a lengyel nemzeti értékek felmutatására és vállalására. Jerzy atya szentmiséiken elmondott prédikációinak fő témái az egész nemzetet sújtó problémákból fakadtak, úgy mint az internáltak tömegeinek sorsa, a szétszakított családok szenvedése, a betiltott Szolidaritás, az igazságosság, a szabadság, a hazaszeretet összefüggései stb. Szóvá tette az alapvető emberi jogok lábbal tiprását, az emberi élet méltóságának semmibe vételét, a lelkiismereti szabadság korlátozását, az erőszakos ateizációt, s elítélte az ifjúság programszerűen folytatott züllesztésének politikáját is. Beszédei az igazság szabad gondolatokkal és szavakkal való kimondásának lehetőségét jelentették az egybegyűltek számára. A rendszer erőszakos fenntartása miatt tabunak számító igazságok kimondása azonban főbenjáró bűnnek számított, amit a hazugságra épülő rendszer urai minden áron fel akartak számolni. Tudták, ha a Popieluszko által hirdetett igazság átítatja a társadalmi gondolkodást, az egyértelműen az Ő uralmuk végét jelenti.

Prédikációit ezért lehallgatták, jegyzetelték, hosszan elemezték, valójában mégsem tudtak belekötni, de értelmezni sem azok mondanivalóját, hisz szavainak mélyebb értelmét gondosan összeválogatott idézetekre építette. Az olyan mondatok mögött, mint „hogy egyeztetheted össze lelkiismeretteddel azt, hogy egyik zsebedben az Istenbe vetett hit jeléül rózsafüzér van, a másikban pedig a párt tagkönyved, amely azt fejezi ki, hogy az ateista, materialista, Isten létét tagadó világnézethez tartozol”¹⁸ politikai összeesküvésre utaló uszítást vizionáltak. Pedig ő csak az igazságról beszélt, és soha nem félt a hazugsággal szembeni igazság kimondásától.

Olyan igazságokat is kimondott, hogy a kommunista hatalomgyakorlás módszere és szelleme nem egyeztethető össze az evangélium szellemével. A hatalom szemében talán épp ez volt a legnagyobb „bűne”. Csöndös, érzelemtől mentes, majdnem monoton hangja egy megmagyarázhatatlan melegséggel volt átítatva, amely szinte magához láncolta az emberek figyelmét. Nem mondott bombasztikus igazságokat és revelációnak ható ál-

¹⁸ *Popieluszko, Jerzy: Rózsafüzérelmélekdedések. Kuria Metropolitalna, Kraków, Nr. 2397/2004 z dnia 20 sierpnia.*

lításokat sem. De mondanivalójába nem félt beleszólni a legnehezebb témákat sem, s úgy tudott beszélni a szabadságról, a belső függetlenségről vagy a megbocsátásról, hogy azt a legegyszerűbb ember is megérthette és megszívelhette.

A kommunista hatalom, s annak egyik legvérengzőbb szerve a belügyi rendőrség azonban nem ilyen szemmel nézte az eseményeket. Popiełuszko szemináriumba megnyitott belügyi aktájába, 1982 áprilisától került bejegyzésre: „aktív megfigyelése megindítva.”¹⁹ Az aktív megfigyelés: állandó megfigyelést, lehallgatást jelentett, ügynöki felderítéssel, lejáratással, elretentéssel kibővíve. A belügyi titkosszolgálat számára a „Popiełuszko ügy” a növekvő tömegráhatás veszélyét és az antikommunista ellenállás egy újabb formájának megjelenését hordozta magában. Ezért egyre idegesebben keresték a módját annak, hogy akadályozhatnák e folyamat kiterjedését.

Az Egyháziügyi Hivatal vezetője, Adam Łopatka, már 1982 augusztusában, egy fenyegető hangnemben íródott levélben figyelmeztette Bronisław Dąbrowski érseket, a lengyel püspökkari titkárság vezetőjét, hogy a hazáért mondott Szentmisék „politikai jellege”, alkalmas a „lázadásra és a demonstrációra való felbujtásra.” Felróta, hogy Popiełuszkónak nincs engedélye az „5000 főt meghaladó tömegrendezvényre, amely a környező utcákat is eltorlaszolja /.../ a főváros rendjét és biztonságát veszélyeztette.”²⁰ Ráadásul olyan civil személyeket enged a mikrofon közelébe, akiket a rendőrség köröz, s akik „a hadiállapot áldozatiért” mondtak imát. Felróta a Jerzy atya általa mondott hasonló jellegű istentiszteletek „elfogadhatatlan hangnemét” is. Levelét a miniszter azzal a kijelentéssel zárta, hogy „az Egyházat teszik felelőssé a lehetséges következményekért, azaz a nyilvános rend és biztonság felforgatásáért.”²¹

Lejáratása, rossz hírbe keverése teljes gőzzel folyt. Az egyházi körökben igyekeztek elhárítani vele szemben a bizalmatlanságot. Azt terjesztették, hogy Popiełuszko az egyházat paravánként használja saját politikai rendezvényeihez, nagyratörő, karrierista, beképzelt, veszélyezteti az állam-egyház párbeszédet, mert „politizál”. A hivatalos pártsajtó egyik fizetett tollnoka, Jerzy Urban azt írta, hogy a hazáért mondott misék valójában a szocializmus elleni „gyűlölet szeánszai”.²² Mivel egyre több helyre hívták őt istentiszteletet tartani, előbb Varsóban majd Varsón kívül is, a hatóság azzal vádolta Popiełuszkót, hogy titkos államellenes szervezetet alapított, melynek sejtjeit ő maga hozza létre egy-egy vidéki meghívásnak eleget téve.

Vidéki útjai előtt rendszeresen megfenyegették telefonon, hogy ha elmerészel indulni „meghal”. A köré épült hálózat és a lehallgatások miatt pontosan ismerték terveit. Mégsem mondta le egyetlen meghívását sem, mert őt már nem a félelem, hanem egy ettől sokkal nagyobb erő éltetette és mozgatta...a reábizottak iránt érzett szeretet és felelőség nevében megtanulta legyőzni a félelmet.

19 *Żaryn, Jan*: Aparat represji wobec Księdza Jerzego Popiełuszki 1982–1984 Tom I, IPN, Warszawa, 2009, 307–310.

20 *Żaryn J.*: i. m. 307–310.

21 *Żaryn J.*: i. m. 307–310.

22 *Kindziuk, Milena*: Ksiądz Jerzy zwyciężył dobrem, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa, 2009, 111.

ÉLETÁLDOZATÁNAK BETELJESÉDESE

A hatalom egyre ingerültebben és egyre nagyobb gyűlölettel figyelte az egyház és Popieluszko atya kiterjedt tevékenységének gyümölcsit, s egyre nagyobb vehemenciával készült az ellencsapásra. Az akció irányítását a belügyminisztérium, egyházi ügyekkel foglalkozó, hírhedt IV. számú főosztályának emberi végezték, akik nem riadtak vissza a legördögibb módszerek alkalmazásától sem.

A csoport felügyelete a belügyminiszter mellett a szovjet KGB hatáskörébe tartozott. A „D” csoport titkos ügynökei rendszeres moszkvai kiképzésen és eligazításon vettek részt. Mi több, a „D” csoport vezetője 1975-ben Moszkvában olyan szerződést kötött a KGB -vel, amely tartalma a lengyel katolikus egyház elleni harcban való együttműködés mellett a Vatikán közös operatív „átdolgozásának” módszereit is magában foglalta. A csoport ügynökei, így többek között a Popieluszko atya elrablásának akcióját vezető Grzegorz Piotrowski százados rendszeres kapcsolatban állt a KGB-vel.²³

Előbb csak sejtették, hogy figyelik, majd teljes nyíltsággal követték bárhová is ment, miközben nyíltan fényképtették, filmezték. Ha le akarta rázni őket, gyakran a lengyel konspiratív hagyományokhoz kellett folyamodnia: menet közben autót váltani, állszakállat, bajszt ragasztani, hátsó kijáratokon távozni stb. Telefonbeszélgetéseit lehallgatták. Ismeretlenek hívták fel és rendszeresen megfenyegették telefonon keresztül is. A fenyegetésekre néhány alkalommal a Hazáért mondott Szentmisén is reagált: „Még egy kérdés mindazokhoz, akik különösen az utóbbi időben leveleikben azzal fenyegetnek, hogy idézem: tarkólövésben, torokelmeztetésben, keresztre feszítésben lesz részem; ha képesek az ilyen fenyegetésekre, legyen arra is bátorságuk, hogy aláírják leveleiket és ne rejtőzzenek gyáván a névtelen levelek és kitalált feladói címek mögé”.²⁴ Rendre beszámolt az ellene indított alaptalan bírósági eljárásról, a rendőrségi beidézéseken, kihallgatásokon történetekről.

Útlevelét 1982. augusztus 26-án azzal az indokkal, hogy „szoros kapcsolatot tart a Szolidaritás Szakszervezet egykori szocializmus-ellenes vezetőivel, s olyan politikai jellegű egyházi rendezvényeket tart engedély nélkül, amelyekben megkérdőjelezzik a Lengyel Népköztársaság rendszerének alapelveit” bevonták. 1982. december 13-a (a hadiállapot bevezetésének évfordulója) éjszakáján téglára erősített robbanóanyagot dobtak Jerzy atya szobájába. Életét az mentette meg, hogy egy nappal ezt megelőzően ágyát az ajtó mögötti másik szobába helyezték át. A következő éjszaka a bejárati ajtón akartak behatolni ismeretlen tettesek, de csak a zár megromlásáig jutottak.

Tevékenységét mindennek ellenére rendületlenül folytatta. 1983 szeptemberében „Is-ten és Haza” mottóval országos munkászarándoklatot szervezett a częstochowai Fekete Madonna kegykép meglátogatására. A szocializmus eddigi történelme során ilyen jellegű szakrális munkásmegmozdulásra még nem került sor Lengyelországban. Az egész országból mintegy nyolcezer munkás érkezett a kolostor falai alá, s hallgatta néma csöndben Popieluszko atya munkáskeresztút stációinál elmondott elmélkedését: „Oly nehéz ma megőrizni az emberi méltóságot Uram, amikor minden oldalról megaláztatás ér bennünket és az ember maga is eszközzé válik a munka világában. Mi veled akarunk erősek lenni Krisztus, hogy ne engedjünk azok csábításának akik, szülőházánkat csak az e földi javakat szem előtt tartva akarják építeni...”²⁵

23 *Żaryn J.*: i. m. 307–310.

24 *Popieluszko, J.*: *Ofiara spełniona* i. m., 333-334.

25 *Kindziuk, M.*: *Ksiądz Jerzy...* i. m. 97.

1983 december 12-én házkutatást tartottak Chłodna utcai garzonlakásában, ahol provokációs célzattal „kihelyezett” illegális lerakatot (röplapok, sokszorosítási kellékek) foglaltak le. Letartóztatták, majd koholt váddal börtönbe zárták. A börtönből, a püspöki kar intervenciójára ugyan kiengedték, de folyamatos sajtóhadjáratot folytattak ellene. Azzal vádolták, hogy államellenes uszítást folytat megteveszti az egyházi vezetőket és becsapja a híveket is.²⁶

A párthatalom, Jerzy atya személyét a lengyel püspöki kar zsarolására is fel akarta használni. Ezzel a módszerrel azt szerették volna elérni, hogy az egyházi vezetők, a püspökök öncenzúrákat alkalmazva maguk „intézzék el” rebellis papjaikat. Az állami és pártvezetés ugyanis mindenáron ragaszkodni akart az egyházzal fenntartott jó viszony látszatához. A lengyel püspökök többsége azonban nem volt hajlandó engedni a zsarolásnak. Jerzy atya naplójegyzeteiben több alkalommal is beszámolt ilyen típusú közlésekről: „Ha nem történik változás, a közeli jövőben Varsóban három papot le fognak tartóztatni, engem pedig az első között internálnak. Tudomásul vettem a közlést. Este Miziolek püspök mondta, hallotta, hogy Jaruzelski a primással találkozza a felsorolt három (legveszélyesebb szerz. megj.) pap között említette a nevemet. Számítok rá, hogy internálhatnak, letartóztathatnak, botrányba keverhetnek, de akkor sem hagyhatom abba ezt a munkát, amellyel Egyházamat és hazámat szolgálom”.²⁷

Józef Glemp bíboros, több alkalommal is magához kérte Popiełuszko atyát, s arra figyelmeztette, hogy az Egyházügyi Hivatal vele szemben egyre fenyegetőbb magatartást tanúsít. Hogy a reá leselkedő veszélytől megóvja, más lelkipásztori területre próbálta őt átirányítani, de Jerzy atya nem kívánt élni a különböző ajánlatokkal (így például egy római ösztöndíj lehetőségével sem). Megpróbáltatásai, így hát idehaza, szülőföldjén folytatódtak tovább. 1984 elejétől fogva menetrendszerűen kapta az ügyészégi idézéseket. Miután láthatóvá vált, hogy ezzel sem lehet őt újtjáról letéríteni, minden lehetséges eszközzel igyekeztek gátolni tevékenységét. Felerősödtek Jerzy Urbán kormányzóvívő fenyegetései is, aki televíziós fellépésben tette közzé, hogy a hatalom kész kényszeremigrációk intézkedések bevezetésével megszabadulni a számára kényelmetlen személyektől. A Popiełuszko elleni lengyel sajtóhadjáratba bekapcsolódott a moszkvai „Izvestia” is. Eddig is sejtető volt, hogy a lengyel ellenzékiek elleni hajsza kulisszáinak háttérben ott vannak a szovjet KGB ügynökei. Az L. Toporkow név alatt e lapban megjelenő cikk világossá tette, hogy a szovjet hatalom nem nézi tétlenül a csatlós országokban folyó, számára nyugtalanító jelenségeket. A cikk Popiełuszko atyát harcos fanatikusként és provokátorként ábrázolta, aki szorosán együttműködik a „megrögzött ellenforradalmárokkal”.²⁸

A Popiełuszko elleni operatív tevékenység ekkor lépett végső szakaszába. A cikk után három nappal a „D csoport” három ügynöke, Grzegorz Piotrowski százados, Waldemar Chmielewski és Leszek Pekała főhadnagy parancsot kapott a Jerzy Popiełuskóval kapcsolatos operatív intézkedés végrehajtására. Az egyik legfőbb állami vezetőember szájából ekkor hangzott el a szóbeli parancs: „Hallgattassátok el, hogy ne ugasson többet!”²⁹ A belügyminisztérium egy másik magasan pozícionált vezetője ezt követően egyik be-

26 Kindziuk, M.: Książdz Jerzy... i. m. 97.

27 Bartoszewski, G.: i. m. 53.

28 Kindziuk, M.: Książdz Jerzy... i. m. 109–110.

29 Sumliński, Wojciech: Kto naprawdę GO zabil? Rosner i Wspólnicy, Warszawa, 2005.

osztottjának jelenlétében megjegyezte: „Remélem nem kell több jelentést olvasnom a hazáért mondott miséiről.”³⁰

1984. október 13-án, három lengyel belügyi nyomozótiszt, Grzegor Piotrowski százados, Waldmar Chmielewski és Leszek Pekała főhadnagy, egész nap követték Popieluszko atya kocsiját, aki aznap Gdańskban járt és onnét indult vissza Varsóba. Az őt követő rendőrautó csomagtartójában el volt készítve minden, ami a holttest eltüntetéséhez szükséges: kés, lapátok, zsinegek, ragasztók, zsákok, és egy üveg vodka (aminek egy részét – a korábbi gyakorlat szerint – az áldozat szájába öntötték, hogy az általuk produkált „baleset” okául a részegséget tüntessék fel³¹). Popieluszko atya autóját egy kanyarban bevárták, ahol az egyikük, Piotrowski egy kővel akarta betörni az autó szélvédőjét. Jerzy atya sofőrje azonban egy gyors manőverrel el tudta kerülni a balesetet és így a kő nem találta el a szélvédőt. A merénylők terve tehát kudarcot vallott.

Október 18-án a vizitációs nővéreknél mondott miséje után a sekrestyében csak ennyit mondott a vele együtt miséző, s az istentisztelet befejeztével hogyan érdeklődő papnak: „Tudom, hogy ezek meg fognak ölni. De abbahagyhatom-e ezért az igazság hirdetését?”³²

Nem hagyta abba. Bár láza volt és nem érezte jól magát, ennek ellenére eleget akart tenni egy másnapra, október 19-ére, **(péntekre!)** szóló bydgoszczi meghívásnak.

Amikor Popieluszko atya este fél tíz után sofőrjével a bydgoszczi Lengyel Vértanú Testvérek templomából hazafelé indult Varsóba, már két, hamisított rendszámmal ellátott rendőrségi gépkocsi is a nyomában volt. A visszafelé vezető úton egy Fiat 125-ös autó, a benne ülő három belügyminisztériumi alkalmazottal megelőzte az atya Volkswagen típusú gépkocsiját, majd közúti ellenőrzést színlelve megállították azt. A gépkocsi sofőrjét, Waldemar Chrostowskit, alkoholszondázás céljából megbilincseltek, majd Popieluszkót egy fadoronggal leütötték, s kezét összekötözve, száját betömve berakták őt a Fiat csomagtartójába. Ezt követően Jerzy atya Volkswagenét hátrahagyva elindultak. A megbilincselte sofőrnek egy kivilágított út menti épület mellett sikerült kiugrania a rendőrségi gépkocsiból, s így hírt tudott adni az elrablásról. Ezt követően a tettesek egyedül maradtak áldozatukkal...

Hogy Popieluszko atyával pontosan mi történt az elkövetkező órákban, sőt napokban, azt kizárólag elrablóinak bírósági vallomásai alapján tudjuk rekonstruálni. Popieluszkót az elrablását követő 11-ik napon, október 30-án találták meg holtan a Włocławek melletti víztározójában. Arca és egész teste a felismerhetetlenségig össze volt ronszolva, lábához kövekkel telirakott zsákokat erősítettek. Az emberrablókat néhány nap múlva elfogták, akik bíróság előtt ismerték be tettüket.³³

30 *Sumliński, W:* Kto naprawdę GO zabil? i. m.

31 *Sumliński, W:* Kto naprawdę GO zabil? i. m.

32 *Kindziuk, M.:* Książd Jerzy... i. m. 111.

33 *Sumliński, W:* Kto naprawdę GO zabil? i. m.

A VÉRTANÚSÁG TÉNYÉNEK TABUIZÁLÁSA A RENDSZERVÁLTOZÁST
MEGELŐZŐ IDŐSZAKBAN

„Úgy éreztem, hogy szörnyen rászédtek és kihasználtak...Úgy működtünk mint az automaták”³⁴ - mondta a bíróság előtt Chmielewski, az egyik emberrabló. Arról azonban már nem volt hajlandó beszélni, hogy ki volt az őket rászédő, a gyilkoló automatákat összeszerelő és működtető személy, illetve hivatal. Társa, Pekała, töredezett szavakkal arról beszélt, hogy ők úgy tudták, „egy nagyobb feladat egy részének elvégzését kell vállalniuk, amelynek meg kellett volna rengetnie az egész országot.” Úgy tudta, hogy eme „nagy feladat” elvégzésébe rajtuk kívül számos más csoportnak is be kellett volna kapcsolódnia. Az elhangzott kijelentések közti összefüggéseket a bíróság azonban nem vizsgálta. Inkább azon igyekezett, hogy a tettesek elleni bírósági per a katolikus egyház elleni vádirattá váljon.

Grzegorz Piotrowski százados magabiztosan arról beszélt, hogy nem érzi magát felelősnek Jerzy Popiełuszko haláláért. „A pap megölése nem volt benne az eredeti tervben, azt inkább »üzemi balesetnek« nevezhetném. Azt hittem, hogy a pap halálával a kisebbik rosszat választom s ezzel megakadályozom a nagyobbat. Hogy most Pekałával és Chmielewskivel együtt itt ülök a vádlottak padján, ennek az az oka, hogy a pap nem tartotta magát az érvényes lengyel törvényekhez s mert engem felhatalmaztak, hogy őt politikai ellenfélnek tekintsem s ennek megfelelően járjak el vele szemben”.³⁵

A toruni bírósági per során Leszek Pietrasiński államügyész egyenlőségjelet tett a meggyilkolt pap és gyilkosai közé mondván, „mindkét fél azt gondolta, rá nem vonatkoznak a lengyel törvények. A pap szemben állt a megbékélés politikájával, gyűlöletet igyekezett kelteni az emberek közt és megsértette az állami hatóságokat. Szélsőséges politikai nézeteivel Jerzy Popiełuszko így a saját sírját ásta meg”.³⁶ A pappal és a katolikus egyházzal szembeni leghatározottabb vádak a fővádlott, Grzegorz Piotrowski mondta ki a per második szakaszában. Többek közt azt állította, hogy a gyilkosságot a biztonsági szolgálat elkeseredettsége váltotta ki, melyet a belügyiekből az egyház állammal szembeni ellenséges magatartása váltott ki. A perben elnöklő bíró, Artúr Kujawa is megpróbálta átalakítani e pert a katolikus egyház és a gyilkosság áldozata, Jerzy atya elleni bírósági vádbeszédé: a tetteseket áldozatuk, azaz Jerzy Popiełuszko „erkölcsi romlottságára” hivatkozva próbálta mentégetni.³⁷

Bogucki prelátus egy ezt követő prédikációjában valóban a lengyelek millióinak véleményét mondta ki, amikor kijelentette: „A Popiełuszko-perben az egész titkosrendőrséget a vádlottak padjára kellene ültetni. /.../ E gyilkosság ugyanis felfedte azoknak a funkcionáriusoknak a barbár módszereit, akik ugyan váltig azt hajtogatják, hogy csak a nemzet biztonsága fontos a számukra, eközben azonban összezúznak mindent, ami szent és valóban lengyel. Popiełuszko olyan Lengyelországot akart, amely szabad, igazságos és az igazságra épül, nem pedig a hazugságra. Most azt akarják velünk elhitetni, hogy mindez bűncselekmény volt...”³⁸

34 *Daszkiewicz, Krystyna*: Sprawa Morderstwa Księdza Jerzego Popiełuszki raz jeszcze, Media Rodzina, Poznań, é. n.

35 uo.

36 *Daszkiewicz, K.*: Sprawa i. m.

37 uo.

38 *Popiełuszko, J.*: Ofiara spełniona i. m., 23

A PAPGYILKOSSÁGHOZ VEZETŐ VALÓDI OKOK ÉS INDÍTÉKOK ELTUSSOLÁSA

A vizsgálat és a bírósági per során különösen sok zavar mutatkozott a merénylet befejező részletei kapcsán. A tettesek azt sem tudták pontosan megmutatni, hogy hol dobták a víztározóba a pap testét. Ezzel együtt a nyomozás egy szakasza azt is kimutatta, hogy a megkötözött pap testét elrablása után átrakták egy másik személygépkocsiba, sőt az is kiderült, hogy Popieluszko rózsafüzérére egy, a tettesek által leírt útvonaltól teljesen eltérő helyszínen bukkantak rá. Popieluszkóra vonatkozó nyomok bukkantak fel, az elrablás helyszínének közelben lévő, II. világháborús bunkerben is. A rendszerváltás után megindított pótnyomozás egyes részletei sejtetni engedik, hogy az atya, elrablása után még több napon keresztül életben lehetett (s ez idő alatt újabb kínzásoknak vallatásnak vetették alá), hogy a boncolási jegyzőkönyv bizonyos részeit eltitkolták, hogy számos, az ügy kapcsán felmerült részletet nem vizsgáltak tovább stb. A toruni per bírósága idő előtt lezárta a megválaszolatlan kérdések sokaságát. Így nem derülhetett ki az sem, hogy mi köze volt az elrabláshoz az akció egy részébe bizonyíthatóan bekapcsolódó lengyel katonai titkosszolgálatnak, illetve a KGB-nek? Miért kellett *1984. november 30-án*, közlekedési balesetnek álcázva eltenni láb alól két, az ügy kapcsán túl sok adatot felderítő és számos dokumentummal rendelkező rendőrnnyomozó tisztet, *Stanisław Trafalski ezredest, a belügyminisztérium bünyügyi osztályának vezetőjét és Wiesław Piątek őrnagyot* azok sofőrjével együtt stb...stb...

„Semmit sem tudhatunk biztosan. Nem tudjuk, hogyan hunyt el. Nem tudjuk mikor halt meg. Azt sem tudjuk hogyan kellett meghalnia, mi mindenben kellett átesnie. Életének utolsó pillanatairól senki sem tud tanúskodni. Nincs senki, aki el tudna, el akarna mondani mindent. Az is lehet, hogy egyáltalán nincsenek tanúi a történeteknek, s mindaz, amit a bírósági tárgyalás termében erről elmondtak, az vagy pusztán feltételezés vagy színjáték.” -írta a Tygodnik Powszechny című lengyel hetilap a tárgyalás után.³⁹ A cikk azonban nem jelenhetett meg, mert a cenzúra törölte azt.

Röviddel a gyilkosság bekövetkezése után üléselő párt KB politikai bizottságának ülésén csak két dolog aggasztotta az ott jelenlévő elvtársakat. Mit lehet tenni annak érdekében, hogy a Popieluszko ügy miatt Lengyelország (a hadiállapot bevezetése óta tartó) nemzetközi elszigeteltsége ne fokozódjék tovább, illetve a hazai ellenzék kormány és pártellenes aktivizálódása visszaszoruljon. Ez utóbbi fejezethez tartozóan természetesen az egyház tekintélyének további rombolását szolgáló javaslatok is megtárgyalásra kerültek.

A belügyi szolgálat a papgyilkosság valódi okainak, illetve a történetek eltuussolásának érdekében számos félrevezető információt terjesztett el. Nem sokkal a temetés után, hivatalos nyilatkozatban is elhangzott, hogy Jerzy atyát egy jól kitervelt összeesküvés keretében a lengyel antikommunista ellenzék raboltatta és tetette el láb alól. Céljuk az volt, hogy a hatalom megszerzésének céljából, országos kormányellenes felkelést robbantsanak ki. Egy másik forgatókönyv szerint az emberrablásra a „kapitalista országok titkosszolgálatainak megbízására került sor”, amelyek így akarták visszafordítani a lengyel szocializmus hadiállapot után megindult normalizálódási folyamatát. Kiszczak belügyminiszter ez ügyben nyomozati támogatást és segítséget kért kelet-európai kommunista miniszterkollégától is.

³⁹ Czackowska, K. Ewa – Wiścicki, Tomasz: Ksiądz Jerzy Popieluszko, Świat Książki, Warszawa, 2009.

A per során egyértelműen kiderült, hogy a bestiális büntett minden részletét magukra vállaló, középvezetői beosztásban lévő, rendőrtisztek, a nekik kiadott forgatókönyv utasításainak teljesítése mellett csak annak biztosítására törekedtek, hogy a belügyminisztérium és a kommunista pártállam legfelsőbb vezetése a Popiełuszko ügyben minden gyanú felett álló maradjon. Ez a törekvés azért is tűnt valószerűtlennek, mert Popiełuszko atya életének utolsó két évében, az ellene szinte egyvégtében esztelen gyűlölettel folyó üldözés és megfélemlítés minden részletét a kommunista belügyminisztérium funkcionáriusai dolgozták ki és hagyták jóvá. Elképzelhetetlen, hogy a mindezek betetőzést eredményező papgyilkosság végrehajtása, a felettesek tudta nélkül, egyszerű partizánakció, vagy magánleszámolásként került volna végrehajtásra. Ez a verzió azonban – ismerve az akkori állami és pártstruktúra működésének lényegét – még az akkori párttagok körében is súlyos kételyeket ébresztett. Sokan nemcsak a pártból, de a belügyi szolgálat kötelékeiből is távoztak, különösen azt követően, hogy kiderült, a perben 25 év fogházra elítélt gyilkosokat két, egymást követő (1986, 1987) **jogtalan** (mivel a meghirdetett amnesztia jogilag nem vonatkozott az emberi élet kioltása miatt elítélt személyekre) amnesztiának köszönhetően, (büntetésük kb. egyharmad részének letöltése után) szabadon engedték és minden vád alól felmentették. Feletteseik korábbi ígéretei szerint a „részleg” nem feledkezett meg róluk. Állneveket használva, jól menő gazdasági vállalkozások vezetőiként, busás hasznot hajtva éltek életüket mindmáig, valahol Lengyelországban.⁴⁰

A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ IDŐSZAKBAN FELLÉPŐ TABUIZÁLÁS OKAI

A Lengyel Nemzeti Emlékezet Intézet által a rendszerváltás után több alkalommal is kezdeményezett nyomozás máig sem tudott fényt deríteni arra, kik az igazi felelősök Popiełuszko atya haláláért, kik tervelték ki, hagyták jóvá és irányították legfelsőbb szinten elrablásának és kegyetlen megöletésének véres akcióját? Mikor, hol és pontosan milyen körülmények között szenvedett vértanúhalált? E kegyetlen gyilkosság kitervelésében és végrehajtásában mennyi része volt a lengyel belügyi-, katonai-, illetve a szovjet titkosszolgálatoknak? Az események bírósági tárgyaláson rögzített és végletesen leegyszerűsített verzióját ugyanis az emberrablók vallomásai alapján állították össze és hagyták jóvá. Csakhogy ezek a vallomások, éppúgy mint maga a nyomozati anyag mindmáig számos tisztázatlan fehér foltot, és egymásnak ellentmondó részletet tartalmaznak.

Mi több máig érthetetlen és tisztázatlan maradt a gyilkosság elkövetésének és az ezt követő „bírósági színjátéknak” a valódi indoka is. Igaz, hogy a kommunista hatalom a rendszer veszélyes ellenfeleként tartotta őt számon, de nem egy ilyen ellenfelét tüntette már el nyomtalanul, az elkövetők kézre kerítése nélkül a diktatórikus hatalmi gépezet. Csupán a hadiállapot bevezetésétől a rendszerváltásig eltelt időszakot vizsgálva, megállapítható, hogy százat is meghaladja azon ellenzékiességek, illetve államellenes tevékenységgel vádolt személyeknek a száma, akik máig tisztázatlan körülmények között vesztették életüket. Az elkövetőket egyetlen esetben sem találták meg. Ugyanakkor Popiełuszko esetében szabályos kirakatpert szerveztek a vélt vagy valódi elkövetők ellen. Miért? Mivel akarta a kommunista kormányzat ellensúlyozni azt, a rendszer egészére nézvést is nem kis presztízsveszteséget okozó tényt, hogy négy magas rangú belügyi

⁴⁰ Sumliński, Wojciech: Teresa, Trawa, Robot Największa operacja komunistycznych służb specjalnych, FRONDA, Warszawa, 2009, 307–310.

tisztet beáldoztak, s a kommunista belbiztonsági szolgálatnak a szocializmus eddigi története során példa nélküli dekonspirálását és lejárátását is vállalták. Milyen fizetséget reméltek ezért cserébe?

Másrészt viszont a kommunista hatalmi rendszerre nézvést Jerzy atyánál sokkalta veszélyesebb politikai ellenfelek is „megúszták” az üldöztetés időszakát, mi több, a rendszerváltás idején a hatalmon lévők egyenrangú partnereként vettek részt a „hatalomváltó” kerekasztal tárgyalásokon. Sokan voltak, akik éveken keresztül megpróbálták együtt élni az ellenük folytatott állandó megfigyelés és zaklatás légkörével. Jerzy atya azonban a lélek embereként mégiscsak a keresztény alapértékekre épülő igazság hirdetője, s nem egy veszélyes összeesküvő, vagy politikai terrorista volt. Mégis meg kellett halnia. Mi okból?

Nem mellékes körülmény az sem, hogy a bírósági eljárás, s a gyilkosságra vonatkozó nyomozás dokumentumait előbb államtitokká nyilvánították, majd amikor a rendszerváltást követően mindez feloldották, akkor derült ki, „ismeretlen tettesek” a dokumentumanyag jelentős részét eltüntették vagy megsemmisítették. A Jerzy Popiełuszkoval foglalkozó, operatív intézkedések feljegyzéseit tartalmazó „Popiel” aktából például mintegy 250 oldalnyi anyagot távolítottak el. Még kórházi kezelésének orvosi anyagai is eltűntek. A rendszerváltás után, 1992-ben, bizonyítékok hiányában ezért, pontosabban a bizonyítékok hiánya miatt mentették fel a vád alól a Popiełuszko ügyben bíróság elé állított Zenon Platek tábornokot, a lengyel belügyminisztérium hírhedt IV. osztályának volt vezetőjét és Władysław Ciasłoń tábornokot, a lengyel belbiztonsági szolgálat volt vezetőjét.⁴¹

Tudható az is, hogy a gyilkosság idején regnáló Kiszczak belügyminiszter titkárságához rendelve, hivatali idejének utolsó pillanatáig (1990 júliusa) működött egy olyan operatív csoport, amelynek egyetlen feladata a Popiełuszko ügy biztosítása volt. Azon túl, hogy a csoport tagjainak egyik feladata az volt, hogy megakadályozzák az ügygel kapcsolatos nem kívánatos információk és bizonyítékok nyilvánosságra kerülését és a „terhelő bizonyítékok” eltüntetését, hatalmas apparátus mozgatásával, egészen a rendszerváltásig megfigyelték, követték és lehallgatták az elkövetéssel vádolt személyek családját és hozzátartozóikat. Megfélemlítették, fenyegették az ügy felderítésével foglalkozó magán és hivatalos személyeket. E megfélemlítés jelei a rendszerváltás után sem szűntek meg. A gyilkosság körülményeinek felderítésével foglalkozó két szerző, Krystyna Daszkiewicz (jogászprofesszor) és Wojciech Slumliński (újságíró) is beszámolt a rendszerváltás után megjelenő, e témával kapcsolatos publikációik miatt a személyüket ért hasonló incidensekről.⁴²

A rendszerváltás utáni tabuizálás fennmaradásában érdekelt egykori kommunista titkosszolgálat továbbélő részegységei elsősorban arra törekedtek, hogy vatikáni kapcsolataik révén megkérdőjelezzék Jerzy atya hőslelkű magatartásának és vértanúságának elismertetését. Mint ismeretes ezen erények egyházi elismerése a boldoggá avatás felé vezető út egyik legfontosabb állomásának számít.

A kompromittáló szándék első lépése annak az információnak az elhintése volt, hogy a Popiełuszko gyilkosság mögött a lengyel „kommunista beton” Jaruzelski ellenes összeesküvése áll, azért a papgyilkosságnak kizárólagosan politikai motivációkra épülő háttere volt. Azt állították, hogy maga Jerzy atya is aktívan politizálva beavatkozott a

41 *Slumliński, W.*: Teresa... i. m.

42 *Daszkiewicz, Krystyna*: Kulisy zbrodni Dziesiąty rok od morderstwa ks. Jerzego Popiełuszki, Wydawnictwo ZYSK I S-KA, Poznań, 1994.

lengyel belpolitikába, s ez okozta vesztét végül. Az irányelvet maga, az akkoriban teljhatalmat gyakorló Jaruzelski tábornok jelölte ki, egy a párt KB vezetés előtt (a Popiełuszko temetés után alig néhány nappal) elmondott beszédében, már kitért arra, hogy „az egyház működését átítató politikai tevékenység magát az egyházat kompromittálja objektív módon /.../ Ezt az egyház is érzi, és az ott lévő okos emberek tartanak is ettől. Az okosabbak azt is érzik, hogy nem lesz könnyű fenntartaniuk a 'fedhetetlen Popiełuszko' sztereotípiát. Ő nem a hitnek a vértanúja, hanem a politikának, s az általa elvetett gyűlöletnek az áldozata.”⁴³

Az egykori belügyminisztériumi dokumentumok szerint egyre több ehhez hasonló megtévesztő információt áramoltattak be II. János Pál pápa vatikáni környezetébe, azzal a céllal, hogy aláássák a fiatal lengyel mártírpap hitelességét. Az információk arra vonatkoztak, hogy Popiełuszko atya „pszichikailag terhelt” volt, s szembefordult saját egyházi feletteseivel is, hogy a kommunista „ellenzék bábfiguraként manipulálta” őt, és a hasonlóan viselkedő pap barátait.

Egy tévútra vivő másik foratókönyv szerint a Popiełuszko elleni „politikai” bűntényt a szovjet titkosszolgálat, vagy annak lengyelországi megbízottai követték el, azzal a céllal, hogy meggyöngítsék Jaruzelski tábornok országon belüli pozícióját, s a gyilkosság után keletkező felháborodást felhasználva a „reformokban gondolkodó államfő” helyére egy keményebb, a lengyel ellenzékkel, így az egyházzal szemben is kíméletlenebbül eljáró lengyel tábornokot ültessenek. E verziót igyekeztek alátámasztani több, Jaruzelski belső ellenzékének számító, magas rangú katonatiszt leváltásával is. Így került sor többek között Zenon Piątek tábornoknak, a lengyel belügyminisztérium IV. osztálya vezetőjének, Władysław Ciasłoń tábornoknak, a lengyel belbiztonsági szolgálat vezetőjének és Mirosław Milewski tábornoknak, a Politika Bizottság tagjának, a Központi Bizottság titkárának eltávolítására is. Ezzel az érveléssel azonban valójában a kommunista párton belül szokásos, egymás közti leszámolási akciókat akarták a Popiełuszko ügyre hivatkozva eltussolni.

A szovjet KGB-hez vezető szálnak van azonban egy ettől sokkal komolyabban vevendő másik lehetséges háttérmagyarázata is, ez pedig a Brezsnyev halála utáni szovjet hatalmi harc kulisszái között keresendő. Biztosnak látszik ugyanis, hogy az Izvesztiában 1984-ben megjelentetett, Jerzy atyát élesen támadó Toporkov cikk után a lengyel kommunista biztonsági szolgálat Popiełuszko ügyében már nem sok mindent tehetett a „szovjet kollégák” tudta nélkül. Jerzy atya halálának okai ez esetben tehát egy, a lengyel kormányzatnál sokkal magasabb szinten zajló hatalmi harc összefüggései felé mutatnak. A rendszerváltás után felújított nyomozás azonban bizonyítékok híján e vonalról sem tudott semmi biztosat feltárni.

A rendszerváltás után újraindított független ügyészségi vizsgálat, illetve oknyomozói újságírás berkeiből származó információk szerint feltételezhető, hogy a három emberrel, valóban csak Popiełuszko elrablására és megfélemlítésére kapott utasítást. Miután ezt megtették, áldozatukat átadták más, eddig ismeretlen személyeknek, akik e feltételezés szerint, különböző kínzási módszereket alkalmazva próbálták megtörni Popiełuszko atya ellenállását. Tevékenysége elhagyására, illetve a velük való együttműködésre (pl. a pápa környezetében való ügynöki ténykedésre) akarták őt rávenni. Mivel ez nem sikerült, végeztek vele.

43 Czaczkowska, K. Ewa: Tajemnice beatyfikacji ks. Jerzego, In: Rzeczpospolita, 2010. I. 6. A7.

Ezzel ellentétben Krystina Daskewicz, a büntető jog professzora aki több könyvet is írt a Popiełuszko gyilkosságáról, azt feltételezi, hogy Jerzy atya egy gondosan megtervezett politikai provokáció áldozatává vált. A provokációt Ciesław Kiszcak belügyminiszter, környezetében, esetleg a szovjet titkosszolgálatlal együttműködve készítették elő. Az akció gyilkosság utáni második része, a rendőrség-ellen irányuló, fegyveres lakossági megtorló akció kiprovokálása lett volna. A lázadás, illetve annak letörése, alkalmat adott volna arra, hogy a hatalom az eddiginél sokkal keményebb eszközöket felhasználva, (s immár jogi hivatkozási alappal rendelkezve) végleg leszámolhasson a lengyel polgári és egyházi ellenzékkel. A kétségtelenül sok elemből összeálló feltételezés bizonyító dokumentumai azonban eltűntek, így nem kerülhetett sor az ügygel kapcsolatos felelősök megnevezésére sem.

Mind közül a legenyhébb, de lényegében máig fennmaradó forgatókönyv-változat arra az elképzelésre épül, hogy a gyilkosságot a lengyel felső vezetés tudta nélkül a belügyminisztérium egyik egysége hajtotta végre. Ez a csoport meg akarta zavarnia azt a Jaruzelski-Kiszcak reformer-kettős által kezdeményezett, majd a későbbiekben személyesen irányított párbeszéd-folyamatot, amely a lengyel állam és az egyház (illetve az ellenzék) között zajlott, s amely végül a lengyel társadalmat eljuttatta a kerekasztal tárgyalások már-már békés, idillinek ábrázolt korszakába. A lengyel kommunista kormány és az ellenzék első, a kerekasztal irányába mutató, titokban megtartott tapogatózó tárgyalásaira már a Popiełuszko atya meggyilkolása utáni évben, azaz 1985-ben sor került. Elképzelhető hát, hogy a Jerzy atya halálának körülményeit és valódi okait eltussoló igyekezet részévé vált a kommunista nomenklatúra és az ellenzék közt akkor meginduló alkufolyamatnak. Mi több ennek az alknak a homályba vesző részletei mindmáig éreztetik hatásukat a lengyel társadalmi és politikai életben.

Az igazság részletei valószínűleg elszórta találhatóak meg a fenti verziók némelyikében. A Lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete szakértőinek véleménye alapján, azonban a Popiełuszko gyilkosság máig ismeretlen részleteinek tisztázására az idő előrehaladtával egyre kevesebb esély mutatkozik. Mindez azonban nem lehetett akadály a vértanúságból fakadó végkifejletnek, vagyis, hogy a katolikus egyház 2010. június 6-án a boldogok sorába emelje Jerzy Popiełuszko atyát.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS EGYÉB FORRÁSOK

- Bartoszewski, Gabriel OFMCap*: Zapiski. Listy i wywiady ks. Jerzego Popiełuszki 1967-1984, Oficyna Wydawnicza-Poligraficzna „Adam”, Warszawa, 2009.
- Bogu i Ojczyźnie. Kuria Metropolitalna Warszawska, 2003.
- Czartoryski-Siler, Piotr*: Modlitwa za Polskę, Fundacja „Nasza Przyszłość”, Szczecinek, 2004.
- Dobrem zwyciężał – 25. rocznica śmierci ks. Jerzego Popiełuszki 2009/10: Dodatek historyczny IPN, In. Nasz Dziennik, Warszawa, Jerzy Popiełuszko, 1989: Egyház-fórum könyvei 2, Luzern,
- Kąkolewski, Krzysztof*: Ksiądz Jerzy w rękach oprawców, Warszawa, 2004.
- Kindziuk, Milena*: Świadek prawdy, Życie i śmierć Księdza Jerzego Popiełuszki, Wydawnictwo Święty Paweł, Warszawa, 2004
- Kindziuk, Milena*: Ksiądz Jerzy zwyciężył dobrem, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa, 2009

Korczy, Jan: Mój Krzyk ojczysty był krzykiem. 20 rocznica męcyenickiej śmierci ks. Jerzego Popiełuszki, Oficyna wydawnictwo-poligraficzna „Adam”, Warszawa, 2004.

Lewek, Antoni: Ksiadz Jerzy – meczennik, Warszawa, 1990.

Popiełuszko, Jerzy: Jestem gotowy na wszystko, Wydawnictwo Sióstr Loretanek Warszawa, 1997.

Popiełuszko, Jerzy: Dotknięcie Boga, opracował: ks. Jan Schuoń, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa, 2000.

Prawda i miłość. Włocławskie Wydawnictwo diecezjalne, 2003.

Sługa Boży ks. Jerzy Popiełuszko. 1947–1984, biuletyn postulacji, Kuria Metropolitalna Warszawska, 2009,

S. Płaska, Jana Halina USJK: Wspomnienia o księdzu Jerzym. 25. rocznica męczeńskiej śmierci, Warszawa, 2009.

A Kosztka Szent Szaniszló plébánia kiadványai:

Źródło, Bóg i Ojczyzna, Plébániai Zarándokkönyv, Krzyż stal się nam bramą (Muzeum Sługi Bożego Ks. Jerzego Popiełuszki), W holdzie ksiedzu Jerzemu Popiełuszce, 1993: Warszawa.

Dokumentumfilm: Zwycięzcy nie umierają 2005: Opowieść o Księdzu Jerzym, Fundacja skrypt, Warszawa

Játékfilm: Popiełuszko. Wolność jest w nas. Rendező: Rafał Wierczyński, Focus Producers Sp. 2009.

ILLÉS PÁL ATTILA

VILÁGNÉZETI KÉRDÉSEK A RENDSZERVÁLTOZÁST KÖVETŐ
LENGYELORSZÁGBAN

A rendszerváltoztatás időszakában, az 1980-as évekre a vallást korábban halálos el-lenségként kezelő pártállamnak Magyarországon sikerült a Katolikus Egyházat a rend-szerrel színleg, kényszerből együttműködő intézménnyé alakítania. A külső máz ellené-re tovább folyt a vallásellenes, ateista propaganda. Nem közvetlenül az ÁEH ügynökei, de továbbra is figyelték az templomokat, egyházi, vallási közösségeket. A vallás szabad gyakorlását nyílt és burkolt eszközökkel egészen a rendszerváltásig próbálták korlátozni. Az 1990-es szabad parlamenti választások előtt az egyházakat és a vallási életet érintő változásoknak több jele mutatkozott. 1988 augusztus 20-án a budapesti Szent István-ba-zilika előtti téren Paskai László bíboros, esztergomi érsek bejelentette II. János Pál pápa meghívását Magyarországra. Már az a tény is, hogy sok évtized után a Szent István napi szentmisét az egyház a téren tarthatta, a világ változását jelentette. Ennek a változásnak volt a következő jele az, amikor 1988 decemberének végén II. János Pál pápa öt új püs-pököt – köztük Várszegi Asztrik pannonhalmi bencés szerzetest – nevezett ki.

A magyar katolikus egyházat érintő változások azonban nem mehettek volna végre a térség legjelentősebb vallási közösségének a lengyel katolikus egyháznak a – hosszú évtizedeken keresztül mutatott – helytállása nélkül. A rendszerváltozás idején a kommu-nista hatalommal Lengyelországban a térség legnagyobb szervezete, a Szolidaritás állt szemben. A társadalom döntő többsége azt a szabad szakszervezetet támogatta, amely fénykorában közel 10 milliós tagsággal rendelkezett. Mindezt az is alátámasztja, hogy az első félszabad választásokat a lengyelek a kommunista rendszerrel szembeni népszava-zásként élték meg. A kommunista párt minden várakozása ellenére a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott, a két fordulóban a számára megszabott összes helyet megszerezte. A győzelemben nagy szerepet játszott az országban egyébként is különleges helyet elfog-laló katolikus egyház. Helyzetét megvilágítandó akár egy speciális lengyel modellről is beszélhetünk, amely évszázadokon keresztül fejlődött ki. Legalább az ország 18. századi felosztásáig vissza lehet nyúlni, amikor is a vallásos eszmék és szimbólumok a politikai tevékenységgel keveredtek. Az önálló állami lét elvesztése után rendkívüli jelentőségre tett szert a vallás és természetesen a katolikus egyház is, átvette ugyanis azon feladatok és funkciók egy részét, amelyet korábban az állam töltött be. A vallási szimbólumokat és a vallásgyakorlat egyes elemeit pedig a politikai mobilizáció céljaira kezdték el fel-használni. A 20. századi világégek, a II. világháború után sem változott meg jelen-tősen a helyzet. Az egyház támogatta a rendszerrel szembeni ellenzék, majd a később ebből kinövő Szolidaritás kezdeményezéseit, összefogta a társadalom azon részét, amely a kommunizmus kárvallottja volt. Jobb és baloldali politikusok találtak menedék falain belül, ha szembekerültek az államapparátussal. A baloldal és az egyház közeledésének

ékes bizonyítéka Adam Michniknek még jóval a rendszerváltozás előtt, 1977-ben írt *Egyház, baloldal, párbeszéd* c. könyve. Óriási jelentősége volt a Michnik által megfogalmazott tételnek, miszerint az egyház nem a reakció és az elmaradottság melegágya, hanem olyan intézmény, amely az emberi jogok védelmében felemeli a hangját. Ezekben az években az egyház minden más intézményt megelőző népszerűségnek örvendett. Ez a tekintély természetesen nemcsak az egyház alapvető vallási missziójának teljesítéséből, hanem más területeken betöltött szerepéből is fakadt. A rendszerváltozás előtt a társadalom megközelítőleg 90%-a pozitívan értékelte az egyház működését, s még nagyobb volt azok aránya, akik hívőnek tartották magukat.

A rendszerváltozás utáni elmúlt több mint két évtized közéletében, annak is inkább az első nagyobb felében, az egyház kereste a helyét. Nem volt egyértelmű hogy alakul a vallásnak a politikához való viszonya. Sokan meg is vádolták a hierarchia tagjait, hogy túl nagy nyomást gyakorolnak a politikára. Mindattól függetlenül, hogy a püspökök megpróbálták/nak-e hatást gyakorolni a jelenlegi politikai folyamatokra vagy nem, a vallást és felekezeti életét érintő kérdések, intézmények, szervezetek a mai Lengyelországban továbbra is a közügyek egyik legfontosabb színterei maradnak. A vallási szimbólumok mindenki számára egyértelműek, azon nyomban felismerhetők és az emberek emocionálisan közelítik meg őket. A rendszerváltozás óta eltelt több mint húsz év folyamán pártok és politikusok – jobb és baloldalon egyaránt – ennek jelentőségét egyértelműen felismerték és napi politikai céljaik érdekében ki is használják. Így már érthető, hogy olyan kérdések, mint az iskolai hitoktatás ügye vagy az abortusz, hogy lehetnek több mint két évtizeden keresztül folyamatosan napirenden.

A rendszerváltozás után politikai téren elkezdődött harc nagyon gyorsan világnézeti vetületet is kapott, s az egyház, már csak korábban vállalt aktív szerepe miatt is ennek középpontjába került. Ezt a korszakot nevezi Jarosław Gowin, a *Znak* folyóirat volt főszerkesztője „a vallási hidegháború” korszakának.¹ Azt a pillanatot természetesen nehéz megragadni, mikor kezdte a közvélemény – vagy annak inkább baloldali része – zavarónak, sőt a demokráciára nézve veszélyesnek tekinteni az egyház jelenlétét, tevékenységét. A fentebb már említett iskolai hitoktatás ügyét és a születésszabályozás kérdését mindazonáltal követte az alkotmány preambulumban szereplő *Invocatio Dei*, a keresztény értékek védelme a közszolgálati eszközökben, vagy a mesterséges megtermékenyítés kérdése. A folyamatos vita oda vezetett, hogy az egyházon belül is – mind a világi híveket, mind a hierarchiát értve ez alatt – két nagyon élesen elkülönülő tábor alakult ki. Az egyik a *Mária Rádió* köré csoportosuló, vallási kérdésekben nagyon tradicionális, politikájában radikális elemeket felvonultató csoport. A másikat olyan személyiségek jellemezhetnék, mint a II. Vatikáni Zsinat talaján álló, azóta már elhunyt Józef Tischner filozófus, Józef Życzyński volt lublini érsek, Tadeusz Pieronek püspök, 1998–2004 között a krakkói Pápai Teológiai Akadémia rektora, valamint a fentebb már említett Jarosław Gowin, a Polgári Platform (PO) egykori, a Jog és Igazságosság/Együtt Lengyelország jelenlegi politikusa. A *Mária Rádió* helyzete, aktivitása a 2000-es évek elején némiképp meggyengült, a rádió, majd az arra épülő *Trwam Televízió* gazdasági és politikai nehézségei miatt. A korszak konfliktusaiban azonban a tőle megszokott szerepet játszotta, politikai pártokat emelt föl vagy taszított le, mi több egyházi vezetőket fordított egymás ellen. Szerepe a 2010-es években mérséklődött, ugyanis több katolikus sajtóorgánus és megjelent a piacon. Jelen tanulmány azokat a konzervatív, keresztény

¹ Jarosław Gowin: *Kościół w czasach wolności 1989–1999*. Kraków, 1999. 40.

értékeket vizsgálja, amelyek a lengyel egyházban, társadalomban, pártpolitikában folyamatos vitákat gerjesztettek.

A különböző nézetek éles konfrontációjára először 1990-ben, az *iskolai hitoktatás* bevezetésével kapcsolatban került sor. Miután a Lengyel Katolikus Püspöki Konferencia ennek bevezetését szorgalmazó körlevelet bocsátott ki, az akkori miniszterelnök, Tadeusz Mazowiecki kezdeményezésére hamarosan miniszteri rendelet született, amelynek értelmében az általános- és középiskolákban heti két órában lehetségessé vált a hitoktatás. A törvény rendelkezései értelmében az oktatási programot az egyház dolgozta ki, amelyet bemutatott az illetékes állami szerveknek. A hitoktatók a tantestület tagjai, fizetésüket az állam biztosítja. Ott, ahol a diákok és szüleik kérik, hittan helyett etikaoktatásban részeshülhetnek. Rögtön az első iskolaévben, az őszi beiratkozáskor a diákok több mint 95%-a jelentkezett hitoktatásra. Ez a magas arány kisebb ingadozásokkal azóta is megmaradt.

Az oktatási miniszter határozata az egyházellenes körök tiltakozását váltotta ki, mivel a katolikus egyház terjeszkedését és a világnézeti függetlenség veszélyeztetését látták benne. Az egyház és az állam teljes szétválasztását szorgalmazták: úgy vélték világnézeti kérdések megválaszolása nem tartozik az állam kompetenciái közé, ezért a vallás támogatása vagy üldözése egyformán megengedhetetlen. Ez a modell felelt meg teljes mértékben a liberálisok elképzeléseinek. Ewa Łętowska, az állampolgári jogok akkori biztosa támadva a hitoktatás bevezetését, az Alkotmánybíróság elé utalta a rendeletet, azzal az indokkal, hogy ellentétben áll az 1961-es törvénnyel, amely az iskola legfontosabb céljának a tudományos (akkori értelmezésben ez marxistát jelentett!) világnézet terjesztését tekintette, és elérte a vallásoktatás felfüggesztését. Az Alkotmánybíróság nem osztotta ezt a véleményt, és megállapította, hogy a rendelet nem ellentétes a törvénnyel. A testület szerint ugyanis az állam semlegességének és világi jellegének megítélése a Lengyel Köztársaságban különbözik a Lengyel Népköztársaság idején értelmezett világi jellegtől.

Ennek ellenére az iskolai hitoktatás miniszteri rendelettel történt bevezetését mindenképpen hibának tekinthetjük, többek között azért, mert először az 1961-es törvényt kellett volna hatályon kívül helyezni. Ám egy ilyen lépés sem tudta volna feltartóztatni a támadásokat, amelyek a következő években az oktatással kapcsolatos kérdések tárgyalásánál vagy a választási kampányok során újból felerősödtek. Másrészről egyházi személyek vagy katolikus értelmiségiek sem titkolták, hogy a templomi és plébániai hitoktatás korábban kialakított rendszere jól működött.

Az új rendszer természetesen számos buktatót is hordozott magában. A hittantanárok (jelentős részben világiak, de papok és szerzetesnővérek is) pedagógiai felkészültsége sok esetben némi kívánnivalót hagyott maga után. Számos helyen etikatanár hiányában igazából a diákok előtt sem volt választási lehetőség. Mindez azt eredményezte, hogy a hitoktatás kérdése folyamatosan az érdeklődés középpontjában áll. A 2005-2007 közötti PiS-kormány idején pl. bevezették a hittan beszámítását az érettségi átlagba, s ebből a tantárgyból is lehet érettségi vizsgát tenni.

2012 elején újra a vita középpontjába került az iskolai hitoktatás. Az oktatásügyi miniszter rendeletet adott ki az állami iskolákban használatos kerettantervet illetően, ez pedig csak, mint a kerettanterven kívüli választható tantárgyként veszi figyelembe a hittan és etika oktatását. A rendeletben foglaltakat az egyházi vezetők és katolikus értelmiségiek úgy értelmezték, hogy a vallásoktatás finanszírozása átkerül az önkormányzatokhoz, amelyek a szeptemberben induló tanévben szűkös anyagi lehetőségeik miatt képtelenek lesznek felvállalni, ezért a költségeket áthárítják a szülőkre.

Az iskolai vallásoktatáson túl a társadalmat leginkább megosztó kérdés az *abortusz* volt. A rendszerváltoztatás idején Lengyelországban az 1956-ban elfogadott szabályozás volt érvényben, mely szerint a terhességet szociális okokból – az anya nehéz anyagi helyzete miatt – is meg lehetett szakítani. Három év elmúltával azonban még ezen is enyhítettek, oly módon, hogy az anya kérésére bármikor végrehajtották az abortuszt. A kérdés fontosságát a kommunista hatalom is érzékelte, ezért a nyolcvanas évek végén a Szejm napirendjére tűzte, így próbálta elidegeníteni az ellenzék egy részét az egyháztól. Ez a kezdeményezés akkor még nem sikerült. Igazán csak 1990 ősztől kavart egyre nagyobb vihart, és érdemlegesen csak az 1991-ben megválasztott Szejm foglalkozott vele. A meghozott törvény értelmében az abortuszt végrehajtó személyt két évig terjedő szabadságvesztésre ítélik, nem büntethető azonban a megfogant gyermek anyja. A korábban beterjesztett javaslatok átdolgozása, s bizonyos kompromisszumok megkötése után az új törvény lehetővé tette a terhesség megszakítását abban az esetben, ha 1. a terhesség veszélyezteti az anya életét vagy nagymértékű egészségkárosodást okozhat; 2. az anya életének megmentése vagy az egészségkárosodás megakadályozása közben a gyermek meghalt; 3. penetrális vizsgálatok alapján kimutatható a magzat súlyos és visszafordíthatatlan károsodása; 4. a terhesség erőszak következtében jött létre.² Egyértelműen elvetette azonban a törvény, hogy az abortuszt az anya különösen nehéz anyagi helyzetére hivatkozva el lehessen végezni. Annak ellenére, hogy a törvény kompromisszum eredménye, egyik fél sem volt elégedett. Az abortusz teljes liberalizálását követelők vereségként élték meg a Szejm határozatát, s az egyház ismételt túlzott beavatkozásaként értelmezték. Egyes katolikus körök számára viszont elfogadhatatlan volt, hogy a fenti négy feltétel mellett végre lehetett hajtani a terhességmegszakítást.

A lengyel katolikusok II. János Pál pápa tanítását követve a kezdetektől egyértelműen állást foglaltak a kérdésben. 1991 januárjában a hívek nagy többsége támogatta a társadalmi konzultáció ötletét, s az egyházközösségekben aláírásokat kezdtek gyűjteni, aminek következtében több százezer levél öntötte el a Szejm hivatalát. A törvény ellenzői népszavazást követeltek. Egyre élesebb vita alakult ki. Az abortuszt védők szemében az ügy Lengyelország védelmét jelentette a fundamentalizmussal és a felekezeti állammá válással szemben. A népszavazás ötletét a püspöki kar élesen támadta. A közvélemény-kutatások egyértelműen kimutatták, hogy a társadalom többsége nem támogatja ugyan a kérsre bármikor elvégezendő abortuszt, ám három esetben engedélyezné azt: 1. ha az anya egészségét vagy életét veszély fenyegeti, 2. ha a terhesség erőszak következtében jött létre; 3. ha súlyos és visszafordíthatatlan fejlődési zavarok jelentkeznek a magzatnál.³

1993-tól posztkommunista kormány került hatalomra Lengyelországban, amely a következő évben megváltoztatta a törvényt (pont az önkormányzati választások előtt). Lech Wałęsa köztársasági elnök nem írta alá, utódja, az 1995-ben a baloldal jelöltjeként megválasztott Aleksander Kwaśniewski azonban igen. 1997 májusában az Alkotmánybíróság lépett közbe, és semmisítette meg az új törvénynek az alkotmánnyal ellentétes pontjait, így tulajdonképpen visszaállt a korábbi állapot. Ebben az időszakban folyamatosan váltották egymást bal-, és jobboldali kormányok. A 2001-től megint hatalomra kerülő baloldal az európai uniós csatlakozási tárgyalások, majd a népszavazás során számított az egyház segítségére, ezért nem vette ismét elő az abortusz ügyét. Az európai uniós

2 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1993. márc. 1.

3 A közvéleménykutatások eredményeit vö. Janusz Mariański: Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym. Polska lat dziewięćdziesiątych. Lublin, 1993. 195–203.

kampány lecsengésével, a csatlakozás után egyes baloldali képviselők azonban újra hangoztatni kezdték korábbi, kampánybeli ígéreteiket. A kormányzó erők viszont nem voltak elég erősek bármiféle változtatás felvállalására és elérésére.

Az abortusz-törvény egyértelműen azon kérdések közé tartozik, amelyek a rendszerváltozás óta folyamatosan borzolják a kedélyeket. Minden parlamenti ciklusban előke­rül, hogy aztán a sajtóorgánumok még hosszasan foglalkozzanak a témával. Így volt ez a 2005-2007, majd a 2007-2011 közötti időszakban is. A 2005-ös parlamenti választások kormányváltást is hoztak. Hosszas egyeztetések után a választásokon győztes Jog és Igazságosság (PiS) párt koalícióra lépett a radikális Lengyel Családok Ligájával (LPR), valamint a szélsőséges, korábban botrányairól elhíresült Önvédelem (Samoobrona) nevű parasztpárttal. A változatosság kedvéért most a jobboldal, konkrétan a támogatottságát a közvéleménykutatások alapján nagy mértékben elvesztő LPR szeretett volna alkotmánymódosítást elérni, s ily módon politikai tőkét kovácsolni magának. Mindezt úgy próbálta megvalósítani, hogy az alaptörvény hangsúlyozta volna az élethez való jogot a fogantatástól a természetes halálig. A köztársasági elnök (aki ekkor a PiS-vezér Jarosław Kaczyński ikertestvére, Lech Kaczyński volt), hogy a kisebbik koalíciós partner vitorlájából kifogja a szelet, új javaslatokkal állt elő, amely azonban jelentősen nem változtatta volna meg a hatályban lévő abortusztörvényt. Ez ellen viszont a nagyobbik kormánypárt kereszténydemokrata képviselői szövetkeztek, s a 2007. április 13-án lezajlott sikertelen szavazás után többen ki is léptek a vezető kormánypártból. Az eddigi abortuszvitákhoz képest ezúttal teljesen új elemként az ügy pártpolitikai szinten maradt. A püspöki kar családügyi bizottságának vezetője természetesen a megfogant élet védelmére szólított fel minden képviselőt, a hierarchikus egyház azonban kivonta magát ebből a vitából.

A következő ciklusban 2011 tavaszán, épp a választások előtt és a szmolenszki tragédia után nyújtottak be törvénymódosítási kérelmet. Egyértelműen ezúttal is a politikai haszon reményében, mindkét oldalon jól jövedelmezően a kampány részévé tették a terhességmegszakítás kérdését, azóta viszont a 2007-es hasonló kezdeményezést egyik politikai oldal sem indította.

Az iskolai hitoktatás és az abortusz után az új alkotmány körül – Magyarországhoz hasonlóan – szintén heves vita robbant ki. Az alaptörvény kidolgozása már 1989 májusában elkezdődött. Elfogadása nem csak a modern államhatalom kiépítése vagy az emberi jogok garantálása szempontjából volt fontos. Szimbolikus jelentése is volt, ugyanis szakítást eredményezett a kommunista rendszerrel, valamint a független Lengyelország lelki alapjainak, önazonosságának megteremtését igyekezett elérni. Az alaptörvény előkészítésének vitáiban némi szerepet vállalt az egyházi hierarchia is, az alkotmány elfogadása érdekében kiírt referendum előtt néhány héttel ugyanis a püspökök egyértelműen a tervezet elutasítására hívták fel a híveket.⁴ Változatlanul követelték, hogy az élethez való jog a születés pillanatától a természetes halálig szerepeljen az alkotmányban. Szerették volna elérni, hogy az alkotmányhoz preambulomot csatoljanak, amelyben utalás lenne Istenre, mint a földkerekség teremtményére és kormányzójára.

Az élethez való jog szerepeltetése az alkotmányban természetesen azt jelentette volna, hogy az abortusz legalizálására a későbbiekben nem nyílik lehetőség. Végül is olyan mondat került be a törvénybe, amely szerint a Lengyel Köztársaság minden esetben biztosítja az élet törvényes védelmét. Ez a megfogalmazás a püspökök és a katolikus

4 Vö. Komunikat z 288. Zebrania Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski. KAI (Katolicka Agencja Informacyjna), 1997. máj. 6.

értelmiség tetszését nem nyerte el, mégis az Alkotmánybíróság később erre hivatkozva kérdőjelezte meg az abortuszellenes törvény liberalizálását.

A katolikus egyház követelésére viszont bekerült az alkotmányba a házasság definiálása mint férfi és nő kapcsolata, ami megakadályozza, hogy a későbbiek folyamán az egyenmű kapcsolatokat legalizálni lehessen.

Sokkal nagyobb vitát váltott ki a preambulum és az *Invocatio Dei*. Miután ennek szükségességéről a parlamenti pártok megállapodtak, a következő még nehezebb kérdés a megszövegezés volt. Hosszú viták után a törvényhozás a Tadeusz Mazowiecki által javasolt változatot fogadta el. A preambulum megalkotóinak figyelembe kellett venni mind a hívő emberek meggyőződését, mind a más világnézetűek felfogását.⁵

Az alkotmány elfogadása óta jó néhány év telt el, megállapítható tehát, hogy az alap-törvénybe foglaltak értelmében az állam működése stabil, az állampolgárok vagy vallási közösségek szabadon gyakorolhatják jogaikat. Az eltelt időszak bal- és jobboldali kormányváltásai során az alkotmánnyal kapcsolatos kérdések áttételesen kerültek csak napirendre. A 2015-ös választások után azonban némiképp megváltozott a helyzet. A választások megnyerését követően a kormányzó PiS célja, hogy gyökeres változásokat tudjon véghezvinni, amit leginkább egy új alkotmány megalkotása és elfogadása testesíthetne meg. A kormányzó párt ezen törekvéseit az ellenzéki Kukiz '15 mozgalom is támogatja.

Még az alkotmány elfogadása előtt nagyobb vitát kavart a *keresztény értékek megjelenéséről a tömegtájékoztatási eszközökben* c. törvény. 1992-ben a Szejm olyan határozatot hozott, hogy „a tv- és rádió-adásoknak tiszteletben kell tartaniuk a hallgatók vallási érzéseit, főleg azonban a keresztény értékrendet kell méltányolni.”⁶ Az 1993-as parlamenti választások után a baloldali képviselők egy csoportja a törvénnyel kapcsolatban az Alkotmánybírósághoz fordult. Megfogalmazásuk szerint ugyanis a keresztény értékek normatív jelleget kaptak a törvényben, ami ellenkezik a szabad véleménynyilvánítás alkotmányban garantált jogával. A törvény ugyanis önhatalmúlag megállapította, hogy a számos értékrend egyike határozza meg a különböző programok terjesztésének kritériumát. Az Alkotmánybíróság határozata elvetette a javaslatban megfogalmazott érveket, ugyanis nem találta alkotmányellenesnek a kérdéses pontokat. A határozat érvelése szerint „a keresztény értékrend méltányolásának rendeletét nem lehet a keresztény értékrend propagálásának rendeleteként értelmezni. Az irányelv azonban kijelöli azt az értékkört, amelyet a közszolgálati rádió és televízió programjaiban nem szabad megkérdőjelezni. Minden más interpretáció nem állna összhangban az állam világnézeti semlegességének és egyenlőségének elvével.”⁷ Ezzel a határozattal a probléma jogi vitája be is fejeződött, a publicisztikai azonban igazából csak ekkor kezdődött el.

5 A kompromisszumos megoldásként a legvitatottabb kérdésekben a preambulum a következőképpen fogalmaz: „...mi, a Lengyel Nemzet – a Köztársaság valamennyi állampolgára, mindazok, akik hisznek Istenben mint az igazság, jóság és szépség forrásában, mindazokkal, akik nem osztoznak ebben a hitben, de tiszteletben tartanak más forrásokból származó egyetemes értékeket... hálás szívvel őseinknek munkájukért, a függetlenség eléréseért nagy áldozatokkal folytatott küzdelmükért, a nemzet keresztény hagyományaiiban és egyetemes emberi értékekben megnyilvánuló kulturális gyökereinkért, felidézve az első és Második Köztársaság legjobb hagyományait, érezve a kötelezettséget, hogy ezer éves örökségünk mindezen értékeit a jövő generációkra hagyományozzuk, ...” Vö. Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban i. m. 523.

6 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1993. jan. 29. 7. számú 34. pont.

7 Wartości chrześcijańskie w telewizji. Uzasadnienie werdyktu Trybunału Konstytucyjnego. Rzeczpospolita 1994. aug. 1.

Baloldali csoportosulások és politikusok az Alkotmánybíróság állásfoglalását részrehabilitálnak, egyházbarátnak minősítették. A keresztény értékek támogatóinak azonban nem volt kétsége afelől, hogy ezen értékek védelme az állam feladatai közé tartozik. A Lengyel Katolikus Püspöki Konferencia egyértelmű nyilatkozatra szánta el magát: „A keresztény értékek aláásásának különféle próbálkozásai nyílt teret kapnak, sőt becsmérlő szavak is elhangzanak a kereszttel, az imával és a társadalom elsöprő többsége által elismert alapvető, erkölcsi értékekkel kapcsolatban. Meg kell kérdezni: vajon a legfőbb állami szervezeteknek passzivitást és közömbösséget kell tanúsítaniuk, amikor egyesek megsértik az állampolgárok vallási érzését? Bizonyos, a keresztény kultúrával nem rokonszenvező laikus köröknek jogukban áll a keresztény értékeket, valamint a lengyel nemzeti értékeket bemocskolni és nevetségessé tenni? Kit képviselnek a parlamenti képviselők, akik egy döntő többségben keresztények lakta országban elvetik azt a javaslatot, amely a keresztény értékrend betartását követeli meg a közmédiákban?”⁸

A probléma megosztotta a katolikus értelmiségieket is. Jerzy Turowicz, a *Tygodnik Powszechny* című katolikus társadalmi-kulturális hetilap főszerkesztője attól tartott, hogy ezzel a törvénnyel az állam a felekezeti irányába mozdulna el: „A keresztény értékek beillesztésének tendenciáját a közélet intézményes struktúrába és jogaiba nehéz összeegyeztetni a modern plurális demokráciával. Ez mindenképpen sérti az állam és az egyház szétválasztásának elvét.”⁹ Némelyek ennél tovább mentek, és élesebben fogalmazták meg kritikájukat a törvénnyel szemben. Tadeusz Zieliński az állampolgári jogok biztosa, szerint „a jog és az erkölcs a demokráciákban két alapvetően különálló, eltérő tulajdonságokkal és különböző feladatokkal rendelkező értékrend. Ezt némelyek, akik olyan államot képviselnek, amely a klérus befolyása alatt áll, nem akarják elismerni, és a jog vagy pedig az értékek védelmének dilemmáját hangoztatják, a másodikat választva ki e rendszerek közül.”¹⁰

Bizonyos idő távlatából természetesen megállapítható, hogy teljes mértékben egyik félnek sem lett igaza. A gyakorlatban egyetlen olyan ügy sem került bíróság elé, amelyben a keresztény értékrend megsértéséről lett volna szó. Természetesen minden alapot nélkülözött az a szempont is, amely már magának a törvénynek a pontjait is úgy kezelte, mint az állam ideologizációjának egyik formáját. A közvéleményben az egész ügy úgy maradt meg, mint az egyházi intézményrendszer kivételezett helyzetét elősegítő lépés.

Az egyházat is érintő következő probléma a konkordátum kérdése. Lengyelország és a Vatikán közötti nemzetközi szerződés aláírásáról még a kommunista időkben, a diplomáciai kapcsolatok 1989-es felvétele előtt elkezdődtek a tárgyalások. A több forduló tanácskozások eredményeképpen Hanna Suchocka kormánya 1993-ban aláírta a meg egyezést. A további procedúra megkívánta, hogy a kormány utalja a Szejm elé, amely majd megbízza a köztársasági elnököt a konkordátum ratifikálásával. A Suchocka-kormánynak erre már nem maradt ideje, ugyanis egy bizalmatlansági indítvány folytán megbukott, és új választásokat írtak ki, amin a jobboldal megsemmisítő vereséget szenvedett. Az új baloldali kormány folyamatosan halasztotta a konkordátum napirendre tűzését. A posztkommunisták taktikázása éles reakciókat váltott ki az egyházi hierarchia

8 A Lengyel püspöki Kar 258. Plenáris Ülésének nyilatkozata. Ld. Pismo Okólne Episkopatu Polski, 1992. okt. 19-25.

9 Jerzy Turowicz.: Wartości chrześcijańskie i polityka. In: Bilet do raju. Kraków, 1999. 64-65.

10 Tadeusz Zieliński: Moralność ponad prawem. Rzeczpospolita. 1992. aug. 10.

egy képviselői részéről.¹¹ 1996-ban a Szejm olyan határozatot hozott, hogy a konkordátum ratifikálását az alkotmány elfogadására kiírt referendum eredményétől teszi függővé. Első hallásra ez a határozat magában rejtette a zsarolás lehetőségét. A kulisszák mögött érkezett is olyan indítvány a püspökökhöz, hogy az alkotmány támogatásáért cserébe meggyorsulna a konkordátum ratifikációs eljárása. Mint tudjuk, az egyezségre nem került sor.

A közvélemény előtt is legelősebben a dokumentum aláírásának menetét támadták. A Suchocka-kormány ellenzéke kifogásolta, hogy a törvény elfogadását nem előzte meg általános vita, s az aláírásra is a Szejm feloszlatása után került sor. Az utóbbi természetesen nem volt véletlen. A Szolidaritás-tábor így akarta elérni, hogy sikertelen választások esetén kész tények elé állítsa a baloldalt. Ez a terv nem sikerült, mivel eleve azt feltételezte, hogy a győztes koalíció az ország érdekeit előrébb helyezi majd a pártérdekeknél. A posztkommunista párt azonban végig kihasználta a konkordátum kérdését, egyrészt saját magát igazolva antiklerikális szavazótábora előtt, másrészt ezen keresztül próbált nyomást gyakorolni az egyházra. Ezt a kettős magatartást támasztja alá az a tény is, hogy az általuk uralt Szejm nem vetette el a konkordátumot, csak a ratifikáció idejét toltta ki.

A konkordátum egyik legjelentősebb új eleme, a jogi érvényű egyházi házasság lehetősége váltotta ki a legtöbb vitát.¹² A bírálók szerint azzal, hogy a papság kezébe adnak olyan jogokat, amelyekkel korábban az anyakönyvvezetők rendelkeztek, az állami és egyházi intézmények közötti határt sértik meg. Nem szabad azonban itt elfeledkezni arról, hogy jogi érvénye a hivatali anyakönyvbe való bejegyzésnek van, amit nem a pap, hanem a köztisztviselő végez el, miután a paptól igazolást kapott a házasság megkötésének tényéről. Lengyelország példája nem egyedülálló. Hasonló eljárás érvényes Európa és Amerika számos országában (a rendszerváltozást követő negyedszázadban Magyarországon is többször előkerült a kérdés). Nem elhanyagolható tényező azonban, hogy a vallásos emberek számára a házasság szentség, egyértelműnek tűnik tehát, hogy megváltásztadják a formát, amely hitükkel és hagyományaikkal a leginkább megegyezik.

A Szolidaritáshoz köthető erők újbóli hatalomra kerülése 1997-ben eldöntötte a konkordátum kérdését is. A ratifikációs megállapodást nem sokkal a választások után, 1998. január 8-án elfogadta a Szejm, január 22-én pedig a Szenátus, majd Aleksander Kwaśniewski köztársasági elnök rögtön alá is írta.¹³

A konkordátum esetében immár sokadik alkalommal nem került sor megfelelő módon a közvélemény tájékoztatására és az egyház álláspontjának megfelelő bemutatására. Nem fogadható el az a gyakran hangoztatott érv sem, hogy nemzetközi szerződéseket általában bizalmasan kell kezelni. A társadalom döntő többsége ugyanis kettős a lojalitású, kötődik az államhoz és az egyházhoz is. Bár az eljárás jogilag és formailag nem hagyott

11 Alojzy Orszulik püspök a következőképpen nyilatkozott: „A Szentatyával folytatott nyílt háborúnak vagyunk tanúi. A konkordátum ügye ugyanis a Szentatya ügye. Ő akarta, hogy hazájában az egyház és az állam közötti kapcsolatok legyenek szabályozva. [...] Most azonban egynémely politikai körök [...] teljesen maguk alá akarják gyűrni az egyházat, működését pedig a közélet peremére szorítani”. (Katolicka Agencja Informacyjna 1994. ápr. 6. A fenti idézetet közli *J. Gowin*: i. m. 251.)

12 A konkordátum ezen pontját támogató szakértők szerint is az egyházi házassággal kapcsolatos megfogalmazás a precizitás szempontjából némi kívánnivalót hagy maga után. Ld. *Piotr Kuglarz–Franciszek Zoll*: *Małżeństwo konkordatowe*. Kraków, 1994.

13 Számos más publikáció mellett a kérdéssel foglalkozik Bogusław Trzeciak SJ könyve: *Bogusław Trzeciak SJ*: *Relacje państwo-Kościół. Konkordat '93–'98*. Warszawa, 1998. 75–112.

kivetnivalót maga után, mégis a hosszan elnyúló ügy alatt az egyház tekintélye csorbát szenvedett.

A 2000-es évek második felében váltott ki heves vitát a mesterséges megtermékenyítés kérdése. A Lengyel katolikus Püspöki Konferencia Családügyi Bizottsága a módszert egyértelműen elítélő nyilatkozatot adott ki, s álláspontjáról az ország legbefolyásosabb vezetőit levélben külön is értesítette. A téma a vezető kormánypartot, a Polgári Platformot is megosztotta: egyrésztől a liberális Małgorzata Kidawa-Błońska dolgozott ki javaslatot, amely nem csak a házaspároknak, hanem mindenkinek lehetővé tette az alkalmazását és engedélyezte az embrió lefagyasztását. A másik álláspontot a párt akkori jobbszárnyához tartozó krakkói filozófus, Jarosław Gowin képviselte, aki csak házaspároknak engedélyezte és egyértelműen elvetette a lefagyasztást. Mindkét projekt már az előző ciklusban a parlament elé került, végső döntés azonban akkor nem született. A 2014-es kormányfő váltást követően, az Ewa Kopacz vezette új kabinet azonban újra napirendre tűzte a kérdést, a lengyel parlament pedig törvényben szabályozta. Az új törvény többek között meghatározta a mesterséges megtermékenyítéssel foglalkozó, már működő klinikák tevékenységét, megkönnyítette állami finanszírozásukat, 6-ra korlátozta a méhen kívüli megtermékenyítés során életre hívott magzatok számát. Az új szabályozás az eljárást a nem házasságban élő párok számára is elérhetővé tette, és megengedte, hogy a magzatot egy idegen, névtelen anya testébe beültessék. A törvényt előzetesen véleményező lengyel legfelsőbb bíróság kritikus álláspontot fogalmazott meg, amely szerint az új szabályozás az orvostudomány mai állapotát mellőzve, hiányosan határozta meg a magzat fogalmát, nem egyezett meg az érvényes lengyel alkotmánnyal és a lengyelországi családjoggal. A lengyel püspöki kar, az életvédők, a jobboldali és a konzervatív politikuskok a 2015-ös év elején parlamenti vitára bocsátott törvénnyel kapcsolatban többször rámutattak: a törvény nem a meddőség valódi gyógyítását segíti elő, ehelyett sérti az emberi méltóságot, az élethez való jogot, mely a lengyel alkotmány szerint foganatástól kezdve jár az embernek. Épp ezért a 2015 őszén alakult új lengyel kormány egyik első intézkedésével leállította a lombikbébi-program állami finanszírozását.

A konzervatív, keresztény értékek körüli viharkeltés a 2010-es években továbbra is a lengyel belpolitika napi gyakorlatába tartozott, ugyanis a 2011 őszén lezajlott parlamenti választásokon meglepően jó eredményt ért el a Polgári Platformból kivált Janusz Palikot vezette párt, amely a későbbiekben a Te Mozgalmad néven politizált. Palikot – a módos vállalkozó, aki egy ideig a PO markáns egyénisége, egyben fenegyereke volt – csak 2010-ben vett búcsút Donald Tusktól, és alapított saját pártot. Antiklerikális, szabadelvű, liberális jelszavai meglepően nagy visszhangot keltettek. Célja egyértelműen a botránypolitizálás, a végső határok feszegetése volt. Jól tükrözik ezt azok a nevek, akiket Palikot a párt arcainak választott (többek között a krakkói transzszexuális Anna Grodzkát, a homofóbia ellen küzdő Robert Biedrońt, a feminista Wanda Nowickát, de említhetnénk Andrzej Rozeneket, Jerzy Urban *Nie* című politikai bulvárlapjának helyettes főszerkesztőjét vagy Roman Kotlińskit, a kiugrott papból lett antiklerikális lapszerkesztőt. Mivel a pártvezér és formációja számára egyedüli éltető erő a figyelemfelkeltés volt, sorra jelentkezett is a sajtóorgánumok címlapjaira került ötleteivel, amelyek kivétel nélkül a katolikus értékeket támadták: követelte a parlament épületében található kereszt eltávolítását, a drogtörvény liberalizálását (mindezt alátámasztva nyilvánosan marihuánát szívott). Az egyház ellen irányuló fellépésként pedig bejelentette aposztáziáját. A „palikotizáció” ezen évek lengyel nyelvén egyértelműen a közbeszéd vulgáris kifejezésekkel, fordulatokkal való megtöltését és a nem konvencionális elemek felhasználását

jelentette. A botránypolitizálás Palikot számára létkérdés volt, a témák kiválasztása elég egysíkú, s a ciklus utolsó időszakában már egyértelműen kifulladt, 2015 őszén az új parlamentbe már úgy sem tudott bekerülni, hogy a baloddallal szövetségessé vált. Mindez nem azt jelenti, hogy a köztársasági elnök, majd a kormányváltást követően a fent jelzett témák véglegesen kikerültek a lengyel belpolitika vitáinak köréből.

KAMALDULI ÜDVÖZLET

ViA 70

Van úgy, hogy elapadnak a szavak.
Papnak? Tanárnak?
Untauglich.
Van úgy, hogy nem kellenek szavak.

Tisztaszívű, hatéves unokám mindent szavakba önt.
Néha elképesztően cizellált, felnőtt – koravén – fogalomhasználat.
Így vesszük birtokba a világot.
Annyi a miénk belőle, amennyit a gondolat expresszivitásával uralunk.
Annyi vagyunk benne, amennyit ebből elmondunk.
Vagy mégsem.

Tisztaszívű, tizenkét éves unokámmal jókat tudunk hallgatni.
Dunakanyar. Séta. Már nem merem a kezét fogni – nagylány.
Néha megfogja a kezem. Egymásra nézünk. Hang nélkül.
Nagyon meghitt a csend. Ő már tud valamit a világról.
Legalább is a „mi világunkról”.
Értjük egymást. (Azt hiszem.)

Fasori értekezlet után.
Meghitt – ritka – kávézás a könyvdzsungel dolgozószobában.
– Az alapítványnak annyi. Egymásra nézünk.
Hang nélkül. Nem azért, mert a gondolat hiányzik.
„Ha nem tehetjük azt, mi szükségeltetik, tegyük azt, mit lehet.”
Az obsitos kandallóból sűg a csend.
Hallani véljük.
Értjük egymást. (Biztos.)

Márai Sándor írja, valamikor 1944-ben:
„Magyarország címerét két lebegő angyal tartja. Már csak e két angyalban bízom – igaz, ez nem csekélység.”
Gondolati bizonyosság transzcendencia és matéria keresztútján.
(Kár, hogy folytatja – megmagyarázza. Van úgy, hogy a némaság beszédesebb, mint a szó.)

Konfirmáció után két évvel odahagytam a keresztséget adó egyházat.
 Zord családi ágálás közepette egyedül esperes keresztpám volt megértő.
 A kamasz önteltség találkozott az Erdélyből hozott multikonfesszionális toleranciával.
 Ez persze utólagos interpretálás.
 De nem belemagyarázás, csak akkor még nem tudtam.
 Egy évvel később elkezdhettem kiásni a szentléleki pálos kolostor romjait.
 (Sokadmagammal persze, a diósgyőri várúrnő, Cz. I. vezetésével.)
 Még ugyanabban az évben vetődtem el Béalápátfalvára.
 A ciszterciek hült helye ellenére szóltak a kopott kövek, repedezett falak. (Időnként
 detonáció, „földrengés” a közeli kőbánya felől.)
 Beszédes némasággal idézték a múltat a beszüremelő fénypázmák.
 A hideg-rideg matéria ontotta magából a nála is valóságosabb virtualitást.
 Évtizedekkel utána Szent Ferenc – szintén századoktól megviselt – fiesolei kolostora
 sugárzott hasonlót.
 Liliputi méretei ellenére. Vagy talán nagyon is emberszabású volta miatt?
 Az evilági esendőség és a – hitt, remélt – transzcendencia közös csendjének harmóniája.

Ily. Kecskerágta kávécseserjék termésének unikális – mindig minőségi – keveréke. Nem
 hungarikum!
 Nézem a szótárat. Nem a trieszti olaszt, a sokáig debreceni Országgh-angolt.
 Illiberal = fukar, bigott, szolgálai, fősvény, kicsinyes, szervilis, korlátolt, ordenaré,
 műveletlen, szűkmarkú, közönséges, szűk látókörű, nem szabadelvű, szabad emberhez
 nem méltó.
 Mínta csak a – feledni próbált – „népi demokrácia” autentikus jellemzését sorolná.
 Neológ, parvenü, új hungarikum.
 Meghitt hajnali csend. A szótár néma felkiáltójel. Kimondva ordenaré, korlátolt
 harsányság.
 A fű is csendben nő. A négyszáz éves angol – common sense – gyep igen.
 A négyszáz perces magyar – stadion – pázsit nem.
 De majd megnézhetjük négyszáz év múlva...
 Marad még valaki e honban, aki megnézzze?
 Feloldozás helyett minden arra szorít, hogy fel! Oldozás!
 Lesz még hon?
 Ismét tanulni kell a – lélekrontó – túlélést?
 Holott hittük, reméltük, hogy ez az újbarbár múlt század sajátja.

Életem párja mondja – ötven évvel a történetek után.
 Tizenöt évesen látta először Pannonhalmát.
 Csak járta és járta a kerengőt. Nem bírta otthagyni.
 Volt ott valami imaginárius mágnes.
 Milyen jó, hogy édesanyja – szándékáról letéve – mégsem lett apáca.

Ott jártamban láthattam a megújítottat.
 Kalauzom – hmm –, többet hallgatott, mint mesélt.
 Én se hoztam szóba a piszkálódást.
 „Nem akadt volna itthoni hozzáértő a restauráláshoz?”
 Korhoz igazítva, sértetlenül maradt meg a puritán tradíció.

Hagyott együtt lenni – a milióval.
Önnön magával és a hely szellemével.
Nem voltunk egyedül.
Van úgy, hogy nem kellenek szavak.

Nyár végi mínuszos hír Szent Márton hegyéről: befogadás.
Általánosságban evidens evangéliumi norma.
Konkrétan az evangélium becsületének mentése (is).
Mások helyett is. (Mint a vészidőszakban.)
E-mailen ment három kurta szó.
Ugyanannyi volt a válasz.
Egyazon hullámhosszon.

Harmadnapon.
Vittünk egy szál sárga rózsát a friss hantra.
Meg mellette, a 36 évvel korábbira is.
Nem voltunk egyedül.
Volt tekintetek találkozása és biccentés.
Színpadias „Fogjuk meg egymás kezét!” nélkül.
Köszöntünk valakinek – az érintetten kívül –, aki nem volt ott.
Vagy mégis ott volt?
Ismeretlenek – szó nélkül – együtt.
Mintha értették volna egymást.

Ma már az angyalok sem segítenek.
Isten éltesse?
Nem.
Éltesd Istenedet.
Lehet, hogy a miénk is.
Mindközönségesen a profán – értő és megértő – emberiességben.
Az istentisztelet az embertisztelettel kezdődik.

A csend hangjai messzire elhallatszanak.

Gyarmati György

Vác, 2015. november

PS. A határidő felülírta a kamalduli „beszélő napok” rendjét.

DR. VÁRSZEGI IMRE ASZTRIK OSB FŐAPÁT
CURRICULUM VITAE

Született: 1946. január 26. Sopron.

Érettségi: 1964, Sopron, Berzsényi Dániel Gimnázium.

Beöltözött: 1964. augusztus 6.

1964–1968: Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Hittudományi Főiskola hallgatója.

Egyszerű fogadalom: 1965. szeptember 3.

1968–1970: sorkatonai szolgálat. Baja, Budapest, Sormás.

1970–1971: a teológiai főiskola befejezése Pannonhalmán.

Ünnepélyes fogadalom: 1968. szeptember 3.

Pappá szentelték: 1971. augusztus 29.

1971–1976: Budapest ELTE BTK történelem-német szakos egyetemi hallgató.

1976. történelem-német szakos középiskolai tanári diploma megszerzése.

1975–1976: gyakorló tanár Győrött a Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumban.

1976–1988: Pannonhalma, Bencés Gimnázium gimnáziumi tanár, Szent Gellért Hittudományi Főiskolán főiskolai tanár (Szent Benedek Regulájának magyarázata, Bencés rendtörténet, Magyar Bencés Kongregáció Statutumai tárgyak).

Novíciusmester 1978–1986.

Főmonostori perjel: 1985-től.

1985 **történelem tudományok doktora** címet szerez az ELTE-n, ugyanott 1997-ben a PhD fokozat megszerzése, témája: Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát (1929–1950).

Püspöki kinevezés: 1988. december 23. (culusi címzetes püspök, esztergomi segéd-püspök, jelmondata: „Fortitudo mea Deus” – „Erősségem az Isten”).

Püspökké szentelés: 1989. február 11. Esztergom.

1989. március–1991. július a Budapesti Központi Papnevelő rektora és püspöki helynök az Esztergomi Főegyházmegyében.

1990. június–1993. március a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia titkára

1990 óta a Máltai Lovagrend káplánja.

Leuveni Katolikus Egyetem díszdoktora: 1989. február 2.

Pannonhalmi főapát: választás: 1991. január 5. Hivatalba lépés: augusztus 6.

1998 óta a Bajor Bencés Akadémia Történeti Szekciójának rendkívüli tagja.

1999 óta Magyarországi Keresztény–Zsidó Tanács elnöke.

2000 óta a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola egyik alapítója, a bencés rendtörténet tanára.

2001 óta a Bolyai Műhely Programbizottságának elnöke.

A MKPK médiaügyekkel megbízott püspöke (1991–2000).

A MKPK Kultúra és Tudomány Bizottságának (korábban Egyháztörténeti Bizottság) elnöke.

A MKPK Megszentelt Élet Bizottságának elnöke.

A MKPK Oktatásügyi Bizottságának tagja.

Felelős kiadóként megjelentetett egyháztörténeti publikációk

- Magyar Bencés Gimnáziumok, 1988.
- A Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége (METEM), 1989.
- Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1989.
- Pannonhalmi főapátok sorozat 1990.
- Pannonhalmi apátok és főapátok sorozat 2014.
- Pannonhalmi Szemle, évnegyedes folyóirat. Új Folyam 1993-tól.

DR. VÁRSZEGI IMRE ASZTRIK OSB FŐAPÁT
PUBLIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGE

Válogatott bibliográfia

I. Könyvek

1. Pannonhalmi főapátok. 1. Kruesz Krizosztom (1865–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950) / Sólymos László Szilveszter – Várszegi Asztrik. – Budapest: METEM, 1990. – 367 p.
2. Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980–1990 / Szerk. Várszegi Asztrik, Zombori István. – Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), 1997. – (METEM könyvek, 17.). – 221 p.
3. Lengyel László – Várszegi Asztrik: Beszélgetőkönyvecske. – Budapest: Helikon Kiadó, 1999. – 252 p.
4. *Senki sincs kizárva.* – Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2006. – 176 p.
5. *Közösségben: apáti tanítások.* – [Pannonhalma]: [Bencés Kiadó], 2007. – 246 p.
6. *Gondolatok a „jó öregséghez”:* Várszegi Asztrik és Kásler Miklós előadása / Iván László előszavával. – [Budapest]: Gondolat, [2010]. – 60 p.
7. *A pannonhalmi bazilika megújítása/felújítása = Renewal and remodelling of the Basilica in Pannonhalma* / [szerzők Várszegi Asztrik, Turányi Gábor, Fehérváry Jákó, Alison Morris]. – Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2012. – 95 p.

II. Kötetben megjelent tanulmányok

1. *Imádkozzál és dolgozzál: gondolatok a bencés életstílusról* – In: Népek nagy nevelője...: Szent Benedeknek, Európa védőszentjének emlékezete / szerk. Szennay András. – Budapest: Szent István Társulat, 1981. – p. 270–286.
2. *Was bedeutet für Ungarn das Christentum?.* – *Sonderdruck aus Kirche in Not, Band 37.*, 1989. – p. 86–92.
3. *Kelemen Krizosztom főapát, a bencés rend megújulásának munkása*
In: Katolikus Egyháztörténeti Konferencia: Keszthely, 1987 / [szerk. Hölvényi György]. – Bp.: TIT, [1989]. – p. 112–124.
4. *Pázmány Péter és a magyar bencések*
In: Az Úr szolgálatának iskolája = „Schola servitii”: A gimnázium tanárainak tanulmányaiból, 1939–1989. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Gimnázium, 1990 [!1991]. – p. 54–57.

5. *Premontrei diákokból lett kiváló bencések*
In: A Vajda János Gimnázium Évkönyve 1991/1992. – Keszthely: Castellum Kiadó, 1992. – p. 87–89.
6. *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*
In: Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete 1994 / [szerk. Klebelsberg Éva]. – [s.l.]: Tellér Kft., 1994. – p. 9–12.
7. *Klebelsberg Kunó és az egyház*
In: Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete: [Szegeden 1992. okt. 12-én tartott konferencia kibővített anyaga] / szerk. Zombori István. – Szeged: Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, 1995. – p. 7–12.
8. *A Magyar Bencés Kongregáció története a XX. században (1916–1996)*
In: Mons Sacer 996–1996, II. / szerk. Takács Imre. – Pannonhalma: [Pannonhalmi Főapátság], 1996. – p. 340–356.
9. *Bencések ezer éve az oktató-nevelő munkában Magyarországon*
In: Egyház és művelődés / szerk. Hajdú Ákos, Kokas Zsuzsanna. – Budapest: Magyar Történezhallgatók Egyesülete, 1997. – p. 9–16.
10. *Ein Portrait aus christlicher Sicht*
In: Otto von Habsburg, Ein Souveräner Europäer, Festschrift zum 85. Geburtstag / szerk. Walburga Douglas, Stephan Baier. – Wien; München: Amalthea Verlag, 1997. – p. 129–134.
11. *Pannonhalma millenniuma*
In: A Világörökség Egyezmény végrehajtása 25 év gyakorlatának tükrében: nemzetközi konferencia: Budapest, 1997. október 2–5. – Budapest: OTP-TRAVEL, 1998. – p. 101–107.
12. *Újat és régít: Szennay András pannonhalmi főapát úr 80. születésnapjára*
In: „Újat és régít”: Dr. Szennay András pannonhalmi főapát úrnak 80. születésnapjára = Festschrift Andreas Szennay OSB zum 80. Geburtstag / Közreadják: Rendtársak; [írták Paskai László, Notker Wolf, Várszegi Asztrik et al.]. – Pannonhalmi Főapátság, 2001. – p. 8–15.
13. *A mester és a tanítvány*
In: A Regula ösvényén I. – Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2002. – (Bencés lelkeségi füzetek, 31.). – p. 24–30.
14. *Magyar bencések a tudomány szolgálatában*
In: Jedlik Ányos tisztelete születésének 200. évfordulóján. – Budapest: Jedlik Ányos Társaság, 2002. – p. 11–17.
15. *Hegyre épült város*
In: A Regula ösvényén II. – Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2002. – (Bencés lelkeségi füzetek, 32.). – p. 5–10.
16. *Bencések a magyar oktatás és nevelés szolgálatában*
In: Útjaidon: ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára / [szerk. Bazsányi Sándor et al.]. – Budapest: M. Piarista Rendtartomány: PPKE BTK: Új Ember, 2002. – p. 210–223.
17. *Węgierscy Benedyktyni w służbie kultury*
In: Węgry – Polska: 1000 lat chrześcijaństwa / pod red. Jana Zimnego. – Sandomierz: Wyd. Diecezjalne, 2003. – p. 62–74.

18. *Történeti visszapillantás a bencés iskolák létrejöttének körülményeire és sajátosságaira. Magyar bencések kétszáz éve az oktatás és nevelés szolgálatában (1802–2002)*
In: *Docete: Bencések a magyar oktatás és nevelés szolgálatában (1802–2002)* / szerk. Varga Mátyás. – Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2003. – p. 33–57.
19. *Jézus Krisztus egyháza a bencés Regulában*
In: *A Regula ösvényén III.* – Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2003. – (Bencés lelkiségi füzetek, 33.). – 128–140. p.
20. *Pannonhalma 1956/1957-ben. Részlet Legányi Norbert főapát (1906–1987) születésének centenáriuma alkalmára készülő életrajzából*
In: *Látó szívvel: [ünnepi kötet Lukács Lászlónak]* / [Szerk. Bende József, Deák Viktória Hedvig, Pákozdi István]. – Budapest: Magyar Piarista Rendtartomány: Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola: Vigilia Kiadó, 2006. – p. 270–280.
21. *A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány működéséről*
In: *Magyar Katolikus Egyház, 1956: a Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, 2007* / [... szerk. Szabó Csaba]. – Budapest: Új Ember, 2007. – p. 7–8.
22. *Die Christliche Ökumene im Dialog mit Judentum und Islam als Grundlage konstruktiver Zusammenarbeit mit Gesellschaft und Staat in Europa*
In: *Roots of vision, routes of change: nationalism and ecumenical leadership: ecumenical anthology VI of the WSCF Central European Subregion* / Rachael Weber, Peter Sajda, Nagypál Szabolcs. – Budapest: BGÖI, 2007. – p. 81–89.
23. *Boór János könyvébe*
In: *Szétszött teljesség: a hetvenöt éves Boór János köszöntése* / szerk. Mártonffy Marcell és Petrás Éva. – Budapest: Hét Hárs: Mérleg, 2007. – p. 9.
24. *A vigasztalás anyala: Polcz Alaine köszöntése*
In: *Alaine: írások Polcz Alaine-ről* / [szerk. Baranyai László]. – Pécs: Jelenkor, 2007. – 135–137. p.
25. *A bencések közelmúltjának kutatása (források, módszerek)*
In: *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései* / szerk. Varga Szabolcs, Vértési Lázár. – Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2007. – p. 86–95.
26. *Várszegi Asztrik főapát – a megértésről*
In: *Zenehíd – a világ felé... / Juhász Előd* – Budapest: Kairosz Kiadó, 2008. – p. 35–39.
27. *Nyitógondolatok a szerzetességről*
In: *A szerzetesség jelene és jövője.* – Budapest: Vigilia, 2008. p. – 9–11.
28. *A bencés iskolák államosítása*
In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948: a Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, 2008* / [... szerk. Szabó Csaba, Szigeti László]. – Budapest: Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány: Új Ember, cop. 2008. – p. 211–222.
29. *Gondolatok egy főpapi mellkereszt ajándékozása kapcsán: Karl-Josef Rauber apostoli nuncius úr 75. születésnapjára*
In: *Caritas Christi urget nos: Festgabe an Herrn Erzbischof Dr. Karl-Josef Rauber zum Anlass seines Goldenen Priesterjubiläums und 75. Geburtstages: ünnepi ajándékkötet Dr. Karl-Josef Rauber érsek úr részére aranymiséje és 75. születésnapja alkalmából* / [hrsg. von Ákos Bitter, Attila Fábíán, Karl Schlemmer]. – Budapest [etc.]: Bencés Kiadó, 2009. – p. 127–134.

30. *A bencés iskolák államosítása 1948-ban*
In: Bencés Diákszövetség Almanach: 20 éves a BDSZ 1989–2009 / [főszerk. Scherer Norbert]. – Pannonhalma: Budapest: Bencés Diákszövetség, [2009]. – p. 69–72.
31. *A 20. század magyar történelme Szent Márton hegyéről szemlélve: impulzusok, provokációk történelemtanárok számára*
In: Egyezzünk ki a múlttal!: műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről / szerk. Lőrinc László. – Budapest: TTE, 2010. – p. 133–136.
32. *Mivel járulhat hozzá az ábrahámiai vallások párbeszéde az európai államok és társadalmak együttműködéséhez?*
In: A vallásközi párbeszéd a vallások szemszögéből / szerk. Nagypál Szabolcs. – [Budapest]: L'Harmattan; Pannonhalma: BGÖI, 2011. – p. 15–21.
33. *Sulyok Elemér bencés atya hetvenéves*
In: Utolérnek téged a szavak: a hetvenéves Sulyok Elemér köszöntése / szerk. Simon T. László. – Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2011. – p. 7–8.
34. *Egy jámbor keresztény kalandja*
In: Megértő történelem: tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére / szerk. Baráth Magdolna, Bánkúti Gábor és Rainer M. János. – Budapest: L'Harmattan, 2011. – p. 153–157.
35. *A Férfi Szerzeteselőjárók Konferenciájának tevékenysége 2006–2012 között*
In: Initio non erat nisi Gratia: Ünnepi kötet dr. Erdő Péter tiszteletére 60. születésnapja alkalmából / [szerk. Magyar Katolikus Püspöki Kar Titkársága]. – Budapest: Szent István Társulat, 2012. – p. 55–65.
36. *Legányi Norbert pannonhalmi főapát, 1906–1987*
In: Örökség és küldetés: bencések Magyarországon I. / szerk. Illés Pál Attila és Juhász-Laczkó Albin. – Budapest: METEM, 2012. – p. 553–560.
37. *Világkommunizmus és kereszténység – Az előadás szerkesztett változata*
In: Remény a reménytelenségben: főpásztorok a kelet-közép-európai diktatúrákban: Stefan Wyszyński, Karol Wojtyła, Márton Áron, Mindszenty József / szerk. Soós Károly, Zombori István. – Budapest: METEM; [Szeged]: Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2014. – p. 25.
38. *Legányi Norbert pannonhalmi főapát a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakán (1964. szeptember 14–december 21.)*
In: Collectanea Sancti Martini: A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 1. / szerk. Dénesi Tamás, Dejesics Konrád. – Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei, 2013. – p. 217–246.
39. *A pannonhalmi székesegyház 70 éve basilica minor.*
In: Collectanea Sancti Martini: A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 1. / szerk. Dénesi Tamás, Dejesics Konrád. – Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei, 2013. – p. 312–324.

III. Folyóiratok

Acta humana

1. *Az egyházak és az emberi jogok*

In: Acta Humana. Emberi jogi közlemények. – 10. évf., 1999. 34. sz. p. 24–28.

Belügyi szemle

2. *Az ember bűne*
In: Belügyi szemle. – 51. évf., 2003. 2–3. sz. p. 78–83.

Bulletin

3. *Matthias-Graduale. – A hasonmás kiadás méltatásaként elhangzott az Országos Széchényi Könyvtárban, 2007. okt. 17-én*
In: Bulletin. – 6. évf., 2007. p. 5–6.

Büntetőjogi tanulmányok

4. *Gondolatok a büntetésről*
In: Büntetőjogi tanulmányok. – 1. évf., 1999. 1. sz. p. 15–22.

Concilium

5. *Die Kirche in Ungarn nach der Wende*
In: Concilium. – 31. évf. 1995. 2. sz. p. 172–173.

Credo

6. *Pannonhalma millenniuma (996–1996)*
In: Credo. – 2. évf., 1996. 2. sz. p. 41–43.

Egyházfórum

7. *Magyar egyház a fordulat után*
In: Egyházfórum. – 10. évf., 1995. 3. sz. p. 91–94.
8. *Az ökumenikus gondolat Pannonhalmán*
In: Egyházfórum. – 16. évf. 2002. 3. sz. p. 15–17.
9. *Keresztények egysége – Európa egysége: vágy és kihívás. Európa keresztény szemmel*
In: Egyházfórum. – 18. évf., 2003. 1–2. sz. p. 12–15.
10. *Ferenc pápa*
In: Egyházfórum. – 28. évf., 2013. 4. sz. p. 25–26.

Élet és tudomány

11. *Ezeréves Szent Márton monostora – Bencések a hegyen*
In: Élet és tudomány. – 51. évf., 1996. 36. sz. p. 1128–1130.

Erbe und Auftrag

12. *Die Geschichte der ungarischen Benediktinerkongregation von 1918 bis 1996*
In: Erbe und Auftrag. – 72. évf. 1996. 1. sz. p. 5–8.
13. *Benediktinerschulen in Ungarn, Ung. Benediktiner im Dienst des Unterrichts und der Erziehung seit 200 Jahren (1802–2002)*
In: Erbe und Auftrag. – 79. évf. 2003. 4. sz. p. 273–286.

Európai szemmel

14. *Kirekesztés és befogadás – az egyház felelőssége és lehetőségei*
In: Európai Szemmel. – 1994. 2. sz. p. 9–13.
15. *Ecclesia semper Reformanda: a II. Ökumenikus Találkozó elé – Graz, 1997. június 23–29. / Békés Gellért; Várszegi Asztrik*
In: Európai szemmel. – 5. évf., 1997. 2. sz. p. 25–31.

Európai Tükör

16. *Egy magyar kolostor Európában és az Európai Unióban*
In: Európai tükör. – 9. évf., 2004. 9. sz. p. 46–52.

Európai utas

17. *Magyar megfontolások a Soáról*
In: Európai utas. – 9. évf., 1998. 4. sz. p. 61–62.

Fizikai szemle

18. *Ora et labora. Jedlik Ányos halálának 100. évfordulójára. Megemlékezés*
In: Fizikai Szemle. – 45. évf. 1995. 12. sz. p. 401.

Gazdaság és társadalom

19. *Bencések Európában, bencések Magyarországon*
In: Gazdaság és társadalom. – 4. évf., 2012. Különszám. p. 16–25.

História

20. *Pannonhalma öröksége. A Főapátság fennállásának ezredik évfordulójára*
In: História. – 18. évf., 1996. 7. sz. p. 34.

Igen

21. „*Hogy ismét hegyi patak lehessen a keresztény eszme és ne állóvíz.*”
In: Igen. – 4. évf., 1992. 22. sz. p. 5–7.

Keresztény szó

22. *Virt László: Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*
In: Keresztény Szó. – 13. évf., 2002. 2. sz. p. 28–29.

Kisebbségkutatás

23. *A megoszthatatlan Európa – az egyház mint az egyetemesség és nemzeti jelleg együttes érvényesítésére szolgáló példa*
In: Kisebbségkutatás. – 8. évf., 1999. 1. sz. p. 25–30.

Könyv, könyvtár, könyvtáros

24. *A Mátyás Graduálé méltatása*
In: Könyv, könyvtár, könyvtáros. – 16. évf., 2007. 12. sz. p. 41–43.

Korunk

25. *Pannonhalma a magyar kultúrában*
In: Korunk. – 3. évf., 2000. 11–12. sz. p. 19–24.

Lelkipásztor

26. *Milyen életmódot ajánl a keresztényeknek a bencés regula?*
In: Lelkipásztor. – 86. évf., 2011. 3. sz. p. 92–95.

Liget

27. *A vendégség megtapasztalása*
In: Liget. – 25. évf., 2012. 12. sz. p. 5–6.

Magyar Hírlap

28. *Cselekedj másképp, mint eddig!*
In: Magyar Hírlap. – 28. évf., 1995. 248. sz. p. 13.

Magyar Tudomány

29. *Hitvilág és információs társadalom*
In: Magyar Tudomány. – 43. évf., 1998. 2. sz. p. 254–257.

Mercurius

30. *Mátyás-Graduále.*
In: Mercurius. – 6. évf., 2007. p. 5–6.

Műemlékvédelem

31. *Pannonhalma – „a hegyre épült város”*
In: Műemlékvédelem. – 40. évf., 1996. 2. sz. p. 89–92.
32. „*Műemlékeink*” személyes megközelítése (*Sopron és Pannonhalma*)
In: Műemlékvédelem. – 45. évf., 2001. 2. sz. p. 77–78.

Pannonhalmi Szemle

33. *A mester és a tanítvány.* – (*A Regula ösvényén*)
In: Pannonhalmi Szemle. – 1. évf., 1993. 3. sz. p. 117–121.
34. *Hegyre épült város.* – (*A Regula ösvényén*)
In: Pannonhalmi szemle. – 4. évf., 1996. 1. sz. p. 136–139.
35. *Pannonhalma millenniuma – a találkozások éve*
In: Pannonhalmi szemle. – 4. évf., 1996. 4. sz. p. 3–6.
36. *A szerzetesség szerepe az egyházak egységének munkálásában*
In: Pannonhalmi Szemle. – 8. évf., 2000. 3. sz. p. 60–61.
37. *Jézus Krisztus egyháza a bencés Regulában.* – (*A Regula ösvényén*)
In: Pannonhalmi szemle. – 9. évf., 2001. 1. sz. p. 131–139.
38. „*Bárki vagy, aki a mennyei hazába igyekszel...*”: *másfél évezredes életforma Pannonhalma monostorában* / [írta] Várszegi Asztrik et. al.
In: Pannonhalmi szemle. – 12. évf., 2004. 3. sz. p. 149–163.
39. „*Íme, így mutatja meg jóságosan az Úr az élet útját*”: *a bencés Regula látomása az életről.* – (*A Regula ösvényén*)
In: Pannonhalmi szemle. – 15. évf., 2007. 1. sz. p. 121–127.
40. *Békétüréssel.* – (*A Regula ösvényén*)
In: Pannonhalmi szemle. – 17. évf., 2009. 1. sz. p. 111–117.
41. „*Jöjjetek, fiaim, hallgassatok reám, az Úr félelmére tanítlak titeket!*” (*Zsolt 33,12*). – (*A Regula ösvényén*)
In: Pannonhalmi szemle. – 19. évf., 2011. 1. sz. p. 122.
42. „*Küldjön hozzá szenpektákat, vagyis idősebb, bölcs testvéreket*”. – (*A Regula ösvényén*) (RB 27, 5–6)
In: Pannonhalmi szemle. – 19. évf., 2011. 4. sz. p. 129–136.
- Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige**
43. *Pázmány Péter und die ungarischen Benediktiner*
In: Studien und Mitteilungen zur der Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige. – Band 99., 1988. p. 183–188.
44. *Die Äbteliste von Pannonhalma 996–1973*
In: Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige. – Band 101., 1990. Heft III./IV. p. 502–505.
- Szolgalat**
45. *Horváth Kálmán váli plébános (1915–1975)*
In: Szolgalat. – 1976. 29. sz. p. 103–104.
- Teológia**
46. *Biblia és imádság*
In: Teológia. – 13 évf., 1979. p. 243–247.
47. *Eleven kövek módjára...*” (1 Pt 2,5)
In: Teológia. – 16. évf., 1982. sz. p. 42–45.
48. *A szerzetesek szolgálata*
In: Teológia. – 24. évf., 1990. 1. sz. p. 2–7.
49. *A párbeszéd egyháza*
In: Teológia. – 27. évf., 1993. 4. sz. p. 199–203.
- Vallástudományi Szemle**
50. *Nursiai Szent Benedek fiai*
In: Vallástudományi Szemle. – 9. évf., 2013. p. 95–107.

Vigilia

51. *Lukács László beszélgetése Várszegi Asztrik püspökkel.*
In: *Vigilia*. – 56. évf., 1991. 1. sz. p. 60–65.
52. *Keresztény szabadság*
In: *Vigilia*. – 59. évf., 1994. 6. sz. p. 418–420.
53. *Békés Gellért – en Kriszto*
In: *Vigilia*. – 65. évf., 2000. 1. sz. p. 37–40.
54. *Hétköznapi kereszténység. – (A Vigilia körkérdése: Hétköznapi kereszténység)*
In: *Vigilia*. – 67. évf., 2002. 12. sz. p. 930–932.
55. *Tisztelettel és hálával a 70 éves Vigiliának. – (A Vigilia körkérdése: „Virrasszatok ...”)*
In: *Vigilia*. – 70. évf., 2005. 2. sz. p. 187–189.
56. *A zene ajándéka. – (A Vigilia körkérdése: „Mit jelent számomra a zene?”)*
In: *Vigilia*. – 71. évf., 2006. 12. sz. p. 954–955.
57. *Kiengesztelődésünk és megbékélésünk útja*
In: *Vigilia*. – 72. évf., 2007. 10. sz. p. 722–727.
58. *Fésületlen gondolatok a bizalomról, amely nélkül nehéz az életünk. – (A Vigilia körkérdése: A bizalomról)*
In: *Vigilia*. – 73. évf., 2008. 12. sz. p. 931–932.
59. *Kedves Barátom! – (A Vigilia körkérdése: A csodáról)*
In: *Vigilia*. – 74. évf., 2009. 12. sz. p. 940–942.
60. *Kereszténység és kultúra: megközelítések*
In: *Vigilia*. – 75. évf., 2010. 3. sz. p. 198–201.
61. *A szegénységről. – (A Vigilia körkérdése: A szegénységről)*
In: *Vigilia*. – 78. évf., 2013. 12. sz. p. 935–937.
62. *Idegen voltam... – (A Vigilia körkérdése: Ellenség – idegen – vendég – barát)*
In: *Vigilia*. – 75. évf., 2010. 12. sz. p. 947–949.
63. *Szerzetesrendek bemutatkozása / Lobmayer M. Judit, Knáb Judit, Fazekas Zoltán Márton, Kovács Katalin, Kóródi M. Veronika, Horváth Olga, Hirka Antal, Várszegi Asztrik, A Szent Arcról Nevezett Hedvig nővér, Szabó Katalin*
In: *Vigilia*. – 80. évf., 2015. 8. sz. p. 619–629.

IV. Interjúk**IV.1. Könyvben megjelent**

1. *Ora et labora! Várszegi Asztrik pannonhalmi főapáttal beszélget Benkei Ildikó.* – Budapest: Kairosz K., 2008. – (Magyarnak lenni 34.). – 119 p.
2. *A hely szerelmese: Elmer István beszélgetése Várszegi Asztrik püspök pannonhalmi főapáttal.* – Budapest: Szt. István Társ., 2010. – (Pásztorok, 14.). – 261, [2] p.
3. *Média, közösség, szolgálat: ösvénykeresés az infódzsungelben: Borókai Gáborral, Süveges Gergővel, Révész T. Mihállyal, Várszegi Asztrikkal Gégény István beszélget.* – Győr: Palatia Ny. és K. Kft., 2012. – 126 p.
4. *„A kétpólusú világban a másik pólust választottam”: Akit vonzott a missziós küldetés – beszélgetés Várszegi Asztrik pannonhalmi főapáttal / riporter: Takács László.* – [s.l.]: Zalai T–Ma Kiadói Kft., 2013. – p. 6–10.

IV.2. Folyóiratban megjelent

168 óra

1. *Várszegi Asztrik [Riporter:] Trebitsch Péter*
In: 168 óra. – 5. évf., 1993. 52. sz. p. 4–6.

2000

2. *Ezredvégi beszélgetés Várszegi Asztrikkal [Riporter:] Szörényi László*
In: 2000. – 4. évf., 1992. 11. sz. p. 3–6.

Egyházfórum

3. *Vallásosság-szindróma: Varga Károly szociológus eszmecsereje Jelenits István piarista esztétával és Várszegi Asztrik bencés főapáttal*
In: Egyházfórum. – 15. évf., 2000. 2. sz. p. 22–27.

Magyar Hírlap

4. „Csak adni, sohasem elvenni.” Szombati MH-extra a pápalátogatás előtt – pannonhalmi főapáttal [Riporter:] Pintér Dezső
In: Magyar Hírlap – 29. évf., 1996. 197. sz. p. 8.
5. „A szeretet nem édes feloldozás.” Négy szemközt – pannonhalmi főapáttal / Várszegi Asztrik; [Riporter:] László Ágnes
In: Magyar Hírlap – 32. évf., 1999. 300. sz. p. 9.

Magyar Nemzet

6. *Mindig akadnak, akiknek van szemük a látásra: Beszélgetés – pannonhalmi főapáttal. [Riporter:] Fáy Zoltán*
In: Magyar Nemzet. – 63. évf., 2000. 294. sz. p. 5.

Mozgó világ

7. *A szegénységről / Gönczöl Katalin; Lengyel László; Várszegi Asztrik; [Riporter:] Rádai Eszter*
In: Mozgó világ. – 26. évf., 2000. 6. sz. p. 11–23.

Népszabadság

8. *Legnagyobb erőknek a párbeszéd: Beszélgetés – pannonhalmi főapáttal. [Riporter:] Szigethy András*
In: Népszabadság. – 51. évf., 1993. 42. sz. p. 11.
9. *Az egyház nem kötelezi el magát. – a politikáról, a keresztény–zsidó párbeszédéről. [Riporter:] Czene Gábor*
In: Népszabadság. – 52. évf., 1994. 259. sz. p. 1, 10.
10. *Meg kell vallanunk történelmi bűneinket!: Húsvéti beszélgetés – pannonhalmi főapáttal. [Riporter:] Czene Gábor*
In: Népszabadság. – 53. évf., 1995. 89. sz. p. 25.

Pannontükör

11. *Pannonhalma 1000 éve: Ruff János beszélget – pannonhalmi főapáttal*
In: Pannon tükör. – 1. évf., 1996. 6. sz. p. 36–39.

Remény

12. *Schweitzer József és Várszegi Asztrik a Füst Milán Szellemi Páholyban: [a beszélgetés rövid összefoglalója]*
In: Remény: zsidó társadalmi, közéleti, kulturális folyóirat. – 8. évf., 2005. 1. sz. p. 5–8.

Respublika

13. *Nem e világból, de ezért a világért [Riporter:] Bálint B. András, Szántó András*
In: Respublika. – 1. évf., 1994. 14. sz. p. 59–63.

Új Magyarország

14. *Pannonhalma készül a jövőre: Interjú – főapáttal [Riporter:] Sz[entmihályi] Sz[abó] P[éter]*
In: Új Magyarország. – 4. évf., 1994. p. 1, 16.

Vigilia

15. *Lukács László beszélgetése Várszegi Asztrik püspökkel*
In: Vigilia. – 56. évf. 1991. 1. sz. p. 60–65.
16. *A Vigilia beszélgetése Várszegi Asztrikkal / Zimányi Ágnes*
In: Vigilia. – 71. évf., 2006. 1. sz. p. 52–58.
17. *A Vigilia beszélgetése Várszegi Asztrikkal. [Riporter:] Monory M. András, Tillmann J[ózsef] A.*
In: Vigilia. – 65. évf., 2000. 12. sz. p. 944–951.

V. Bevezetők, köszöntők, ajánlások**V.1. Bevezetők, előszavak****V.1.1. Könyvben megjelent**

1. *...evilágból... / Kulics Ágnes, Tölgyesi Ágnes; [az előszót írta Várszegi Asztrik]. – Budapest: Gondolat, 1989. – p. 7–9.*
2. *Ezeréves Iskola Pannonhalmán: tradíció és megújulás / [Borián Elréd; előszó Várszegi Asztrik]. – Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Gimnázium, 1996. (Magyar bencés gimnáziumok; 2.). – p. 2.*
3. *Bencések / Török József – Legeza László – Szacs vay Péter; [előszó Várszegi Asztrik]. – Budapest: Mikes Kiadó, 1996. – p. 3–4.*
4. *Dr. Rados Tamás (1903, Sopron – 1967, Pannonhalma) / [előszó Várszegi Asztrik OSB]. – [h.n.]: Potline Kft., 2002. – p. 2–3.*
5. *Mariazell és Magyarország: bevezető gondolatok. – In: Mariazell és Magyarország: egy zarándokhely emlékezete: vezető a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának kiállításához, 2004. május 28 – szeptember 12. / [a kiállítást rend. és a vezetőt ... szerk. Farbak y Péter, Prékopa Ágnes és Serfőző Szabolcs]. – Budapest: BTM, 2004. – p. 11.*
6. *Előszó. – In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948: a Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, 2008 / [... szerk. Szabó Csaba, Szigeti László]. – Budapest: Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány: Új Ember, 2008. p. 5.*
7. *A kolozsmonostori bencés apátsági, majd Nagyboldogasszony-templom / Sas Péter; az előszót írta Várszegi Asztrik OSB. – Kolozsvár: Verbum, 2010. – p. 15–17.*

V.1.2. Folyóiratban megjelent**Magyar egyháztörténeti vázlatok**

1. *Előszó (az 1000 éves Pannonhalma c. kötethez). Foreword*
In: Magyar egyháztörténeti vázlatok. – 6. évf., 1994. 1–2. sz. p. 5–6.

2. *[Előszó]. Lectori salutem*
In: Magyar egyháztörténeti vázlatok. – 7. évf., 1995. 3–4. sz. p. 5–10.
3. *Előszó (az 1000 éves Pannonhalma c. kötethez)*
In: Magyar egyháztörténeti vázlatok. – 8. évf., 1996. 1–2. sz. p. 7.
4. *Előszó*
In: Magyar egyháztörténeti vázlatok. – 19. évf., 2007. 1–2. sz. p. 5–6.

V. 2. Köszöntők

V.2.1. Könyvben megjelent

1. Beköszöntő. – In: Mons Sacer 996–1996 I./ szerk. Takács Imre. – Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 1996. – p. 19–20.
2. Beköszöntő / Várszegi Asztrik. – In: Egyház és kommunikáció / szerk. Hamp Gábor, Szöllősy Ágnes; [... szerzői Balog Zoltán et al.] . – Budapest: Balassi: M. Pax Romana Fórum, 2000. – p. 12–14.
3. Köszöntő. – In: Ecclesia semper reformanda et renovanda: Katus László egyháztörténeti tanulmányai és cikkei / [... szerk. Gózszy Zoltán, Varga Szabolcs, Vértesi Lázár]. – Pécs: Pécsi Püspöki Hittud. Főisk. Pécsi Egyháztört. Int., [2008]. – p. 4–5.

V.2.2. Folyóiratban megjelent

Élet és irodalom

1. *Friedrich Born köszöntése*
In: Élet és Irodalom. – 47. évf., 2003. 27. sz. – p. 1.

Magyar egyháztörténeti vázlatok

2. *Gabriel Asztrik professzor köszöntése*
In: Magyar egyháztörténeti vázlatok. – 10. évf., 1998. 1–2. sz. p. 277–280.

Pannonhalmi szemle

3. *Beköszöntő*
In: Pannonhalmi szemle. – 1. évf., 1993. 1. sz. p. 3–4.

Vigilia

4. *Lukács László köszöntése / Urbán József, Kalász Márton, Pákozdi István, Várszegi Asztrik*
In: Vigilia. – 71.évf., 2006. 8. sz. p. 628–632.

V.3. Ajánlások

V.3.1. Könyvben megjelent

1. Miért szeressem Izraelt? / Etienne Richer; ford. Farkas Ferenc. – Homokkomárom: Nyolc Boldogság Katolikus Közösség, 1997. (Nyolc Boldogság Füzetek; 4.). – p. 5–6. Az ajánlást dr. Várszegi Asztrik OSB főapát írta.
2. A bíboros: Jean-Marie Lustiger / Békés Enikő; [Várszegi Asztrik ajánlásával]. – 2. átdolg. bőv. kiad.. – Budapest: Kairosz, 2007. – p. 7–8.
3. Ajánlás. – In: A holokauszt és a keresztény világ: szembenézés a múlttal és a jövő kihívásaival / szerk. Carol Rittner, Stephen D. Smith és Irena Steinfeldt; [ford. Zalotay Melinda]. – Pécs: Egyházforum; Budapest: Balassi, 2009, p. 17–18.

Ásványi Ilona és Horváth Sára összeállítása

A KÖTET SZERZŐI

- Adriányi Gábor nyugalmazott egyetemi tanár; Universität Bonn
 Balogh Margit tudományos főmunkatárs; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Bandi István tudományos kutató; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
 Bánkuti Gábor adjunktus; Pécsi Tudományegyetem, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet
 Barna Gábor egyetemi tanár; Szegedi Tudományegyetem
 Beke Margit nyugalmazott igazgató; Prímási Levéltár
 Cúthné Gyóni Eszter adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Csíky Balázs történész; Piliscsaba
 Érszegi Géza c. egyetemi tanár; Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Érszegi Márk Aurél első beosztott; Magyar Szentszéki Nagykövetség
 Fazekas Csaba egyetemi docens; Miskolci Egyetem
 Fazekas István egyetemi docens; Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Fejérdy András tudományos munkatárs; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Grósz András történész-levéltáros
 Gyarmati György főigazgató; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
 Horváth Gábor docens; Gál Ferenc Főiskola, Szeged
 Horváth István tudományos kutató; Egri Főegyházmezei Levéltár
 Ickx, Johan igazgató; Vatikáni Államtitkárság Államok közötti Kapcsolatok Szekciójának Történeti Levéltára
 Illés Pál Attila egyetemi adjunktus; Pázmány Péter Katolikus Egyetem
 Janka György főiskolai tanár; Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola
 Janzso Károly történész doktorandusz; Szeged
 Klestenitz Tibor tudományos munkatárs; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Koltai András levéltáros; Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltára
 Lakatos Andor igazgató; Kalocsai Főegyházmezei Levéltár
 Molnár Antal igazgató; Római Magyar Akadémia
 Molnár Imre igazgató; Pozsonyi Magyar Intézet
 Monok István főigazgató; MTA Könyvtár és Információs Központ
 Mózessy Gergely igazgató; Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
 Nagy Mihály Zoltán elnökhelyettes; Román Kulturális Intézet, Bukarest
 Őze Sándor egyetemi tanár; Pázmány Péter Katolikus Egyetem
 Rétfalvi Balázs levéltáros; Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár
 Rosdy Pál nyugalmazott munkatárs; Új Ember
 Solymosi László professor emeritus; Eötvös Loránd Tudományegyetem

Somorjai Ádám OSB, munkatárs; Vatikáni Államtitkárság Levéltára
Soós Viktor Attila történész; Nemzeti Emlékezet Bizottsága
Szabó Csaba főigazgatóhelyettes; Nemzeti Levéltár
Szovák Kornél egyetemi docens; Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Tengely Adrienn docens; Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
Tóth Tamás rektor, Pápai Magyar Intézet, Róma
Török József egyetemi tanár; Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Vajda Tamás igazgató; Szegedi Tudományegyetem Levéltára
Véghseő Tamás rektor; Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola
Vörös Géza levéltáros; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Zakar Péter főiskolai tanár; Szegedi Tudományegyetem
Zombori István ny. múzeumigazgató, szerkesztő; METEM